MATAS PRETORIJUS

PRŪSIJOS ĮDOMYBĖS, arba PRŪSIJOS REGYKLA

•

Ketvirtas tomas

•

VII knyga

•

PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKA

Parengė I. Lukšaitė
bendradarbiaudama su
V. Gerulaitiene,
J. Kiliumi, T. Veteikiu

LII
LEIDYKLA

Vilnius 2011

MATTHAEUS PRAETORIUS

DELICIAE PRUSSICAE, oder PREUSSISCHE SCHAUBÜHNE

•

Vierter Band

•

7. Buch

•

CHRONICUM ECCLESIASTICUM PRUSSORUM

Herausgegeben von I. Lukšaitė
Unter Mitarbeit von
V. Gerulaitienė,
J. Kilius, T. Veteikis

LII
LEIDYKLA

Vilnius 2011

UDK 908(=171)
Pr82

Knygos rengimą parėmė
LIETUVOS RESPUBLIKOS KULTŪROS MINISTERIJA
LITUANISTIKOS TRADICIJŲ IR PAVELDO ĮPRASMINIMO KOMISIJA

Leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Sutarties Nr. LIT-1-21

Sudarė
INGĖ LUKŠAITĖ

Parengė
INGĖ LUKŠAITĖ, VILIJA GERULAITIENĖ, TOMAS VETEIKIS

Vertė
JONAS KILIUS (iš vokiečių k. į lietuvių k.)
JÜRGEN BUCH (iš lietuvių k. į vokiečių k.)
TOMAS VETEIKIS (iš lotynų k. į lietuvių k.)

Mokslinė redaktorė
INGĖ LUKŠAITĖ

Recenzavo
doc., dr. MINTAUTAS ČIURINSKAS
dr. RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© *Ingė Lukšaitė*, sudarymas, mokslinis redagavimas, įvadas, bibliografiniai ir dalykiniai komentarai, rankraščio parengimo nuostatų papildymai, 2011
© *Vilija Gerulaitienė,* rankraščio vokiečių kalba perrašo, archeografinių komentarų ir rodyklių parengimas, 2011
© *Jonas Kilius*, rankraščio vertimas iš vokiečių kalbos į lietuvių, 2011
© *Tomas Veteikis*, rankraščio dalies lotynų kalba perrašo parengimas, vertimas iš lotynų kalbos į lietuvių, 2011

ISBN 9986-776-82-1 (bendras)
ISBN 978-9955-847-45-8

PRATARMĖ

Ketvirtas Mato Pretorijaus kūrinio Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla *tomas buvo rengiamas 2004–2009 m. Lietuvos istorijos institute. Parengimą lėšomis parėmė Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, vertimą – Lietuvos Respublikos kultūros ministerija ir Lituanistikos tradicijų ir paveldo įprasminimo komisija. Tomo parengimą spaudai ir išleidimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Nacionalinės lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programos projektą „M. Pretorijaus, T. Lepnerio ir L. Rėzos kūriniai – Mažosios Lietuvos kultūros istorijos šaltiniai" (vadovė I. Lukšaitė).*

Nuoširdžiai dėkoju recenzentams, padėjusiems patarimais pagerinti darbą. Širdingai dėkoju Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių skyriaus darbuotojoms, padėjusioms patarimais ir pagelbėjusioms identifikuoti kai kurias retas knygas.

Ingė Lukšaitė

Vilnius, 2010 m. balandžio 20 d.

VORWORT

Der vierte Band des Werkes von Matthaeus Praetorius Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne *wurde 2004–2009 im Litauischen Institut für Geschichte zum Druck bearbeitet. Das Ministerium für Bildung und Wissenschaft der Republik Litauen hat mit seinen Mitteln die Vorbereitung gefördert; die Übersetzung wurde von dem Ministerium für Kultur der Republik Litauen und von der Kommission für Pflege von lituanistischen Traditionen und Erbe finanziert. Die Vorbereitung des Bandes zum Druck und die Herausgabe finanzierte der Litauische Wissenschaftsrat, indem er das Projekt „Werke von M. Prätorius, T. Lepner und L. Rhesa – Quellen der Kulturgeschichte von Kleinlitauen" (Leiterin I. Lukšaitė) des Nationalen Programms der Entwicklung der Lithuanistik 2009–2015 förderte.*

Herzlich danke ich den Rezensenten, die mit ihren Ratschlägen zur Verbesserung der Arbeit beitrugen. Mein herzlicher Dank gilt auch den Mitarbeiterinnen der Abteilung von Rara der Nationalen M.-Mažvydas-Bibliothek für ihre Ratschläge und für ihre Hilfe bei der Identifizierung von einigen seltenen Büchern.

Ingė Lukšaitė

Vilnius, den 20. April 2010

MATO PRETORIJAUS *PRŪSIJOS ĮDOMYBIŲ* SEPTINTOJI KNYGA *PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKA*

Mato Pretorijaus (Matthaeus Praetorius Memelensis Borussus, apie 1635–1704) *Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos* išleistuose trijuose tomuose[1] paskelbtos pirmosios šešios iš aštuoniolikos rankraščio knygų. Pirmojo, antrojo ir trečiojo tomų įvaduose paskelbti autoriaus biografijos ir kūrybos visumos tyrinėjimai[2], nurodytos veikalo parašymo aplinkybės, aptartas M. Pretorijaus kūrinio pagrindinis objektas ir jo rankraščių likimas, pateikta atrankinė M. Pretorijaus bibliografija. Antrojo tomo įvade, remiantis Kulmo vyskupijos archyvo, Gdansko generalinės konsistorijos aktais, M. Pretorijaus biografija papildyta naujais duomenimis apie paskutiniuosius du jo gyvenimo dešimtmečius, praleistus Pomeranijoje, kašubų žemėje. Trečiojo tomo įvade paskelbti ketvirtos, penktos ir šeštos knygų – *Senovės prūsų idololatrija, Senovės prūsų šventės* ir *Senovės prūsų konsekracijos* – parašymo aplinkybių, autoriaus surinktų šaltinių, kuriais paremti knygų teiginiai ir aprašymai, tyrinėjimai. Aptariama teritorija, kurioje autorius rinko etnografinę medžiagą.

[1] Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 1: *Prūsijos įdomybių santrauka; I knyga: Prūsijos onomasija*, sudarė Ingė Lukšaitė, parengė Ingė Lukšaitė, Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Pradai, 1999; Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 2, parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su V. Gerulaitiene, M. Čiurinsku, I. Tumavičiūte, Vilnius: LII leidykla, 2004; Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 3, parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku, Vilnius: LII leidykla, 2006.

[2] Ingė Lukšaitė, „Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 1, p. 9–140 (lietuvių ir vokiečių kalbomis); „Mato Pretorijaus gyvenimas ir jo *Prūsijos įdomybių* antroji bei trečioji knygos", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 2, p. 7–46; „Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* ketvirtoji, penktoji ir šeštoji knygos", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 3, p. 7–53.

Ketvirtojo tomo įvade siekiama apibūdinti, kokį vaidmenį M. Pretorijus suvaidino atskleidžiant Vidurio Rytų Europos XVII a. Bažnyčių istorijos raidą, ir aptarti rankraščio VII knygos *Prūsų bažnyčios kronika* šaltinius.

Trumpa biografijos ir kūrybos apžvalga. Rankraščio autorius Matas Pretorijus gimė apie 1635 m. Klaipėdoje ir čia užaugo. Aukštąjį išsilavinimą įgijo Karaliaučiaus (1655–1657), Rostoko (1657–1660) universitetuose, gavo laisvųjų menų ir filosofijos magistro laipsnį. M. Pretorijus gimė, užaugo ir subrendo išsilavinusioje, etniniu požiūriu mišrioje liuteronų kunigo šeimoje. Jo tėvas Kristupas Pretorijus (1601–1674) į Prūsijos Kunigaikštystės Mažosios Lietuvos teritoriją 1629 m. atsikėlė iš rytinio Brandenburgo markos pakraščio (taip pat etniškai mišraus krašto); nuo 1631 m. dirbo Klaipėdos miesto bažnyčios diakonu, o motina buvo Klaipėdos miesto parapijos liuteronų kunigo Mato Kerberio (Matthäus Cörber) duktė. M. Pretorijus buvo Jono Bretkūno (1536–1602) palikuonis. Vokiečių ir lietuvių kalbomis kalbanti šeima padėjo būsimam istorikui pažinti visų Klaipėdos valsčiaus sluoksnių žmonių kultūrą. Tai, kad M. Pretorijus namie išmoko lietuviškai, po studijų atvėrė jam kelią į lietuviškų Mažosios Lietuvos bažnyčių kunigo pareigas. 1661 m. pavasarį jis tapo Klaipėdos lietuvių parapijos adjunktu, o nuo 1663 m. ar 1664 m. – Nybudžių liuteronų bažnyčios kunigu. Nybudžiuose Matas Pretorijus dirbo dvidešimt metų – iki 1684 m. Tuos du dešimtmečius kunigaudamas ėmėsi profesionalaus istoriko, kultūros istoriko ir etnografo darbo. Dirbdamas Nybudžiuose ėmėsi rašyti savo gyvenimo kūrinį *Deliciae Prussicae, oder preussische Schaubühne (Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla)* ir atliko didžiąją darbo dalį: surinko medžiagą Prūsijos krašto istorijai, valstiečių gyvenimo būdui, tikėjimui, papročiams aprašyti ir parengė, matyt, nemažą teksto dalį. 1681 m. Karaliaučiuje M. Pretorijus išleido savo istorinio veikalo anonsą *Syllabus materiarum in opere M. Matthaei Praetorii Memelensi: Deliciae Antiq[uae] Pruss[iae] (M[agistro] Mato Pretorijaus Klaipėdiečio veikalo* Prūsų senovės įdomybės *medžiagos santrauka)*.

1684 m. gegužės mėnesį dėl susiklosčiusių aplinkybių jis iš Prūsijos Kunigaikštystės išvyko į Lenkijos Karalystės valdomą Pomeraniją. Pirmiausia ieškojo geresnių sąlygų istoriko darbui. Ilgus dešimtmečius Prūsijos Kunigaikštystėje trukę liuteronų ortodoksų, nuosaikiųjų ir linkstančių suartėti su kalvinistais ginčai sukūrė Bažnyčioje nepakantumo, įtarinėjimų ir nestabilumo atmosferą. M. Pretorijui tuo metu kilo abejonių dėl kai kurių liuteronų ortodoksų doktrinos teiginių pagrįstumo. 1683 m. jis pradėjo polemiką su

Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriais, svarstė galimybes Liuteronų ir Katalikų bažnyčioms sudaryti uniją[3]. Vėliau šio rašinio pagrindu jis išleido knygą *Tuba pacis* (*Taikos trimitas*, 1685)[4]. Ir rašinys, ir knyga sukėlė abiejų – Liuteronų ir Katalikų – bažnyčių teologų polemiką. Nė vienai jų nebuvo priimtinos jo idėjos. Tokiomis aplinkybėmis jis nebegrįžo į Prūsijos Kunigaikštystę ir perėjo į katalikų tikėjimą. Nors pradžioje persikėlęs į Gdanską, o vėliau gyvendamas Pomeranijoje M. Pretorijus gavo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio istoriografo titulą, vis dėlto jo darbo sąlygos buvo pagerėjusios tik laikinai. Gyvendamas Pomeranijoje (1684–1688), M. Pretorijus iš pradžių buvo pasaulietis ir rašė proginius kūrinius: panegiriką žymiam Gdansko gydytojui Ottui Dietrichui Vogedingui, progines knygas, skirtas karaliui Jonui Sobieskiui ir jo karo žygiams pašlovinti, o gerokai vėliau – ir kūrinį jo sūnui Jokūbui Sobieskiui vedybų proga, istorines knygas apie gotų kilmę ir bendrą jų istoriją[5], o vėliau – specialiai apie gotų karybą[6], dedikuotas taip pat karaliui Jonui Sobieskiui. Pomeranijoje nuo 1688 m. ar 1687 m. pabaigos iki mirties 1704 m. jis dirbo katalikų dvasininku tikybos požiūriu mišriose parapijose: pradėjo dirbti Štrasburge (vok. *Strassburg*, lenk. *Brodnica*), 1688 m. pavasarį Veiherove (vok. *Weyherstadt, Weyhersfrey, Neustadt,* lenk. *Wejherowo*), o po metų jis buvo dar ir Starogardo (lenk. *Starogard Gdański*) bei Guros (lenk. *Góra*, lot. *Gora*)

[3] *Discursus de unione Ecclesiarum, imprimis qua ratione controversiae fidei inter Evangelico-Catholicos et Romano-Catholicos amice componi possint. Nemini ullo modo in praeiudicium, solius veritatis, unitatis ac pacis ecclesiasticae ac pacificorum animorum submissus,* apie rašinį žinoma iš Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakulteto dekano, profesorių ir daktarų 1685 04 05 pateikto M. Pretorijaus *Discursus* įvertinimo, GStAPK, HA XX, EM, 38r, Nr. 25, l. 21 r-v.

[4] Matthaeus Praetorius, *Tuba Pacis ad universas dissidentes in occidente ecclesias seu discursus theologicus de unione ecclesiarum Romanae et protestantium* [...], Amstelodami, Coloniae, 1685; Coloniae, 1711; Aachen [vertimas į vokiečių kalbą], 1820; *Unvorgreifflicher Vorschlag, wie die Streitigkeiten in den Glaubens Articuln so sich zwischen den Römischen-catholischen und Protestanten etc. finden, ohne Verletzung der Götter- Wahrheit* [...], Einsheim, 1685, šis leidimas nurodomas remiantis K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 25, Kraków, 1913, s. 212. 1685 m. leidimą vokiečių kalba patvirtina ir 1686 01 04 Prūsijos Kunigaikštystės vyriausiojo valdytojo kurfiurstui skirti klausimai, ar turi būti parengti atsakymai M. Pretorijaus knygai *Tuba pacis*, GStAPK, HA XX, EM, 38e, Nr. 25, l. 42.

[5] Matthaeus Praetorius, *Orbis Gothicus, id est historica narratio, omnium fere gothici nominis populorum origines, sedes, linguas, regimen, reges, mores, ritus varios, conversionem ad fidem etc. exibens* [...], Theil 1, 2, Olivae, 1688, 1689.

[6] Matthaeus Praetorius, *Mars Gothicus. Id est tractatus historicus: exibens veterum Gothorum militiam, potentiam, arma, machinas, exercitationes bellicas, acies, castramentationes, leges, stipendia, poenasque, militares etc.* [...], Olivae, 1691.

bažnyčių kunigas. Mirė M. Pretorijus 1704 m. Teisingą jo mirties datą XX a. pradžioje buvo nurodęs F. Schultzas[7], ją patvirtino neseniai surasti Gdansko konsistorijos dokumentai[8].

Kultūrinę aplinką profesionaliam istoriko darbui M. Pretorijus ilgus metus kūrėsi visur, kur mokėsi ir dirbo. Pirmiausia jam buvo svarbūs su Karaliaučiaus universitetu susiję asmenys: Simono Dacho mokinys poetikos dėstytojas Johannas Rölingas (1634–1679), istorikas Christophoras Hartknochas (1644–1687), nuo 1671 m. penkerius metus dėstęs Karaliaučiaus universitete, o vėliau Torunės gimnazijoje, Karaliaučiaus universiteto profesorius fizikas ir medikas Philippas Jacobas Hartmannas (1648–1707). Dirbdamas Nybudžiuose palaikė ryšius su daugeliu lietuviškų bažnyčių kunigų, kurie buvo veiklūs kultūriniu požiūriu: M. Pretorijaus pirmtakas parapijoje buvo Ernestas Dycelijus (Dietzelius, 1629–1692), dirbęs Nybudžiuose 1661–1664 m., kuris, vėliau persikėlęs į Valtarkiemį, rinko medžiagą lietuvių kalbos žodynui; M. Pretorijus bendradarbiavo su kaimynu Teofiliu Šulcu (dirbusiu Katniavoje, o prieš tai Nybudžiuose ir Išdaguose), išleidusiu Kristupo Sapūno (Christophorus Sapphun) parašytą (apie 1643) *Compendium grammaticae Lithvanicae (Trumpa lietuvių kalbos gramatika)*[9]. Paskutiniais gyvenimo ir veiklos dešimtmečiais jis suartėjo su Gdansko eruditais – Olivos cistersų vienuolyno leidėju Johannu Francku Hacku, jėzuitu Michaeliu Antonijumi Hacku (apie 1630–1703) bei daugeliu kitų.

M. Pretorijaus siekius parašyti plačią senovės prūsų istoriją formavo jo protėvio Jono Bretkūno (1536–1602) veikla istorijos srityje – jo parašyta *Chronicon des Landes Preussen (Prūsijos krašto kronika)*, to meto istorinės minties brandos lygis ir egzistavusios istoriografijos kryptys. Jo parašyto, bet gyvam esant nespausdinto rankraščio *Deliciae Prussicae, oder preussische Schaubühne (Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla)* septintoji knyga *Chronicum ecclesiasticum Prussorum (Prūsų bažnyčios kronika)* yra didžiausia viso kūrinio knyga.

[7] F. Schultzas nenurodė, kokiu konkrečiai dokumentu rėmėsi teikdamas mirties datą, tačiau iš nuorodų kitiems faktams pagrįsti galima manyti, kad jis pasinaudojo per Antrąjį pasaulinį karą žuvusia XVII a. pabaigos ir XVIII a. pradžios Veiherovo miesto aktų knyga, o galbūt Veiherovo bažnyčios dokumentais. F. Schultz, *Geschichte der Kreise Neustadt und Putzig*, Danzig, 1907, S. 325.

[8] 1705 02 11 įrašas, Gdansko generalinės konsistorijos aktai (1700–1709), Kulmo vyskupijos archyvo fondas Pelpline, G 24, l. 579.

[9] Christophorus Sapphun, *Compendium grammaticae Lithvanicae* [...], [ed. Theophilus Schultzus], Regiomonti, 1676, p. [11–13].

Šią knygą galima tyrinėti daugeliu požiūrių, ji kelia daug klausimų. Kada jis parašė *Chronicum ecclesiasticum Prussorum (Prūsų bažnyčios kroniką)*? Koks šio kūrinio ir 1686 m. Ch. Hartknocho išleistos *Preussische Kirchen-Historia (Prūsijos bažnyčios istorija)* santykis? Kokių pėdsakų kūrinyje paliko M. Pretorijaus glaudus bendradarbiavimas su Ch. Hartknochu? Ar yra kas nauja M. Pretorijaus kūrinyje palyginti su Ch. Hartknocho knygos tekstu? Ar M. Pretorijaus *Prūsų bažnyčios kronika* įdomi istorijos mokslo tyrėjams, ar jis rašė Bažnyčios istoriją turėdamas savo požiūrį į ją? Kas buvo būdinga jo požiūriui, ar jis savitas? Kokios informacijos teikia ši knyga kaip istorijos šaltinis? M. Pretorijaus septintoji knyga kaip istoriografijos kūrinys kelia klausimų ir dėl Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčios raidos: kokiomis aplinkybėmis jis parašė Bažnyčios istoriją, ar M. Pretorijus savo kūriniu reagavo į kilusią Liuteronų bažnyčioje įtampą dėl skirtingų požiūrių į kai kuriuos dogmatikos teiginius, ar rašė asmuo, abejingas to meto Bažnyčios vidaus raidai ir atmosferai? Ar M. Pretorijus kaip kultūros istorikas – konkrečiai, kaip Bažnyčios istorikas, – ieškojo išeičių to meto Bažnyčiai ir kokias jas matė? Kas buvo svarbu knygos autoriui – liuteronų kunigui, paskutiniaisiais gyvenimo dešimtmečiais tapusiam konvertitu – katalikų kunigu?

Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* parašymo laikas. Norint atsakyti į kai kuriuos klausimus, būtina išsiaiškinti, kada knyga buvo parašyta. M. Pretorijus po šios knygos rankraščio pratarmės pažymėjo, kad ji parašyta Starogarde 1691 m. kovo 23 d. Toliau aiškinantis, kada skelbiama knyga buvo užbaigta, matyti, kad knygoje minimos kai kurios realijos yra vėlesnės, nei nurodytoji data. Antai 9 skyriaus pabaigoje (§2) Kujavijos vyskupų sąraše autorius mini vyskupą Stanislovą Liubraniecą Dembskį, apie kurį rašo, kad jis 1692 m. „dabar gyvena ir valdo pagirtinai“; 30 skyriuje (§22) aprašo 1694 m. tarp pono Schelwigo ir Švč. Trejybės bažnyčios Gdanske klebono kilusį ginčą dėl teologijos teiginių; tame pačiame skyriuje mini 1695 m. jėzuito Martino Kreuselio Gdanske išleistą knygelę; 10 skyriuje (§14) rašo: Gdansko „bažnyčios amžius iki šių 1698 metų“. Akivaizdu, kad paskutinį 30 skyrių M. Pretorijus rašė jau po 1691 m. ir baigė jį 1698 m. Rankraščio rašovo rašysena leidžia teigti, kad ir 1, ir 30 skyrius perrašė tas pats asmuo (žr. iliustracijas Nr. 7 ir 16, p. 72, 778: MSA rankraščio 1 ir 30 skyrių lapai). Tad tikėtina, kad dar 1698 m. rankraštis buvo baigiamas perrašinėti. Techniškai tai buvo įmanoma. Kiek kebliau suderinti pratarmėje

nurodytą 1691 m. datą su 9 skyriuje nurodyta 1692 m. data, kadangi ji yra dar pirmajame rankraščio teksto trečdalyje ir nėra prierašas puslapio paraštėje ar lapo apačioje, t. y. ji nėra įrašyta vėliau. Galime daryti išvadą, kad pratarmėje įrašyta 1691 m. data rodo laiką, kada buvo pradėta perrašinėti rankraštį. Rankraštį perrašinėjant, M. Pretorijus dar pildė tekstą, o paskutiniojo skyriaus pabaigą baigė rašyti 1698 m. Tad galima tarti, kad šią knygą apie Prūsijos bažnyčių istoriją M. Pretorijus rašė dar būdamas liuteronas, gyvendamas Nybudžiuose, bet tikra, kad autorius rankraštį tvarkė, papildė ir galutinai pabaigė po 1685 m., kai jau buvo persikėlęs iš Nybudžių į Pomeraniją, pakeitęs tikėjimą, po to, kai jau buvo parašęs traktatą *Discursus de unione ecclesiarum (Diskursas apie Bažnyčių vienijimąsi)* ir išleidęs knygą *Tuba pacis (Taikos trimitas)*. Tad senovės Prūsijos teritorijoje veikusių ne vienos tikybos Bažnyčių istoriją nuo seniausių, t. y. nuo antikos laikų, iki naujųjų laikų (XVII a. paskutiniojo dešimtmečio) rašė žmogus, patyręs aršių diskusijų dėl teologinių teiginių skonį, turintis konversijos patirtį ir kvietęs vienytis Krikščioniškąsias Vakarų bažnyčias.

Nustatytasis knygos parašymo laikas teikia duomenų informacijos apimčiai nustatyti ir iš dalies įvertinti M. Pretorijaus kūrinio originalumo mastą, lyginant jį su Ch. Hartknocho bažnyčios istorija, o kartu ir nustatyti, kiek pateikiama originalios informacijos: M. Pretorijus chronologiškai savo *Kroniką* pratęsė apie penkiolika metų.

Žinant, jog XIX ir XX a. istorikai priekaištavo, kad M. Pretorijaus *Deliciae Prussicae (Preussische Schaubühne)*, tad ir *Prūsų bažnyčios kronika*, neva yra kompiliacija, todėl neturi vertės, prasminga atidžiau palyginti jo ir Ch. Hartknocho kūrinius.

M. Pretorijaus *Prūsų bažnyčios kronika* ir Ch. Hartknocho *Preussische Kirchen-Historia* (*Prūsijos bažnyčios istorija*). Šių dviejų panašiu laikotarpiu parašytų kūrinių santykiui nustatyti reikėtų skirti specialų tyrimą, tačiau būtina pirmiausia jį aptarti bendrais bruožais – apibūdinti M. Pretorijaus skelbiamos knygos kaip istoriografijos paminklo ir kaip istorijos šaltinio vertę.

Žinoma, kad M. Pretorijus bendradarbiavo su kai kuriais Karaliaučiaus universiteto profesoriais ir dėstytojais tikrąja šio žodžio prasme: kartu ieškojo medžiagos, matyt, aptarinėjo įdomiausias su senovės prūsų ir Prūsijos kraštu susijusias tyrinėtinas temas. Kartu su P. J. Hartmannu keliavo Sembos pajūriu ir rinko žinias apie gintarą, jo rūšis, gavybą, abu parašė knygas apie gintarą – P. J. Hartmannas ją išleido, o M. Pretorijaus parašytas tekstas

yra pirmojoje rankraščio knygoje. Daug sudėtingesnis buvo M. Pretorijaus bendradarbiavimas su Ch. Hartknochu. Kaip jau rašyta[10], daugiau kaip dešimtmetį jie bendradarbiavo labai glaudžiai: pats Ch. Hartknochas pripažino, kad M. Pretorijus siuntė duomenis kai kurioms iš jo vadovautų disertacijų apie senovės prūsų kultūrą, ypač apie kalbą ir papročius. Ch. Hartknochas jas išleido jau persikėlęs į Torunę (iš viso 19 disertacijų). Ir Ch. Hartknochas, ir M. Pretorijus rašė kūrinius labai panašiomis temomis, tik Ch. Hartknochas juos išleido kaip atskiras knygas: *Alt- und neues Preussen* – 19 disertacijų ir *Prūsijos bažnyčios istoriją*, o M. Pretorijus tekstus komponavo į vieną didelės apimties enciklopedinio pobūdžio rankraštį apie Prūsijos senovę ir jos kultūros istoriją naujaisiais laikais. M. Pretorijaus rankraščio VII knyga *Chronicum ecclesiasticum Prussorum (Prūsų bažnyčios kronika)* turi savo atitikmenį Ch. Hartknocho kūryboje – tai jo ta pačia tema parašyta knyga *Preussische Kirchen-Historia (Prūsijos bažnyčios istorija)*[11].

M. Pretorijus pratarmėje aptaria Bažnyčių istorijos tyrinėjimus ir apgailestauja, kad „mažai randasi tokių, kurie, kaip pridera, būtų ėmęsi šito darbo ir būtų buvę mūsų pirmtakais. Išskyrus tituluotą poną magistrą Christoforą Hartknochą." Be to, M. Pretorijus rašo, kad su juo „anuomet kartu dirbome." M. Pretorijui prireikė nors trumpai aptarti, apie ką jis rašys šioje knygoje, ir paaiškinti, koks yra jo veikalo ir 1686 m. išleistos Ch. Hartknocho knygos santykis. Tai jis apibūdino labai trumpai. M. Pretorijus teigia norįs chronologiškai pateikti skaitytojui Prūsijos krašto krikščionėjimo istoriją ir apibūdinti Vakarų bažnyčių veiklą. Autorius deklaruoja siekį remtis šaltiniais ir teigia, kad senovės laikų įvykius amžininkai per mažai aprašė, o juos aprašiusios kronikos buvo supirkinėjamos, konfiskuojamos ir pasidarė sunkiai prieinamos. Daugelį įvykių esą apgaubusi užmarštis, žinių apie juos tenka sulasioti iš netiesioginių šaltinių. Autorius dar daugiau skundžiasi dėl naujųjų laikų istorijos šaltinių: jie sunkiai prieinami istorikui, išblaškyti po visą šalį, prie kai kurių, pvz., Landtagų aktų, ne kiekvienas galįs prieiti. M. Pretorijus teigė norįs pateikti svarbiausius, reikšmingiausius Bažnyčių veiklos įvykius. Ch. Hartknocho knygą jis apibūdino kaip labai plačią ir daug dalykų aprėpiančią, o savo užduotį apibrėžė šiais žodžiais: „[...] ka-

[10] Ingė Lukšaitė, „Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 1, p. 27–33, 99–104.

[11] Christophorus Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt am Main-Leipzig, 1686.

dangi šitas [Ch. Hartknocho] veikalas labai platus, o tai ne visi mėgsta, tai aš, pateikdamas suinteresuotam pasauliui savo *Prūsijos regyklą*, kurioje turi būti parodyta viskas, kas susiję su Prūsijos istorija, o čia – pirmiausia tai, kas priklauso šitai *Bažnyčios kronikai*, nutariau būsiant naudinga įtraukti reikalingiausius bažnytinius dalykus, išdėstytus pagal metų tėkmę, ypač tai, kas randama tik pas vieną ar kitą autorių, o žinomus dalykus stengiausi dėstyti kuo trumpiau, tačiau norėjau viską pateikti aiškiai ir dabar įprasta, bet gana vokiška tarme, bei nepraleisti nieko reikšminga."

Užsibrėžęs parašyti trumpesnį nei Ch. Hartknocho knyga kūrinį, iš tiesų parašė trumpesnę kroniką: Ch. Hartknocho knygą sudarė net 1088 teksto puslapiai.

M. Pretorijus, komponuodamas knygą, pirmiausia norėjo aprašyti krikščionybės įžengimą į senovės prūsų žemes, prūsų krikščionėjimo galimybes, Prūsijos žemėse veikusių Krikščioniškų bažnyčių istorijos visumą, pateikti, jo manymu, reikšmingiausius įvykius, trumpai išdėstyti žinomiausius dalykus, bet plačiau skaitytojui aprašyti tuos, apie kuriuos mažai žinoma arba jie minimi tik kai kuriuose istorijos kūriniuose ar šaltiniuose. Atrinktų įvykių dėstymas chronologine tvarka M. Pretorijui atrodė vienas iš kūrinio aiškumą ir suprantamumą lemiančių aspektų. Antra, savo *Kronikoje* M. Pretorijus daugelį duomenų pateikinėja šaltinių antologijoms būdingu pavidalu: rašydamas apie pirmąjį krikščionybės platinimo prūsų žemėje šimtmetį, jis skelbė Bažnyčios privilegijų, sutarčių tekstus originalo kalba ir vertimus į vokiečių kalbą; rašydamas apie naujųjų laikų teologinius ginčus, labai plačiai citavo arba ištisai perspausdino teologinės polemikos traktatus, knygas, Bažnyčių nuostatus. Antras knygos konstravimo bruožas – tai žinynams būdingi tekstai, pvz., jis pateikė visoje senovės prūsų teritorijoje įkurtų vyskupijų, jose dirbusių vyskupų sąrašus, Prūsijos Kunigaikštystėje ir Karališkuosiuose Prūsuose mažiau paplitusių Evangelikų reformatų bažnyčių ir kunigų sąrašus. Aprašydamas ankstyvuosius naujuosius laikus, stengėsi kuo plačiau išvardinti XVII a. antrosios pusės Karaliaučiuje ir Gdanske vykusių teologinių ginčų polemines knygas ir t. t. Dalį teksto, būdingo žinynams, M. Pretorijus pateikė skaitytojui ir kitose *Prūsijos įdomybių* knygose: antai kūrinio I–III knygose jis pateikė ežerų, įlankų, gyvūnų, žuvų, prūsų ir Ordino pilių bei miestų sąrašus. Palyginus cituojamų ar ištisai pateikiamų istorinių dokumentų sąrašus, pateiktus M. Pretorijaus ir Ch. Hartknocho kūriniuose,

matyti, kad tie, ypač XIII–XVI a. dokumentų, sąrašai yra labai panašūs. Šiuo požiūriu M. Pretorijus daugeliu atvejų seka Ch. Hartknochu: pvz., įrašo visą 1249 m. Christburgo sutarties tekstą, kurį jau buvo paskelbęs Ch. Hartknochas. Tačiau tai galima interpretuoti ir kaip labai panašų abiejų autorių istorinių dokumentų vertės supratimą. Kita vertus, M. Pretorijaus *Kronikos* teksto „žinyninė" dalis kuria savitą kūrinio žanrą: autoriaus minčių ir vaizduotės konstruojamame pasakojime skaitytojui pateikiamas platus istorinių šaltinių ar jų ištraukų klojinys, skaitytojui dėstoma medžiaga, iš kurios jis pats turi susidaryti nuomonę, o autorius tarsi atsitraukia nuo vertinimo ir, kaip jau buvo minėta, savo nuomonės daugeliu klausimų nedėsto. Nedėsto net ten, kur reikšti nuomonę jį įpareigoja dvasininko pareigos. Įvykių mastą, visumą atskleidžia sąrašai, kurie gali padėti ir daugeliu kitų požiūrių. Toks teksto konstravimo pobūdis ardo jo vientisumą, dėl šito M. Pretorijui priekaištavo ir jo amžininkai, ir vėlesni jo darbo kritikai. Tačiau toks pasakojimas yra būdingas M. Pretorijaus teksto raiškos bruožas. Autoriaus garbei galima pasakyti, kad jis vertino Ch. Hartknochą kaip gerai įvykius apibendrinantį autorių: antai 23 skyriuje (§21) jis cituoja Ch. Hartknocho pateiktą evangelikų padėties Kulme apibūdinimą, ne vienoje vietoje pagarbiai apie jį rašė.

Abiejų autorių kūrinių kompozicijos panašios, tačiau struktūra skiriasi. Ch. Hartknocho kūrinys suskirstytas į šešias knygas, jose yra 34 skyriai. Pirmoji skirta „Prūsų krašto atvertimui ir Bažnyčios būklei iki M. Lutherio laikų", jos apimtis – 264 spausdinti puslapiai, suskirstyti į 5 skyrius. Pirmajame aprašomi pirmieji krikščionybės susidūrimai su Senovės Prūsija, o kiti skirti katalikybės doktrinos, kurią platino Vokiečių ordinas, apibūdinimui, vyskupijų visame krašte organizavimui, įvykiams, kurie rodė, kaip Ordinas ir vyskupai diegė krikščionybę visame krašte, rašė apie paplitusių sektų veiklą. Visos pagrindinės Ch. Hartknocho veikalo skyrių pavadinimų temos yra ir M. Pretorijaus kūrinyje. Skiriasi dėstymo apimtys, akcentai, rašymo stilius. M. Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* VII knygoje yra 30 skyrių. Pirmuose dviejuose skyriuose dėstomos žinios, surinktos iš Europos istoriografijos šaltinių apie pirmuosius krikščionių žygius ir pastangas pakrikštyti pamarėnus ir prūsus. Plačiausiai jis referuoja žinias apie šv. Adalberto-Vaitiekaus misiją, aprašo vyskupo Brunono Kverfurtiečio veiklą. Atskirame skyriuje nušviečiama 1249 m. Christburgo sutarties reikšmė prūsų krikščioninimui, o jos tekstas

skelbiamas remiantis Ch. Hartknocho publikacija[12]. M. Pretorijus plačiai aptarinėja, kur prūsai buvo įpareigoti pastatyti katalikų bažnyčias, kas jiems buvo draudžiama iš senųjų pagoniškų apeigų ir senojo gyvenimo būdo. Tai, ką Ch. Hartknochas buvo parašęs kaip Christburgo sutarties teksto komentarus, M. Pretorijus kėlė kaip svarbius pagrindinio teksto dalykus. Aprašyti, kokios buvo galimybės plisti krikščionybei tarp prūsų, jam rūpėjo labiau nei Bažnyčios sandarą ar jos istoriją. Ketvirtame skyriuje jis nagrinėja, kokios buvo įkurtos Katalikų bažnyčios vyskupijos, o nuo 5 iki 9 skyriaus jis jau aprašinėja vyskupijų organizaciją, pateikia sudarytus vyskupų sąrašus iki pat jo gyvento laiko, t. y. XVII a., pabaigos. Šiuose skyriuose nesilaikoma tokios Katalikų bažnyčios veiklos periodizacijos, kokią pateikė Ch. Hartknochas (pirmasis periodas – iki liuteronybės plitimo). Autorius 10 ir 11 skyriuose aprašė vyskupų institucijų organizaciją, jų veiklą platinant krikščionybę tarp prūsų. O šios knygos dalies pabaiga vėl labai panaši į Ch. Hartknocho pirmosios knygos pabaigą – aprašomos erezijos ir sektos.

Antroji Ch. Hartknocho knyga skirta Liuteronų bažnyčios organizacijai, teologinės doktrinos susiformavimui, jos veiklai ir teologinėms diskusijoms nušviesti. Ją sudaro 11 skyrių. Chronologiniu požiūriu autorius ją baigia XVII a. šeštojo dešimtmečio teologinėmis liuteronų diskusijomis, kurių centre buvo C. Myslentos ir J. Latermanno polemika. Tačiau paminėti ir kur kas vėlesni pavieniai faktai: 1675 m. teologijos daktaro laipsnio suteikimas Melchiorui Zeidleriui, kiti universiteto profesoriai minimi iki 1678 m., užsimenama apie Zeidlerio darbą 1681 m. Knypavos bažnyčioje.

M. Pretorijus Prūsijos Kunigaikštystės susiformavimą, liuteronų tikėjimo paplitimą joje, Bažnyčios organizaciją ir jos veiklą, Karaliaučiaus universiteto įkūrimą ir jo veiklą, teologines diskusijas ir liuteronų doktrinos krypčių išsiskyrimą dėsto 12–17 skyriuose. Septynioliktame skyriuje M. Pretorijus aprašo įvykius ir diskusijas, kurie vyko dar kelis dešimtmečius po to, kai pasirodė Ch. Hartknocho veikalas. M. Pretorijus visą laiką sekė polemiką, ją išgyveno, gerai pažinojo asmenis, išmanė poleminę literatūrą, leidinius, todėl pateikė vykusių teologinių ginčų aprašymus ir tekstus iki J. P. Pfei-

[12] Petri de Dusburg [...] *Chronicon Prussiae* [...]. Accesserunt his praeter *Notas in Dussburgensem, Privilegia, quaedam Prussi[am] antiquitus concessa*, item *Dissertationes XIX* [...], ed. Christophori Hartknochii, Jena, 1679.

fferio perėjimo į katalikybę 1694 m. M. Pretorijaus 17 skyrius daug kuo papildo Ch. Hartknocho knygos informaciją apie liuteroniškojo sinkretizmo formavimąsi, apie to meto atmosferą Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčioje, apie ieškojimus, kaip išbristi iš pakrikimo ir nesantaikos, apie aplinkybes, kuriomis dalis garsių liuteronų per sinkretizmą pasuko į Katalikų bažnyčią. Kaip vieną iš galimų kelių Bažnyčiai išbristi iš nuolatinių ginčų M. Pretorijus pateikia Spenerio suformuluotus Liuteronų bažnyčios veiklos postulatus, kuriais buvo pagrįstas pietistų judėjimas. Aštuonioliktame skyriuje „Apie dvasininkus ir Bažnyčias Prūsijos Kunigaikštystėje" rašo apie visų veikiančių Krikščioniškų bažnyčių – Liuteronų, Katalikų, Evangelikų reformatų – dvasininkus, dirbančius įvairiose Bažnyčios institucijose – nuo Karaliaučiaus universiteto iki kaimų bažnyčių ir špitolių.

Ch. Hartknochas knygos trečios dalies vienuolikoje skyrių aprašinėja Gdansko miesto bažnyčių veiklą nuo liuteronybės plitimo pradžios iki XVII a. šeštojo dešimtmečio. M. Pretorijus 20–21 skyriuose dėsto Karališkųjų Prūsų teritorijoje veikusių Bažnyčių istoriją nuo liuteronybės plitimo pradžios: pradeda religiniais santykiais Elbinge, o 21 skyrių specialiai skiria reformatų veiklai ten aptarti. Toliau iš eilės rašo apie visų tikybų atstovų religinius santykius ir veiklą Braunsberge, Kulmo vyskupijoje, Torunėje (atskirą 25 skyrių skiria Torunės religiniam kolokviumui), Pomeranijoje, o knygos pabaigoje, 27–30 skyriuose, M. Pretorijus aprašo Gdansko miesto religinius santykius – po skyrių skiria Liuteronų, Reformatų ir Katalikų bažnyčių istorijoms.

Palyginus abiejų kūrinių struktūras, galima teigti, kad M. Pretorijus periodizavo bendrąją krašto Bažnyčių istoriją taip pat kaip ir Ch. Hartknochas – skiriamąja riba laikė reformacijos pradžią. Tačiau šio fakto neturėtume laikyti plagiato ar kopijavimo ženklu, kadangi iš tiesų ir dabartiniai istorikai reformacijos pradžią daugeliu požiūrių laiko naujo laikotarpio, ypač Bažnyčių istorijos, pradžia. Abu istorikai savo tyrimo objektu pasirinko beveik tą pačią teritoriją, bet dėstydami jie akcentavo skirtingus dalykus: Ch. Hartknochui rūpėjo vokiečių kalbos paplitimas ir buvusioji Vokiečių ordino bei vyskupų teritorija kartu su Gdansko miestu. M. Pretorijus rinkosi senųjų prūsų kadaise gyventų žemių teritorijas ir prijungė Pomeraniją, kurioje gyveno ir dirbo paskutiniuosius du dešimtmečius, taip pat ir Gdansko miestą. Ch. Hartknochas visas savo knygos dalis suskirstė maždaug į tiek pat skyrių, šitaip stengėsi išlaikyti palyginti tolygias knygos skyrių proporcijas.

M. Pretorijus kiekvienai temai sudarė tiek skyrių, kiek turėjo medžiagos ir kiek manė esant svarbu išdėstyti. Nauja jo kūrinyje yra detalūs Prūsijos Kunigaikšystėje ir Karališkuose Prūsuose XVII a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiais vykusių teologinių diskusijų aprašymai. Skiriasi antroje kūrinio dalyje aprašomų Karališkųjų Prūsų teritorijose veikusių Bažnyčių raidos seka: Ch. Hartknocho knygoje Gdansko miesto religiniai santykiai aprašomi knygos viduryje – tai pagrindinis trečiasis skyrius, M. Pretorijus baigia Gdansku – lyg pasakodamas būtų nuosekliai keliavęs iš Rytų į Vakarus.

Šaltinių panaudojimo požiūriu M. Pretorijus ir Ch. Hartknochas rėmėsi labai panašiu šaltinių repertuaru. Ch. Hartknochas šiuo požiūriu buvo pranašesnis – jis dirbo kaip istorikas profesionalas, pirmasis paskelbė iš rankraščių P. Dusburgiečio *Prūsų žemės kroniką*, 1249 m. Christburgo sutartį. Šiais paskelbtais tekstais ir Ch. Hartknocho pateiktais komentarais plačiai rėmėsi M. Pretorijus, juos nurodė savo tekste. Be abejo, M. Pretorijaus plačiai cituotų XVII a. septintojo–aštuntojo dešimtmečių teologinės polemikos tekstų nėra Ch. Hartknocho knygoje. Vienoje vietoje (1 sk., l. 276r) M. Pretorijus rėmėsi J. Bretkūno kronika aprašydamas, kaip Prūsijos vyskupas Kristijonas krikštijo prūsus, mini kilmingąjį iš Lėbau, kuriam suteikė Pauliaus krikšto vardą, ir Varpodą, priduria, kad J. Bretkūnas jį vadino *Varpeičiu*. Ch. Hartknochas neturėjo J. Bretkūno kronikos ir ja nesinaudojo. Iš daugelio vietų galima suprasti, kad M. Pretorijus buvo gerai susipažinęs su Ch. Hartknocho knygos tekstu. Kai kuriose vietose įvykių dėstymas labai panašus, tačiau kiek kitaip interpretuojami šaltiniai: antai Ch. Hartknochas, remdamasis Kromerio kronikos duomenimis, parašė, kad šv. Adalberto kūnas buvo nugabentas į Tremešno vienuolyną, o vėliau į Gniezną, tačiau jo laikais nebežinota, kur jis buvo[13], o M. Pretorijus, remdamasis tuo pačiu Kromeriu, teigia, kad dalis palaikų buvo Tremešne, o galva – Gniezne (1 sk., §11). Skiriasi Ch. Hartknocho ir M. Pretorijaus požiūriai į Vokiečių ordino vaidmenį krikščioninant prūsus. Pastarasis kritiškai vertina Ordiną ir polemizuoja su Ch. Hartknochu: „Christophoras Hartknochas [...] visame skyriuje įrodinėja, kad Vokiečių ordinas prūsus mokė ir su jais praktikavo ne tą tikėjimą, kurio dabar laikosi Romos katalikų bažnyčia. Apskritai aš turiu tą vyrą minėti su pagarba ne tik dėl ankstesnio naudingo susirašinėjimo su manimi, kas gerai matyti iš jo disertacijų ir kitko, bet ir dėl jo plačios erudicijos bei didelio tėvynės istorijos išmanymo, taip pat dėl kitų pagirtinų savybių [...].

[13] Christophorus Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt am Main-Leipzig, 1686, S. 19.

Nesumažindamas jo užtarnautų nuopelnų, šiuo reikalu aš vis dėlto negaliu jam pritarti. Vokiečių ordinas nei pats tikėjo, nei liepė skelbti kokį nors kitą tikėjimą, negu kad tiki dabartinė Katalikų bažnyčia, ir tuo labiau tai nebuvo dabartinis Augsburgo konfesijos tikėjimas.“ Plačiai M. Pretorijus aprašinėja K. Movijaus – Kauno liuteronų bendruomenės kunigo – konfliktą ir diskusijas su C. Myslenta.

Aptartieji abiejų kūrinių kompozicijų, pasakojimų ir kai kurie istorinių realijų vertinimų, teikiamos informacijos skirtumai teikia galimybę M. Pretorijaus *Prūsų bažnyčios kroniką* vertinti kaip tyrinėtiną, svarbų XVII a. antrosios pusės istoriografijos paminklą, kuriame esama ir originalios informacijos, ir originalių jos interpretacijų.

Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* parašymo aplinkybės ir nuostatos. Apsispręsti, kaip rašyti ir kokios nuostatos laikytis, kokias pozicijas užimti, *Prūsų bažnyčių kronikos* autoriui buvo sudėtinga, kadangi M. Pretorijus *Prūsijos įdomybių* septintą knygą pabaigė rašyti vienu iš neramiausių Prūsijos Kunigaikšystės evangelikų liuteronų bažnyčios raidos laikotarpių. Lenkijos–Lietuvos valstybės katalikų bažnyčia sparčiai telkėsi, o Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčios šalininkai skaidėsi. Daugumoje Vokietijos žemių Liuteronų bažnyčioje pradėjo stiprėti liuteroniškosios ortodoksijos pozicijos. Po ilgų diskusijų ir Karaliaučiuje laimėjo reiškusieji ortodoksines pozicijas, ištikimi *Confessio Augustana invariata (Nepakeistojo Augsburgo tikėjimo)* išpažinėjai. Tačiau buvo ir nuosaikių pažiūrų ortodoksų, buvo ir kai kuriais teologijos klausimais prie kalvinistų linkstančių, vadintų tuo metu filipistais ir kriptokalvinistais. Arši vidaus polemika ir nesantarvė tarp skirtingų liuteronybės šalininkų truko visą M. Pretorijaus profesinės veiklos laikotarpį. Ortodoksų pozicijas stiprino ta aplinkybė, kad Prūsijos liuteronų evangelikų bažnyčia jautė kylančią grėsmę buvusiai vienvaldystei ir ėmėsi gynybinės politikos. Nuo XVII a. antrojo dešimtmečio kilo problemų dėl Liuteronų bažnyčios ir pasaulietinės valdžios dar XVI a. suformuoto santykių modelio, kai aukščiausio globėjo ir teologijos klausimų arbitro vaidmenį atliko Prūsijos kunigaikštis. Nuo XVII a. antrojo dešimtmečio Prūsijos Kunigaikštystę pradėjo valdyti kurfiurstas Jonas Zigmantas, kuris 1613 m. perėjo į evangelikų reformatų tikėjimą. Karaliaučiaus pilyje pradėtos laikyti evangelikų reformatų pamaldos. Brandenburgo kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas, pradėjęs valdyti 1640 m., Evangelikų reformatų bažnyčią laikė lygiaverčia Liuteronų bažnyčiai, nors pirmoji šalininkų skaičiumi Prūsijoje

neprilygo pastarajai, buvo negausi: bendruomenių buvo Klaipėdoje (nuo 1640 m.), Karaliaučiuje, Tilžėje ir Piliavoje. Tačiau Klaipėdoje bendruomenė tik 1681 m. pradėjo statyti bažnyčią, Karaliaučiuje savarankiška bažnyčia pradėta statyti 1690 m., o pašventinta tik 1701 m., Tilžėje veikusiai bendruomenei buvo neleista įsirengti bažnyčios. Dalis Evangelikų liuteronų bažnyčios dvasininkų gynybines pozicijas stiprino laikydamasi radikalėjančių liuteronų ortodoksų nuostatų (vadovavo Coelestinas Myslenta), juos rėmė ir dalis krašto žemvaldžių, kita liuteronų dvasininkų dalis laikėsi nuosaikiųjų liuteronų nuostatų (Johannas Behmas, Levinas Peuchenijus, Christianas Dreieris), tačiau formavosi ir dvasininkų bei miestų palaikoma kryptis, siekianti suartėti su evangelikais reformatais. Liuteronų ortodoksų šalininkai šią situaciją laikė labai pavojinga, 1645 m. Torunėje įvykęs religinis kolokviumas liuteronų ir kalvinistų pozicijų nesuartino. Liuteronai ortodoksai skelbė „dvasinio karo ir ginčų" nuostatas net ir tarp liuteronų šalininkų. Tad visą M. Pretorijaus veiklaus gyvenimo laikotarpį tokia nuostata buvo vyraujanti, vyko nesibaigiantys ginčai Evangelikų liuteronų bažnyčioje, vešėjo įtarumas ir nepasitikėjimas, ar kunigai pakankamai ištikimi liuteronybės *Nepakeistojo Augsburgo tikėjimo išpažinimo* teiginiams. Liuteronų ortodoksų pozicijos kurį laiką buvo stipriausios Karaliaučiaus universitete. Liuteronai ir kalvinistai nuolatos disputavo vokiečių žemėse, Prūsijos Kunigaikštystės ir Karališkųjų Prūsų teritorijoje. Liuteronai ginčijosi tarpusavyje, taip pat su katalikais ir su anabaptistais. Visos gausesnės Bažnyčios šiame regione tuo metu buvo užėmusios *ecclesia militans* – kovojančių Bažnyčių pozicijas. Tolerantiškoji laikysena jau buvo daugiau išimtis negu būdinga nuostata. Antra vertus, šiuose disputuose kristalizavosi sinkretizmo šalininkų pažiūros, kai kuriais klausimais bandžiusios suartinti liuteronų ir kalvinistų doktrinų interpretacijas. W. Hubatscho nuomone, XVII a. valdant Prūsijos Kunigaikštystę didiesiems kurfiurstams, sinkretizmo šalininkai „laimėjo", net Karaliaučiaus universitete, kuris ilgą laiką (iki septintai kadencijai išrinkto rektoriaus C. Myslentos mirties 1652 m.) buvo liuteroniškosios ortodoksijos centras, dalis profesorių tapo sinkretizmo šalininkais ir mėgino kai kuriais klausimais derinti skirtingas krikščioniškas doktrinas. Žymiausi XVII a. vidurio ir antrosios pusės sinkretizmo šalininkai buvo Johannas Latermannas (1620–1662), Michaelis Behmas (1612–1650), taip pat Melchioras Zeidleris (1630–1686), Johannas Philippas Pfeifferis (1645–1695) ir kt. XVII a.

aštuntajame dešimtmetyje įsiliepsnojo teologiniai ginčiai tarp Karaliaučiaus katedros, pilies ir miesto didžiųjų bažnyčių pamokslininkų, jų pažiūras bandė suderinti kurfiurstas, tačiau nepavyko. J. Latermannas akcentavo, kad liuteronų ir kalvinistų doktrinos esančios giminingos, teigė, kad atsivertimas esąs žmogaus valios dalykas, pabrėžė gerų darbų reikšmę ir neigė pirmąją nuodėmę esant žmogaus pasmerkimo pagrindu. W. Hubatschas sinkretizmo pergalę vertino santūriai: „Sinkretizmas buvo formaliai įdiegtas Liuteronų bažnyčioje, tačiau jis liko blyškus ir bejėgis."[14] Ši netikrumo, įtarumo ir net beatodairiškos kovos atmosfera (liuteronų kunigas C. Myslenta dvejus metus neleido palaidoti su juo polemizavusio liuterono kunigo Michaelio Behmo) vertė tikinčiuosius, o ypač dvasininkus, ieškoti išeičių. Jos buvo labai įvairios. Dalis garsių liuteronų dvasininkų, Karaliaučiaus universiteto dėstytojų, aukštas pareigas ėjusių žemvaldžių buvo paskatinti pereiti į katalikybę, o dėl sinkretizmo nuostatų tai buvo dar lengviau daryti. 1675 m. į katalikybę perėjo dvylika M. Dreierio (M. Pretorijaus dėstytojo) mokinių, tarp jų – Karaliaučiaus teologo Michaelio Behmo sūnus Johannas Behmas, vėliau, 1694 m., perėjo teologas, graikų kalbos dėstytojas, pilies pamokslininkas ir pilies bei kurfiursto bibliotekininkas J. P. Pfeifferis, Rūmų teismo tarėjas ir teisės fakulteto profesorius Abrahamas von Eckenas, abiejų teisių profesorius Christianas Sethas, poeto Simono Dacho sūnus ir daugelis kitų. Kaip jau minėta, XVII a. devintojo dešimtmečio pradžioje į šių įvykių sūkurį įsitraukė ir M. Pretorijus: 1683 m. parašė *Diskursą* (kad toks buvo, žinome tik iš polemikos su jo teiginiais)[15], jo pagrindu 1685 m. Amsterdame ir Kelne išleido knygą *Tuba pacis ad universas in Occidente Ecclesias (Taikos trimitas visoms Vakarų bažnyčioms)*[16]. Joje siūlė vieną iš galimybių – Bažnyčių santarvę, ragino mėginti suderinti Evangelikų ir Katalikų bažnyčių doktrinas. Be abejo, toks kvietimas realiai Bažnyčių nesuartino. Diskusiją dėl M. Pretorijaus knygos organizavo Karaliaučiaus universiteto

[14] Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen, 1968, S. 149.

[15] 1685 04 05 Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakulteto dekano, profesorių ir daktarų M. Pretorijaus *Discursus de unione Ecclesiarum* įvertinimas, GStAPK, HA XX, EM 38e, Nr. 25, l. 21 r-v.

[16] Matthaeus Praetorius, *Tuba Pacis ad universas dissidentes in occidente ecclesias seu discursus theologicus de unione ecclesiarum Romanae et protestantium* [...], Amstelodami, Coloniae, 1685; Coloniae, 1711; Aachen [vertimas į vokiečių kalbą], 1820; žr. 4 nuorodą.

Teologijos fakultetas, krašto vyriausias valdytojas, kuris net klausė kurfiurstą, ar reikia tokią diskusiją organizuoti. Atsakymas, matyt, buvo teigiamas, nes į M. Pretorijaus knygos teiginius atsiliepė ne vienas teologas[17].

M. Pretorijaus teologiniai tekstai dar laukia atidaus tyrinėtojo. Reiktų atidžiai ištirti, kaip galima interpretuoti jo nuostatas gyvento laikotarpio – XVII a. antrosios pusės – atžvilgiu. Apžvelgus jo pateiktą Bažnyčios istoriją ir knygą apie Bažnyčių uniją, aiškėja, kad M. Pretorijus Bažnyčių doktrinas laikė esant artimas ir ieškojo bendrų jų bruožų. Pavyzdžiu ėmė to meto Karaliaučiaus nuosaikiųjų liuteronybės teologų Christiano Dreierio (1610–1688), Melchioro Zeidlerio (1630–1686), Zakheimo kunigo Samuelio Wernerio ir J. P. Pfeifferio pozicijas, kurias ortodoksai liuteronai vadino sinkretiškomis. Antra vertus, Ch. Dreieris 1686 m. M. Pretorijaus kūrinį vertino atsargiai: „Knygoje slypi daugiau, nei mes manėme."[18] Savo ruožtu 1687 m. profesorius Ch. Dreieris jau turėjo aiškintis kurfiurstui, nes buvo apkaltintas kaip „susitepęs" katalikybės pažiūromis dėl to, kad buvo gana palankiai paminėtas M. Pretorijaus. Norėdamas pasiteisinti ir apibrėžti savo pažiūras, Ch. Dreieris parašė kūrinį *Controversiae cum Pontificiis praecipuae* (*Pagrindinės prieštaros su popiežininkais*, Karaliaučius, 1688). Jame buvo aiškiai apibrėžtos liuteronų ir katalikų doktrinų ribos ir argumentuotai pagrįstos liuteronų nuostatos M. Pretorijaus teiktaisiais poleminiais klausimais. XVII a. paskutinįjį ketvirtį kovingojo liuteronizmo šalininkai ir net žymus XX a. Liuteronų bažnyčios istorikas W. Hubatschas vertino M. Pretorijaus pažiūras kaip katalikybės šauklio ir atstovo. Tačiau vargu ar toks interpretavimas yra išsamus ir tikslus. Tokiai interpretacijai prieštarauja faktas, kad knygą *Tuba pacis* (*Taikos trimitas*, 1685) peikė ne tik Karaliaučiaus universiteto liuteronų teologai, bet ir katalikai: 1689 m. inkvizicija ją įtraukė į *Draudžiamų knygų indeksą*. Verta panagrinėti, ar nebūtų kur kas tiksliau apibūdinti M. Pretorijaus pažiūras kaip pastangas įveikti Bažnyčių nesantarvę, priešišką laikyseną viena kitos atžvilgiu. Kaip žinia, tolerantiškos nuostatos atstovų būta XVI a., o XVII a. atsirado kelios santarvės ieškančiųjų srovės.

[17] Melchior Zeidler, *Refutatio Tubae pacis*, Helmstadt, 1688; taip pat *Note et animadversiones in scutatorem veritatis, gegen den Jesuiten Fr. Haack*, Helmstadium, 1688; taip pat *Apologie wider die Verläumdung des Matthaei Praetorii*, Helmstadium, 1699; [Johann Fecht], *Kurzes Bedenken über M. Prätorii jungsthin herausgegebene „Tuba pacis"*, [s.l.], 1688; Bernhard von Sanden, *Diatriba brevis opposita Tubae Pacis Praetorii*, [s.l.], 1688; Samuel Schelwig, *Sex disputationes de unione ecclesiarum Tridentinae atque Augustanae confessioni addictarum*, [s.l.], 1689; Christian Dreier, *Controversiae cum Pontificiis praecipuae*, Königsberg, 1688.

[18] Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen, 1968, S. 152.

Viena tokių XVII a. buvo irenizmas. M. Pretorijų kaip ireniką apibūdino XIX a. Vokietijos istorikas F. H. Reuschas, remdamasis jo knygos *Tuba pacis* pobūdžiu[19]. Ar tokiam apibūdinimui neprieštarautų M. Pretorijaus kaip istoriko požiūris į Vakarų bažnyčių veiklos istoriją prūsų žemėse?

Irenizmo sąvoka kilusi iš graikų k. žodžio *eirēnē* – „taika". Šia sąvoka apibūdinama poreformaciniu laikotarpiu Vakarų ir Vidurio Europoje besiplėtojusi laikysena ir mąstymo kryptis, kuri išryškėjo nuo XVI a. pabaigos. Šią sąvoką pradėjo vartoti ir ja remtis reformatų teologas Franciscas Junijus (1545–1602) kūrinyje *Eirenicum* ir Dovydas Parejus (1548–1622) knygoje *Irenicum* (1614). Šios nuostatos šalininkai akcentavo krikščionių tikėjimo santarvę skatinančius teiginius. Siūlė susilaikyti nuo religija pagrįstos prievartos ir aršios polemikos kitų krikščioniškų tikėjimų atžvilgiu. Ragino bendrauti skirtingoms krikščioniškoms Vakarų bažnyčioms ir remtis bendraisiais krikščioniškojo tikėjimo pagrindais neatsisakant savųjų doktrinos teiginių. Akcentavo, kad krikščionybėje pabrėžiamas santarvės, artimo meilės postulatas. Visų Europos krikščioniškųjų tikėjimų Bažnyčių ortodoksinių krypčių atstovai vertino irenikų pozicijas panašiai – laikė juos pavojingais savajam tikėjimui arba tiesiog nebelaikė jų savosios Bažnyčios išpažinėjais, priskirdavo kitai tikybai ir imdavo su jais kovoti, vijo iš savo bendruomenių. Per XVII a. pirmąją pusę, o ypač XVII a. viduryje Vakarų ir Vidurio Europoje buvo parašyta nemaža šias nuostatas skelbiančių ir jų laikytis raginančių knygų: John Frobe, *Irenicum [...] (Irenikas [...])* (1629) (skirta Škotų bažnyčios problemoms spręsti), Jeremiak Burrougs, *Irenicum [...] (Irenikas [...])* (1653), John Dury, *Irenicum: in quo casus consciencia inter ecclesias evangelicas pacis, praeviter proponetur et deciduntur (Irenikas, kuriame siūlomas ir nurodomas taikos tarp Evangelikų bažnyčių sudarymo būdas)* (1654), ir kt. Ar su šio pobūdžio literatūra buvo susipažinęs M. Pretorijus? Peržiūrėjus ir identifikavus M. Pretorijaus rankraštyje pateiktas nuorodas akivaizdu, kad nurodytomis knygomis jis nesirėmė, bet žinojo apie kitas kai kurių autorių knygas, pvz., citavo Francisco Junijaus istorinį kūrinį. Tačiau su irenikų pažiūromis ir argumentais M. Pretorijus buvo susipažinęs: šias pozicijas teigiančių knygų buvo ne vieną parašę M. Pretorijui rūpimos teritorijos teologai ir kunigai Gdanske, Elbinge, Torunėje, net ir Karaliaučiuje. Kai kuriuos sinkretistus, pvz., Georgą Calikstą, tyrinėtojai taip pat priskiria irenikams. Beveik visus šiuos kūrinius M. Pretorijus nuosekliai išvardijo

[19] F. H. Reusch, Matthäus Praetorius, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 26, 1888, S. 529.

savo *Prūsų bažnyčios kronikoje*: Elbingo ir Gdansko mokyklų dėstytojo Henrico Nicolajaus *Irenicum sive de differentiis Religionum conciliandis [...] (Irenikas, arba apie religijų skirtumų suderinimą)*, Gdanskas, 1645, sociniečio Danieliaus Zwickerio (Gdansko liuteronų kunigo sūnaus) *Irenicum irenicorum, seu reconciliatorus Christianorum hodiernorum norma triplex [...] (Irenikų irenikas, arba trejopi pasiūlymai suvienyti šių dienų krikščionis)*, Amsterdamas, Londonas, 1658.

M. Pretorijaus požiūrį gali paaiškinti jo *Prūsų bažnyčios kronikoje* atsispindinčios nuostatos. Kadangi M. Pretorijus *Prūsijos bažnyčių kroniką* baigė rašyti, kaip nustatėme, dar vykstant aršiai polemikai tarp ortodoksų ir nuosaikiųjų liuteronų, tarp jų ir sinkretistų, tarp liuteronų ir kalvinistų, vykstant atsivertimams, kyla klausimai, kaip jis atskleidžia skirtingų Bažnyčių istorijas, kas jam artima, ar jis reiškia savo požiūrį, ką ir kaip jis pasakoja.

XVI–XVII a. šiame Vidurio Rytų Europos regione buvo parašyta ne viena Bažnyčios istorija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. istoriografijoje Bažnyčios istorijas rašė jėzuitas Albertas Kojelavičius (1609–1677)[20], kalvinistas Andrejas Vengerskis (1600–1649), arijonas Christophoras Sandijus (1644–1680), beveik tuo pačiu metu – Stanislovas ir Andrejus Liubeneckiai[21]. Visi jie rašė savų Bažnyčių istorijas, siekė atskleisti savo tikėjimo istoriją, kitų Bažnyčių istoriją traktavo istorinėje vaizduotėje kaip grėsmę arba kliūtį sėkmingai veiklai, nenagrinėjo kitų tikėjimų Bažnyčių kaip savo darbo objekto. Silpstančių reformacijos srovių, ypač arijonų, istorikai registravo savo Bažnyčios istorijos asmenybes, leidinius, bažnyčių tinklą. Istorijos kūriniui buvo skiriamas atminties išsaugojimo vaidmuo, tačiau nesirūpinta kitų tikėjimų Bažnyčių veikla ar kūrybos rezultatais, jie nenagrinėti ir neinterpretuoti. Bažnyčios istorijos autoriams tuo metu dažnai buvo būdingas apologetiškas pasakojimo būdas – išaukštinti savo ir peikti kitų veiklą, ypač vėliau – XVIII a. – parašytoms jėzuitų istorijoms. Ar tai būdinga M. Pretorijaus pasakojimui?

[20] Albertus Wiiuk-Kojalowicz, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Litvaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650.

[21] Andreas Wengerscius, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdami, 1679 (fotografuotinis perspaudas, Varsoviae, 1973); Christophorus Sandius, *Bibliotheca antitrinitariorum, sive catalogus scriptum*, Amsterdam, 1684 (fotografuotinis perspaudas, Varsoviae, 1967); Stanislaus Lubieniecius, *Historia Reformationis Polonicae*, Amsterdam, 1685; Andrzej Lubieniecki, *Polonotychia*, opracowali Alina Linda, Maria Maciejewska, Janusz Tazbir, Zdisław Zawadski, Warszawa-Łódz, 1982.

Pirma, reikia pabrėžti, kad M. Pretorijaus knygos pasakojimo objektas yra krikščionybę skleidusių ir praktikavusių Vakarų bažnyčių – visų Vakaruose susidariusių Bažnyčių nuo II–V a. iki XVII a. pabaigos – veiklos istorija. Į knygą įtraukti ir garsiausių sektų veiklos aprašymai. Autorius neliečia bizantiškosios krikščionybės šakos – Rytų krikščioniškųjų Bažnyčių. Jis pasakoja apie Katalikų, Evangelikų liuteronų, Evangelikų reformatų (kalvinistų), Arijonų (Anabaptistų, Sociniečių) bažnyčių, visų jų atskalūnų ir jų eretikų veiklą senosios Prūsijos žemėse, taip pat ir Pomeranijos teritorijoje. Pasakodamas apie jas neperėjo į apologetišką ar prakeiksmo toną. Visa tai dėstė, kaip anonsavo knygos pavadinime ir pratarmėje, chronologine tvarka.

Autoriaus požiūris į įvykius šiek tiek aiškėja tik ten, kur jis aprašo Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų ginčus tarp radikalių liuteronų ortodoksų ir tų, kurie buvo linkę kai kurias dogmas aiškinti reformatų požiūriu. Pasidygėjimas dvelkia ne viename M. Pretorijaus pasakojimo puslapyje, kai aprašomi tiek toli nuėję ginčai, kad radikalių ortodoksinių pažiūrų atstovas C. Myslenta uždraudė laidoti mirusį to paties tikėjimo savo „priešininką". Autoriaus simpatijas galima pajusti tik nedaugelyje knygos vietų: pvz., 23 skyriuje P. Melanchthoną jis vadina „dieviškuoju vyru" (kitiems asmenims tokių epitetų autorius nedalija). Tuo metu toks pagarbos parodymas P. Melanchthonui galėjo reikšti ir pagarbą intelekto galiūnui, ir paties M. Pretorijaus sinkretiškas nuostatas. Rašydamas apie Gdansko evangelikų bažnyčios *Santarvės susitarimą (Notel),* autorius katalikus vadina popiežininkais („papistae"), o šis pavadinimas turėjo neigiamą atspalvį, tačiau šioje vietoje ir tai nerodo autoriaus požiūrio – jis tiesiog vartoja pavadinimą, perimtą iš nurodomo teksto. Tad apibendrinant yra pagrindo teigti, kad iš esmės autoriaus požiūris į įvairius aprašomus Vakarų krikščioniškus tikėjimus ir Bažnyčias yra pabrėžtinai neutralus. Visas Vakarų krikščionybės bažnyčias jis aprašo kaip vieningos istorijos tėkmės raišką. Toks požiūris buvo būdingas irenikams. Tad M. Pretorijaus ireniškąsias nuostatas patvirtina ne tik jo knyga *Tuba pacis*, bet ir istoriko požiūris į Krikščioniškųjų bažnyčių raidą *Prūsų bažnyčios kronikoje.*

Apibendrinant teigtina, kad M. Pretorijaus *Prūsų bažnyčios kroniką* galima vertinti kaip savarankišką Prūsijos bažnyčių istoriją, kurioje yra nemaža panašumo į Ch. Hartknocho knygą, sekimo jo dėstymu, tačiau ir turinčią nemažai savitų bruožų – savą požiūrį į senovės Prūsijos krikščionėjimą, jos teritorijoje veikusias Vakarų krikščioniškąsias bažnyčias, jų veiklą ir

doktrinos raidą. Vertinant kūrinį kaip istorijos šaltinį, nustatyta, kad jame esama informacijos, kurios nėra Ch. Hartknocho *Prūsijos bažnyčios istorijoje*. M. Pretorijaus santykis su aprašoma Katalikų, Liuteronų, Kalvinistų, Arijonų bažnyčių veikla, požiūris į Bažnyčių polemiką bei disputus Bažnyčių viduje ir į skirtingų Bažnyčių santykius buvo būdingas XVII a. irenikams, kurie rengė dirvą Europos ekumeniniam judėjimui.

Ingė Lukšaitė

DELICIAE PRUSSICAE VON MATTHÄUS PRÄTORIUS. SIEBTES BUCH *CHRONICUM ECCLESIASTICUM PRUSSORUM*

Die ersten drei bereits erschienenen Bände des Gesamtwerks *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* von Matthäus Prätorius (Matthaeus Praetorius Memelensis Borussus, um 1635 bis 1704) enthalten die ersten sechs von insgesamt 18 Büchern seiner Handschrift. Die Einführungen zu den ersten drei Bänden geben einen Abriss über die Forschungen zu Biographie und Werk des Autors[1], zeigen die Umstände, unter denen sein Werk entstand, gehen auf den Inhalt seines Schaffens und das Schicksal seiner Handschrift ein[2] und bieten eine Auswahlbibliographie. Die Einführung zum zweiten Band stützt sich auf Quellen aus dem Archiv des Kulmer Bistums

[1] Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, 1 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 1]: *Prūsijos įdomybių santrauka;* 1. Buch: *Prūsijos onomasija*, zusammengestellt von Ingė Lukšaitė, herausgegeben von Ingė Lukšaitė und Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Pradai, 1999; Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* 2 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 2], zusammengestellt von I. Lukšaitė in Zusammenarbeit mit V. Gerulaitienė, M. Čiurinskas, I. Tumavičiūtė, Vilnius: Verlag LII, 2004; Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* 3 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 3], zusammengestellt von I. Lukšaitė in Zusammenarbeit mit M. Girdzijauskaitė, S. Drevello, J. Kilius, M. Čiurinskas, Vilnius: Verlag LII, 2006.

[2] Ingė Lukšaitė, „Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas" [„Matthäus Prätorius – Geschichtsschreiber der preußischen Kultur"], in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* 1 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 1], S. 9–140 (litauisch und deutsch); „Mato Pretorijaus gyvenimas ir jo *Prūsijos įdomybių* antroji bei trečioji knygos" [„Matthäus Prätorius und das zweite und dritte Buch seines Werkes *Deliciae Prussicae*"], in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* 2 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 2., S. 7–46; „Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* ketvirtoji, penktoji ir šeštoji knygos", „Das vierte, fünfte und sechste Buch der *Preussischen Schaubühne* von Matthäus Prätorius", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* 3 [Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 3], S. 7–53.

sowie Akten des Danziger Generalkonsistoriums, durch die der Lebenslauf von Prätorius durch neue Daten ergänzt wurde, die die letzten beiden Jahrzehnte seines Lebens betreffen, welche er in Pommerellen, dem Land der Kaschuben, verbrachte. Die Einführung zum dritten Band befasst sich mit den Forschungen, die die Umstände der Entstehung des vierten, fünften und sechsten Buches betreffen, mit den Forschungen zu den Quellen, die der Autor verwendet hat und mit denen er seine Thesen und Beschreibungen belegte. Außerdem wird das Territorium beschrieben, in dem der Autor ethnographisches Material gesammelt hat. Die Einführung zum vierten Band soll zeigen, welche Rolle Prätorius bei der Erforschung der Kirchengeschichte Ostmitteleuropas im 17. Jahrhundert spielte. Weiterhin werden die Quellen des siebten Buchs *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* erörtert.

Kurzer Abriss über Leben und Werk. Der Autor der Handschrift, Matthäus Prätorius, wurde um 1635 in Memel geboren und wuchs dort auf. Seine Hochschulausbildung erhielt er in Königsberg (1655–1657) und Rostock (1657–1660). Er erlangte den Titel eines Magisters der freien Künste und der Philosophie. Prätorius wuchs in einer gebildeten, unter ethnischen Gesichtspunkten gesehen gemischten lutherischen Pastorenfamilie auf. Sein Vater Christophorus Prätorius (1601–1674) zog 1629 aus dem östlichen Teil der Mark Brandenburg, einer ebenfalls ethnisch gemischten Region, ins kleinlitauische Gebiet des Herzogtums Preußen. Seit 1631 war er Diakon der Gemeinde von Memel. Seine Mutter war die Tochter von Matthäus Cörber, dem Gemeindepfarrer von Memel. Matthäus Prätorius war ein Nachkomme von Johann Bretke (1536–1602). Die litauisch und deutsch sprechende Familie half dem künftigen Historiker, die Kultur der Bewohner aller Schichten des Gebiets um Memel kennen zu lernen. Dass er in der Familie litauisch lernte, ebnete ihm nach dem Studium den Weg zum Amt des Pfarrers in der litauischen Kirche Kleinlitauens. Im Frühjahr 1661 wurde er Adjunkt der litauischen Gemeinde in Memel und seit 1663 oder 1664 war er Priester der lutherischen Kirche in Niebudschen. Dort arbeitete er 20 Jahre lang, bis 1684. Während dieser zwei Jahrzehnte übte er sein Kirchenamt aus und begann seine Tätigkeit als professioneller Historiker, Kulturhistoriker und Ethnograph. Dort machte er sich auch daran, sein Lebenswerk *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* zu formen und bewältigte einen Großteil der Arbeit – die Materialsammlung über die Geschichte des Landes, die Lebensweise der Bauern, ihren Glauben und

ihre Gebräuche und schrieb wohl einen wesentlichen Teil seines Textes. 1681 erschien in Königsberg die Ankündigung zur Veröffentlichung seines historischen Werks: *Syllabus materiarum in opere M. Matthaei Praetorii Memelensi: Deliciae Antiq[uae] Pruss[iae] (Zusammenfassung des Werks Preussische Altertümer des Magisters Matthäus Prätorius aus Memel).*

Im Mai 1684 zog er wegen einiger schwieriger Umstände aus dem Herzogtum Preußen nach Pommerellen, das vom Königreich Polen beherrscht wurde. Er suchte dort vor allem bessere Bedingungen für seine Arbeit als Historiker. Viele Jahrzehnte lang dauerte im Herzogtum Preußen der Streit zwischen den verschiedenen Strömungen innerhalb der lutherischen Kirche, wodurch eine Atmosphäre der Unduldsamkeit, des Argwohns und der Instabilität hervorgerufen wurde. Prätorius zweifelte in dieser Zeit an einigen orthodoxen Doktrinen der lutherischen Kirche. 1683 begann er einen Disput mit den Theologieprofessoren der Universität von Königsberg und stellte Überlegungen zu einer Union zwischen Lutheranern und Katholiken an.[3] Später veröffentlichte er auf dieser Grundlage sein Buch *Tuba pacis* (*Die Friedensposaune*, 1685)[4]. Sowohl seine Schriften als auch sein Buch stießen bei Lutheranern und Katholiken auf Widerspruch und von keiner Seite wurden seine Ideen angenommen. So kehrte er nicht ins Herzogtum Preußen zurück und nahm den katholischen Glauben an. Zunächst lebte er in Danzig, später in Pommern und erhielt den Titel eines Historikers des Königreichs Polen und des Großfürstentums Litauen. Dennoch verbesserten sich seine Arbeitsbedingungen nur kurze Zeit. In Pommerellen führte Prätorius von 1684–1688 ein weltliches Leben und verfasste Auftragswerke: Ein Panegy-

[3] *Discursus de unione Ecclesiarum, imprimis qua ratione controversiae fidei inter Evangelico-Catholicos et Romano-Catholicos amice componi possint. Nemini ullo modo in praeiudicium, solius veritatis, unitatis ac pacis ecclesiasticae ac pacificorum animorum submissus,* von diesem Schreiben weiß man von der Bewertung zum *Discursus* durch den Dekan, Doktoren und Professoren der Theologischen Fakultät der Königsberger Universität vom 5.4.1685, GStAPK, HA XX, EM, 38r, Nr. 25, l. 21r-v.

[4] Matthaeus Praetorius, *Tuba Pacis ad universas dissidentes in occidente ecclesias seu discursus theologicus de unione ecclesiarum Romanae et protestantium* [...], Amstelodami, Coloniae, 1685; Coloniae, 1711; Aachen [Übersetzung ins Deutsche], 1820; *Unvorgreifflicher Vorschlag, wie die Streitigkeiten in den Glaubens Articuln so sich zwischen den Römischen-catholischen und Protestanten etc. finden, ohne Verletzung der Götter-Wahrheit* [...], Einsheim, 1685, diese Ausgabe stützt sich auf K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 25, Kraków, 1913, S. 212. Die Herausgabe in Deutsch von 1685 bestätigen auch die am 4.1.1686 an den Kurfürsten gerichteten Fragen des höchsten Verwalters des Herzogtums Preußen, ob Antworten auf das Buch *Tuba pacis* von Prätorius zusammenzustellen seien. GStAPK, HA XX, EM, 38e, Nr. 25, l. 42.

rikon auf den Danziger Arzt Otto Dietrich Vogeding sowie ein Buch, das dem König Jan Sobieski gewidmet war und dessen Feldzüge verherrlichte. Viel später entstand ein Auftragswerk aus Anlass der Hochzeit des Sohns Jakob Sobieski, ebenso ein historisches Buch über Herkunft und Geschichte der Goten[5]. Danach beschäftigte er sich speziell mit der Kriegsführung der Goten[6], ein Werk, das er ebenfalls König Jan Sobieski widmete. In Pommerellen arbeitete er von 1688 oder 1687 an bis zu seinem Tod 1704 als katholischer Geistlicher in Gemeinden, die konfessionell gespalten waren: Er begann in Straßburg (polnisch Brodnica), im Frühjahr 1688 war er in Weyherstadt (auch Weyhersfrey, Neustadt, polnisch Wejherowo) und ein Jahr später war er in Preußisch Stargard (polnisch Starogard Gdański) sowie in Gora (polnisch Góra, lateinisch Gora). Prätorius starb 1704. Sein tatsächliches Todesdatum hat Anfang des 20. Jahrhunderts F. Schultz[7] nachgewiesen, was durch unlängst aufgefundene Dokumente des Danziger Konsistoriums bestätigt wird[8].

Die kulturelle Umgebung für seine professionelle historische Arbeit schuf sich Prätorius über lange Jahre hinweg überall dort, wo er studierte und arbeitete. Zunächst waren für ihn Personen wichtig, die mit der Universität in Königsberg verbunden waren: Johannes Röling (1634–1679), ein Schüler Simon Dachs und Poetikdozent, der Historiker Christophorus Hartknoch (1644–1687), der von 1671 an für fünf Jahre an der Universität Königsberg und später am Gymnasium in Thorn arbeitete sowie der Universitätsprofessor, Physiker und Mediziner Philipp Jacob Hartmann (1648–1707). In Niebudschen pflegte er Kontakte zu vielen kulturell aktiven Geistlichen der litauischen Kirchen: Der Vorgänger von Prätorius war Ernestus Dietzelius (1629–1692),

[5] Matthaeus Praetorius, *Orbis Gothicus, id est historica narratio, omnium fere gothici nominis populorum origines, sedes, linguas, regimen, reges, mores, ritus varios, conversionem ad fidem etc. exibens* [...], Theil 1, 2, Olivae, 1688, 1689.

[6] Matthaeus Praetorius, *Mars Gothicus. Id est tractatus historicus: exibens veterum Gothorum militiam, potentiam, arma, machinas, exercitationes bellicas, acies, castramentationes, leges, stipendia, poenasque, militares etc.* [...], Olivae, 1691.

[7] F. Schultz gibt nicht an, auf welche Quellen er sich bei der Festlegung des Todesdatums stützte, doch aus den Anmerkungen zu anderen Angaben kann man schließen, dass er die Verwaltungsbücher von Neustadt in Westpreußen (heute Wejherowo) vom Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts genutzt hat, die im Zweiten Weltkrieg verloren gegangen sind. Möglicherweise standen ihm auch Kirchendokumente zur Verfügung. F. Schultz, *Geschichte der Kreise Neustadt und Putzig*, Danzig, 1907, S. 325.

[8] Eintrag vom 11.2.1705 in den Akten des Danziger Generalkonsistoriums (1700–1709), Archiv der Kulmer Diözese in Pelplin, G 24, l. 579.

der von 1661 bis 1664 in Niebudschen arbeitete, später nach Walterkehmen zog und dort Material für ein Wörterbuch der litauischen Sprache sammelte. Prätorius arbeitete mit Theophil Schulz zusammen, der in Kattenau arbeitete, nachdem er zuvor in Niebudschen und Ischdaggen tätig war und der um 1643 das Werk *Compendium grammaticae Lithvanicae* (Kurze Grammatik des Litauischen) von Christophorus Sapphun herausgegeben hat[9]. In den letzten Jahrzehnten seines Lebens und Schaffens näherte er sich Danziger Gelehrten an: dem Verleger und Drucker des Zisterzienser-Klosters in Oliva, Johann Franck Hack, dem Jesuiten Michael Antonius Hack (um 1630–1703) und vielen anderen.

Prätorius wollte eine umfassende Geschichte der Prußen schreiben, wozu er durch die historische Arbeit seines „Urvaters" Johann Bretke (1536–1602) veranlasst wurde, der das Werk *Chronicon des Landes Preussen* verfasst hatte, seine Arbeit ging vom historischen Denken auf der Höhe seiner Zeit und den damaligen Richtungen der Historiographi aus. Das siebte Buch *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* der von Prätorius geschriebenen, doch zu seinen Lebzeiten nicht gedruckten Handschrift *Deliciae Prussicae, oder preussische Schaubühne* ist das umfangreichste Buch des ganzen Werks.

Dieses Buch wirft viele Fragen auf und kann von vielen Gesichtspunkten aus betrachtet werden. Wann hat er die *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* geschrieben? Welche Beziehungen gibt es zu Hartknochs Schrift *Preussischen Kirchen-Historia*, die 1686 veröffentlicht wurde? Welche Spuren hinterließ die enge Zusammenarbeit mit Hartknoch im Werk von Prätorius? Kommt Prätorius im Vergleich zu Hartknoch zu neuen Erkenntnissen? Ist die *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* von Prätorius für Historiker interessant? Hat Prätorius beim Verfassen der Kirchengeschichte einen eigenen Ansatz verfolgt? Was ist für ihn wesentlich und ist es originär? Welche Informationen bietet dieses Buch als historische Quelle? Das siebte Buch von Prätorius wirft als historiographisches Werk auch Fragen zur Entwicklung der evangelisch-lutherischen Kirche im Herzogtum Preußen auf: Unter welchen Umständen hat er die Geschichte der Kirche geschrieben, reagierte Prätorius in seinem Werk auf die wachsende Spannung in der lutherischen Kirche in einzelnen umstrittenen dogmatischen Fragen, hat hier eine Person unbeeinflusst von der inneren Entwicklung der Kirche gearbeitet? Suchte Prätorius als Historiker – genauer: als Kirchenhistoriker – Auswege für

[9] Christophorus Sapphun, *Compendium grammaticae Lithvanicae* [...], [ed. Theophilus Schultzus], Regiomonti, 1676, p. [11–13].

die Kirche seiner Zeit und welche sah er? Was war dem Autor des Buchs wichtig, dem lutherischen Geistlichen, der für die letzten Jahrzehnte seines Lebens katholischer Priester wurde?

Die Entstehungszeit des siebten Buchs, der *Chronicum ecclesiasticum Prussorum.* Für die Beantwortung einiger Fragen ist es wichtig, sich zu vergegenwärtigen, wann das Buch geschrieben wurde. Prätorius hat am Ende des Vorworts zu diesem Buch der Handschrift angemerkt, dass es in Preußisch Stargard am 23. März 1691 geschrieben wurde. Es wird jedoch deutlich, dass einige Fakten, die in dem Buch erwähnt werden, erst danach zu datieren sind. So nennt der Autor im 9. Kapitel (§2) in der Liste der Bischöfe von Kujawien den Bischof Stanislaus a Lubraniec Dembski, von dem er schreibt, dass er 1692 „jetzo lebet und regieret löblich"; im 30. Kapitel (§22) beschreibt Prätorius 1694 einen Streit zwischen Samuel Schelwig und dem Klerus der Heiligen Dreifaltigkeitskirche in Danzig wegen einiger theologischer Thesen; in demselben Kapitel erwähnt er eine Schrift, die 1695 von dem Jesuiten Martin Kreusel herausgegeben wurde; im 10. Kapitel (§14) schreibt er: „Die Kirche ist biß an dieses 1698ste Jahr alt". Es ist offensichtlich, dass Prätorius das letzte, 30. Kapitel, nach 1691 schrieb und 1698 beendet hat. Die Handschrift des Verfassers lässt darauf schließen, dass sowohl das 1. als auch das 30. Kapitel aus der Feder derselben Person stammen (s. Illustrationen Nr. 7, 16, S. 00, 00: Abbildungen der Handschrift MSA, Blätter des 1. und 30. Kapitels). Es ist anzunehmen, daß die Handschrift 1698 fertig gestellt wurde. Technisch ist das vorstellbar. Es ist schwieriger, die angegebene Jahreszahl 1691 mit dem im 9. Kapitel genannten Jahr 1692 in Einklang zu bringen, zumal sie bereits im ersten Drittel des Textes auftaucht und nicht am Rande einer Seite, also nicht nachträglich hinzugefügt wurde. Wir können den Schluss ziehen, dass das im Vorwort genannte Jahr 1691 den Anfang des Abschreibens darstellt. Während der Text ins Reine umgeschrieben wurde, vervollständigte er ihn noch und beendete das letzte Kapitel 1698. So ist davon auszugehen, dass Prätorius noch Lutheraner war und in Niebudschen lebte, als er das Buch über die preussische Kirchengeschichte schrieb, dass er die Handschrift aber sicherlich nach 1685 fertig stellte, als er bereits von Niebudschen nach Pommerellen umgezogen und konvertiert war. Er hatte auch bereits das Traktat *Discursus de unione ecclesiarum (Diskurs über die Einheit der Kirche)* geschrieben und das Buch *Tuba pacis (Die Friedensposaune)* herausgegeben. Auf dem alten

prußischen Territorium hat es von der Antike bis in die Gegenwart, also das letzte Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts, nicht nur einen Glauben gegeben. Da schrieb einer, der wusste, was heftige theologische Diskussionen bedeuteten und was es hieß, zu konvertieren und sich nach der Einheit der westlichen christlichen Kirchen zu sehnen.

Die Bestimmung der Zeit der Niederschrift des Buches lässt es zu, den Umfang der Informationen festzustellen und teilweise einzuschätzen, worin die Originalität des Werkes von Prätorius im Vergleich zu Hartknochs Kirchengeschichte liegt. Gleichzeitig kann auch bestimmt werden, wieviel originelle Information geboten wird: *Die Chronik* von Prätorius umfasst eine etwa 15 Jahre längere Zeitspanne als die von Hartknoch.

Es ist bekannt, dass die Historiker des 19. und 20. Jahrhunderts den Vorwurf erhoben, bei Prätorius' *Deliciae Prussicae (Preussische Schaubühne)* und folglich auch bei der *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* handele es sich um eine Kompilation, weshalb sie wertlos sei. Deshalb ist es sinnvoll beide Werke im Überblick zu vergleichen.

Prätorius' *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* und Hartknochs *Preussische Kirchen-Historia*. Diese beiden Werke entstanden fast zur selben Zeit. Um sie zu vergleichen, bedarf es einer genaueren speziellen Untersuchung. Unabdingbar ist aber zunächst, diese Werke in allgemeinen Zügen zu besprechen – den Wert der Bücher Prätorius' als historiographisches Denkmal und als historische Quelle zu verdeutlichen.

Wie bekannt, arbeitete Prätorius mit einigen Professoren und Dozenten der Universität Königsberg zusammen – und zwar im wörtlichen Sinne: Sie suchten gemeinsam Materialien und befassten sich so mit den interessantesten Themen im Zusammenhang mit dem preussischen Land. Gemeinsam mit Hartmann reiste er zur samländischen Küste und sammelte Informationen über Bernstein, seine verschiedenen Sorten, seine Gewinnung und beide schrieben Bücher über Bernstein. Hartmann hat seines publiziert, der Text von Prätorius bildet das erste Buch der Handschrift. Viel schwieriger war die Zusammenarbeit zwischen Prätorius und Hartknoch. Wie bereits beschrieben[10], arbeiteten sie mehr als ein Jahrzehnt sehr eingehend zusammen: Hartknoch selbst hat eingeräumt, dass Prätorius ihm Angaben für einige von ihm be-

[10] Ingė Lukšaitė, „Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas", in Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla, 1* [Mattäus Prätorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 1], S. 27–33, 99–104.

treute Dissertationen über die Kultur der alten Prußen schickte, besonders über ihre Sprache und Gebräuche. Hartknoch hat die insgesamt 19 Dissertationen nach seinem Umzug nach Thorn publiziert. Sowohl Hartknoch als auch Prätorius schrieben Werke zu sehr ähnlichen Themen, wobei Hartknoch sie als einzelne Bücher herausgab: *Alt- und neues Preussen* – 19 Dissertationen und die *Preussische Kirchen-Historia*. Prätorius hingegen setzte die Texte zu einer enzyklopädischen Handschrift großen Umfangs zusammen, die die alte Geschichte der Preussen und die Kulturgeschichte ihrer neueren Zeit behandelte. Das siebte Buch der Handschrift von Prätorius findet seine Entsprechung in Hartknochs Werk, in seinem zum gleichen Thema verfassten Buch *Preussische Kirchen-Historia*[11].

Prätorius behandelt in seinen Untersuchungen die Kirchengeschichte und bedauert, „daß in unserm Geliebten Vatterlande, da es doch / solche treffliche und scharffsinnige Ingenia hatt, so wenig gefunden / werden, die sich solcher Arbeit, wie es nötig, unternommen hetten, / und Unß vorgangen weren. Ausser (Titt[ul]) H[e]r[rn] M. Christophorus / Hartknoch in seiner *Kirchen Historia*". Außerdem schreibt Prätorius, dass es Hartknoch war, „mit welchem Wir damals un-/sere Arbeit gemein gemacht". Prätorius musste wenigstens kurz darstellen, worüber er in seinem Buch schreiben wird und erklären, worin die Verbindung zwischen seinem Werk und dem 1686 erschienenen Buch Hartknochs bestand. Er hat sich sehr kurz gefasst. Prätorius wollte dem Leser die Geschichte der Christianisierung Preußens chronologisch nahe bringen und das Handeln der westlichen Kirche beschreiben. Der Autor formuliert das Ziel, sich auf Quellen zu stützen und behauptet, dass Zeitgenossen die alte Geschichte zu wenig beschrieben und dass ihre alten Chroniken ausverkauft oder konfisziert und deshalb schwer zugänglich seien. Viele historische Ereignisse seien im historischen Nebel versunken, so dass sie aus Quellen zweiter Hand rekonstruiert werden müssten. Der Autor klagt noch stärker über die Quellen zur neueren Geschichte: Sie seien Historikern schwer zugänglich, über das ganze Land verstreut und manche, zum Beispiel Landtagsakten, seien völlig unter Verschluss. Prätorius schreibt, dass er die wichtigsten und bedeutendsten Ereignisse des Wirkens der Kirche vorstellen wollte. Er beschreibt Hartknochs Buch als ein Werk, das vieles sehr umfassend schildert, während er seines mit folgenden Worten charakterisiert: „Weil aber

[11] Christophorus Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt am Main-Leipzig, 1686.

selbiges Werck sehr weitläuffig, welches Alle nicht belieben, alß hab, da ich der Curiosen Welt meine *Preuss. Schaubühne* vorzeige, in welcher alles, waß zur Preussischen Historien dienet, zum Vorschau ausstellen soll, und aber hie zu dieser Kirchen Chronica vornehmlich gehöret, habe nützlich erachtet, die nötigsten Kirchen-Sachen, nach der Jahr-Zeit eingerichtet, insonderheit was davon bey den wenigsten Scribenten vorhanden einzusetzen, in bekanten Sachen aber mich der kürtze befliessen, jedoch daß ich alles deutlich und in der jetzt gewöhnlichen, doch recht deutschen Mund-art vortragen und nichts merckwürdiges außlassen wollen."

Sein Vorhaben war ein kürzeres Werk zu schreiben als das von Hartknoch, und wirklich ist seine Chronik kürzer als das Buch von Hartknoch: Immerhin umfasste Hartknochs Buch 1088 Textseiten.

Als Prätorius sein Buch komponierte, wollte er vor allem darstellen, wie das Christentum in das alte prußische Land gekommen war, welche Möglichkeiten zur Taufe für die Prußen bestanden und welches die wichtigsten Ereignisse jener Zeit waren. Den grundlegenden Ereignissen gab er jedoch nur wenig Raum, da er dem Leser schließlich solche Vorkommnisse näherbringen wollte, über die sonst nur wenig bekannt war, die nur in manchen historischen Werken oder Quellen erwähnt wurden. Die chronologische Anordnung der Ereignisse erschien Prätorius als eines der wesentlichen Merkmale, die dem Werk Klarheit und Verständlichkeit geben sollten. Daneben bietet Prätorius in seiner Chronik viele Angaben, indem er sich an die Formen der Anthologie anlehnte: Er schrieb über das erste Jahrhundert der Verbreitung des Christentums im prußischen Land, veröffentlichte die kirchlichen Privilegien, verwendete Vertragstexte im Original und in deutscher Übersetzung, schrieb aber gleichzeitig auch über aktuelle theologische Dispute, zitierte ausführlich theologische Polemiken, Bücher und Kirchenordnungen. Das zweite Muster, dem die Texte seines Buches folgen, ist an Lexikoneinträge angelehnt. So enthält das Buch zum Beispiel Listen aller Bistümer, die auf dem Gebiet des alten Preussen gegründet wurden sowie Auflistungen aller Bischöfe, die dort gearbeitet haben sowie Listen evangelisch-reformierter Kirchen und Geistlicher im Herzogtum Preußen und im Königlichen Preußen. Aus der neuesten Zeit bemühte er sich, so umfassend wie möglich die theologischen Streitschriften aufzulisten, die es in der zweiten Hälfte des

17. Jahrhunderts in Königsberg und Danzig gab. Manche Texte in anderen Büchern der *Preussischen Schaubühne* sind ebenfalls in diesem Stil verfasst: So finden sich in den Büchern I bis III Listen von Seen, Buchten, Tieren, Fischen sowie von Burgen der Prußen und des Ordens. Vergleicht man die zitierten oder selbst verfassten Listen bei Prätorius und Hartknoch, so ähneln sie sich sehr, besonders diejenigen, die sich auf das 13. bis 16. Jahrhundert beziehen. Prätorius folgt hier weitgehend Hartknoch. Zum Beispiel ist der ganze Text des Vertrags von Christburg aus dem Jahr 1249 bereits bei Hartknoch zu finden. Man kann das als Ausdruck dessen verstehen, dass beide eine sehr ähnliche Auffassung vom Wert bestimmter historischer Quellen hatten. Andererseits entsteht in dem „lexikalischen" Teil der *Chronik* von Prätorius auch ein eigenständiges Genre: Der Autor legt die Schilderung seiner Gedankengänge und Auffassungen so an, dass er dem Leser ein umfangreiches Quellenmaterial und eine Zusammenstellung bietet, aus dem der Leser sich selbst seine Meinung bilden muss, während der Autor sich zurückzieht und seine Meinung nicht diktiert oder zum Ausdruck bringt. Er lehrt auch da nicht, wo er als Geistlicher dazu berufen wäre. Die Gesamtheit der Listen kann unter vielen verschiedenen Gesichtspunkten hilfreich sein. Die kontrastierende Art des Schreibens ist ein grundlegender Zug im Text von Prätorius. Ihm zu Ehren kann man sagen, dass er Hartknoch als Autor schätzte, der Ereignisse gut zu beurteilen wusste: So zitiert er Hartknoch im 23. Kapitel (§21) mit dessen Beschreibung der evangelischen Gläubigen in Kulm und er erwähnt ihn nicht nur einmal lobend.

Die Komposition der Werke beider Autoren ist sehr ähnlich, doch die Struktur ist unterschiedlich. Hartknochs Werk unterteilt sich in sechs Bücher mit 34 Kapiteln. Das erste handelt „Von den Bekehrung des Landes Preussen und Erhaltung der Kirchen biss an D. Mart. Lutheri Zeiten". Es umfasst 264 Seiten, unterteilt in 5 Kapitel. Im ersten Kapitel werden die frühesten Zusammenstöße des Christentums mit dem Alten Prußenland beschrieben, die weiteren Kapitel sind den katholischen Dogmen gewidmet, die der Deutsche Orden verbreitet hat. Außerdem werden die Prinzipien beschrieben, nach denen die Bistümer im ganzen Land organisiert wurden sowie Ereignisse, die zeigen, wie Orden und Bischöfe das Christentum im ganzen Land verbreiteten. Hartknoch schreibt auch über die verbreitete Aktivität von Sekten. Alle Themen, die von Hartknoch bearbeitet wurden, finden sich auch bei Prätorius wieder. Er wählt die Schwerpunkte anders, Umfang, Akzentuierung

und Schreibstil unterscheiden sich von Hartknoch. Das siebte Buch der *Preussischen Schaubühne* enthält 30 Kapitel. In den ersten beiden Kapiteln werden Fakten aufgezeigt, die aus verschiedenen Quellen zusammengetragen wurden, aus historiographischen Werken, die die ersten Kreuzzüge schildern und die Bemühungen um die Taufe der Pomoranen und Prußen beschreiben. Ausführlich referiert er die Fakten über die Mission von Adalbert (Vaitiekus) und beschreibt das Wirken des Bischofs Bruno von Querfurt. Ein eigenes Kapitel widmet sich der Bedeutung des Vertrags von Christburg aus dem Jahr 1249 für die Taufe der Prußen und zitiert den Vertragstext, indem er sich auf Hartknochs Veröffentlichung stützt.[12] Prätorius analysiert ausführlich, wo die Prußen dazu gezwungen waren, katholische Kirchen zu bauen, welche ihrer heidnischen Sitten und welche Teile ihres Lebenswandels verboten worden waren. Was Hartknoch als Kommentar zum Text des Vertrags von Christburg schrieb, galt Prätorius als wichtige Grundlage für seinen Text. Er legte mehr Gewicht auf die Beschreibung der Verbreitung des Christentums unter den Prußen als auf die Kirchengeschichte. Im vierten Kapitel untersucht er, welche katholischen Bistümer gegründet wurden. Vom 5. bis 9. Kapitel beschreibt er den organisatorischen Aufbau der Bistümer und fügt Bischofslisten hinzu, die bis in seine Zeit reichen, also bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. In diesen Kapiteln findet sich keine Periodisierung der kirchlichen Entwicklung, wie sie bei Hartknoch zu finden ist (von den Anfängen bis zur Verbreitung des Luthertums). Der Autor widmet das 10. und 11. Kapitel der Organisationsstruktur der Bistümer und geht auf die Missionstätigkeit unter den Prußen ein. Das Ende des Buches ähnelt mit der Beschreibung von Häresien und Sekten dann wieder sehr dem Ende des ersten Buchs von Hartknoch.

Hartknochs zweites Buch ist der Organisation der lutherischen Kirche, der Herausbildung theologischer Lehrsätze sowie der Tätigkeit der Kirche und theologischen Diskussionen gewidmet. Es setzt sich aus 11 Kapiteln zusammen. Chronologisch betrachtet, beendet der Autor dieses Buch mit den theologischen Disputen der 50er Jahre des 17. Jahrhunderts, in deren Mittelpunkt die Polemiken von Cölestin Myslenta und Johann Latermann standen. Allerdings werden auch einzelne spätere Daten und Fakten genannt.

[12] Petri de Dusburg [...] *Chronicon Prussiae* [...]. Accesserunt his praeter *Notas in Dusburgensem, Privilegia, quaedam Prussi[am] antiquitus concessa*, item *Dissertationes XIX* [...], ed. Christophori Hartknochii, Jena, 1679.

So wird die Erlangung des Doktorgrads durch Melchior Zeidler 1675 erwähnt, andere Professoren werden bis 1678 erwähnt, ebenso Zeidlers Tätigkeit in der Kirche von Kneiphof 1681.

Im 12. bis 17. Kapitel behandelt M. Prätorius die Entstehung des Herzogtums Preußen, die Verbreitung des lutherischen Glaubens, die theologischen Diskussionen auch zwischen den unterschiedlichen Strömungen innerhalb des Luthertums. Im 17. Kapitel beschreibt er Ereignisse und Diskussionen, die einige Jahrzehnte nach der Veröffentlichung von Hartknochs Werk stattgefunden haben. M. Prätorius hat die ganze Zeit die Polemik verfolgt, sie bewegte ihn innerlich, er kannte die Personen, verstand die polemische Literatur und Veröffentlichungen, deshalb hat er die theologischen Auseinandersetzungen bis zum Übertritt Pfeiffers zum Katholizismus 1694 beschrieben. Prätorius hat die Informationen aus Hartknochs Werk um viele Angaben ergänzt. So befasst er sich mit der Entstehung des lutherischen Synkretismus und mit der Atmosphäre in der Preußischen evangelischen Kirche jener Zeit. Er befasst sich auch mit der Frage, wie man Zerfall und Zwiespalt überwinden könnte sowie mit den Umständen, unter denen ein Teil der einflussreichen Lutheraner sich über Synkretismus der katholischen Kirche zuwandten. Als einen möglichen Weg für die Kirche, um aus den ständigen Streitereien auszubrechen, beschreibt Prätorius die Postulate von Philipp Jacob Spener, auf denen der Pietismus beruhte. Im 18. Kapitel „Von den Geistlichen Persohnen, undt dann auch von den Kirchen im Churfürstl. Preussen" schreibt Prätorius über die Geistlichen verschiedener christlicher Konfessionen, nämlich der Lutheraner, der Katholiken und der evangelisch Reformierten, die in verschiedenen kirchlichen Einrichtungen arbeiteten – von der Universität Königsberg bis hin zu Dorfkirchen und Spitälern.

In den elf Kapiteln des dritten Buchs beschreibt Hartknoch die Tätigkeit der Kirchen von Danzig vom Beginn der Verbreitung des Luthertums bis zu den 50er Jahren des 17. Jahrhunderts. Prätorius widmet sich in den Kapiteln 20 und 21 der Kirchengeschichte im Königlichen Preußen von den Anfängen des Luthertums an: Es beginnt mit den religiösen Verhältnissen in Elbing und das 21. Kapitel ist eigens der Tätigkeit der Reformatoren dort gewidmet. Weiter beschreibt er systematisch die Tätigkeit der verschiedenen Glaubensvertreter in Braunsberg, Kulm und Thorn (das 25. Kapitel handelt gesondert „Vom Colloquio Charitativo zu Thorn"), in Pommern sowie die Beziehungen der Geistlichen untereinander. Am Ende des Buches, im 27. bis

30. Kapitel, beschreibt Prätorius die religiösen Zustände in der Gemeinde von Danzig. Jeweils ein Kapitel ist der Geschichte der lutherischen, der reformierten und der katholischen Kirche gewidmet.

Der Vergleich der Struktur beider Werke zeigt, dass Prätorius die Kirchengeschichte in die gleichen Perioden unterteilt wie Hartknoch. Der wesentliche Einschnitt war der Beginn der Reformation. Dass auch Prätorius dies so sieht, ist kein Indiz dafür, dass er lediglich kopiert hat, denn tatsächlich wird auch in der heutigen Geschichtsschreibung der Anfang der Reformation als Beginn einer neuen Zeit angesehen, besonders für die Kirchengeschichte. Beide Historiker haben als Objekt ihrer Untersuchung fast das gleiche Territorium gewählt, doch in ihren Ausführungen setzen sie unterschiedliche Schwerpunkte. Hartknoch beschäftigte sich mit der Ausbreitung der deutschen Sprache sowohl im früheren Herrschaftsgebiet des Deutschen Ordens als auch in den Bistümern und der Stadt Danzig. Prätorius konzentrierte sich auf die einst von Prußen bewohnten Gebiete sowie Pommern, wo er die letzten 20 Jahre seines Lebens arbeitete. Außerdem befasste auch er sich mit Danzig. Hartknoch bemühte sich um einen möglichst ähnlichen Umfang aller Kapitel seines Buches, wollte also die Proportionen der einzelnen Teile zueinander wahren. Prätorius schrieb zu jedem Thema so viele Kapitel, wie es sein Material erlaubte und soviel er für sinnvoll hielt.

Neu in diesem Werk ist die detaillierte Beschreibung der theologischen Auseinandersetzungen im Herzogtum Preußen und im Königlichen Preußen in den 60er und 70er Jahren des 17. Jahrhunderts. Hartknoch und Prätorius liefern unterschiedliche Ausführungen zur Entwicklung der kirchlichen Instanzen im Königlichen Preußen: Harknoch beschreibt die religiösen Angelegenheiten Danzigs in der Mitte seines Buches, im grundlegenden dritten Kapitel. Prätorius endet mit Danzig, er bewegt sich in seiner Schrift quasi von Ost nach West.

Prätorius und Hartknoch nutzen weitgehend dieselben Quellen. Hartknoch war in dieser Hinsicht weitsichtiger: Er arbeitete als professioneller Historiker und hat als erster Peter von Dusburgs *Chronicon Prussiae* und den Vertrag von Christburg aus dem Jahr 1249 veröffentlicht. Auf die von ihm veröffentlichten Texte und seine Kommentare stützt sich dann Prätorius. Dagegen finden sich die Texte der theologischen Polemiken aus den 60er und 70er Jahren des 17. Jahrhunderts, die Prätorius ausgiebig zitiert, nicht in Hartknochs Buch. An einer Stelle (im ersten Kapitel Bl. 276r) bedient sich Prätorius der Chronik

von Bretke, der beschreibt, wie der Bischof der Prußen, Christian, die Prußen taufte, er erwähnt einen Adligen von Löbau, dem der christliche Name Paulus gegeben wurde, ebenso Varpodas, wobei er hinzufügt, dass Bretke ihn *Varpeitis* nannte. Hartknoch verfügte nicht über die Chronik von Bretke und konnte sie folglich auch nicht benutzen. An vielen Stellen ist deutlich sichtbar, dass Prätorius den Text des Buches von Hartknoch gut kannte. An einigen Stellen ist die Darstellung der Ereignisse ähnlich, doch die Interpretation der Quellen unterscheidet sich mitunter: So schreibt Hartknoch, der Körper des Heiligen Adalbert sei ins Kloster von Tremessen und später nach Gnesen gebracht worden, wobei er sich auf die Angaben in der Chronik von M. Cromerus stützt. Zu seiner Zeit sei der Verbleib des Leichnams nicht bekannt gewesen.[13] Prätorius nutzt die gleiche Quelle, geht aber davon aus, dass sich ein Teil des Leichnams in Tremessen befand, während der Kopf sich in Gnesen befunden haben soll (1. Kapitel, §11). Hartknoch und Prätorius unterscheiden sich auch in der Interpretation der Rolle des Deutschen Ordens bei der Bekehrung der Prußen. Prätorius bewertet den Orden kritisch und polemisiert gegenüber Hartknoch: [...] „M. Christophor[us] Hartknoch [...] in seiner *Preuss. Kirchen-Histor[ie]*, der im hie angezogenen gantzen Capittel durchgehends will beweisen, dass der Deutsche Orden nicht den Glauben, denn die Römische Catholische Kirche jetzo führet, hie den Preussen zu Glauben gelehret und getrieben hatt. Ich muß sonsten des Mans rühmlich gedencken, nicht nur wegen der vormalen mit mir gepflogen gutte Correspondentz, wie solches allerdings auß seinen dissertationib[us] und sonsten zu sehen, sondern auch wegen seiner gutten Erudition und grossen Wissenschafft in historia Patria, auch andern rühmlichen qualitäten. [...] Wie ich mich dann auß Liebe, die ich je zu seiner Persohn und seiner Conversation bey seinem Leben getragen, seine Arbeit auch in diesem Wercklein bedient, allemassen in *Historien* jemand nicht anders, als daß reden oder schreiben muß, waß er selbsten gesehen, oder andere gesehen und geschrieben haben, so kan ich doch diesen Vortrefflichen Man doch ohne verletzen seines Wolverdienten Lobs hierin nicht beypflichten. Es hatt der Deutsche Orden weder einen anderen Glauben, alß den die heutige Röm. Catholische Kirche glaubt, noch weniger den, den die jetzigen Augsburgischen Confession zugethane Glauben geglaubt [...] noch zu Glauben befohlen." Prätorius beschreibt ausführlich den Konflikt zwischen K. Movius, dem Geistlichen der lutherischen Gemeinde von Kaunas, und Myslenta.

[13] Christophorus Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt am Main-Leipzig, 1686, S. 19.

Wenn man die Anlage der Werke, die Erzählweise und die Interpretation einiger historischer Begebenheiten betrachtet, so erlauben die feststellbaren Unterschiede zu Hartknoch die Bewertung, dass Prätorius' *Chronicum ecclesiasticum* als gut recherchiertes und wichtiges historiographisches Denkmal der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts gelten kann, mit einer Geschichtsdeutung, die auf der Höhe ihrer Zeit war.

Entstehung und Inhalte des siebten Buchs *Chronicum ecclesiasticum Prussorum.* Sich für eine Schreibweise und bestimmte Thesen zu entscheiden, war für den Autor der *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* schwierig, denn M. Prätorius beendete das siebte Buch der *Preussischen Schaubühne* in einem der unruhigsten Zeitabschnitte der Geschichte der evangelisch-lutherischen Kirche im Herzogtum Preußen. Die katholische Kirche im Polnisch-Litauischen Staat schloss sich immer mehr zusammen, während sich die Anhänger der evangelisch-lutherischen Kirche im Herzogtum Preußen immer mehr voneinander trennten. In den meisten Teilen Deutschlands setzten sich die orthodoxen lutherischen Positionen durch. Nach langen Auseinandersetzungen gewannen auch in Königsberg die orthodoxen Positionen die Überhand, die Anhänger der *Confessio Augustana invariata*, der unveränderten Fassung der Augsburgischer Konfession. Allerdings gab es auch gemäßigte orthodoxe Standpunkte und es stellten sich einige theologische Fragen im Zusammenhang mit denen, die dem calvinistischen Standpunkt zuneigten, die zu jener Zeit Philippisten und Kryptocalvinisten genannt wurden. Die heftigen Auseinandersetzungen im Innern und die Zerstrittenheit zwischen den unterschiedlichen Strömungen im Luthertum dauerten die ganze Zeit an, in der Prätorius arbeitete. Die Positionen der Orthodoxen stärkte der Umstand, dass die preußische evangelisch-lutherische Kirche die entstehende Gefahr für ihre ehemalige Alleinherrschaft spürte und deshalb zu einer Verteidigungspolitik griff. Seit dem zweiten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts wurde das Verhältnis zwischen der lutherischen Kirche und der weltlichen Macht als Problem angesehen. Nach der vorherrschenden Ansicht aus dem 16. Jahrhundert war der Preußische Herzog der Schutzherr der Kirche und derjenige, der bei theologischen Streitigkeiten als Schlichter galt. Im zweiten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts begann die Regentschaft von Johann Sigismund im Herzogtum Preußen, der 1613 zum evangelisch-reformierten Glauben übergetreten war. Im Königsberger Schloss wurde der evangelisch-reformierte Gottesdienst eingeführt. Der Brandenburgische

Kurfürst Friedrich Wilhelm, der 1640 an die Macht kam, betrachtete die evangelisch-reformierte Kirche als völlig gleichberechtigte Konfession neben der lutherischen Kirche, obwohl es nur wenige frühe Anhänger gab. Es bestanden Gemeinden in Memel (seit 1640), Königsberg, Tilsit und Pillau. Doch die Gemeinde in Memel begann erst 1681 mit dem Bau einer Kirche, in Königsberg wurde 1690 damit begonnen und erst 1701 wurde diese Kirche geweiht. Der Tilsiter Gemeinde wurde eine eigene Kirche verwehrt. Ein Teil der evangelisch-lutherischen Geistlichkeit stützte sich auf die radikalisierten orthodoxen Lehren der Lutheraner (angeführt von Cölestin Myslenta), auch ein Teil der weltlichen Fürsten unterstützte dies. Ein anderer Teil der Geistlichen hielt sich an die *Confessio Augustana invariata* (Johann Behm, Levin Peuchenius, Christian Dreier), doch gleichzeitig bildete sich auch eine Strömung unter Geistlichen und Bürgern heraus, die eine Annäherung an die Reformierten anstrebte. Die orthodoxen Lutheraner bewerteten diese Situation als sehr gefährlich und auf dem Religionskolloquium von Thorn 1645 kam es zu keiner Annäherung zwischen den Positionen der Lutheraner und der Calvinisten. Die orthodoxen Lutheraner formulierten sogar Grundsätze des „geistlichen Kriegs und Streits" zwischen den Anhängern der Luthertums. Diese Prämissen galten über die ganze Zeit des Wirkens von Prätorius hinweg und der unendliche Streit innerhalb der evangelisch-lutherischen Kirche dauerte an, Argwohn und Misstrauen herrschten gegenüber den Geistlichen bezüglich der Frage, ob die Grundsätze der *Confessio Augustana invariata* eingehalten wurden. Die Ansichten der orthodoxen Lutheraner waren eine Zeitlang an der Universität von Königsberg vorherrschend. Lutheraner und Calvinisten diskutierten ständig in den deutschen Ländern, dem Herzogtum Preußen und im Königlichen Preußen. Die Lutheraner waren in sich zerstritten und setzten sich außerdem mit den Katholiken und Anabaptisten auseinander. Alle nennenswerten Kirchen dieser Zeit waren durch die *ecclesia militans* geprägt, vom Kampf um die Standpunkte der Kirche. Toleranz war eher die Ausnahme als die Regel. Zugleich entstanden in diesen Disputen die Thesen des Synkretismus, durch die in einigen Fragen eine Annäherung zwischen den Doktrinen der Lutheraner und der Calvinisten versucht wurde. Nach Ansicht von Walther Hubatsch haben sich schließlich die Synkretisten durchgesetzt, selbst an der Universität von Königsberg, die lange Zeit (bis zum Tod von Myslenta im Jahr 1652, der siebenmal zum Rektor gewählt worden war) ein Zentrum der orthodoxen Lutheraner war. Einige Professoren neigten dem Synkretismus zu und versuchten sich in einigen Fragen

anderen christlichen Vorstellungen zu nähern. Die bekanntesten Vertreter aus der Mitte und vom Ende des 17. Jahrhunderts waren auf Seiten der Synkretisten Johann Latermann (1620–1662), Michael Behm (1612–1650), Melchior Zeidler (1630–1686), Johannes Philipp Pfeiffer (1645–1695) und andere. In den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts entbrannten theologische Auseinandersetzungen zwischen den Predigern des Doms, der Schlosskirche und der großen Kirchen der Stadt Königsberg. Der Kurfürst versuchte vergeblich, diese Auseinandersetzungen zu schlichten. Latermann betonte, dass die Lehren der Lutheraner und der Calvinisten verwandt seien und dass das Bekenntnis zur einen wie zur anderen Seite vom freien Willen des Menschen abhänge, er unterstrich die Wichtigkeit guter Arbeit und bestritt, dass die erste Sünde der Grund für die Verdammnis des Menschen sei. W. Hubatsch bewertete den Sieg des Synkretismus sehr vorsichtig: „Der Synkretismus hatte sich formal in der lutherischen Kirche durchgesetzt, aber er blieb blass und kraftlos..."[14] Diese Atmosphäre der Unaufrichtigkeit, des Misstrauens und des sogar rücksichtslosen Kampfes (der lutherische Geistliche Myslenta erlaubte es zwei Jahre lang nicht, den ebenfalls lutherischen Geistlichen Michael Behm zu bestatten, der sich mit ihm auseinandergesetzt hatte) zwang die Gläubigen und besonders die Geistlichen dazu, nach Auswegen zu suchen. Diese Suche verlief sehr unterschiedlich. Ein Teil der wichtigen lutherischen Geistlichen, der Universitätsmitarbeiter in Königsberg und viele hohe weltliche Würdenträger fühlten sich dazu bewegt, zum Katholizismus überzutreten, was angesichts des zunehmenden Synkretismus umso leichter war. 1675 traten zwölf Schüler von M. Dreier (dem Lehrer Prätorius') zum Katholizismus über, darunter Johann Behm, der Sohn des Theologen Michael Behm. Später, 1694, wurde Johannes Philipp Pfeiffer, Theologe, Griechischdozent, Hofprediger sowie höfischer und kurfürstlicher Bibliothekar, katholisch, der rechtliche Berater des Hofes und Professor der juristischen Fakultät Abraham von Ecken, der Professor beider Rechte Christian Seth, der Sohn Simon Dachs und viele andere folgten. Wie bereits erwähnt, gelangte Prätorius in den 80er Jahren des 17. Jahrhunderts in den Sog dieser Ereignisse: 1683 schrieb er den *Diskurs* (von seiner Existenz

[14] Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen, 1968, S. 149.

wissen wir nur aus Polemiken, die seine Thesen enthalten)[15] und die darauf gründende Schrift *Tuba pacis (Die Friedensposaune)*[16]. Darin schlägt er als eine Möglichkeit einen Kirchenbund vor, in dem die Lehren der katholischen und der evangelischen Kirche in Übereinstimmung gebracht werden sollten. Zu einer Übereinkunft kam es jedoch nicht. Eine Diskussion über das Buch von Prätorius wurde von der Theologischen Fakultät der Universität Königsberg organisiert, gleichfalls von den höchsten Stellen des Staates, die sogar den Kurfürsten fragten, ob eine entsprechende Diskussion organisiert werden sollte. Die Antwort fiel wohl positiv aus, denn zu Prätorius' Thesen äußerten sich viele Theologen[17].

Die theologischen Texte von Prätorius harren noch der genauen Untersuchung. Man müsste gründlich erforschen, wie seine Thesen vor dem Hintergrund seiner Zeit, der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, zu interpretieren sind. Die von ihm vorgelegte Kirchengeschichte und sein Buch über die Kirchenunion legen nahe, dass Prätorius die verschiedenen Positionen als verwandt betrachtete und nach gemeinsamen Zügen suchte. Zum Beispiel nahm er die Positionen der gemäßigten lutherischen Theologen Christian Dreier (1610–1688), Melchior Zeidler (1630–1686), der Geistlichen von Sackheim Samuel Werner sowie Pfeiffer, die von den orthodoxen Lutheranern Synkretisten genannt wurden. 1686 bewertete Christian Dreier die Schrift von Prätorius folgendermaßen: „Sie hat aber mehr in sich, als wir gedacht hatten."[18] Seine Ansichten musste Professor Dreier schon 1687 gegenüber dem Kurfürsten rechtfertigen, denn er wurde beschuldigt, sich mit katholischen Auffassungen „besudelt" zu haben, da er von Prätorius wohlmeinend erwähnt worden war. Er wollte sich rechtfertigen und schrieb 1688 das Werk

[15] 5.4.1685 Bewertungen der Doktoren und Professoren von Prätorius an der Theologischen Fakultät der Universität Königsberg zu *Discursus de unione Ecclesiarum*, GStAPK, HA XX, EM 38e, Nr. 25, l. 21 r-v.

[16] Matthaeus Praetorius, *Tuba Pacis ad universas dissidentes in occidente ecclesias seu discursus theologicus de unione ecclesiarum Romanae et protestantium* [...], Amstelodami, Coloniae, 1685; Coloniae, 1711; Aachen [Übersetzung ins Deutsche], 1820; vgl. Fußnote 4.

[17] Walther Zeidler, *Refutatio Tubae pacis*, Helmstadt, 1688; auch *Note et animadversiones in scutatorem veritatis, gegen den Jesuiten Fr. Haack*, Helmstadium, 1688; auch *Apologie wider die Verläumdung des Matthaei Praetorii*, Helmstadium, 1699; [Johann Fecht], *Kurzes Bedenken über M. Pratorii jungsthin herausgegebene „Tuba pacis"*, [s.l.], 1688; Bernhard von Sanden, *Diatriba brevis opposita Tubae Pacis Praetorii*, [s.l.], 1688; Samuel Schelwig, *Sex disputationes de unione ecclesiarum Tridentinae atque Augustanae confessioni addictarum*, [s.l.], 1689; Christian Dreier, *Controversiae cum Pontificiis praecipuae*, Königsberg, 1688.

[18] Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen, 1968, S. 152

Controversiae cum Pontificiis praecipuae (Grundlegende Einwände gegen die Anhänger des Papstes). Darin zog er klare Grenzen zwischen den Lehren der Lutheraner und der Katholiken und legte die Grundlagen der lutherischen Kirche auch anhand der Fragen aus Prätorius' Schrift dar. Die kämpferischen Anhänger des Luthertums im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts sahen, wie auch der bedeutende Kirchenhistoriker Hubatsch im 20. Jahrhundert, Prätorius als einen Anhänger und Mahner im Sinne des Katholizismus. Doch es ist zu bezweifeln, ob diese Interpretation wohlüberlegt und richtig ist. Dem widerspricht etwa, dass nicht nur die lutherischen Theologen der Universität Königsberg das Buch *Tuba pacis* (*Die Friedensposaune*, 1685) missbilligten, sondern auch die Katholiken: 1689 setzte es die Inquisition auf den *Index verbotener Bücher*. Zu untersuchen wäre auch, ob nicht Prätorius' Ansichten als Anstrengungen zur Überwindung der Spaltung zwischen den Konfessionen und der feindlichen Haltung gegeneinander zu bewerten sind.

Bekannt ist, dass die Vertreter tolerierender Ansichten im 16. Jahrhundert zu finden sind, während es im 17. Jahrhundert einige Strömungen hin zu einer Überwindung der Spaltung gab. Eine solche Strömung im 17. Jahrhundert war der Irenismus. Als Ireniker wurde Prätorius von einem deutschen Historiker des 19. Jahrhunderts charakterisiert, wobei er sich auf dessen Werk *Tuba pacis* bezog[19]. Ob einer solchen Einordnung nicht der Blick des Historikers Prätorius auf das Wirken der westlichen Kirchen in der Geschichte der preußischen Länder widerspricht?

Der Begriff Irenismus leitet sich von dem griechischen Wort *eirene* her, also „Frieden". Dieser Begriff wurde nach der Reformation in West- und Mitteleuropa für sich ausbreitende Denkweisen verwendet, die seit dem Ende des 16. Jahrhunderts entstanden waren. Maßgeblich geprägt wurde der Begriff durch das Werk *Eirenicum* des reformierten Theologen Franciscus Junius d. Ä. (1545–1602) sowie durch die Schrift *Irenicum* (1614) von David Pareus (1548–1622). Die Anhänger des Irenismus akzentuierten die Bestandteile des christlichen Glaubens, die für eine Union sprachen und sie rieten dazu, von religiös begründeten Nötigungen Abstand zu nehmen. Sie empfahlen die Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen westlichen Glaubensrichtungen und sprachen sich dafür aus, sich auf die gemeinsamen christlichen Glaubensinhalte zu stützen, ohne die eigenen Überzeugungen aufzugeben. Sie wiesen darauf hin, dass im Christentum der Gedanke der

[19] F. H. Reusch, Matthäus Praetorius, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 26, 1888, S. 529.

Zusammengehörigkeit, der Nächstenliebe grundlegend sei. Alle Vertreter der verschiedenen westlichen orthodoxen Glaubensrichtungen bewerteten die Positionen des Irenismus einhellig als Gefahr für ihre jeweiligen Überzeugungen oder hielten die Ireniker nicht mehr für Angehörige ihrer Religion. Sie wurden als Andersgläubige bezeichnet, die aus den Gemeinden verbannt wurden. In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, besonders aber um die Jahrhundertmitte gab es sehr viele Schriften, die sich mit dem Thema beschäftigten: John Frobe, *Irenicum* [...], (1629) (in dem es um die Lösung der Probleme der schottischen Kirche geht), Jeremiah Burroughs *Irenicum* [...] (1653), John Dury, *Irenicum: in quo casus consciencia inter ecclesias evangelicas pacis, praeviter proponetur et deciduntur* (1654) und andere. Ob Prätorius diese Literatur gekannt hat? Betrachtet man die Quellen zu Prätorius' Handschrift, so geht daraus nicht hervor, dass er sich auf diese Bücher gestützt hat. Doch er wusste von einigen anderen Büchern und zitierte etwa das historische Werk von Franciscus Junius. Er kannte natürlich die Ansichten und Argumente der Ireniker. Es gab viele Werke, die sich damit beschäftigten und die in Prätorius' Lebensumfeld von Theologen und Geistlichen geschrieben wurden, in Danzig, Elbing, Thorn und selbst in Königsberg. Einige Synkretisten, zum Beispiel Georg Calixt, zählen die Forscher ebenfalls zu den Irenikern. Fast alle diese Werke nennt Prätorius in seiner *Preussischen Kirchenchronik*: Die Schrift des Schullehrers in Danzig und Elbing, Henric Nicolai *Irenicum sive de differentiis Religionum conciliandis* [...], die 1645 in Danzig erschien. Oder die Schrift von Daniel Zwicker, des Sohnes eines Danziger Geistlichen, *Irenicum irenicorum, seu reconciliatorus Christianorum hodiernorum norma triplex* [...], erschienen in Amsterdam und London 1658.

Die Ansichten von Prätorius können durch seine *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* verdeutlicht werden. Da Prätorius diese Schrift – wie bereits festgestellt – beendete, als die scharfen Auseinandersetzungen zwischen den orthodoxen und den gemäßigten Lutheranern sowie zwischen ihnen einerseits und den Synkretisten andererseits und ebenso zwischen den Lutheranern und den Calvinisten noch andauerten, stellen sich folgende Fragen: Wie behandelt er die Geschichte der verschiedenen Kirchen, wem steht er nahe, wie vertritt er seinen Standpunkt, was und wie erzählt er?

Im 16. und 17. Jahrhundert sind zahlreiche Kirchengeschichten in dieser Region Ostmitteleuropas entstanden. Im Großfürstentum Litauen schrieb der Jesuit Albertas Vijūkas-Kojelavičius (1609–1677, polnisch Albert Wiiuk-Koja-

lowicz) eine Kirchengeschichte[20], ebenso der Calvinist Andreas Wengerscius (1600–1649), der Arianer Christophorus Sandius (1644–1680) und fast zur gleichen Zeit Stanislaus und Andreas Lubieniecki[21]. Alle schrieben sie die Geschichte ihrer jeweils eigenen Kirche, um eben diese zu beleuchten. Die Geschichte der anderen stellten sie als Bedrohung dar oder als Hindernis auf dem rechten Weg. Die Erforschung der Überzeugungen anderer Konfessionen war für sie kein Objekt ihrer Arbeit. Die Historiker der schwächer werdenden Strömungen der Reformation, vor allem der Arianer, registrierten historische Persönlichkeiten ihrer Kirche, Veröffentlichungen, das Kirchennetz und maßen ihren Werken vor allem die Rolle der Erhaltung des historischen Gedächtnisses bei. Mit anderen Glaubensüberzeugungen und deren Schaffen befassten sie sich allerdings nicht. Die Kirchenhistoriker jener Zeit verwendeten oft eine apologetische Erzählweise, indem sie das eigene Schaffen überhöhten und das Schaffen anderer herabwürdigten. Das betrifft vor allem die später im 18. Jahrhundert entstandenen Schriften der Jesuiten. Trifft dies auch auf die Schreibweise von Prätorius zu?

Zunächst muss man unterstreichen, dass das Objekt, um das es in Prätorius' Buch geht, die Verbreitung des Christentums und die Glaubenspraxis der westlichen Kirchen ist. Damit sind alle westlichen Kirchen gemeint, vom zweiten bis fünften Jahrhundert bis hin zum Ende des 17. Jahrhunderts. Er hat auch das Wirken bedeutender Sekten dargestellt. Er befasst sich nicht mit dem byzantinischen Christentum – den östlichen christlichen Kirchen. Er berichtet von der katholischen Kirche, der evangelisch-lutherischen, der reformierten (calvinistischen), der arianischen (anabaptistischen und socinistischen) Kirche, er betrachtet alle ihre Untergruppen sowie die Häretiker auf dem Gebiet des alten preußischen Landes und in Pommern. Dabei verfällt er nicht in eine apologetische Erzählweise und neigt auch nicht dazu, die verschiedenen Glaubensrichtungen zu verdammen. Er schreibt, wie der Titel seines Werks und das Vorwort bereits andeuten, in chronologischer Ordnung.

[20] Albertus Wiiuk-Kojalowicz, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Litvaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650.

[21] Andreas Wengerscius, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdami, 1679 (verfilmte Kopie Warschau, 1973); Christophorus Sandius, *Bibliotheca antitrinitariorum, sive catalogus scriptum*, Amsterdam, 1684 (verfilmte Kopie Warschau 1967); Stanislaus Lubieniecius, *Historia Reformationis Polonicae*, Amsterdam, 1685; Andrzej Lubieniecki, *Polonotychia*, opracowali Alina Linda, Maria Maciejewska, Janusz Tazbir, Zdisław Zawadski, Warszawa-Łódz, 1982.

Die Ansicht des Autors gegenüber den Ereignissen wird nur dort deutlich, wo er die Auseinandersetzungen innerhalb der evangelisch-lutherischen Kirche im Herzogtum Preußen zwischen den orthodoxen Kräften und jenen, die eher einigen Dogmen der Reformierten zuneigten, beschreibt. Abscheu durchweht viele Seiten von Prätorius' Werk, wenn er so weitreichende Auseinandersetzungen beschreibt wie das Verbot zur Beisetzung eines „Feindes", ausgesprochen von Myslenta, einem Anhänger radikal-orthodoxer Ansichten gegenüber einem Glaubensbruder. Die Symphatien des Autors mit den geschilderten Begebenheiten ist nur an einigen Stellen zu spüren: z. B. nennt er in Kapitel 23. Melanchthon einen „göttlichen Mann" (andere Persönlichkeiten bedenkt er nicht mit einem solchen Zusatz). Gleichzeitig zeigt diese Ehrerweisung Melanchthon gegenüber auch eine Anerkennung seiner intellektuellen Leistungen und der Sympathien, die Prätorius dem Synkretismus entgegenbrachte. Als er über die Danziger *Concordia oder Notel* schrieb, nannte er die Katholiken „Papisten" (papistae), belegte sie also mit einem pejorativen Begriff, obwohl dies gar nicht seine Ansicht zum Ausdruck brachte – vielmehr hat er den Begriff aus einem zitierten Text übernommen. Verallgemeinernd kann man sagen, dass der Autor sich gegenüber den Standpunkten der unterschiedlichen westlichen christlichen Konfessionen neutral verhält. Sie alle beschreibt er als Bestandteile eines geschichtlichen Prozesses. Das war eine typische Haltung der Ireniker. Somit kommt diese Einstellung von Prätorius nicht nur in dem Buch *Tuba pacis* zum Ausdruck, sondern auch in seiner historisch angelegten Schrift *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* über die Entwicklung der christlichen Kirchen.

Man kann zu dem Schluss kommen, dass die *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* von Prätorius ein eigenständiges Werk ist, in dem es viele Parallelen zu Hartknochs Buch gibt, das auch dessen Aufbau folgt, doch zugleich viele eigenständige Züge aufweist: So ist eine eigene Auffassung zur Christianisierung der Prußen zu finden, zu den westlichen Kirchen, die auf dem alten prußischen Gebiet tätig waren sowie zur Entwicklung ihrer Doktrinen. Als historische Quelle betrachtet, kann man feststellen, dass das Werk Informationen enthält, die sich in Hartknochs *Preussische Kirchengeschichte* nicht finden. Prätorius' Verhältnis zur Tätigkeit der katholischen, lutherischen, calvinistischen und arianischen Kirche, seine Ansichten zum Kirchenstreit und zu Disputen innerhalb der Kirchen wie auch zwischen verschiedenen Konfessionen zeigen typische Züge des Irenismus des 17. Jahrhunderts, die das Feld für eine ökumenische Bewegung in Europa bereiteten.

Ingė Lukšaitė

PAGRINDINIŲ SKELBIMO NUOSTATŲ PAPILDYMAS

Laikomasi pirmajame Mato Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* (Vilnius, 1999, p. 141–172) tome suformuluotų „Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* rankraščio skelbimo principų" ir antrajame bei trečiajame tomuose paskelbtų Skelbimo nuostatų papildymų.

Rengiant spaudai ketvirtojo tomo tekstą, pastebėti neaptarti arba reikalingi patikslinimo atvejai, todėl čia teikiami skelbimo principų papildymai.

I. Patikslinamos kelios bendrosios teksto publikavimo nuostatos:

1. Tose vietose, kur M. Pr. MSA rankraštyje sakinys nėra tikslus, o MSB rankraštyje yra patikslinimas, jis įrašomas laužtiniuose skliaustuose sakinyje ir juo remiamasi vertime.

2. Kai nustatyta, kad MSA rankraštyje klaidingai parašyta pavardė, vardas, metai, vietovardis, o rengiant publikaciją buvo patikslinta, dėl vietos taupumo klaidingoji forma pažymima [!], o patikslintoji forma įrašoma šalia M. Pr. teiktosios vertime ir nerašomas specialus dalykinis komentaras. Dalykinis komentaras rašomas tuo atveju, kai būtina taisymą paaiškinti arba kai sąrašuose pavardės pateiktos kita chronologine tvarka, nei įprasta istoriografijoje.

II. Publikuojamo teksto vertimo į lietuvių kalbą nuostatos papildomos šiais apsisprendimais:

1. Pakartotinai primename, kad lotynų kalba parašyti intarpai, cituojamos citatos, kai ši teksto dalis yra paties M. Pr. išversta į vokiečių kalbą, vertime paliekama lotynų kalba, o vokiškoji išverčiama kaip paprastai.

2. Verčiant M. Pr. tekstą, kuriame cituojama Biblija ar perpasakojami, sutraukiami jos skirsniai, laikomasi šių nuostatų: pažodžiui verčiamas M. Pr. tekstas, dalykiniuose komentaruose teikiamas šių laikų Biblijos ekumeninio leidimo 2007 m. atitinkamos

vietos vertimas, nurodant vertėją, ir teikiamas artimiausio M. Pr. laikams liuteronų viso Šv. Rašto vertimo į lietuvių kalbą vertimas, t. y. Quanto-Berento *Biblia, tai esti Vissas Szwentas Rasztas, Seno ir Naujo Testamento* [...], Karaliauczuje, 1735. Bibliografinius aprašus žr. Literatūros trumpinimai.

3. Quanto-Berento 1735 m. viso Šv. Rašto spaudinio lietuvių kalba citatos teikiamos taip, kaip jos parašytos knygoje, tačiau raidžių junginiai transliteruojami juos perteikiant šių dienų raidėmis:

ſz – š
cz – č
ů – uo
û – žodžio gale ų
i – žodžio gale į
ſ – s
ʒ́ – ž
ą – ą
ę – ę

4. Kai vertime žodis „bažnyčia“ reiškia instituciją, jis rašomas didžiąja, o kai nusako konkrečią bendruomenę ar pastatą – mažąja raide. Visur Bažnyčių pavadinimuose, kuriais nurodomas tikėjimas, pirmasis žodis rašomas didžiąja, o „bažnyčia“ – mažąja, pvz.: *Katalikų bažnyčia, Graikų bažnyčia, Liuteronų bažnyčia, Evangelikų reformatų bažnyčia* ir kt.

III. Bibliografiniams komentarams parengti remtasi šiais Europos didžiųjų mokslinių bibliotekų spausdintais katalogais ir bibliografijomis bei leksikonais:

Bayerische Staatsbibliothek: Alphabetischer Katalog, 1501–1840, Bde. 1–60, hrsg. von K. G. Saur, München, London, New York, Oxford, Paris, 1987–1990.

Catalogue of Books Printed in the German-speaking Countries and of German Books Printed in Other Countries from 1601 to 1700 Now in the Britich Library, vol. 1, London, 1994.

Deutsche Drucke des Barock 1600–1720: Katalog der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, begründet von Martin Bircher, Abteilung A, Bde. 1–20: Bd. 1, New York, London, Nedeln; Bde. 2–20, München, New York, London, Paris, 1982–1992; Abteilung C, Bde. 1–6: Bd. 1, Kraus Internationale Publikation, Milwood, New York, London, Nedeln; Bde. 2–6, München, New York, London, Paris, 1983–1989.

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbin-

dung mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, I. Abteilung, Bde. 1–22, Stuttgart, 1983–1995.

Estreicher, Karol, *Bibliografia polska, stólecie XV–XVIII*, t. 12–34, Kraków, 1891–1951.

Jocher, *Gelehrter Lexicon*, žr. Literatūros trumpinimai.

ERGÄNZUNGEN ZU DEN GRUNDSÄTZEN DER EDITION

Es gelten die im ersten Band des Werkes von Matthäus Prätorius *Delicae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* (Vilnius, 1999) formulierten „Grundsätze der Edition von Matthäus Prätorius' Handschrift der *Preussischen Schaubühne*" (S. 41–172) und die im zweiten wie im dritten Band veröffentlichten Ergänzungen zu den Grundsätzen der Edition.

Bei der Vorbereitung des Textes des vierten Bandes zum Druck wurden einige nicht erwähnte und zu präzisierende Fälle wahrgenommen, deshalb werden hier Ergänzungen zu den Grundsätzen der Edition vorgelegt.

I. Es werden einige allgemeine Grundsätze der Edition ergänzt.

1. Dort, wo ein Satz in der Handschrift MSA von M. Pr. nicht korrekt ist, aber in der Handschrift MSB es eine Präzisierung gibt, wird sie in eckigen Klammern eingeführt und bei der Übersetzung beachtet.

2. Wenn festgestellt wird, dass ein Vorname, Zuname, das Jahr, ein Ortsname in der Handschrift MSA falsch geschrieben ist und wenn das bei der Vorbereitung der Publikation präzisiert worden ist, so wird die falsche Form mit [!] gekennzeichnet, um Platz zu sparen, und die präzisierte Form wird in der Übersetzung neben der von M. Pr. gegebenen angeführt, ohne ein Sachkommentar zu schreiben. Ein Sachkommentar wird in dem Falle geschrieben, wenn die Korrigierung erklärt werden muss oder wenn die Namen in den Listen in einer anderen chronologischen Folge angeführt werden, als es in der Historiographie üblich ist.

II. Grundsätze der Übersetzung des Textes ins Litauische werden ergänzt durch folgende Entscheidungen:

1. Wir erinnern noch einmal daran, dass Einschübe, angeführte Zitate in Latein, wenn sie von M. Pr. selbst ins Deutsche übersetzt worden sind, in der Übersetzung

in der lateinischen Sprache gelassen, werden aber die deutsche Fassung von M. Pr. wird übersetzt wie alles andere.

2. Bei der Übersetzung des Textes von M. Pr., wo die Bibel zitiert oder ihre Kapitel nacherzählt oder zusammengefasst werden, hält man sich an folgende Bestimmungen: der Text von M. Pr. wird wörtlich übersetzt, aber im Sachkommentar wird die Übersetzung der entsprechenden Stelle aus der gegenwärtigen ökumenischen Ausgabe der Bibel von 2007 angeführt mit Angabe des Übersetzers, dazu wird die entsprechende Stelle aus der den Prätorius' Zeiten am nächsten stehenden Übersetzung der ganzen Heiligen Schrift ins Litauische durch Lutheraner angeführt, d. h. aus *Biblia, tai esti Vissas Szwentas Rasztas, Seno ir Naujo Testamento* [...], Karaliauczuje 1735 von Quant-Berent. Bibliographische Angaben s. Literatūros trumpinimai (Abkürzungen der Literatur).

3. Zitate aus der Ausgabe der ganzen Heiligen Schrift in Litauisch werden so angeführt, wie sie in diesem Buch geschrieben sind, aber einige Buchstabenverbindungen werden transliteriert und mit den heutigen Buchstaben wiedergegeben:

ſz – š
cz – č
ů – uo
û – am Wortende ų
i̇ – am Wortende į
ſ – s
ʒ́ – ž
ą – ą
ę – ę

4. Wenn das Wort „Bažnyčia" in der Übersetzung eine Institution bezeichnet, wird es groß geschrieben, wenn es aber auf eine konkrete Gemeinde oder ein Gebäude hinweist, dann wird es klein geschrieben. In den Namen aller Kirchen, die eine Konfession bezeichnen, wird das erste Wort groß, das Wort „bažnyčia" klein geschrieben, z. B.: *Katalikų bažnyčia, Graikų bažnyčia, Liuteronų bažnyčia, Evangelikų reformatų bažnyčia* u. ä.

III. Bibliographische Kommentare stützen sich auf folgende Kataloge, Bibliographien und Lexika, herausgegeben von den größten wissenschaftlichen Bibliotheken Europas:

Bayerische Staatsbibliothek: Alphabetischer Katalog 1501–1840, Bde. 1–60, hrsg. von K. G. Saur, München, London, New York, Oxford, Paris, 1987–1990;

Catalogue of Books Printed in the German-speaking Countries and of German Books Printed in Other Countries from 1601 to 1700 Now in the Britich Library, vol. 1, London, 1994;

Deutsche Drucke des Barock 1600–1720: Katalog der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, begründet von Martin Bircher, Abteilung A, Bde. 1–20: Bd. 1, New York, London, Nedeln; Bde. 2–20, München, New York, London, Paris, 1982–1992; Abteilung C, Bde. 1–6: Bd. 1, Kraus Internationale Publikation, Milwood, New York, London, Nedeln; Bde. 2–6, München, New York, London, Paris, 1983–1989;

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, I. Abteilung, Bde. 1–22, Stuttgart, 1983–1995;

Estreicher, Karol, *Bibliografia polska, stólecie XV–XVIII*, t. 12–34, Kraków, 1891–1951;

Joecher, *Gelehrter Lexicon*, s. Literatūros trumpinimai (Abkürzungen der Literatur).

[271r][1]

Daß Siebende Buch

der Preussischer Schau-Bühne

CHRONICUM ECCLESIA[-]/STICUM PRUSSICUM

Preussische Kirchen-Chronica.
Worinnen
Daß Merckwürdigste, waß von Anfang und Einführung der H. Christ-Catholischen Religion, dero Fortpflantzung, Erhaltung, Unterdruckung in dem Preussischen undt andern daselbst vereinbarten Pommerellischen Ländern und Bistümmer vorgefallen.
Wie auch
Was wegen des Lutherthumbs, der Religion der Reformirten, Arianer, Mennisten, Quacker etc. etc. daselbst sich zugetragen.
Deutlich und mit Beobachtung der Jahr-Zeiten, Historischer Weise
vorgebracht worden.
Mit sonderbahren fleiß auß den Bewertesten und müglichst-außzuforschenden Documenten, Jahrbüchern und Landes Acten
Denen samptlichen Einwohnern der Löblichen Lande Preussen und Pomerellen
zu gutt
fleissig beschrieben
M[agister] Matthae[us] Praetori[us] von[2] der Memel
König[licher] Mayest[ät] und des Reichs Pohlen Historiograph[us] und Secretari[us] //

---

[1] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. band[es] Buchs A. [2] *Supra lin.*

[271r]

Septintoji
Prūsijos regyklos
knyga

PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKA

Prūsų bažnyčios kronika,
kurioje tai,
kas nepaprasto įvyko Prūsijos ir
kartu sujungtos Pomeranijos
žemėse nuo Šventosios krikščionių – katalikų
religijos pradžios bei įvedimo, nuo jos išplatinimo,
išlaikymo ir varžymo.
Taip pat,
kas nutiko
dėl liuteronybės, reformatų, menonitų, kvakerių ir kitų
religijos.
Pateikta
aiškiai, istoriniu požiūriu,
atsižvelgiant į chronologiją.
Su ypatingu uolumu, remdamasis vertingiausiais
ir visais prieinamais tirti dokumentais,
metraščiais ir žemių aktais,
visiems šlovingųjų kraštų,
Prūsijos ir Mažosios Pomeranijos,
gyventojams
stropiai aprašė
Magistras Matas Pretorijus Klaipėdietis,
Jo Lenkijos Karališkosios Didenybės
istorikas ir sekretorius //

DELICIAE PRUSSICAE,
oder
PREUSSISCHE SCHAUBÜHNE

Darin vorgestellet wirdt alles daß Jenige, waß zur Wissensschafft der Preussischen Historie erfordert wird, handelende

Von des Reichs-Preussen benennu[n]gen, dessen Uhr alten und jetzigen Völckern, {Noblese,} Lande, importanten Örtern, Städten, Schlössern, Abgötterey, Festagen und vielen alten und jetzigen Ceremonien bey Geistlichen und andern Verrichtungen,
von der Preussen bekehrung zum Christenthumb, dero Kirchwesen, Haußhaltungen, {Rechten,} uhraltenn
und jetzigen Politischen Staath und dessen entstandenen Verenderungen, Müntze, Sprache etc, etc.

Wobey auch die Beschreibung des Deutschen Ordens, Regierungsart der Regierer und was unter jedem Merckwürdiges sich begeben. Deßgleichen vom Bornstein, dessen Wesen, Fischerey, Graben, Ordnung und Gerichtsform etc., etc. zu finden

Mit allem fleiß auß den bewerthesten Geschicht-Schreibern, auch augenscheinlicher Erfahrung zusammen getragen und in 18 Büchern eingetheilet außgefertiget

von
M[agistro] Matthaeo Praetorio von der Memel,
Königl[icher] Mayest[ät] in Pohlen Historiographo undt Secretario

PRŪSIJOS ĮDOMYBĖS,
arba
PRŪSIJOS REGYKLA,

kurioje pateikiama visa tai, kas reikalinga Prūsijos istorijos mokslui, ir kalbama

apie Prūsijos valstybės pavadinimus, jos senąsias ir dabartines tautas, {kilminguosius,} žemes, reikšmingąsias vietas, miestus, pilis,
stabmeldystę, šventes ir daugelį senų bei dabartinių ceremonijų per tikėjimo bei kitokias apeigas,
apie prūsų atsivertimą krikščionybėn,
jų bažnytinius dalykus, namų ūkį, {teises,} senąją ir dabartinę politinę valstybę bei joje įvykusius pasikeitimus, pinigus, kalbą ir taip toliau.

Šalia to galima rasti ir Kryžiuočių ordino valdymo būdo, jo valdovų aprašymą ir tatai, kas nepaprasto įvyko kiekvienam jų valdant. Panašiai ir apie gintarą, jo prigimtį, žvejojimą, kasimą, [gavybos] tvarką, teismų formą ir taip toliau.

Kuo stropiausiai iš patikimiausių metraštininkų bei savo paties patirties surinko, suskirstė į 18 knygų ir parengė

Magistras Matas Pretorijus Klaipėdietis,
Jo Lenkijos Karališkosios Didenybės istoriografas ir sekretorius

[271v]

Vorrede
An den Hochgeschätzten[3] Leser

Wie daß Studium Theologicum mit ihrer Hoheit und Wür-/de alle andere wissenschafften der Welt übersteiget, also erfordert selbi-/ge auch eine grosse Arbeit und fleiß, nicht weniger auch grosse Un-/kosten, solches recht außzuführen. Denn daß ich nicht gedenke, wie / hoch die Theologische Geheimnüsse, wie scharfsinnig ihre wissen-/schafft, wie eingeflochten ihre disputablen Sachen, wie mannigfal-/tig ihre Ceremonien. So ist doch nicht minder auch schwer, soche din-/ge auch nur Historischer Weise von diesem undt jenem Lande der / Curiosen Welt vorzutragen. Zumahlen, da wir der hiezu behö-/rigen Mittel nicht woll mächtig seyn. Unser geliebtes Preussen / und Vatterland ist beglückt gewesen, daß heilige Leute eyfrigst sich / bemühet und daß Göttliche Liecht der Christl[ichen] Religion, auch mit / Vergiessung ihres Bluts und Auffopfferung ihres Lebens anzu-/stecken; dabey aber auch so unglücklich, daß dessen begebnüsse / anfänglich nicht alle beschrieben, auch die noch beschrieben gewesen, / durch auffkauffung undt Confiscirung der Pr[eussischen] Chronicken Unß / sindt auß dem Gedächtnüß außgeschlossen worden, und waß /noch zu finden, muß auß denen hin und wieder ohne Ord-/nung ohngefehr eingeschlichen Materien hervor gesucht werden. / Bemercket auch, waß in neulichen Jahr-Zeiten vorgangen, / in so unterschiedliche Örter versteckt, das man daß Vornehm-/ste auß den Landtags-Acten, wozu auch nicht ein jeder / nach belieben gelangen kan, hervor suchen muß. Und ist / zu beklagen, daß in unserm Geliebten Vatterlande, da es doch / solche treffliche und scharffsinnige Ingenia hatt, so wenig gefunden / werden, die sich solcher Arbeit, wie es nötig, unternommen hetten, / und Unß vorgangen weren. Ausser (Titt[ul]) H[e]r[rn] M. Christophorus / Hartknoch in seiner *Kirchen Historia,* mit welchem Wir damals un-/sere Arbeit gemein gemacht, der noch so weit beglückt worden, daß / er zu Thorn durch beforderung H[e]r[rn] Wachsschlagern undt H[e]r[rn] Hubnern / und andern klugen Männer ein grosses theil dieser Kirchen-Sachen / habhafft worden, welches er der Welt mittgetheilt.[1] Weil aber selbi-/ges Werck sehr

[3] *MSB:* hochgeneigten.

[271v]

Pratarmė
Didžiai branginamam skaitytojui

Teologijos studijos savo didybe ir garbumu pranoksta visus kitus pasaulio mokslus, tad jos reikalingos ir atitinkamai daug darbo bei uolumo, taip pat ne mažiau ir didelių išlaidų, kad būtų galima jas vykdyti. Ką jau kalbėti apie tai, kokios aukštos yra teologinės paslaptys, koks įžvalgus šis mokslas, kokie painūs jos diskutuojami dalykai, koks įvairiapusiškas jos ceremonialas; vis dėlto ne mažiau sunku ir vien tik istoriniu požiūriu šituos dalykus apie vieną ar kitą šalį pateikti suinteresuotam skaitytojui. Tuo labiau, kad mes negalime laisvai disponuoti tam reikiamomis priemonėmis. Mūsų mylimai Prūsijai ir tėvynei teko laimė, kad šventi žmonės kuo uoliausiai, taip pat ir praliedami savo kraują bei aukodami savo gyvybę, stengėsi uždegti krikščioniškosios religijos dieviškąją šviesą, tačiau taip pat ir nelaimė, kad tie įvykiai iš pradžių ne visi buvo aprašyti, be to, dar ir tie, kurie buvo aprašyti, dėl Prūsijos kronikų supirkinėjimo ir konfiskavimo buvo išstumti iš atminties, o ką dar galima rasti, reikia išsirankioti iš tai šen, tai ten atsitiktinai patekusios medžiagos. Taip pat įsidėmėtina, kad tai, kas vyko naujaisiais laikais, suslapstyta tokiose skirtingose vietose, kad reikšmingiausius dalykus reikia susilasioti iš landtago aktų, prie kurių taip pat ne kiekvienas panorėjęs gali prieiti. Ir apgailėtina, kad mūsų mylimoje tėvynėje, turinčioje tokių puikių ir įžvalgių protų, mažai randasi tokių, kurie, kaip pridera, būtų ėmęsi šito darbo ir būtų buvę mūsų pirmtakais. Išskyrus tituluotą poną magistrą Christoforą Hartknochą ir jo *Bažnyčios istoriją* – su juo mes anuomet kartu dirbome ir jam dar teko tokia laimė, kad Torne, remiamas pono Wachsschlagerio ir pono Hubnerio bei kitų protingų vyrų, įsigijo didelę dalį šitų bažnytinių dalykų, kuriuos pagarsino pasauliui[1]. Kadangi šitas veikalas labai platus, o

weitläuffig, welches Alle nicht belieben, alß hab, / da ich der Curiosen Welt meine *Preuss. Schau-bühne* vorzeige, in / welcher alles, waß zur Preussischen Historien dienet, zum Vor-/schau ausstellen soll, und aber hie zu dieser Kirchen Chronica vor-/nehmlich gehöret, habe nützlich erachtet, die nötigsten Kirchen-/Sachen, nach der Jahr-Zeit eingerichtet, insonderheit was davon / bey den wenigsten Scribenten vorhanden einzusetzen, in bekanten / Sachen aber mich der kürtze befliessen, jedoch daß ich alles deutlich / und in der jetzt gewöhnlichen, doch recht deutschen Mund-art vor-/tragen und nichts merckwürdiges außlassen wollen. Der / Hochgeneigte Leser gebrauche sich dieser meiner Arbeit glück-/lich und bleibe dem Außfertiger mit beständiger Gunstge-/wogenheit zugethan. Gottes Gnaden empfohlen. Starogard, / den 23. Martii A[nn]o 1691. //[4]

[4] *Im MSB war weiter (zur Zeit der Transkription durch E. Kraštinaitis) ein ca. 6 cm breites Blatt eingeklebt, das jetzt am Anfang der Handschrift unter den losen Blättern liegt*[2]: Leo. In *Hist. Pruss.* S. 34. be-/hauptet[3], daß der heil. Svitbertus der erste gewesen, welcher / den Preußen den christlichen / Glauben geprediget, u führet dieserhalb, den heil. Mar-/cellinum seinen Priester, der / also mit Ihm zusam[m]en gele-/bet, u sein Leben ziemlich / weitläuftig beschrieben, zum / Zeugen an, als welcher mel-/det, daß der h. Svitbertus, ein / Engelländer Sigebertum Comi[-] /tem Montigramensem in North-/umbrien zum Vater u Bertham /aus der Familie der Herzoge / von Engelland zur Mutter ge-/habt, u gebohren worden im / Jahr Christi 147[4]. Er ist vor / her Abbas Daconensis, nach / her vom heil. Egberto zum Bi-/schofe gemacht worden, u / hat sich das Predigen des Christ-/lichen Glaubens sehr ange-/legen seyn laßen. Nachdem / er viele andere Länder durch-/gezogen, ist er in seinem Al-/ter von Braunschweig nach / Preußen gegangen, und hat / daselbst zu allererst das / Christenthum einzuführen sich / bemühet. Und obzwar die / Heyden ihn anfänglich mit Wie-/der Willen aufgenommen, ja / gar mit Ruthen u Knütteln / davon jagen wolen, hat er / sich doch nicht abschrecken laßen, / sondern durch zweyjähriges anhaltendes Predigen des / Christen Glaubens u durch / seine dabey bezeugte Sanft-/muth aus dem Götzendienst / gezogen, worauf Er nach / Cöln zum Fürsten Pipino / gegangen u endlich im Jahr / 417 gestorben. Von dieser / Zeit ab findet sich in der Ge-/schichte keine Nachricht, wie // [verto] es mit dem in Preußen ein-/geführetn Christlichen Glau-/ben geblieben, bis zu des / Herzog von Polen Ziemo-/misli, oder eigentlich Mie-/cislai I. Zeiten, welcher im / Jahr 964 zur Regierung ge-/kom[m]en, welcher denn gewißen / Benedictiner Mönchen erlau-/bet, das evangelium den / Polen, Masauern u Preußen / zu predigen, welches von den / ersteren viele, von den letztern / aber den Preußen, nie-/mand angenom[m]en. /

Dieser Herzog Miecislaus hat / auch, wie Lauterbach in sei-/ner Polnischen Chronice S. 75 / anführet[5], 9 Bischthümer ge-/stiftet, unter welchen / auch das zu Culm gewe-/sen, so dem heil. Creutze zu Ehren gewidmet worden, / welches nach S. 77 daselbst / der Babst Johannes XIII. durch / den nach Polen abgeschickten / Legaten Cardinal Aegidium von / Tusculan mit dem Bischof Cisa-/viano, welches also der erste / Bischof in Culm gewesen, be-/setzet worden. /

Nach dem vorstehenden Suit-/berto und den Benedicti-/ner Mönchen ist endlich auf-/zulaßen, das Babst Bene-/dicti VI. nach Preußen ge-/kom[m]en, der h. Adalbertus, deßen Leben Leo auch weit-/läuftig beschreibet. //

tai ne visi mėgsta, tai aš, pateikdamas suinteresuotam pasauliui savo *Prūsijos regyklą*, kurioje turi būti parodyta viskas, kas susiję su Prūsijos istorija, o čia – pirmiausia tai, kas priklauso šitai *Bažnyčios kronikai*, nutariau būsiant naudinga įtraukti reikalingiausius bažnytinius dalykus, išdėstytus pagal metų tėkmę, ypač tai, kas randama tik pas vieną ar kitą autorių, o žinomus dalykus stengiausi dėstyti kuo trumpiau, tačiau norėjau viską pateikti aiškiai ir dabar įprasta, bet gana vokiška tarme bei nepraleisti nieko reikšminga. Didžiai maloningas skaitytojas tegu sėkmingai naudojasi šituo mano darbu ir telieka visados palankus jo atlikėjui. Su Dievo malone. Starogardas, 1691 metų kovo 23 diena. //*

* *MSB toliau buvo įklijuotas (E. Kraštinaičiui transkribuojant tekstą) apie 6 cm pločio lapelis, kuris dabar yra tarp paskirų lapų rankraščio pradžioje*[2]. Leo *Prūsijos istorijoje* p. 34 teigiama[3], kad šv. Svitbertas buvo pirmasis, pamokslavęs prūsams krikščioniškąjį tikėjimą, ir čia jis kaip liudininką nurodo šv. Marceliną, savo kunigą, gyvenusį kartu su juo ir gana plačiai aprašiusį jo gyvenimą; šis praneša, kad šv. Svitbertas, anglas, kurio tėvas buvo Sigebertas, Montigramo didikas iš Šiaurės Umbrijos, motina – Berthama iš Anglijos hercogų giminės, gimė 147 [?] Kristaus metais[4]. Pirma jis buvo Dakono abatas (Daconensis), po to šv. Egberto buvo pakeltas į vyskupus ir labai atsidavė krikščioniškojo tikėjimo skleidimui. Apkeliavęs daugelį šalių, senatvėje jis iš Braunšveigo nuvyko į Prūsiją ir ten pirmiausia rūpinosi skleisti krikščionybę. Ir nors iš pradžių pagonys jį priėmė su antipatija, net norėjo rykštėmis ir rimbais išvyti, vis dėlto jis nesileido įbauginamas ir traukė juos iš stabmeldystės dvejus metus jiems aiškindamas krikščionių tikėjimą ir rodydamas savo švelnumą. Paskui jis nuvyko į Kelną pas kunigaikštį Pipiną ir pagaliau 417 metais mirė. Nuo šio laiko istorijoje nerandama jokios žinios, kas atsitiko Prūsijoje paskleistam krikščionių tikėjimui iki Lenkijos hercogo *Ziemomisli*, tiksliau *Miecislavo I*, laikų, kuris ėmė valdyti 964 metais ir kuris tada išmaniems benediktinų vienuoliams leido Evangeliją aiškinti lenkams, mazoviečiams ir prūsams. Iš pirmųjų ją priėmė daugelis, o iš paskutiniųjų, taigi prūsų, – niekas.

Šitas *Miecislavas*, kaip pateikia Lauterbachas savo Lenkijos kronikoje, p. 75[5], taip pat įsteigė 9 vyskupijas, tarp kurių buvo ir Kulmo, skirta šv. Kryžiaus garbei ir į kurią, kaip rašoma ten pat, p. 77, popiežius Jonas XIII per savo į Lenkiją pasiųstą legatą kardinolą Egidijų iš Tuskulano paskyrė vyskupą Cisavianą, kuris ir buvo pirmasis Kulmo vyskupas. Po minėtųjų Suitberto ir benediktinų vienuolių galų gale popiežiaus Benedikto VI [!] leidimu į Prūsiją atvyko šv. Adalbertas, kurio gyvenimą Leo taip pat plačiai aprašo. //

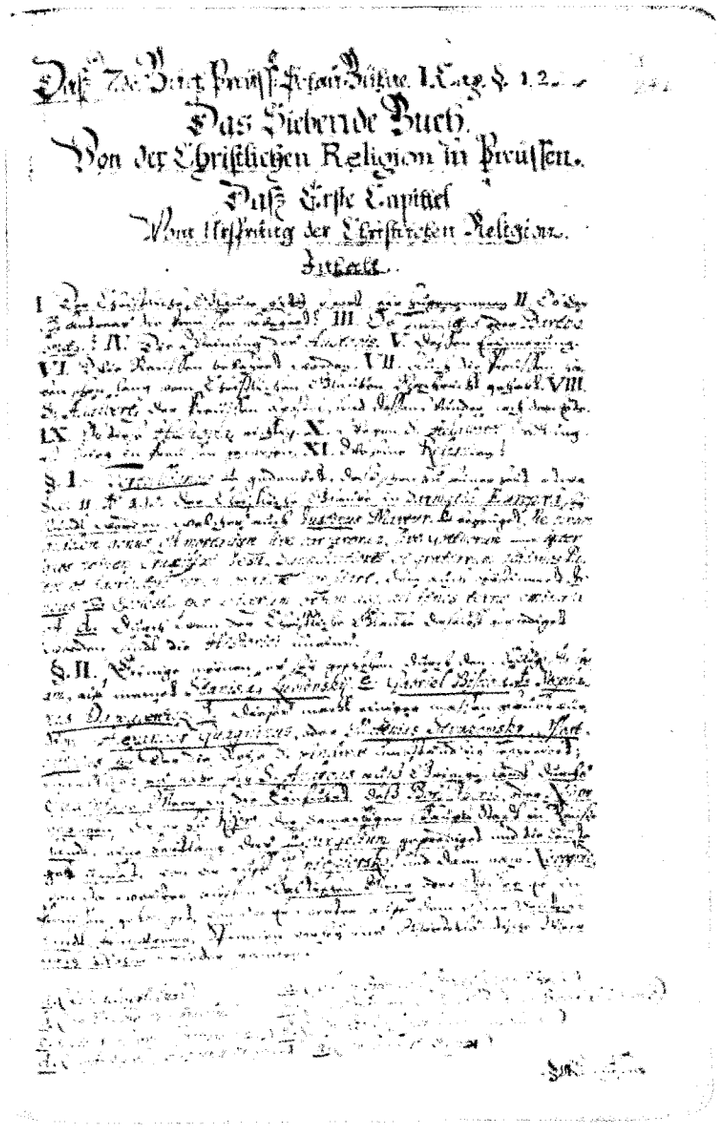

Das Siebende Buch.
Von der Christlichen Religion in Preussen.
Das Erste Capittel
Vom Ursprung der Christlichen Religion.

7. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pradžia (l. 272r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 272r)

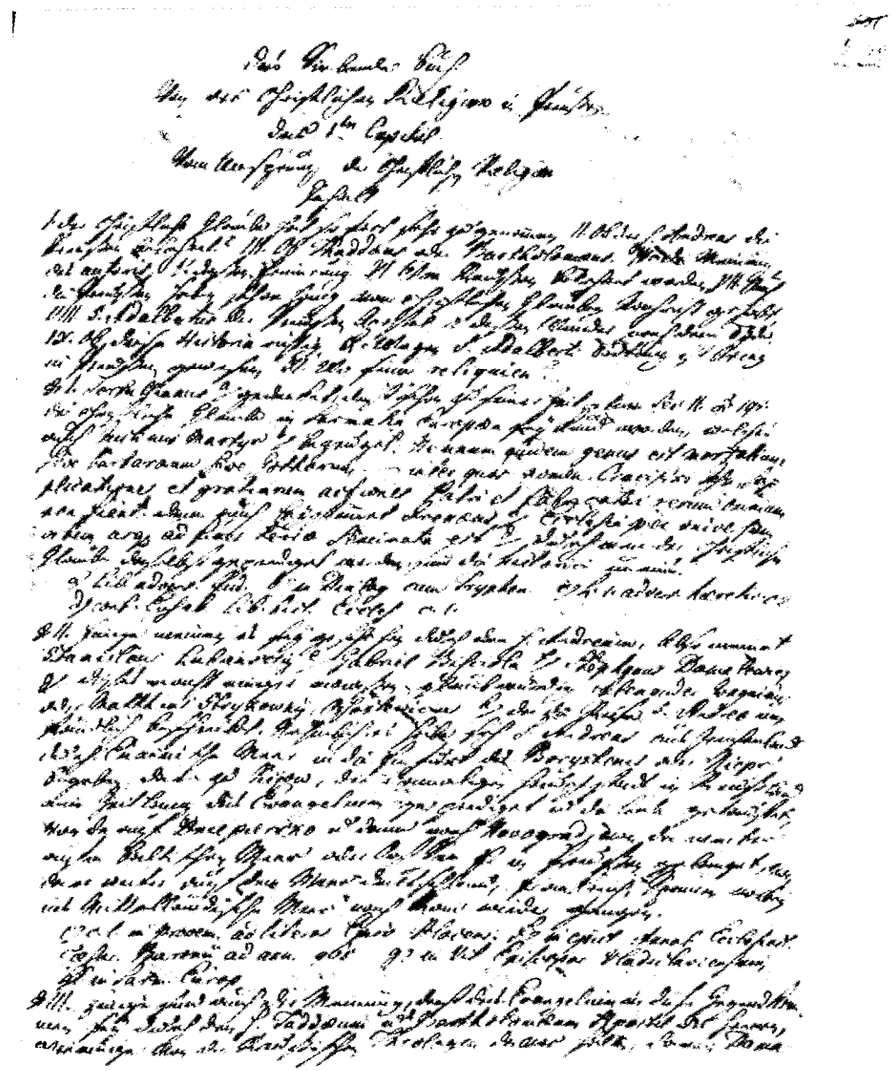

8. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pradžia (l. 292r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 292r)

[272r]

Das Siebende Buch

Von der Christlichen Religion in Preussen

Daß Erste Capittel

Vom Ursprung der Christlichen Religion

Inhalt

1. Der Christliche Glaube hatt so fort sehr zugenommen. 2. Ob der / H. Andreas die Preussen bekehret? 3. Ob Taddaeus oder Bartho-/lomae[us]? 4. Die Meinung des Auctoris. 5. Dessen Erinnerung. / 6. Wie Reussen bekehret worden. 7. Auch die Preussen ha-/ben schon lang vom Christlichen Glauben Nachricht gehabt. 8. / S. Adalbert[us], der Preussen Apostel, und dessen Wunder nach dem Tode. / 9. Ob diese Historia richtig. 10. Wegen S. Adalberti Tödtung / ist Krieg in Preussen gewesen. 11. Wo seine Reliquien? /

§1. Tertullianus[a(1)] gedencket, daß schon zu seiner Zeit, etwa / Sec[ulo] II. A[nn]o 195 der Christliche Glaube in Sarmatia Europaea sey / kundt worden, welches auch Iustinus Martyr[b(2)] bezeuget: „Ne unum / quidem genus est mortalium sive barbarorum, sive Gothorum [!][5] – inter / quos nomen Crucifixi Jesu, Supplicationes et gratiarum actiones Pa-/tri et fabricatori rerum omnium non fiant", dem auch beystimmet Ire-/neus[c(3)]: „Ecclesia per universum orbem usq[ue] ad fines terrae seminata / est[d(4)]". Durch wem der Christliche Glaube daselbst geprediget / worden, sindt die Historici uneins. /

§2. Einige meynen, es sey geschehen durch den Heilig[en] Andre-/am[6], also meinet Stanisla[us] Lubienskij[e(5)], Gabriel Bisciola[f(6)], Stepha-/nus Damalewicz[g(7)]. Dieses macht einiger massen glaubwür-/dig Alexander

[a(1)] Lib. advers. Iud.

[Tertullianus, *q. ex multis ed.:* Opera omnia [...], Colonia 1617; Paris, 1608, 1624, 1641, 1646.]

[b(2)] In Dialogo cum Tryphone.

[Iustinus Martyr, *q. ex multis ed.:* Opera [...], Lutetia, 1615; Colonia, 1686.]

[c(3)] Lib. 1. advers. haereticor. c. 2.

[Irenaeus (Lugdunensis), *q. ex multis ed.:* Opus erudissimum in quinque libros digestum, ed. Des. Erasmus Roterodamus, Paris, 1563,1567; Adversus Valentini [...] Haereses, Colonia Agrippina, 1596, 1625.]

[d(4)] Conf. Euseb. Lib. historia Eccles. c. 1.

[Eusebius (Caesariensis), *possib.* Chronica, Das ist: warhafftige Beschreibungen aller alten christlichen Kirchen, Frankfurt am Mayn, 1565; 1572; 1582; Basel, 1593.]

[272r]

Septintoji knyga

Apie krikščionių religiją Prūsijoje

Pirmas skyrius

Apie krikščionių religijos kilmę

Turinys

1. Krikščionių tikėjimas Prūsijoje išsyk labai stiprėjo. 2. Ar prūsus atvertė šv. Andrius? 3. Ar Tadas arba Baltramiejus? 4. Autoriaus nuomonė. 5. Jo priminimas. 6. Kaip buvo atversti rusai? 7. Prūsai taip pat jau seniai žinojo apie krikščionių tikėjimą. 8. Šv. Adalbertas, prūsų apaštalas, ir jo pomirtiniai stebuklai. 9. Ar ši istorija tikra? 10. Dėl šv. Adalberto nužudymo Prūsijoje kilo karas. 11. Kur jo relikvijos?

§1. Tertulianas[a(1)] mini, kad apie krikščionių tikėjimą Europos Sarmatijoje išgirsta dar jo laikais, maždaug antrojo amžiaus 195 metais; tai paliudija ir Justinas Kankinys[b(2)]: „Nėra netgi nė vienos mirtingųjų giminės – nei barbarų, nei gotų, – tarp kurių nebūtų Nukryžiuotojo Jėzaus vardo, Visuotinių maldų ir dėkingumo reiškimų Tėvui ir visų daiktų kūrėjui", jam pritaria ir Irenėjas[c(3)]: „Bažnyčia po visą pasaulį iki pat žemės paribių yra pasėta."[d(4)] Bet kas krikščionių tikėjimą skleidė, istorikai nėra vienos nuomonės.

§2. Vieni mano, tai darė šventasis Andrius[6], šitaip mano Stanislavas Lubienskis[e(5)], Gabrielis Bisciola[f(6)], Stephanas Damalewiczius[g(7)]. Daugmaž įtikinamai tai aprašo Aleksandras Gvagninas ar Motiejus Strijkovskis Ossos-

[e(5)] C. l. in Proem. ad literas Episcop. Plocen.

[Lubienski, Stanislaus, *possib.* Opera posthuma, Antwerpia, 1643.]

[f(6)] In Epist. Annal. Ecclesiast. Caesaris Baronii ad Ann. 965.

[Baronius, Caesar, *q. ex multis ed.:* Annales ecclesiastici [...], t. 1–12, Moguntiae, 1601–1613; Coloniae, 1609–1613; Antverpiae, 1610–1629.]

[g(7)] In Vit. Episcopor. Vladislaviensium.

[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum, Krakoviae, 1642.]

[5] *Scr. err.:* Gotthorum.

Guagninus, oder Matthias Strykowsky Ossost-/evicius[h(8)]. Der die Reise S. Andreae umbständlich beschreibet; / nemblich: es habe sich S. Andreas auß Griechenlandt durchs / Euxinische Meer in die Einfuhrt deß Borysthenis, oder Niepr, / begeben, da er zu Kijow, der damahligen Haupt-Stadt in Reuß-/ landt, eine Zeitlang das Evangelium geprediget und die Leute / getauffet, von da auff Dniepiersko und dann nach Novograd[7], / von da weiter auffm Baltischen Meer, oder Ost-See, Er in / Preussen gelanget, von da Er weiter auff dem Meer Deutsch-/landt, Franckreich, Spanien vorbey ins Mittelländische Meer / nach Rohm wieder gangen. //

[272v] §3. Einige sindt auch der Meinung, daß das Evangelium in die-/se Gegendt kommen sey durch den Heil. Taddeum und Bartholo-/maeum, Apostel deß Herren[8], wie Einige von den Reussischen Theo-/logen davor halten, davon Damalevicius[i(9)] zu lesen. /

§4. Ich halte davor, daß der Christl. Glaube woll mag zu / der Apostel Zeiten in Sarmatien eingedrungen haben, der gestalt, / daß man gehöret hatt, daß, und waß der Christliche Glaube / sey. Ob gleich nicht fort in alle Provincien selbiger ingewurtzelt, / denn Origines, der Seculo III. gelebet[9], gedencket, daß der Christl. / Glaube zu seiner Zeit nicht sey an alle Völcker kommen: „Multi, / spricht er, non solum barbararum, sed nostrarum gentium, usq[ue] nunc non / audierunt Christianitatis Verbum", welches kan kommen seyn, nicht / daß einige sich nicht dahin gewagt, sondern daß denen alle Mit-/tel verschnitten worden, dahin zu kommen. Jedoch mit der Zeit ist / das gröste theil der Welt bekehret worden. Deßwegen wir nicht / vor gewiß sagen können, daß Preussen soll schon von Heilig[em] / Andreas dem Apostel, oder Thaddeae bekehret seyn. Ob es gleich müg-/lich seyn kan, daß auch vielleicht unser Preussen oder das einige / darinnen ein Gerücht vom Christlichen Glauben mögen[6] gehöret / haben. Nach dieser Zeit, wie und ob der Christliche Glaube in / diesen Orten continuiret? Finden wir nicht. /

§5. Es ist aber ein Unterscheidt zu machen unter den Völ-/ckern, die in ihrem Vatterlandt blieben, und unter denen, die / im Kriege in andre Länder umbgeschweifft haben. Von diesen / kan man sagen, daß sie eher die Religion erkandt haben, alß / die in ihrem Vatterland sind geblieben. Wir

[h(8)] In Sarmat. Europ.
[Guagninus, Alexander, Sarmatio Europeae descriptio, Cracoviae, 1578;
Stryjkowski, Maciej, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka y wszystkiey Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey [...], Królewiec, 1582.]

tevicius[h(8)] – šv. Andriaus kelionę jis išsamiai aprašo, ir būtent: šv. Andrius leidęsis iš Graikijos per Juodąją (Euksinijos) jūrą į *Borysthenio* arba *Niepro* žiotis, iš čia – į *Kijową*, tuometinę Rusijos sostinę, čia kurį laiką pamokslais aiškinęs Evangeliją ir krikštijęs žmones, iš čia pasiekęs *Dniepierską* ir tada *Novogradą*[7]; iš čia Baltijos jūra patekęs į Prūsiją, tada toliau jūra palei Vokietiją, Prancūziją, Ispaniją vėl grįžęs į Vidužemio jūrą, į Romą. //

[272v] §3. Kai kas yra tos nuomonės, kad į šiuos kraštus Evangelija atėjo Viešpaties apaštalų šv. Tado ir Baltramiejaus dėka[8], taip mano kai kurie Rusijos teologai, apie tai rašo *Damalevicius*[i(9)].

§4. Aš manau, kad krikščionių tikėjimas gali būti atėjęs į Sarmatiją apaštalų laikais tuo būdu, kad buvo išgirsta, jog toks tikėjimas yra ir koks jis yra. Nors ne visose provincijose jis buvo įsišaknijęs, nes Origenas, gyvenęs trečiame amžiuje[9], mini, kad krikščionių tikėjimas jo laikais nebuvo pasiekęs visų tautų: „Daugelis, – sako jis, – ne tik barbarų, bet ir mūsų genčių tada dar nebuvo girdėję krikščionybės žodžio." Ir taip galėjo atsitikti ne todėl, kad vienas ar kitas nedrįso ten vykti, bet todėl, kad jiems buvo užkirstos visos priemonės ten nuvykti. Tačiau ilgainiui didžiausioji pasaulio dalis buvo atversta į tikrąjį tikėjimą. Tad mes negalime tvirtai sakyti, kad Prūsija į tikrąjį tikėjimą buvo atversta jau šventojo Andriaus ar Tado. Nors gali būti, kad gal ir mūsų prūsai arba kai kurie iš jų bus nugirdę gandų apie krikščionių tikėjimą. O po šio laiko – kaip ir apskritai – ar laikėsi krikščioniškasis tikėjimas šiuose kraštuose? Nieko apie tai nerandame.

§5. Tačiau reikia matyti skirtumą tarp tautų, kurios liko savo tėvynėje, ir tų, kurios per karą atsidūrė kitose šalyse. Apie šias galima pasakyti, kad jos religiją pažino greičiau, negu tos, kurios liko savo tėvynėje. *Prūsijos įdomybių*

[i(9)] C. I.
[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. *Vide g(7).*]

[6] *MSB abs.*

haben in 2ten / Buch d[er][7] *Preuss. Schau-bühne* von den Gothen erwehnet, daß de-/rer Alter Sitz in Preussen gewesen. Nun haben sich die Gothen / schon[8] im IV. Seculo in die Christl. Länder in Italien gewagt, da sie / den Glauben erlernet, auch würcklich angenommen haben, / wiewoll mit der Arianischen Kätzerey verfelscht, welchs / Theodoretus[k(10)] bezeuget. Die aber im Lande sind zweiffels ohne / Heyden blieben, wiewol zuvermuthen, daß einige auß denn / Christl. Ländern in Preussen wieder zurück kommen undt vom / Christlichen Glauben werden relation gethan haben; so sindt / auch die Heruli Secul[o] VI. bekehret worden, ausserlands, inner-/halb desselben aber nicht. /

§6. Zonaras[l(11)] bringet bey, daß im IX. Seculo die Reussen / noch Heyden gewesen, weil Sie aber von ihren Nachbahren bedrückt / worden, haben Sie beym Römisch[en] Käyser Hülffe gesucht, die ihnen / auch auff die Condition zu wiederfahren versprochen, dafern sie den / Christlichen Glauben würden annehmen, und alß die Reussen dieses eingangen, hat Nicolaus I. und Ad-
[273r] rianus II. die Römischen // Bäpste, Sie mitt Geistlichen versorget, worunter Cyrillus und Me-/thodius bekandt, so von Constantinopel in Reußlandt sich begeben, / und die Christliche Religion fortgepflantzet[10]. /

§7. Ob nun zwar hierauß nicht kan geschlossen werden, daß eben / die Christliche Religion in Preussen sey gekommen, so würde doch nicht / ungereimbt seyn, wen wir sagen wolten, daß das Gerücht von dem / Christlichen Glauben auch biß dahin soll gedrungen sey, zu mahlen / im 2ten Buch undt im 2., 3., 4., 5., 6., 7. Capittel mit mehrerm auß-/geführet, daß die Preussen unterm den Nahmen der Scyther, Gothen, / Heruler, Veneder etc. etc. in den vorgehenden Seculis, nehmlich Sec[ulo] IV., / V., VI. sich vor und wieder die Christen mit gebrauchen lassen. /

§8. Seculo X. hat gelebet S. Adalbertus, der nach Mey-/nung der Polnischen Scribenten auch erst Bischoff zu Prage, hernach / Ertz-Bischoff zu Gniesen gewesen seyn soll, den andere aber nur / vor einen Bischoff von Prage halten, derselbe ist zu Ende deß Seculi / X. nach Preussen gegangen und zwar, wie Simon Grunau[m(12)] schreibet, / vergeselschafftet mit Bene-

[k(10)] Lib. 5. Hist. Eccles. c. 31.

[Theodoretus Cyrensis, *q. ex multis ed.:* Historiae ecclesiasticae libri V, Lovania, 1659; Opera [...], Colonia, 1617.]

[l(11)] Tom 3.

[Zonaras, Ioannes, *possib.:* Compendium historiarum in tres tomos distinctum [...], Basileae, 1557.]

antroje knygoje apie gotus minėjome, kad jų senoji buveinė buvo Prūsijoje. Ir štai gotai jau IV amžiuje nusidangino į krikščioniškas šalis Italijoje, kur susipažino su tikėjimu ir jį iš tikrųjų priėmė, nors ir sugadintą arijonų erezijos, kaip liudija Theodoretas[k(10)]. Pasilikusieji vietoje, be abejo, tebebuvo pagonys, nors spėtina, kad kai kurie iš krikščioniškų šalių sugrįžo į Prūsiją ir čia pasakojo apie krikščionių tikėjimą; taip pat ir heruliai VI amžiuje buvo atversti į tikrąjį tikėjimą – ne savo šalyje, bet savo šalyje – ne.

§6. Zonaras[l(11)] įrodinėja, kad IX amžiuje rusai dar buvo pagonys, tačiau kadangi juos spaudė jų kaimynai, tai jie ieškojo pagalbos pas romėnų imperatorių ir ji buvo jiems pažadėta, bet su sąlyga, kad jie priims krikš-
[273r] čionių tikėjimą, o kai rusai su tuo sutiko, Romos // popiežiai Nikolajus I ir Adrianas II juos aprūpino dvasininkais, iš kurių žinomi Kirilas ir Metodijus, iš Konstantinopolio nukeliavę į Rusiją ir ten įskiepiję krikščioniškąją religiją[10].

§7. Nors iš to negalima padaryti išvados, kad krikščionių religija taip pat atėjo ir į Prūsiją, tačiau nebūtų kvailystė pasakyti, jog gandas apie krikščioniškąjį tikėjimą atsklido ir iki ten, tuo labiau, kad antros knygos 2, 3, 4, 5, 6 ir 7 skyriuose daug prirašyta apie tai, jog ankstesniais amžiais, o būtent IV, V ir VI, prūsai, tada vadinti visokiais vardais – skitais, gotais, heruliais, venedais ir t. t., leidosi būti panaudojami ir už krikščionis, ir prieš krikščionis.

§8. X amžiuje gyveno šv. Adalbertas, kuris, lenkų autorių nuomone, pirma buvo Prahos vyskupas, paskui Gniezno arkivyskupas, tačiau kiti mano jį buvus tik Prahos vyskupu. Taigi jis X amžiaus pabaigoje nuvyko į Prūsiją, kaip rašo Simonas Grunau[m(12)], drauge su Benediktu ir Gaudenci-

[m(12)] L. 2. fol. 39.

[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen, Teil 1: Tractaten I–XIX, Teil 2: Tractaten XX–XXII, Teil 3: Tractaten XXIII–XXIV; *publ.* Grunau, Simon, Preussische Chronik, hrsg. v. Dr. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, Bde. 1–3, Leipzig, 1876–1896, Traktat 3, cap. 2.]

[7] *Scr. al. m.* [8] *MSB abs.*

dicto und Gaudentio, denen andere noch / beyfügen Ioannem, Matthiam, Isaacum und Christianum, Petrum / Hyacinthum Pruszek[n(13)], woselbst Er anfänglich, wiewoll nicht ohne / wiederwärtigkeit, indem Er bey dem ersten übersetzen beym / Fluß Ossa, weil Er daß Fährgeldt nicht wol zahlen können, übel / geprügelt worden, demnach[9] so glücklich gewesen, daß Er hin undt / wieder in Culmischen, Pomerellischen[11] bey Dantzig nicht ohne frucht / das Evangelium geprediget. Alß aber Er in Samland zu / Schiff reisen und sein Apostel Ambt den Preussen daselbst führen / wollen, undt solcheß die Preussischen Zygenotten erfahren, haben / Sie Ihn solcheß zu thun verbothen, alß Er auff ihr verbietten den-/noch nicht auffhören wollen, den Christlichen Glauben fort zu / pflantzen, haben sie Ihn getödtet, den Kopff abgehauen, den Leib / aber in stücken zerhauen, die nach Meynung einiger Preussischen / und Polnischen Scribenten, insonderheit Thomae Clagii in *Linda Ma-/riana*, Sim[on] Grun[au] etc. etc. durch Gottes Wunder-Krafft wieder / zusammen gewachsen seyn. Durch welches Wunder König Bolesläus / sey bewogen worden, den Cörper Adalberti vor so viel Goldt von den / Preussen zuerhandeln, alß Er in der Wage wägen würde, welcher / aber auff der Wicht sehr leicht gewogen, dahero Andreas Mlodzia-/nowsky dieses nicht unebene Epigramma gemachet:

Imposito librae Praesul cum veniit auro,
Lanx ostendit onus Lipsana sacra leve.
Albertus Coelum, terras repetebat at aurum,
quae sivit centrum pondus utrumq[ue] suum.

Item: Adalbertus Ines in *Lechiade* part. 2 in Boleslao I.[12] (D. Coe-/lestin Myslenta)[o(14)], dahero ist der Adalbertus canonisiret und ein / Apostel der Preussen genennet worden. //

[273v] §9. Von dem jetzt gedachten Wunder wollen unterschiedene zwei-/ffeln; alleine, weil bekandt ist, daß in bekehrung der Heyden / Gotte offterß gefallen Wunder zu thun, halte Ich Christlicher zu / seyn, Gottes gütte in den Wundern solcher Heilig[en] Leute danck-/bahrlich zu erkennen, alß das

n(13) P. 30.

[Pruszcz, Piotr Jacek Hiacynt, *possib.*: Stolecznego miasta Krakowa kościoły i klejnoty..., Kraków, 1647; Forteca duchowna Królewstwa Polskiego, Kraków, 1662.]

o(14) In Prolegom. ad Manual. Prut. Lit. B.

[Caelestinus Myslenta, Manuale Prutenicum seu Repetitio corporis doctrinae ecclesiarum prutenicarum Commentatio explicata ac praemissa dissertatione proemiali Historico-chronologica [...], Königsberg, 1626.]

jumi, prie kurių kiti autoriai dar priskiria Joną, Matą, Izaoką ir Kristijoną, pasak Petro Hyacintho Pruszeko[n(13)]. Ten, iš pradžių ne be pasibjaurėjimo, jis buvo smarkiai sumuštas, nes pirmą kartą persikeldamas per Osos upę negalėjo susimokėti pinigų už perkėlą, po to jam taip sekėsi, kad įvairiose vietose Kulme ir Mažojoje Pomeranijoje[11], prie Dancigo sėkmingai aiškino Evangeliją. Bet kai jis laivu norėjo nuplaukti į Sembą ir ten apaštalauti tenykščiams prūsams ir kai apie tai sužinojo prūsų *zygenottai*, jie uždraudė jam tai daryti, o kai jis, nepaisydamas jų draudimo, vis dėlto nesiliovė ir toliau platino krikščioniškąjį tikėjimą, tada jie jį nužudė – galvą nukirto, o kūną sukapojo į gabalus, kurie, kai kurių Prūsijos ir Lenkijos autorių (ypač Thomo Clagijaus veikale *Marijos Liepa,* Simono Grunau ir kt.) nuomone, Dievo stebuklingos galios dėka vėl suaugo. Šitas stebuklas paskatinęs karalių Boleslovą iš prūsų išsiderėti Adalberto kūną už tiek aukso, kiek šis sveriąs ant svarstyklių, tačiau jo svoris buvęs labai mažas, tad Andrejas Mlodzianowskis sudėjo šitą pritinkančią epigramą:

Kai Vyskupas buvo parduotas už auksą, padėtą ant svarstyklių, lėkštė parodė, kad šventieji palaikai – lengva našta. Albertas į Dangų, o auksas į žemę atgal pasuko, kiekvienas svoris į savo centrą veržėsi.

Taip pat Albertas Inesas [rašė] *Lechiados* antrojoje dalyje apie Boleslovą[12] (D. Coelestin Myslenta)[o(14)], todėl Adalbertas yra kanonizuotas ir paskelbtas prūsų apaštalu. //

[273v] §9. Čia pateiktu stebuklu kai kas abejoja, tačiau kadangi žinoma, kad atverčiant pagonis Dievas dažnai mėgo rodyti stebuklus, tai manau, kad krikščioniškiau tokiuose stebukluose su šventais žmonėmis įžiūrėti Dievo

[9] *MSB:* dennoch.

man solche Relationes von den Hey-/ligen mir ergernüß der Einfältigen schimpfflich anfechten solte. /

§10. Umb diese S. Adalberti ertödtung hat Boleslaus I. der / König in Pohlen mit den Preussen Krieg geführet, auch so weit / kommen, daß Er nicht nur ihre Romove mit allen Ihren Städten, / oder vielmehr Dörffern verwüstet und verbrandt, sondern auch, / falls den Polln[i]schen [!] Scribenten hierin zu trauen, die Preussen / so weit gezwungen haben solle, daß Sie die Christl. Religion / anzunehmen Ihme versprechen müssen, davon zu lesen / Joh[annes] Długossus[p(15)] und andere. /

§11. Dieses Adalberti Reliquien Ein Theil sol noch in Tremes-/no [!][10][13], das Haupt aber zu Gniesen seyn[q(16)]. /

Daß 2te Capittel

Von denen Anderen heiligen Männern, so Preussen / zu bekehren sich bemühet

Inhalt

1. Das Gerücht von S. Albert in Pommern. 2. Bonifacius / kompt in Preussen. 3. Von Brunone, Bischoffen in Querfurt. / 4. Vom Olao König in Dennemarck. 5. Die Zunahm des / Christlichen Glaubens in Preussen. 6. Der Könige in Pohlen / Bemühung in bekehrung der Preussen. 7. Des Königs in / Dennemarck Bemühung darin. 8. Christiani I. Cistercienser / Ordens Bemühung darin. 9. Warumb er wenig außgericht? / 10. Hernach glückts Ihm. 11. Wird beneydet. 12. Ist Hertzog / Conrado in Mazau einräthig, die Schwerdtbrüder in Lieff-/landt zum Schutz seiner Länder einzunehmen. 13. Hernach / die Brüder des Deutschen Ordens. 14. Die Preussen / rebelliren und verwerffen den Christlich[en] Glauben. /

[p(15)] Tom 1. Hist. Polon. L. 2. ad Ann. 1015. Cromer[us], Lib. 3. de Ort. et Reg. gest. Polon. p. 442. / et seqq. Schützi[us] in Chron. Pruss. L. 1. f. 8b. Henneb. de Vet. Pruss. fol. 10 seqq.

[Dlugossius, Ioannes, Historia Polonica, lib. 1–4, ed. F. Herburt, Dobromil, 1614; Historia Polonica, lib. 1–6, ed. J. Szeliga, Dobromil, 1615;

Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum libri XXX, Basylea, 1555; 1558; 1568;

Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum, das ist [...] Beshreibung der Lande Preussen, Zerbst, 1592; 1594; Eisleben, 1599, p. 45;

Hennenberger, Caspar, [Prussia vetus], [Regiomonti, 1584], *fons* Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen grössern Landtafel oder Mappen, Königsberg, 1595, Praefatio, l. Ar, Aijr;

Hartknoch, Christophorus, Alt und Neues Preussen oder Preussischen Historien zwey Theile [...], Frankfurt und Leipzig, 1684, p. B3v.]

gerumą, o ne plūstantis, su naiviu pasipiktinimu užsipulti šitokius pasakojimus apie šventuosius.

§10. Dėl šito šv. Adalberto nužudymo Lenkijos karalius Boleslovas I su prūsais kariavo ir nuėjo tiek toli, kad ne tik nuniokojo ir sudegino jų Ramovę ir visus jų miestus, arba veikiau kaimus, bet ir, jeigu tikėtume lenkų autoriais, prūsus neva tiek prispaudęs, kad jie turėję pažadėti priimti krikščionių religiją, – apie tai galima pasiskaityti pas J. Dlugošą[p(15)] ir kitus.

§11. Dalis šito Adalberto palaikų dar turėtų būti *Tremesne*[13], o galva – Gniezne[q(16)].

Antras skyrius

Apie kitus šventus vyrus, kurie stengėsi atversti prūsus

Turinys

1. Gandai apie šv. Adalbertą Pomeranijoje. 2. Bonifacijus atvyksta į Prūsiją. 3. Apie vyskupą Brunoną Kverfurtietį. 4. Apie Danijos karalių Olafą. 5. Krikščionių tikėjimo stiprėjimas Prūsijoje. 6. Lenkijos karalių pastangos atversti prūsus. 7. Danijos karaliaus pastangos tai padaryti. 8. Kristijono I ir Cistersų ordino pastangos tai padaryti. 9. Kodėl jis mažai pasiekė? 10. Vėliau jam pasiseka. 11. [Jam] pavydima. 12. Mazovijos kunigaikštis Konradas [I] nutaria pakviesti Livonijos brolius kalavijuočius saugoti jo žemių. 13. Paskui Vokiečių ordino brolius. 14. Prūsai maištauja ir atsisako krikščioniškojo tikėjimo.

[q(16)] Cromer[us], Lib. 4. de Reb. gest. Polon.

[Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum [...]. *Vide p(15).*]

[10] Tremes- *scr. al. m.*

§1. Dieses, waß mit dem H. Adalberto in Preussen sey vor-/gangen, ist weit und breit erschollen, vornehmlich in Pommern; / drumb alß Otto Bischoff von Bamberg in Pommern ziehen / wollen und einen Bernhardum vorauß geschickt, haben sie sel-/bigem kein Leydt anthun wollen lassen, sagende:
[274r] Es dient uns // nicht, daß wir diesen frembder Barfüsser tödten, weil auch unsre / Brüder die Preussen den Adalbertum, der eben das gepredigt, ge-/tödtet. Von der Zeit an haben sie viel außgestanden, so daß sie / all das Ihrige dabey verlohren. Aber wo wir unß recht wol-/len gerathen wissen, so last Unß diesen Bernhard kein Leyds / thun. Last uns Ihn auffs Schiff setzen und in frembde Lande / wegbringen[r(17)]. /

§2. Petrus Damian[us][s(18)] bringet bey, daß umb selbige Zeit einer / Nahmens Bonifacius, ein naher Anverwandter Käysers Ottonis / III. auß Gottsehligem Eyfer die Christliche Religion in Preussen fort / zu pflanzen, nach dem er vom Pabst zu Rom Licentz erhalten, auch / den Character eins Ertz-Bischoffs erhalten, in Reussen kommen, / undt daß Evangelium gepredigt[14], auch viele bekehret. Er sey auch / an einen König kommen, deme er das Evangelium nicht ohne Frucht / gepredigt. Alß der König seine Blöse erblickt, meinete er, daß / er umb seine blösse zu decken und etwas Geld zuverdienen, sol-/ches thätte. Alß aber selbiger hernach in seinem köstlichen Bi-/schöfflich[en] Habit beym König ankamm, soll der König gesagt haben: / „Nun sehe Ich, daß du daß nicht thust auß Armuth, allein / daß Wir dir glauben zustellen mögen, wollen Wir zwe Holtz-/Hauffen neben einander machen und anstecken lassen, dafern / du durch diese brennende Holtz-Hauffen unverletzt gehen wirst, / wollen wir dir glauben, daß deine Lehr recht ist.“ Welchs Boni-/facius solt gethan haben, dadurch der König soll seyn bekehret / worden, welchs aber des Königs Bruder verdrossen, der die-/sem Bonifacio daß Haupt abschlagen lassen. Baroni[us][t(19)] wil / durchs *Reussen Preussen* verstehen, weil bekant ist, daß Bo-/nifacius eben da, wo S. Adalbert[us] getödtet worden, habe wol-/len hingehen und kan solcher Irrthumb vielleicht dahero ent-/standen[11], daß der erste Referendarius dieser Historie mag / *Porussiam* gesprochen, davon der Concipist, die erste Syllabe / verhörende, *Russiam* geschrieben hatt. /

[r(17)] Andreas Abbas Bamberg. in Vita Ottonis Episcop. Bamberg. l. 1. c. 2.
[Andreas Abbas (Ebbo Bambergensis), Vita Ottonis Episcopi Bamberg[ensis], *ed. insert.*]

[s(18)] In Vita S. Romualdi.
[Petrus Damianus, *q. ex multis ed.:* Opera [...], ed. Constantinus Caetanus, t. 1–3, Roma, 1606–1615; t. 1–3, Lugdunum, 1623; t. 1–4, Paris, 1642–1644.]

§1. Garsas apie tai, kas Prūsijoje atsitiko Adalbertui, pasklido labai plačiai, pirmiausia Pomeranijoje; tad kai Bambergo vyskupas Otonas panoro vykti į Pomeraniją ir iš anksto ten pasiuntė Bernardą, tai jie pastarojo nenorėjo skriausti
[274r] ir sakė: Mums nepadės, // jeigu mes šitą svetimtautį basakojį nužudysime, juk ir mūsų broliai prūsai nužudė Adalbertą, aiškinusį tą patį, – nuo to laiko jie daug iškentėjo ir prarado visa, ką turėjo. Bet, norėdami rasti gerą sprendimą, neskriauskime šito Bernardo. Pasodinkim jį į laivą ir išgabenkim į svetimą šalį[r(17)].

§2. Petras Damianas[s(18)] įrodinėja, kad tuo pačiu laiku vienas vyras, vardu Bonifacijus, artimas imperatoriaus Otono III giminaitis, degdamas dievobaimingu įkarščiu įskiepyti krikščionių religiją Prūsijoje, iš Romos popiežiaus gavęs licenciją ir arkivyskupo titulą, atvyko į Rusiją ir skelbė Evangeliją[14], daugelį ir atvertė į tikrąjį tikėjimą. Jis susidūręs ir su vienu karaliumi, kuriam irgi aiškinęs Evangeliją, ir sėkmingai. Kai tas karalius pamatęs jo nuogumą, galvojęs, kad šitai jis daręs norėdamas pridengti savo nuogumą ir uždirbti šiek tiek pinigų. Bet kai Bonifacijus po to atvyko pas karalių su savo brangiu vyskupo abitu, tai karalius pasakęs: „Dabar matau, kad tai darai ne iš skurdo, bet kad mes tavim patikėtume, sukrausime dvi malkų krūvas šalia viena kitos ir uždegsime, ir jeigu pereisi nenukentėjęs tarp šitų degančių laužų, mes patikėsime, kad tavo mokymas teisingas.“ Bonifacijus tai padaręs ir dėl to karalius buvęs atverstas į tikrąjį tikėjimą, tačiau tai supykdė karaliaus brolį, kuris šitam Bonifacijui liepęs nukirsti galvą. Baronijus[t(19)] vietoj *Reussen* linkęs suprasti *Preussen*, nes žinoma, kad Bonifacijus ketinęs vykti kaip tik ten, kur buvo nužudytas šv. Adalbertas, o tokia klaida galbūt galėjo atsirasti dėl to, kad pirmasis šitos istorijos pranešėjas galėjo ištarti *Porussiam*, o užrašinėtojas, neišgirdęs pirmojo skiemens, parašė *Russiam*.

[t(19)] Tom XI. annal. ad Ann. 996. n. 33.
[Baronius, Caesar, *q. ex multis ed.:* Annales Ecclesiastici [...]. *Vide f(6).*]

[11] *MSB post h. v.:* seyn.

§3. Umb selbige Zeit hat ein Bischoff von Querfurt, / Bruno genandt, mit einigen Gehülffen sich in Preussen ge-/waget, allein es haben die Preussen Sie in *Confiniis Russiae / et Prussiae* (wird zweiffels ohne in Sudaven undt Galinder / Landt sein) mit 18 seiner Gefahrten getödtet[15]. Conradus / von Liechtenaw, Abbas Ur[s]bergensis[u(20)] [!][12] referirt, daß dieser / Bruno erstlich sey sehr geprügelt, hernach die Hände und zu / letzt der Kopff abgehauen worden. Von diesem Bruno-/ne gedencken unsere Preussische Scribenten nichts, welchs nicht / zu verwundern, weil kaum zu der Zeit, da der Orden
[274v] in // Preussen kommen, die Preussen erst das Glück gehabt, daß ihre / Sachen sind beschrieben worden, wie sie denn auch nicht gedencken / des Petri Benedicti und Nicolai der Preussischer Martyrer[x(21)] die-/sem Brunoni zu Ehren soll Brunsberg gebauet seyn[y(22)]. /

§4. Nebst dehnen haben sich auch andere gewaget. Insonder-/heit einige auß Denne-Marck, und gedencket Adamus Bremens[is][z(23)], / daß einer, Oläus, ein Christlicher König in Denne-Marck, (so von / Canuto, Rege Daniae, seinem Bruder, hernach getödtet worden) / bey den Sembris, i.e. Preussen in Samlandt, das Evangelium von / Christo ist[13] verkündiget, der vielleicht, weil die Samlander, / wie Adamus Bremensis[aa(24)] bezeuget, dahin fleissig geschiffet / und gehandelt haben, unnd dessen Heiligkeit gesehen und ver-/ wundert haben, vor heylig gehalten worden. /

§5. Ob zwar damahlen der Christliche Glaube in Preussen / schlechte Wurtzel gefasset hatte, so kan man doch nicht in Abrede / seyn, daß nicht denn undt wenn mancher soll bekehret seyn / worden, gestaltsahm man lieset bey dem Herburto a Fulstin[bb(25)], / daß der Heilige Stanislaus, der

[u(20)] Ad ann. 1008, p. 164.

[Abbas Ursbergensis (Conradus a Lichtenau), *q. ex multis ed.:* Chronicon a Nino rege Assyrorum magno ad Fridericum II Romanorum imperatorum, Augsburg, 1515; Argentorati, 1537; 1538; 1540; Basileae, 1569; Strassburg, 1609.]

[x(21)] Petr[us] Hiacynth[us] Prußei in Libro Forteca Monarchon Polskich, p.m. Diethmar[us] Mersburg / Lib. 4. Chron. p. 176. Crantzius in Metropoli L. 4. c. 3.

[Pruszcz, Piotr Jacek Hiacynt, Forteca duchowna [...]. *Vide n(13).*

Ditmarus Merseburgensis, Chronici Ditmari [...] libri IIX quinque impp. Saxonicorum Henrici I [...] res gestas complexi, cum notis marginalibus [...], ed. Joachimus Joach. Maderus, Helmstadii, 1667;

Krantz, Albertus *q. ex multis ed.:* Ecclesiastica historia sive Metropolis [...], Basel 1548; 1552; 1568; 1587; Frankfurt ad Moenum, 1576; 1590; Coloniae, 1596.]

[y(22)] M. Hartknoch in animadv. ad Düsb. Chron. Pruss. part 3. c. 27. pm. 113.

[Hartknoch, Christophorus, Notas in Dusburgensem Privilegia, quaedam Prussii [...]

§3. Tuo pačiu metu Kverfurto vyskupas Brunonas su keliais pagalbininkais surizikavo nuvykti į Prūsiją, tačiau prūsai, [kaip parašyta] *in Confiniis Russiae et Prussiae* (tai, be abejo, bus sūduvių ir galindų krašte), juos su 18 palydovų nužudė[15]. Konradas *von Lichtenau*, Ur[s]bergo abatas[u(20)], praneša, kad šitas Brunonas pirma buvo labai sumuštas, tada jam nukapotos rankos ir galų gale nukirsta galva. Šito Brunono mūsų prūsiškieji autoriai visiškai nemini, kuo nereikia stebėtis, nes tik tada, kai į Prūsiją atėjo Ordinas, //
[274v] prūsams nusišypsojo laimė būti aprašytiems. Jie nemini ir Petro, Benedikto bei Nicolajaus, prūsų kankinių[x(21)]. Šito Brunono garbei buvęs pastatytas Brunsbergas[y(22)].

§4. Be šitų, mėgino ir kiti. Ypač kai kurie iš Danijos; ir Adomas Bremenietis[z(23)] mini, kad Olafas, Danijos karalius krikščionis (jis po to buvo nužudytas savo brolio Kanuto, Danijos karaliaus), sembams, t. y. Sembos prūsams, skelbė Kristaus Evangeliją, ir jis galbūt laikytas šventu, kadangi sembai, kaip liudija Adomas Brėmenietis[aa(24)], ten uoliai plaukiojo bei prekiavo ir matė jo šventumą bei tuo žavėjosi.

§5. Nors tuo metu krikščioniškasis tikėjimas Prūsijoje įleido tik menkas šaknis, vis dėlto negalima neigti, kad retsykiais tai vienas, tai kitas buvo atverstas į tikrąjį tikėjimą. Štai Herburto iš Fulstino veikale[bb(25)] skaitome,

concessa in: Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...], ed. Christophorus Hartknoch, Francofurti et Lipsiae, Jene, 1679; Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...], pars 3, cap. 27, p. 113.]

[z(23)] Lib. 2. Hist. Eccl. c. 43.

[Bremensis, Adamus, *possib.* Historia ecclesiastica, continens religionis propagatae gesta, quae a temporibus Karoli Magni ad Henricum III [...], Lugduni Batavorum, 1595.]

[aa(24)] In Hist. Eccles. c. 4.

[Bremensis, Adamus, op. cit. *Vide z(23).*]

[bb(25)] Hist. Polon. L. 3. c. 8.

[Herburtus, Joannes, *q. ex multis ed.:* Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa [...] descriptio, Bazylea, 1571; 1571; Chronicon sive Historiae Polonicae compendiosa descriptio, Bazylea, 1584; Gedani, 1609; Bazylea, 1615; Gedani, 1647; Königsberg, 1658.]

[12] *MSB:* Urspergensis. [13] *MSB:* Jesu.

Bischoff zu Crakau, war ein / Preussischer Herr gewesen, vom Geschlecht Szepanaw, dieser ist / von Boleslão Audace, Könige in Pohlen A[nn]o 1079 den 8. Maii ge-/todtet. /

§6. Dieser Boleslaus Audax hat auch mit den Preussen / Krieg geführet, die Preussen auch (welches aber nicht von al-/len Provincien zu verstehen) dahin gebracht, daß sie den Christ-/lichen Glauben anzunehmen sich resolviret; aber es hat sich / so bald der Bolesläus auß Preussen mit seiner Armee ziehen / wollen, begeben, daß sie ihr versprechen revociret haben[cc(26)]. / Nach dehm haben sich auch andere Könige in Pohlen bemühet, / die Preussen zum Christlich[en] Glauben zu bringen. Insonderheit / Boleslaus Crivoustus und Bolesläus Crispus; allein diese vor-/treffliche Herren haben weinig[14] fruchtbahrliches hierin auß-/richten können, daß (ausser etzlichen wenigen, so mehr die / Christliche Religion anzunehmen versprochen, alß gehalten haben) / Sie sich mehr ruiniret, wie denn die Preussen den letztern Bo-/lesläum mit seiner Armee in einen bösen Morrast eins-/malß verleitet, auffs Haupt geschlagen, daß die Pohlen / nach der Zeit sich nicht an die Preussen machen dürffen, / und also sind die Preussen in ihrem Heydenthum geblieben. /

§7. Crantzius[dd(27)] gedencket, daß Waldemarus II. König in / Dennemarck soll die Preussen mit Heers-Krafft überzogen ha-/ben, Sie zum Christlichen Glauben zu bringen; der es auch / so weit gebracht sol haben, daß sie den Glauben anzunehmen / Ihm versprochen haben; allein so baldt er den Rücken
[275r] gekehret, // haben sie auch ihre versprechen geändert und also ist Preussen im / Heydenthumb blieben biß gegen A[nn]o 1209, da einige Polnische Her-/ren einige Geistliche in Preussen geschickt haben. Auctor *Chron[ici] / Montis Sereni Ioächimi I[oannis] Maderi* ad Ann[um] 1209 setzet, daß es / A[nn]o 1215 geschehen[16]. /

§8. Insonderheit hat Christianus, ein Münch S. Ordinis / Cisterciensis (den der Römische Bapst zu einem Preuschen Bi-/schoff gemacht) die Christl. Religion fort zu pflantzen sich bemü-/het[17], hat aber wenig außrichten können. /

[cc(26)] Schützius Lib. 1. Chron. Fol. 8.

[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

[dd(27)] Lib. 7. Wandal. c. 21.

[Krantz, Albertus *q. ex multis ed.:* Wandalia. De Wandalorum vera origine, variis gentibus, crebris e patria migrationibus [...], Coloniae, 1519; Francofurti 1575; 1580; Hanoviae, 1619.]

kad šventas Stanislovas, Krokuvos vyskupas, anksčiau buvo prūsų bajoras, kilęs iš *Szepanawų* giminės; 1079 metų gegužės 8 dieną jį nužudė Lenkijos karalius Boleslovas Narsusis.

§6. Šitas Boleslovas Narsusis taip pat kariavo su prūsais, taip pat pasiekė, kad jie nusprendė priimti krikščionių tikėjimą (reikia manyti, ne visoje provincijoje), bet atsitiko taip, kad kai tik Boleslovas su savo kariuomene ketino trauktis iš Prūsijos, jie sulaužė savo pažadą[cc(26)]. Prūsus atvesti į krikščionių tikėjimą vėliau bandė ir kiti Lenkijos karaliai. Ypač Boleslovas Kreivaburnis ir Boleslovas Garbanotasis. Tačiau šitie šaunūs ponai mažai ką naudingo čia sugebėjo pasiekti (išskyrus nedaugelį, kurie daugiau žadėjo priimti krikščionių religiją, negu ją išpažino), o daugiau sau prisidarė bėdos: štai kartą prūsai šį Boleslovą su jo kariuomene įviliojo į baisią pelkę ir taip sumušė, kad lenkai po to nebedrįso užkabinti prūsų; taigi prūsai taip ir liko su savo pagonybe.

§7. Crantzijus[dd(27)] mini, kad Danijos karalius Valdemaras II su savo kariuomene užėmęs prūsus norėdamas juos atvesti į krikščioniškąjį tikėjimą; jam pasisekę pasiekti tiek daug, kad jie prižadėję tikėjimą priimti, tačiau
[275r] kai tik jis nusisukęs, // jie pakeitę savo pažadą ir prūsai buvę pagonys iki 1209 metų, kai keli lenkų ponai į Prūsiją pasiuntė kelis dvasininkus. *Joachimo J[oanno] Madero Giedrojo kalno kronikos* autorius, [rašydamas apie] 1209 metus, mano, kad tai įvyko 1215 metais[16].

§8. Ypač Kristijonas, Šv. Cistersų ordino vienuolis (jį Romos popiežius paskyrė prūsų vyskupu)[17], stengėsi platinti krikščionių religiją, tačiau mažai ką sugebėjo nuveikti.

[14] *MSB:* wenig.

§9. Es schrieb solchs dieser Christian[us] dem zu, daß er nicht / genugsam Hülffe habe, deßwegen er nach Rom zog und vom / Pabst Innocentio III.[15] einen Zuschub erhielte. Selbiger schrieb an den / Gnesischen Bischoff also:

Gnesnensi Archi-Episcopo /

Caelestis Agricola JESUS Christus semetipsum vitem veram et ferti-/ lem in vinea sua electa plantavit, ex qua multitudo palmitum prodiens, / non solum illam amoenam viriditate, verum etiam fructibus redderet gra-/ tiosam. Ex ista nimirum vite, quotidie tot palmites pullulant, quot in Ec-/ clesiasticae unitatis radice fundati, ad sanctae conversationis studium exten-/ dentes se per opera pietatis, non solum internae gratiae virore turgescunt, / sed etiam laudabili exercitatione fructificant in profectibus proximorum. / In hac siquidem laborare vinea dilecti filii Christianus, Philippus et quidam / alii Monachi pio desiderio cupientes, illius dudum amore accensi, qui neminem / vult perire, ad partes Prussiae de nostra licentia, in humilitate spiritus acces-/serunt, ut ibidem sermonem verbi dominici seminando, in umbra infidelitatis / et tenebris ignorantiae positos ad semitam reducerent veritatis. Quod cum in / Terram bonam et fertilem accidisset, fructum protulit opportunum: eius / praeeunte gratia, qui vocat ea, quae non sunt, tanquam ea, quae sunt, et ex lapi-/dibus suscitat filios Abrahae; quidam Magnates et alii regionis illius Sacra-/mentum Baptismatis receperunt, et de die in diem proficere dignoscun-/tur, in doctrina fidei orthodoxae, sicut iidem Monachi nuper ad Sedem / Apostolicam venientes, nostro Apostolatui reserarunt. Cum igitur huius-/modi novella plantatio, beneficio irrigationis indigeat, Fraternitati Tuae / praesentium auctoritate mandamus: quatenus eisdem Monachis et fra-/tribus suis nec non et aliis, de novo ad fidem conversis in Ecclesiasticis / Sacramentis et aliis, quae ad ampliandum Christianae religionis cultum / spectare noscuntur, tamdiu curam Officii Pastoralis impendas, donec divi-/na favente clementia a DEO ibidem numerus fidelium augeatur, ut / proprium possint Episcopum obtinere. Episcopos etiam et alios Eccle-/ siarum Praelatos ac Terrae Magnates moneas sollicitius et inducas, / ut pro DEO et propter DEUM, eis propitii ac favorabiles existentes, / uti dignum fuerit, gratiam solatium et humanitatem impendant. / Datum Laterani pridie Non[as] Septembris, Anno XIII. /

[15] *MSB abs.*

§9. Šitas Kristijonas tai aiškino tuo, kad jis neturįs pakankamai pagalbos, todėl nuvyko į Romą ir iš popiežiaus Inocento III gavo paramą. Pastarasis rašė Gniezno vyskupui:

Gnesnensi Archi-Episcopo /

Caelestis Agricola JESUS Christus semetipsum vitem veram et ferti-/ lem in vinea sua electa plantavit, ex qua multitudo palmitum prodiens, / non solum illam amoenam viriditate, verum etiam fructibus redderet gra-/ tiosam. Ex ista nimirum vite, quotidie tot palmites pullulant, quot in Ec-/ clesiasticae unitatis radice fundati, ad sanctae conversationis studium exten-/ dentes se per opera pietatis, non solum internae gratiae virore turgescunt, / sed etiam laudabili exercitatione fructificant in profectibus proximorum. / In hac siquidem laborare vinea dilecti filii Christianus, Philippus et quidam / alii Monachi pio desiderio cupientes, illius dudum amore accensi, qui neminem / vult perire, ad partes Prussiae de nostra licentia, in humilitate spiritus acces-/serunt, ut ibidem sermonem verbi dominici seminando, in umbra infidelitatis / et tenebris ignorantiae positos ad semitam reducerent veritatis. Quod cum in / Terram bonam et fertilem accidisset, fructum protulit opportunum: eius / praeeunte gratia, qui vocat ea, quae non sunt, tanquam ea, quae sunt et ex lapi-/dibus suscitat filios Abrahae; quidam Magnates et alii regionis illius Sacra-/mentum Baptismatis receperunt, et de die in diem proficere dignoscun-/tur, in doctrina fidei orthodoxae, sicut iidem Monachi nuper ad Sedem / Apostolicam venientes, nostro Apostolatui reserarunt. Cum igitur huius-/modi novella plantatio, beneficio, irrigationis indigeat, Fraternitati Tuae / praesentium auctoritate mandamus: quatenus eisdem Monachis et fra-/tribus suis nec non et aliis, de novo ad fidem conversis in Ecclesiasticis / Sacramentis et aliis, quae ad ampliandum Christianae religionis cultum / spectare noscuntur, tamdiu curam Officii Pastoralis impendas, donec divi-/na favente clementia a DEO ibidem numerus fidelium augeatur, ut / proprium possint Episcopum obtinere. Episcopos etiam et alios Eccle-/ siarum Praelatos ac Terrae Magnates moneas sollicitius et inducas, / ut pro DEO et propter DEUM, eis propitii ac favorabiles existentes, / uti dignum fuerit, gratiam solatium et humanitatem impendant. / Datum Laterani pridie Non[as] Septembris, Anno XIII. /

Welches Wir also verdeutschen: //

[275v] Dem Ertz-Bischoff zu Gniesen /

Der Himlische Ackersman Jesus Christus hatt sich selbst zu ei-/nem wahren und fruchtbahren Weinstock in seinem erwehlten / Weinberg gepflantzet, worauß eine Menge der außsprützenden / Reben, denselben nicht nur anmüthig-Grün, sondern auch frucht-/bahr machet. Gestaltsahm auß selben Weinstock täglich so viel Re-/ben außgehen, alß viele sind, die in der Einigkeit der Christli-/chen Kirchen gegründet, ihr heiliges Leben sehen lassen und durch / Wercke der Gottsehligkeit sich innerlich mit der Gnaden Gottes / anfüllen, alß auch durch glückliche Ausübung desselben zum / Auffwachs des Nechsten früchte tragen. Nun in diesem Weinberg / zu arbeiten haben ein Verlangen getragen Christianus, Philippus / und andre Mönche, die in Liebe dessen, der keinen wil lassen / umbkommen, entzündet, sich uff unsren Zulaß mit demüt-/tigem Geist in die Preussen Lande begeben. Daß sie daselbst / das Wort des Herrn außseen und die jenigen, die im Schat-/ten deß Unglaubens und Unwissenheit wandeln, zum Pfad / der Warheit leyten möchten. Welches, weil es in ein gutt / und fruchtbahr Land gefallen, hatt es auch gutte frucht durch / Gnaden dessen, der daß schafft, waß nicht ist, undt der auß / den Steinen dem Abraham kan Kinder erwecken, gebracht. / Wie denn einige Magnaten und andre in demselben Lande sich / haben tauffen lassen, und nimbt die Zahl derer, so in der wahren / Lehre zunehmen [!][16], mehr und mehr zu, wie solcheß die vorge-/dachte München, alß sie neulich zu Unserm Aposto[lischen] Stuel ankom-/men, Unß eröffnet haben. Wann dann solche neue Pflantzung / heilsahm begossen werden muß; alß befehlen Wir, krafft die-/ses, Euer Lieben, daß ihr so woll auff den München und ihren Brü-/dern, alß auch auff die andern Neu-bekehrten die Hirten pfle-/ge führen und sie mit den Heilig[en] Sacramenten undt Glaubens / Nothwendigkeiten versehen wollet, biß der Hauffen sich so / weit vermehret, daß sie ihren Eigenen Bischoff haben können. / Ihr wollet auch die Bischöffe undt andere Geistl[ichen] Praelaten auch / Magnaten fleissig erinnern und dahin leiten, daß Sie umb / Gottes willen und dem zu Ehren obgedachten München / geneigt sich erzeigen und alle forderung[17], Hilff, Gnade undt / Freundligkeit erweisen mögen. Gegeben zu Lateran 1. Novemb[ris] / im 13. Jahr unser Regierung. /

[16] *Err.:* zunohmen. [17] *MSB:* Förderung.

Tai į vokiečių kalbą išverčiame šitaip: //

[275v] Gniezno arkivyskupui

Dangiškasis žemdirbys Jėzus Kristus pasodino pats save tikru ir vaisingu vynmedžiu savo pasirinktame vynuogyne, ir dėl daugybės iš jo išaugusių ūglių jis ne tik žaviai sužaliavo, bet ir ėmė duoti vaisių. Kaip iš to vynmedžio kasdien išauga daugybė ūglių, taip yra daugybė tokių, kurie, remdamiesi Krikščioniškų bažnyčių vienybe, atskleidžia savo šventą gyvenimą ir dievobaimingais darbais pripildo savo sielą Dievo malonės, taip pat, laimingai ja naudodamiesi, padeda išaugti savo artimam. Troškimą dirbti šiame vynuogyne jautė Kristijonas, Pilypas bei kiti vienuoliai ir, užsidegę meile tam, kuris nenori niekam leisti pražūti, mūsų leidimu nusižeminę nuvyko į prūsų žemę. Kad galėtų ten išsėti Dievo žodį ir į tiesos kelią atvesti tuos, kurie klajoja netikėjimo ir nežinojimo šešėlyje. Kadangi tai krito į gerą ir derlingą žemę, tai davė ir gerų vaisių iš malonės to, kuris sukuria tai, ko nėra, ir kuris gali pažadinti akmenimis virtusius Abraomo vaikus. Štai keli didžiūnai ir kiti toje šalyje apsikrikštijo ir vis didėja tikrąjį mokymą išpažįstančiųjų skaičius – šituos dalykus mums išdėstė anksčiau minėtieji vienuoliai, neseniai atvykę prie mūsų Apaštališkojo Sosto. Šitokį naują daigyną pravartu laistyti. Taigi tuo įsakome jums, mielieji, kad jūs ir šitiems vienuoliams bei jų broliams, taip pat ir kitiems naujakrikštams teiktumėte ganytojišką globą ir aprūpintumėte juos šventaisiais sakramentais ir tikėjimui reikalingais dalykais, kol tas būrys tiek pagausės, kad galėtų turėti savo vyskupą. Taip pat vyskupams ir kitiems dvasininkams prelatams, taip pat didžiūnams vis uoliai priminkite ir juos nuteikite taip, kad jie dėl Dievo ir Jo garbei minėtiems vienuoliams būtų palankūs ir teiktų jiems visokeriopą paramą, pagalbą, malonę ir rodytų jiems draugiškumą. Duota Laterane lapkričio 1-ąją tryliktaisiais mūsų pontifikato metais.

§10. Darauff ist Christianus fleissig, seinem Beruff / nachzukommen, und hatt es Ihm geglücket, daß ausser vie-/len andern einige Preussische Herren, und zwar einen deß / Geschlechts von Löbow getaufft, welcher Paulus
[276r] genandt // worden und einen Herren deß Geschlechts von Warpoda (diesen / nennt Joh[annes] Bretken[18] *Warpeitis*)[18], so den Nahmen Philipp in der Tauffe / bekommen, bekehret und mit jenem hernach A[nn]o 1214 daß Für-/stenthumb Löbaw, mit diesem die Herrschafft Lusanien[19] der Christli-/chen Kirchen zu gutt erhalten [!][20]. /

§11. Dieses rühmliche Werck aber wird von einigen in Pohlen / auch gar von seines Ordens-Brüdern beneidet, gleichsam stunde / es Ihnen nicht an, ausser den Klöstern zu vagiren und nicht un-/ter einem Haupt zu seyn. Deßwegen Christian[us] bey dem Pabst solches / geklaget, der also an das General-Capittel des H. Cistecien-/ sen Ordens schreibet: /

Universis Abbatibus in Generali Cisterciensi /
Capitulo congregatis /

Dilecti Filii, Christianus et Philippus ac eorum Socii, Vestri Ordi-/nis Fratres, advertentes eos appellari beatos, qui seminant in Lachry-/mis, non autem eos, qui frumentum abscondunt, faciente illo, qui ubi vult, / spirat, et nemo scit unde veniat, aut quo vadat, olim de nostra licentia in-/ceperunt seminare in partibus Prussiae, verbum DEI, ut eundo et flendo / mittentes semina sua, domum possent cum exultatione venire, portantes / manipulos suos: confisi, quod ille, qui vult salvum facere, quod perierat, in / partes Terrae descendens, ut hominem ad regna coelestia revocaret, qui / omni creaturae suum iussit Evangelium praedicari, sicut per Prophae-/tam promiserat, virtutem multam evangelizantibus daret. Benedictus / autem Dominus, qui sperantes in sua misericordia non derelinquens speci-/osos fecit pedes evangelizantium pacem, evangelizantium bona; exten-/dens manus suas ad populum non credentem, non solum usque in Idu-/naeam, verum etiam in Prussiam suum calceamentum extendit. / Dans gratiam fratribus memoratis, ut sint Ministri Christi in gen-/tibus sanctificantes Evangelium DEI, ut fiat oblatio gentium accepta / et sanctificata in Spiritu Sancto. Sicut enim comperimus veridica / relatione multorum, Dominus eis fratribus aperuit ostium, ita ut / per ministerium eorundem, intelligentibus, qui non audierunt, et vi-/dentibus (quippe non fuerat nunciatum) multi ad cognitionem per-/veniant veritatis. /

[18] k *corr. ex illect.* [19] *MSB:* Lausanien. [20] *Po to klaidingai pažymėta išnaša ee :/: Danach fehlerhaft eine Fußnote ee vermerkt.*

§10. Po to Kristijonas uoliai vykdė savo darbą ir jam pasisekė, be daugelio kitų, atversti ir keletą prūsų didžiūnų, ir būtent vieną iš *Löbowų* giminės,
[276r] kuris per krikštą gavo Pauliaus vardą, // ir vieną iš *Warpodų* giminės (šį Jonas Bretkūnas vadina šitaip: *Warpeitis*)[18], kuris per krikštą gavo Pilypo vardą. Su pirmuoju vėliau jis 1214 metais Krikščionių bažnyčiai laimėjo Liubavo kunigaikštiją, o su antruoju – Luzaniją [Lansaniją].

§11. Tačiau kai kas Lenkijoje ir net iš jo ordino brolių jam pavydi šito pagirtino darbo, neva jiems nederėtų bastytis už vienuolynų sienų ir turėti ne vieną viršininką. Todėl Kristijonas dėl to skundėsi popiežiui, kuris Šv. Cistersų ordino Generalinei kapitulai šitaip rašo:

Universis Abbatibus in Generali Cisterciensi /
Capitulo congregatis /

Dilecti Filii, Christianus et Philippus ac eorum Socii, Vestri Ordi-/nis Fratres, advertentes eos appellari beatos, qui seminant in Lachry-/mis, non autem eos, qui frumentum abscondunt, faciente illo, qui ubi vult, / spirat, et nemo scit unde veniat, aut quo vadat, olim de nostra licentia in-/ceperunt seminare in partibus Prussiae, verbum DEI, ut eundo et flendo / mittentes semina sua, domum possent cum exultatione venire, portantes / manipulos suos: confisi, quod ille, qui vult salvum facere, quod perierat, in / partes Terrae descendens, ut hominem ad regna coelestia revocaret, qui / omni creaturae suum iussit Evangelium praedicari, sicut per Prophae-/tam promiserat, virtutem multam evangelizantibus daret. Benedictus / autem Dominus, qui sperantes in sua misericordia non derelinquens speci-/osos fecit pedes evangelizantium pacem, evangelizantium bona; exten-/dens manus suas ad populum non credentem, non solum usque in Idu-/naeam, verum etiam in Prussiam suum calceamentum extendit. / Dans gratiam fratribus memoratis, ut sint Ministri Christi in gen-/tibus sanctificantes Evangelium DEI, ut fiat oblatio gentium accepta / et sanctificata in Spiritu Sancto. Sicut enim comperimus veridica / relatione multorum, Dominus eis fratribus aperuit ostium, ita ut / per ministerium eorundem, intelligentibus, qui non audierunt, et vi-/dentibus (quippe non fuerat nunciatum) multi ad cognitionem per-/veniant veritatis. /

Licet autem eorum opera ipsis perhibeant testimonium: quia ta-/men Vos, sicut accepimus, eos acephalos reputatis, quidam vestri / Ordinis Fratres in illis partibus constituti, eisdem in hospitiis de-/bita humanitatis solatia non impendunt: quinimo adeo verbis exaspe-/ratis eosdem ut propter increpationes vestras multiplices, non nulli / eorum dicantur ab illis partibus abscessisse. Volentes igitur iuxta / Pastoralis Officii debitum eam in his adhibere cau-
[276v] telam, ut neque // sub specie praedicantium valeant subintrare Evangelii aut fidei subver-/sores; nec propter suspicionem huiusmodi, Evangelio DEI offendiculum / praebeatur, Venerabili Fratri nostro Gnesnensi Archi-Episcopo, de cuius / discretione fiduciam gerimus pleniorem, nostris damus literis in manda-/tis, ut non subito credens omni spiritui, sed probans spiritus, si ex DEO / sunt, eos quos noverit esse idoneos ad praedicandum gentibus verbum / DEI, et ad id studio verae charitatis inductos, vobis et vestri Ordinis Fratri-/bus aliisque fidelibus Christi constitutis per Moraviam et Poloniam reco-/mendet et suarum muniat, testimonio literarum. Quocirca vobis per / Apostolica scripta mandamus, quatenus eos, quos praefatus Archi-Epi-/scopus vobis per literas suas duxit commendandos, non impediatis ul-/latenus, vel ab aliis Ordinis vestri Fratribus permittatis impediri, quo-/ minus in Evangelii praedicatione procedant, ut baiulantib[us] ipsis currat / velociter sermo eius, qui emittit eloquium suum terrae. Datum Agnanie[21] / Calendis Augusti, Pontificatus anno quinto decimo. /

Welches also Wir verdeutschet haben: /
Allen den Acbten Cistercienser Ordens, die im /
General-Capittel versamlet seyn /

Demnach Unsre Geliebte Söhne Christian[us] und Philippus / und dessen Mittgehülffe Euers Ordens-Brüder wollerwogen, wie die jenigen, welche mit Trähnen[22] säen, nicht aber die ihr / Pfund vergraben, sehlig genent werden. Alß haben sie durch An-/regung dessen, der wo er wil, wehet, dadoch niemandt weiß, / wo er herkombt oder wo hin er gehet, sich vor eine Zeit auff / Unsern Zulaß angefangen, das Wort Gottes mit Thränen zu / säen, in die Preussen Lande gangen, auff daß Sie künfftig, / wenn sie wieder kommen, mit freuden ihre Garben in / ihren Händen vortragen könten. Wie sie denn dessen ver-/trauet sind, daß Gott der Herr, der daß, waß verloh-/ ren war, wil sehlig machen undt der selbst auff Erden / kommen, das er[23]

[21] -nanie *scr. al. m.* [22] T *corr. ex illect. lit.*

Licet autem eorum opera ipsis perhibeant testimonium: quia ta-/men Vos, sicut accepimus, eos acephalos reputatis, quidam vestri / Ordinis Fratres in illis partibus constituti, eisdem in hospitiis de-/bita humanitatis solatia non impendunt: quinimo adeo verbis exaspe-/ratis eosdem ut propter increpationes vestras multiplices, non nulli / eorum dicantur ab illis partibus abscessisse. Volentes igitur iuxta / Pastoralis Officii debitum eam in his adhibere cau-
[276v] telam, ut neque // sub specie praedicantium valeant subintrare Evangelii aut fidei subver-/sores; nec propter suspicionem huiusmodi, Evangelio DEI offendiculum / praebeatur, Venerabili Fratri nostro Gnesnensi Archi-Episcopo, de cuius / discretione fiduciam gerimus pleniorem, nostris damus literis in manda-/tis, ut non subito credens omni spiritui, sed probans spiritus, si ex DEO / sunt, eos quos noverit esse idoneos ad praedicandum gentibus verbum / DEI, et ad id studio verae charitatis inductos, vobis et vestri Ordinis Fratri-/bus aliisque fidelibus Christi constitutis per Moraviam et Poloniam reco-/mendet et suarum muniat, testimonio literarum. Quocirca vobis per / Apostolica scripta, mandamus, quatenus eos, quos praefatus Archi-Epi-/scopus vobis per literas suas duxit commendandos, non impediatis ul-/latenus, vel ab aliis Ordinis vestri Fratribus permittatis impendiri, quo-/ minus in Evangelii praedicatione procedant, ut baiulantib[us] ipsis currat / velociter sermo eius, qui emittit eloquium suum terrae. Datum Agnanie / Calendis Augusti, Pontificatus anno quinto decimo. /

Tai į vokiečių kalbą išverčiame šitaip:
Visiems Cistersų ordino abatams,
susirinkusiems Generalinėje kapituloje

Mūsų mylimi sūnūs Kristijonas ir Pilypas bei jų padėjėjai, jūsų Ordino broliai, nusipelnė būti pavadinti palaimintaisiais, tokiais, kurie sėja ašaromis, o ne tokiais, kurie savo gėrybes slepia. Taigi jie, įkvėpti to, kuris pučia ten, kur nori, tačiau niekas nežino, iš kur jis ateina ir kur eina, prieš kurį laiką pradėjo mūsų leidimu ašaromis sėti Dievo žodį, nuvyko pas prūsus, kad ateityje, kai grįš, savo rankose su džiaugsmu galėtų parodyti savo derliaus pėdus. Jie įsitikinę, kad Viešpats Dievas, kuris suteiks palaimą tam, kas buvo prarasta, ir kuris pats atėjo į žemę pakviesti žmonių į savo Dangaus

[23] das er *corr. ex* diesen.

den Menschen zu seinem Himmelreich beru-/ffet, der allen Creaturen sein Evangelium heisset predi-/gen, werde auch dem Krafft und Gnade, daß Evangeli-/um zu predigen, mittheilen. Gelobet aber sey der Herr, / der nach seiner Barmhertzigkeit hat die jenigen, so auff / ihn hoffen, nicht verlassen undt denen, so das Evangelium / vortragen, gemacht, daß ihre füsse herrlich
[277r][24] seyn: der // seine Handt außstreckt zum Unglaubigen Volck, nicht allein in / Idumea[19], sondern der auch in Preussen sein Pfadt gesetzet. Der / hatt auch die Gnade Vorbemeldten Brudern gegeben, daß sie / alß Christi Diener bey den Heyden daß Ewangelium / predigen, daß das Opffer der Völcker angenehm und in Hei-/ligen Geist geheiligt werde. Wie wir denn durch viele rela-/tionen erfahren haben, daß der Herr diesen Brüdern eine / grosse Thür auffgemacht, das durch ihren [!][25] dienst numeh-/ro viel verstehen [!][26], waß sie nicht[27] gehöret undt vieler numehro / sehen, ⌈daß ihnen vor nicht verkundiget worden[28], daß sie numero[29] zur Erkantnüß der warheit kommen. Ob woll / ihre Wercke selbst ihnen ein Zeugnüß ihres Wollverhaltens / geben, so müssen wir doch erfahren, daß viele unter Euch diesel-/be vor acephalos und Leute, die kein Haupt über sich leyden[20], hal-/ten, auch viele von Euren Ordens-Brüder ihnen die Schuldi-/ge Verpflegung und auffnehmung versagen. Ja einige sie / hart mit Worten anfahren, daß ihre viel solcher scheltwort / halber sich ihnen entzogen haben. Wann Unß denn Ambts-/halben oblieget, die gebührende Vorsicht zu thun, daß nicht / unter dem schein derer, die daß Evangelium predigen, et-/wa Glaubens-Verheerer eintretten, alß auch durch einen / unzeitigen Argwohn dem H. Evangelio ein stoß gegeben / werde. Alß haben Wir Unserm Lieben Bruder dem Ehrwür-/digen Ertz-Bischoff zu Gniesen, dessen discretion Wir völlig vertrauen, geschrieben, daß er nicht so fort einem jeden / Geist trauen, sondern erst prüffen soll, ob er auß Gott / ist, daß Er Euch und euers Ordens-Brüdern, auch andern / Christgläubigen in Mehren und Pohlen solche Leute, da Er / weiß, daß sie tüchtig sind, den Heyden daß Wort Gottes / vorzutragen und mit wahrer Lieb außgerüst sind undt / desselben mit einem schrifftlichen Zeugniß recommendire, / deßwegen Wir auch durch dieß Apostolische Schreiben Euch / anbefehlen, daß Ihr die jenigen, welche Vorbesagter Ertz-/Bischoff Euch in seinem Schreiben wird recommendiren, daß / man sie keines weges verhindere, noch von andern

[24] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs B.
[25] *Scr. err.:* ihnen; *MSB:* ihren. [26] *Scr. err.:* vorstehen; *MSB:* verstehen.

karalystę, ir kuris liepia visiems platinti jo Evangeliją, taigi – kad Viešpats Dievas suteiks jėgų ir malonę platinti Evangeliją. Garbė Viešpačiui, kuris savo gailestingumu nepaliko tų, kurie juo tiki, ir tiems, kurie aiškina
[277r] Evangeliją, padarė taip, kad jų kojos nuostabios: kuris // savo ranką ištiesia netikinčiųjų tautai, ir ne tik Idumėjoje[19], o nutiesia savo taką ir Prūsijoje. Savo išganytojišką malonę jis suteikė ir minėtiesiems broliams, kad jie kaip Dievo tarnai skleistų Evangeliją tarp pagonių, kad tautų auka būtų pašventinta noriai ir su Šventąja Dvasia. Kaip mes sužinojome iš daugelio pasakojimų, Viešpats šitiems broliams plačiai atkėlė vartus, dėl jų triūso dabar daugelis supranta tai, ko anksčiau nebuvo girdėję, ir daugelis mato tai, kas anksčiau jiems nebuvo skelbta, ir kad jie dabar pažino tiesą. Nors jų darbai jiems patys liudija, kad jie elgiasi teisingai, vis dėlto mums tenka sužinoti, kad daugelis iš jūsų juos laiko acefalais (acephalos) ir žmonėmis, kurie virš savo galvos nepakenčia jokio viršininko[20], taip pat daugelis iš jūsų Ordino brolių atsisako jiems teikti prideramą išlaikymą ir prieglobstį. Kai kurie net taip stipriai užsipuola juos žodžiais, kad dėl šitokio plūdimosi daugelis nuo jų pasitraukė. Į mūsų pareigas įeina rodyti deramą atsargumą, kad, apsimetę Evangelijos skelbėjais, neateitų tikėjimo niokotojai, taip pat, kad Šv. Evangelijai nebūtų padaryta žalos ne laiku parodytais įtarimais. Tad mes mūsų mielajam broliui, garbingajam Gniezno arkivyskupui, kurio diskretiškumu visiškai pasitikime, parašėme, kad jis ne tuoj pat pasitikėtų kiekvienu svaičiotoju, o pirma patikrintų, ar jis nuo Dievo, ir kad jis jums ir jūsų Ordino broliams, taip pat kitiems tikintiesiems Moravijoje ir Lenkijoje tokius žmones, apie kuriuos jis žino, jog jie tinkami dėstyti Dievo žodį pagonims ir yra apimti meilės, rekomenduotų raštišku liudijimu; tad šituo apaštališkuoju raštu mes jums taip pat įsakome, jog jūs tiems, kuriuos jums savo raštu rekomenduos minėtasis arkivyskupas, jokiu būdu netrukdytumėte,

[27] *Scr. al. m. supra lin.* ⌈...[28] *Scr. al. m. in d. m.* [29] *Scr. al. m. supra lin.*

Euren / Ordens-Brüdern verhindern lesset, daß Sie im vortragen / des H. Evangeliey nicht auffgehalten werden mögen und / des Herren Wort seinen eiligen Lauff habe. Gegeben / zu Avignon, den 1sten Augustii Unserer Regierung / im 15den Jahr. /

§12. So embsig auch dieser Heiliger Man in Bekeh-/rung der Heyden
[277v] war, wolte doch nicht der Christliche // Glaube bey allen einwurtzeln, und nach dem Christian[us] alß / ein Bischoff auffgezogen kam, kam Er[30] den Preussen verdäch-/tig vor, so fort Ihm zu folgen, fasten auff Ihn und den Hertzog / in Masau einen grossen Haß, fielen Ihm ins Land und ver-/hereten Ihm nicht allein Culm, sondern auch Masau, drungen / biß ins Plockische hinein. Drumb dieser dem Hertzogen Con-/rado von Mazau gerathen, die Schwerdt-Brüder in Liefflandt, / denen Er Dobryn eingegeben (dahero sie Ritter von Dobryn / genandt worden) zu vermögen, die Preussen zu bezwingen, al-/lein die gutten Ritter sind von den damahligen Heydni-/schen Preussen mehrentheils auffgerieben worden. /

§13. Darauff auff eben dieses Christiani Raht Conradus, / Hertzog in der Mazau, die Brüder des Deutschen Hauses da-/hin vermocht, daß Sie wieder die Preussen zogen, denen Er daß / Culmerlandt abgetreten und Ihnen nach vermögen zu helffen / und bey zustehen versprochen, welches denn deß Deutschen Or-/dens-Meister Herman von Saltza A[nn]o 1225 eingangen undt / Anno 1230 einen Land-Meister in Preussen, Herman Balck ge-/nandt, geschickt, der zimlich glücklich gewesen, also daß A[nn]o / 1233 einige Provincien schon sich zum Christlichen Glauben / bequemet [!][31]. /

§14. Allein es hat der Saamen des Heiligen Evan-/gelii auch damahlen schlecht einwurtzeln können, denn Anno / 1240 sindt die Preussen von dem Christl. Glauben abgefallen / und dem Deutschen Orden unter Ihrem Herrführer, Szwento-/poll, sehr gefährlich gefallen[ee(28)]. /

[ee(28)] Dusburg. part. 3. Chron. Pruss. c. 3.

[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. Accesserunt his praeter Notas in Dusburgensem Privilegia quaedam Prussii [...] concessa, item Dissertationes XIX antiquitates Prussicas complexae auctore [...] Christophoro Hartknoch, Francofurti et Lipsiae, Jenae, 1679, pars 3, l. c.]

taip pat ir kitiems jūsų Ordino broliams neleistumėte jiems trukdyti, kad nebūtų gaišinamas Šv. Evangelijos aiškinimas ir kad Viešpaties žodis galėtų skubiai plisti. Duota Avinjone, per rugpjūčio kalendas [1-ą rugpjūčio] penkioliktaisiais mūsų pontifikato metais.

§12. Kad ir kaip uoliai šitas šventas vyras varė pagonių atvertimo darbą,
[277v] krikščionių tikėjimas // nenorėjo įsišaknyti, ir kai Kristijonas atvyko apsitaisęs kaip vyskupas, jis pasirodė jiems įtartinas, kad būtų galima toliau juo sekti, ir juos apėmė didelė neapykanta jam ir Mazovijos hercogui. Jie užpuolė jo šalį ir nusiaubė ne tik Kulmą, bet ir Mazoviją, įsiveržė iki pat Plocko. Todėl jis Mazovijos hercogui Konradui patarė pavesti nugalėti prūsus Livonijos broliams kalavijuočiams, kuriems jis atidavė Dobrynę (todėl jie būna vadinami Dobrynės riteriais), tačiau daugumą tų gerųjų riterių tuometiniai prūsai pagonys sunaikino.

§13. Vėliau būtent to paties Kristijono patarimu Mazovijos hercogas Konradas paskatino Vokiečių ordino brolius patraukti prieš prūsus; jis užleido jiems Kulmą ir pažadėjo kiek galėdamas padėti ir paremti. Vokiečių ordino magistras Hermanas von Saltza 1225 metais šį pasiūlymą priėmė ir 1230 metais į Prūsiją pasiuntė krašto magistrą Hermaną Balcką, kuriam gana gerai sekėsi, tad 1233 metais kai kurios provincijos jau buvo priėmusios krikščionių tikėjimą.

§14. Tačiau Šventosios Evangelijos sėkla ir tuo metu nepajėgė gerai įsišaknyti ir 1240 metais prūsai atkrito nuo krikščionių tikėjimo ir, vadovaujami savo kariuomenės vado Sventopelko, sukėlė Ordinui daug pavojų[ee(28)].

[30] *MSB:* es. [31] *Po to klaidingai pažymėta išnaša ff :/: Danach fehlerhaft eine Fußnote ff vermerkt.*

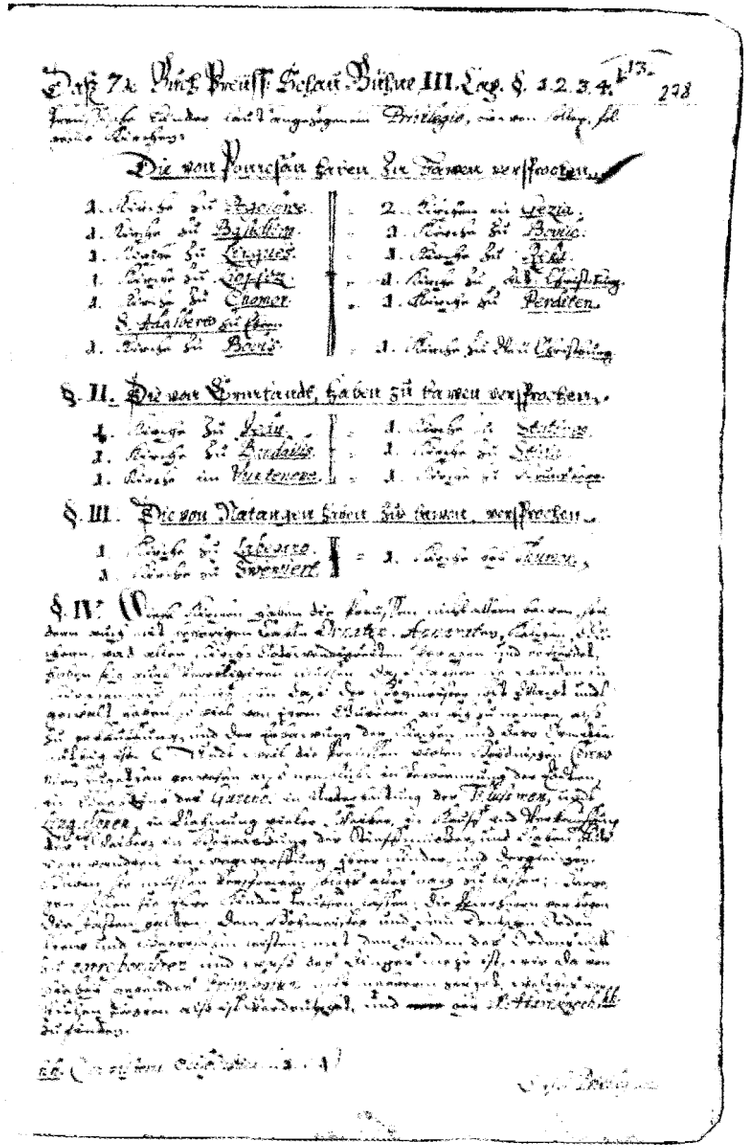

9. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 3 skyriaus §1, 2, 3 (l. 278r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §1, 2, 3 des 3. Kapitels des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 278r)

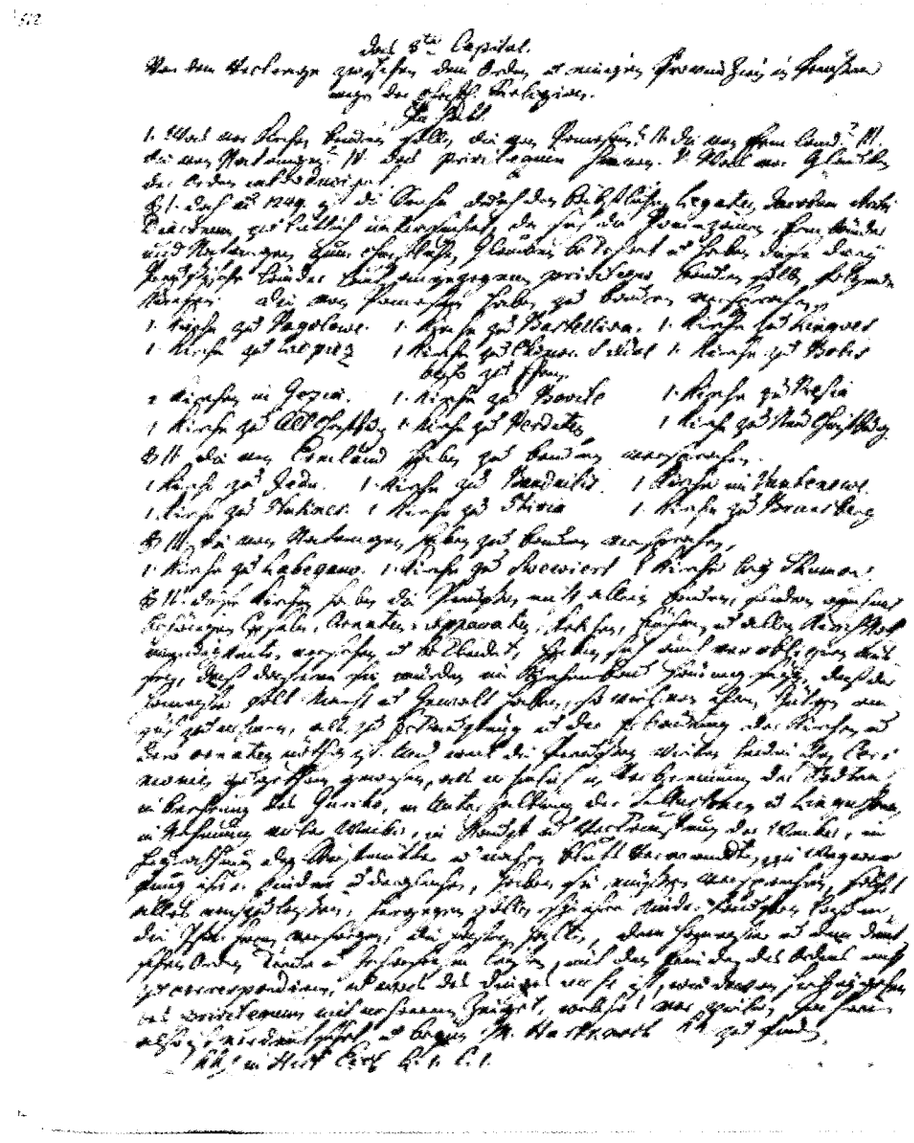

10. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 3 skyriaus §1, 2, 3 (l. 297v) :/: Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §1, 2, 3 des 3. Kapitels des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 297v)

Daß 3te Capittel

Von dem Vertrag zwischen dem Orden und einigen / Provincien in Preussen wegen / der Christlichen Religion

Inhalt

1. Was vor Kirchen bauen sollen die von Pomesan? 2. / Die von Ermelandt? 3. Die von Natangen? 4. Daß / Privilegium hievon. 5. Waß vor Glauben der Orden / Introduciret. /

§1. Doch Anno 1249 ist die Sache durch den Bäpstl. / Legaten Jacobum Archi-Diaconen zu Lüttig untersuchet, / da sich die Pomezanen, Ermländer und Natangen zum / Christlichen Glauben bekehret, und haben diese drey //
[278r] Preussische Länder, laut angezogenem Privilegio, bauen sollen fol-/gende Kirchen[21]:

Die von Pomesan haben zu bauen versprochen[22]

1 Kirche zu Pogolowe	2 Kirchen in Gezia
1 Kirche zu Bastelliva	1 Kirche zu Bovile
1 Kirche zu Lingues	1 Kirche zu Resia
1 Kirche zu Liopiez	1 Kirche zu Alt-Christ-burg
1 Kirche zu Chomor	1 Kirche zu Perditen
S. Adalberto zu Ehren	
1. Kirche zu Bobis	1 Kirche zu Neu Christburg

§2. Die von Ermlandt haben zu bauen versprochen[23]

1 Kirche zu Jedu	1 Kirche zu Stutines
1 Kirche zu Bandailis	1 Kirche zu Stivia
1 Kirche zu Vuntenone[32]	1 Kirche zu Brunsberg

§3. Die von Natangen haben zu bauen versprochen[24]

1 Kirche zu Labegano	1 Kirche bey Thumon
1 Kirche zu Swewiert	

§4. Diese Kirchen haben die Preussen nicht allein bauen, son-/dern auch mit behörigen Caseln, Ornaten, Apparaten, Kelchen, Bü-/chern und allen Kirch-Nothwendigkeiten versehen und bekleydet, / haben sich auch verobligiren müssen, daß dafern sie würden in / Kirchenbau seumig seyn, daß der Hohmeister solt Macht undt / gewalt haben, so viel von ihren Güttern an sich zu nehmen, alß / zu erkauffung und der Erbauung der Kirchen und

[32] *MSB:* Vuntenowe.

Trečias skyrius

Apie Ordino ir kai kurių Prūsijos žemių sutartį dėl krikščionių religijos

Turinys

1. Kokias bažnyčias turi statyti tie žmonės iš Pamedės? 2. Iš Varmės? 3. Iš Notangos? 4. Privilegija statyti bažnyčias. 5. Kokią religiją įvedė Ordinas?

§1. Bet 1249 metais šitą dalyką ištyrė popiežiaus legatas Liežo arkidiakonas Jakobas, nes pamedėnai, varmiai ir notangai atsivertė į krikščionių
[278r] tikėjimą, ir šitos trys // Prūsijos žemės, anot pateikiamos privilegijos, privalėjo pastatyti šias bažnyčias[21]:

Pamedėnai pažadėjo pastatyti[22]

1 bažnyčią vietovėje *Pogolowe*	2 bažnyčias vietovėje *Gezia*
1 bažnyčią vietovėje *Bastelliva*	1 bažnyčią vietovėje *Bovile*
1 bažnyčią vietovėje *Lingues*	1 bažnyčią vietovėje *Resia*
1 bažnyčią vietovėje *Liopiez*	1 bažnyčią vietovėje *Alt-Christ-burg*
1 bažnyčią vietovėje *Chomor*	1 bažnyčią vietovėje *Perditen*
šv. Adalberto garbei	
1 bažnyčią vietovėje *Bobis*	1 bažnyčią vietovėje *Neu Christburg*

§2. Varmiai pažadėjo pastatyti[23]

1 bažnyčią vietovėje *Jedu*	1 bažnyčią vietovėje *Stutines*
1 bažnyčią vietovėje *Bandailis*	1 bažnyčią vietovėje *Stivia*
1 bažnyčią vietovėje *Vuntenone*	1 bažnyčią vietovėje *Brunsberg*

§3. Notangai pažadėjo pastatyti[24]

1 bažnyčią vietovėje *Labegano*	1 bažnyčią vietovėje *Thumon*
1 bažnyčią vietovėje *Swewiert*	

§4. Šitas bažnyčias prūsai turėjo ne tik pastatyti, bet ir aprūpinti jas reikalingais pamaldų drabužiais, arnotais, įrankiais, taurėmis, knygomis ir visais kitais bažnyčios reikmenimis, turėjo taip pat sutikti su tuo, kad jeigu jie gaiš statydami bažnyčias, tai magistras turės teisę jėga pasiimti tiek jų turtų, kiek reikia bažnyčioms statyti ir bažnytiniams drabužiams pirkti. O kadangi

dero Ornathen / nöthig ist. Undt weil die Preussen vielen Heydnischen Ceremo-/nien zugethan gewesen, alß nemblich: in Verbrennung der Todten, / in Beehrung des Gurcho, in Unterhaltung der Tillussonen undt / Lingussonen, in Nehmung vieler Weiber, in Kauff und Verkauffung / der Weiber, in Heyrattung der Stieffmütter und Nahen Bluts-/verwandten, in wegwerffung ihrer Kinder und dergleichen. / Haben sie müssen versprechen, solches alles nach zu lassen; herge-/gen sollen sie ihre Kinder tauffen lassen, die Pfarrherrn versorgen, / die Fasten halten, dem Hohmeister und dem Deutschen Orden / Treu und Gehorsahm leisten; mit den Feinden des Ordens nicht / zu correspondiren und waß des Dinges mehr ist, wie da von / hiebey gehendes Privilegium mit mehrerm zeiget, welches vor / vielen Jahren also ist verdeutschet und bey[33] M. Hartknoch[ff(29)] / zu finden. //

[278v] Daß Privilegium hievon /

Allen und Jeglichen, die diesen Brieff werden sehen, Jacobus / der Kirchen zu Laodicea (Lüttich) Archi-Diacon[us], des Heiligen Vat-/ters des Bapstes Capellan, in Pohlen, Preussen und Pommern Statt-/halter, den Gruß in Gott dem Herrn. Euer Gemeinheit / weiß, daß sintemal zwischen den Neu-bekehrten[34] Preussen von ei-/nem Theil und zwischen den geistlichen Männern, dem Magister und / Brüdern des Teutschen Hauses daselbst in Preussen, vom andern / Theil grosse zwitracht entstanden war aus deme, daß etliche / Neu-bekehrte Preussen sprachen, daß, wiewol ihnen verliehen wäre / und zugesaget vom Pabst Honorio und Gregorio, die da sein gewest / Vorfahren unsers allerheiligsten Vatters des Pabsts Innocentii IV. / der itzunder vorstehet der heiligen Römischen Kirchen, daß, sinte-/mal sie geruffen wären in der Freyheit niemandes anders solten / unterthänig seyn, allein Christo und dem Gehorsam der Römischen / Kirchen, jedoch der vorgesagte Meister im Lande und Brüder thun / wieder eine solche Zusagung, haben sie mit solchen grossen Diensten / unterdrucket, daß die andern Heydnische Nachbahrn, hörende eine / solche Beschwehrung, fürchteten über sich zu nehmen das Joch des / Herrn, und den Christen Glauben und so die Sache vor dem vorgenan-/ten heiligen Vatter unserm Pabst lang wäre in Zwytracht gehan-/delt worden, durch Anwald und Gemächtigte der beyden Theile / und doch nicht genüglich kunt die Warheit wissen durch die Dinge, / die

[ff(29)] In Historia Ecclesiastica, l. 1. c. 1.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia, Leipzig, 1686.]

prūsai buvo pamėgę pagoniškus papročius, tokius kaip deginti mirusiuosius, garbinti *Gurchą,* turėti *tillussonis* ir *lingussonis,* imti daug žmonų, žmonas pirkti ir parduoti, vesti pamotes bei artimo kraujo gimines, pamesti vaikus ir pan., tai jie turėjo pažadėti viso to atsisakyti; ir priešingai, jie privalėjo leisti krikštyti vaikus, aprūpinti kunigus, laikytis pasninko, magistrui ir Ordinui prisiekti ištikimybę ir paklusnumą, nebendrauti su Ordino priešais ir daugiau panašių dalykų, kaip plačiai rodo čia pateikiama privilegija, kuri prieš daugelį metų išversta ir į vokiečių kalbą ir kurią galima rasti pas magistrą Hartknochą[ff(29)]. //

[278v] Privilegija

Visiems ir kiekvienam, kuris matys šitą laišką, Jacobas, Leodijos (Liežo) bažnyčios arkidiakonas, Šventojo Tėvo popiežiaus kapelionas, [siunčia] sveikinimą Viešpatyje. Jūsų bendruomenė žino, kad tarp naujakrikštų prūsų ir dvasininkų, Vokiečių ordino magistro ir brolių ten pat Prūsijoje, kilo dideli nesutarimai dėl to, jog kai kurie naujakrikštai prūsai kalbėjo, kad nors popiežius Honorijus ir Gregorijus (jie buvo mūsų Švenčiausiojo Tėvo popiežiaus Inocento IV, dabar stovinčio Šventosios Romos bažnyčios priekyje, pirmtakai) pripažino ir pažadėjo, jog jiems paskelbta laisvė ir jie niekam kitam neturi būti pavaldūs, tiktai būti Kristui ir Romos bažnyčiai paklusnūs, vis dėlto minėtasis krašto magistras ir broliai elgiasi ne taip, kaip pažadėta, – jie prispaudė tokiomis didelėmis prievolėmis, kad kiti kaimynai pagonys, girdėdami šitokius nusiskundimus, bijo prisiimti Viešpaties jungą ir krikščionių tikėjimą. Dėl šito nesutariant, ilgai derėtasi minėtojo Tėvo, mūsų popiežiaus, akivaizdoje su abiejų šalių atstovais ir įgaliotiniais, tačiau vis dėlto popiežius, nežinodamas visos tiesos dėl tų abiejų šalių pateikiamų

[33] *Prae h. v. exc.* aber. [34] *Corr. al. m. ex illect.*

die beyde Theile vorlegten, der Pabst wollend ein solch Unge-/heur der Zwytracht außleschen und die Zwyträchtigen wieder brin-/gen in Einigkeit, hat uns geschickt in Preussen, gebend Uns in Päbst-/lichen Brieffen und in Geboten, daß wir sie ruffende in unser / Gegenwärtigkeit sorgfältig handeln sollen, zu machen ein Eintracht / zwischen ihnen. Darumb nach Päbstlichem Befehl seyn wir ge-/zogen ins vorgenannte Land, ruffende beyde Theile in unser Ge-/genwärtigkeit, und haben fleissig gehandelt, zu machen ein Frie-/de und zu letzt von Gottes Gnaden haben wir sie in gutte / Eintracht gebracht, in dieser Gestallt und weise: Zuvorauß, / daß der vorgesagte Meister und Bruder in grosser Hitze / haben begehret, daß der Handel des Christen-Glaubens frey / in dem Lande außgebreitet solle werden und der Nahme / Jesu Christi solte gemehret werden unter den Heyden, darumb / haben sie zugesagt und verliehen denselben Neu-bekehrten und / Getaufften und allen Heyden daselbst und in Umbligenheit, die / noch würden getaufft werden, denen haben sie verheischen / und zugesaget in unser Gegenwärtigkeit und in Gegen-/wärtigkeit des Ehrwürdigen in Gott Vatters Henrici von / Gottes Gnaden Culmischen Bischoffs und in Gegenwärtig-/keit anderer gutten
[279r] Männer eine solche Freyheit, daß es // ziemlich solt seyn denselben zu kauffen allerley Dinge, von wem sie / wolten oder mit ander rechten Weise erkriegen, als sie wolten undt kun-/ten und vermeynten ihnen dasselbe zu Nutz seyn und alles, das sie / kaufften oder erkriegten, solt ihnen zubehören und ihren rechten Erben / in der Weise. So einer von ihnen stürbe, der noch hätte einen Sohn / oder Tochter, die nun einem Mann gegeben wär, oder sie beyde nicht, die / solten dem Gestorbenen folgen in der Erbschafft, so er aber einen Sohn / oder Tochter nicht haben würde und hätte Vatter und Mutter, die / solten ihn erben. [Und / so er weder Sohn oder Töchter, noch Vater noch Mutter würde haben, / und dennoch der Sohn des Sohnes würde leben, der solte ihn erben.] [!][35] Zu letzt, so keiner von den vorgesagten würde leben / und hätte noch einen Bruder, der solt ihn erben, und so der Bruder / auch gestorben, ließ er ein Sohn, derselbe solt seinen Vättern in der / Erbschafft folgen, welchen Vertrag haben die neu-bekehrte Preussen / danckbahr angenommen, nachdem sie in der Heydenschafft, als sie sa-/gen, nicht mehr zu Erblingen haben möchten, denn allein den Sohn / und sie haben gefolget und gevolwort in unser Gegenwärtigkeit / und den

[...][35] *Ex MSB.*

dalykų, norėjo pašalinti šitokią baisią nesantaiką ir ginčininkus vėl sutaikyti. Jis, įdavęs mums popiežiaus laiškus ir prisakymus, pasiuntė mus į Prūsiją, kad mes, kviesdami juos pas save į akistatą, rūpestingai tarpininkautume ir pasiektume jų sutarimą. Todėl popiežiaus įsakymu mes atvykome į minėtąją šalį ir, kviesdamiesi abi šalis, stropiai vedėme derybas, siekdami santarvės, ir galų gale Dievo malonės dėka jas atvedėme prie gero susitarimo, turinčio šitokią išrašką: pirmiausia minėtasis magistras ir broliai labai karštai troško, kad krikščionių tikėjimo reikalas galėtų laisvai skleistis šalyje ir kad Jėzaus Kristaus vardas plistų tarp pagonių, todėl jie pasižadėjo tiems naujakrikštams ir pakrikštytiems, ir visiems pagonims ten ir aplinkinėse žemėse – tiems, kurie dar bus pakrikštyti, taigi jie mūsų akivaizdoje ir garbingo tėvo Viešpatyje, iš Dievo malonės Kulmo vyskupo Henrico akivaizdoje, taip pat kitų garbingų vyrų akivaizdoje pažadėjo jiems tokią
[279r] laisvę, kad // bus teisėta jiems pirkti visokius daiktus, iš ko tik jie norės, arba jų įsigyti kitu teisėtu būdu, kaip tik jie norėtų ir galėtų, manydami, jog tai jiems naudinga, ir viskas, ką jie pirko ar įgijo, turi priklausyti jiems ir jų teisėtiems paveldėtojams šitokiu būdu: jeigu kuris nors iš jų mirtų dar turėdamas sūnų ar dukrą, kuri būtų neištekėjusi, [tada] abu turėtų perimti mirusiojo palikimą, bet jeigu jis neturėtų sūnaus ar dukters ir turėtų tėvą bei motiną, tai paveldėti turėtų jie [o jeigu neturėtų nei sūnaus, nei dukters, taip pat nei tėvo, nei motinos, tačiau būtų gyvas sūnaus sūnus, tai paveldėti turėtų jis] [!]. Galų gale, jeigu iš minėtųjų nebūtų nė vieno gyvo ir jis turėtų brolį, tai paveldėti turėtų jis, o jeigu ir brolis būtų miręs, bet palikęs sūnų, tai šis turėtų paveldėti dėdės palikimą. Šitą sutartį naujai atverstieji prūsai priėmė su dėkingumu, nes, kaip jie sako, būdami pagonys nieko daugiau negalėjo turėti paveldėtojais, kaip vien tik sūnų, ir jie mūsų ir kitų minėtųjų akivaizdoje laisva valia sutiko ir pritarė, kad jeigu kas nors iš jų

andern vorgesagten mit freyem willen, so jemands von / ihnen oder ferner Nachkömlingen sterben wirdt und keinen von / den jetztgedachten Erblingen wird lebend haben, solten all ihre / Gütter unbeweglich zu den vorgesagten Brüdern ihn ihr Hauß / und zu andern Herren, unter welchen sie wohnen werden, frey kommen und fallen und auch die bewegliche Güther. Es wäre / dann, daß sie noch im Leben oder im Tode anders davon bestellet / hätten. Auch haben die Meister und Brüder denselben Preu-/ssen zugelassen, daß sie frey möchten geben, außgeben, außthei-/len, verkauffen und andere Dinge zu thun, was sie wolten, im / Leben und im Tode, von ihren beweglichen Güttern und daß / ihnen darüber ziemlich sey zu verkauffen zu ihrer Nothdurfft / oder zu ihrem Nutz ihre unbewegliche Gütther ihnen gleich oder / den Teutschen oder Preussen, Christen oder Römern (rectius Pom-/mern) und Pomesanern[25], jedoch, daß sie zuvor dem Meister und / Brüdern genugsame Sicherung davon thun, nach Würde des / unbeweglichen verkaufften Guthes auff daß, so sie es ver-/kaufft haben, nicht fliehen zu den Heyden oder Feinden, welche / offenbahr seyn der Brüder Feinde. Sie haben ihnen auch zu-/gesagt, daß es ihnen frey sey zu machen ein Testament / von ihren beweglichen Güttern, auch von denen unbeweg-/lichen in dreyerley Weise. So Jemand solche unbewegliche / Güther im Testament würde vorgeben ir keiner Kirchen / oder ⌈Geistlichen Persohnen, dieselbige[36] Kirchen oder Person soll die / unbeweglichen Güther binnen einem Jahr verkauffen den / Erblingen des Gestorbenen oder andern Vorgesagten und die / Kirchen oder geistliche Persohnen sollen haben das Geld von / dem Kauff, sonst binnen einem Jahr vergangen, sollen die / unbewegliche Güther, die durch Versäumnüß nicht verkau-/ffet seyn, frey zu dem Meister und Brüdern kommen. Denn / nachdem der Meister und dieselbige Brüder eine Kirche //
[279v] und ein Land machen sollen, die sie haben in Preussen von der / Römischen Kirchen, so meynen sie, als sie sprachen, daß nicht / ziemlich sey, daß sie dasselbige Land einem Herrn, einer an-/dern Kirchen oder Geistlichen Person überlassen, ohne des heiligen Vat-/ters des Pabstes sonderlichen Urlaub und Zulaß. Welche Dinge alle / haben dieselbige Preussen von der Römischen Kirchen danckbahr ange-/nommen und verwilliget gegen Uns und den andern vorgesagten / Kauffungen, so der Meister und Bruder so viel wolten geben als ein / ander, so sollen sie allen andern vorgezogen werden, und die Brüder / haben verheissen, daß sie es nicht hindern werden oder hindern las-/sen, heimlich oder öffentlich, daß von einem andern von demselbigen /

⌈...[36] *Corr. al. m. ex illect.*

ar tolimesnių įpėdinių mirtų, neturėdamas nieko gyvo iš minėtųjų įpėdinių, tai visas jų nekilnojamasis turtas atitektų minėtiesiems broliams, jų Ordinui ir kitiems ponams, kurių valdiniai jie bus, taip pat ir kilnojamasis turtas. Nebent būtų taip, kad jie dar gyvendami ar mirdami nustatytų kitaip. Magistras ir broliai tiems patiems prūsams taip pat leido jiems gyvenant ar mirštant laisvai iš savo kilnojamojo turto ką nors atiduoti, išleisti, išdalinti, parduoti ar ką kita daryti, ką tik nori, taip pat savo nekilnojamąjį turtą, prispyrus bėdai ar ieškant naudos, laisvai parduoti tokiems pat kaip jie arba vokiečiams, arba prūsams, krikščionims ar romėnams (teisingiau, pomeranams) arba pamedėnams[25], tačiau prieš tai magistrui ir broliams jie turi tvirtai garantuoti nekilnojamojo turto verte, kad jį pardavę, jie nepabėgs pas pagonis arba priešus, kurie aiškiai yra brolių priešai. Jie taip pat sutiko savo valia sudaryti testamentą dėl jų kilnojamojo turto, taip pat ir nekilnojamojo, trejopu būdu. Jeigu kas nors tokį nekilnojamąjį turtą testamentu perduotų kokiai nors svetimai bažnyčiai ar dvasininkui, tai toji bažnyčia ar tas dvasininkas per metus tą nekilnojamąjį turtą turi parduoti mirusiojo paveldėtojams arba kitiems minėtiesiems, o bažnyčia ar dvasininkai teturi pinigus už pirkinį, kitaip, praėjus metams, toks nekilnojamasis turtas, neparduotas dėl gaišaties, dykai atitenka magistrui ir broliams. Kadangi magistras ir broliai
[279v] Prūsijoje sudaro vieną, t. y. Romos, bažnyčią // ir šalį, tai kalbėdami jie pareiškė, kad nederėtų tos žemės perleisti kitos bažnyčios žmogui ar dvasininkui be Šventojo Tėvo popiežiaus ypatingo leidimo. Visus tuos dalykus šie prūsai priėmė su dėkingumu ir jiems pritarė mūsų akyse, o dėl kitų minėtų pirkimų, jeigu magistras ir broliai norės tiek duoti, kiek kitas žmogus, tai jiems turi būti suteikta pirmenybė prieš visus kitus; ir broliai pažadėjo, jog jie netrukdys ir neskatins kitų, slapta ar viešai, kad už tą patį turtą būtų imama mažiau, negu jis vertas. Broliai minėtiems naujai atverstiems prūsams taip pat leido laisvai sudarinėti santuokas su visais garbingais žmonėmis, su kokiais jie norės, ir sutiko, kad jie galės būti globėjai visokiais atvejais, taip pat galės apskųsti bet ką ir reikalauti savo teisių, taip pat jie visuose teismuose, dvasiniuose ir pasaulietiniuose, kaip garbingi ir galintys

Guth wenig würde genommen, denn es werth wäre. Auch ha-/ben die Brüder zugelassen den vorgesagten neu-bekehrten Preussen, / daß ihnen ziemlich seyn soll, frey zu der Ehe zu greiffen, mit wel-/chen ehrlichen Persohnen sie wolten, und daß sie seyn mögen Vormün-/der in allerley Sachen und wider einen jeden klagen und ihre / Rechte fordern und auch als ehrliche und zeugbare Personen in / allerley zeugbaren Sachen solten zugelassen werden bey allen Ge-/richten, geistlich und weltlich, und daß sie und ihre eheliche Kin-/der möchten werden geweyhet und in einen geistlichen Stand / eingehen und daß ihre Söhne, die da seyn oder noch werden aus / Edlem Stamme und Geschlechte gebohren, möchten begabet werden / mit Ritterlicher Acht oder Würdigkeit und daß wir mit Kürtze / alles begreiffen, so haben sie denselben Preussen verliehen einer / jeglichen Person Freyheit, dieweil sie den Christlichen Glauben / halten in Unterthänigkeit und Gehorsam, bleyben bey der Römischen / Kirchen und dieweil sie sich getreulich halten gegen die Brüder, / ihre Herren. Auch haben die obgenannte Preussen gevolwortet, / daß, welch Theil des Landes oder Person fortbaß würde vom Glau-/ben abtretten, solte die vorgesagte verliehene Freyheit verliesen. / Darnach dieselbe neu-bekehrte Preussen, als wie sie fragten, / welch Weltlich Recht oder Gericht sie wolten erwählen und hal-/ten, da hatten sie unter sich einen Rath und begehrten und er-/wählten die weltliche Rechte und Gerichte der Pohlen, ihrer / Nachbahrer, und die Brüder haben sie ihnen guttwillig zuge-/saget und nach ihrer Bitte und nach unserm Geheisse haben / die Brüder vom selbigen Recht gäntzlich weggenommen, daß / mitnichte solte gehalten werden das Gerichte des glüenden / Eysens und alle andere Artickel, so ir keine wären wider Gott und / der Römischen Kirche oder wieder die Geistliche Freyheit. Darzu / haben sie verheissen gegen Uns und den ⌈andern Vorgesagten[37], daß / sie mit Unrecht nicht nehmen wollen die Güther von den vor-/gesagten neu-bekehrten Preussen, sondern allein nach rechtfertigen / Gerichten des vorgesagten Rechtes, zuletzt dieselbe Neu-be-/kehrten und sonderlich die von Pomesan, Ermelland und
[280r] Natang[en], // als wir sie unterweiset haben, daß alle Menschen gleich seyn, so sie / nicht sündigen, und daß allein die Sünde macht dürfftige und un-/terthänige Menschen, und daß auch ein jeder, wie groß er sey, frey / sey, so er aber thut die Sünde, macht er sich unterthan der sünden, / wolten sie

⌈...[37] *Corr. al. m. ex illect.*

liudyti žmonės turėtų būti prileidžiami prie visų bylų, kai reikia liudytojų, sutiko, kad jie ir jų santuokiniai vaikai galėtų būti įšventinami ir patekti į dvasininkų luomą, kad jų sūnūs, dabar esantys ar dar gimsiantys iš garbios giminės, galėtų būti apdovanojami riterio pagarba ir titulu. O visa tai mums trumpai pasakant, tai jie tiems prūsams kiekvienam suteikė asmens laisvę, kol jie laikysis krikščioniško tikėjimo, bus pavaldūs ir paklusnūs Romos bažnyčiai ir ištikimi broliams, savo ponams. Minimi prūsai taip pat sutiko, kad kokiai nors krašto daliai ar kokiam nors asmeniui vėliau atsisakius tikėjimo, jie prarastų minėtą suteiktąją laisvę. Po to šie atverstieji prūsai, mums paklausus, kokią pasaulietinę teisę ar kokį teismą jie norėtų pasirinkti ir to laikytis, jie tarp savęs pasitarė ir pasirinko pasaulietinę savo kaimynų lenkų teisę ir jų teismus, ir broliai geranoriškai pritarė bei pagal jų prašymą ir mūsų paliepimą jie iš tos teisės visiškai išmetė, kad jokiu būdu nebūtų taikomi įkaitintos geležies teismai ir visi kiti straipsniai, kurie kaip nors būtų prieš Dievą ir Romos bažnyčią arba prieš dvasinę laisvę. Be to, mums ir kitiems minėtiesiems jie prižadėjo neteisėtai neimti minėtų atverstųjų turto, o tiktai po teisėtų teismų pagal minėtąją teisę, galų gale šie
[280r] naujakrikštai ir ypač tie iš Pamedės, Varmės ir Notangos, // kai mes jiems išaiškinome, kad visi žmonės lygūs, jeigu jie nenusideda, ir kad vien tik nuodėmė paverčia juos vargšais ir pavaldiniais, ir kad kiekvienas, nesvarbu, koks jis būtų, yra laisvas; tačiau jeigu jis nusideda, pasidaro nuodėmių

die vorgesagte Freyheit nicht verliesen und fürbaß / sich nicht unterwerffen den Menschen umb der Sünde willen, ha-/ben sie mit freyem Willen festiglich vor uns und den andern / vorgesagten Brüdern verheissen, Gott und der Römischen Kirchen / und den vorgesagten Brüdern, daß sie oder ihre Erblinge in dem / Brennen oder Begraben der Todten mit Pferden, Menschen, Wapen, / Kleidern oder ir keiner andern theurbahren Dinge oder ir keiner / Weise der Heyden fürbaß nicht halten wolten, sondern ihre Tod-/ten nach Gewonheit der Christen auff den Kirch-höffen undt / nicht anderswo begraben wolten. Den Abgott, den sie im Jahr / einmahl pflegen zu machen, wenn sie das Getrayde gesamlet / hatten und vor Gott mit Nahmen *Gurche* anbeteten, wolten / sie fürbaß nicht haben, noch anderley Götter, mit welcherley / Namen sie genennet werden mögen oder seyn, die nicht gescha-/ffen haben Himmel und Erden, sondern im Glauben unsers / Herrn Jesu Christi und der heiligen Christlichen Kirchen in / dem Gehorsam und Unterthänigkeit der Römischen Kirchen / wolten sie bleiben starck und beständig, und daß sie unter sich / nicht mehr haben wolten Tulissones und Lugassones, das sind Lügen-/hafftige Menschen und Betrüger, die als Priester der Heyden in / dem Begengnüß der Verstorbenen Vordiener des Welliches der / höllischen Pein, sprechende das Arges gutt und lobende den Todten / von seinem Stehlen, Rauben, Unreinigkeiten und den andern La-/stern und Sünden, die er im Leben verbracht hat und mit auff-/geragten Augen gegen Himmel schreyende, haben sie lügenhafftig / gesagt, wie sie sehen den gegenwärtigen gestorben fliehen durch / Mittel des Himmels oder der Wolcken auff einem Pferd mit / gleissenden Wapen gezieret, tragende in der Hand und mit / grosser Gesellschafft gehen in die andere Welt. Mit solchen / Dingen und dergleichen verführten sie das Volck und brachten / sie wieder in die Gewonheit der Heyden, dieselbe, habe ich ge-/saget, wollen die Preussen fürbaß nicht mehr haben. Mehr / haben sie verheissen, daß sie zwey Weiber zugleich oder mehr / fürbaß nicht haben werden, sondern sich lassen genügen an ei-/ner, mit derselben würde ein jeder zur Ehe greiffen un-/ter genugsam und bequemen Gezeugnüß und dieselbe / Ehe lassen offenbahren in der Kirchen zuvor nach gesetzten / Zeiten, darnach mit gehörlichen Hochzeiten und Würdigung. / Auch haben sie verheissen, das keiner seine Tochter fürbaß / jemand verkauffen werde, oder auch sich selbst. Denn aus /
[280v] deme, als wir vernommen haben, ist unter ihnen ein solche // Gewonheit geblieben, welche auch unter den Heyden nicht ist, daß / einer solte haben

vergas, taigi tada jie nebepanoro prarasti minėtosios laisvės ir toliau paklusti žmonėms dėl nuodėmių, tad jie laisva valia iškilmingai mūsų ir minėtųjų brolių akivaizdoje pažadėjo Dievui bei Romos bažnyčiai ir minėtiems broliams, kad jie ar jų paveldėtojai nuo šiol nebesilaikys mirusiųjų deginimo ir laidojimo kartu su arkliais, žmonėmis, ginklais, drabužiais ar su kokiais nors kitais brangiais daiktais arba kokiu nors kitu pagonišku būdu, o savo mirusiuosius laidos pagal krikščionių paprotį kapinėse, o ne kur nors kitur. Jie ketino nuo šiol nebeturėti stabo, kurį kartą metuose jie mėgsta pasidaryti, kai būna sudoroję javus, ir kurį garbina kaip dievą, vardu *Gurche,* kaip ir kitokių dievų, kad ir kokiais vardais jie būtų vadinami, kurie nesukūrė dangaus ir žemės, jie žadėjo nuo šiol būti stiprūs ir pastovūs tikėjimu į mūsų viešpatį Jėzų Kristų bei šventąją Krikščionių bažnyčią ir būti paklusnūs bei pavaldūs Romos bažnyčiai ir žadėjo savo tarpe nebelaikyti *tulissonių* ir *lugassonių*, o tai yra melagiai ir apgavikai pagonių kunigai, kurie per mirusiųjų laidotuves kaip tikri pragaro tarnai, pateisindami blogį ir girdami mirusįjį už jo vagystes, plėšikavimą, nešvarą ir kitas ydas bei nuodėmes, kurių jis padarė gyvendamas, užverstomis akimis šaukdami į dangų melagingai aiškindavo, kad jie mirusįjį mato ant žirgo skriejant dangumi ar debesimis, pasipuošusį tviskančiais ginklais, nešamais rankoje, ir su didele palyda keliaujantį į kitą pasaulį. Šitokiais ir panašiais dalykais jie suvedžioja žmones ir sugrąžina juos prie pagonių įpročių, taigi šitokių dalykų, kaip sakiau, prūsai nuo šiol nebeketina turėti. Jie dar pažadėjo, kad nuo šiol vienu metu nebeturės dviejų ir daugiau žmonų, o pasitenkins viena, visi tuoksis tai paliudijant pakankamai ir deramai, prieš tai padavę santuokos užsakus bažnyčioje nustatytu laiku, tada su deramomis vestuvių iškilmėmis ir pagerbimu. Jie taip pat pažadėjo, kad nuo šiol niekas niekam neparduos savo dukters, taip pat ir nepirks žmonos sūnui ar sau pačiam. Be to, kaip
[280v] mes sužinojome, yra išlikęs toks jų // įprotis, kokio nėra ir tarp [laukinių], kad žmogus turėjo imti savo tėvo žmoną. Mat kai tėvas už bendrus pinigus

die Haußfrau seines Vatters. Denn so der Vat-/ter von dem gemeinen Gelde kauffte ein Haußfrau sich und seinen / Sohn, hat sie der Vatter behalten biß zu seinem Todte, daß sie / dann als die ander Erbgüther solten kommen dem Sohn, und daß / umb derselben Sachen willen keiner ihme seine Stieff-Mutter / möchte für eine Haußfrau zu eigen haben. Sie verheissen auch / die Haußfrauen weder zu kauffen noch zuverkauffen. So aber / von dem Vatter oder der Mutter der Brautt, wie darumb / gegeben würde oder verheischen Kleider oder Kleinod, oder so ein / Morgengabe dem Manne oder Begabung dem Weibe umb der Hoch-/Zeit willen gegeben wird oder verheischen, nachdeme als die / Rechte zulassen, das wollen wir mitnichten verbiethen. So / haben die vorgesetzte Preussen verheissen, daß keiner auß ihnen / aus ir kein Ursachen fürbaß sein Stieff-Mutter nehmen werde / zur Haußfrau, auch nicht seines Bruders Haußfrau, auch / nicht ir kein ander, die ihm zugehöret, im ersten, andern, drit-/ten oder vierdten Glied, oder Grad der Neheit und Magen-/schafft von seinetwegen oder des Weibes, ohne des Pabsts son-/derlichen Urlaub und Zulaß. Auch werden sie keinen von beyder-/ley Geschlecht rechnen für einen rechten Erbling oder zu derselben / vorgesetzten Begreiffung des Erbtheils zugelassen, es sey denn, / daß sie auß rechter Ehe gebohren seyn, nach Außsagung der Rö-/mischen Kirchen, und daß keiner fürbaß tödten oder verwer-/ffen werde und verstossen seinen Sohn oder Tochter, auß ir kei-/ner Ursachen, durch sich oder durch einen andern, heimlich oder / offenbahr, oder auch nicht volworten oder zulassen, daß ein sol-/ches in irkeiner Weise von einem andern geschehe. Sie haben / verheischen, alsbaldte jemandts Kind gebohren wird oder auffs / wenigste acht Tage, ob das Kind so lange ohne Fährlichkeit / des Todes behalten mag werden, wollen lassen tauffen vom / Priester und zur Kirchen tragen und so ein Fährlichkeit des / Todes entstünde, wollen sie, so bald sie können, das Kind tauffen / lassen von einem Christen, der ein Willen hat zu tauffen, / eintuncke das Kind dreymahl und sprechende: „Kind ich tauffe / dich im Namen des Vatters, des Sohns und des H. Geistes." / Und sintemal daß sie in langer Zeit Kirchen und Priester / nicht gehabt haben, darumb ihr viel ungetaufft seyn, abge-/stiegen in die Hölle und ihr viel, die noch seyn unter ihnen / ungetauffte Kinder und Alten haben, verheissen vestigli-/chen und offenbahr, daß sie alle die Ungetaufften wollen / in einem Monat lassen tauffen nach Form und Satzung / der Kirchen. Sie verheissen auch, daß die Güther der El-/tern, die die Kinder in der obgesagten Zeit aus Verschmä-

pirkdavo žmoną sau ir savo sūnui, tai tėvas ją turėdavo iki savo mirties, o tada jinai, kaip ir kitas paveldėtas turtas, atitekdavo sūnui, ir todėl kai kas savo pamotę galėjo gauti sau už žmoną. Jie pažadėjo taip pat ir žmonų nei pirkti, nei parduoti. Tačiau jeigu nuotakos tėvas ar motina duoda arba pažada drabužių ar dovanėlių arba jeigu dovanojama ar pažadama duoti kraitį vyrui arba dovanų moteriai vestuvių proga, tai, kiek leidžia teisės, mes šito jokiu būdu nenorime uždrausti. Taigi minėtieji prūsai pažadėjo, kad nė vienas iš jų nuo šiol jokiomis aplinkybėmis neims į žmonas savo pamotės, taip pat savo brolio žmonos, taip pat – be popiežiaus ypatingo sutikimo ir leidimo – jokios kitos, kuri jam yra pirmos, antros, trečios ar ketvirtos kartos giminė pagal kraujo ryšį jo paties arba žmonos linija. Taip pat nieko iš abiejų lyčių jie nelaikys teisėtu paveldėtoju arba neleis paimti paveldėjimo dalies, jeigu tas asmuo nebus gimęs iš teisėtos santuokos pagal Romos bažnyčios patvirtinimą, ir taip pat niekas nuo šiol nebežudys ar nepames ir nebeatstums savo sūnaus ar dukters, kad ir kokios būtų priežastys, nei pats, nei per kitą, slaptai ar viešai, taip pat nepritars ir neleis, kad kokiu nors būdu tai darytų kas nors kitas. Jie pažadėjo, kad kai tik kam nors gims vaikas arba daugiausia per aštuonias dienas tuo atveju, jeigu tiek laiko vaikui negresia mirties pavojus, atiduos jį krikštyti kunigui ir atneš į bažnyčią, o jeigu kiltų grėsmė jam numirti, tai kai tik galės duos vaiką krikštyti kokiam nors noro krikštyti turinčiam krikščioniui, kuris vaiką triskart apšlakstys ir sukalbės: „Vaike, krikštiju tave vardan Dievo Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios." O kadangi jie ilgą laiką neturėjo bažnyčių ir kunigų, tad jų daug nekrikštytų nuėjo į pragarą ir iš jų dar daug yra tokių, kurie turi nekrikštytų vaikų ir senių, tai jie iškilmingai ir viešai pažadėjo, kad pasirūpins visus neapsikrikštijusius per mėnesį apkrikštyti pagal Bažnyčios apeigas ir nuostatas. Jie taip pat pažadėjo, jog turtai tų tėvų, kurie atsisakys per

[281r] hung / nicht werden tauffen lassen und auch welche Alde trostig // und verhart die Tauffe an sich nicht nehmen wollen, sollen geoffen-/bahret werden und dieselben Alten sollen ausgeworffen werden im / blossen Rock aus der Samlunge und Gräntze der Christen, auff daß / nicht die gutten Sitten der andern aus dieser bösen Gemeinschafft / verderbet werden. Auch haben sie verheissen, daß sie binnen / 50 Tagen Kirchen werden bauen in den nachgeschriebenen Stellen: / die Erste in einem Dorff, genant Pozlewe, das mit andern Namen / geheissen wird Buriz, die andere im Dorff Posteliva, die dritte / in einer Stelle, die genant wird Lignis, die vierdte in einer Stelle, / die geheissen wird Lupis, die fünffte in Comer S. Adalberti, die / sechste zu Potans, die siebende und achte zu Betia[38], die neundte zu / Prosile, die zehende zu Besia, die elffte beym alten Christburg, die / zwölffte zu Rade, die Dreyzehende zu Neu Christburg[22a]. Aber / die von Ermelland, daß sie binnen der vorgesagten Zeit Kirchen / bauen wollen in den nachgeschriebenen Stellen: die erste im / Dorff, da wohnet Jedin, oder nahe bey, die andere zu Bugantz, / die dritte zu Bandachs, die vierte zu Nunya, die fünffte zu / Vondenewe, die sechste zu Brunsberg[23a]. Sondern die von Natangen / haben verheissen, daß sie binnen derselben Zeit wolten bauen die / eine zu Labiau, die andere wo bey Tingvis, die dritte zu Bur-/were[24a] und ein jegliche von diesen Kirchen werden sie sollen bauen / und zieren mit Ornamenten, Kelchen und Büchern und mit / andern Nothdurfften, nachdem als gehörlich ist die von den Dör-/ffern, die da seyn oder noch werden, seyn bezeichnet zu ihrer / eigenen Kirchen, sollen zu derselben zusammen kommen und in / ihr oder aus ihr empfangen das Sacrament, und sie haben / verheissen, alle die vorgesagten Kirchen so ehrlich und zierlich / zu bauen, daß sie destomehr werden Gefallen haben zu beten / und zu opffern in den Kirchen, denn in den Wäldern. So sie / aber die vorgesetzten Kirchen binnen der vorgesetzten Zeit / nicht bauen würden, haben sie verwilliget, daß die vorge-/sagten Brüder sollen nehmen oder lassen nehmen, auch so es von / nöthen wird seyn, mit Gewalt von einem jeglichen nach Ver-/mögung seiner Gütter ein mercklich Theil, und davon lassen / bauen die vorgenandte Kirchen. Und die Brüder haben / vor Uns verheissen, so dieselben Kirchen gebauet werden, / wolten sie in rechter Treu die Kirchen binnen einem Jahr / Priestern übergeben und darzu verschreiben die nachgeschrie-/bene Lehen und Gütter. Und die Preussen haben

[38] *MSB:* Beria.

nustatytą laiką leisti pakrikštyti vaikus, taip pat tie, kurių sėniai užsispyrę, //
[281r] nenorės priimti krikšto, viešai paskelbus, turi būti atimti, o šitokie sėniai vien tik su sermėga turi būti išvyti iš krikščionių bendruomenės ir jos ribų, kad gerų papročių negadintų šita bloga bendrystė. Taip pat jie pažadėjo, kad per 50 dienų pastatys bažnyčias toliau surašytose vietose: pirmąją – kaime, vardu *Pozlewe*, kuris kitu vardu vadinamas *Buriz*, kitą – kaime *Posteliva*, trečią – vietovėje, kuri vadinama *Lignis*, ketvirtąją – vietovėje, vardu *Lupis*, penktąją – *Comere* šv. Adalbertui, šeštąją – vietovėje, vardu *Potans*, septintąją ir aštuntąją – Betijoje, devintąją – vietovėje, vardu *Prosile*, dešimtąją – Besijoje, vienuoliktąją – Senajame Christburge, dvyliktąją – vietovėje, vadinamoje *Rade*, tryliktąją – Naujajame Christburge[22a]. O varmiai – kad jie per minėtąjį laiką pastatys bažnyčias toliau surašytose vietose: pirmąją – kaime, kur gyvena Jedinas, arba netoli jo, antrąją – *Bugantze*, trečiąją – vietovėje, kuri vadinasi *Bandachs*, ketvirtąją – vietovėje, kuri vadinasi *Nunya*, penktąją – vietovėje, kuri vadinasi *Vondenewe*, šeštąją – Brunsberge[23a]. Notangai pažadėjo, kad jie per tą patį laiką pastatys vieną Labguvoje, kitą prie *Tingvis,* trečią vietovėje, kuri vadinasi *Burwere*[24a], ir kiekvieną šitų bažnyčių jie turės pastatyti ir aprūpinti puošmenimis, taurėmis bei knygomis ir kitais reikmenimis, ir po to, kai, kaip pridera, tie iš kaimų, kurie ten yra ar dar bus, bus priskirti prie savosios bažnyčios, turės joje rinktis ir joje ar iš jos gauti sakramentus, ir jie pažadėjo visas minėtas bažnyčias taip garbingai ir puošniai pastatyti, kad kuo labiau jiems patiktų melstis ir aukoti bažnyčiose, o ne miškuose. O jeigu jie šių bažnyčių per numatytą laiką nepastatytų, jie sutiko, kad minimi broliai paimtų arba lieptų paimti, jeigu prireiktų, tai ir jėga, iš kiekvieno pagal turtingumą deramą dalį jo turto ir už jį statydintų minėtas bažnyčias. O broliai mūsų akivaizdoje pažadėjo, kai šios bažnyčios bus pastatytos, jie tas bažnyčias per metus sąžiningai perduos kunigams ir joms užrašys toliau išvardintus lėnus ir turtus. Ir prūsai paža-

verheissen, / daß sie alle Sontage und andere Feyertage wolten ihre Pfarr-/ kirchen besuchen. Die Obgenandten Brüder begehrend, daß in / den vorgesagten Kirchen zu ewigen Zeiten Gott löblich und / würdig gedienet wird, haben ein itzliche Kirchen so bega-/bet auff diese Zeit, daß sie zu einer Auffhaltung einer / itzlichen Kirchen der vorgesagten verliehen haben 8 Huben: / vier im Walde, vier im Felde und den zehenden von zwantzig //
[281v] Hacken, zwey Ochsen, ein Pferd, ein Kuhe, und so der Zehend des / Priesters, so er käme, nich würde bereit seyn, so werden sie nur / geben Getreyde zu Brodt und Bier für ihn selbst dritte und für / das vorgesagte Pferd und den Acker zu seen, der ihm bezeichnet / ist, und dazu das Opffer und Testament, die nur gegeben / werden von Güttigkeit wegen, und darüber verheissen die Vor-/gesagten Brüder, so sie würden kommen zum grösseren Fried / und besserem Glück, wolten sie in ihren zwey Theilen, wenn sie / ihnen beschrieben werden, mehr Kirchen an der Zahl und an Güt-/tern bauen und mehren. Darüber haben dieselbe neubekehrten / Preussen verheissen, daß sie alle, Jung und Alt, beyde Geschlecht, / in der Fästen von Fleisch und von Milch-speise und sonst im Frey-/tage vom Fleisch sich enthalten wollen und fasten, als sie dann / wol vermögen, unnd die Sontage und andere Feyertage halten von / allen dienstlichen Wercken und würden ihre Beichte thun / auffs wenigste im Jahr eins ihrem eigenen Priester und auff / Ostern empfahen das heilige Sacrament, den Leichnam Christi, / auch andere Dinge wolten thun und vermeiden, die gutte Chri-/sten leicht solten thun und vermeiden, nachdem als sie von ihren / Praelaten und andern gutten Christen-leuten unterweiset werden. / Zu letzt auff daß die obgesagten neu-bekehrten Preussen / nicht würden undanckbar gesehen der Freyheit und Gnaden, die / so[39] offt begehret hatten, haben sie uns fest gelobet und ver-/heissen, dieweil es den Brüdern allzuschwer wär alle Dörffer / zu begehen, zu holen und zu samlen den zehenden [wolten Sie selbst und ihre Nachkomlin-/ge alle Jahr jährlich den Zehenden] [!][40] selbst oder durch / andere bringen gedroschen in der Scheuer der vorbesagten Brü-/der und dazu haben sie veheissen, daß sie alle vorgesagter / Brüder-Leben, Gliedemaas, Ehrn und Rechte nach ihrem Ver-/mögen in rechter Treue halten wollen und wollen auch / nicht zulassen oder volworten heimlich oder offenbahr, daß ir / kein Verähtnüß geschehen wider Sie dieselben Brüder, und so / sie merckten, daß es geschehen sey oder werde, sollen sie nach / ihrer

[39] *MSB:* sie. [...][40] *Ex MSB.*

dėjo, kad jie kiekvieną sekmadienį ir per kitas šventes lankys savo parapijos bažnyčią. Minėti broliai, trokšdami, kad nurodytose bažnyčiose amžinai pagirtinai ir pagarbiai būtų tarnaujama Dievui, per šitą laiką taip apdovanos visas bažnyčias, kad kiekvienos minėtos bažnyčios išlaikymui suteiks 8 ūbus:
[281v] keturis miške, keturis lauke ir dešimtinę nuo dvidešimties // žagrių, du jaučius, vieną arklį, vieną karvę, o jeigu kunigo dešimtinė, jam atvykus, būtų neparuošta, tai jie duos tik trečdalį grūdų duonai, alui, minėtam arkliui ir apsėti laukui, kuris jam paskirtas, prie to dar [būtų] aukos ir testamentas, kas duodama tik iš geraširdiškumo, ir dar minėti broliai pažada, jeigu jie sulauktų didesnės taikos ir geresnės sėkmės, savo dviejuose [trečdaliuose] jiems užrašytų žemių pastatyti daugiau bažnyčių, pagausinti jų skaičių ir jų turtus. Tie patys atverstieji prūsai dar pasižada, kad jie visi, jauni ir seni, abiejų lyčių, per pasninkus susilaikys nuo mėsos ir pieniškų patiekalų, ir šiaip penktadieniais susilaikys nuo mėsos ir pasninkaus kaip tiktai pajėgdami, o sekmadieniais ir kitomis šventinėmis dienomis atsisakys visų naudingų darbų ir atliks išpažintį mažiausiai kartą per metus savo kunigui bei per Velykas priims Švenčiausiąjį Sakramentą, Kristaus kūną, taip pat darys ir vengs kitų dalykų, kuriuos turi daryti ir kurių turi vengti geri krikščionys, – po to, kai jų prelatai ir kiti geri krikščionys juos to pamokys. Galų gale, kad minėti atverstieji prūsai neatrodytų nedėkingi už laisvę ir malones, kurių jie dažnai siekė, jie, kadangi broliams būtų per sunku visus kaimus apeiti ir surinkti dešimtinę, mums tvirtai laidavo ir pažadėjo [jie patys ir jų palikuonys norėjo kasmet dešimtinę] [!] patys atvežti iškultą į minėtų brolių daržines ir dar jie prižadėjo ištikimai kiek sugebėdami saugoti visų minėtų brolių gyvybę, sveikatą, garbę ir teises ir taip pat neleisti arba nepritarti, slaptai ar viešai, kad šitie broliai būtų išduoti, o jeigu jie pastebėtų, kad tai

Macht das hindern oder so fürsichtiglichen offenbah-/ren, daß sich die Brüder mögen hüten, und daß sie fürbaß / nicht werden haben oder machen mit ir-keinem Christen oder / Heyden unrechte Freundtschafft oder Verbündnüß und / heimliche Verträge wider die Brüder, und daß sie alle zu der / Reise zu zügen der Brüder ehrlich und wolgeschicket und ge-/wapnet würden ziehen uff ihr eigene Unkost. Und die / Brüder haben verheissen, so ir keiner aus denselben in solcher / Reisung würde gefangen von den Heyden oder Feinden, wol-/ten sie an ihrem Schaden getreulich arbeiten, zu dersel-
[282r] bigen / Lösung. Und daß alle diese Vorgesagten Dinge unverrückt // zu ewigen Zeiten gehalten; würde Bruder Heinrich des Hoe-/meisters Stadthalter der vorgesagten Brüder für sich und für alle / Brüder des vorgenanten Hauses Gelöbnüß gethan hat, und auch / die vorgesagten Neu-bekehrten Preussen ein jetzlicher[41] durch sich selbst / vor uns mit eigenem Eyde befestiget haben, daß alle die Dinge sol-/ten unverruckt zu ewigen Zeiten gehalten werden und alle diese / Dinge sind geschehen aus Vollwort beyder Theile und zugelassen, / daß allenthalben gantz bleibe die Gewalt und Gehorsam des Hei-/ligen Vatters des Pabsts und daß auch unverseret bleibe das / Recht der Praelaten des Landes der gegenwärtigen und zukün-/fftigen und auch die Privilegia und Freyheiten der vorgesagten Brüder. / Zum letzten zum Zeichen, daß sie wieder gebracht seyn zu / rechter Ewigkeit des Friedens und Eintracht, haben sie alle / Verseerunge, die sie vorhin begangen hatten, auff beyde Theile / erlassen, die Brüder den Preussen von Pomesan und diese den Brü-/dern wieder, und haben sich untereinander auffgenommen in / dem Kuß des Friedens. Umb welcher Dinge alle Gedächtnüß / und Gezeuge haben wir diesen gegenwärtigen Brieff uff / Bitte beyder Theile mit unserm Siegel lassen befestigen. Actum / zu Christburg im Jahr 1249 im 7. Tage des Hornungs etc. /

§5. Hie fellt die Frage vor, zu waß vor einen Glauben / der Deutsche Orden die Preussen bekehret habe? Diese Question / movirt Unß M. Christophor[us] Hartknoch in seiner *Preuss. Kirchen / Histor[ie]*[gg(30)], der im hie angezogenen gantzen Capittel durchgehends / will beweisen, daß der Deutsche Orden nicht den Glauben, / denn die Römische Catholische Kirche ietzo[42] führet, hie den Preussen / zu Glauben gelehret und getrieben hatt. Ich muß sonsten / des Mans rühmlich gedencken, nicht nur wegen der vor-/

[gg(30)] Lib 1. c. 2. p. 44.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

įvyko arba įvyks, jie turi pagal galimybes tai sutrukdyti arba apdairiai atskleisti, kad broliai galėtų apsisaugoti, ir [prižadėjo] nuo šiol nepalaikyti ir nesudaryti neteisėtos draugystės arba sąjungos ar slaptų sutarčių prieš brolius ir visi eiti į brolių karo žygius sąžiningai ir noriai bei apsiginklavę savo pačių lėšomis. O broliai pažadėjo, kad jeigu kas nors žygyje būtų sugautas pagonių ar priešų, tai jie ištikimai rūpintųsi jo nelaime, jo išpirkimu. O kad
[282r] visų šitų susakytų dalykų be išlygų // ir amžinai būtų laikomasi, brolis Heinrichas, minėtų brolių didžiojo magistro vietininkas, už save ir už visus minėto Ordino brolius prisiekė, taip pat ir minėti naujakrikštai prūsai kiekvienas už save mūsų akivaizdoje savo priesaika patvirtino, kad visų tų dalykų turi būti be išlygų ir amžinai laikomasi, ir visi šie dalykai vyko pritariant abiem šalims ir pripažįstant, kad visur visiškai išlieka Šventojo Tėvo popiežiaus valdžia ir viršenybė ir kad nepažeidžiamos šalies dabartinių ir būsimųjų prelatų teisės, taip pat ir minėtų brolių privilegijos ir laisvės. Pabaigoje vardan to, kad jie vėl atvesti į tikrą taikos ir santarvės amžinybę, abi šalys atleido anksčiau vieni kitiems padarytas žaizdas, broliai – pamedėnams, šie savo ruožtu – broliams, ir vieni kitus apkabino taikos bučiniui. Dėl šių dalykų atminties ir paliudijimo mes abiejų šalių prašymu šitą laišką patvirtinome savo antspaudu. Aktas Christburge 1249 metų sausio 7 dieną. Ir t. t.

§5. Čia iškyla klausimas: į kokį tikėjimą Vokiečių ordinas atvertė prūsus? Šitą klausimą mums iškelia magistras Christophoras Hartknochas savo *Prūsijos bažnyčios istorijoje*[gg(30)]. Jis visame čia nurodytame skyriuje įrodinėja, kad Vokiečių ordinas mokė prūsus ir su jais praktikavo ne tą tikėjimą, kurio dabar laikosi Romos katalikų bažnyčia. Apskritai aš turiu tą vyrą minėti su pagarba ne tik dėl ankstesnio naudingo susirašinėjimo su manimi, kas

[41] *MSB:* jeglicher. [42] *Al. m. supra lin.*

malen mit mir gepflogen gutte Correspondentz, wie solches / allerdings auß seinen dissertationib[us] und sonsten zu sehen, son-/dern auch wegen seiner gutten Erudition und grossen Wis-/senschafft in historia Patria, auch andern rühmlichen quali-/täten. Wie ich mich dann auß Liebe, die ich je zu seiner / Persohn und seiner Conversation bey seinem Leben getragen, sei-/ne Arbeit auch in diesem Wercklein bedient[26], allemassen / in *Historien* jemand nicht anders, als daß reden oder schrei-/ben muß, waß er selbsten gesehen, oder andere gesehen / und geschrieben haben, so kan ich doch diesen Vortreff-/lichen Man doch ohne verletzen seines Wolverdienten / Lobs hierin nicht beypflichten. Es hatt der Deutsche Or-/den weder einen andern Glauben,
[282v] alß den die heutige // Röm. Catholische Kirche glaubt, noch weniger den, den die je-/tzigen Augsburgischen [!][43] Confession zugethane Glauben[44] geglaubt / noch zu Glauben befohlen, den wer weiß nicht, der ichts in / Historia Ecclesiastica und denen Theologischen Controversien beschla-/gen, daß die meisten[45] Controversi articuli fidei, so zwi-/schen den Catholischen und Lutherischen versiren, schon offentlich / undt ausser allem Streitt sindt gelehret worden in der Römi-/schen Catholischen Kirchen? Alß: in der Lehre von den Sieben Sa-/cramenten, von der H. Schrifft, von des Pabsts Authoritäth / und Macht, vom Coelibatu, Monachatu, von der Exemption / der Geistlichen, von der Anruffung der Heiligen, von der / wesentlichen Verwandlung des Brodts und Weins im Heiligen / Abendmahl, von den Messen und andere mehr etc. Wie solches beym Bel-/larmino, Masenio, Becano[27] und andern weiltläufftig außgeführet / worden. Zwar kan man nicht in Abrede seyn, daß sich auch zu / der Zeit allerhandt Contradicentes gefunden, die bald dieses, bald je-/nes in der Röm. Catholischen Kirchen angefeindet und getadelt, auch / woll gar die Kirche eines Irrthumbs angeklaget haben; allein Si / accusasse sufficeret, quis innocens erit? Es hatt Christus der Herr / zwar geweissaget, daß allezeit werden Schismata und errores in / der Christenheit seyn, allein diese so platt anzunehmen und die / Kirche Christi deßwegen zu verdammen, oder doch gar zu verlassen, / stellt man jederm seinem Gewissen anheim, ob es thuhlich und zuleß-/lich sey. So man es[46] auff die[47] Contradicenten der[48] Lehre[49] der Deut-/schen Ordens Brüder solte[50] ankommen[51] lassen[52] könte man ich weiß nicht, waß / vor eine Lehre anführen. Solte man auch auff solche manier nicht / die

[43] *Scr. err.:* Augsbergischen. [44] *Al. m. corr. ex* Glaubene. [45] *Post h. v. exc.* müssen. [46] *Al. m. supra lin.* [47] *Al. m. corr. ex.* den.

gerai matyti iš jo disertacijų ir kitko, bet ir dėl jo plačios erudicijos bei didelio tėvynės istorijos išmanymo, taip pat dėl kitų pagirtinų savybių. Iš meilės, kurią visada jaučiau jo asmeniui ir, kol buvo gyvas, bendravimui su juo, aš pasinaudojau jo [Hartknocho] veikalu ir šiame darbelyje[26], juk *Istorijoje* niekas negali kalbėti ir rašyti kitaip, negu pats matė ar kiti matė ir rašė, tačiau, nemažindamas jo užtarnautų nuopelnų, šiuo reikalu aš vis dėlto negaliu jam pritarti. Vokiečių ordinas nei pats tikėjo, nei liepė tikėti
[282v] kokį nors kitokį tikėjimą, negu kad tiki dabartinė // Katalikų bažnyčia, ir tuo labiau tai nebuvo dabartinis Augsburgo konfesijos tikėjimas, nes kas gi, šiek tiek nusimanantis apie Bažnyčios istoriją ir teologinius ginčus, nežino, kad dauguma tikėjimo tiesų, dėl kurių dabar dažniausiai ginčijasi katalikai ir liuteronai, Romos katalikų bažnyčioje jau buvo dėstomos viešai ir be jokių ginčų? Kaip antai: mokymas apie septynis sakramentus, apie Šv. Raštą, apie popiežiaus autoritetą ir valdžią, apie celibatą, vienuolystę, apie dvasininkų egzempciją, apie paskelbimą šventaisiais, apie esminį duonos ir vyno perkeitimą per Šventąją Vakarienę, apie mišias ir daug ką kita. Tai plačiai išdėstyta Bellarmino, Masenijaus, Becano[27] ir kitų. Tiesa, neginčytina, kad ir tuo metu atsirasdavo visokių priešininkų, kurie tai šį, tai tą Romos katalikų bažnyčioje užsipuldavo ir peikdavo, Bažnyčią netgi kaltino paklydimu; tačiau „Jei [kaltumui įrodyti] užtektų apkaltinimo, kas [tada apskritai] bus nekaltas?“ Viešpats Kristus, tiesa, pranašavo, kad krikščionybėje visada bus susiskaldymo ir nukrypimų, tačiau visa tai suvokti banaliai ir dėl to Kristaus bažnyčią prakeikti arba net jos atsisakyti – tai reikia palikti kiekvieno sąžinei, ar tai darytina ir leistina. O jeigu reikėtų kalbėti apie Vokiečių ordino brolių mokymo prieštaravimus, tai aš neišmanau, kokį mokymą reikėtų įvardyti. Šitaip elgiantis gal Ordino brolius net reikėtų padaryti arijonais? Juk, kaip

[48] *Al. m. corr. ex* die. [49] *Prae h. v. exc.* nun. [50] *Al. m. supra lin.* [51] *Al. m. corr. ex* erkennen. [52] *Al. m. supra lin.*

Ordens Brüder gar arianisch machen? Denn wie bekant und / auch solches Christophorus Sandius ein Arianer außgeführet[28], daß / allezeit vor[53] und vom Nicenischen Synodo an biß auff diese Zeit un-/ter den Christen daß gelehrt worden, waß Arius gelehret, / also, daß allezeit der Catholischen Warheit wiederstanden / worden[29]. Ist demnach gewiß, daß der Deutsche Orden den / jetzigen Römischen Glauben in Preussen eingeführet habe, unge-/achtet sich auch in Preussen unterschiedliche Contradicenten nach der / Zeit eingefunden. /

Daß 4te Capittel

Von der Fundation der vier Bistümber / in Preussen

Inhalt

1. Vier Bistümber in Preussen fundiret. 2. Das Schreiben deß Pabstes / Innocentii IV. an den Bischoff Christianum[30]. 3. Daß Schreiben an / den Hohemeister. 4. Die Bekehrung der Pomerellen. /

§1. Umb selbige Zeit hat Innocentius IV. Bapst zu Rom / durch einen Legaten in Preussen A[nno] 1243 Wilhelmum, der Bi-/schoff zu Mutina war
[283r][54] und hernachmals Bapst, und Alexander // IV. genandt worden, 4 Bisthümer auffgerichtet[hh(31)] nemlich: / zu erst daß Bisthumb Culm, hernach daß Bistumb Pome-/zan, dann daß Bistumb Ermelandt, daß heut dem Culmi-/schen Bistumb vorgehet und dann daß Bistumb Samlandt; der / Erste hat seinen Sitz zu Löbaw, der zweite zu Riesenburg, der / Dritte erst zu Brunßberg und hernach zu Heylsberg, der Vierd-/te erst zu Fischhausen, hernach zu Balga, endtlich zu Königs-/berg gehabt. /

§2. Die Fundation dieser 4 Bisthümer ist im folgenden Pri-/vilegio enthalten, so vom Babst Innocentio IV. confirmiret und gege-/ben worden (daß 1. Privilegium) und lautet also: /

Litterae Sanctiss[imi]. Papae Innocentii IV. / ad Episcopum Prussiae /

Innocentius Episcopus, servus servorum Domini, Venerabili / Fratri, Episcopo Prussiae salutem et Apostolicam Benedictionem. His quae / per dilectos filios, Fratres Hospitalis S. Mariae Teutonicorum et alios Chri-/sti fideles facta sunt in Prussiae partibus, divina propiciante providen-/tia, cum exultatione spiritus intellectis et considerata terrae latitudine / ibi per grati-

hh(31) Dusburg, part 3. Chron. Pruss. c. 33.
[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. *Vide ee(28).*]

žinoma, o tai išdėsto ir arijonas Christophoras Sandijus[28], visais laikais iki Nikėjos susirinkimo ir nuo jo iki šių laikų krikščionys buvo mokomi to, ko mokė Arijus, taigi katalikiškajai tiesai priešgyniauta visą laiką[29]. Iš to aišku, kad Vokiečių ordinas Prūsijoje įvedė dabartinį Romos tikėjimą, nors ir Prūsijoje po to laiko atsirasdavo įvairių priešininkų.

Ketvirtas skyrius

Apie keturių vyskupijų įkūrimą Prūsijoje

Turinys

1. Prūsijoje įkurtos keturios vyskupijos. 2. Popiežiaus Inocento IV raštas vyskupui Kristijonui[30]. 3. Raštas didžiajam magistrui. 4. Pomeranų atvertimas.

§1. Tuo laiku Inocentas IV, Romos popiežius, per legatą Prūsijoje 1243 m.
[283r] Modenos vyskupą, vėliau tapusį popiežiumi, vadintu Aleksandru // IV, įkūrė[hh(31)] 4 vyskupijas: pirma Kulmo vyskupiją, po to Pamedės vyskupiją, tada Varmės vyskupiją, kuri šiandien turi pirmenybę prieš Kulmo vyskupiją, ir paskui Sembos vyskupiją; pirmosios rezidencija yra Liubavas, antrosios – Ryzenburgas, trečiosios pirma buvo Brunsbergas, paskui Heilsbergas, ketvirtosios pirma – Žuvininkai, paskui Balga, galų gale Karaliaučius.

§2. Šitų 4 vyskupijų fundacija yra toliau pateikiamoje privilegijoje, kuri patvirtinta ir išduota Inocento IV (pirmoji privilegija) ir skamba šitaip:

Litterae Sanctiss[imi]. Papae Innocentii IV. / ad Episcopum Prussiae

Innocentius Episcopus, servus servorum Domini, Venerabili / Fratri, Episcopo Prussiae salutem et Apostolicam Benedictionem. His quae / per dilectos filios, Fratres Hospitalis S. Mariae Teutonicorum et alios Chri-/sti fideles facta sunt in Prussiae partibus, divina propiciante providen-/tia, cum exultatione spiritus intellectis et considerata terrae latitudine / ibi per gra-

[53] *Al. m. supra lin.* [54] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs C.

am Dei acquisitae, Venerabili Fratri nostro Wilhelmo Episcopo / quondam Muthinensi, Poenitentiario nostro apud Sedem Apostolicam, con-/stituto in ipsius Prussiae et Livoniae partibus plenae Legationis officium du-/ximus committendum, eidem in ipsa Prussia et in terra Culmensi limitan-/das Dioeceses ac ipsius Prussiae terram dividendi per partes de Fratrum / nostrorum Consilio, potestatem plenariam dantes. Ita Episcopus ipsi tres in / Prussia et unam in terra Culmensi, Dioeceses limitavit, ac tres partes / fecit de terra Prussiae, quarum dilectis fratribus duas ferentibus praelio-/rum angustias ac expensarum onera, quos oportet, terrarum infeudare / pluribus, deputavit, ita ut sive unus Frater fuerit, sive plures, duas / partes terrae integrae cum omni proventu habeant. Et Episcopus si-/ve Episcopi tertiam similiter integre habeant, cum omni iurisdictione et / iure, salvis tamen Episcopo in duabus Fratrum partibus, illis omnibus, / quae non possunt, nisi per Episcopum exerceri. Verum cum nos limita-/tionem et decisionem huiusmodi duxerimus, auctoritate Apostolica / confirmandas, Fraternitati tuae per Apostolica scripta mandamus, qua-/tenus una ipsarum Dioecesium Prussiae, quam malueris, et parte / tertia terrae ipsius Dioecesis contentus existens, terras vel iura ad / partem Dioecesis, quam eligendam duxeris, pertinentia infeudare, alie-/nare, vel dare absque speciali mandato Sedis Apostolicae non praesumas, / sciens, quod quicquid de Terra Prussiae, vel terra Culmensi, aut ipsi-/us alienasti proventibus in irritum revocamus et ex nunc inane / decernimus;
[283v] si quid contra inhibitionem nostram super praedictorum // alienatione, de caetero attentabis. Si vero Dioecesem Culmensem elege-/ris tibi, de ipsa terra Culmensi sufficiat, quod in forma compositionis / factae super terra Culmensi per Te, et legatum eundem et dictos fra-/tres, nec non ipsius Terrae incolas plenius continetur. Caeterum tem-/poralia quae Tibi, Episcopatus iure, competunt, nomine nostro ac Romanae / Ecclesiae, de ipsius Legati manu accipias, confidentes te talem, sicut Pontifi-/calis dignitas et religiosa requirit honestas, in omnibus redditurum, ut / DEO et Ecclesiae sit ad gloriam, tibi redundet ad meritum et Christi fide-/libus de Prussia veniat ad profectum. Datum Anagniae III. Calend[as] Aug[usti] / Pontificat[us] nostri Anno primo etc. /

Welches Wir also verdolmetschet: /

Innocentius Bischoff, Ein Knecht der Diener Gottes, / entbeut dem Ehrwürdigen Bruder Bischoffen in / Preussen seinen Gruß undt Apostolischen Segen. /

tiam Dei acquisitae, Venerabili Fratri nostro Wilhelmo Episcopo / quondam Muthinensi, Poenitentiario nostro apud Sedem Apostolicam, con-/stituto in ipsius Prussiae et Livoniae partibus plenae Legationis officium du-/ximus committendum, eidem in ipsa Prussia et in terra Culmensi limitan-/das Dioeceses ac ipsius Prussiae terram dividendi per partes de Fratrum / nostrorum Consilio, potestatem plenariam dantes. Ita Episcopus ipsi tres in / Prussia et unam in terra Culmensi, Dioeceses limitavit, ac tres partes / fecit de terra Prussiae, quarum dilectis fratribus duas ferentibus praelio-/rum angustias ac expensarum onera, quos oportet, terrarum infeudare / pluribus, deputavit, ita ut sive unus Frater fuerit, sive plures, duas / partes terrae integrae cum omni proventu habeant. Et Episcopus si-/ve Episcopi tertiam similiter integre habeant, cum omni iuris dictione et / iure, salvis tamen Episcopo in duabus Fratrum partibus, illis omnibus, / quae non possunt, nisi per Episcopum exerceri. Verum cum nos limita-/tionem et decisionem huiusmodi duxerimus, auctoritate Apostolica / confirmandas, Fraternitati tuae per Apostolica scripta mandamus, qua-/tenus una ipsarum Dioecesium Prussiae, quam malueris, et parte / tertia terrae ipsius Dioecesis contentus existens, terras vel iura ad / partem Dioecesis, quam eligendam duxeris, pertinentia infeudare, alie-/nare, vel dare absque speciali mandato Sedis Apostolicae non praesumas, / sciens, quod quicquid de Terra Prussiae, vel terra Culmensi, aut ipsi-/us alienasti proventibus in irritum revocamus et ex nunc inane / decernimus;
[283v] si quid contra inhibitionem nostram super praedictorum // alienatione, de caetero attentabis. Si vero Dioecesem Culmensem elege-/ris tibi, de ipsae terra Culmensi sufficiat, quod in forma compositionis / factae super terra Culmensi per Te, et legatum eundem et dictos fra-/tres, nec non ipsius Terrae incolas plenius continetur. Caeterum tem-/poralia quae Tibi, Episcopatus iure, competunt, nomine nostro ac Romanae / Ecclesiae, de ipsius Legati manu accipias, confidentes te talem, sicut Pontifi-/calis, dignitas et religiosa requirit honestas, in omnibus redditurum, ut / DEO et Ecclesiae sit ad gloriam, tibi redundet ad meritum et Christi fide-/libus de Prussia veniat ad profectum. Datum Anagniae III. Calend[as] Aug[usti] / Pontificat[us] nostri Anno primo etc. /

Ją mes išverčiame šitaip:

Švenčiausiojo popiežiaus Inocento IV laiškas Prūsijos vyskupui

Vyskupas Inocentas, Dievo tarnų tarnas, siunčia gerbiamajam broliui Prūsijos vyskupui savo pasveikinimą ir apaštališkąjį palaiminimą

Nach dem Unß kundt worden, waß in den Preussen Landen / von Unserm geliebten Sohn, dem Bruder des Deutschen Hauses / von Jerusalem und andern Christgläubigen durch die Gnädige / Vorsehung Gottes verrichtet, haben Wir in erwegung der / weitschweiffigkeit des Landes, so durch Gottes Gnade da-/selbst erworben, nöthig erachtet, Unsern Poenitentiario bey hie-/sigem Apostolischen Stuehl Wilhelmo, weilandt Bischoff von / Modena, in die Preussische und Lieffländische Länder, alß einen / Legaten mit gnugsahmer Plenipotentz zu schicken, daß er in / Preussen und im Culmischen Lande die Gebiethe in gewisse[55] Theile / und zu gewissen Gräntzen mit zuziehung und Raht Unserer / Brüder des Deutschen Hauses ziehe. Also hatt Obgedachter / Bischoff drey Bezirckt in Preussen und eins im Culmischen / Landt limitiret und begräntzet, nemblich: drey Theill des Lan-/des Preussen, davon unserm Geliebten Bruder dieses[56] Deut-/schen Hauses zwee Theil, weil sie die Onera des Kriegs und / Expensen daß[57] Land zum besten auff sich nehmen müssen, zu-/geschlagen, dergestalt es mag ein Bruder oder viele seyn, so sol-/len Ihm doch beyde Theil volkömlich mit allen Proventen zustat-/ten kommen. Deßgleichen auch der Bischoff oder die Bischöffe / sollen gleicher weiß das dritte Theil des Landes vollköm-/lich haben, doch mit Vorbehalt der Iurisdiction und des / Rechts, in den Landen des Ordens Brüder, in allen den / Sachen, die nicht anders, alß durch einen Bischoff können / verrichtet werden. Wann wir nun diese Abtheilung / und Berahmung gewillet seyn, durch unsere Apostolische / Auctoritäth zu confirmiren. Alß befehlen Wir
[284r] Eu[re] // Brüderlich[e] Liebe, krafft dieses Apostol[ischen] Brieffs, welcher gestalt Ihr / Ein Theil von dem Preussen Landt, welches Ihr vor andern hie ge-/habt auch erwehlet und damit content seydt, auch nichts daran[58] / von Landen und Rechten andern zu leihen oder wegzugeben und / zu vereussern, ohne unser undt des Apostolischen Stuhls special-Man-/dat Euch unterstehet, woll wissende, daß alles daßjenige, waß / etwa von den Landen Preussen oder Culmen und sein Einkünfften / vergeben undt vereussert wirdt werden, daß wir solcheß vor / ungültig erkennen und ex nunc durchauß revociret und annulli-/ret wissen wollen. So ihr aber Euch lieber dem Culmischen / district erwehlen wollet. Werdet Ihr damit zufrieden seyn; / waß Euch der Vortrags[59] Formul, so von Euch und unserm Lega-/ten und gedachten Brüdern undt dehro Inwohner geschehen, in sich / schleust. Sonsten die Temporalia, die

[55] *Al. m. supra lin.* [56] *MSB:* des. [57] *MSB:* dem.

Sužinoję, ką Prūsijos žemėse Dievo apvaizdos dėka nuveikė mūsų mylimas sūnus, Jeruzalės Vokiečių ordino brolis, ir kiti tikintieji Kristų, mes, atsižvelgdami į didumą šalies, kuri Dievo malonės dėka ten buvo įgyta, nutarėme esant reikalinga į Prūsijos ir Livonijos žemes kaip legatą su visais įgaliojimais pasiųsti mūsų nuodėmklausį prie čionykščio Apaštališkojo Sosto Vilhelmą, buvusį Modenos vyskupą, kad jis teritorijas Prūsijoje ir Kulmo žemėje padalintų į tam tikras dalis su tam tikromis ribomis, pasinaudodamas mūsų brolių iš Vokiečių ordino patarimais. Tad minėtas vyskupas išskyrė tris sritis Prūsijoje ir vieną Kulmo žemėje bei nustatė jų ribas, būtent: tris sritis Prūsijoje, iš kurių dvi dalis paskyrė mūsų mylimam šito Vokiečių ordino broliui, nes jie turi prisiimti karo vargus ir išlaidas kraštui sutvarkyti, tad gali būti ar vienas brolis, ar daugelis, bet jam turi visiškai atitekti abi dalys su visu išlaikymu. Taip pat ir vyskupas ar vyskupai tokiu pat būdu visiškon priklausomybėn turi gauti trečiąją krašto dalį, tačiau su jurisdikcijos ir teisės sąlyga Ordino brolių žemėse dėl visų tų dalykų, kurie niekieno kito negali būti atliekami, o tiktai vyskupo. Dabar mes norime šitą padalijimą ir apribojimą patvirtinti savo apaštališkuoju autoritetu. Taigi įsakome Jūsų //
[284r] broliškajai meilei šituo apaštališkuoju laišku: kokią Prūsijos krašto dalį Jūs čia turėjote ir pasirinkote ir esate tuo patenkintas, tai nieko iš tų žemių ir teisių kitiems neišnuomokite arba neatiduokite ir neparduokite, neturėdami mūsų ir Apaštališkojo Sosto specialaus leidimo, gerai žinodami, kad visa tai, kas iš Prūsijos ar Kulmo žemių ir pajamų bus atiduota ir parduota, mes pripažinsime negaliojant ir nuo dabar ketiname visiškai atšaukti ir anuliuoti. Bet jeigu Jūs veikiau pasirinksite Kulmo sritį, Jūs būsite tuo patenkintas; tai apima sutarties formulė, kuri atsirado Jūsų ir mūsų legato bei minėtųjų brolių dėka. Apskritai pajamas, kurios Jums priklauso pagal vyskupo pareigas, Jūs

[58] *MSB:* davon. [59] *MSB:* Vertrags.

Euch nach Bischofflichem / Ambte zukommen, wendet[60] Ihr in unserm und der Röm. Kirchen / Nahmen von der Hand des Bischoffs empfangen. Undt vertra-/uen Wir, Ihr werdet Euch so erzeigen, als die Bischoffliche Wür-/de und euer Geistlicher Standt und Ehr es erfordert, daß es / Gott und der Kirchen zu Ruhm und Ehr, Euch zum künfftigen / Verdienst undt denen Christglaubigen in Preussen zum Auff-/wachs gereichen werde. Datum zu Avignon 27. Julii Unsers / Päbstumbs im 1sten Jahr. /

§3. Eben derselbe Bapst Innocentius IV. hatt in dieser Sa-/che an den Hohmeister geschrieben; welcher Brieff folgendes / lauts ist: /

2. Literae Pontificis M[aximi] ad Magistrum / ac Fratres Ordin[is] Teutonici /

Innocentius Episcopus Servus Servorum DEI / dilectis filiis, Magistro ac Fratribus S. Mariae Teutonicorum salutem / et Apostolicam benedictionem. Limitum Dioecesium Prussiae con-/iunctae sibi Terrae Culmensi ac divisionem terrarum ipsius Prussiae, / quas de Mandato nostro apud Sedem Apostolicam provida delibera-/tione praehabita fecit Venerabilis Frater noster Episcopus Motunensis, / Poenitentiarius noster in partibus illis Apostolicae Sedis Legatus, / prout in ipsis literis super haec confectis plenius continetur, ratas / habentes et firmas eas Auctoritate Apostolica confirmamus et prae-/sentis Patrocinio communivimus. Tenorem autem literarum ipsa-/rum praesentibus de verbo ad Verbum fecimus annotari, qui ta-/lis est. /

GHILHELMUS, miseratione divina Episcopus Mutinensis Apo-/stolicae Sedis Legatus, omnibus praesentes literas inspecturis salutem. / In Nomine
[284v] JESU Christi, Noverit universitas vestra, quod // Sanctissimus Pater, Dominus Innocentius Papa IV. inter alia, quae ad / Legationis officium pertinent, commisit nobis, in eius praesentia constituto, ut limitare possemus dioeceses, intra terminos nostrae Legationis et Episco-/pos instituere in iisdem, cuius auctoritate de Regionibus iam conversis / limitavimus sic Dioeceses in Prussia. Primam enim Dioecesim limitavimus de / Terra Culmensi sicut circumeunt tres fluvii Vistula Drwenca et Ossa / ita, quod in eadem Diocesi Lubavia includatur. Veruntamen in Terra / Culmensi ad Episcopum, qui pro tempore fuerit, pertineat illud duntaxat, / quod de Communi Consensu et voluntate Episcopi Prussiae ac Fratrum / Hospitalis B. Mariae Teuthonicorum et hominum in eadem Terra Culmensi / manentium ordinatum fuit, quando primo ad habitationem illius deserti / homines intraverunt. Videlicet una

[60] *MSB:* werdet.

mūsų ir Romos bažnyčios vardu gausite iš vyskupo rankų. Ir mes tikime, kad Jūs taip pasirodysite, kaip reikalauja vyskupo titulas ir Jūsų dvasiškasis luomas bei garbė, kad tai prisidės prie Dievo ir Bažnyčos šlovės bei garbės, prie Jūsų būsimos naudos ir prie Prūsijos tikinčiųjų į Kristų brandos. Duota Avinjone liepos 27-ąją pirmaisiais mūsų pontifikato metais.

§3. Tas pats popiežius Inocentas IV šiuo reikalu rašė didžiajam magistrui; tas laiškas skamba šitaip:

2. Literae Pontificis M[aximi] ad Magistrum / ac Fratres Ordin[is] Teutonici /

Innocentius Episcopus Servus Servorum DEI / dilectis filiis, Magistro ac Fratribus S. Mariae Teutonicorum salutem / et Apostolicam benedictionem. Limitum Dioecesium Prussiae con-/iunctae sibi Terrae Culmensi ac divisionem terrarum ipsius Prussiae, / quas de Mandato nostro apud Sedem Apostolicam provida delibera-/tione praehabita fecit Venerabilis Frater noster Episcopus Motunensis, / Poenitentiarius noster in partibus illis Apostolicae Sedis Legatus, / prout in ipsis literis super haec confectis plenius continetur, ratas / habentes et firmas eas Auctoritate Apostolica confirmamus et prae-/sentis Patrocinio communivimus. Tenorem autem literarum ipsa-/rum praesentibus de verbo ad Verbum fecimus annotari, qui ta-/lis est. /

GHILHELMUS, miseratione divina Episcopus Mutinensis Apo-/stolicae Sedis Legatus, omnibus praesentes literas inspecturis salutem. / In Nomine
[284v] JESU Christi, Noverit universitas vestra, quod // Sanctissimus Pater, Dominus Innocentius Papa IV. inter alia, quae ad / Legationis officium pertinent, commisit nobis, in eius praesentia constituto, ut limitare possemus dioeceses, intra terminos nostrae Legationis et Episco-/pos instituere in iisdem, cuius auctoritate de Regionibus iam conversis / limitavimus sic Dioeceses in Prussia. Primam enim Dioecesim limitavimus de / Terra Culmensi sicut circumeunt tres fluvii Vistula Drwenca et Ossa / ita, quod in eadem Diocesi Lubavia includatur. Veruntamen in Terra / Culmensi ad Episcopum, qui pro tempore fuerit, pertineat illud duntaxat, / quod de Communi Consensu et voluntate Episcopi Prussiae ac Fratrum / Hospitalis B. Mariae Teuthonicorum et hominum in eadem Terra Culmensi / manentium ordinatum fuit, quando primo ad habitationem illius deserti / homines intraverunt. Videlicet una

mensura tritici de unco et insuper / sexcenti mansi de Terra competenti vel competentibus locis ipsius Terrae / Culmensis. Secundam vero Dioecesim limitavimus, sicut claudit Ossa, Vi-/stula et Stagnum Drausen, ascendendo per flumen de Passalve ita quod / Insula de Quidzino et Santeri, in eadem Dioecesi habeantur. Tertiam / quoque limitavimus sicut claudit recens mare ab occidente ad flumen /quod dicitur Pregora [!][61], sive Lipsa, ab Aquilone ad stagnum praedictum / Drausen a meridie ascendendo per praedictum Pessalviense flumen / contra orientem, usque ad terminos Litvinorum. De non conversa / Terra autem Prussiae iam dictae limitavimus Quartam Dioecesem [!][62] / sicut claudit mare Salsum ab Occidente et flumen Memele ab Aqui-/lone et meridie flumen Praegora, versus Orientem, usque ad terminos / Litvinorum; ita quod praedicta flumina omnia communia sint Dioece-/sibus, quae ipsis fluminibus terminantur. Praeterea, quia Fratres prae-/dicti totum pondus expensarum et praeliorum sustinent, et quia multis / oportet illos infeudare Terras, sic divisimus Terras Prussiae, ut sive unus fu-/erit, sive plures fratres, duas partes integre, cum omni proventu habe-/ant et Episcopus sive Episcopi tertiam integram, cum omni iuris dicti-/one et iure, salvis tamen Episcopo in duabus partibus Fratrum, illis / omnibus, quae non possunt nisi per Episcopum exerceri. Verum ut haec / Terrarum divisio effectum debitum consequatur, ipsa in nomine / JESU Christi fiat primo iuxta voluntatem et consensum Episcopi / ac Fratrum Hospitalis eiusdem, et si concordia intervenire non poterit, / tunc Episcopi eligant communes amicos, per quos huiusmodi divi-/sio fiat. Et si taliter concordare non poterunt, tunc ipsi Fratres, / quia Terra ipsis, notior est, dividant, Prussiam in tres partes, et de una / ipsarum partium habeat Episcopus optionem, vel si forte ipse nolue-/rit eligere, quae pars ex illis tribus cedat Episcopo, sicut sortes dede-/rint terminentur. In cuius rei Testimonium praesens scriptum Si-/gilli nostri Munimine duximus roborandum. Datum Anangniae [!][63]. / Anno Domini MCCXLIII. die IV. Iulii Indictione I. Pontifi-/catus eiusdem
[285r] Domini Papae Anno I. // Nulli ergo hominum liceat, hanc paginam nostrae Confirmationis / infringere, vel ei ausu temerario contraire, si quis autem hoc attentare / praesumpserit, indignationem Omnipotentis DEI et B. B. Petri et Pauli / Apostolorum eius, se noverit incursurum. Datum Anagniae VIII. Idus / Octobr[ias] Pontificatus nostri Anno primo. /

[61] *Scr. err.:* Praeroga. [62] *Scr. err.:* Diocesen. [63] *Scr. err.:* Avangniae.

mensura tritici de unco et insuper / sexcenti mansi de Terra competenti vel competentibus locis ipsius Terrae / Culmensis. Secundam vero Dioecesim limitavimus, sicut claudit Ossa, Vi-/stula et Stagnum Drausen, ascendendo per flumen de Passalve ita quod / Insula de Quidzino et Santeri, in eadem Dioecesi habeantur. Tertiam / quoque limitavimus sicut claudit recens mare ab occidente ad flumen /quod dicitur Praeroga [!], sive Lipsa, ab Aquilone ad stagnum praedictum / Drausem a meridie ascendendo per praedictum Pessalviense flumen / contra orientem, usque ad terminos Litvinorum. De non conversa / Terra autem Prussiae iam dictae limitavimus Quartam Dioecesem [!] / sicut claudit mare Salsum ab Occidente et flumen Memele ab Aqui-/lone et meridie flumen Praegora, versus Orientem, usque ad terminos / Litvinorum; ita quod praedicta flumina omnia communia sint Dioece-/sibus, quae ipsis fluminibus terminantur. Praeterea, quia Fratres prae-/dicti totum pondus expensarum et praeliorum sustinent, et quia multis / oportet illos infeudare Terras, sic divisimus Terras Prussiae, ut sive unus fu-/erit, sive plures fratres, duas partes integre, cum omni proventu habe-/ant et Episcopus sive Episcopi tertiam integram, cum omni iuris dicti-/one et iure, salvis tamen Episcopo in duabus partibus Fratrum, illis / omnibus, quae non possunt nisi per Episcopum exerceri. Verum ut haec / Terrarum divisio effectum debitum consequatur, ipsa in nomine / JESU Christi fiat primo iuxta voluntatem et consensum Episcopi / ac Fratrum Hospitalis eiusdem, et si concordia intervenire non poterit, / tunc Episcopi eligant communes amicos, per quos huiusmodi divi-/sio fiat. Et si taliter concordare non poterunt, tunc ipsi Fratres, / quia Terra ipsis, notior est, dividant, Prussiam in tres partes, et de una / ipsarum partium habeat Episcopus optionem, vel si forte ipse nolue-/rit eligere, quae pars ex illis tribus cedat Episcopo, sicut sortes dede-/rint terminentur. In cuius rei Testimonium praesens scriptum Si-/gilli nostri Munimine duximus roborandum. Datum Anangniae [!] / Anno Domini MCCXLIII. die IV. Iulii Indictione I. Pontifi-/catus eiusdem
[285r] Domini Papae Anno I. // Nulli ergo hominum liceat, hanc paginam nostrae Confirmationis / infringere, vel ei ausu temerario contraire, si quis autem hoc attentare / praesumpserit, indignationem Omnipotentis DEI et B. B. Petri et Pauli / Apostolorum eius, se noverit incursurum. Datum Anagniae VIII. Idus / Octobr[ias] Pontificatus nostri Anno primo. /

Welches Wir also verdolmetschet haben: /

Innocentius Bischoff, ein Knecht der Diener Gottes, Ent-/beut seinen vielgeliebten Brüdern des Deutschen Hauses S. / Marien seinen Gruß und Apostolischen Segen. /

Was Unser Legat in Eurem Landt eigentlich abgeschickt / uff Unsre undt deß Apostolischen Stuls Zulaß und befehl nach / vor wollgehabter deliberation in limitirung undt abtheilung / der nach[64] sich angräntzenden Länder Preussen und Culm verrich-/tet und waß vor eine Schrifft deßwegen auffgerichtet, haben / Wir krafft dieser Schrifft Unser Apostolischen auctoritäht nach / bekräfftigen und mit unsern Schutz befestigen wollen, der In-/halt vorgedachter Schrifft, so Wir von Wort zu Wort abschreiben / lassen, ist dieser: /

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden Bischoff zu Modena, / des H. Apostolischen Stuhls Legat, entbeut allen und Jeden, so die-/se Schrifft lesen, alles Heil im Nahmen Jesu Christi: Kundt und / zu wissen sey Jedermänniglich, daß S[eine] Päbstl. Heiligkeit Innocen-/ tius der IVdte unter andern Sachen, die Er auch seinem Legaten / eigentlich undt Persönlich auffgetragen hatt, auch mit gegeben, / daß Wir die Gräntzscheidungen der District nach unserer / Instruction, die Bischöffe betreffendt in bewusten Landt, / vornehmen sollen, krafft dessen wir von dem schon bekehrten / Landt dergestalt die District in Preussen limitiret haben: / den Ersten Sprengel haben Wir limitiret vom Colmischen Lande, / wie solches beschlossen ist, von denn Flüssern Weissel, Drwantz[65] / und Ossa, doch daß wir auch daß Land Löbaw darin ein-/gezogen haben, allein soll dem gegenwertigen Bischoff von / Culm undt so dem künfftig sein wird, nur daß Jenige / Theil davon zukommen, waß mit gemein Raht undt be-/willigung des Bischoffs in Preussen undt des Brudern[66] / des Teutschen Hauses S. Mariaen undt denen Einwohnern / im Culmischen Lande geschlossen ist, alß Sie in daß wüste / Landt eingetretten seindt. Nemblich: 1 Scheffel Weitzen / von jedem Hacken und drüber 600 Huben Landes in / dem Lande Culm. Den Zweyten Sprengel haben Wir
[285v] li-/mitiret, wie die Flüsse Ossa, Weissel und der See Drausen // auffwerts den Fluß Passarye[67] zu, also daß die Insul Quidzin / (Marien-werder) und Santis[68] in demselben Sprengel seyn sol-/len. Dem[69] Dritten Sprengel haben wir dergestalt limitiret, / wie solches beschlüsset das Friesche Haff, von

[64] *MSB:* nahe. [65] *MSB:* Drewantz.

Tai išvertėme šitaip:

Vyskupas Inocentas, Dievo tarnų tarnas, siunčia savo labai mylimiems Švč. Marijos vokiečių ordino broliams savo pasveikinimą ir apaštališkąjį palaiminimą.

Ką mūsų legatas, į Jūsų šalį iš tikrųjų pasiųstas Mūsų ir Apaštališkojo Sosto leidimu ir įsakymu, po sėkmingų svarstymų nuveikė apribojant ir atskiriant besiribojančias Prūsijos ir Kulmo šalis ir kokį raštą dėl tų dalykų surašė, Mes šituo raštu savo apaštališkuoju autoritetu patvirtiname ir sutvirtiname savo globa. Minėto rašto, kurį mes duodame nurašyti žodis žodin, turinys yra šitoks:

Mes, Vilhelmas, iš Dievo malonės Modenos vyskupas, Šv. Apaštališkojo Sosto legatas, visiems ir kiekvienam, kas šitą raštą skaitys, Jėzaus Kristaus vardu siunčiame išganymą: teišgirsta ir težino kiekvienas, kad Jo popiežiškoji Šventybė Inocentas IV, be kitų dalykų, kuriuos jis primygtinai ir asmeniškai pavedė ir savo legatui, davė ir užduotį, kad mes pagal savo instrukciją vyskupams šioje šalyje nustatytume sričių ribas, kuo remdamiesi mes šioje jau apkrikštytoje šalyje išskyrėme šias sritis Prūsijoje: pirmąją diecezją mes nustatėme Kulmo krašte, kaip nutarta, nuo Vyslos, Dravantos ir Osos upių, tačiau taip, kad mes čia įtraukėme ir Liubavos kraštą, tačiau dabartiniam Kulmo vyskupui, taip pat ir būsimam, atiteks tik ta dalis, kuri bus nustatyta kartu susitarus ir leidus Prūsijos vyskupui, Švč. Marijos vokiečių ordino broliams ir Kulmo žemės gyventojams, kurie įeis į šitą tuščią žemę. Būtent: pūras kviečių nuo kiekvienos žagrės ir 600 ūbų žemės Kulmo žemėje. Antrą diecezją nustatėme nuo upių Osa, Vysla ir Drūso *(Drausen)*
[285v] ežero // aukštyn Pasargės upės link, taip kad Kvedenavos *(Marien-werder)* ir Cantero *[Zanter]* sala turi likti šioje diecezijoje. Trečiąją diecezją mes išskyrėmė tokiu būdu, kad ją uždaro Aistmarės, iš vakarų Priegliaus link,

[66] *MSB:* der Brüder. [67] *MSB:* Passarge. [68] *MSB:* Zanter. [69] *MSB:* Den.

Abends-werts / zum Fluß Pregel, oder Lipsa hinn. Von Mitternacht werts / biß an den See Drausen, Mittags-werts auffgehende durch / die Passarie gegen Morgen biß an die Littausche Gräntze. / Den Vierdten Sprengel haben Wir gemacht von denn[70] noch nicht / bekehrten Land, wie Er mit dem gesaltzen Meer (die Ostsee) von / Abendt und den Memel Fluß von Mitternacht und Mittag / der Fluß Pregel, gegen Morgen biß an die Littausche Grän-/tzen geht; also daß vorbenandte Flüsser dennen Sprengeln, / die mit ihnen gräntzen, sollen gemein seyn. Über daß, weil / vorbesagte Brüder alle die Last des Krieges vor die Unkosten / daß Land zu besetzen thun müssen, haben Wir die Lande / Preussen so eingetheilet, daß der Orden, es möge[71] viele oder / auch nur Einer von den Brüdern seyn, Zwe Theil, dessen / volkomlich mit allen Proventen und Einkommen geniessen / sollen. Der Bischoff aber und die Bischöffe den dritten Theil / mit allen behörigen Iurisdiction und Recht, jedoch ohne / praeiuditz der Bischöfflichen Rechte in den Dingen, die / an selbigem Landtheil nicht anders, alß durch einen Bi-/schoffen verrichtet können werden. Aber daß diese Lands-/theilung zum gebührenden effect gerathe, kan solche einge-/theilet werden mit willen und Consens des Bischoffs / und der Brüder deß Hospitals. So sie aber deßwegen / sich nicht vertragen möchten, soll der Bischoff beyderseits / gutte Freunde wehlen, dadurch die Eintheilung geschehen / solte, so sollen die Brüder, alß denen daß Landt auffs beste / bekannt ist, das Preussen in 3 Theil theilen. Und den / soll der Bischoff die Wahl haben, eins davon zu nehmen, / und so Er daß nicht thun wolte, sol es durchs Loß gethei-/let werden. Zum Bezeugniß[72] dessen haben Wir gegen-/wertige Schrifft mit unserm Insiegel bekräfftigen lassen. / Gegeben zu Avangnia im Jahr des H[er]rn MCCXLIII. / den 4. Julii in der Ersten Indiction undt im ersten Jahr / der Regierung S[einer] Päbstl. Heiligkeit. /

Soll demnach keinem Menschen freystehen, diese un-/sere Confirmation Schrifft zu brechen oder derselben fre-/wentlich entgegen zu handeln. So aber jemandt sol-/ches zu thun sich erkühnen möchte, soll er wissen, daß /
[286r] er in dem Zorn des Allmächtigen [!][73] Gottes und der H[eiligen] // Apostel Petri und Pauli einfallen werde. Gegeben zu / Avignon, den 5. Octob[ris] im ersten Jahr unser Regierung. /

Welches alles Carolus IV. der Röm. Kayser in der Güld-/nen Bulla ratificiret den 22. Septemb[ris] A[nn]o 1372. /

[70] *MSB:* dem. [71] *MSB:* mögen.

kitaip *Lipsos* upės. Iš šiaurės iki Drūso *(Drausen)* ežero, į pietus einant per Paseriją į rytus iki lietuvių sienos. Ketvirtąją diecezją sudarėme iš dar neatverstos šalies, nuo sūriosios jūros (Baltijos jūros) iš vakarų ir Nemuno upe iš šiaurės bei Priegliaus upe pietuose, į rytus iki lietuvių sienos; taigi minėtosios upės toms diecezijoms, kurios su jomis ribojasi, turi būti bendros. Be to, kadangi minėti broliai užimdami kraštą turi savo lėšomis nešti visą karo naštą, tai mes Prūsijos žemes taip padalijome, kad Ordinas, ar tai būtų daug brolių, ar tik vienas, turi naudotis dviem dalimis, su visu proviantu ir visomis pajamomis. O vyskupas ir vyskupai gauna trečiąją dalį su visa priklausančia jurisdikcija ir teisėmis, ir [brolių dalyje] vyskupo jurisdikcija galioja dėl tų dalykų, kurie šioje krašto dalyje negali būti sprendžiami kitaip, negu per vyskupą. Bet kad šitas šalies padalijimas susilauktų deramo efekto, turi būti vyskupo ir Ordino brolių valia ir sutarimas. O jeigu jie dėl to nesusitartų, tai vyskupas iš abiejų šalių turi parinkti patikėtinius vykdyti šitą padalijimą, ir broliai, kuriems šita šalis geriausiai pažįstama, turi Prūsiją padalinti į tris dalis. Ir tada vyskupas turi turėti galimybę rinktis, kurią iš jų imti jam, o jeigu jis šito nenorėtų daryti, tai dalybos spręstinos burtais. Šitai paliudyti mes šį raštą liepėme patvirtinti mūsų antspaudu. Duota Avinjone Viešpaties Dievo MCCXLIII metais. Jo popiežiškosios Šventybės pirmosios indikcijos ir pirmųjų valdymo metų liepos 4 d.

Joks žmogus neturi teisės šitą mūsų konfirmacinį raštą sulaužyti arba piktadariškai veikti prieš jį. O jeigu kas nors išdrįstų taip daryti, tai težino,
[286r] kad jis sukeltų Visagalio Dievo ir šv. // apaštalų Petro ir Pauliaus pyktį. Duota Avinjone spalio 5 d. pirmaisiais mūsų valdymo metais.

Visa tai Romos imperatorius Karolis IV ratifikavo 1372 m. rugsėjo 22 d.

[72] *MSB:* Gezeugniß. [73] *Scr. err.:* Allmächligen.

§4. Weil Pomerellen zum Königlichen Preussen gehö-/ret, solte man auch hie einführen, wie selbiges zum Christl. / Glauben bekehret worden, allein weilln Wir davon in den Histo-/rien nicht viel Nachricht haben, alß bleibt es dabey, daß die Pomme-/rellen, theils durchs Exempel der Vor-Pommern, so durch den Otto / Bischoff von Bamberg, alß auch der Preussen, bey welchem der H. / Adalbertus gewesen, von dem die Pommern viel gehalten, wie oben / erwehnet, sindt zum Christlichen Glauben gebracht worden und / hatt viel geholffen, alß Subesla[us][74], des Hertzogs Boguslai in Hin-/ter Pommern Sohn, ist Catholisch worden, wie solches auß den / *Monumentis Oliviensib[us]*[31] und Schütz[ens] *Chron[ica]*[ii(32)] erhellet. Undt weil / die Herren sindt beständig im Glauben blieben, sindt die Unter-/thanen auch fest im Christlichen Glauben verharret[kk(33)]. Die Kir-/chen aber in Pom-[m]erellen sind ins Cujavische Bißthumb incorporiret. /

Daß 5te Capittel

Helt in sich den Catalogum der Bischöff in Ermelandt, / wie sie nach einander gefolget

Von diesem Bistumb handlen Wir billig zu erst, weil es jetzo / vor allen andern Preuss. Bistumbern den Vorzug hatt, undt / ihm annoch die andern Bistumber gerne den Vortritt lassen. /

Im Ermländischen Bistumben / sindt gewesen /

1. Anshelmus, auß Meissen bürtig[75], ein Ordenß-Herr, ist vom / Bapst Innocentio IV. die Preussen zu bekehren geschicket worden. / Er hat zuvor seinen Sitz gehabt zu Braunßberg, allwo Er S. Andreae / Kirche gebauet und einen Thumb von 16 Thum-Herren und 4 / Praelaten gestifftet. Dieser soll die Eiche, so dem Gurcho von den / Preussen ist geheiliget gewesen und bey Heiligen-Beyl gestanden, / außgerottet haben, hernachmahls, alß Braunßberg von den / Preussen ist verbrandt worden, ist Er nach Elbing gezogen, da / Er endtlich gestorben und zu Schloß in S. Andreae Kirche begra-/ben worden. Unter andern Statutis, die er gemacht, sindt die-/se: daß das Recht, einen Probst, Decanum, Cantoren, Scholasti-/cum undt Custo-

[ii(32)] Lib. 1. fol. 11.

[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

[kk(33)] Reich.[!] Curik. Lib. 4. Chron. Dantis. c. 2.

[Curicke, Reinhold, Der Sadt Dantzig historische Beschreibung, Danzig, 1687; Amsterdam, 1688.]

§4. Kadangi M. Pomeranija priklauso prie Karališkosios Prūsijos, tai čia reikėtų įterpti, kaip ji buvo atversta į krikščionių tikėjimą, bet kadangi mes *Istorijose* apie tai randame nedaug žinių, tai liksim prie to, kad pomeranai, iš dalies Vakarų Pomeranijos pavyzdžiu, į krikščionišką tikėjimą buvo atvesti Bambergo, taip pat ir Prūsijos vyskupo Otto, pas kurį buvo ir šv. Adalbertas, o jį, kaip anksčiau minėta, pomeranai didžiai vertino; daug padėjo tai, kad Subeslavas, Rytų Pomeranijos hercogo sūnus, tapo kataliku, kaip aiškėja iš Olivos istorinių dokumentų *(Monumentis Oliviensibus)*[31] ir Schützo *Kronikos*[ii(32)]. O kadangi valdovai visą laiką tikėjo, tai ir valdiniai tvirtai laikėsi krikščioniškojo tikėjimo[kk(33)]. Tačiau M. Pomeranijos bažnyčios buvo inkorporuotos į Kujavijos vyskupiją.

Penktas skyrius

Pateikiamas Varmės vyskupų sąrašas pagal metus

Apie šitą vyskupiją pirma kitų kalbame todėl, kad ji dabar iš visų Prūsijos vyskupijų turi pirmenybę ir kitos vyskupijos šitą pirmavimą jai mielai užleidžia.

Varmės vyskupijoje buvo

1. Anshelmas [Anzelm], kilęs iš Meiseno, Ordino narys, popiežiaus Inocento IV pasiųstas atversti prūsų. Pirma rezidenciją turėjo Braunsberge, kur jis pastatė Šv. Andriaus bažnyčią ir įkūrė katedrą, kurioje buvo 16 kapitulos narių ir 4 prelatai. Jis esą sunaikinęs ąžuolą, kuris prūsų buvo skirtas *Gurchui* ir stovėjo prie Šventapilės; vėliau, kai prūsai sudegino Braunsbergą, jis persikėlė į Elbingą, kur galų gale numirė ir buvo palaidotas pilyje Šv. Andriaus bažnyčioje. Tarp kitų jo įdiegtų įstatų yra šie: teisę rinkti kapitulos valdytoją,

[74] *MSB:* Subislaus. [75] *MSB:* gebürtig.

den zu wehlen, solte bey dem Bischoff undt / Thum Capittel seyn. Einen Archidiaconum aber zu wehlen / solte bey dem Bischoff allein stehen; die Wahl des Bischoffs soll / bey dem Capittel stehen. //

[286v] 2. Henricus I. Zuvor Dechant zu Brunsberg; hat Brunsberg / dahin, wo es itzunder stehet, versetzet, hat zu Wormdit und Gutt-/stadt etliche Gebäude auffgesetzet, Frawenburg gebauet; diesem / Heinrico hatt eine Edle Preussin, Soupna, alle Ihre Gütter ver-/macht, derselben zu Ehren hat Er die Stadt auch Frawenburg / genennet und hat daselbst ein Thum-Capittel gestifftet, wel-/ches nun auch Warmia, Ermelandt genennet wird. /

3. Eberhardus ist zuvor ein Thumherr gewesen, hernach zum Bi-/schoff vom Thum-Capittel erwehlet worden. Selbiger soll Worm-/dit, Gudtstatt und Heylsberg vollkommener gebauet haben, / dieser Bischoff soll einen Streitt mit dem Hohmeister Ludero / gehabt wegen Bartenstein und Schippenbeil, die Er zum / Bistumb ziehen wollen, welches Ihm aber nicht angangen. Dieser / Bischoff ist begraben zu Frawenburg Anno 1326, den 8. Junii. /

4. Jordanus, ein Thumherr, ist zwe Jahr auch 6 Monath Bischoff / gewesen. Ist gestorben zu Heilsberg und begraben zu Frawen-/burg Anno 1328, den 6ten Kal[endas] [Decem]bris[76]. /

5. Henricus II. mit dem Zu Nahmen Wagenachs, ein Königsber-/ger, ist von denn Thumherren zum Bischoff erwehlet worden, / starb A[nn]o 1334, den 9. April, liegt zu Frawenburg begraben. / Hie sol daß Bistumb 4 Jahr vaciret haben. /

6. Hermanus de Praga, Herr in Liebenstein, auß Mehren, / Johannis I. Königs in Böhmen Orator und Raht, ist vom Bapst zu / Rom in Preussen geschicket worden, daß Er dieses Bistumb / wieder die Gewalt der Creutz-Herrn und deß Ordens beschü-/tzete. Dieser soll Seeburg, Bischstein und die neue Stadt / Brunsberg[77] gebauet haben. Ist gestorben A[nn]o 1350, liegt in / Frawenburg begraben. /

7. Johannes I. auß Meissen, war zuvor Dechant zu Frawen-/burg; dieser hat erhalten, daß das Bistumb Ermlandt von / keinem alß nur vom Bapst allein dependiren solte, zu die-/ses Zeiten soll auch noch eine Romove in Preussen gewe-/sen seyn. Dieser Bischoff soll die Schlösser Heilsberg undt / Seeburg, auch die Thum Kirche zu Frawenburg prächtig / gebauet haben. Ist gestorben Anno 1355. /

[76] *Scr. orig.*: Xbris. [77] *MSB:* Braunsberg.

dekaną, kantorių, scholastą ir kustošių turi turėti vyskupas ir katedros kapitula. Tačiau rinkti arkidiakoną turėtų vien tik vyskupas; vyskupo rinkimas turi priklausyti kapitulai. //

[286v] 2. Henricas I [Henricus I Fleming]. Prieš tai buvo dekanas Braunsberge; perkėlė Braunsbergą ten, kur jis dabar stovi, Vormedytėje ir Gutštate pastatė keletą pastatų, pastatė Frauenburgą; šitam Henrikui prūsų didžponė Soupna paliko visus savo turtus, o jis jos garbei miestą pavadino Frauenburgu ir čia įsteigė vyskupo kapitulą, kuri dabar taip pat vadinama ir *Warmia* (Varmija).

3. Eberhardas [Eberhard von Neise], pirma buvo katedros kapitulos narys, po to kapitula jį išrinko vyskupu. Esą jis labiau išplėtęs Vormedytės, Gutštato ir Heilsbergo miestus, ginčijęsis su magistru Luderu dėl Bartenšteino ir Šipapilio, kuriuos norėjo prijungti prie vyskupijos, bet jam nepasisekė. Šitas vyskupas palaidotas 1326 metų birželio 8 d. Frauenburge.

4. Jordanas [Jordanus], kapitulos narys, vyskupavo dvejus metus ir 6 mėnesius. Mirė Heilsberge ir per 1328 metų gruodžio 6 kalendas palaidotas Frauenburge.

5. Henricas II, pravarde Wagenachsas [Heinrich II. Wogenap], iš Karaliaučiaus, kapitulos narių išrinktas vyskupu, mirė 1334 m. balandžio 9 d., palaidotas Frauenburge. Ketverius metus vyskupo vieta buvusi laisva.

6. Hermanas Pragiškis [Herman Pragensis], Lybenšteino ponas, iš Moravijos, Bohemijos karaliaus Jono I oratorius ir patarėjas, Romos popiežiaus pasiųstas į Prūsiją apginti vyskupijos nuo kryžininkų ir Ordino smurto. Jis neva pastatęs Zėburgą, Biššteiną ir naująjį Brunsbergo miestą. Miręs 1350 m., palaidotas Frauenburge.

7. Johannas I iš Meiseno [Johann von Meissen], prieš tai buvo dekanas Frauenburge; jis gavo patvirtinimą, kad Varmės vyskupija nuo nieko daugiau nebepriklausys, o tik nuo popiežiaus; tuo metu Prūsijoje dar buvusi ir Romuva. Šitas vyskupas neva puošniai išpuošė Heilsbergo ir Zėburgo pilis, taip pat Frauenburgo katedrą. Mirė 1355 metais.

8. Johannes II., Streiff-rock genandt, auß Leipzig, ist von / den Thumherren zu Frawenburg zum Bischoff erwehlet / worden, dieser soll die Stadt Wartenburg gebauet haben, / hatt Bartenstein, Rastenburg und Schippenbeil verlohren. /

9. Henricus III., Sorenbaum genandt, von Elbing, Kaysers / Caroli IV. Secretarius, dieser hat durch Hülffe Herren Con-/radt Tiebers von Wallenrodt
[287r] die Brunsberger gedemü-//ttiget, Wartenburg und Bischstein mit Mauren umbgeben, / auch ettliche Collegiatas Ecclesias in Bischstein und Guttstadt / gestifftet und gebauet. Ist gestorben Anno 1401, den 13. Jan[uar], / liegt zu Frawenburg begraben. /

10. Henricus IV., Heilsberg de Vogelsang genant, I[uris] U[triusque] D[octor][78] undt / Thumherr zu Frawenburg, hatt die Tannenbergische Schlacht A[nn]o / 1410 erlebet und mit Silbern und Güldenen Kugeln die Pollnischen / und Reussischen Armeen, die damahls über Preussen triumphirten, / von Ermelandt abgehalten[32]. Deßwegen Er deß Verrahts vom / Hoemeister Henrich Reuß von Plauen beschuldiget und von Er-/melandt verjaget. Nach 4 Jahren aber wieder vom Könige / Sigismundo eingesetzet worden. Ist gestorben Anno 1415 im / Monath Junio, liegt zu Frawenburg begraben. /

11. Johannes III., genant Abziher, von Thorn, ein Doctor Iuris, / Praepositus und Canonicus zu Frawenburg, ist vom Bapst Marti-/no V. mit einwilligung deß Capittels zum Bischoffe vom / Ertz-Bischoff zu Riga gesalbet. Ist gestorben zu Heylsberg A[nn]o / 1424, liegt zu Frawenburg begraben. /

12. Franciscus Küeschmaltz, eines Schmiedes[79] Sohn. Erst Thumherr / zu Frawenburg, wird sehr gelobet wegen seiner fleissigen / Wirhtschafft, in dem Er bey entstandener Geile deß Viehes auß / Dennemarck, Schweden und andern Örtern Vieh bringen lassen / und sein Landt besetzet. Ist dem Orden sehr günstig gewesen, / drumb Er bey dem Bapst Nicolao V. erhalten, daß 2 Thum-/herren im Capittel sollen Herren deß Deutschen Ordens sein; / davor der Hoemeister Ihme wieder vergünstiget, daß Er wieder / auß der Noblesse von Ermelandt einen[80] Voigt über Er-/melandt mochte setzen. Dieser Bischoff hat wegen eines Sees / mit Johann von Zeilingen, so hernach von Baysen geheissen, / einen Streitt gehabt, der so unglücklich abgelauffen, daß die / Preusssche Stände[33] sich wieder den Orden verbunden und Sich / dem Pohlen ergeben. Ist hernachmahlen von den Landständen / seines Bistumbs

[78] *Al. ut in orig.:* I. U. D. [79] *MSB:* Schneiders. [80] *Prae h. v. exc.* möchte.

8. Johannas II, vadintas *Streiffrocku* [Johann Stryprock], iš Leipcigo, vyskupu išrinktas Frauenburgo kapitulos, neva pastatęs Vartenburgo miestą, prarado Bartenšteiną, Rastenburgą ir Šipapilį.

9. Henricas III, vadintas *Sorenbaumu* [Heinrich Sorbom], iš Elbingo, imperatoriaus Karolio IV sekretorius; jis, padedamas pono Konrado Tie-
[287r] berio iš Valenrodės, pažemino braunsbergiečius, // Vartenburgą ir Biššteiną apsupo siena, taip pat įsteigė ir pastatė keletą bažnytinių kolegijų Biššteine ir Gutštate. Mirė 1401 m. sausio 13 d., guli palaidotas Frauenburge.

10. Henricas IV, vadintas Heilsbergu iš Fogelzango [Heinrich IV. Vogelsang], teisės mokslų daktaras ir Frauenburgo kapitulos narys, patyrė Žalgirio mūšį 1410 metais ir sidabrinėmis bei auksinėmis kulkomis gynė Varmę nuo lenkų ir rusų kariuomenių, kurios tuo metu triumfavo Prūsijoje[32]. Tad didžiojo magistro Henricho Reußo von Plaueno buvo apkaltintas išdavyste ir iš Varmės išvytas. Bet po ketverių metų karaliaus Zigmanto vėl buvo sugrąžintas. Mirė 1415 metų birželio mėn., palaidotas Frauenburge.

11. Johannas III, vadinamas Abziheru (lupiku) [Johann Abezier], iš Torno, teisės daktaras, valdytojas ir kanauninkas Frauenburge, popiežiaus Martyno V valia, pritarus kapitulai, buvo pateptas (įšventintas) į vyskupus Rygos arkivyskupo. Mirė Heilsberge 1424 metais, palaidotas Frauenburge.

12. Franciskas Küeschmaltzas [Franciscus Kuhschmalz], kalvio sūnus. Pirma buvo kapitulos narys Frauenburge, labai giriamas dėl uolaus veiklumo, mat, kilus gyvulių ligai, atgabeno gyvulių iš Danijos, Švedijos bei kitų vietų ir šitaip aprūpino savo šalį. Buvo labai palankus Ordinui, todėl iš popiežiaus Mikalojaus V išrūpino leidimą, kad 2 kapitulos nariai būtų Vokiečių ordino atstovai; už tai didysis magistras savo ruožtu parodė jam prielankumą ir leido iš Varmės aukštuomenės paskirti Varmės fogtą. Šitas vyskupas dėl vieno ežero ginčijosi su Johannu von Zeilingenu, kuris vėliau vadinosi von Baysenu, ir šis ginčas buvo toks nelaimingas, kad Prūsijos luomai[33] susibūrė prieš Ordiną ir atsidavė Lenkijai. Po to jis tiek pasibaisėjo

entsetzet, drauff Er nach Breßlaw gezogen, / allwo Er 1457, den 10. Junii gestorben und daselbst in S. Johannis / Kirche begraben. Nach diesem ist eine Zwispalt wegen / der Wahl deß Neuen Bischoffs entstanden, da die Thum-/Herren, so zu Dantzig wegen deß Krieges sich auffgehalten, / einen, Nahmenß Johann Lincken von Dantzig, die zu Kö-/nigsberg Arnoldum von Venradt Ermländischen Thumher-/ren, die in Schlesien hatten zu Glogow einen, Nahmens /

13. Aeneas Sylvius, vom Geschlecht Pikolomini genennt und / Cardinal gewesen, erwehlet, der vom Bapst bekräfftiget, / aber Ehe Er noch sein Bistum angetretten, zum Römischen / Bapst erwehlet Anno 1458 und Pius II. genant wor-/den. Nach Ihm war //

[287v] 14. Paulus von Legendorff, ein Preussischer von Adel, wardt vom / Pio II. Anno 1464 bekräfftiget zum Bischoff von Ermelandt; / der hat sich dem Polnischen Könige Casimiro A[nn]o 1466 ergeben, / soll von einem Trompeter mit Gifft vergeben seyn, andere / meinen, Er sey von der Pest auffgerieben, weil Er schnellen / Todes gestorben. Nach dieses Todt ist ein Schisma abermahl ent-/standen, denn der König Casimirus beforderte einen Vincentium / Kielbassa, den Bischoff von Culm und Administratoren deß Bi-/stumbs Pomesan, zum Bistumb in Ermlandt, daß Capittel / aber, so die freye Wahl hatte, erwehlte Nicoläum von Thüngen, / dem der Bapst auch bestättigte. Ob zwar Kielbassa sich / beym Bistumb zu manuteniren vornahm, erreichte Er doch sei-/nen Zweg nicht, deßwegen der König Ihme ein Recht an Er-/melandt zu machen, einen andern, Nahmens Albertum Op-/porowsky substituirte; allein dieser, /

15. Nicolaus von Tüngen erhielt es beym Bapst, daß Opporowsky, / ungeacht Er mit Gewalt und Krieges-Macht sich suchte da-/bey zu erhalten, Ihme dennoch weichen muste. Selbiger Nico-/laus hat Anno 1479 zu Petercow[81] dem König in Pohlen gehul-/diget. Ist gestorben Anno 1489, den 14. Februarii. Liegt zu / Frawenburg begraben. /

16. Lucas von Halle, Herr uff Weisselrodt, ein Doctor iuris / und Thumherr zu Frawenburg, ob zwar Ihme der König in / Pohlen hefftig zu wieder war, weil Er ohn wissen und / willen deß Königs darzu erwehlet worden, auch der Kö-/nig seinen Sohn gerne dahin befordert wissen wolte, so / hat Er sich endlich beym Bisthumb auch autorität, bey der / Polnisch[en]

[81] *MSB:* Peterkau.

savo vyskupijos luomais, kad persikėlė į Vroclavą, kur 1457 metais birželio 10 d. mirė ir ten palaidotas Šv. Jono bažnyčioje. Po to kilo nesutarimų dėl naujo vyskupo rinkimų, kadangi tie kapitulos nariai, kurie dėl karo buvo pasitraukę į Dancigą, rinkosi Johaną Linckeną iš Dancigo, tieji Karaliaučiuje – Arnoldą von Venradtą, Varmės kanauninką, o tieji Silezijoje, Glogove, išrinko vyrą, vadinamą vardu

13. *Aeneas Sylvius*, iš Pikolominių giminės, tapo kardinolu ir popiežius jį patvirtino; bet, nespėjęs perimti vyskupystės, 1458 metais jis buvo išrinktas Romos popiežiumi ir pavadintas Pijumi II. Po jo //

[287v] 14. Paulius iš Legendorfo [Paul Legendorf], prūsas didžponis, Pijaus II buvo patvirtintas Varmės vyskupu. Jis 1446 metais atsidavė lenkų karaliui Kazimierui; neva buvęs nunuodytas trimitininko, bet kiti mano, kad jį pasiglemžęs maras, nes mirė greita mirtimi. Po šitos mirties vėl kilo schizma, nes karalius Kazimieras į Varmės vyskupiją paskyrė Vincentą Kielbassą, Kulmo vyskupą ir Pamedės vyskupijos administratorių, tačiau kapitula, turinti laisvą pasirinkimą, išrinko Nicolajų von Thüngeną, kurį popiežius ir patvirtino. Nors Kielbassa bandė vyskupijoje įsitvirtinti, vis dėlto savo tikslo nepasiekė, todėl karalius, siekdamas teisių į Varmę, pakeitė jį kitu, vardu Albertas Opporowskis. Tačiau šitas

15. Nicolajus von Tüngenas [Nicolaus Tungen] per popiežių pasiekė, kad Opporowskis vis dėlto užleistų jam vietą, nors tas jos siekė ir smurtu, ir karine jėga. Tas pats Nicolajus 1479 metais Petrakave prisiekė ištikimybę Lenkijos karaliui. Mirė 1489 metais, vasario 14 d. Palaidotas Frauenburge.

16. Lucas von Hallė [Lucas Watzenrode], Vaiselrodo valdytojas, teisės daktaras ir Frauenburgo kanauninkas, nors Lenkijos karalius prieš jį buvo stipriai nusistatęs, nes jis buvo išrinktas be karaliaus žinios ir pritarimo, be to, karalius tame poste būtų mielai matęs savo sūnų, tačiau Lucas galų gale

Kron, auch bey dem Könige erhalten. Starb zu Thor-/rn, ist Anno 1512 zu Frawenburg begraben. /

17. Fabianus von Mercklichenrade, I. U. D. und Thumherr / zu Frawenburg, wegen seines Stam-Hauses genant von / Losienen (welches Gütter zum grossen Theil die Herren / von Tettau haben). Ist den Bekennern der Lutherischen / Religion nicht sonderlich abholdt gewesen, soll an der Neopo-/litanischen Seuche, die man Frantzosen nennet, andere mei-/nen am kalten Brandt gestorben seyn Anno 1523 zu / Heylsberg. /

18. Mauritius Ferber von Dantzig I. U. D. ist vom Capittel / erwehlet worden A[nn]o 1523. Da Er zuvor Leonis X. deß / Römischen Bapsts Cämmerling und Notarius, und zu / Frawenburg, Lübeck, Reval, Derpt Thumherr etc. etc. gewesen, / hatt die Lutheraner auß seinem Bistumb Ermelandt / außgetrieben. Ist gestorben A[nn]o 1537, liegt zu Frawenburg begraben. //

[288r] 19. Johannes a Curiis, sonst Flachsbinder genandt, I. U. D. ein / sehr beredeter Mann, der alß Legat an den Röm. Kayser / Maximilianum I., Carolum V., Ferdinandum I. König in Böhmen, / an die Herren von Venedig von den Polnischen Königen Alexan-/dro, Johanne Alberto undt Sigismundo I. geschickket, ist erst Bi-/schoff zu Culm gewesen und gestorben zu Heylsberg A[nn]o 1548, / Aetatis suae 64. /

20. Tidemannus Giese, ein Dantziger, ist Anno 1549 gefolget, / erst Bischoff zu Culm, ist den Luttheranern sehr zu gethan / gewesen; gestorben 1550, den 24. Octobris, Aetatis 70. Liegt / in der Thum-Kirche zu Frawenburg. /

21. Auff Ihn hat gefolget Stanislaus Hosius, I. U. D., der zu / erst Könnigl. Secretari[us], dann Thumherr zu Cracau, weiter / Bischoff zu Culm undt Anno 1551, den 21. Julii Bischoff / zu Heilsberg worden; hatt die Jesuiter in Ermelandt ein-/gebracht undt Ihnen ein Collegium gebauet zu Braunsberg, / so noch genant wird Collegium Hosianum, ist A[nn]o 1561, den / 26. Feb[ruarii] von Pio IV. Röm. Bapst zum Cardinal gemacht wor-/den. Ist gestorben Anno 1579, den 5. Augustii, Aetat[is] 76, / ist in Rom begraben. /

22. Drauff ist Martinus Cromerus, I. U. D., der berühmbte / Polnische Historicus gefolget, der erst Thumherr zu Crakaw / gewesen und an Paulum III. Röm. Bapst Legations weisse / von Sigismundo abgeschicket, ist

įgijo autoritetą tiek Lenkijos karūnos, tiek ir karaliaus akyse. Mirė Torne, 1512 metais, palaidotas Frauenburge.

17. Fabianas von Mercklichenrade [Fabian Merkelingerode, Fabianus Lusianus, Fabian Tetingen von Lossainen, Fabjan Luzjanski], abiejų teisių daktaras (I. V. D.) ir Frauenburgo kanauninkas, pagal jo kilmę vadintas Losiniečiu [dab. Lężany] (daugelį jų dvarų turi ponai von Tettau). Liuteronų religijos išpažinėjams nebuvo itin priešiškas, miręs neva nuo neopolitaninės ligos, vadinamos prancūziškąja, kiti mano, kad nuo gangrenos 1523 metais Heilsberge.

18. Mauritijus Ferberis iš Dancigo [Mauricius Ferber], išrinktas kapitulos 1523 metais. Kadangi prieš tai jis buvo Romos popiežiaus Leono X kamerheras ir notaras, o Frauenburge, Liubeke, Revelyje, Dorpate – kanauninkas, tai jis iš savo Varmės vyskupijos išvijo liuteronus. Mirė 1537 metais, palaidotas Frauenburge. //

[288r] 19. Johannas a Curiis, paprastai vadinamas Flachsbinderiu [Joannes Dantiscus, Jan Dantyszek], abiejų teisių daktaras (I. V. D.), labai iškalbingas vyras, kurį Lenkijos karaliai Aleksandras, Jonas Albertas ir Žygimantas I kaip legatą siuntė pas Romos imperatorių Maksimilianą, Karolį V, Bohemijos karalių Ferdinandą I, pas Venecijos didžiūnus. Pirma buvo Kulmo vyskupas, mirė Heilsberge 1548 metais, eidamas 64 metus.

20. Tidemannas Giese [Tiedemann Giese], dancigietis, buvo kitas 1549 metais, pirma vyskupavo Kulme, buvo labai palankus liuteronams; mirė 1550 metų spalio 24 d. 70 metų amžiaus. Palaidotas Frauenburgo katedros bažnyčioje.

21. Po jo buvo Stanislovas Hozijus [Stanislaus Hosius], abiejų teisių daktaras (I. V. D.), pirma karaliaus sekretorius, tada kanauninkas Krokuvoje, vėliau Kulmo vyskupas ir 1550 metų liepos 21 dieną tapo Heilsbergo vyskupu; jis į Varmę įleido jėzuitus ir Braunsberge jiems pastatė kolegiją, kuri tebevadinama Hozijaus kolegija; 1561 metų vasario 26 dieną Romos popiežiaus Pijaus IV buvo pakeltas į kardinolus. Mirė 1579 metų rugpjūčio 5 dieną 76 metų amžiaus, palaidotas Romoje.

22. Tada ėjo Martinas Kromeras [Martinus Cromerus], abiejų teisių daktaras (I. V. D.), garsus lenkų istorikas, pirma buvo Krokuvos kanauninkas ir Žygimantas pasiuntė jį legatu pas Romos popiežių Paulių III; iš pradžių buvo

zuvor Administrator deß / Bistumbs Ermelandt, dann[82] Coadjutor[83] gewesen, endtlich / A[nn]o 1579 Bischoff in Ermelandt worden, hat Ihme zum Ad-/ jutorn[84] erwehlet Andraeam Bathoreum de Somlio, Römischen / Cardinal, ist gestorben A[nn]o 1589, den 23. Martii. Liegt in Fra-/wenburg. /

23. Andreas Bathoreus de Somlio, deß Königs in Pohlen / Brudern Sohn, Cardinal, ist Anno 1590 Bischoff worden; / aber Anno 1599, alß der Fürst in Siebenbürgen, Sigis-/mundus selbst abgedancket, ist Fürst in Siebenbürgen / worden. Ein unglücklicher Herr, der wieder den Rö-/mischen Käyser undt Fürsten in Muldau[85] Michael Krie-/ge geführet, da Er überwunden und in der Flucht von / den Wallachen gefangen und enthäuptet worden. / Paulus Piasecius[ll(34)]. /

24. Petrus Tilicki ist A[nn]o 1599 Bischoff worden, dieser ist / Anno 1604 Bischoff zu Wladislaw, A[nn]o 1606 Bischoff zu / Crakaw worden. Stephanus Damalevitius[mm(35)]. //

[288v] 25. Simon Rudnicky ist Bischoff worden Anno 1604 und in / den Preussischen Geschäfften sehr nützlich gebraucht worden. / Ist gestorben A[nn]o 1624. /

26. Nach diesem ist deß Sigismundi III. Königs in Pohlen Sohn Jo-/hannes Albertus Bischoff zu Ermelandt worden, ungeacht Er / nur 12 Jahr alt war. Anno 1633 ist Er Bischoff zu Kra-/kaw und zu Rom Cardinal worden, daß Er das folgende / Jahr, alß Er in Italien gereiset, zu Patavien gestorben im 23. / Jahr seines Alterß. Pias[ecius].[86] Nach ihme ist kommen /

27. Nicolaus Szyszkowsky wird wegen seiner Freygebigkeit / sehr gelobet, denn nicht Eine Kirche in Ermelandt ist, da Er nicht / einen Kelch oder sonsten ein Ornath geschencket hat, starb / Anno 1643. /

28. Ioannes Konopat ward Bischoff 1644, ist im Kloster zu / Tiniec[87] gestorben. /

29. Vladislaus Leszczynski ist Anno 1645 Bischoff worden. Die-/ser hatt Ludovicam Mariam, Caroli Gonzagae, Hertzogs in Man-/tua und Nivers Tochter, des Königs Vladislai IV. Gemahlin / prächtig eingeholet; ward Anno 1660 Gniesischer Ertz-/ Bischoff. Nach diesem /

ll(34) In Chron. ad Ann. 1599. pm. 176.

[Piasecius, Paulius, Chronica gestorum in Europa singuliarium, Cracoviae, 1645; 1648; Amsterdamiae, 1649.]

mm(35) In vita Episc. Wladislaw, p. 427.

[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. *Vide g(7).*]

Varmės vyskupijos administratorius, tada koadjutorius, galų gale 1579 metais tapo Varmės vyskupu, adjutoriumi pasirinko Andrių Batorą de Somlio, Romos kardinolą. Mirė 1589 metų kovo 23 dieną. Palaidotas Frauenburge.

23. Andrius Batoras iš Somlio [Andreas Batorus], Lenkijos karaliaus brolio sūnus, kardinolas, 1590 metais tapo vyskupu, tačiau 1599 metais, kai Transilvanijos kunigaikštis Zigmantas pats atsistatydino, tapo Transilvanijos kunigaikščiu. Nelaimingas žmogus, nes kariavo su Romos imperatoriumi ir Moldavijos kunigaikščiu Michaeliu ir buvo įveiktas, o bėgantis iš Valakijos buvo pagautas ir jam nukirsdinta galva. Paulius Piasecijus[ll(34)].

24. Petras Tilickis [Piotr Tylicki] vyskupu tapo 1599, o 1604 – Vloclaveko [Vladislavo] vyskupu, 1606 – Krokuvos vyskupu. Stephanas Damalevitijus[mm(35)]. //

[288v] 25. Simonas Rudnickis [Szymon Rudnicki] tapo vyskupu 1604 metais ir buvo labai naudingas Prūsijos reikalams. Mirė 1624 metais.

26. Po šio Varmės vyskupu tapo Lenkijos karaliaus Zigmanto [Vazos] III sūnus Jonas Albertas [Vaza], nors jis buvo tik 12 metų. 1633 metais jis tapo Krokuvos vyskupu ir Romos kardinolu, o kitais metais nuvykęs į Italiją mirė Paduvoje 23 metų amžiaus. Pias[ecijus]. Po jo atėjo

27. Nicolajus Szyszkowskis [Mikolaj Szyszkowski], labai giriamas dėl savo dosnumo, nes Varmėje nėra nė vienos bažnyčios, kuriai jis nebūtų dovanojęs ar taurės, ar kokio nors bažnytinio drabužio. Mirė 1643 metais.

28. Joannas Konopatas [Jan Karol Konopacki] vyskupu tapo 1644 metais, mirė *Tinieco* vienuolyne.

29. Vladislavas Leszczynskis [Wladyslaw Leszczynski] vyskupu tapo 1645 metais. Jis surengė nuostabias sutiktuves Liudvikai Marijai – Karolio Gonzagos, Mantujos ir Niverso hercogo, dukteriai, karaliaus Vladislovo IV žmonai; 1660 metais tapo Gniezno arkivyskupu. Po jo buvo

[82] *Al. m. corr. ex* denn. [83] *Al. m. corr. ex* Adjutor. [84] *MSB:* Coadjutoren. [85] *MSB:* Moldau.
[86] *Po to klaidingai pažymėta išnaša pp :/: Danach fehlerhaft eine Fußnote pp vermerkt.*
[87] *MSB:* Tinici.

30. Ioannes Stephanus Widzga; so zu vor Bischoff zu Luceor / gewesen, ist Anno 1678 Ertz-Bischoff zu Gniesen undt / Primas Regni Poloniae worden, darauff /

31. Radziejowsky[88] Anno 1678 hat gefolget in die-/sem Bistumb, der es zu seiner Zeit rühmlich verwaltet; denn / hernach Ertz-Bischoff zu Gniesen undt Römisch[er] Cardinal gewor-/den und glücklich regieret in seinem Ertz-Bischoffthumb. /

32. Ioannes Stanislaus a Sbąnsk Sbąnski. Ist regierender Bi-/schoff in Heilsberg.[89] //

[289r]

Daß 6te Capittel

Hält in sich den Catalogum der / Culmischen Bischöffe

Im Culmischen Bistumb ist gewesen

1. Christianus, ein Münch Ordinis Cisterciensis, diesem / ist von einem Preussischen Fürsten Paulo die Provintz Löbaw, / von dem andern Warpoda (der den Nahmen Philippus in / der Tauffe hernach empfangen) die Herrschafft Lusania / geschencket worden, ist Erster Bischoff in Preussen, vom / Pabst bestättiget worden. /

2. Heidenricus oder Henricus, ein Münch Ordinis Prae-/dicatorum[34], hatt die Stadt Culmsee sambt dem Canonicat / daselbst gestifft. Im Archivo des Thum-Capittels findet man, / daß Er zum Ertz-Bischoff in Preussen bestellet worden; welches / zweiffelsohne muß geschehen seyn, ehe die Eintheilung der 4 / Bistümber in Preussen geschehen. /

Hie hat daß Bisthumb Zehen Jahr ohn einen Bischoff / gestanden, welchs aber einige in Zweiffel ziehen; so / viel ist gewiß, daß man den Nahmen der in dieser / Zeit regierenden Bischoff nicht weiß. /

3. Fridericus ab Husen, ein Heße von Geburt und Bruder / deß Deutschen Hauses, sol A[nn]o 1264 Bischoff worden seyn. Ist / gestorben A[nn]o 1274, den 28. Martii. /

4. Wernerus, Dechant zu Marienwerder, Ein Bruder Deutschen / Ordens, ist gestorben Anno 1291, den 20. Octobris. /

5. Henricus, erst Dechant zu Culm, ist gestorben A[nn]o 1301, / den 25. Novembr[is]. /

[88] *Post h. v. lac.; MSB prae h. v.:* Michael Stephanus Graf von.

30. Joannas Stephanas Widzga [Jan Stefan Wydżga]; anksčiau buvo Lucko (Luceorum) vyskupas, 1678 metais tapo Gniezno arkivyskupu, Lenkijos Karalystės primu. Tada į šitą vyskupiją atėjo

31. Radziejowskis [Michał Radziejowski], 1678 metais, tada tvarkęsis pagirtinai, o po to tapo Gniezno arkivyskupu ir Romos kardinolu ir laimingai valdė savo arkivyskupiją.

32. Joannas Stanislavas iš Zbonsko Sbąski [Zbąski]. Yra valdantis vyskupas Heilsberge. //

[289r]

Šeštas skyrius

Pateikiamas Kulmo vyskupų sąrašas

Kulmo vyskupijoje buvo

1. Kristijonas [Christian von Preussen], Cistersų ordino vienuolis, jam Prūsijos kunigaikštis Paulas padovanojo Liubavo provinciją, o kitas – Warpoda (vėliau per krikštą gavęs Pilypo vardą) – *Luzanijos* sritį. Kristijonas buvo pirmasis Prūsijos vyskupas, patvirtintas popiežiaus.

2. Heidenrikas arba Henrikas [Heidenreich], Pamokslininkų ordino vienuolis[34], įkūrė miestą Kulmenzę [Culmsee] kartu su kanauninko institucija. Kapitulos archyve randama, kad jis buvo paskirtas Prūsijos arkivyskupu. Be abejo, tai galėjo įvykti prieš Prūsijos padalijimą į 4 vyskupijas.

Tada vyskupija dešimt metų buvo be vyskupo, tačiau kai kas tuo abejoja; vis dėlto viena yra tikra – tuo metu dirbusio vyskupo vardas nežinomas.

3. Fridericas iš Huzeno [Friedrich von Hausen], hesenietis pagal kilmę ir Vokiečių ordino brolis, vyskupu tapo 1264 metais. Mirė 1274 metų kovo 28 dieną.

4. Werneras [Werner], Marienverderio dekanas, Vokiečių ordino brolis, mirė 1291 metų spalio 20 dieną.

5. Henricas [Heinrich Schenk], pirma buvo Kulmo dekanas, mirė 1301 metų lapkričio 25 dieną.

[89] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. Buchs D.

6. Hermannus, der daß Schloß Freidek mit einer Mauer / umbzugeben angefangen; ist gestorben A[nn]o 1311, den 13. Julii. /

Hie hatt das Bisthumb abermahl Neun Jahr / keine Bischöffe gehabt. /

7. Nicolaus, ein Münch Prediger-Ordenß. Ist gestorben / A[nn]o 1323, den 28. Septemb[ris], liegt zu Culm in der Kirche / deß Prediger Ordens begraben. /

8. Otto, ist ein Weltlicher Herr und Ordens Procurator / zu Rom gewesen. Ist gestorben A[nn]o 1349, den 19. Junii. /

9. Ioannes Schadenlandt, S. Theol. Magister Ordinis Praedicato-/rum. Ist darnach Bischoff geworden zu Hildesheim. //

[289v] 10. Wigboldus. Dieser ist von einem Edelman Johann von Kindschen / verfolgt, auch endlich gefangen und nicht ehe dimittiret worden, biß / er versprochen, daß Bistumb zu resigniren, alß er loßkommen, hat / Er den Episcopat verlassen, und ist gestorben zu Cölln Anno 1400 / in Exilio. /

11. Reinhardus Graff de Zeitz [!]. Ist gestorben Anno 1390. Ande-/re Anno[90] 1411. /

12. Nicolaus a Buck, sonsten Schippenbeil, ein Bruder des Deut-/schen Hauses, ist hernach Bischoff worden zu Camin in Pom[m]ern. /

13. Johannes Fürst von Oppolien, dem hernach der Vladislavien-/sische Episcopat auch angetragen worden, mit welchem Er aber / zugleich auch den Culmischen verwaltet. /

14. Arnoldus. Ist gestorben zu Löbaw A[nn]o 1416. /

15. Johannes Margenau, soll Anno 1457, Schütz sagt A[nn]o 1464, / zu Thoren gestorben und zu Culmensee begraben seyn. /

16. Bartholdus, ein Canonicus zu Culmensee, ist zum Bischoff er-/wehlet worden A[nn]o 1457. Nach Ihm soll erwehlet seyn Pau-/lus Grabowski, davon Stephanus Damalevicius, in *Vitis Episcopor[um] / Vladislavien[sium],* unter andern gedencket, daß Er zu seinen Leb-/tagen gehalten die Parochie zu Brest. /

17. Vincentius Kielbassa, derselbe eignete sich zu den Nahmen / eines Cullmischen, Ermländischen und Pomesanischen Bischoffes. / Ist gestorben A[nn]o 1480. /

18. Stephan[us] de Heidenburg, andere de Magdeburg. Ist gestorben / Anno 1495, liegt begraben zu Culmensee[91]. /

[90] *MSB abs.*

6. Hermannas [Hermann], pradėjęs mūro siena juosti Freideko pilį; mirė 1311 metais, liepos 13 dieną.

Čia vėl devynerius metus nebuvo vyskupo.

7. Nicolajus [Nicolaus Afri], Pamokslininkų ordino vienuolis. Mirė 1323 metais, rugsėjo 28 dieną, palaidotas Kulme, Pamokslininkų ordino bažnyčioje.

8. Ottas [Otton, Otto], buvęs pasaulietis ir Ordino prokuratorius Romoje. Mirė 1349 metais, birželio 19 dieną.

9. Joannas Schadenlandtas [Johann I. Schadland], Pamokslininkų ordino šventosios teologijos magistras. Vėliau tapo vyskupu Hildesheime. //

[289v] 10. Wigboldas [Wikbold Dobilstein]. Šis buvo persekiojamas didžiūno Johano von Kindscheno, galų gale ir sugautas bei nepaleistas tol, kol pasižadėjo atsisakyti vyskupijos, paleistas atsisakė vyskupystės ir mirė *Cöllne* 1400 metais tremtyje.

11. Reinhardas [Reinhard von Sayn], grafas iš Ceitco. Mirė 1390 metais. Kiti [sako] – 1411 metais.

12. Nicolajus iš Bucko, iš tiesų Schippenbeilas [Nicolaus Schiefenburg, Nicolaus von Schippenpiel, Schipenbeil], Vokiečių ordino brolis, vėliau tapo vyskupu Kamenyje, Pomeranijoje.

13. Johannas [Jan Kropidlo], kunigaikštis iš Opolės, kuriam vėliau buvo pavesta ir Vladislavo [Vloclaveko] vyskupystė, bet kartu jis valdė ir Kulmo vyskupiją.

14. Arnoldas [Arnold Stapil]. Mirė Lėbau 1416 metais.

15. Johannas Margenau [Jan Marienau], neva mirė 1457 metais Torne. Schützas sako, kad 1464 metais, palaidotas Kulmenzėje.

16. Bartholdas [Bartholdus], Kulmenzės kanauninkas, vyskupu išrinktas 1457 metais. Po jo neva buvęs išrinktas Paulius Grabowskis, apie tai Stephanas Damalevicijus veikale *Vloclaveko vyskupų gyvenimai* dar mini, kad jis, kol buvo gyvas, turėjo parapiją Bžesce (Brest).

17. Vincentijus Kielbassa [Wincenty Kiełbasa], šis prisiskyrė Kulmo, Varmės ir Pamedės vyskupo vardą. Mirė 1480 metais.

18. Stephanas iš Heidenburgo [Stefan z Niborka], kiti [sako] – iš Magdeburgo. Mirė 1495 metais, palaidotas Kulmenzėje.

[91] *MSB:* Culmsee.

19. Nicolaus Crapiz, ein Thorner, hatt vom Episcopat abgedan-/ket A[nn]o 1509. Ist gestorben zu Löbaw Anno 1514 undt da-/selbst im Closter begraben, erst Preussischer Schatzmeister. /

20. Johannes a Konopat. Ist erwehlet Anno 1512, den 29. [!][92] Mar-/tii. Gestorben zu Löbaw A[nn]o 1530 und daselbst in der Pfarr-/kirche begraben. /

21. Johannes de Curiis, sonsten Flachsbinder und Dantiscanus / genandt, ist hernach Anno 1537 Bischoff in Ermlandt worden[93]. /

22. Tidemannus Gise von Dantzig, der auch hernachmahls / A[nn]o 1549 Bischoff in Ermlandt worden. /

23. Stanislaus Hosius, ein Cardinal, welcher ebenfalß Bi-/schoff in Ermlandt worden. //

[290r] 24. Johannes Lubodzieski, ein Preussischer Herr, ist erwehlet Anno / 1551; gestorben Anno 1562 zu Stargard den letzten Tag Aprill; / lieget zu Culmensee begraben. /

25. Stanislaus a Sisław, ein Preussischer Herr, der zuvor Abt ge-/wesen zu Pölplin, ist gestorben zu Löbaw Anno 1571. /

26. Paulus Kostka de Stangenberg, auch ein Preussischer Herr, / ist Anno 1574 vom Könige Henrico zum Culmischen Bischoff / erwehlet worden. /

27. Petrus Tilicki, ist auch Bischoff in Ermlandt, auch her-/nach zu Vladislau, auch Ertz-Bischoff zu Gniesen worden. /

28. Laurentius Gembicki, ist A[nn]o 1599, andere Anno 1600 Bi-/schoff zu Culm worden, hernach ist Ihme das Ampt eines Pro-/Cancellarii auffgetragen worden. Anno 1610 ist Er zum / Vladislaviensischen Bischoff erwehlet worden und endlich Anno / 1616 zum Ertz-Bischoff zu Gnesnen. Ist gestorben A[nn]o 1624. /

29. Matthias Konopacky, erst Woywod zu Culm, ist Anno 1610 ⌈zum Bischoff[94] / erwehlet worden. /

30. Johannes Kuczborsky. Ist gestorben A[nn]o 1624, da Er schon / zum Bischoff nach Plocko erwehlet gewesen. /

31. Jacobus Zadzik ist Anno 1624 Bischoff zu Culm, / darnach Anno 1634 Bischoff zu Crakaw worden.

32. Ioannes a Liepie[95] Łipski ist erstlich Episcopus Cul-/mensis, hernach A[nn]o 1638 Ertz-Bischoff zu Gnesnen worden. /

[92] *Err. scr.:* 129; *MSB:* 29. [93] wo- *corr. ex* ge-.

19. Nicolajus Crapizas [Mikołaj Chrapicki, Nicolaus Krapitz], torunietis, atsisakė vyskupystės 1509 metais. Mirė Liubave 1514 metais, ten vienuolyne ir palaidotas, buvęs Prūsijos iždininkas.

20. Johannas iš Konopatų [Jan Konopacki]. Išrinktas 1512 metais, kovo 29 [!]. Mirė Lėbau 1530 metais ir ten pat palaidotas parapijos bažnyčioje.

21. Johannas de Curiis, paprastai vadintas Flaxhsbinderiu ir Dantiscanu [Jan Dantyszek], 1537 metais tapo Varmės vyskupu.

22. Tidemannas Gise [Tiedemann Giese] iš Dancigo. Jis 1549 metais taip pat tapo Varmės vyskupu.

23. Stanislavas Hozijus [Stanislaus Hosius], kardinolas, taip pat tapo Varmės vyskupu. //

[290r] 24. Johannas Lubodzieskis [Jan Lubodzieski], prūsų didžponis, išrinktas 1551 metais, mirė Stargarde 1562 metais, paskutinę balandžio dieną, palaidotas Kulmenzėje.

25. Stanislavas iš *Sisławo* [Stanisław Żelisławski], prūsų didžponis, prieš tai – abatas Pelpline, mirė Lėbau 1571 metais.

26. Paulius Kostka iš Štangenbergo [Piotr Kostka], taip pat prūsų didžponis, Kulmo vyskupu 1574 metais išrinktas karaliaus Henriko.

27. Petras Tilickis [Piotr Tylicki], taip pat tapęs vyskupu Varmėje, po to taip pat Vloclaveke (Vladislave), taip pat buvo Gniezno arkivyskupu.

28. Laurentijus Gembickis [Wawrzyniec Gembicki], 1599, kiti [sako] – 1600 metais, tapo Kulmo vyskupu, vėliau perduota pakanclerio tarnyba. 1610 metais išrinktas Vladislavo vyskupu ir galų gale 1616 metais – Gniezno arkivyskupu. Mirė 1624 metais.

29. Matthijas Konopackis [Mateusz Konopacki], pirma buvo Kulmo vaivada, 1610 metais išrinktas vyskupu.

30. Johannas Kuczborskis [Jan Kuczborski]. Mirė 1624 metais, kai jau buvo išrinktas Plocko vyskupu.

31. Jacobas Zadzikas [Jakub Zadzik], 1624 metais tapo Kulmo, vėliau, 1634 metais, – Krokuvos vyskupu.

32. Joannas a Liepie Łipski [Jan Lipski], pirma buvo Kulmo vyskupas, po to 1638 metais tapo Gniezno arkivyskupu.

⌈...[94] *Scr. al. m. in. d. m.* [95] *MSB:* Lipie.

33. Caspar Dzialynski, erst Culmischer Woywode, ist gestor-/ben Culmischer Bischoff A[nn]o 1646. /

34. N[omen] Konopacky, ist zwar benennet worden zum / Bischoff zu Culm, hat aber den Episcopat nicht ange-/tretten.

35. Andreas Leszczinsky ist Anno 1647 Bischoff in Culm, / A[nn]o 1653 in Gniesen Ertz-Bischoff. /

36. Johannes Gembicki ist Anno 1659[96] Bischoff zu Plocko / und hernach Leslawischer Bischoff worden. /

37. Adamus Koss, ist Culmischer Bischoff gestorben. /

38. Andreas Olszewsky, ist Anno 1661 Bischoff zu Culm / worden, auch Vice-Cantzler deß Reichs; hernach hatt / Er A[nn]o 1674 den Culmischen Episcopat undt Ambt deß / Vice-Cantzlers abgetretten und ist Ertz-Bischoff zu Gnesen worden. Ist gestorben zu Dantzig A[nn]o 1677. //

[290v] 39. Ioannes Malachowsky, hatt die Stadt Culm zu erweittern undt / zuverbessern, die Deutzschen hinnein gesetzet, Ihnen von aller be-/schwerde auff gewisse Maaß Freyheit zugesagt etc. etc. Ist erst / Referendarius[97] des Königsreichs Pohlen gewesen; ist Anno 1681 / Bischoff zu Krakau worden. /

40. Casimirus Ioannes de Bnin Opalinski A[nn]o 1681 wardt Bi-/schoff, stirbt A[nn]o 1693. Nach Ihm kam /

41.[98]

Daß 7de Capittel

Handelt von den Pomesanischen Bischöffen

Inhalt

1. Von den Catholischen Bischöffen. 2. Von den Lutherischen / Bischöffen. 3. Von der Lutherischen Bischöffe vorigen Gehalt. /

§1. Im Pomesanischen oder Riesenburgischen Bistumb / sindt gewesen Catholische Bischöffe. /

1. Ernestus außm Prediger Orden, ein Torgawer, ist 22 Jahr Bischoff / gewesen und gestorben A[nn]o 1269. /

2. Albertus vom Adel, ist mit dem Marggraffen von Meisen in / Preussen kommen, gestorben A[nn]o 1284, den 26. Septembr[is], dieser hat / Schloß und Stadt Riesenburg gebauet. /

[96] *MSB:* 1656. [97] -ren- *corr. ex* -nda-. [98] *Post h. v. lac.; MSB abs.*

33. Casparas Dzialynskis [Kasper Działynski], pirma buvo Kulmo vaivada, mirė būdamas Kulmo vyskupu 1646 metais.

34. N[omen] Konopackis [Jan Karol Konopacki], nors ir buvo paskirtas Kulmo vyskupu, bet eiti pareigų nepradėjo.

35. Andrejas Leszczinskis [Andrzej Leszczyński], nuo 1647 metų Kulmo vyskupas, nuo 1653 metų – Gniezno arkivyskupas.

36. Johannas Gembickis [Jan Gembicki] 1659 metais tapo Plocko vyskupu, o vėliau – Leslavo [Vloclaveko] vyskupu.

37. Adamas Kossas [Adam Koss] mirė būdamas Kulmo vyskupu.

38. Andrejas Olszewskis [Andrzej Olszewski] 1661 metais tapo Kulmo vyskupu, taip pat Karalystės vicekancleriu, vėliau 1674 metais atsisakė Kulmo vyskupystės ir vicekanclerio tarnybos ir tapo Gniezno arkivyskupu. Mirė Dancige 1677 metais. //

[290v] 39. Joannas Malachowskis [Jan Małachowski], jis išplėtė Kulmo miestą, šį bei tą jame pagerino, apgyvendino vokiečius, atleido juos nuo visų prievolių, suteikė tam tikrą laisvę ir t. t. Prieš tai buvo Lenkijos karalystės refendarijus, 1681 metais tapo Krokuvos vyskupu.

40. Kazimieras Joannas iš Bnino Opalinskis [Jn. Kazimierz Opaliński] 1681 metais tapo vyskupu, mirė 1693 metais. Po jo atėjo

41. [...]

Septintas skyrius

Pasakojama apie Pamedės vyskupus

Turinys

1. Apie katalikų vyskupus. 2. Apie liuteronų vyskupus. 3. Apie ankstesnį liuteronų vyskupų atlyginimą.

§1. Pamedės arba Ryzenburgo vyskupijoje buvo šie katalikų vyskupai:

1. Ernestas [Ernest von Torgau] iš Pamokslininkų ordino, Torgavietis, vyskupu buvo 22 metus ir mirė 1269 metais.

2. Albertas [Albert] iš kilmingųjų, į Prūsiją atvyko su Meiseno markgrafu, mirė 1284 metais, rugsėjo 26 dieną, pastatė Ryzenburgo pilį ir miestą.

3. Henricus von Sünd, gestorben A[nn]o 1302, den 20. April.

4. Christianus Doctor, Syndicus Ordinis Teuton[ici] [!][99] et Canonicus / zu Marienwerder, ist gestorben Anno 1305, den 14. Decembr[is]. /

5. Lutko de Baldersheim (aliis Luteke) ist gestorben / Anno 1322 d[en] 22. Augustii. Dieser hatt in einem Synodo, / denn Er gehalten, 450 Pfarrhern undt 175 Vicarios gezehlt. /

6. Rudolphus von Elbing A[nn]o 1333, den 1. Julii. Im Epitaphio / steths A[nn]o 1336, 30. Maii, Calend[is] Augusti[100].

7. Fabianus ist zwar zum Bischoff erwehlet worden, / da Er doch seinen Sitz nicht eingenommen. //

[291r] 8. Bartholdus, Dechant zu Marienwerder, ist zu Althauß im / Gefängniß Anno 1346, den 20. Novembr[is] gestorben. /

9. Arnoldus, deß Hoemeisters gewesener Beicht-Vatter. Ist ge-/storben Anno 1364, den 29. Janua[rii]. /

10. Nicolaus I. ist gestorben A[nn]o 1376, den 28. Octobr[is]. /

11. Johannes Lindenblat, Officialis zu Riesenburg. Ist gestorben / Anno 1409, den 7. Martii.

12. Johannes a Kinwang (Schutzi[us] nennet Ihn Kinman) hat / den Nahmen *Verarmet* erhalten von der Schlacht, die der Orden / bey Tannenberg Anno 1410 verlohren, dadurch sein gantzes / Bistumb ruiniret worden. Ist gestorben Anno 1417, den 4. Sep-/tember. /

13. Gerhardus. Andere nennen Ihn Bernhardus, ein Ordensherr, / ein Königsberger, ist gestorben Anno 1427. /

14. Johannes III. Ein Canonicus von Königsberg, ist gestorben A[nn]o 1440. /

15. Caspar Linche[101]. Ist gestorben A[nn]o 1463, den 24. Octobris. /

16. Nicolaus, ein Canonicus von Königsberg, hat nicht den Epi-/scopat angetreten, welcher Episcopat im grossen Polnischen / Kriege 7 Jahr leer gestanden. Ist gestorben zu Königsberg / Anno 1471, den 29. Aprill. In der Kirchen zu Marienwer-/der ist Er mit einem umbgekehrten Stabe und den Bi-/schoffs-Hutt in der Hand haltende abgemahlet; dessen / Unterschiedliche unterschiedliche Ursache beybringen. Man / hält aber dafür, das solches deßwegen geschehen, weil er / daß Bistumb nicht angetretten und bloß den Nahmen, / aber daß Ambt nicht geführet. Sol den Prechtiger Dans-/ker oder Secret in Marienwerder gebauet haben. /

[99] *Scr. err.:* Teutun.; *MSB:* Teutonici. [100] *Scr.* 30. Calend. Maii Augustii.

3. Henricas [Heinrich I.] iš Ziundo, mirė 1302 metų balandžio 20 dieną.

4. Christianas, daktaras, Vokiečių ordino patikėtinis ir Marienverderio kanauninkas, mirė 1305 metų gruodžio 14 dieną.

5. Lutkas iš Baldersheimo (kitaip Lutekė) [Lutho von Baldersheim], mirė 1322 metų rugpjūčio 22 dieną, jis viename sinode buvo suskaičiavęs neva turėjęs 450 kunigų ir 175 vikarus.

6. Rudolphas iš Elbingo [Rudolf aus Elbing] 1333 metais, liepos 1 dieną. Epitafijoje parašyta: 1333 metais, 30. calend. Maii Augustii.

7. Fabianas [Fabian], nors ir buvo išrinktas vyskupu, tačiau savo vietos neužėmė. //

[291r] 8. Bartholdas [Berthold von Riesenburg], Marienverderio dekanas, mirė Althauze, kalėjime, 1346 metų lapkričio 20 dieną.

9. Arnoldas [Arnold], buvęs didžiojo magistro nuodėmklausys. Mirė 1364 metų sausio 29 dieną.

10. Nicolajus I [Nikolaus von Radau], mirė 1376 metų spalio 28 d.

11. Johannas Lindenblatas [Joannes Mönch], Ryzenburgo oficialas. Mirė 1409 metų kovo 7 dieną.

12. Johannas iš Kinvango [Joannes Riemann] (Schutzi[jus] jį vadina Kinmanu), gavo vardą *Nuskurdėlis* – nuo mūšio, kurį Ordinas prie Žalgirio pralaimėjo 1410 metais, dėl ko buvo suniokota visa jo vyskupija. Mirė 1417 metų rugsėjo 4 dieną.

13. Gerhardas [Gerhard Stolpmann]. Kiti jį vadina Bernhardu, Ordino narys, iš Karaliaučiaus, mirė 1427 metais.

14. Johannas III [Johann Winkler], Karaliaučiaus kanauninkas, mirė 1440 metais.

15. Casparas Linche [Kasper Linke], mirė 1463 metų spalio 24 dieną.

16. Nicolajus [Nikolaus], Karaliaučiaus kanauninkas, vyskupo pareigų nepradėjo eiti, ir per Lenkijos didįjį karą 7 metus vyskupo vieta buvo laisva. Mirė Karaliaučiuje 1471 metų balandžio 29 dieną. Marienverderio bažnyčioje jis pavaizduotas su apversta lazda ir vyskupo kepurę laikantis rankoje – įvairūs žmonės tai aiškina skirtingai. Bet manoma, jog taip padaryta todėl, kad jis neperėmė vyskupystės, o gavo tik vardą, bet vyskupo pareigų nėjo. Sakoma, kad jis Marienverderyje pastatęs puošnųjį „Danskerį" – bokštą išvietę.

[101] *MSB:* Linke.

17. Vincentius Kielbassa, ein Pohl, war dieses Bistumbs ein / Administrator. /

18. Johannes IV. war deß Deutschen Ordens Agent zu Rom, / starb Anno 1501, den 10. Aprill, ist der Letzte, der zu Ma-/rienwerder abgemahlet stehet. /

19. Iobus a Dobenick[102], der daß Privilegium der Stadt / Marienwerder renoviret, wurd genandt der Eiserne Bi-/schoff, weil Er am liebsten Geharnischt auffm Pferde saß. / Sol dem Lutherthumb nicht seyn abholdt gewesen. /

20. Achilles, ein Cardinal zu Bononien. //

[291v] §2. Lutherische Bischöffe.

21. Erhardus Queis. Ist der Erste Lutherische Bischoff gewesen und / gestorben Anno 1529. /

22. Paulus von Sprettern, sonst Speratus genandt, ein Schwäbischer / von Adel, wegen der Lutherischen Religion auß Mehren-Landt / verfolget; wirdt endtlich Lutherischer Bischoff in Pomesanen. / Ist gestorben Anno 1554 [!][103], Aetatis 70. /

23. Johannes Aurifaber, Theol[ogiae] Doctor, hatt nach dem Draconitis / daß Pomesanische nebst dem Samlandischen administriret. /

24. Johannes Draconites ist, da Er daß gantze Bißthumb nicht / erhalten können, nach Leipzig gezogen und daselbst gestorben. /

25. Georgius Venetus, Theol[ogiae] Doctor, ein Preussischer Herr, hat / gewohnet zu Lieben-Mühl, ist gestorben A[nn]o 1575. /

26. Johannes Wigandus, Theol[ogiae] Doctor und Anno 1573 Professor / auff der Königsbergischen Universität. Anno 1575 ist Pome-/sanischer Bischoff worden, dieser Wigandus hat unterschiedene / Tractäte geschrieben, insonderheit vom Börnstein, vom Thier / (Elendt), von den Kräutern in Preussen. Ist gestorben A[nn]o / 1587, den 21. Octobris zu Lieben Mühl und ist der letzte / Lutherische Bischoff in Pomesanien[35]. /

§3. Diesen beyden Bischöffen ist auff anhalten / der vereinigten Landtschafft folgende bestallung gemacht / Anno 1567 von H[e]rrn Marggraff Albrecht dem Eltern, so mit / folgenden worten verfast: /

Fürstl. Durchl. zu Preussen haben auff einer Erb[aren] / Landtschafft bitten das Hauß undt Ampt Lübe-Mühl zu / einer Bischöfflichen Residentz

[102] *MSB:* Dobeneck.

17. Vincentijus Kielbassa [Wincenty Kielbasa], lenkas, buvo šitos vyskupijos administratorius.

18. Johannas IV [[Johannes Christian von Lessen], buvo Ordino agentas Romoje, mirė 1501 metų balandžio 10 dieną. Jis paskutinysis, nupieštas Marienverderyje.

19. Jobas iš Dobeniko [Hiob von Dobenick], atnaujino Marienverderio miesto privilegiją, buvo vadinamas Geležiniu vyskupu, nes mieliausiai sėdėdavo ant arklio apsišarvavęs. Nebuvęs nusiteikęs prieš liuteronybę.

20. Achilas [Achiles de Grotis], Bononijos kardinolas. //

[291v] §2. Liuteronų vyskupai

21. Erhardas Queisas. Buvo pirmasis liuteronų vyskupas, mirė 1529 metais.

22. Paulius iš Špreterno [Paul Speratus], paprastai vadinamas Speratu, švabas, kilmingas, dėl liuteronų religijos persekiotas ir išvytas iš Moravijos; galų gale tampa liuteronų vyskupu Pamedėje. Mirė 1554 metais 70 metų amžiaus.

23. Johannas Aurifaberis, teologijos daktaras, po Draconito administravo Pamedę kartu su Semba.

24. Johannas Draconitas [Johann Draconites], kadangi negalėjo išlaikyti visos vyskupijos, tai išvyko į Leipcigą ir ten mirė.

25. Georgijus Venetas [Georg Venediger], teologijos daktaras, prūsų didžponis, gyveno Liubemiūlėje, mirė 1575 metais.

26. Johannas Wigandas, teologijos daktaras ir 1573 m. profesorius Karaliaučiaus universitete. 1575 metais tapo Pamedės vyskupu. Šitas Wigandas parašė įvairių traktatų, ypač apie gintarą, apie žvėris (briedį), apie vaistažoles Prūsijoje. Mirė 1587 metų spalio 21 dieną Liubemiūlėje ir buvo paskutinysis liuteronų vyskupas Pamedėje[35].

§3. Šitiems abiem vyskupams bendru krašto luomų prašymu 1567 metais buvo duotas pono markgrafo Albrechto Vyresniojo paskyrimo raštas, surašytas šitokiais žodžiais:

Jo kunigaikštiškoji Prūsijos Šviesybė garbingųjų krašto luomų prašymu paskyrė namą ir Liubemiūlės valsčių Pamedės vyskupo rezidencijai. Kadan-

[103] *Turi būti :/: Es muß sein:* 1551.

dem Pomesanischen Bischoff / verordnet. Weil aber das Hauß am Gebäue noch nicht / verfertiget, wollen Sie solches je eher, je besser anrichten / lassen, daß der Bischoff sampt den Seinen gutte bequem-/ligkeit darinn haben solle, damit aber eine Ehrb[are] Landtschafft / dem geneigten Willen, so Fürstl. Durchl. gegen die Bischö-/ffe tragen, spüren, so haben Seine Fürstl. Durchl. in Gnaden / gewilliget, daß dem Bischoffe zu Pomezan das Ampt / Liebemühl mit allen Gerechtigkeiten an Dörffern, Seen, / Heiden, Wäldern, Honig-/Brüchen, Jagten, Mühlen, Vorwer-/ckern, Aalfängen, auch allen Zubehörungen an Aeckern, / Wiesen etc. nichts außgeschlossen, zu seinem besten Nutz zu / gebrauchen, verliehen werde. Die Gräntzen zwischen Lie-/be Mühl und Osterrode sollen laut eines Abscheides Anno / 1559, die 13. Octobr[is] also gehalten werden, das die Schillings-/Heyde, der grüne Ort
[292r] und Tabersee[104] gegen Osterrode // wie stets gehören sollen; auch sollen die Posten im Ampt Lie-/bemühl vom Schloß zum Sonnenberge fleissig und wol ge-/fordert[105] werden, darauff der Bischoff sehen zu lassen sol / schuldig seyn. Mit denen vom Adel, so wol den Freyen im / Ampt sol der Bischoff, so viel die Iurisdiction angehet, deß-/gleichen auch allen Heyden und Wäldern nichts zu thun ha-/ben, sondern hierüber in dem Ampt Preuschmarck geschlagen / werden, da aber am Hause Liebemühl etwas zu bauen vor-/fällt, dazu sollen die Freyen, vermöge ihrer Brieffe, unwe[i]ger-/lich [!] helffen, auß den Heyden und Wäldern des Liebemüh-/lischen Ampts sol der Bischoff frey Bau und Brennholtz, so / viel er dessen zur Haußhaltung und nicht mehr hauen las-/sen, keiner Aschen oder Pick noch anders sich anmassen; Es soll / auch der residirende Bischoff Beuten zu machen und also denn / Honig-Bruch zu seinem besten zu vermehren Macht haben, über das Städtlein deßgleichen auch über Pauren soll der / Bischoff die vollkommene Iurisdiction haben, Sie auch zum / Schaarwerck gebrauchen, doch daß Er sie mit überflüssi-/gem wieder alte Pflicht nicht beschwere, daß die Armen / Leute des ihrigen auch abwarten mögen. /

Die Schneid-Mühle zur Liebemühl sol Fürstl. Durchl. und / nach kommender Herrschafft immediate bleiben, da aber an dem / Hause Liebemühl etwas zu bauen vorfiele, mag Er zu des / Hauses Nothdurfft diehlen schneiden lassen. Über das sol dem / Bischoff auß dem Ampt Marienwerder 1500 M[ark] 20 G[roschen] / je 1 M[ark] von Quartal zu Quartal, ein jedes Quartal / 375 M[ark] gerechnet und in sein Hauß geschicket werden. / Wenn nun

[104] *Post h. v. scr.:* ?

gi namas dar nebaigtas statyti, jis pasirūpins jį kuo sparčiau ir kuo geriau įrengti, kad vyskupas kartu su savaisiais jame turėtų gerus patogumus, o kad garbingieji krašto luomai pajustų tą palankų nusiteikimą, kurį Jo kunigaikštiškoji Šviesybė jaučia vyskupams, Jo kunigaikštiškoji Šviesybė maloningai sutiko, kad Pamedės vyskupui būtų atiduotas Liubemiūlės valsčius su visomis teisėmis į kaimus, ežerus, nedirbamus plotus, miškus, bitkopius, medžiokles, malūnus, palivarkus, ungurių gaudymą, taip pat ir visus įrenginius dirbamuose laukuose ir pievose ir kt., jis visu tuo galės naudotis savo naudai. Sienos tarp Liubemiūlės ir Osterodės turi būti laikomasi pagal 1559 metų spalio 13 dienos sprendimą, kad Schillingo plynė, žalias plotas (der grüne
[292r] Ort) ir Taberio ežeras, kaip visada, priklausytų Osterodei; // taip pat pašto stotys Liubemiūlės valsčiuje nuo pilies į Zonenbergą turi būti stropiai ir gerai prižiūrimos, už tai turi būti atsakingas vyskupas. Bajorams, taip pat laisviesiems valsčiuje, kiek tai susiję su jurisdikcija, be to, tyrlaukiams ir miškams vyskupas turi nieko nedaryti, o kirsti medžius reikia Proišmarko valsčiuje; jeigu Liubemiūlės namuose reiktų ką nors statyti, čia neatsisakinėdami turi padėti laisvieji pagal jų pareigas; iš išdagų ir miškų vyskupas gali neatlyginamai kirsti medieną ir malkas, kiek jam reikia namų ūkiui, bet ne daugiau, tegu nesumano gaminti pelenų ar kasti durpių; reziduojantis vyskupas taip pat tegu turės teisę daryti avilius ir šitaip savo labui pasidauginti bitkopių, miesteliui ir valstiečiams vyskupas turės visišką jurisdikciją, taip pat galės juos panaudoti lažui, tačiau taip, kad prie senųjų prievolių nepridėtų papildomų, kad vargšai žmoneliai galėtų ir savo reikalus susitvarkyti.

Liubemiūlės lentpjūvę-malūną turi toliau tiesiogiai valdyti Jo kunigaikštiškoji Šviesybė ir jo palikuonys, bet jeigu Liubemiūlės namams prireiktų ką statyti, tai Jis ūkio reikmėms leis išsipjauti dilių. Be to, vyskupui iš Marienverderio valsčiaus skiriama 1500 markių po 20 grašių už markę kas ketvirtį, skaičiuojant 375 markes kiekvieną ketvirtį, ir turi būti nusiųsta į jo

[105] *MSB:* gefördert.

das Hauß Liebemühl mit allem deme, so dazu / gehöret, nach Nohtdurfft gebauet, sol der Wesende Bischoff / es mit Hülffe der Freyen Schaarwerck bey Bäulichen We-/sen und auff seine Unkosten erhalten. Da aber künfftig eins / oder mehr alters oder feuers-halben (das Gott verhütte) / verdürbe und von Neues gebauet müsse werden, sol solcheß / auff Fürstl. Durchl. Unkosten geschehen. Wenn Er gen / Königsberg kommet, sol er zu dem Samländischen Bischoff in / sein Hauß einziehen, da sol ihm ein Gemach vor Ihn und / die Seinigen, deßgleichen Stallung vor die Pferde und frey Fut-/ter, so lang er da lieget, gegeben werden; der Bischoff aber / soll bey Unß, nachkommender Herrschafft oder Unserm Burg-/graffen zu Tische essen, seine Diener auff der Hoffstuben, da / der Bischoff wegen Händel oder sonsten Verhinderung.hal-/ben zu Tische nicht kom[m]en könte, sol ihm nach Nothdurfft / an Fleisch, Fisch, Eyer, Brodt und anderm, auch ein Trunck Wein / herunter geschickt werden, auff seine Person allein. Treu-/lich und ohn Gefehrde zu Uhrkundt mit Fürstl. Durchl. Handt / unterschrieben. etc. etc. den 6ten Junii, Anno 1567. / M[arg] G[raff] Albrecht //

[292v]

Daß 8te Capittel

Von den Samlandischen Bischöffen

Inhalt

1. Von den Catholischen Bischoffen. 2. Von den Lutherischen Bi-/schöffen. 3. Von Ihrem Gehalt. /

§1. Im Samländischen Bistumb sindt gewesen / Catholische Bischöffe

1. Henricus von Brun, ist mit Ottöacker König zu Böhmen, / in daß Landt gekommen und Anno 1255 Erster Bischoff / in Samland worden[36]. /

2. Christianus, ein Schlesier, Thumherr von Königsberg, die-/ser bauete Schloß und Städtlein Fischhausen zu seinem Sitz. /

3. Seifridus, ein Bluts-Freundt B[ruder] Conradts von Tyrenberg / deß Jüngern, da wurden die Thumherren Ordens-Herren / mit dem Bischoffe. /

4. Johannes, dieser bauete die Kirche zu S. Albrecht an der See[37]. /

5. Jacobus, ein Preuss von Colm, war sehr gelehrt, bey Ihm / ward der Thum auß dem Heyligen Geist in den / Kneyphoff geleget; der Chor erst. /

6. Bartholomae[us], Thum Probst zu Königsberg, der mitt / Hülffe Luderi von Braunschweig den Thum fordert. /

namus. Kai Liubemiūlės namas su visu tuo, kas priklauso, iš bėdos bus jau pastatytas, reziduojantis vyskupas, padedamas laisvųjų šarvarko prievolės, privalės jį užlaikyti geros būklės ir savo lėšomis. O jeigu ateityje vienas ar daugiau namų dėl senumo ar dėl gaisro (apsaugok, Viešpatie) sunyktų ir reikėtų statyti iš naujo, tai turi būti daroma Jo kunigaikštiškosios Šviesybės lėšomis. Atvykęs į Karaliaučių, jis tegu apsigyvena pas Sembos vyskupą jo namuose, ten turi būti duotas kambarys jam ir jo žmonėms, taip pat tvartas arkliams ir nemokamas pašaras, kol jis ten gyvens; bet vyskupas turi valgyti prie mūsų, mūsų palikuonių ar mūsų pilies valdytojo stalo, jo tarnai – pilies stuboje, o jeigu vyskupas dėl reikalų ar šiaip sutrukdytas negalėtų prie stalo ateiti, tai jam turi būti nunešta pagal poreikius mėsos, žuvies, kiaušinių, duonos ir kitko, taip pat ir atsigerti vyno – jam vienam. Sąžiningai ir be klastos šitam dokumentui pasirašyta Jo kunigaikštiškosios Šviesybės ranka. Ir t. t. 1567 metų birželio 6 dieną. Markgrafas Albrechtas //

[292v]

Aštuntas skyrius

Apie Sembos vyskupus

Turinys

1. Apie katalikų vyskupus. 2. Apie liuteronų vyskupus. 3. Apie jų atlyginimą.

§1. Sembos vyskupijos katalikų vyskupai

1. Henricas von Brunas, į šalį atvykęs su Bohemijos karaliumi Otoakru [!] [Otokaru] ir 1255 metais tapęs pirmuoju Sembos vyskupu[36].

2. Kristijonas, silezietis, Karaliaučiaus kanauninkas, pasistatė Fišhauzeno pilį ir miestelį savo rezidencijai.

3. Seifridas, brolio Konrado iš Tyrenbergo Jaunesniojo giminaitis, tuo laiku kapitulos nariai su vyskupu tapo Ordino nariais.

4. Johannas, jis pastatė bažnyčią Šv. Albrechte prie jūros[37].

5. Jakobas, prūsas iš Kulmo [Jakob von Kulm], buvo labai mokytas, prie jo kapitula buvo perkelta iš Šv. Dvasios [bažnyčios] į Knypavą; iš pradžių – choras.

6. Bartholomaejus [Bartholomaeus von Radam], Karaliaučiaus kapitulos prepozitas, Luderio von Braunschweigo padedamas, rėmė katedrą.

7. Theodoricus I. Decanus von Marpurg auß Hessen. /

8. Heinricus II. Kuhwaldt, unter Kniprode resigniret / und ward Weyhe-Bischoff zu Riga. /

9. Heinricus III. Seefeldt unter Conrado von Jungingen. / Item da die Tannenbergische Schlacht war. /

10. Johannes II. von Schawenberg. /

11. Heinricus IV. unter dem Hoemeister Michael Kuch-/meister, ein Tapfferer Krieges-Mann, der aber auch / viel Schulden gemacht, deßwegen Er auch den Nah-/men *Hempel* bekommen. /

12. Heinricus V. Salfeldt, must deß vorigen Schuldt bezahlen. /

13. Michäel Jung, ein Preuss unter Pauln von Rußdorff. /

14. Nicolaus I. Schlotter-Kopff, Herr von SchönEck[38], / im grossen Kriege. //

[293r] 15. Theodoricus de Cuba, ein Meißner, deß Pabsts Referendari[us][106]/ sol zu Tapiaw unterm Hoemeister von Riechtenberg verhun-/gert seyn, darumb daß Er mit dem Gelde im Jubilaeo er-/langet, hinauß wolte. Man meinet, Er habe wollen Hoe-/meister werden, und haben dadurch einen solchen schmertzli-/chen Toodt vom verbitterten Hoemeister Ihm zu wege ge-/bracht. /

16. Johannes III. Rehe-Winckel von Stargardt, Thum-Probst / zu Königsberg. Ist Anno 1497, den 1. Augustii zu Fischhausen gestorben[39]. /

17. Paulus Wacht, Doctor Iuris, Cancellari[us] Friderici Imperatoris[107]. /

18. Nicolaus II. Schönborn, Thumherr von Königsberg, soll / ein grosser Säuffer gewesen seyn. /

19. Güntherus von Bühnauw, ein Meißner, Decanus von / Merßpurg[108], wolte mit grossem Guth auß dem Lande, / aber Marggraff Albrecht ließ es Ihme nehmen. /

§2. Lutherische Bischöffe

20. Georgius von Polentz, Licentiatus in Iure, der Erste Lutheri-/sche Bischoff, nam ein Weib, zog auff die Balga. Starb A[nn]o / 1550, den 28. April. Folgende haben zu Königsberg gewoh-/net und sindt Lutherisch gewesen. /

[106] *Post h. v. scr.:* ? [107] *MSB supra exc.* Imperatoris *scr.:* Magistri Prussiae Ducis Saxon.

7. Theodorikas I [Thilo, Dietrich aus Marburg], Marburgo dekanas iš Heseno.

8. Heinricas II Kuhwaldas [Heinrich II. Kuwal], atsistatydino valdant Kniprodei ir tapo Rygos vyskupu sufraganu.

9. Heinricas III Seefeldtas [Heinrich III. von Seefeld] [dirbo] valdant Konradui von Jungingenui. Tuo metu įvyko Žalgirio mūšis.

10. Johannas II [!] von Schawenbergas.

11. Heinricas IV [dirbo] valdant didžiajam magistrui Michaeliui Kuchmeisteriui, narsus karo vyras, tačiau jis pridarė ir daug skolų, todėl gavo pravardę *Hempelis* [t. y. kvailys, žioplys].

12. Heinricas V [!] Salfeldtas, turėjo sumokėti ankstesniojo skolas.

13. Michaelis Jungas [Michael Junge], prūsas, [dirbęs] valdant Pauliui von Rußdorffui.

14. Nicolajus I Schlotter-Kopff [Drebanti galva], Šoneko didžiūnas[38], per didįjį karą. //

[293r] 15. Theodorikas iš Cubos [!] [Dietrich von Kulm], meisenietis, prepozito referentas, neva valdant didžiajam magistrui Riechtenbergui, buvęs numarintas badu už tai, kad norėjo pasprukti su pinigais, gautais per jubiliejų. Manoma, jis norėjo tapti didžiuoju magistru, todėl iš užsirūstinusio didžiojo magistro susilaukė tokios skausmingos mirties.

16. Johannas II, Rehe-Winckelis [Johann von Rehewinkel] iš Stargardo, Karaliaučiaus kapitulos prepozitas. Mirė 1497 metų rugpjūčio 1 dieną Fišhauzene[39].

17. Paulius Wachtas [Paul von Watt], teisės daktaras, imperatoriaus Frideriko kanceliarininkas.

18. Nikolajus II Schönbornas, Karaliaučiaus kanauninkas, neva buvęs didelis girtuoklis.

19. Güntheris von Bühnauw, meisenietis, Merzeburgo *(Merßpurg)* dekanas, norėjo su dideliu turtu išvykti iš šalies, tačiau markgrafas Albrechtas liepė jį iš jo paimti.

§2. Liuteronų vyskupai

20. Georgijus von Polentzas, teisės licenciatas, pirmasis liuteronų vyskupas, vedė žmoną, pasitraukė į Balgą. Mirė 1550 metų balandžio 28 dieną. Po jo buvę [vyskupai] gyveno Karaliaučiuje ir buvo liuteronai.

[108] *MSB:* Merseburg.

21. Johannes Brismannus, D. Vice-Episcopus, ist gestorben / A[nn]o 1549, den 1. October. /

22. Johannes Aurifaber, D. Praesident, hat viele verjagen / wollen, hat aber endtlich selbst daß Landt räumen müssen. /

23. Ioachimus Morlinus, D. Bischoff, ist gestorben A[nn]o 1571. /

24. Tilemannus Heshusius, D. Bischoff, ist abgesetzt worden. / Nach Ihme ist keiner mehr Bischoff worden. /

§3. Diesen beyden Letzteren Lutherischen Bischoffen in / Samland ist folgende Bestallung vom Fürsten Georg Friedrich / gemacht, daß nemblich: Ein Samlandischer Bischoff, nebst / dem Praesidenten Hause im Thum, jährlich besoldung haben / soll 3000 M[ark][109] a 20 G[roschen] und Jahrlich 3 Last Maltz a 60 Sch[effel], / 2 Last Korn, 8 Last Haber, eine Tonne Butter, 4 Ochsen, 10 / Schepssen, vier Schweine oder an statt dessen 2 Rh[eichs] t[ale]r, 20 Fuder / Heu, 20 Fuder Stroh, 30 Achtel Brenholtz[40] und daß alles / auß der Vogtey Fischausen. Und soll auch sein Getrey-/digt in den Fürstl. Mühlen, Maltz und Zeise frey seyn. / Dabey Er nur[110] einen Official-/ Schreiber halten soll, Jacobus / Stoltz[nn(36)]. Diese Letzte Viere haben ihren Sitz zu / Königsberg gehabt, und seindt Lutherisch gestorben. //

[293v]

Daß 9de Capittel

Von dem Cujavischen Bistumb

Inhalt

1. Der Cujawische Bischoff ist Bischoff über Pomerellen. 2. Der / Catalogus der Bischöffe. /

§1. Hie ist noch zu wissen, daß noch einige Örter in Preussen / zum 5ten Bistumb gewidmet, nemlich zum Bistum Cujavien, so / auch daß Pommersche genandt wirdt, dahin Dantzig und andere / Örter in Pommerellen, item die Dantzker Neria undt Werder / gehören[oo(37)]. /

§2. Dem Curiosen Leser zu gefallen, wollen wir auch den Cata-/logum der Cujavischen Bischöffe, wie ich sie zu Wolborsz in Pohlen / in[111] des Herrn Bischoffs Saale[112] habe auffgezeichnet gefunden[41], / hieher setzen, nemblich: /

[nn(36)] In M.S. Curios. pm. 337. b.
[Stoltz, Jacobus, *incert. msc., possib.* Manuscriptum rerum curiosum.]
[oo(37)] Simon Grunau, tr. 9. fol. 194.
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

21. Johannas Brismannas, daktaras, pavyskupis, mirė 1549 metų spalio 1 dieną.

22. Johannas Aurifaberis, daktaras, prezidentas, norėjo daugelį išvaikyti, bet galų gale pats turėjo išvykti iš šalies.

23. Joachimas Morlinas, daktaras, vyskupas, mirė 1571 metais.

24. Tilemannas Heshusijus, daktaras, vyskupas, atstatydintas. Po jo vyskupų daugiau nebebuvo.

§3. Šitiems abiem paskutiniams Sembos vyskupams kunigaikštis Jurgis Frydrichas suteikė šitokį aprūpinimą: Sembos vyskupas, be prezidento namo kapituloje, kasmet turi gauti algą 3000 markių po 20 grašių ir kasmet 3 kapas pūrų salyklo, 2 kapas rugių, 8 kapas avižų, statinę sviesto, 4 jaučius, 10 avinų, 4 kiaules arba 2 reichstalerius, 2 vežimus šieno, 20 vežimų šiaudų, 30 aktainių malkų[40], ir visa tai – iš Fišhauzeno fogtijos. Taip pat grūdai kunigaikščio malūnuose, salyklas ir akcizas jam turi būti nemokami. Jis tegu turės tik vieną vikarą – Jakobą Stoltzą[nn(36)]. Šie keturi paskutiniai rezidavo Karaliaučiuje ir mirė būdami liuteronai. //

[293v]

Devintas skyrius

Apie Kujavijos vyskupiją

Turinys

1. Kujavijos vyskupas yra Mažosios Pomeranijos vyskupas. 2. Vyskupų sąrašas.

§1. Čia dar reikia žinoti, kad Prūsijoje prie penktosios vyskupijos priskirtos dar kelios vietovės, būtent: Kujavijos vyskupijai, kuri vadinama ir Pomeranijos vyskupija, priklauso Dancigas ir kitos vietovės Mažojoje Pomeranijoje, taip pat Dancigo nerija ir Verderis[oo(37)].

§2. Norėdami įtikti smalsiam skaitytojui, čia pateiksime ir Kujavijos vyskupų sąrašą, kokį aš radau surašytą Lenkijoje, Volbuže, pono vyskupo salėje[41].

[109] *Post h. v. in d. m.:* NB Die Marck / ist zu der Zeit / so schwer ge-/wesen, daß 1 / M[ark] u[nd] 13 G[roschen] / ein Rh[eichs]t[ale]r / gegolten. [110] *MSB:* nun. [111] *Scr. supra lin., prae h. v. exc.* auß. [112] *Corr. ex* Sahle.

Der Catalogus der Cujavischen Bischöffe[42]

1. Lucidus, Crusvicischer Bischoff, A[nn]o 966, ein Italiäner, starb A[nn]o 993. /

2. Mauritius, ein Italiäner, starb A[nn]o 1014. /

3. Marcellus, oder Marcellinus, ein Italiäner, starb A[nn]o 1035. /

4. Venetius, oder Vicentius, ein Italiäner, ist der Erste, wie die neue / Scribenten melden, welcher von dem Capitol erwählet worden, da / die vorigen von dem Pabst in Pohlen geschicket sind; Hartknoch / halt dafür, daß dazumahl der König oder Fürst in Pohlen die / Bischöffe gesetzt, wie solches auß einem Päbstlichen Brieff soll / zu erweisen sein. /

5. Andreas I. [!] auß Rom bürtig. Starb Anno 1081. /

6. Baptista, ein Römer. Starb 1098. /

7. Paulinus. Starb Anno 1111. /

8. Baldvinus, ein Frantzoß. Starb A[nn]o 1128. /

9. Svidgerus, ein Teutscher. Starb A[nn]o 1151. /

10. Onoddus [!] [Onoldus], ein Welscher, der den Thum auß Cruswitz nach / Vladislavia, oder Leßlau verleget, dannenhero dieses Orths / Bischöffe nicht mehr Crußwitzische, sondern Leßlawische oder / Coische Bischöffe genennet worden. Starb A[nn]o 1160. /

11. Rudgerus, ein Teutscher, oder ein Böhm. Starb Anno 1170. /

12. Vernerus, zu dessen Zeiten Pom[m]erellen den Christlichen Glau-/ben angenommen und derselbe hat auch zu allererst das Pom-/merellen unter seine Dioecesin bekommen, weil dazumal / das Hinder-Pommern sich von den Vor-Pommern getrennet ge-/habt, und dieses Hinder-Pommern, oder Pommerellen, mit dem / Königreich Pohlen schon näher verbunden gewesen, als wie / das andere Pommern. Starb Anno 1178. //

[294r] 13. Vunelphus, oder Onulphus, oder auch Arnolphus. Starb A[nn]o 1190. /

14. Stephanus, ein Teutscher. /

15. Ogerius, oder Agerius, ein Welscher. Starb Anno 1203. /

16. Bartha. Starb A[nn]o 1215 am Stein, war der letzte Außländer. /

17. Michäel, der erste Pohl, auß dem Hause Godźiemba. / Starb Anno 11[...] [!][113]. /

18. Volimirus. Starb Anno 1271. /

[113] *MSB post h. v.:* 1258.

Kujavijos vyskupų sąrašas[42]

1. Lucidas, Krušvicos (Crusvica) vyskupas, 966 m., italas. Mirė 993 metais.

2. Mauritijus, italas, mirė 1014 metais.

3. Marcelas arba Marcelinas, italas. Mirė 1035 metais.

4. Venecijus arba Vicentijus, italas; kaip rašo naujieji autoriai, jis yra pirmasis, išrinktas kapitulos, o pirmieji į Lenkiją buvo pasiųsti popiežiaus; Hartknochas mano, kad anuo metu vyskupus paskirdavo karalius arba kunigaikštis, kaip tai išaiškėja iš vieno popiežiaus laiško.

5. Andrejas I [!], kilęs iš Romos [Janas Romietis]. Mirė 1081 metais.

6. Baptista, iš Romos [Romanas]. Mirė 1098 metais.

7. Paulinas [Paulus]. Mirė 1111 metais.

8. Baldvinas, prancūzas [Baldvin Gall]. Mirė 1128 metais.

9. Svidgeras, vokietis. Mirė 1151 metais.

10. Onoddas [!] [Onoldus], italas ar prancūzas. Jis kapitulą perkėlė iš Krušvicos į Vladislaveką, arba Leslavą, todėl šios vietos vyskupai imti vadinti nebe Krušvicos, bet Leslavo arba cojiškiais. Mirė 1160 metais.

11. Rudgeras, vokietis ar čekas. Mirė 1170 metais.

12. Verneras. Jo laikais M. Pomeranija priėmė krikščioniškąjį tikėjimą, ir jis pirmasis priėmė M. Pomeraniją į savo diecezją, nes tuo metu Rytų Pomeranija skyrėsi nuo Vakarų Pomeranijos ir šioji Rytų Pomeranija, arba M. Pomeranija, jau buvo su Lenkija arčiau susijusi negu likusioji Pomeranija. Mirė 1178 metais. //

[294r] 13. Vunelphas arba Onulphas, arba ir Arnolphas. Mirė 1190.

14. Stephanas, vokietis.

15. Ogerijus arba Agerijus, italas ar prancūzas. Mirė 1203 metais.

16. Bartha. Mirė 1215 metais nuo akmenligės, buvo paskutinis užsienietis.

17. Michaelis, pirmasis lenkas, iš Godźiembų giminės [Maciej z Gołańczy]. Mirė 11[...] [!].

18. Volimiras. Mirė 1271 metais.

19. Albertus. Starb Anno 1283. /

20. Vislaus, ist der Erste, der von seinem Metropolitano dem Ertz-/Bischoff von Gniesen confirmiret worden. Starb A[nn]o 1300. /

21. Gervardus. Starb Anno 1323. /

22. Matthias Golanczevius. Übergab A[nn]o 1366 das Bisthum / dem Sbyluto. /

23. Sbylutus. Starb Anno 1383. /

24. Trojanus. /

25. Ioannes I., Vlith sive Cropidlo, des Vladislai Oppelischen / Fürstens Sohn[43], ward An[no] 1383 auß dem Poßnischen Bißthumb / in Leßlauische versetzet.[114] /

26. Henricus, des Venceslai Lignitzischen Fürstens Sohn, ward / Anno 1389 Bischoff. Starb A[nn]o 1398.

27. Nicolaus Kurowski, war erst Poßnischer Bischoff. Starb Anno 1411. /

28. Ioannes II. Pella de Niewieß. Starb Anno 1427. /

29. Ioannes III. Szafraniec. Starb an der Pest Anno 1433. /

30. Vladislaus Oporowski, ward Ertz-Bischoff. /

31. Nicolaus II. Lassocki, ward Bischoff A[nn]o 1449. Starb A[nn]o 1450. /

32. Ioannes IV. Grußczynski, ward A[nn]o 1463 Bischoff in Crakau, / und hernach Ertz-Bischoff. /

33. Ioannes V. de Brzezic, ward Anno 1464 Bischoff in Crakau. /

34. Iacobus I. Sienienski, ward Ertz-Bischoff. /

35. Sbigneus de Olesnica, ward Bischoff A[nn]o 1473, hernach / Anno 1480 Ertz-Bischoff. /

36. Andreas II. Oporowski. Starb A[nn]o 1483. /

37. Petrus de Bnino Moszinski, ist auß dem Praemiszlischen / Bisthum A[nn]o 1484 ins Leßlauische versetzt. Starb A[nn]o 1493. /

38. Ceslaus de Curoßwanki. Starb A[nn]o 1503, die 5. April. /

39. Vicentius de Przeromb. Starb A[nn]o 1513. /

[114] *MSB in d. m.:* Dieser Johannes hat noch gelebt 1417 u mit dem Homeist. Küchmeister einen Vertrag geschlossen.

19. Albertas. Mirė 1283 metais.

20. Vislavas [Wisław], pirmasis, įšventintas savo metropolito, Gniezno arkivyskupo. Mirė 1300 metais.

21. Gervardas. Mirė 1323 metais.

22. Matthijas Golanczevijus [Maciej z Gołańczy]. 1366 metais vyskupiją perdavė Sbylutui.

23. Sbylutas [Zbylut z Wąsosza]. Mirė 1383 metais.

24. Trojanas.

25. Joannas I, Vlithas arba Cropidlo [Jan Kropidło, Piast], Opolės kunigaikščio Vladislovo sūnus[43], 1383 metais perkeltas iš Poznanės vyskupijos į leslaviškąją.

26. Henricas, Lignico kunigaikščio Venceslavo sūnus [Henryk Legnicki], vyskupu tapo 1389 metais. Mirė 1398 metais.

27. Nicolajus Kurowskis [Mikolaj Kurowski], pirma buvo Poznanės vyskupas. Mirė 1411 metais.

28. Joannas II Pella iš Nieviešo [Jan Pella]. Mirė 1427 metais.

29. Joannas III Safraniecas [Jan Szafraniec]. Mirė nuo maro 1433 metais.

30. Vladislavas Oporowskis, tapo arkivyskupu.

31. Nicolajus II Lassockis [Mikołaj Lasocki], vyskupu tapo 1449 metais. Mirė 1450 metais.

32. Joannas IV Grußczynskis [Jan Gruszczyński], 1463 metais tapo Krokuvos vyskupu, o vėliau – arkivyskupu.

33. Joannas V iš Bžezicų [Jan Lutek z Brzezia], 1464 metais tapo Krokuvos vyskupu.

34. Jacobas I Sienienskis [Jakub Sieniński], tapo arkivyskupu.

35. Sbignejus iš Olesnicos [Zbigniew Olesnicki], vyskupu tapo 1473 metais, vėliau – 1480 metais arkivyskupu.

36. Andrejas II Oporowskis [Andrzej Oporowski]. Mirė 1483 metais.

37. Petras iš Bnino Moszinskis [Piotr Moszyński], 1484 metais perkeltas iš Pšemislio vyskupijos į Leslavo.

38. Ceslavas iš Kurosvankos [Krzesław Kurozwęski]. Mirė 1503 metais, balandžio 5 dieną.

39. Vicentijus iš Pžerombo [Wincenty Przerębski]. Mirė 1513 metais.

40. Matthias de Drzewica, war erstlich Bischoff zu Przemisł. / Hernach zu Leßlau[115]. Endlich Anno 1531 Ertz-Bischoff zu Gniesen. /

41. Ioannes VI. Karnkowski, erst zu Przemisł und dann zu / Leßlau Bischoff. Starb A[nn]o 1538. //

[294v] 42. Lucas a Korka [!] [Gorka], erst Poßnischer Wojewod. Starb Anno 1542. /

43. Nicolaus III. Dierzgowski. Erst Chelmischer Bischoff und hernach / Leßlawischer, aber A[nn]o 1546 ward Er Ertz-Bischoff. /

44. Andreas III. Zebrzidowski; erst Camenesischer, hernach Chelmischer / und dann A[nn]o 1546 Leßlauischer, endlich A[nn]o 1551 Crakauischer / Bischoff. /.

45. Ioannes VIII. Drojewski, erst zu Camienick[116] und hernach zu Leß-/lau, war fast Lutherisch. Starb Anno 1557. /

46. Jacobus II. Uchanski, erst Chelmischer, hernach Leßlauischer Bi-/schoff. Endlich Ertz-Bischoff. /

47. Nicolaus IV. Wolski, erst Chelmischer, hernach A[nn]o 1565 Leß-lauischer / Bischoff. /

48. Stanislaus Karnkowski, ward A[nn]o 1581 Ertz-Bischoff. /

49. Hieronymus, Comes a Rozrazew. Starb zu Rom Anno 1600. /

50. Ioannes VIII. Tarnowski, ward 1603 Ertz-Bischoff. /

51. Petrus Tilicki, ward Anno 1607 Crakauischer Bischoff. /

52. Albertus I. Baranowski, erst Przemislischer, hernach Plockischer, / und dann Leßlawischer Bischoff. Endlich Ertz-Bischoff. /

53. Matthias Pstrokoński, erstlich Praemischlischer, hernach Leßlavi-/scher Bischoff. Starb Anno 1608. /

54. Laurentius Gembicki, erst Culmischer Bischoff, ward Anno / 1615 Ertz-Bischoff. /

55. Paulus Wolucki, erst zu Caminieck, hernach zu Lutzko und end-/lich zu Leßlau. Starb Anno 1622. /

56. Andreas Lipski, erst Lutzkischer Bischoff, ward Anno 1631 / Crakawischer Bischoff. /

[115] *MSB post h. v.:* Bischoff.

40. Matthijas iš Dževicos [Maciej Drzewicki]. Iš pradžių buvo Pšemislio vyskupas, vėliau Leslavo [Vloclaveko]. Galų gale 1531 metais – Gniezno arkivyskupas.

41. Joannas VI Karnkowskis [Jan Karnkovski], pirma Pšemislio, po to Leslavo vyskupas. Mirė 1538 metais. //

[294v] 42. Lukas a Korka [!] [Łukasz Górka], prieš tai buvo Poznanės vaivada. Mirė 1542 metais.

43. Nicolajus III Dierzgowskis [Andrzej Zebrzydowski]. Pirma buvo Kulmo vyskupas, po to Leslavo, o 1546 metais tapo arkivyskupu.

44. Andrejas III Zebrzidowskis. Pirma buvo Kameneco, po to Kulmo, tada 1546 metais Leslavo, pagaliau 1551 metais – Krokuvos vyskupas.

45. Joannas VIII Drojewskis [Jan Drohojowski], pirma buvo Kameneco ir vėliau Leslavo vyskupas, buvo beveik liuteronas. Mirė 1557 metais.

46. Jacobas II Uchanskis [Jakub Uchański], pirma buvo Kulmo, po to Leslavo vyskupas. Galiausiai buvo arkivyskupas.

47. Nicolajus IV Wolskis [Mikołaj Wolski], pirma Kulmo, po to 1565 metais – Leslavo vyskupas.

48. Stanislavas Karnkowskis [Stanislaw Karnkowski], 1581 metais tapo arkivyskupu.

49. Hieronymas, kilmingasis iš Rozrazevo [Hieronim Rozdrażewski]. Mirė Romoje 1600 metais.

50. Joannas VIII Tarnowskis [Jan Tarnowski], 1603 metais tapo arkivyskupu.

51. Petras Tilickis [Piotr Tylicki], 1607 metais tapo Krokuvos vyskupu.

52. Albertas I Baranowskis [Wojciech Baranowski], pirma Pšemislio, paskui Plocko ir tada Leslavo vyskupas. Galiausiai – arkivyskupas.

53. Matthijas Pstrokońskis [Maciej Pstrokoński], pirmiausia Pšemislio, tada Leslavo vyskupas. Mirė 1608 metais.

54. Laurentijus Gembickis [Wawryzniec Gembicki], prieš tai buvo Kulmo vyskupas, 1615 metais tapo arkivyskupu.

55. Paulius Woluckis [Paweł Wołucki], pirma buvo Kamenecko, paskui Lucko ir pagaliau Leslavo vyskupas. Mirė 1622 metais.

56. Andrejas Lipskis [Andrzej Lipski], prieš tai Lucko vyskupas, 1631 metais tapo Krokuvos vyskupu.

[116] *MSB:* Caminiec.

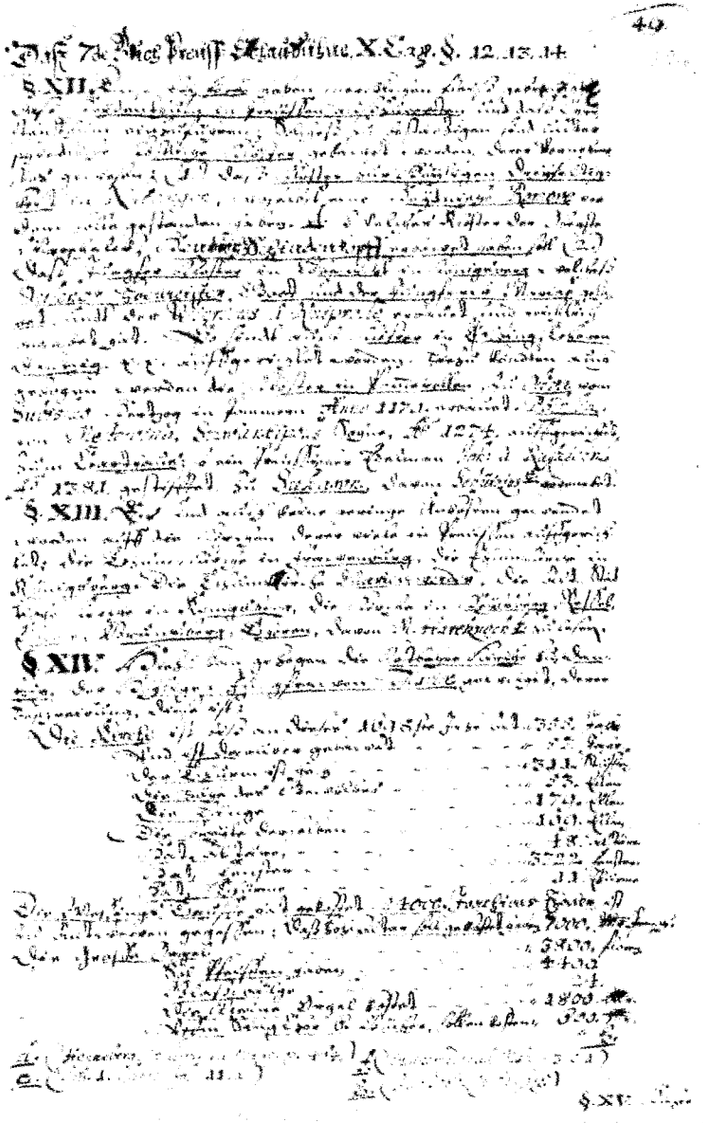

13. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 10 skyriaus §14 (l. 296r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §14 des 10. Kapitels des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 296r)

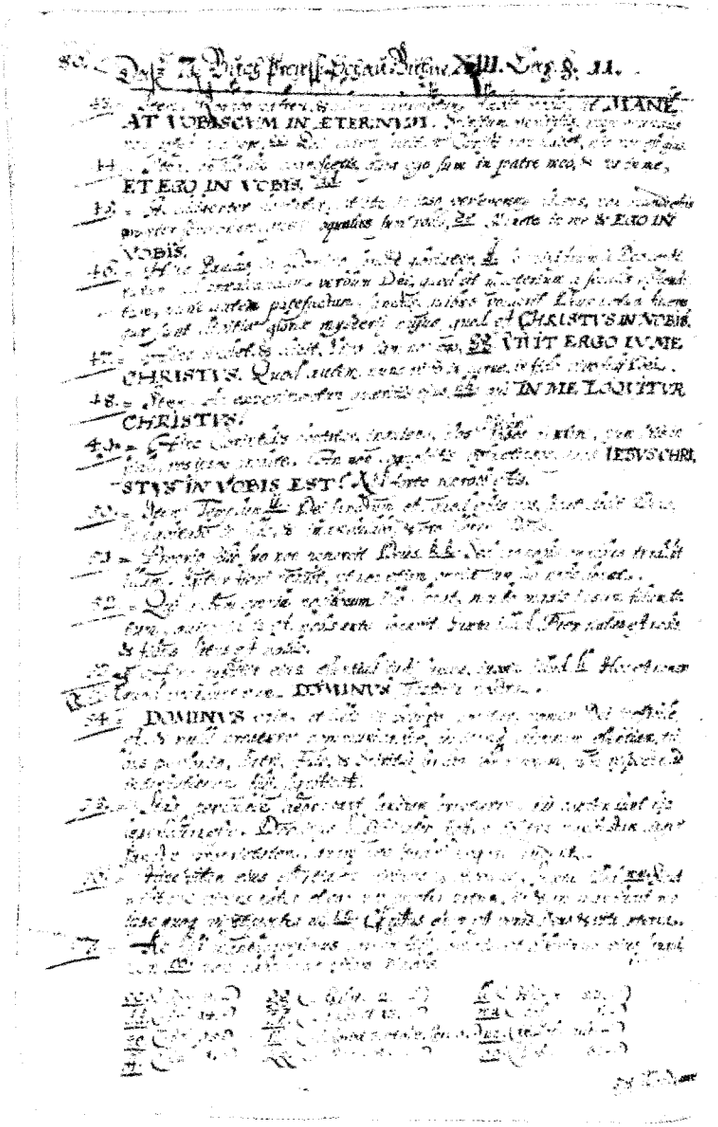

14. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 13 skyriaus §11 (l. 314v) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §11 des 13. Kapitels des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 314v)

57. Matthias Lubienski, erst zu Lutzk, hernach zu Posen, dann Leß-/lawischer Bischoff, endtlich Ertz-Bischoff. /

58. Nicolaus Albertus, ab Olexow Gniewosz. Starb unter dem Köni-/ge Ioanne Casimiro. /

59. Casimirus Florianus, Dux Czartoryski, ward vom Tode / Ertz-Bischoff. /

60. Ioannes Gembicki, erst Plotzischer Bischoff, starb im Inter-/regno, nach dem Tode des Königs Michaelis. /

61. Stanislaus Sarnowski, erst Praemislischer Bischoff. /

62. Bonaventura de Niedzielsko Madalinski. Starb Anno 1691. / Dem gefolget A[nn]o 1692. /

63. Stanislaus a Lubraniec Dąmbski, erst Plocischer Bischoff, / jetzo lebet und regieret löblich. //

[295r][117]

Daß 10de Capittel

Was sonsten Merckwürdiges von dem Preus-/sischen Bischöffen zu wissen von nöthen

Inhalt

1. Der Deutsche Orden hatt gewolt, daß die Bischöffe in / Preussen sollen ihren Orden annehmen.[44] 2. Der Bischoff von / Ermelandt hat sich in dessen geweigert. 3. Von Fr[ancisco] Kuhschmaltz, / Bischoff in Ermelandt. 4. Die Bischöffe in Preussen sindt / erst unter dem Ertz-Bischoff von Riga gewesen. 5. Ob sie un-/ter dem Ertz-Bischoff von Gniesen gewesen. 6. Der Preuss. / Bischöffe stattliches Einkommen. 7. Der Sprengel des Erme-/ländischen Bistumbs. 8. Die Exemption des Bischoffs[45]. / 9. Der Sprengel der andern drey Bischöffe. 10. Vom Cu-/javischen Bischoff, der über Pomerellen ist. 11. Von den zwey auff-/gehobenen Bistümben in Fürstl. Preussen und den jetzigen Consistoriis. / 12. Der Bischöffe bemühung in fortpflantzung der Christlichen / Religion in Erbauung der Klöster. 13. In Erbauung der Kirchen. / 14. Von der Pfarr Kirchen in Dantzig. 15. Von den Wall-/fahrts-Örtern. 16. Der Preussen Härtnackigkeit in Heydenthumb. / 17. Ob der Orden schuld daran habe. 18. Ob die Bischö-/ffe daran schuldig? /

[117] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. bandes Buchs E.

57. Matthijas Lubienskis [Maciej Łubienski], pirma Lucko, po to Poznanės, tada Leslavo vyskupas, galiausiai buvo arkivyskupas.

58. Nicolajus Albertas iš Olexow Gniewosz [Mikołaj Wojciech Gniewosz]. Mirė valdant karaliui Jonui Kazimierui.

59. Casimiras Florianas, kunigaikštis Čartoryskis [Kazimierz Florian Czartoryski], prieš mirtį tapo arkivyskupu.

60. Joannas Gembickis [Jan Gembicki], pirma buvo Plocko vyskupas. Mirė tarpuvaldžiu, po karaliaus Mikalojaus mirties.

61. Stanislavas Sarnowskis [Stanisław Sarnowski], prieš tai buvo Pšemislio vyskupas.

62. Bonaventura iš Niedzielsko Madalinskis [Bonawentura Madalinski]. Mirė 1691 metais. Po jo 1692 metais buvo

63. Stanislavas iš Lubranieco Dąmbskis [Stanisław Dambski], pirma buvo Plocko vyskupas, dabar gyvena ir valdo pagirtinai. //

[295r]

Dešimtas skyrius

Kas dar nepaprasto žinotina apie Prūsijos vyskupus

Turinys

1. Vokiečių ordinas norėjo, kad Prūsijos vyskupai pripažintų jų tvarką (regulą)[44]. 2. Varmės vyskupas tam priešinosi. 3. Apie Fr[anciscą] Kuhschmaltzą, Varmės vyskupą. 4. Prūsijos vyskupai iš pradžių buvo pavaldūs Rygos arkivyskupui. 5. Ar jie buvo pavaldūs Gniezno arkivyskupui? 6. Nemažos Prūsijos vyskupų pajamos. 7. Varmės vyskupijos teritorija. 8. Vyskupo egzempcija[45]. 9. Kitų trijų vyskupų teritorijos. 10. Apie Kujavijos vyskupą, kuris yra [ir] Pomeranijos vyskupas. 11. Dvi panaikintos vyskupijos Prūsijos Kunigaikštystėje ir dabartinės konsistorijos. 12. Vyskupų pastangos skleisti krikščionių religiją, statyti vienuolynus. 13. Jų pastangos statyti bažnyčias. 14. Apie parapinę bažnyčią Dancige. 15. Apie maldininkų lankomas šventąsias vietas. 16. Prūsų užsispyrimas laikytis pagonybės. 17. Ar Ordinas dėl to kaltas? 18. Ar vyskupai dėl to kalti?

§1. Sonst ist zu mercken, daß der Orden sehr getrachtet hat, daß / diese vier Bischöffe möchten die Regulas deß Deutschen Ordens / annehmen; und zwar vom Bischoff von Culm sagt solches Matthi-/as a Mechov[a][pp(38)], Cromerus[qq(39)]. Vom Bischoff von Samlandt sagts / Henneberg[rr(40)]. Nemblich daß Siegfried, der Sambländische Bischoff, / mit sambt seinen Thumherren Ordenß Herren worden, welches / etwa Anno 1284 geschehen. Alß Conradt von Tyrenberg der / Jüngere, Land-Meister, in Preussen regieret, dessen naher Ver-/wandter Er gewesen. Vom Bischoff von Pomesan sagt dieses / auch Hartknoch[ss(41)] undt Düsburg[tt(42)]. /

§2. Der Bischoff aber von Ermelandt hat sich niemahln / dem Orden wollen unterwerffen, Cromerus[uu(43)]. /

§3. Wiewol M. Hartknoch[xx(44)] von Francisco Kuhschmaltz / Bischoff von Ermelandt gedencket, daß Er vom Röm. Bapst / Nicoläo V. erhalten, daß zwey Thumherren im Capittel sol-/len Herren deß Deutschen Ordens seyn, welches wirdt ge-/schehen sein etwa A[nn]o 1451[118]. //

[295v] §4. Ausser deme zu wissen, daß die 4 Preussische Bi-/schöffe ehemalen dem Ertz-Bischoff von Riga sindt unterwor-/ffen gewesen, und gedenckt S[imon] Grunau [!][119], daß Conrad Zöhl-/ner der Hoemeister ein Privilegium erhalten, daß die Preu-/schen Bischöffe sollen unter dem Ertz-Bischöffe zu Riga seyn. / Wenn aber solcheß eigentlich eingerichtet sey, kan man nicht / wissen, davon zu lesen Johann Treter [!][120]. /

§5. Allein der Titt[ul] Herr A. v[on] Troske[121] hat mir auß seiner / Bibliotheck ein Buch, so alte registranda genandt wird, und han-/delt von den Preuschen Bistümern, communiciret, in welchem dieses enthalten[yy(45)], daß die vier Bischöffe, wie Sie alhie in / der Ordnung stehen, welche von dem Bäpstl. Legaten Wilhelm / eingesetzt, mit der Condition, daß Sie unter dem

pp(38) L. 3. c. 56. ad ann. 1264.

[Matthias a Miechow, Chronica Polonorum, Cracoviae, 1521.]

qq(39) L. XI. p. 575.

[Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum [...]. *Vide p(15).*]

rr(40) In Tab. Geograph. p. 131.

[Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen grössern Landtafel oder Mappen, Königsberg, 1595, p. 465, 466.]

ss(41) In animadv. [*! err.:* amimadv.] ad.

[Hartknoch, Christophorus, Notas in Dusburgensem Privilegii [...]. *Vide y(22).*]

tt(42) Pag. 3. Chron. c. 33.

[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. *Vide ee(28).*]

§1. Apskritai reikia pasakyti, kad Ordinas labai stengėsi, kad šie keturi vyskupai pripažintų Vokiečių ordino regulas. Štai Matthijas a Mechov[a][pp(38)], Cromeras[qq(39)] tai teigia apie Kulmo vyskupą. Hennenbergeris[rr(40)] tai sako apie Sembos vyskupą. Būtent, kad Sembos vyskupas kartu su savo kapitulos nariais tapo Ordino nariais, tai atsitiko maždaug 1284 metais. Kai valdė Conradtas von Tyrenbergas [Konradas iš Turino] Jaunesnysis, krašto magistras Prūsijoje, kurio artimas giminaitis jis buvo. Apie Pamedės vyskupą tai sako ir Hartknochas[ss(41)] bei Dusburgietis[tt(42)].

§2. Tačiau Varmės vyskupas niekada nenorėjo pasiduoti Ordino valdžion, – žr. Cromerą[uu(43)].

§3. Nors teisybė, kaip mini Hartknochas[xx(44)], kad Varmės vyskupas Franciskas Kuhschmaltzas iš Romos popiežiaus Mikalojaus V gavo nurodymą, jog kapituloje du kanauninkai turi būti Ordino nariai, o tai galėjo įvykti apie 1451 metus. //

[295v] §4. Be to, žinotina, kad Prūsijos vyskupai kadaise buvo pavaldūs Rygos arkivyskupui, ir S. Grunau mini, kad didysis magistras Conradas Zöhlneris gavo privilegiją, jog Prūsijos vyskupai turi būti Rygos arkivyskupo dispozicijoje. Tačiau kada šitai buvo padaryta, negalima žinoti, – apie tai skaitykite Johanną Treterą.

§5. Tituluotas ponas A. von Troske man iš savo bibliotekos paskolino knygą, vadinamą senaisiais registrais, kurioje kalbama apie Prūsijos vyskupijas. Joje yra liudijimas[yy(45)], kad tie keturi čia išvardyti vyskupai, kuriuos

uu(43) In L. 2. in descript. Polon. p. 220.

[Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum [...]. *Vide p(15).*]

xx(44) In dissert. 14. de Origine Rel. Christi, pag. 216.

[Hartknoch, Christophorus, Dissertatio XIV. De Originibus Religionis Christianae in Prussia, in: Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. Accesserunt his praeter Notas in Dusburgensem Privilegia quaedam Prussii [...] concessa, item Dissertationes XIX antiquitates Prussicas complexae auctore [...], ed. Christophorus Hartknoch, Francofurti et Lipsiae, Jenae, 1679.]

yy(45) pm. 2.

[*Incert. msc. alias liber.*]

[118] *MSB:* 1457. [119] *Po to klaidingai pažymėta išnaša zz :/: Danach fehlerhaft eine Fußnote zz vermerkt.* [120] *Po to klaidingai pažymėta išnaša a :/: Danach fehlerhaft eine Fußnote a vermerkt.* [121] *MSB:* Troschcke.

Bischoff / zu Gniesen, alß unter einem Metropolitano seyn sollen, wel-/ches aber hernachmahls vom Orden hintertrieben worden. /

§6. Sonsten sindt den Preussischen Bisthümern treffliche Güt-/ter zugeschlagen, wie solcheß auß der Bulla Innocentii IV. Rom[ani] / Imper[atoris][122] zu sehen[zz(46)], und hält Man davor, daß Sie damahlen / den Drittentheil deß gantzen Landes Preussen bekom[m]en haben. /

§7. Von diesen Bistümern ist noch zu wissen, daß das / Ermelandische den grössesten Sprengel gehabt, in dem es nicht / allein Ermelandt, sondern auch Natangen, Barten, Pogesan, Su-/dauen, auch ein Theil von Galinder-Land hat versehen müssen. /

§8. Dieses Bistumb hat auch diß Privilegium vom Rö-/mischen Pabst[123] zun Zeiten Johan I. Bischoffs von Ermelandt / erhalten, daß Er keinem subiect seyn soll und agnosciret jetzi-/ger Zeit noch der Bischoff keinen über sich zum Richter, alß / den Römischen Pabst, wie oben zu lesen. /

§9. Der Culmische Bischoff hat daß Löbische[124] und Cullmi-/sche; der Pomezanische daß Pomezan und ein Theil vom Galin-/der-Landt beobachtet, der Sambländische hat Samland, Nadra-/wen undt Zalavonien. /

§10. Waß den Strich bey Dantzig und Pommerellen betrifft, / hatt der Bischoff von Cujavien zu versehen gehabt. /

§11. Die Zwey letztere Bistümer, daß Pomesanische und / Sambländische sind itziger Zeit in Preussen auffgehoben, derer / Stelle auff gewisse bestimte Maaß die Officiales, der eine / beym Consistorio zu Königsberg, der Zweyte zu Saalfeld / versehen. Die Vornembste Iura Episcopalia aber behält / S[eine] Churfürstl. Durchl. Ihm Selbst bevor. //

[296r] §12. Diese Bischöffe haben mercklichen fleiß gebraucht, / daß Heydenthum in Preussen außzurotten und daß Chri-/stenthum einzuführen. Solcheß zu bestättigen sind unter-/schiedliche köstliche Klöster gebauet worden, derer vornehm-/stes gewesen: 1. daß Kloster zur Heyligen Dreyfaltig-/keit in Natangen, woselbst eine Heydnische Romove vor / dem solle gestanden haben[a(47)]. Welches Kloster der Oberste / Marschalck Henrich Schindenkopff

[zz(46)] Vid. sup.

[*possib.* Acta romanorum Pontifiicum [...], ed. Bale John, Basilea, 1558; Francofurtum, 1567.]

[a(47)] Henneberg in Comm. ad Mapp. p. 464.

[Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen [...] Mappen [...]. *Vide rr(40).*] Königsberg, 1595, p. 465, 466.]

paskyrė popiežiaus legatas Wilhelmas, turi būti pavaldūs Gniezno vyskupui kaip savo metropolitui, tačiau Ordinas vėliau tam sutrukdė.

§6. Apskritai Prūsijos vyskupijoms buvo paskirti dideli turtai, kaip matyti iš Romos valdovo Inocento IV bulės[zz(46)], ir manoma, kad jos tuo metu gavo trečiąją dalį visų Prūsijos žemių.

§7. Apie šitas vyskupijas dar žinotina, kad varmiškoji turėjo didžiausią plotą ir turėjo aptarnauti ne tik Varmę, bet ir Natangą, Bartą, Pagudę, Sūduvą, taip pat dalį galindų žemių.

§8. Šita vyskupija Varmės vyskupo Johano I laikais taip pat gavo Romos popiežiaus privilegiją, kad ji niekam neturinti būti pavaldi; dar ir šiais laikais vyskupas nenori pripažinti jokio teisėjo virš savo galvos, o pripažįsta vien tik Romos popiežių, kaip galima paskaityti.

§9. Kulmo vyskupas turėjo Liubavą ir Kulmą, Pamedės vyskupas prižiūrėjo Pamedę ir dalį galindų žemių, sembiškis valdė Sembą, Nadruvą ir Skalvą.

§10. O dėl ruožo prie Dancigo ir M. Pomeranijos, tai juo turėjo rūpintis Kujavijos vyskupas.

§11. Dvi paskutiniosios vyskupijos, Pamedės ir Sembos, šiuo metu Prūsijoje panaikintos, vietoj jų tam tikru mastu reikalus tvarko oficialai – vienas prie Karaliaučiaus, kitas prie Zalfeldo konsistorijos. Bet aukščiausias vyskupo teises pasilaiko pati Jo kurfiurstiškoji Šviesybė. //

[296r] §12. Šitiems vyskupams reikėjo dėti daug pastangų, kad išnaikintų pagonybę ir įvestų krikščionybę. Jai įtvirtinti buvo statomi įvairūs brangūs vienuolynai, iš kurių prašmatniausi buvo šie: 1. Švenčiausios Trejybės vienuolynas Notangoje, kur prieš tai neva stovėjusi pagoniškoji Romovė[a(47)]. Šį vienuolyną neva pastatęs vyriausiasis maršalka Henrichas Schindenkopffas.

[122] *MSB:* Pont. [123] P- *corr. ex* B-. [124] *MSB:* Löbauische.

erbauet haben soll. 2. / Daß Jungfer Kloster in Löbenicht in Königsberg, welcheß / Dusener Hoemeister Gott und der Jungfrau Mariae gelo-/bet undt der Winricus a Kniprode erbauet und reichlich / begabet hat[125]. So sindt auch Klöster in Elbing, Thoren, / Dantzig etc. etc. auffgerichtet worden. Hiezu köndten auch / gezogen werden die Klöster in Pom[m]erellen, zu Oliva vom / Subislao, Hertzog in Pommern, Anno 1170 erbauet, Pölplin / von Mestovino, Szwantipolls Sohne A[nn]o 1274 auffgerichtet / zum Carthaus, so ein Preussischer Edelman Joh[ann] a Ruszicin / A[nn]o 1381 gestifftet zu Sukawn, davon Schützius[b(48)] gedencket. /

§13. Es sind auch keine geringe Unkosten gewendet / worden auff die Kirchen, derer viele in Preussen auffgerich-/tet; die Thum-Kirche in Frawenburg, die Thum-Kirche in / Königsberg, die Thumkirche Marienwerder, die Alt-Städ-/tische Kirche in Königsberg, die Kirche in Heylsberg, Ressel, / Elbing, Brunsberg, Thoren, davon M. Hartknoch[c(49)] zu lesen. /

§14. Hiezu kan gezogen[126] die kostbahre Kirche zu Dan-/tzig, der Heyligen Jungfrauen Mariae geweihet, derer / beschreibung diese ist:

Die Kirche ist biß an dieses 1698ste Jahr alt	355 Jahr
Und ist darüber gebauet	57 Jahr
Der Thurm ist hoch	311 Stuffen
Die Höhe des Gewölbes	53 Ellen
Die Länge	179 Ellen
Die breyte derselben	109 Ellen
Hat Altäre	48 Altäre
Hat Fenster	3722 Fenster
Hat Thürme	11 Thürme
Die Messings Tauffe hat gekostet	24 000 Joachims Thaler, ist / zu Antwerpen gegossen;
Daß hohe Altar soll gekostet haben	7000 M[ark] Preusch
Die Grosse Orgel	3800 Floren
Sol Pfeiffen haben	4400
Blaß-Bälge	24
Die kleine Orgel kostet	1800 M[ark]
Uffm Sing Chor 6 Bücher, sollen kosten	600 M[ark][d(50)]. //

b(48) Lib. 1. Chron. fol. 11. a.
[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

c(49) In animadv. ad Düsb. p. 3. c. 1.
[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. *Vide ee(28).*]

2. Mergelės vienuolynas Lyvenikėje, Karaliaučiuje. Jį didysis magistras Duseneris pavedė Dievo ir Mergelės Marijos globai, o jį pastatė ir gausiai apdovanojo Winrichas iš Kniprodės. Vienuolynai buvo pastatyti ir Elbinge, Torne, Dancige ir kitur. Čia būtų galima įtraukti ir vienuolynus, esančius Mažojoje Pomeranijoje, Olivoje, pastatytą Pomeranijos hercogo Subislavo 1170 metais, Pelpline, pastatytą Sventoßelko sūnaus Mestovino [Mestwin, Mściwoj] 1274 metais, Karthauze, kurį prūsų didžponis Joh[annas] iš Rušicino fundavo 1381 metais *Sukawe* [Zukowo], – tai mini Schützijus[b(48)].

§13. Nemaža lėšų buvo panaudota bažnyčioms, kurių Prūsijoje daug pastatyta: katedra Frauenburge, katedra Karaliaučiuje, katedra Marienverderyje, Senamiesčio bažnyčia Karaliaučiuje, bažnyčia Heilsberge, Rešlyje, Elbinge, Braunsberge, Torne, – apie tai skaitykite Hartknochą[c(49)].

§14. Čia galima paminėti prabangią Švenčiausiajai Mergelei Marijai skirtą Dancigo bažnyčią, kurios apyrašas šitoks:

Bažnyčios amžius iki šių 1698 metų –	355 metai
Ji statyta	57 metus
Bokšto aukštis	311 laiptelių
Skliauto aukštis	53 uolektys
Ilgis	179 uolektys
Jos plotis	109 uolektys
Turi	48 altorius
Turi	3722 langus
Turi	11 bokštų
Žalvarinis varpas, lietas Antverpene, kainavo	24 000 Joachimo talerių
Aukštasis altorius neva kainavęs	7000 prūsiškų markių
Didieji vargonai	3800 florinų
Vamzdžiai	4400
Dumplės	24
Mažieji vargonai kainuoja	1800 markių
Ant viškų 6 knygos, kainuojančios	600 markių[d(50)]. //

d(50) Iac. Stoltz in ms. pag.
[Stoltz, Jacobus, *incert. msc., possib.* Manuscriptum rerum curiosum. *Vide nn(36).*]

[125] *MSB post h. v.:* etc. [126] *MSB post h. v.:* werden.

[296v] §15. Hieher gehören auch die Kirchen, wohin die Wall-/fahrten angestellet gewesen. Alß die 1. Zur Heiligen Lin-/de, die Uns beschrieben Thomas Clagius im Buch *Virgo Lindensis, / S. Linda Mariana*, die 2. Juthen Kirch bey Königsberg, / von einem Hertzoge in Geldern[127], Carolus gebauet, 3. S. Ja-/cobs Kirch zu Quedenau, woselbst die Schiffer den S. Jacob / zum Patron angeruffen haben. 4. die Kirche zu S. Albrecht / auff Samblandt, so schon eingangen. 5. die Kirche zu Arnan / S. Catharinae, 6. die Kirche zu Brandenburg S. Catharinae, / 7. die Kirche zu Königsberg, S. Barbarae, 8. Zu Müllhausen / S. Annae, 9. Die Kirche zu Judensee S. Juten, 10. In Mari-/enwerder S. Dorotheae und derleichen mehr, woselbst Heyl. / Wallfahrten gehalten worden. D. Myslenta in *Proleg[omenis]* [!][e(51)][128] geden-/cket einer Eiche S. Jodoco, von den Catholischen geweihet / bey Labiau, item M. Hartknoch gedencket eines Waldeß bey / Thoren S. Barbaren geheyliget, dabey eine Kirche auffgerichtet. /

§16. Diese Stifftungen aber haben nicht zu gereicht, / gäntzlich daß Heydenthum außzurotten, wie man den / noch bey den Nadrawen und Zalavonien, dessen man[129] viel / reliquien findet, wie im Buch von den Feyertagen der Alten / Preussen erwehnet; undt ist diese Nation von Natur so ver-/schmitzt, solcheß Abgöttische wesen zu verstecken und zu be-/decken, daß der klügeste Pfarrer ein weniges kaum hievon / außforschen kan. /

§17. Daß aber das Heydenthum aber[130] biß so lang / bey den Preussen an manchem Ort geblieben, wirdt die / Schuldt beygemessen den Ordens-Herren, daß sie mehr /gesucht, Land und Leutte zu gewinen und sich Reich / und Mächtig zu machen, alß die Heyden zu bekehren[f(52)]. / Item, daß der Orden weinig uff deß Römischen Bapsts / Decreta, Satzung und Bann gehalten. Ja, Henricus Rich-/tenberger, der Hoemeister Selbst den Bischoff von Samblandt, / Theodoricum de Cuba gefänglich setzen und verhungern las-/sen; dahero der Bapst den Orden gäntzlich auffgehoben / hätte, wann nicht die Intercession vieler Fürsten und Her-/ren es verhündert hätten, bemercket Sixtus IV. der Röm. / Bapst, gesagt: „Deleatur pessima ista Crux. Maledictus / enim Ordo, ubi Läicus regit Clerum“[g(53)]. Zugeschweigen, wie /

[e(51)] Ad. Man. Pruten.
[Caelestinus Myslenta, Manuale Prutenicum [...]. *Vide o(14).*]
[f(52)] Sim. Grun. Tract. 15. c. 18.
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

[296v] §15. Čia pridera nurodyti ir bažnyčias, į kurias buvo rengiamos maldininkų kelionės. Tai 1. Šventaliepės, kurią mums aprašo Thomas Klagijus knygoje *Liepos mergelė, Marijos liepa.* 2. Judyčių bažnyčia prie Karaliaučiaus, pastatyta Gelderno hercogo Karolio. 3. Jokūbo bažnyčia Kvedenavoje (*Qedenau*), kur laivininkai šv. Jokūbą paskelbė savo patronu. 4. Šv. Albrechto bažnyčia Semboje, kuri jau minėta. 5. Šv. Kotrynos bažnyčia Arnavoje. 6. Šv. Kotrynos bažnyčia Brandenburge. 7. Šv. Barboros bažnyčia Karaliaučiuje. 8. Šv. Onos bažnyčia Miūlhauzene. 9. Šv. Jutos [Juditos] bažnyčia Judenzėje. 10. Šv. Dorotėjos bažnyčia Marienverderyje ir daugiau tokių, į kurias buvo rengiamos šventosios maldininkų kelionės. Dr. Myslenta savo *Proleg[omenuose]*[e(51)] mini šv. Jodoko ąžuolą, katalikų pašventintą prie Labguvos, taip pat M. Hartknochas mini šv. Barborai paskirtą mišką prie Torno, prie kurio pastatyta bažnyčia.

§16. Vis dėlto šitų fundacijų nepakako pagonybei visiškai sunaikinti, kaip tai dar matyti – tarp nadruvių ir skalvių randama daug jos liekanų, kaip minėta knygoje apie senovės prūsų šventes; be to, ši tauta iš prigimties tokia sukta ir taip moka slėpti ir užmaskuoti šitokius klaidatikybės dalykus, kad ir protingiausias kunigas čia mažai ką tegali ištirti.

§17. Tačiau kad pagonybė tarp prūsų kai kuriose vietose tiek ilgai išsilaikė, kaltė verčiama Ordino broliams, jog šie, norėdami tapti turtingi ir galingi, labiau stengėsi kuo daugiau įgyti žemės ir žmonių, negu atversti pagonis[f(52)]. Taip pat, jog Ordinas mažai tesilaikė Romos popiežiaus dekretų, nurodymų ir draudimų. Didysis magistras Henricas Richtenbergas pats liepė Sembos vyskupą Theodoriką de Cubą pasodinti į kalėjimą ir numarinti badu; už tai popiežius būtų visiškai panaikinęs Ordiną, jeigu to nebūtų sutrukdęs daugelio kunigaikščių ir didžiūnų įsikišimas, – nurodo Sikstas IV. Romos popiežius pasakė: „Tebūnie sunaikintas tas blogiausias kryžius. Prakeikta juk tvarka, kai pasaulietis valdo dvasininkus.“[g(53)] Ką jau kalbėti apie tai, kad Ordinas

[g(53)] Weissel. Chron. Pol. 247. b.
[Waissel, Matthäus, Chronica Alter Preusser, Eifflendischer und Curlendischer Historien, Königsberg, 1599.]

[127] *MSB:* Goldnen. [128] *Scr. err.:* Proteg. [129] *MSB abs.* [130] *MSB abs.*

[297r] offterß der Orden die Wahlfahrten und Bäpstliche // Ablasse abgeschaffet[h(54)]. Dahero schreibet Henricus Spondanus / ad Ann[um] 1305 N[umero] 2. von den Preussischen und Lieffländischen / Creutz-Herrn folgende Wort: „Tot ac tantis utriq[ue] usi sunt / in ipsos Christianos, tam seculares quam Ecclesiasticos, saevitiis ac / Crudelitatibus ut appareret, eos delendae potius Religioni Christi-/ anae quam propagandae apud Barbaros institutos esse". Solches er-/hellet auch auß dem Brieff Henrichs Borringers, eines Car-/thauser Münchs, an den Hoemeister geschrieben, den Wir / in den *Revolutionib[us] Pruss[icis]* schon beygebracht[46]. /

§18. Daß also denen Geistlichen undt Bischoffen / nicht zuzumessen ist, daß an manchen Ort in Preussen / daß Christenthumb nicht sonderlich zunehmen wollen. / Wie sie dann ihre Synodos gehalten undt bringet M. Hart-/knoch bey Einige Synodales Constitutiones, so zu Culm sindt ge-/macht worden, in Secul[o] XV. vom Culmischen Bischoff Arnol-/do und seinem Nachfolger Johannes Margenaw, eben zu / der Zeit, da der Orden schien licentiose in Preussen zuver-/fahren. Selbst M. Hartknoch bringt folgende Constitutiones bey:[131] /

Die Priester sollen ihre tonsuram haben, sich keiner üp-/pigen Kleider gebrauchen, keine Waffen [!][132] tragen, mit Wei-/bern nicht umbgehen, in keine Krüge gehen, nich spielen, / nicht tantzen, nicht die Balbier-Kunst, welche mit Brennen / und Bluttlassen umbgehet, treiben. Keiner soll sich von ei-/nem Laico oder Weltlichen zum Priester bestellen lassen, / noch ohne deß Bischoffs Bewust das Recht erworbene Prie-/sterliche Ampt resigniren. Die Priester sollen nicht Wucher / treiben, nicht eines Laici Advocati oder Procuratores seyn, / sie sollen nicht per Simoniam zum Kirchen-Ampt kommen[47], sol-/len bey ihren Kirchen bleiben und nicht nach ihrem belie-/ben hin und her reysen. In Kirchen Ceremonien sollen sie / sich nach der Thum-Kirchen richten. Sie sollen niemand / einbilden, als wenn die Messe, wenn sie unter einer gewi-/ssen Zahl verrichtet wird, zu diesem oder jenem diene. / Die Messe soll man nicht ohne des Bischoffs Zulaß in ei-/nem jeglichen Hoffe oder Capell eines Laici verrichten. / Alle Verrichtungen des Priester-Ampts, als Tauffen, / Beicht hören, Meß halten etc. sollen in Geheiligten Klei-/dern geschehen, die Priester sollen ihre

h(54) Henneb. c. l. p. 67, 334, item Sim. Grun. Tract. 14. c. 2.
[Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen [...] Mappen [...]. *Vide* rr*(40)*; *Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12)*.]

[297r] dažnai žlugdė maldininkų keliones ir popiežiaus // įsakus[h(54)]. Todėl Henrikas Spondanas [tekste] [...] prie 1305 metų, Nr. 2, apie Prūsijos ir Livonijos kryžeivius rašo šitokius žodžius: „Tiek ir tokiomis didelėmis žiaurybėmis bei nuožmybėmis pasinaudojo ir vieni, ir kiti prieš krikščionis, tiek pasauliečius, tiek bažnytininkus, kad darėsi aišku, jog jie veikiau buvo įkurti krikščionių religijai naikinti, negu [jai] platinti tarp barbarų." Tai išryškėja ir iš kartūzų vienuolio Henricho Borringerio didžiajam magistrui parašyto laiško, kurį jau pateikėme [rankraščio knygoje] *Pokyčiai Prūsijoje*[46].

§18. Taigi dvasininkų ir vyskupų nedera kaltinti dėl to, kad kai kuriose Prūsijos vietose krikščionybė ne itin stiprėjo. M. Hartknochas parodo, kaip jie rengdavo savo sinodus, ir pateikia keletą sinodo nuostatų, kuriuos Kulme XV amžiuje patvirtino Kulmo vyskupas Arnoldas ir jo įpėdinis Johannas Margenawas būtent tuo laiku, kai atrodė, kad Ordinas Prūsijoje elgiasi be skrupulų. Pats Hartknochas pateikia šitokias nuostatas:

Kunigai turi turėti savo tonzūras, nevilkėti puošnių drabužių, nesinešioti ginklų, nesanguliauti su moterimis, nevaikščioti į smukles, nežaisti, nešokti, neužsiiminėti barzdaskučio amatu, susijusiu su prideginimu ir kraujo nuleidimu. Niekas neturi leistis būti paskiriamas kunigu pasauliečio ir niekas be vyskupo žinios negali atsisakyti teisėtai įgytos kunigo tarnystės. Kunigai neturi lupikauti, neturi būti pasauliečio advokatais ar prokuratoriais, į bažnytinę tarnybą negalima ateiti simonijos būdu[47], kunigai turi laikytis prie savo bažnyčios, o ne važinėti pagal savo įnorius. Bažnytines apeigas jie turi atlikinėti orientuodamiesi į katedrą. Jie niekam neturi įteigti, kad pamaldos, laikomos tam tikram skaičiui asmenų, aptarnauja vieną ar kitą žmogų. Be vyskupo leidimo pamaldų negalima laikyti jokioje pasauliečio sodyboje ar koplyčioje. Visus kunigo tarnybinius darbus, tokius kaip krikštijimas, išpažinties klausymas, mišių laikymas ir kt. reikia atlikti su pašventintais drabužiais, kunigai savo klausytojus turi pamokyti, kad, per mišias iškeliant

131 *MSB post h. v.:* in der Kirchen Historie, p. 210. 132 *Scr. err.:* Wassen; *MSB:* Waffen.

Zuhörer lehren, wenn / die Consecrirte Hostia in der Messe auffgehoben wird, / daß sich alle demüthigen und niederfallen. Sie sollen / auch mit allem Fleiß verhütten, daß mit der Conse-/crirten Hostia von bösen Leuten
[297v] nicht Zauberey getrieben werde. // Die geheiligten Kirchen Kleider, wenn sie besudelt und beschmutzt wer-/den, sollen erst von den Priestern in das Tauff-Wasser getun-/cket und hernach den Weibern zur Wasche übergeben werden. / Die Tauffe soll nicht auffgeschoben werden, und sollen nur / 3 Pathen dazu erbethen werden. Die Priester sollen für die Ad-/ministrirung der Tauffe, wie auch anderer Sacramenten, nichts / von den Leuthen auß-pressen; wenn ihnen aber etwas / freywillig gegeben wird, das mögen sie nehmen. Kein Priester / soll ein Blutt-Gericht hegen, noch Jemanden zum Tode verurtheilen, / oder auch dabey seyn, wenn dieses geschiehet. Wo der Priester seiner Zuhörer Sprache nicht verstehet, soll Er ihnen ihrer Zunge Priester / verschaffen. Zum wenigsten soll ein jeder Christ einmal im Jahr / beichten und im Ostern communiciren, sonsten soll er nicht mit Christ-/lichen Ceremonien begraben werden. /

Alle Kirchspiels Kinder sollen in ihrer Sprache das „Vatter Unser", / „Ave Maria" und den „Glauben" lernen, deßwegen sollen diese Ge-/bete alle Sonntage nach der Predigt von der Cantzell ihnen vorge-/lesen werden. Wer dieselbe nicht lernen will, derselbe soll der / Sacramenten unwürdig gehalten werden. Kein Priester soll ohne / des Bischoffs oder seines Officials Zulaß jemanden excommuniciren. / Frembde Priester sollen ohne Beweiß nicht angenommen werden. / Den Crisam[133] soll man wol verwahren, wie auch den Wein und das / Brod zur Communion. In der Consecrirung deß Weins soll man mehr / Wein alß Wasser eingiessen. Die da sagen, daß simplex for-/nicatio oder die Hurrerey keine Todt-Sünde sey, sind excommunici-/ret. Vor den Wiclefiten soll man sich hütten[48]. Die Priester sollen /auff keine weise aus der Beicht schwätzen. Wo aber ein Priester / selbst für sich dem Beicht-Kinde nit rathen könte, so soll er einen / andern Verständigen zu Rath ziehen, doch ohne benennung der Per-/sohn, unter der Straff der absetzung und Einsperrung ins Kloster / zur ewigen Busse. Die Plebani sollen nicht alle Sünden ver-/geben, sondern in vielen Fällen ihre Beicht-Kinder an den Bischoff /weisen, wie auß folgenden Versen zu sehen (welche Versen / auch schon sonsten vorhin in der Römischen Kirchen bekandt gewe-/sen sind, wie aus dem Concilio Baiocensi, welches Anno 1300 ge-/halten, zu sehen

[133] *MSB:* Chrisam.

Švenčiausiąją ostiją, visi turi nusižeminti ir pulti ant kelių. Taip pat reikia labai uoliai saugoti, kad negeri žmonės neburtų su Švenčiausiąja ostija. //
[297v] Pašventintus bažnytinius drabužius, jeigu jie sutepti ar išpurvinti, kunigas pirma turi įmerkti į krikšto vandenį ir tada atiduoti moterims juos išskalbti. Krikštas neturi būti atidėliojamas ir turi būti kviečiami tik trys krištatėviai. Kunigai už krikšto atlikimą, kaip ir už kitus sakramentus, iš žmonių neturi nieko reikalauti, tačiau jeigu kas nors duodama savanoriškai, tai jie gali paimti. Joks kunigas neturi rengti teismų, susijusių su krauju, ar ką nors nuteisti myriop arba būti ten, kur tai vyksta. Kur kunigas nesupranta savo klausytojų kalbos, jis turi jiems parūpinti kunigą, mokantį jų kalbą. Kiekvienas krikščionis turi mažiausiai kartą per metus prieiti išpažinties ir per Velykas priimti komuniją, kitaip jis neturi būti laidojamas su krikščioniškomis apeigomis.

Visi parapijiečiai turi savo kalba išmokti „Tėve mūsų", „Sveika, Marija" ir „Tikiu", todėl šias maldas kiekvieną sekmadienį po pamokslo reikia pagarsinti iš sakyklos. Kas jų mokytis nenori, tą reikia laikyti nevertu sakramentų. Joks kunigas be vyskupo ar oficialo leidimo negali ko nors ekskomunikuoti. Svetimšalių kunigų negalima priimti be įrodymų. Pašventintą aliejų reikia gerai saugoti, taip pat ir komunijos vyną bei duoną. Šventinant vyną, reikia pilti daugiau vyno negu vandens. Kas sako, kad įprastinis paleistuvavimas nėra mirtina nuodėmė, tuos reikia ekskomunikuoti. Viklifitų reikia saugotis[48]. Kunigai jokiu būdu neturi išplepėti išpažinties paslapčių. Bet jeigu kunigas einančiam išpažinties pats negalėtų duoti patarimo, tai jis turi pasitelkti kitą, išmanantį, tačiau neįvardindamas asmens – bausmė būtų pašalinimas iš tarnybos ir uždarymas į vienuolyną amžinai atgailai. Klebonai turi atleisti ne visas nuodėmes, o daugeliu atvejų savo einančiuosius išpažinties nukreipti pas vyskupą, kaip matyti iš tolesnių eilių (šitos eilės apskritai ir anksčiau Romos bažnyčioje buvo žinomos, kaip matyti iš Baijocio susirinkimo, surengto 1300 metais, mat jas galima rasti 87 skyriuje,

ist, allwo sie cap. 87 zu finden sindt, vide Tom[um] XI / *Conciliorum* a *Labbeo et Cossartio editorum*. Part[em] 2, col[umnam] 1463. Edit[ionis] Pari-/siens[is] Anni 1671[134])[49]:

Qui facit incestum, deflorans aut homicida
Sacrilegus, patris percussor vel Sodomita,
Transgressor voti periurus sortilegusque,
Et mentita fides, faciens incendia, prolis
Oppressor, blasphemus, haereticus, omnis adulter,
Cum bruto coiens, Iudaea sive pagana,
Aut cum Commatre seu nata spirituali.
Coniugis in mortem machinans sacris et abutens.
His simul usuram iungas publicam vel occultam.
Pontificem super his semper devotus adibis. //

[298r] Die Beicht-Vätter sollen ihre Beicht-Kinder künfftigen / Sünden nicht absolviren, die Decimas soll man dem Bischoff zu / rechter Zeit geben. Hochzeiten soll man nicht halten vom ersten / Advent biß ad Octavas Epiphaniae. In der Fasten biß ad Oc-/tavam Paschae. Von andern Tage nach Christi Himmelfahrts / Tage biß ad Octavam Pentecostes Trauungen sollen nicht an-/ders geschehen, als in beywesen anderer Zeugen. Die künfftige / Eheleute sollen vorher dreymal von der Cantzel auffgebothen / werden. Die Ehe-Versprechungen sollen nicht trunckener Wei-/se geschehen. Clandestina matrimonia, heimliche Ehe-Kuppeln sol-/len verbothen seyn. Kein Priester kan mit Fug Leuthe auß ei-/nem andern Kirchspiel trauen. Eine Entführte, ob sie gleich / darinn gewilliget, soll niemand trauen, sondern soll solche / Leuthe an den Bischoff oder seinen Officialen weisen. Kein / Laicus soll ohne Bewust des Bischoffs in die Kirche begraben werden. / Die Priester sollen das Heiligthumb durch Vergiessung des / Bluts oder auch des Samens nicht entheiligen, auch nicht an / den Verbanneten Kirchhöffen die gewöhnliche Processiones verrich-/ten, oder auch die Todten begraben. Die Priester sollen nicht / auff die Hochzeiten gehen, es sey denn ihrer Anverwandten. / Ein Geistlicher soll in Geistlichen Sachen keinen Weltlichen / Richter suchen, und wenn jemand vor den Bischoff angeklaget / ist, denn soll kein Priester für das Weltliche Recht citiren. Item, / es sollen die Priester vor dem weltlichen Gericht keinen Eyd / schwören, oder sonst ein Zeugnüß in Profan-Sachen ohne Zulas-/sung des Bischoffs ablegen. Die Kirchen sollen nicht verpfändet / werden. Mit denen Excommunicirten sollen die Priester

[134] *MSB:* 1676.

žr. Labbejaus ir Cossartijaus išleistų *Susirinkimų* 11 t., 2 dalį, 1463 skiltį (1671 (MSB – 1676) metų Paryžiaus leidimo)[49]:

Kuris nusikalsta kraujomaiša, nuplėšia garbę arba yra žmogžudys,
Šventvagis, tėvo žudikas arba sodomitas,
Melagingai prisiekęs ir pranašaująs žodlauža,
Ir pramanytas tikėjimas, kurstantis gaisrus, palikuonio
Prispaudėjas, šmeižikas, eretikas, kiekvienas paleistuvis,
Sueinantis su nenuovokiu padaru, žyde ar pagone
Arba su bendruomenės motina ar dvasine dukterimi,
Rezgantis sutuoktinės mirtį ir piktnaudžiaujantis šventenybėmis,
Kartu prie šių pridėk viešą arba slaptą naudojimąsi palūkanomis.
Vyskupą virš šitų visada, [būdamas] pamaldus, prieisi. //

[298r] Nuodėmklausiai einantiems išpažinties neturi atleisti būsimų nuodėmių. Dešimtines vyskupui reikia mokėti laiku. Vestuvių nerengti nuo pirmojo advento sekmadienio iki Trijų karalių oktavų [liturginių aštuntadienių]. Pasninkauti iki Velykų oktavos [aštuntadienio, kuris trunka nuo Velykų sekmadienio iki kito sekmadienio]. Nuo kitos dienos po Kristaus Žengimo į dangų dienos iki Sekminių oktavų jungtuvės turi vykti ne kitaip, o tik dalyvaujant kitiems liudininkams. Apie būsimą santuoką iš anksto iš sakyklos turi būti paskelbiami užsakai tris kartus. Santuokinių pasižadėjimų negalima priimti iš girtų žmonių. Slaptos santuokos – slaptas sąvadavimas dėl santuokos draudžiamas. Kunigas negali teisėtai sutuokti žmonių iš kitos parapijos. Pagrobtõsios, nors ji ir sutiktų, niekas neturi tuokti, o tokius žmones reikia perduoti vyskupui ar oficialui. Joks pasaulietis be vyskupo žinios negali būti laidojamas bažnyčioje. Kunigai turi neišniekinti šventenybės praliedami kraują ar sėklą, taip pat nerengti įprastinių procesijų ekskomunikuotuose šventoriuose, taip pat ten nelaidoti mirusiųjų. Kunigai neturi eiti į vestuves, nebent jos būtų jų artimųjų. Dvasininkas neturi ieškoti teisėjo pasauliečio dėl dvasinių dalykų, o jeigu kas nors kaltinamas vyskupo, tai joks kunigas neturi jo traukti į pasaulietinį teismą. Taip pat kunigai pasaulietiniame teisme neturi duoti priesaikos ar liudyti dėl pasaulietinių reikalų be vyskupo leidimo. Bažnyčios negali būti įkeičiamos. Su ekskomunikuotais kunigai

keine / Gemeinschafft haben, auch sie nicht begraben. Keiner soll einen / Priester schlagen, unter der Straffe des Bannes. Im Gegen-/theil soll auch kein Priester einen Laicum schlagen, sonsten soll er / sich des Gottes-Dienstes enthalten, unter der Straffe des Ban-/nes. Es sey dann, daß Er sich zuvor mit demselben, denn er / verletzet, vertragen hat. /

Es sollen Jährlich folgende Fest-Tage celebriret werden: der / Neu-Jahrs-Tag, oder der Tag der Beschneidung Christi; Heilige drey / Könige; Pauli Bekehrung; Mariae Reinigung; Mariae Verkündi-/gung; Ostern, drey Tage nach einander; Georgii, Philippi, Jacobi; / Creutz-Erfindung[50]; Himmelfahrts-Tag; Pfingsten drey Tage / nach einander; Fronleichsnams-Tag; Johannis-Tag; Petri / und Pauli; Mariae Heimsuchung; Mariae Magadalenae; Jacobi; / Laurentii; Mariae Himmelfahrt; Bartholomaei; Mariae Geburth; / Creutz-Erhebung; Matthaei; Michaelis; Simonis und Iudae; / Aller Heiligen; Martini; Elisabethae;
[298v] Catharinae; Andreae; // Barbarae; Nicolai; Thomae; Weyhnachten; Stephani; Johannis; / Unschuldiger Kinder Tag. Vor den meisten unter diesen Fest-/ Tagen ist ein Vigilia, ein Fast-Tag, wie es auch noch in den Bi-/schöfflichen[135] Kirchen gehalten wird, angestellet. Item, es wird / auch in diesen Gestezen angeordnet, wie es zu halten sey, / wenn das Fest Annuntiationis Mariae in die Marter-Wo-/che einfället, so soll die Vigilia auff den vorhergehenden Son-/nabend verschoben werden. Dergleichen Gesetze findet / man daselbst mehr, zuletzt stehen unterschiedene Satzungen / von gutten Wercken und darauff gehörigem Ablaß. Alß, / wer da die Messe de S. Trinitate, derer die Thumkirche zu / Culmsee gewidmet ist, lesen oder auch dieselbe anhören undt / drey „Vatter Unser", wie auch drey „Ave Maria", beten würde, / der soll auff 15 Tage Ablaß haben. Item, wer sonst in andern / Messen zu gewisser Zeit, als wenn der Leib Christi und der / Kelch auffgehoben werden, wenn der Priester spricht „Verbum / caro factum est", und sonsten die Knye beuget, und drey „Pater / noster", wie auch drey „Ave Maria" betet. Item, wer einen Todten / begräbet, wer den Leichnam Christi, wenn er zu den Krancken / getragen wird, ehrerbietig nachfolget, wer vor dem Bischoff / drey „Vatter Unser" und drey „Ave Maria" spricht, und sonst in / der Messe zu der Clausul „et famulum tuum, Antitistem [!] / nostrum etc." hinzu thut, „et Pacem tuam nostris concede tem-/poribus", dem gibt der Bischoff auctoritate Christi et Apostolorum / Petri et Pauli, und auch auß

[135] *MSB:* bäbstlichen.

neturi palaikyti jokių ryšių, taip pat neturi jų laidoti. Niekas neturi teisės mušti kunigo, gresianti bausmė – atskyrimas nuo Bažnyčios. Ir atvirkščiai – kunigas neturi mušti pasauliečio, kitaip jis turi atsisakyti tarnystės Dievui, gresianti bausmė – atskyrimas nuo Bažnyčios. Nebent jis su tuo žmogumi, kurį sužeidė, prieš tai susitaikytų.

Kasmet turi būti celebruojamos tokios šventės: Naujieji metai arba Kristaus apipjaustymo diena; Trys Šventieji Karaliai; Pauliaus atsivertimas; Marijos apsivalymas; Apreiškimas Marijai; Velykos, trys dienos iš eilės; Jurgis, Pilypas ir Jokūbas; Kryžiaus atradimas[50], Žengimas į dangų; Sekminės, trys dienos iš eilės; Devintinės; Joninės; Petras ir Paulius; Marijos apsilankymas; Marija Magdalietė; Jokūbas; Laurynas; Marijos Ėmimas į dangų; Baltramiejus; Marijos gimimas; Kryžiaus išaukštinimas; Matas; Mykolas; Simonas ir Judas; Visi Šventieji; Martynas; Elžbieta; Kotryna; Andrius; //
[298v] Barbora; Mikalojus; Tomas; Kalėdos; Steponas; Jonas; Nekaltųjų Vaikelių šventė. Prieš daugelį šitų švenčių rengiama vigilija, pasninko diena, kaip dar daroma vyskupo bažnyčiose. Šituose nuostatuose taip pat nurodoma, kaip reikia elgtis, jeigu Apreiškimo šventė sutampa su kančių savaite, – tada vigiliją reikia perkelti į prieš tai einantį šeštadienį. Tokių nuostatų ten randama ir daugiau, pabaigoje išdėstyti visokie nurodymai dėl gerų darbų ir už tai priderančių atlaidų. Štai kas perskaitys arba tik išklausys mišias Švč. Trejybei, kuriai skirta Kulmenzės katedra, ir sukalbės tris „Tėve mūsų" ir tris „Sveika, Marija", tas gaus 15 dienų atlaidų. Taip pat, kas per mišias tam tikru laiku, kai iškeliamas Kristaus kūnas ir taurė, kunigui kalbant „Verbum caro factum est" („Žodis tapo kūnu"), ar šiaip kada atsiklaupia ir sukalba tris „Pater noster" („Tėve mūsų") ir tris „Ave Maria" („Sveika, Marija"). Taip pat, kas palaidoja mirusį, kas pagarbiai seka paskui Švenčiausiąjį Kristaus kūną, gabenamą pas sergantįjį, kas vyskupo akivaizdoje sukalba tris „Tėve mūsų" ir tris „Sveika, Marija" ir šiaip per mišias prisideda prie klauzulės „ir tavo tarną, mūsų Vyskupą ir t. t." bei „ir savo ramybę suteiki mūsų laikams", tam vyskupas Kristaus ir apaštalų Petro ir Pauliaus valia,

seiner Macht auff 15 Tag Ab-/laß. Zu letzt wird gesetzet, daß die Priester ihnen einige / Bücher, insonderheit Außlegungen über die Evangelia undt / Episteln anschaffen und dem Volcke predigen sollen. /

Daß 11te Capittel

Von deren Mancherley Secten, die in / Preussen gewesen

Inhalt

1. Von der Sect der Beguinen. 2. Der Weissen Kittel-Brü-/der, mit S. Andreas Kreutz. 3. Von den Flagellanten. / 4. Der Streitt zwischen den Grauen und Schwartzen München. / 5. Die Secte der Waldenser und Albingenser. 6. Conrad / Tiber von Wallenrod ist der Sect der Albingenser nicht zuge-/than gewesen. Vom Leander. 7. Der Albingenser Lehr-Punct. / 8. Vom Leander und seinem Untergang. 9. Von der Secte / der Wicklefiten
[299r] und Hussiten, hat anfänglich viel gegolten. 10. // Die Lehre des Wiclefs. 11. Ob Wiclef solches alles gelehret? 12. / Von der Lehr Johannis Huß. 13. Lest sich in Preussen nicht leicht / außrotten. 14. Des D. Andreae Pfaffendorffs Lehr-sätze. 15. Von / den Tauleristen. 16. Von den Kittel-Brüdern, Stolati genandt. / 17. Wie sie untergangen? 18. Von den Antoniten und / Schwein-Orden. /

§1. Unter Andern, waß das Heydnische unwesen bey-/behalten, ist, daß sich allerhandt Secten und Spaltungen in / der Religion in Preussen gefunden haben, die zu unterschiedenen / Zeiten daß Christenthum bey den Härtnäckichsten Preussen / gehemmet oder bey den einfältigen Preussischen Christen Stutzig / gemacht haben. Derer sind erstlich gewesen die Beguinen[51], de-/rer zweyerley gattungen sollen gewesen[136], derer ein Theil ⌈vom Römi-/schen Pabst / approbiret, / Ein Theil / aber [!][137] / Ketzersche Lehre und Ceremonien angenommen. Sollen ihren Nah-/men hergeschrieben haben von der H. Begga, Pipini Hertzogs / auß Brabandt Tochter; wiewoll andere sie vom Lamberto / Bego, einem Priester von Luttig, herziehen wollen. Diese Ver-/dambte Secte sol folgends gelehret haben[138]: 1. Ein Mensch kan / in diesem Leben dazu gelangen, daß er endlich nicht sündigen / könne, und also vollkommen sey, daß er nicht vollkommener wer-/den könne, denn wenn jemand ⌈solte immer[139] vollkommener wer-/den können, so müste er Endlich vollkommener als Christus selb-/sten seyn. 2. Wenn ein Mensch

[136] *MSB post h. v.:* seyn. ⌈...[137] *Scr. in d. m.; post* aber *scr. err.* aber.

taip pat ir savo paties teise suteikia 15 dienų atlaidų. Gale pasakyta, kad kunigai turi įsigyti keletą knygų, ypač Evangelijos ir laiškų aiškinimų, ir žmonėms tai pamokslauti.

Vienuoliktas skyrius

Apie įvairias sektas, buvusias Prūsijoje

Turinys

1. Apie beginių sektą. 2. Baltojo apsiausto broliai su šv. Andriaus kryžiumi. 3. Apie flagelantus. 4. Pilkųjų ir juodųjų vienuolių ginčas. 5. Valdiečių ir albigiečių sektos. 6. Conradas Tiber[ijus] von Wallenrodas buvo nepalankus albigiečių sektai. Apie Leanderį. 7. Albigiečių teiginiai. 8. Apie Leanderį ir jo žūtį. 9. Apie viklifitų ir husitų sektą. Iš pradžių [ji] turėjo didelę reikšmę.
[299r] 10. // Wiclefo mokymas. 11. Ar Wiclefas viso to mokė? 12. Apie Johanno Hußo mokymą. 13. Prūsijoje nelengva jį išnaikinti. 14. Daktaro Andrejo Pfaffendorffo teiginiai. 15. Apie tauleristus. 16. Apie [Baltojo] apsiausto brolius, vadinamus stuliečiais. 17. Kaip jie išnyko. 18. Apie antoniečius ir Kiaulių ordiną.

§1. Tarp kitų dalykų, padėjusių išsilaikyti pagoniškosioms nedorybėms, buvo ir tai, kad Prūsijoje atsirasdavo visokių religinių sektų ir srovių, kurios įvairiais laikais kliudė įsitvirtinti krikščionybei užsispyrėlių prūsų galvose arba kėlė abejonių patikliems prūsams krikščionims. Iš jų pirmosios buvo beginės[51], kurių būta dvejopų: vienas Romos popiežius buvo pripažinęs, tačiau kitos buvo perėmusios eretišką mokymą ir apeigas. Savo vardą jos neva gavusios nuo šv. Begos, Brabanto hercogo Pipino dukters; kiti linkę jų vardą kildinti nuo Liežo kunigo Lamberto Bego. Šita prakeikta sekta neva mokiusi štai ko: 1. Žmogus šiame gyvenime gali pasiekti tiek, kad galų gale nebenusidėtų, taigi tapti toks tobulas, kad nebegalėtų tobulėti, nes jeigu jis galėtų vis tobulėti, tai galų gale pasidarytų tobulesnis už patį Kristų. 2. Taigi, kai žmogus pasidaręs tobulas, tai jam negalima nei pas-

[138] *MSB in sin. m.:* Hartk. Kirch. Hist. S. 236. ⌈...[139] *MSB:* im[m]er solte.

also vollkommen worden, so / darff er nicht fasten, auch nicht beten; denn alsdann ist das / Fleisch dergestalt dem Geist unterworffen, daß ein Mensch / frey begehren und thun könne, was ihn gelüstet. 3. Wer auff / diese Weise vollkommen worden, der darff weder der Kirchen, / noch irgend eines andern Gehorsam unterworffen seyn. Denn / wo der Geist des Herrn ist, da ist auch die Freyheit. 4. / Ein Mensch kan auff dieser Welt zu der Vollkommenheit / gelangen, die er dort im ewigen Leben haben wird. 5. Ein / Jeder Mensch ist in sich selbst nattürlich selig, und die Seele be-/darff keines Gnaden-Lichtes, welches ihn zu der Anscha-/ung Gottes führe. 6. In den Tugenden sich üben, / ist eine Anzeigung, und eine Eigenschafft eines noch un-/vollkommenen Menschens: denn eine vollkommene Seele / ist frey von allen Tugenden. 7. Ein Weibsbild küssen ist alß-/dann eine Sünde, wenn die Natur den Menschen dazu nicht / innerlich treibet; wenn man aber einen nattürlichen Trieb / da zu empfindet, so ist nicht allein dieses frey, sondern es ist / auch keine Sünde, wenn man sie beschläfft. 8. Wenn der / Heilige Leichnam Christi von dem Priester eleviret oder /
[299v] in die Höhe gehoben wird, darff man nicht auffstehen, noch // demselben eine Reverentz erzeigen, denn das ist noch eine Un-/vollkommenheit, wenn man von seinen hohen Gedancken so tieff / sich herunter lassen, und an das Leiden der Menschheit Christi et-/was gedencken solte. Diese Leute haben Erstlich zu Slotoria, / hernach eine halbe Meile bey Thorn sich gesellt, auch daselbst / ein Kloster gebauet, welches man heutigs Tages Kaczorek / nennt. Alß aber der Vladislausche Bischoff Gervardus, unter / wessen[140] Iurisdiction dieser ort ist, wahrgenommen, waß vor / verdammliche Lehre sie führeten, hat Er Ihnen die Kirche, Klo-/ster, ein Stück vom Heil. Creutze, sambt ihren Güttern, item / die 10 Huben zu Dobrzejowice weggenommen und sie verjaget. /

§2. Doct[or] Caelest[inus] Myslenta[i(55)] gedencket einiger weissen Kittel-/Brüder, so sich zun Zeiten Werneri von Urseln gefunden haben, etwa / Anno 1327[52]. Auff ihrem Weissen Kittel trugen Sie ein grüneß S. / Andreae Creutz; diese Weisse Kittel-Brüder sind nicht, die hernach / Secul[o] XVI. auffkommen undt Stolati genennet worden, davon unten / mit mehrerm. Selbige rühmeten sich vieler heimlichen Offen-/bahrungen, weissageten, wie

[i(55)] In praefat. ad Manu[ale] Pruten[icum] [*! scr. err.:* Proten.] [Caelestinus Myslenta, Manuale Prutenicum [...]. *Vide o(14).*]

ninkauti, nei melstis, ir tada kūnas būna tiek pakluseęs dvasiai, kad žmogus galįs laisvai geisti ir daryti tai, ko jam norisi. 3. Kas šitokiu būdu yra tapęs tobulas, tas nebegali paklusti nei Bažnyčiai, nei kam nors kitam. Juk kur yra Viešpaties dvasia, ten yra ir laisvė. 4. Žmogus šiame pasaulyje gali pasiekti tokią tobulybę, kokią jis turės ten, amžinajame gyvenime. 5. Kiekvienas žmogus pats savaime yra iš prigimties išganytas, ir sielai nereikia niekieno maloningos šviesos, vedančios prie Dievo. 6. Tobulinti dorybes – tai dar netobulo žmogaus požymis ir savybė, nes tobula siela laisva nuo visų dorybių. 7. Bučiuoti moterį yra nuodėmė tuo atveju, jeigu prigimtis iš vidaus neverčia to daryti, bet jeigu jauti prigimtinį geismą, tai leistina ne vien tai, bet ne nuodėmė su ja ir permiegoti. 8. Kai kunigas Švenčiausiąjį Kristaus
[299v] kūną iškelia aukštyn, tada negalima nei atsistoti, nei // pagarbiai nusilenkti, nes tai yra dar netobulybė, jeigu iš savo aukštų minčių nusileidi taip žemai ir galvoji apie Kristaus žmogiškosios prigimties kančias. Šitie žmonės buvo susibūrę pirma Slotorijoje [Zlotoria], po to už pusmylės nuo Torno, ten pasistatė ir vienuolyną, šiandien vadinamą Kačorecku (Kaczoreck). Tačiau kai Vladislavo vyskupas Gervardas, kurio jurisdikcijoje buvo šita vieta, įsitikino, kokio prakeikto mokymo jie laikosi, tai atėmė iš jų bažnyčią, vienuolyną, šv. Kryžiaus gabalėlį kartu su jų turtais, taip pat 10 ūbų Dobžejovicėje (Dobrzejowice) ir juos išvijo.

§2. Dakt[aras] Caelest[inas] Myslenta[i(55)] mini keletą Baltojo apsiausto brolių, atsiradusių Wernerio von Urselno laikais, maždaug 1327 metais[52]. Ant savo baltų apsiaustų jie nešiojo žalią šv. Andriaus kryžių. Šitie Baltojo apsiausto broliai nėra tie, kurie pasirodė vėliau XVI amžiuje ir buvo vadinami stuliečiais, – daugiau apie tai toliau. Šie gyrėsi daugybe slaptų apreiškimų, gyrėsi, kaip greit Pažadėtoji žemė bus užkariauta krikščionių, tačiau jų apgavystės netrukus buvo atskleistos ir šitas ordinas išnyko. Šitą

[140] *MSB:* deßen.

baldt daß Gelobte Landt werde von / den Christen erobert werden; allein ihr betrug ist bald offenbah-/ret, und dieser Orden verschwunden. Von diesem Orden gedencket / sonsten auch Sim[on] Grun[au][k(56)]. Die Worte Sim[oni] Grunawen[l(57)141] sind folgende: / „Zu der Zeit warff sich eine Gesellschafft zu Hauffe, und die trugen / weisse Mantel mit grünen S. Andreas Kreutzen, und diese gaben / vor, es were Ihnen offenbahret, wie sie mit hülffe gutter Leute / das Heylige Land sollen einnehmen." Es scheinet aber, daß dieser / Orden in Preussen sich nich sonderlich einwurtzeln können, weil / dessen weder Dysburg noch sonsten einige andere, ausser denen / beyden angezogenen, gedencken. /

§3. Stanisla[us] Damalevicius[m(58)] gedencket eine Secte, die man / Flagellantes, d. i. Geisseler genant,[53] daß sie in Preüssen gewesen / und auß dem Königlichen Preussen und Pomerellen vom Vladisla-/vischen Bischoff Matthia außgetrieben worden. Ihr Anfänger / wird gehalten Conrad Schmiedt auß Thüringen. Selbiger / hatt sich auß Italien, Deutschlandt in Pohlen und Preussen gezogen / und fast halb Europa durch gegangen, derer gedencket auch Dys-/burg[n(59)]. Und selbige schon Seculo XIII., alß der Deutsche Orden war / in Preussen kommen, schon im Römischen Reich bekant gewesen. / Daniel [!][142] [Martinus] Cromer[us][o(60)] beschreibet Unß ihre gebräuche, die darauff / gehen (wie selbige auch Hartknoch in *Historia Ecclesiastica*[p(61)] / auß selbigen Unß mittheilet), daß sie gemeiniglich in einer / Procession und Ordnung mit Creutzen und Fahnen ir 2 und zwee / gingen: „Es waren unter Ihnen etliche Priester und Gelehr-/te Männer, Edle und Unedle, Weiber und Kinder, redeten aber / mit den Weibern für den Leuten nichts und gaben für,
[300r] sie // müsten keine Weiber anrühren. Ihr Habit, wenn sie ausserhalb / der Geisselung waren, war gemein, nur daß sie Creutze auff / ihren Kleidern und Hütten hatten und fornan näheten, sie nah-/men keinen in ihr Gesellschafft auff, er verhieß denn, ihre Weise / zu halten und wäre des Vermögens, daß er täglich 8 Pfenning / außgeben möchte, damit sie nit bettlen dürfften. Sie musten ge-/loben, daß sie gebeichtet, Reue über Sünde gethan und jeder-/man verziehen hätten, auch von ihren Haußfrauen geurlaubet / wären.

[k(56)] Tract. 11. c. 11. ⌈cf. p. 191 seqq.⌉ [⌈...⌉ *MSB abs.*]
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]
[l(57)] L. c.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]
[m(58)] In Vita Matthiae, pag. 241.
[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. *Vide g(7).*]

ordiną mini ir Sim. Grun[au][k(56)]. Sim. Grunau[l(57)] žodžiai tokie: „Tuo metu susitelkė toks žmonių sambūris, jie nešiojo baltus apsiaustus su žaliais šv. Andriaus kryžiais ir tvirtino, esą jiems apreikšta, kaip jie, padedami gerų žmonių, turį užimti Šventąją Žemę." Tačiau atrodo, kad šitas ordinas Prūsijoje nepajėgė giliai įleisti šaknų, nes, išskyrus abu paminėtuosius, jų nemini nei Dusburgietis, nei kokie nors kiti autoriai.

§3. Stanislavas Damalevicijus[m(58)] mini sektą, vadintą flagelantais, t. y. saviplakiais, kurių buvę Prūsijoje[53], ir Vladislavo (Vloclaveko) vyskupas Matthijas išvaręs juos iš karališkosios Prūsijos ir M. Pomeranijos. Jų pradininku laikomas Conradas Schmiedtas iš Tiuringijos. Jis iš Italijos, Vokietijos patraukęs į Lenkiją ir Prūsiją ir perėjęs beveik pusę Europos; juos mini ir Dusburgietis[n(59)]. Jau XIII amžiuje, kai Vokiečių ordinas atėjo į Prūsiją, jie buvo jau žinomi Romos imperijoje. Danielius [!] [Martinas] Kromeris[o(60)] mums aprašo jų papročius (kaip iš to paties šaltinio juos pateikia ir Hartknochas *Bažnyčios istorijoje*[p(61)]); jie paprastai vaikščiodavo su kryžiais ir vėliavomis išsirikiavę kolona 2 po 2: „Tarp jų būdavo kunigų ir mokytų žmonių, kilmingų ir nekilmingų, moterų ir vaikų, bet su moterimis žmonių
[300r] akivaizdoje jie nesikalbėdavo ir tvirtino // privalą moterų neliesti. Jų apranga ne plakimosi metu buvo įprasta, tik ant savo drabužių ir skrybėlių jie turėjo kryžius, prisiūtus iš priekio; ir jie nieko nepriimdavo į savo bendriją, nebent kas pasižadėdavo laikytis jų gyvenimo būdo ir buvo pajėgus kasdien išleisti 8 pfenigius, kad jiems nereikėtų elgetauti. Tokie turėdavo prisiekti, kad yra išpažinę nuodėmes, atlikę atgailą ir visiems atleidę, taip pat, kad yra išsilaisvinę nuo savo žmonų. Ketindami atlikti savo plakimosi ceremo-

[n(59)] Düsburg, part. I. c. 1.c. 14.
[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. *Vide ee(28).*]
[o(60)] Lib. 2. Chron. Pomes. Eccles. c. 27. p. 67. seqq.
[Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum [...]. *Vide p(15).*]
[p(61)] Pag. 239.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[141] -en *scr. al. m.* [142] *Scr. err.: turi būti* Martinus *:/: Es muss sein* Martinus.

Wenn sie nun ihren Actum der Geisselung halten / wolten, so legten sie ihre Kleider ab und thaten nur ein Lein-/wand Unterkleid an, das sie von oben ab über den Nabel hi-/nunter streifften, also, daß sie unten bedecket waren und oben / bloß. Stelleten sich in Ordnung, verbunden die Augen und Angesicht, / in ihren Händen hätten sie Geisseln, so von 3 Strängen undt / mit 3 Knoten geschürtzt waren, und auß den Knoten gingen / scharffe Nadeln oder Stacheln. Darauff giengen sie also / nach denen Kirchen und Kirchhöffen, hiengen den Kopff nieder / gebeugt zur Erden, gantz traurig und betrübt, und hatten ein son-/derlich langes Lied, und fieng sich nach des Pomarii Verzeichnüß[54] / also an:

Nun trettet her, die büssen wollen,
Fliehen wir denn die heisse Seele,
Lucifer ist ein böß Geselle
Wann er den behafftet,
Mit heissem Pech er ihn labet,
Darumb vermeiden Wir mit Ihm zu seyn,
Und vermeiden der Höllen Pein,
Wer diese Buß nun will pflegen,
Der soll gelten und wiedergeben,
So wird seine Sünde gebüßt,
Und sein letztes Ende gutt.

Solches Gesang muste ihnen einer vorsingen, und der gantze / Hauffe sang nach. Unter dem Geschrey schlugen sie sich mit / den Geisseln biß auffs Blutt. Also giengen sie zur Kir-/chen zu, wenn sie wiederumb heraus kamen, giengen sie drey-/mahl umb den Kirchhoff und fielen an jeglichem Umbgang / drey Stunden Creutzweiß auff die Erde, legten sich da also / Nackend nieder, theils auffs Angesicht, theils auff die Seite, / etliche auff den Rücken. Andere streckten die Hände gen / Himmel und gaben mit allerley Gebährden ihre Buß / nach allerley Art ihrer begangenen Sünden zuerkennen. / Wenn sie zur Erden fallen solten, so sang ihr Vorsänger also:

Nun hebt auff alle eure Hände,
Daß Gott das grosse Sterben wende. //
[300v] Nun hebt auff eure Arme,
Daß sich Gott über euch erbarme,
Christ ward gelabt mit Gallen,
Daß sollen wir an ein Creutz fallen.

Wenn sie ⌈solten wieder[143] auffstehen, so gieng einer aus der gan-/tzen Zahl fort, und rühret jeglichen besonders an, sprechend: Gott / gebe dir

⌈... [143] *MSB:* wiederum solten.

niją, jie nusirengdavo drabužius, vilkdavosi tiktai lininį apatinį drabužį, kurį užsitraukdavo nuo viršaus per bambą žemyn taip, kad kūno apačia likdavo uždengta, o viršus nuogas. Išsirikiuodavo, užsirišdavo akis ir veidą, rankose turėdavo rimbus, suvytus iš trijų gijų ir su trimis mazgais, o iš mazgų kyšodavo aštrios vinys ar dygliai. Tada jie eidavo į bažnyčias ir šventorius žemai nuleidę galvas, visiškai liūdni ir nusiminę, ir turėjo jie ypač ilgą giesmę, kuri, pasak Pomarijaus užrašymo[54], prasidėjo šitaip:

Ateikite, norintys atgailauti,
Venkime aistruolio,
Liuciferis juk piktavalis bičiulis,
Prie ko prikimba,
Tą gaivina apliedamas karšta derva,
Todėl venkim su juo bičiuliautis
ir išvengsim pragaro kančių,
Kas nori šitą atgailą daryti,
Tas turi atsilyginti ir atsiteisti,
Taip jo nuodėmė bus atleista
Ir jis gyvenimą užbaigs gerai.

Šitą giesmę turėjo vienas pradėti, o visas būrys pritarė. Rėkdami jie pliekė save rimbais iki kraujo. Šitaip jie slinko į bažnyčią, o iš jos vėl išėję tris kartus ėjo aplink šventorių, per kiekvieną apėjimą tris valandas parkrisdavo kryžiumi ant žemės, taigi gulėsi ant jos nuogi, vieni ant veido, kiti ant šono, o vienas kitas ant nugaros. Kai kurie tiesė rankas į dangų, visokiais judesiais rodydami atgailą už visokiausias padarytas nuodėmes. Jiems turint kristi ant žemės, jų dainavedys užgiedodavo šitaip:

Dabar visi iškelkite rankas,
Kad Dievas nukreiptų didžiąją mirtį. //
[300v] Iškelkite savo rankas,
Kad Dievas jūsų pagailėtų.
Kristus buvo giriamas tulžingai,
Tai pulkim dabar kryžium.

Kai jiems reikėdavo stotis, tai vienas išsiskirdavo iš visų ir kiekvieną paliesdavo, kalbėdamas: „Teatleidžia Dievas tavo nuodėmes, kelkis.“ Tada

Vergebung deiner Sünden, stehe auff. Hiemit stün-/den sie wiederumb mit einem Gesang auff und schlugen sich / als vor. Ihrer zween sungen vor, und wiederholte der gan-/t[z]e [!] Chor den Vers nach. Und wenn etwas von des Herrn Lei-/den und Marter dar zwischen mitein lieff, fielen sie zugleich / nicht wie wir pflegen, knyend, sondern wie Blöcke undt / Steine in einem Getümmel nieder auff die Erde, und sahe / keiner darnach, wo er stunde, es galt gleich, obs im [!][144] Dreck oder / Schlamm, oder auff reiner [!][145] Erden geschahe. Wenn man nun / die Procession enden wolte, so rüff ihr Meister: „Ihr Sünder / für das Creutz", so fielen etliche über quer für der Procession / nieder, gestreckt auff die Erde, und das waren Todtschläger, Ehe-/brecher und Räuber, über die gieng die Procession her und schlu-/gen sie mit Geisseln, so gieng dann ihr höhester Meister her-/nach und schlug jeglichem einen Schlag und sprach: „Bruder, stehe / auff, daß dir Gott alle deine Sünde vergebe". In Summa / sie trieben ein solches Wesen, daß ⌈sich hätte[146] ein steinern Hertz / erweichen mögen, und waren von wegen des unflättigen / Bluts, das ihnen über die Schultern und Rücken heraus ey-/terte, heßlich außzuschauen; und also war der Process aus. /

Wenn dieser Actus also verrichtet, bekleydeten sie sich wieder / und giengen auff dem Marckt, begehrten zwar von niemand / nichts, sondern was ihnen ein jeder freywillig gab, das nah-/men sie zu danck an, da kamen die Leuthe und baten sie / umb Gottes willen zu Gaste, so viel ein jeder wolte, einen / oder mehr, nach dem er vermochte. Wenn sie für das Hauß / kamen, dahin sie geladen waren, fielen sie auff ihre Knye und / sprachen ihr Gebet, so thatten sie auch über Tisch vor und nach / dem Essen. Damit nahmen sie die Leute sehr ein, daß man / ihnen mehr glaubte, als den Priestern, wo sie kamen, läuttete / man die Glocken und empfieng sie ehrlich." /

Dieser Leute Scheinheiligkeit, damit sie ihre Heillosigkeit / verdeckten, ward entlich entdecket, und da sie sich unterstanden, / den Dominicaner Gottesdienst vor Antichristisch zu schelten; die / Ohren-beicht, Weyhwasser, Oelung, Firmung zu verwerffen, / wie sie den fast daß eben lehreten, waß die Waldenser lehreten, / sind sie auß Pomerellen und Preussen, auch andern Örttern vertrieben. //

[301r][147] §4. Simon Grün[au][q(62)] gedencket einer Spaltung zwischen einem Grau / undt Schwartzen München im Kloster S. Nicolai in Thoren. Ihr / Streit war,

[q(62)] Tract. 12. c. 13. p. 225. [*In MSB abs.:* p. 225.]
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

jie stodavosi vėl giedodami ir plakė save kaip ir pirma. Du traukė giesmę, o visas choras iš paskos kartojo. O kai tik pasitaikydavo kas nors apie Viešpaties kančias ir kankinimus, jie iškart krisdavo ant žemės, bet ne taip, kaip mes įpratę – atsiklaupdami, bet kaip rąstai ir akmenys – kaip papuolė, visai nežiūrėdami, kur kas stovi, ar mėšle, ar purve, ar ant švarios žemės. Ketinant baigti procesiją, jų vedlys šūkteldavo: „Nusidėjėliai, kryžium!", ir tada kai kurie krisdavo procesijai skersai kelio, išdrikdami ant žemės, – tai buvo galvažudžiai, svetimoteriautojai ir plėšikai, o procesijos dalyviai imdavo juos talžyti savo rimbais, po to jų aukščiausias vedlys prieidavo prie kiekvieno ir, suduodamas smūgį, ištardavo: „Broli, kelkis, ir teatleidžia Dievas visas tavo nuodėmes." Apskritai kalbant, jie išdarinėjo tokius dalykus, kad galėjo suminkštinti ir akmeninę širdį, o dėl jų kraujais ir pūliais apskretusių pečių ir nugarų buvo šlykštu į juos žiūrėti; tuo ceremonija baigdavosi.

Atlikę šitą aktą, jie vėl apsirengdavo ir eidavo į turgų. Tiesa, jie nieko iš nieko neprašydavo, tačiau su dėkingumu priimdavo tai, ką jiems kiekvienas duodavo savo noru, žmonės prie jų prieidavo ir Dievo garbei kviesdavosi į svečius jų tiek, kiek kas pageidavo – vieną ar daugiau, nelygu kiek kas pajėgė. Atėję prie namų, kur buvo kviečiami, jie puldavo ant kelių ir kalbėdavo savo maldą – tai jie darydavo ir prie stalo prieš valgį ir po valgio. Šituo jie žmones labai patraukdavo į savo pusę, jais labiau tikėta negu kunigais. Kur jie nueidavo, ten skambindavo varpais, ir jie buvo sutinkami su pagarba."

Šitų žmonių tariamas šventumas, kuriuo jie dangstė savo niekingumą, galų gale buvo atskleistas, ir kadangi jie išdrįso dominikonų pamaldas išvadinti Antikristo pamaldomis ir neigti išpažintį į ausį, šventintą vandenį, patepimą, konfirmaciją, kadangi jie vėliau mokė beveik to paties, ko ir valdiečiai, tai jie buvo išvyti iš M. Pomeranijos ir Prūsijos, taip pat ir iš kitų vietų. //

[301r] §4. Simonas Grun[au][q(62)] mini pilkųjų ir juodųjų vienuolių susiskaldymą Torno šv. Mikalojaus vienuolyne. Jie ginčijosi dėl to, ar Švč. Dievo Motina

[144] *Err. scr.:* ein; *MSB:* im. [145] *Err. scr.:* einer; *MSB:* reiner. ⌈...[146] *MSB:* sie hätten.
[147] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. Buchs F.

ob die Heyl. Mutter Gottes Christum im Hertzen / oder in Matrice (Mütterlichen Leibe) getragen. Jenes Affirmirte / der Graue Mönich, dawieder die Schwartze Mönche hefftig strit-/ten, und die Argumenta deß Grau-Mönchen refutirten; die Grau-/Mönche, da sie Ihre Meynung nicht gnugsahm zu behaupten ver-/möchten, fingen an zu schimpffen und brachten auß allerhandt Exces-/se, die etwa von den Schwartz-Mönchen möchten sein verübelt wor-/den. Wodurch der gemeine Mann erbittert und die Schwartz-Mön-/che auß der Stadt getrieben. Welcher sich der Land-Meister an-/genommen und bey dem Hoemeister Henrich Dusener die Sache / so weit getrieben, daß die Schwartz-Mönche wieder in die Stadt / genommen. Hergegen der Hader-macher abgeschaffet worden, den / die Kinder mit Dreck auß der Stadt außgeworffen haben. Dieses / ist geschehen Anno 1345. Sim[on] Grun[au]r(63). /

§5. Viertzig Jahr hernach, etwa A[nn]o 1385, hat sich die Secte / der Waldenser, oder Albingenser, gefunden,[55] nemlich Einer, Nahmens / Leander, der Albingenser Secte zugethan, insinuirte sich mit der / Mathesi undt Artzeney-Kunst, worinnen Er Exellirte bey den Vor-/nehmsten Ordens-Herren. Insonderheit bey H[errn] Conradt Tiber von [!][148] / Wallenrodt, der zu derselben Zeit in grossen ansehen nicht nur / im Lande war, sondern weil der Hoemeister Conradt Zöllner / von Rottenstein allzeit kräncklich und mit schwermüttigen Ge-/dancken sich plagete, der Conradt von Liebenstein, Groß-Comptur, / ein stiller und sanfftmüttiger Herr, sich nicht sonderlich deß / Handelß annahm, schier daß gantze Regiement beym Orden / führete; derselbe suchte Ihn an seinem Hoffe zubefordern, / welcheß aber bey den Geistlichen, alß der mit seiner Lehre / und Articuln Ihren Praebenden gar zu weite Eingrieff / thun wolte, scheele Augen gab, darüber ein greulicheß fulmi-/niren der Geistlichen entstundt, die durch auß Ihn abgescha-/ffet wissen wolten; und schiene, daß seine Lehre eine gro-/sse Verachtung der Geistlichen nach sich ziehen dörffte. /

§6. Deßwegen so viel zuvor dieser Leander beim Conradt / Tiber von Wallenrodt gegolten, so weinig wolte hernachmahls / weder dieser Leander, noch seine Lehre bey diesem Herren, / alß Er Hoemeister wurd undt die Früchte seiner Lehre er- /kandte, gelten. Welcher, wie er sich niemahlen der Albin-/genser Ketzerey theilhafftig gemacht, auch mit zuziehung der //

r(63) Tract. 12. c. 13. pag. 225. Henneb. l. c. pag. 455.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12)*.]

Kristų išnešiojo širdyje, ar gimdoje. Pilkasis vienuolis tvirtino, kad širdyje, dėl to smarkiai ginčijosi juodieji vienuoliai, neigdami pilkojo vienuolio argumentus, todėl pilkieji vienuoliai, nesugebėdami pakankamai pagrįsti savo nuomonės, pradėjo plūstis ir provokuoti visokius ekscesus, į kuriuos, matyt, bus įsivėlę juodieji vienuoliai. Šituo pasipiktino paprasti žmonės ir juoduosius vienuolius išvijo iš miesto. Šito ėmėsi krašto magistras ir dėl šio reikalo sukėlė tokį triukšmą pas Ordino didįjį magistrą Henrichą Dusenerį, kad juodieji vienuoliai vėl buvo priimti į miestą. O vaidų sukėlėjo buvo atsikratyta, vaikai, apmėtydami mėšlais, išgujo jį iš miesto. Tai įvyko 1345 metais. Sim. Grun[au]r(63).

§5. Po keturiasdešimties metų, apie 1385 metus, atsirado valdiečių arba albigiečių sekta[55], o būtent vienas vyras, vardu Leanderis, prielankus albigiečių sektai, savo mokslingumu ir vaistų išmanymu įsitrynė tarp kilmingiausių Ordino ponų. Ypač jį gerbė Conradtas Tiber[ijus] von Wallenrodtas, kuris tuo metu šalyje buvo ne tik labai gerbiamas, bet buvo paėmęs į rankas ir visą Ordino valdymą, nes didysis magistras Conradtas Zöllneris von Rottensteinas visą laiką buvo pasiligojęs ir kankinosi slegiamas niūrių minčių, o didysis komtūras Conradtas von Liebensteinas, tylus ir švelnus ponas, ne itin buvo linkęs rūpintis reikalais. Von Wallenrodtas mėgino jį [Leanderį] pasikviesti pas save, bet kai šis savo mokymu ir nuostatomis nuėjo per toli, dvasininkai ėmė į jį šnairuoti ir dėl to kilo baisus dvasininkų triukšmas, norėta jo visiškai atsikratyti – atrodė, kad jo mokymas sukels didžiulį dvasininkų pasmerkimą.

§6. Tad, kad ir kaip aukštai anksčiau šitą Leanderį vertino Conradtas Tiber[ijus] von Wallenrodtas, vėliau šis ponas, tapęs didžiuoju magistru ir perpratęs šio mokymo brandinamus vaisius, visai nebebrangino nei Leanderio, nei jo mokymo. Jis niekad nebuvo persiėmęs albigiečių erezija ir,

148 *Err. scr.*: und; *MSB:* von.

[301v] Bischöffe dieselbe Ketzerey außzurotten sich bemühet, wie solches / Sim[on] Grun[au][s(64)] bezeuget, auch die Ordens-Herren, so dem Leander / zugethan waren, abgeschaffet; hergegen aber gutte Ordnung von / den Fast-Feyertagen, Kirchen gehen, Speisen etc. einführte, worüber / strenge gehalten wardt. Die Wort auß dem Simon Grunaw se-/tzen wir hiebey. Simon Grünau[t(65)] zu der Zeit des Hoemei-/sters Conrad v[on] Wallenrodt ward angesehen, die Verwilderung / deß Volcks auß der Ketzerey entsprungen, daß es gantz wei-/nig auff Gott gab, viel weiniger auff die Ceremonien der Christ-/lichen Kirchen, ein jeglicher thät, wie es Ihm geliebte. Der Hoe-/meister aber mit den weinigsten Brüdern, die nicht besudelt / waren mit der Ketzerey, sahen es vor grosse Noth an, daß / man ihre Unterthanen reformirte, darumb verjagten Sie die / Ketzerischen Brüder und kamen mit den Herren Bischöffen / in einem Synodum, und wird allda bey Leiblicher Busse dem / Verächter beym Halse gebothen, daß man in Fast-Tagen nicht / Fleisch, Eyer, Butter und Käse essen solte, und in allen Städten / und Dörffern waren eingesetzet, die hier auffsahen. /

§7. Dieser Albingensischen Lehr-Puncta sind, nach Sim[oni] / Grünawen[u(66)] Zeügniß, folgende gewesen: /

1. Alle die, so Ihr Allmosen geben Pfaffen oder München, die / sind deß Teuffels gantz und gar, den sie ernehrten Müssiggän-/ger, sintemahl Gott die Menschen zur Arbeit verfluchet hatt / im Paradeiß. /

2. Alle Fürsten und Herren, die da Kloster gebauet haben, die-/weil sie stehen, mögen sie zu Gott nicht kommen. /

3. Alle München und Pfaffen seindt Ketzerische Lügener, den / sie daß nicht halten, waß sie gelobet haben, und thun daß / nicht, waß sie selber lehren und heissen. /

4. Alle Prediger sindt deß Teuffels, denn Sie verbieten die / Vermischung mit den Frauen, die doch Gott zu gegeben hat. /

5. Eineß jeden Gebeth, Standt, Glauben, Werck ist Gott / gleich angenehm, und ist keine Hölle, nur vor die, die da versa-/gen, waß die Begierde begehren. /

[s(64)] Lib. 13. c. 16.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

[t(65)] Tract. 13. c. 16.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

[301v] pasitelkęs // vyskupus, stengėsi šitą ereziją išnaikinti, be to, kaip liudija Sim[onas] Grun[au][s(64)], atsikratė ir Ordino brolių, palankių Leanderiui; ir atvirkščiai – įvedė gerą tvarką dėl pasninko, ėjimo į bažnyčią, valgių ir t. t., ir šito buvo griežtai laikomasi. Čia pridedame Simono Grunau žodžius. Simonas Grunau[t(65)] didžiojo magistro Conrado v[on] Wallenrodto laikams priskiria žmonių sulaukėjimą, kilusį dėl erezijų: žmonės visai mažai tepaisę Dievo, dar mažiau laikęsi Krikščionių bažnyčios apeigų, kiekvienas daręs, kas jam šovę į galvą. Tačiau didysis magistras su nedaugeliu brolių, nesusitepusių erezija, įžvelgė didelę bėdą, kad jų valdiniai klaidinami, todėl išvijo brolius eretikus ir su ponais vyskupais susirinko į sinodą, ir nuo to laiko pasninko pažeidėjams grasinama mirtimi, pasninko dienomis negalima valgyti mėsos, kiaušinių, sviesto ir sūrio, o visuose miestuose ir kaimuose buvo paskirti žmonės tai prižiūrėti.

§7. Sim. Grunau[u(66)] liudijimu, albigiečių mokymo punktai buvo tokie:

1. Visi tie, kurie duoda išmaldos kunigams ir vienuoliams, yra visiškai atsidavę velniui, nes jie maitina dykaduonius – juk Dievas rojuje žmones pasmerkė dirbti.

2. Visi valdovai ir ponai, pastatę vienuolynus, tegu nesiartina prie Dievo, kol tie vienuolynai stovi.

3. Visi vienuoliai ir ilgaskverniai yra eretikai ir melagiai, nes nesilaiko savo įžadų ir nedaro to, ko patys moko ir ką teigia.

4. Visi pamokslininkai velnių apsėsti, nes draudžia santykiauti su moterimis – juk Dievas tai yra leidęs.

5. Kiekvieno žmogaus malda, luomas, tikėjimas, darbas vienodai mieli Dievui, o pragaro nėra, jis tiktai tiems, kurie neatsiduoda savo geismams.

[u(66)] Tract. 13. c. 15.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

6. Messen, Lesen, Predigen, Beichten, Singen, Feyren, Fasten nicht / zu nehmen, da Ihn seine Liebe zuträget, ist alles erfunden / auß der Pfarrherrn Geitzigkeit. /

7. Alle, die da halten vom Babst, seinem Ablaß, Bann undt seinen / Rechten, können nicht seelig werden vor dem Jüngsten Tage. //

[302r] 8. Alle Frauen, die einem Mannß-bilde versagen den Gebrauch / der Liebe und wiederumb die Männer den Weibern, die wür-/den Gott beschauen wie durch ein finster Tuch, sie thäten / den Buß mit gemein seyn, ausserhalb dem Ehelichen Stande. ⌈Item / Schützius[x(67)]149. /

§8. Mercklich ist, daß Ende dieses Leanders, denn alß / Er umbs Feuer zu disputiren, die Catholische Münche nach / Marienwerder, woselbsten die disputation vorgehen solte, ge-/fordert worden, ist Er unversehenß in eine tieffe Leim-Kaule / gefallen und darin erträncket. Darauff die gantze Secte auß-/gerottet worden. /

§9. Aber dadurch ist nicht zugleich alle Unruh im Geist-/lichen Wesen verschwunden, denn da hatt sich die Secte der / Wiklefiten und der Hussiten etwa Anno 1412 hervor ge-/than, die bey dem Hoemeister Heinrich Reussen von Plauen / und Vornembsten Ordenß-Herren, insonderheit bey Wilhelm / Krafften von Katzenellenbogen sich sehr außgebreitet, daß / der Oberstandt deß Ordens nicht nur den Wiklefiten woll / gewoldt, sondern auch umb die Lehre deß Wiklefs die an-/dern Ordens-brüder verachtet, dahero auch kommen, daß selbst / die Geistlichen sich der Freyheit zu Heyrahten, so Wiklef / den Geistlichen gegönnet, angemasset. Viele von den Mön-/chen sindt auß den Klöstern getreten und haben geheyrathet. / Solches alles hat der Hoemeister Henrich Reuß von Plauen / geschehen lassen, zweiffels ohne, weil Er viel auff die Lehre / deß Wiklefs gehalten, wie denn Sim[on] Grün[au][y(68)] von Ihm sa-/get, daß er mit sambt seinem Hoffgesinde deß Wiklefs / Lehre zugehtan gewesen. /

§10. Die Lehre aber Wiklefs, so wie Sim[on] Grünau[z(69)] sie / bezeichnet, ist diese gewesen. Im Sacrament deß / Altars bleibet Brodt nach der Wandelung wie vor, gleich / wie einer, der zu einem Herren gemacht wird, Ein Mensch / bleibet, wie zu vor. /

x(67) In Chron. Lib. 2. Fol. 88. 6. seqq.
[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

y(68) Tract. 15. (4. 5. 6. 7.).
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

6. Mišių laikymas, pamokslų sakymas, išpažintis, giedojimas, pasninkavimas, rodant Jam savo meilę, nepriimtini, nes visa tai išgalvota dėl dvasininkų gobšumo.

7. Visi, kurie pripažįsta popiežių, jo teikiamą nuodėmių atleidimą, ekskomuniką ir jo teises, negali būti išganyti Paskutiniojo teismo dieną. //

[302r] 8. Visos moterys, kurios nesutinka mylėtis su vyru, o vyrai – su moterimis, matys Dievą lyg per tamsią skraistę, atgailaus kartu su atgailaujančiais už nesantuokinius ryšius. Taip [teigia ir] Schützijus[x(67)].

§8. Įsidėmėtinas šito Leanderio galas, nes katalikų vienuoliams pakvietus jį disputuoti apie ugnį į Marienverderį, kur turėjo įvykti disputas, jis netikėtai įkrito į gilią molio duobę ir prigėrė. Po to visa sekta buvo sunaikinta.

§9. Tačiau dėl to neišnyko visokie neramumai dėl dvasinių reikalų, nes maždaug 1412 metais iškilo viklifitų ir husitų sekta, kuri patraukė didįjį magistrą Heinrichą Reussą von Plaueną ir aukščiausius Ordino brolius, ypač Wilhelmą Krafftą von Katzenellenbogeną, ir taip paplito, kad Ordino vyresnybė ne tik palankiai žiūrėjo į viklifitus, bet ir nekreipė dėmesio į kitus Ordino brolius dėl Wiklefo mokymo, todėl buvo ir taip, kad dvasininkai išdrįso naudotis laisve vesti, kaip Wiklefas buvo leidęs dvasininkams. Daug vienuolių išėjo iš vienuolynų ir vedė. Visa tai didysis magistras Henrichas Reußas von Plauenas leido, be abejo, todėl, kad buvo labai persiėmęs Wiklefo mokymu, kaip apie jį rašo Sim. Grun[au][y(68)], – jis su visais savo dvaro šeimynykščiais buvęs labai atsidavęs Wiklefo mokymui.

§10. O Wiklefo mokymas, kaip aprašo Sim. Grunau[z(69)], buvo štai koks. Per Švenčiausiąjį Sakramentą duona po perkeitimo tebėra kokia buvusi, lygiai kaip žmogus, tapęs bajoru, tebėra žmogus, koks buvo anksčiau.

z(69) Tract 15. c. 4. Bn. [!] 316.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

⌈...149 *MSB abs.*

Ein Bischoff und Pfaff, der ein Sünder ist, wenn Er ⌈tau-/ffet, trauet[150], absolviret, oder Messe lieset, da ist nichts gethan, / denn die Sünde verhindert es. /

Die Messe ist nichts, den Christus hat sie nicht gesetzet, / sondern geitzige Pfaffen und Münche haben sie erdacht, die / Leute damit zu betriegen. //

[302v] Christus thät übel, daß er dem Teuffel nicht zu willen that in / der Wüsten, sintemahl Gott, sein Himmlischer Vatter wolte, daß / durch Wunderzeichen die Teuffel und die Menschen solten zum / Glauben kommen. /

Ein Mensch dem, da[151] seine Sünde leydt ist und sie Gott gebeich-/ tet hat, dörffte sie keinem Menschen beichten[152], sondern soll vom / Priester entbunden werden. /

Der Bapst, der in der Todtsünde ist, hat keine gewalt über / die Christen, jedoch auff daß man Ihme gehorsam sey, mag der / Kayser[153] gebiethen. /

Alle Statuten der Römischen Kirchen nach Urbano IV.[154] weren[155] / vom Teufel erdacht, denn alle Bäpst und Cardinäle, damit / sie nur Herren wären, sich Ihme ergeben haben. /

Es ist wieder Gottes Gebott und daß Evangelium, das / Münche und Pfaffen und die, die[156] Geistlich sindt, liegende und / gewisse Gütter haben. /

Aller Bann, Interdicten, Irregulärität, Suspensiones wären ein / Zeichen der Ketzerey, die sie fulminirten, scheueten und hielten. /

Ein Jeglicher, der ein Christ ist, mag das Evangelium predigen / und Postilliren, wie es Ihm sein Geist eingiebet, und der es ver-/hindert, der ist ein Ketzer. /

Welche Pfaffen Decimas nehmen, sind Diebe armer Leutte und / des Feuers wehrt. /

Alle Heren haben volle Gewaldt über Leib und Gutt Ihrer / Unterthanen, sowol derer, die sich Geistlich nennen, alß der / andern, wie heilig die Kirche auch ist. /

Daß Gebeth[157] sonderlich vor Jemandts ist nichts, aber daß Ge-/beht in gemein ist viel. /

Alleß, was man ⌈thut den Bettler-München[158],[56] ist so viel / gleich, wie man es den Gauckler thut, den Ihr keiner kan / Gottes Geboth halten. /

⌈...[150] *MSB:* trauet, tauffet oder. [151] *MSB abs.* [152] *Post h. v. scr.:* ? [153] *MSB post h. v.:* es.

Jeigu vyskupas ar kunigas, būdamas nusidėjėlis, krikštija, tuokia, duoda išrišimą arba laiko mišas, tai visa tai nieko nereiškia, nes nuodėmė sutrukdo.

Mišios – tai niekis, nes jas įsteigė ne Kristus, o godūs ilgaskverniai ir vienuoliai žmonėms apgaudinėti. //

[302v] Kristus padarė blogybę, kad dykumoje nepaklausė velnio, nes Dievas, jo dangiškasis Tėvas, norėjo, kad stebuklingų ženklų padedami įtikėtų ir velniai, ir žmonės.

Žmogus, kuris gailisi savo nuodėmės ir ją išpažino Dievui, nebeturėtų jos išpažinti jokiam žmogui, ir kunigas turėtų jam suteikti nuodėmių atleidimą.

Popiežius, padaręs mirtiną nuodėmę, neturi galios krikščionims, tačiau imperatorius gali įsakyti būti jam paklusniems.

Visi Romos bažnyčios nuostatai po Urbono IV išgalvoti velnio, nes visi popiežiai ir kardinolai jam atsidavę, kad tik būtų ponai.

Tai prieštarauja Dievo įsakymams ir Evangelijai, kad vienuoliai ir kunigai, ir visi dvasininkai turi nekilnojamojo ir kitokio turto.

Visokios ekskomunikos, visokie interdiktai, įšventinimo draudimai, suspendavimai, kuriuos jie skelbė, kuriais baugino ir kuriuos vykdė, – visa tai erezijos ženklas.

Kiekvienas krikščionis gali mokyti Evangelijos ir ją aiškinti pagal savo supratimą, o kas tai trukdo – tas eretikas.

Ilgaskverniai, imantys dešimtinę, yra vargšų skriaudikai ir nusipelno būti sudeginti.

Visi ponai turi visišką teisę disponuoti valdinių kūnu ir turtu, taip pat ir tų, kurie save vadina dvasininkais.

Vieno žmogaus malda – niekis, bet bendra malda reiškia daug.

Šelpti elgetaujančius vienuolius[56] – tai tas pat, kaip šelpti apgavikus, nes iš jų nė vienas nesilaiko Dievo įsakymų.

[154] *MSB:* Urbano VI. [155] *MSB:* seynd. [156] *MSB:* so. [157] *Al. m. corr. ex* Gebeht.
⌈...[158] den Bettler München thut.

Dominicus und Franciscus seindt verdampt, den sie haben / eine weise zu leben eingesetzt, die da ist wieder das Erste / Geboht: Crescite et multiplicabimini. /

Alle Persohnen, die sich verpflichten, keusch zu leben, sind Verräh-/ter Christi. /

Alle[159] Geistlichen, die da Geldt nehmen und sich vermessen / mit Anniversaria, Vigilien, Messe halten oder wie den sol-/cher auffsatz möchte erfunden werden, sind alle Verrähter Christi. /

Wer da seelig werden soll, der thut auff Erden, waß sei-/nem Hertzen gelüstet, Er mag nicht verdampt seyn. /

Vom allem, waß auff Erden geschieht, weiß Gott nicht, / sondern es kompt alleß von Glück. / .

Die Sacramenten, Priesterschafft, Ölung und Chrisam haben / geitzige Bischöffe ertichtet[160] umb Geldts willen. //

[303r] Alle Universitäten, Doctores, Magistri sind auffgesetzet vom / Teuffel, den gemeinen Mann zu bethören. /

Alle, die da Klöster gebauet und gestifftet haben undt diesel-/ben begabet, sind fliegende Teuffel. /

Die Münche Praedicatorum und Minorum[57] sindt Vorläuffer / deß Anichrists, denn waß Sie andere lehren, thun sie selber nicht. /

Der Bapst zu Rom, seine Patriarchen, seine Cardinäle, Bischöffe / und wie alle geplatte heissen, ist eine Synagoga Sathanae. /

Daß man saget, der Bapst sey über alle Christen, ist wieder / den Glauben Jesu. /

Ablaß und Gnade ist ertichtet von den Römern mit Ihren / Anhang, Geldt damit zuerlangen. /

Wenn einer dem andern schweret und helt es, ist wieder / daß Evangelium. /

So alle Münch und Nonnen nicht weg thun ihre Kappen / und in den Ehelichen Standt tretten und sich der Arbeit / ihrer Händ[161] ernehren[162], können nimmermehr seelig werden. /

Der rechte Vicarius Jesu auff Erden ist der Käyser, und / seine Könige und Fürsten, wer diesen ungehorsam ist, mag / nicht seelig werden. /

[159] *MSB:* Die. [160] *Al. m. corr. ex* erteichtet.

Dominykas ir Pranciškus prakeiktini todėl, kad įdiegė tokį gyvenimo būdą, kuris prieštarauja pirmajam Dievo įsakymui: veiskitės ir dauginkitės.

Visi asmenys, įsipareigojantys gyventi skaisčiai, yra Kristaus išdavikai.

Visi dvasininkai, kurie už pinigus imasi rengti metines šventes, laikyti vigilijas ir mišias, ar kaip ten tokios apgavystės būtų išgalvojamos, visi jie yra Kristaus niekintojai.

Kas nori būt išganytas, tas žemėje daro tai, ko geidžia jo širdis, ir jis negali būti prakeiktas.

Dievas ne viską žino, kas vyksta žemėje, viskas randasi iš laimės.

Sakramentus, kunigystę, patepimą ir krikštą prasimanė godūs vyskupai dėl pinigų. //

[303r] Visi universitetai, daktarai, magistrai yra apsėsti velnio, stengiasi apkvailinti paprastą žmogų.

Visi, kurie pastatė vienuolynus, juos fundavo ir apdovanojo turtais, yra piktosios dvasios.

Pamokslaujantys ir mažieji vienuoliai[57] – tai Antikristo pirmtakai, nes jie nesilaiko to, ko patys moko.

Popiežius Romoje, jo patriarchai, jo kardinolai, vyskupai, ir kaip ten tie visi skustagalviai vadinasi, yra šėtono sambūris.

Teiginys, kad popiežius esąs aukščiau visų krikščionių, prieštarauja Jėzaus mokymui.

Nuodėmių atleidimas ir atlaidai yra romiečių pramanyti dėl jų polinkio plėšti pinigus.

Kai vienas kitam prisiekia ir to laikosi, tai čia prieštaraujama Evangelijai.

Jeigu vienuoliai ir vienuolės nenusimeta gobtuvų ir nesukuria šeimos, nesimaitina iš savo rankų darbo, tai niekad nebus išganyti.

Tikrasis Jėzaus atstovas žemėje yra imperatorius ir jo karaliai bei kunigaikščiai, o kas jiems nepaklūsta, tas negali būti išganytas.

[161] *Corr. supra lin. ex exc.* Arbeit. [162] *MSB:* nähren.

Mangk diesen Wiklefiten haben sich auch viele Phan-/tasten gefunden, die ärgerliche Lehren und leben einführen / wollen; welche aber der Hoemeister Henrich Reuß von / Plauen deß Landes verwiesen[aa(70)]. /

§11. Hartknoch[bb(71)] wil schier zweifflen, daß Sim[on] Grunaw / recht auffrichtig der Wiklefiten Lehrsatze vorgebracht, wie / den[cc(72)] erwehnet, daß viele Articul die Wiklefiten nicht ge-/lehret oder gar anders verstanden haben. Allein wer die Acten des / Concilii Constantiensis, daß diese Ketzerey verdammet / haben, lieset, wird man befinden, daß selbiges Concilium / sich beziehet auff einige Schrifften deß Joh[annes] Wiklefs, der / Hussen und seines gleichen; die außgangen undt offenbahr / vor aller Welt Augen sindt gelesen worden, darin sie solche / Lehr, wie Sie Simon Grünau erzehlt, gelehrt; undt ist nicht·/ vermuthlich, daß solche vortreffliche Patres, die dem Concilio / beygewohnet, sich mit falschen relationib[us] von des Wick-/lefs [!][163] Lehr sollen vor aller Welt prostituiret werden[164]. Denn / wann Wiclef anders gelehret hette, alß die Verdamten / Articul seyn, würde
[303v] alle Welt solches beobachtet und es // bemercket und dem Concilio contradiciret haben, welches in die-/sem Punct nicht geschehen. Alß wird, hoff ich, diesen vor-/trefflichen und so viel Praelaten müssen mehr glauben zu / zumessen seyn, alß etwa die Einige hundert Jahr hernach / außkommen undt eine sonderliche Wicklefische Lehr hievor brin-/gen und die alten Irrthumber verkleystren wollen. /

§12. So leicht damaln die Lehre der Wiklefiten verdammet / worden, ist sie doch wieder durch Johann Huss und Hieronymum / von Prag und andere defendiret, die selbige auch in Preussen ein-/führen wollen, insonderheit Anno 1414 durch Günter Tiede-/mann, Pfarrer zu Dantzig, dem sein Schwager Gerhard von der Beck, / Bürgermeister in Dantzig und der Comptur Rudolph von Eulenstein / viel verholffen, doch kondte dieses Wesen nicht grossen fortgang / haben, weil der Comptur und der Tiedemann plötzlich sturben, auch / der Hoemeister Michäel Küchmeister hie Contrar war, auch verord-/nete, daß die der Wiklefitischen oder Hussischen Lehre zu gethan / wären, solten vor unehrlich geachtet, und wenn sie stürben, auff / den Preussischen Kirchhoff oder untern Galgen begraben werden[dd(73)]. /

[aa(70)] Sim. Grun. l. c. c. 5.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]
[bb(71)] Lib. 1. Histor. Ecclae. cap. 5. pm. 248.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
[cc(72)] Pag. 250.
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

Tarp šitų viklifitų buvo ir daug fantastų, kurie norėjo įtvirtinti šitą piktinantį mokymą ir gyvenimo būdą, tačiau didysis magistras Henrichas Reußas von Plauenas juos išsiuntė iš šalies[aa(70)].

§11. Hartknochas[bb(71)] tuoj suabejoja, ar Simonas Grunau teisingai pateikė viklifitų mokymo postulatus, ir toliau[cc(72)] sako, kad daugelio šių postulatų viklifitai nemokė arba suprato juos visai kitaip. Tačiau kas skaito Konstanco susirinkimo, pasmerkusio šitą ereziją, aktus, tas mato, kad šitas susirinkimas remiasi keliais Joh[anno] Wiklefo, Husso ir į juos panašių raštais, kurie buvo išėję ir viešai skaitomi viso pasaulio akyse ir kuriuose jie dėstė tokį mokymą, kaip pasakoja Simonas Grunau; ir neįtikėtina, kad tokie garbingi kunigai, kokie dalyvavo tame susirinkime, savo klaidingais Wicklefo mokymo aiškinimais būtų galėję apsijuokti prieš visą pasaulį. Mat jeigu Wiclefas būtų mokęs kitaip, negu pasakyta pasmerkimo straipsniuose,
[303v] tai visas pasaulis būtų matęs, // pastebėjęs ir susirinkimui paprieštaravęs, bet šiuo atveju to neįvyko. Taigi tikiuosi, kad šitiems garbingiems ir gausingiems prelatams reikės parodyti daugiau pasitikėjimo, negu parodyta po kelių šimtų metų, kai panorėta išaukštinti ypatingą Wicklefo mokymą ir užtušuoti senus paklydimus.

§12. Kad ir kaip lengvai viklifitų mokymas buvo prakeiktas, vis dėlto vėl jį ginti ėmėsi Johannas Hussas ir Jeronimas Pragiškis bei kiti, norėta jį įtvirtinti ir Prūsijoje, ypač 1414 metais, kai tai darė Dancigo kunigas Günteris Tiedemannas, kuriam padėjo svainis, Dancigo burmistras Gerhardas von der Beckas ir komtūras Rudolphas von Eulensteinas, bet šitas sumanymas negalėjo smarkiai išplisti, nes komtūras ir Tiedemannas staiga mirė, o ir didysis magistras Michäelis Küchmeisteris buvo prieš, jis išleido potvarkį, kad Wicklefo ar Husso mokymo šalininkai turį būti laikomi negarbingais žmonėmis ir, jiems mirus, turį būti laidojami prūsų kapinėse arba po kartuvėmis[dd(73)].

[dd(73)] Tract. 18. c. 8.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

[163] *Scr. err.:* Wincklefs. [164] *MSB:* haben.

§13. Nichts desto weniger wolte die Lehre der Wiklefiten / und Hussiten auß Preussen nicht verschwinden, sondern es funden / Anno[165] 1415, wie Schützi[us][ee(74)] (Grunaw sagt 1423) / so wol in Königsberg, alß zu Thoren und Dantzig, die sie verthädigten. /

§14. Insonderheit ist berümbt D. Andreas Pfaffendorff, der / mit solchem applausu in S. Johannis-Kirche zu Thoren die Hus-/sitische Lehre vorgebracht, daß seinetwegen die Prediger-Münche / auß Thoren vertrieben, und da sie nach einiger Zeit wieder in / Thoren angenomen worden, haben sie Eydtlich versprechen / müssen, den Pfaffendorff sich nicht zu opponiren. Sim[on] Grünau[ff(75)] / beschreibet diesen Pfaffendorff alß einen hoffertigen Mann, / wie Er sich den allso soll geschrieben haben: „D. Andreas de Villa / Presbyter favente Deo ordinis Divae Mariae, Patriae Lumen, Domus / Teutonicae[166] numen, Monachorum Columen[167]“ etc. etc. etc. /

Seine Lehr-Artickel sollen, wie sie Sim[on] Grun[au][gg(76)] erzehlet, / folgende gewesen seyn: /

Ein Jeglicher Mensch, in waß Sect er ist, so er nur Gott / anrufft, kan[168] nicht verdampt werden. /

Der Apostel Petrus sündigte in deme nicht, daß Er verleug-/nete und verschwur Jesum seinen Herren, den Gott hatte es / also angesehen und solte also seyn von Anfang. /

Welcher Praelat seinen Unterthanen gebeut zu thun oder zu lassen, daß da wieder daß Evangelium ist, der ist ein Verrähter seiner / Unterthanen, und man ist es nicht schuldig zu thun. //

[304r] David, der König in der Vermischung Bathsabae und daß Er Ihren / Mann ließ tödten, sündigte nicht, denn ein Herr möge der seinen / gebrauchen, wie Er wolle, sonderlich, so es in Freundtschafft zugehet / und Ihr beyder wille ist. /

Urias ist unseelig gestorben, daß er seiner Frauen nicht gebrauch-/te und ihrer Bitte nicht gnug thäte, mit diesem sollen alle die lei-/den, die da nicht Gottes Geboth halten: Wachset und mehret / Euch. Alle die, so umb[169] Vieh, Speise, Wachß und Liechtlein auffstekken[170], / Ihr Opfer[171]

[ee(74)] Chron. Lib. 3. fol. 110.
[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

[ff(75)] Tract. 15. c. 15. p. 347.
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12).*]

§13. Ir vis dėlto viklifitų ir husitų mokymas Prūsijoje neišnyko, ir 1415 metais, kaip teigia Schützi[jus][ee(74)] (Grunau sako, kad 1423), ir Karaliaučiuje, ir Torne, ir Dancige atsirado jo gynėjų.

§14. Ypač garsus dr. Andrejas Pfaffendorfas, kuris Torno Šv. Jono bažnyčioje su tokiu pasisekimu dėstė Husso mokymą, kad dėl jo iš Torno buvo išvaryti dominikonų vienuoliai, o kai po kurio laiko Torne vėl buvo priimti, tai tada turėjo prisiekti, kad Pfaffendorfui neprieštaraus. Sim. Grunau[ff(75)] rašo šitą Pfaffendorfą buvus išdidų, pasipūtusį vyrą, kuris esą pasirašydavęs štai kaip: „Andrius iš Vilos, Dievo malone Mergelės Marijos ordino presbiteris [vyresnysis], Tėvynės šviesa, Teutonų namų dieviškoji globa, Vienuolių ramstis“ ir t. t., ir t. t., ir t. t.

Jo mokymo teiginiai, kaip pasakoja Sim. Grun[au][gg(76)], buvę tokie.

Bet kuris žmogus, nesvarbu, kokiai sektai priklausantis, jeigu tik kreipiasi į Dievą, negali būti prakeiktas.

Apaštalas Petras nenusidėjo tuo, kad neigė ir atmetė Jėzų, savo Viešpatį Dievą jis buvo pripažinęs, ir taip bus buvę iš pradžių.

Kuris prelatas savo valdiniams liepia elgtis ne pagal Evangeliją, tas yra savo valdinių išdavikas ir nusikalstama jam paklūstant. //

[304r] Dovydas, karalius, susimylėjęs su Batšeba [Bathsabe] ir liepęs nužudyti jos vyrą, nepadarė nuodėmės, nes ponas su savaisiais gali daryti ką panorėjęs, ypač, jeigu tai vyksta draugiškai ir abiejų noru.

Urijas mirė neišganytas dėl to, kad nesantykiavo su savo žmona ir neklausė jos prašymų, o su juo turi kentėti visi tie, kurie nesilaiko Dievo įsakymo: veiskitės ir dauginkitės. Visi tie, kurie, atnašaudami gyvūnus, maistą, degina

[gg(76)] L. c. pm. 348.
[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

[165] *Prae h. v. exc.* es funden sich. [166] *Prae h. v. exc.* a [167] Col *scr. ex illect. lit.* [168] *MSB post h. v.:* er. [169] *MSB:* uns. [170] *MSB:* anstecken. [171] *MSB post h. v.:* zu.

thun, fälschen ihren Glauben, denn sie Ehren Bilder, die / Gott verbothen und vermaledeyet hat. /

Alle Gelübniß der Reißen[172] halben und deß Fastens[173] seindt / mehr verdamlich, denn seelig, vorauß Ehelichen[174] Leuten, den sie / in ihrer Krafft geschwächet werden, einß dem andern sein ge-/bühr zu thun, welches Gott gebohten von Anfang. /

Alle, die am Sonntage zu den Klöstern Predigt und Messe / hören und nicht in Ihrer Pfarre, die sind im Banne der Christen-/heit und unwürdig aller Sacrament der Kirchen. /

Es wäre kein Bann ⌈von Bischöffen oder Bapst[175], es hätte / Ihn denn ein Landsherr und Gemeine der Städte auffgenommen. /

Beichten wäre gutt und dürffte nur sagen, waß einem / leidt were, aber die Beichte einem München gethan, wäre, wie / wenn die Hunde sich einander flöhen. /

Wer da[176] daß Bild Jesu im Garten kniende, oder Mariae[177] Bild, / wie sie Christum auffm Schoß hat, ehrt, der ist ein Abgötter / im Glauben und ein Verdampter. /

Alles, waß man leget auff eusserliche Gottesdienst, / ist alleß verlohren und verdamlich, denn man es Gott stilt[178] / undt den Vergänglichen Dingen anhänget. /

Die Priester alle, so da sindt von Ihren Herren in ihr Ampt / gesetzet, sind gleich würdig in Ihrem bitten[179], und wenn sie / auch bey zehen Weibern lägen deß Nachts etc. etc. /

Diese Articul, wie Sim[on] Grun[au][hh(77)] beybringet, soll endtlich / dieser Pfaffendorff revociret haben. Schütz[ii(78)] schreibet, daß / Er uff dem Wege von Dantzig nach Thorn gestorben. /

§15. Nach diesem, zu Hoemeisterß Paul Russdorffs Zeiten, / hat sich eine Secte gefunden, die von der Lehre Tauleri Tauleri-/sten genennet worden,[58] in welche sich 18 Ordens-Herrn einge-/geben, die vom Hoemeister, den Grünhoff im Pobetischen Ambt[180] nebst 4 / Dörffern zur Wohnung gebethen, aber nicht erhalten haben. / Ich meyne, daß solches geschehen, weil soche Neuerungen im / Geistlichen Wesen, auch den Weltlichen Statt

[hh(77)] L. c.

[*Msc.* Grunau, Simon, op. cit. *Vide m(12).*]

[ii(78)] Chron. L. 1. fol. 10.

[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

vašką ir žvakutes, iškraipo savo tikėjimą, nes garbina vaizdinius, kuriuos Dievas uždraudė ir prakeikė.

Visi įžadai dėl atlaidų ir pasninko daugiau žalingi nei išganingi, pirmiausia sutuoktiniams, nes silpnina jų pajėgumą vienas kitam atlikti tą priedermę, kurią Dievas skyrė iš pat pradžių.

Visi, kurie sekmadieniais pamokslo ir mišių klausosi vienuolynuose, o ne savo parapijose, atskirtini nuo Bažnyčios ir neverti jos sakramentų.

Vyskupų ar popiežiaus [įvykdytas] atskyrimas nuo Bažnyčios neturi galios, nebent jį pripažintų krašto valdovas ar miesto bendruomenė.

Išpažintis yra geras dalykas ir reikėtų tik pasakyti, kas žmogų skaudina, tačiau išpažintis vienuoliui esanti tas pat, lyg šunys blusinėtų vienas kitą.

Kas garbina paveikslą su Jėzumi, klūpančiu sodelyje, ar paveikslą su Marija, laikančia Kristų ant kelių, tas yra smerktinas stabmeldys.

Viskas, kas skirta pamaldų išorei, yra prarasti ir smerktini dalykai, nes tai tolina nuo Dievo ir rodo prieraišumą laikiniems dalykams.

Visų kunigų, kuriuos jų ponai paskyrė eiti pareigas, maldos yra vienodai vertingos, nors naktį jie permiegotų ir su dešimt moterų, ir t. t.

Šituos teiginius, kaip aiškina Sim. Grun[au][hh(77)], tas Pfaffendorffas galų gale neva atšaukęs. Schützas[ii(78)] rašo, kad jis mirė keliaudamas iš Dancigo į Torną.

§15. Po to, didžiojo magistro Pauliaus Russdorffo laikais, atsirado sekta, kuri nuo Taulerio mokymo buvo pavadinta tauleristais[58], ir į ją buvo įstoję 18 Ordino brolių, kurie įsikūrimui paprašė didžiojo magistro Žaldvario Pabėtų apskrityje kartu su 4 kaimais, tačiau negavo. Manau, kad taip atsitiko todėl, jog šitokios dvasinių ir pasaulietinių Ordino reikalų naujovės atrodė

[172] *MSB:* Reußen. [173] *MSB post h. v.:* halben. [174] *MSB:* ehrlichen *[?].* ⌈... [175] *MSB:* vom Babst oder andern Bischöffen. [176] *MSB abs.* [177] *MSB prae h. v.:* das. [178] *MSB:* stiehlt. [179] *MSB:* bethen. [180] *Scr. supra lin.*

deß Ordens praeiu-/dicirlich geschienen, umb so viel mehr. Weil dann bey den vorigen / Lermen mit den Wiklefiten, Pfafendorff etc. etc. allerhandt //
[304v] empörung entstanden; alß hatt der Hoemeister auch hierin / nicht willigen wollen, umb alle die gelegenheit zur unruhe / zu verschneiden, wie denn zu der Zeit die Hoemeister fleissig ge-/wesen, die Neuerungen unter den Geistlichen abzuschaffen, dahero / auch die Secte der Hussiten über verhoffen auß Preussen ver-/schwunden, welcheß desto leichter angangen, weil die Böhmen, / so Hussiten waren, darauff im grossen Poln[ischen] Kriege solche grau-/samkeit ⌈verubelt, daß / sie sich so woll / vor ihrer Grau-/samkeit[181], alß auch vor ihrer Lehre gescheuet haben*. /

§16. Im anfange deß Seculi XVI. hat sich eine Secte gefun-/den, Kittel-Brüder, Lateinisch Stolati genant, weil Sie weisse / Leinene Kittel zwey, drey über einander gezogen, getragen haben, / diese sind auß den Niederlanden in Preussen kommen, haben gro-/sse Heyligkeit vorgegeben; sindt Winter und Sommer baarfüssig / und baar-häuptig gangen, haben kleine höltzerne Creutzlein in den / Armen getragen, haben nicht gessen, waß da lebet, sondern nur / Obst, Nüsse, Äpffel, Bierne etc. Diesen haben die Leute in Preussen / viel guttes gethan; die Alt-Stadt Königsbergk hat Ihnen den Ge-/mein-Garten zur Behaussung eingegeben. /

§17. Und weil diese Leute in Missiggang und in gutten / Tagen ihren Orden geführet, hat sich viel faules Gesindlein mit / darunter gegeben, biß endtlich, damit ihr Betrug nicht offen-/bahr würde, sie auß Preussen in Littawen gezogen, da sie aber / dero gestalt nicht auffgenommen worden, und da Sie von da / in die Türkey gedachten, und man von Ihrem Obersten, der / ein Welscher Pfaff und von den Vornebmsten einer in der / Secte war, die Suspicion hatte, Er möchte seine Jünger undt / Nachfoger den Türcken verkauffen, ist der Orden dissipiret / worden, viele Jämmerlich umbs Leben kommen, der Oberste / ist im Gefängnüß gestorben[kk(79)]. /

§18. Zu der Zeit hat sich auch der Schwein-Orden ge-/fuden, also von den Einfältigen genennet, weil sie sich vor der / Schweine und deß Viehes Patronen außgegeben und gerne / Schwein-fleisch gegessen haben, mit demselben hat eß, wie / Treterus in *Vita Lucae Episcopi Varmiens[is]* XVI. erzehlet[59], diese bescha-/ffenheit gehabt: Lucas, der Ermländische Bischoff, ein Italle von / Geschlecht, hatt zu Frawenburg ein Kloster gestiff-

[kk(79)] Henneb. in Comm. ad. Mapp. p. 174.
[Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen [...] Mappen [...]. *Vide rr(40).*]

žalingos, tuo labiau, kad per ankstesnius vaidus su viklifitais, Pfafendorffu
[304v] ir t. t. kilo visokiausio // pasipiktinimo; tad didysis magistras ir šitam prašymui nenorėjo pritarti, kad užkirstų kelią atsirasti neramumams, – tuo metu didieji magistrai stengėsi pašalinti dvasininkų naujoves, todėl ir husitų sekta nelauktai išnyko iš Prūsijos, ir tai atsitiko tuo lengviau, kad bohemai, kurie buvo husitai, Lenkijos didžiajame kare pridarė tokių žiaurumų, jog gėdijosi ir savo žiaurumų, ir savo mokymo.

§16. XVI a. pradžioje atsirado sekta Apsiausto broliai, lotyniškai vadinami stuliečiais, kadangi jie nešiojo lininius apsiaustus, užsivilkę du, tris vieną ant kito. Jie į Prūsiją atvyko iš Nyderlandų ir rodė didelį šventumą; žiemą ir vasarą vaikščiojo basi ir bekepuriai, rankose nešiojo medinius kryželius, nevalgė, kas gyva, o tik vaisius, riešutus, obuolius, kriaušes ir t. t. Jiems žmonės Prūsijoje padarė daug gero, senasis Karaliaučiaus miestas jiems apsigyventi užleido bendruomenės sodą.

§17. O kadangi šitie žmonės savo ordine maloniai leido laiką dykinėdami, tai tarp jų įsisuko daug sugedusių pašlemėkų, kol galų gale, kad jų apgavystė neišryškėtų, jie iš Prūsijos patraukė į Lietuvą, o kadangi šitokių jų nepriėmė ir kadangi iš čia jie ketino vykti į Turkiją, o jų viršininkas, italų prancūzų dvasininkas bei vienas iškiliausių sektos žmonių, buvo įtariamas ketinąs savo apaštalus ir sekėjus parduoti turkams, tai ordinas buvo išsklaidytas, daugelis apgailėtinai žuvo, viršininkas mirė kalėjime[kk(79)].

§18. Tuo metu atsirado ir Kiaulių ordinas, paprastų žmonių šitaip vadinamas, nes jie skelbėsi esantys kiaulių ir gyvulių patronai ir noriai valgė kiaulieną. Kaip pasakoja Treteras savo veikale *Varmės vyskupo Luco gyvenimas*, XVI [sk.][59], šio Ordino istorija buvo tokia: Lucas, Varmijos vyskupas, italas pagal kilmę, Frauenburge įsteigė vienuolyną, kurį skyrė šv. Antanui;

⌈...[181] *Scr. al. m. in sin. m.* * *Scr. al. m.*

tet, welcheß Er / dem Heil. Antonio dediciret, darin setzte Er Heylige und fromme / Münche, die nach dem H. Antonio Antonitae genant undt von / dem gemeinen Mann in hohem Aestim gehalten worden. Alß / aber diese fromme gestorben oder anders wohin gezogen, haben / Sich andere Ruchlose Münche hinein gefunden, die sich genen-/net Herren S. Antonii, diese
[305r] haben den Leutten eingebildet, // wie S. Antonius daß Feuer im Himmel verwahre, und da Ihnen / die Landt-Leutte ein Schwein schencken würden, wolten Sie beym / S. Antonio zu wege bringen, daß Ihrem Vieh kein Schade geschehen / solte. Sie bildeten der Einfalt ein, wer dem geschenckten Schwein, daß / sie S. Antonii Schwein nenneten, und dem sie gemeiniglich ein Glök-/lein anhingen, ein scheffel Korn schenkte, dem verliehen Sie Ablaß / auff 5 Jahr. Des Winterß giengen die Münche in die Häuser / und forderten Getreydig ein vor deß S. Antonii Schwein, darumb / wurden Sie von den Bauren Schwein-Pfaffen genennet; diesen Or-/den hat Fabianus von Legendorff, Ermländischer Bischoff, abge-/schaffet. /

Das 12te Capittel

Von dem Lutherthumb, und waß sich anfangs / zugetragen

Inhalt

1. In der Heiligen Kirchen finden Wir Spaltung. 2. Marggraff / Albrecht trachtet sich von Pohlen zu entreissen. 3. Die Samlandi-/sche und Pomesanische Bischöffe werden Lutherisch. 4. Marggraff / Albrecht wird Lutherisch. 5. Lutherische Prediger kom[m]en in Königsberg. / 6. Wenn die erste deutsche Messe gesungen worden. 7. Der / Hoemeister wird Weltlich. 8. Der Bischoff von Polentz in / Samland tritt dem Hoemeister die Weltliche Herrschafft seines Bistumbs ab. / 9. Machet neue Kirchen-Ordnungen. 10. Die Priester nehmen / Weiber. 11. Die Heil. Linde wird ruiniret. 12. Daß Jungfr[auen] / Kloster in Königsberg Löbenicht wird zum Hospitahl gemacht. / 13. Finden sich die Wieder-täuffer in Preussen, Ihre Lehr-puncte. / 14. Werden auß Preussen vertrieben. 15. Der Bischoff und die / Landtschafft bemühen in erhaltung der Bisthümmer. 16. / Messen etc. etc. in deutscher und Preussischer Sprache gesungen. / 17. Der Hertzog richtet an ein particular-Schul. 18. / Selbiges wird in eine Academie verwandelt. 19. Der Professo-/rum Salarium. 20. Die ersten Professores und Rector bey der Academie. / 21. Der Academia Privilegia. 22. König Sigismundus Augustus / conferirt Ihr die

jame įkurdino šventus ir pamaldžius vienuolius, kurie pagal Antaną buvo vadinami antoniečiais ir paprastų žmonių buvo didžiai gerbiami. Bet kai šitie pamaldieji išmirė ar nuklydo kitur, vienuolyne radosi kitų, niekingų vienuolių, kurie save vadino šv. Antano ponais, ir jie žmonėms įteigė, //
[305r] kad jeigu kaimiečiai jiems padovanosią kiaulę, tai jie šv. Antaną, kuris danguje saugąs ugnį, įtikinsią apsaugoti jų gyvulius nuo visokios žalos. Naivuolius jie įtikinėjo, kad padovanosiančiam pūrą grūdų jiems dovanotai kiaulei, jų vadinamai šv. Antano kiaule, kuriai jie paprastai užkabindavo varpelį, suteiksią nuodėmių atleidimą 5 metams. Žiemą vienuoliai ateidavo į namus ir reikalaudavo grūdų šv. Antano kiaulei, todėl valstiečiai juos vadino kiaulės dvasininkais; Fabianas von Legendorffas, Varmijos vyskupas, šį Ordiną panaikino.

Dvyliktas skyrius

Apie liuteronybę ir kas vyko jai pradėjus plisti

Turinys

1. Šventojoje bažnyčioje regime skilimą. 2. Kunigaikštis Albrechtas trokšta atitrūkti nuo Lenkijos. 3. Sembos ir Pamedės vyskupai tampa liuteronais. 4. Kunigaikštis Albrechtas tampa liuteronu. 5. Luteronų pamokslininkai atvyksta į Karaliaučių. 6. Kada buvo giedamos pirmosios vokiškos mišios? 7. Didysis magistras tampa pasauliečiu. 8. Sembos vyskupas Polentzas perleidžia savo vyskupijos pasaulietinę valdžią didžiajam magistrui. 9. Parengia naujus Bažnyčios nuostatus. 10. Kunigai veda moteris. 11. Šventoji liepa sunaikinama. 12. Moterų vienuolynas Karaliaučiuje, Lyvenikėje, paverčiamas ligonine. 13. Prūsijoje atsiranda anabaptistų. Jų teiginiai. 14. Jie išgenami iš Prūsijos. 15. Vyskupas ir luomai stengiasi išlaikyti vyskupijas. 16. Mišios ir t. t. giedamos vokiečių ir prūsų kalbomis. 17. Kunigaikštis įsteigia partikuliarą. 18. Jis paverčiamas akademija. 19. Profesorių alga. 20. Pirmieji akademijos profesoriai ir rektorius. 21. Akademijos privilegijos. 22. Karalius Žygimantas Augustas suteikia jai Krokuvos akademijos privilegijas. 23. Apie

Privilegia der Cracowschen Academie. 23. / Von den Händeln der Fr[idrici] Staphili undt Gnaphaei. 24. Gnaphaei / Lehrsetze, die von andern angefochten werden. 25. Gnaphaei Phi-/losophische Theses. 26. Wirdt verfolget und endlich gar exommu-/niciret. 27. Von den Böhmischen Brüdern, und waß dabey vor-/gelauffen. 28. Auff was Condition sie in Preussen sindt / toleriret worden. //

[305v] §1. Ob woll nur Eine Einige Heilige Christliche Kirche, so ist / sie doch niemalen so beglückt gewesen, daß nicht darinn denn / und wenn spaltung sich darin befinden. Solcher gestalt nun ist / im vorigen Hundert-Jahr Zeit, auch ein weit außsehende Spal-/tung in der Heil. Kirchen Christi entstanden, da durch veranla-/ssung deß vom Joh[annes] Tetzel nicht mit guttem vorbedachten / außgeschrien Ablaß Luther veranlasset den Tetzel. Bald dar-/auff die Mißbrauch des Ablaß, mit der Feder anzugreiffen. / Dabey es nicht geblieben, sondern nach dem die Fürsten und Herrn / sich darin gemischt. Durch des Lutheri Beredtsamkeit einge-/nommen haben ihre Unterthanen zu gleicher Meinung und der / Lutherschen[182] Lehr beyzupflichten bewogen, die darauff wie ein auß-/reissender Strohm vieler Herrn Länder überschwemmet und / also sind sie Catholischen Kirchen reformiret, die Lutherische / Lehre in Preussen eingeführet worden. Undt daß zu Zeiten / Marggraff Albrechts des Ersten Hertzogs in Preussen. Welche / Religion so woll daß Königliche, alß auch daß Fürstl. Preussen / angenommen. Waß nun hierin vorgelauffen, will Ich / hier in kurtzen begrieff dem Geneigten Leser vorstellen. Jedoch / daß wir der Jahrzeit nachfolgen, wie eins nach dem andern / merckwürdigs vorgefallen. /

§2. Nach dehm Albertus, Marggraff von Brandenburg, / Anno 1511 zum Hoemeister erwehlet und Er Anno 1518 zu / Berlin ein Convent anstellete, darinnen Er consultirte, wie Preus-/sen von Pohlen zu liberiren were, hat Er A[nn]o 1519 sich in / Preussen begeben, da Er gegen Mittfasten nebst Herren Willhelm / Marggraffen von Brandenburg, Hertzog Erich von Brun-/schweig, Job von Dobeneck Pomezanischen undt Georg von Polen-/tzen Sambländischen Bischoff die letzte Procession zu Königs-/berg gehalten. /

§3. Im folgenden Jahr Anno 1520 haben die beyden Bischö-/ffe Georgius a Polentz Sambländischer zu erst und hernach Anno / 1523 Eberhart Queis[183] Pomesanischer Bischoff die Lutherische / Lehre angenommen. /

[182] -schen *scr. al. m.*

Fr[idrico] Staphilo ir Gnaphaejo ginčus. 24. Gnaphaejo teiginiai puolami kitų. 25. Gnaphaejo filosofinės tezės. 26. Jis persekiojamas ir galiausiai net ekskomunikuojamas. 27. Apie Čekijos brolius ir kas ten vyko. 28. Kokiomis sąlygomis jie toleruojami Prūsijoje. //

[305v] §1. Nors šventoji Krikščionių bažnyčia tėra viena, tačiau ji niekad neturėjo tokios laimės, kad joje nebūtų vienokio ar kitokio susiskaldymo. Štai ir praėjusiame šimtmetyje Šv. Kristaus bažnyčioje įvyko plataus masto skilimas, kai Joh. Tetzelio skelbiama gerai neapgalvota indulgencija paskatino Lutherį raštu užsipulti Tetzelį, netrukus – ir piktnaudžiavimą indulgencijomis. Negana to, vėliau prie to prisidėjo ir kunigaikščiai bei ponai. Paveikti Lutherio įtaigos, jie savo valdiniams primetė tą pačią nuomonę ir Lutherio mokymą, kuris vėliau lyg patvinusi upė užliejo daugelio valdovų šalis, taigi Katalikų bažnyčios buvo reformuotos, Prūsijoje įvestas Lutherio mokymas. Tai vyko markgrafo Albrechto, pirmojo Prūsijos kunigaikščio, laikais. Šitą religiją pripažino tiek karališkoji, tiek kunigaikštiškoji Prūsija. Kas čia vyko, ketinu maloniajam skaitytojui trumpai pateikti. Tačiau žiūrint pamečiui, kaip tie dalykai vyko vienas po kito.

§2. Po to, kai Albrechtas, Brandenburgo markgrafas, 1511 metais buvo išrinktas didžiuoju magistru, 1518 metais jis Berlyne surengė konventą, kuriame konsultavosi, kaip Prūsijai atitrūkti nuo Lenkijos, o 1519 metais atvyko į Prūsiją, kur per pusiaugavėnį kartu su ponais Brandenburgo markgrafu Willhellmu, Braunšveigo hercogu Erichu, Pamedės vyskupu Jobu von Dobenecku, Sembos vyskupu Georgu von Polentzu dalyvavo paskutinėje procesijoje Karaliaučiuje.

§3. Kitais 1520 metais abu vyskupai, pirma Sembos Georgijus iš Polentco ir po to, 1523 metais, Pamedės vyskupas Eberhartas Queisas priėmė Lutherio mokymą.

[183] *MSB prae h. v.:* von.

§4. Wodurch Marggraff Albrecht auch eine Liebe zu / D. Luthero gefasset, denselben umb Raht, wie Er seinen Staatt / verendern möge, zu Nürenberg, woselbst Er den D. Andream / Osiander zu erst gehöret predigen, gefraget, der darauff mit / Philippo Melanchtone dem Marggraff den Orden zu verlassen / Sein Hoemeisterthumb, in ein Füstl. Hertzogthumb zu veren-/dern undt auch die Ordenß-Herren zum Heyrahten ange-/mahnet, Anno 1523 hat[184]
[306r] so fort auff begehren Marggraff // Albrechts D. Luther zweene Theologos, D. Brismannum et Amandum / in Preussen geschickt[60]. /

§5. Jener hat im Kneiphoff, dieser in der Alt-Stadt geprediget, die-/sen aber der Raht in der Alt-Stadt wegen seiner scharffen Predigten / nicht dulden wollen. Anno 1524 wird D. Speratus in Preussen ge-/schickt, zu seiner Zeit sind die Bilder der Heyligen auß dem Kneip-/hoff durch die Knaben abgerissen. /

§6. Undt zuerst den 15. September die Messe Teutsch gesungen / worden. Der Hoemeister, so schon der Lutherische Lehre vollig zu / gethan und von sich daß Polnische Joch abzuwerffen, undt aber hie / zu keine Barschafft noch Mittel genug hette, hatt er die Kirchen / und Klöster Gütter auff Einrahten der damahligen schon Luthe-/risch gewordenen, oder den Lutheranern favorisirenden Bischöffe ange-/griffen[II(80)]. Darumb sich die Römische Geistlichen allmählig sich[185] en-/tziehen müssen. /

§7. Darauff Marggraff Albrecht sich dem König in Pohlen Sigis-/mundo I. ergeben und den Orden abgeleget. /

§8. Und hat auff die Zusammenkunfft der Stände Georg von / Polentz dem Hertzogen Alberto Marggraff von Brandenburg die / Weltliche Herrschafft seines Bistumb völligst über alles vermuhten / dem Fürsten angetragen, so Er auch angenommen, und deßwegen / die Landtschafft zu Zeugen geruffen. E[r]hard [!][186] Queis Bischoff zu / Riesenburg aber hatt die Verwaltung biß an sein Ende behalten. /

§9. Die Obengedachte Bischöffe haben Anno 1525 eine Kirchen-/Ordnung gemacht. In der Kirchen Ordnung ist folgendes gesetzet / worden[187]. Daß die Bibel offentlich in der Kirchen dem Volck soll / Capitel-weise vorgelesen werden; daß man in Teutscher Spra-/che predigen und singen solle (welches auch vorhin schon eingefüh-/ret gewesen), doch dergestalt, daß nicht alle

[II(80)] Sim. Grunau apud Clagium Lib. 2. de Linda Marian. c. 4. pag. 148.
[*Msc.* Grunau, Simon, Chronica [...] des Landes zu Preussen [...]. *Vide m(12)*; Clagius, Thomas, Linda Mariana sive de B. Virgine Lindensi, Colonia, 1659.]

§4. Markgrafas Albrechtas irgi pajuto meilę dr. Lutheriui; Niurnberge, kur jis pirmąkart klausėsi dr. Andrejaus Osianderio pamokslo, paprašė Lutherį patarimo, kaip jam pertvarkyti savo valstybę, ir tas vėliau kartu su Philipu Melanchtonu markgrafui pasiūlė atsisakyti Ordino, savo didžiąją magistrystę pakeisti kunigaikštiškąja hercogyste, taip pat ir Ordino brolius paskatinti
[306r] vesti moteris; 1523 metais, prašomas markgrafo, // dr. Lutheris į Prūsiją tuoj pasiuntė du teologus – dr. Brismanną ir Amandą[60].

§5. Pirmasis pamokslavo Knypavoje, antrasis – Senamiestyje, tačiau Senamiesčio taryba pastarojo nenorėjo pakęsti dėl jo aršių pamokslų. 1524 metais į Prūsiją pasiunčiamas dr. Speratas, jo laikais berniukai nuplėšė šventųjų paveikslus Knypavoje.

§6. Pirmą kartą vokiečių kalba mišios buvo sugiedotos rugsėjo 15 d. Didysis magistras, jau visiškai atsidavęs Lutherio mokymui, norėdamas nusimesti lenkų jungą, tačiau tam neturėdamas nei pinigų, nei turtų, patariamas jau liuteronais tapusių arba jiems prijaučiančių vyskupų, ėmė glemžtis bažnyčių ir vienuolynų turtus[II(80)]. Todėl Romos bažnyčios dvasininkai pamažu turėjo pasitraukti.

§7. Po to markgrafas Albrechtas atsidavė Lenkijos karaliui Žygimantui I ir paleido Ordiną.

§8. Ir luomų suvažiavime Georgas von Polentzas visiškai netikėtai kunigaikščiui Albertui, Brandenburgo markgrafui, perdavė visą savo vyskupystės pasaulietinę valdžią, kurią šis priėmė, kviesdamas luomus būti liudininkais. Tačiau Erhardas Queisas, Ryzenburgo vyskupas, administravimą išlaikė iki savo gyvenimo pabaigos.

§9. Minėtieji vyskupai 1525 metais parengė Bažnyčios nuostatus. Bažnyčios nuostatuose pasakyta štai kas. Biblija žmonėms turi būti skaitoma viešai skirsnis po skirsnio; pamokslauti ir giedoti reikia vokiečių kalba (tai jau buvo įvesta anksčiau), tačiau mišių įvadai – „Ir žemėje“, „Šventas“, „Dievo Avinėlis“, Responsorijai ankstyvosioms mišioms ir mišparams, anks-

[184] *Post h. v. exc.* Er. [185] *MSB abs.*
[186] *MSB:* Erhardt. [187] *MSB in d. m.:* Hartk. S. 277.

Lateinische Gesänge / solten abgeschaffet werden, sondern es solten die Introitus der Me-/ssen: „Et in terra", „Sanctus", „Agnus Dei", et Responsoria zur Met-/ten und Vesper, so vorhin Lateinisch gesungen, eben so beybehal-/ten werden, insonderheit wegen der Unteutschen, so dazumal im / Lande noch häuffig waren, damit sie auch davon etwas ver-/stehen möchten. Item, es ward geordnet, daß man die Tol-/cken, das ist, die Dolmetscher, in der Kirchen, hie und da auff / dem Lande, welche auch schon vorhin dieser Hertzog angeordnet / hatte, erhalten und verpflegen solte, denn dieselbe haben müs-/sen auff einer Neben-Cantzel stehen und einen jeglichen Perio-/dum, so der Pfarrer Teutsch auff der Cantzel gesagt, dem Volck in / Alt-Preusch-Sprache vortragen. Gleicher weise hat man / auch zu Königsberg, da sich das Unteutsche Volck in den hohen / Fest-Tagen zur Communion gedrungen, einen solchen Tolcken zu· / halten angeordnet, der das unwissende Volck
[306v] in ihrer Sprache // unterrichten solte; dazu wurdt gesetzt, daß die Tauffe ordentli-/cher weise in den Kirchen mit den gewöhnlichen Exorcismis solte ver-/richtet werden, außgenommen im Nothfall, da man auch im Hause / tauffen könte. Über das wird auch anbefohlen, daß die Mütter, / so ihre Kinder in dem Schlaff erdrucken, offentliche Buße thun / sollen, wie auch, daß die jenige, so da sonst vorsetzlich, oder im Zorn / einen Mord begehen undt denen Weltlichen Gerichten entbrechen, / an den Bischoff gewiesen werden und offentlich Kirchen Busse / thun sollen. Ferner solten alle Fest-Tage Christi zu Ermahnung / der kalten und kindischen Christen gehalten werden, als Nativi-/tatis Christi, Circumcisionis, Epiphaniae, Purificationis, Annuntiationis, / Coenae Domini, Parasceves, Paschae, Ascensionis, Pentecostes etc. Bey / denen Begräbnüssen solte man das Geläute gebrauchen, die / Prediger solten auch auff begehren mitfolgen, doch ohne Gesänge / und bey dem Grabe eine kurtze Ermahnung zum Trost und Unter-/richt der Lebendigen thun. Zu letzt wird auch angeordnet, daß die Bischöffe, ein jeder in seinem Bisthum, im [!][188] Jahr ein oder mehr-/mal Synodos und Geistliche Zusammenkünffte halten sollen. /

§10. Darauff Anno 1530 abermahl ein Landtag gehalten / und Landt-Satzungen gemacht, wie man weiter hin leben solle, / da zu gleich auch das *Corpus doctrinae Prutenicae,* die man *Con-/stitutiones Synodales* geheissen, beygefüget[mm(81)]. Auch die Confessio / Augustana im Hertzogthumb Preus-

[mm(81)] Hartknoch. Diss. XIV. p. 247.

[Hartknoch, Christophorus, Dissertatio XIV. De Originibus Religionis Christianae in Prussia [...]. *Vide xx(44).*]

čiau giedoti lotyniškai, – turėjo būti palikti, ypač dėl nevokiečių, kurių tuo metu dar buvo daug, kad ir jie galėtų kai ką suprasti. Taigi buvo nurodyta, kad reikia išlaikyti ir aprūpinti *tulkus*, tai yra vertėjus, bažnyčiose, kai kur kaimuose, nors tai jau ir prieš tai šitas kunigaikštis buvo nurodęs, ir jie turėjo stovėti gretutinėje sakykloje ir žmonėms senprūsių kalba perteikti kiekvieną minties atkarpą, kunigo pasakytą sakykloje vokiškai. Kartu buvo nurodyta ir Karaliaučiuje, kur per dideles šventes nevokiečiai grūdosi komunijos,
[306v] laikyti tokį vertėją, kad jis nemokantiems dėstytų jų kalba; // dar buvo nurodyta, kad krikštas turi būti tvarkingai atliekamas bažnyčiose su įprastais egzorcizmais, išskyrus skubius atvejus, kai krikštyti galima ir namuose. Be to, įsakyta, kad motinos, nugulusios savo vaikus miegodamos, turi atlikti viešą atgailą, taip pat ir tos, kurios tyčia ar iš pykčio įvykdė žmogžudystę ir išsisuko nuo pasaulietinių teismų, – jos turi būti pristatytos vyskupui ir viešai atlikti bažnytinę atgailą. Be to, siekiant paakinti abejingus ir vaikiškus krikščionis, privalu švęsti visus Kristaus šventadienius, tokius kaip Kristaus Gimimo (Kalėdų), [Viešpaties] Apipjaustymo, Apsireiškimo (Trijų Karalių), Švč. Mergelės apvalymo, Apreiškimo (Švč. Mergelei), Viešpaties Vakarienės, Didžiojo penktadienio, Velykų, Žengimo dangun dienos (Šeštinių), Penkiasdešimtinės (Sekminių) ir kt. Per laidotuves reikėjo skambinti varpais, pageidaujant kunigai turėjo ir palydėti, tačiau be giesmių, o prie kapo trumpai paguosti ir pamokyti gyvuosius. Pabaigoje taip pat nurodoma vyskupams kiekvienam savo vyskupystėje per metus surengti po vieną ar kelis sinodus ir dvasines sueigas.

§10. Vėliau, 1530 metais, buvo sukviestas landtagas ir parengti krašto valdymo nuostatai, kaip toliau reiksią gyventi, pridėtas ir *Prūsijos tikėjimo sąvadas*, vadinamas *Sinodo nutarimai*[mm(81)]. Prūsijos Kunigaikštystėje buvo

[188] *Err. scr.:* ein; *MSB:* im.

sen angenommen worden. Hie / nechst ist den Priestern zugelassen worden, Eheweiber zu nehmen. / Und haben die außgesprungene[189] Münche vor allen andern sich / eyfrig erwiesen, den Ehestandt anzutretten, welchs Lutherus / an sie nicht nur gebilliget, sondern auch den Bischoff Polentz / gelobt, und sie deßwegen auch zu einigen Praebenden verholffen[61]. /

§11. Hergegen ist die H. Linde bey Rastenburg totaliter / ruiniret, und da hin zu Wallfahrten beym hengen verbothen, / wie auch unterschiedliche daselbst an einen Galgen, der, wo / die H. Linde gestanden, auffgehenckt seyn worden. /

§12. Anno 1531 ist auß dem Jungfrauen Kloster im / Löbenicht ein Hospitahl gemacht, dergestalt, daß die darin / noch verhandene Jungfrauen solten im Kloster bleiben, biß / zu ihren Lebtagen. Hernachmahls ists beliebet worden, daß doch / 12 Jungfr[auen], darunter 6 von Adel und 6 Bürger-standes / Persohnen seyn, drin gehalten werden. Da jedwede 3 8tel / Holtz und 40 Marck Preusch bekommen. Und hat selbiges Hospi-/tahl unterschiedliche Zinse, Dörffer, Acker, Wiesen einkommens. / Des Hospitahls Siegel sind zwe auffgerichtete Hände, also, / daß eine daß Allmosen reicht
[307r][190] und giebt, die ander solchs // empfahet. Umb daß Siegel stehn die Wort auß dem Jesai / 58: Frange esurienti Panem tuum. Jetzo werden in diesem / Hospitahl etzliche 100 arme Leute gehalten. /

§13. In diesem Jahr haben sich die Wiedertäuffer[62] in Preu-/ssen eingefunden, die Vornembste Lehrer unter den Wiedertäu-/ffern waren Fabian Tekelius und Taukerus[nn(82)191]. Ihre Lehr-/puncten führet Calovius diese ein: Christus habe nur unterweilen / das innerliche Wort, welches da Geist und leben ist, alß das Wort / Gottes in der Zuhörer Hertzen eingedruckt, sonsten habe er aber nur / als ein blosser Mensch geredet, daher viel unter seinen Zuhörern nicht / bekehret sind. Die Apostel hätten zwar das Wort des Lebens und / den H. Geist in ihren Hertzen wohnendt gehabt, aber sie hätten / es äusserlich nicht geprediget. Endlich, die Diener Göttliches Worts / könten nicht das innerliche Wort geben, sonden das würcke Chri-/stus allein: das eusserliche Wort sey nicht das rechte Wort Got-/tes, sondern nur dessen Bildnüß, wie ein gemalter Mensch nicht / warhafftig ein Mensch ist, son-

[nn(82)] A. Calovi[us]. Tom I. Sistema Loc Theol. de Scripturae Efficacia, q[ues]t. 24. p. 694. [*MSB in sin. m.:* Hartk. K. H. S. 284.]

[*possib.:* Calovius, Abrahamus, Systematis locorum Theologicorum de Scriptura efficatia, quaest[iones] [...], vol. 1, [s. l., s. a.], *fons* Hartknoch, *Kirchen-Historia,* 284, 694; *altern.:* Systema locorum theologicorum, 12 vol., Wittenberg, 1655–1677.]

priimtas ir *Augsburgo tikėjimo išpažinimas*. Čia kunigams leidžiama turėti žmonas. Priimti moterystę labiau už visus kitus stengėsi buvę vienuoliai, o Lutheris ne tik jiems pritarė, bet dar ir pagyrė vyskupą Polentzą bei padėjo jiems gauti keletą prebendų[61].

§11. O Šventaliepė prie Rastenburgo buvo visiškai sunaikinta ir prie jos keliauti buvo uždrausta grasinimais pakarti, ir kartuvėse, pastatytose ten, kur stovėjo šv. liepa, keletas buvo pakarta.

§12. 1531 metais jaunų mergelių vienuolynas Lyvenikėje pertvarkytas į špitolę tokiu būdu, kad jame buvusios mergelės galėjo likti vienuolyne iki savo gyvenimo pabaigos. Vėliau vis dėlto buvo leista ten išlaikyti 12 mergelių: 6 iš bajorų ir 6 iš trečiojo luomo. Kiekviena gaudavo 3 aktainius malkų ir 40 prūsiškų markių. Ta špitolė gaudavo pajamų ir iš įvairių palūkanų, kaimų, laukų ir pievų. Špitolės antspaudas yra dvi iškeltos rankos: viena
[307r] duoda išmaldą, kita ją // priima. Aplink antspaudą yra žodžiai iš *Izaijo 58*: Laužk alkstančiam savo Duonos *(Iz 58, 7)*. Dabar šioje špitolėje išlaikoma apie 100 vargšų.

§13. Šitais metais Prūsijoje atsirado anabaptistų[62], iškiliausi jų mokytojai buvo Fabianas Tekelijus ir Taukeras[nn(82)]. Calovijus pateikia šitokias jų mokymo nuostatas: Kristus vidinį žodį, kuris yra dvasia ir gyvybė, į klausytojų širdis tiktai retkarčiais įdėdavęs kaip Dievo žodį, o apskritai jis kalbėjęs kaip paprasčiausias žmogus, todėl daugelis jo klausytojų ir neatsivertė į tikrąjį tikėjimą. Nors apaštalai savo širdyse ir turėję gyvybės ir Šv. Dvasios žodį, bet išoriškai jie šito nepamokslavę. Pagaliau Dieviškojo žodžio tarnai ir negali suteikti vidinio žodžio, tai gali padaryti tiktai Kristus: viešas žodis nėra tikrasis Dievo žodis, tai tik jo paveikslas, kaip nupieštas žmogus nėra

[189] *MSB:* ausgesprochene. [190] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs G. [191] *MSB:* Zankerus.

dern nur eine Abbildung des Men-/schen. Es weise auch dieses äusserliche Wort nur äusserlich und / objective den weg zum Ewigen leben, und sey nur ein blosses mensch-/liches Wort, biß Gott sein Wort in der Menschen Hertz rede etc. /

§14. Wegen dieser verdächtigen Lehr-puncten wolte sie / Hertzog Albertus im Lande nicht dulden. Sie kamen aber mit / einem Supplicat ein, wie sie nichts wieder Gottes Wort undt / wieder ihr Gewissen lehreten, und wolten solches vor aller Welt / auß Gottes Wort behaupten, bathen, daß man sie unver-/hörter Sachen nicht verdammen noch auß dem Lande jagen wol-/te; darauff zu Rastenburg eine Zusammenkunfft der Theologen / von beyden theilen in selbigen Jahr geschehen. Es ist aber kein / rechter Schluß geschehen undt sindt die Wiedertäuffer nach der / Zeit noch in Preussen blieben. Deßwegen Hertzog Albertus / den Lutherum Anno 1532 consulirte, der sie schlechter dings / abzuschaffen gerathen, darauff unterschiedliche Edicta wieder / sie außgangen[63], mit denen doch, weil sie sich so sehr eingewur-/tzelt hatten, wenig außzurichten war, biß A[nn]o 1536 die / Wiedertäuffer zu schwerer undt ewiger Arbeit verdammet, / darauff sich die andern auß Preussen herauß gezogen. /

§15. Wehrender Zeit haben die Bischöff unterschiedli-/che Satzungen in Matrimonialibus und andern Dingen gemacht, / auch Schulen angerichtet[192]. /

§16. Anno 1537 hatt man im Thum deutsche Vesper, / Metten und alles deutsch gesungen. In der Alt-Preussi-/schen Kirchen ist alles Preusch ge-
[307v] prediget, gesungen undt Messe // gehalten worden. Allein denen, die der Preussische[n] [!] Sprache kundig / waren, war ein grosser Mangel, wie auch deren Lutherischen / Theologen und Prediger, deßwegen die Landtschafft beküm[m]ert / waren umb die erhaltung der Bistümber, auch umb ein / Seminarium solcher Leute auffzurichten. /

§17. Dieser Marggraff Albrecht A[nn]o 1541 hatt ein Parti-/cular, so den Nahmen eines Gymnasii geführet, gestifftet, worin / ausser der Sprachen auch die Theologia, Iurisprudentia und Medicina / solte gelehret werden. /

§18. Selbiges ist Anno 1544 in eine Academie verwan-/delt, dabey auch A[nn]o 1546 ein Paedagogium gestifftet, welcheß / aber wieder abgeschaffet. Hergegen aber sindt die Constitutiones / Academicae Anno 1554 renoviret und A[nn]o 1557 mit herrlichen / Privilegien begabet. /

[192] *MSB:* eingerichtet.

tikras žmogus, o tik žmogaus atvaizdas. Šitas išorinis žodis tik išoriškai ir objektyviai rodo kelią į amžinybę ir yra tik grynas žmogaus žodis, kol Dievas prabyla savo žodžiais žmogaus širdyje ir t. t.

§14. Dėl šitų įtartinų mokymo nuostatų kunigaikštis Albrechtas nenorėjo jų pakęsti savo šalyje. Bet jie kreipėsi su nuolankiu prašymu: kadangi jie nieko nekursto prieš Dievą ir prieš savo sąžinę, tai jie nori šitai įrodyti viso pasaulio akivaizdoje, prašė jų neišklausius nepasmerkti ir neišvyti iš šalies; po to tais pačiais metais Rastenburge įvyko abiejų šalių teologų susitikimas. Aiškios išvados nebuvo prieita, ir perkrikštai po to dar gyveno Prūsijoje. Tad kunigaikštis Albertas 1532 metais paprašė Lutherį patarimo, ir šis patarė tiesiog juos pašalinti, o po to prieš juos [anabaptistus] buvo išleista įvairių ediktų[63], tačiau jie mažai padėjo ką nuveikti, nes perkrikštai buvo labai įsitvirtinę. Pagaliau 1536 metais jie buvo pasmerkti sunkiam ir amžinam darbui ir tada kiti išvyko iš Prūsijos.

§15. Tuo metu vyskupai parengė įvairių nuostatų dėl santuokos ir kitų dalykų, taip pat įsteigė mokyklų.

§16. 1537 metais katedroje per vokiškus mišparus, ankstyvąsias mišias ir visa kita buvo giedama vokiškai. Senprūsių bažnyčiose viskas pamokslauta,
[307v] giedota ir mišios // laikytos prūsiškai. Tačiau žmonių, mokančių prūsiškai, labai trūko, taip pat trūko ir liuteronų teologų bei pamokslininkų, todėl luomai buvo susirūpinę išlaikyti vyskupijas, taip pat įkurti seminariją tokiems žmonėms.

§17. Šitas markgrafas Albrechtas 1541 metais įsteigė partikuliarą, kuris vadinosi gimnazija, ten, be kalbų, turėjo būti mokoma ir teologijos, jurisprudencijos bei medicinos.

§18. Tas partikuliaras 1544 metais paverstas akademija, o 1546 metais dar įkurtas ir pedagogiumas, bet jis vėl buvo panaikintas. 1554 metais atnaujinti akademijos įstatai, o 1557 metais ji apdovanota puikiomis privilegijomis.

§19. Da denen Professoren nicht geringe Salaria gegeben, / der Theologus I. 400 Fl[oren], der Secundus 300 Fl., der Iuris Consultus / Primus 300 Fl., der 2dus 250 Fl., der Medicus Primus 300 Fl., der / 2dus 250 Fl., Tertius 200 Fl., die andere Professores, alß der Histo-/ricus, Graecus, Ethico-Politicus, Poeta, Hebraicus, L[o]gicus [!], Mathematicus, / Orator, jedem 200 Fl., der Inspector cum Sub-Inspectore 100 Fl. Wenn / Wir die Floren nach dem Wert, wie sie damahlen gegolten, nach / heutiger Müntze conferiren, haben 100 Fl. so viel schier importiret, alß jetzo dreyhundert Flor[en][193] Poln[isch], denn ein Thaler Anno 1550 / gegolten 30 G[roschen] oder Ein Flor[en] Polnisch. /

§20. Uff diese Universitäth ist der Erste Rector gewesen Geor-/gius Sabinus, ein Mann, der am Päbstl., Käyserl[ichen] und Fürstl. Hoffe / sich sehr woll gehalten und Ruhm erworben hatt, der erste Theolo-/gus ist gewesen D. Stanislaus Rapagelanus, ein Littawer[64], der / dem Margg. Alberto so lieb gewesen, daß Er, da er gestorben, / Ihn in sein Fürstlich Begräbnüß beysetzen lassen. /

§21. Die Universitäth hatt herrliche Privilegia und ist / woll dotiret, die Vornemhste Verschreibungen sind diese: daß /

I. Dorff sambt den Hoff Talheim (so den Alt-Städtern hernach-/malß verkaufft) soll Ihnen zu ewigen Zeiten bleiben.[194] /

II. Der Professoren und Universität Häuser in allen Städten und / Vorstädten sollen befreyet seyn, darin kein Stadtknecht mit Gebieten / und Verbietten kommen, Hand an jemand legen oder Gefäng-/lich hinweg führen soll. /

III. Der Professoren und Universität-Verwandten Kinder, so lang / sie unter dem Vätterlichen Gehorsam und Unbegeben seyn, sol-/len allen ihrer Eltern Privilegien fähig und keiner andern / Obrigkeit, denn allein dem Rectori unterworffen seyn. //

[308r] IV. Sollen auch von den gemeinen Bürgerlichen aufflagen / und andern Beschwerungen, insonderheit vom Schoß, Wache, / Zinß und so dergleichen vorfallen möchten, befreyet seyn. /

V. Nichts desto weniger soll ein jeglicher Rath der drey Städte / Königsberg, darinnen die Professoren und Universität-Verwand-/ten wohnen, schuldig seyn, so offt sie mit Tode abgehen, ihre Kin-/der, als ihre Bürger Kinder neben der Universität, so sie erfor-/dert, beschützen, annehmen, Vervormunden und Auffsehen haben, / damit denselben treulich fürgestanden werde. /

[193] *MSB:* Gulden.

§19. Profesoriai aprūpinti nemažomis algomis: pirmasis teologas – 400 fl[orinų], antrasis – 300 fl., juristas pirmasis – 300 fl., antrasis – 250 fl., medikas pirmasis – 300 fl., antrasis – 250 fl., trečiasis – 200 fl., kiti profesoriai, kaip antai istorijos, graikų kalbos, etikos ir politikos, poezijos, hebraikos, logikos, matematikos, retorikos, gaudavo kiekvienas po 200 fl., inspektorius kartu su pavaduotoju – po 100 fl. Jeigu palyginsime tuometinių florinų vertę su dabartiniais pinigais, tai 100 fl. prilygo dabartiniams trims šimtams lenkiškų florinų, nes vienas taleris 1550 metais buvo lygus 30 grašių arba vienam lenkiškam florinui.

§20. Pirmasis šio universiteto rektorius buvo Georgijus Sabinas, vyras, labai gerai reiškęsis popiežiaus, kaizerio ir kunigaikščio rūmuose ir susilaukęs šlovės; pirmasis teologas buvo dr. Stanislovas Rapolionis, lietuvis[64], kuris markgrafui Albertui buvo toks mielas, kad, jam mirus, liepęs palaidoti jį savo kunigaikštiškoje kriptoje.

§21. Universitetas turėjo puikias privilegijas ir buvo gerai dotuojamas, solidžiausi užrašymai buvo tokie:

I. Talheimo kaimas kartu su dvaru (jis vėliau buvo parduotas Senamiesčio gyventojams) turi jiems likti amžinai.

II. Profesorių ir universiteto namai visuose miestuose ir priemiesčiuose turi būti laisvi, juose negali lankytis joks miesto tarnautojas su įsakymais ar draudimais, pakelti ranką prieš ką nors ar išvesti suimtą.

III. Profesorių ir universiteto darbuotojų vaikai, kol globojami tėvų, turi turėti visas tėvų privilegijas ir būti pavaldūs tiktai rektoriui, jokiai kitai vyresnybei. //

[308r] IV. Taip pat turi būti atleisti nuo įprastinių pilietinių prievolių ir kitokių naštų, ypač nuo mokesčių, sargybos, palūkanų ir panašių dalykų.

V. Be to, visos tarybos tų trijų Karaliaučiaus miestų, kuriuose gyvena profesoriai ir universiteto darbuotojai, jiems mirus, privalo šalia juos palaikančio universiteto jų vaikus ginti kaip piliečių vaikus, taip pat juos priimti, globoti ir prižiūrėti, kad jais būtų deramai pasirūpinta.

[194] *MSB in sin. m.:* Hartkn. K. H. S. 292.

VI. Vorkauff allerley auff freyem Marckt zu deß Hauses Noth-/durfft ungehindert, bey Straffe 100 Gulden. /

VII. Freye Fischerey im gantzen Pregel mit allerley Zug[195] zu ih-/rem Tisch und Communität, aber nichts zu verkauffen. /

VIII. Freye Metze vor die Professores undt Oeconomum in / der Fürstl[ichen] Mühle zu Königsberg. /

IX. Schuster, Schneider, Tischer etc. zu halten, um ihre Noth-/durfft zu machen. /

X. In Krieges- oder auch Sterbens-Läufften, wo nicht zeitlich / die Universität verleget wird, hat man Macht zu weichen oh-/ne Verlust des Stipendii, wo sie aber zeitlich verleget wird, / sollen Professores beysammen bleiben. /

XI. Wo ein Professor mit langwieriger Kranckheit befiel / oder Alters halben nicht mehr lesen köndte, soll man Ihm ein / Jahr lang das gantze Stipendium geben, [wo es nicht beßer würde, sol man Ihm zu seinen Tagen das halbe Stipendium geben.][196] /

XII. Wenn ein Professor im Anfange des Quartals stürbe, / soll man den Seinen das gantze Quartahl geben. /

XIII. Den Professoribus sollen ihre Kleider und Bücher, wenn / ihre Hausfrauen mit Tode abgehen, zuvorauß und unver-/ruckt folgen und bleiben, also, daß sie dieselben in keine / Theilung zu bringen schuldig, sondern alß das vornehmste / Kleynod, und einige Instrumenta, damit sie desto besser ihre / Kinder ernehren und aufferziehen können, vor sich allein behal-/ten und ihres gefallens legiren (regieren haben etliche ge-/druckte Exemplaria, aber falsch, wie aus dem Original zu sehen) / und damit zu thun, und zu lassen Macht haben. /

XIV. Auch freye Begräbnüß vor die Professoren im Thum, / bey ihren Stülen, ausserhalb Sterbens-Läufften. /

XV. Buchdrucker und Buchführer sollen Niemand unterwor-/ffen seyn, alß der Iurisdiction Universitatis, mit dem Bescheid, / daß sie nichts drucken noch sonst verkauffen sollen, so auch an-/derswo gedruckt, sie habens denn zuvor dem Rectori ange-/zeiget sub poena Verlust aller Bücher und sonst
[308v] Willkührli-/cher Straffe (daß Erste Punctum stehet in den Privilegiis, // so Anno 1557 confirmiret und gedruckt sind, gar nicht, und das / Dorff Thalheim

[195] *MSB:* Zeug.

VI. Laisvas visko pardavimas turguje namų ūkio reikmėms tenkinti be trukdžių, bauda 100 guldenų.

VII. Laisvė naudojantis visokiomis priemonėmis žvejoti visame Priegliuje savo stalui ir bendruomenei, bet ne parduoti.

VIII. Nemokamas malimas profesoriams ir ekonomui kunigaikščio malūne Karaliaučiuje.

IX. Laikyti batsiuvį, siuvėją, stalių ir kt. savo reikmėms tenkinti.

X. Karo arba ir mirties atveju, kai universitetas perkeliamas ne laikinai, duodama teisė pasitraukti neprarandant stipendijos, bet jei perkeliamas laikinai, tai profesoriai turi likti kartu.

XI. Jeigu profesorių užkluptų sunki liga arba dėl senatvės nebegalėtų skaityti, jam reikia metus duoti visą stipendiją, [o jeigu nepagerėtų, reikia duoti pusę stipendijos, kol bus gyvas.] [!]

XII. Jei profesorius mirtų ketvirčio pradžioje, jo artimiesiems reikia mokėti už visą ketvirtį.

XIII. Profesoriams be jokių išlygų turi pasilikti jų drabužiai ir knygos, kai miršta jų žmonos, tad jiems nereikia jų išdalyti; ypač tauriąsias brangenybes ir kai kuriuos įrankius jie turi pasilaikyti vien sau ir juos savo nuožiūra legiren – legiruoti (kai kuriuose spausdintuose egzemplioriuose čia yra „regieren“ – „valdyti“, tačiau, kaip matyti iš originalo, tai klaida), kad galėtų kuo geriau išmaitinti ir užauginti savo vaikus, ir su tuo turtu gali elgtis kaip panorėję.

XIV. Taip pat profesoriams [rengiamos] nemokamos laidotuvės katedroje, prie jų krėslų, išskyrus maro atvejus.

XV. Spaustuvininkai ir knygų leidėjai turi būti niekam nepavaldūs, tik universiteto jurisdikcijai, su nuoroda, kad jiems neleidžiama nieko spausdinti ar parduoti, taip pat ir tai, kas išspausdinta kitur, prieš tai neparodžius rektoriui, – gresia visų knygų atėmimas ar kokia nors kita bauda. (Privilegijose,
[308v] aprobuotose ir išspausdintose // 1557 metais, pirmojo punkto iš viso nėra, o

[...][196] *Ex MSB.*

hat die Universität auch schon dem [!][197] Altstädti-/schen Raht verkaufft, davon sie noch Jährlich ihr gewisses Geld / hat.) Unter der Universität Iurisdiction sind alle Cives / Academici, als die Studenten, hernach auch die Schulbedienten, / Apothecker, Barbierer, Buchhändler und Buchdrucker. Es ist / auch dieses nicht ein geringes Privilegium, daß die Academia / das Ius praesentandi Professorem hat, und daß Niemand ohne / solche Praesentation zum Professorat kommen könne etc. /

§22. Selbiger Academien hat Anno 1560 den 8ten / Martii Sigismundus Augustus, der König in Pohlen, die Privilegia / der Crakowischen Academie verliehen, welche Anno 1561 den 30. / September in der Cathedral-Kirchen mit sonderlichen Pomp verlesen / und publiciret worden[oo(83)]. /

§23. In des Rapageloni Stelle kam Fridric[us] Staphylus undt / ward auch Wilhelmus Gnaphaeus vom Hertzog Alberto bey Pada-/gogio alß Rector und alß ein Lector Theologiae vorgestellet[65]. Ein Man, / der wegen seiner Eruditionnicht zuverachten war, allein er krieg-/te baldt neue Feinde, weil Er, alß Er sahe, daß nicht gebühren-/der Fleiß an der Jugendt gewendet würde undt daß die Reichen / in den Collegis Privatis von geldt besser Informiret wurden, alß / in den publicis Lectionibus, deßwegen einiger harten worte sich[198] / mag haben verlauten lassen, dahero Ihm vielle Feindt würden. / Solche Feindschafft eusserte sich darin, daß Sie den Gnaphaeum / in der Lehre verdächtig machen wolten. Gnaphaeus muste Ihnen / ein Wiedertäuffer, ein Sacramentierer seyn. /

§24. Solche Aufflage von sich abzuweltzen, schrieb er / einige Theses, die er dem Praesidenten des Bisthumbs J. Bris-/mann zuschickte[66], der sie wieder dem Staphylo communicirte. / Selbige Theses waren diese, wie Hartknoch in *Historia / Eccles[iastica]*[pp(84)] referiret: /

De Sacrae Scripturae Studio, Themata / a Gnaphaeo proposita /

1. Philosophiae vere coelestis atque divinae summam duab[us] partibus / contineri, cognitione videlicet Dei, atque nostri, certum est. /

2. Etsi vero non negemus, divinitatis sensum quendam menti nostrae, / naturali instinctu inditum, certas tamen suae Maiestatis notas, quibus / pro tenuitatis nostrae modulo comprehendi queat, Deus singulis suis / operibus expressit. /

[oo(83)] Hartknoch. l. c. p. 248.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
[pp(84)] Lib. 2. c. 1. pag. 297.
[Hartknoch, Christophorus, *op. cit. Vide ff(29).*]

Talheimo kaimas jau parduotas Senamiesčio tarybai, iš kurios universitetas kasmet dar gauna tam tikrą sumą pinigų.) Universiteto jurisdikcijai priklauso visi akademinės visuomenės nariai, pirmiausia studentai, tada ir mokykloje tarnaujantys žmonės, vaistininkai, barzdaskučiai, knygų pardavėjai ir spaustuvininkai. Taip pat nemaža privilegija, kad universitetas turi teisę pristatyti profesorius, ir be šitokios prezentacijos niekas negali užimti profesūros.

§22. Tai pačiai akademijai 1560 metais kovo 8 dieną Žygimantas Augustas, Lenkijos karalius, suteikė Krokuvos akademijos privilegiją, kuri 1561 metais rugsėjo 30 dieną Katedros bažnyčioje buvo perskaityta ir paskelbta nepaprastai pompastiškai[oo(83)].

§23. Į Rapolionio vietą atėjo Fridrichas Staphylas, o Wilhelmą Gnaphaeją kunigaikštis Albertas universitete pristatė kaip rektorių ir kaip teologijos dėstytoją[65]. Tai vyras, kurio negalima negerbti dėl jo erudicijos, tačiau jis netrukus įsigijo priešų, nes, pamatęs, kad mokant jaunimą deramai nesistengiama ir kad turtingiesiems privačiose kolegijose už pinigus suteikiama daugiau žinių negu viešose paskaitose, jis bus pasakęs ne vieną kartų žodį ir todėl įgijo daug priešų. Tokį priešiškumą jie reiškė tuo, kad norėjo padaryti jo mokslą įtartiną. Pasak jų, Gnaphaejas esąs perkrikštas, anabaptistas.

§24. Kad atsikratytų šitokio kaltinimo, jis parašė keletą tezių ir jas nusiuntė vyskupijos prezidentui J. Brismannui[66], kuris apie jas informavo Staphylą. Kaip pateikia Hartknochas savo *Bažnyčios istorijoje*[pp(84)], tos tezės buvo šitokios:

Gnaphaejo pateiktos tezės apie Šventojo Rašto studijavimą

1. Aišku, kad filosofijos, išties dangiškosios ir dieviškosios, visuma susideda iš dviejų dalių, būtent – Dievo pažinimo ir mūsų [pačių] pažinimo.

2. Tačiau, nors neneigtume, kad kažkoks dieviškumo jausmas prigimtiniu instinktu įdėtas į mūsų mąstymą, vis dėlto Dievas kai kuriais savo darbais išreiškė tam tikras savo Didybės žymes, iš kurių pagal mūsų ribotumo matą [ji] galėtų būti suvokta.

[197] *Scr. err.:* den. [198] *MSB h. v. post* deßwegen.

3. Hinc, non ab re, secula ipsa invisibilium rerum spectacula Paulus / vocat, quae tamen non intelligimus, nisi fide, verbo aptata esse. //

[309r] 4. Naturali itaque facultate deficimus, quo minus ad verum puramque, / et. Dei et nostri notitiam penetremus, nisi cum Adam, Noah, Abraham, / caeterisq[ue] Patrib[us] interiore verbi virtute illuminentur. /

5. Sed quia nobis non redduntur, uti illis, oracula, ideo S. Scripturae Ver-/ba, quod ipsum pro hypotyposi quadam sanioris doctrinae Ecclesiae (autore / Spiritu Sancto) propositum est, Deus seipsum patefacere nobis non est dedignat[us]. /

6. Errant itaque Pontificii, qui Scripturae S. tantum duntaxat momenti / inesse volunt, quantum ille Ecclesiae suffragiis concedatur. Quasi vero / Verbum Dei non sua magis virtute quam hominum autoritate nitatur. /

7. Errant et Enthusiastae[67], qui Spiritus nescio cuius, magisterium obten-den-/tes, S. Scripturae usum negligunt [!][199], imo aversantur, et pro mortua tantum / sive occidente litera eam habent. /

8. Propriore tamen ratione contenplandum sese nobis exhibet Deus, / in facie Christi filii sui, si modo [!][200] vera fide, illum contemplemur [!][201]. /

9. Scripturae nimirum totius scopus est, gloria Patris per Filii sui Spi-/ritum et interpretationem secundum Scripturam, ad salutem omni creden-/ti revelata. /

10. Qua propter necessarium est, ut huius scripturae verbum, quod mini-/sterium Spiritus vocat Apostolus, perpetuo sonet in Ecclesia et efficax nobis / reddatur, adeoq[ue] confirmetur, Spiritu fidei, fidelium corda et repurgante, / et illuminante. /

11. Sic futurum est, ut cognitione Dei discamus, vereque credamus, non / modo Deum esse, et adorari oportere, verum etiam omnis bonitatis, sapi-/ entiae, iustitiae ac veritatis fontem esse. /

12. Cognitione item nostri, ad quam solo veritatis sermone adduci-/mur, non modo in veram animi humilitatem deiiciamur. Sed remota /etiam omni Philautia, quam caecum nostri amorem, cum Poeta interpre-/tamur, requirendi Deum desiderio accendamur. /

13. Cum talis, tam utilis, tam porro necessarius sit verbi et Scriptu-/rae S. usus, nihil prius studiosae iuventuti faciendum censemus, quam / ut verbo

[199] *Scr. err.*: negliunt. [200] *Scr. err.*: moda.

3. Tad ne be reikalo Paulius tuos amžius vadina nematomų dalykų re-giniais, kurių vis dėlto [kitaip] nesuvokiame, o suvokiame tik tikėjimu [ir sako], kad [jie] yra suderinti su žodžiu. //

[309r] 4. Taigi mums trūksta prigimtinio gebėjimo, kad įsiskverbtume į tikrą ir tyrą tiek Dievo, tiek mūsų [pačių] pažinimą, nebent su Adomu, Nojumi, Abraomu ir kitais Tėvais [žmonės] būtų apšviečiami vidine žodžio stiprybe.

5. Bet, kadangi mums [ne taip], kaip aniems [kadaise], nėra skelbiamos pranašystės, tai Dievas nepasibjaurėjo pats mums atskleisti Šv. Rašto žodžių, o tai sumanyta kaip tam tikras pavyzdys sveikesnio Bažnyčios mokymo (vadovaujant Šventajai Dvasiai).

6. Taigi klysta popiežininkai, kurie nori, kad Šv. Raštas tik tiek svarbus būtų, kiek reikšmės jam teiktų Bažnyčios tarpininkavimas. Tarytum Dievo žodis ne savo, o žmonių autoritetu labiau remtųsi.

7. Klysta ir entuziastai (įkvėptieji)[67], kurie, nežinia, kokios Dvasios mokymu remdamiesi, nesinaudoja Šv. Raštu, netgi nusigręžia ir laiko jį tik mirusiu arba žūstančiu raštu.

8. Vis dėlto Dievas mums pasirodo Jį kontempliuoti tinkamesniu būdu – savo sūnaus Kristaus pavidalu, jei tik [aišku] tinkamu tikėjimu jį kontemp-liuotume.

9. Be abejo, viso Rašto tikslas yra Tėvo šlovė, per jo Sūnaus dvasią ir [per] aiškinimą pagal Raštą atskleista kiekvienam tikinčiajam [šio] išganymui.

10. Tad reikia, kad šio Rašto žodis, kurį Apaštalas vadina Dvasios patarnavimu, nuolat skambėtų Bažnyčioje ir į mus paveikiai grįžtų, dar ir sustiprėtų, tikėjimo Dvasiai tikinčiųjų širdis ir apvalant, ir apšviečiant.

11. Taip bus, jei iš Dievo pažinimo išmokstame ir teisingai tikime ne tik [tuo], kad Dievas yra ir turi būti garbinamas, bet ir kad [jis] yra visokio gėrio, išminties, teisingumo ir tiesos šaltinis.

12. Taip pat mūsų [pačių] pažinimas, prie kurio mus atveda vien tik tiesos kalba, ne tik nubloškia į deramą sielos nusižeminimą, bet ir, dingus bet kokiai savimeilei *[Philautia]*, kurią su poetu verčiame kaip aklą savęs meilę, uždega mus troškimu ieškoti Dievo.

13. Kadangi šitaip naudinga, netgi reikalinga remtis žodžiu ir Šv. Raštu, manome, kad studijuojančiam jaunimui pirmiausia reikia priimti gyvenimo

[201] *Scr. err.*: conteplemur.

vitae, quod servare potest animas nostras in vitam aeternam, / sedulo sese erudiri patiantur, auspicio a catechizandi ratione rite facto. /

Mit diesen Thesibus war zwar Brismannus zufrieden, aber / Staphilus fechte den X. Thesei an, dem auch andere P[rofessores][202] beyfielen. / Begehrten, daß diese Theses offentlich möchten disputiret werden, / da sie den Gnaphaeum gedachten zu confundiren. /

§25. Brismannus rathete Ihm, Er möchte sich in die / Theologica nicht mischen, sondern nur Philosophische Theses auß-/geben zu disputiren, setzte derowegen folgende auff: /

De discrimine coelestis doctrinae et Philosophiae /

1. Ut tria sunt praecipue in homine, quibus caeteris ille praestat / animantibus, ita cuilibet parti suam Philosophia disciplinam adhibuit. //

[309v] 2. Intellectui enim Physicam Voluntati Ethicam, Sermoni veru[m] Logicam acco-/modavit.

3. Est autem Philosophia, dicendi scientia, et naturae ac civilium rerum notitia. /

4. Huius nullam partem a Religionis nostrae doctrina arcendam arbitramur. /

5. Quin potius, uti Logicae et linguarum cognitio ad absolutam S. Scripturae / explicationem necessaria est: ita et Ethica divinae legis pars quaedam / recte dicitur. /

6. Moralis enim Philosophia multa praecipit, de moribus et vita bene insitu-/enda, quae Decalogi praeceptis consentanea sunt. /

7. Haec cum ita se habeant misceri atq[ue] confundi Philosophia cum Evangel[ica] / doctrina minime debet. /

8. Moralis enim Philosophiae Magistri cum in nulla re alia, quam in hu-/mana natura, teste Cicerone, quaerendum statuant summum Bonum: gra-/viter hic quidem eos errare pro comperto est. /

9. Iam ut maxime statuant illi, Deum esse et adorari oportere, de volun-/tate tamen eius, deque omnium rerum administratione, secundum veri-/tatis Doctrinam, nequeunt discernere.

10. Quare fit, ut errent ad unum omnes, in omnib[us] fidei Nostrae articulis et / iustificationis, rationem plane nesciant. /

[202] *MSA:* P. P.; *MSB:* Professores.

žodį, kuris gali išsaugoti mūsų sielas amžinajam gyvenimui, uoliai lavintis, nes tikėjimo pagrindų mokymo motyvas buvo tinkamai paskelbta pranašystė.

Nors Brismannas šiomis tezėmis buvo patenkintas, Staphylas užsipuolė 10 tezę ir jam pritarė kiti profesoriai siekdami dėl šios tezės surengti viešą diskusiją, nes jie tikėjosi, kad Gnaphaejas susipainios.

§25. Brismannas jam patarė nesikišti į teologinius dalykus ir disputui pateikti tik filosofines tezes, todėl jis pateikė tokias:

Apie dangiškojo mokslo [t. y. teologijos] ir filosofijos skirtumą

1. Kadangi žmoguje yra trys dalykai, kuriais jisai ypač pranoksta kitas gyvas būtybes, todėl filosofija kiekvienai [tų dalykų] sričiai priskyrė savitą mokymą. //

[309v] 2. Juk protui fiziką, valiai etiką, o kalbai logiką pritaikė.

3. O filosofija yra kalbėjimo mokslas ir gamtos bei pilietinių reikalų pažinimas.

4. Manome, kad nė viena jos [t. y. filosofijos] dalis nuo mūsų religijos mokslo neturi būti atskirta.

5. Netgi geriau: logikos ir kalbų pažinimas yra būtinas išbaigtam Šv. Rašto išaiškinimui, tad ir etika teisingai vadinama tam tikra dieviškojo įstatymo dalimi.

6. Juk moralinė filosofija moko daug dalykų apie papročius ir gerai tvarkomą gyvenimą, kurie atitinka Dekalogo pamokymus.

7. Esant tokiai padėčiai, jokiu būdu nedera maišyti ir supainioti filosofijos mokslo su Evangelijos mokymu.

8. Juk kai moralinės filosofijos magistrai teigia, kad jokioje kitoje srityje, išskyrus žmogaus prigimtį, Cicerono liudijimu, nereikia ieškoti Aukščiausiojo gėrio, aiškiai pripažįstama, jog čia jie smarkiai klysta.

9. Nors labai svariai jie teigia, kad Dievas yra ir turi būti garbinamas, vis dėlto [jie] nepajėgia spręsti apie jo valią ir apie visų dalykų valdymą pagal tiesos mokymą.

10. Todėl visi iki vieno klysta dėl visų mūsų tikėjimo straipsnių ir aiškiai nenutuokia nuteisinimo priežasties.

11. Quid? Quod putant, sed per errorem, naturam humanam satis habere / virium, ad eradicanda animorum vitia. /

12. Consequitur, iustos revera non esse, quicunque extra religionis Nostrae / cognitionem, morali tantum iustitia pollent. /

13. Nam quo quisque magis currit extra viam, quae recta tendit ad Chri-/stum eo longius recedit a scopo et miserior fit. /

14. Recte igitur[203] Divus Augustin[us] melius esse constet, in hac via clau-/dicare, quam extra viam bene currere. /

In der Disputation hielte Gnaphaeus sich so woll, daß sie nichts / am Ihm gewinnen kunten, auch Philippus Melanchton, J[oachim] / Camerarius undt andere Ihm nicht Unrecht gaben. /

§26. Jedoch ließ die Verfolgung nich nach, man gab Ihme / beym Hertzog vielfältig an, ob er sich gleich da woll exculpirete. / Wurd doch, weil einige Redensarten, in der Theologischen Thesib[us] /schienen dur und ungewohnt zu seyn, die Sache wieder Ihn so / hefftig geführet, biß sie ihn seines dienstes ent[-] und gar in / den Bann setzten, der in folgenden Programmate an dem / Thum-Kirchen-Thurm publiciret ward etc. /

Ioannes Brismannus, Theologiae Praeses in / Spiritualibus etc.
et Assessores, Christia-/nis Lectoribus /

Quem ad modum serpens antiquus mendaciiq[ue] Pater Diabolus, / qui, ut Christus ait, *in veritate sui Creatoris non stetit, ab initio* / Verbum ex summo contra Deum Odio et adversus hominem invidia, in / paradiso pervertit et
[310r] mendaciter interpretat[us] est: ita hodie in Ecclesia // Christi per semen suum impios et idolatriae deditos homines, Haereticos / Aniti-Christum Rom[anum] fanaticos atq[ue] sectarios, verbum Dei purum maligne / invertere, atq[ue] diabolica fraude pervertere non cessat. Ipse enim Sa-/tanas transfiguratur in Angelum lucis, ut fidelium mentes a simplicitate, / quae est in Christum excidant. Cum igitur et vigilare nos iubet Aposto-/lus, ne lupi rapaces non parcentes gregi in Ecclesiam Dei irruant, / quam acquisivit sanguine suo: Et cura quoq[ue] nobis ut vocis et doctrinae / puritas in Ecclesiis nostris propagetur et diligenter conservetur commissa / sit. Guilhelmus vero Gnapheus ex thematis quae exhibuit etsi disputata / non sint, de fanaticis quibusdam erroribus notatus sit. Nam ea partim / confusa, impropria insuper, partim fanaticis et hereticis erroribus insper-/sa et foedata erant. De quibus etiam

[203] *-r corr. al m. ex* -s.

11. Kaip? Kadangi galvoja, bet klaidingai, jog žmogaus prigimtis turi pakankamai jėgų, kad išrautų sielų ydas.

12. Vadinasi, nėra iš tikrųjų teisūs [tie], kurie, nepažinę mūsų religijos, gerai išmano tik moralinę teisę.

13. Juk kiekvienas, kuris kuo atokiau bėga nuo kelio, vedančio prie Kristaus, tuo toliau atsitraukia nuo tikslo ir tampa menkesnis.

14. Taigi teisingai [šiai minčiai] galėtų pritarti šventasis Augustinas [teigdamas], kad geriau šiuo keliu šlubuoti, negu gerai bėgti už kelio ribų.

Per disputą Gnaphaejas laikėsi taip gerai, kad jie nieko negalėjo iš jo išpešti, taip pat Philippas Melanchtonas, J[oachimas] Camerarijus ir kiti neįžvelgė nieko klaidingo.

§26. Tačiau persekiojimas nesiliovė, jis buvo visaip skundžiamas kunigaikščiui, nors ir gerai atremdavo kaltinimus. Tačiau kadangi kai kurie jo teologinių tezių posakiai atrodė dar ir neįprasti, tai jis buvo taip stipriai puolamas, kad jie pašalino jį iš tarnybos ir net atskyrė nuo Bažnyčios – tai buvo paskelbta viešame rašte ant katedros bažnyčios bokšto – jį toliau pateikiame. Ir t. t.

Joannas Brismannas, Teologijos vadovas dvasiniams ir kt. [reikalams], ir
padėjėjai – skaitytojams krikščionims

Kaip senoji gyvatė ir apgaulės tėvas šėtonas, kuris, kaip sako Kristus, nesilaikė savo Kūrėjo tiesos, iš pat pradžių dėl didžiausios neapykantos Dievui ir pavydo žmogui iškreipė rojuje Žodį ir melagingai jį išaiškino,
[310r] taip šiandien Kristaus // bažnyčioje per savo [pasėtą] sėklą – nepamaldžius ir stabmeldystei atsidavusius žmones, eretikus, Romos antikristą, fanatikus ir sektantus – nesiliauja Dievo tyrą žodį piktaviliškai kraipyti ir šėtoniška apgaule naikinti. Juk pats šėtonas pasiverčia šviesos Angelu, idant tikinčiųjų mintys nuo paprastumo, kuris yra Kristuje, nukryptų. Taigi [tada], kai ir budėti mums liepia Apaštalas, idant plėšrūs vilkai, nesigailintys bandos, neįsiveržtų į Dievo bažnyčią, kurią [Dievas] įsigijo savo krauju. Taip pat ir rūpestis, kad kalbos ir mokymo švarumas mūsų bažnyčiose būtų skleidžiamas ir kruopščiai saugomas, galėjo būti mums pavestas. O Wilhelmas Gnaphaejas iš tezių, kurias pateikė, nors [jos] nebuvo viešai apsvarstytos, tegu būna papeiktas dėl kai kurių fanatiškų klaidų. Juk jos [tezės] iš dalies supainiotos, be to, netinkamos, iš dalies fanatiškų ir eretiškų klaidų pribars-

praesente Pomesanensi D[omi]no, amice / a nobis fraterneq[ue] admonitus est, sed ipse Gnapheus consueta flexilo-/quentia et lubricitate sua declaratorias suas propositiones callidetum / assuendo affinxit, quae nihilo secius eiusdem plane fanatici erroris / gustum, atq[ue] themata ipsa redolent, atq[ue] ab erroribus non excusant, sed / magis peculiarem autoris versutiam [!][204] indicant, quas hic ob chartae an-/gustiam inserere nimis longum foret, propediem tamen omnibus eas / videre et legere cupientibus publicare minime gravabimur. Propter / repentinum autem Domini Pomezamensis mox die postero abeuntis / discessum et ob quorundam quorum praesentia desiderabatur absentiam, / coepta cum Gnaphaeo tractatio aliquantisper differendo suspendebatur. / Deinde ad praefatas propositiones diligentius examinandas Doctorum / et Concionatorum aliorumq[ue] praeclarorum virorum Ecclesiae et Academiae / Regiomontanae consessus ab Illustriss[imo] Borussorum Duce, Principe nostro / Clementissimo, ordinatus est: in quo quidem spectabili consessu, simul / iuxta praedictorum thematum examen etiam M. Frid[erici] Staphyli et / Guilhel[mi] Gnaphei dicta et scripta multis septimanis accurate audita et / visa sunt. Siquidem singula fideliter audivimus, legimus, contulimus et / examinavimus. Porro de supradictis erroribus Gnapheum nec dolere [!][205], / nec contristari, sed magis pertinacem esse, truncatim et perperam / intellectis D. Augustini dictis atq[ue] D. Martini scriptis, quibusdam ante / annos 26. editis maleq[ue] detortis, defendere contendentem aut fuco quo-/dam colorare, vestire et palliare conantem vidimus et audivimus. Prae-/terea 18. Martii die, ne cum homine linguoso supervacaneam con-/flictationem ingrederemur, eiusmodi, ut vocant Recessus, matura de-/liberatione habita in publico consessa datus atq[ue] praelectus est, cuius quidem / tenor talis est, ut sequitur; cum[206] ex Mandato et Commissione Princi-/pis ac D[omi]n[i] Nostri Clementissimi cognitio instituta sit, de quibusdam / erroneis articulis in doctrina Christiana, in quibus Guilhel[mus] Gnapheus / M. Frid[erico] Staphylo notatus erat, nosq[ue] intellexerimus, eum a nostra Ec-/clesia palam dissentire et fanaticis opinionibus infectum esse, conmu-/ni omnium suffragio decernimus, eum in Nostra Ecclesia amplius / ferendum non esse. Cui quidem
[310v] sententiae Nostrae Illustr[is] Princeps // suam quoq[ue] sententiam autoritatem atq[ue] iudicium adiunxit [!][207]. Itaq[ue] Guilhelm[um] / Gnaphaeum auctoritate Ecclesiastica et Illustr[is] Principis consensu ex his gravissi-/mis

[204] *Scr. err.*: versurtiam. [205] *Scr. err.*: dolare.

tytos ir subjaurotos. Dėl jų, dalyvaujant dar ir Pamedės ponui, draugiškai ir broliškai mūsų buvo įspėtas, bet pats Gnaphaejas įprasta lanksčiakalbyste ir suktumu savo skelbiamus teiginius tada gudriai siūte prisiuvo, o jie vis tiek tos pačios, aiškiai fanatiškos klaidos skoniu, kaip ir pačios tezės, atsiduoda ir neišsivaduoja iš klaidų, bet labiau parodo ypatingą autoriaus suktumą; įterpti juos [t. y. tuos teiginius] čia dėl popieriaus ankštumo užimtų per daug vietos, tačiau netrukus visiems, norintiems juos regėti ir skaityti, nė trupučio nekliudysime publikuoti. O Pamedės ponui tuojau pat rytojaus dieną netikėtai pasitraukus ir kai kuriems kitiems, kurių dalyvausiant buvo laukiama, nepasirodžius, su Gnaphaeju pradėta diskusija buvo stabdoma, kažkiek laiko atidėliojant. Po to, siekiant atidžiau įvertinti minėtus teiginius, Šviesiausiojo Prūsijos Kunigaikščio, mūsų Maloningiausio Valdovo, buvo surengtas daktarų ir pamokslininkų bei kitų labai garsių Bažnyčios ir Karaliaučiaus akademijos vyrų pasitarimas; tame, kaip žinome, nuostabiame susitikime, iš karto po minėtų tezių įvertinimo dar ir Magistro Friderico Staphylo ir Wilhelmo Gnaphaejo per daugelį savaičių pasakyti ir parašyti [teiginiai] buvo atidžiai išklausyti ir peržiūrėti. Toliau atskirus dalykus sąžiningai išklausėme, perskaitėme, palyginome ir apsvarstėme. Paskui pamatėme ir išgirdome, kad dėl anksčiau minėtų klaidų Gnaphaejas nei sielojosi, nei nuliūdo, bet buvo dar labiau užsispyręs, kapotai ir klaidingai supratęs šv. Augustino posakius ir pono Martino [Lutherio] raštus, kažkokius, išleistus prieš 26 metus ir piktai iškraipytus, pasiryžęs ginti arba kažkokiu dažu paspalvinti, bandantis uždengti ir apsiaustu apkloti. Be to, kovo 18 dieną, kad neįsiveltume į nereikalingą ginčą su liežuvingu žmogumi, tokio pobūdžio vadinamasis *Recesas* (*Nusišalinimas*) buvo pateiktas ir perskaitytas, viešai užbaigus gautą brandų svarstymą; jo turinys yra toks: „Kadangi pagal mūsų Maloningiausiojo Kunigaikščio ir Pono nurodymą ir pavedimą buvo surengtas tyrimas dėl kai kurių klaidingų Wilhelmo Gnaphaejo krikščioniško mokymo straipsnių, kuriuos pažymėjo M[agistras] Fridericas Staphylas, mes išsiaiškinome, kad jis [Gnaphaejas] atvirai nesutinka su mūsų Bažnyčia ir yra paveiktas fanatiškų nuomonių, visų bendru balsavimu nusprendžiame, kad mūsų Bažnyčioje jo daugiau nebereikia pakęsti. O prie šios mūsų nuomonės
[310v] Šviesusis Kunigaikštis // taip pat pridėjo savo nuomonę, valią ir spren-

[206] *Scr.* Cum. [207] *Scr. err.*: andiunxit.

causis a Nostra Ecclesia segregamus et segregatum pronunciamus; nisi ex / animo agnitis erroribus resipuerit, suosq[ue] errores in Conspectu Ecclesiae publice / revocaverit. Ut enim Ecclesia non aversatur poenitentes, ita iure suo et exem-/plis patrum confirmata, obstinatos et insanabiles a consortio suo et piorum / communione removet atq[ue] excludit. Cum igitur in erroribus deprehensis / Gnapheus hactenus obstinate perseverarit, et accepta hac sententia animum in / melius, dato ob hoc certo temporis spatio, non mutarit, nec se doceri aut rec-/tius se institui putarit, autoritate huius publici scripti, eum iam ab Ecclesia / nostra et[208] omnium consortio segregamus atq[ue] definitive segregatum exclusum / atq[ue] excommunicatum pronunciamus. Quod ut omnibus hominibus palam fiat / ac publice constet, in hoc publico loco significandum esse duximus. Bene va-/le Christiane Lector. Datae sub Sigillo nostro 9. Iunnii, Anno a Christo nato 1547 etc. /

§27. Stracks nach diesen Händeln entstand die Unruh der / Böhmischen Brüder in Preussen[68], diese auß Böhmen A[nn]o 1547 vom Fer-/dinando I. vertrieben, halten durch einen Baron von Ronau, Wilhelm / Krinecki, beym Hertzog Alberto an, daß sie mochten in Preussen auff-/genommen werden, welches Ihnen auch der Hertzog zusagte, kommen / derowegen hauffenweiß in Preussen, da sich einige zu Thoren / niederlassen; aber daselbst theils durch ein Königl. Rescript daselbst / verjagt, doch ist ein eintziger Behmischer Prediger da geblieben. / Im Hertzogthum Preussen also sie ankommen, werden sie examini-/ret. In dem Examine bestanden sie also, daß sie zu admittiren we-/ren, weil sie nichts wieder die Augspurgische Confession lehrten. / Deßwegen ihnen zu Margen-werder[209] das Theil der Kirche, so noch / die Böhmische Kirch heist, eingegeben worden[210]. Ihre vornehmbste Lehrer / waren Matthias, Sionius, Georgius Israel, Petrus Studeni[us], Johannes / Laurentius, Paulus Bossacus. /

§28. Diese wurden angenommen auff folgende Conditionen, / daß [1.] sie nicht auff Ihre Bekentnüß in Examine sich beruffen, son-/dern auff die Augspurgische Confession, und selbige vor eine Richtschnur / ihrer Lehre halten sollen.[211] 2. Solten sie von ihrer Trennung abste-/hen und sich mit unser Kirchen vereinigen. 3. Solten sie einander / hören, nemlich ein Pol-

[208] *Al. m. corr. ex* ad. [209] *MSB:* Marienwerder.

dimą. Taigi Wilhelmą Gnaphaejį Bažnyčios autoritetu ir Šviesiojo Kunigaikščio pritarimu dėl šių labai svarių priežasčių atskiriame nuo mūsų Bažnyčios ir skelbiame esant atskirtą, jeigu nuoširdžiai neatgailaus dėl išpažintų klaidų ir savo klaidų Bažnyčios akivaizdoje viešai neišsižadės. Juk kaip Bažnyčia nenusisuka nuo atgailaujančių, taip savo teisės ir tėvų pavydžių sustiprinta, užsispyrėlius ir nepagydomus iš savo bendrystės ir pamaldžiųjų bendruomenės pašalina ir atskiria. Tad kadangi Gnaphaejas užsispyrėliškai iki šiol tebesilaikė atskleistų klaidų ir, gavęs šį sprendimą, nepakeitė nuostatos geresne, nors tam buvo duotas tam tikras laikas, ir nesutiko, kad jis būtų mokomas ir jam būtų teisingiau paaiškinta, šio viešojo rašto autoritetu jį jau nuo mūsų Bažnyčios ir bendrystės su visais atskiriame ir aiškiai skelbiame atskirtą, išvarytą ir ekskomunikuotą. Kad tai vyktų visiems žmonėms matant ir būtų viešai žinoma, nusprendėme, jog šioje viešoje vietoje reikia pasirašyti. Gerai gyvuok, Krikščioni Skaitytojau. Duotas [laiškas] su mūsų antspaudu 1547 metais nuo Kristaus gimimo, birželio 9."

§27. Tuoj po šitos polemikos į Prūsiją tam tikros sumaišties atnešė Čekijos broliai[68] – iš Čekijos 1547 m. Ferdinando I išvyti, jie per Ronau baroną Wilhelmą Krineckį kreipėsi į kunigaikštį Albrechtą, kad juos priimtų Prūsijoje, ir kunigaikštis sutiko, tad jų daug atvyko į Prūsiją, kai kurie apsistojo Torne; tačiau daugelis karaliaus įsaku buvo išvyti, nors vienas Čekijos pamokslininkas liko. Atvykusieji į Prūsijos Kunigaikštystę buvo egzaminuojami. Per tą patikrinimą jie tikino, kad juos reikia įsileisti, nes jie nieko nedėstą priešiško Augsburgo tikėjimo išpažinimui. Todėl Margenverderyje [Marienverderyje] buvo atiduota dalis bažnyčios, kuri tebevadinama Čekijos bažnyčia. Jų solidžiausi mokytojai buvo Matthijas, Sionijus, Georgijus Israelis, Petras Studeni[jus], Johannas Laurentijus, Paulius Bossacas.

§28. Jie buvo priimti tokiomis sąlygomis: [1] per patikrinimą remsis ne savo konfesija, bet augsburgiškąja ir ją laikys savo mokymo kelrodžiu. 2. Jie turėjo atsisakyti savo atsiskyrimo ir susivienyti su mūsų Bažnyčia.

[210] *Al. m. scr. supra lin.* [211] *MSB in sin. m.:* Hartk. 302.

nischer den Böhmischen und wiederumb der / Böhmische den Polnischen Prediger, und daß darumb, damit sie / alle nach der Augsburg[ischen] Confession einmühtig lehren mögen. / Zum 4. ward ihnen geboten, daß sie die Augsburgische Confession / in die Böhmische Sprache übersetzen. Zum Fünfften ist ihnen die Or-/dination der Prediger benommen. Zum Sechsten werden sie de-/nen Lutherischen Predigern unterworffen. Weiter wird ver-/botten, sie solten in ihren Ceremonien keinem Aergernüß geben / und was der Sachen mehr sind. /

Diese Conditiones giengen sie zwar ein, allein zuletzt fielen / sie Ihnen zu schwer, und haben sich allmählich, nach einigen / Jahren, auß Preussen gezogen. //

[311r]

Daß 13de Capittel

Von dem Osiandrismo

Inhalt

1. Der Osiandristische Streit ist gefährlich. 2. Wer der Osiander / gewesen, seine Geschickligkeit. 3. Wird beneidet und beobachtet. / 4. Osiandri disputation von der Buß. 5. Wird von Philippo Me-/lancthone approbirt. 6. Woran sich sein Wiederpart gestossen. / Vom M. Lauterwaldt. 7. Den und seine Adhaerenten schafft / der Hertzog ab. 8. Osiander disputirt vom Ebenbild Gottes. / 9. Osiander wird verklagt beym Fürsten. 10. Der Fürst interponirt / sich, Osiander soll sich in dem Articul von der Rechtfertigung erkleren. / 11. Osiandri Theses. 12. Die Disputation wird Sollenniter gehal-/ten, leufft auff Osiandri Seiten wol ab. 13. Osiander provo-/ciret an die außländische Theologen. 14. Drauß entstehet / ein Lerm, welchs der Hertzog stillen will durch D. Morlinum. / 15. D. Morlin[us] schreibt von der Rechtfertigung. 16. Daß Osian-/der billigt. 17. Osiander wird Vice praesident des Bistumbs. / 18. Dawieder die Landtschafft protestiret. 19. Osiander / wird verfolget von den Theologis ausser Landes. 20. Osiander / defendiret seine Meinung, der Lerm wird grösser. 21. Der / Fürst interponiret sich und ordnet ein Colloquium an. 22. / Morlinus suchet sie zu vereinigen. 23. Wittenbergische Theologi / fechten den Osiander an. 24. Die Theologi geben ein Schrifft ein. / 25. Daß Verketzern der Theologen wird verbothen. 26. / Morlinus wird befehliget, noch die Sache zu vertragen, der aber / mehr Lerms anfengt. 27. D. Stancarus kombt nach Kö-/nigsberg und versucht die vereinigung

3. Jie turėjo vienas su kitu bendrauti, o būtent: lenkų pamokslininkas – su čekiškuoju ir čekiškasis – su lenkų pamokslininku, ir tai dėl to, kad visi sutartinai mokytų Augsburgo tikėjimo išpažinimo. 4. Jiems buvo liepta Augsburgo tikėjimo išpažinimą išversti į čekų kalbą. 5. Iš jų buvo atimta teisė įšventinti pamokslininkus. 6. Jie padaryti pavaldūs pamokslininkams liuteronams. Ir dar jiems uždraudžiama savo ceremonijomis kelti nepasitenkinimą, ir dar daugiau dalykų.

Jie sutiko su šiomis sąlygomis, tačiau galų gale jos buvo jiems per sunkios ir jie pamažu, per kelerius metus, iš Prūsijos pasitraukė. //

[311r]

Tryliktas skyrius

Apie osiandrizmą

Turinys

1. Osiandristų ginčas pavojingas. 2. Kas buvo Osianderis, jo sumanumas. 3. Jam pavydima, jis stebimas. 4. Osianderio disputas apie atgailą. 5. Jam pritaria Philippas Melanchtonas. 6. Kas papiktina jo priešininką. Apie magistrą Lauterwaldtą. 7. Jį ir jo šalininkus kunigaikštis pašalina. 8. Osianderis disputuoja apie Dievo gyvavaizdį. 9. Osianderis apskundžiamas kunigaikščiui. 10. Kunigaikštis įsikiša, Osianderis turi pasiaiškinti dėl straipsnio apie nuteisinimą. 11. Osianderio tezės. 12. Disputas vyksta iškilmingai. Baigiasi Osianderiui palankiai. 13. Osianderis provokuoja užsienio teologus. 14. Dėl to kyla triukšmas, kurį kunigaikštis nori numalšinti pasitelkęs daktarą Morliną. 15. Daktaras Morlinas rašo apie nuteisinimą. 16. Osianderis tam pritaria. 17. Osianderis tampa vyskupijos viceprezidentu. 18. Prieš tai protestuoja luomai. 19. Osianderį persekioja užsienio teologai. 20. Osianderis gina savo nuomonę. Triukšmas didėja. 21. Įsikiša kunigaikštis ir nurodo surengti kolokviumą. 22. Morlinas mėgina juos suvienyti. 23. Vitenbergo teologai puola Osianderį. 24. Teologai įteikia raštą. 25. Teologams užginama paskelbti [jį] eretiku. 26. Morlinui įsakoma numaldyti tą reikalą, tačiau jis sukelia dar daugiau triukšmo. 27. Daktaras Stancaras atvyksta į Karaliaučių, bet bergž-

vergeblich. 28. / Worumb keine Vereinigung worden? 29. Der Theologen / differente Meinung von der Rechtfertigung. 30. Die Theologi tu-/multuiren wieder Osiandrum. 31. Waß der Fürst dabey gethan? / 32. Einige Theologi ziehen davon, einige fechten den Osiandrum an. / 33. Osiandri Confession wird von den Wittenbergern undt / andern censurirt; doch nicht verdambt. 34. Die Declaration / der Wirtenberger über ihre Censur. 35. Osiander stirbt. / 36. Morlinus unruhig mit seinen Adhaerenten. 37. / Wird entsetzet seins Ambts. 38. Von Morlino intercediren / über 400 Weiber und Kinder. 39. Chursachsische Theologi / wollen den Osiandrischen Streit beylegen.
[311v] 40. Marggraff // Albrecht thut seine Confession, die von allen approbiret wirdt. / 41. Die Theologi conferiren Mündtlich ohne Frucht. 42. Veren-/derung unter den Theologen. 43. Die Theologi von Wirtenberg / werden eingefordert. 44. Wird ein General Synodus gehalten. / 45. D. Aurifaber wird Praesident des Bistumbs. 46. Die / Conventicula der Prediger werden verbothen. 47. Der Böhmischen / Brüder erklehrung über den Osiandrum. 48. Der Fürst gebeut / eine Amnestie. 49. Johann Albrecht Hertzog in Meglenburg / kompt in Preussen und erhalt einen Synodum, da der Osiandrismus ver-/dambt wirdt. 50. Philippisten kommen ins Land. 51. Eine Neue / Kirchen Ordnung wird publiciret. 52. M. Viti Neubers Händel. / 53. Joh[annes] Draconites D. wird Praeses im Bisthumb. 54. Wie-/dertäuffer kommen in Preussen. 55. Der Röm. Bapst invi-/tiret Margg. Albrecht auffs Concilium. 56. Die Antwort / drauf etc. /

§1. Ob woll die vorigen Religions disputen einigen wieder-/will bey den Theologen, auch theils Landts-Einsassen gemacht, so / hatt doch noch keine so grosse Unruh im Lande Preussen er-/wecket, also der Streitt des Osiandri,[69] den er durch außgebung / einiger disputation erwecket hatt. Denn dieser Streit wickelte nicht / nur zusammen die Theologos unter sich, sondern es wurdt auch / der Hetzog deß Lands selbst und zum Theil die Landstände mit / drin verwickelt, und hatten beyde Partheyen grossen beystandt; so / gar, daß auch ausserhalb Lands die Theologi auff- und eingewi-/ckelt worden. /

§2. Der Anfang dieses unsehligen Streits hatt, so viel ich auß / eigenen documenten wie auch auff relation des M. Hartknochs / in seiner *Historia Eccles[iastica]* Nachricht erhalten, sich dergestalt veran-/lasset: Andreas Osiander, ein Berümbter Prediger in Nürnberg / zu S. Laurentz, der wegen seiner grossen Erudition, vortrefflichen / Beredsamkeit und andern Gemüths

džiai mėgina [juos] suvienyti. 28. Kodėl neįstengta susivienyti? 29. Skirtinga teologų nuomonė apie nuteisinimą. 30. Teologai maištauja prieš Osianderį. 31. Ko tuomet ėmėsi kunigaikštis? 32. Vieni teologai pasitraukia, kiti puola Osianderį. 33. Osianderio konfesiją tikrina viurtembergiečiai ir kiti; vis dėlto jos nepasmerkia. 34. Viurtembergiečių deklaracija dėl jų tikrinimo. 35. Osianderis miršta. 36. Morlinas su savo šalininkais nerimsta. 37. [Jis] pašalinamas iš tarnybos. 38. Morliną užstoja keturi šimtai moterų ir vaikų. 39. Saksonijos kurfiurstystės teologai nori numalšinti ginčą dėl Osianderio.
[311v] 40. Markgrafas // Albrechtas išpažįsta savo tikėjimą, kurį visi priima. 41. Teologai nevaisingai diskutuoja. 42. Teologų keitimasis. 43. Kviečiami teologai iš Viurtembergo. 44. Sušaukiamas generalinis sinodas. 45. Daktaras Aurifaberis tampa vyskupijos prezidentu. 46. Pamokslininkų sueigos uždraudžiamos. 47. Čekų brolių pareiškimas dėl Osianderio. 48. Kunigaikštis paskelbia amnestiją. 49. Johannas Albrechtas, Meklenburgo hercogas, atvyksta į Prūsiją ir sušaukia sinodą, kuriame prakeikiamas osiandrizmas. 50. Į šalį atvyksta filipiečiai. 51. Paskelbiami nauji Bažnyčios nuostatai. 52. Magistro Vito Neuberio ginčai. 53. Johannas Draconitas tampa vyskupijos vadovu. 54. Anabaptistai atvyksta į Prūsiją. 55. Romos popiežius kviečia kunigaikštį Albrechtą į konsiliumą. 56. Atsakymas į tai ir t. t.

§1. Nors ankstesnieji religiniai ginčai teologams ir daliai gyventojų kėlė tam tikrą pasidygėjimą, tačiau niekas Prūsijoje nesukėlė tokios sumaišties, kaip ginčai dėl Osianderio[69] išleistų keleto diskusinių rašinių. Mat šitie vaidai įtraukė ne tik teologus, bet buvo įpainiotas ir šalies valdovas, iš dalies ir krašto luomai, ir abi šalys sulaukė didelio palaikymo; net teologai už šalies ribų buvo sukelti ir įtraukti.

§2. Šito nelemto ginčo pradžia, kiek sužinojau iš tikrų dokumentų ir iš magistro Hartknocho nuorodų jo *Bažnyčios istorijoje*, vyko šitaip: Andrejas Osianderis, žymus pamokslininkas iš Niurnbergo Šv. Lauryno bažnyčios, dėl savo didelės erudicijos, puikios iškalbos ir kitų dvasinių gebėjimų buvo

Gaben zu vielen wichtigen / Geschefften in den Religions Sachen gebraucht worden, wie / er denn dem Gespräch, so D. Lutherus mit dem Zwinglio und an-/dern Schweitzerischen Theologis gehalten, von E[inem] E[hrbaren] Raht zu / Nürnberg abgeschickt, auch in solcher qualitäth auff dem Reichs-/tag zu Augsburg A[nn]o 1530, da die Augsburgische Confession / dem Röm. Käyser Carolo V. übergeben worden, beygewohnet, ja / denn selbst der Erste Hertzog in Preussen Margg. Albrecht, alß / Er zu Nurnberg gewesen, wegen Verenderung seines Staaths / zu räthe gezogen, auch ihn sehr beliebet. Selbiger, weil Er / daß Interim, so der Röm. Käyser in dem Deutschen Land
[312r] introdu-/ciren lassen, nicht billigen wollen, hatt selbst von seinem // Ambt zu Nürnberg abgedancket und nach Königsberg zum Her-/tzogen Albrecht A[nn]o 1549 kommen (der ihn woll angenommen), / auch bey seiner Neuen Universitäth in Königsberg zum Primario / Professore Theologiae gemacht, den die andere Theologiae Professores / alß D. Hegeman und D. Isinderus, Fr[idrich] Staphylus cediren müssen. / Ja M. Funck, der die Pfarre in der Altstadt verwaltete, cedirte / Ihm selbige, weil sie zu der Zeit die Oberste Stelle hatt, und war / selbiger beym Hetzog in solchen ansehen, daß er keinen nicht / lieber alß den Osiander hörete: drumb er einen sonderlichen / Gang auß dem Schloß Königsberg in die Altstädtische Kirche sei-/netwegen machen lassen, daß er ihn nur hören möchte. /

§3. Diese Ehr und Vorzug, so D. Osiander hatte, wurd von / vielen, vornehmlich denen Theologis D. Isinder, Hegeman undt / Staphylo sehr beneydet, drumb sie auff seine Actiones, Lectiones, / Disputationes grosse Acht hatten, ob sie nicht etwa was finden / möchten, dadurch sie Ihn in Unglimpff bey dem Hertzog, bey dem / Lande und der Lutherischen Kirchen bringen könten. /

§4. D. Osiander stellet eine disputation von der Buß, die er / Anno 1549 gehalten. Dem opponiret M. Matthias Lauterwaldt, / (ein Man von hefftigen Eyfer und disputir-Sucht, von dem Philip-/pus Melanchton[qq(85)], alß er höret, daß er gestorben were, gesagt: „Mat-/thias Ὄλυλος [!][212] nuper mortuus, fortassis iam in Cymba cum Charonte / disputat"), dem beygestanden D. Johannes Brettschneider, ein / Medicus und Mag. Fabianus Stofferus. Die contrarias Theses an-/geschlagen und ein ergerlichs Katzbalgen vom

[qq(85)] In Epistola ad Camer. p. 690. Edit. Lips. A[nn]o 1569.

[Liber continens continua serie. Epistolas Philippi Melanchthonis scriptas annis XXXVIII. Ad loach. Camerar., Lipsiae, 1569.]

pasitelkiamas spręsti daugelį svarbių religijos reikalų, kaip antai garbioji Niurnbergo taryba jį buvo nusiuntusi į pokalbį, vykusį tarp daktaro Lutherio ir Zwinglio bei kitų Šveicarijos teologų, tokiu pat statusu jis dalyvavo reichstage Augsburge 1530 metais, kai Romos imperatoriui Karoliui V buvo įteiktas Augsburgo tikėjimo išpažinimas, net ir pirmasis Prūsijos valdovas, markgrafas Albrechtas, būdamas Niurnberge, tarėsi su juo dėl savo valstybės pertvarkymo, taip pat jį labai mylėjo. Šis Osianderis, nenorėdamas sutikti su Romos imperatoriaus draudimu tęsti religinius ginčus vokiečių žemėse,
[312r] pats atsisakė // tarnybos Niurnberge ir 1549 metais atvyko į Karaliaučių pas kunigaikštį Albrechtą (šis jį mielai priėmė). Savo naujajame universitete padarė jį teologijos profesoriumi primarijumi, kuriam kiti teologijos profesoriai, dr. Hegemanas ir dr. Isinderas, Fr. Staphylas, turėjo užleisti vietą. O magistras Funckas, turėjęs parapiją Senamiestyje, perleido ją Osianderiui, nes tuo metu ji turėjo aukščiausią rangą, ir kunigaikštis Osianderį taip gerbė, kad nieko kito nenorėjo klausytis, o tik jo, todėl liepė įrengti jam specialų taką iš Karaliaučiaus pilies į Senamiesčio bažnyčią, kad galėtų jo klausytis.

§3. Šitos garbės ir privilegijuotos padėties, kurią turėjo dr. Osianderis, daug kas, o pirmiausia teologai dr. Isinderis, Hegemanas ir Staphylas, labai pavydėjo, todėl jie labai akylai stebėjo jo veiksmus, paskaitas, disputus, ar negalėtų ko nors rasti, kuo galėtų jį apjuodinti kunigaikščio akyse, prieš visą kraštą ir Liuteronų bažnyčią.

§4. Dr. Osianderis 1549 metais paskelbė disputo tezes apie atgailą. Jam oponavo magistras Matthijas Lauterwaldtas, didelio stropumo ir didelės disputavimo aistros apimtas vyras, apie kurį Philippas Melanchtonas[qq(85)], išgirdęs, kad jis mirė, pasakė: „Motiejus *Grynamiškis* [vokiškos pavardės *Lauterwald* vertimas į graikų kalbą] ką tik mirė, galbūt jau valtyje su Charon(t)u ginčijasi"; jam pritarė dr. Johannas Brettschneideris, medikas ir magistras Fabianas Stofferas. Prikalė prieštaraujančias tezes ir sukėlė

[212] *Scr. err.*: ὄλυλος.

disputiren in Theo-/logischen Sachen gemacht. Und solches geschehen, alß Hertzog Alber-/tus ausserhalb Landes war, an dem dieser gantzer Handel schrifft-/lich berichtet worden. /

§5. Der deßwegen mit Philippo Melanchtone davon schrifft-/lich conferirte und den Osiander nicht verdammen kunte, weil / Osiander durch die Busse die gantze Bekehrung eines Men-/schen zu Gott verstunde. /

§6. Woran aber Osiandri Wiederpart sich stieß, war die-/ses, daß Osiander die Busse also beschriebe, alß sey sie eine / Erkendtniß und detestation der Sünde, von einem Glaubigen / Menschen geschehen, mit dem festen Vorsatz, sein Leben zu bessern, / und hatt sich nicht der formalien gebraucht, derer sich die / Wittenbergische Theologi gebraucht, da sie zwey theile der / Buß setzen: den Glauben und die Reue wegen der / Sünden. Deßgleichen defendirt Philippus Melanchton den / Osiander, der offentlich lehrete, daß
[312v] Gott in Unß wohnete, // deßwegen man Ihn nicht mit sünden und lastern außtreiben / solte und dergleichen mehr. /

§7. Alß nun der Hertzog ins Land kam, solches erger-/liches verfahren des Lauterwaldts und adhaerenten ver-/nommen, hats Ihm thu[n]lich [!][213] zu sein erachtet, umb solches un-/nützes Zancken und solche disputier Sucht zu hemen, die dis-/putaciae animalia M. Lauterbach, den Bretschneider, Stosserum / abzuschaffen und ihr dienstes zu entsetzen. Da Er den auch / einige Studenten, die sich auch in diesen Streitt ohn Ursach / mit ergernüß der Einfeltigen eingemenget, eine Zeitlang / incarceriren lassen[rr(86)]. /

§8. Hernachmals hette Osiander eine Lectiones vom / Ebenbild Gottes. Da ihm seine Gegener Eins und daß an-/dere auffgeschnapt, welches sie zum Übelsten außdeuteten, gleich-/sam hätte Osiander gelehrt, das Christus gebohren und am / Creutz gestorben were, wenn der Mensch nicht gesündigt hette. / Solche falsche Aufflage zu heben, hatt Osiander Anno 1550, den / 16. Decemb[ris] ein Tractat geschrieben, da Er mit 10 Gründen / beweisen will, daß der Sohn Gottes, wenn er gleich we-/re Mensch worden, doch nicht gestorben were, deßgleichen / auch vom Ebenbild Gottes bewieß er, daß der Sohn Got-/tes nicht nach der Gottheit, sondern nach der Menschheit / daß Ebenbild Gottes seye. Undt dergleichen mehr, welche / Sache aber D. Osiander nur vor eine Theologische Scientz / undt einer privat opinion

[rr(86)] Lucas Osiander. Cent. 16. Hist. Eccles. pag. 11. in initos.

[Osiander, Lucas, *possib.*: Kurtze Kirchen Historia. Darinnen zu sehen wie die Christliche Kirch [...] fortgepflantzt worden, Straßburg, 1630.]

apmaudžias peštynes disputuojant apie teologinius dalykus. Ir tai vyko, kai kunigaikštis Albrechtas buvo išvykęs iš šalies, ir jam apie visą šitą reikalą buvo pranešinėjama raštu.

§5. Jis dėl to raštu tarėsi su Philippu Melanchtonu ir negalėjo Osianderio prakeikti, nes Osianderis visą žmogaus atsivertimą į Dievą suprato per atgailą.

§6. O prie ko Osianderio priešininkai kibo, buvo tai, kad Osianderis atgailą aprašinėjo esant nuodėmės pripažinimu ir bjaurėjimusi ja, kai tikintis žmogus tvirtai pasiryžęs pagerinti savo gyvenimą, ir čia nereikėjo tų formalumų, kuriuos praktikavo Vitenbergo teologai, nes jie pripažino dvi atgailos dalis – tikėjimą ir nuodėmių gailėjimąsi. Todėl Philippas Melanchtonas gynė
[312v] Osianderį, kuris viešai mokė, kad Dievas gyvena mumyse, // tad nereikia jo išvaryti nuodėmėmis ir ydomis, ir pan.

§7. Kai kunigaikštis atvyko į šalį ir susipažino su tokiu apmaudžiu Lauterwaldto bei jo šalininkų elgesiu, jis, norėdamas sustabdyti tokį nenaudingą ginčijimąsi ir tokią disputavimo maniją, palaikė reikiamu dalyku disputavimo aistruolius Lauterbachą, Bretschneiderį, Stosserą pašalinti ir atleisti iš tarnybos. Taip pat ir keletą studentų, kurie be jokios priežasties su naivuolišku nepasitenkinimu įsikišo į šitą ginčą, liepė kuriam laikui pasodinti į karcerį[rr(86)].

§8. Vėliau Osianderis skaitė paskaitą apie Dievo gyvavaizdį. Priešininkai šį bei tą pasigavo ir interpretavo tai kuo blogiausiai: neva Osianderis mokęs, kad Kristus būtų gimęs ir ant kryžiaus numiręs, jei žmogus ir nebūtų daręs nuodėmių. Kad paneigtų tokį klaidingą kaltinimą, Osianderis 1550 metais gruodžio 16 dieną parašė traktatą, kuriame jis, pateikdamas 10 argumentų, norėjo įrodyti, kad Dievo sūnus, jei iš karto būtų tapęs žmogumi, tai juk nebūtų miręs, taip pat ir dėl Dievo gyvavaizdžio įrodinėjo, kad Dievo sūnus esąs Dievo gyvavaizdis ne pagal dieviškumą, o pagal žmogiškumą. Ir apie panašius dalykus. Tačiau dr. Osianderis tai laikė teologijos žinovų sritimi

[213] *MSB:* thunlich.

und vor keinen Glaubens Arti-/cul hielte, und deßwegen mit keinem Streiten wolte. /

Hatt also Osiander Friede gesucht, weil er woll sahe, daß / viele wieder Ihn sich aufflehnten und Zanck und Zwie-/tracht zu suchen sich bemüheten. Und hatt dahero auch / diese Materia weiter hie von seiten Osiandri materia litis / nicht seyn sollen. /

§9. Allein von seiten der Theologorum wolte daß Strei-/ten nicht auffhören und verklagte Fridrich Staphylus / nebst andern Theologen den Osiander beym Fürsten Alber-/to an; daß er eine falsche Lehr von der Rechtfertigung des / Menschen führete, und bathen, daß er solches steuren solte. /

§10. Der Hertzog ließ den D. Osiandrum vor sich for-/dern, entdeckte Ihm die Anklage der Theologorum; drauff / Osiander sich erbote, die Rechtfertigung seiner Lehr von der / Rechtfertigung auß der Heiligen Schrifft, auch solche vor / Ihr Hochfürst[liche] Durchl. ⌈und aller Welt[214] zu behaupten. //
[313r][215] Deßwegen der Hertzog Ihm anbefohlen, seine Meinung von / der Rechtfertigung kurtz zu verfassen und im Collegio zu pro-/poniren. /

§11. Osiander erklerete sich, solchs zu thun, und schieb folgende / Disputation, so den 24. Octob[ris] A[nn]o 1550 gehalten worden: /

1. Sanctus Paulus[ss(87)], quum ad Galatas inquit, si data esset Lex quae pos-/set vivificare, vere ex Lege esset iustitia[70], totam iustificationis nostrae vim, brevis-/sime simul et absolutissime complexus est. /

2. Nihil enim iustificat, quod non et vivificet. Nihilq[ue] vicissim vivificat, quod / non simul etiam iustificet./

3. Ita ut recte dicamur iustificari fide[tt(88)]. Quia iustus fide vivit. /

4. Iustificare enim propria et primaria institutione, significat ex impio iustum / facere, hoc est, mortuum ad vitam revocare. /

5.[uu(89)] Id quod proprium opus est omnipotentiae, sapientiae et bonitatis divinae, / non minus quam creare. /

[ss(87)] Galat. 3.
[*Q. ex multis ed.:* Biblia d.i. ganze Heil. Schrift teutsch durch Mart. Luther..., Strassburg, 1624; 1626; Biblia oder die ganze Heil. Schrift, Lüneburg, 1626; Nürnberg, 1632; 1651; 1644; Lüneburg, 1654; 1659.]

[tt(88)] Hab. 2. Rom. 1. Gal. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

ir asmenine nuomone, o ne tikėjimo postulatu, todėl su niekuo nenorėjo ginčytis.

Taigi Osianderis ieškojo taikos, nes gerai matė, kad daugelis stoja prieš jį ir ieško vaidų bei nesantaikos. Tad ir šita tema, Osianderio nuomone, neturėjo prisidėti prie apjuodinimo.

§9. Tačiau teologai ginčo nebaigė ir Fridrichas Staphylas kartu su kitais teologais apskundė Osianderį kunigaikščiui Albrechtui, kad jis dėstąs klaidingą mokymą apie žmogaus nuteisinimą, ir prašė jo palaikymo.

§10. Kunigaikštis liepė pakviesti dr. Osianderį ir parodė jam teologų laišką; Osianderis pasišovė savo mokymą apie nuteisinimą pagrįsti nuteisinimu iš
[313r] Šventojo Rašto ir Jo kunigaikštiškajai Šviesybei, ir visam pasauliui. // Todėl kunigaikštis jam paliepė savo nuomonę apie nuteisinimą trumpai išdėstyti ir viešai pateikti kolegijoje.

§11. Osianderis sutiko tai padaryti ir parašė toliau pateikiamas tezes disputui, kuris buvo surengtas 1550 metų spalio 24 dieną.

1. Šventasis Paulius[ss(87)], sakydamas galatams, kad jei būtų duotas Įstatymas, kuris galėtų teikti gyvybę, tikrai iš Įstatymo būtų teisingumas [*Gal 3, 21*][70], visą mūsų nuteisinimo prasmę trumpiausiai ir kartu absoliučiai (absolutissime) aprėpė.

2. Niekas nenuteisinamas, kas kartu ir neatgaivinamas. Ir, atvirkščiai, niekas neatgaivinamas, kas kartu ir nenuteisinamas.

3. Tad teisingai galima sakyti, kad esame nuteisinami tikėjimu[tt(88)]. Juk teisusis gyvena pagal tikėjimą.

4. Juk nuteisinti pagal išskirtinį ir pirminį sprendimą reiškia iš nedoro padaryti teisų, tai yra mirusį grąžinti į gyvenimą.

5.[uu(89)] Tai, kas ne mažiau, negu kurti, yra išskirtinis Dievo visagalybės, išminties ir gerumo darbas.

[uu(89)] Rom. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

⌈...[214] *MSB abs.* [215] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. bands Buchs H.

6. Transfertur tamen saepe ad aliam significationem, in qua idem valet, quod / iustum existimare, confiteri, testari, vel pronunciare. /

7. Lex autem peccatum ostendens[xx(90)] et iram operans, cum ministerium sit mor-/tis, tantum abest, a iustificandi efficacia, quantum mors abest ab ipsa vita. /

8. Non loquimur autem hic, de vita et morte corporis, sed de vita et morte / animae. /

9. Anima enim ut peccato dominante mortua est, ita Christo per fidem / inhabitante vivit. /

10. Fidem autem vocamus, non carnalem humanae mentis assensum, quo / cuivis quidvis credimus, sed motum spiritualem, quem Deus per verbum / praedicatum et spiritum[yy(91)] suum sanctum in cordibus nostris excitat, ut in / Jesum Christum filium eius unigenitum credamus./

11. Et haec fides recte describitur ad Hebraeos[zz(92)]*. Quod sit hypostasis rerum / sperandarum, argumentum non apparentium. /

12. Facile autem sobrie philosophantibus concedimus, hanc fidem esse qualita-/tem, modo ipsi nobis vicissim concedant, non esse physicam, aut Aristotelicam, / sed super-naturalem, divinitus in nobis excitatam. /

13. Nec eosdem reprehendimus, cum dicunt eam relative sese habere ad verbum / Evangelii, cum recte intellectum, non nihil lucis affere queat. /

14. Obiectum enim fidei[a(93)], ad quod et fides refertur, est Jesus Christus, Dei / et Mariae filius, per Verbum Evangelii nobis oblatus et donatus, fideq[ue] a nobis / apprehensus. //

[313v] 15. Et sicut servus qui dicitur, cum dominum non habeat, revera [!][216] servus non est. / Ita fides quae Christum non apprehendit, complectitur et possidet[b(94)], revera / Christiana fides non est, sed assensus carnalis, vel ex sangvinibus, vel ex volun-/tate carnis, vel ex voluntate viri ortum habens. /

16. Quare fides iustificans in sacris literis, semper intelligenda est per Synec-/dochen, ut scilicet includat obiectum suum, dominum nostrum Jesum Christum. /

[xx(90)] Rom. 7. Rom. 4. 2. Cor. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[yy(91)] Colos. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[zz(92)] Hebre. 11.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

6. Vis dėlto dažnai suteikiama kita reikšmė, kai [toks nuteisinimas] reiškia tą patį, ką [reiškia] teisingai vertinti, išpažinti, liudyti arba skelbti.

7. O įstatymas, skatinantis nusidėti[xx(90)] ir daryti pikta, nes yra mirties pagalbininkas, yra tiek nuo nuteisinimo veiksmingumo nutolęs, kiek mirtis nutolusi nuo paties gyvenimo.

8. Tačiau čia kalbame ne apie kūno gyvybę ir mirtį, o apie sielos gyvybę ir mirtį.

9. Juk kaip siela, viešpataujant nuodėmei, būna mirusi, taip, per tikėjimą joje gyvenant Kristui, ji būna gyva.

10. O tikėjimu vadiname ne kūnišką žmogaus minties pritarimą, kai patikime kažkuo dėl ko nors, bet dvasinį polėkį, kurį Dievas per paskelbtą žodį ir savo šventą dvasią[yy(91)] mūsų širdyse sužadina, kad tikėtume jo vienatiniu sūnumi Jėzumi Kristumi.

11. Ir šis tikėjimas tiksliai aprašomas žydams[zz(92)]. Tai būtų hipostazė dalykų, kurių reikia viltis, nors jie neatrodo kaip įrodymas.

12. Lengvai sutinkame su blaiviai filosofuojančiais, kad šis tikėjimas yra savybė, jei tik jie patys su mumis savo ruožtu sutiktų, kad [šis tikėjimas] nėra fizinis arba aristotelinis, bet antgamtinis, Dievo valia mumyse pažadintas.

13. Ir tų pačių [filosofų] nepeikiame, kai sako, kad jis [t. y. tikėjimas] būna sąlygiškai susijęs su Evangelijos žodžiu, nes [pastarasis], teisingai suvoktas, galėtų suteikti šiek tiek šviesos.

14. Juk tikėjimo objektas[a(93)], į kurį ir krypsta tikėjimas, yra Jėzus Kristus, Dievo ir Marijos sūnus, per Evangelijos žodį mums paaukotas ir dovanotas, ir per tikėjimą mūsų pasiektas. //

[313v] 15. Ir kaip vadinamasis vergas, kai neturi šeimininko, iš tiesų nėra vergas, taip ir tikėjimas, kuris nepasiekia, neapglėbia Kristaus[b(94)], iš tiesų nėra krikščioniškas tikėjimas, bet yra kūniškas prijautimas, kylantis arba iš skysčių/kraujo (ex sanguinibus), arba iš kūniškos valios (ex voluntate carnis), arba iš nuodų poveikio (ex voluntate viri).

16. Todėl nuteisinantį tikėjimą Šventajame Rašte visuomet reikia suprasti per sinekdochą – būtent, kad [jis] apima savo objektą – mūsų Viešpatį Jėzų Kristų.

[a(93)] Esa. 9.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[b(94)] Joh. 1.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

* *Scr. err.:* haebreos. [216] *Scr. err.:* reverae.

17. Sicut enim Regius Propheta[c(95)] Calicem suum vocat inebriantem, cum non / calix ipse; sed vinum in calice contentum, possit inebriare. Ita scriptura sa-/cra, vocat fidem ustificantem, cum tamen non fides, sed Christus fide com-/prehensus, possit vivificare et iustificare. /

18. Ipse enim factus est nobis a Deo, Sapientia, iustitia, sanctificatio et redemptio[d(96)]. /

19. Hinc magna fiducia et constanter asserimus, fidem neq[ue] qua qualitas est, neq[ue] / qua relatio, neq[ue] qua eximia virtus, neq[ue] ulla sua dignitate, nos iustificare, / sed tantum qua obiectum suum Christum apprehendit et nobis unit. /

20. Fides itaq[ue] corda[e(97)] nostra praeparans et purificans, iustificat accipiendo et / possidendo, Deus autem iustus et iustificans eum, qui est ex fide Jesu Christi, / iustificat, iustitiam suam nobis in Christo donando et conferendo. /

21. Cum enim duplex Iustitia sit, Dei scilicet et hominum, fide, non hanc / humanam, sed illam Dei Iustitiam apprehendimus. /

22. Quae non ideo tantum dicitur Iustitia Dei, quod coram Deo valeat / et accepta sit, sed quod revera est Iustitia Dei. Nempe Domini nostri / Jesu Christi[f(98)] qui est Deus benedictus in saecula, amen. /

23. Dominus enim de coelo prospexit[g(99)] super filios hominum, ut videat, si est intelligens aut requirens Deum. /

24. Verum non est iustus quisquam, aut intelligens, aut requirens Deum.[Ibidem k/]

25. Omnes enim declinaverunt simul inutiles facti sunt, non est qui / faciat bonum, non [!][217] est usq[ue].[Ibidem k] ad unum. /

26. Sed solus[h(100)] Dominus noster Jesus Christus, qui legem et omnem / iustitiam adimplevit, iustus est, iuxta illud Zachariae 9. : „Ecce rex tu-/us venit tibi Iustus“[71].

[c(95)] Psalmo 23.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[d(96)] 1. Cor. 1.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[e(97)] Actor. 15. Rom. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[f(98)] Rom. 9.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

17. Juk kaip Karališkasis Pranašas[c(95)] savo taurę vadina svaiginama, nors ne pati taurė, bet taurėje esantis vynas gali nugirdyti, taip Šventasis Raštas tikėjimą vadina nuteisinančiu, nors vis dėlto ne tikėjimas, bet Kristus, suvoktas tikėjimu, gali teikti gyvybę ir nuteisinti.

18. Juk pats [Kristus] buvo mums Dievo suteiktas [kaip] išmintis, teisingumas, pašventinimas ir atpirkimas[d(96)].

19. Tad su dideliu pasitikėjimu ir tvirtai teigiame, kad tikėjimas mūsų nenuteisina nei [tuo], kiek yra savybė, nei kiek – santykis, nei kiek – ypatinga dorybė, nei kokia nors savo vertybe, bet tiktai [tuo], kiek pasiekia savo objektą – Kristų – ir su mumis [jį] suvienija.

20. Taigi tikėjimas, mūsų širdis[e(97)] paruošiantis ir apvalantis, nuteisina priimdamas ir užvaldydamas, o Dievas, teisus ir nuteisinantis tą, kuris yra pagal tikėjimą Jėzaus Kristaus, nuteisina, savo teisingumą mums Kristuje dovanodamas ir atiduodamas.

21. Juk nors teisingumas esti dvejopas, būtent Dievo ir žmonių, tikėjimu ne pastarąjį, žmogiškąjį, bet aną – Dievo Teisingumą – pasiekiame.

22. Jis vadinamas Dievo Teisingumu ne tik dėl to, kad galioja Dievo akivaizdoje ir buvo suvoktas, bet kad iš tiesų yra Dievo Teisingumas. Be abejo, [šis Teisingumas yra] mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus[f(98)], kuris yra Dievas, palaimintas per amžius, amen.

23. Juk Dievas pažvelgė iš dangaus[g(99)] į žmonių vaikus, kad matytų, ar yra mąstantis arba ieškantis Dievo.

24. Tačiau nėra teisus kas nors – ar mąstantis, ar ieškantis Dievo.

25. Juk visi nupuolė, vos tik tapo nenaudingi, nėra, kas daro gera, nėra nė vieno.

26. Bet vienintelis[h(100)] mūsų Viešpats Jėzus Kristus, kuris įvykdė įstatymą ir visą teisingumą, yra teisus pagal aną Zacharijo [pranašystės] 9 [skyriaus sakinį]: „Štai ateina pas tave tavo Teisusis karalius.“[71]

[g(99)] Psalm 13. et 53. Rom. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[h(100)] Matth. 4. et 5.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[217] *Scr. err.:* nos.

27. Neq[ue] vero ideo Iustus est, quia legem adimplevit, sed quia e Iusto / patre, ab aeterno Iustus filius natus est, iuxta illud[i(101)] „Pater iuste, / mundus te non cognovit“[72].

28. Eadem igitur est iustitia patris et filii[k(102)] adde si libet, et Spiritus [!][218] / sancti, quae iustus ipse iustificat impium, nempe Iustitia Dei qua / eadem est et Iustitia fidei. //

[314r] 29. Quia vero extra Christum nemo iustus est[l(103)], sed omnes mortui de-/ lictis, natura sunt filii irae, non confertur cuipiam Iustitia Dei et vita ae-/ terna, nisi prius ei remissa fuerint peccata per sanguinem Christi. /

30. Unde iustificationis duas partes libenter [!][219] agnoscimus, Remis-sionem / videlicet peccatorum et Reconciliationem. /

31. Reconciliationem vero non illo vulgari modo accipimus, quo homo re-/conciliatur homini, sed theologice (ut Deo reconciliari idem sit, quod Chri-/sto uniri, ex eo renasci, illum in nobis et nos in illo esse, per illum vivere / eiusdemq[ue] in nobis inhabitantis Iusticia, iustos censeri). /

32. Christus [!][220] enim sponsus noster[m(104)] desponsat nos [!][221] sibi, virginem castam[n(105)], / hoc est, nulla idololatrica doctrina corruptam, et de-sponsat nos sibi in / sempiternum, in iusticia et iudicio[o(106)], in misericordia et miserationibus et / desponsat nos sibi FIDE. /

33. Unde cum eo sumus una caro[p(107)] membra scilicet corporis eius, caro / de carne eius et os ex ossibus eius. /

34. Propter hoc relinquet homo patrem et matrem et adherebit uxori suae, / et errunt duo in carnem unam. Hoc mysterium magnum est in Christo et ecclesia[222]. /

35. Hinc nascimur in illo et ex illo, ex aqua et spiritu[q(108)], non ex cor-rupt-/tibili, sed incorruptibili semine, per vivum verbum Dei et permanens / in aeternum. /

i(101) Joh. 17.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
k(102) Rom. 4.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
l(103) Ephes. 2. Colos. 2.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
m(104) Joh. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
n(105) 2. Corin. 11.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

27. Tačiau ir ne dėl to yra Teisusis, kad įvykdė įstatymą, bet kad iš Tei-siojo tėvo nuo amžių gimė Teisusis sūnus[i(101)], pagal aną [sakinį:] „Teisusis Tėve, pasaulis tavęs nepažino.“[72]

28. Taigi toks pats yra tėvo ir sūnaus teisingumas[k(102)]. Pridėk, jei yra noro, ir Šventosios Dvasios [teisingumą], kuriuo pati [Dvasia, būdama] tei-si, nuteisina nedorą, be abejo, Dievo Teisingumu, kuris yra toks pats kaip tikėjimo Teisingumas. //

[314r] 29. O kadangi be Kristaus niekas nebūna teisus[l(103)], bet visi mirę dėl ydų iš prigimties yra piktybės sūnūs, niekam nesuteikiamas Dievo Teisingumas ir amžinas gyvenimas, jei prieš tai jam nebus atleistos nuodėmės per Kristaus kraują.

30. Tad noriai pripažįstame dvi nuteisinimo dalis – būtent nuodėmių atleidimą ir susitaikymą.

31. O susitaikymą suprantame ne anuo kasdienišku būdu, pagal kurį žmogus susitaiko su žmogumi, bet teologiškai (kad susitaikyti su Dievu reiškia tą patį, kaip susivienyti su Kristumi, iš jo atgimti, [reiškia] kad jis yra mumyse ir mes jame, per jį gyvena ir jo paties, mumyse gyvenančio, Teisingumas, [per jį] vertinami teisieji).

32. Juk Kristus, mūsų sužadėtinis[m(104)], sužieduoja su savimi mus, skaisčią mergelę[n(105)], tai yra nesugadintą jokio stabmeldiško mokymo, ir sužieduoja su savimi mus amžinai teisingumu ir teismu[o(106)], gailestingumu ir atleidimais, ir sužieduoja mus su savimi TIKĖJIMU.

33. Todėl su juo esame vienas kūnas, būtent jo kūno nariai[p(107)], kūnas iš jo kūno ir kaulas iš jo kaulų.

34. Dėl šito paliks žmogus tėvą ir motiną ir šliesis prie savo žmonos, ir bus du viename kūne. Tai yra didelė Kristaus ir Bažnyčios paslaptis.

35. Dėl to gimstame jame ir iš jo, iš vandens ir dvasios[q(108)], ne iš su-gadinamos, bet iš nesunaikinamos sėklos, per gyvąjį Dievo žodį, išliekantį amžiams.

o(106) Osec. 2.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
p(107) Ephes. 5.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
q(108) Joh. 3.1. Petri 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[218] *Scr. err.:* Spiritu. [219] *Scr. err.:* liberter. [220] *Scr. err.:* Christum. [221] *Scr. err.:* non. [222] *In d. m.:* Ibidem 5.

36. Porro hoc semen Dei in credentibus et electis[r(109)] manet. Unde et fi-/lii Dei, ac divinae naturae consortes efficimur, qui enim Deo adhaeret, fit /unus spiritus cum eo. /

37. Nunq[uam][223] tamen cum Deo unus spiritus fieremus, nisi prius cum Christo / una caro essemus. /

38. Habitat itaq[ue] Christus per fidem[s(110)] in cordibus nostris, ut Paulus vult, et / per consequens etiam Pater et Spiritus Sanctus. /

39. Quia in Christo inhabitat[t(111)] omnis plenitudo divinitatis corporali-/ter, et per consequens etiam in iis, in quibus Christus habitat. /

40. Quod ut fieret[u(112)], Christus a patre precibus obtinuit, dicens: / „Non pro eis tantum rogo sed pro iis, qui per verbum eorum creditu-/ri sunt in me, ut omnes unum sint, sicut tu pater in me et ego in te, / ut et ipsi in nobis unum sint, sicut nos unum sumus. EGO IN EIS et / TU IN ME, ut sint consummati in unum." /

41. Praeterea, id ita futurum, nobis promisit, inquiens: „Qui manducat / meam carnem et et bibit meum sanguinem in me manet et EGO IN IL-LO[x(113)]." /

42. Item. „Si quis diligit me, sermonem meum servabit et pater meus di-/ligit eum et ad eum veniemus, et MANSIONEM, APUD EUM FA-/ CIEMUS[y(114)][73]." //

[314v] 43. Item. „Rogabo patrem et alium paracletum dabit vobis, ut MANE- / AT VOBISCUM IN AETERNUM. Spiritum veritatis, quem mundus / non potest accipere[z(115)][74]. Qui autem spiritum Christi non habet, hic non est eius[75]." /

44. Item. „In illo die cognoscetis, quia ego sum in patre meo et vos in me / ET EGO IN VOBIS"[aa(116)][76]. /

[r(109)] 1. Joh. 3. Gal. 3. 2. Pet.1. 1. Cor. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[s(110)] Ephes. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[t(111)] Collos. 2.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[u(112)] Johan. 17.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[x(113)] Johan. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

36. Toliau šioji Dievo sėkla lieka tikinčiuose ir išrinktuosiuose[r(109)]. Todėl ir Dievo sūnumis bei dieviškos prigimties dalininkais pasidarome, nes, kas šliejasi prie Dievo, tampa viena dvasia su juo.

37. Vis dėlto niekuomet netaptume su Dievu viena dvasia, jei prieš tai nebūtume su Kristumi vienas kūnas.

38. Taigi, kaip mano Paulius, Kristus per tikėjimą gyvena[s(110)] mūsų širdyse, vadinasi, taip pat ir Tėvas, ir Šventoji Dvasia.

39. Kadangi Kristuje kūniškai gyvena[t(111)] visa dieviškumo pilnatvė, vadinasi, taip pat ir tuose, kuriuose gyvena Kristus.

40. Kad tai įvyktų[u(112)], Kristus maldomis iš tėvo išprašė pasakęs: „Prašau ne tik už tokius [t. y. kuriuose gyvenu], bet ir už tuos, kurie per jų žodį įtikės mane, kad visi būtų viena, kaip tu, tėve, manyje ir aš tavyje, kad ir tie mumyse būtų viena, kaip mes esame viena. AŠ JUOSE ir TU MANYJE, idant būtų sudėti į viena."

41. Be to, mums pažadėjo, kad taip bus, taręs: „Kas valgo mano kūną ir geria mano kraują, pasilieka manyje ir AŠ JAME."[x(113)]

42. Taip pat. „Jei kas mane myli, laikysis mano žodžio, ir mano Tėvas jį myli, ir ateisime pas jį, ir BUVEINĘ PAS JĮ ĮKURSIME."[y(114)][73] //

[314v] 43. Taip pat. „Aš paprašysiu Tėvą, ir jis duos jums kitą Globėją, kad PASILIKTŲ SU JUMIS PER AMŽIUS, – Tiesos Dvasią, kurios pasaulis neįstengia priimti"[z(115)][74]. „O kas neturi Kristaus Dvasios, tas nėra jo."[75]

44. Taip pat. „Tai dienai atėjus, jūs suprasite, kad aš esu savo Tėve ir jūs manyje, ir AŠ JUMYSE."[aa(116)][76]

[y(114)] Johan. 14.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[z(115)] Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[aa(116)] Joh. 14.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[223] *Abr. err.*

45. Ac diligenter hortatur, ut ita in ipso perseverem[us] dicens: „non mundi estis / propter sermonem, quem loquutus sum vobis[bb(117)]. Manete in me, et EGO IN / VOBIS“[77]. /

46. Hinc Paulus in Domino sancte gloriatur[cc(118)], se ministrum a Deo consti-/tutum ad praedicandum verbum Dei, quod sit mysterium a seculis abscondi-/tum, nunc autem patefactum, sanctis, quibus voluerit Deus notum facere, / quae sunt divitiae gloriae mysterii huius, quod est CHRISTUS IN NOBIS[78]. /

47. Hinc audet et dicit: „Vivo, iam non ego[dd(119)], VIVIT ERGO IN ME / CHRISTUS. Quod autem nunc vivo in carne, in fide vivo filii Dei“[79]. /

48. Item: „an experimentum quaeritis eius[ee(120)], qui IN ME LOQUITUR / CHRISTUS“[80]./

49. Hinc Corinthios hortatur, inquiens: „Vos (Ibidem)[224] ipsos tentate [!][225], num sitis in / fide, vos ipsos probate. An non cognoscitis vosmetipsos; quod JESUS CHRI-/STUS IN VOBIS EST? Nisi forte reprobi estis“[81]. /

50. Item: „Templum[ff(121)] Dei sanctum est[82] quod estis vos, sicut dicit Deus, / Inhabitabo in illis, et inambulabo [!][226] et ero illorum Deus“[83]. /

51. „Proprio filio suo non pepercit Deus[gg(122)], sed pro nobis omnibus tradidit / illum“[84]. Igitur fieri nequit, ut non etiam omnia cum illo nobis donet. /

52. Qui autem omnia nobis cum illo donat, multo magis ipsum filium to-/tum, quicquid is est, nobis ante donavit. Iuxta illud: „Puer natus est nobis / et filius datus est nobis“[85]. /

53. Hinc iustitia eius essentiali iusti sumus, iuxta illud[hh(123)]. Hoc est nomen / quod vocabunt eum – DOMINUS Iustitia nostra[86]. /

54. DOMINUS enim, ut illic in hebraeo ponitur, nomen Dei ineffabile / est et nulli creaturae communicabile, unicamq[ue] divinam essentiam, tri-/

bb(117) Joh. 15.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
cc(118) Col. 1.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
dd(119) Galat. 2.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
ee(120) 2. Corint. 13.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

45. Ir uoliai ragina, kad taip jo atkakliai laikytumėmės, pasakęs: „Nesate [!] švarūs dėl žodžio, kurį jums kalbėjau[bb(117)]. Pasilikite manyje, ir aš jumyse pasiliksiu.“[77]

46. Dėl to Paulius Viešpatyje šventai giriasi[cc(118)], jog jis Dievo buvo paskirtas tarnu, kad skelbtų Dievo žodį, kuris buvo nuo amžių slėpta paslaptis, o dabar atskleista šventiesiems, kuriems Dievas panorėjo paskelbti, kokie yra šlovės turtai šios paslapties, kuri yra MUMYSE [esantis] KRISTUS[78].

47. Dėl to drįsta sakyti[dd(119)]: „Aš gyvenu, tačiau nebe aš, o GYVENA MANYJE KRISTUS. Dabar, gyvendamas kūne, gyvenu tikėjimu į Dievo Sūnų.“[79]

48. Taip pat: „Ar ieškote įrodymo to[ee(120)], kuris KALBA MANYJE [kaip] KRISTUS.“[80]

49. Dėl to ragina korintiečius, taręs: „Patikrinkite patys save, ar laikotės tikėjimo. Ištirkite save.[81] Ar jūs nepažįstate patys savęs, kad JĖZUS KRISTUS YRA JUMYSE? Jeigu taip, esate atmestini.“

50. Taip pat: „Dievo šventovė[ff(121)] yra šventa“[82], „kuri esate jūs, kaip sako Dievas – *Aš apsigyvensiu tarp jų ir ten vaikštinėsiu, aš būsiu jų Dievas.*“[83]

51. „Dievas nepagailėjo nė savo paties sūnaus[gg(122)], bet atidavė jį už mus visus.“[84] Taigi negali būti, kad kartu su juo ir viso [kitko] mums nedovanoja.

52. O [tas], kuris mums visa kartu su juo dovanoja, daug labiau patį sūnų visą, kad ir kas tik jis būtų, mums anksčiau padovanojo. Pagal aną [pasakymą]: „Gimė mums berniukas ir mums buvo duotas sūnus.“[85]

53. Dėl to esminiu teisingumu[hh(123)] esame teisūs, pagal aną [pasakymą], „Tai yra vardas, kuriuo jį vadins – VIEŠPATS mūsų Teisingumas.“[86]

54. Juk VIEŠPATS, kaip ten hebrajiškai pateikiama, yra netariamas Dievo vardas ir su jokia būtybe nesusijęs ir, atsižvelgiant į sūnaus įsikūnijimą,

ff(121) 1. Corint. 3. et 6. 2. Cor. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
gg(122) Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
hh(123) Hierem. 23.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

224 *Scr. supra lin.* 225 *Scr. err.*: tentare. 226 *Scr. err.*: imambulabo.

bus personis, Patri, Filio et Spiritui sancto communem, cum respectu ad / incarnationem filii, significat. /

55. Itaq[ue], periculose depravant sanctam scripturam, qui contendunt hic / legendum esse: „Dominus Iustificator noster", contra manifestam linguae / sanctae proprietatem, quam nec Iudaei negare audent. /

56. Hinc vitam eius essentialem vivimus et vivemus. Iuxta illud[ii(124)]: „sicut / misit me vivens pater, et ego vivo propter patrem, ita et qui manducat me / ipse quoq[ue] vivet propter me"[kk(125)][87]. Christus enim est verus Deus et vita aeterna. /

57. Ac nisi manducaverimus carnem filii hominis et biberimus eius sangui-/nem[ll(126)], non habebimus vitam in nobis. //

[315r] 58. Manducare autem eius carnem et bibere eius sanguinem[mm(127)] hic dum-/taxat nihil aliud est, quam credere ipsum, peccata nostra pertulisse [!][227] in / corpore suo et sanguinem suum effudisse in remissionem peccatorum no-/strorum, sed ita, ut hac fide cum illa una caro fiamus et sanguine eius / a peccatis lavemur[nn(128)]. /

59. Hinc gloria eius essentiali glorificati sumus[oo(129)]. Quia qui orat: „Pater / clarifica me claritate, quam habui apud te, priusquam mundus fieret"[88]. / Ille etiam dicit: „Et ego claritatem, quam dedisti mihi, dedi eis" [!][228][89]. /

60. Nam quos vocavit, eos et iustificavit, quos autem iustificavit, eos et glo-/rificavit[pp(130)][90]. /

61. Et nos omnes revelata facie gloriam domini speculantes, in eandem / imaginem transformamur, a claritate in claritatem, tanquam a Domini / spiritu[qq(131)][91]. /

62. Sumus itaq[ue] filii Dei, nec dum apparuit, quid futuri simus, sci-/mus autem, quod cum apparuerit, similes ei erimus[rr(132)][92]. /

[ii(124)] Joh. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[kk(125)] 1. Joh. ult.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[ll(126)] Joh. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[mm(127)] 1. Petri. 2. Matthei 36.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[nn(128)] Apocalip. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

reiškia vienintelę dievišką esybę, bendrą trims asmenims – Tėvui, Sūnui ir Šventajai Dvasiai.

55. Taigi pavojingai iškreipia Šventąjį Raštą [tie], kurie teigia, kad čia reikia skaityti: „Viešpats mūsų Nuteisintojas", nes prieštarauja akivaizdžiam šventosios kalbos ypatumui, kurio ir žydai nedrįsta atsisakyti.

56. Dėl to jo esminį gyvenimą gyvename ir gyvensime. Pagal aną [posakį][ii(124)]: „Kaip mane yra siuntęs gyvasis Tėvas ir aš gyvenu per Tėvą, taip ir tas, kuris mane valgo, gyvens per mane"[87]. Juk Kristus yra tikrasis Dievas ir amžinasis gyvenimas.

57. Ir jeigu ne(su)valgysime žmogaus sūnaus kūno ir ne(iš)gersime jo kraujo[ll(126)], neturėsime savyje gyvybės. //

[315r] 58. O valgyti jo kūną ir gerti jo kraują[mm(127)] bent jau čia yra ne kas kita, kaip tikėti, kad jis pats mūsų nuodėmes iškentė savo kūne ir savo kraują išliejo mūsų nuodėmėms atleisti, bet taip, kad šiuo tikėjimu kartu su anuo [Kristaus kūnu] taptume vienas kūnas ir jo krauju būtume apiplauti nuo nuodėmių[nn(128)].

59. Dėl to esame pašlovinti jo esmine šlove[oo(129)]. Kadangi [tas], kuris meldžiasi: „Tėve, pašlovink mane ta šlove, kurią esu pas tave turėjęs dar prieš atsirandant pasauliui"[88], tas taip pat sako: „Ir tą šlovę, kurią esi man suteikęs, aš perdaviau jiems."[89]

60. Nes kuriuos pašaukė, tuos ir nuteisino, o kuriuos nuteisino, tuos ir pašlovino[pp(130)][90].

61. Ir mes visi, atidengtu veidu žvelgdami į Viešpaties šlovę, persikeičiame į tą patį atvaizdą, iš garbės į vis didesnę garbę lyg iš Viešpaties Dvasios[qq(131)][91].

62. Taigi esame Dievo vaikai, ir dar nepasirodė, kas būsime, tačiau žinome, kad, kai pasirodys, būsime panašūs į jį[rr(132)][92].

[oo(129)] Joh. 17.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[pp(130)] Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[qq(131)] 2. Cor. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[rr(132)] 1. Joh. 3.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[227] *Scr. err.*: portulisse. [228] *Scr. err.*: eius.

63. Hinc etiam essentiali Caritate illius inflammamur, ad diligen-/dum ipsum et proximum propter ipsum[ss(133)]. Charitas enim Dei / diffusa est in cordibus nostris, per Spiritum sanctum qui datus est nobis. /

64. „Deus enim Caritas est, et qui manet in Caritate, in Deo manet, et / Deus in eo".[tt(134)][93] /

65. „Habemus autem hunc thesaurum in vasis fictilibus, ut sublimitas / sit virtutis Dei, et non ex nobis".[uu(135)][94] /

66. Quin etiam mors Christi, in quam per baptismum complantati su-/mus, in nobis efficax est[xx(136)] ad destruendum corpus peccati, et mortifican-/dum veterem hominem, Iuxta illud[yy(137)]: „SI CHRISTUS IN VOBIS / est. Corpus quidem mortuum est propter peccatum, Spiritus autem vita / est propter iustificationem"[95]. /

67. Omnis spiritus, qui confitetur Jesum Christum, ad hunc modum ve-/nisse et venire in carnem nostram ex Deo est[zz(138)][96]. /

68. Et omnis spiritus, qui non confitetur Jesum Christum ad hunc mo-/dum venisse in carnem nostram, ex Deo non est. Et hic est spiritus / Antichristi, de quo audivistis, quod venit, et iam nunc est in mundo. /

69. Errant itaq[ue] toto coelo, nec theologico nomine ulla ratione digni sunt, / quotcunq[ue] et quanticunq[ue] sunt, qui putant alia re, quam [!][229] solo vero et / vivo Deo, patre, filio incarnato, et spiritu sancto, nos posse iustificari, / vivificari, glorificari. /

70. Et quisquis hanc iustificationis nostrae rationem non tenet, quic-quid / profiteatur ore, certum tamen est, eum [!][230] esse Zwinglianum in corde[97]. /

71. Impossibile enim est, ut credat, verum [!][231] Corpus Christi in pane et ve-/rum sanguinem, eius in Calice, qui non credit Christum revera habi-tare / in Christiano homine. //

[315v] 72. Quisquis autem hanc iustificationis nostrae rationem, a Deo doc-/tus, probe tenet, is facile intelligit, non panem et vinum, sed verum cor-/

[ss(133)] Rom. 5.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[tt(134)] 1. Joh. 4.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[uu(135)] 2. Corint. 4.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[xx(136)] Rom. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

63. Dėl to taip pat užsiliepsnojame jo esmine Meile, kad mylėtume jį patį ir [savo] artimą dėl jo paties[ss(133)]. Juk Dievo meilė yra pasklidusi mūsų širdyse per Šventąją Dvasią, kuri yra mums duota.

64. Juk „Dievas yra meilė, ir kas pasilieka meilėje, tas pasilieka Dieve, ir Dievas pasilieka jame."[tt(134)][93]

65. „Deja, šį lobį mes nešiojamės moliniuose induose, kad būtų aišku, jog ta galybės gausa plaukia ne iš mūsų, bet iš Dievo."[uu(135)][94]

66. Ir netgi Kristaus mirtis, su kuria esame susieti per krikštą, mums yra veiksminga[xx(136)] suardant nuodėmės kūną ir numarinant senąjį žmogų pagal aną [posakį][yy(137)]: „JEI KRISTUS yra JUMYSE, tai nors kūnas yra marus dėl nuodėmės, bet Dvasia yra gyvybė nuteisinimo dėka."[95]

67. Kiekviena dvasia, kuri išpažįsta, kad Jėzus Kristus šitokiu būdu atėjo ir ateina į mūsų kūną, yra iš Dievo[zz(138)][96].

68. Ir kiekviena dvasia, kuri neišpažįsta, kad Jėzus Kristus šitokiu būdu atėjo ir ateina į mūsų kūną, nėra iš Dievo. Ir šitokia yra Antikristo dvasia, apie kurią esate girdėję, kad atėjo ir jau yra pasaulyje.

69. Taigi visame danguje klysta ir jokiu būdu nėra verti teologų vardo [visi], kiek tik ir kokie dideli [jie] būtų, kurie galvoja, kad mes galime būti nuteisinti, įgyti gyvybę ir šlovę kitaip negu tik tikrojo ir gyvojo Dievo, Tėvo, įsikūnijusio Sūnaus ir Šventosios Dvasios dėka.

70. Ir kas tik nesilaiko šio mūsų nuteisinimo aiškinimo, kad ir ką [toks žmogus] skelbtų lūpomis, vis dėlto yra tikra, jog jis širdyje yra cvinglinin-kas[97].

71. Juk neįmanoma, kad [tas], kuris netiki, jog Kristus iš tiesų gyvena žmoguje krikščionyje, tikėtų, kad tikrasis Kristaus Kūnas – duonoje ir tikrasis jo kraujas – taurėje. //

[315v] 72. O kas tik šio mūsų nuteisinimo aiškinimo, Dievo pamokytas, teisin-gai laikosi, tas lengvai suvokia, kad ne duona ir vynas, bet tikras Kristaus

[yy(137)] Ephes. 4. Colos. 3. Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[zz(138)] 1. Joh. 4.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[229] *Scr. err.:* re. Quam. [230] *Scr. err.:* cum. [231] *Scr. err.:* verbum.

pus et sanguinem Christi, sacramentum huius misterii esse oportere, etiam / si pane et vino tegantur. /

73. Glacie quoq[ue] frigidiora docent quicunq[ue] docent, nos tantum prop-/ter remissionem peccatorum reputari iustos, et non etiam propter / iustitiam Christi, per fidem in nobis inhabitantis. /

74. Non enim tam iniquus est Deus, aut iniquitatis amans, ut eum pro / iusto habeat, in quo verae iustitiae prorsus nihil sit. Iuxta illud: „Quoni-/am non Deus volens iniquitatem tu es."[a(139)][98] /

75. Et tales non iustitiam Dei praedicant, sed multitudini peccatis / ita contaminatae, ut Deus in eis inhabitare, nec velit nec debeat, turpi-/ter blandiuntur et adulantur, ne animadvertant, se longissime adhuc / abesse a regno Dei. /

76. Iusticia enim Christi, nobis quidem imputatur, sed non nisi quum in / nobis est, iuxta illud: „Deus eum qui peccatum non noverat, pro nobis / peccatum fecit, ut nos efficeremur iustitia Dei per illum."[b(140)][99] /

77. Huic iustitiae Christi, perfectam obedientiam debemus[c(141)], ut exhi-beamus / membra nostra, arma iustitiae Deo, in sanctificationem[d(142)], quam quia / in hac vita, non perfecte [!][232] praestamus, orandum est ut dimittantur nobis / debita nostra, sicut et nos dimittimus. /

78. Opera nostra quantumvis bona, neq[ue] iustificant, neq[ue] vivificant, neq[ue] glo-/rificant (haec enim solius Dei sunt) sed fiunt a iustificatis, vivifi-catis / et glorificatis[e(143)], quia arbor mala non potest bonos fructus ferre. /

79. Et quanq[uam] qui iustificatus est[f(144)], iustificari debeat adhuc, hoc tamen / non fit operibus nostris, sed cognitione filii Dei per fidem, per quam ei / de die in diem[g(145)] magis, unimur, donec omnes occuramus in virum / perfectum et in mensuram aetatis plenitudinis Christi. /

80. Nulla doctrina magis impellit homines ad bene operandum, quam haec / coelestis de iustificatione nostri doctrina. /

[a(139)] Psalm 5.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[b(140)] Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[c(141)] Rom. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[d(142)] Matth. 6.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

kūnas ir kraujas turi būti šios paslapties slėpinys, nors duona ir vynu yra pridengiami.

73. Taip pat už ledą šalčiau moko [tie], kas aiškina, jog mes tik dėl nuodėmių atleidimo laikomi teisiais, o ne ir dėl teisingumo Kristaus, per tikėjimą mumyse gyvenančio.

74. Juk ne toks neteisingas yra Dievas arba mylintis neteisingumą, kad teisiu laikytų tą, kuriame tikro teisingumo visiškai nėra. Pagal aną [posakį]: „Juk tu esi Dievas, kuris nekenčia to, kas nedora."[a(139)][98]

75. Ir tokie ne Dievo teisingumą skelbia, bet miniai, kuri nuodėmėmis tiek išpurvinta, kad Dievas ten nei norėtų, nei turėtų gyventi, bjauriai mei-linasi ir pataikauja, idant nepastebėtų, jog jie vis dar labai nutolę nuo Dievo karalystės.

76. Juk nors mums priskiriamas Kristaus teisingumas, bet tik [tada], kai yra mumyse, pagal aną [posakį]: „Dievas tą, kuris nuodėmės nepažino, dėl mūsų padarė nuodėme, kad mes taptume Dievo teisingumu per jį."[b(140)][99]

77. Už šį Kristaus teisingumą esame skolingi tobulą paklusnumą[c(141)], kad savo narius, [kaip] Dievui [skirtus] teisingumo ginklus, pavestume šventumui[d(142)]. Kadangi jo [t. y. paklusnumo] šiame gyvenime tobulai neparodome, reikia melstis, kad mums būtų atleistos mūsų skolos, kaip ir mes atleidžiame.

78. Mūsų darbai, nors ir geri, nei nuteisina, nei teikia gyvybę ar šlovę (juk šie dalykai priklauso tik Dievui), bet atsiranda iš nuteisintų, atgaivintų ir pašlovintų[e(143)], kadangi blogas medis negali duoti gerų vaisių.

79. Ir nors [tas], kuris yra nuteisintas[f(144)], turėtų būti vis dar nuteisina-mas, vis dėlto tai vyksta ne mūsų darbais, bet Dievo sūnaus pažinimu per tikėjimą, per kurį su juo su kiekviena diena[g(145)] vis labiau susivienijame, kol visi pasieksime tikrąją brandą ir Kristaus pilnatvės amžiaus lygmenį.

80. Joks mokslas nepaskatina žmonių darbuotis gėrio labui labiau, negu šis dangiškasis mokslas apie mūsų nuteisinimą.

[e(143)] Mat. 7. et 12.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[f(144)] Apocali. 22.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]
[g(145)] Ephes. 4.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

[232] *Scr. err.*: ferfecte.

81. Nam Deus per Spiritum suum, a quo aguntur filii Dei, efficax est in / credentibus[h(146)], et ipsi ex animo obediunt, verentes offendere Deum, / quem sibi credunt ad hunc modum esse praesentissimum et intimum, / ne ab eo deserti, iterum moriantur etc. /

§12. Da nun diese disputation solte gehalten werden, / kam der Hertzog Albertus mit vielen seinen Hoffbedienten in / daß Auditorium, deßgleichen alle die Professores: D. Petrus Hege-/man, D. Melchior Isinder, Theol[ogiae] Professores Johan Dietzel und Johann / Funck, beyde Hoff-Prediger, Georg Sabinus, Christophorus Jonas, der / Rechten Doctores, D. Andreas Aurifaber Fürstl. Hoff-Medicus undt / auch alle Professores, nebst vielen von Adel, Bürgern, Studenten, etc. //

[316r] Der erste Opponent war der Fürstl. Bibliothecarius M. Martinus / Chemnitius, nach Ihm D. M. Isinder[us], der nicht reales, sondern den / Osiander zu aergern und ihn zu confundiren allerhandt allotria vor-/brachte; dem aber Osiander allewege mit vergnügen des Hertzogs / gebührend begegnete. Und erklerte sich, wie Funck berichtet, dieser / Osiander in der disputation also, daß Ihm keiner waß anhaben kön-/te, und man keiner Zwiespalt hie sich solte weiter einbilden sollen. / Welchs allerdings auß D. Hegemons-Rede unschwer zu ersehen. / Denn alß dieser Doctor vom Osiander zum opponiren Invitiret worden, / hatt Er in praesentz des Hertzogs und allen Anwesenden, die es mit / angehöret haben, dieses gesprochen: „Ego nescio, quod debeam opponere, / vos ita munivistis vestras propositiones Sacris Scripturis, ut nihil sciam con-/tradicere, tamen nos hactenus aliter docuimus." Undt berümbt sich D. / Osiander, daß nicht ein Eintziger wieder die Disputation ein Argument / vorbringen können, so nur einen Schein der Warheit gehabt hette. / Und bezieht sich dessen auff die wissenschafft deß Hertzogs Al-/berti I. in der Vorrede, die Er an Ihm geschrieben. /

§13. Man meinet, es were diese Sache darauff stille blieben, / wenn nur D. Osiander die Sache selbst nicht hette rege gemacht und / von Neuen die Disputation in Druck auffgelegt und mit empfind-/lichen worten die Theologos ausser Landes nicht provociret hette. / Denn also schreibet er ad Lectorem: /

„Compertum habeo, quod quidam apud Saxones et superio-/res Germanos[!][233], fortassis etiam alibi, de Iustificatione parum sobrie sentientes, / ut

h(146) Rom. 8.
[Biblia [...]. *Vide ss(87).*]

81. Juk Dievas per savo Dvasią, kurios yra veikiami Dievo vaikai, yra veiksmingas tarp tikinčiųjų[h(146)], ir [šie] patys nuoširdžiai paklūsta bijodami įžeisti Dievą, kurį tiki šitokiu būdu esant jiems artimiausią ir pasiekiamiausią, kad nemirtų dar kartą jo apleisti. Ir t. t.

§12. Kai šitos disputo tezės turėjo būti skaitomos, į auditoriją atėjo kunigaikštis Albertas su daugeliu jo dvarą aptarnaujančių žmonių, taip pat visi profesoriai: dr. Petras Hegemanas, dr. Melchioras Isinderis, teologijos profesoriai Johanas Dietzelis ir Johannas Funckas, abu dvaro pamokslininkai, Georgas Sabinas, Christophoras Jonas, teisės daktarai, dr. Andrejas Aurifaberis, kunigaikščio dvaro medikas, ir taip pat visi profesoriai, kartu daug bajorų, miestiečių, studentų ir kt. //

[316r] Pirmas oponentas buvo kunigaikščio bibliotekininkas dr. Martinas Chemnitijus, po jo – dr. M. Isinderis, kuris nepateikė nieko tikro, tik visokių šalutinių priekabių, kad Osianderį suerzintų ir suniekintų, tačiau Osianderis, dideliam kunigaikščio pasitenkinimui, kaskart į tai deramai atsakydavo. Ir šitas Osianderis, kaip praneša Funckas, per disputą pareiškė, kad niekas negali jam ko nors prikišti ir įsivaizduoti esant kokį nors skilimą. Tačiau tai nesunku įžiūrėti iš dr. Hegemono kalbos. Mat kai Osianderis šitą daktarą pakvietė oponuoti, jis, girdint kunigaikščiui ir visiems dalyviams, ištarė štai ką: „Aš nežinau, ką turėčiau prieš pateikti. Jūs savo teiginius tiek sutvirtinote Šventuoju Raštu, kad niekaip nemoku prieštarauti; vis dėlto mes iki šiol kitaip mokėme." Ir Osianderis giriasi, kad nė vienas žmogus disputo tezėms negalėjo pateikti nė vieno priešingo argumento, kuris būtų buvęs nors šiek tiek panašus į tiesą. Ir čia jis remiasi kunigaikščio Alberto pareiškimu pratarmėje, kurią šis jam parašė.

§13. Manoma, kad šis dalykas po to būtų tyliai nurimęs, jeigu tik dr. Osianderis pats nebūtų jo atgaivinęs, nebūtų iš naujo išspausdinęs disputo tezių ir įžeidžiamais žodžiais išprovokavęs užsienio teologų. Mat, kreipdamasis į skaitytojus, jis rašo šitaip:

„Tikrai žinau, jog kai kurie tarp saksų ir vokiečių aukštaičių, galbūt ir kitur, apie nuteisinimą per mažai blaiviai galvojantys, kad savo klaidas pri-

233 *Scr. err.:* germanos.

suos errores tegant ac defendant, mihi recte de ea docenti, quasi erran-/ti obstrepere et obtrectare non erubescant, hac potissimum fiducia freti, / quod sperent me tam longe submotum, nunquam certi quicquam, de / ipsorum calumniis cogniturum. Quibus refutandis has duas dispu-/tationes denuo invulgavi, ut si eas dissimulaverint, ac nihil contra / in lucem ediderint, calumniae ipsorum omnem apud bonos fidem / repente admittant. Si autem contra scribere ausi fuerint, facile / illis ora, Deo adiuvante, obstruam quicunq[ue] et quanticunq[ue] tandem / fuerint. Paratus enim sum, hanc synceram et coelestem doctrinam, / non solum contra simios et apostatas, verum etiam contra portas infe-/rorum defendere. Nemo igitur bonus et pius, illorum obtrectationibus / moveri debet, donec sua probarint, et mea legitime confutarint. Quod facient ad Calendas Graecas [!][234]“[100].

§14. Drauff gieng der Lerm mit den Theologis, so woll / inn alß ausser Landes an. Der Hertzog aber wolte solchs gern / gestillet sehen. Drumb Er D. Morlinum dahin vermochte, daß Er / sich da zwischen legte und den Streit auffhebe. Morlinus dem / Befehl gehorsamende, conferirte mit D. Osiandro freundtlich, ge-/gen welchen Osiander dergestalt sich erklerte, daß Er von / des Osiandri Meinung nicht abstehen könte. Welches er gegen / D. Venedigern gestehen müssen[i(147)]. //

[316v] §15. Hie meinten einige, D. Morlinus hette nicht alles genau / untersuchet, sie befürchteten sich, es möchte noch etwas hinter der / Meinung des Osianders stecken, daß künfftig der Lutherischen / Kirchen praeiudi[ci]rlich [!][235] wer. Denen aber allen zweiffel zu nehmen, / Morlinus eine Schrifft von der Rechtfertigung verfertigte, dessen / Inhalt Mag[ister] Hartknoch[k(148)] also uns vorbringet: /

„Christus hatt das Werck der Versöhnung ausser uns vollbracht, / ist aber in der Applikation ein Versöhner nicht ausser uns, sondern / in Uns. (Das Werck der Versöhnung aber lässet sich von der / Person Christi nicht scheiden, weil es vor Gott gültig sein soll.) / Und also wird uns Christus mit seinem Werck der Versöhnung / im Wort angebothen. Wer nun sein Vertrauen auff diesen / lieben Sohn Gottes setzet, der nimmt ihn damit an und zu / sich, daß er ihn zu eigen macht, und in ihm hatt vor Gottes / Angesicht

i(147) Hartknoch in Hist. Eccl. L. 2. c. 2. p. 319.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
k(148) L. c. [*MSB:* p. 319.]
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

dengtų ir gintų, man, teisingai jį aiškinančiam, tarsi klystančiam nesigėdija trukdyti ir kenkti, labiausiai pasikliovę tuo pasitikėjimu, jog tikisi, kad aš, taip toli [nuo jų] nutolęs, niekuomet nieko aiškaus apie jų suktybes nesužinosiu. Joms atremti iš naujo paskelbiau šiuos du komentarus, kad jeigu jų nepaisys ir nieko priešingo į dienos šviesą neišleis, jų pačių suktybės staiga priimtų visą gerųjų tikėjimą. O jeigu išdrįs rašyti prieš [šiuos komentarus], Dievo padedamas lengvai tiems užkimšiu burnas, kad ir kas ir kiek tik jų pagaliau būtų. Juk esu pasiryžęs šį tikrą ir dangišką mokslą ne tik priešais imituotojus ir atsimetėlius, bet ir priešais pragaro vartus ginti. Taigi joks doras ir pamaldus neturi būti paveikiamas jų patyčių, kol savo [teiginių] neįrodys, o manųjų teisėtai neatrems. Tai padarys iki graikiškųjų kalendų.“[100]

§14. Po to kilo triukšmas tarp teologų tiek pačiame krašte, tiek už jo ribų. Tačiau kunigaikštis norėjo, kad šitas dalykas nurimtų. Tad jis įpareigojo dr. Morliną įsikišti ir numarinti ginčą. Morlinas, paklusdamas kunigaikščiui, maloniai tarėsi su dr. Osianderiu, pareiškė jam, kad negalėtų atsisakyti jo nuomonės. Tai jis turėjo prisipažinti dr. Venedigeriui[i(147)]. //

[316v] §15. Kai kurie manė, kad dr. Morlinas ne viską tiksliai ištyrė, jie nuogąstavo, kad už Osianderio nuomonės galėtų dar kas nors slypėti, kas ateityje būtų žalinga Lutherio bažnyčiai. Norėdamas pašalinti visas jų abejones, Morlinas parengė rašinį apie nuteisinimą, kurio turinį mag. Hartknochas[k(148)] mums šitaip pateikia:

„Kristus savo atpirkimo darbą padarė už mūsų, bet pagal poveikį jis yra atpirkėjas ne už mūsų, bet mumyse. (Atpirkimo darbo negalima atskirti nuo Kristaus asmens, nes jis turi galioti prieš Dievą.) Ir mums Kristus su jo atpirkimo darbu pateikiamas žodžiu. Kas savo pasitikėjimą atiduoda šitam Dievo sūnui, tas jį priima ir prisiima, padaro jį savą ir Dievo akivaizdoje

[234] *Scr. err.:* graecas. [235] *MSB:* praeiudicirlich.

vergebung der sünden und ewige Gerechtigkeit. / Solcher Glaube ist nicht allein ein Eingreiffen, damit man / Christum zu sich nimmet, sondern ist auch ein Ergeben, damit / man sich in Ihm wirfft, als von ihm ergrieffen. Daß / Erste, nemlich das Ergreiffen, ist noch schwach, denn der / Glaube, weil wir allhier in diesem sündlichen Fleisch leben, / ist noch schwach: das Andere aber, nemlich das Ergreiffen / werden, oder das Ergreiffen, damit uns Christus ihm selbst / einpfropffet und einverleibet, ist viel stärcker. Doch macht / diese Communicatio das Unsere seyn, weil er unsere Sünde / und Schwachheit auff sich nimbt: und wiederumb macht / sie das seine unser, weil Er sich uns schencket und sich uns / ergiebet. Das unsere verschluckt er gleichsam in sich, macht / aber das Seine in unß nicht vollkommen, es sey denn durch / eine Imputation, oder Zurechnung, biß das Verweßliche der-/maleins das Unverweßliche anziehen wird, darumb / muß auch die Busse, der Glaube und Vergebung der sün-/den nimmer in diesem Leben auffhören. Christus ist also / die Sunde, der Fluch und die Verdamnüß für uns. Rom. 8., / 2. Cor. 5., Gal. 3.[101] und wir sind gerecht und seelig umb seinet / willen per imputationem Isa. 53., 1. Pet. 2. Gleich wie Wir / an uns selbst ohne Gerechtigkeit eitel sünde sind. Rom. 7.[102] / Aber dieweil er sich in uns gewircket im Glauben und / uns wieder ergriffen im Wort und Sacrament, so sind / Glaub und Wort unzertrennlich, und wir fallen zusam-/men in ein Kuchen mit Christo und sind eins, Joh. 17.[103] / Nondum autem apparuit hoc, quod sumus, sed virtus Christi le-/gitur in infirmitate nostra etc. In jenem Leben werden wir / das Liedlein singen: Deo gratias, qui nobis dedit Victoriam. 1. Cor. 15."[104] //

[317r] §16. Osiander ist mit dieser Meinung woll zufrieden, / antwortet Ihm mit diesen Worten: „Incredibile dictu, quantum / me delectavit integritas tua (absit suspicio adulationis) quod malu-/isti ex me querere, quam aliis credere. Et cum intellexerim te Chris-/tum vere cognovisse, et Lutheri γνησίαν defendere, spero amicitiam / inter nos aeternam fore." Morlinus war auch mit Osiander höchst-/vergnügt und hielt den Osiander im herzen hoch. /

§17. Drumb als der Hertzog einen Vice-Praesidenten / im Samländischen Bistumb nach absterben Georgii Polentz / ordnet und den Morlinum einsetzen wolte, war Morlinus dem / Fürsten einräthig, ein wolte keinen dem Osiandern, einen so treff-/lichen Man, vorziehen, darauff Osiander Vicepraesident des / Bisthumbs Samland worden. /

per jį gauna nuodėmių atleidimą ir amžiną nuteisinimą. Šitoks tikėjimas yra ne tik postūmis priimti į save Kristų, bet ir atsidavimas pulti į jį, būti jo apimtam. Pirmasis dalykas, būtent postūmis, yra dar silpnas, nes tikėjimas silpnas, juk mes gyvename šiame nuodėmingame kūne. Antrasis dalykas, būtent apimtumas, arba nusiteikimas, kad Kristus mus pats įtrauktų ir priimtų į savo kūną, yra daug stipresnis. Tačiau šitas apsikeitimas tai, kas mūsų, padaro jo, nes jis prisiima mūsų nuodėmes ir mūsų silpnumą; kita vertus, kas jo, tas tampa mūsų, nes jis save mums padovanoja ir mums atsiduoda. Kas mūsų, jis tarsi įtraukia į save, bet kas jo, ateina į mus ne visai, nebent per išganymą, kol laikinieji dalykai kada nors pritrauks amžinuosius, todėl atgaila, tikėjimas ir nuodėmių atleidimas mūsų gyvenime turi niekad nesiliauti. Taigi Kristus mums yra nuodėmė, keiksmas ir prakeikimas. *Rom 8*; *Kor 5*; *Gal 3*[101], ir mes nuteisinti ir išganyti jo dėka per nuteisinimą, *Iz 53*; *1 Pt 2*. Tuo pačiu mes be nuteisinimo – gryna nuodėmė. *Rom 7*[102]. Bet kadangi jis mumyse veikė tikėjimu ir mus apėmė žodžiu ir sakramentu, tai tikėjimas ir žodis neatskiriami, ir mes su juo susijungiame paplotėlyje ir būname su juo viena, *Jn 17*[103]. Tačiau dar nepasirodė tai, kas esame, bet Kristaus stiprybė yra įžiūrima mūsų silpnume ir t. t. Tame gyvenime giedosime giesmelę „Dėkui Dievui, kuris duoda mums pergalę, *1 Kor 15*."[104] //

[317r] §16. Osianderis šia nuomone visai patenkintas ir atsako jam šitokiais žodžiais: „Neįtikėtina sakyti, kiek mane nudžiugino tavo nepriekaištingumas (tenebus įtarimo dėl meilikavimo), kadangi labiau panorėjai iš manęs sužinoti, negu kitais tikėti. Ir kai sužinosiu, kad tu Kristų tikrai pažinai ir gini Lutherio garbingumą, tikiuosi, tarp mūsų bus amžina draugystė." Morlinas taip pat buvo labai patenkintas Osianderiu ir labai brangino jį savo širdyje.

§17. Tad kai kunigaikštis, mirus Georgui Polentzui, Sembos vyskupijai ieškojo viceprezidento ir norėjo paskirti Morliną, šis kunigaikščiui patarė, kad jis jokiam žmogui nenorįs teikti pirmenybės prieš Osianderį, tokį puikų vyrą, ir Osianderis tada tapo Sembos vyskupijos viceprezidentu.

§18. Dawieder aber protestirete die Landschafft nicht / zwar so sehr wieder die Person des Osiandri, alß daß der Her-/tzog seiner Verschreibung de A[nn]o 1542 nicht nachkommen, in dem / er nicht mit Praesidenten, oder Vice-praesidenten, oder Superinten-/denten, sondern mit Bischöffe die Landtschafft versehen wolte; und / hielten umb Bischöffe instendigst an, kunten es aber nicht erhalten. /

§19. Osiander aber ward wegen seiner Lehr von den auß-/wertigen sehr angefochten[236], die ihr Discipulos hie in Preussen stelten, / solche Sache rege zu machen. Deßwegen Osiander bewogen wür-/de, seine Lehre desto weitläufftiger zu erklären und außzufechten. /

§20. Deßwegen er einiges Träctätlein schriebe, so er nenet / *Theologiam Aristotelicam*[105] und zapfete Philippum Melanchtonen an. / Dadurch er viele offendirte, daß auch selbst Morlinus zum Für-/sten gieng und ihn bath, dem Osiander zu befehlen, daß Er mit / dergleichen Tractat keinen neuen Streit in der Kirchen ursachen / möchte. Drauff auch der Fürst dem Osiander solchs solle verbo-/then haben; welchs Osiander nicht geachtet haben soll. /

§21. Immittelst fuhr der Hertzog fort, diesen Glaubens-/Streitt beyzulegen, und verordnet ein Colloquium im Senatorio / Academico, die Colloquenten sollen seyn an seiten Osiandri, Er / selbst und M. Funck an der ander seiten, D. Isinderus und / D. Hegeman, welches die Contradicenten deß Osiandri nicht ein-/gehen, ⌈und mehr[237] Iudices, und[238] Commissarios haben wolten. /

§22. Jedoch daß dem Hertzog ein genügen geschehe, auch / der Streit gehoben würde, stelte D. Morlin[us] einige Setze / auff, die Haupt-sache betreffende, die er beyden Theilen ein-/liefferte, ob, wie und was er darin zu tadeln finde, daß / er es mit bescheydenheit vorbrachte. Diese Sätze
[317v] worden // von beyden Theilen vor gutt undt rechtgläubig angenom[m]en, undt / meinte man, daß die gantze Sache geschehen were. Es entstande / aber baldt ein [!][239] Streitt wegen dis dicti, Jerem. 23. v[ers] 33. Deus / iustitia nostra, ob man denselben also gebe: Deus iustitia nostra, / oder also: Deus Iustificator noster?[106] /

§23. Drauff kamen auch einige Doctores von Wittenberg, / die mit dem, was vorgelauffen wer, nicht wolten zufrieden seyn, / und schiene auch bey den Königsbergischen Theologen eine Furcht und / blödigkeit gewesen zu seyn,

[236] *MSB:* umgefochten. ⌈...[237] *Al. m. scr. supra lin.*

§18. Tačiau prieš tai protestavo luomų atstovai, tiesa, ne tiek prieš Osianderį kaip asmenį, kiek dėl to, kad kunigaikštis nesilaikė 1542 metų pažado, kuriuo jis šiam kraštui ketino parūpinti ne prezidentą ar viceprezidentą, bet vyskupą; ir jie primygtinai prašė vyskupo, bet negavo.

§19. Bet Osianderį dėl jo mokymo labai puolė užsieniečiai, kurie skatino savo mokinius čia, Prūsijoje, kelti triukšmą dėl šio dalyko. Tad Osianderis buvo priverstas savo mokymą aiškinti išsamiau ir gintis.

§20. Todėl jis [Osianderis] parašė nedidelį traktatą, kurį pavadino *Aristotelio teologija*[105] ir užkabino Philippą Melanchtoną. Tuo jis įžeidė daugelį, kad net pats Morlinas atėjo pas kunigaikštį ir prašė įsakyti Osianderiui, kad tas šitokiais traktatais nekeltų naujo ginčo Bažnyčioje. Po to kunigaikštis neva Osianderiui tai ir uždraudęs, bet Osianderis šito nepaisęs.

§21. Kunigaikštis ir toliau mėgino šitą tikybinį ginčą slopinti ir paskyrė kolokviumą akademijos senate. Osianderio šalies diskutantai turėjo būti jis pats ir magistras Funckas, priešininkai – dr. Isinderas ir dr. Hegemanas. Nesigilinta į Osianderio prieštaravimus, o norėta būti teisėjais ir komisarais.

§22. Tačiau norėdamas kunigaikščiui suteikti malonumo, pakelti ginčo lygį, dr. Morlinas sukurpė kelis sakinius dėl pagrindinio dalyko ir įteikė juos abiem šalims: ar, kaip ir ką jis radęs peiktino, visa tai pateikė labai
[317v] kukliai. Šitie sakiniai // abiejų šalių buvo pripažinti kaip geri bei teisingi ir pareikšta, kad visas reikalas atliktas. Tačiau netrukus kilo ginčas dėl žodžių *Jer 23* ir *33*. „Deus iustitia nostra“: ar tai esą „Deus iustitia nostra“, ar „Deus Iustificator noster“?[106]

§23. Po to atvyko ir keletas daktarų iš Vitenbergo, kurie nenorėjo pasitenkinti tuo, kas buvo įvykę, taip pat ir Karaliaučiaus teologams atrodė

[238] *Post h. v. exc.* mehr. [239] *Scr. err.:* eit.; *MSB:* ein.

etwas ohne Consens der Wittenberger / Theologen einzugehen, oder nicht bastand zu seyn, Ihn in einer / offentlichen coferentz zu überwinden. /

§24. Wie nun bey der Mündlichen Conferentz keine Einigung / geschehen, umb aber dem[240] Hertzogs Unwill abzulehnen, erklär-/te sich des Osiandri Wiederpart, daß Sie Schrifftlich einkommen / wolten. Diese [!][241] ihre Schrifft bestund mehrentheilß darin, daß / sie einige Sätze auß Lutheri Schrifften machten, die dem[242] O-/siandri Meinung entgegen schienen zu seyn. Die Einige oh-/ne Unterschrifft dem Osiander zuschickten. Undt alß Osiander eine / solche Skartek nicht annehmen wolte, haben ihre 6 solche un-/terschrieben, alß D. M. Isinderus, D. Georg Venetus, D. Petrus / Hegemann, M. Fried[rich] Staphylus, Johann Dietzel und M. Andreas / Widlingus. Darauff Osiander Ihnen antwortete: [1.] Die Zeug-/nisse Lutheri weren ihm nicht entgegen, sondern sie stimmeten / seiner Lehr bey, wenn sie recht erkleret werden. 2. So het-/te nimmer Luther gelehret, daß Christus deßwegen nur ge-/recht were, weil er daß Gesetz erfüllet, sonsten hette er müs-/sen sagen, Christus wer im Mutterleib auch ungerecht gewe-/sen. 3. Deßwegen er seiner Glaubens Sache in seinem / gewissen so versichert were, daß er auch solchs mit sei-/nem Blutt bezeugen wolte. Auch 4. da Lutheri Zeugniß / ihm entgegen were, so were es unverantwor[t]lich [!], ihn deß-/wegen zum Ketzer zu machen, weil Er nicht mit Luthero / überein stimmete, da doch Luther[us] eben so ein Mensch wie er / were; 5. Es stund ihnen an, solche ihre Lehr-Sätze mit / der Heiligen Schrifft klärlich dar zuthun, und ihnen auß Got-/tes Wort einer falschheit zu überführen, da bey bleib er. /

§25. Allein diese Theologi von beyden Parten scheueten / sich nicht, so woll in ihren Predigten alß Lectionibus auff ein / ander mit worten zu stichlen, auch gar mit grausahmen / Schimpffworten sich anzutasten. Da denn beyde Parthen den / Hertzog anfielen und sich über des andern beleydungen beschwere-/ten. Der Hertzog geboth beyden Parthen, mit Lastern
[318r] und // Verdammen einzuhalten, biß zu außführung der Sachen. Weil / aber des Verdammens kein Ende sahe Osiander, gab Er Tractätlein / auß, da er aller Welt remonstrirt, wie man Ihn unverhörter Sa-/chen und ungerechter weise zum Ketzer machen wolte. Drauff / die Anti-Osiandrischen weiter hie mit Osiandro sich nicht in ein / Conferentz geben wolten, auch nicht weiter mit Ihm zu thun ha-/ben wolten. /

[240] *MSB:* des. [241] *Scr. err.:* Dieser; *MSB:* Diese.

buvus baimę ir kvailystę šito imtis be sutarimo su Vitenbergo teologais arba nepajėgti jo įveikti viešuose debatuose.

§24. Kai per debatus žodžiu nebuvo pasiektas sutarimas, tada, norint numaldyti kunigaikščio apmaudą, Osianderio priešininkai pareiškė, kad jie savo mintis nori įteikti raštu. Šitą jų raštą daugiausia sudarė tai, kad jie pateikė keletą sakinių iš Lutherio raštų, kurie, atrodė, prieštarauja Osianderio nuomonei. Keletas iš jų tą raštą be parašo nusiuntė Osianderiui. O kai Osianderis šitokio popiergalio nenorėjo priimti, šešetas jų pasirašė, būtent: dr. M. Isinderas, dr. Georgas Venetas, dr. Petras Hegemannas, magistras Fried[richas] Staphylas, Johannas Dietzelis ir magistras Andrejas Widlingas. Į tai Osianderis jiems atsakė: [1.] Lutherio liudijimai nesą prieš jį, jie pritarią jo mokymui, jeigu jie teisingai aiškinami. 2. Lutheris niekad nemokęs, kad Kristus tik todėl esąs teisus, kad vykdo įstatymą, o tai jam būtų reikėję sakyti, kad Kristus motinos įsčiose buvęs neteisus. 3. Savo sąžinėje jis esąs tiek įsitikinęs šituo savo tikėjimo dalyku, kad nusiteikęs tai paliudyti ir savo krauju. 4. Ir jei Lutherio liudijimas esąs prieš jį, tai būtų neatsakinga jį dėl to paskelbti eretiku, kad jo mokymas nesutampąs su Lutherio, juk Lutheris esąs lygiai toks pat žmogus kaip ir jis. 5. Jiems derėtų šitokius savo postulatus paaiškinti Šventuoju Raštu ir įrodyti jo klaidingumą remiantis Dievo žodžiu, jis liekąs prie to.

§25. Tačiau šitie abiejų šalių teologai nesigėdijo ir savo pamoksluose, ir paskaitose žodžiais gnaibyti vieni kitų, taip pat ir užsipulti žiauriais keiksmažodžiais. Paskui abi šalys kreipdavosi į kunigaikštį, skųsdamosios kitų svaidomais įžeidinėjimais. Kunigaikštis abiem šalims įsakė susilaikyti nuo
[318r] įžeidinėjimų ir // prakeiksmų, kol dalykas išaiškės. Tačiau nematydamas galo prakeikimams, Osianderis išleido nedidelį traktatą, kuriame visam pasauliui įrodinėjo, kaip norima padaryti jį eretiku, jo neišklausius ir visai neteisėtai. Po to antiosiandrininkai nebenorėjo su juo ne tik rengti disputų, bet ir apskritai palaikyti kokių nors santykių.

[242] *MSB:* des.

§26. Doch hilt der Hertzog noch an beym Morlino, er möch-/te noch weiter sich umb die Vereinigung bemühen, welches Morlin[us] / ungern thun wolte, auch er von den Wittenbergern sich nicht separi-/ren wolte. Jedoch versprach er solches dem Hertzog, mit dem Ver-/melden, daß Doct[or] Osiander wurde nun seine Lectiones von der / Gerechtigkeit halten, da würde man sehen, wie er sich erkleren / würde. Morlinus wohnete den Lectionib[us] bey, auß welchen er eini-/ge Dinge observirte, die er zu refutiren[243] hette. Kam darauff auff / die Cantzel und refutirte die Lectiones publice, da er sich auch unter-/schiedlicher anzuglicher Worte gebrauchte; schrieb auch drauff einen / Brieff an den Osiander, in welchem Er den Osiander in vielen / unrecht gabe, und verdammete, da doch Osiander anders die Sache / gemeint und verstanden hette, dem auch Osiander wieder-/umb mit empfindlichen worten antworte; Morlinus klagte sol-/ches dem Fürsten, der Fürst riethe noch mit der Vereinigung an / zuhalten, deßwegen er noch an den Osiander schreiben wolten. / Allein es ward auß der Vereinigung Nichts. /

§27. [!][244] In der Zeit kombt D. Stancarus nach Königsberg, der / wird Professor Hebreae Linguae[107]. Undt den wolt der Hertzog auch / gebrauchen, den Streitt mit dem Osiander zu heben. Osiander versucht es[245] / auch mit Stancaro, der aber, weil er wunderliche Concepten het-/te, mehr die Sache verbitterte, alß daß er sie zum Vergleich brin-/gen solte. /

§28. [!][246] M. Hartknoch[l(149)] schreibet solches dem Hochmuth Osian-/dri zu, vorbringendt, ob solte Osiander zu Stancaro gesagt haben: „Nolo / vinci, nolo vinci, neq[ue] te neque alios ferre possum iudices." Allein Osian-/der antwortet hierauff also[247]: „Eben so unverschembt leugt D. / Morlinus, daß ich zu Stancaro sol gesagt haben: ‚Nolo / vinci, nolo vin-/ci, neq[ue] te, neq[ue] alios ferre possum iudices', da ich doch so gesagt habe: / ‚Cupio vinci, si erro', das ist: ‚Ich wils gern haben, das man mich / überwind, wann ich irre', und warn das meine letzte wort: /, Habt ihr gleich die Ehr darvon, wann ir[248] mich überwindet, so hab / doch ich den nutz darvon, das ich gelehrter und besser werd'". Die / Anti-Osiandristen aber liessen nicht nach, so von der Cantzel, alß in / publicis Lectionibus, auch in allerhand
[318v] Tractätlein den Osiandrum // mit Schmehworten anzugreiffen, und ob gleich der Hertzog sol-/ches ernstlich verbothen, kammen doch von draussen solche giffti-/ge tractaten ins Land. /

l(149) L. c.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

§26. Kunigaikštis vis dar spaudė Morliną, kad šis toliau rūpintųsi suvienijimu, o Morlinas nenorėjo to imtis, nes nenorėjo atsiskirti nuo vitenbergiečių. Tačiau kunigaikščiui jis tai pažadėjo, su išlyga, kad dr. Osianderis dabar skaitytų savo paskaitas apie nuteisinimą, ir būsią matyti, kaip jis aiškinsis. Morlinas lankėsi šiose paskaitose, kuriose pastebėjo keletą dalykų, kuriuos jis turėjo paneigti. Tada atėjo į sakyklą ir viešai tuos dalykus paneigė, vartodamas ir įvairius kandžius žodžius, paskui parašė Osianderiui ir laišką, kuriame jį apkaltino daug kur esant neteisų ir jį prakeikė, nes Osianderis tą dalyką neva supratęs kitaip; į tai Osianderis vėlgi atsakė jausmingais žodžiais; Morlinas dėl to pasiskundė kunigaikščiui, tas patarė dar bandyti susivienyti, dėl to jis ketino dar parašyti Osianderiui. Tačiau iš to vienijimo nieko neišėjo.

§27. Tuo metu į Karaliaučių atvyksta dr. Stancaras, tampa hebrajų kalbos profesoriumi[107]. Kunigaikštis dar norėjo ir jį įtraukti šalinti nesutarimų su Osianderiu. Osianderis bandė tai daryti ir su Stancaru, bet šis, turėdamas keistas koncepcijas, visą tą bylą, užuot paskatinęs susitaikyti, dar labiau apkartino.

§28. Mag. Hartknochas[l(149)] tai aiškina Osianderio išdidumu, pateikia neva Osianderio pasakytus Stancarui žodžius: „Nenoriu būti nugalėtas, nenoriu būti nugalėtas, nei tavęs, nei kitų teisėjų negaliu pakęsti." Tačiau Osianderis į tai atsako šitaip: „Lygiai taip meluoja dr. Morlinas, neva aš Stancarui pasakęs: ‚Nenoriu būti nugalėtas, nenoriu būti nugalėtas, nei tavęs, nei kitų teisėjų negaliu pakęsti', o juk aš sakiau: ‚Trokštu būti nugalėtas, jei klystu', tai yra: ‚Aš mielai sutinku, kad mane nugalėtų, jeigu klystu', ir mano paskutiniai žodžiai buvo: ‚Jums bus garbė, kai mane nugalėsite, ir iš to juk ir aš turėsiu
[318v] naudos, kad pasidarysiu mokytesnis ir geresnis'." // Tačiau antiosiandrininkai nesiliovė ir iš sakyklų, ir per viešas paskaitas, ir visokiuose traktatėliuose Osianderį puldinėti šmeižikiškais žodžiais ir, nors kunigaikštis rimtai draudė, kraštą pasiekdavo ir tulžingų traktatų iš kitur.

[243] *MSB:* referiren. [244] *Scr. err.:* XVII. [245] *MSB abs.* [246] *Scr. err.:* XVIII. [247] *MSB abs.* [248] *MSB:* ihr.

§29. Der Hertzog wolte doch dem Unwillen wehren / und befahl dem Morlino, Staphylo, Veneto, Hegemani undt andern / Theologis, ein jeder sol vor sich sein Bekantnüß thun, auch nicht / minder auch[249] der Osiander, und solten beyde Parte solche Ihm / zu schicken. Osiander thätts, die andern auch; aber Ihr Gezeug-/niß stimbte gar nicht über ein. Staphylus sagt: „Es sey die Ge-/rechtigkeit, durch welche Gott gerecht ist, viel ein anders, als / die Gerechtigkeit, damit er den armen Sünder bekleydet und / gerecht schätzet. Diese Gerechtigkeit sey ein Werck Gottes / in Christo Jesu, jene aber sey der Schöpffer selbst". D. Morlinus sagte: / „Unsere Gerechtigkeit, oder die Gerechtigkeit des Glaubens, sey / nichts anders, als der bittere Todt, und das unschuldige Blutt / unsers Erlösers Jesu Christi," und citirte diese Zeugnüsse: Rom. 3., / Joh. 16., Esai 55., Ephes. 1., Coloss. 1., Rom. 3. D. Georgius Venetus sagte: / „Der Gehorsam Christi, wahren Gottes und Menschen in seinem / Leyden und Sterben, damit Er den Zorn Gottes wider die Sünde / versühnet, sey warhafftig unsere Gerechtigkeit für Gott, wenn / Wir dieselbe mit vestem Glauben ergreiffen, und uns zu ziehen / und zu eigen machen." D. Petrus Hegeman sagte: „Der Gang / Christi zum Vatter sey unsere Gerechtigkeit," auß dem 16. Cap. / Johannis und Lucae 24. /

§30. Hertzog[250] stieß sich sehr an die ungleiche Erklerung / dieser Theologen. Jedoch, daß er recht unter die Warheit keme, / schickte er den[251] Theologis zu die Confession Osiandri, wie denn auch / dem Osiander Ihre Confessiones communiciret worden. Da wol-/ten die Theologi die Confession des Osiandri nicht einmahl annehmen, / sondern haben, wie Osiander (in praefatione seine[r] [!][252] Confession redet), / selbige sambt dem Schreiben des Hertzogs ungebrochen wieder / zurück geschickt, welches dem Hertzog nicht wollgefallen. Sie / aber hernach mit einer Notthurfft einkommen und sich entschuldi-/get, wie sie zu diesem Unwesen keine Ursach gegeben, sondern weil / Osiander Sie undt ihre Praeceptores zu Wittenberg geschimpffet, sie / sich ihrer annehmen müssen. Wolten mit privat-Schreiben in / dieser Sachen weiter nicht verfahren; bethen umb einen Synodum, / der Macht solches zu richten hette. Wenn man aber daß / Iudicium Ecclesiae hören wolte (bathen sie), möchte man ih-/nen denn auch gestaten, wieder Osiander zu schreiben, damit die / außländische Theologi auch drüber iudiciren könten, im[253] übri-/gen köndten Ihn[254] vor keinen Vice-Praesidenten annehmen. Sie / fuhren

[249] *MSB abs.* [250] *MSB prae h. v.:* Der. [251] -n *corr. al. m. ex.* -m.

§29. Tačiau kunigaikštis šitą apmaudžią padėtį vis dėlto norėjo įveikti, tad paliepė Morlinui, Staphylui, Venetui, Hegemanui ir kitiems teologams išdėstyti savo išpažinimus, savaime suprantama, ir Osianderiui, ir abi šalys turėjo tai atsiųsti jam. Osianderis tai padarė, taip pat ir kiti, tačiau jų liudijimai visiškai skyrėsi. Staphylas sako: „Nuteisinimas, kuriuo teisus Dievas, yra daug kuo kitoks, negu nuteisinimas, kuriuo jis apglobia vargšą nusidėjėlį ir jį nuteisina. Šis nuteisinimas yra Dievo darbas per Jėzų Kristų, o anas yra pats kūrėjas." Dr. Morlinas tvirtino: „Mūsų nuteisinimas arba tikėjimo nuteisinimas yra ne kas kita, kaip mūsų išganytojo Jėzaus Kristaus skaudi mirtis ir nekaltas kraujas", ir citavo šiuos paliudijimus: *Rom 3; Jn 16; Iz 55; Ef 1; Kol 1; Rom 3.* Dr. Georgijus Venetas sakė: „Klusnumas Kristaus, tikro Dievo ir žmogaus su jo kančia ir mirtimi, kad Jis atpirktų Dievo pyktį prieš nuodėmę, tikrai yra mūsų nuteisinimas prieš Dievą, jeigu mes jo siekiame tvirtu tikėjimu, jį priimame ir padarome savą. Dr. Petras Hegemanas sakė: „Kristaus ėjimas pas tėvą yra mūsų nuteisinimas", iš *Jn 16* ir *Lk 24.*

§30. Kunigaikštis labai krimtosi dėl nevienodo šitų teologų aiškinimo. Tačiau ieškodamas tiesos, tiems teologams nusiuntė Osianderio tikėjimo išpažinimą, taip pat ir Osianderiui buvo perduoti jų tikėjimo išpažinimai. Teologai net nenorėjo priimti Osianderio tikėjimo išpažinimo ir, kaip Osianderis (sako savo išpažinimo pratarmėje), jį kartu su kunigaikščio raštu neatplėštą grąžino, o tai kunigaikščiui labai nepatiko. Bet paskui jie atėjo prispausti reikalo – ne šitokio akiplėšiškumo priežasties nurodyti, o todėl, kad turėjo to imtis, nes Osianderis iškeikęs juos ir jų mokytojus Vitenberge. Tačiau šito dalyko jie nebenorėjo tvarkyti asmeniniais raštais; prašė sinodą, kuris turėtų galią išspręsti šitą reikalą. Bet jeigu norima išgirsti Bažnyčios nuomonę (prašė jie), tai reikėtų jiems taip pat leisti rašyti prieš Osianderį, kad užsienio teologai taip pat galėtų tai spręsti, be to, jie nenorėjo, kad jis būtų

[252] *MSB:* seiner. [253] *Al. m. corr. ex* Ihn. [254] -n *all. m. corr. ex illect.; MSB prae h. v.:* Sie.

[319r][255] fort, nicht nur mit lestern wieder Osiandrum, sondern // fielen Ihm in sein Ambt. Morlinus ordinirte Prediger, unterstund / sich des Bannes wieder die Osiandristen, versagt ihnen auß / haß und Neid daß Sacrament, verstößte die Leutte von der / Gefatterschafft, versagte daß gemein Begräbnüß und that / dergleichen Dinge mehr. /

§31. Darüber der Hertzog erbittert ward und ernst-/lich geboth, solche Dinge einzustellen, denn da er nicht Praesident / solte seyn, so stunde es dem Fürsten zu, alß der Ihn eingesetzt / hat, auch davon zuentsetzen. Sie sollen das[256] Verdammen / und Schimpffens sich enthalten, oder der Fürst müst als Land-/herr darauff sinnen, wie Er Ihm von Sie den Gehorsahm / zuwege bracht. Die Theologi blieben bey ihren vorigen / resolution und Antworten fast auff vorige art. Der Fürst / befahl, Sie solten nicht den[257] Osiander, sondern Ihm auff deß / Osiandri Confession[258] antworten, und wolte der Fürst nicht haben, das / die Feinde deß Osiandri solten seine [1.] Zeugen, 2. Klager, 3. / Richter und 4. Verdammer sein, verboth Ihnen nochmah-/len die Excommunication. /

§32. Dieses des Fürsten beginnen wolte den Theo-/logis nicht gefallen, darüber Staphylus abzog undt die Röm. / Catholische Religion annahm. Stancarus auch, der zu Franck-/furth und auch in Pohlen allerhandt Unruh angestifftett, Isin-/derus wardt rasandt, die Übrigen waren eyferig, den Osian-/der zu wieder legen. /

§33. Osiandri Confession wirdt gedruckt und hinauß / nach Wittenberg zur Censur geschickt, Morlinus wiederleget sie, / die Censur kam auß Wirtenberg[259] ein, aber die verdambt den / Osiander nicht; doch war auch nicht Osiander damit aller-/dings zufrieden, die Wirtenberger solten sich weiter / erkleren. Hierauff ist die Confession des Osiandri auch / an andere Kirchen geschickt, derer bedencken auch ankom[m]en. / Morlin[us], Wenetus und Hegman wiederlegten die Confession Osi-/andri und nennten in den Titul die Lehre Osiandri ein Neue / verführische und antichristische Lehr; darauff Osiander sein / Buch im[260] Titul nennte: *Ehrendiebsch, Schelmisch und erlogen*[108]; / die Preuss. Theologi bitten umb die Publication der Censuren / der außwertigen Theologorum, welchs der Fürst in beden[-]/cken zog, weil zu besorgen, sie möchten selbst unterein-/ander uneins seyn, und solchs würde in der Kirchen / ein grossen Lerm machen. //

[255] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. benden Buchs I. [256] *MSB:* des. [257] *MSB:* dem. [258] *Scr. al. m. supra lin.* [259] -r- *al. m. corr. ex* -t-; *MSB:* Wittenberg.

[319r] viceprezidentas. Jie ne tik toliau koneveikė Osianderį, bet // ir kišosi į jo tarnybinius reikalus. Morlinas nurodinėjo pamokslininkams, siekė osiandrininkų ekskomunikacijos, iš neapykantos ir pavydo atsisakinėjo jiems teikti sakramentus, stūmė juos nuo kūmystės, atsisakinėjo laidoti su visais ir dar daug panašių dalykų.

§31. Kunigaikštis dėl to buvo įskaudintas ir rimtai paliepė baigti tokius dalykus, o kad jis neturįs būti prezidentas, tai čia esanti kunigaikščio teisė jį atleisti, nes jis jį ir paskyręs. Jie turį susilaikyti nuo prakeikimo ir užgauliojimo, arba kunigaikštis kaip krašto valdovas turėsiąs pagalvoti, kaip susigrąžinti jų paklusnumą. Teologai liko prie savo ankstesnės nuomonės ir atsakinėjo beveik kaip anksčiau. Kunigaikštis įsakė, kad jie turį ne Osianderiui, bet jam atsakyti apie Osianderio tikėjimo išpažinimą, ir nenorėjo leisti, kad Osianderio priešai būtų jo [1] liudininkai, (2) kaltintojai, (3) teisėjai ir (4) prakeikėjai, dar kartą uždraudė jiems ekskomunikaciją.

§32. Šitoks kunigaikščio elgesys teologams nepatiko, todėl Staphylas išvyko ir priėmė Romos katalikų tikėjimą. Stancaras taip pat, sukėlęs daug sumaišties Frankfurte ir Lenkijoje, Isinderas išprotėjo, kiti uoliai stengėsi Osianderį paneigti.

§33. Osianderio konfesija išspausdinama ir nusiunčiama į Vitenbergą cenzūruoti, Morlinas ją paneigia, recenzija iš Virtenbergo ateina, bet ji Osianderio neprakeikia; vis dėlto ir Osianderis nebuvo ja patenkintas, virtenbergiečiai turėjo aiškintis ir toliau. Osianderio konfesija buvo nusiųsta ir kitoms bažnyčioms, jų pasvarstymai taip pat buvo gauti. Morlin[as], Wenetas ir Hegmanas atmetė Osianderio tikėjimo išpažinimą ir titulavo jo mokymą „Naujuoju suvedžiojančiu ir antikristišku mokymu“; dėl to Osianderis savo knygą tituliniame puslapyje pavadino „Žeminamai, apgavikiškai ir melagingai“[108]; Prūsijos teologai prašo publikuoti užsienio teologų recenzijas, o tai kelia kunigaikščiui abejonių ir nerimą, kad jos nebus vienodos ir tai sukels Bažnyčioje didelį triukšmą. //

[260] *Scr. supra illect. exc.*

[319v] §34. Der Wirtenberger erklärung kam wieder hier-/ein, die diesen Streitt vor einen Grammaticalischen und Wort / Streit gehalten. Die Declaration der Wirtenberger wird in / folgenden formalien angeführt von M. Hartknoch[m(150)]: /

„Durchläuchtiger Hochgebohrner Fürst, Gnädiger Herr / Euer Fürstl. Gnad[en] hat gnädiglich an Uns begehret, nachdem / sich in der Preussischen Osiandrischen Sach allerley Unrichtigkeit / zutragen will, und wir uns biß anher keines Iudiciren über / beyder Parthey Scripta unterfangen wollen, sondern allein glim-/pffliche Mittel und Weg zur Christlichen Einigkeit gesucht, so / sollen gegen E[uer] F[ürstlichen] G[naden] wir uns dermassen declariren, das / daraus vernommen werden möchte, woran hierinn das / Haupt-Streitt hange und worinn der Partheyen rechte oder / mangelhaffte Meynung erscheine. Hierauff wollen E. F. / Gnad[en] wir in Unterthänigkeit nicht verhalten, daß wir des / Handels halben an ihm selbst, so viel wir dessen zu dieser Zeit / noch verstehen, biß anhero keine Scheu getragen hätten, un-/sere weitläufftigere Erklärung zu thun. Dieweil Wir aber / uns zuvor in dieser Sache sonst mit niemand haben anders / eingelassen. Denn was E. F. Gnad[en] wir auff denselben Be-/fehl und auff Begehren des Durchleuchtigsten, Hochgebohrnen / Fürsten und Herrn, Herrn Albrechten, des Aeltern Marggraffen / zu Brandenburg in Preussen, zu Stettin, in Pommern, der Cassuben / und Wenden Hertzog, Burggraffen zu Nürnberg und Fürsten zu / Rügen, unsern Gnädigsten Fürsten und Herrn, geschrieben, so hat / uns unsers Bedenckens nicht woll gebühren wollen, allein mit ei-/ner Parthey sonderliche Handlung ohne Vorwissen zu pflegen. Nach / dem auch Unsere vorige Schrifften, so wir Christlicher Meynung / zur Vorbereitung des friedlichen Vertrags gestellet, von etlichen / gantz unfreundlich [!][261] angetastet und gedeutet worden seyn, / haben wir die Fürsorg tragen müssen, es möchte unsere Declaration auch / gemißbraucht und zu Erweckung grösserer Unruhe gezogen werden. / So will uns bedüncken, je länger, je mehr er mit Amphiboliis et Aequi-/vocationibus dermassen verwirret und durch einander gemenget / werde, daß nicht verständlich und categorice davon ohn unter-/scheid zu reden oder zu schreiben sey. Jedoch wollen gegen E. F. G. / wir gehorsamlich mit Gottes Hülff versuchen, ob wir von die-/ser verwirreten Sache einen deutlichen verständlichen Bericht / geben

m(150) Lib. 2. c. 3. p. 371 usq[ue] pag. 377.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

[319v] §34. Vėl gautas virtenbergiečių pareiškimas, kad šitas ginčas laikomas ginču dėl gramatikos ir žodžių. Mag. Hartknochas[m(150)] virtenbergiečių deklaraciją pateikia su šitokiais formalumais:

„Šviesiausiasis aukštakilmi Kunigaikšti, Jūsų kunigaikštiškos Malonybės maloningasis Pone, kreipėtės į mus po to, kai Prūsijoje Osianderio reikalu įvyko visokių neteisybių, ir mes iki šiol nenorėjome imtis abiejų šalių raštų teisinio įvertinimo ir tik ieškojome atlaidžių priemonių ir būdų, padedančių siekti krikščioniškos vienybės, o dabar Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei turime taip išdėstyti savo supratimą, kad iš to būtų galima suprasti, kokia čia yra pagrindinė ginčo esmė ir kuo pasireiškia abiejų šalių teisinga ar neišbaigta nuomonė. Čia mes dėl savo nuolankumo Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei nenorime nutylėti, kad mes dėl paties reikalo, kiek jį šiuo metu suprantame, iki šiol nesibauginome pateikti savo išsamesnio išaiškinimo. Tačiau mes anksčiau šiuo klausimu apskritai su niekuo neprasidėjome. Ką mes Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei rašėme atsakydami į šviesiausiojo, aukštakilmio kunigaikščio ir valdovo pono Albrechto, buvusio Brandenburgo markgrafo Prūsijoje, Štetine, Pomeranijoje, kašubų ir vendų hercogo, Niurnbergo burggrafo ir Riugeno kunigaikščio, mūsų maloningiausiojo kunigaikščio ir valdovo įpareigojimą ir pageidavimą, tai, mūsų supratimu, ne visiškai pasiteisino, nes be išankstinės informacijos bendrauta tik su viena šalimi. Po to, kai mūsų ankstesnieji raštai, kuriuose pateikėme krikščioniškąją nuomonę dėl taikaus susitarimo parengimo, buvo visai negražiai užsipulti ir interpretuoti, buvome priversti nuogąstauti, kad ir mūsų deklaracija galėtų būti piktnaudžiaujama panaudojant ją kurstyti dar didesnius neramumus. Mums atrodo, jog kuo toliau, tuo daugiau dviprasmybėmis ir tuščiažodžiavimais tiek pripainiojama ir sujaukiama, kad nebegalima apie tai kalbėti suprantamai ir kategoriškai. Tačiau Jūsų kunigaikštiškosios Malonybės akivaizdoje mes nuolankiai Dievo padedami pamėginsime apie šitą painų dalyką pateikti aiškų suprantamą pranešimą. Čia apeisime tai, kas yra šalutinis dalykas, kas arba nepriklauso

261 *MSA scr. err.:* und freundlich.

möchten. Wir wollen aber jetzund umbgehen, / was der Neben-Handel sey, so entweder der Haupt-Sache / nicht, oder gar wenig zugehören, als viel hässiger Wort man-/cherley frembde deutung etlicher Sprüche der H. Schrifft und / ungereimte Consequentias, sondern wollen allein von dem Haupt-/Dogmate reden. Denn [!][262] Osiander hat unsers Bedünckens und so-/viel wir noch seine Meynung erlanget haben, in diesem Stück recht, //
[320r] daß er lehret, Gott sey allein (so man proprie oder eigendlich von der / Gerechtigkeit reden will) die rechte, ewige, wesendliche Gerech-/tigkeit, von dem alle Gerechtigkeit herkomt, wie auch Gott allein / die rechte, ewige Weißheit, Stärcke, Leben und Seligkeit ist. / So lehret er auch darinnen nicht unrecht (haben wir anders / seine Meynung recht verstanden), daß unser Herr Jesus Christus / habe mit seinem Leiden undt Todt verdienet, daß Gott mitt / unß versöhnet, selbst in uns durch den Glauben wohne, sich / sampt allen seinen Güttern uns zum Ewigen[263] Erbtheil / schenckte, und demnach gleich wie sein Leben, Weißheit undt / Seeligkeit unser ist, also ist auch seine Gerechtigkeit unser. /

Aber darinn thut Osiander unsers Bedünckens zu viel, daß / er die Schrifft des heiligen Apostels Pauli zu den Römern, undt / fürnemlich die Wort „Iustitia Dei et iustificari" in dem 1. und 3. / Capitel anders deutet, denn die Haupt-Sach der Disputation Pau-/li auff ihm trägt und wil mit denselben Sprüchen und dergleichen / seine Meynung bestätigen. Denn wiewol die obgemeldte Mey-/nung von der ewigen Gerechtigkeit Gottes recht ist, so ist es / doch unsers Verstandes nicht recht, daß Osiander dieselbe Meynung / mit den gemeldeten Sprüchen Pauli und mit anderer Deutung / der Wörter Pauli conferiren will. Aber des Osiandri Wider-/part hat in diesem recht, daß sie vest hält, ob denn Verstand der / Wörter und sprüchen Pauli Rom. 1. und 3. „Iustitia Dei et iustificari". / Denn *Iustitia Dei* heist an bemeldeten Orten Pauli nicht die we-/sendliche Gerechtigkeit Gottes, sondern die Gerechtigkeit, so vor / Gott gilt (das ist) die Verzeyhung der Sünden, die der Herr / Christus mit seinem Gehorsam erworben hat. Und *Iustificari* / heist daselbst nicht wesendlich gerecht werden, sondern von den / Sünden absolvirt und ledig gezehlt, auch für gerecht wegen des / Gehorsams Christi vor Gott gehalten werden. Sie haben auch / darinnen recht, daß die Gerechtigkeit, das ist[264], der Gehorsam / Christi unser ist, nemlich in diesem Verstande, daß Christus / mit seinem Gehorsam uns die ewige Gerechtigkeit und Selig-/keit

[262] *Scr. err.*: Der; *MSB:* Denn. [263] *Prae h. v. illect. exc.*

pagrindiniam dalykui, arba visai mažai su juo susiję, taip pat daugelį piktžodžiavimų, ne vieną svetimą tam tikrų Šventojo Rašto posakių interpretaciją ir kvailas išvadas; kalbėsime tik apie pagrindinę dogmą. Osianderis, mūsų
[320r] supratimu ir kiek mes sužinojome apie jo nuomonę, teisus dėl to, // kad moko, jog Dievas yra (kalbant iš tikrųjų apie nuteisinimą) tikrasis, amžinasis, esmingasis nuteisinimas, iš kurio kyla visas nuteisinimas, kaip kad Dievas yra ir vien tikroji, amžinoji išmintis, stiprybė, gyvenimas ir palaima. Taip pat jis moko neklaidingai (jeigu apskritai jo nuomonę supratome teisingai), kad mūsų Viešpats Jėzus Kristus savo kančia ir mirtimi pelnė, jog Dievas mums atleido, per tikėjimą gyvena mumyse, padovanojo mums save su visomis savo gėrybėmis amžinajam paveldėjimui, ir kaip jo gyvenimas, išmintis ir palaima yra mūsų, taip ir jo teisumas yra mūsų.

Tačiau, mūsų nuomone, Osianderis eina per toli aiškindamas kitaip šventojo apaštalo Pauliaus laišką romiečiams, ir būtent žodžius „Iustitia Dei et iustificari" 1 ir 3 skyriuje, tad disputo šerdis yra Paulius, ir jis šitais ir panašiais posakiais nori pagrįsti savo nuomonę. Mat nors anksčiau pateiktoji nuomonė apie amžiną Dievo teisumą yra teisinga, tačiau, mūsų supratimu, neteisinga tai, kad Osianderis šitą nuomonę nori patvirtinti minėtais Pauliaus posakiais ir kitokiu Pauliaus žodžių interpretavimu. Tačiau Osianderio priešininkai teisūs tuo požiūriu, kad jie tvirtai laikosi Pauliaus *Rom 1* ir *3* žodžių ir posakių „Iustitia Dei et iustificari" prasmės. Juk *Iustitia Dei* minimose Pauliaus vietose reiškia ne Dievo teisumą apskritai, o nuteisinimą, galiojantį Dievo akyse, [tai yra] nuodėmių atleidimą, kurį Viešpats Kristus įgijo savo klusnumu. O *Iustificari* čia reiškia ne būti nuteisintam apskritai, o gauti nuodėmių atleidimą ir būti laikomam be nuodėmės, taip pat būti nuteisintam dėl Kristaus klusnumo Dievui. Jie teisūs ir tuo požiūriu, jog nuteisinimas, tai yra Kristaus klusnumas, yra mūsų, ir būtent ta prasme, kad Kristus savo klusnumu pelnė mums amžiną nuteisinimą ir Dievo palaimą,

[264] *MSB abs.*

Gottes verdienet habe, und sollen wir uns dieses Gehorsams / Christi, als der allen Willen Gottes des Vatters vollkömlich erfül-/let hat, in aller unser Noth vertrösten[265]. Aber darinn thun sie der / Sach unsers Bedünckens zu viel, daß sie des Osianders Meynung / von [der wesentlichen Gerechtigkeit Gottes nicht allein von] [!][266] den Sprüchen absondern (daran sie dann recht haben), son-/dern wollen auch solche Gerechtigkeit Gottes in iustificatione / Peccatoris an ihren gebührenden Ort nicht seinen Raum lassen / haben. So man nun sagt, der Mensch wird gerecht durch we-/sendliche Gerechtigkeit Gottes, die Gott selbst ist, so ist es alles / gelegen an dem Verstande dieses Worts „gerecht werden"; denn / wenn es verstanden wird nach der Gerechtigkeit, so unser / himmlisch Erbtheil ist, die wir auch ewiglich haben und ge-/niessen werden, und die uns Christus mit seinem Gehorsam / verdienet hat, so ist es wahr, daß wir allein durch die We-/sendliche Gerechtigkeit
[320v] Gottes hie auff Erden spe, primitiis, // inchoatione, dort in jenem Leben re, decimis et perfectione gerecht / werden. Wenn man aber das Wort „gerecht werden" verstehen / will nach der Lehre Pauli zu den Römern für die Verzeyhung der / Sünden, die wir durch den Glauben an Christum haben, so ist es / nicht geredt, daß wir gerecht werden durch die wesendliche Ge-/rechtigkeit Gottes, sondern wir werden gerecht, das ist, wir / empfangen die Vergebung der Sünden durch den Gehorsam Christi, / durch das Leiden und den Todt Christi; denn nicht die wesendli-/che Gerechtigkeit Gottes, sondern Jesus Christus, wahrer Gott / und Mensch, ist für unsere Sünde gestorben. Und auff diesen / Verstand wird die Lehre Pauli zu den Römern und dergleichen / locis von denen Wiedersachern Osiandri recht und Christlich verthä-/diget. /

Also hat Jesus Christus, unser lieber Herr und Heyland, / wahrer Gott und Mensch in einer Person, nach beyden Naturen / seine unterschiedliche Wirckung in iustificatione peccatoris, nem-/lich, daß Christus nach seiner menschlicher Natur doch in ei-/niger Person mit Gott den Todt für unsre Sünde gelitten, / uns mit dem Vatter versöhnet und uns erworben, daß wir, / so wir an ihn glauben, von seinet wegen haben Vergebung der / Sünden und daß seine Gerechtigkeit und Gehorsam uns von / Gott zugerechnet werde, daß auch der wahre, ewige Gott / Vatter, Sohn und H. Geist in uns wohne und mache uns / seiner ewigen Gerechtigkeit und Seligkeit theilhafftig. Und / kürtzlich, unser Herr Jesus Christus hat uns mit seinem Ge-/horsam,

[265] *MSB:* getrosten.

ir mes visuose savo varguose turime guostis šituo klusnumu Kristaus, kuris tobulai įvykdė Dievo Tėvo valią. Bet jie, mūsų nuomone, šiuo atžvilgiu eina per toli ta prasme, kad jie ne tik atskiria Osianderio nuomonę apie [Dievo teisumą apskritai] nuo tų posakių (šituo jie teisūs), bet ir nenori pripažinti priderančios vietos Dievo teisumui nuodėmingųjų nuteisinime. Mat kai sakoma, kad žmogus nuteisinamas esminiu Dievo teisumu, kuris yra pats Dievas, tai viskas priklauso nuo to, kaip suprasi žodį „būti nuteisintam": juk jeigu tai suprantama kaip nuteisinimas, kuris yra mūsų dangiškasis paveldas, kurį mes turėsime ir kuriuo džiaugsimės amžinai ir kurį Kristus pelnė savo paklusimu, tai tiesa, kad vien tik esminiu Dievo teisumu mes čia,
[320v] Žemėje, nuteisinami viltimi, užuomazgomis, // pradmenimis, o ten, aname gyvenime, – dėl veiklos, dešimtinių ir tobulumo. Bet jei žodis „nuteisinimas" suprantamas pagal Pauliaus pamokymą romiečiams – kaip nuodėmių atleidimas, kurį turime per tikėjimą į Kristų, tai netinkama sakyti, kad mes nuteisinami per esminį Dievo teisumą, – mes nuteisinami, tai yra gauname nuodėmių atleidimą, per Kristaus paklusimą, per Kristaus kančias ir mirtį; mat ne esminis Dievo teisumas, bet Jėzus Kristus, tikrasis Dievas ir žmogus, mirė už mūsų nuodėmes. Ir šituo požiūriu Pauliaus pamokymus romiečiams ir panašias vietas Osianderio priešininkai gina teisingai ir krikščioniškai.

Taigi Jėzus Kristus, mūsų mielas Viešpats ir Išganytojas, tikras Dievas ir žmogus viename asmenyje, pagal abi prigimtis daro skirtingą poveikį nuodėmingųjų nuteisinimui, būtent: Kristus pagal savo žmogiškąją prigimtį, tačiau viename asmenyje su Dievu iškentė mirtį už mūsų nuodėmes, sutaikė mus su Dievu ir mus įgijo, kad mes, tikintieji į jį, jo dėka turėtume nuodėmių atleidimą ir kad jo teisumas ir paklusnumas Dievo būtų priskiriamas ir mums, kad ir tikrasis, amžinasis Dievas Tėvas, Sūnus ir Šv. Dvasia gyventų mumyse bei leistų mums patirti jo amžinąjį nuteisinimą ir išganymą. Trumpai tariant, mūsų Viešpats Jėzus Kristus savo paklusimu, kančiomis ir mirtimi pas savo

[...][266] *Ex MSB.*

Leiden und Sterben fürnehmlich zwo Gutthaten bey / seinem himmlischen Vatter verdienet und erlangt. Die eine / ist die Verzeyhung der Sünden [die andere ist das ewige Leben. So nun einer die Verzeihung der Sünden] [!][267] durch den Glauben empfähet, / alsdann wird er auff folgenden Verstandt gerecht, daß, unan-/gesehen, ob er woll noch an ihm selbst ungerecht ist, seine Un-/gerechtigkeit ihm nicht zugerechnet, sondern er wird von / wegen des Gehorsams Christi gerecht, das ist, der Ungerech-/tigkeit ledig und loß vor Gottes Gericht gezehlet, wie des / Osiandri Widerpart hält, und auch eine recht Christliche Mey-/nung ist. So man aber das Ewige Leben durch den Glauben / empfähet, alßdan wird man auff folgenden Verstandt gerecht, daß / Gott selbst, der da ist das ewige leben, in dem Gläubigen woh-/ne und schencke ihm zu einem Erbtheil seine ewige Gerechtigkeit / und Seeligkeit, also daß dieselbe hie auff Erden in den Gläubi-/gen anfahe ihre Wirckung zu haben, nemlich, daß die geschen-/ckte Gerechtigkeit führe den Gläubigen in den Gehorsam Gottes / Gebot etc. und die verhoffte Seeligkeit tröste den Gläubigen / in aller Bekümmernüß und wiederwertigkeit, das ist, / Gnädigster Fürst und Herr, unsere einfältige, unterthänige Er-/klärung, so viel wir dieses Handels zu dieser Zeit verstehen, ha-/ben auch E. F. Gnad[en] dieses Stücks desto unterthäniger und / klärer berichten sollen, daß wir hiemit den
[321r] Calumnien begeg-//nen, so außgegeben wird (wie wir berichtet seyn[268]), es wolle von et-/lichen in E. F. G. Land humanitas Christi verleugnet werden. Wol-/len hierauff uns, so viel diese Erklärung belangt, in kein bitter Ge-/zänck mit jemand einlassen, sondern mögen gantz wol leiden, das / es andere besser machen. Haben wir beyden Partheyen Meinung / recht erlangt, so dancken wir unserm Herrn Gott. Haben wir aber / dieselbe nicht erlangt, so wissen wir dennoch, durch Gottes Gnade, / daß unsere Meynung recht und Christlich ist, den Herrn bittend, / er wolle uns bey der reinen einfältigen Lehre des heiligen Evan-/gelii Christi von der Rechtfertigung des Menschen und von allen an-/dern Articuln unserer Religion, wie es die H. Schrifft und für-/nemlich S. Paulus, auch unsere Praeceptoren D[octores] Lutherus undt / Philippus vor diesem Zancken, vermöge Gottes Wort erkläret ha-/ben, gnädiglich erhalten. Wollen E. F. Gnad[en] uns hiemit un-/terthäniglich befohlen haben: Actum Tubingae die 30. Januarii / A[nn]o 1553". Das ist also die Declaration, welche der Hertzog in / Preussen anzunehmen und

[...][267] *Ex MSB.*

dangiškąjį Tėvą mums pelnė ir pasiekė du gerus darbus. Vienas – tai nuodėmių atleidimas [antrasis – tai amžinasis gyvenimas. Kai žmogus nuodėmių atleidimą] gauna tikėjimu, tai jis nuteisinamas pagal tokį supratimą, kad nors jis pats dar nėra savęs nuteisinęs, jo nenuteisinimas jam nepriskiriamas, jis nuteisintas dėl Kristaus paklusimo, būtent tas nenuteisinimas Dievo teisme nepripažįstamas, kaip mano Osianderio priešininkai, ir tai yra krikščioniška nuomonė. Bet jeigu tikėjimu gaunamas amžinasis gyvenimas, tai nuteisinama tuo požiūriu, kad pats Dievas, kuris yra amžinasis gyvenimas, gyvenąs tikinčiajame ir dovanojąs jam amžinajam gyvenimui amžinąjį nuteisinimą ir išganymą, tad tai čia, Žemėje, pradeda jam daryti poveikį, būtent ta prasme, kad dovanotas nuteisinimas atvedąs tikintįjį prie paklusimo Dievo įsakymams ir t. t., ir būsimas išganymas guodžia tikintįjį visose jo negandose ir koktybėse. Toks yra, Maloningiausiasis Kunigaikšti ir Valdove, mūsų paprastas ir nuolankus paaiškinimas, kiek mes šiuo metu šitą ginčą suprantame, taip pat Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei turėjome tuo nuolankiau ir aiškiau tai
[321r] išdėstyti, kad susiduriame // su šmeižtais, kuriuose teigiama (kaip mums pranešama), kad Jūsų kunigaikštiškosios Malonybės šalyje esama žmonių, neigiančių Kristaus žmogiškumą. O dėl šitos deklaracijos, tai mes čia su niekuo nenorime įsileisti į aršius ginčus, bet nusiteikę visiškai pakęsti, jei kiti tai padarys geriau. Jeigu mes teisingai suvokėme abiejų šalių nuomones, tai dėkojame mūsų Viešpačiui Dievui. Bet jeigu nesuvokėme, tai vis dėlto per Viešpaties Dievo malonę žinome, kad mūsų nuomonė yra teisinga ir krikščioniška, ir meldžiame Viešpatį, kad jis mums maloningai neleistų nutolti nuo gryno paprasto šventosios Kristaus evangelijos mokymo apie žmogaus nuteisinimą ir visus kitus mūsų religijos postulatus, kaip Dievo žodį aiškino Šv. Raštas ir pirmiausia šv. Paulius, taip pat mūsų mokytojai daktarai Lutheris ir Philippas [Melanchthonas] iki šito ginčo. Su didžiausiu nuolankumu Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei: Tiubingenas, 1553 m. sausio

[268] *MSB abs.*

darnach zu lehren anbefohlen. Folget / itzo derselben Würtenberger Theologorum Bekentnüß. /

Von dem Menschen, von dem Fall und seiner / Vollkommenheit

Wir glauben, bekennen und lehren, daß Gott den Menschen / in Anfang zu seiner Bildung und Gleichnüß erschaffen, und / ihn mit dem H. Geist, auch mit rechter Weißheit, Frömmigkeit, / Gerechtigkeit und allen Gottseligen Güttern und Tugenden be-/gabt und gezieret hat. Und so der Mensch in die Sünde nicht ge-/fallen wäre, so wäre er nimmermehr gestorben, sondern seine Zeit / hie auff Erden in dem Leiblichen Leben mit aller Ruhe, Sicherheit / und Gesundheit erreichet und darnach in daß geistliche himmli-/sche Wesen ewiglich in aller Vollkommener Gerechtigkeit undt / Seeligkeit zu leben eingesetzt werden seyn. /

Von dem ersten Fall

Wir gläuben und lehren, nachdem der Mensch wider Got-/tes Gebot gesündiget, so ist er in Gottes Ungnad und Zorn ge-/fallen, des H. Geistes, der Gerechtigkeit beraubet, dem Satan, / der Sünde, zeittlichen und ewigen Todte und Verdamnüß / verpflichtet worden. /

Von der Verheissung des gebenedeyeten / Weibes-Sammens, das ist, Christi

Wir glauben und lehren, daß Gott nach dem Abfall des / Menschen habe aus lauter Gnade und Barmhertzigkeit je län-/ger, je klärer den heiligen Patriarchen und durch die Propheten / versprochen und zugesagt, er wolle seinen einigen Sohn, der ewig / von ihm gebohren, in diese Welt zu seiner
[321v] Zeit schicken, daß er // von einer Jungfrauen wahrer Mensch gebohren werde, die / Sünden des Menschen mit seinem Leiden und Tod büsse, Gottes / Zorn versöhne, den Satan und Tod überwinde und dem Men-/schen alle vorhin verlohrne Gerechtigkeit und Seeligkeit bey / Gott erlanget. /

Wir glauben und lehren, daß alle, so für der Ankunfft / des Sohnes Gottes in diese Welt obgemeldter göttlichen Zusa-/gung geglaubt, wiederumb zu Gottes Gnaden angenommen / und von wegen des Sohnes, Gottes, an den sie geglaubet, / die Verzeihung der Sünden empfangen, mit dem H. Geist begabt / undt zu Erben der ewigen Gerechtigkeit und Seligkeit gemacht / worden seyn. /

Von Christi Zukunfft ins Fleisch, oder Menschwerdung

Wir glauben und lehren, daß Jesus Christus wahrer e-/wiger Gottes Sohn und gleicher Gott mit seinem Vatter / sey, zu seiner Zeit wahrer Mensch von

30 d.“ Tai deklaracija, kurią kunigaikštis įsakė Prūsijoje pripažinti ir pagal ją mokyti. Toliau pateikiamas Viurtenbergo teologų išpažinimas.

Apie žmogų, nuopuolį ir jo tobulumą

Mes tikime, išpažįstame ir mokome, kad Dievas žmogų pradžioje sukūrė pagal savo paveikslą bei panašumą ir apdovanojo jį Šv. Dvasia, taip pat tikra išmintimi, pamaldumu, teisumu ir visokiomis gėrybėmis bei dorybėmis. Ir jeigu žmogus nebūtų nupuolęs į nuodėmę, tai jis niekad nebūtų numiręs, o savo laiką čia, Žemėje, kūniškajame gyvenime, būtų praleidęs ramus, saugus ir sveikas, o paskui būtų įvestas į dvasinę dangišką egzistenciją amžinai gyventi tobulybėje ir palaimoje.

Apie pirmąjį nuopuolį

Mes tikime ir mokome: žmogus, nusidėjęs Dievo įsakymui, pateko į Dievo nemalonę ir pyktį, iš jo atimta Šv. Dvasia ir teisumas, jis atiduotas šėtonui, nuodėmei, laikinai ir amžinajai mirčiai bei prakeikimui.

Apie pranašystę dėl palaimintos moters sėklos, tai yra Kristaus

Mes tikime ir mokome, jog Dievas po žmogaus atkritimo vien iš malonės ir gailestingumo juo ilgiau, juo aiškiau šventiesiems patriarchams ir per pranašus žadėjo norįs į šį pasaulį deramu laiku atsiųsti savo vienatinį sūnų,
[321v] amžiams jo pagimdytą, kad jį // nekalta mergelė pagimdytų tikru žmogumi ir jis savo kančiomis ir mirtimi atpirktų žmogaus nuodėmes, numaldytų Dievo pyktį, įveiktų šėtoną bei mirtį ir žmogui pas Dievą sugrąžintų prarastą teisumą ir išganymą.

Mes tikime ir mokome, kad visi, patikėję Dievo sūnaus atėjimu į šį pasaulį pagal minėtąjį Dievo pažadą, vėl priėmė Dievo malonę ir dėl sūnaus, Dievo, kurį jie tikėjo, gavo nuodėmių atleidimą, buvo apdovanoti Šv. Dvasia ir padaryti amžinojo teisumo ir palaimos paveldėtojais.

Apie Kristaus atėjimą į kūną arba tapimą žmogumi

Mes tikime ir mokome, kad Jėzus Kristus yra tikrasis amžinasis Dievo Sūnus ir toks pat Dievas, kaip ir jo Tėvas, kitados tikras žmogus iš Mergelės Marijos, prieš tai joje pradėtas iš Šventosios Dvasios, pagimdytas į šį

der Jungfrauen Maria, / als er zuvor in ihr aus dem H. Geist empfangen, in diese Welt / gebohren und habe alle menschliche Gebrechen ausserhalb der / Sünde an sich genommen, auch alles mit seiner Lehre, Wunder-/wercken, Leiden, Sterben, Aufferstehung von den Todten, Himmel-/fahrt, Schickung des H. Geistes, Ausbreitung seines Evangelii [in die ganze Welt und Versammlung seiner Kirchen, beyde aus Juden und Heyden durch die Predigt seines Evangelii] [!][269] / angerichtet, vollbracht, allerdings wie es zuvor den heiligen / Patriarchen verheissen und durch die Propheten verkündiget und erkläret worden ist. /

Von der Gerechtigkeit und Rechtfertigung des Sünders

Wir glauben und lehren, daß Jesus Christus, wahrer Gott / und Mensch, habe mit seinem Leiden und Sterben verdienet, daß der / Himmlische Vatter alle, so an ihn glauben, zu Gnaden annehme, / verzeihe ihnen ihre Sünde und schencke ihnen allen Gehorsam, Fröm-/migkeit und Gerechtigkeit, die sein Sohn Jesus Christus gethan und / damit er den Willen seines Vatters und das göttliche Gesetz / vollköm[m]lich erfüllet hat: also daß, welcher an Jesum Chri-/stum glaubet, sich des Gehorsams und der Gerechtigkeit Christi / in Anfechtung der Sünden, Todt und Hölle vor dem Gericht / Gottes nicht anders annehmen und vertrösten soll, denn, als so / er selbst Gottes Gebott und allen Willen Gottes vollbracht hätte. /

S. Pauli Lehre von der Gerechtigkeit und Rechtfertigung

Wir halten auch, daß S. Paulus, da er zu den Römern im / Ersten Capittel sagt, daß im Evangelio die Gerechtigkeit, so / vor Gott gilt, geoffenbahret werde und im Dritten Cap[itel] die / Gerechtigkeit, so vor Gott gilt, werde
[322r] ohne Zuthun des gesetzes // geoffenbahret. Und hernach der Mensch werde gerecht ohne des / Gesetzes Wercke, allein durch den Glauben zu verstehen sey, / nicht von der Wesendlichen Gerechtigkeit Gottes, die Gott selbst / ist, sondern von der Verzeihung der Sünden und von dem Gehor-/sam und der Gerechtigkeit Christi, mit welcher Gerechtigkeit / er dem [!][270] Gesetz und Gottes Willen genug gethan, welche Ge-/rechtigkeit auch Gott, so wir an Christum glauben, uns zugerech-/net, daß wir uns denselben, alß unsers von Gott geschenck-/ten eigenen Guts vor Gottes Gericht vertrösten[271] sollen. /

Von dem ewigen Leben oder Himmlischen Erbtheil, Genies-/sung oder Mittheilung Göttlicher Natur und wesed-/lichen Güttern, Weißheit, Gerechtigkeit, / Herrlichkeit etc.

[...][269] *Ex MSB.* [270] *Scr. err.:* das; *MSB:* dem.

pasaulį, prisiėmęs visus žmonių skaudulius, išskyrus nuodėmę, taip pat savo mokymu, stebuklais, kančiomis, prisikėlimu iš numirusiųjų, žengimu į dangų, Šv. Dvasios atsiuntimu, Evangelijos skleidimu [po visą pasaulį ir sujungimu abiejų savo Bažnyčių – žydų ir pagonių, savo Evangelijos pamokslavimu] viską padaręs ir įvykdęs, kaip anksčiau juk ir žadėta šventiesiems patriarchams ir skelbta bei aiškinta per pranašus.

Apie nusidėjėlio teisumą ir nuteisinimą

Mes tikime ir mokome, kad Jėzus Kristus, tikras Dievas ir žmogus, savo kančiomis ir mirtimi pelnė, kad Dangiškasis Tėvas visus jį tikinčius priimtų į savo malonę, atleistų jiems jų kaltes ir padovanotų jiems visišką klusnumą, pamaldumą ir teisumą, kuriuos parodė jo sūnus Kristus, tobulai įvykdęs savo Tėvo valią ir dieviškąjį įstatymą: taigi tas, kuris tiki Jėzų Kristų, priešais Dievo teismą, grumdamasis su nuodėmėmis, mirtimi ir pragaru, turi remtis ir pasikliauti Kristaus klusnumu ir teisumu taip, lyg pats būtų įvykdęs Dievo įsakymą ir Dievo valią.

Šv. Pauliaus mokymas apie teisumą ir nuteisinimą

Mes taip pat laikomės šv. Pauliaus nuostatos, kurią jis išsako romiečiams pirmame skyriuje, kad Evangelijoje apreiškiamas Dievo teisumas, o trečiame
[322r] skyriuje – kad Dievo teisumas apreiškiamas be įstatymo. // Žmogus esąs nuteisinamas be įstatymo darbų, reikia suprast, vien per tikėjimą, ne dėl esminio Dievo teisumo, kuris yra pats Dievas, o per nuodėmių atleidimą ir per Kristaus klusnumą bei teisumą, kuriuo jis įvykdė įstatymą ir Dievo valią, ir šį teisumą, jeigu tikime į Kristų, Dievas mums pripažįsta, taigi priešais Dievo teismą mes galime juo pasikliauti kaip Dievo mums dovanota gėrybe.

Apie amžinąjį gyvenimą arba Dangiškąjį paveldą, naudojimąsi ir dalijimąsi dieviškąja prigimtimi ir svarbiausiomos gėrybėmis, išmintimi, teisumu, puikumu ir t. t.

[271] *MSB:* getrösten.

Wir glauben und lehren, daß Jesus Christus uns durch / sein Leiden und Sterben verdienet habe, nicht allein, daß Gott uns / zu Gnaden auffnehme und verzeihe Uns unsere Sünde, von we-/gen des Gehorsams seines Sohns Christi, sondern, daß er auch sambt / seinem Sohn und H. Geist in uns warhafftig wohne und neh-/me uns an, an Kindesstatt und Erben seiner himmlischen Gütter, / nemlich, daß gleich wie wir von wegen Jesu Christi Erben / seyn [des göttlichen ewigen Lebens und Seeligkeit, also sind wir auch Erben] [!][272] der göttlichen ewigen Frömmigkeit und Gerechtigkeit, / daß wir wiederumb das Erbtheil, so wir vorhin durch die / Sünde verlohren haben, vollkommlich und reichlich erlangen. / Und wiewol wir in diesem Leiblichen Leben der ewigen / Gerechtigkeit Gottes nicht empfinden, so gehört sie uns / doch warhafftig zu, und ist unser Erbtheil, welches auch hie / auff Erden seine Krafft anfahen, unsere böse Begierde tödten, / uns erfreuen und den Gehorsam gegen Gottes Gebot an-/richten, und ein erbar Christlich Leben wircken soll, biß wir / nach diesem Leben dieselbe ewige Gerechtigkeit vollkommlich / empfinden und daran ewige Freud und Seeligkeit haben / werden, und von solcher ewigen Gerechtigkeit schreibet der / H. Paulus, da er sagt Rom. 8.: Sind wir Kinder, so sind / wir auch Erben, ja Erben Gottes, so sind wir auch ge-/wißlich Erben seiner göttlichen, ewigen Gerechtigkeit, die / wir allhie in Hoffnung und Anfang der Erneuerung un-/sers Gemüths, dort aber vollkommlich besietzen und empfin-/den werden, und Rom. 8. abermal: Er hat uns mit seinem / Sohn alles geschenckt, so folget gewißlich daraus, das gleich / wie er uns sich selbst sein ewig leben und Seeligkeit, al-/so auch seine Gerechtigkeit schenket. 2. Petr. 2.: Es ist uns / geschencket worden, daß ihr der göttlichen Natur theilhafftig [werdet. So wir nun der göttlichen Natur theilhafftig] [!][273] / worden sind, so haben
[322v] wir unsern Theil nicht allein an der // vergebung der Sünden, sondern auch an der Göttlichen ewigen Gerech-/tigkeit, daß also Gott alles in allem sey, wie S. Paulus 1. Cor. 15. / schreibet[109]: Das ist unser Glaub, Bekentnüß und Lehr von der / Rechtfertigung des Menschen. Denn also glaubet und lehret die / recht heilige Christliche Kirche, wie sie von dem H. Geist, wie / sie aus der H. Prophetischen und Apostolischen Schrifft berichtet, / wie auch solches in beyden Confessionen der Augsburgischen / und unsers gnädigen Fürsten und Herrn Hertzog Christoff erklä-/ret ist. Den allmächtigen Gott

[...][272] *Ex MSB.*

Mes tikime ir mokome, jog Jėzus Kristus savo kančiomis ir mirtimi mums nusipelnė ne tik tuo, kad Dievas priimtų mus į savo malonę ir atleistų mums mūsų nuodėmes jo sūnaus Kristaus klusnumo dėka, bet ir tuo, kad Dievas kartu su savo sūnumi ir Šv. Dvasia tikrai gyventų mumyse ir mus priimtų vietoj vaikų bei savo dangiškųjų gėrybių paveldėtojais, kad mes Jėzaus Kristaus dėka tarsi būtume paveldėtojai [dieviškojo amžinojo gyvenimo ir išganymo, taigi paveldėtojai] dieviškojo amžinojo dievobaimingumo ir teisumo, kad vėl visiškai ir dosniai atgautume amžinąjį gyvenimą, kurį buvome praradę per nuodėmes. Ir nors šiame kūniškajame gyvenime nejaučiame Dievo amžinojo teisumo, vis dėlto jis mums tikrai priklauso ir yra mūsų paveldas, kuris ir čia, žemėje, įgyja galios, žudo mūsų blogus troškimus, mus džiugina ir ugdo klusnumą Dievo įsakymui, ir daro įtaką garbingam krikščioniškam gyvenimui, kol po šito gyvenimo mes patirsime tą patį amžinąjį teisumą tobulai ir jis teiks amžinąjį džiaugsmą ir išganymą; ir apie šitokį amžiną nuteisinimą rašo šv. Paulius, kai sako *Rom 8*: O jei esame vaikai, tai ir paveldėtojai, Dievo paveldėtojai, tai, be abejo, ir paveldėtojai jo dieviškojo amžinojo teisumo, kurį čia turime mūsų dvasios atnaujinimo viltyje ir pradžioje, o ten turėsime ir jausime tobulai; ir dar *Rom 8*: Kartu su savo sūnumi jis mums padovanojo viską, tai iš to tikrai kyla išvada, kad kaip jis mums padovanojo save, savo amžinąjį gyvenimą ir palaimą, taip jis mums aukoja ir savo teisumą. *2 Pt 2*: Mums padovanota, kad jūs taptumėte dieviškosios prigimties dalininkais. Jeigu esame tapę dieviškosios
[322v] prigimties dalininkais, tai turime savo dalį ne tik // nuodėmių atleidime, bet ir dieviškajame amžinajame teisume, juk Dievas yra viskas visame kame, kaip sako šv. Paulius *1 Kor 15*[109]: Toks yra mūsų tikėjimas, išpažinimas ir mokymas apie žmogaus nuteisinimą. Šitaip tiki ir moko tikroji šventoji Krikščionių bažnyčia, kaip ji skelbia iš Šventosios Dvasios, iš Šventojo pranašų ir apaštalų rašto, kaip šitas dalykas yra išaiškintas abiejuose tikėjimo išpažinimuose – Augsburgo ir mūsų maloningojo kunigaikščio ir valdovo

[...][273] *Ex MSB.*

und Vatter unsers lieben / Herrn Jesu Christi bittend, er wolle uns in solchem warhaff-/tigen Glauben erhalten und bewahren. /

E[uer] F[ürstlichen] G[naden] /

Unterthänige und Gehorsame hie unter-/schriebene Theologi und Pastores Ecclesiae: /

Ioannes Brentius, /
Matthaeus Aulbertus, Doctor et Ecclesiastes Stucgardianus[274] /
Iacobus Beurlein, Doctor et Professor Theol. in Acad[emiae] Tubingensis /
Iacobus Herbrandus, Doctor et Pastor Ecclesiae Nerrenbergensis /
Martinus Trechtus, Theologiae Licentiatus et Professor Tubingae /
Johannes Isemannus, Pastor Ecclesiae Tubingensis /
M. Casparus Gretherus,. Concionator Aulicus /
Valentinus Vannius, Pastor Ecclesiae in Candtstad /
Iacobus Andreae, Pastor Ecclesiae Goppingensis /
Ioannes Engel, Concionator Aulicus /
Andreas Cellarius, Pastor Ecclesiae Wilibergensis /
Johannes Ottmar, Meilander, Pastor Ecclesiae Nurtingensis."

§35. Dieses gab der Sache des Osiandri ein gutten Schein / und ward Morlin sehr beym Fürsten verhast. Osiander aber / wurd beym gantzen Lande im übeln Credo, verließ sich aber / auff Gott und seinen Fürsten. Bald hernach rührt den / Osiander der Schalg undt verbliech den 20.[275] Octob[ris] Anno 1552 / undt solt, wie sein Sohn schreibet, mit gefaltenen Händen oh-/ne Zeichen einigen Schmertzens, seinen Geist auffgegeben / haben. Den 29. October ward er unter Begleitung des / Hertzoges, Seiner Gemahlin und Princeßin, wie auch vie-/len des Hoffes und vom Land, in der Altstad vor dem / Altar begraben. /

§36. Mit dem Todte des Osiandri war der Streit / nicht gestorben. Morlinus debachirte auff die Osiandristen / und schencks auch den Wirtenberger nicht; der Hertzog / aber ließ ein Mandat außgeben, daß man bey den Wür-/tenberger declaration verbleiben undt gemeß derer von der / Gerechtigkeit sol Lehren im Lande. Diesem Mandat parir-/te nur die Altstädtschen und Rastenburgischen Pfarr Herrn. / Die andern aber im Lande nicht; der von Schippenbeil Franc[iscus] / Marßhausen[276] predigte hart dawieder, zu Königsberg aber / Morlinus. //

[274] *MSB:* Stuttgardianus. [275] *In sin. m.:* error 20: 19. Oct.

hercogo Christoffo. Prašydami mūsų mylimo Viešpaties Jėzaus Kristaus Visagalį Dievą ir Tėvą mus išlaikyti ir saugoti šitame tikrame tikėjime.

Jūsų kunigaikštiškajai Malonybei

Nuolankūs ir klusnūs čia pasirašę teologai ir bažnyčios kunigai:

Ioannas Brentijus,
Matthaeus Aulbertas, daktaras ir Štutgarto ekleziastikas
Jacobas Beurleinas, daktaras ir Tiubingeno akademijos teologijos profesorius
Iacobas Herbrandas, daktaras ir Nerenbego bažnyčios kunigas
Martinas Trechtas, teologijos licenciatas, Tiubingeno profesorius
Johannas Isemannas, Tiubingeno bažnyčios kunigas
M. Casparas Gretheras, rūmų giedotojas
Valentinas Vannijus, Kandštato bažnyčios kunigas
Iacobas Andreas, Gopingeno bažnyčios kunigas
Ioannas Engelis, rūmų giedotojas
Andrejas Cellarius, Vilibergo bažnyčios kunigas
Milanietis Johannas Ottmaras Nurtingeno bažnyčios kunigas."

§35. Tai Osianderio bylai padarė gerą poveikį, ir kunigaikštis ėmė neapkęsti Morlino. Osianderis visoje šalyje turėjo blogą vardą, bet jis pasikliovė Dievu ir kunigaikščiu. Netrukus po to Osianderis patyrė apopleksiją ir 1552 metų spalio 20 dieną užgeso; kaip rašo jo sūnus, paskutinį atodūsį išleido sunertomis rankomis, be jokių skausmo požymių. Spalio 29 dieną, palydėtas kunigaikščio, jo žmonos ir princesės, taip pat daugelio dvaro žmonių ir atvykusių iš viso krašto, buvo palaidotas Senamiestyje priešais altorių.

§36. Su Osianderio mirtimi ginčas nesibaigė. Morlinas triukšmavo prieš osiandrininkus nepaisydamas ir virtenbergiečių, tačiau kunigaikštis išleido mandatą, kad šalyje reikia vadovautis viurtenbergiečių deklaracija ir apie nuteisinimą mokyti pagal ją. Šitam mandatui pakluso tik Senamiesčio ir Rastenburgo parapijų kunigai. Kiti visame krašte – ne; prieš griežtai pamokslavo Franc[iscas] Marßhausenas iš Šipapilio, o Karaliaučiuje – Morlinas. //

[276] M *al. m. corr. ex* W.

[323r] §37. Welches der Hertzog übel außdeut, auch Ihm / durch den Ober-Burggraffen Christoff von Kreytz, der es / selbst zu thun recusirt, den Dienst auffsagen undt daß er / weg ziehen soll, andeuten lassen. /

§38. Ehe Morlinus wegzieht, rottirten sich auff / 400 Persohnen an Frauen, Jungfern und kleinen Kindern, / pasten ab, wen der Hertzog wurde auß der Kirche ins Schloß / kommen, die wolten vor den Morlinum intercediren, alß sie / aber nicht gehöret worden, fangen sie an, umb den Brun ge-/hende, zu singen: Ach Gott von Himmel sich „darin"; „Es / woll unß Gott gnädig seyn"; „Erbarm dich meiner, o Herr / Gott". Item, „Wo Gott der Herr nicht bey Unß helt". Mor-/linus nimbt abscheid vom Raht im Kneiphoff und zieht gen / Dantzig.

§39. Drauff kommen die.Sachsische Theologi an vom / Churf[ürsten] Johann Fridrich auß Sachsen, den Osiandrischen / Zwist beyzulegen, nemblich: D. Justus Menius, M. Johann / Stolsius, dan Friedrich von Wangenheim und Christophorus / Elephas, beyden Rechten Doctor[es] dem auch beykommen Graff / Poppo von Henneberg. /

§40. Der Hertzog, der bey den Außländischen Fürsten / außgebracht war, ob were er von der Augsburgischen Con-/fession abgefallen, lest eine Confession in seinem Nahmen ferti-/gen. Und befiehlet auch M. Funck und M. Sciurus auch in / ihrem Nahmen eine Confession auffzusetzen und sie schrifftlich / denen Herren Commissarien zu übergeben. Mit des Fürsten / Confession waren sie zufrieden. In der Confession der Andern / wurd noch eins und andern desiderirt, dem aber leicht abzu-/helffen, meinte M. Funck, wenn man zur Mündtlichen Confe-/rentz in praesentz der[277] Fürsten und der H[er]rn Commissarien keme. /

§41. Solche conferentz wird zugelassen, Iustus Menius / conferiret mit dem Funkcio sehr modeste, bald aber mischte sich / mit ein M. Stolsius, dem sich Sciurus opponirte mit solcher / hefftigkeit, daß man dem Stolsio zu schweigen geboth und / daß die beyden erste nur conferiren solten. Welchs aber, weil / die angesetzte Zeit der 3. Stunden verlauffen war, keine / Parthey annehmen, auch Iustus Menius schrifftlich weiter da-/rin zu handeln recusirte. Drauff zogen die Sachßischen / Theologi unverrichteter Sachen weg. /

§42. In des Morlini Stelle ward M. Vogelius gesetzt, / den die Stadt ungern annahm, auch in seiner[278] Predigten zu / kommen sich[279] verzog. Drey Professores, als die sich dem Mandat / des Fürsten opponirten, wurden

[277] *MSB:* des. [278] *MSB:* seine.

[323r] §37. Kunigaikštis tai traktavo kaip blogybę ir per oberburggrafą Christoffą von Kreytzą, kuris atsisakė pats tai padaryti, davė suprasti, kad jam dera atsisakyti tarnybos ir išvykti.

§38. Prieš Morlinui išvykstant, susirinko 400 žmonių – moterų, mergaičių ir mažų vaikų, pasergėjo, kada kunigaikštis iš bažnyčios eis į pilį, ir norėjo užstoti Morliną, tačiau, kai nebuvo išklausyti, ėmė giedoti eidami aplink šulinį: *Ach Diewe, isch dangaus weisdek; Malonus mums, Diewe, buki; Sussimilk ant musu, Diewe.* Taip pat *Jeib Pons Diews mums nepagelbas.* Morlinas atsisveikino su Knypavos taryba ir išvyko į Dancigą.

§39. Tada iš Saksonijos atvyksta kurfiursto Jono Frydricho pasiųsti saksų teologai išspręsti osiandrinį ginčą, būtent: dr. Justas Menijus, mag. Johannas Stolsijus, tada Friedrichas von Wangenheimas ir Christophoras Elephasas, abu teisės daktarai, taip pat grafas Poppas von Hennebergas.

§40. Kunigaikštis, apie kurį užsienio kunigaikščiams buvo skelbiama, kad jis atsiskyręs nuo Augsburgo tikėjimo išpažinimo, liepia parengti tikėjimo išpažinimą jo vardu. Ir taip pat liepia mag. Funckui ir mag. Sciurijui savo vardais išdėstyti tikėjimo išpažinimą ir jį pateikti ponams komisarams. Kunigaikščio tikėjimo išpažinimu jie buvo patenkinti. Kitų išpažinimuose šio bei to pasigesta, bet tai galima lengvai pataisyti, – tikino mag. Funckas, – jeigu būtų surengta žodinė konferencija dalyvaujant kunigaikščiams ir ponams komisarams.

§41. Tokia konferencija buvo leista. Justas Menijus ir Funckas diskutavo labai korektiškai, bet netrukus įsikišo mag. Stolsijus, kuriam Sciuras oponavo taip audringai, kad Stolsijui buvo liepta nutilti ir diskutuoti liepta tik abiem pirmiesiems. Kadangi skirtasis 3 valandų laikas buvo praėjęs, sprendimas nebuvo priimtas, be to, Justas Menijus atsisakė toliau ginčytis raštu. Tada Saksonijos teologai išvyko nieko nenuveikę.

§42. Į Morlino vietą buvo paskirtas mag. Vogelijus, kurį miestas priėmė nenoriai, taip pat vengė lankyti jo pamokslus. Trys profesoriai, oponavę

[279] *MSB:* abs.

[323v] abgesetzt, und D. Pontaenus // ward Magnificus Rector bey der Academie, D. Sabin[us] resigniret / von seinem Professorat[110]. Doch gingen die Predigten wieder / einander mit grossem ärgernüß der Gemeine, und wolte sol-/ches auch nicht durch etwa Fürstliches befehlen oder des Prae-/sidenten Inhibition auffhören. /

§43. Der Fürst wirdt Raths, die Wirtenbergische Theo-/logos, M. Iacob[um] Beurlein und D. Rup[er]tum[280] dürre ins Land zu ruffen, / denen, alß sie ankammen, zeigete der Fürst seine und seiner Theolo-/gorum Confession durch D. Ioannem Aurifabrum, den er zum Prae-/sidenten des Bistumbs einsetzen wollen. Die Theologi bringen / mit die Declaration, so D. Brentius und die andern Wirtenbergi-/sche Theologi ihren[281] Fürsten in Wirtenberg gegeben hatten, darin / sie. die Vereinigung der Streitigkeit beygebracht, doch daß sie / entdeckten, worinn zu weit Osiander, auch worin zu weit / das Ministerium in Königsberg gangen, auch daß sie nicht von / der Augsburgischen Confession abwichen[n(151)]. Die Confession / des Hertzogs ward von allen angenommen; in der Wirttenber-/gischen Declaration aber funden sie diß, daß des Osiander Lehre we-/re concilirt und nicht verdambt worden. Der Hertzog wolte durch-/auß haben, es solte nach declaration der Wirtenberger gelehret / und gehalten werden, welches aber die Königsb[ergischen] Theologi nicht / thun wolten. /

§44. Sinten mit der Landtschafft auff einen General Synodum, / der auch auff den 2. Sept[embris] A[nn]o 1554 außgeschrieben und in bey / sein der Wirtenberg[ischen] Theologen gehalten worden. Uff welchen die / Confession des Fürsten und des Funcken vorgetragen würde, mit je-/ner war der Synodus zufrieden, allein nicht mit der Confession / des Funcken und seinen Adhaerenten. Die Synodales begehrten, / daß [1.] die Osiandristen im Convent abgesondert werden sollen, auch / 2. daß sie ihre Irrthümer revociren und nicht neue Redens-/arten, dadurch nur Streit erreget werden könte, vorbringen. / Hergegen daß die entsetzten solten revociret werden. Die Neu-/traler sollen sich recht erklären, und da sie bey der wahren mei-/nung blieben, sie angenommen, die andern aber abgeschafft / werden. Deducirten aber weitleufftig den Articul von der Recht-/fertigung, welchen recess D. Venetus, D. Hegemon, die Prediger / in Königsberg und andre biß 91 unterschrieben

[n(151)] Hartk. Hist. Eccl. Lib. 2. c. 3.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

kunigaikščio mandatui, buvo atleisti, ir akademijos rektoriumi tapo dr.
[323v] Pontanas [!], // o dr. Sabinas atsisakė savo profesūros[110]. Tačiau pamokslai priešgyniavo vienas kitam, dideliam bendruomenių apmaudui, ir tai nesiliovė nepaisant kunigaikščio įsakymų ir prezidento draudimų.

§43. Kunigaikščiui buvo patarta paprasčiausiai į šalį pasikviesti Virtenbergo teologus mag. Jacobą Beurleiną ir dr. Ruptą, o kai jie atvyko, kunigaikštis jiems parodė savo ir savo teologų tikėjimo išpažinimą, sudarytą dr. Joanno Aurifaberio, kurį jis norėjo paskirti vyskupystės prezidentu. Teologai atsivežė deklaraciją, kurią dr. Brentijus ir kiti Virtenbergo teologai buvo davę savo kunigaikščiams Virtenberge ir kurioje jie buvo išdėstę ginčo sprendimą, tačiau jie parodė ir tai, kur Osianderis ir ministerija Karaliaučiuje buvo nuėję per toli, ir kad jie nenukrypę nuo Augsburgo tikėjimo išpažinimo[n(151)]. Kunigaikščio tikėjimo išpažinimas buvo visų priimtas, tačiau Virtenbergo deklaracijoje jie pareiškė, kad Osianderio mokymas toleruotinas ir neprakeiktas. Kunigaikštis norėjo, kad būtų mokoma pagal Virtenbergo deklaraciją ir jos laikomasi, tačiau Karaliaučiaus teologai to nenorėjo daryti.

§44. 1554 metų rugsėjo mėnesio 2 dieną kartu su luomais buvo sušauktas generalinis sinodas, kuriame dalyvavo ir Virtenbergo teologai. Jame buvo pateikti kunigaikščio ir Funcko tikėjimo išpažinimai. Pirmuoju sinodas buvo patenkintas, o Funcko ir jo šalininkų išpažinimu – ne. Sinodo dalyviai pageidavo, kad [1] osiandrininkai konvente būtų atskirti ir 2) kad jie savo paklydimus atšauktų ir nepateikinėtų naujų formuluočių, kurios tik kelia ginčus. Taip pat, kad atleistieji būtų atšaukdinti. Neutralieji turį aiškiai pasakyti savo nuomonę, ir jeigu jie lieką prie tikrosios, turį būti priimti, o kiti atleisti. Bet išsamiai buvo išnagrinėtas postulatas apie nuteisinimą, kurio raštišką santrauką pasirašė dr. Venetas, dr. Hegemonas, Karaliaučiaus

[280] -m *corr. ex* -s. [281] *MSB:* ihrem.

und weil sie / nichts gewieriges vom Hertzoge erhielten, davon abzogen; / darauff die Würtenbergischen Theologi auch fortziehen wolten. /

§45. Ehe sie aber fortzogen, wurde Aurifaber durch / aufflegen der Hände vom D. Beurlein zum Praesidenten des / Bistumbs eingeweyhet. Doc[tor] Aurifaber predigte wieder die / Osiandristen und urgirte, daß sie revociren solten. Hergegen die / Pfarren solten die Wirtenbergische Declaration annehmen. //

[324r] §46. Darüber die Oberlandische Pfarren zu Riesenburg zu-/sammen kommen, die auch des F[rancisci] Marshausen von Schippenbeil / sentiment davon begehrten. Daselbst wurd mit wissen der Land-/schafft geschlossen, beym Morlino, Flaccio Illyrico, J[usto] Menio sich / Raths zuerhollen, waß bey dieser Sachen zu thun were. Der / Hertzog erfähret solches und improbiret hefftig solche conventicu-/la der Geistlichen, urgirte seine vorige Mandata. Und der[282] sich / theilhafftig deß Wesens gemacht hatten, wurden abgesetzt, / alß der Fr[anciscus] Marßhausen, M. Longinus, oder Langner[283], in dessen / Stelle M. Ottomar[us] Eplinus, ein Gelahrter Man, aber dem Caspar / Henneb[erg][o(152)] wegen seines Lebens ein schlechtes Zeugnüß geben will. /

§47. Damit der Hertzog Albert[us] umb so viel mehr wegen / des Osiandrismi informiret würde, ließ er auch daß Iudicium und / Censur der Bömischen Brüder wegen der Lehr des Osiandri ein-/holen. In selbiger Censur tadlen sie die hindansetzung aller Liebe / und Sanfftmuth beyder Parthen in diesem Wesen. Sie strafften / des Osiandri wiederpart, daß in dem die Rechtfertigung in / Vergebung der Sünden gesetzt wirdt, daß sie die innerlichen Wie-/dergeburt und die erneuerung des Menschen auß Gottes Gnaden / durch den Heiligen Geist bey seyte setzten. An Osiandri Meinung / tadleten sie, daß sie von der Gerechtigkeit dadurch wie Gerecht / wurden, die Menschliche Natur außschlossen. /

§48. Hertzog Albertus befahl hierauff eine Amnestia / und Vergessen alles dessen bey absetzung des Dienstes und anderer / Straffe; dawieder Morlinus und Flaccius Illyricus hefftig gestrit-/ten, und das Preussische Ministerium solches nicht anzunehmen ernst-/lich vermahnet[284]. Wodurch Hertzog Albrecht in Deutschland in böse / Nachredt gerathen, alß were er von der Augsburgischen Confession / abgefallen. /

o(152) Pag. 183.
[Hennenberger, Caspar, Erclerung der preussischen [...] Mappen [...]. *Vide rr(40).*]

pamokslininkai ir kiti 91, ir kadangi iš kunigaikščio jie nesulaukė trukdžių, tai išvyko; tada panoro išvykti ir Viurtenbergo teologai.

§45. Tačiau prieš jiems išvykstant dr. Beurleinas rankų uždėjimu konsekravo Aurifaberį į vyskupystės prezidentus. Dr. Aurifaberis pamokslavo prieš osiandrininkus ir spaudė, kad jie atšauktų [savo nuomonę]. O kunigai turėjo priimti Virtenbergo deklaraciją. //

[324r] §46. Vėliau Ryzenburge susirinko Oberlando kunigai, kurie norėjo išgirsti, kokia ir F. Marshauseno iš Šipapilio nuomonė. Ten, žinant luomams, buvo nutarta pas Morliną, Flaccijų Illyricą, J. Menijų ieškoti patarimo, ką šiuo reikalu daryti. Kunigaikštis apie tai sužinojo, griežtai pasmerkė tokias slaptas dvasininkų sueigas, reikalavo laikytis savo ankstesnių mandatų. O kas dalyvavo, buvo atleistas, kaip kad Fr. Marßhausenas, mag. Longinas ar Langneris, į kurio vietą paskirtas mag. Ottomaras Eplinas, mokytas vyras, tačiau jam Casparas Hennebergeris[o(152)] dave blogą įvertinimą dėl jo gyvenimo.

§47. Kad kunigaikštis Albertas apie osiandrizmą gautų kuo daugiau informacijos, jis liepė sužinoti, koks Čekų brolių požiūris, ir gauti Osianderio mokymo kritiką. Šioje recenzijoje jie peikia, kad abi šalys ignoruoja bet kokią meilę ir švelnumą šiuo reikalu. Jie priekaištauja Osianderio šaliai, kad aiškinant nuteisinimą nuodėmių atleidimu, nuošalyje paliekamas vidinis žmogaus atgimimas ir atsinaujinimas iš Dievo malonės per Šventąją Dvasią. Jie peikė Osianderio nuomonę dėl to, kad iš teisumo, per kurį mes nuteisinami, išmetama žmogiškoji prigimtis.

§48. Kunigaikštis Albertas paskelbė amnestiją ir liepė visa tai užmiršti, pagrasino atleidimu iš tarnybos ir kitomis bausmėmis; dėl to smarkiai ginčijosi Morlinas ir Flaccijus Illyricas, o Prūsijos ministerija rimtai įspėjo to nepripažinti. Dėl to kunigaikštis Albrechtas Vokietijoje susilaukė piktų apkalbų, neva jis atkritęs nuo Augsburgo tikėjimo išpažinimo.

[282] *MSB:* die. [283] *MSB:* Langener. [284] *MSB:* ermahnet.

§49. Hiedurch ist der Hertzog von Mecklenburg Johann Albrecht, / der Eydam Marggraff Albrechts, veranlasset worden, in Preussen / zu kommen, der es so weit gebracht, daß im Februaryo Anno 1556 / ein Synodus gehalten worden, dessen Praesident Johann Aurifaber / war, und in praesentz dieses Fürsten vollenzogen ward und wurd / der Osiandrism[us] verdamt. Funck, der nicht gerne auff den Synodum / kommen wolte, zur revocation gebracht, nicht nur coram Synodo, son-/dern auch von der Cantzel, welches letztere er zu thun offtere / Winckel-züge gesucht; alß aber die Landschafft hefftig darauff drang, / hatt er seine[285] Revocation und Bekentnüß in Vier Predigten abgefast, / dieselbe von der Cantzel von Wort zu Wort abgelesen, so auch / auff begehren sind gedruckt worden. Vogelius aber war bey / den Kniephöfern und auch dem gantzen Landt verhast, dahero / er Endtlich sich auch auß Preussen machte. /

§50. Alß dieser Osiandrische Händel noch wehrete, funden sich die Philippisten, so des Calvinismi verdächtig waren, in Preu-/ssen, und hatt
[324v] man den D. Ioannem Aurifabrum vor einen // Philippisten gehalten, der, wie man Ihn beschuldigt, den Calvinismum ⌈al-/mählich in Preussen[286] introduciren wollen[111].

§51. Dahero eine Neue Kirchen Ordnung, die J[ohann] Aurifaber ge-/billiget[112], aber wie man meinet, von M. Vogelio soll geschrieben seyn, / worinn viel neues eingesetzt undt der Exorcismus bey der Tauffe / außgelassen worden. Solche Kirchen-Ordnung hatt Aurifaber durch / Concession des Fürsten im Land introduciren wollen, deßwegen / sie in die Haupt-Ambter zu publiciren und zu introduciren geschickt / worden. Im Pomesanischen Bisthumb ist selbige von den Meisten, / auch im Samlandischen von vielen angenommen; doch waren 8 / Pfarren[287] im Brandtburgischen, Salomon Calachi[us] im Rastenburgi-/schen sie contrar, die deßwegen ihres Ambts entsetzet wurden. / In Königsberg aber, auch zur Tilsit wardt selbige nicht angenom-/men, dieselbe ist endlich vom Fürsten durch die Königl. Commissarien / besser informiret, A[nn]o 1558 abgeschafft worden. Darauff A[nn]o 1559 / D. Johan Aurifaber und A[nn]o 1560 D. Hegeman gestorben. /

§52. In dieser Zeit hatt sich ein Philippist M. Vitus Neuber / eingefunden, der mit D. Johann Aurifabro, alß er von Nüren-/berg nach Hause kamm, mit in Preussen kommen. Selbiger ist / von einem Erhard Sperber bezüchtiget worden, daß er in der / Lehr vom H. Abendmahl unrichtig. Ob

[285] *MSB:* eine.

§49. Tai paskatino Meklenburgo hercogą Johanną Albrechtą, markgrafo Albrechto žentą, atvykti į Prūsiją, ir jis pasiekė, kad 1556 metų vasarį buvo sukviestas sinodas, kurio prezidentas buvo Johannas Aurifaberis. Sinodas vyko dalyvaujant šitam kunigaikščiui, ir osiandrizmas buvo prakeiktas. Funckas, nenoromis atvykęs į sinodą, buvo priverstas atšaukti [savo nuomonę], ir ne tik sinodo akivaizdoje, bet ir iš sakyklos; nuo paskutiniojo dalyko jis bandė visokiais manevrais išsisukti, bet, luomams smarkiai spaudžiant, jis savo atšaukimą ir išpažinimą išdėstė keturiuose pamoksluose, juos perskaitė žodis po žodžio iš sakyklos, pagal pageidavimą jie buvo ir išspausdinti. O Vogelijus knypaviečių ir visos šalies buvo nekenčiamas, todėl galų gale iš Prūsijos išsinešdino.

§50. Dar tebevykstant šitam osiandriniam triukšmui, Prūsijoje atsirado filipiečių, kurie buvo įtarinėjami kalvinizmu, ir Joannas Aurifaberis buvo
[324v] laikomas // filipiečiu, jis kaltintas norįs Prūsijoje pamažu įvesti kalvinizmą[111].

§51. Čia buvo sudaryti nauji Bažnyčios nuostatai, kuriems J. Aurifaberis pritarė[112], bet, kaip manoma, parašyti mag. Vogelijaus. Juose įdiegta daug naujo ir praleistas egzorcizmas krikštijant. Šituos Bažnyčios nuostatus Aurifaberis, turėdamas kunigaikščio leidimą, norėjo įgyvendinti šalyje, todėl jie buvo išsiuntinėti po apskritis, kad būtų publikuoti ir įgyvendinti. Pamedės vyskupijoje jie buvo priimti daugumos, Semboje – daugelio, bet 8 kunigai Brandenburge, Salomonas Calachijus Rastenburge buvo prieš, todėl jie buvo atleisti iš tarnybos. Tačiau Karaliaučiuje, taip pat Tilžėje jie nebuvo priimti, pagaliau 1558 metais kunigaikštis, geriau informuotas karališkųjų komisarų, juos atšaukė. Po to dr. Johanas Aurifaberis 1559 metais mirė, o dr. Hegemanas – 1560 m.

§52. Tuo metu čia buvo filipietis mag. Vitas Neuberis, kuris į Prūsiją atvyko kartu su dr. Johannu Aurifaberiu, kai šis grįžo namo iš Niurnbergo. Jam priekaištavo Erhardas Sperberis dėl klaidingai suprantamo mokymo apie

[...][286] *MSB:* in Preussen almählich. [287] *MSB:* Brandenburgischen.

woll D. Aurifaber die seite / Neubers gehalten, ist doch die Sache so übel abgelauffen, daß bey-/des, Neuber alß Sperber, sindt ihres Diensts entsetzet worden; die / beyde nach Dantzig gezogen. /

§53. In des Aurifabri stelle wardt endtlich D. Johannes / Draconites, Professor Theolog[iae] zu Rostock zum Praesidenten er-/wehlet, der kaum ein Jahr solches Ambt verwaltet, nach Wit-/tenberg gezogen, undt Anno 1560, den 18. April, gestorben. /

§54. Zur selben[288] Zeit haben sich einige Wiedertäuffer in / Preussen, vornemblich im Löbenicht, eingefunden, die bey Fürstl. Durchl. angegeben, auch darauff examiniret, und alß sie falsch / in der Lehr befunden worden, sind sie A[nn]o 1559 durch Urtheil / und Recht mit einem Schiff über die Tieff gesetzt und deß [!][289] / Lands auff ewig verwiesen worden.

§55. Damalß wirdt dèr Hertzog vom Pabst Pio IV. ad / Concilium Tridentinum invitiret, durch Ioannem Franciscum / Canobium, Päbstl. Legaten, der auch vom König Sigismundo Au-/gusto undt Cardinal Hosio Brieffe an den Hertzog mit ge-/bracht. Alß derselbe in Königsberg ankommen, consultiret / der Hertzog mit den Theologis von der Sachen, und ist der / Legat zur audientz gelassen. //

[325r][290] §56. Dem aber folgende Antwort schrifftlich eingehän-/diget worden[p(153)]. / Illustrissimus Prussiae Dux. /

Ad Reverendissim[i] Johannis Canobii, Legati Pontificis / Romani, Orationem, qua Celsitudinem suam ad Concilium / Tridentinum invitavit, in hanc Sententiam / responderi iussit. /

Meminit Illustrissimus Prussiae Dux, se cum Ordinis Teutonici / Magister declaratus esset, non ita multo post, mediante SPIRITUS SAN-/CTI illuminatione tetros horrendosq[ue] non tantum Ordinis sui, sed et re-/liquos Romanae Ecclesiae abusus et superstitiones animadvertisse, atque il-/las non opprimere modo veram Evangelii doctrinam conscientiasque mirum / in modum gravare, sed Religionem Ethnicae similem fovere magno animi sui / dolore vidisse. Itaque mandato inprimis Chr[ist]i nec non clarissimis Prophe-/tarum et Apostolorum scriptis diligenter perlectis, urgente tandem conscientia, / invectos in Ecclesiam abusus Celsit[udo] sua pia emendatione tollere constituit, ac / non temeritate aliqua, sed severissimo, ut dictum est, Dei mandato, quod prae-/cipit, idola esse fugienda, iugum obedientiae sedis Romanae excussisse, Ecclesiasq[ue] /

[p(153)] Hartknoch, Hist. Eccl. L. 2. c. 3. pag. 406.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

Šventąją Vakarienę. Nors dr. Aurifaberis palaikė Neuberį, reikalas pakrypo tokia bloga linkme, kad abu – ir Neuberis, ir Sperberis – buvo atleisti iš tarnybos; abu patraukė į Dancigą.

§53. Į Aurifaberio vietą prezidentu galų gale buvo išrinktas dr. Johannas Draconitas, Rostoko teologijos profesorius, bet jis vyskupiją valdė vos vienerius metus, išvyko į Vitenbergą ir 1560 metų balandžio 18 dieną mirė.

§54. Tuo pačiu metu Prūsijoje pasirodė keli anabaptistai, pirmiausia Lyvenikėje. Juos apskundus Jo kunigaikštiškajai Šviesybei, jie buvo egzaminuojami ir, pripažinus jų mokymą esant klaidingą, 1559 metais pagal nuosprendį laivu buvo perkelti per vandenį ir amžinai išvaryti iš šalies.

§55. Tuo laiku popiežius Pijus IV per savo legatą Joanną Franciscą Canobijų, kuris kartu atvežė ir karaliaus Žygimanto Augusto, ir kardinolo Hozijaus laiškus, pakvietė kunigaikštį į Tridento Visuotinį Bažnyčios susirinkimą. Kai legatas atvyko į Karaliaučių, kunigaikštis konsultavosi su teologais ir jam buvo suteikta audiencija. //

[325r] §56. Bet raštu jam buvo įteiktas šitoks atsakymas[p(153)]:
Šviesiausiasis Prūsijos Kunigaikštis
Į Garbingiausiojo Johanno Canobijaus, Romos Popiežiaus Legato, kalbą, kuria Jo Prakilnybę į Tridento susirinkimą pakvietė, šitokiomis mintimis atsakyti liepė.

Atmena Šviesiausiasis Prūsijos Kunigaikštis, kad jisai, netrukus po to, kai buvo paskelbtas Teutonų ordino magistru, tarpininkaujant ŠVENTOSIOS DVASIOS šviesai, pastebėjo bjaurius ir pasibaisėtinus ne tik savo Ordino, bet ir visus kitus Romos bažnyčios piktnaudžiavimus ir prietarus ir su dideliu savo sielos skausmu išvydo, kad tie [prietarai] ne tik užgniaužia tikrą Evangelijos mokymą ir stulbinamu būdu slegia sąžines, bet [ir] globia religiją, panašią į pagonišką. Taigi pirmiausia pagal Kristaus įsakymą, taip pat kruopščiai perskaičius šviesiausius pranašų ir apaštalų raštus, pagaliau kankinant sąžinei, Jo Prakilnybė nutarė Bažnyčioje atsiradusius piktnaudžiavimus šalinti pamaldžiu taisymu – ir ne pagal kokį nors atsitiktinumą, bet pagal griežčiausią, kaip yra pasakyta, Dievo įsakymą, kuris liepia vengti stabų, [nutarė] nusikratyti paklusnumo Romos Sostui jungo ir savo Bažnyčias šitaip apvalė pagal tikrąjį

[288] *MSB:* selbigen. [289] *Scr. err.:* daß; *MSB:* des.
[290] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7. bandes Buchs K.

suas sic iuxta sinceram Evangelii doctrinam, repurgavit. Sanandisque eo / rectius illarum morbis, non humanis affectibus adducta, sed iusto pietatis / zelo ad eum Ecclesiae consensum accessit, quem firmissimis sacrae Scripturae / fundamentis consistentem, ac cum veteri Apostolica et Catholica Ecclesia / congruentem multi pii Principes et Status Sacri Romani Imperii aliquot, ab / his elapsis annis sacratissimo Romanorum Imperatori Carolo V. piae recor-/ dationis, Augustae scripto obtulerunt, quae religionis purae ac sacrae Professio, / cum firmissimo, ut praedictum est, nitatur Christi, sacrae Scripturae Propheta-/rum et Apostolorum fundamento, atque Illustrissimus Prussiae Dux, idola Ro-/mana et Traditiones humanas cum verbo Dei manifeste pugnantes, execra-/tus veram de Christo et salutis aeternae doctrinam multos iam annos sancta / ac bona cum conscientia approbaverit, suumque ei calculum dederit, plane / constituit Illustrissima Celsitudo sua Dei beneficio, constanter in ea sen-/tentia atque agnita veritate Evangelica ad ultimum usque vitae suae ha-/ litum perseverare, nec Romani Pontificis authoritatem in religionis nego-/tio amplius agnoscit, sed cum Augustanae Confessionis sociis Principibus / et statibus ipsum pro adversario habet, atque ita nullum Concilii Oecu-/menici indicendi ius illi tribuit, multo minus contra Divini et humani / iuris scripta iudicis (cum pars contradicens Principibus Augustanae / Confessionis sociis fit) officio eum, fungi posse affirmat. Si vero Con-/cilium tale, quale aliquoties, liberum scilicet, Christianum et Oecumeni-/cum, aut saltem nationale ab Imperatoria Majestate, praedictis Prin-/cipibus et Statibus S. Romani Imperii
[325v] promissum in Germaniae ab // Imperatore indiceretur, hoc sane Illustrissimus Prussiae Dux, ex communi / Ecclesiae salute non modo exoptarit, sed cum sociis Principibus ad multa-/rum animarum sub iugo Pontificio et alibi salutem aeternam sitientium / vota submitteret, nilque quod ad propagandam veritatem et gloriam divi-/nam pertineret, praetermissurus esset. Interea autem, quod ad hoc Concili-/um, a Pontifice Romano indictum, attinet Celsit[udo] sua Reverendo D[omi]n[o] / Oratori ad eam, qua perfunctus est, Legationem, respondenda esse cen-/suit, postulatque Celsitudo sua, ut Pontifici Romano super omnia ita / referat. Quod vero ad Benevolentiam et qualiacunque Humanita-/tis officia, Reverendo D. Ioanni Francisco Canobio, pro tenuitate / facultatum Cel[situdinis] suae sic exhibita vel adhuc exhibenda, attinet, in eo / Celsit[udo] sua, quantum rationes illius tulerunt, talem se exhibere voluit, / ut intelligeret Dominatio sua, Regiae Maiestatis Poloniae, Domini et / Consobrini Celsitudinis suae Clementissimi, nec non Reverendissimi D[omi]n[i] / Cardinalis et Episcopi Warmiensis amici et vicini Celsit[udinis] suae commen-/dationes debitum pondus apud illam habuisse, tum quod Personam Re-/verendae Dominationis suae, tanquam virum prudentem et eggregium / gratia et favore dignum iudicat etc./

Evangelijos mokymą. Ir dėl šio teisingesnio jų ligų gydymo būdo, ne žmogiškų jausmų paskatinta, bet degdama teisinga pamaldumo aistra Bažnyčia priėjo tokį susitarimą, kurį, sudarytą iš tvirčiausių Šventojo Rašto pagrindų bei atitinkantį senąją Apaštalinę ir Katalikų (visuotinę) bažnyčią, daugelis pamaldžių kunigaikščių ir Šventosios Romos Imperijos valstybė, praėjus po šių [įvykių] kažkiek metų, Augsburge raštu pateikė šviesaus atminimo švenčiausiajam Romos imperatoriui Karoliui V. Šis tyros ir šventos religijos Išpažinimas, kadangi remiasi tvirčiausiu, kaip buvo minėta, Kristaus, Šventojo Rašto, pranašų ir apaštalų pagrindu, ir [kadangi] Šviesiausiasis Prūsijos Kunigaikštis, pasmerkęs Romos stabus ir žmonių tradicijas, akivaizdžiai prieštaraujančias Dievo žodžiui, teisingą mokymą apie Kristų ir amžinąjį išganymą jau daug metų šventa ir gera sąžine rėmė ir atidavė už jį savo balsą, Jo šviesiausioji Prakilnybė Dievo malone aiškiai nusprendė tvirtai laikytis šitos nuomonės ir pripažintos evangelinės tiesos iki paskutinio savo gyvenimo atodūsio ir daugiau nebepripažįsta Romos popiežiaus religinio autoriteto, bet kartu su Augsburgo išpažinimu susijusiais kunigaikščiais ir luomais jį patį laiko priešininku, todėl nepripažino jokios jo teisės skirti Visuotinį susirinkimą, dar kur kas mažiau pritaria tam, kad jis galėtų vykdyti Dievo ir žmonių teisės raštų teisėjo (kai atsiranda partija, prieštaraujanti kunigaikščiams, Augsburgo išpažinimu susietiems) pareigas. O jeigu Vokietijoje būtų sušaukiamas toks Susirinkimas, koks tiek kartų [būdavo sušaukiamas], būtent laisvas, krikščioniškas ir visuotinis arba bent nacionalinis, Imperatoriškosios Didenybės pažadėtas minėtiems Šv.
[325v] Romos imperijos kunigaikščiams // ir luomams, šito tikrai Šviesiausiasis Prūsijos Kunigaikštis dėl Bažnyčios bendros gerovės ne tik būtų panorėjęs, bet ir su sąjungininkais kunigaikščiais atsilieptų į maldas daugelio sielų, pajungtų popiežiui ir kitur amžinojo išganymo trokštančių, ir nieko nepraleistų, kas susiję su Dievo tiesos ir šlovės skleidimu. O tai, kas susiję su šiuo Romos popiežiaus sušauktu [Tridento Bažnytiniu] susirinkimu, Jo Prakilnybė nutarė, kad ji turi atsakyti garbingajam ponui oratoriui į tą pasiuntinystę, kurią vykdė, ir Jo Prakilnybė prašo, kad Romos popiežiui apie visus dalykus taip [kaip išgirdo] perduotų. O kas susiję su maloningumu ir visokiomis žmoniškumo pareigomis, šitaip [t. y. maloningai] suteiktomis arba dar suteiksimomis garbingajam Ponui Joannui Franciscui Canobijui, priklausomai nuo Jo Prakilnybės ribotų galimybių, Jo Prakilnybė, kiek leido jo suvokimas, panoro pasirodyti toks, kad jo Viešpatystė [t. y. tas ponas Canobijus] suprastų, jog Lenkijos Karališkosios Didenybės, Pono ir nuolankiausio Jo Prakilnybės giminaičio, taip pat garbingiausiojo Pono Kardinolo ir Varmijos Vyskupo, Jo Prakilnybės draugo ir kaimyno, rekomendacijos padarė jam reikiamą įspūdį, kad Jo garbingosios Viešpatystės asmenį [t. y. poną Canobijų], kaip protingą ir garsų vyrą, [Jo Prakilnybė] laikytų vertą malonės ir palankumo ir t. t.

Daß 14. Capittel

Von den wieder ersetzten Bistümmern im / Hertzoglichen Preussen, und waß da vorgangen

Inhalt

1. Landstände bemühen sich umb ersetzung[291] der Bistümer. 2. D. / Roseler ist im Vorschlag zum Bisthumb; so nicht angehet. 3. / Königl. Commissarii kommen in Preussen. 4. Der Landtschafft be-/schwerde und dero Verabscheidung. 5. D. Venetus wird Bischoff / in Preussen. 6. Marggraff Albrecht macht sein Testament, sei-/ne Legata, Biblioteck etc. 7. Handel wegen des *Corporis Doc-/trinae Prutenicae*. 8. Handel wegen der *Kirchen-Ordnung*, und / *Bischoffs-Wahl*. 9. Inḥalt der Bischofflichen Wahl. 10. / Morlinus wird Bischoff, die Haupt-Kirchen in Königsberg werden / besetzt. 11. Marggraff Albrecht stirbt; sein Sohn Albrecht Fried-/rich succediret. 12. Synergisten in Preussen. 13. Venetus / und Morlinus, Bischöffe in Preussen, sterben. 14. Die Bistü-/mer werden besetzt; Tilemanus Heshusius kompt in des / Morlini, Ioannes Vigandus in des Veneti stelle. 15. Handel / des B[ischoffs] Heshusii wegen des v[on] Aulak. 16. Aulack wird / excommuniciret. 17. Heshusii Unternehmen wegen der Böhmi-/schen Brüder. 18. Dessen Handel wegen des Abstracti. / 19. Heshusius wird entsetzt, ungeacht seine meinung von //
[326r] den außländischen Theologis approbiret worden. 20. Heshusii / Anhang wird verfolget. 21. Marggraff Georg Fridrich / vertraget die streitende Partheyen. 22. Handel wegen / *Formula*[292] *Concordiae*. Vigandus wird graviret. 23. Refor-/mirte wollen in die Königsbergische Academie [!][293] seyn. 24. / Die Littausche Bibel Bretkii. 25. Handel und Landt-/schafft wegen der Provincial-Schulen. 26. Zum Colloquio / zur Wilde werden auch die Lutherische Theologi von Kö-/nigsberg invitiret. 27. Die Wiedertäuffer in Preussen. / 28. Vigandus stirbt. 29. Consistoria eingericht. / 30. Handel wegen des M.[294] Georg Hoeckelii und Gruneri. / 31. Hertzog conferirt M. Artomedi daß ius Ordinandi. / 32. Unordnung nach Abschaffung der Bischöffe.

§1. Anno 1565 ward ein Landtag in Preussen gehalten, / in welchem die Landstände vermöge dem Privilegio de A[nn]o / 1542[295] instendig anhielten umb die Einsetzung der Bistum-/ber. Der Hertzog ⌈aber wolte[296] nur einen Praesidenten einfüh-/ren, darüber viel consultiret, aber nichts geschlossen

[291] *MSB:* Besetzung. [292] *MSB prae h. v.:* der. [293] *Scr. err.:* Acadeni.

Keturioliktas skyrius

Apie atkurtas vyskupijas Prūsijos Kunigaikštystėje ir kas ten vyko

Turinys

1. Krašto luomai stengiasi atkurti vyskupijas. 2. Daktaras Roseleris pasiūlomas į vyskupiją, tai nepavyksta. 3. Karaliaus įgaliotiniai atvyksta į Prūsiją. 4. Luomų skundas ir sprendimas dėl jo. 5. Daktaras Venetas tampa Prūsijos vyskupu. 6. Markgrafas Albrechtas surašo testamentą, [sutvarko] savo palikimą, biblioteką ir t. t. 7. Ginčai dėl *Prūsijos tikėjimo mokymo sąvado*. 8. Ginčai dėl *Bažnyčios nuostatų* ir *Vyskupų rinkimų [nuostatų]*. 9. *Vyskupų rinkimų [nuostatų]* turinys. 10. Morlinas tampa vyskupu, į svarbiausias Karaliaučiaus bažnyčias paskiriami kunigai. 11. Markgrafas Albrechtas miršta, jo sūnus Albrechtas Frydrichas tampa įpėdiniu. 12. Sinergiečiai Prūsijoje. 13. Miršta Venetas ir Morlinas, Prūsijos vyskupai. 14. Į vyskupijas vėl paskirti vyskupai. Tilmannas Heshusijus – į Morlino, Joannas Vigandas – į Veneto vietą. 15. Vyskupo Heshusijaus ginčas dėl Aulako [tikėjimo teiginių]. 16. Aulakas ekskomunikuojamas. 17. Heshusijaus pastangos paveikti Čekų brolius. 18. Jo nesutarimai dėl abstraktumo. 19. Heshusijus pašalinamas,
[326r] nors jo nuomonei // pritarė užsienio teologai. 20. Heshusijaus šalininkai persekiojami. 21. Markgrafas Jurgis Frydrichas sutaiko besiginčijančias šalis. 22. Kivirčas dėl *Santarvės formulės*. Vigandui daromas spaudimas. 23. Reformatai nori būti Karaliaučiaus akademijoje. 24. Lietuviška Bretkūno Biblija. 25. Luomų veikla kuriant provincijų mokyklas. 26. Į kolokviumą Vilniuje pakviečiami ir liuteronų teologai iš Karaliaučiaus. 27. Anabaptistai Prūsijoje. 28. Vigandas miršta. 29. Įkuriama konsistorija. 30. Ginčai dėl magistro Georgo Hoeckelijaus ir Grunero. 31. Kunigaikštis suteikė magistrui Artomedui ordinacijos teisę. 32. Netvarka atleidus vyskupus.

§1. 1565 metais Prūsijoje posėdžiavo landtagas, kuriame luomai, remdamiesi 1542 metų privilegija, primygtinai prašė atkurti vyskupystes. Tačiau kunigaikštis norėjo skirti tik prezidentą; dėl to daug konsultuotasi, bet nieko

[294] *MSB abs.* [295] *MSB:* 1540. ⌈...[296] *MSB:* wolte aber.

ward, / biß endlichen der König Commissarios ins Land geschickt, die / die Unruhe im Lande stilleten, auch die restitution der Bi-/schoff einführen solten. /

§2. Da dieses vorlieff, war von Rostock D. Matth[ias] Rose-/lerus, Medicini Doct[or] und Iuris utriusq[ue] Licentiat[us] in Preu-/ssen ankommen, den wolte der Hertzog zum Praesidenten / dem Bistumb vorstellen. Weil er aber kein Theologus war, / auch die Academie zu Rostock selbst nicht so fort, weil er / sich in Theologicis nicht sonderlich geübet, zum Doctor Theo-/logiae machen wolte, ist die Sache in Stecken[297] gerathen. /

§3. Anno 1566 den 23. Augusti kamen die Königlichen / Commissarien, Johannes a Szluzewo, Wojewod in Brześć, Petrus / a Zboreus, Castellan in Bierż, Ioannes Kostka, Dantziger Castel-/lan und Nicolaus Dąmbrowicz, Königl. Secretarius in Königs-/berg an. Sie suchten die Unruh in Preussen zu stillen, / und weil über den Funck, Schnell und Horst grosse / Klagen [!][298] von der Landschafft einkamen, wurden sie dem / Gericht im Kneiphoff übergeben und zum Schwerdt ver-/dambt, die auff Simon [und] Iudae[113] sindt enthauptet wor-/den und auffm Haberberg in ein Grab gelegt worden, / dessen Epitaphium also lautet: //

[326v]
Christlicher Leser wer du bist,
Merck auff, wer hie begraben ist,
Es waren drey Männer wolgelehrt,
Die gerichtet worden mit dem Schwerdt.
Der Erste Jan Funck, Magister,
Ein Praedicant und ein Priester;
Der Ander Mathis[299] Horst gemeldt,
Ein beredter und frischer Heldt,
Der Dritte hieß Johannes Schnell,
Im Rechten ein erfahrner G'sell.
Waren Fürstl. Räth alle drey,
Denen Gott der Herr barmhertzig sey.
Woll ihnen und uns allen geben,
Nach dieser Zeit das ewige Leben[q(154)].

§4. Nachmalen wurden die ⌈ander Beschwerte[300] der Land-/schafft angebracht, die begehrten 1. daß die Ossiandrische solten / auß dem Land, 2. die Neue Kirchen-Ordnung de A[nn]o 1558 / abgeschafft, 3. die Bistim[m]ber wieder mit neuen Bischöffen / ersetzet werden. Deßwegen unterschiedlich

[q(154)] Hartk. Hist. Eccl. pag. 416.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

nenutarta, kol galų gale karalius atsiuntė į šalį komisarus, kurie nuramdė neramumus šalyje, be to, turėjo atkurti vyskupų instituciją.

§2. Vykstant šitiems dalykams, į Prūsiją iš Rostoko atvyko dr. Matth[ijas] Roseleras, medicinos ir teisės daktaras, abiejų licenciatas, – jį kunigaikštis norėjo pristatyti vyskupystės prezidentu. Bet kadangi jis nebuvo teologas, o ir Rostoko akademija nenorėjo iš karto jo padaryti teologijos daktaru, tai tas reikalas įstrigo.

§3. 1566 metų rugpjūčio 23 dieną į Karaliaučių atvyko karaliaus komisarai: Bžesc [Kujavų] vaivada Johannas iš Szluzewo [Jan Służewski], Bieržų kaštelionas Petras iš Zborovo [Piotr Zborowski], Dancigo kaštelionas Joannas Kostka ir karaliaus sekretorius Nicolajus Dąmbrowiczius. Jie stengėsi nuramdyti sumaištį Prūsijoje, o kadangi iš luomų buvo gauta didelių skundų dėl Funcko, Schnellio ir Horsto, tai jie buvo perduoti teismui Knypavoje ir pasmerkti mirti nuo kardo; per Simoną [ir] Judą buvo nukirsdinti[113] ir Haberbergo kalne palaidoti viename kape, kurio epitafija tokia: //

[326v]
Krikščioni skaitytojau, kad ir kas tu būtum,
Įsidėmėk, kas čia palaidotas,
Buvo trys vyrai labai mokyti,
Nuteisti myriop nukirsdinti.
Pirmasis Janas Funckas, magistras,
Pamokslininkas ir kunigas,
Antrasis – Matthijas Horstas,
Iškalbingas ir guvus didžiavyris,
Trečiasis vardu Johannas Schnellis,
Teisėje patyręs vyras.
Visi trys buvo kunigaikščio tarėjai.
Tebūna jiems Viešpats Dievas gailestingas.
Teduoda jiems ir mums visiems
Po šito laiko amžinąjį gyvenimą[q(154)].

§4. Luomai dar kartą pateikė kitų skundų, jie norėjo: 1) kad osiandrininkai būtų išvyti iš šalies; 2) kad būtų atšaukti naujieji 1558 metų Bažnyčios nuostatai; 3) kad į vyskupystes būtų vėl paskirti nauji vyskupai. Dėl to vi-

[297] *MSB:* Stocken. [298] *Scr. err.:* Klagten; *MSB:* Klagen. [299] *MSB:* Matthias. ⌈...[300] *MSB:* andern Beschwerden.

mit dem Fürsten / gehandelt, und folgends den 4. Octob[ris] A[nn]o 1566 beschlossen wor-/den: Erstlich solten die beydenn[301] Bischöfflichen Ampter zwi-/schen derselben Zeit und Ostern deß nechstfolgenden 1567sten Jah-/res rechtschaffen besetzet werden. Zum Andern mit der Bi-/schöffe Wahl solte es nach dem gegebenen Privilegio gehalten / werden, doch mit dieser Erklärung, daß dieselbe mit guttem / Rahtt aller Fürstlichen Hoff- und Land-Räthe, auch des je-/der Zeit überbleibenden Bischoffs und daneben 8 Persoh-/nen [!][302] von denen Städten, welche 16 Persohnen eine Landt-/schafft selbst erwählen solten, und dann auch anderer Gelehr-/ten Gottsfürchtigen Kirchen-Dienern solte gehalten wer-/den. Drittens, solten diese Bischöffe ihr Geistlich Regie-/ment und Iurisdiction für sich ungehindert vollkommlich / führen und behalten. Zum Vierdten, soll denen Bischöffen frey / stehen, alle Jahr particulares Synodos anzustellen, und mit ih-/ren Pfarrherren zu halten. Zum Fünfften, sol denen Bischö-/ffen frey stehen, in zwey oder auff das längste in drey Jahr-/ren generales Synodos anzustellen. Zum Sechsten, in denen / Länd-tagen und gemeinen Zusammenkünfften, wenn darinn / von Geistlichen und Kirchen Sachen, auch andern wichtigen / Länd-Händeln
[327r] tractiret wird, solten die Bischöffe auch // mittgefodert werden; in andern Sachen aber, die so hochwichtig / nicht sind, sollen sie nicht beschweret werden. Zum Siebenden, / wenn die Bischöffe in Weltlichen Sachen etwas verbrechen / solten, so soll sie der Fürst richten; wenn sie aber in der Lehre / nicht richtig, soll die Cognitio bey einem General-Synodo stehen. / Zum Achten, verspricht der Fürst der Bischöffe Unterhalt über / die vorige Tausend Gülden also zu bestellen, und einem Bischoff / so viel zu geben, daß so wohl der Bischoff als auch die Land-/schafft ein genügen daran haben sollen[303]. Zum Neundten, die / Residentz der Bischöffe soll an vorigen Örtern bleiben[304]. Zum / X. sollen die Bischöffe jährlich ihr Bisthum visitiren. Zum / XI. in der Wahl der Prediger soll der Lehn-Herr denen Kirch-/spiels-Kindern einen tüchtigen und geschickten Mann anzeigen, / und wo derselbe nicht examiniret, dem Bischöffe zum Exa-/men und Ordination zufertigen. Ist er aber schon examiniret / und ordiniret, so soll er von denen Kirch-spiels Kindern zwey / oder dreymahl gehöret und da er ihnen gefällig, von dem Bi-/schoff confirmiret und bestättiget werden. Würde aber der Lehn-/herr säumig seyn, so können die Pfarr-Kinder nach verflossenen /

[301] *MSB in d. m.:* Hartkn. 418. [302] *MSB post h. v.:* von einer Landschaft von / Herrn und von Adel, also auch acht Personen.

saip tartasi su kunigaikščiu ir 1566 metų spalio 4 dieną nutarta: pirma, abi vyskupų vietos nuo šito laiko iki kitų 1567 metų Velykų turi būti dorybingai užimtos. Antra, vyskupai turi būti parenkami pagal duotą privilegiją, tačiau su ta išlyga, kad parenkant turi dorai patarti visi kunigaikščio rūmų ir krašto tarėjai, taip pat pareigas paliekantis vyskupas ir, be to, 8 žmonės iš miestų, 16 pačių luomų išrinktų asmenų ir tada taip pat kiti mokyti, dievobaimingi bažnyčios tarnai. Trečia, šitie vyskupai savo dvasinį valdymą ir jurisdikciją turi vykdyti visiškai savo nuožiūra, niekieno netrukdomi. Ketvirta, tiems vyskupams suteikiama laisvė kasmet rengti partikuliarinius sinodus su savo parapijų globėjais. Penkta, tiems vyskupams suteikiama laisvė kas dvejus ar vėliausiai per trejus metus surengti generalinį sinodą. Šešta, į landtagų ir bendras sueigas, kai svarstomi dvasiniai ir bažnytiniai reikalai, taip pat kitos
[327r] svarbios šalies problemos, turėtų būti // kviečiami ir vyskupai; tačiau kitais atvejais, kai reikalai ne tokie svarbūs, jiems neturi būti trukdoma. Septinta, jei vyskupai kuo nors nusikalstų dėl pasaulietinių reikalų, juos turi teisti kunigaikštis, bet jeigu jie būtų neteisūs dėl mokymo, tai turi būti tiriama generaliniame sinode. Aštunta, kunigaikštis pažada pagerinti vyskupų išlaikymą – daugiau negu tūkstantį guldenų kaip ligi tol – ir vyskupui duoti tiek, kad ir vyskupas, ir luomai būtų patenkinti. Devinta, vyskupų rezidencijos turi likti buvusiose vietose. X. Vyskupai turi kasmet vizituoti savo vyskupijas. XI. Renkantis pamokslininką, leno valdytojas parapijiečiams turi rekomenduoti veiklų ir sumanų vyrą, o jeigu jis neegzaminuotas, tai parengti jį vyskupo egzaminui ir ordinacijai. O jeigu jis egzaminuotas ir gavęs ordinaciją, tai du ar tris kartus jį turi išklausyti parapijiečiai, ir jeigu jis jiems patinka, tada vyskupas turi jį palaiminti ir patvirtinti. Jei leno valdytojas gaišuotų, tai parapijiečiai, praėjus šešioms savaitėms, gali pasiieškoti veiklaus žmogaus ir rekomenduoti jį leno valdytojui; tas su pasiūlytu parapijos ganytoju

[303] *Corr. ex* sollten. [304] *MSB:* verbleiben.

Sechs Wochen sich nach einem tüchtigen Menschen umbsehen, und / denn-selben dem Lehn-Herrn anzeigen; welcher es mit dem vor-/geschlagenen Pfarrherrn, wie oben berühret, halten soll. Zum / XII., über das Collegium, Schulen, Consistorium und Druckerey, über / alle Pfarrherren, Geistl[iche] und Weltliche Sachen sollen die / Bischöffe vollkommene Iurisdiction und Auffsicht haben, daß / allen einschleichenden Secten, Aergernüssen und Zerrüttungen / gewehret, das Wort Gottes rein geprediget und die Predigt-/ Stühle mit reinen, frommen und treuern Lehrern besetzet / werden. Über dem allem soll der Fürst vest halten. Doch sol-/len die Appellationes in Ehe und andern Consistorial-Sachen, / wie bißher geschehen, an den Fürsten und das Hoff-Gericht / frey und offen stehen. Zum Dreytzehenden, soll innerhalb / einer Jahres-Frist eine rechtschaffene Kirchen-Ordnung, da-/rinnen die reine Lehre nach der *Augsburgischen Confession* / Anno 1530 gedruckt, klärlich gefasset und andere Cere-/monien begriffen, von denen Bischöffen und andern Gelehr-/ten, Gottsfürchtigen Kirchen-Dienern gestellet und beschrie-/ben werden. Wer sich dieser Kirchen-Ordnung nicht / wolte gemäß verhalten, den sollen die Bischöffe in dem / Ampt nicht dulden. Zum Viertzehenden, würde Jemandt / sich einer irrige[n] [!] Lehre anhängig machen, derselbe
[327v] soll // nach genugsahmer Vermahnung guttes Berichts und Warnunge / zum Wiederruff angehalten, und da er sich dessen verweigerte, / mit ernstlicher Straffe verfolget werden. Zu letzt denen Pfarr-/herren, die etwa auß diesem Lande zu vermeidung der Ge-/zäncke und Spaltungen geurlaubet worden, soll frey und offen / stehen, sich wiederumb in dieses Land zu begeben, und sich al-/hier Christ[lich] zu verhalten. Diesen Receß ⌈oder Vertrag[305] haben / auch die Königl. Polnische Commissarii den 5. Octobr[is] Anno 1566 / confirmiret und bestättiget etc.[306] /

§5. Dahero sie fort D. Venetum zum Bischoff in Preussen / ernennten und selbigen auß Pommern in Colberg nach Preus-/sen vociret[r(155)]. Auch ist darauff daß Gehalt den Bischoffn ge-/macht, davon oben gedacht worden. /

§6. Anno 1567 erinnerte sich Hertzog Albertus seiner / Sterbligkeit und hat sein letztes Testament den 17. Febr[uar] gemacht. / Drin Er viel den Armen, auch der Thumkirchen im Kniep-/hoff vermacht. Der Landtschafft hatt er seine Biblioteck ⌈Latei-/nisch und Deutsch[307] vermacht, mit der Verordnung, daß sie soll un-/verrückt ⌈im Lande Preussen bleiben. Solche[308] ist hernach

[r(155)] Hartk. l. c. p. 4. L. 2. c. 4.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide fff(29).*]

turi pasielgti taip, kaip aprašyta. XII. Kolegijos, mokyklų, konsistorijos ir spaustuvės reikalai, visi kunigai, dvasiniai ir pasaulietiniai dalykai turi visiškai priklausyti vyskupų jurisdikcijai ir priežiūrai, kad, ginantis nuo visų besibraunančių sektų, nesusipratimų ir sukrėtimų, Dievo žodis būtų pamokslaujamas grynas ir sakyklose būtų tyri, romūs ir ištikimi mokytojai. Viso to kunigaikštis turi griežtai laikytis. Tačiau apeliaciniais skundais dėl santuokos ar kitų konsistorinių reikalų, kaip buvo ir iki tol, turi būti leidžiama kreiptis į kunigaikštį ir jo dvaro teismą. Trylikta, per vienerius metus turi būti išspausdinti Bažnyčios nuostatai su grynu mokymu pagal *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, aiškiai išdėstyti, įtraukiant ir kitas apeigas, pateikti ir aprašyti vyskupų ir kitų mokytų dievobaimingų Bažnyčios tarnų. Kas nenorėtų laikytis šitų Bažnyčios nuostatų, vyskupai neturėtų pakęsti, kad tokie eitų pareigas. Keturiolikta, jeigu kas nors nukryptų į klaidingą mokymą, tas //
[327v] po nuodugnių įkalbinėjimų, gerų pamokymų ir įspėjimų turi būti paskatintas pasišalinti, o jeigu to atsisako, tai turi būti rimtai nubaustas. Šitas išvadas arba sutartį palaimino ir patvirtino taip pat ir karališkieji komisarai lenkai 1566 metų spalio 5 dieną.

§5. Tad jie Prūsijos vyskupu tuoj paskyrė dr. Venetą ir jį iš Kolbergo Pomeranijoje atšaukė į Prūsiją[r(155)]. Taip pat po to vyskupams buvo paskirta alga, kaip minėta anksčiau.

§6. 1567 metais kunigaikštis Albrechtas prisiminė esąs mirtingas ir vasario 17 dieną parengė savo paskutinį testamentą. Jame jis daug paliko vargšams, taip pat katedrai Knypavoje. Luomams jis paliko savo biblioteką lotynų ir vokiečių kalbomis, su nurodymu, kad ji nejudinama turi likti Prūsijos žemėje.

⌈...[305] *MSB abs.* [306] *MSB abs.*
⌈...[307] *MSB:* Deutsch und Lateinisch. ⌈...[308] *Scr. supra illect. lit.*

von Bogu-/slao Radziwill, Hertzogen zu Slucko, so 420 Folianten und Ande-/re Schrifften drin geschenckt, auch von Ernst Boguslao Hertzog /von Kroja, auch anderen Herren zimlicher massen ist vermehret / worden. Ferner hatt Hertzog Albrecht in seinem Testament verordnet, / daß der Universität zu Königsberg die 4000 Marck, die schon vorhin / dazu bestimmet waren, zu ewigen Zeiten solten gegeben werden. / Hernach sollen auch alle Doctores von allen Aufflagen und Schatzun-/gen und allen gemeinen Beschwerungen frey seyn. Daneben sol-/len dem Probst oder dem Oeconomo im Collegio, damit er die Stu-/denten desto besser speisen möge, 10 Last Korn[114], zu denen 4 Quar-/tal-Zeiten, alle Quartal dritthalb Last gegeben werden. Weiter, / weil die Unteutzsche Preussen fast keine Prediger haben kunten, / sondern ihren Gottesdienst durch Tolcken dazumahl verrichten / müsten, so hat der Hertzog, wie es auch schon vorhin geschehen, die / unteutschen Leute alle ihrer Leibeigenschafft befreyet, so daß, / die sich zum studiren begeben, an ihren Persohnen und Güttern, / die andern aber allein vor ihre Persohn freyer Geburt seyn sol-/ten[115], und hatt also dieser Löbliche Fürst diese Leute durch solche / Gutthaten da zu auffmunten wollen, daß sie ihre Kinder flei-/ssig zur Schulen halten möchten. Zu letzt hat der Hertzog / Albertus seinen Printzen Albrecht Friederich eingebunden, / daß er (sind worte des Fürsten) in wahrer, reiner, Christlicher / Religion und der Prophetischen, Christi, Apostel und Ewange-/lischen Kirchen-Lehre, deßgleichen auch bey der auffgerichteten / Kirchen-Ordnung, welche zu letzt noch bey Leb-Zeiten
[328r] des // Fürsten Alberti in diesem Lande mit allem Fleiß bestellet, stettig / bleiben, veharren und dawieder vor sich selbst nichts vornehmen, / oder andern gestatten soll. Dieses Testament hat der König / Sigismundus Augustus selbst hernach A[nn]o 1568, den 9. Julii zu / Grodno bestättiget etc. /

§7. Hierauff wurden die Rahtschläge wegen des Buchs / *Corporis Doctrinae* vorgenommen, da die Theologi[309] davor hielten, / daß die Lande Preussen schon hetten ein *Corpus Doctrinae,* in dem / sie die *Augsburgische Confession,* dessen *Apologiam* und *Schma[l]ck-/kaldischen [!] Articul,* wie sie in den Schrifften Lutheri erklert ange-/nommen, also daß sie kein Neues *Corpus doctrinae* oder Confessi-/on stellen dürfften. Jedoch weil nach der Zeit einige Ihrthü-/mer eingeschliechen, hielten sie vor Rahtsam, daß man diesel-/ben Articul, darinn Irrthumb fürfallen[310], vornehmen. Die Corrup-/telas

[309] -i *al. m. corr. ex* -iae.

Vėliau ją smarkiai praturtino Boguslavas Radvila, Slucko kunigaikštis, kuris padovanojo 420 foliantų ir kitų raštų, taip pat Ernstas Boguslavas, Krojos hercogas, ir kiti ponai. Toliau kunigaikštis Albrechtas savo testamente nurodė, kad Karaliaučiaus universitetui amžinai turi būti atiduoti tie 4000 markių, kurie jau prieš tai buvo tam paskirti. Taip pat visi daktarai turi būti laisvi nuo visų duoklių, mokesčių ir įprastinių apmokestinimų. Be to, kolegijos reikalų tvarkytojui ar ekonomui, kad jis galėtų geriau maitinti studentus, turi būti duodama 10 lastų grūdų[114] per 4 ketvirčius, kiekvieną ketvirtį – po pustrečio lasto. Toliau: kadangi prūsai nevokiečiai negalėjo turėti pamokslininkų, savo pamaldas kaskart turėjo rengti su vertėjais, tai kunigaikštis, kaip jau buvo ir anksčiau, visus nevokiečius, kurie ėjo studijuoti, asmeniškai ir turtiškai išlaisvino iš baudžiavos, kitus – tik asmeniškai, kad jie būtų laisvos prigimties[115]. Taigi šitas pagirtinas kunigaikštis tokiomis geradarystėmis norėjo šiuos žmones paskatinti, kad jie trokštų savo vaikus leisti į mokslus. Galiausiai kunigaikštis Albertas įsakmiai įtikinėjo savo princą Albrechtą Frydrichą, kad jis (tai kunigaikščio žodžiai) visą laiką išpažintų tikrą gryną krikščionišką religiją ir pranašų, Kristaus, apaštalų ir evangelistų bažnytinį mokymą, taip pat kad laikytųsi ir parengtų Bažnyčios nuostatų, kurie ga-
[328r] liausiai dar esant gyvam // kunigaikščiui Albertui šioje šalyje buvo uoliai sutvarkyti, nieko nesiimtų prieš tai pats ir neleistų to daryti kitiems. Šitą testamentą karalius Žygimantas Augustas vėliau 1568 metų liepos 9 dieną pats patvirtino Gardine ir t. t.

§7. Vėliau buvo teikiami pasiūlymai dėl knygos *Doktrinos sąvadas*, kadangi teologai manė, kad Prūsijos žemės jau turi *Doktrinos sąvadą*, kuriame priimti *Augsburgo tikėjimo išpažinimas*, jo *Apologija* ir *Šmalkaldeno straipsniai* tokie, kaip išaiškinta Lutherio raštuose, taigi tad nereikėtų naujo Doktrinos ar Tikėjimo išpažinimo sąvado. Kadangi vėliau įsibrovė kai kurių nukrypimų, jie siūlė tuos punktus, kuriuose pasitaiko nukrypimų, peržiūrėti. Blogybes įvardinti ir aiškiai atmesti bei prakeikti, o kai kunigaikštis pritarė,

[310] *MSB:* vorfallen.

derselben mit Nahmen klar und deutlich refutire, ver-/werffe und verdamme, alß solches der Hertzog gebilligt, haben / sie etwas auffgesetzt, Deutsch und Lateinisch, und solche dem / Fürsten übergeben, welche Schrifft benennt worden: / *Repetitio Corporis Doctrinae Prutenicae.* /

Solche repetition ist dem drauff angestellten Synodo überge-/ben und waß ihr gutt düncken wer[311], einzubringen befohlen. / Die zwar in einigen etwas dubitiret, da aber von den Theo-/logis solche dubia benommen worden, ist solche approbirt und von / den damaligen verhandenen Theologis undt Predigern unter-/schrieben worden. Ehe aber die Brunschwiegische Theologi weg-/zogen, trug man Ihnen in Preussen Beforderung an, alß dem / Morlino das Bisthumb in Samland, dem Chemnitio aber die / Pfarrey im Thum zu Königsberg, welchs sie anzunehmen / versprachen, so sie konten zu Hause die Dimission erhalten. /

§8. Weil die Kirchen-Ordnung de Anno 1558 abge-/schafft, ist die alte, so Anno 1544 gemacht worden, revidiret, von den Jetzigen Theologen approbiret und auff befehl des / Hertzogs gedruckt worden. ⌈Diese ist A[nn]o 1568, auch Anno / 1609 mit approbation Johann Sigismundi wieder gedruckt / worden.[312] In diesem Jahr ist daß Buch von der Bischoff-/lichen Wahl gedruckt worden, dessen Titul dieser ist: / *Von Erwehlung der beyden Bischöffe, Samland undt / Pomesan, im Hertzogthumb Preussen, auch von Ihrem Ambt, / Verordnung, der Visitation undt anderen, so zu forderung / und erhaltung des Predigt-Ambts und Schulen Christlicher / zucht und gutter Ordnung von nöthen.* /

§9. Der Vornehmbste Inhalt des gantzen Buchs ist / dieser: 1. Der Bischoff[313] soll mit Raht deß jederzeit im / Leben wesenden Bischoffs, aller Fürstl. Hoff- und Landräthen[314], / 8 Persohnen von[315] Adel und[316] 8 auß
[328v] den Städten, ⌈so von der // Landschafft und Städten sollen deputiret werden[317] und etlichen an-/dern Gelehrten und Gottsfürchtigen Kirchen-Dienern erweh-/let werden. /

2. Die Bischoffe sollen ihre Iurisdiction in Geistlichen und / Kirchen Sachen ungehindert führen, zu Verhüttung aller ir-/rigen und falschen Lehre der Kirchen. /

3. Die Bischoffe sollen die Auffsicht haben über das Collegium, / Schulen, Consistorium, Druckerey und Buchhändler, auch über / alle Pfarrherrn,

[311] *MSB:* wäre. ⌈...[312] *MSB abs.* [313] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 434. [314] *MSB post h. v.:* und. [315] *MSB post h. v.:* der Herrschaft und.

jie šį bei tą surašė vokiškai ir lotyniškai ir perdavė kunigaikščiui, o raštas buvo pavadintas *Prūsijos doktrinos sąvado pakartojimas.*

Šitas pakartojimas buvo perduotas vėliau sukviestam sinodui ir įsakyta patvirtinti, kas atrodo esą tinkama. Dėl kelių dalykų buvo šiek tiek suabejota, bet kadangi tos abejotinos vietos buvo parengtos teologų, tai jos buvo aprobuotos ten buvusių teologų ir pamokslininkų pasirašytos. Išvykstantiems Braunšveigo teologams buvo pasiūlytos tarnybos Prūsijoje, Morlinui – vyskupystė Semboje, Chemnitijui – kunigauti Karaliaučiaus katedroje, jie abu pažadėjo priimti pasiūlymus, jei namie galėsią gauti atleidimą iš tarnybos.

§8. Kadangi 1558 metų Bažnyčios nuostatai buvo atšaukti, tai buvo peržiūrėti senieji, parengti 1544 metais, dabartinių teologų aprobuoti ir kunigaikščio įsakymu išspausdinti. Jie išspausdinti 1568 metais (taip pat pakartotinai aprobuoti Jono Zigmanto 1609 metais). Tais pačiais metais išspausdinta knyga apie vyskupų rinkimus, jos pavadinimas yra toks: *Apie abiejų vyskupų, Sembos ir Pamedės, rinkimus Prūsijos Kunigaikštystėje, taip pat jų pareigas, potvarkius, vizitacijas ir kita, kas reikalinga kunigų institucijos ir mokyklų skatinimui bei išlaikymui, krikščioniškam auklėjimui ir gerai tvarkai.*

§9. Svarbiausias visos knygos turinys šitoks: 1. Vyskupas turi būti renkamas tariantis su tuo metu gyvu vyskupu, visais kunigaikščio rūmų ir krašto tarėjais, 8 žmonėmis iš bajorų ir 8 iš miestų, kurie turi būti deleguojami //
[328v] žemvaldžių ir miestų, ir kitais mokslininkais bei dievobaimingais Bažnyčios tarnais.

2. Vyskupai savo jurisdikciją dėl dvasinių ir bažnytinių reikalų turi vykdyti niekieno netrukdomi, kad apsaugotų Bažnyčią nuo visų nukrypėliškų ir klaidingų mokymų.

3. Vyskupai turi prižiūrėti kolegiją, mokyklas, konsistoriją, spaustuvę ir knygų pardavėjus, taip pat visus kunigus, turi turėti visišką jurisdikciją

[316] *MSB post h. v.:* denn auch. ⌈...[317] *MSB:* (welche Personen eine Landschafft und Städte selbst dazu deputiren soll).

sollen sie vollkommene Iurisdiction in Geist-/lichen Sachen haben, daß sie die reine Lehre nach dem *Corpore / Prutenico,* so Anno 1567 angenommen ist, beybehalten werde. / Die Bischoffe sollen zu gewissen Zeiten die Kirchen jährlich / visitiren, alle Kirchen-Mängel abhören und abthun. /

4. Sie sollen auch alle Jahr oder alle zwey Jahr, ein Jeder in sei-/nem Bißthum Synodos particulares halten, und wo es die / Noth erfordert, auch Synodos generales, bey denen Visitationibus / soll dem Bischoff an statt des Hertzogs einer von denen Fürst-/lichen Räthen, darzu auch aus einem jeden Ampte, da die Visi-/tation vorgenommen wird, der Hauptmann[318] zugeordnet wer-/den, die dem Bischoffe mit gutten Raht beywohnen und alles / das jenige, was geschlossen wird, in des Fürsten Namen in / das Werck setzen und exequiren sollen. /

5. Die Unkosten sollen von denen Kirch-spiels-Kindern, da / die Visitation geschicht, gereichet werden. Es soll aber der Bi-/schoff nicht stärcker als mit acht Pferden auff die Visitation / fahren. /

6. Die Unkosten aber, so auff die generales und particulares / Synodos auffgehen, sollen aus denen fürstlichen Aemptern aus-/gericht werden. Die Vornehmsten Puncten, welche sie in ihrer Visita-/tion inquiriren sollen, sind folgende: Erstlich, der Pfarrherren Lehr und / Leben, zum Andern, die Schulen, zum Dritten, derer Prediger und / Schul-Diener Nahrung und Besoldung, zum Vierdten, die Rechnun-/gen, welche die Kasten-Herren[319] bey jeden Kirchen thun sollen. Zum / Fünfften, derer Zuhörer Verhalten, wie sie sich gegen ihre Prediger / und das Wort Gottes anschicken; ob sie gehorsam sind, oder / nicht, ob Trunckenbölde oder Lasterer unter denenselben sind, oder / aber andere ruchlose Leute. Darüber sollen die Bischöffe volle / Macht haben. In der Execution, wo es bey denen Bauren man-/gelte, soll solches von der Herrschafft und Adel, wo es aber an / denen von der Herrschafft, Adel und Bürgern mangelte, soll / es vom Fürsten in Weltlicher Regierung dieses Hertzogthumbs / gestrafft werden. Mitt der Vocation derer
[329r] Pfarrherrn soll es // also gehalten werden. Der Lehn-Herr soll sich nach einem geschickten / Mann umbsehen, denselben denen Pfarrkinder anzeigen, und als-/dann dem Bischoff zufertigen, der ihn examiniren, und so er tüchtig / befunden wird, an dem Lehn-Herrn mit einer Instruction-Schrifft / an das gantze Kirchspiel zusenden solle. Wäre er aber nicht tüchtig, / soll es dem Lehn-Herrn angezeiget werden, daß er sich nach ei-/nem tüchtigern

[318] *MSB:* Amtmann.

dėl dvasinių dalykų, kad būtų išlaikytas grynas mokymas pagal *Prūsijos sąvadą*, priimtą 1567 metais. Vyskupai tam tikru laiku kasmet turi vizituoti bažnyčias, išklausyti visas bažnyčių bėdas ir jas pašalinti.

4. Kasmet arba kas dveji metai jie taip pat turi kiekvienas savo vyskupijoje sukviesti partikuliarinį sinodą, prireikus – ir generalinį sinodą; per vyskupo vizitacijas vietoj kunigaikščio turi dalyvauti vienas iš kunigaikščio tarėjų, taip pat vizituojamo valsčiaus tijūnas (amtmonas), ir jie vyskupui turi padėti gerais patarimais ir kunigaikščio vardu įgyvendinti ir įvykdyti tai, kas nutarta.

5. Išlaidas turi padengti tie parapijiečiai, kurie vizituojami. Bet vyskupas vizituoti turi važiuoti ne daugiau kaip aštuoniais arkliais.

6. Tačiau išlaidas, sunaudojamas generaliniams ir partikuliariniams sinodams, turi padengti kunigaikščio institucijos. Svarbiausi punktai, kuriuos jie per savo vizitacijas turi ištirti, yra šie: pirma, kunigų mokymas ir gyvenimas; antra, mokyklos; trečia, pamokslininkų ir mokyklos tarnautojų maitinimas ir apmokėjimas; ketvirta, sąskaityba, kurią kiekvienoje bažnyčioje turi tvarkyti sąskaitininkai. Penkta, klausytojų elgsena, kaip jie priima savo pamokslininkus ir Dievo žodį: ar jie paklusnūs, ar ne, ar tarp jų yra girtuoklių ir nusidėjėlių arba kitokių nedorėlių. Dėl to vyskupai turi turėti visišką valdžią. O dėl bausmių vykdymo, tai jeigu nusikaltę valstiečiai, turi bausti ponija ir bajorija, o jeigu nusikaltusi ponija, bajorija ar miestiečiai, turi bausti kunigaikštystės kunigaikštis pasaulietinėje vyriausybėje. Skiriant
[329r] kunigus turi būti // elgiamasi šitaip. Leno valdytojas turi pasiieškoti sumanaus vyro, jį pristatyti parapijiečiams, tada parengti jį vyskupui, kuris privalo jį egzaminuoti ir, jei mano esant tinkamą, pasiųsti leno valdytojui su paskyrimo raštu visai parapijai. Jeigu jis netinkamas, tai leno valdytojui turi būti

[319] *MSB:* Kosten-Herren.

umbsehe. Solte aber der[320] Lehn-Herr säumig seyn / und über sechs Wochen verziehen, sollen die Pfarr-Kinder einen / geschickten Mann zu erwählen und dennselben den Lehn-Herrn / anzuzeigen Macht haben, der es mit dem vorgeschlagenen, als oben / berühret, halten soll. Niemand soll, ohne Vorbewust des Bischoffs, / seinen Pfarr-Herrn enturlauben. Imgleichen soll der Bischoff ohne / Vorwissen des Lehn-Herrn keinen Pfarrherrn an einen andern Ort / versetzen. Die Pfarrherren sollen auch nicht selbst unbewust der / Bischöffe an andere Örter ziehen[321]. /

Die Prediger sollen ordentlich per manuum impositionem ordi-/niret und hernach in ihre Kirchen introduciret werden durch da-/zu vom Bischoff bestimmte Prediger. Ohne des Bischoffs Wis-/sen und Willen soll kein Pfarrherr einen Schuldiener annehmen, / sondern soll ihn dem Bischoff erst praesentiren, von welchem er seiner / Geschickligkeit, Lehre und Religion genugsahme Testimonia brin-/ge. Die Bischöffe sollen auch darauff sehen, damit die Schul-/diener ehrlich besoldet werden. Solche und dergleichen Statu-/ta mehr findet man in den gedachten Buch von Erwählung / der Bischöffe, welche alle nach der Länge allhier zu erzehlen, / allzuweitläufftig wäre etc. /

§10. Bald darauff kam D. Morlinus ins Landt, der zum / Samlandischen Bischoff erwehlet worden, und weil auch / die drey Pfarr-Stellen in Königsberg besetzt: In der Altstadt / warr Pfarr Christophorus Langner, im Kneiphoff M. Be-/nedictus Morgenstern, im Löbenicht Christophorus Zeller[us] (Ge-/org Colbius)[s(156)], Morlinus war ernstlich[322] wieder die Calvinisten, / davor er ⌈seine Priester offter[323] warnete. Deßgleichen schrieb / er auch wieder die Römisch-Catholischen. Der deßwegen / vom Hosio, Bischoff von Ermelandt, der Ihn beym König / Sigismundo Augusto schwer anbrachte, verfolget worden. /

§11. Anno 1568, den 20. Martii starb der erste Her-/tzog Albertus, ein trefflicher Herr, dessen Tugenden von Freun-/den und Feinden hoch gerühmet seyn. Dem succedirte sein / Sohn Albrecht Friedrich, der 1569, den 19. Junii ein Privi-/legium Religionis vom Sigismundo Augusto erhalten[116]. Dessen / sich auch die Reformirten bedienen wollen, welches allerhandt Streit[324] hernach gegeben hat[t(157)]. //

[s(156)] In Presbyterologia, p. 6, 7.
[Colbius, Georgus, Episcopo-presbyterologia Prussico Regiomontana, Regiomonti, 1657.]
[t(157)] Mislenta in Prolegom. ad Manual. Prut.
[Myslenta Coelestinus, Manuale Prutenicum [...]. *Vide o(14).*]

nurodyta, kad jis pasiieškotų sumanesnio. Jeigu leno valdytojas gaišuotų ir uždelstų ilgiau kaip šešias savaites, tai parapijiečiai turi teisę pasirinkti mitrų vyrą ir jį rekomenduoti leno valdytojui, o tas su pasiūlytuoju turi elgtis taip, kaip anksčiau aprašyta. Niekas neturi teisės atleisti savo kunigo be vyskupo žinios. Taip pat ir vyskupas negalįs perkelti į kitą vietą jokio kunigo be leno valdytojo žinios. Kunigai taip pat, neinformavę vyskupo, neturi patys persikelti į kitą vietą.

Pamokslininkai ordinaciją turi gauti rankų uždėjimu [leno valdytojui tarpininkaujant] ir po to į jų bažnyčias juos turi įvesdinti vyskupo paskirti pamokslininkai. Kunigas negali priimti mokyklos tarnautojo be vyskupo žinios ir valios, o turi jį pirma pristatyti vyskupui ir pateikti pakankamai įrodymų apie jo sumanumą, mokytumą ir religiją. Vyskupai taip pat turi žiūrėti, kad mokyklų tarnautojai būtų garbingai apmokami. Šitokių ir daugiau panašių nuostatų galima rasti minėtoje knygoje apie vyskupų rinkimą, bet čia visų jų atpasakojimas nuvestų per toli ir t. t.

§10. Netrukus po to dr. Morlinas atvyko į šalį ir buvo išrinktas Sembos vyskupu, taip pat buvo užimtos trys kunigų vietos Karaliaučiuje: Senamiestyje buvo kunigas Christophoras Langneris, Knypavoje – magistras Benedictas Morgensternas, Lyvenikėje – Christophoras Zelleras (Georgas Colbijus)[s(156)]. Morlinas buvo rimtai nusiteikęs prieš kalvinistus, dažnai dėl jų įspėdavo savo kunigus. Taip pat rašė ir prieš Romos katalikus. Dėl to jį persekiojo Hozijus, Varmės vyskupas, kuris jį sunkiai apskundė karaliui Žygimantui Augustui.

§11. 1568 metų kovo 20 dieną mirė pirmasis kunigaikštis Albrechtas, puikus vyras, kurio dorybes šlovino draugai ir priešai. Jo paveldėtojas buvo jo sūnus Albrechtas Frydrichas, kuris 1569 metų birželio 19 dieną iš Žygimanto Augusto gavo Religijos privilegiją[116]. Ja norėjo naudotis ir reformatai, dėl to vėliau kildavo visokių nesutarimų[t(157)]. //

[320] -r *al. m. corr.ex* -n. [321] *MSB:* verziehen. [322] *MSB:* erstlich. ⌈...[323] *MSB:* öfters seine Priester. [324] *MSB:* Streitigkeiten.

[329v] §12. Anno 1569 funden sich ein in Preussen die Synergisten. / Der Vornembste war D. David Voitus[117], vom Philippo Melanch-/tone recommendiret Fürstl. Hoffprediger Theol. Professor, Johannes / Lydke, Caplan in der Altstadt, Georgius Fischer, auch Caplan / zu Schloß. Und ward D. Voitus wegen einiger verdechtigen / Reden de Libro arbitrio zu einem Colloquio gefordert. Dessen / Außgang dieser war, er wolte den Irrthumb publice refutiren. / Da er aber solchs nicht gethan, ward er von dem Bischoffen / seines Diensts entsetzt. Seiner hat sich die Universität angenom-/men, die Ihn im Collegium angenommen, welchs der Fürst zu-/gelassen, dahero er meint vom Fürsten per Sententiam absolviret / worden[325] zu seyn. Welchs aber die Bischöffe nicht haben ley-/den wollen und beym Fürsten über die Remotion angehalten, / oder daß die Sachen von den Theologis zu Braunschweig solte / zur Censur hinauß geschickt werden. Alß Voitus dieses merckt, / zieht er davon. Lydke ward auch seines Ambts A[nn]o 1577 wie / auch Georgius Fischer entsetzt, welche nach Marienburg ge-/zogen und reformirt worden[u(158)]. /

§13. Georgius Venetus stirbt A[nn]o 1570, den 7. Novembr[is] und / Morlinus A[nn]o 1571, d[en] 23. Maii. /

§14. In des Morlini stelle ward Tilemannus* Heshusius, der / vom Wolffgang Pfaltz-graff am Rein, der Reformiret worden, / vertrieben, aber den selbst Morlinus bey seinen Lebzeiten der / Edlen Landschafft auffs beste recommendiret hatte, zum Bi-/schoff in Samlandt erwehlet. In des Veneti stelle wirdt durch / promotion und recommendation Tilemanni Heshusii Joh[annes] Vigandus / zum Bischoff in Pomezan gesetzt. Dieser Wigandus hat / A[nn]o 1575 ein Büchlein, dessen Titul war *Corpusculum doctrinae / Sanctae pro Ecclesis et Scholis in Episcopatu Pomesaniensi*, ge-/schrieben, welches in allen Schulen des Hertzogthumbs ist / tractiret, biß in diesem Seculo des Conradi Dietrici Instituti-/ones Catecheticae sindt introduciret worden[x(159)]. /

§15. Tilemannus Heshusius hatt im anfang seines Ambts / seine gröste bemühung mit den Reformirten, unter welchen / ein Edelman Fridrich von Aulack war, der auff dem / Landtage zu Rastenburg A[nn]o 1568 seine Con-

[u(158)] Colb. l. c. p. 84.
[Colbius, Georgus, Episcopo-presbyterologia Prussico Regiomontana [...]. *Vide s(156).*]
[x(159)] Hartk. l. c.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[329v] §12. 1569 metais Prūsijoje atsirado sinergiečių. Žymiausias buvo dr. Davidas Voitas[117], Philippo Melanchtono rekomenduotas kunigaikščio rūmų pamokslininkas, teologijos profesorius, Johannesas Lydke, Senamiesčio kapelionas, Georgijus Fischeris, taip pat pilies kapelionas. Ir dr. Voitas dėl kelių įtartinų kalbų apie laisvą apsisprendimą (libero arbitrio) buvo pakviestas į kolokviumą. Šio išvada buvo tokia, kad jis turįs savo paklydimą viešai paneigti. Bet kadangi jis to nepadarė, tai vyskupo buvo atleistas iš tarnybos. Juo pasirūpino universitetas ir priėmė jį į kolegiją, ir kunigaikštis tai leido, todėl jis manė dėl tokio kunigaikščio sprendimo gavęs iš jo nuodėmių atleidimą. Bet vyskupai nenorėjo su tuo susitaikyti ir vertė kunigaikštį jį atleisti arba tas dalykas būsiąs pasiųstas cenzūruoti Braunšveigo teologams. Tai sužinojęs, Voitas išvyko. Lydkė taip pat buvo atleistas iš tarnybos 1577 metais, kaip ir Georgijus Fischeris, tad jie išvyko į Marienburgą ir tapo reformatais[u(158)].

§13. Georgijus Venetas miršta 1570 metų lapkričio 7 dieną, o Morlinas – 1571 metais, gegužės 23 dieną.

§14. Į Morlino vietą Sembos vyskupu buvo išrinktas Tilemannas Heshusijus, kurį buvo išvijęs reformatu tapęs Reino pfalcgrafas Wolfgangas ir kurį pats Morlinas, dar būdamas gyvas, kuo geriausiai buvo pristatęs kilniesiems luomams. Į Veneto vietą Pamedės vyskupu, parėmus ir rekomendavus Tilemannui Heshusijui, buvo paskirtas Joh. Vigandas. Šitas Wigandas 1575 metais parašė knygelę, kurios titulinis puslapis buvo *Šventojo mokslo Pamedės vyskupijos bažnyčioms ir mokykloms sąvadėlis,* pagal ją buvo mokomasi visose kunigaikštystės mokyklose, kol mūsų amžiuje buvo įdiegta Conrado Dietrico institucijų katechetika[x(159)].

§15. Tilemannas Heshusijus savo tarnybos pradžioje labiausiai stengėsi dėl reformatų, tarp kurių buvo kilmingas bajoras Fridrichas von Aulackas, kuris landtage Rastenburge 1568 metais išleido savo konfesiją, prikimštą

[325] *MSB abs.* * -an- *corr. al. m. ex illect.*

fession, die mit / vielen Stachlungen wieder die Lutherische Religion an-/ gefüllet war, herauß gegeben[y(160)]. Nun war von / der Landschafft im Recess,
[330r] der Anno 1567 bewilligt, // daß kein Calvinist undt dergleichen Persohnen sollen in einige / Ehren-Aempter gesetzet oder gebitten werden. Alß ward Er / A[nn]o 1568 von den Landständen dessen freundtlich erinnert, davon / abzustehen und bey der *Augsburgischen Confession* zu bleiben. Sonsten / würde die Landtschafft wieder Ihn die Scharffe gebrauchen müssen. / Alß solches der v[on] Aulack nicht geachtet, hatt Heshusius nach des / Lands Privilegien verfahren. Ihn erstlich durch zwe Prediger sich / mit Ihm zu bereden vor sein Ambt bitten lassen. Alß er solches / nicht thun wollen, ist Er dreymahl citiret; da er auff keine Cita-/tion erschienen, ist er ex/ communiciret worden.[326] /

§16. Die Formula Excommunicationis ist diese: „Wir Tileman-/nus Heshusius, Bischoff auff Samland und Pastores alhier zu / Königsberg, fügen E[euer] L[iebden] hiemit zu wissen, nach deme Friederich / von Aulack, einer von Adel, nicht allein falscher Lehre ist für / uns beschuldiget worden, sondern auch vor etlichen Jahren eine / irrige und unchristliche Bekandnüß einer Erbahren Landtschafft / zu Rastenburg überreichet, welche uns zu handen kommen, da-/rinnen gedachter Friedrich von Aulack sich unverholen zu der / irrigen und höchst-schädlichen Lehre des Calvini von dem Hoch-/würdigen Nachtmahl des Leibes und Blutes Jesu Christi beken-/net und also die Göttliche Warheit selber frewentlich verwirfft, / sagt außdrücklich, das gesegnete Brodt in dem Heiligen Abend-/mahl sey nicht der wahre Leib Jesu Christi; setzet diese erschräckli-/che Lasterung. Er hoffe nicht, daß wir glauben, daß solch natürlich / Blut Christi, welches für uns vergossen, in seiner Substantz und / Wesen noch vorhanden, oder in rerum natura sein könte etc. Wie-/derspricht also dem einhellig und in Gottes Wort wohl gegrün-/deten *Corpori Doctrinae* dieser Landekirchen. Und ob Er wol vor Uns, / vermöge unsers tragenden Ampts, zum Viertenmal und dem-/nach zum überfluß ist citiret worden, mit angeheffteter neuer / Vermahnung, daß er von seinem gefaßten hochschädlichen Irrthum / abstehen und sich eines bessern aus Gottes Wort wolte weisen / lassen, so ist er doch nicht allein ungehorsamlich zu allen malen / aussengeblieben[327], sondern auch eine grausahme unchristliche / und beschwerliche Schmähe-Schrifft dem geistlichen Gerichte / durch[328]

[y(160)] Franc. Tevardenticus in annot. ad trensi. L. 5. c. 14. [*Insert. auctor, insert. ed.*]

daugybės kandžių išpuolių prieš Lutherio religiją[y(160)]. O 1567 metų luomų
[330r] sutartyje buvo numatyta, // kad joks kalvinistas ir panašus asmuo negali būti skiriamas ar kviečiamas į kai kurias garbės tarnybas. Taigi 1568 metais luomai jam tai maloniai priminė ir siūlė to atsisakyti ir likti prie *Augsburgo tikėjimo išpažinimo*. Antraip luomai turėsią prieš jį imtis griežtų priemonių. Kai von Aulackas nekreipė į tai dėmesio, Heshusijus ėmėsi veiksmų pagal šalies privilegijas. Pirma, per du pamokslininkus jis paprašė jį atvykti į savo rezidenciją pasitarti. Kadangi jis šito nenorėjo daryti, jis buvo tris kartus kviečiamas oficialiai; kadangi neatvyko nė į vieną kvietimą, jis buvo ekskomunikuotas.

§16. Ekskomunikacijos formuluotė yra tokia: „Mes, Tilemannas Heshusijus, Sembos vyskupas, ir Karaliaučiaus kunigai, Jums, mielieji, šituo pranešame, kad Friederichas von Aulackas, bajoras, kaltinamas ne tik klaidingu mokymu, bet ir tuo, kad prieš kelerius metus Garbingiesiems luomams Rastenburge įteikė klaidingą ir nekrikščionišką išpažinimą, kuris pateko mums į rankas. Jame minimasis Friedrichas von Aulackas nesislėpdamas išpažįsta klaidingą ir nepaprastai kenksmingą Calvino mokymą apie didžiai gerbtiną Jėzaus Kristaus kūno ir kraujo vakarienę, aiškiai sako, kad palaimintoji duona Šventojoje Vakarienėje nesanti tikrasis Jėzaus Kristaus kūnas; štai koks siaubingas šmeižtas. Jis nemanąs, kad mes tikime, jog šitoks natūralus Kristaus kraujas, pralietas už mus, pagal savo substanciją ir esmę dar tebeegzistuoja arba galėtų būti pasaulyje ir t. t. Taigi prieštarauja ir Dievo žodžiu gerai pagrįstam šalies Bažnyčios *Doktrinos sąvadui*. Ir nors jis, remiantis mūsų atsakinga tarnyba, buvo oficialiai kviečiamas keturis kartus – taigi pakankamai – su prisegamu nauju raginimu atsiriboti nuo jo išpažįstamo labai žalingo paklydimo ir iš Dievo žodžio pasisemti geresnių dalykų, vis dėlto jis ne tik nepaklusniai nepasirodė nė karto, bet dar ir dvasiniam teismui per savo tarną perdavė baisų nekrikščionišką ir nusikalstamą šmeižikišką raštą

[326] *MSB in d. m.:* Hartkn., p. 461. [327] *MSB:* ausgeblieben.
[328] *MSB abs.*

seinen Diener unter seiner Hand Zeichen überantwor-/ten lassen, darinnen er sich nicht weniger, als vorhin geschehen, / zum lästerlichen Calvinismo thut bekennen, vermeynt der Geist-/lichen Iurisdiction exempt zu seyn, will uns für seine Pastores / und Seelsorger nicht erkennen und die Diener göttliches Wor-/tes zu Unschulden aus bitterm haß verunglimpffet, schmä-/het und lästert. Aus welchem (Gott sey es geklaget) allzu-/viel zu spühren ist, daß er in seinem Irrthum und Gottlosen / Leben unbußfertiglich und halß-
[330v] starriglich mit schrecklicher // Verrachtung Gottes und seines Wortes ⌈und seines[329] Gerichtes / verharret. Derowegen Wir von ihm gedrungen werden, das erste / und letzte Mittel zu der Busse, nemlich die von Christo selbst ein-/gesetzte Gewalt der Schlüssel und Kirchen-Disciplin wider ihn / zu üben, ob er sich endlich dadurch zur Bekehrung wolte lencken / lassen, als erklären Wir[330] hiemit in Namen und aus Befehl un-/sers Herrn Jesu Christi, welcher spricht, welchen ihr die Sünde behal-/tet, denen sind sie behalten, *Joh. 20.* obgenanten Friedrich von Au-/lack in den offentlichen Bann, versagen ihm die Gemeinschafft der / Hochwürdigen Sacramenten, schneiden und sondern ihn ab, als ein / todtes Glied von der Kirchen, übergeben ⌈ihm den[331] Satan und und verkün-/digen ihm außdrücklich, daß er kein [!][332] Theil am Reich Christi habe, / vermahnen und gebieten auch allen Gläubigen Hertzen an Christi / statt, daß sie den Friederich von Aulack meiden sollen, keine Ge-/meinschafft mit ihm haben, zu keiner Gevatterschafft noch hoch-/zeit laden, mit ihme nicht essen noch trincken. Denn der Geist / Gottes spricht: „Thut von euch selbst hinaus den, der da böse ist." / *1. Cor. 5.* Mit dieser Vermahnung, da Jemand dieses Gerichte / der Kirchen verrachten, und mit dem Friederich[333] von Aulack essen / oder trincken und Gemeinschafft haben, daß der den Fluch des / Herrn über sich und die Seinigen laden werde. Da aber Gott / vom Himmel dem von Aulack gnade geben würde (das wir / ihme von Hertzen gern wünschen und gönnen wollen, darzu auch / diese Mutter-Zucht gemeynet), von[334] seinem Calvinischen Irr-/thum und Sünden abzustehen[335] und umb Verzeyhung derselben / zu[336] bitten, und mit der geärgerten Kirchen sich bußfertiglich / zuversöhnen[337], soll ihme die Thür der Gnaden offen stehen zu / allen Stunden, und mit Freuden und Dancksagen gegen Gott / wieder auffgenommen werden. Gott vom Himmel wolle / seinem Worte Krafft geben, denen Aergernüssen steuren und / seine geliebte Kirche gnädiglich schützen und erhalten." /

⌈...[329] *MSB abs.* [330] *MSB post h. v.:* samt Eurem Geist. ⌈...[331] *MSB:* Ihn dem. [332] *Scr. err.:* keil. [333] e *post* d *scr. supra lin.*

su savo rankos ženklu, kuriame jis ne mažiau, negu anksčiau, išpažįsta nuodėmingąjį kalvinizmą, mano esąs išsilaisvinęs iš dvasinės jurisdikcijos, nenori mūsų pripažinti savo kunigais bei sielų ganytojais ir Dievo žodžio tarnus nekaltai juodina, šmeižia ir koneveikia. Dėl viso šito (tebus tai pasiskųsta Dievui) labai aiškiai matyti, kad jis toliau klysta ir bedieviškai gyvena
[330v] neatgailaudamas ir užsispyręs, siaubingai // niekindamas Dievą ir jo žodį, ir jo teismą. Todėl jis verčia mus imtis prieš jį pirmos ir paskutinės atgailos priemonės – būtent panaudoti paties Kristaus įsteigtos aukščiausios bažnytinės valdžios ir bažnytinės disciplinos galią, kad jis galų gale leistų save palenkti į atsivertimą, taigi šituo skelbiame Viešpaties Jėzaus Kristaus vardu ir pagal jo įsakymą – juk jis sako: kam nuodėmes sulaikysite, tiems jos bus sulaikytos, *Jn 20,* – minėtajam Friedrichui von Aulackui viešą atskyrimą nuo Bažnyčios, atsisakome jam teikti Švenčiausiuosius Sakramentus, atpjauname ir atskiriame jį nuo Bažnyčios kaip mirusį sąnarį, atiduodame jį šėtonui ir primygtinai skelbiame, kad jis nėra Kristaus karalystės dalininkas, taip pat įspėjame ir įsakome visoms tikinčioms širdims Kristuje, kad jos turi šalintis Friedricho von Aulacko, neturėti su juo nieko bendra, nekviesti į kūmystes ir vestuves, su juo nevalgyti ir negerti. Juk Dievo dvasia sako: „Pašalinkite iš savo pačių tarpo tą, kuris yra piktadarys", *1 Kor 5.* Perspėjame, kad jeigu kas nors šitą bažnytinį teismą paniekins ir su Friederichu von Aulacku valgys ar gers ir turės bendrystę, tai jis užsitrauks Viešpaties prakeikimą sau ir savo artimiesiems. O jeigu Dievas iš dangaus von Aulackui suteiktų malonę (ko mes jam iš širdies linkime ir tikimės, tam skirta ir šita motiniška globa) atsisakyti jo kalviniško paklydimo bei nuodėmių ir prašyti atleidimo bei atgailaujant susitaikyti su papiktinta Bažnyčia, tebūna jam malonės durys atviros bet kurią valandą ir su džiaugsmu bei padėka Dievui tebūna jis vėl priimtas. Dievas iš dangaus tesuteikia savo žodžiui stiprybės, tesustabdo piktybes, tesaugo ir tegloboja savo mylimą Bažnyčią."

[334] *MSB prae h. v.:* und er. [335] *MSB:* abstehen. [336] *MSB abs.* [337] *MSB:* versöhnen.

§17. Dieser Heshusius hatt auch A[nn]o 1574 die Böhmische / Brüder dahin zwingen wollen, daß sie dem *Corpori Doctrinae / Prutenicae* unterschreiben solten. Wo zu Ihnen M. Benedictus / Morgenstern, der viel mit Ihnen zu Thoren zu thun gehabt, an-/gefrischt, der auch so weit gebracht, daß die sich nicht dem / *Corpori* haben unterschreiben wollen (derer die gröste Zahl / gewesen), haben müssen fort wandern. Einige sindt zwar / geblieben, die aber doch heimlich ihren Gottes-Dienst in pri-/vat-Häuser gehabt, welches in der Visitation Anno 1576 / auß komen und haben auch selbige weg müssen. ⌈Adrian Regenvolscius[z(161)][338]. //

[331r][339] §18. Anno 1575 hatt Heshusius einen Tractat geschrieben / unter diesem Titul: *Assertio S[acrosancti] Testamenti Jesu Christi contra / Blasphemam Calvinisticam Exegesin.* In welchem unter andern er / lehrt, daß man nicht allein sagen köndte „Homo Christus est om-/niscius, omnipotens, adorandus", sondern auch sey es recht, wenn man / in abstracto redet: „Humana Christi natura est omniscia" etc. etc. / Dieses fechtete der Disputir-süchtige M. Benedict Morgenstern / an, dem M. Johannes Weidmann, Hieronym[us] Morlin[us], Conrad Schlü-/sselburg eyfrig beystunden. Und macht darauß allerhand wunderliche consequentien. Berichteten daß an ander, sonderlich / an D. Timotheum Kirchnerum und D. Martinum Chemnicium, / und ward dem Morgenstern geglaubt und beyfall gegeben. /

Heshusius schrieb auch an Chemnicium, den er informirt, waß / der Status Controversiae eigentlich sey, der dem Heshusio [!][340] bey-/fall giebt. Die Sache wird am Hoffe beygebracht, der daß / Heshusio zu viel geschehen zusteht[341]. Endlich mischet sich D. Wi-/gandus darin, der einen Synodum von 20 Predigern in Königs-/berg den 16. Januarii A[nn]o 1577 angestellt, welchem Synodo / im Nahmen des Fürsten beygewohnt haben der H[er]r Erhard / von Kunheim, Landhoffmeister[118], D. Schach, Cantzler, Dietrich / Montfort, Schöpmeister im Kneiphoff. Der Praesident war D. / Wigandus, die Beysitzer waren die Prediger auß dem Sam-/landischen und Pomesanischen District, die ihres Bischoffs / Wort censuriren und zu beurtheilen, und deßwegen ihr Vo-/tum geben solten. Man lasse erst die Verba assertionis.

[z(161)] L. 2. Historiae Slav. Eccl. c. 11. p. 197. Ioann Lassicius. L. 7. Histor. de Origine et rebus gest. Fratrum Bohemorum.

[Vengerscius, Andreas, Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, Utrecht, 1652; Libri quatuor Slavoniae reformatae, Amsterodami, 1679;

Lassicius, Ioannes, *q. ex multis ed.:* Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum, liber octavus, qui est de moribus et institutis eorum...Adduntur tamen reliquorum

§17. Šitas Heshusijus 1574 metais norėjo priversti Čekijos brolius pasirašyti *Prūsijos doktrinos sąvadą*. Paskatintas mag. Benedictas Morgensternas, kuris su jais daug reikalų turėjo Torne, pasiekė net tiek, kad tie, kurie *Sąvado* nenorėjo pasirašyti (tokių buvo dauguma), turėjo iškeliauti. Tiesa, kai kurie liko, tačiau jie slapta meldėsi privačiuose namuose – tai išaiškėjo per vizitaciją 1576 metais, tad ir šitie turėjo išvykti. Adrianas Regenvolscijus[z(161)]. //

[331r] §18. 1575 metais Heshusijus parašė traktatą šitokiu pavadinimu: *Švenčiausiojo Jėzaus Kristaus Testamento gynimas nuo užgaulaus kalvinistiško aiškinimo.* Čia jis, beje, aiškina, kad ne tik būtų galima sakyti „Kristus yra visažinis, visagalis, garbintinas žmogus", bet taip pat neva teisinga, kai pasakoma abstrakčiai: „Kristaus žmogiškoji prigimtis yra visažinė" ir t. t., ir t. t. Tai užginčijo mėgstąs disputuoti mag. Benedictas Morgensternas, kuriam uoliai pritarė mag. Johannesas Weidmannas, Hieronymas Morlinas, Conradas Schlüsselburgas. Ir iš to pridarė visokių stulbinamų padarinių. Apie tai pranešė kitiems, ypač dr. Timothejui Kirchnerui ir Martinui Chemnicijui, ir Morgensternu buvo patikėta ir jam pritarta.

Heshusijus parašė Chemnicijui ir informavo, kokia yra kontroversijos esmė, ir Chemnicijus pritarė Heshusijui. Šis reikalas pasiekė rūmus, kurie pripažino, kad Heshusijus nuėjo per toli. Pagaliau įsikišo dr. Wigandas ir 1577 metų sausio 16 dieną Karaliaučiuje sukvietė 20 pamokslininkų sinodą, ir šitame sinode kunigaikščio vardu dalyvavo ponas Erhardas von Kunheimas, krašto almistras D. Schachas, kancleris, Dietrichas Montfortas, teisėjas[118] iš Knypavos. Prezidentas buvo dr. Wigandas, tarėjai buvo pamokslininkai iš Sembos ir Pamedės apygardų, kurie turėjo cenzūruoti ir vertinti savo vyskupo žodį ir todėl lemti votumą. Pirma pateikti tie teiginiai. Balsai

VII librorum argumenta et particuliaria quaedam excerpta, Leszno, 1649; De ecclesiastica disciplina, moribusque et institutis Fratrum Bohemicorum memorabilia continens, Amsterodami, 1660; 1666.]

⌈...[338] *Scr. al. m., exc.* Adrian / Regenvobisci[us]. [339] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs L. [340] *Scr. err.:* Hushusio. [341] *MSB:* zugestehet.

Die / Suffragia gingen dahin, daß die Proposition „Humana Christi / natura est omniscia, omnipotens, adoranda“ were recht, allein / daß er das Wort in abstracto beygesetzt, könte nicht geduldet / werden. Denn es stünde nicht in der Schrifft, so redete auch / nicht so Lutherus. Auch werden solche Worte nicht in *Corpore / Doctrinae* gefunden. So weren demnach solche Dinge kätzerich / und Gottlästerisch. Weil man drauß Naturarum[342] confusionem / erfolgern kunte. Solten demnach die worte corrigiret / werden. Man könte zwar sagen, daß in abstracto oder / per abstracta vocabula dieses recht gesagt were: „Humanitas / Christi est omnipotens“, aber die Worte in abstracto müssen dar-/auß bleiben. Heshusius sahe woll, waß er vor Leute / vor sich hatte, und wie es zuginge. Nahm es auff sich zu / corrigiren. Corrigiret es auch; allein diese Suffraganten / wolten mit seiner Correctur nicht zufrieden seyn. Schlossen / endlich daher, Heshusius solte offentlich, auch in einer Schrifft //
[331v] solche Neurung verdammen und wie sie es corrigiret hatten an-/nehmen. In entstehung dessen solte er seines Bistumbs ent-/setzet werden. /

§19. Heshusius bezog sich auff ein General-Synodum oder / da daß nicht zuerhalten stunde, auff die Censuren der außlän-/dischen Theologorum; daß ward Ihm denegiret. Man schickte das / Decretum Synodale dem Fürsten zu, daß Er es exequiren solte. / Es kamen auß Pohlen grosse Intercessiones beym Fürsten ein, vom / Nicolao Radzivil Wilnischen Wojewod, von Georg Ostik, Mscislawi-/schen[343] Woiewod, von Nicolao Tuliwicz [!][344] Zamaitschen Gubernatoren. Al-/lein die Partey Wigands drung durch. Der Heshusius muste / fort, und dem Wigando ward auch die Administration des Samlan-/dischen Bistumbs so fort übergeben. Heshusius schrieb deßwegen / an die Ausserländischen[345] Theolo[go]s [!] und schickt Ihnen alle Acten mit. / Die weit anders von der Sache urtheileten. Wie dan deßwegen / ein Synodus zu Hertzberg gehalten worden, der dahin geschlossen, / daß diese Synodales übel procediret, daß sie auß einem Wort-/streit[346] ein Real-streitt angefangen. Die Worte Heshusii hätten / können gutt interpretiret werden, auch were die Correctur des / Heshusii anzunehmen gewesen, und were Wigandus strafffellig, / daß er so lang still gesessen und dem Übel nicht in tempore vor-/kommen war, alß der nicht hette zulassen sollen, daß die Unge-/lahrte Pastores (so Heshusius angeklaget) solche absurda redens-/arten führen sollen, die sie offentlich zu revociren schuldig weren. / Ja

[342] -rum *corr. al. m. ex* -m. [343] *MSB:* Miecislavischen.

krypo prie to, kad teiginys „Kristaus žmogiškoji prigimtis yra visažinė, visagalė, garbintina“ esąs teisingas, tačiau dėl jame vartojamo abstraktaus žodžio negalįs būti pakenčiamas. Juk to nesą Rašte, šitaip nesakė ir Lutheris. Šitokių žodžių taip pat nesą ir *Doktrinos sąvade*. Taigi šitie dalykai esą eretiški ir įžeidžiantys Dievą. Juk iš to neva galima kildinti [Kristaus] prigimčių suplakimą. Vadinasi, šituos žodžius privalu pataisyti. Nors galima būtų sakyti, kad apskritai arba, vartojant abstrakčius žodžius, būtų teisingai pasakyta: „Kristaus žmogiškumas yra visagališkas“, tačiau tie abstraktūs žodžiai turi būti pašalinti. Heshusijus gerai matė, kokius žmones jis turi prieš save ir kaip viskas vyksta. Prisiėmė koreguoti. Ir pakoregavo, tačiau šitie sufraganai nenorėjo pasitenkinti jo korektūra. Galų gale jie nusprendė,
[331v] kad Heshusijus turįs viešai, taip pat ir raštu // prakeikti šitas naujoves ir sutikti su tuo, kaip jie buvo ištaisę. Iškilus tokiam dalykui, iš jo turėjo būti atimta vyskupystė.

§19. Heshusijus siekė generalinio sinodo arba, jeigu jis negalėtų įvykti, užsienio teologų vertinimo; tai jam buvo atsakyta. Sinodo dekretas buvo nusiųstas kunigaikščiui, kad jis imtųsi jį vykdyti. Iš Lenkijos kunigaikštį pasiekė dideli protestai – vilniškio vaivados Mikalojaus Radvilos, Mscislavo vaivados Jurgio Astiko, žemaičių valdytojo Nicolajaus Tuliwiczo [!] [Mikalojaus Tolvaišos]. Tačiau Wigando partija atsilaikė. Heshusijus turėjo eiti šalin, o Wigandui tuojau buvo perduotas ir Sembos vyskupijos valdymas. Todėl Heshusijus parašė užsienio teologams ir nusiuntė jiems visus aktus. Jie įvertino šitą dalyką visiškai kitaip. Vėliau dėl to buvo sukviestas sinodas Hercberge, kuris nusprendė, kad šitie sinodo nariai blogai atliko procedūras, kad iš žodžių ginčo ėmėsi ginčo tikrovėje. Heshusijaus žodžius buvę galima interpretuoti teigiamai, taip pat Heshusijaus korektūra buvusi priimtina, o Wigandas turįs būti nubaustas, kad taip ilgai sėdėjo ir tylėjo, laiku neužbėgo už akių blogiui, jis neturėjęs leisti nemokytiems kunigams (apkaltinusiems Heshusijų) varinėti tokių absurdiškų kalbų, kurias jiems

[344] *Turėtų būti :/: Es müsste sein:* Thalbosz, Talwoisz, Talwosz. [345] *MSB:* Ausländische. [346] *MSB:* Wort.

Wigandus were seines Bistumbs zuentsetzen, daß er so viel / ergernüß an dieser Kirchen hiedurch gestifft, auch selbst Kläger, / Richter und Zeuge, alles gewesen. Ja auch wegen einiger Irr-/thumber, die weit grösser undt erheblicher weren, alß des / Heshusii, die er ebenfalß zu corrigiren und zu revociren hette. / „Deus est mortuus" were eine praedicatio secundum dici[119]. Item / „Peccatum Originis esse Naturam corruptam" und dergleichen mehr. / Dieses gab dem Wigando einen grossen Stoß, jedoch suchte er / bey Hoffe, daß nichts wieder ihn vorgenommen würde. ⌈Ob es / gleich[347] offenbahr war, daß hie viel affecten mituntergelau-/ffen weren, und, weil der Marggraff Georg Fridrich die Ad-/ministration der Preuss. Lande bald drauff angetretten, sehr / unwichtig und verworren zugangen. /

§20. Daß Unglück traff auch einige Prediger, die es mit / dem Heshusio gehalten, die den Heshusium und daß Ihm / zu viel geschehen, verthädiget hetten, wurden ihres Diensts / vom Wigando entsetzet. Alß Georgius Szeplerus, M. Georg Schön-/feld, Caplanen der Altstadt Laurentius Cursor und
[332r] Casper Movius, // Caplan in Kneiphoff, und waß zu mercken, blieb kein Prediger beym / Thum, den der Pfarr M. Morgenstern hette die Pfarrey in der / Alt-stadt angenommen. Daß in etlichen Wochen ⌈daselbst kein Gottes-/dienst[348] gehalten worden. Deswegen der Raht im Kneiphoff eine / scharffe Schrifft wider den Vigandum gestellet und Ihm sein Un-/christliches verfahren braff eingetrieben. Drauff der Raht de / facto wieder des Bischoffs willen einen Prediger im Thum ein-/gesetzt. Und weil Heshusius die Censuras derer außländischen / Theologorum ins Land geschickt, wurden die abgesetzte Prediger revo-/ciret, alß Cursor und Movius kamen wieder im Kneiphoff, die / andern wurden anderwerts befordert. Wigandus wolte die Cen-/suren der außländischen Theologorum nicht erwarten, weil es wie-/der sein gewissen were, ließ eine Schrifft außgehen, darin Er / sein thun billigen wolte. Die Fürstlichen Räthe aber nahmen / die Censur der Theologum an und liessen im Nahmen des Fürsten / ein Befehl an alle gehen, es solte beym Spruch des Hertzbergi-/schen Synodi bleiben und solte aller streitt auffgehoben seyn, / und solte sich niemandt unterstehen, des Heshusii auff der / Cantzel zugedencken, allein daß halff nichts. /

§21. Marggraff Georg Friedrich kriegte die streytende / Parthey wieder zusammen, des Heshusii Parthey blieb bey der / Censur der Theolog[orum] und wolten den Wigandum seines Bistumbs / abgesetzt wissen, des Wigandi

⌈...[347] *MSB:* Obgleich es.

priderą viešai atšaukti. O iš Wigando tai reikią atimti vyskupystę, kad per tai pridarė tiek daug triukšmo šioje bažnyčioje, pats buvo ir kaltintojas, ir teisėjas, ir liudininkas, taigi viskas. Taip pat ir dėl kai kurių klaidų, kurios esančios daug didesnės ir svarbesnės negu Heshusijaus, ir jis turįs jas taip pat koreguoti ir atšaukti. „Dievas mirė" esanti predikacija, paremta sakymu[119]. Taip pat, kad „Pirmapradė nuodėmė yra sugadinta Prigimtis" ir pan.

Wigandui tai buvo didelis smūgis, bet jis rūmuose mėgino pasiekti, kad prieš jį nieko nebūtų imtasi. Buvo aišku, kad čia buvo smarkiai pasikarščiuota, o kadangi netrukus Prūsijos krašto valdymą perėmė markgrafas Jurgis Frydrichas, visa tai vyko labai abejingai ir painiai.

§20. Nelaimė palietė ir kai kuriuos pamokslininkus, kurie palaikė Heshusijų ir jį gynė, kad jis per daug puolamas, – juos Wigandas atleido iš tarnybos. Georgijus Szepleras, mag. Georgas Schönfeldas, Senamiesčio
[332r] klebonai Laurentijus Cursoras ir Casperas Movijus, // Knypavos klebonas, ir – įsidėmėtina – neliko nė vieno pamokslininko katedroje, nes kunigas mag. Morgensternas perėmė parapiją Senamiestyje. Tad ten keletą savaičių mišios nebuvo laikomos. Todėl Knypavos taryba pateikė griežtą raštą prieš Vigandą ir gerokai jam įkirto už jo nekrikščionišką elgesį. Paskui taryba faktiškai prieš vyskupo valią paskyrė pamokslininką į katedrą. O kadangi Heshusijus į šalį atsiuntė užsienio teologų vertinimą, tai atleistieji pamokslininkai buvo sugrąžinti į tarnybą. Taigi Cursoras ir Movijus vėl grįžo į Knypavą, kiti buvo paskirti kur kitur. Wigandas nenorėjo vykdyti užsienio teologų vertinimo, nes tai neva prieštaravo jo sąžinei, ir išleido rašinį, norėdamas pateisinti savo elgesį. Bet kunigaikščio tarėjai sutiko su teologų vertinimu ir kunigaikščio vardu visiems išleido įsakymą, kad reikia laikytis Hercbergo sinodo sprendimo ir baigti visus ginčus, ir niekas neturėjo išdrįsti iš sakyklos minėti Heshusijaus vardo; tačiau tai nepadėjo.

§21. Kunigaikštis Jurgis Frydrichas vėl suvedė visus į vieną būrį, Heshusijaus šalininkai palaikė teologų vertinimą ir norėjo matyti Wigandą atleistą iš vyskupystės, o Wigando šalininkai priešinosi. Kunigaikštis atsisakė punkto

⌈...[348] *MSB:* kein Gottesdienst daselbst.

parthey aber hielten das / Contrarium. Der Marggraff ließ den Punct, waß die Ab-/setzung Wigandi betrifft, fallen; und vertrug sie in seiner / praesentz und bath Sie alle zusammen[349] zu Gast, ein guttes / Vernehmen unter sie zu stifften, davon schreibet L[aurentius] Cursor, / Anno 1581 den 25. Junii, also: /

Georgius Friedericus inter nos qui Heshusium falsae doc-/trinae insimulare et accusare non potuimus, et Wigandistas, qui nos an-/tea, quod contra conscientiam nostram immeritum Heshusium in / causa abstracti condemnare noluimus, ex Dioecessi Borussiae, tanquam / haereticos, schismaticos et seditiosos (sed sine rei veritate et culpa, / ut Iudicium Ecclesiae indicat) eiecerant et proclamaverant per Dei / gratiam, ut existimamus, pacem et amnestiam post disceptationes to-/to die ultro citroque habitas constituit. Illis reconciliatio tamquam / parti laedenti est imposita. Nos ea lege accepimus, ut agnoscerent, / sua peccata, nosque in principali Causa gloriam Christi et innocentiam / proximi quaesivisse, et ut conscientiam liberam relinquant. Si quid au-/tem ex humana imbecillitate, ut fit commisissemus, ut nobis per Christum remitterent, rogavimus. Verum in formula pacificationis nos / parti laedenti miscuerunt, quod portavimus propter pacem publicam, / sed tu Deus nosti, qui nos presserint. //

[332v] §22. Da diese Lerme in Preussen vorgehen, wird die *Formu-/la Concordiae* zu Torgaw von einigen Theologen auffs Churfürstl. / in Sachssen befehl gemacht. Und schickten die Vorerwehnten hertz-/bergischen[350] Theologi A[nn]o 1579 die *Formulam Concordiae* in Preussen, / daß die Theologi und Prediger sie solten durchlesen, und da sie / Gottes Wort gemeß erkenten, unterschreiben möchten. Wigand[us] / nimbt sie und nach dem Er sie mit einigen Predigern durchgele-/sen, unterschreibt sie, und eröffnete darauff dem Fürsten die Ur-/sachen, warumb die *Formula Concordiae* anzunehmen seyn. Der Fürst / approbirte auch selbige, und lest ein Mandat in diesem 1579sten / Jahr an alle Prediger außgehen, daß sie nach der *Formula Concor-/diae* lehren solten; Wigandus auch, alß er A[nn]o 1585 die Kirchen / visitiret, macht er ein Verenderung, daß künfftig bey der Visita-/tion, waß die Lehre der Prediger betrifft, solte inquiriret werden. / Ob sie nach dem *Corpore Doctrinae Prutenicae* und der *Formulae / Concordiae* lehreten, doch ist zu mercken, daß die *Formulam / Concordiae* die Professores Theologiae

[349] *MSB abs.*

dėl Wigando atleidimo, juos sutaikė savo akivaizdoje ir visus kartu pakvietė į svečius, norėdamas tarp jų sukurti gerą sutarimą, – apie tai L[aurentijus] Cursoras 1581 metų birželio 25 dieną rašo šitaip:

Jurgis Frydrichas tarp mūsų, kurie nesugebėjome Heshusijui primesti įtarimo dėl klaidingo mokymo bei [tuo jį] apkaltinti, ir vigandininkų, kurie mus prieš tai, kadangi nepanorome prieš savo sąžinę nuteisti Heshusijaus, nenusikaltusio vagystės byloje, iš Prūsijos vyskupystės buvo išmetę ir viešai apkaltinę lyg eretikus, schizmatikus ir maištininkus (tačiau be teisingos priežasties ir kaltės, kaip rodo Bažnyčios teismo sprendimas), per Dievo malonę, kaip manome, paskelbė taiką ir amnestiją po visą dieną abiejose stovyklose vykusių ginčų. Jiems, kaip įžeidusiesiems, suteiktas atleidimas. Mes šiuo įstatymu pasiekėme, kad [jie] pripažintų savo klaidas ir [tai], jog mes svarbiausioje byloje atskleidėme Kristaus šlovę ir artimo nekaltumą, ir [dar pasiekėme] kad paliktų laisvą sąžinę. O jeigu ką nors iš žmogiško silpnumo, kaip būna, būtume pridarę, paprašėme, kad mums vardan Kristaus [jie] atleistų. Tačiau taikos sudarymo sutartyje mus supainiojo su puolančiaisiais. Tai ištvėrėme vardan visuotinės ramybės, bet tu, Dieve, žinai, kas mus prislėgė. //

[332v] §22. Vykstant šitiems triukšmams Prūsijoje, Torgave keli teologai Saksonijos kurfiursto įsakymu parengia *Santarvės nuostatus*. Ir prieš tai parinktieji Hercbergo teologai 1579 metais *Santarvės nuostatus* atsiuntė į Prūsiją, kad teologai ir pamokslininkai juos perskaitytų ir, pripažinę juos esant pagal Dievo žodį, pasirašytų. Wigandas juos paima ir, perskaitęs su keliais pamokslininkais, pasirašo, tada kunigaikščiui išdėsto priežastis, kodėl *Santarvės nuostatai* priimtini. Kunigaikštis taip pat juos aprobavo ir šitais 1579 metais išleidžia mandatą visiems pamokslininkams, kad jie turį mokyti pagal šituos *Santarvės nuostatus*; Wigandas taip pat, vizituodamas 1585 metais mokyklas, padaro pakeitimą, kad ateityje per vizitacijas pamokslininkai būtų detaliai išklausinėjami, ko jie moko. Būtent, ar jie moko pagal *Prūsijos doktrinos sąvadą* ir *Santarvės nuostatus*. Tačiau reikia pažymėti, kad Karaliaučiaus

[350] *MSB:* Königsbergischen.

in der Universitäth zu Königs-/berg nicht unterschrieben haben[aa(162)]. Dieses sträffliche Verfah-/ren des Wigandi gieng den Theologis im Synodo zu Hertzberg / so nach, das sie dem Marggraff Friedrich[351] einrathig wurden, / Er solte die Bischöffe abschaffen, und an derer Stelle gutte Consis-/toria anrichten, wie es in Deutschland introduciret were, / da den die Bischöffen Einkünfften könten ad pias Causas ver-/wändet werden. /

§23. Zu dieser Zeit haben auch gesucht die Reformirten / Theologi, einen Fuß in der Academie zu Königsberg zu haben; wie / den deswegen D. Jacob Heiden A[nn]o 1584, ein Reformirter von / Dantzig, bey den Professoren in Königsberg im Vorschlag zum / Professorath gewesen. /

§24. Umb diese Zeit hatt Johann von Brettchen, / mein Eltervatter, die gantze Bibel ins Littausche ver-/setzet, und selbige sauber mit eigener Handt abgeschrieben, / dem Fürsten offeriret, welche annoch in der Churfürstl. / Biblioteck zu Königsberg wollverwahret wirdt. /

§25. Anno 1582 ward ein Landtag gehalten, in / welchem die Landstände urgirten ein Versicherung wegen / Ersetzung der Bistümer, der auffrichtung der Provincial-/Schulen im Lande, die Eine soll zu Salfeldt, die Zweyte / zu Lick, die Dritte zu Tilsit oder Welau seyn. Deß-/wegen die Landstände 400 000 Marck, ⌈soll nach auß-/rechnung der jetzigen Preussischen Müntze
[333r] schier 12 // Tonen Goldes machen,[352] contribuiret. Drittens, daß die Aca-/demie mit Tüchtigen Professoren, derer welche mangelten, erse-/tzet werden, der Marggraff antwortete hierauff, daß er / es vor rathsamer hielte, daß an statt der Bischöffe, alß die ihr / Ambt und gewalt offt müßbrauchten, gutte Consistoria angerich-/tet würden. Wie Er dan deßwegen ein Consistorial-Ordnung / auffsetzen lassen, die er den Landtständen zuschickte. Die / Universitäth zubestellen were Er schon bemühet; und weren die / Schulen eingericht, wenn die Landtschafft selbst nicht tardiret / hette, den Rest von den 400 000 M[ark] abzutragen; die / Landstände blieben bey ihrer postulation, und wolten die Con-/sistorial-Ordnung nicht annehmen. /

§26. Anno 1585 stelte Fürst Christophorus Radzivil, / Wildnischer Wojewod, ein Reformirter Herr, ein Colloqium / zu Wilda an, wer unter beyden, Lutheranern und[353] Refor-/mirten recht hette; schrieb an den Fürsten Marggraff Georg / Friedrich, er wolte auch seine Theologos zu solchem Colloquio / schicken, welches er erhalten. Und ist also D. Paulus Weiß /

[aa(162)] Hartk. l. c. p. 485.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

universiteto teologijos profesoriai *Santarvės nuostatų* nepasirašė[aa(162)]. Šitas baustinas Wigando poelgis taip paveikė Hercbergo sinodo teologus, jog jie kunigaikščiui Frydrichui patarė vyskupus apskritai pašalinti ir jų vietoje įkurti geras konsistorijas, kaip kad buvo padaryta Vokietijoje, o vyskupų pajamas būtų galima panaudoti pamaldiems reikalams.

§23. Šituo laiku ir reformatų teologai bandė įkelti koją į Karaliaučiaus akademiją; todėl dr. Jacobas Heidenas, reformatas iš Dancigo, 1584 metais Karaliaučiaus profesoriams buvo pasiūlytas į profesūrą.

§24. Šituo laiku Jonas Bretkūnas, mano protėvis, į lietuvių kalbą išvertė visą Bibliją, ją savo paties ranka švariai perrašė ir pateikė kunigaikščiui, tačiau ji ir dabar tebėra gerai saugoma kurfiursto bibliotekoje Karaliaučiuje.

§25. 1582 metais buvo sukviestas landtagas, kuriame luomai reikalavo pažadėti, kad bus pakeistos vyskupijos, krašte įsteigtos provincijų mokyklos, viena – Zalfelde, antra – Lyke, trečia – Tilžėje arba Vėluvoje. Tiems reikalams luomai pažadėjo surinkti 400 000 markių, perskaičiavus dabartiniais
[333r] Prūsijos pinigais, tai sudaro 1 200 000. // Trečia, kad akademijoje kai kurie netinkami profesoriai būtų pakeisti sumaniais. Kunigaikštis į tai atsakė manąs, kad derėtų vietoj vyskupų, kurie savo tarnybą ir valdžią dažnai panaudoja netinkamai, įsteigti geras konsistorijas. Todėl jis vėliau nurodė parengti konsistorijų nuostatus ir juos nusiuntė luomams. Rūpinosi darbuotojų priėmimu į universitetą; mokyklos būtų buvusios įrengtos, jeigu luomai patys nebūtų delsę atsiskaityti 400 000 markių likučio; luomai liko prie savo reikalavimų ir nenorėjo pripažinti konsistorijų nuostatų.

§26. 1585 metais kunigaikštis Kristupas Radvila, Vilniaus vaivada, reformatas, Vilniuje rengė kolokviumą: kurie yra teisūs – liuteronai ar reformatai; parašė kunigaikščiui Jurgiui Frydrichui, ar jis norįs ir savo teologų atsiųsti į tokį kolokviumą, kurį jis rengia. Tad dr. Paulius Weißas

[351] *MSB prae h. v.:* Georg. ⌈...[352] *MSB suskliausta :/: Im MSB eingeklammert.* [353] *MSB:* oder.

undt M. Martinus Henrici, Fürstl. Hoffprediger, dahin ge-/schickt worden. Allein das Colloquium ist fruchtloß zergan-/gen, weil jeder auf seiner Meinung bestanden[bb(163)]. /

§27. Zu dieser Zeit funden sich die Wiedertäuffer / ein, welche in der Visitation dieses Jahres offenbahr wur-/den, deßwegen sie durch ein fürstl. Mandat den 12. Novemb[ris] / A[nn]o 1586 ⌈das Land[354] verwiesen worden. In diesem Jahr ist / Ambrosius Lobwasser, ein Doct[or] Iuris, bey der Königsberg[ischen] / Academie, ein auffrichtiger Lutheraner, gestorben, dessen / im Reim gebrachten Psalter erstlich der Pfaltzgraff am / Rein, hernach andere reformirte Kirchen in Deutschland / angenommen. /

§28. Anno 1587 starb der M. Weidemann, der so / viel dem Heshusio zu schaffen gemacht, und bald darauff D. / Wigandus, der zu Lieb-Mühl von 12 Lutherischen Prediger / in sein Begräbnüß getragen worden. Daß folgende Jahr / starb auch der M. Morgenstern, nach dem er daß Jahr / zu vor von Königsberg, da er sich einer verfolgung befürch-/tet, weggezogen. /

§29. Nach dem Todt Wigandi ward kein Bischoff / mehr gesetzt, und die Bischoffliche Einkünffte wurden / ad pias causas verwandt, Consistoria angerichtet, da der erste / Official M. Johannes Iris gewesen, und sind von den Bi-/schöfflichen Einkünfften denen Consistorialib[us], so alle vom / Fürsten bestellet worden, zu ihrem Salario gegeben 712 / M[ark] 30 [Schil-
[333v] ling], denen Professoren 2425 M[ark], dem im // Poedagogio 1570 M[ark], dem Probst in der Communitäth sindt 454 M[ark] / zu speisen[355] der armen Studenten zugelegt worden, daß er davor / Korn nehmen solte. So sind auch in diesem Jahr und folgenden / 1588 die 3 Provincial Schulen von den Bischofflichen Intraden / angerichtet, dergleichen die Schloß-Kirche zu Königsberg, auch / die Alt-städtsche Schul daselbst gebauet. Und die Neue Orgel / in der Altstad A[nn]o 1591 eingesetzt. /

§30. Anno 1590 [!][356] wurd M. Georgius Hockelius[357] Pfarrer in / der Altstadt, dieser schreibt an M. Morgenstern zu Graudentz und / befragte sich, wessen er sich zu seinen Predigern und Professoren zu / versehen hette. Morgenstern antworte Ihm: „M. Fabianus Weiß / sine dubio sub Philippismo aliquid monstri alit, Tales sunt reliq[ui] vestri / Professores, excepto Pouchenio." Darauff dieser Hockelius die Pro-/fessoren mit harten Worten angefahren. Deßwegen die Academi-/ci Ihn angeklagt, dieser pendente lite

[bb(163)] Georg Colb. l. c. pag. 80.
[Colbius, Georgus, Episcopo-presbyterologia Prussico Regiomontana [...]. *Vide s(156).*]

ir mag. Martinas Henricis, kunigaikščio rūmų pamokslininkai, buvo ten nusiųsti. Tačiau kolokviumas išsiskirstė be rezultatų, nes kiekvienas laikėsi savo nuomonės[bb(163)].

§27. Tuo laiku atsirado anabaptistų, apie kuriuos buvo sužinota per tų metų vizitaciją, todėl 1586 metų lapkričio mėnesio 12 dienos kunigaikščio paliepimu jiems nurodyta išvykti iš krašto. Šitais metais mirė Ambrosijus Lobwasseris, Karaliaučiaus akademijos teisės daktaras, širdingas liuteronas, kurio surimuotas psalmes pripažino pirma Reino krašto pfalcgrafas, po to kitos Reformatų bažnyčios Vokietijoje.

§28. 1587 metais mirė mag. Weidemannas, su kuriuo tiek daug vargo turėjo Heshusijus, netrukus po to mirė ir dr. Wigandas, kurį Lybmiūlėje laidoti nešė 12 pamokslininkų liuteronų.

§29. Po Wigando mirties nebebuvo paskirtas joks vyskupas, ir vyskupinės pajamos buvo naudojamos dievobaimingiems tikslams, įsteigta konsistorija, kurios pirmasis oficialas buvo mag. Johannesas Irisas, ir iš vyskupinių pajamų konsistorijos nariams, kurie visi buvo paskirti kunigaikščio, jų algai buvo
[333v] duota 712 markių 30 [šilingų], profesoriams – 2425 markės, // pedagogikos profesoriui – 1570 markių, kolegijos ekonomui pridėta 454 markės maitinti neturtingus studentus, kad jis už jas nusipirktų grūdų. Šitais ir kitais, 1588 metais, už vyskupines lėšas įrengtos 3 provincijų mokyklos, taip pat pilies bažnyčia Karaliaučiuje, ten pat pastatyta ir Senamiesčio mokykla. Senamiestyje 1591 metais įrengti ir vargonai.

§30. 1590 [!] metais mag. Georgijus Hockelijus tampa kunigu Senamiestyje, jis rašo mag. Morgensternui į Graudencą ir klausia, kokių jam dairytis pamokslininkų ir profesorių. Morgensternas jam atsakė: „M[agistras] Fabianas Weissas, be abejonės, „filipizmo" veikiamas maitina kažkokią pabaisą. Tokie yra visi kiti profesoriai, išskyrus Pouchenijų." Tada šitas Hockelijus šiurkščiais žodžiais užsipuolė profesorius. Dėl to akademikai jį apskundė, o šis per tą

⌈...[354] *MSB:* des Landes. [355] *MSB:* Speisung.
[356] *Err:* 1690; *MSA et MSB scr. in sin. m.:* 1590. [357] *MSB:* Heckelius.

lest nicht nach, sie mit den / empfindlichsten iniurien anzufallen. Deßwegen er seins Diensts / entsetzet und an seine Stelle D. Christophorus Gruner[us] bestettiget wor-/den. Diesem gieng es nicht minder unglücklich. Den weil Er sei-/nen [!][358] Caplan, den der Raht ohn sein wissen und willen ihm [!][359] zu-/gesellet hett, nicht annehmen und defendiren wolte, es konte / der Raht ohn wissen und Consens des Pfarrn[360] keine Geistl[iche] Aempter / besetzen. Und sich auff den Spruch der außländischen Theologen be-/rieff, ward Ihm sein Ampt gelegt, und ehe die Iudicia der Theolo-/gorum ankommen, M. Christophorus Benicius in sein Ambt gesetzt[cc(164)]. /

§31. Umb diese Zeit hatt Marggraff Georg Friedrich / den Sebastiano Artomedi, Pfarrern im Kneiphoff das Ius Ordi-/nandi Presbyteros conferiret, welches den andern schlecht gefallen. /

§32. Nach dem die Bischöffe abgeschafft, sind viel Unord-/nung im Geistlichen Stande eingerissen, die Doctor Behm in ei-/ner Landtags-Predigt ⌈A[nn]o 1626[361] also referiret: Den, spricht er, / nach Abschaffung der Bisthümer ist keine Kirchen Visitation und / kein Synodus mehr gehalten worden,[362] und haben also die Predi-/ger im Lande nach ihrem Gefallen gelebet. Im Gegentheil / haben sich die Fürstliche Bedienten in den Aemptern allenthal-/ben des Kirchen-Regiments angemasset, so, daß sie nach ihrem / Belieben Prediger eingesetzet, ob sie gleich öffters vom Consisto-/rio untüchtig befunden. Die Consistoria aber waren viel zu schwach, / alß daß sie diesem Unheil hätten vorkommen können. Allerdings / die Bauren haben in Ehe-Sachen zu richten, und denen Mißthä-/ttern die Kirchen-Busse auffzulegen angefangen. Wenn das / Consistorium sich deßwegen beschweret, so hörte man bald von / einigen unbesonnenen Leuten diese Worte: Ich thue
[334r] was in / das Consistorium. Wann etwa das Consistorium an // einen Pfarrherrn schrieb, da schickte man das Consistorialische Rescript / zum hohen Schimpff dem Ampte wieder zurück mit der Antwort, / die[363] Kirche were schon bestellet, ein Consistorium dörffte sich deß-/wegen nicht bemühen. Wenn ein Pfarrherr im Consistorio / angeklaget ward, kunte er daselbst nicht verdammet werden, denn / es waren dem Consistorio die Hände gebunden, weil niemand / von ihnen in loco delicti in eine und die andere Sache inquiriren, / und nach dem er das Verbrechen gefunden, straffen kunte. Von / der Zeit fingen die Politici an, von allen Kirchen-Sachen allein, / ohn eintziges

[cc(164)] Colb. l. c.
[Colbius, Georgus, op. cit. *Vide s(156).*]

teisinį ginčą nesiliovė jų puldinėti skaudžiausiais įžeidimais. Todėl jis buvo atleistas iš tarnybos ir jo vietoje patvirtintas dr. Christophoras Gruneras. Šitam sekėsi ne mažiau prastai. Mat jis nenorėjo pripažinti dvasininko, kurį jam davė taryba be jo žinios ir valios, tvirtino, kad taryba negalinti skirti žmonių į dvasines tarnybas be kunigo žinios ir pritarimo. Jis rėmėsi užsienio teologų nuorodomis, bet buvo pašalintas ir, dar neįvykus teologų teismui, į jo vietą buvo paskirtas mag. Christophoras Benicijus[cc(164)].

§31. Šituo laiku markgrafas Jurgis Frydrichas Knypavos kunigui Sebastianui Artomedui suteikė teisę skirti kunigus – tai kitiems nepatiko.

§32. Panaikinus vyskupų instituciją, dvasininkų luome atsirado daug netvarkos, kurią daktaras Behmas viename landtago pamoksle 1626 metais apibūdino šitaip: Mat, – sako jis, – panaikinus vyskupijas, nebeatliekamos vizitacijos ir nebekviečiami sinodai, tad pamokslininkai visame krašte gyvena, kaip jiems patinka. Ir atvirkščiai – kunigaikščio tarnautojai iš visokių įstaigų ėmė gvieštis bažnytinės valdžios ir savo nuožiūra skirti kunigus, nors konsistorija juos dažnai pripažindavo netinkamus. Tačiau konsistorijos buvo per silpnos, kad būtų galėjusios užbėgti už akių šitai blogybei. Valstiečiai priversti teisėjauti dėl vedybinių reikalų ir kaltiesiems pradėjo skirti bažnytines atgailas. Jeigu konsistorija dėl to pasiskundžia, tai iš kai kurių neišmanėlių tuoj pasigirsta tokie žodžiai: elgiuosi kaip konsistorijoje.
[334r] Tarkim, konsistorija // parašo kokiam nors kunigui, tai konsistorijos įsakas visai begėdiškai grąžinamas su atsakymu, kad ši bažnyčia jau esanti užimta ir konsistorijai nesą ko tuo rūpintis. Jei kunigas apskundžiamas konsistorijai, tai jo negalima nuteisti, nes konsistorijos rankos surištos, mat niekas iš jų nenori nusikaltimo vietoje ištirti vieno ar kito reikalo, kad, įrodžius nusikaltimą, būtų galima nubausti. Politikai pradėjo visus bažnytinius reikalus

[358] *Scr. err.:* seinem. [359] *Scr. err.:* ihn. [360] *MSB:* Pfarrherrn. ⌈...[361] *MSB abs.* [362] *MSB in sin. m.:* Hartkn., p. 508. [363] *MSB:* der.

Zuthun der Geistligkeit zu rathschlagen. Da trug / man in denen Land-tägen alles das jenige für, was zu bestel-/lung der Kirchen gehörete: Man handelte daselbst von Bestel-/lung der Bisthümer, der Consistorien, der Universität, der / Fürstl. Schulen, hernach auch im Anfange dieses jetzlauffenden / XVII. Seculi von Annehmung des neuen Gregorianischen Calen-/ders, von Erbauung der Päbstlichen Kirchen, und niemand / ward aus dem Ministerio darinn zu Rath gezogen. Ja, es / kam dadurch der Geistliche Stand in grosse Verachtung, daß / man von Predigern Göttliches Wortes wenig gehalten. / Diese Verachtung hat die Universtät auch mit betroffen, / und ist der Professorum ihre Autorität immer mehr und mehr / gefallen. Denn vorhin, wann der Fürst an alle seine Untertha-/nen im Hertzogthum Preussen schrieb, so hat der Titul also / gelautet: „Von Gottes Gnaden Wir Albrecht etc. etc. / Entbiethen allen unsern Getreuen Unterthanen, Bischöffen, / Praelaten, Rectoren und Professoren Unserer Universität zu / Königsberg, denen von der Herrschafft, Ritterschafft, Adel, / Pfarrherren, Städten, Freyheiten und allen, wes Standes oder / Condition dieselbe sind, unsern Gruß". Aber nach / Abschaffung der Bischöffe hat man auch diese Ordnung gantz / geändert. Vorhin waren die Prediger auch ratione Fori / privilegiret, so daß man sie hat müssen bey dem Bischoff / belangen und nirgends anders. Aber hernach gieng man / auch in diesem Stücke einen andern Weg, biß man end-/lich diesen Articul geschmiedet und in daß Land-Recht ein-/geschoben[364], daß die Prediger in Contracten und Verbrechung / bey ihres Ortes ordentlicher Obrigkeit solten belanget / werden, da doch solche Sachen gar füglich in den Consistoriis / hätten können erörtert werden, massen auch daselbst Welt-/lich[en] Standes Hochgelahrte[365] Assessores mitbestellet sind, und / weill[366] auch von dem Consistorio weiter die Appellation / ans Hoff-Gericht gehet. H. I. //

[334v]

Daß 15de Capittel

Waß nach den abgeschafften Bistümmern in / Kirchen-Sachen im Hertzogth[umb] Preussen / vorgefallen, biß auff den Movianischen Streit

Inhalt

1. Churf[ürst] Joachim Fridrich muß gewisse Conditiones eingehen, / auch wegen der Catholischen Religion. 2. Johann Sigmund wird / Cura-

[364] -oben *corr. ex* -lossen. [365] *MSB abs.*

spręsti vieni, be jokio dvasininkų dalyvavimo. Landtaguose buvo svarstoma visa tai, kas priklauso Bažnyčių kompetencijai: ten spręsta dėl paskyrimų į bažnyčias, konsistorijas, universitetą, kunigaikštiškąsias mokyklas, dabartinio XVII amžiaus pradžioje – dėl naujo Grigaliaus kalendoriaus pripažinimo, dėl vyskupijos bažnyčių statybos, bet su niekuo iš ministerijos dėl to nebuvo tartasi. Ir per tai dvasinis luomas imtas smarkiai niekinti, Dievo žodžio platintojai buvo mažai gerbiami. Šita panieka palietė ir universitetą, profesorių autoritetas vis labiau menko. Juk anksčiau, kai kunigaikštis rašydavo visiems savo valdiniams Prūsijos Kunigaikštystėje, titulas skambėjo šitaip: „Iš Dievo malonės Mes, Albrechtas ir t. t., siunčiame mūsų pasveikinimą visiems mūsų ištikimiems valdiniams, vyskupams, prelatams, mūsų Karaliaučiaus universiteto profesoriams, žmonėms iš ponijos, riterijos, bajorijos, kunigijos, miestiečiams, privilegijuotiesiems ir visiems, kad ir kokio luomo ar pareigybės jie yra." Tačiau pašalinus vyskupus, visiškai buvo pakeista ir šita tvarka. Anksčiau pamokslininkai buvo privilegijuoti ir teisiniu požiūriu, taip, kad juos buvo galima apskųsti vyskupui, ir niekur kitur. Bet vėliau nueita kitu keliu ir šiuo požiūriu, kol galų gale šita nuostata buvo suplakta su kitomis ir įtraukta į krašto teiseną, kad pamokslininkai sutarčių ar nusikaltimų atvejais būtų traukiami atsakomybėn tos vietovės tikrosios valdžios, o juk šitokius dalykus visai deramai būtų buvę galima svarstyti konsistorijose, tuo labiau, kad ir ten yra priimtų pasauliečių luomo labai išsimokslinusių asesorių, be to, ir apeliacija iš konsistorijos eina į rūmų teismą. //

[334v]

Penkioliktas skyrius

Kaip klostėsi bažnytiniai reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje panaikinus vyskupijas iki ginčo su Movijumi

Turinys

1. Kurfiurstas Joachimas Frydrichas turi sutikti su tam tikromis sąlygomis, taip pat ir dėl katalikų tikėjimo. 2. Jonas Zigmantas tampa silpnapročio

[366] *Corr. ex* will.

tor des blöden Herren. 3. Der Königlich[en] Commissariorum postu-/lata. 4. Churf[ürst] Ioann Sigmund wird immitiret in Preussen. / 5. Die Catholische Kirche wird gebaut in Königsberg. 6. Von / Lutherischen Kirchen-regiment. 7. Die Consistoria in Preussen. 8. / Die Catholischen Edelleute reformiren ihre Kirchen. 9. Der Handel / wegen der Heiligen Linde. 10. Die Reformirten finden sich in / Preussen. 11. Nehmen zu und erhalten den einen Saal im / Schloß zur Kirchen. 12. Der Handel der Königlichen Commissari-/en wegen der Reformirten. 13. Die Churfr. Confession. / 14. Dessen Wiederlegung. 15. Die Reformirten in Pohlen / intercediren vor die Reformirten in Preussen. 16. Die Wie-/dertäuffer in Preussen. 17. Georg Wilhelm wird Churfürst. 18. / Die Sache wegen des Baron Truckses. 19. Disputation der / Lutherischen und Reformirten Theologen. 20. Roßgartische / Kirche. 21. Todt der Churfürstin. /

§1. Alß nach dem Todte Marggraff Georg Friedrichs der / Churfürst von Brandenburg Joachim Friedrich sich umb die Cura-/tel des Hertzogs von Preuss[en] Albrecht Friedrich, mit welchem / die gantze Anspachische Linie, weil keine Hoffnung der genesung, / auch zu Män-lichen Erben außlieff, auch umb die Administration, / auch[367] Immission ins Hertzogthumb Preussen sich bewarb undt / auch erhielt, wurden selbigem oder seinen Commissarien vom / König Sigismundo III. in Pohlen A[nn]o 1608, den 11. Martii im Reichs-/tage einige Conditiones vorgeschlagen, die er eingehen solte; da / den auff dem Reichs-tage die Churfürstl. Gesandten folgen-/des eingangen und versprachen, daß die Römisch-Catholischen / ihr freyes Exercitium Religionis haben sollen, so daß niemandt / unter ihnen deßwegen einiger gewalt und Unrechtes sich / zu befürchten habe: wer unter denen Römisch-Catholischen / das Ius Patronatus über eine Kirche hat, der solte dessen nicht / beraubet werden, sondern frey und ungehindert behalten. / Weiter, daß die Römisch-Catholischen, welche dazu tüchtig, / von denen Ehren-Aemptern in diesem Hertzogthum nicht sol-/ten außgeschlossen werden etc. Waß die Übrige
[335r] Sachen / betrifft, ist[368] solches ad referendum angenommen, und auff // des Churfürst[en] und Landstände bewilligung geschoben worden. Nemblich / wegen einräumung Einiger Kirchen den Catholischen, wegen annehmung / deß Gregorianischen oder Neuen Calenders. Mitt diesen zween puncten / hatt es sich verschoben biß auff den negst künfftigen Preuss. Landtag[dd(165)]. /

[dd(165)] Vide Privileg. Duc. Pruss. Fol. 140. a. b.
[*possib.* Privilegia der Stände der Herzogthum Preussen, Braunsbergae, 1616; *altern.* Msc.]

valdovo regentu. 3. Karaliaus komisarų reikalavimai. 4. Kurfiurstas Jonas Zigmantas sprendžia Prūsijos reikalus. 5. Karaliaučiuje statoma Katalikų bažnyčia. 6. Apie Liuteronų bažnyčios tvarką. 7. Konsistorijos Prūsijoje. 8. Kilmingieji katalikai reformuoja savo bažnyčias. 9. Ginčas dėl Šventaliepės. 10. Prūsijoje atsiranda reformatų. 11. Jų daugėja, jie gauna vieną pilies salę bažnyčiai. 12. Karaliaus komisarų ginčas dėl reformatų. 13. Kurfiurstо tikėjimo išpažinimas. 14. Jo paneigimas. 15. Lenkijos reformatai palaiko Prūsijos reformatus. 16. Anabaptistai Prūsijoje. 17. Jurgis Vilhelmas tampa kurfiurstu. 18. Barono Trukseso byla. 19. Liuteronų ir reformatų teologų disputas. 20. Rosgarteno bažnyčia. 21. Kurfiursto žmonos mirtis.

§1. Kai po markgrafo Jurgio Frydricho mirties Brandenburgo kurfiurstas Joachimas Frydrichas pretendavo tapti Prūsijos kunigaikščio Albrechto Frydricho, su kuriuo baigėsi visa Ansbacho linija, nes nebuvo jokios vilties pasveikti ir sulaukti vyriškųjų įpėdinių, regentu, taip pat pretendavo administruoti ir valdyti Prūsijos Kunigaikštystę, tada jam arba jo komisarams Lenkijos karalius Zigmantas III 1608 metų kovo 11 dieną seime iškėlė keletą sąlygų, su kuriomis jis turėjo sutikti; tame seime kurfiursto pasiuntiniai sutiko ir pažadėjo, kad Romos katalikai galės laisvai praktikuoti savo religiją, kad niekas iš jų dėl to neturės bijoti kokios nors savivalės ir neteisybės: kas iš Romos katalikų turi kurios nors bažnyčios patrono teisę, ji negali būti iš jo atimta, jis turi ja ir toliau laisvai ir nekliudomai naudotis. Toliau, Romos katalikams, kurie tam tinkami, neturi būti neleidžiama eiti garbingų pareigų šioje kunigaikštystėje ir t. t. O dėl kitų dalykų, tai apie juos buvo informuota
[335r] ir // jie palikti kurfiursto ir luomų pritarimui. Būtent – dėl kelių bažnyčių atidavimo katalikams, dėl Grigaliaus, arba naujojo, kalendoriaus įvedimo. Dėl šitų dviejų punktų užgaišta iki kito Prūsijos landtago[dd(165)].

[367] *MSB:* und. [368] *Al. m. corr. ex* ihr.

§2. Da Anno 1609 Joachim Friedrich Churf[ürst] von Brandenburg ge-/ storben, hatt Johann Siegmundt umb die Curatel und umbs Lehn der Lan-/den Preussen A[nn]o 1609 beworben[369]; und sind deßwegen Königl. Commissa-/ rii nach Königsberg desselbigen Jahr den 26. Maii ankommen[370]. Nemb-/ lich Simon Rudnicki, Bischoff in Ermelandt, Georgius Kostka von Stangen-/ berg, Marienburgischer Woiewod, Mart[in] Sierakowski, Iumiladislavischer / Castellan, Albertus Krzynski, Sieradischer Castellan, Ioannes Swiztoslawski, / Referendarius Curiae Regni, Lucas Mielźinski, Calissischer Cämmererer, / Samuel Laski, Königl. Secretari[us]. /

§3. Diese urgirten 1. daß man möge nach dem[371] Pactis, die Anno / 1605 mit dem vorigen Churfürst[en] geschlossen, aber denen man nicht / nachkommen were, stricte vorfahren und in dem allen dem König-/reich Satisfaction thun. 2. Daß man verstattet hette in Preussen, nach / der *Augsburgischen Confession* und dessen apologia zu lehren, so weren / damit nicht die *Articuli Smalca[l]dici* [!] mittgerechnet, alß welche abgescha-/ ffet sollen seyn, auch were solches geschehen der Catholischen Religion / in diesem Land zu keinem praeiuditz. 3. Daß eine oder andere / Kirchen den Catholischen eingeräumet und auff Erhaltung der Geist-/lichen daselbst gesonnen und geschlossen wurde. 4. Daß der Neue / Gregorianische Calender alhier introduciret werde. 5. Daß die Bi-/stümber in Preussen mit Catholischen Bischoffen besetzt werden. 6. / Daß man die Apostatas und Abtrünnige vom Glauben, wenn sie / auß Pohlen in Preussen kommen, extradiren soll, die Landstände aber / haben hergegen ihre Privilegia wegen der Religions-Freyheiten, die bey / vorigen Königen ihnen weren confirmiret worden, vorgeschützt. Und deß-/wegen die Königl. Commissarii solches ad referendum angenommen[372]. Inmit-/telst confirmiret Johann Sigmundt den Preuss. Landständen ihre Privilegia, / Sie bey der *Augspurgischen Confession*, derselben *Apologia* und *Corpore / Doctrinae Pruten[icae]* zu schützen; die Städte assecurirte er, daß sie solten / bey ihren Rechten, Privilegien, Freyheiten ungebrochen verbleiben. /

§4. Anno 1611. Schickte der Churfürst Johann Sigmundt / drey Gesandten nach Warschau: Abraham, Burggraff von Dohna, / Johann Truchs[es] von Wetzhausen, Vogt zu Fischhausen, und Joachim / Hubner auf den Reichstag in Pohlen, umb die Immission ins Her-/tzogthumb Preussen anzuhalten. Die sie

[369] *MSB:* geworben. [370] *MSB:* gekommen.

§2. Kadangi Brandenburgo kurfiurstas Joachimas Frydrichas 1609 metais mirė, į regentystę ir Prūsijos žemių leną 1609 metais pretendavo Jonas Zigmantas; tuo reikalu karaliaus komisarai į Karaliaučių atvyko tų metų gegužės 26 dieną. Tai buvo Simonas Rudnickis, Varmės vyskupas, Georgijus Kostka von Stangenbergas, Marienburgo vaivada, Mart[in]as Sierakowskis, Iumiladislavo [Vladislavo] kaštelionas, Albertas Krzynskis, Sierado kaštelionas, Ioannas Swiztoslawskis, karališkosios kurijos referendaras, Lucas Mielźinskis, Kališo iždininkas, Samuelis Laskis, karaliaus sekretorius.

§3. Jie reikalavo: 1. Elgtis griežtai pagal sutartį, sudarytą 1605 metais su ankstesniuoju kurfiurstu, mat ji neįvykdyta, tai dabar karalystei reikia viską atlyginti. 2. Prūsijai buvo leista mokyti pagal *Augsburgo tikėjimo išpažinimą* ir jo apologetiką, tačiau *Šmalkaldeno straipsniai* nebuvo įtraukti, taigi jie turi būti pašalinti, ir tai neturi būti prejudicija Katalikų bažnyčiai šioje šalyje. 3. Kad viena ar kita bažnyčia būtų atiduota katalikams ir kad būtų pagalvota ir nuspręsta dėl jos dvasininkų išlaikymo. 4. Kad visur būtų įvestas naujasis Grigaliaus kalendorius. 5. Kad į vyskupijas Prūsijoje būtų paskirti katalikų vyskupai. 6. Kad atskalūnams ir atsiskyrėliams nuo tikėjimo, jeigu jie iš Lenkijos atvyksta į Prūsiją, turi būti taikoma ekstradicija, tačiau luomai turi savo apsaugotas privilegijas dėl religinės laisvės, kurias jiems patvirtino ankstesni karaliai. Ir todėl karaliaus komisarai į tai atsižvelgė. Tuo tarpu Jonas Zigmantas Prūsijos luomams patvirtino jų privilegijas ir pažadėjo ginti *Augsburgo tikėjimo išpažinimą, Apologiją* ir *Prūsijos doktrinos sąvadą*; miestams laidavo, kad jų teisės, privilegijos, laisvės nebus paliestos.

§4. 1611 metai. Kurfiurstas Jonas Zigmantas į Varšuvą nusiuntė tris pasiuntinius – Abrahamą, burggrafą von Dohną, Johanną Truchs[es]ą von Wetzhauseną, Fišhauzeno fogtą, ir Joachimą Hubnerį – prašyti seime paveldėjimo teisės į Prūsijos Kunigaikštystę. Bet kad tai galėtų pasiekti, jie

[371] *MSB:* den. [372] *MSB:* genommen.

aber nicht eher erlangen kön-/ten. Sie müsten Nomine Electoris versprechen, denn Pactis 1605 gesche-/hen, würcklich nachzukommen. Eine Catholische Kirche zu bauen / oder einzureumen und die Priester zu versorgen, auch den Gregoria-/nischen Calender einzuführen. Darauff nach geschehener Caution Ihnen / die Immission versprochen worden. //

[335v] §5. Anno 1612 war ein Landtag, da auch die Königl. Commissarien / Simon Rudnicki, Ermel[ändischer] Bischoff, Stanislaus Dzialinski, Marienburg[ischer] / Wojewod, Wenceslaus Kiełczewski, Castellan von Biechow und Reinhold[us] / Heydenstein, Königl. Secretarius, mit denen nach vielen Handlungen / dieses beschlossen worden: daß eine Catholische Kirche solte in Königs-/berg auff der Vorstadt, da auch zugleich denen Königl. Commissarien die / Städte[373] angewiesen worden, sambt dem dazu gehörigen Wohnungs / Hauß vor den Pfarren[374] und seinen Leuten sollen gebauet und auch / der Gregorianische Calender angenommen werden; dem eingesetz-/ten Pfarren sollen Jahrlich 1000 Fl. gegeben werden, die Römischen / Catholischen und Lutherischen sollen allein im Lande und keine Calvi-/nisten gebitten[ee(166)]. Und zwar urgirten die Köngl. Commissarii, daß / in ihrem beysein die Kirche fundiret wurde, welches auch erhalten, / undt hat Simon Rudnicki Ermeländischer Bischoff den Grundtstein / selbst den 22. Maii A[nn]o 1612 geleget, worauff dieses eingehauen / war: /

D[eo] O[ptimo] M[aximo][375]

In honorem DEI omnipotentis, beatissimae Virginis MARIAE et / Omnium Sanctorum, nec non Patronorum Ecclesiae huius SS. Andreae Aposto-/li et Ioannis Baptistae, Adalberti Episcopi et Martyris, Illustrissimus et Reve-/rendissim[us] Episcopus[376] Varmiensis D[ominus] Simon Rudnicki, huius Ecclesiae Ordi-/narius, lapidem hunc angularem consecratum iuxta ritum SS. Ecclesiae Ca-/tholicae Romanae, fundamentis imposuit, die XXII. Maii[377] MDCXII. /

Und wird auch daß Übrige den Königl. Commissariis versprochen, so fort / ins Werck gerichtet. /

§6. Die Landstädte aber suchten bey den Landständen umb die / Ersetzung des Kirchen-Regiments, daß selbiges nach der Kirchen / Ordnung, Regiments Notul, Testament, Recessen und Privilegien, / auch der Assecuration des Churfürsten de Anno 1609 bestellet / würde. Allein es wurd nicht[378]

ee(166) Privileg. Ducat. [!] Prussiae. [*Err. scr.:* Ducal.] [*possib.* Privilegia der Stände der Herzogthum Preussen, Braunsbergae, 1616; *altern.* Msc.]

elektoriaus vardu turėjo pažadėti tikrai įvykdyti 1605 metų susitarimus. Pastatyti katalikų bažnyčią arba užleisti jai patalpas ir aprūpinti kunigus, taip pat įvesti Grigaliaus kalendorių. Jiems buvo pažadėta suteikti tokią teisę po to, kai šios sąlygos bus įvykdytos. //

[335v] §5. 1612 metais landtage dalyvavo ir karaliaus komisarai Simonas Rudnickis, Varmės vyskupas, Stanislavas Dzialinskis, Marienburgo vaivada, Wenceslavas Kiełczewskis, Biechovo kaštelionas, ir Reinholdas Heydensteinas, karaliaus sekretorius, ir su jais po daugelio derybų buvo nutarta štai kas: Karaliaučiaus priemiestyje turi būti pastatyta katalikų bažnyčia, karaliaus komisarams iš karto buvo parodyta vieta, taip pat prie jos – gyvenamasis namas kunigui ir jo žmonėms, taip pat įvestas Grigaliaus kalendorius; priimtam kunigui kasmet turi būti duodama 1000 fl[orinų], šalyje turi būti pakenčiami tik Romos katalikai ir liuteronai, o kalvinistai – ne[ee(166)]. Ir karaliaus komisarai pareikalavo, kad bažnyčios fundacija įvyktų jiems dalyvaujant, kas ir buvo padaryta, ir Simonas Rudnickis, Varmės vyskupas, 1612 metų gegužės 22 dieną pats padėjo pamatų akmenį, ant kurio buvo iškalta:

G[eriausiajam ir] D[idžiausiajam] D[ievui]

Visagalio Dievo, Švenčiausiosios Mergelės Marijos ir Visų Šventųjų garbei, taip pat [garbei] šios Bažnyčios Globėjų Šventųjų, Apaštalo Andriaus ir Jono Krikštytojo, Vyskupo ir Kankinio Adalberto, Šviesiausias ir Garbingiausias Varmijos Vyskupas Ponas Simonas Rudnickis, šios Bažnyčios Ordinaras, šį kertinį akmenį, pašventintą pagal Šv. Romos Katalikų Bažnyčios apeigas, į pamatus įdėjo 1612 [metų] gegužės 22 dieną.

Karaliaus komisarams buvo pažadėta tuojau įgyvendinti ir visa kita.

§6. Bet miestai siekė per luomus pakeisti Bažnyčios valdymą, kad ten žmonės būtų skiriami pagal Bažnyčios nuostatus, valdymo sutartis, testamentą, nutarimus ir privilegijas, taip pat pagal kurfiursto 1609 metų pasižadėjimą.

373 *MSB:* Stätte. 374 *MSB:* Pfarrherrn. 375 *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 519.
376 -iscopus *scr. al. m.* 377 *MSB post h. v.:* Anno. 378 *MSB:* nichts.

gewirriges erhalten. Weil die / Sache wegen der Bistümber nicht mehr in seiner Gewalt / weren. Denn die Sache die Königl. Commissarii an sich genommen / hetten. So weren auch schon die Bischofflichen Intraden ad pias / causas verwendt, wie hiebey gehender Auffsatz es außweiset.[379]/

Des Bischoffs von Samland Einkünfften sind		3606 Marck
Des Bischoffs von Pomesan ungefehr mehr od[er] weniger		3000 Marck
	Summa[380]	6606 Marck
	Davon	
Sind denen Professoribus A[nn]o 1587 gegeben		2425 Marck
Denen Assessoribus Consistorii Sambiensis		717 Mr. 30 Gr.
Dem Probst im Collegio sind A[nn]o 1587 gegeben		454 Mr.
Denen Stipendiaten A[nn]o 1612		697 Mr. 30 Gr.
Der Communität an Getreyde		150 Mr.
Denen Hypodidascalis zu Vorbossung[381] des Salarii		199 Mr. //
[336r] Vor die Schule zur Lyck		200 Marck
Vor die Schule zur Salfeld	Welche A[nn]o 1587	200 Mr.
Vor die Schule zu Tilse	undt / 1588 gestifftet	[200 Mark][382] [120]
Denen Assessoribus des Salfeldischen Consistorii		460 Mr.
	Summa aller Außgaben	6227 Mr.
	Bleiben also pro resto	nur 379 Marck

§7. An statt der Bistümber weren die Consistoria eingefüh-/ret, die so sollen eingerichtet seyn, daß alle Zeit 1 Official, 2 / von Adel, 2 Theologen und den 2 Doctores Iuris und ein Secre-/tarius drin sollen die Kirchen Sachen beobachten und also ward / der Landtag geschlossen. /

§8. Krafft dieser von den Königl. Commissarien gemachten / Verordnung, reformirten die Römischen Catholischen Edelleute ihre / Kirchen undt setzten Catholische Prediger darin. Der Gregorianische / Calender wird introduciret, doch daß die Luthersche Prediger mit / Consens der Landtschafft dieses ihnen reservirten, daß sie nicht an-/dere Festtag alß die in der Lutherischen Kirchen Ordnung stehen, / feyren wolten[ff(167)]. /

[ff(167)] Acta Conventus Prutenicae, de Anno 1611.

[*possib.* Acta conventum Prussiae Regiae et Ducalis. *Msc. Fons* Hartknoch, Kirchen-Historia, Catalogus authorum, Bl. a(1)r.]

Tačiau nieko gero nebuvo pasiekta. Mat reikalas dėl vyskupijų buvo nebe jų rankose, nes tą reikalą buvo perėmę karaliaus komisarai. Jau ir vyskupų pajamos buvo panaudotos dievobaimingiems dalykams, kaip rodo čia pateikiamas raštas.

Sembos vyskupo pajamos yra		3606 markės
Pamedės vyskupo pajamos daugiau ar mažiau		3000 markių
	Suma	6606 markės
	Iš to	
Profesoriams 1587 metais duota		2425 markės
Sembos konsistorijos asesoriams		717 markių 30 grašių
Kolegijos ūkvaizdžiui 1587 metais duota		454 markės
Stipendininkams 1612 metais		697 markės 30 grašių
Komunai grūdais		150 markių
Žemesniesiems mokytojams padidinti algas		199 markės //
[336r] Lyko mokyklai,		200 markių
Zalfeldo mokyklai	kurios buvo įkurtos	200 markių
Mokyklai Tilžėje	1587 ir 1588 metais	[200 markių][120]
Salfeldo konsistorijos asesoriams		460 markių
	Visų išlaidų suma –	6227 markės
	Taigi likutis – tik	379 markės

§7. Vietoj vyskupijų buvo įsteigtos konsistorijos, kuriose turėjo būti 1 oficialas, 2 iš bajorijos, 2 teologai ir 2 teisės daktarai bei sekretorius, jie turėjo stebėti bažnyčių reikalus, taigi landtagas jiems buvo uždarytas.

§8. Dėl šito karaliaus komisarų potvarkio bajorai, Romos katalikai, reformavo savo bažnyčias ir paskyrė į jas pamokslininkus katalikus. Buvo įvestas Grigaliaus kalendorius, tačiau pamokslininkai liuteronai, pritariant luomams, pasiliko sau teisę nešvęsti kitų švenčių, o tik tas, kurios numatytos Liuteronų bažnyčios nuostatuose[ff(167)].

[379] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 514. [380] *MSB abs.*
[381] *MSB:* Verbeßerung. [382] *Ex MSB.*

§9. Hierauff sucht der H[er]r Bischoff in Ermelandt Simon Rud-/nicki, daß zur Linde möchte eine Catholische Kirche gebauet wer-/den. Der Ort hörte einer verwittibten Tettawin[383], so eine / gebohrne Leßgewangin war, umb welchen ort einer Fridrich / Berend mit gedachter Fr[au] Tettawin gehandelt hette, biß auff / ratification der H[err]n Regiments-Räthe; alß solches vor die H[err]n / Regiments-Räthe kam, ward es schlechtes Dings abgeschlagen. / Alß hierauff der Landvogt von Schacken Otto von der Greben / den Ort bekam, wolte Stephanus Sadorski, Königl. Secretarius, / diesen Ort kauffen und hatt deßwegen auch der König Sigis-/mundus III. an den [!][384] Churfurst[en] geschrieben. Es hat auch der König, / die Königin, der Printz Vladislaus, die freundtlichsten Brieffe / an den Otto von der Greben geschrieben umb den Orth, allein / Otto von der Greben wolte sich dazu nicht bewegen lassen. / Endlich schrieb A[nn]o 1617, den 27. Februarii Jacob Zadzik, Königl. / Geheimbter Secretarius, einen scharffen Brieff an Ihn, stellet / ihm vor, wie Er dadurch die Ungunst des Königs und des / Reichs auff sich laden würde, daß einmütig diesen Ort ohn / seinen Schaden begehrte, er soll bedencken, wie viel der Kö-/nig der Adelschafft in Preussen gefuget hete. Er möchte es / nicht so machen, daß ein Unheil dem Lande zu wüchse. /

Alß Otto von der Greben[385] den erst[386] siehet, hatt er dem / Sadorski einen Platz zur Capelle eingereumt. Allein weil / derselbe zu klein, begert er alles, was zur Linde gehöret. Und / wie dieser in Churf. Gesandtschafft
[336v] nach Warschau verreiset, // hatt der König darumb ansuchung gethan, und Er dem König dasselbige / nicht versagen können, und ist Ihm vor die Linde und waß dazu / gehöret der Krug zu Ranau übergeben worden. Alß nun / Sadurski den Platz zur Capelle reinigen ließ, sollen 30 Leute / im halben Tage mehr Grüß weggebracht haben, alß sonst 300 Leute / in zwe Tagen. Wodurch Otto von der Greben bestürtzet, sich von / der Land-Vogtey Szaken abgedancket und die Röm. Catholische / Religion angenommen hatt[gg(168)]. Nach welcher Zeit viele Processio-/nes dahin angestellet wurden. /

§10. Die Reformirten waren nicht minder bemüssiget, in Preu-/ssen sich feste zu setzen, deßwegen viel disputen im Lande vorfie-/len. Insonderheit Predigte hefftig D. Johan Behm wieder die Cal-/vinisten (wie er redet)

[gg(168)] Thom. Clagius. L. 3. Lind. Mar.
[Clagius, Thomas, Linda Mariana [...]. *Vide mm(80).*]

§9. Po to Varmės vyskypas Simonas Rudnickis ėmė siekti, kad [Šventa]liepėje būtų pastatyta katalikų bažnyčia. Vietovė priklausė našlei Tettawin, kurios mergautinė pavardė buvo Leßgewangin; dėl šitos vietovės pirkimo su minimąja Tettawin buvo susiderėjęs toks Fridrichas Berendas, trūko tik ponų valdžios tarėjų sutikimo; kai toks prašymas ponus tarėjus pasiekė, jis buvo paprasčiausiai atmestas. Kai vėliau šitą vietovę gavo Šakių landfogtas Ottas von der Grebenas, ją pirkti įsigeidė Stephanas Sadorskis, karaliaus sekretorius, tad dėl to ir karalius Zigmantas III rašė kurfiurstui. Taip pat ir karalius, ir karalienė, princas Vladislovas dėl šitos vietovės rašė Ottui von der Grebenui, tačiau Ottas von der Grebenas nesileido įkalbamas. Galų gale 1617 metų vasario 27 dieną Jacobas Zadzikas, karaliaus slaptasis tarėjas, jam parašė griežtą laišką, kuriame nurodė, kokią karaliaus ir karalystės nemalonę jis užsitrauktų geisdamas šitos vietovės ir nepaisydamas žalos sau, jis turįs nepamiršti, kiek daug gero karalius padaręs bajorijai Prūsijoje. Tegu jis nesielgiąs taip, kad šaliai iškiltų grėsmė.

Tai pamatęs, Ottas von der Grebenas užleido Sadorskiui vietą koplyčiai. Tačiau kadangi vietos buvo per maža, jis geidė visko, kas priklausė [Šven-
[336v] ta]liepei. Ir kai šis su kurfiursto pasiuntiniais atvyko į Varšuvą, // jį šito paprašė karalius, o karaliui jis negalėjo atsisakyti, tad jam už Liepą ir kas dar priklausė buvo perduota smuklė Ranau. Kai Sadurskis nurodė išvalyti aikštelę koplyčiai, tai 30 žmonių per pusdienį graužo išvežė daugiau, negu paprastai [išvežtų] 300 žmonių per dvi dienas. Apstulbintas Ottas von der Grebenas atsisakė vaitystės Šakiuose ir priėmė Romos katalikų tikėjimą[gg(168)].

Po kurio laiko ten surengta daug procesijų.

§10. Reformatai ne mažiau stengėsi įsitvirtinti Prūsijoje, todėl šalyje vyko daug disputų. Ypač stipriai kalvinistus (kaip jis juos vadino) puolė dr. Johanas Behmas, išleidęs ir knygą tokiu pavadinimu: *Nuoširdus įspėjimas visiems ir*

[383] *MSB prae h. v.:* von. [384] *Scr. err.:* der. [385] *MSB hic et al.:* Groeben. [386] *MSB abs.*

auch ein Buch unter dem Titul: *Treuher-/tzige warnung an alle und Jede Untersassen des Hertzogthumbs / Preussen, sich für der Verdammlichen Zwinglianischen Leutte*[387] *zu / hütten außgehen*[121]. Und hetten die Burggraff und Graffen / von Dohna, derer Einer Friedrich Land-Hoffmeister, Fabian / Hauptmann zu Brandenburg und andere auch zu Pr[eussischen] Ehren-/ämpter befordert wurden; die erste Anfechtung nach viel dispu-/tiren, auch Königl. Rescriptes ward in seinem Ambt, der Landt / Hoffmeister von Preussen bestetigt; wegen des Fabians wurde / die Sache auffgeschoben, dabey es auch blieb[hh(169)]. Doch schrieb Kö-/nig Sigismund[us] A[nn]o 1614 an die Oberräthe in Preussen, daß man / keine Verdächtige, so unter der Decke der *Augsburgischen Confes-/sion* einschliechen (alß die Calvinisten), zu keinen Ehren-Aemptern be-/fordern solten. /

§11. Anno 1614. Nam Churf[ürst] Johahnn Sigmund selbst den / Reformirten glauben an und kam 1615 in Preussen, der bey sich / hatte D. Ioannem Crocium. D. Johan Behm wolte seines Ambts / pflegen, disputirte wieder die Reformirten, allein solches wolte der / Churfürst nicht zulassen, weil Er selbst nicht zugegen sein könte. Zu / letzt ward auß der Conferentz nichts[ii(170)]. Hierauff wurden viel / Bücher der Reformirten ins Landt gebracht, und ward den Lutheri-/schen Prediger verbothen, den Elenchum [!][388] wieder die Reformirten zu / treiben, welchs Sie aber nicht achteten. Einige Prediger liessen auch / den Reformirten zu gefallen den Exorcismum auß. Einer[389] Reformir-/ter Jaszki ward in Preussischen Sachen in Pohlen gebraucht, man / wolte Verdächtige Professores bey der Academie introduciren, die Lu-/therischen wurden gedrucket, D. Derßau[390] wird non Citatus, non / auditus, non convictus seines diensts entsetzt, weil Er wieder die / Reformirten seinen Eyffer sehen lassen. Die Landtschafft
[337r][391] bath // umb einen Ladtag, der ihnen verwilligt ward, da urgirten sie / die Einsetzung der Büstümmer, die Visitation, die Beybehaltung der / Reli[gi]-ons-Privilegien [!][392]; und alß die Land-stände nach ihrem begehren sol-/ches nicht erhalten könten, bathen Sie beym Könige umb Schutz, / der hierauff in Preussen Anno 1616, den 10.[393] Julii schrieb, daß der / Churfürst solte nach dem Lublinischen Privilegio Pacten und Diplomata, / auch nach denn

hh(169) Hartk. l. c. pag. 525.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
ii(170) Croci[us] Conversat. Prut. p. [...] 1. p. 524 seqq.
[Crocius, Johannes, Conversationes prutenicae, partes II. *Fons.* Joecher, I, skil. 2205.]

kiekvienam Prūsijos Kunigaikštystės gyventojui saugotis prakeiktų Zwinglio žmonių (*MSB*: mokymo)[121]. Burggrafai ir grafai von Dohnos – iš jų vienas, Friedrichas, buvo krašto almistras, Fabianas – Brandenburgo šimtininkas, o ir kiti Prūsijoje turėjo aukštus postus – pirmieji patyrė išpuolius po daugelio disputų, tačiau karalius raštu Friedrichą patvirtino Prūsijos almistru, o Fabiano byla kaip buvo, taip ir liko nutraukta[hh(169)]. Tačiau karalius Zigmantas 1614 metais rašė vyriausiesiems tarėjams Prūsijoje, kad į aukščiausias pareigas nereikia skirti įtartinų žmonių, kurie skverbiasi prisidengdami *Augsburgo tikėjimo išpažinimu* (taigi kalvinistai).

§11. 1614 metais kurfiurstas Jonas Zigmantas pats priėmė reformatų tikėjimą ir 1615 atvyko į Prūsiją kartu su dr. Joannu Crocijumi. Dr. Johanas Behmas norėjo eiti savo pareigas, disputuoti prieš reformatus, tačiau kurfiurstas nenorėjo šito leisti, nes jis pats negalėjo dalyvauti. Galų gale iš konferencijos nieko neišėjo[ii(170)]. Tada į šalį buvo įvežta daug reformatų knygų ir pamokslininkams liuteronams buvo uždrausta neigti reformatų mokymą, tačiau jie šito nepaisė. Kai kurie pamokslininkai, kad įtiktų reformatams, atsisakė egzorcizmo. Reformatui Jaszkiui buvo pavesta atstovauti Prūsijos reikalams Lenkijoje, norėta į akademiją pakviesti įtartinų profesorių, liuteroniškieji buvo slopinami, dr. Derßau buvo atleistas iš pareigų neapkaltintas, neišklausytas, be įrodymų, kadangi uoliai reiškėsi prieš reformatus. Luomai
[337r] paprašė // sukviesti landtagą, leidimas buvo duotas. Ten jie reikalavo steigti vyskupijas, vizituoti, išlaikyti religijos privilegijas, o kai luomai negavo to, ko pageidavo, jie paprašė karalių juos apsaugoti. Tad karalius 1616 metų liepos 10 dieną parašė į Prūsiją, kad kurfiurstas turįs elgtis pagal Liublino

387 *MSB:* Lehre. 388 *Err.:* Etenchum; *MSB:* Elenchum. 389 *MSB post h. v.:* ein.
390 *MSB:* Derschau. 391 *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs M. 392 *Err. scr.:* Relions-; *MSB scr.:* Religions-. 393 *MSB:* 11.

Rechten de A[nn]o 1575 u[nd] 1612 verfahren; und daß / kein Calvinist, der nicht revociret, sol zun Ehren-Aemptern befordert wer-/den. Die Iura universitatis sollen unverbrüchig gehalten werden. / Die Augsburgische Religion soll gelten, doch daß die *Articuli Smal-/caldici* wegen der vielen Scommata solten weggesetzt seyn. Obgleich / dieses so vorging, gab der Churfürst doch den einen Saal im Schloß / zur Kirchen den Reformirten ein, da den 20. Octob[ris] die erste Refor-/mirte Predigt gehalten, und den 26. Martii 1617[394] daß Brodt-brechen / eingeführet ward. /

§12. Anno 1617 kamen Königl. Legaten Nossobucki [!] [Kossobudzki][395], Wissegrodi-/scher Castellan, und Stephanus Sadorski, Königl. Secretarius, da wegen / der Reformirten und der Smalcaldischer Articul viel disputiret ward, / so daß die H[errn] Commissarien unverrichteter Sachen davon ziehen müsten. / Doch haben die Polnischen Gesandten die *Litteras Recessus* den 5. Aug[ustis] / publiciret. Darin dieses befindlich, der Churfürst solte nicht neues / in der Religion einführen, die alten Privilegien des Landes halten etc. etc. /

§13. Der Churfürst lest hierauff seine Confession publiciren / unter dem Titul: *Kurtze Ablehnung der Beschuldigung,* worin / er bezeugen will, daß er von der *Augsburgischen Confession,* dessen / *Apologie, Catechismus* Lutheri, nicht abgetreten. /

§14. Worauff das Ministerium zu Königsberg einen Gegen-/Tractat geschrieben unter dem Titul*: Nothwendige warhafftige / und Grundliche Antwort auff die Calvinische Glaubens-Be-/käntniß, welche im vergangenen Sommer wieder die Verfas-/sung dieser Lande von den Calvinisten unter dem Nahmen des / Durchläuchtig[en] und Hochgebohrnen Fürsten und Herrn, H[er]rn Johann / Sigmund* etc. etc. etc. alhie zu Königsberg durch den Druck ist / divulgiret worden. /

§15. Im selbigen Jahr haben die Reformirten Stände und / Landbothen in Pohlen protestiret, wieder der Preussen beginnen, / daß sie die Reformirten nicht leyden wollen. Dem ungeacht, / suchte man die Reformirte mit Processen zu drücken, alß wird / Baron Trucks[396], der Hauptman zu Balga, vor dem Hoff-Ge-/richt, woselbst gesprochen wurde, Er solte mit dem Cörperli-/chen Eyd den Calvinischen Ihrthümber abschwehren. Auff solche / Königl. Rescripta urgirten[397] auch die Landstände die Kirchen // Visitation, die Ihnen [397v]

[394] *MSB prae h. v.:* anno. [395] *MSB:* Kossubidzkij.

privilegijos susitarimus ir diplomus, taip pat pagal 1575 ir 1612 metų teises ir kad joks kalvinistas, neatsižadėjęs [savo tikėjimo], nebūtų skiriamas į aukštąsias pareigybes. Universiteto teisių turi būti nenukrypstamai laikomasi. Turi galioti Augsburgo religija, tačiau dėl daugelio įžeidžiančių dalykų turi būti išbraukti *Šmalkaldeno straipsniai.* Nepaisydamas šitokių dalykų, kurfiurstas vis dėlto atidavė vieną pilies salę Reformatų bažnyčiai, ten spalio 20 dieną buvo pasakytas pirmasis reformatų pamokslas, o 1617 metų kovo 26 dieną įvestas duonos laužymas.

§12. 1617 metais atvyko karaliaus legatai Nossobuckis, Višegrodo kašteliionas, ir Stephanas Sadorskis, karaliaus sekretorius, buvo daug diskutuota dėl reformatų ir dėl Šmalkaldeno straipsnių, tad ponai komisarai turėjo išvykti nieko nepasiekę. Tačiau rugpjūčio 5 dieną lenkų pasiuntiniai paskelbė *Nutarimų raštą.* Ten galima rasti, kad kurfiurstas privalo neįvedinėti į religiją nieko nauja, laikytis senųjų šalies privilegijų ir t. t.

§13. Kurfiurstas tada paskelbė savo tikėjimo išpažinimą pavadinimu *Trumpas apkaltinimo paneigimas*, kuriame norėjo parodyti, kad nenukrypęs nuo *Augsburgo tikėjimo išpažinimo*, jo *Apologijos,* Lutherio *Katekizmo.*

§14. Į tai Karaliaučiaus ministerija atsakė antitraktatu, pavadintu *Būtinas tikras ir išsamus atsakymas dėl kalviniškojo tikėjimo išpažinimo, kuris praėjusią vasarą, pažeidus šios šalies konstituciją, šviesiausiojo ir kilmingiausiojo kunigaikščio pono Jono Zigmanto ir t. t. vardu paviešintas* jį išspausdinant čia, Karaliaučiuje.

§15. Tais pačiais metais Lenkijoje žemvaldžiai reformatai ir krašto atstovai protestavo prieš prūsų užmačias nepakęsti reformatų. Vis dėlto stengtasi reformatus slopinti teismų procesais: štai baronas Truchs[es]as, Balgos hauptmanas, rūmų teisme buvo nuteistas gyvybe prisiekti, kad atsižadės Calvino paklydimų. Tokiais karaliaus reskriptais rėmėsi ir luomai, reikalaudami bažnyčių vizitacijos, // dėl kurios buvo nusileista, bet ji vėl greit įstrigo. O [397v]

[396] *MSB:* Truchß. [397] *Al. m. corr. ex illect.*

nachgegeben wurd, aber bald in stecken / gerieth. Die Reformierten aber verrichteten ihren Gottes / dienst auch in Privat-Häusern, wo Krancken waren, wie es / bey einem Churfr. Jäger, der drauff bald gestorben, geschehen. / Der Churfürst urgirte[398], daß er mit gewöhnlichen Kirchen-Ceremonien / solte begraben werden, allein daß Ministerium protestirte dawie-/der und bath den Churfürst[en], daß sie mit dem, was wider die / Lands-Pacta liefe, möchten verschonet bleiben. Anno 1619, den / 20. Decemb[ris] starb Johannes Sigmund der Churfürst[kk(171)]. Man wil / sagen: Er sey Lutherisch gestorben, weil er in seinem letzten gesagt: / Er stürbe in seins Vattern Glauben. /

§16. Umb diese Zeit haben sich wiederumb einige Wieder-/täuffer eingefunden, wieder welche D. Johannes Behm Hoffpre-/diger unterschiedliche Tractat geschrieben und hatt auch selbiger / daß Ius Ordinandi[399] Presbyteros bekommen. Umb diese Zeit / ist das Consistorium also eingerichtet worden, daß nebst dem / Official[400] der Hoff-Prediger, die Pfarren auß den drey Städten[122]/ undt 3 Juristen nebst einem Secretario drin solten seyn. Dem / Polnischen Prediger auff dem Steindam ist ein Capelan Christoff / Liebbruder beygefügt und verordnet worden, daß er mit seinem / Capelan einen Sontag um den andern in der Altstadt und Kneip-/hoff in der Mittags Stunde eine Polnisch Predigt vor das Polnische / Gesinde, so da diente, halten sollen. /

§17. Anno 1620 wirdt Churfürst Georg Wilhelm Herr / über Preussen, der die Reformirten auch in Königsberg befordert. / Dawieder die Landschafft und die Geistlichen in selbem Jahr / ihre Gravamina (die zu lesen beym Hartknoch)[ll(172)401] beyge-/bracht. Es ist aber zum Vertrag gediehen, der darin bestanden: / Die Stände haben wegen des Exercitii privati Reformatae Religionis / es dahin gestelt, wie der Churfürst sich mit dem Könige deßwegen / sich vereinigen möchte. Und wolten deßwegen dem Churfürsten / wegen empfahung des Lehns keins weges hinderlich seyn. Die / Kirchen Visitation solle vor sich gehen; wegen der Superintendenten / sol es auff negst künfftigen Landtag verschoben werden. Wegen / des Fabian von Dohna versicherte der Churfürst, daß es in keine / Sequel solle gezogen werden. /

§18. Anno 1621. War wieder ein Landtag, da blieb die / Sache wegen der Superintendenten stecken: der Baron Trucks / aber solte schweren, doch

[kk(171)] Hartknoch, l. c.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
[ll(172)] In Histor. Eccl. Pag. 539.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*]

reformatai rengė savo pamaldas ir privačiuose namuose, kur buvo ligonių, kaip antai pas vieną kurfiursto medžiotoją, kuris netrukus po to mirė. Kurfiurstas reikalavo, kad būtų laidojamas atliekant įprastas bažnytines apeigas, tačiau ministerija protestavo prieš tai ir prašė kurfiurstą apsaugoti nuo to, kas prieštarauja šalies įsipareigojimams. 1619 metų gruodžio 20 dieną kurfiurstas Jonas Zigmantas mirė[kk(171)]. Norima sakyti: jis miręs liuteronu, nes prieš mirtį esą pasakęs, kad jis mirštąs savo tėvų tikėjimo.

§16. Šituo laiku vėl atsirado anabaptistų, prieš kuriuos dr. Johannas Behmas, rūmų pamokslininkas, parašė įvairių traktatų, o pats gavo teisę skirti kunigus. Šiuo laiku taip pat įsteigta konsistorija, kurioje šalia oficialo, rūmų pamokslininko, turėjo būti kunigai iš trijų [Karaliaučiaus] miestų[122] ir 3 teisininkai, taip pat sekretorius. Lenkų pamokslininkui Šteindame priskirtas kapelionas Christoffas Liebbruderis ir nurodyta, kad jis su savo kapelionu kas antrą sekmadienį Senamiestyje ir Knypavoje vidurdienio valandą turi sakyti pamokslą lenkiškai samdiniams lenkams, kurie ten tarnauja.

§17. 1620 metais kurfiurstas Jurgis Vilhelmas tapo Prūsijos valdovu ir taip pat kvietė reformatus į Karaliaučių. Luomai ir dvasininkai tais pačiais metais priešindamiesi tam pateikė savo skundus (juos galima perskaityti pas Hartknochą)[ll(172)]. Tačiau tai padėjo susitarti, o susitarimo esmė buvo tokia: luomai paliko laisvai nuspręsti dėl privataus reformatų tikėjimo praktikavimo – kaip kurfiurstas dėl to norės susitarti su karaliumi. Jokiu būdu nenorėta kurfiurstui dėl to sudaryti kliūčių gauti leną. Bažnyčios vizitacijos turėjo vykti; sprendimas dėl superintendento atidėtas kitam landtagui. Kurfiurstas tikino, kad dėl Fabiano von Dohnos nereikia daryti jokių išvadų.

§18. 1621 metais vėl sukviestas landtagas, jame superintendento problema įstrigo: nors baronui Trucksui buvo nurodyta prisiekti, tačiau ir tai

[398] *MSB:* regirte. [399] *Prae h. v. exc.* Ordinandi. [400] *Corr. ex* Officialen, -en *exc.*
[401] *MSB nesuskliausta; im MSB nicht eingeklammert.*

kam auch dieses zum auffschube. Merck-/lich ist die Formul des Eydes, den Sie Ihm vorgeschrieben hatten. / Nemblich[402]: „Erstlich, glaub ich mit dem Hertzen und bekenne / mit dem Munde, daß Gott in der That und Warheit allmäch-/tig sey und mit solcher seiner Allmacht zu wegen bringen könne, /
[338r] daß die Menschheit Christi in der Persohn des Sohnes Gottes // angenommen warhafftig und thättlich zugleich an vielen Örtern / gegenwärtig sey. Demnach verwerffe ich und halte für unrecht / die gantze unverschämte Lehre der Calvinisten, welche vorgiebet, daß / auch Gott durch seine Göttliche Allmacht nicht verschaffen könne, / daß die Menschheit Christi in der Person des Sohnes Gottes / bestehende zugleich an vielen Örtern zugegen seyn könne." Und auff / diese Weise sind auch die Andern strittige Articul durchgegangen. /

Der Eydt aber lautet also: „Ich schwöre zu Gott, daß ich der Obgeschrie-/benen Bekäntnüß von grund meines Hertzens in allen und jeden / Articuln, so viel die Thesin anlanget, Beyfall gebe. Hergegen aber / allerley Ketzereyen, so denselben auff irgend eine Weise zu wider / sind, insonderheit aber der Calvinischen Lehre ernstlich zu wider sey. / Verwerffe demnach die Calvinische Lehre in gegenwärtigen vor-/geschriebenen Articuln allen ohn alle Zweiffelung und andern / heimlichen [!][403] bey mir im Hertzen habenden Verstand, mit außdrück-/lichem Zusatz, daß ich diese Calvinische Ketzerey niemals weder / richtigen noch mit krumerm Umschweiff, weder heimlich / noch offentlich annehmen, oder auff irgend eine Weyse verthä-/digen, noch andern dieselbige durch einige menschliche List oder / Griffe einführen, anzunehmen und zu verfechten Gelegenheit / geben will, viel weniger dazu helffen, sondern vielmehr mit / dem Munde und hertzen demselben [!][404] wiederspreche, auch ihrem / Auffwachs oder Zunehmen durch rechtmässige von Ihrer Kö-/niglich[en] Mayest[ät] Meines Allergnädigsten Herrn vorgeschriebene / Recess, Privilegien und Bekräfftigung derselben nach Vermögen / verhindern wolle. So wahr mir Gott helffe, und sein hei-/liges Wort etc." /

§19. Weiter ist nichts vorgelauffen, alß das D. Behm / mit dem D. Bergio disputiret haben, die aber zu keiner Einig-/keit kommen können. /

§20. Anno 1623. Ist die Roßgartische Kirche gebauet und / solte der Pfarrherr daselbst von der Löbnichtschen Pfarrers [!][405] / Inspecton frey sein. A[nn]o 1641. Ist ihm ein Caplan Andreas Otto / zugesellet. /

[402] *MSB in sin. m.:* Hartk. p. 542. [403] *MSA scr. err.:* -r.

buvo atidėta. Įsidėmėtina priesaikos formuluotė, kurią jie buvo jam paskyrę. Būtent: „Pirma, tikiu širdimi ir išpažįstu burna, kad Dievas iš tikrųjų ir iš teisybės yra visagalis, ir su tokia savo visagalybe yra pajėgus pasiekti, jog
[338r] Kristaus žmogiškumas, įkūnytas Dievo sūnaus // asmenyje, tikrai ir iš tikrųjų tuo pačiu metu gali būti daugelyje vietų. Todėl aš atmetu ir laikau esant neteisingą visą begėdišką kalvinistų mokymą, kuris teigia, jog ir Dievas savo dieviškąja visagalybe nepajėgus pasiekti, kad Kristaus žmogiškumas, įkūnytas Dievo sūnaus, vienu metu būtų daugelyje vietų." Šitokiu būdu peržiūrimi ir kiti ginčijami straipsniai.

O priesaika skamba šitaip: „Prisiekiu Dievu, kad pritariu šitam išpažinimui iš savo širdies gelmių, visiems ir kiekvienam jo straipsniui, taip pat tezėms. Ir atvirkščiai – nepritariu visokioms erezijoms, kurios kokiu nors būdu jam prieštarauja, ypač Calvino mokymui. Taigi atmetu Calvino mokymą ir visus jo dabartinius minėtuosius straipsnius be jokios abejonės ir be kitų slaptų širdyje turimų minčių, su aiškiu papildymu, kad šitos Calvino erezijos niekad daugiau nepripažinsiu nei tikromis, nei kreivomis užuolankomis, nei slaptai, nei viešai, arba jokiu būdu jos neginsiu, neduosiu akstino kitiems ją žmogiškąja klasta ar kitu būdu įvesti, priimti ir ginti, tuo labiau nepadėsiu, o lūpomis ir širdimi tam prieštarausiu, taip pat trukdysiu jai augti ir stiprėti dėl teisėtų, Jo karališkosios Didenybės, mano maloningiausiojo valdovo surašytų nutarimų, privilegijų ir jų patvirtinimų. Tepadeda man Dievas ir jo šventas žodis ir t. t."

§19. Vėliau nieko neįvyko, tik dr. Behmas disputavo su dr. Bergijum, bet jie negalėjo pasiekti sutarimo.

§20. 1623 metais pastatyta Rosgarteno bažnyčia, ir jos kunigui buvo neprivaloma Lyvenikės kunigo inspekcija. 1641 metais jam į pagalbą priskirtas klebonas Andrejas Ottas.

[404] *MSA scr. err.:* denselben. [405] *MSA scr. err.:* Pfarreus.

§21. Anno 1626 starb die Churfürstin Anna, in der Lu-/therischen Religion, der D. Johannes Behm die Leichpredigt gethan. / In dieser Zeit haben sich viel Arianer eingefunden[mm(173)]. /

Daß 16de Capittel

Von dem Streit des Licentiat Movii mit Doct[or] Mislenta, / D. Behm und andern Unwesen, und was werender / Zeit in Kirchen-sachen in dem Fürstl. Preussen / vorgefallen //

[338v] Inhalt[123]

1. Religions Streitigkeiten werden bald groß. 2. Ursprung des Moviani-/schen Streits. 3. Wessen man Movium beschuldiget und seine Verantwortung. / 4. Movi[us] erhelt den Titul Licentiati. 5. Movius wiederleget des / D. Mislentae Argumenta und der darauß erfolgeten Streit. 6. Mo-/vii Sachen werden von den Außländischen Theologis censuriret. 7. / Mislenta ficht den Movium greßlich an. 8. Die Händel Movii mit / dem Calovio [! Corvino] und andern[124]. / 9. Die Händel des Movii mit dem Cimdarso. / 10. Movius wird seines Diensts entsetzt, in dessen Stell M. Sperber kombt. / 11. Doctor Mislenta und D. Behm strengen eine Criminahl Klage wie-/der Movium an. 12. Die Commission deßwegen. 13. Mislenta schrei-/bet wieder Movium. 14. Movii Antwort. 15. Doct[or] Behm und / Mislenta verträgen sich mit L[icentiat] Movio. 16. Der Streitt mit dem / Organist Weida. / 17. Handel mit dem M. Herman Neuwald. / 18. Die Reformirten nehmen zu in Preussen und kriegen einen / Platz zum Kirchhoff. 19. Ein Reformirter Prediger wird in der / Lutherischen Kirchen vorm Altar begraben. 20. Die Tragheimische / Kirche gebauet. 21. Die Betrügliche Barbara. 22. Die Einla-/dung zum Kirchen frieden. 23. Promotio Doctoralis. 24. / Arianer in Preussen. 25. Friedrich Wilhelm Churfürst. / 26. Landtags Acten A[nn]o 1641 und dessen Verabscheidung. / 27. Kirchen Visitation. 28. Neue Kirchen angelegt. / 29. Jesuiten bey der Catholischen Kirchen. 30. Ein Reformir-/ter Lehrer predigte in der Lutherschen Schloß-Kirchen. 31. Ei-/ne Religions Conferentz wird gesucht. 32. D. Calovijus [! D. Corvin[us]] zieht / von Königsberg nach Dantzig. 33. Die Neue Stein-Damsche Kirche. / 34. Accademisch Jubel Jahr. /

[mm(173)] Mislenta. l. c.
[Caelestinus Myslenta, Manuale Prutenicum [...]. *Vide o(14).*]

§21. 1626 metais mirė kurfiursto žmona Anna būdama liuteronų tikėjimo, ir laidotuvių pamokslą sakė dr. Johannas Behmas. Tuo metu atsirado daug arijonų[mm(173)].

Šešioliktas skyrius

Apie licenciato Movijaus ginčą su daktaru Mislenta, daktaru Behmu ir kitais piktavaliais ir kaip tuo metu klostėsi Bažnyčios reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje //

[338v] Turinys[123]

1. Religiniai ginčai greit išplinta. 2. Movijaus ginčo šaknys. 3. Kuo kaltinamas Movijus ir jo gynimasis. 4. Movijus gauna licenciato laipsnį. 5. Movijus paneigia daktaro Mislentos argumentus ir dėl to kilęs ginčas. 6. Movijaus reikalą tikrina užsienio teologai. 7. Mislenta baisingai puola Movijų. 8. Movijaus ginčai su Calovijumi [! Corvinu] ir kitais[124]. 9. Movijaus ginčas su Cimdarsu. 10. Movijus atleidžiamas iš tarnybos, jį pakeičia magistras Sperberis. 11. Daktaras Mislenta ir daktaras Behmas iškelia Movijui baudžiamąją bylą. 12. Komisija tam reikalui tirti. 13. Mislenta rašo prieš Movijų. 14. Movijaus atsakymas. 15. Daktaras Behmas ir Mislenta susitaiko su licenciatu Movijumi. 16. Ginčas su vargonininku Weida. 17. Ginčas su magistru Hermanu Neuwaldu. 18. Reformatų Prūsijoje gausėja, jie gauna vietą kapinėms. 19. Vienas reformatų pamokslininkas palaidojamas liuteronų bažnyčioje priešais altorių. 20. Pastatyta Tragheimo bažnyčia. 21. Apgavikė Barbara. 22. Kvietimas laikytis bažnytinės santarvės. 23. Daktarato gynimas. 24. Arijonai Prūsijoje. 25. Kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas. 26. 1641 metų landtago aktai ir jų priėmimas. 27. Bažnyčių vizitacija. 28. Statomos naujos bažnyčios. 29. Jėzuitai katalikų bažnyčioje. 30. Vienas reformatų mokytojas sako pamokslus liuteroniškoje rūmų bažnyčioje. 31. Siekiama surengti religinę konferenciją. 32. Daktaras Calovijus [! Corvinas] persikelia iš Karaliaučiaus į Dancigą. 33. Naujoji Šteindamo bažnyčia. 34. Akademijos jubiliejus.

§1. Vaidai tarp pavyduolių yra lyg sniego kamuoliai – kad ir kokie maži

§1. Die Contentiones unter Eyffersüchtige Leute sindt wie / die Schneballe, die wenn sie anfangs noch so klein seyn, werden / durchs offteres weltzen so groß, daß man sie nicht handthieren / kan. So gemahnet Mich auch dieser Moviansche Streitt mit[406] D. / Mislenta, der von A[nn]o 1624 biß 1639 in die 15 Jahr gewehret. / Endlich aber nach vielen Lermen beym Königl. Hoffe geschlichtet wor-/den. Ob gleich Movius, dessen ihn D. Mislenta beschuldiget, nicht / verdammet worden, ist Er doch drüber inß Exilium und bittere / Armuth und endlich zum Todte auß Gram gerathen. /

§2. Der Unsehlige Streitt fing sich also an: Alß eine Doctor-/Promotion zu Königsberg auff der Academie A[nn]o 1623 solte vorgehen, / wird der
[339r] Pfarrer auß Kauen, einer Königl. Stadt in Groß // Littawen, M. Caspar[us] Movius, ausser dem M. Georgio Mylio, der schon / bey der Academie Professor Theologiae benent und introduciret war wor-/den, vom Decano Theol. D. Johanne Behm invitiret, den Doctor Titul mit / anzunehmen, der solches auch nicht recusiret; alß er nun eine dispu-/tation de Sacramento Baptismi gefertiget, brachte er solche nach Königsberg / dem Decano der Theologisch[en] Facultäth dasieger Universität zur Censur / zu übergeben. Alß aber selbiger nicht zu Hause war, gab er selbige / dem Georgio Mylio alß Professoren Theol. secundario, auch dem D. Mislentae / alß Professori Extraordinario zur Censur über, die sie durchlasen unnd / sie Ihm zum Druck zu befordern wieder gaben; ward also selbige / mit consens der Facultäth ohne einiges Menschen wiederrede ge-/druckt, auch solte selbige A[nn]o 1624, den Donnerstag vor Reminiscere[125] / in denen Vor- undt nach-Mittags-stunden pro summis in Theologia / honorib[us] gehalten werden. /

§3. In Actu disputationis hatt der Movius scharffe Opponenten und / auch den D. Mislentam zu einem genauen Observanten. Dieser be-/merckt alles und beschuldigt den Movium, ob hette er in Actu Disputatio-/nis gesagt, daß auch ein ungläubiger Heyde Tauffen könte. Hätte / auch weiter gesagt, daß es frey stehe, einen Photinianischen Prediger / zu fordern[407], die Taufe zu verrichten, wenn man keines Lutherischen / Predigers könte mächtig werden[126]. Er sol auch weiter gangen seyn / und statuiret haben, es könte auch der leydige Satan eine rechte / Tauffe verrichten zur Seeligkeit. Und als der Opponens weiter / in den M. Movium gedrungen, daß auff diese Weise vielleicht auch / ein Papogoy die Tauffe verrichten könte, da hätte

[406] *MSB post h. v.:* dem.

jie būtų pradžioje, bet daug kartų voliojami jie tiek padidėja, kad nebegalima jų suvaldyti. Toks man atrodo ir šitas Movijaus ginčas su dr. Mislenta, trukęs 15 metų, nuo 1624 iki 1639 metų, kol galų gale po daugelio triukšmo protrūkių nuslopintas karaliaus dvare. Nors Movijus, kaltintas dr. Mislentos, ir nebuvo ekskomunikuotas, vis dėlto jis pateko į tremtį, varganą skurdą ir galų gale mirė iš širdgėlos.

§2. Tas nelaimingas ginčas prasidėjo šitaip: kai 1623 metais Karaliaučiuje, akademijoje, turėjo vykti daktarų promocija, teologijos dekanas dr. Johannas Behmas, be mag. Georgijaus Mylijaus, kuris akademijoje jau buvo vadinamas teologijos profesoriumi ir paskirtas į tarnybą, pakvietė ir kunigą
[339r] iš Kauno, karališkojo miesto Didžiojoje // Lietuvoje, mag. Casparą Movijų gauti daktaro titulą, ir Movijus tam neprieštaravo. Parengęs disputui rašinį apie Krikšto sakramentą, jis atvežė jį į Karaliaučių Teologijos fakulteto dekanui, kad šis perduotų universitetui patikrinti. Bet, šiam nesant namie, jis rašinį atidavė tikrinti Georgijui Mylijui kaip antrajam teologijos profesoriui, taip pat dr. Mislentai kaip ekstraordinariniam profesoriui; šie perskaitė ir grąžino atiduoti spaudai. Tas rašinys fakulteto sutikimu, nė vienam žmogui neprieštaraujant, buvo išspausdintas, taip pat 1624 metais ketvirtadienį prieš Reminiscere[125] priešpietinėmis ir popietinėmis valandomis buvo ginamas teologijos laipsniui gauti už visumą.

§3. Vykstant disputui, Movijus turėjo griežtus oponentus ir taip pat dr. Mislentą – akylą stebėtoją. Jis pastebi viską ir kaltina Movijų, neva per disputą jis pasakęs, kad ir netikintis pagonis galįs krikštyti. Taip pat neva pasakęs, kad esą laisvai galima pakviesti fotiniečių [Photijaus] pamokslininką atlikti krikšto[126], jeigu negalima gauti pamokslininko liuterono. Jis nuėjęs dar toliau ir tvirtinęs, kad ir šlykštusis velnias galėtų išganingai atlikti tikrą krikštą. Kai oponentas ir toliau rėmė mag. Movijų, kad šitaip krikštyti galbūt galėtų ir papūga, tai Movijus atsakęs: taip, žinoma, tai galėtų daryti ir papūga, jeigu ji tiktai turėtų rankas. Galų gale jis pasakęs, kad vietoj

[407] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 547.

Movius geant-/wortet, ja freylich könte es ein Papegoy thun, wenn sie nur hände / hätte. Er hätte endlich gesagt, daß es an statt des Wassers in / der Tauffe Lauge zu gebrauchen frey stunde. /

Wie die Ordnung zu opponiren an den D. Mislentam gekommen, / hätte er dem M. Movio vorgerücket, daß solches irrige Meynun-/gen wären. 1. Im gegentheil berichtet Movius, daß er von / eines Heyden Tauffe also statuiret hätte, wenn es geschähe, / daß ein Pagan in casu necessitatis, da niemand anders wäre, / unwissend dazu erfordert würde, und er unterstünde sichs / und tauffete und hielte Christi Ordnung richtig, daß solches für / eine rechte Tauffe zu halten. / Von deß Teuffels Tauffe habe er / nur gesagt, wie von dem Opponenten eines ohne Noth offte wie-/derholet ward, es solte diese Meynung niemanden so ungereimt / fürkommen[408], angesehen, D. Lutther Tom[us] VI. Jenensi dieses berichtet[127], daß auch der Teuffel selbst die Tauffe verrichten könne, wenn / er sich in gestalt eines Menschen zum Predig-Ampt beruffen liesse, / und also tauffe. Von der Tauffe eines
[339v] Photinianers gestehet er, // daß er mit dem Affelmano in der Disputation selbst Th[eses] 43 undt / 44 statuiret, daß, wenn ein Photinianer in denen wesentlichen / stücken der Tauffe nichts ändert, so sey es ein rechte Tauffe. Von / des Papagoyen Tauffe sagt Er, daß es also zugangen, da Ihm der / Opponens dieses Argument beybrächte: wo das zur Tauffe genug / ist, daß die Einsetzung Christi gantz behalten wird, so wird auch / ein Papagoy können eine rechte Tauffe verrichten, da habe er ge-/antwortet: Ein Papagoy könne die Einsetzung Christi nicht / in acht nehmen, weil er kein Mensch ist und hat auch kein / Hände. Wenn er aber gleich gesagt hätte, daß ein Papagoy / eine rechte Tauffe verrichten könte, wenn er Hände hätte, / so sey es doch ex Logicis bekandt, quod hypothetica habens conditionem / impossibilem categoricae neganti aequipolleat. Endlich was die Lauge / betrifft, daß sey ein pur lauter Gedicht, weil er in der gedruckten / Disputation selbsten thes[i] 59 derselben Meynung wiederspricht: Es / sey aber dieses dabey vorgangen. Der Opponens hätte darauff / gedrungen, daß die Lauge recht Wasser sey, da habe Er, Movius, geant-/wortet, es sey dieses nicht zu zugeben: das Bier werde auch auß / Wasser gemacht, könne aber doch kein Wasser genennet werden, viel / weniger könte solches von der Lauge gesagt werden. Doch zum Über-/fluß, wenn man solches könte darthun, daß die

[408] *MSB:* vorkommen.

vandens krikštijimui neva leistina naudoti šarmą.

Kai atėjo eilė oponuoti dr. Mislentai, jis mag. Movijui prikišo, kad tai esančios klaidingos nuomonės. 1. Atsakydamas Movijus dėstė, jog jis pripažinęs pagonį galint krikštyti tuo atveju, jeigu atsitiktų, kad pagonis to būtų prašomas esant situacijai be išeities, nesant jokio kito žmogaus, ir jis paklustų bei krikštytų, laikydamasis Kristaus apeigų, – toks krikštas laikytinas teisėtu. Apie galimybę krikštyti velniui, ką oponentas vis be reikalo kartojąs, jis tik pasakęs, kad tokia nuomonė niekam neturinti atrodyti tokia netinkama, turint omenyje tai, jog dr. Lutheris Jenos [leidimo] VI tome sako[127], kad ir pats velnias galįs atlikti krikštą, jeigu jis žmogaus pavidalu būtų paskirtas kunigu, taigi ir krikštytų. Apie galimybę krikštyti Photijaus
[339v] šalininkui jis prisipažįsta, // kad, kaip ir Affelmanas, disputo rašinyje, 43 ir 44 tezėse, jis pats konstatuoja, jog jeigu Photijaus šalininkas krikštydamas nieko iš esmės nepakeičia, tai toks krikštas teisėtas. Apie galimybę krikštyti papūgai jis pasakė, kad taip išėjo, kadangi oponentas jam pateikė tokį argumentą: jeigu krikštijimui pakanka, kad visiškai pasitelktas Kristus, tai ir papūga galės atlikti teisėtą krikštą, į tai jis atsakęs: papūga negalinti nustatyti Kristaus pasitelkimo, nes ji ne žmogus ir neturi rankų. Nors jis ir pasakęs, kad papūga galėtų atlikti teisėtą krikštą, jeigu turėtų rankas, tai juk iš logikos žinoma, kad hipotetinė prielaida, turinti neįmanomą sąlygą, yra tas pats kaip kategoriškas neigimas. Ir pagaliau dėl šarmo, tai esąs gryniausias prasimanymas, nes jis išspaudintame disputo rašinyje, 59 tezėje, pats prieštaraująs šitai nuomonei. Bet taip jau išėję: oponentas tvirtinęs, kad šarmas esąs tikras vanduo, ir jis, Movijus, atsakęs su tuo nesą galima sutikti – alus irgi daromas iš vandens, bet juk jo nepavadinsi vandeniu, tuo labiau to nesą galima sakyti apie šarmą. O be to, jeigu būtų galima įrodyti, kad šarmas yra tikras vanduo, tai būtų galima per krikštą panaudoti ir šarmą. Per šitą

Lauge recht Wasser / sey, so könte Man auch der Lauge sich in der Tauffe gebrauchen. / In solchem disputiren hette Mislenta die ersten puncten, die übrige / aber an die seyt gesetzt, urgiret. Beym Schluß hatt D. Mislenta gegen / Movio pro resolutione argumentor[um] sich freundtlich bedanckt, auch Ihm / de novis honoribus gratuliret, welchs alle Magistri, Professores und Doc-/tores gethan. /

§4. Folgends Tages hat D. Joh[annes] Behm, Decan[us] Facult[atis] Theol[ogiae] Ihme / Movio in praesentz M. Reimani, Graec[ae] Linguae Professoris und Magnifici / Rectoris, wie auch M. Babatii, Kneiphoffischen Diaconi, Lizentz erthei-/let, den Titulum Licentiati anzunehmen, ungeacht er nicht publice / were renunciiret worden. Den es were auch in andern Facul-/thäten gebräuchlich, daß wenn sie nur pro gradu disputiret, Man / Ihnen den titul concediret, dessen er ein Exempel an Licentiat Be-/ckers, Med[icinae] Professoren, anführete. Haben also Movius und Mylius / solchen Titul geführet, der Ihnen vom D. Behmen und allen andern / willigst gegeben worden. /

§5. Alß Movius nach der disputation nach Hause reisete, / nimbt Ihm Movius vor, die Argumenta D. Mislentae recht zu / widerlegen, ⌈und schickt sie dem Mislenta zu[409]; der aber Ihm deß-/wegen vor einen pertinacem schickt und seine pertinacia Ihm höchst / verweiset, und daß er sich auß seiner disputation de Efficatia / verbi Dei besser belehren solle. Darauff
[340r] wieder eine Unfreunt-//liche Antwort erfolget, dabey er die Notas auch mitgeschickt über die / Theses der gedachten disputation, die ihm Movio, alß impiae blasphemae / hereticae vorkahmen. Selbiges Schreiben schickt Movius an einen gutten / Freundt, der diese notas andern communiciret, daß also Mislenta ehe / solchs von Andern erfähret, alß von Ihm selbst: dadurch erhielte Movius / den Mislenten, auch Laurentium Crügerum, den damahls gewesenen Respon-/denten in der überschickten disputation zu Feinde, die wieder ihn / schrieben undt jener nennt Movii Meinunge haereses innovatas. Und / alß D. Mislenta die 13. disputation seines *Manualis* [*Prutenici*] hielte, sta-/chelte Er auff Ihn, zwar ohne beybringung des Nahmens, Ihn / einen Schismaticum nennende. /

§6. Movius protestiret, dawieder schreibet eine Confession / und schickte selbige mit beyfügung, wie unchristlich man hier / mit Ihm verführe, an die Theol. Facultäth in Jena und Witten-/berg. Die Jenische Facultäth, un-

⌈...[409] *MSB abs.*

disputavimą Mislenta akcentavo pirmuosius punktus, o kitus nustūmė šalin. Pabaigoje dr. Mislenta maloniai padėkojo Movijui už argumentų susilpninimą, pasveikino jį su naujomis garbingomis pareigomis; tai padarė ir visi magistrai, profesoriai ir daktarai.

§4. Kitą dieną dr. Joh. Behmas, Teologijos fakulteto dekanas, dalyvaujant mag. Reimanui, graikų kalbos profesoriui ir Magnificencijai rektoriui, taip pat mag. Babatijui, Knypavos diakonui, suteikė jam, Movijui, licenciją priimti licenciatą, nors jis nebuvo viešai paskelbtas. Mat ir kituose fakultetuose įprasta, kad jeigu disputuojama tiktai dėl laipsnio, tai titulas suteikiamas, ir kaip pavyzdį jis pateikė medicinos profesoriaus licenciatą. Taigi Movijus ir Mylijus turėjo šitą titulą, jiems noriai suteiktą dr. Behmo ir visų kitų.

§5. Po disputo grįžęs namo, Movijus nutarė dr. Mislentos argumentus rimtai paneigti ir tai nusiuntė Mislentai. Tačiau tas dėl to išvadina jį užsispyrėliu ir dėl jo užsispyrimo labai jį išbara, kad iš savo disputo jis turįs geriau pasimokyti apie Dievo žodžio veiksmingumą. Po to ateina dar vienas
[340r] nedraugiškas // atsakymas kartu su pastabomis apie minėto disputo tezes, kurios jam, Movijui, pasirodė kaip nedori eretiški piktžodžiavimai. Tą raštą Movijus nusiunčia vienam geram draugui, kuris tas pastabas perduoda kitam, taip, kad Mislenta apie tai anksčiau sužino iš kitų, o ne iš jo paties. Per tai Movijus įsigijo priešų – Mislentą, taip pat Laurentijų Crügerį, anuomet buvusį respondentą tame dispute, – kurie rašė prieš Movijų ir vadino jo teiginius atnaujintomis erezijomis. Ir kai dr. Mislenta dalyvavo tryliktame dispute dėl savo *Prūsiško [vadovėlio]*, jis jam įgnybo, tiesa, nepaminėjęs pavardės, bet pavadinęs jį schizmatiku.

§6. Movijus protestuoja, prieš tai parašo tikėjimo išpažinimą ir jį nusiunčia į Jenos ir Vitenbergo teologijos fakultetus, kartu pridūręs, kaip nekrikščioniškai su juo elgiamasi. Jenos fakultetas, nors nepasmerkė Movijaus nuomonės,

geacht sie seine Meynung nicht ver-/damete, hette dem Movio verwiesen, daß er einen alten The-/ologen seinen Praeceptoren D. Mislenten so fort, daß er einen oder / andern Philosophischen Terminum nicht eben in vigore Philosophico / gebraucht und der Ihm hierin eine Freyheit genommen, so fort / einer Impietäth und Ketzerey zu beschuldigen, auch also wolte er / in einigen dem Rathmanno, mit dem die Professores so viel zu dis-/putiren hetten, beystehen wolte, einen Schein geben dürffen. Die / Theologische Facultäth aber in Wittenberg ist sehr woll mit der Con-/fession des Movii content gewesen, nur daß sie doch darin, alß ei-/nen Irrthumb notiret, daß Movius gesagt hatt: Verbum internum, / quod Deus in cor Ministrorum loquitur, esse Deum ipsum. Auch hiel-/ten sie dieses vor eine Neue Redens-art: Dicitur Verbum exter-/num·miraculose per modum Creationis a Deo fuisse prolatum. Diese / Wittenbergische Censur übergiebt Movius der Facultäth und erbie-/tet sich zur güttlichen Composition. /

§7. Mislenta aber will nicht von der Composition hören, der / Ihm nicht nur den Titulum Licentiati denegiret, sondern Ihn auch / nicht will vor einen Bruder in Christo halten, auch da nach Ab-/sterben Georgii Mylii Mislenta pro Professione Ordinaria disputiret, / hatt Er Mislenta Movium darin mit Worten angestochen, Ihn ei-/nen Novatorem, Turbatorem in Vicinia, einen Fanaticum gescholten. / Dieser brachte auch den D. Behmen auff seine Seite, daß Ihm / auch darauff den Titul Licentiati nicht geben wollen. /

§8. L. Movius lest seine Confession in deutscher Sprache / durch den Druck außgehen, macht dabey einen Anhang. D. Calovijus [! D. Corvin[us]] / zu Dantzig prediget dawieder; deßwegen L. Movius einen / Tractat schreibet,
[340v] den er nennet: *Eine gründliche Verantwortung // auff die Schmeh-Schrifft D. Coelestini Mislentae Theologiae Professoris, die / er seinem Manuali Prutenico auß Hoch-Muth, stylo plane novo ac Magi-/strali hatt einverleiben wollen.* Dabey er Einen Anhang, *Kurtzen Inhalt* genant, beygefüget, darin er D[octores] Behm, Mislentam, Corvinum / sehr hart angreifft. Doch wolten einige Prediger in Dantzig des Movii / sich anehmen, die liessen ein Büchlein außgehen unter diesem Titul: */ Censura undt Bedenckens-Copia der Theologischen Facultäth zu Rostock, / die Bücher des S[eeligen] H[errn] Arends und M. Rathmanni anregend, wobey 12 / greuliche Irrthümber, so von den Königsbergischen zween Censoren D. Johann / Behm und Caelestino Mislenta außgestreuet, entdecket worden: nebst / wiederholung der Wittenbergischen*

vis dėlto jam prikišo, kad jis apkaltino seną teologą, savo preceptorių dr. Mislentą vieną ar kitą filosofinį terminą pavartojus ne filosofine prasme ir leidus sau apkaltinti jį bedievyste ir erezija, taip pat jis norėjęs palaikyti Rathmanną, su kuriuo profesoriai turi tiek daug disputuoti. O Teologijos fakultetas Vitenberge Movijaus tikėjimo išpažinimu buvo labai patenkintas, tiktai kaip klaidą nurodė tai, jog Movijus buvo pasakęs, [kad] vidinis žodis, kurį Dievas į ministrų (tarnų) širdis taria, yra pats Dievas. Taip pat jie laikė nauju šitą posakį: sakoma, kad išorinis žodis stebuklingai kūrimo būdu Dievo buvęs ištartas. Šitą Vitenbergo recenziją Movijus perduoda fakultetui ir siūlo geranorišką sutarimą.

§7. Tačiau Mislenta nenori girdėti apie sutarimą, jis ne tik neigia jo licenciato titulą, bet ir nenori jo laikyti broliu Kristuje, taip pat, kai mirus Georgijui Mylijui, disputuoja dėl ordinariato, jis, Mislenta, žodžiais užsipuola Movijų, išvadina jį pramaniūgu, kurstytoju kaimynystėje, fanatiku. Jis patraukė į savo pusę ir dr. Behmą, tad tas taip pat nenorėjo pripažinti jo licenciato titulo.

§8. Licenciatas Movijus, pridėjęs priedą, išspausdina savo tikėjimo išpažinimą vokiečių kalba. Dr. Calovijus [! dr. Corvinas] Dancige jam prieštarauja, todėl licenciatas Movijus parašo traktatą ir pavadina jį šitaip: *Išsamus atsa-*
[340v] *kymas // į teologijos profesoriaus dr. Coelestino Mislentos šmeižikišką rašinį, kurį jis iš pasipūtimo norėjo įtraukti į savo Prūsišką vadovėlį, parašytą visą nauju stiliumi ir mokslingą.* Prie to jis prideda priedą, pavadintą *Trumpu turiniu*, kuriame labai aršiai užsipuola daktarus Behmą, Mislentą, Calovijų [! Corviną]. Tačiau keli pamokslininkai Dancige panoro pasirūpinti Movijumi, jie išleido knygelę pavadinimu: *Rostoko teologijos fakulteto recenzija ir kopija svarstymo apie palaimingojo pono Arendo ir mag. Rathmanno knygas, kur rasta 12 siaubingų klaidų, paskleistų dviejų Karaliaučiaus recenzentų – dr. Johanno Behmo ir Caelestino Mislentos, kartu su pakartojimu Vitenbergo*

Censur H[errn] Casparo Movio ⌈S[acrae] Theol[logiae][410] */ Licentiato ertheilet*[128], worauff die Theologi zu Königsberg nichts geant-/wortet. /

§9. Allein M. Cimdarsus, der Inspector Secundarius Alumnorum / Electoral[ium], machte sich an L. Movium durch Anhetzung, wie L. Movius / in *Mislenta Tyranno* in P[rae]fatione bezeuget, das D. Mislentae, der diesen / Movium in einer Schrifft sehr unhöfflich tractiret, dawieder L. Mo-/vi[us] ein Buch drucken lassen unter dem Titul: *Furens Bohemi et Mi-/slentae Pseudo Evangelismus*[129], worin Er Ihnen remonstriret, wie Cimdar-/sus Ihn mit 46 Lästerungen angegrieffen, und wie sie solche Dinge / zuliessen, darauff Ihm die Theologi auch nichts geantwortet. /

§10. Hierauff gerieth L. Movius in einen Streitt, auch mit sei-/ner Gemeine zu Cauen, wobey dieses mercklich, was Movi[us] in der / *Apologia* A[nn]o 1634, edita p. 74 gedencket, auch allerdings G[eorg] Colbi[us] in der / Deduction-Schrifft pag. 42 nicht verleugnen kan, daß das V[enerabile] Consistorium / zu Königsberg, worin D. Behm undt D. Mislenta die Vornehmsten / waren. Eben zu der Zeit, da L. Movius zu Cauen war, auff blo-/sses Angeben der Cauner, altera parte non citata, non audita, non convic-/ta, nullis adhibitis admonitionis gradibus den Dienst vor Vacant / erkläret, auch darauff einen Nahmens Sperber examiniret, ordi-/niret und nach Cauen vor einen Pfarrern an des L. Movii stelle / geschickt. Alß die Cauner mit dem Sperber nach Hause reise-/ten, begegnete sie L. Movius Sieben Meil von Königsberg und / bittet sie zurückzukehren, Er wolte sich verantworten [!][411]. Aber die / Cauner fuhren fort. Alß L. Movi[us] nach Königsberg kam, hielte Er / beym E[hrwürdigen] Consistorio an, daß Sperber möge revociret und er in sein / Ambt restituiret werden. Es ward Ihm aber solches schlechterdin-/gs abgeschlagen. Also muste L. Movius zu Königsberg alß im / Exilio sich auffhalten, da denn viel vornehme Leute mit diesem / Mann ein Mittleyden hatten, aber Ihm wenig helffen konten. /

§11. Die Theologi zu Königsb[erg] D. Behm und Mislenta strengen / wieder L. Movium eine Criminal-Clage an, ratione Criminis Falsi, daß er einen Titul Licentiati angenommen, da er doch nicht publice sey / proclamiret worden.
[341r] Strengen auch eine Klage wieder Ihn an // ratione plurimarum iniuriarum. Jene wurden fortgesetzt, undt L. Mo-/vius wurde, biß er Caution, die er Stipulata manu gethan, de Iudicio [!][412] / sisti ac iudicatum solvi arrestiret.

⌈...[410] *MSB abs.*

recenzijos, duotos teologijos licenciatui ponui Casparui Movijui[128]; į tai teologai Karaliaučiuje nieko neatsakė.

§9. Vien tiktai mag. Cimdarsas, kurfiursto alumnų antrasis inspektorius, užsipuolė licenciatą Movijų pakurstytas dr. Mislentos, kaip teigia licenciatas Movijus savo knygos *Mislenta tironas* įvade, o jis savo rašinyje Movijų puola labai šiurkščiai, tad Movijus protestuodamas išleido knygą pavadinimu: *Nirtulingas Čekų ir Mislentos pseudoevangelizmas*[129], kurioje jiems priekaištauja, kaip Cimdarsas jį užsipuolė 46 užgaulėmis ir kaip jie leidę tokius dalykus; į tai teologai jam irgi nieko neatsakė.

§10. Po to prasidėjo licenciato Movijaus nesutarimai ir su savo parapijos bendruomene Kaune. Ir čia įsidėmėtina tai, ką Movijus mini *Apologijoje* (p. 74) 1634 metais, taip pat ir Georgas Colbijus negali paneigti savo dedukciniame rašinyje, p. 42, kad gerbiamoji Karaliaučiaus konsistorija, kurioje dr. Behmas ir dr. Mislenta buvo solidžiausi vyrai, kaip tik tuo laiku, kai licenciatas Movijus buvo Kaune, remdamasi vien tik kauniečių skundu, nors antroji šalis nebuvo pakviesta, išklausyta, įtikinta, nepasinaudota jokiais įspėjimo žingsniais, paskelbė jo vietą laisva, taip pat egzaminavo tokį Sperberį, paskyrė ir išsiuntė jį į Kauną kunigu vietoj licenciato Movijaus. Kai kauniečiai su Sperberiu keliavo namo, licenciatas Movijus susitiko su jais už septynių mylių nuo Karaliaučiaus ir prašė juos grįžti – jis buvo pasiryžęs apsiginti. Bet kauniečiai išvyko. Atvykęs į Karaliaučių Movijus kreipėsi į gerbiamą konsistoriją, kad Sperberis būtų atšauktas, o jis grąžintas į savo tarnybą. Bet jo prašymas buvo paprasčiausiai atmestas. Tad licenciatas Movijus turėjo gyventi Karaliaučiuje lyg tremtyje, nes nors ir daug iškilių žmonių jį užjautė, bet mažai tegalėjo jam padėti.

§11. Karaliaučiaus teologai dr. Behmas ir Mislenta apskundžia licenciatą Movijų dėl baudžiamosios bylos, remdamiesi melagingu kaltinimu, kad priėmė licenciato titulą, nors nebuvo viešo paskelbimo. Taip pat skundė jį, //
[341r] remdamiesi daugeliu neteisybių. Skundai tęsėsi, ir licenciatas Movijus buvo areštuotas, kol sąžiningai pasižadėjo dalyvauti visame bylos nagrinėjime ir sutikti su nuosprendžiu. Dr. Mislenta dar siekė, kad Movijui nebūtų leista

[411] *MSA scr. err.:* verarworten. [412] *Scr. err.:* Iudcio.

D. Mislenta wolte noch, daß er nicht / solte beherberget werden[nn(174)]. Alß die Injurien-Klage fortgesetzt wurdt, / führet L. Movius zugleich seine Reconventione Klage, da wie er war auffs / Landts-Verweisung angeklagt, Er seine zugenötigte Gegner wieder also an-/klagte, urgirte[413], sie solten auch Caution thun. Die Action aber blieb beste-/ken, weil, wie Movius will, Ihme Mislentae übel bewust war. Wegen / der andern Action wurdt L. Movius a Crimine falsi absolviret. Doch wurd / Ihm der Titul Licentiati aberkant. Movius appelliret ans Hoff-Gericht. In / werender Zeit reiset L. Movi[us] auff Concession Senat[us] Academ[ici] in Deutschland, / nimbt zu sich seine *Apologie*. Meint, da Hülff und Rath zu suchen. In / Dantzig wird er woll auffgenommen, aber man rieth Ihm, er solte die / *Apologie*, umb den Streitt nicht mehr zu erregen, nicht drucken lassen, / Sie wolten sich interponiren. Welches auch geschah; aber auff solche / Interposition ist keine Antwort erfolget. Immittelst wird dem Licentiato / Movio der Titul Licentiati beym Hoff-Gericht zugesprochen. Darauff die Theologi / an den Königl. Hoff appellirten. Unter dessen versuchte man, ob man die-/se streitende Partheyen vertragen könte; solches aber nicht angeben wolte, / weil Lic[entiat] Movius seinen Schaden und Expensen refundiret, anderweit be-/fordert, eines haereseos entweder sich convinciret oder absolviret wissen wolte. /

§12. Die Herr[en] Ober-Räthe gaben ein Commission-Schrifft an Einige der / Ministeralen, die in ihrer gegenwart den L. Movium einer Ketzerey con-/vinciren solten. Alß das die Theologi höreten, protestireten sie dawieder, / fürwendende: die H[erre]n Ober-Räthe gingen zu weit, daß sie sich des / Religions-Streitt annehmen wolten. Und kunten sie auch nicht die Com-/missiarios annehmen, weil Sie parteyisch weren. Also ging das Werck / nicht fort. Es wurdt eine Commission fundiret, wo sich L. Movius / erkleret, nach der Instruction von den Ober-Räthen, daß er die Sachßi-/sche Decision annehmen wolte: Allein es schiene, ob hetten die Commis-/sarii nicht lust, diese Sache zuvertragen. In werender Zeit sprach / daß Königl. Hoff-Gericht den L. Movio den Titul Licentiati zu. L. / Movi[us] kriegte aber einige neue Antagonisten, nembl[ich]: M. Sperber / von Kauen schrieb auch wieder Ihn. Es schrieb auch das Dantziger / Ministerium zu seiner bekrenckung an das Ministerium in Königsberg; / wie daß Sie sich nicht zur

[nn(174)] Mislenta in Movio Haeretico p. 2. Movi[us] in Apolog. in Praefat. p. 3.
[Mislenta, Coelestinus, Movius Haereticus: oder der Erste Tractat Casparo Movio entgegen gesetzt, Elbing, 1637.]

apsigyventi[nn(174)]. Kai teismas dėl įžeidimų buvo tęsiamas, licenciatas Movijus tuo pačiu pateikė antiieškinį, o kai jam grėsė būti išvytam iš šalies, jis vėl apkaltino savo priverstinius priešininkus, reikalavo, kad jie irgi duotų įžadą. Bet kaltinimas liko, kadangi, kaip tvirtina Movijus, Mislenta buvo priešiškai nusiteikęs jo atžvilgiu. Kitame procese licenciatas Movijus buvo išteisintas nuo kaltinimo melu. Tačiau licenciato titulas iš jo buvo atimtas. Movijus padavė apeliaciją rūmų teismui. Tuo laiku licenciatas Movijus akademijos senato sutikimu keliauja į Vokietiją pasiėmęs su savimi savo *Apologiją*. Tikisi ten rasti pagalbos ir patarimų. Dancige jis priimamas gerai, bet jam patariama neduoti spausdinti savo *Apologijos*, kad ginčo nepakurščius dar labiau, – jie norėjo patys įsikišti. Tai ir įvyko, bet į šitą kišimąsi nebuvo jokio atsakymo. Tuo metu rūmų teisme licenciatui Movijui buvo pripažintas licenciato titulas. Tada teologai padavė apeliaciją rūmų teismui. Tuo tarpu pabandyta, ar nebūtų galima besiginčijančių šalių sutaikyti; tačiau to nesisekė pasiekti, nes licenciatas Movijus reikalavo atlyginti žalą ir teismo išlaidas, taip pat arba pateikti įrodymų, arba išteisinti dėl erezijos.

§12. Ponai vyr. tarėjai įteikė komisijos raštą keliems ministerialams, kurie jų akivaizdoje turėjo įrodyti, kad licenciatas Movijus yra eretikas. Tai išgirdę, teologai užprotestavo, sakydami: ponai vyr. tarėjai eina per toli norėdami imtis religinio ginčo. To negalėtų imtis ir komisarai, nes jie būtų šališki. Tad reikalas įstrigo. Buvo įkurta komisija, kurioje licenciatas Movijus pagal tarėjų nurodymą pareiškė, kad jis nori priimti saksų sprendimą; tačiau atrodė, kad komisarai neturi noro išspręsti šitą bylą taikiai. Šituo laiku karališkasis rūmų teismas licenciatui Movijui pripažino licenciato titulą. Tačiau licenciatas Movijus įgijo keletą naujų priešininkų – būtent mag. Sperberis iš Kauno taip pat ėmė rašyti prieš jį. Taip pat Dancigo ministerija parašė Karaliaučiaus ministerijai dėl jo įžeidimo: neva ne ji pati pasisiūliusi įsikišti,

[413] ur- *corr. ex illect.*

Interposition angebothen, sondern er het-/te es gesucht. L. Movius antwortet hierauff. Daß Ministerium aber / in Dantzig lest darauff eine Depulsion-Schrifft außgehen. /

§13. Zur selben Zeit schrieb auch D. Mislenta einen Tractat wie-/der L. Movium, dessen Titul war: *Movius haeretic[us]*[130], worin er verspricht, noch / außzugeben *Movium hypocritam et Movium falsarium*. Ant-/wortete auch zugleich auff die Censuren, die Movius vor sich inter-/pretirte. Movius hielte beym Senatu Academico an, Sie möchten D. / Mislentam dahin halten[414], daß Er Ihn des Haereseos coram Senatu / Academico convincirte, so wolte er revociren und sich selbst publice / refutiren, darauff aber nichts erfolget. //

[341v] §14. Movius schlegt darauff eine Retorsion ans schwartze Brett. Mi-/slenta fahret fort und lest den *Movium haereticum* drucken, worüber viel / vornehme Leute sich sehr gestossen, daß man mitt dem Movio so bitter / und unfreundtlich umbginge. Movius antwortet auff die Schrifft / des Mislenta, die er der vorgedachten Censuren wegen hatte außge-/hen lassen in einem Tractat *Mislenta Tyrannus*, A[nn]o 1637 in Elbing / gedruckt: das ist außführliche Behauptung, daß D. Caelestin Mi-/slenta am Auctore dieser Schrifft grosse und vielfältige Tyranney in / Preussen die Zeit hero verübett hatte. Und annoch verübet, in dem / Er Ihn 1. der gestalt an Ehr und glimpff in seiner jüngsten[415] / Cart antastet, daß er auß Ihm gar einen Infamem und Malefi-/cum machen will; 2. in dem er Ihn nec citatum, nec auditum / nicht allein auß dem Dienst[416] gehoben und mit Weib und Kindern ins / Elend verstossen, sondern auch solche unverantwortliche Thatt mitt / des Sperbers Kaunischen Miedlings Ehrenwürdigen undt unwahr-/hafften Vortrab nachmahls iustificiren wollen; 3. in dem Er Ihn / wie einen Buben an Leib und Leben peinlich umb eines leydigen / Tituls willen angeklaget, dabey re et corpore arrestiret, den Process / fürsetzlich fast gantzer 5 Jahr geschleppet und ihn [!][417] solcher massen umb / seine Substantz gebracht; 4. In dem Er Ihn Eigenthättlich absq[ue] Senatus / Theol[ogici] Consulto für einen verfluchten, verdambten, Gottlästerlichen, Schwengfeldischen, Osiandrischen, Weigelianischen, Calvinischen und Rathmanni-/schen Kätzer undt Schwermer in offentlicher Schrifft für dem Ange-/sicht Gottes und seiner Kirchen mit vollem Munde anklaget undt / außruffete und solches durch allerhand unehrbare Brieffe, alß / durch Sophistische Vermischung, mancherley

[414] *MSB:* anhalten [415] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 575.

o jis ją paprašęs. Licenciatas Movijus į tai atsakė. Tačiau Dancigo ministerija tada išleido ištrėmimo raštą.

§13. Tuo pačiu laiku ir dr. Mislenta parašė priešišką Movijui traktatą, kurio pavadinimas buvo *Movijus eretikas*[130], ir jame jis pažadėjo dar išleisti *Veidmainiui ir klastotojui Movijui*. Kartu atsakė ir apie recenzijas, kurias Movijus interpretavo kaip sau palankias. Movijus kreipėsi į akademijos senatą, kad jie dr. Mislentą paakintų akademijos senato akivaizdoje apkaltinti jį erezija, tada jis norėjo tai paneigti ir save patį viešai apginti, tačiau nieko tokio neįvyko. //

[341v] §14. Movijus prikala paaiškinimą skelbimų lentoje. Mislenta nenurimsta ir atiduoda spausdinti savo *Movijų eretiką*, dėl ko labai pasipiktino daug iškilių žmonių, kad su Movijumi elgiamasi taip skaudžiai ir nedraugiškai. Į Mislentos rašinį, kurį jis išleido dėl minėtų recenzijų, Movijus atsako traktatu *Mislenta tironas*, kurį išspausdino 1637 metais Elbinge: tai išsamus įrodinėjimas, kad dr. Caelestinas Mislenta Prūsijoje tuo laiku smarkiai ir visaip tironizavo šio rašinio autorių. Ir iki šiol tironizuoja: 1) tiek puola ir žemina jo garbę ir orumą savo paskutiniame rašinyje, kad iš jo nori padaryti nedorėlį ir nusikaltėlį; 2) ne tik neapklausus, neišklausius išmetė iš tarnybos ir su žmona ir vaikais įstūmė į vargą, bet ir šitokį neatsakingą poelgį kartu su kauniečio samdinio Sperberio kunigais melagingu puolimu vėliau panoro dar ir įteisinti; 3) lyg kokį vaikigalį padavė į teismą dėl teisėto titulo, dėl smulkmenų siekdamas atimti laisvę ir gyvybę, suvaržė turtą ir laisvę, tyčia vilkino procesą beveik visus 5 metus ir šitokiu būdu atėmė iš jo egzistencijos pagrindą; 4) savavališkai, be Teologijos [fakulteto] senato sprendimo apkaltino ir visa gerkle apšaukė prakeiktu, šventvagišku, švenkfeldišku, osiandrišku, veigelišku, kalviniško ir ratmanišku eretiku ir paklydėliu viešame rašinyje Dievo ir jo Bažnyčios akivaizdoje, ir tai padaryta visokiais negarbingais laiškais, sofistinėmis pinklėmis, visokiais šiurkščiais poetiniais eilėraščiais ir tokiais baisiais tiek kitų autorių ir ypač

[416] *MSB:* Amte. [417] *MSA scr. err.:* ihm.

grobe Poetische Gedichte / und dermassen schreckliche Verkehrung, die[418] anderer Leute also in-/sonderheit Meiner Schrifften, daß der Himmel dafür erschwer-/tzen und die Erd erzittern möchte. Refutiret dabey alle Objektio-/nes des D. Mislentae und beweiset, daß Er, Movi[us], noch von kei-/ner Facultäth sey alß ein Kätzer verdamt worden. /

§15. D. Behm sah[419] woll, daß dem L. Movio zu viel geschah, / undt vergliech sich mit Ihm. Mislenta prosequirete seine Sache, die / an den Königl. Hoffe gediehe, da durch interposition gutter Freun-/de, der Advocatus Curiae die Sache vergliech, so vom König A[nn]o 1639 / confirmiret worden. Und hette Movi[us] einiger massen auß dem / Vertrag einige Satisfaction hoffen können, wenn er lenger ge-/lebet hette, aber er starb desselben Jahres umb Ostern und / also hörete der unsehlige streitt auff. /

§16. Doch war nicht so fort Friede in der Preuss. Luthe-/rischen Kirchen. Es ursachte einigen Wiederwillen der Streit, den / der Organist Michel Weida mit dem berümbten Stobaeo, Cantore in / Kneiphoff, vorhatte. Der ihm nicht allezeit wolte, wie ers begehrte, spielen. / Darauff Er Ihn
[342r] beym Pfarren des Orths verklagte. Daß verzog sich eine // weil, daß keine Harmonie unter diesen Musicis war. Der Organist schrieb / ein Tractätlein *Von der Göttlichen Unsichtbahren und von der irdischen undt / Sichtbahren Harmonie*. Carpirte, daß keine Lieb und Treue bey Jungen und / Alten zu finden. Und die Christliche Harmonie in lauter Zwietracht verwan-/delt were. In diesem Tractätlein bemerckt Stobaeus und nebst Ihm auch / einige Prediger, daß einige Redensarten darin frembd düncketen vor-/gebracht zu seyn; deßwegen vor dem Rath gefordert. Er verantwortete / sich zwar, allein die Geistligkeit hielten Ihn vor einen Weigelianer; urgir-/ten seine Entsetzung, oder sie wolten Ihn in den Bann thun, triebens / auch so lang, daß er vom Rath seines Diensts erlassen würde. Ward aber / doch endlich zur Lutherischen Communion angenommen. Alß solches unfreund-/liche Verfahren D. Dreyer hernachmals denen Ministerialib[us] zu Königs-/berg vorrückte und das Ministerium Ihn so sehr abschwärtste, ließ dieser / Weida A[nn]o 1651 ein Buch außgehen unter folgendem Titul[420]: *Wahrhaff-/tiger Bericht und Verantwortung Michael Weida, gewesenen Orga-/nisten im Kneiphoff auff die Ehrenrürige, Unchristliche, Unversöhnli-/che, Gottlose, Sathanische 121 Lügen-Scarteck des D. Mislentae, Colbii / und seines Anhangs, die sich das Dreystattsche Ministerium nennen.*[131] /

[418] *MSB:* wie. [419] *Corr. al. m. ex* sehr.

jo raštų iškraipymais, kad dangus turėtų pajuoduoti ir žemė sudrebėti. Jis paneigia visas dr. Mislentos priekabes ir konstatuoja, kad jo, Movijaus, dar joks fakultetas nėra paskelbęs eretiku.

§15. Dr. Behmas gerai matė, kad dėl Movijaus nueita per toli, ir su juo susitaikė. Mislenta toliau varė savo liniją, byla pasistūmėjo į priekį karaliaus rūmuose, kur, įsikišus geriems draugams, kurijos advokatams, buvo sudaryta taikos nutartis, kurią 1639 metais karalius patvirtino. Iš šitos nutarties Movijus būtų galėjęs tikėtis tam tikros satisfakcijos, jeigu būtų gyvenęs ilgiau, bet tais pačiais metais apie Velykas jis mirė. Šitaip baigėsi šitas nelaimingas ginčas.

§16. Tačiau ramybės nebuvo Prūsijos liuteronų bažnyčioje. Tam tikrą nepasitenkinimą sukėlė vargonininko Michelio Weidos ginčas su Knypavos kantoriumi Stobaejumi. Tas ne visada norėjo groti taip, kaip jis norėjo. Tad
[342r] jis apskundė jį vietos kunigui. Kurį laiką nebuvo // harmonijos tarp šitų muzikų. Vargonininkas parašė traktatėlį *Apie Dieviškąją nematomą ir žemiškąją bei matomą harmoniją*. Sielojosi, kad neberasi meilės ir ištikimybės nei tarp jaunų, nei tarp senų. Ir krikščioniškoji harmonija esą virtusi vaidais. Stobejus ir kartu su juo keli pamokslininkai šiame traktatėlyje įžvelgė keletą įtartinai skambančių frazių, todėl buvo pareikalauta pasiaiškinti taryboje. Nors Weida pasiaiškino, tačiau dvasininkai palaikė jį Weigelio šalininku, pareikalavo atleisti jį arba ištremti ir tiek laiko nenurimo, kol taryba atleido jį iš tarnybos. Tačiau galų gale buvo priimtas į liuteronų bendruomenę. Kai dr. Dreyeris apie šitokį nederamą elgesį vėliau pranešė ministerijos ponams ir kai ministerija jį labai apjuodino, šitas Weida 1651 metais išleido knygą šitokiu pavadinimu*: Michaelio Weidos, buvusio Knypavos vargonininko, tikras pranešimas ir pasiteisinimas dėl 121 negarbingos, nekrikščioniškos, kerštingos, bedieviškos ir šėtoniškos melagystės knygiūkštėje, kuri išleista dr. Mislentos, Colbijaus ir jų šalininkų, save vadinančių trijų miestų ministerija*[131].

[420] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 580.

§17. Zur selbigen Zeit nam auch M. Hermannus Neuwald eine / sonderliche Meinung an, die da schiene der Meinung des Weigelii *de / substantiali Metamorphosi* gar nah beyzutreten. Den die Theologi auch / belangeten, der aber von Ihnen sich belehren ließ und die Meynung / also eine Neue und Streit-Ursachende zeitig verwarff. /

§18. Alß dieser Movianische Streitt in Königsberg wehrete, sa-/hen die H[err]en Reformirten dem Spiel so zu, daß sie doch auch Ihr Auffneh-/men beobachteten. Alß A[nn]o 1629 der Tit[ul] Churf[ürst] Georg Wilhelm mit / einigen Reformirten Prediger Salomon Finck und M. Adamus Agricola / in Preussen kam, erhielten die Reformirten vom Churf[ürsten] ein Stück Ackers / hinter dem Schir-Hoff, unweit dem Jäger-Hause, dazu einige Refor-/mirten noch einen Platz erkaufft, daß der gantze Platz die Capacitaeth / eines volkommen Kirchhoffs hette, darüber sie eine sonderliche Frey-/heit erhielten, dabey sie vom Ober-Burggraffen solten geschützet wer-/den. Dawieder vielfältig von den dreyen Städten, insonderheit von der / Geistligkeit in den Städten und von der Landschafft gemurmelt, pro-/testiret und gehandelt wurde. Es gediehe auch die Sache an den / Königl. Hoff, daß der König Sigismund[us] III., dem beygebracht worden, / ob suchten die Reformirten eine Kirche undt ein[421] Gottesdienst da auff-/zurichten, deßwegen an den Churfürsten schrieb, daß er doch keine / neue Religion einführen und auch diesen Kirchhoff nicht dem Lan-/de zum wiederwillen Leyden, weil die Reformirten in den Kirch-/hoffen der Stadt woll konten begraben werden. Es behielten aber / die Reformirten den Platz, und berichtete der Churfürst, daß es / nicht gemeint were, eine Kirche zu bauen, noch einige Devotion / oder Predigt zu halten, sondern bloß allein die Todten zu begraben. Darauff A[nn]o 1640 die Churfürstl. Princessinen, Loysa Charlotte / und Hedwig Sophia Geschwiestere, diesen Platz mit einer Maur / umbgeben liessen. Und
[342v] haben auch endlich die Land-Räth und die // Ritterschafft dahin condescendiret, daß der Platz zum Kirchhoff / der Reformirten und der Ordinarien Iurisdiction bleiben möchte. / Zur selben Zeit nahmen die Reformirten hefftig zu und waren nicht / nur zu Königsberg, sondern auch zur Memel und Pillaw Refor-/mirte Prediger, undt wurden auch in die Aempter in Preussen / hin und wieder Reformirte Bediente gesetzt. Welches denen Land-/ständen und denen Ministerialib[us] in Königsberg zu queruliren An-/laß gabe. Umb so viel mehr, weil einer der Reformirten Prediger / wieder den Exorcismum

[421] *MSB abs.*

§17. Tuo laiku ir mag. Hermannas Neuwaldas persiėmė keistomis pažiūromis, kurios atrodė labai artimos Weigelio [pažiūroms] dėl substancijos metamorfozės [*de substantiali Metamorphosi*]. Teologai ir jam iškėlė bylą, bet jis leidosi jų pamokomas ir laiku atsisakė tų pažiūrų, keliančių naują ginčą.

§18. Vykstant šitam Movijaus ginčui Karaliaučiuje, ponai reformatai stebėjo šį žaidimą ir matė, kad ir jie patys stiprėja. Kai 1629 metais tituluotasis kurfiurstas Jurgis Vilhelmas atvyko į Prūsiją su keliais reformatais pamokslininkais, Salomonu Fincku ir mag. Adamu Agricola, reformatai iš kurfiurstо gavo žemės sklypą už Širo dvaro, netoli medžiotojų namo; keli reformatai dar nupirko žemės gabalą, tad visas plotas pasidarė gerų kapinių dydžio, ir jie tam gavo specialias teises, ginamas oberburggrafų. Prieš tai visaip murmėjo, protestavo ir veikė trys miestai, ypač tų miestų dvasininkija ir krašto luomai. Šitas reikalas pasiekė ir karaliaus dvarą – karaliui Zigmantui III buvo pranešta, kad reformatai neva ketina ten statyti bažnyčią ir laikyti pamaldas, todėl jis rašė kurfiurstui, kad jis naujos religijos neįvestų ir prieš viso krašto norą netoleruotų šitų kapinių, kadangi reformatai gali būti laidojami miesto kapinėse. Tačiau reformatai išlaikė tą sklypą, o kurfiurstas pranešė, kad ten neketinama nei bažnyčios statyti, nei kaip nors kitaip Dievo garbinti ar pamokslų sakyti, o ketinama vien tik laidoti mirusius. Vėliau, 1640 metais, kurfiurstiškosios princesės seserys Luiza Šarlotė ir Jadvyga Sofija pasirūpino šitą sklypą aptverti mūrine tvora. Galų gale nuteikė ir krašto tarėjus bei //
[342v] riteriją, kad šis sklypas liktų reformatų kapinėmis ir priklausytų jų teisėtai jurisdikcijai. Tuo laiku reformatų smarkiai gausėjo, ir ne tik Karaliaučiuje, bet ir Klaipėdoje bei Piliavoje buvo pamokslininkų reformatų, taip pat ir į aukštas pareigas šen bei ten Prūsijoje buvo priimti tarnautojai reformatai. Krašto luomams ir ministerijos nariams Karaliaučiuje tai davė akstiną protestuoti. Tuo labiau, kad vienas iš pamokslininkų reformatų kalbėjo ir rašė prieš egzorcizmą, neva tai [esanti] neteisybė. Tačiau tas dalykas, reformatams

hart geredet und geschrieben, auch daß / es Unrecht were. Welche Sache, alß die Reformirten den Streit-/faden nicht länger ziehen wolten, sich selbst verzehrte, das auch / also M. Levin[us] Poucheni[us] davon zu reden auffhörete. /

§19. Dieses[422] aber war dem Lutherischen Ministerio in Königsb[erg] ein[423] / grosser Wiederwill, was mit der Leiche des Salomon Fincken, / Reformirten Hoff-Predigers, damaln vorfiehle. Dieser Leiche ward / im Schloß im Reformirten Saal von M. Adamo Agricola eine Leich-/predigt gehalten und wurd unter dem Geleut aller Schloß-Klo-/cken undt Gefolge vieler Hoff-Bedienten, auch Vornehmen Leuten / auß allen dreyen Städten in die Löbnichtsche Groß-Hospitahl-Kir-/che, woselbst er vor dem Lutherischer Pfarrer gewesen, getragen, /. und vor dem Altar begraben worden. /

§20. A[nn]o 1632 ist die Tragheimsche Kirche fertig und den 24. / Octob[ris], den 20. Sontag nach Trinitatis von M. Stimero[424] eingewey-/het[425], dabey anfänglich ein Vicarius gehalten, nachmals A[nn]o 1636 / zum 1sten Prediger Joh[annes] Benedict[us] Reinhardi bestellet. A[nn]o 1643 / aber, weil sich die Gemeine vermehrete, ist der erste Caplan Wolf-/gangus Springer den 19. Nov[embris] introduciret worden. /

§21. A[nn]o 1633. War eine junge leichtfertige Metze, Bar-/bara genant, die sich zur Leichtfertigkeit von einem jungen Kerl / durch ein Fenster wegholen lassen. Nach dem sie 3 Tage ihr Leicht-/fertigkeit gebüst, kombt sie wiederumb durch dasselbe Fenster des / Nachts ein, giebt vor sonderliche Offenbahrungen, die sie so scheinbar / wuste vorzustellen, daß auch M. Stimer[us][426], Pfarr zu Löbenicht und / Consistorial-Rath mit Consens E. E. Consistorii solches alß ein Wunder / ⌈der Nach Welt[427] durch eine gedruckte Schrifft vorgestellet. Allein nach einigen Mo-/nathen hatt sich der Betrug selbst offenbahret, da sich die Bestie / unsichtbahr und davon gemacht. /

A[nn]o[428] 1636 hatt sich ein Huren-Sohn Johann Albrecht mit / Nahmen vor den Gott Vatter außgegeben; grobe Gottläster-/liche Glaubens Articul gestellet, viele Verblendungen mit der / Sonne undt Sterne vor den Augen vieler Leute gemacht. Alß / er nach offener Vermahnung solche Meinung nicht fahren lassen / [343r][429] wolte, ist er dem Weltlichen Gericht übergeben, da er auff 50 // Eheweiber, mit denen er zuthun gehabt, bekant, und demnach mit / dem Schwerdt getödtet, der Leib aber verbrant worden; davon an-/ders wo mit mehrerm. /

[422] *Corr. ex illect.* [423] *MSB abs.* [424] t *et* m *corr. al. m. ex illect.* [425] *MSB post h. v.:* worden. [426] m *corr. al. m. ex illect.*

nenorint toliau vynioti ginčo siūlo, nuslopo savaime ir net mag. Levinas Pouchenijus liovėsi apie tai kalbėjęs.

§19. Bet liuteroniškajai ministerijai Karaliaučiuje didelį apmaudą kėlė tai, kas dėjosi dėl dvaro pamokslininko reformato Salomono Fincko lavono. Šitas mirusysis buvo pašarvotas pilies reformatų salėje, mag. Adamas Agricola pasakė šermenų pamokslą ir, skambant visiems pilies varpams bei lydint daugeliui dvaro tarnautojų, taip pat garbingiems ponams iš visų trijų [Karaliaučiaus] miestų, jis buvo nuneštas į Lyvenikės špitolės bažnyčią, kur kadaise buvo liuteronų kunigu, ir palaidotas priešais altorių.

§20. 1632 metais baigta Tragheimo bažnyčia ir spalio 24 dieną, 20-tąjį sekmadienį po Trejybės, mag. Stimeras ją pašventino, ten iš pradžių laikytas vikaras, vėliau, 1636 metais, pirmuoju pamokslininku paskirtas Joh[annas] Benedictas Reinhardis. Bet 1643 metais, padidėjus bendruomenei, lapkr[ičio] 19 dieną įvesdintas kunigas Wolfgangas Springeris.

§21. 1632 metais jauna lengvabūdė mergšė, vardu Barbara, dėl savo lengvabūdiškumo jauno vaikino leidosi išviliojama per langą. 3 paras pasimėgavusi savo lengvabūdiškumu, ji per tą patį langą naktį vėl įsmunka atgal, prabyla apie stebuklingus regėjimus ir sugeba taip įtikinamai apie tai papasakoti, kad net mag. Stimeras, Lyvenikės kunigas ir konsistorijos tarėjas, su garbiosios konsistorijos pritarimu visa tai išspausdintu rašiniu praneša būsimoms kartoms kaip stebuklą. Tačiau po kelių mėnesių apgavystė atsiskleidžia pati, kai ta padraika išgaruoja ir išsinešdina.

1636 metais kekšės sūnus, vardu Johannas Albrechtas, vaizdavo esąs Dievas Tėvas, skelbė šiurkščias šventvagiškas tikėjimo nuostatas, daugeliui žmonių muilino akis manipuliuodamas saule ir žvaigždėmis. Kai po atviro įspėjimo šitokių dalykų nemetė, buvo atiduotas pasaulietiniam teismui, kuriam [343r] prisipažino turėjęs reikalų su 50 // ištekėjusių moterų, ir buvo nužudytas kardu, o kūnas sudegintas; apie tai kitur daugiau.

⌈...[427] *Scr. in sin m.* [428] *Prae h. v. err.* §22. [429] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs N.

§22.[430] Schrieb A[nn]o 1639 Ioannes Duraeus, ein Schottlandischer The-/ ologus an die Königsb[ergische] Theologische Facultäth undt invitirte Sie zur / Geistl[ichen] Brüderschafft. Weil aber damals die Landschafft mit den / Reformirten übel zufrieden war, kunte er nichts außrichten. /

§23.[431] A[nn]o 1640[432], d[en] 14. Martii geschah die erste Promotio Doctoralis* in / Superiorib[us] Facultatib[us]. Den[n] obgleich A[nn]o 1623, alß Georgi[us] Milius undt Casparus / Movius pro summis in Theologia gradib[us] disputiret haben, hatte sollen vorgehen, / wurd es doch gehemmet. Nun aber ging sie fort. Und ward unter dem / Rectorat D. Danielis Beckeri zum Doctor creiret M. Levin[us] Pouchenius, S[acrae] / Theol[ogiae] Professor, Petrus Olhafius, I. U. D. Professor in Dantzig, Daniel Becker, / Med[icinae] Licentiat; Johann Masius und Daniel Hamburgius Med[icinae] Doct[ores]. Im selbi-/gen Jahr d[en] 24. Sept[embris] geschahe abermahls eine Promotio Doctoralis undt ward / D. Theologiae M. Wilhelm Witzendorff Superintendens Bardovicensis, und blei-/bet diese Promotion im herrlichen Andencken im Lande wegen der sonderli-/chen Dinge, die in der Disputation des M. Witzendorff vorgangen. Dessen / Disputation war wieder die Reformirten gerichtet im Articul vom H. Abend-/mahl. Da selbst der Churf. Reformirte Hoff-prediger D. Joh[annes] Bergius scharff / opponirte, und haben beyde Part einen grossen Ruhm der Erudition undt / Eyfer in der Religion davon getragen. Wiewoll D. Bergius nicht aller / dings mit seinem Wiederpart contentiret zu seyn sich außließ. Er dis-/putirte auch mit D. Mislenta undt[433] D. Calovio, und daß in P[rae]sentz der / Königl. Commissarien. Allein die Lutherischen Theologi verfaßten sich in ih-/rer Verantwortung, daß D. Bergius alle Hoffnung zur Geistl. Brüder-/schafft oder Vereinigung der Reformirten mit den Lutherischen Kirchen / verlohren. /

In[434] diesem Jahr wurde die Sackheimische Lutherische Kirche / fertig, und war der erste Parochus M. Georgius Newschilling, so von D. / Levino Pouchenio introduciret worden. Dem auch A[nn]o 1656 ein Caplan / wegen der Menge der Zuhörer zugefüget, und vom D. Dreyer eingeleitet / worden. /

§24.[435] In diesem 1640sten Jahr bemerckete Man auch, daß die / Socinianer und neuen[436] Arianer im Churfr. Preussen sich hervorthaten. / Und war einer M. Valentin[us] Baumgart, von der Memel geburtig, der / rechte Arianische Hypotheses geführet[132]. Dem die Theolog[ische] Facultäth in /

[430] *Err.* §23. [431] *Err.* §24. [432] *MSB err.:* 1614. * -alis *al. m. corr. ex illect.* [433] *Al. m. corr. ex* mit.

§22. 1639 metais Joannas Duraejus, škotų teologas, parašė Karaliaučiaus teologijos fakultetui laišką, kuriuo kvietė puoselėti dvasinę brolybę. Tačiau jis nieko nepasiekė, nes tuo metu luomai su reformatais buvo piktuoju.

§23. 1640 metų kovo 14 dieną buvo suteiktas pirmasis daktaro laipsnis aukštuosiuose fakultetuose. Mat nors tai turėjo vykti nuo 1623 metų, kai Georgijus Milijus ir Casparas Movijus disputavo dėl aukščiausių teologijos laipsnių, vis dėlto tai buvo užgniaužta. O dabar pajudėjo. Rektoriaujant dr. Danieliui Beckeriui, daktaro laipsnius gavo mag. Levinas Pouchenijus, šventosios teologijos profesorius, Petras Olhafijus, abiejų teisių daktaras profesorius Dancige, Danielius Beckeris, medicinos licenciatas, Johannas Masijus ir Danielius Hamburgijus – medicinos daktarai. Tų pačių metų rugsėjo 24 dieną irgi suteiktas daktaro laipsnis ir teologijos daktaru tapo mag. Wilhelmas Witzendorffas, *Bardovicensis* superintendentas, ir šitas suteikimas šalyje paliko pagarbų atminimą dėl nepaprastų dalykų, įvykusių per šitą mag. Witzendorffo disputą. Šito disputo tema buvo nukreipta prieš reformatų nuostatą dėl Šv. Vakarienės. Labai aršiai oponavo kurfiursto rūmų pamokslininkas reformatas dr. Joh. Bergijus, ir abi šalys susilaukė didelės pagarbos dėl erudicijos ir meilės religijai, nors dr. Bergijus ir tikino nesąs patenkintas savo priešininku. Jis disputavo taip pat ir su dr. Mislenta bei dr. Calovijumi, ir tai vyko dalyvaujant karaliaus komisarams. Tačiau liuteronų teologai laikėsi savo įsitikinimų, taip kad dr. Bergijus prarado bet kokią viltį dvasiškai suartinti ar suvienyti reformatus ir Liuteronų bažnyčią.

Šitais metais baigta Zakheimo liuteronų bažnyčia, o pirmasis kunigas buvo mag. Georgijus Newschillingas, kurį įvedė dr. Levinas Pouchenijus. 1656 metais dėl klausytojų gausos prireikė kapeliono, kurį įvedė dr. Dreyeris.

§24. Šiais 1640 metais pastebėta, kad Prūsijos kurfiurstijoje ėmė reikštis sociniečiai ir naujieji arijonai. Ir buvo toks mag. Valentinas Baumgartas, kilęs iš Klaipėdos, kuris skelbė grynas arijonų hipotezes[132]. Karaliaučiaus teologijos fakultetas galų gale privertė jį atsiversti ir pažadėti mokyti ir tikėti pagal *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*. Bet paskui jis vėl atkrito ir perėjo į

[434] *Err.* §25. [435] *Err.* §26. [436] *MSB:* andere.

Königsb[erg] endlich dahin brachte, daß er revocirte und der *Augsburgischen / Confession* nach zu lehren und zu glauben versprach. Er ist aber doch / hernachmals wieder abgefallen undt Socianisch worden. Man obser-/virte auch, daß hin und wieder Socianische Bücher von Rackau undt / andern Orten außgeschickt worden, und begunten auch einige in / Königsberg heimliche Conventicula zu haben, deßwegen die Landstände / in Preussen sich beschweret, und zwar daß viele Vornehme Standts-/Personen solche
[343v] Lehr billigten und auch bekennten. Darauff ist // den 29. Octobr[is] A[nni] C[itati] ein Edict außgangen; darin allen Ambtleuten im / gantz Hertzogthumb gar ernstlich anbefohlen, die Socinianische Schrifften / ins Ambt zu lieffern, die Nahmen der Häuser und Höffe, wo solche / Conventicula geschehen, dem Landttherren oder Regiments-Räthen anmel-/den, damit wieder solche Leute gebührende Ahntung[437] geschehen möge. /

§25.[438] In diesem 1640sten[439] starb den 1sten Decemb[ris] der Tit[ul] / Churf[ürst] Georg Wilhelm, ein kluger Tapffermüttiger und Gnädiger / Fürst, dem in der Regierung nachgefolget sein einiger Sohn Fried-/rich Wilhelm. /

§26.[440] A[nn]o 1641 ward ein Landtag, da vielerhandt Sachen / vorgebracht wurden. Insonderheit wegen Ersetzung der Bistüm-/ber, wegen der Reformirten und ihrer Zunahm, ihre beforderung / in den Ehren-Aemptern, wegen der Kirchen-Visitation, wegen der / Arianer, der Röm. Catholisch[en] bittern Schrifften wieder die Luthera-/ner, wegen des Praesidis im Consistorio, daß der solte ein Preuss. / Edelman seyn, wegen der *Formula Concordiae*, wegen der Jesuiten. / Auff diesen Landtag kamen auch die Reformirten mit ihren protesta-/tionen ein, der sich unterschrieben Henrich Erbtruchses und Freyh[err] / zu Waldtpurg, Otto Wilhelm von Pudewels, die Burggraffen von / Dohna, 7 an der Zahl, Achatius von Kreytz, Albrecht Finck, Christoff / von Olsnitz[441], Hanns Georg Kuchmeister von Sternberg, die H[erren] Fincken / von Sehnen, Hasenburg, etc. etc. Die Verabscheidung des Landtags / war dieser:[442] /

Wegen der Kirchen-Visitation ist es nach unterschiedenen / Handlungen von Churfürstl. Seiten dahin resolviret, daß dieselbe bald / nach dem Landtage werckstellig gemacht werden solte; und kön-/ten sich die Drey Städte Königsberg davon nicht außschliessen. (Da-/wieder haben aber diese Städte protestiret, weil sie ein Wollbestal-/tes Consistorium hetten. Und Ihm

[437] *MSA corr. ex* Achtung; *MSB:* Ahndung. [438] *Err.* §27. [439] *MSB post h. v.:* Jahr.

socinizmą. Taip pat pastebėta, kad iš Rakovo ir kitų vietų retkarčiais siuntinėjamos socinistinės knygos ir Karaliaučiuje imtos rengti slaptos sueigos, todėl luomai Prūsijoje skundėsi, ir būtent dėl to, kad daug iškilių aukšto luomo asmenų šitokiam mokymui pritaria ir taip pat jį išpažįsta. Dėl to //
[343v] tų metų spalio 29 dieną buvo išleistas įsakas, kuriuo visiems valdininkams visoje kunigaikštystėje visiškai rimtai įsakoma socinistines knygas perduoti valdžiai, apie tuos namus ir dvarus, kuriuose vyksta tokios slaptos sueigos, pranešti krašto valdovui arba vyriausybės tarėjams, kad tokius žmones būtų galima deramai nubausti.

§25. Šitais 1640 metais gruodžio 1 dieną mirė tituluotas kurfiurstas Jurgis Vilhelmas, protingas, drąsus ir maloningas kunigaikštis, o jo valdymą perėmė vienintelis jo sūnus Frydrichas Vilhelmas.

§26. 1641 metais posėdžiavo landtagas, kuriame svarstyti įvairiausi dalykai. Ypač dėl vyskupijų, dėl reformatų ir jų gausėjimo, dėl jų skyrimo į aukštus postus, dėl bažnyčių vizitavimo, dėl arijonų, Romos katalikų piktų raštų prieš liuteronus, dėl konsistorijos vadovo, kad jis būtų Prūsijos bajoras, dėl *Santarvės formulės*, dėl jėzuitų. Į šitą landtagą atvyko ir reformatai su savo protestais, kuriuos pasirašė Henrichas, Truchsesų palikuonis, ir Waldtpurgo baronas [Heinrich Truchses von Waldburg], Ottas Wilhelmas von Pudewelsas, burggrafai von Dohnos, iš viso 7, Achatijus von Kreytzas, Albrechtas Finckas, Christoffas von Olsnitzas, Hannsas Georgas Kuchmeisteris von Sternbergas, ponai Finckai von Sehnenai, von Hasenburgai ir t. t., ir t. t. Landtago sprendimas buvo toks:

Dėl bažnyčių vizitavimo po įvairių svarstymų su kurfiursto atstovais buvo nuspręsta, kad to turi būti imtasi tuoj po landtago ir trys Karaliaučiaus miestai nuo to neatleidžiami. (Tačiau šie miestai prieš tai protestavo, nes jie turėję stiprią konsistoriją ir konsistorija jiems visada buvusi po ranka.) Ir vizitacijų instrukcija 1632 metams turi būti gauta į rankas dar tebevykstant landtagui,

[440] *Err.* §28. [441] *Corr. ex* Olsnich. [442] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 597.

auch daß Consistorium bey der / Handt were.)[443] Zu dem Ende solte die Visitationis-Instruktion de / A[nn]o 1632 noch in wehrenden Landtage vor die Hand genommen / werden, ob man dieselbe gewalt denen Revisoribus geben solte oder / nicht. Die Libri Symbolici, nach denen die Visitation anzustellen, / solten seyn die *Augsburgische Confession* und derer *Apologie*. Die / ⌈*Schmalca[l]dische [!] Articul*[444] sollen auch angenommen werden, nur daß / die Scommata weg bleiben. Die[445] *Formulam Concordiae* vor[446] ein Librum / Symbolicum anzunehmen, sey bedencklich, doch könne man es gesche-/hen lassen, daß die Landstände auf ihre Verantwortung die *For-/mulam Concordiae* in die Visitation ziehen. Die Adelichen Praesiden-/ten im Consistorio sollen nicht außgeschlossen seyn. Doch wolte / man die Hände ungebunden haben, daß entweder Ein von / Adel, oder sonst ein Doctor dazu bestellet würde, doch daß sie / mit dem ordentlichen Salario zufrieden seyn solten. Der / Reformirte Prediger zur[447] Memel solten bald revociret
[344r] werden. // Zur Pillau solte auch keiner gehalten werden. Der D. Bergius undt / Agricola solten nicht im Lande allezeit bleiben, sondern wenn der / Churfürst auß dem Lande ziehen würde, so wolte er sie mitneh-/men, daß man also auch wegen des Grundes, den Agricola / erkaufft, gesichert seyn könte. Was der Reformirte Prediger Gurski / intra privatos parietes [!][448] gethan, sey nicht mit des Churf[ürsten] willen / geschehen und es habe sich hinführo die Landschafft dessen nicht / zu befahren. Auff dem Reformirten Kirchhoff solte[n] keine Pre-/digten oder Leich-Sermones gehalten werden. Er solte auch nicht / erweitert werden. Es sey dann daß die Todten keinen Raum / darinnen hetten. Das Privilegium, welches der Churfürst Georg Wil-/helm darüber gegeben, könte man nicht cassiren. Den Reformirten / solt ihren Todten bey der Stadt zu begraben unverbothen seyn. Die / damahligen Officianten Reformirter Religion solten in ihren Aemp-/tern bleiben, aber hinführo solte es nach ⌈dem Lands-Privilegium[449] / gehalten werden. /

§27.[450] Hierauff wurd die Kirchen Visitation fortgesetzt[451]. Und / waren im Samlendischen Krayß nebst einem Hoff-Gerichts-Rath D. Abra-/ham Calovi[us] S[acrae] Theol[ogiae] Doctor et P[atres] im Natangischen D. Johannes Behm / nebst einem Landtrath. Im Oberlandt nebst einem Landtrath D. / Caelestin[us] Mislenta, Pfarrer im Kneiphoff.

[443] *MSB nesuskliausta :/: In MSB nicht eingeklammert.* ⌈...[444] *MSB:* Articuli Schamal-caldici. [445] *MSB abs.* [446] *MSB:* für.

kad būtų galima nuspręsti, ar suteikti įgaliojimus revizoriams, ar ne. Simbolių knygos, pagal kurias reikėtų rengti vizitacijas, turi būti *Augsburgo tikėjimo išpažinimas* ir jo *Apologija*. *Šmalkaldeno straipsnius* taip pat reikia imti, tik atkrenta pašaipos. Abejotina *Santarvės formulę* laikyti simbolių knyga, tačiau galima leisti luomams jų atsakomybe įtraukti *Santarvės formulę* į vizitacijas. Nereikia atmesti galimybės, kad konsistorijos prezidentu būtų bajoras. Tačiau norėta turėti laisvas rankas, kad juo būtų skiriamas arba kas nors iš bajorų, arba koks nors daktaras, tačiau jie turėtų būti aprūpinti derama alga. Klaipėdos pamokslininkas reformatas turi būti skubiai atšauk-
[344r] tas. // Piliavoje irgi nereikia tokio laikyti. Dr. Bergijus ir Agricola neturi būti visą laiką šalyje, o kai kurfiurstas išvyksta iš šalies, tai turėtų ir juos pasiimti kartu, taip pat reikėtų aiškumo dėl sklypo, kurį nupirko Agricola. Ką reformatų pamokslininkas padarė privačiai, tai įvyko ne kurfiursto valia ir dėl to luomams nėra ko nuogąstauti. Reformatų kapinėse neturėtų būti sakomi pamokslai ir gedulo kalbos prie mirusiųjų. Kapinės neturėtų būti ir plečiamos. Nebent mirusiesiems pritrūktų vietos. Dėl to duotos kurfiursto privilegijos būtų galima nenaikinti. Reformatams neturėtų būti uždrausta laidoti savo mirusiuosius prie miesto. Tuometiniai valdininkai, išpažįstantys reformatų religiją, turėtų eiti savo pareigas, tačiau nuo šiol turi būti laikomasi šalies privilegijos.

§27. Bažnyčios toliau buvo vizituojamos. Sembos apskrityje kartu su rūmų teismo tarėju pabuvojo dr. Abrahamas Calovijus, šventosios teologijos daktaras, Notangoje – dr. Johannas Behmas kartu su krašto tarėju. Oberlande kartu su krašto tarėju – dr. Caelestinas Mislenta, Knypavos kunigas.

[447] *MSB:* von der. [448] *Scr. err.:* parieter. ⌈...[449] *MSB:* den Landes privilegiis. [450] *Err.* §29. [451] *Corr. ex* fortgestellt.

[§28.][452] Damals wurden im Inster-/burgischen und Littawischen Aemptern einige Neue Kirchen ange-/legt. Auch erhielte die Königsb[ergische] Academie ihr ius praesentandi frey. /

§29.[453] Die Röm. Catholischen, vor welche Vladisla[us] IV. König / in Pohlen schrieb, begehrten und erhielten, daß Jesuiten möchten bey / der Catholischen Kirchen seyn. /

§30.[454] A[nn]o 1642 wardt die Churfr. Leiche beygesetzt undt / hielte der D. Bergius, der Reformirten Hofprediger, in der Luther-/schen Schloß-Kirchen die Leichpredigt; deßwegen von den Geistlichen / daselbst ein merckliches queruliren entstunde. /

§31.[455] Im selbigen Jahr schrieb den 26. April der Churfürst / an die Ober-Räthe und begehrte, daß eine freundliche Conferentz mit / beyderseyts Reformirten und Lutherischen Theologen möchte gehalten / werden, damit endlich offenbahr würde, obs in der That also we-/re, was die Lutherischen Theologi sagten, daß die Reformirten so / eine verdamliche und greuliche Lehre führeten. Die H[ere]n Oberräthe / möchten solches den Lutherischen Theologis vortragen und von ih-/nen die Erinnerung de modo procedendi vernehmen. Die Theologi / meineten: es were keines Disputirens nicht vonnöthen, weil auß / den Landts-Privilegiis und[456] Actis zur gnüge bekant, welche Religi-/on hie im Lande gelten solte. Jedoch ihren Gehorsam Ihr[er] Chur-/fürstl. Durchl. zu bezeugen, wolten sie sich in eine Conferentz //
[344v] einlassen. Doch mit diesen Conditionen: 1. Es müsten die Lutherischen / Theologi auff ihrer Seite einen so Mächtigen Arbitrum, Moderatorem und / Patronum haben, alß die Reformirten. 2. Eine Schrifftliche versicherung / für Gefahr, wenn man wieder die irrige Lehr hart reden möchte.[457] 3. / ein freyen sicheren Ort zur Conferentz, nemblich entweder daß Au-/ditorium Theologicum, od[er] daß Senatorium. 4. Ordnung, das beyderseyts / Meinungen schrifftlich, ohne Mental-Reservaten undt duppelt-/sinnige Außlegungen od[er][458] auff Schrauben gestellet würden, und / zwar in lateinischer Sprache. 5. Getreue und Geschickte / Notarios publicos et Iuratos. 6. Verheyssungen, daß in denen / Puncten, darüber man sich einigen möchte, die harten Phrases / und wiedrigen Meinungen solten außdrucklich getadelt, ver-/worffen und nimmer angenommen werden, jedoch daß die / selbe an den Auctorib[us] frey und offentlich zu straffen undt an-/dere dafür zu warnen, nach Erhei-

[452] *Err. abs.* [453] *Err.* §30. [454] *Err.* §31. [455] *Err.* §32. [456] *MSB:* et.

[§28.] Tuo metu Įsruties ir Lietuvos valsčiuose buvo pastatytos kelios naujos bažnyčios. Taip pat Karaliaučiaus akademija gavo teisę siūlyti [asmenis eiti dvasininko pareigas].

§29. Romos katalikai, kuriuos raštu užtarė Lenkijos karalius Vladislo[vas] IV, siekė ir pasiekė, kad prie katalikų bažnyčių būtų jėzuitų.

§30. 1642 metais buvo laidojamas kurfiurstas, ir dr. Bergijus, rūmų pamokslininkas reformatas, liuteroniškoje pilies bažnyčioje sakė laidotuvių pamokslą; dėl to kilo pastebimas dvasininkų nepasitenkinimas.

§31. Tais pačiais metais balandžio 26 dieną kurfiurstas rašė vyriausiesiems tarėjams, jog pageidauja, kad būtų surengta draugiška reformatų ir liuteronų teologų konferencija siekiant galų gale išsiaiškinti, ar tikrai yra taip, kaip teigia liuteronų teologai, kad reformatai išpažįsta tokį prakeiktiną ir baisų mokymą. Vyr. tarėjai turį apie tai informuoti liuteronų teologus ir išgirsti jų nuomonę, kokiu būdu tai padaryti. Teologai pareiškė: nesą jokio reikalo diskutuoti, nes iš šalies privilegijų ir aktų pakankamai žinoma, kokia religija čia šalyje turi teisę veikti. Vis dėlto norėdami paliudyti ištikimybę
[344v] Jo kurfiurstiškajai Šviesybei, jie sutiko dalyvauti konferencijoje. // Tačiau tik esant tokioms sąlygoms: 1. Liuteronų teologai turėtų turėti tokį pat stiprų arbitrą, moderatorių ir patroną kaip reformatai. 2. Garantiją raštu, kad nekils grėsmė, jeigu prieš klaidingą mokymą bus panorėta kalbėti aršiai. 3. Jei konferencija vyks laisvoje, saugioje vietoje – būtent arba teologijos auditorijoje, arba senatoriume. 4. Nuostata, kad abiejų šalių nuomonės būtų pateiktos raštu, be suktų minties išlygų ir dviprasmiškų interpretacijų ar perlenkimų, ir būtent lotynų kalba. 5. Patikimi ir sumanūs oficialūs ir prisiekusieji raštininkai. 6. Pažadai, kad tais punktais, dėl kurių norima susitarti, būtų pabrėžtinai netoleruojamos, atmetamos ir nepripažįstamos aršios frazės ir priešiškos nuomonės, tačiau jų autorius laisvai ir viešai nubausti ir kitus dėl to įspėti – šitai iš tikratikių, pasirodžius, kad priekaištai atremti pagal *Officii Elenchtici*, neturėtų būti atimta. 7. Turi būti pabrėžtinai akcentuota,

[457] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 600. [458] *Al. m. scr. supra lin.; MAB abs.*

schung des Officii Elenchtici[459] / den Rechtgläubigen hiemit nichts durchauß soll benommen seyn. / 7. Es muste außdrücklich vorbehalten seyn, daß dieses ein / pur-lautere Privat Handlung und Conferentz seyn soll. 8. / Daß man nicht gemeinet, so lang die Wiedersacher bey Ihrer Lehre ver-/harren, einen Syncretismum zu stifften, oder erst verhören, ob die Re-/formirten irgend eine irrige Lehre führen, und ob solche verdam-/lich sey, dessen die Theologi auch ohne Conferentz [in ihrem Gewißen vergewißert seyn. 9. Daß die Conferentz] [!][460] solte vorgenom[m]en / werden der Lutherischen Kirchen und des Landes Privilegien / ohne Schaden undt praeiuditz dazu, denn die Einhellige bewilligung / der gantzen Landschafft und des Königs von Pohlen Consens nötig / ist. Damit man nicht bey dem selbigen wegen einiger Conspirati-/on der Religion halber in Verdacht keme. Welches von den Refor-/mirten so auffgenom[m]en wurde, alß scheuten die Lutheraner daß / Liecht und müsten sich nicht zu defendiren. /

§32.[461] A[nn]o 1643 wurd D. Abraham Calovius, P. P. zu Königsberg, / nach Dantzig an Grau-München Kirchen vor Pfarrer und am Gym-/nasio vor Rector vociret, da er dann seine Abdanckungs Oration hielte. / Und darin zu erweisen suchte, daß die Reformirte keines weges / auff die *Augsburgische Confession* sich beziehen, noch der Augsburgischen / Confessions-Verwanten sich nennen konten. /

§33.[462] A[nn]o 1644 auch ward die Neue Steindamsche Kirch ange-/legt, und A[nn]o 1648 fertig, und ward von M. Martino Woldero der Erste / Prediger Ioannes Sieglerus introduciret. /

§34.[463] Dieses Jahr 1644 war der Academie Jubel-Jahr, wo-/rin eine Promotio Doctoralis vorgieng. Da in der Theologischen Facultäth / D. Caelestin[us] Mislenta Decan[us] war, und wurden zu Doctores creiret D. Chri-/stian Dreyer in Theologica, D. Abraham Riccius in Iuridica, D. Becker in Medica / Facultate. Es geschahe auch eine Promotio Magistralis in Facultate Philoso-/phica, da 11 Candidati Magistri wurden. Bey der Renunciation der Magistro-/rum erwehnete M. Valentin[us] Thilo, Decan[us] et Orator[iae] Professor, daß in die-/sem Seculo von A[nn]o[464] 1544, da die Academie fundiret worden, biß 1644 / ohngefehr 200 Magistri sind creiret worden, worunter viele sehr / treffliche und Gelahrte Leute gewesen. //

[459] -lenchtici *al. m. scr. supra illect. lit.* [460] *Ex MSB.* [461] *Err.* §33. [462] *Err.* §34.

kad tai bus grynų gryniausias privatus pasitarimas ir konferencija. 8. Kad nebūtų manoma, jog galima sukurti sinkretizmą, kol priešininkai tebesilaiko savo mokymo, arba pirmąkart išgirsti, ar reformatai laikosi kažkokio klaidingo mokymo ir ar jis atmestinas, dėl ko teologai, net ir nepasitarę, [ramia sąžine tuo įsitikinę. 9. Kad konferencija – *MSB*] turėtų būti surengta nepakenkiant Liuteronų bažnyčiai ir šalies privilegijoms, taip pat ir prejudicijai, nes vienareikšmiam pritarimui reikia visiško luomų ir Lenkijos karaliaus sutarimo. Kad pastarajam nesukėlus įtarimo dėl šito religinio sąmokslo.

Visa tai reformatai interpretavo taip, kad neva liuteronai bijo šviesos ir nesugebėtų apsiginti.

§32. 1643 metais dr. Abrahamas Calovijus, kunigas Karaliaučiuje, buvo pakviestas į Dancigą kunigauti Pilkųjų vienuolių [pranciškonų] bažnyčioje ir būti gimnazijos rektoriumi, tad jis sakė savo atsistatydinimo oraciją. Jis stengėsi įrodyti, kad reformatai jokiu būdu nesisieja su *Augsburgo tikėjimo išpažinimu* ir negali vadintis Augsburgo tikėjimo giminėmis.

§33. 1644 metais pradėta statyti naujoji Šteindamo bažnyčia, o 1648 metais baigta, ir mag. Martinas Wolderas įvedė pirmąjį pamokslininką Ioanną Sieglerą.

§34. Šitie 1644 metai buvo akademijos jubiliejaus metai, kuriais buvo suteikinėjami daktarų laipsniai. Kai Teologijos fakulteto dekanas buvo dr. Caelestinas Mislenta, daktarais tapo dr. Christianas Dreyeris – teologijos, dr. Abrahamas Riccijus – teisės, dr. Beckeris – Medicinos fakultete. Vyko ir pakėlimas į magistrus Filosofijos fakultete, kur 11 kandidatų tapo magistrais. Skelbiant magistrus, mag. Valentinas Thilonas, dekanas ir retorikos profesorius, paminėjo, kad per šimtmetį nuo 1544 metų, kai akademija buvo įsteigta, iki 1644 metų paskelbta apie 200 magistrų, iš kurių daugelis buvo labai puikūs ir mokyti žmonės. //

[463] *Err.* §35. [464] *MSB abs.* ⌈...[465] *Scr. supra lin.*

[345r]

Daß 17de Capittel

Vom Latermannischen undt Dreyerianischen Streit und / was daneben in Churfürstl. Preussen in Kirchen-/Sachen vorgangen

Inhalt

1. M. Latermanni Disputation *de aeterna Dei praedestinatione*. 2. Seine / Vocation zum Diaconath in der Altstadt. 3. Die Bitterkeit D. Mislen-/tae wieder den M. Laterman in seiner Disputation und was mehr dabey / vorgangen. 4. Eine Commission über dieses wesen. 5. M. Latermann / wird Professor Theologicae und von seiner Disputation. 6. M. Later-/mann wird D. Theologiae zu Rostock und dero Academiae bedencken von / diesem Streitt. 7. Wessen man D. Laterman beschuldiget und seine / Verantwortung. 8. Die Censuren der außwertigen Theologen ⌈und die *Anticrisis* Mislentae[465] hievon. / 9. Der Streitt wird verbothen und wird doch grösser. 10. Die *An-/ticrisis* Mislentae ⌈ursacht Händel.[466] 11. Eine Commission wegen dieses Lermens. / 12. Der Handel D. Mislentae wegen des Sigilli Decanalis. 13. / Der Lerm wegen des Begräbnüsses D. Behmes. 14. D. Dreyer / schreibet dagegen. 15. Daß Verketzern wird verbothen. 16. / D. Dreyer wird Consistorialis. 17. Wird Professor Theol. Ordi-/narius und Primarius. 18. Seine Disputation. 19. D. Mislenta / stirbt. 20. M. Zeidler wird Professor Theologiae. 21. Die jetzi-/gen Controversia bey der Königsb[ergischen] Academie. 22. Waß bey / der Souverainitäth des Churfürst[en] Friedrich Wilhelms in Kirchen-Sa-/chen vorgefallen. 23. Die Churfr. Assecuration. 24. Vom / Christoff Sand[467] die Arianer. 25. Die Promotio Doctoralis A[nn]o 1686. / ⌈26. Lehr Sätze D. Pfeiffers. 27. Der Streitt D. Bernh[ardt] v[on] Sanden mit D. Pfeiffern, darüber / dieser zur Römisch[en] / Catholisch[en] Kirche / getreten.[468] /

§1. A[nn]o 1646, den 9. Martii schrieb M. Laterman eine Disputation / *De Aeterna Dei praedestinatione*[133]. Der damahlige Decan[us] D. Christian[us] Dreyer / censurirte und D. Johannes Behm Senior, der sie hernach[469] alß Praeses de-/fendirte. D. Mislenta, D. Michael Behm approbiret hatten, und wurde selbi-/ge ohn eintziges Menschen wieder-Rede gedruckt. /

§2. Unter des kam Laterman im Vorschlag, daß er solte Diaconus / in der Altstadt werden; welches aber M. Wolder[us] undt D. Mislenta / zu hintertreiben suchten, und sonderlich brachte D. Mislenta bey, er / wolte den Laterman gewisser Schwermerischen Meinungen uberfüh-/ren, wodurch

⌈...[466] *Scr. supra lin.* [467] *MSB:* Land. ⌈...[468] *Scr. inter lin.*

[345r]

Septynioliktas skyrius

Apie Latermanno ir Dreyerio ginčą ir kaip klostėsi kiti bažnytiniai reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje

Turinys

1. Latermanno disputas *Apie amžinąją Dievo predestinaciją*. 2. Jo skyrimas Altštato (Senamiesčio) diakonu. 3. Daktaro Mislentos kartėlis dėl magistro Latermano [veiksmų] jo dispute ir kas dar atsitiko. 4. Komisija tam reikalui tirti. 5. Magistras Latermannas tampa teologijos profesoriumi ir apie jo disputą. 6. Magistras Latermannas tampa teologijos daktaru Rostoke ir akademijos abejonės dėl šito ginčo. 7. Kuo kaltinamas daktaras Latermanas ir jo gynimasis. 8. Užsienio teologų nuomonės ir Mislentos *Anticrisis* apie tai. 9. Ginčai uždraudžiami, bet vis dėlto jie stiprėja. 10. Daktaro Mislentos *Anticrisis* sukelia ginčus. 11. Komisija šiam triukšmui [tirti]. 12. Daktaro Mislentos ginčas dėl dekanato antspaudo. 13. Triukšmas dėl daktaro Behmo laidotuvių. 14. Daktaras Dreyeris rašo prieš. 15. Uždrausta skelbti eretikais. 16. Daktaras Dreyeris tampa konsistorijos nariu. 17. Jis tampa teologijos ordinariniu profesoriumi ir primarijumi. 18. Jo disputas ir tezės. 19. Daktaras Mislenta miršta. 20. Magistras Zeidleris tampa teologijos profesoriumi. 21. Dabartinės kontroversijos Karaliaučiaus akademijoje. 22. Kaip klostėsi bažnytiniai reikalai valdant kurfiurstui Frydrichui Vilhelmui. 23. Kurfiursto nustatyta bažnyčių valdymo tvarka. 24. Apie Christoffą Sandą, arijonai. 25. Doktoratų gynimai 1686 metais. 26. Daktaro Pfeifferio teiginiai. 27. Daktaro Bernhardto von Sandeno ginčas su daktaru Pfeiffériu, dėl kurio šis perėjo į Romos katalikų bažnyčią.

§1. 1646 metų kovo 9 dieną mag. Latermanas parašė disputo rašinį *Apie amžinąją Dievo predestinaciją*[133]. Cenzūravo tuometinis dekanas dr. Christianas Dreyeris ir dr. Johannas Behmas vyresnysis, kuris vėliau buvo gynimo pirmininkas. Dr. Mislenta, dr. Michaelis Behmas aprobavo ir, nė vienam žmogui neprieštaravus, tas rašinys buvo išspausdintas.

§2. Atsirado pasiūlymas Latermaną skirti Senamiesčio diakonu, tačiau mag. Wolderas ir dr. Mislenta stengėsi tam sutrukdyti ir ypač kibo dr. Mislenta, mėgindamas pateikti įrodymų, kad Latermannas pasidavęs tam tikroms atskalūniškoms nuomonėms, ir dėl šito skyrimas į diakonus įstrigo. Mag. Latermanas, jausdamasis nekaltas, norėjo dr. Mislentai duoti satisfakciją ir

[469] *MSB:* hernachmals.

die Wahl zum Diaconath stutzig wurde. M. Laterman / sich unschuldig achtende wolte dem D. Mislentae satisfaction geben / und invitirte ihn zum opponiren, welches D. Mislenta freundtlich / auffnahm und kriegte dadurch M. Laterman Hoffnung, daß alles / gutt werde abgehen. //

[345v] §3. Alß es aber zur Disputation kam, warff D. Mislenta mit gros-/sem Eyffer und bitterkeit dem M. Laterman allerhandt Schwermereyen vor. / Und daß die Disputation nicht wert were, daß sie solte auff die Cathe-/der kommen. Auff welche harte Worte vom M. Laterman und dem / D. Joh[annes] Behm auch keine gelinde Antwort gefiele, wodurch die Ge-/müther endlich so erhitzt wurden, daß mehr ärgernüß zu vermeiden / D. Johann Behm Praeses die Disputation auffgehoben. /

Weil nun M. Laterman wegen der Mislentischen Beschuldigungen / sich sehr gravirt befunde, supplicirte er an die Regierunge, daß die / Disputation noch einmahl in praesentz gewisser von Churfr. Durchl. / verordneten[470] Deputirten gehalten und D. Mislenta Ihn solide convin-/ciren, jedoch aller bitterkeit sich enthalten solte. Solches wurd be-/williget und wurde von der Regierung der Disputation beyzuwoh-/nen deputiret der Cantzler, der Hoffrichter, ein Hoffgerichts-Rath. / Die Disputation ging zwar vor sich, alß aber D. Mislenta mit glei-/cher Hefftigkeit nicht nur auff M. Laterman, sondern auch auff die / gantze Theolgische Facultäth loß zog und sie so fort verdammete, / auch gar daß Auditorium vor die Ihrthümmer des M. Laterman-/ni und der Theologorum warnete, wurden die Gemüther gegen ein-/ander so verbittert, weil auff harte Wort harte Antwort gefie-/le, daß die Disputation in grosser Confusion auffhörete. D. Mis-/lenta bezog sich auff das Iudicium der[471] Exterorum Theologorum, / worin M. Laterman und die Theologische Facultäth sollen compro-/mittiret haben. Die Sache wurd herauß geschickt, darauff die / Iudicia endlich einkamen; so M. Laterman so fort der Regie-/rung übergeben, die Sie aber so bald nicht publiciren wolten. /

§4. Immittelst hielten die Altstädter bey Churfr. Regie-/rung umb eine Commission an, in der Gegenwart M. Wolder[us], der / ihn nicht gerne zum Diacono annehmen wolte. Ihn Later-/mann der Ihrthümmer convinciren solte, damit die Wahl nicht / länger verzogen dürffte werden. Solcheß ward bewilliget. M. / Wolder[us] wolte aber auff die Commission nicht erscheinen. Jedoch / letzlich, da mit sonderlichen Ernst Er seines Gehorsams erinnert / wurde, kam er doch nicht, sondern gab eine Schrifft wieder / M. Laterman

[470] *MSB abs.*

pakvietė jį oponuoti. Dr. Mislenta mielai sutiko, tad Latermanas vylėsi, kad viskas baigsis gerai. //

[345v] §3. Bet kai buvo prieita iki disputo, dr. Mislenta su dideliu įkarščiu ir pykčiu apkaltino mag. Latermaną visokiausiom atskalūniškom erezijom. Ir kad diskusija nieko verta, kad ją reikėtų perkelti į katedrą. Šitie drastiški žodžiai susilaukė atitinkamo mag. Latermano ir dr. Joh[anno] Behmo atsako, ir atmosfera galų gale tiek įkaito, jog dr. Johannas Behmas kaip pirmininkas disputą atidėjo, kad būtų išvengta dar didesnių aistrų.

Kadangi mag. Latermanas jautėsi labai smarkiai apkaltintas, jis nuolankiai paprašė vyriausybę, kad disputas būtų surengtas dar kartą ir kad dalyvautų tam tikri Jo kurfiurstiškosios Šviesybės paskirti atstovai, o dr. Mislenta tegu jam solidžiai įrodinėja, bet susilaikydamas nuo bet kokio pykčio. Tam buvo pritarta, ir vyriausybė įpareigojo dispute dalyvauti kanclerį, rūmų teisėją, rūmų teismo tarėją. Disputas nors ir vyko, bet kai dr. Mislenta su tokiu pačiu įkarščiu užsipuolė ne tik mag. Latermaną, bet ir visą Teologijos fakultetą ir juos taip keikė, net įspėjo publiką dėl mag. Latermanno ir teologų klaidatikystės, o kadangi į aršius žodžius buvo ir aršiai atsakinėjama, karštos galvos taip susipjovė, kad disputas baigėsi dideliu apsijuokimu. Dr. Mislenta kreipėsi nuomonės į užsienio teologus – ten turėjo būti įvertinti mag. Latermanas ir Teologijos fakultetas. Byla buvo išsiųsta ir galų gale atėjo išvados, kurias mag. Latermanas tuojau perdavė vyriausybei, tačiau ši nesiskubino jų tuoj pat paskelbti.

§4. Tuo metu Senamiesčio dvasininkai paprašė kurfiurstо vyriausybę sudaryti komisiją, kurioje dalyvautų mag. Wolderas, nenorintis jo priimti diakonu. Jis turėjo įrodyti mag. Latermanno klaidatikybę, kad nebebūtų galima delsti dėl paskyrimo. Tam buvo pritarta. Tačiau mag. Wolderas komisijoje pasirodyti nenorėjo. Bet kai jam labai primygtinai buvo priminta būti paklusniam, galų gale jis, nors ir neatėjo, įteikė raštą prieš mag. Latermaną. Jame apkaltino jį 7 nukrypimais. Tačiau kadangi komisijos nariai matė, kad mag. Wolderas nenori ateiti, o mag. Latermanas dėl visų punktų pasiaiškino

[471] *MSB abs.*

ein; darin er Ihm 7 Ihrthümmer beschuldigte. / Weil nun die Commissarii sahen, daß M. Wolder[us] nicht kommen / wolte, M. Laterman aber auff alle puncta sich so erklerte, daß / die H[er]rn Commissarii mit Ihm woll zufrieden waren, wurd er / von solchen beschuldigungen frey gesprochen. Darauff gieng die Wahl / fort und wurd M. Laterman zum Caplan in der
[346r] Altstadt / erwehlet, doch ward die wiedrige Parthey auch geschäfftig, // dem Laterman zu hindern, daß er nicht dazu bestellet wurde, / welches Ihnen auff diese Art anginge. /

§5. M. Laterman ward zum Professor Theologiae Extraordin[arius] be-/stellet, da er nun A[nn]o 1647 seine Disputation *Pro Loco de Invocatione / Sanctorum*, dabey Er auch in den *Corollariis* seine Meynung, die er / in der 1sten disputation gehabt, deutlicher exprimirete, halten wolte. / Und aber seine vorige disputation so übel tractiret wurde, hielte er bey / Churfr. Regierung an, daß D. Mislentae aufferleget wurde, den M. / Laterman der beschuldigten Ihrthümer solide und ohne bitterkeit zu / überführen. Mislenta aber wolte solches nicht thun. Weil die Sa-/che schon an die außwertige Academien kommen, doch endlich nam / ers an.[472] / Da es zur disputation kommen, proponirte D. Mislenta zwey gan-/tzer Stunden lang, worin er mit den bittersten worten und son-/derlichen Eyffer M. Laterman so vieler Ihrthümmer beschuldigt, daß / dem gantzen Auditorio verdrießlich war, auch daß Wiederpart un-/geduldig ward, anzuhören. Einer von den Churfr. Deputirten / erinnerte Ihn, er solte ein Argument machen, welches Er endlich / gethan, worauff aber M. Lateman zur gnüge geantwortet[oo(175)]. /

§6. Nach dieser Disputation schrieb in seiner Verantwortung / M. Laterman eine *Disquisition de gratia et Libero Arbitrio*, die zum / Druck befordert wardt[134]. Es dünckete aber dem Senatui Academico / diese Sache[473] Gelegenheit zu weiterem Streit zugeben, / drumb hemmeten sie den Druck und waß gedruckt war, wurd / verarrastiret. M. Laterman wolte Doctor Theologiae werden. Ehe er / aber wegreisete, erhielte er von D. Riccio, der Magnificus Rector / war, daß Ihm, waß von der *Disquisition* [!][474] gedruckt / war, möchte mit nach Rostock, da er in Doctorem zu promoviren / gedachte, nehmen; welches Ihm nachgegeben ward und er ließ / sie zu Rostock zu Ende drucken. Da er pro gradu Doctorali / disputirte, nam

oo(175) Laterman in disquisitionis Theol. Dedicatione.

[*possib.* Latermann, Johann, [...] Disquisitio Theologica De Gratia et libero Hominis Arbitrio Regiomonti in Borussia primum excendi coepta [...], Rostochii, 1647.]

taip, kad ponai komisarai buvo juo visai patenkinti, tai dėl šitų kaltinimų jis buvo išteisintas. Tada rinkimai galėjo vykti ir mag. Latermanas buvo išrinktas
[346r] kunigu Senamiestyje, tačiau prieštaraujantieji irgi aktyviai // stengėsi, kad mag. Latermanas nebūtų paskirtas, ir tai jiems pavyko šitokiu būdu.

§5. Mag. Latermanas buvo paskirtas ekstraordinariniu teologijos profesoriumi. 1647 metais jis norėjo surengti disputą *Apie šventųjų pagerbimo vietą*, ir čia jis *Papildymuose* aiškiau išdėstė savo nuomonę, kurią reiškė per savo pirmąjį disputą. O kadangi jo pirmasis disputas buvo traktuojamas labai blogai, tai jis kreipėsi į kurfiursto vyriausybę, kad dr. Mislentai būtų pavesta mag. Latermanui įrodyti jam primetamas klaidas – solidžiai ir be pykčio. Tačiau Mislenta nenorėjo to daryti. O kadangi šis reikalas jau buvo pasiekęs užsienio akademijas, tai galų gale šį pasiūlymą jis vis dėlto priėmė. Kai buvo prieita iki disputo, dr. Mislenta kalbėjo ištisas dvi valandas ir gaižiausiais žodžiais bei su nepaprastu įkarščiu kaltino mag. Latermaną tokia daugybe paklydimų, kad tai įkyrėjo visai auditorijai, taip pat ir priešingoji šalis nebeapsikentė to klausytis. Vienas iš kurfiursto įgaliotinių jam priminė, kad jis turįs pateikti argumentaciją, galų gale tai jis ir padarė, tačiau į tai mag. Latermanas išsamiai atsakė[oo(175)].

§6. Po šito disputo mag. Latermanas kaip atsaką parašė *Malonės ir laisvo apsisprendimo sampratą*, kuri buvo atiduota spausdinti[134]. Tačiau akademijos senatui tai pasirodė esanti gera proga tolesniam ginčui, todėl jis užblokavo spausdinimą ir tai, kas jau buvo išspausdinta, – leidinys buvo konfiskuotas. Mag. Latermanas norėjo tapti teologijos daktaru. Bet prieš išvykdamas į Rostoką, kur ketino gintis doktoratą, iš dr. Riccijaus, kuris buvo rektorius, gavo leidimą su savimi pasiimti tai, kas iš jo *Sampratos* jau buvo išspaudinta. Jam tai buvo atiduota, ir Rostoke jis pasirūpino išspausdinti viską iki galo. Kadangi jis disputavo dėl daktaro laipsnio, tai, paakintas Teologijos fakulteto Rostoke, ėmėsi Viešpaties kūno ir kraujo dalyvavimo Šv. Eucharistijoje temos, kad tuo galėtų įrodyti, jog jis nesąs

[472] *Post h. v. ex.*: Da es zur disputation kommen, doch endlich nam er an.
[473] *Post h. v. ex.*: gelegenheit. [474] *MSA prae h. v. err.*: gedruckten.

er Ihn vor, durch veranlassung der Theologischen / Facultäth in Rostock, die Materia de praesentia Corporis et Sang-/vinis Domini in S. Eucharistia, umb dadurch zu beweisen, daß er / nicht ein Calvinist were, dessen Ihn D. Mislenta beschuldigte. Die / Facultäth zu Rostock erkleret D. Laterman alles Ihrthumbs frey / und commendirete Ihn bey seinem Abzug der Preussischen Regie-/rung und bezeugete Ihr Mißbehagen in dem, waß in Königs-/berg vorgangen. Drauff ward M. Laterman Caplan zu Schloß. / Da zuvor, weil sich die Sache so lang mit dem Laterman verzog, die / Altstadt den C. Schrödern zum Caplan daselbst angenommen hatte. / D. Laterman aber wurd nach Halberstadt befordert. //

[346v] §7. Daß, wessen man D. Laterman beschuldiget, hatt das Mini-/sterium Tripolitanum in einem Tractat dieses Tituls: *Verzeichnüß / der vielfältigen und zwar groben und gefährlichen Irthümer, / welche M. Laterman*[475] *in seinen etc. etc. Disputationib[us] verthädiget und / verfechten hatt, sambt einer gründlichen Wiederlegung derselben / vorgestellet*[476]. Dabey auch die Verantwortung D. Latermans beyzufügen ist, / wie solche M. Hartknoch in seiner *Kirchen Historie* c. 10 pm. / 610, 611, 612 [!][477] uns mittgetheilet. /

Der Erste Haubt Irthumb, der dem D. Laterman vorgewor-/ffen ward, ist von der Krafft des Menschlichen willens nach dem / Fahl, vor und in der Bekehrung, die er dem Menschen zugeschrieben, / Thes[i] 32, in diesen Worten: „Nunc, quod gratia Dei ita offeratur, / ut ea oblata in hominis potestate sit, per illam ea, q[uae] ad conversionem et / salutem necessaria sunt, praestare." Und, da er Thesi 33 saget: „Omnes, / si velint, possunt se convertere." Darauff antwortet nun[478] D. Laterman, Er habe nimmermehr gelehret, daß dem Menschen diese Krafft / vor der Bekehrung zustehe, sondern er habe statuiret, daß in der / Bekehrung ein Mensch mittwircken könne. Nicht auß dem[479] nach / dem Fahl überbliebenen Kräfften, sondern auß denen, die Ihm von / Gott gegeben sind, und daß verstehe er durch die Worte „Oblata / gratia", welches er Thes[i] 33 außleget durch die Wort „collata / gratia", insonderheit aber Th[esi] 35, da er dieses setzet: „Ita ut om-/nia fiant beneficio collatarum virium." /

⌈Die 2te[480] Ihrthumb ist von der Erbsünde, denn also redet D. / Laterman Thes[i] 23: „Solum peccatum Originale post lapsum adae-/quata Causa damnationis esse non potest." Welches ein Päbstischer, / Pelagianischer und

[475] *MSB prae h. v.:* Joh. [476] *Scr. al. m. in sin. m.* [477] *MSA err.:* 611.

kalvinistas, kuo jį kaltino dr. Mislenta. Rostoko fakultetas jį išteisino nuo visų kaltinimų klaidatikybe, o jam išvykstant, rekomendavo jį Prūsijos vyriausybei ir išreiškė nepasitenkinimą tuo, kas vyko Karaliaučiuje. Po to mag. Latermanas tapo kunigu pilyje. Mat kadangi šis Latermano reikalas užtruko taip ilgai, tai Senamiestyje jau kunigavo C. Schröderis. Bet dr. Latermanas buvo paskirtas į Halberštatą. //

[346v] §7. Tai, kuo dr. Latermanas buvo kaltinamas, trijų [Karaliaučiaus] miestų ministerija išdėstė traktate šitokiu pavadinimu: *Sąrašas įvairių ir būtent šiurkščių bei pavojingų paklydimų, kuriuos mag. Latermanas gynė ir protegavo savo ir t. t., ir t. t. disputuose, pateikta kartu su jų paneigimu.* Čia reikia pridėti ir dr. Latermano atsaką, kokį jį mums pateikia Hartknochas savo *Bažnyčios istorijoje,* X skyriuje, p. 610, 611, 612.

Pirmoji pagrindinė klaida, kuri dr. Latermanui buvo prikišama, tai dėl žmogaus valios jėgos po nuopuolio, prieš ir per atsivertimą, kurią jis žmogui priskyrė šiais žodžiais 32 tezėje: „Dabar, kadangi Dievo malonė yra taip suteikiama, kad, kai ji yra suteikta, žmogus turi galią per ją įgyvendinti tai, ko reikia atsivertimui ir išganymui." Ir kadangi jis 33 tezėje sako: „Visi, jei norėtų, gali atsiversti." Į tai dr. Latermanas atsako, kad jis niekad nemokęs, jog žmogus prieš atsivertimą turįs šitą galią, jis konstatavęs, kad prie atsivertimo žmogus galįs prisidėti. Ne po nuopuolio likusiomis jėgomis, o Dievo duotomis, ir tai jis suprantąs iš žodžių: „kai malonė yra suteikta", kuriuos jis 33 tezėje interpretuoja žodžiais „sutelkta malonė", o ypač aiškiai jis sakąs 35 tezėje: „Taip kad viskas atsiranda dėl sutelktų jėgų malonės."

Antrasis paklydimas yra dėl prigimtinės nuodėmės, nes dr. Latermanas 23 tezėje sako: „Prigimtinė nuodėmė po nuopuolio negali būti tikra vieninteli pasmerkimo priežastis." Tai yra popiežiškas, pelagianiškas, cvingliškas paklydimas. Į tai dr. Latermannas atsako: šita teze jis toli gražu neinąs su

[478] *MSB abs.* [479] *MSB:* denen. ⌈...[480] *MSB:* II. der andere Gefährliche.

Zwinglianischer Irthumb ist. Darauff ant-/wortet D. Latermann[us]: Er halte es in diesem Stück durchauß / nicht mit den Päbstlern oder andern Ketzern, sondern verstehe es / also, daß Gott wegen der Gnade, die Er unß in der H. Tau-/ffe conferiret und ertheilet, die Erbsünde nicht[481] vor eine adae-/quatam Causam damnationis halte. Sonsten aber, wenn man / die Erbsünde an undt für sich ohne Zusehung des Neuen Gna-/den Bundes betrachtet, so sey sie freylich Causa damnationis adae-/quata, oder eine genugsahme Ursach des Verdamnüß. /

Der dritte Haupt-Ihrthumb[482] ist von des Menschen Zweiff-/lung an seiner eigenen Sehligkeit und Erwehlung zum ewi-/gen leben. Denn so redet Latermann[us] Th[esi] 43: „Homo de perseveran-/tia non potest esse non
[347r] dubius, ex qua tamen de certitudine salutis // unice iudicandum." Welche Irthumb gantz Päbstlich Laterman ant-/wortet: Ein Mensch kan ex parte Dei allezeit gantz gewiß seyn / seiner Sehligkeit, weil Gott der jenigen Sehligkeit standhafftig ha-/ben will, die an Ihn glauben. Aber von seiner Seiten könne der Mensch / nur unter diese Condition seyner Sehligkeit gewiß seyn, dafern / er im Glauben beständig verharren wird, welches nicht Päbstisch ist. /

Der IVdte Ihrthumb[483] ist, daß Laterman die drey Capittel an / die Römer, nemblich: daß 9., 10. und 11. auff Calvinisch deutet. / Den also spricht Latermann Th[esi] 50[484]: „Et iterum (Paulus) de Praedesti-/natione ex instituto agens. Non abiecit, inquit, Deus populum suum" etc. / *Rom. 11.* 2. Confer. Th[esi] 3 Latermann[us] antwortet: Dafern dieses / sein Wiederpart so wil verstanden haben, alß wenn Laterman / diese drey Capittel auff gleiche Weise mit den Reformirten auß-/lege, daß gestehe er nicht, und es könne auch solches ein jeder auß / der disputation selbst ersehen, alß welche gantz wieder die Refor-/mirten gerichtet ist. Ists aber also zu verstehen, daß diese drey Ca-/pittel von der Gnad[en] Wahl handeln, oder daß der Apostel Paul[us] / in den 3 Capitteln von gedachten Articuln gehandelt, das ge-/stehe er, aber daß sey nicht Calvinische[485]. Alß Ihm aber vorge-/halten wurde[486], daß die Theologi Augsburgischer Confession den / Sitz des Articuls von der Gnaden-wahl in den Obgedachten / Capitteln nicht setzen, sondern daß sie selbige[487] von den zeittlichen / verwerffung deuten. Er aber habe in der disputation nach / Calvinischer Art geschrieben, daß der Apostel Paul[us] daselbst ex / instituto von der Gnaden Wahl gehandelt. Da antwortet er, / und die es mit Ihm hielten, Er habe dieses ex hypothesi oder / ex mente

[481] *MSB abs.* [482] r *corr. ex* h. [483] *MSB prae h. v.:* gefährliche. [484] *MSB:* 53.

popiežininkais ar kitais eretikais, o suprantąs tai taip, kad Dievas dėl malonės, kurią jis mums suteikia per šventąjį krikštą, prigimtinės nuodėmės nelaikąs pakankama pasmerkimo priežastimi. O apskritai, jeigu į prigimtinę nuodėmę žiūrima savaime, neatsižvelgiant į Naująją malonės sandorą, tai jinai, žinoma, esanti *Causa damnationis adaequata* arba pakankama pasmerkimo priežastis.

Trečiasis svarbus paklydimas yra dėl žmogaus abejojimo savo paties išganymu ir patekimu į amžinąjį gyvenimą. Mat Latermannas 43 tezėje sako: „Žmogus negali nedvejoti dėl pastovumo, vien pagal kurį vis dėlto reikia
[347r] spręsti // apie išganymo tikrumą." Į šitą paklydimą, visiškai popiežišką, Latermanas atsako: Dievo požiūriu tai žmogus visą laiką gali būti tikras dėl savo išganymo, nes Dievas nuolatos nori išganyti tuos, kurie jį tiki. Bet paties žmogaus požiūriu jis galįs būti tikras dėl savo išganymo tik su ta sąlyga, jeigu jo tikėjimas bus pastovus, o tai nėra popiežiška.

Ketvirtas paklydimas yra tas, kad Latermanas tris Laiško romiečiams skyrius, būtent – 9, 10, 11, aiškina kalvinistiškai. Taigi Latermannas 50 tezėje sako: „Ir dar kartą (Paulius), kalbėdamas apie predestinaciją, sako: Neapleido Dievas savo tautos" ir t. t., *Rom 11, 2.* Latermannas konferencijos 3 tezėje atsako: priešingoji šalis teigia suprantanti, kad Latermannas šiuos tris skyrius interpretuojąs taip pat kaip reformatai, – šito jis nepripažįstąs ir tai kiekvienas galįs matyti iš disputo tezių, kurios visiškai nukreiptos prieš reformatus. Bet reikia suprasti, kad šituose trijuose skyriuose kalbama apie Dievo pasirinkimą, kam suteikti malonę, arba kad apaštalas Paulius šiuose trijuose skyriuose kalbėjo apie šitą teiginį, – tai jis pripažįstąs, bet tai nėra kalvinistiška. Tačiau jam buvo priekaištaujama, kad Augsburgo konfesijos teologai teiginį, jog Dievas renkasi, kam suteikti malonę, kildina ne iš šių skyrių, jie šituos skyrius interpretuoja kaip kalbančius apie laikiną atstūmimą. O jis savo disputo tezes rašęs vadovaudamasis kalvinistų požiūriu, kad apaštalas Paulius čia rašęs apie pasirinkimą teikti malonę kaip teiginį [*ex instituto*]. Jis, taip pat jam pritariantys, atsako, kad tai sakęs kaip hipotezę [*ex hypothesi*] arba pagal kalvinistų mokymą [*ex mente Calvinianorum*],

[485] *MSB:* Calvinistisch. [486] *MSB abs.* [487] *MSB:* dieselbe.

Calvinianorum gesetzt, alß welche den rechten Sitz ge-/dachten Articuls daselbst setzen. Hernach heyst ex instituto / nicht so viel alß ex professo, wie seine Wiedersacher die Worte / deuten wollen. /

Der 5te Ihrthumb[488] ist von der Ungleicheit der Gnade Got-/tes, welche Gott den [Menschen] [!][489] im Handel ihres Beruffs und Bekeh-/rung anbieten lest. Denn also redet Laterman Th[esi] 53: „Quod / Deus gratiam suam inaequaliter [!][490] distribuat, controversia caret." Und / dieses verstehet Latermann[us] auff solche art: daß Gott allen / Menschen gratiam sufficientem gleich außtheilet. Wan aber Gott / grössere Gnade einem Sünder erzeiget, alß denn andern, daß ge-/schehe extraordinarie. /

Der VI. Ihrthumb[491] ist: daß Laterman den Calvinern daß / Wort geredet,
[347v] alß hatten sie in vielen Haupt-Puncten ihre vorige // irrige Meinung geendert und wären also zu den Lutherischen nä-/her getreten; deßwegen sol man sie vor Brüder erkennen. Later-/man giebt darauff zur Antwort, daß das Erste nicht allein Er, / sondern auch D. Johannes Behm selbst offters geschrieben, daß die Calvi-/ner Uns schon näher getreten, wie er auch seine Worte angefüret. / Hernach gestehe er nicht, daß er solte geschrieben haben, die Calviner / hatten solches in vielen Articuln gethan, sondern er habe nur von die-/sem Articul von der Gnaden Wahl geredet. Endlich wil Er auch nicht / gestehen, daß er jemals deßwegen die Calviner für Brüder erkant. / Und dieses sind nun die Puncta so man dem D. Laterman auß seiner / Disputation, die er unter dem D. Johann Behm gehalten, *De aeterna / Dei p[rae]destinatione* fürgehalten. Es sindt aber auch noch andere Puncta auff die Bahn gekommen auß der Disputation Latermanni de Trinitate, / die er A[nn]o 1645 im Maio zu Helmstädt unter dem D. Georgio Calixto / gehalten. ⌈Und sind folgende bemercket, die man zu diesen zugesetzet[492]. / Ist also /

⌈Der VIIde Irthumb[493]: daß Laterman setzet: Es sind zweyerley Ursprung / oder Gründe Christl. Glaubens, nemblich die H. Schrifft und die Traditi-/ones Ecclesiae. D. Laterman antwortet: Er habe solcheß nicht von den / Traditionib[us] ins gemein geredet, sondern von dem Consensu Ecclesiae, / welche Er aber dennoch nur vor ein principium secundarium gehalten, / oder welches eben so viel ist, für ein Zeugnüß deß Glaubens. /

Der VIIIdte Ihrthum[494] ist von der Offenbahrung des Sohns Gottes / im Alten Testament, in dem Laterman vermeinet, daß der Sohn Got-/tes dem

[488] *MSB prae h. v.:* Haupt. [489] *Ex MSB.* [490] *Scr. err.:* inaequalitater.
[491] *MSB prae h. v.:* grobe und gefährliche.

kurie aptariamą teiginį randa ten. Be to, *ex instituto* nereiškia *ex professo*, kaip šiuos žodžius nori suprasti jo priešininkai.

Penktas paklydimas yra dėl nevienodos Dievo malonės, kurią žmonėms Dievas teikia jų darbuose ir atsivertime. Mat Latermanas 53 tezėje sako šitaip: „Nėra prieštaravimo [teiginyje], kad Dievas nelygiai paskirsto savo malonę." Ir tai Latermannas supranta šitaip: Dievas visiems žmonėms vienodai dalija pakankamą malonę. Kada Dievas vienam nusidėjėliui parodo didesnę malonę negu kitiems, tai atsitinką ypatingais atvejais.

VI paklydimas yra tas, kad Latermanas užtarė žodį už kalvinistus – neva
[347v] jie daugeliu pagrindinių punktų pakeitę savo ankstesnę // klaidingą nuomonę ir neva priartėję prie liuteronų, todėl juos reikią pripažinti broliais. Latermanas į tai atsako, jog pirmąjį dalyką taip pat ir pats dr. Johannas Behmas ne kartą buvo rašęs – kad kalvinistai jau yra prie mūsų priartėję, ir jis citavo jo žodžius. Be to, jis nepripažįstąs rašęs, kad kalvinistai tai yra padarę daugeliu punktų, jis kalbėjęs tik apie šitą nuostatą dėl malonės teikiamo pasirinkimo. Ir galų gale jis taip pat nepripažįstąs, kad dėl to kalvinistus kada nors būtų pripažinęs broliais. Tai yra tie punktai, dėl kurių dr. Latermanui buvo priekaištaujama per jo disputą *Apie amžiną Dievo predestinaciją*, kai disputui vadovavo dr. Johannas Behmas. Bet yra dar ir kitų punktų, atsiradusių per jo disputą apie Trejybę, kuris vyko 1645 metų gegužės mėnesį Helmštete, vadovaujant dr. Georgijui Calixtui. Pažymėtini šie, čia pridedami prie aprašytųjų. Taigi

VII paklydimas tas, kad Latermanas sako: yra du krikščioniškojo tikėjimo šaltiniai arba pagrindai, būtent – Šv. Raštas ir Bažnyčios tradicijos. Dr. Latermanas atsako: jis taip pasakęs ne apskritai apie tradicijas, o apie Bažnyčios pripažįstamas [*Consensu Ecclesiae*], bet tai jis laikąs tik šalutiniu šaltiniu arba, kas yra tas pat, tikėjimo liudijimu.

VIII paklydimas yra dėl Dievo Sūnaus apreiškimo Senajame Testamente, kai Latermanas pareiškė, kad Dievo Sūnus patriarchams pasirodęs ne savo esybe ar ne savo paties asmenybe, o per atsiųstus angelus kaip jo pasiun-

⌈...[492] *MSB:* angemerckt und den jetzt erzählten hinzugesetzt. ⌈...[493] *MSB:* Ist also VII. der siebende Haupt Irrthum. [494] *MSB:* Haupt Irrthum.

Patriarcha nicht in seiner selbst-ständigkeit, oder in seiner eigenen / Persohn erschienen sey, sondern durch erschaffene Engel, alß seine Abgesand-/ten. Hierauff antwortet D.[495] Laterman: Es sey dieses eine strittige / Frage, von welcher man ohne verletzung des Glaubens in utramq[ue] par-/tem disputiren könne. /

Der IXde Haupt Ihrthumb ist, daß Laterman vorgiebt, Es sey erstlich / nirgends mit klaren Zeugnüssen der Articul von der Heil. Dreyfal-/tigkeit im Alten Testament bestättiget. Zum Andern: Es sey dieser Ar-/ticul im Alten Testament zu Glauben nicht nöttig gewesen. Hierauff / wendet D. Laterman ein: Er habe solches nicht so bloß hingesetzt, son-/dern dieses ist seine Meinung gewesen, daß im Alten Testament / der Articul nicht so klar vorgetragen sey, alß im Neuen. /

Der Xde Ihrthumb[496] ist, daß Laterman in der Disputation, die er A[nn]o / 1644 den 23. Decemb[ris] unter dem D. Conrado Horneio gehalten, fürgie-/bet, / daß die gutten Wercke zur Sehligkeit nötig seyn. Aber Laterman / spricht, Er habe solches nicht schlechter dings gesetzt, sondern weil die-/se Redens-art eine zweiffelhaffte Meinung haben kan, so habe er da-/für gehalten, man solte sich derselben enthalten. Unter dessen sey / eben[497] wahr, daß Gott das ewige Leben versprochen, unter dem / Bedinge eins Gottsehligen Lebens. //

[348r] §8. Die Censuren der Theologorum Exterorum waren nicht eins: / Einige Verdamten den Laterman, andere absolvirten Ihn. Unter diesen / waren die Rostocker, Jenische und Leipziger Academien. Dadurch D. / Michael Behm veranlasset worden, eine *Censuram Censurarum* außge-/hen zu lassen[135], da er die frembden Theologos theils mit einander com-/mittiret, theils vor sich wieder den D. Mislenten deutet. Ein solches / thatt auch des D. Latermans sein Vater, der die Censuras, so vor seinen / Sohn Mililireten, im Druck außgehen ließ. Mislenta ließ hier / auff eine *Anticrisin* [!]* außgehen, da er die Censuras Theologorum undt ih-/re Privat-schreiben wieder den D. Dreyern drucken lassen[136], solchen Druck / des *Anticrisis* wolte die Churfr. Regierung durchauß hemmen und kam[m]en / fünff Churfr. Rescripta deßwegen an M[agnificum] Rectorem. Allein der Druck / wurde in Dantzig verfordert, ist doch desto eyfriger das Buch gesucht / und erkaufft worden. /

§9. Die Churfr. Regierung verboth ernstlich, den Pfarrern in den / Städten und Dörffern die Latermannischen Controversien auff die Cantzel / zu

[495] *MSB abs.*

tinius. Į tai dr. Latermanas atsako: tai esąs ginčytinas klausimas, apie kurį negalima disputuoti nenukrypstant nuo tikėjimo abiem atžvilgiais.

IX didelis paklydimas tas, kad, pirma, Senajame Testamente niekur nesąs aiškiai liudijimais patvirtintas postulatas apie Švč. Trejybę; antra, šitas postulatas Senajame Testamente tikėjimui nebuvęs būtinas. Čia dr. Latermanas papriešta rauja sakydamas: jis ne atsitiktinai tai pareiškęs, bet jo nuomonė buvusi tokia, kad Senajame Testamente šis postulatas ne taip aiškiai pateikiamas kaip Naujajame.

X paklydimas tas, kad Latermanas per disputą, vykusį 1644 metų gruodžio mėnesio 23 dieną, vadovaujant dr. Conradui Horneijui, teigė, jog išganymui reikalingi geri darbai. Bet Latermanas sako, kad šito jis visiškai netvirtinęs, o tik pareiškęs nuomonę, jog šitas pasakymas galįs turėti abejotiną prasmę, todėl reikią dėl jo susilaikyti. Beje, esą tiesa, kad Dievas amžinąjį gyvenimą pažadėjo su sąlyga, jog bus gyvenama dievobaimingai. //

[348r] §8. Kitašalių teologų vertinimai nebuvo vienodi: vieni prakeikė Latermaną, kiti davė jam išrišimą. Tarp šitų buvo Rostoko, Jenos ir Leipcigo akademijos. Dr. Michaelį Behmą tai paskatino išleisti *Cenzūrų cenzūrą*[135], kur jis svetimšalius teologus iš dalies supriešina tarpusavy, iš dalies aiškina juos stodamas prieš dr. Mislentą. Tokį dalyką padarė ir dr. Latermano tėvas – jis išspausdino tas recenzijas, kuriose buvo ginamas jo sūnus. Tada Mislenta išleido *Antikrizę,* kur išspausdino teologų recenzijas ir jų privačius laiškus prieš dr. Dreyerį[136]. Šitos knygos išleidimui kurfiursto vyriausybė labai norėjo sutrukdyti ir dėl to magnificencija rektorius gavo penkis kurfiursto oficialius raštus. Tačiau ji buvo išspausdinta, juk dėl to tuo labiau buvo ieškoma knygos ir tuo labiau ji buvo perkama.

§9. Kurfiursto vyriausybė kunigams miestuose ir kaimuose rimtai draudė Latermanno kontroversijas skelbti iš sakyklų, tačiau šito buvo mažai tepaisoma; teologai naudojosi proga savo paskaitose, tiek privačiose, tiek

[496] *MSB:* Haupt Irrthum. [497] *MSB:* es aber. * *Scr. err.:* Antecrisin.

bringen, allein solches wurd schlecht in acht genommen; die Theologi / nahmen hiedurch Gelegenheit, in ihren Lectionib[us] tam privatis quam / publicis die Jugend zu informiren, wovon eigentlich der Stat[us] contro-/ versiae sey, damit sie nicht durch übele Deutung einiger Prediger / zu mißgedancken gerathen möchten. Allein je mehr diese Professores / bemüht waren, sich dieses Unwesens zu entschütten, je mehr krieg-/te daß Ministerium Tripol[itanum] Gelegenheit, was in den Lectionib[us] zu / tadeln und denen Theologis allerhand Schwermereyen auffzubürden. / Die Theologi bathen, daß Sie in einer Churfr. Commission mochten gehö-/ret, etwa der Irthümer convinciret oder davon absolviret werden. / Daß bewilligte S[eine] Churf. Durchl[aucht]. D. Michael Behm setzt Theses / auff, die Ministeriales Tripol[itani] wurden zum opponiren gebethen. Ka-/men aber nicht. Es wurd ihnen ernstlich vom Churfürst[en] anbefoh-/len und von den Landständen bewilligt. Es hatt aber doch keinen / Fortgang gehabt. Ein part schieb es auff daß ander. Der größte / Verdacht der Schuld war auff daß Ministerium, daß sie allerhand / Einwendungen machten, umb sich nicht in den Disputath einzulas-/sen, sich beruffende auff die Censuren der anderweitigen Theologen. / Die Theologi aber beschuldigten daß Ministerium und den D. Mislentam / mancherley[498] Betrugs. /

§10. Alß die *Anticrisis* des Mislentae außkommen, haben die Königsb[erger] / Theologi nach Helmstadt geschrieben, sie mochten in Ihrem und der / gantzen Academie Nahmen an den Churfürst[en] zu Brandenburg / schreiben undt auch ihren Fürsten daß zu thun vermögen, daß Er die / tartaream maledicendi et conviciandi libidinem D. Mislentae durch / ernsten Befehl eintreiben, weil sie auch in der Anticrisi genugsahm / geschimpffet
[348v] weren. Dieser Brieff wird dem D. Mislenta heimlich // zugeschickt, darüber D. Mislenta notas machte und darauß erzwin-/gen wollen, daß die Theologi in Königsberg eine neue Babelische, / Chimerische, Samaritanische etc. etc. Religion auffbringen wollen; undt / daß die Theologi Atheisten undt Verräther der Lutherischen Kirchen / weren. Darumb sie den Brieff allezeit den Verrätherischen Brieff / genant. Darauff D. M. Behm geantwortet. Dawieder M. Neu-/feldt, Rector der Schulen in Kneiphoff, einen Tractat geschrieben, darin / er viel Dings, womit er die Theologos graviret, vorgebracht. /

§11. Da nun dieser Lerm schiene mehr und mehr grösser und / erger zu werden, wolte die Churfürstl. Regierung ein zulangendes / Mittel ergreif-

[498] *Scr. al. m.*

viešose, informuoti jaunimą, koks iš tikrųjų yra kontroversijos pobūdis, kad jis dėl netinkamos kai kurių pamokslininkų interpretacijos nenuklystų prie blogų minčių. Tačiau kuo labiau šitie profesoriai stengėsi atsikratyti šitos blogybės, tuo dažniau [Karaliaučiaus] trijų miestų ministerija gaudavo progą šiose paskaitose ką nors supeikti, teologams priskirti visokiausių klaidatikysčių. Teologai paprašė, kad būtų išklausyti kurfiursto komisijoje ir arba būtų įrodyta klaidatikystė, arba jie būtų išteisinti. Jo kurfiurstiškoji Šviesybė su tuo sutiko. Dr. Michaelis Behmas parengė tezes, Trimiesčio ministerijos darbuotojai buvo paprašyti oponuoti. Bet jie neatėjo. Tada kurfiurstas jiems griežtai įsakė, o luomai pritarė. Tačiau vis tiek nieko neįvyko. Abi šalys kaltino viena kitą. Didžiausią įtarimą sukėlė ministerija, neva ji kalta, kad vis daro visokias išlygas nenorėdama *leistis į diputus*, vis remiasi kitašalių teologų recenzijomis. O teologai kaltino ministeriją ir dr. Mislentą apgavystėmis.

§10. Kai išėjo Mislentos *Antikrizė*, Karaliaučiaus teologai parašė į Helmštatą, kad jie savo ir akademijos vardu norėtų parašyti Brandenburgo kurfiurstui, taip pat ir savo kunigaikštį paakinti rimtu įsakymu numaldyti dr. Mislentos pragarišką piktžodžiavimo ir šmeižimo geidulį, nes jie gana smarkiai
[348v] dergiami ir *Antikrizėje*. Šitas laiškas buvo slapta // nusiųstas dr. Mislentai, jis tam laiškui parengė pastabas ir iš to bandė išspausti, kad Karaliaučiaus teologai nori išgalvoti naują babelišką, chimerišką, samaritišką ir t. t. religiją ir kad šie teologai esą ateistai ir Liuteronų bažnyčios išdavikai. Todėl šis laiškas visą laiką buvo vadinamas išdavikiškuoju laišku. Į tai atsakė dr. M. Behmas. Mag. Neufeldtas, mokyklų rektorius Knypavoje, parašė prieš jį traktatą, kuriame iškėlė daug teologus kaltinančių dalykų.

§11. Kadangi atrodė, kad šita erzelynė vis didėja, darosi nepakenčiama, kurfiursto vyriausybė nutarė imtis griežtos priemonės, kad sustabdytų šitą augančią blogybę. Tad ji 1649 metais paskyrė akademijos senato komisiją,

fen, den anwachsenden Übel zu wehren. Deßwegen / Sie A[nn]o 1649 eine Commission im Senatorio Academico angeordnet, / da den Commissariis anbefohlen, beyde streitende Partheyen vor sich / zu fordern, die von dem Ministerio kurtz-gefasste Puncta vor sich zu / nehmen und nachzuforschen, ob die Bezüchtigungen in der Warheit / also beschaffen seyn, daß Sie die *Libros Symbolicos* und daß *Corpus / Doctrinae Prutenicae* convellirten. Dann daß Gegentheil rotunde[499] / auff jeden Punct sich zu erklären, anhalten[500], die Realia von den / Redens Arten distinguiren. Dieselbe zu conciliiren und also beyde Theile / ad amicabilem Compositionem zu leiten, besten Fleisses sich angelegen / seyn lassen solten. Bey dem jenigen aber, der auff seinen Kopff be-/stehen würde, solten sie ihre habende Auctoritäth mit gründlichen / persuasionib[us], den *libris Symbolicis* gemeß, interponiren und sampt dem / Bericht der gantzen Verrichtung in die Oberrathstub einbringen. Die / Commissarii erscheinen, daß angeklagte Part, die Theologi erscheinen / auch, daß Ministerium Tripolitanum erscheinet zwar, aber geben ei-/ne Protestation-Schrifft dagegen ein: wie sie sich darin nicht ein[-]/lassen konten, weil 1. der Commission de A[nn]o 1648 ⌈keine satisfac-/tion[501] geschehen; 2. weil Politici richten sollen in Theologischen Sachen; 3. / weil das E[hrenwürdige] Consistorium außgeschlossen ist. Die Commissarii sagten, / Sie wolten nicht in Theologischen Sachen Richter seyn, sonden sie wol-/ten auff Mittel, wie daß Dissidium konte componiret werden, de-/liberiren. Allein die Ministeriales blieben bey ihrer protestation[pp(176)]. /

§12. Alß A[nn]o 1650 Mislenta dem D. Michael Behm sollen den 30. / April das Sigillum Decanale abgeben, wolte solches D. Mislenta / nicht thun, weil sie daß Sigillum schon einmahl mißbraucht, in / dem sie nomine Facultatis Theologicae einen Brieff geschrieben, selben / mit dem Insiegel versiegelt, da Sie ihn doch nicht dazu erfordert / und dergleichen mehr. Dieses
[349r][502] alles gab D. Mislenta Schrifftlich ein. // Der Senatus Academic[us] improbiret zwar, daß sie was gesiegelt haben / ohne Ihm; jedoch weil D. Behm mit gnugsahmen votis zum Decano / were erwehlet worden, solte er daß Sigillum dem D. Michael Behm / abgeben, welches er so gebrauchen solte, daß er nichts damit siegelte, / wozu Er auch nicht ⌈beruffen were[503] worden, wie dann auch alle / Schrifft, so gedruckt werden sollen, dem Rectori sol-

[pp(176)] Minister Tripol. in d[er] gründlichen Erwegung und wiederlegung / des Eingangs, so D. Dreyer in seiner fürstellung anführen / wollen. pag. 119 seqq.
[*Possib. msc.*]

ir komisijos nariams buvo įsakyta išsikviesti priešininkus, turėti prieš akis ministerijos trumpai išdėstytus punktus ir ištirti, ar kaltinimai iš tikrųjų yra tokie, kad pažeidžia *Simbolių knygas* ir *Prūsijos doktrinos sąvadą*. Tada priešingus dalykus besąlygiškai kiekvienu punktu išsiaiškinti, skatinant skirti rimtus dalykus nuo gražbylysčių. Kuo uoliausiai stengtis abi šalis sutaikyti ir skatinti jas draugiškai susitarti. Tačiau tuos, kurie nenusileis guldydami galvas, jie turi svariai ir primygtinai įtikinėti, panaudodami visą savo autoritetą ir remdamiesi *Simbolių knygomis*, ir tai pateikti vyriausiųjų tarėjų tarybai kartu su viso proceso ataskaita. Komisijos nariai ateina, kaltintoji šalis, teologai – taip pat, o Trimiesčio ministerija, nors ir ateina, įteikia protesto raštą dėl šito sumanymo: jie negali jo toleruoti, nes 1) 1648 metų komisija buvo neveiksminga; 2) kadangi teologinius dalykus čia turi spręsti politikai; 3) kadangi nepripažįstama garbingoji konsistorija. Komisijos nariai atsakė, jie nenorį būti teologinių reikalų teisėjais, o norį tik patarti, ieškoti būdų, kaip įveikti susiskaldymą. Tačiau ministerijos atstovai savo protesto neatsisakė[pp(176)].

§12. Kai 1650 metais balandžio 30 dieną Mislenta turėjo dr. Michaeliui Behmui atiduoti dekanato antspaudą, jis nenorėjo šito daryti, nes neva jie šitą antspaudą kartą jau buvo panaudoję piktam – parašė Teologijos fakulteto vardu laišką ir jį užantspaudavo šituo antspaudu, nors antspaudo nebuvo jo
[349r] paprašę, ir pan. Visa tai dr. Mislenta surašė. // Akademijos senatas, nors ir peikė, kad kai ką antspaudavo be jo, bet kadangi dr. Behmas išrinktas dekanu pakankamu balsų skaičiumi, Mislenta turįs antspaudą atiduoti dr. Michaeliui Behmui, o šis turįs jį taip naudoti, kad nieko neantspauduotų be įpareigojimo, be to, juk visi raštai, kuriuos reikia spausdinti, turį būti pateikiami rektoriui. Šitas įsakymas dr. Mislentai įteikiamas per notarą, tačiau dr. Mislenta to nelaiko įsakymu, taip pat neduoda apeliacijos. Liepos

[499] *Scr. al. m.* [500] *Corr. ex* angehalten. ⌈...[501] *MSB:* kein Genügen. [502] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs O. ⌈...[503] *MSB:* wäre beruffen.

len überreicht wer-/den. Diese Sententz wird dem D. Mislenta durch einen Notarium de-/nunciret, welches aber D. Mislenta nicht vor eine Sententz halten, / auch nicht davon appelliren wollen. Den 22. Julii hatt der Senatus / Academic[us] dem D. Mislentae in seinem Hause durch ihren Secretarium / die Sententz sub nomine rei iudicatae andeuten lassen. D. Mislenta wol-/te von keiner Sententz wissen, er hielte daß alles vor null und / nichtig. Es wird Ihm vom Senatu Academico sub poena Remotio-/nis ex Senatu aufferleget, das Sigillum zu extradiren. Mislenta / thatts doch nicht. Drauff wurd er ex Senatu excludiret. Daß / Ministerium intercediret vor Mislenta. Nichts destoweniger blieb es / bey der Sententz, davon D. Mislenta intra fatalia appelliret; drauff / starb den 30. Augusti D. Michael Behm 1650 und kriegt dieser / Process ein Loch. /

§13. Doch fing sich ein neuer Lerm an. Alß der D. Behm / solte begraben werden, versagte Ihm D. Mislenta daß Begräb-/nüß mit Christlichen Ceremonien, und wolte auch nicht dem D. / Dreyer die Cantzel verstatten, daß er in dem Thum, wo die Pro-/fessores ihr Begräbnüß haben, dem eine Leichpredigt thun solte. Die / Leidtragende suchen solches bey Churfr. Regierung, die dem D. Mi-/slenta alles Ernstes anbefiehlet, dem D. Behm daß Begräbnüß mit / den gebräuchlichen Ceremonien und auch dem D. Dreyer, wie vor-/mahls geschehen, die Cantzel zuverstatten. Mislenta parirt nicht. / Daß Ministerium kombt auch zusammen und beschliesset, daß dem / D. Behm die Christlichen / Ceremonien mit Klocken, Schul etc. etc. nicht / solle zugelassen werden. Immittelst wird Anstalt zur Leichbegang-/nüß gemacht. Hergegen sind weder die Schull-Collegen noch die / Knaben irgendt wo zu finden, derer theils vergangen, theils ver-/reiset[137]. Dem Todten-Gräber, wie D. Dreyer in der Vorrede der / Fürstellung[504] schreibet, ist vom D. Mislenten befohlen worden, den / Kirchhoff und die Kirch zugeschlossen zu haben. Alß nun die / Leiche nach Mittag soll zum Begräbnüß getragen werden, auch / schon viel Volcks zum Begräbnüß sich eingefunden, musten sie / doch unverrichter Sachen voneinander gehen und die Leiche muste / solange beygesetzet
[349v] werden. Auff dieses Beginnen D. // Mislentae schreibet der Churfürst an den Senatum Academicum, auch / ans Consistorium, wie Er wegen dieser und andern Exorbitantien, / Auffwiegelung der Bürger, den D. Mislenten vom Professorat undt / auß dem Consistorio suspendiren muste. Alß die Churfürstl. Rescripta / im Senatu undt Consistorio erbrochen und gelesen

[504] *MSB:* Vorstellung.

22 dieną akademijos senatas per sekretorių dr. Mislentai jo namuose priminė šį įsakymą esant pripažintą teisėtu. Dr. Mislenta nieko nenorėjo girdėti apie įsakymą, visa tai laikė niekiniu dalyku. Akademijos senatas įpareigojo jį atiduoti antspaudą, grasindamas pašalinti iš senato. Mislenta vis tiek to nedarė. Po to jis išmetamas iš senato. Ministerija stoja ginti Mislentos. Vis dėlto įsakymas išliko, dėl to dr. Mislenta per skirtą laiką paduoda apeliacinį skundą, tada 1650 metų rugpjūčio 30 dieną miršta dr. Michaelis Behmas ir šita byla lieka su spraga.

§13. Tačiau prasidėjo naujas triukšmas. Kai reikėjo laidoti dr. Behmą, dr. Mislenta atsisakė jį laidoti su krikščioniškomis apeigomis, taip pat ir dr. Dreyeriui nenorėjo užleisti sakyklos, kad jis katedroje, kur laidojami profesoriai, pasakytų laidotuvių pamokslą. Liūdintys artimieji tai apskundė kurfiursto vyriausybei, kuri dr. Mislentai visu griežtumu įsako leisti dr. Behmą laidoti su įprastomis apeigomis ir taip pat dr. Dreyeriui, kaip ir anksčiau, užleisti sakyklą. Mislenta nepaklūsta. Ministerija taip pat susirenka ir nutaria, kad dr. Behmo laidotuvėms nederančios krikščioniškos apeigos su varpais, mokykla ir t. t. Tuo tarpu rengiamasi laidotuvėms. Tačiau niekur negalima rasti nei mokyklos kolegų, nei berniukų[137], kurių vieni išsivaikščioję, kiti išvykę. Kaip rašo dr. Dreyeris savo *Supažindinimo* pratarmėje, dr. Mislenta įsakė duobkasiui kapines šventoriuje ir bažnyčią uždaryti. Kai popiet mirusįjį reikėjo nešti laidoti ir jau buvo daug žmonių prisirinkę į laidotuves, jie turėjo skirstytis nieko nenuveikę, o mirusysis kol kas negalėjo būti laidojamas.
[349v] Dėl šito dr. // Mislentos akibrokšto kurfiurstas rašo akademijos senatui, taip pat konsistorijai, kaip jam dėl šitos ir kitų avantiūrų, dėl piliečių kurstymo laikinai neleisti dr. Mislentai eiti profesoriaus pareigų ir dirbti konsistorijoje. Kai šitie kurfiursto reskriptai atplėšiami senate ir konsistorijoje, dr. Mislenta prieš tai karščiausiai protestuoja, o vėliau savo protestą įteikia ir raštu, kartu

werden, hatt D. / Mislenta eyfrigst dagegen protestiret, welche Protestation er hernach / schrifftlich auch eingegeben und zugleich gebethen, daß Er, der noch nicht / audit[us] möge in possessione seiner Ämpter bleiben, biß nach Außtrag / der Sachen. Hatt auch ein Zeugnüß unter des Secretarii Meyen-/reiß Unterschrifft beygelegt, daß er an der Auffwiegelung un-/schuldig were, darauff daß Consistorium auch vor D. Mislenten / intercediret. /

§14. D. Dreyer ließ darauff außgehen einen Tractat, den / er nennet: *Fürstellung des unchristlichen beginnens dessen D. Cae-/lestin[us] Mislenta mit seinen Caplänen an den D. Michael Behm / sich unterstehen dürffen, in dem er dessen abgelebten Cörper alß / eines verfluchten und verbannten Ketzers ein Christliches Be-/gräbnüß verwehret, und Ihn wie ein Vieh und Kuh zu be-/graben erfordert*,[138] darauff daß Ministerium und M. Neufeldt / geantwortet. /

§15. Den 13. Martii Anno 1651 ließ der Churfürst de dato Cöln an / der Spree ein Edict außgehen, da er abermahls verbeut daß Verketzern / und Verdammen auff der Cantzel, und daß man keine andere Lehr, / alß die dem *Corpori Doctrinae Prutenicae,* der *Augsburgischen Confession* / und *Libris Symbolicis* gemeß auff der Cantzel Lehren und treiben solle. / Welches Rescript, ungeacht der Raht der Dreyen Städte solches zu / hintertreiben gesucht, ist es doch in[505] den Kirchen-Thüren in den Städten / angeschlagen und von der Cantzel abgelesen worden. /

§16. Anno 1652, den 26. Maii wurd D. Dreyer ins Samblan-/dische Consistorium introduciret, wieder welches daß Ministerium pro-/testiret und gebethen, daß ein solcher (wie sie schreiben) schwermischer, / Meineydiger Mann nicht möge an die Stellen sitzen undt haben deßwegen / sich an die Landstände bezogen. /

§17. Dasselbige [!][506] Jahr wird D. Dreyer / Professor Theologiae Ordinarius et Primarius. Dawieder so woll daß Ministe-/rium, alß die Landstände protestiret, deßwegen die Sache sich biß ins / 1657ste Jahr verzogen, zu welcher Zeit D. Dreyer solenniter in den / Senatum Academicum introduciret worden. /

§18. Damit nun D. Dreyer bey antretung seiner Profession we-/gen der Lehr, so er geführet, vor aller Welt sich verantworten möchte, / hatt er darauff den 27. Julii A[nni] ci[tati] in seiner Disputation *Pro Loco suc-/cincti*[139] die vornehmsten Controversien, davon etwa der Lerm entstanden, /

[505] *MSB:* an.

prašo, kad, kol jis dar neišklausytas, būtų paliktas eiti savo pareigas, kol bus ištirta byla. Taip pat pridėjo liudijimą su sekretoriaus Meyenreißo parašu, kad jis nekaltas dėl kurstymo, po to dr. Mislentą palaikė ir konsistorija.

§14. Dr. Dreyeris vėliau išleido traktatą, pavadintą *Supažindinimas su dr. Caelestino Mislentos ir jo kunigų nekrikščioniškomis užmačiomis susidoroti su dr. Michaeliu Behmu, atsisakant jo, kaip prakeikto ir ekskomunikuoto eretiko, kūną laidoti krikščioniškai ir reikalaujant jį palaidoti kaip galvijį ir karvę*[138]. Į tai atsakė ministerija ir mag. Neufeldtas.

§15. 1651 metų kovo mėnesio 13 dieną kurfiurstas išleido ediktą, pasirašytą Kelne prie Šprė, – jis dar kartą uždraudė iš sakyklos ką nors apkaltinti erezija ar prakeikti ir liepė iš sakyklos mokyti ir praktikuoti ne kokį nors kitą mokymą, o tik *Prūsijos doktrinos sąvadą, Augsburgo tikėjimo išpažinimą, Simbolių knygas*. Šitas kurfiursto įsakymas, nors trijų miestų taryba stengėsi tai sutrukdyti, vis dėlto buvo prikaltas prie bažnyčių durų miestuose ir skaitomas iš sakyklų.

§16. 1652 metų gegužės mėnesio 26 dieną dr. Dreyeris buvo paskirtas į Sembos konsistoriją, ministerija prieš tai protestavo ir prašė, kad šitoks (kaip jie rašo) klaidatikis, priesaiką laužantis vyras nesėdėtų tokioje vietoje, ir todėl apeliavo į luomus.

§17. Tais pačiais metais dr. Dreyeris tampa ordinariniu ir vadovaujančiuoju teologijos profesoriumi. Prieš tai protestavo ir ministerija, ir luomai, todėl tas reikalas užtruko iki 1657 metų, kai dr. Dreyeris buvo iškilmingai priimtas į akademijos senatą.

§18. Pradėdamas savo profesinę veiklą, dr. Dreyeris, kad visam pasauliui galėtų paaiškinti savo mokymą, kurio laikosi, minėtų metų [1657] liepos 27 dieną savo dispute *Apie vietas trumpai*[139] išdėstė svarbiausius nesutarimus, dėl kurių kilo triukšmas, ir mes tai čia pateikiame, kad malonusis skaity-

[506] *Scr. err. in lin. post:* bezogen, *corr. in sin. m. cum* vide.

vorgebracht, welche Wir, damit der Hochgeneigte Leser ersehn können, / wovon der vornembste Streitt zwischen Ihm und denen Ministerialib[us] / gewesen, hie beyfügen: //

[350r] Thesis.

Ad distinctam Canonis Biblici notitiam, ut cognoscamus, / quod hi libri sint divinitus inspirati, non alii, et quod sint integri, non mutilati, / vel corrupti, et quod haec sit lingua originalis, nempe Hebraea vel Graeca, necessa-/ria est propositio Ecclesiae, vel alterius, qui nomine Ecclesiae dicat, hos libros esse / Canonicos, non illos, idq[ue] ad Enthusiasmum evitandam, Propositio illa seu testifi-/catio est conditio praerequisita fidem faciens humanam, quam postea excipit Fides / divina ex ipsis Scripturis lectis et diligenter expensis hausta. Cum enim Scrip-/tura sit verbum Dei, utiq[ue] sua virtute, quam habet a Spiritu S. fidem divinam / efficit in legentibus et verbum meditantibus, qua ratione evitamus Pelagianis-/mum. Proinde cum Pontificii dicunt, propositionem Ecclesiae infallibilem requiri / ad hanc notitiam; id admittimus, quod scil[icet] propositio Ecclesiae requiratur, sed / quod propositio requiratur divina et infallibilis negamus. /

II.

Pariter quando cum Pontificiis nobis controversia est de Scripturae interpre-/tatione, non negamus, quod Ecclesiae consensus nobis utilis et percommodus sit / ad malam Scripturae interpretationem retundendam: Verbum enim idem in Scriptu-/ris continetur et in praedicatione Apostolica asservata in tota Ecclesia Catholica / quae errare non potest, ut ita, quod in Scripturis dicitur, consentire necesse / sit cum Ecclesiae Catholicae confessione, et vice versa. Quicquid ergo Eccle-/sia Catholica dicit, propterea verum est, quia Scriptura dicit, id verum esse, / quod Ecclesia Catholica dicit, *Matth. XVI. 18., 1. Tim. III. 15.* adeoq[ue] con-/sensus Ecclesiae dependet a Scriptura, quae est unicum independens principi-/um fidei Christianae. Quod si tamen aliquis et consensum Ecclesiae appellet / principium secundarium, ex quo conclusiones Theologicae contra adversarios / deducantur et probentur, non repugnandum existimo, nec contendendum / cum Pontificiis super vocabulis, cum dicunt, principia Theologiae esse: Quicquid / Sacra Scriptura dicit, verum est, et inde: Quicquid Catholica Ecclesia di-/cit, verum est. Sed illud omnibus modis reiiciendum et explodendum est: Quic-/quid Pontifex Romanus dicit, verum est. /

tojas galėtų įsitikinti, dėl ko vyko tas didysis ginčas tarp jo ir ministerijos žmonių. //

[350r] [I] Tezė

Kad siekdami aiškiai pažinti Biblinį kanoną, suprastume, jog šios knygos yra Dievo įkvėptos, o ne kitos, būtinas liudijimas, kad [jos] yra sveikos, nei pažeistos, nei sugadintos, ir kad [jos parašytos] šia pirmine kalba, būtent hebrajiškai arba graikiškai; reikalingas Bažnyčios pareiškimas arba [ko nors] kito, kuris Bažnyčios vardu kalbėtų, [liudijimas], kad šios knygos yra kanoninės, o ne kitos, ir tatai [darytų tam], kad išvengtų entuziazmo. Tas teigimas arba liudijimas yra pirmutinė būtina sąlyga, sukurianti žmogiškąjį tikėjimą, kurį paskui tęsia dieviškasis tikėjimas, pasemtas iš paties Šv. Rašto, perskaityto ir kruopščiai apsvarstyto. Juk kadangi Šv. Raštas yra Dievo žodis, kiekvienu atveju savo stiprybe, kurios turi iš Šv. Dvasios, skaitantiems ir apmąstantiems Žodį įkvepia dieviška tikėjimą. Tokiu būdu išvengiame pelagianizmo. Atitinkamai, kai popiežininkai sako, kad šiam pažinimui [t. y. Biblinio kanono pažinimui] reikia nepriekaištingo Bažnyčios pareiškimo, sutinkame būtent su tuo, kad reikia Bažnyčios pareiškimo, bet neigiame, kad jis esąs dieviškas ir nepriekaištingas.

II

Taip pat, kai mes su popiežininkais ginčijamės dėl Šv. Rašto aiškinimo, neneigiame, kad Bažnyčios pritarimas mums yra naudingas ir labai patogus siekiant atmesti blogą Šv. Rašto aiškinimą: juk tas pats Žodis glūdi Šv. Rašte ir apaštalų pamoksluose, pripažįstamuose visos Katalikų bažnyčios, kuri negali klysti; tad neišvengiamai [tai], kas yra sakoma Šv. Rašte, sutampa su Katalikų bažnyčios išpažinimu, ir atvirkščiai. Taigi, ką tiktai sako Katalikų bažnyčia, yra teisinga, kadangi Šv. Raštas sako, kad teisinga yra tai, ką sako Katalikų bažnyčia, *Mt 16, 18; 1 Tim 3, 15.* Ir tuo labiau Bažnyčios pritarimas priklauso nuo Šv. Rašto, kuris yra vienintelis nepriklausomas krikščioniškojo tikėjimo pradmuo. Jei vis dėlto kas nors ir Bažnyčios pritarimą vadintų antriniu pradmeniu, iš kurio teologinės išvados prieš priešininkus yra kildinamos ir patvirtinamos, manau, jog nereikia priešintis ir ginčytis su popiežininkais dėl žodžių, kada sako, kad teologijos pradai yra [šie]: ką tiktai sako Šventasis Raštas, yra teisinga, ir todėl, ką tiktai Katalikų bažnyčia sako, yra teisinga. Bet visais būdais reikia atmesti ir ištrenkti su triukšmu aną [teiginį]: ką tiktai popiežius sako, yra teisinga.

III.

Deus peccati causa nullo modo dici potest; et proinde ne quis incaute / vel per imprudentiam aliquid ponat, unde id sequatur, quod Deum causam pec-/cati faciat, probe distinguendum [!][507] est inter id, quod dicitur per se, et quod dicitur / per accidens, inter causam per se et per accidens. Deus enim excoecat. *Rom. XI.* / 8., indurat, *Exod. III. 7.*, errare facit, *Esa. LXIII. 12.*, ut Scriptura loquitur, / non per se, quomodo fieret causa peccati, sed per accidens, quomodo nostrates / communi consensu hactenus locuti sunt. Utilis plane haec est distinctio ad / multa Scripturae loca explicanda; neq[ue] contendendum cum adversariis de / phrasi hac, Deus est causa peccati per accidens, si forsan ab iis in disputa-/tione obiiciatur, modo non male applicetur. Quod si tamen sine causa quis / semper ingeminare
[350v] velit et auditorib[us] praesertim rudioribus terminos non // intelligentibus inculcare, quod Deus sit causa peccati per accidens, eum repre-/hensione dignum omnino putamus. Dum enim nullo modo Deum peccati causam / esse defendimus, ne ipsimet [!][508] tale quid asserere imperitis nostra culpa saltem vide-/amur vitandum est. /

IV.

Mysterium S[anctissimae] Trinitatis et in Veteri Testamento propositum et cognitum / fuit, sed non omnibus distincte et explicite, nec ita veteribus cognitu necessari-/um fuit, ut nobis in Novo Testamento. Discrimen enim Veteris et Novi / Testamenti etiam quo ad Cognitionem servandum est. Interim non negamus, / ex Veteri quoq[ue] Testamento more veterum quo-rundam doctorum quaedam dicta / citari posse ad hoc dogma confirmandum, praesertim contra eos, qui lumen Novi / Testamenti admittunt. Novum enim Testamentum est manifestatio Veteris, ut / dicit Augustinus lib[ri] *de catechizandis rudibus* cap[ite] 4. Tom[i] IV. /

V.

Quod Filius Dei in Veteri Testamento in appropriata quadam sibi / forma apparuerit, quemadmodum Spiritus S[anctus] in forma Columbae, Matth. III. 16., / nemo negat, sed quod formam vel naturam quandam in hypostasin suam assumse-/rit et sic corporatus vel incarnatus fuerit, antequam ex virgine carnem nostram / assumeret, negamus. Ne illum quidem putent toties corporatum, quoties in / Veteri apparuit Testamento, ait Hieronymus in Comment[ariorum epistolae] ad Ephes[ios] IV. Tom[o] VI. / In Novo

[507] *Scr. err.:* destinguendum.

III

Dievas jokiu būdu negali būti vadinamas nuodėmės priežastimi; ir taip pat, kad kas nors neatsargiai arba dėl neišprusimo neteigtų ko nors, kas suponuotų Dievą esant nuodėmės priežastimi, teisingai reikia skirti tai, kas vadinama savaime, ir [tai], kas atsitiktina, [būtina skirti] savaiminę ir atsitiktinę priežastis. Juk Dievas apakina, *Rom 11, 8,* grūdina, *Iš 3, 7,* priverčia klysti, *Iz 63, 2,* – kaip skelbia Šv. Raštas – ne savo noru, nes tokiu būdu taptų nuodėmės priežastimi, bet atsitiktinai, kaip mūsiškiai sutartinai lig šiol yra kalbėję. Žinoma, šitoks išskaidymas naudingas daugeliui Šv. Rašto vietų aiškinti. Ir nedera ginčytis su priešininkais dėl šitos frazės: „Dievas yra atsitiktinė nuodėmės priežastis“, jei kartais jie diskusijoje ją mestų, kad tik nebūtų blogai priskirta. Jei vis dėlto kas nors be priežasties nuolat norėtų ir klausytojams, ypač ne tokiems išprususiems, nesuprantantiems terminų, //
[350v] įbrukti, kad Dievas yra atsitiktinė nuodėmės priežastis, tą, be abejonės, laikome vertu papeikimo. Juk kadangi teigiame, kad Dievas jokiu būdu nėra nuodėmės priežastis, reikia vengti, kad bent jau neatrodytų, jog mes patys dėl savo kaltės kažką panašaus teigiame nemokytiems.

IV

Švč. Trejybės paslaptis ir Senajame Testamente apreikšta bei pažinta buvo, bet ne visiems aiškiai, ir protėviams ne tiek buvo reikalinga pažinti, kaip mums [tai matyti] Naujajame Testamente. Juk Senojo ir Naujojo Testamento skirtumą reikia išsaugoti net ir pažinimo atžvilgiu. Vis dėlto neneigiame, kad Senąjį Testamentą taip pat, remiantis kai kurių senųjų mokytojų papročiu, galima cituoti siekiant šį mokymą sutvirtinti, ypač [pasisakant] prieš tuos [oponentus], kurie pripažįsta Naujojo Testamento šviesą. Juk Naujasis Testamentas yra Senojo Testamento apraiška *[manifestatio]*, kaip sako Augustinas knygos *Apie neišprususių katekizavimą* IV tomo 4 skyriuje.

V

Kad Dievo Sūnus Senajame Testamente pasirodė kažkokiu jį atitinkančiu pavidalu, taip pat, kaip Šv. Dvasia – balandžio pavidalu, *Mt 3, 16,* niekas [to] neneigia, bet neigiame, kad priėmė kažkokį pavidalą arba prigimtį savo substancijai ir įgijo kūną arba buvo įkūnytas anksčiau, negu priėmė mūsų [t. y. žmogišką] kūną iš mergelės. Tegu net nemano, jog jisai tiek kartų buvo įsikūnijęs *[corporatum]*, kiek pasirodė Senajame Testamente, – sako Jeronimas [šv. Pauliaus laiško] Efeziečiams IV [dalies] Komentarų VI tome.

[508] *Scr. err.:* ipsemet.

Testamento non ut Abrahae visus est in specie hominis, non ut Prophetis [!][509], sed / secundum substantiam, [...][510] / vere homo factus est, scribit Damasce-/nus lib[ro] IV. *Orthod[oxae] fidei* cap[ite]. 17.[140] Interim / nec illorum possum[us] damnare sententiam[511], qui putant, quod Deus in eiusmodi ap-/paritionibus semper ministerio Angelorum usus fuerit, idq[ue] praeeunte Scriptura, quae / haec ministeria omni studio Angelis, non Filio Dei assignat. *Act. VII. 38, 53; / Gal. III. 19; Heb. II. 2; XIII. 2* et alibi. Cavendum omnino putarunt primitivae / Ecclesiae doctores, ne quid Filio Dei tribuerent, unde minister et Deo Patre minor / ab Arianis convinceretur. /

VI.

Iustitia Originalis, sanctitas et immortalitas in primo homine erant naturalia dona, / ut naturale significat quod concreatum est, quod in natura est eamq[ue] perficit, quod cum / natura propagatur, nec sine misera naturae corruptione auferri potest. Sed ut significat / essentiale constituens vel consequens, quod est de definitione hominis, vel de cuius defi-/nitione est homo, negamus, iustitiam concreatam fuisse naturale donum. Sequeretur enim, / ea amissa essentiam hominis fuisse mutatam et ex parte deperditam, quod est Mani-/chaeorum et Flacianorum dogma[141]. Quod autem sic naturale esse negatur, id superna-/turale esse asseritur, cum naturale in hac significatione et supernaturale sibi invicem / opponantur. Dum vero iustitia originalis dicitur naturale donum in natura exi-/stens et eam perficiens, reiicitur dogma Scholasticorum, qui, hoc donum extrinse-/cum esse et sine corruptione naturae, ut sertum a virgine, aufferri potuisse, dixerunt. /

VII.

Peccatum originis materialiter est positivum quid, formaliter autem privatio, / nempe carentia iustitiae originalis debite inesse, ut habet antiqua definitio. Hic / defectus miseram naturae humanae corruptionem secum infert, ignorantiam in in-/tellectu, aversionem in voluntate, rebellionem in appetitu sensitivo. Nec hic nuda / privatio attenditur, sed et potentia, habitus, actus, motus, in adultis maxime, non / adeo in parvulis, qui ad eiusmodi actus et
[351r] habitus nondum sunt habiles. Caeterum // diligenter discernenda est corruptio ipsa a re, in qua est, corruptio est privatio, de-/fectus scilicet rectitudinis et

[509] *Scr. err.:* Prophaetis. [510] *Lac.*

Naujajame Testamente [Dievas] pasirodė ne [taip], kaip [buvo apsireiškęs] Abraomui žmogaus pavidalu, ne [taip], kaip [buvo pasirodęs] pranašams, bet iš esmės *[secundum substantiam]*, [...] tikrai tapo žmogumi, – rašo Damaskietis *Ortodoksinio tikėjimo* IV knygos 17 skyriuje[140]. Vis dėlto negalime pasmerkti ir nuomonės kitų, kurie mano, kad Dievas tokio pobūdžio apsireiškimuose visada pasinaudodavo angelų patarnavimu; ir tai [daroma] remiantis Šv. Raštu, kuris visomis pastangomis šiuos patarnavimus priskiria angelams, o ne Dievo Sūnui, *Apd 7, 38*; [ibid.] 53; *Gal 3, 19*; *Žyd 2, 2*; [ibid.] *13, 2* ir kitur. Ankstyvosios Bažnyčios mokytojai galvojo, jog apskritai reikia saugotis, kad nepriskirtų Dievo Sūnui ko nors [tokio], dėl ko arijonai įrodinėtų, jog [Dievo Sūnus esąs] tarnas ir menkesnis už Dievą Tėvą.

VI

Pirmojo žmogaus pirmapradis teisingumas, šventumas ir nemirtingumas buvo prigimtinės dovanos, kadangi [žodis] „prigimtinis“ reiškia [tai], kas yra sukurta, kas yra prigimtyje (gamtoje) ir ją tobulina, kas su prigimtimi tęsiasi ir negali būti pašalinta be apgailėtino prigimties sugadinimo. Bet kadangi [prigimtis] reiškia esminį sandą arba pasekmę, kuri kyla iš žmogaus apibrėžimo arba iš kurios aprėpties yra žmogus, neigiame, kad teisingumas buvo kartu sukurtas kaip prigimtinė dovana. Juk [tai] reikštų, kad jo [t. y. teisingumo] netekus, žmogaus esmė buvo pakeista ir iš dalies prarasta, o tai yra manichėjininkų ir flaciniečių mokymas[141]. O kas taip yra neigiama esant prigimties [dovana], tai tvirtinama esant antgamtiška, nes šia reikšme gamtiška ir antgamtiška viena kitam yra priešinama. O kai pirmapradis teisingumas vadinamas prigimtine dovana, prigimtyje esančia ir ją tobulinančia, [tada] atmetamas scholastikų mokymas, jog ši dovana esanti išoriška ir galėjo būti pašalinta be prigimties sugadinimo, nes pradėta mergelės.

VII

Pirminė nuodėmė materialiai yra kažkas teigiamo, o formaliai, kaip sako senas apibrėžimas, – neigimas, būtent atsižadėjimas pirminio teisingumo, kuris privalo [toje nuodėmės idėjoje] slypėti. Šis trūkumas įneša į žmogaus prigimtį apgailėtiną sugedimą, į sąmonę – neišmanymą, į valią – nukrypimą, į juslinius potraukius – maištą. Ir čia įžvelgiamas ne nuogas neigimas, bet ir galia, būdas, veiksmas, judesys, labiausiai būdingi suaugusiems, o ne mažyliams, kurie dar nėra pasirengę tokio pobūdžio veiksmams ir būdo savy-
[351r] bėms. Tačiau reikia // kruopščiai atskirti patį sugedimą nuo daikto, kuriame

[511] *Scr. err.:* sententiare.

integritatis, quae inesse homini debebat: Res autem, / quibus inest corruptio, ut potentia, habitus, actus positivum quid sunt et vera entia, / quae Deum agnoscunt autorem, cum omne ens inesse suo dependeat a causa prima. / Quod si vero peccatum formaliter dicatur positivum quid, seu verum esse ponere in re-/rum natura, utiq[ue] in esse suo penderet a causa prima, atq[ue] sic Deus fieret causa peccati, / quod dictu horrendum est. /

VIII.[512]

Animam hominis non propagari per traducem ut animas brutorum, sed disposito / corpore divinitus creari et infundi plerorumq[ue] Ecclesiae doctorum sententia est tam Graeco-/rum quam Latinorum, magisq[ue] placuit Ecclesiae, quia vix aliter salvari posse immortali-/tem animae putavit. Eaq[ue] de causa Thomas I. par[tis] 118. quaest[ionis] art[iculo] 2 Haereticum inquit, / est dicere, quod anima intellectiva traducatur cum semine. Igitur nequaquam damnan-/di sunt, qui creationem animae rationalis defendunt. Nec difficultas de peccati originalis / propagatione tanta est, quin tolli possit, si attente omnia considerentur, imo non minorem in alte-/ra de traduce sententia eam difficultatem habere certum est. Quod si tamen aliquis cum Au-/gustino tacere et neutram partem amplecti malit, vel traducem defendere melius se posse / existimet, id ipsi liberum esto, sed aliis laqueos conscientiae ne *iniiciat, nec articulos fidei / cudat, ubi nulli sunt.* /

IX.

Peccatum originale per se sufficiens et adaequata est causa aeternae damnationis: sed / sub novo foedere per Christum nobiscum inito, quo gratia et vita aeterna promittitur om-/nibus peccato originali infectis, si credant in Christum, non est causa adaequata damnationis, / sed necesse est, ut accedat incredulitas. Qui enim non credit, iam iudicatus est propterea, / quia non credit in nomen unigeniti Filii Dei, *Joh. III. 18*[142]. Contrarium qui statuit, Chri-/sti gratiam non ad omnes pertinere, asserat necesse est. Recte scribit D. Gerhardus, / Tom. IV. loco de Bonis Operibus §XXXIV. Ergo a contrario sensu causa damnati-/onis immediata, propria et adaequata non sunt peccata (alias omnes damnaren-/tur, cum in omnibus sint peccata), sed incredulitas per quam abundatissimum / illud Christi meritum repellitur. /

[512] *MSA et MSB scr.* IIX.

[tas sugedimas] yra; sugedimas yra neigimas, būtent teisingumo ir tyrumo, kurio turėjo būti žmoguje, trūkumas. O dalykai, kuriuose būna sugedimas, [tokie] kaip galia, būdas, elgesys, yra kažkas teigiamo ir tikros esatys, kurios pripažįsta Dievą [kaip savo] kūrėją, nors kiekviena esatis savajame „būti" priklauso nuo pirmosios priežasties. Juk jei nuodėme formaliai būtų vadinama kažkas teigiamo arba [būtų sakoma], kad yra teisinga priskirti [ją] daiktų prigimčiai, bent jau savajame „būti" [ji] priklausytų nuo pirmosios priežasties ir šitaip Dievas taptų nuodėmės priežastimi, – tai sakyti yra šiurpu.

VIII

Daugumos Bažnyčios mokytojų – ir graikų, ir lotynų – nuomone, žmogaus siela neperduodama per palikuonis kaip neprotingų gyvūnų sielos, bet, kai būna sutvarkytas kūnas, yra kuriama Dievo valia ir įsilieja, ir [tokia nuomonė] labiau patiko Bažnyčiai, nes manė, kad vargu ar kitaip gali būti išsaugotas sielos nemirtingumas. Ir dėl tos priežasties Tomas [Akvinietis] [savo veikalo] I dalies 118 klausimo 2 skirsnyje sako: „Eretiška yra sakyti, kad protingoji siela perduodama su sėkla." Taigi jokiu būdu nereikia smerkti [tų], kurie gina protingosios sielos sukūrimą. Ir nėra taip sunku pašalinti trūkumą dėl pirmapradės nuodėmės tęstinumo, jei viskas atidžiai būtų apsvarstyta, netgi yra aišku, jog antroji nuomonė dėl palikuonio turi ne mažesnį trūkumą. Juk jei vis dėlto kas nors labiau norėtų su Augustinu tylėti ir nepalaikyti nė vienos nuomonės arba veikiau svarstytų, kad jis gali ginti palikuonį, tegu tai jam būna nedraudžiama, bet tegu kitiems nesupančioja sąžinės ir tegu nekala tikėjimo straipsnių [ten], kur jokių [straipsnių] nėra.

IX

Gimtoji nuodėmė yra savaime pakankama ir amžinajam pasmerkimui lygiavertė priežastis, bet Naujojoje sandoroje, per Kristų su mumis sudarytoje, pagal kurią visiems, paveiktiems gimtosios nuodėmės, žadama malonė ir amžinasis gyvenimas, jei tikėtų Kristų, [gimtoji nuodėmė jau] nėra lygiavertė pasmerkimo priežastis, bet neišvengiama, kad prisiartintų netikėjimas. Juk kas netiki, jau yra nuteistas dėl to, kad netiki viengimio Dievo Sūnaus vardo, *Jn 3, 18*[142]. Kas teigia priešingai, neišvengiamai tvirtina, kad Kristaus malonė ne visus pasiekia. Teisingai rašo d[aktaras] Gerhardas [savo veikalo] IV tome, [teksto] vietoje apie Gerus darbus, §XXXIV. „Taigi pagal priešingą prasmę tiesioginė, tikroji ir lygiavertė pasmerkimo priežastis yra ne nuodėmės (kitu atveju visi būtų pasmerkti, nes visi nuodėmingi), bet netikėjimas, per kurį atstumiamas tas brangiausias Kristaus nuopelnas."

X.

Humana Christi natura ubiq[ue] praesens est, non subiective, inhaesive et formaliter, / sed personaliter: Nusquam enim est Filius Dei, ubi non Homo sit. At humanitas / non est expansa, extensa, vel diffusa per omnia locorum spacia: sic enim a loco ad / locum ire non potuisset, nec ascendere in coelos, nec descendere de coelis ad iudi-/cium, uti in Symbolo Apostolico confitemur. Humanae naturae proprium est loco / contineri, divinitati, ubiq[ue] esse. Manserunt autem cuiq[ue] naturae suae proprietates, / nec una fuit in alteram mutata. Unde veteres, dum Eutychianos refu-/tant, qui unam tantum naturam in Christo statuebant, inde quoq[ue] argumentum / sumunt, quod circumscriptum esse et non esse circumscriptum, contineri loco et non / contineri loco de Christo dicatur. Si Verbi et carnis una natura est, inquit / Virgilius [!] lib[ro] 4. contra Eutychen[143], quomodo cum Verbum ubiq[ue] sit, non ubiq[ue] inveni-/atur et caro? Namq[ue] quando in terra fuit, non erat utiq[ue] in coelo. Et nunc, / quia in coelo est, non est utiq[ue] in terra, et in tantum non est, ut secundum ipsam / Christum spectemus venturum de coelo, quem secundum Verbum nobiscum / esse credimus in terra. Igitur secundum vos aut Verbum cum carne sua loco / continetur, aut caro cum
[351v] Verbo ubiq[ue] est, quomodo una natura contrarium // quid et diversum non recipit in se ipsa. Diversum est autem et longe dissimile / circumscribi loco et ubiq[ue] contineri. /

XI.

Attamen certum est, quod propter unionem naturarum, recte de homine hoc /dicatur, quod sit ubiq[ue], nempe per unitatem personae, non per proprietatem naturae, / ut loquitur Adelmannus in Epist[ola] ad Berengarium Tom. III. *Bibliothecae Patrum:* Uti-/tur quoq[ue] divinitas humanitate tanquam instrumento in operatione apud creaturas / omnes et sic quoq[ue] haec omnipraesens apud creaturas dominium accepit. Et deniq[ue] / Christus per omnipotentiam suam corpus suum praesens sistere potest, quando, ubi, / et quomodo vult. Notatu digna sunt verba D. Selnecceri in Cateches[eos] [!][513] part[is] II. / pag[ina] 220. Quid sentis de ubiquitate? Primum de ipso vocabulo sentio, plane / hoc portentosum esse, secundo quod ad rem attinet, duas regulas retineo, et praete-/rea nec de ubiquitate, nec de localitate quicquam amplius quaero aut disputo. / Prior regula haec est: Christus non tantum sua deitate, sed etiam corpore suo potest / esse, ubicunq[ue] quandocunq[ue]

[513] *Scr. err.:* Cathehes.

X

Žmogiškoji Kristaus prigimtis yra visur esanti ne subjektyviai [pagal veikiantį pradą], skvarbiai [pagal glūdintį pradą] ir formaliai, bet asmeniškai. Juk niekur nebūna Dievo Sūnaus, kur nebūna ir Žmogaus. O žmogiškumas nėra išplitęs, ištįsęs ar pasklidęs visuose erdvių plotuose: juk taip nebūtų galėjęs eiti iš vietos į vietą, nei į dangų įžengti, nei nužengti iš dangaus į teismą, kaip išpažįstame apaštalų tikėjimo išpažinime. Žmogaus prigimčiai būdinga glūdėti [vienoje] vietoje, dieviškumui – visur būti. Tačiau išliko kiekvienos prigimties ypatumai ir viena nebuvo pakeista kita. Dėl to senoliai, atremdami [argumentais] eutichiečius, kurie teigė [buvus] tik vieną Kristaus prigimtį, taip pat iš ten ima argumentą, kuris sakomas apie Kristų, kad yra ribotas ir nėra ribotas, išsitenka vietoje ir neišsitenka vietoje. „Jei Žodžio ir kūno yra viena prigimtis, sako Virgilijus [!] [Vigilijus] 4 knygoje Prieš Eutichą, kaipgi tuo metu, kai visur būtų Žodis, ne visur būtų randamas ir kūnas?“[143] Juk kai žemėje buvo, tikrai nebuvo danguje. Ir dabar, kadangi yra danguje, tikrai nėra žemėje, ir nėra taip aišku, kad būdami joje [t. y. žemėje] laukiame ateisiant iš dangaus Kristų, kurį kaip Žodį tikime esant su mumis žemėje. Taigi jūsų požiūriu arba Žodis su savo kūnu glūdi vienoje
[351v] vietoje, arba kūnas su Žodžiu yra visur, nes vienoje prigimtyje // nedera kas nors priešinga ir skirtinga. O skirtinga ir labai nebūdinga – tai apsiriboti [viena] vieta ir visur glūdėti.

XI

Tačiau aišku, kad dėl prigimčių vienybės teisingai apie žmogų gali būti štai šitaip pasakoma: yra visur, būtent dėl asmens vientisumo, o ne dėl prigimties ypatingumo, kaip sako Adelmannas laiške Berengarijui *Tėvų Bibliotekos* III tome. Dieviškumas taip pat naudojasi žmogiškumu lyg įrankiu su visais kūriniais susijusioje veikloje ir taip pat šitaip jisai [dieviškumas], būdamas visur esantis, įgijo tarp kūrinių valdžią. Ir pagaliau Kristus dėl savo visagalybės gali savo kūną pateikti kada, kur ir kaip nori. Verti pažymėti yra daktaro pono Selneccero žodžiai *Katekizmo* II dalyje, p. 220: „Ką manai apie buvimą visur? Pirma, dėl paties pavadinimo manau, kad jis aiškiai yra dirbtinis, antra, dėl turinio laikausi dviejų taisyklių ir toliau nei dėl buvimo visur, nei dėl įvietinimo nieko daugiau netiriu ir nesvarstau. Pirmoji taisyklė yra tokia: Kristus ne tik savo dieviškumu, bet ir savo kūnu gali būti kur tik ir kada tik nori, kadangi Dievas yra visagalis. Kita taisyklė: Kristus nori

vult esse, quia Deus omnipotens est. / Posterior regula est: Christus vult esse corpore suo, et revera praesens est ibi, ubi se / corpore suo esse velle dixit ipse et promisit, quia verax et servans suae promis-/sionis. /

XII.

Quod Christus vere descenderit ad inferos et Spiritibus ibi se victorem / mortis ostenderit, credimus; quomodo descenderit, scrupulose non inquirimus. / Interim ipse in Scriptura dicit: Non derelinques animam meam in inferno *Ps. XVI. / 10.; Act. II. 27.*[144] Ubi vocabulum animae, praesertim cum corpori contra distingua-/tur, semper proprie accepit Ecclesia Catholica, eoq[ue] testimonio adversus Arria-/ nos, Lucianistas, et Appolinaristas, qui Christum animam humanam habere ne-/gabant, constanter usa est. Quod autem carnem, inquit Epiphanius in *Anco-/rato* §XXXIV[145], pariter et animam habuerit verbum, tam veteris quam Novi / Testamenti persuadeat illis autoritas. Etenim David de ipso ita pronunciat, cui / et Petrus adstipulatur. Non: relinques animam meam in inferno, neq[ue] dabis / sanctum tuum videre corruptionem[146]. Non memini, ullum antiquum Catholicum / Ecclesiae doctorem dixisse aut docuisse unquam, Christum corpore suo ad inferos / descendisse, sed haec omnium doctrina est, quod corpore iacente in sepulchro / anima descenderit ad inferos; quod et Lutherus inculcat eo ipso in loco, ad / quem non remittit *Formula Concordiae,* pag[ina] 613 nempe in concionibus Tor-/gae habitis, quae extant Tom[o]. VI. Jenensi Germanico. Diserte enim scribit, Christum / non descendisse corpore in infernum, sed corpus iacuisse et mansisse per triduum / in sepulchro, cum interim Dominus esset apud inferos, fol. 76, 77, 78. Eius et haec / verba sunt in Comment[ariorum ad] Genes[eos] XLII. Tom[o] VI. Wittenberg[ensis editionis operum] Latin[orum] Porro de anima / Christi, quae descendit ad inferna unita divinitati, alia quaestio est. Atq[ue] eius descensus / qui fuerit modus, non sane nescimus. Nam id singulare in eo fuit, quod dicit in *Ps. / XVI.* Non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre / corruptionem[147]. Neq[ue] enim infernus tenuit animam eius dormientem et quiescentem / nec sepulchrum tenuit corpus eius, ut computresceret [!][514]. /

XIII.

Mortui sumus in peccatis et inepti ad cogitandum, nedum perficiendum quic-/quam boni spiritualibus. Deus nos praevenit sua gratia, illuminat et

[514] *Scr. err.*: compatresceret.

būti su savu kūnu ir iš tiesų yra tenai, kur pats pasakė ir pažadėjo norįs su savu kūnu būti.

XII

Tikime, kad Kristus tikrai nužengė į pragarą ir ten parodė dvasioms save [kaip] mirties nugalėtoją; kaip nužengė, nuodugniai netiriame. Vis dėlto pats Šv. Rašte sako: „Nepaliksi mano sielos mirusiųjų buveinėje“, *Ps 16, 10*; *Apd 2, 27*[144]. Šičia žodį „siela“, ypač kada būna atskiriama kaip priešingybė kūnui, visada tiesiogine prasme suprato Katalikų bažnyčia ir tuo liudijimu nuolat naudojosi prieš arijonus, lukianistus ir apolinaristus, kurie neigė, kad Kristus turėjo žmogišką sielą. „O kad Žodis turėjo, – sako Epifanas *Inkaru pritvirtintajame* §XXXIV[145], – lygiai kūną ir sielą, juos galėtų įtikinti tiek Naujojo, tiek Senojo Testamento autoritetas. Juk Dovydas apie jį [t. y. Žodį] taip skelbia, o jam pritaria ir Petras: „Nepaliksi mano sielos mirusiųjų buveinėje ir neduosi savo šventajam supūti“[146]. Nepamenu, jog kada nors koks nors senų laikų Katalikų bažnyčios mokytojas būtų pasakęs ar mokęs, kad Kristus [su] savo kūnu nužengė į pragarą, bet visų mokymas yra šitoks, kad kūnui gulint kape, siela nužengė į pragarą; tatai ir Lutheris įterpia toje pačioje vietoje, prie kurios nesugrąžina *Santarvės formulė*, p. 613, būtent, pamoksluose, sakytuose Torgau, kurie yra Jenoje leistame vokiškajame [t. y. vokiškų raštų] VI tome. Aiškiai rašo, kad Kristus nenužengė su kūnu į pragarą, bet kūnas gulėjo ir pasiliko kape tris dienas, o tuo metu Viešpats buvo pas mirusiuosius, 76, 77, 78 lap. Jo [t. y. Lutherio] yra ir šitokie žodžiai Pradžios knygos 42 [skyriaus] komentare, [jo] Lotyniškų [raštų, leistų] Vitenberge, VI tome: Toliau, yra kitas klausimas – dėl Kristaus sielos, kuri, susivienijusi su dieviškumu, nužengė į pragarus. Ir koks buvo to nužengimo būdas, visiškai nežinome. Nes jame buvo tas ypatumas, kuris nusakomas *Ps 16*: „Nepaliksi mano sielos mirusiųjų buveinėje ir neduosi savo šventajam supūti“[147]. Juk nei pragaras nesulaikė jo sielos miegant ir besiilsint, nei kapas nesulaikė jo kūno, kad supūtų.

XIII

Nuodėmėse [paskendę] būname mirę ir netikę galvoti, juo labiau įvykdyti ką nors gera dvasinėmis galiomis. Dievas pranoksta mus savo malone,

[352r] praeparat // mentem et voluntatem nostram, adeoq[ue] facultatem bonum intelligendi et volendi atq[ue] in Chri-/stum credendi nobis confert, atq[ue] tunc in nostro arbitrio positum est credere et non credere, / bonum propositum velle et respuere, velle per vires gratiae, respuere per malitiam voluntatis. / Uti gratiam negare Pelagianorum, ita liberum arbitrium tollere Manichaeorum est. Utrumq[ue] / *extremum vitandum est ei, qui doctrinam de conversione* in corruptam servari optat. / Aliud est liberum arbitrium, aliud sunt vires liberi arbitrii; liberum arbitrium homini natu-/rale et essentiale est, ut Syllogismum facere, et ex noto ignotum colligere. At vires liberi / arbitrii in spiritualibus homo per lapsum amisit, eaeq[ue] illi a Deo restituuntur, cum conver-/titur. Non uno momento fit conversio, sed habet suos progressus et luctante carne et spi-/ritu in magna infirmitate perficitur, uti inprimis conversio Augustini docet, quam ipse / descripsit in libris *Confessionum:* lib[ri] V. cap[ite] 13; lib[ri] VII. cap[ite] 21; lib[ri] VIII. cap[ite] 2. Notanda / sunt verba D. Gerhardi in *Confessione Catholica*[148] lib[ri] II. part[e] 2 speciali. Postquam homo no-/vas vires accepit, ipsum et velle et nolle assentire posse concedimus, sed suis naturalibus virib[us] / non potest, nisi nolle. /

XIV.

Liberum arbitrium, quod homini essentiale est, recte etiamnum probatur exhortationibus, / admonitionibus, comminationibus, poenis et praemiis, quippe quae locum non habent, ubi non / datur libertas. Si iudicium est ullum, inquit Epiphanius lib[ro] 1 adversus haereses in secta / Pharisaeorum, nec frustra in comminationibus obiici solet, atq[ue] et leges aliquae sunt et flagi-/tiosis hominibus scelerum poenae constitutae: si deniq[ue] iusta a Deo lex tradita, et illius iudi-/cium omni ex parte veritati consentaneum est, necesse est, inquam, supervacuum esse / fatum illud, nec ullo in loco consistere. Haec ille. Actus necessarius, non est contingens / quia quod necessarium est, aliter se habere non potest, quod contingens est, aliter se habere / potest. Iam homo non credit necessario, sed contingenter, ita ut possit etiam non credere, / inde vituperatur et punitur, quia non credit. Cum Deus operatus est in nobis et / intellectum atq[ue] voluntatem praeparavit tum cooperatores sumus gratiae Dei operantis / in nobis, ut loquitur Leo Serm[one] V. in Solennit[ate] Epiphaniae, non tamen per proprias vires, / sed per gratiam Spiritus S. /

[352r] apšviečia ir paruošia // mūsų protą ir valią, ir dar suteikia mums gebėjimą suvokti gėrį ir jo trokšti bei tikėti į Kristų, ir tada nuo mūsų apsisprendimo priklauso tikėti ar netikėti, norėti gero patarimo arba atstumti, norėti – dėl malonės jėgų, atstumti – dėl valios menkumo. Pelagininkams būdinga neigti malonę, o manichėjininkams – šalinti laisvąjį sprendimą. Ir vieno, ir kito kraštutinumo reikia vengti tam, kuris trokšta apsaugoti mokymą, kad nevirstų sugedusiu. Viena yra laisvasis sprendimas, kita yra laisvojo sprendimo jėgos; laisvasis sprendimas žmogui yra prigimtinis ir esmingas, kaip ir daryti silogizmą bei iš žinomo dalyko išvesti nežinomą. O laisvojo sprendimo jėgas, skirtas dvasiniams reikalams, žmogus prarado per nuopuolį, ir jos jam Dievo yra atkuriamos, kai atsiverčia [tikėjiman]. Atsivertimas ne per vieną akimirką įvyksta, bet bręsta ir, kūnui bei sielai besigrumiant, įvyksta didžiulio silpnumo metu, kaip moko ypač Augustino atsivertimas, kurį jis pats aprašė *Išpažinimų* knygose: V knygos 13 skyriuje; VII knygos 21 skyriuje; VIII knygos 2 skyriuje. Pažymėtini d[aktaro] Gerhardo žodžiai *Katalikų tikėjimo išpažinime*[148] II knygos antroje specialioje dalyje: „Po to, kai žmogus gavo naujų jėgų, sutinkame, kad jis pats gali ir norėti, ir nenorėti pritarti, bet savo prigimtinėmis jėgomis negali [įgyvendinti dviejų galimybių], o tik nenorėti."

XIV

Laisvasis sprendimas, kuris žmogui yra esmingas, vis dar teisingai įrodomas padrąsinimais, įspėjimais, grasinimais, bausmėmis ir apdovanojimais, kurių nėra ten, kur nėra suteikiama laisvė. Jeigu yra koks nors sprendimas, – sako Epifanas I knygoje prieš fariziejų sektos erezijas, – ir [jis] paprastai veltui grasinimuose neiškyla, ir kokie nors įstatymai yra, ir negarbingiems žmonėms [būna] nustatytos bausmės už nusikaltimus; jeigu pagaliau yra Dievo perduotas teisingas įstatymas ir jo sprendimas visais atžvilgiais yra suderintas su tiesa, [tai tada], – sakau, – neišvengiamai toji valia yra nereikalinga ir jokioje vietoje neapsistoja. Šitaip [sako] jisai. Reikalingas veiksmas nėra atsitiktinis, kadangi tai, kas yra reikalinga, negali kitaip elgtis, o tai, kas yra atsitiktina, kitaip elgtis gali. Jau žmogus ne iš būtinybės tiki, bet atsitiktinai, tad gali ir netikėti, todėl yra baramas ir baudžiamas už tai, kad netiki. Kaip Dievas veikė mumyse ir protą bei valią parengė, taip mes esame mumyse veikiančios Dievo malonės bendradarbiai, kaip sako Leonas V pamoksle Kristaus apsireiškimo (Trijų Karalių) iškilmių proga, tačiau [tokie esame] ne savo pačių jėgomis, bet dėl Šv. Dvasios malonės.

XV.

Homo renutus potest esse certus de gratia Dei et iustificatione, dum Scripturae / dicta sibi applicat de gratuita Dei voluntate, tum omnes homines tum in parti-/culari credentes salvandi; sed de perseverantia [!][515] certus est ex hypothesi, si peccata / devitet, in statu gratiae permaneat et media perserverantiae non negligat. Et / hinc cum fiducia, quam ex Dei gratia et promissionibus habemus coniungitur metus [!][516] / ex consideratione nostrae infirmitatis subortus ut cum metu ac tremore salutem nostram / operemur, Philip. II, 12; 1. Pet. I. 17; 1. Cor. X. 12. Certitudo de perseverantia, – inquit / Gerhardus in *Confess[ione] Cathol[ica]* de Iustif[icatione], cap[ite] 5. lib[ri] II. part[is] 3 special[is] – non est absoluta, sed / hypothetica, quatenus media perseverantiae non negliguntur [!][517], sed usurpantur, eatenus / de perseverantia certi esse possumus. /

XVI.

A modo loquendi, quod opera sint necessaria ad salutem, modo recte intelliga-/tur, antiqua Ecclesia non abstinuit [!][518]: Non tamen diffitemur, quod falsum sensum ha-/bere possit, imo hoc tempore a multis ut plurimum in malum sensum trahatur, ac si id, / per quod iustificamur et salvamur, sint bona opera, ideo placuit nostris, potius ab-/stinendum esse ab hoc loquendi modo, ita tamen, ne in alterum extremum declinem[us], / et sensum quemvis arripiamus, quam propositio contradictoria prae se fert. Bona / opera non sunt necessaria ad salutem. Hunc enim sensum habere potest, quod sive / pie, sive impie aliquis vivat, tamen salutem consequi possit; quam doctrinam
[352v] esse // haereticam, omnibus piis detestandam, quis dubitaverit? Inde cum metuerunt / nostri, ne tale quid nobis affricaretur, dixerunt, bona opera esse necessaria (ad / salutem) ratione praesentiae licet non ratione efficientiae, Gerhardus in *Confess[ione] / Catholica,* lib[ri] II. part[is] 3. art[iculi] 23. cap[ite] 6. /

XVII.

Verba Christi in S. Eucharistia: Hoc est corpus meum, proprie sine tropo / sunt accipienda; attamen Lutherus ex abundanti contradicentibus tunc temporis tro-/pum Synecdoches concessit in lib[ro] *Contra coelestes Prophaetas* Tom[o]. III. Jenensi German[ico] / fol[ii] 80, fac[ie] 1[149]. Diserte enim dicit, eam figuram et tropum esse, quo totum nominetur / et pars intelligatur. In

[515] *Scr. err.*: perseverentia. [516] *Scr. err.*: metas.

XV

Atstumtas žmogus gali būti tikras dėl Dievo malonės ir nuteisinimo, jei tik sau pritaiko Šv. Rašto žodžius apie neatlyginamą Dievo valią: ir visi žmonės, ir ypač tikintieji, išganytini; bet dėl atsispyrimo yra hipotetiškai tikri – jeigu nuodėmių vengtų, neprarastų malonės ir naudotų tarpines atsispyrimo priemones. Ir tada su pasitikėjimu, kurį turime iš Dievo malonės ir pažadų, susijungia iš mūsų silpnumo apmąstymo kilusi baimė, idant su baime ir drebuliu užsiimtume savo išganymu, *Fil 2, 12*; *1 Pt 1, 17*; *1 Kor 10, 12.* Tikrumas dėl atsispyrimo, – sako Gerhardas *Katalikų tikėjimo išpažinime* apie nuteisinimą, II knygos trečios specialios dalies 5 skyriuje, – nėra visiškas, bet hipotetinis, kadangi nėra ignoruojamos tarpinės atsispyrimo priemonės, bet jomis naudojamasi, todėl dėl atsispyrimo galime būti tikri.

XVI

Nuo būdo kalbėti, kad darbai yra reikalingi išganymui, jei tik šitai būtų teisingai suprantama, senoji Bažnyčia nesusilaikė. Vis dėlto neneigiame, kad [toks kalbėjimas] gali turėti klaidingą prasmę, netgi šiuo metu daugelis dažniausiai nukrypsta į blogą prasmę – tarsi tai, per ką esame nuteisinami ir išganomi, būtų geri darbai. Todėl mūsiškiai nutarė, jog reikia geriau susilaikyti nuo šio kalbėjimo būdo, tačiau taip, kad nenukryptume į kitą kraštutinumą ir nepastvertume kažkokios prasmės, kurią atvirai parodo prieštaringas teiginys. Geri darbai nėra reikalingi išganymui. Juk tai gali turėti šitokią prasmę, kad, [nesvarbu] ar kas nors pamaldžiai, ar nepamaldžiai gyventų, vis tiek galėtų pasiekti išganymą; kas abejotų, kad šis mokymas
[352v] yra // eretiškas, visų pamaldžiųjų išsižadėtinas? Tad kai mūsiškiai nusigando, kad kas nors panašaus mums nebūtų perduota, pasakė, kad geri darbai yra reikalingi (išganymui) dėl [paties] buvimo, nors ne dėl [jų] paveikumo, [kaip rašo] Gerhardas *Katalikų tikėjimo išpažinime*, II knygos 3 dalies 23 straipsnio 6 skyriuje.

XVII

Kristaus žodžius Šv. Eucharistijoje – „Tai yra mano kūnas“ – reikia teisingai suprasti be tropo. Tačiau Lutheris tuo metu knygoje *Prieš dangiškuosius pranašus*, vokiškajame Jenos [leidimo] III tome, 80 lapo pirmoje pusėje pripažino, kad dar prieštaraujantieji naudoja sinekdochos tropą[149]. Juk aiškiai sako, kad ji [t. y. sinekdocha] yra figūra ir tropas, kuriuo būna pavadinama

[517] *Scr. err.*: neggliguntur. [518] *Scr. err.*: obstinuit.

Confessione Maiori vocat eam Synecdochen Grammaticam. / Grammatici, inquit, Synecdochen vocant, Tom[us] III. fol[ium] 487. fac[ies] 2. Sed intelligit Sy-/necdochen Rhetoricam antiquo loquendi modo: Suo enim modo doctrina de Tropis / ad Grammaticam pertinet. Allegoria, inquit Hieronymus in *Comment[ariis] ad Gal.* IV. / proprie de arte Grammatica est et quo a Metaphora et caeteris tropis differat, in / Scholis parvuli discimus; Augustinus lib[ro] *De Doctr[ina] Christ[iana]* cap[ite] 29. Sciant literati, mo-/dis omnibus locutionis, quos Grammatici Graeco nomine, tropos vocant, autores nostros / usos esse. Sed non necesse est, ullum hic tropum ponere, cum semper in subiecto prae-/dicationis exprimatur totum quoddam, in praedicato pars: quis vero omnes enuntiatio-/nes dixerit tropo affectas esse? /

XVIII.

Quat[u]or versiculos in cap[ite] VI. *Johannis,* 53, 54, 55, 56 convenienter de Eucharistia / exponi putamus, non quod tunc eam Christus instituerit, sed quod ad eam postea insti-/tuendam respexerit. Ideo et verba haec non allegorice, sed secundum literam intelli-/genda sunt, qui sonant: Neq[ue] enim Christus disquirentibus et ex litera scandalum accipi-/entibus alium sensum indicavit, sed mysterium ostendit et fidem ab ipsis requisivit. / Nec Ecclesia Catholica iam inde ab initio aliter haec verba exposuit, donec abusus de / communione sub una inveheretur, quem Wiclefus et Hussitae carpebant. Tunc enim / quidam Pontificii doctores succumbentes argumento Hussitarum ex hisce verbis / petito dicere et defendere coeperunt, in cap[ite] VI. *Johannis* non agi de Eucharistia / et verba haec metaphorice accipienda esse. Apparet ex oratione quam Johannes de / Ragusio habuit in Concilio Basileensi in Appendice *Actorum Concilii Basileensis* / Tom[o] VII. Concil[iorum][150] Ex Catholicis non defuere [!][519], ait Gabriel Vazquez, qui sentirent, praedictum locum non esse intelligendum de manducatione et sumtione corporali Eu-/charistiae, sed de spirituali, ut hac ratione effugerent argumentum Wiclefi, qui ex prae-/dicto loco contendit probare, etiam Laicos debere sumere calicem et sub utraq[ue] Specie / communicare, in 3 part[em] Thomae *Disp[utationis]* CLXXIX. art[iculi] 1. cap[ut] 4. /

[519] *Scr. err.:* defruere.

visuma, o suprantama dalis. *Didžiajame išpažinime* tą sinekdochą vadina gramatine. Gramatikai, – sako [jis], – [tokį dalyką] vadina sinekdocha, III tomas, 487 lapo antroji pusė. Bet supranta [kaip] retorinę sinekdochą pagal senovinį kalbėjimo būdą: juk savo pobūdžiu mokymas apie tropus priklauso gramatikai. „Alegorija, – sako Jeronimas *Komentaruose Gal 4* [Pauliaus laiško galatams 4 skyrius], – iš tiesų yra iš gramatikos meno, ir [dar būdami] mažučiai mokyklose išmokstame, kuo ji nuo metaforos ir kitų tropų skiriasi"; Augustinas [III] knygoje *Apie krikščionišką mokslą*, 29 skyriuje: „Tegu žino raštingieji, kad mūsų autoriai pasinaudojo visokiais kalbėjimo būdais, kuriuos gramatikai vadina graikišku vardu – tropais. Bet nėra būtina pateikti čia kokį nors tropą, kadangi visada skelbimo esmėje išreiškiama tam tikra visuma, o paskelbime – dalis: tačiau kas gi galėtų pasakyti, kad visi posakiai yra paveikti tropų?"

XVIII

Manome, kad keturios eilutės *Evangelijos pagal Joną* 6 skyriuje – 53, 54, 55, 56 – yra tinkamai apie Eucharistiją dėstomos ne dėl to, kad tada Kristus ją įsteigė, bet dėl to, kad numatė ją po to būsiant įsteigtą. Todėl ir šiuos žodžius reikia suprasti ne alegoriškai, bet paraidžiui, kaip skamba: „Juk ir Kristus tyrinėjantiems ir paraidžiui iš suprasto rašto gaunantiems paskatą ginčytis nenurodė kitos prasmės, bet atskleidė paslaptį ir pareikalavo iš jų tikėjimo". Ir Katalikų bažnyčia jau nuo pat pradžių ne kitaip šiuos žodžius aiškino, kol užpuolė piktnaudžiavimas dėl komunijos vienu pavidalu, kurį Wiclefas ir husitai smerkė. Juk tada kai kurie popiežiniai teologai, nusileidę husitų argumentui štai dėl šių žodžių, ėmė reikliai kalbėti ir teigti, kad *Evangelijos pagal Joną* 6 skyriuje nekalbama apie Eucharistiją ir šiuos žodžius reikia suprasti metaforiškai. Aiškėja iš kalbos, kurią Johannas iš Raguzijo [Johannes de Ragusio] sakė Bazelio susirinkime, [žr.] *Bazelio susirinkimo aktų* priede, [Bažnytinių] susirinkimų VII tome[150]. Tarp katalikų netrūko [tokių], – kalbėjo Gabrielis Vazquezas, – kurie manė, jog minėtąją vietą reikia suprasti ne kaip kramtymą ir kūnišką Eucharistijos priėmimą, bet kaip dvasinį [priėmimą], kad šitokiu būdu išvengtų Wiclefo argumento, kuris [Wiclefas], remdamasis minėta vieta, stengiasi įrodyti, jog ir pasauliečiai privalo priimti taurę ir abiem pavidalais vienybe dalintis, Tomo [Akviniečio] *[Teologijos sumos]* 3 dalies *Disp[utų]*, CLXXIX [komentaro], 1 straipsnio 4 skyrius.

XIX.

Symbolum Apostolicum continet omnes articulos fidei omnibus Christianis cre-/ditu necessarios ad salutem. Unde et regula fidei dicitur antiquitus. Sane Irenae[us], / qui adhuc discipulos Apostolorum audivisse se testatur, Symbolum recitat et vocat / regulam veritatis immobilem, quam quisq[ue] per baptismum accipit, lib[er] 1, cap[ut] 1. / Quicunc[ue] enim baptizabantur, post editam fidei confessionem baptizabantur. / Sed num Apostoli aliam fidem requisiverunt a baptizandis, quam nos? Vel num / in imperfectam fidem baptizarunt? In Scripturis quidem; integrum Sym-/bolum fuisse recitatum ab iis, qui baptizabantur, non refertur, neq[ue] ab omnibus for-/san fuit exactum. Quando scilicet constabat, quod Articulos quosdam admitte-/rent, in caeteris, quos nondum credebant, instituebantur et de iis interrogaban-/tur. De Eynucho
[353r] Reginae Aethiopium, a Philippo qui fuit baptizatus, sic scribit // Irenaeus lib. IV. cap. 40[151]: Nihil deerat ei, qui a Prophetis fuerat praecatechizatus, / non Deum Patrem, non conversationis dispositionem, sed solum adventum ignora-/bat Filii Dei. Quapropter non multum laboravit circa eum Philippus, qui erat in / timore Dei praeparatus a Prophetis. /

XX.

Caeterum non qui Symbolum quoad literam tenet, statim credit, sed qui Apostoli-/cum eius sensum habet in omnibus articulis. Sensus autem hic petitur ex Scriptu-/ris expositis eo modo, quo Ecclesia Catholica semper eas intellexit. Novus enim sensus Eccle-/siae priscae plane incognitus sine dubio falsus et eliminandus est. Ecclesia enim per fidem / Catholicam fuit servata, quae fides non passa est incrementa vel decrementa, ut nos plus / teneamur credere, quam primi Christiani crediderunt. Concilia non novos articulos fidei / ediderunt, nec nova Symbola quantum ad substantiam credendorum cuderunt, sed Symbo-/lum Apostolicum clarius exposuerunt. Qui propterea Symbolum imperfectionis[520] arguit, quod / haeretici ad illud provocarunt et adhuc provocant, ille et Scripturam Sacram imperfecti-/onis arguit, quia pariter haeretici ad illam provocarunt, et provocant. Symbolum ergo / perfectum est et uniusmodi quantum ad substantiam articulorum fidei, licet aliis / verbis ab antiquis sit conceptum. /

XIX

Apaštalinio tikėjimo išpažinimas apima visus tikėjimo straipsnius, visiems krikščionims reikalingus tikėti siekiant išganymo. Todėl nuo seno ir yra sakoma tikėjimo taisyklė. Protingai Irenėjas, kuris liudija, jog pats iki šiol klausėsi apaštalų mokinių, cituoja Tikėjimo išpažinimą ir vadina nepajudinama tiesos taisykle, kurią kiekvienas priima per krikštą, I kn. 1 skyrius. Juk kurie tik buvo krikštijami, buvo krikštijami po išsakyto tikėjimo išpažinimo. Bet argi apaštalai reikalavo kitokio tikėjimo iš pakrikštytųjų, negu mes? Arba nejaugi pakrikštijo į netobulą tikėjimą? Bent jau Šv. Rašte nėra sakoma, kad tie, kurie buvo krikštijami, Tikėjimo išpažinimą kartojo be pakeitimų, ir galbūt ne visi tiksliai. Būtent, kada darėsi aišku, jog kai kuriuos straipsnius galėtų priimti, tarp kitų [straipsnių], kuriais dar netikėjo, [jie] buvo įterpiami ir apie juos buvo klausinėjami [krikštijamieji]. Apie
[353r] etiopų karalienės eunuchą, kurį pakrikštijo Filipas, taip rašo // Irenėjas IV kn. 40 skyriuje[151]: „Nieko netrūko tam, kuris Pranašų buvo anksčiau katekizuotas, – nei Dievo Tėvo, nei bendravimo tvarkos, bet tik nežinojo Dievo Sūnaus atėjimo. Todėl nedaug privargo Filipas su juo, kuris buvo dievobaimingas, Pranašų paruoštas."

XX

Tačiau ne tas, kuris Tikėjimo išpažinimo paraidžiui laikosi, tuojau įtiki, bet tas, kuris išlaiko jo apaštalinę prasmę visuose straipsniuose. O ši prasmė išgaunama iš Šv. Rašto, išaiškinto tokiu būdu, kokiu Katalikų bažnyčia jį visada suvokė. Juk nauja prasmė, senajai Bažnyčiai aiškiai nepažįstama, be abejonės, yra klaidinga ir išguitina. Juk Bažnyčią išsaugojo katalikiškas tikėjimas; šis tikėjimas nepatyrė augimo ar nuosmukio, kad manytume, jog mes tikime daugiau, negu tikėjo pirmieji krikščionys. [Bažnyčios] susirinkimai neišleido naujų tikėjimo straipsnių ir nenukalė naujų Tikėjimo simbolių tikėjimo dalykų esmės požiūriu, bet Apaštalinį tikėjimo simbolį aiškiau išdėstė. Kas Tikėjimo simbolį kaltina netobulumu dėl to, kad juo rėmėsi ir ligi šiol tebesiremia eretikai, tas ir Šventąjį Raštą kaltina netobulumu, kadangi eretikai vienodai juo rėmėsi ir tebesiremia. Taigi Tikėjimo simbolis yra tobulas ir vienintelis tikėjimo straipsnių esmės požiūriu, nors senolių buvo kitais žodžiais perteiktas.

[520] im- *scr. supra lin.*

XXI.

Scholastici doctores ne quidem omnia ea, quae in Symbolo continentur in omnibus creditu / necessaria putant sed tantum eos articulos, qui saepe inculcantur in Ecclesia, ut eorum noti-/tia neminem fugere queat. Aliud quoq[ue] fides est, aliud cognitio, quae sequitur fidem. Do-/cet (Paulus II. Corinth. X. 15.), inquit Clemens Alexandrin[us] lib[ro] VI. *Stromatum*, cognitio-/nem[152], quae est perfectio fidei, abundare ultra catechesin convenienter maiestati doctrinae. / Domini et regulae Ecclesiasticae. Cognitio ad dogmata se extendit Ecclesiastica omnia, / quae doctoribus sunt scitu necessaria, non ad credendum, sed ad fidem docendam et de-/fendendam. Nam ut credendi, sic et docendi certa regula datur, quam doctores tran-/silire non oportet, licet alius alio in cognitione sit perfectior. Spiritus sanctus enim dona / sua distribuit, sicut vult, nec uni omnia, nec omnibus aequalem mensuram largitur. Quisq[ue] / autem, quod accepit, sive parum, sive multum sit, ad communem conferat utilitatem, / et Deum invocet, ut indies in cognitione crescat, et proinde id crastino die discat, quod / hodie ignorat.

XXII.

Ob articulorum fidei omnibus cognitu necessariorum solam ignorantiam, quis / damnatur; in caeteris doctrinae Christianae partibus eatenus [!][521] ignorantia est damnabilis, / quatenus mala inducit opera. Cum enim in practicis doctrina sit propter opus, non / potest doctrina esse magis necessaria, quam opus ipsum. De operibus legis mora-/lis sic dicit Servator: Si haec scitis; beati estis, si feceritis ea, Joh. XIII. 17. Non omnis, / qui dicit mihi, Domine Domine, intrabit in regnum coelorum, sed qui facit voluntatem / Patris mei coelestis, Matth. VII. 19. De operibus legis positivae: Nisi quis rena-/tus fuerit ex aqua et spiritu, non potest ingredi in regnum coelorum, *Joh. III. 5.* / Nisi manducaveritis carnem filii hominis et biberitis eius sanguinem, non habebitis / vitam in vobis, *Joh. VI. 53*[153] /

Nihil Scripturis, Symbolis antiquis Catholicae Ecclesiae consensui, aut *libris* / nostris *Symbolicis* adversum, vel hic vel alibi propositum, assertum, defensum est. /

Dubitantibus in ipsa collatione abunde ope Numinis satis faciemus. /

In dieser Disputation zu opponiren, wurden die Ministeriales nicht nur vom / D. Dreyer, sondern auch, da seine Persohn bey ihnen nicht gelten

[521] *Scr. err.*: catenus.

XXI

Scholastikos daktarai netgi nemano, kad visu tuo, kas glūdi Tikėjimo simbolyje, visais atžvilgiais būtina tikėti, bet [užtenka tikėti] tik tais straipsniais, kurie dažnai būna skiepijami Bažnyčioje, idant neliktų nė vieno žmogaus, jų nežinančio. Taip pat viena yra tikėjimas, kita – žinojimas, kuris seka paskui tikėjimą. Moko Paulius *2 Kor 10, 15*, – sako Klemensas Aleksandrietis VI *Stromatų* knygoje[152], – kad žinojimas, kuris yra tikėjimo išbaigtumas, liejasi per kraštus pranokdamas tikybos pagrindų mokymąsi, ir tai atitinka mokymo, Viešpaties ir Bažnyčios nuostatų didingumą. Žinojimas skleidžiasi aprėpdamas visas Bažnyčios dogmas, kurios mokytiems yra būtinos žinoti ne tam, kad tikėtų, bet kad tikėjimo mokytų ir jį gintų. Juk tiek tikėjimui, tiek ir mokymui būna skiriama tam tikra regula, kurios mokytieji neturi peršokti, nors vienas už kitą būtų tobulesnis žinojimu. Juk Šventoji Dvasia paskirstė savo dovanas taip, kaip nori, ir nei vienam visa, nei visiems vienodą kiekį pažeria. Tačiau kiekvienas, ką gavo – ar mažai, ar daug, – tegu skiria bendrai naudai ir tegu šaukiasi Dievo, kad diena iš dienos augtų žinojimu ir todėl rytojaus dieną išmoktų, ko šiandien nemoka.

XXII

Kas yra smerkiamas vien dėl visiems pažintinų tikėjimo straipsnių nežinojimo? Kitose krikščionių mokymo dalyse nežinojimas yra tol smerktinas, kol skatina blogus darbus. Juk kadangi praktiniuose reikaluose mokymas skirtas darbui, mokymas negali būti reikalingesnis negu pats darbas. Apie dorovinio įstatymo darbus Išganytojas taip sako: „Jei šitai žinote, būsite palaiminti, jei tik tai darysite“, *Jn 13, 17.* „Ne kiekvienas, kuris man šaukia: ‘Viešpatie, Viešpatie’, įžengs į dangaus karalystę, bet tik tas, kuris vykdo mano dangiškojo Tėvo valią“, *Mt 7, 19.* Apie dovanoto įstatymo darbus [taip sako]: „Kas nebus atgimęs iš vandens ir dvasios, negali įžengti į dangaus karalystę“, *Jn 3, 5.* „Jei nevalgysite Žmogaus Sūnaus kūno ir negersite jo kraujo, neturėsite savyje gyvybės“, *Jn 6, 53*[153].

Nieko priešingo Šv. Raštui, seniesiems Tikėjimo simboliams, Katalikų bažnyčios visuotinei nuomonei arba mūsų *Tikėjimo simbolių knygoms* nei čia, nei kitur nėra pateikta, paskelbta, pareikšta.

Abejojančius pačioje diskusijoje apsčiai Dievo padedami patenkinsime.

Oponuoti šiame dispute ministerijos atstovus kvietė ne tik dr. Dreyeris, bet, kadangi jo asmenybė jiems nieko nereiškė, tai ir akademijos magnifi-

solte, auch von / dem Mag[nifico] Rectore der Academie durch die Pedellen solenniter invitiret, allein / die haben sich mit einer Schrifft deßwegen entschuldiget und sind nicht / gekommen. Sonst nam der Streitt wegen deß
[353v] versagten Begräbnüß // D. Michael Behm, sein Ende, undt wurd A[nn]o 1652, den 4. Junii Er mit recht / ansehnlichen Ceremonien unter dem Gefolge vieler hoher und vornehmer / Leute im Thum, wo die Grabstädte der Professoren seyn, begraben worden[522]. /

§19. Anno 1653, den 20. April starb auch D. Mislenta, Professor Theol[og]iae / Ordinari[us] und Primarius im 66sten Jahr seines Alters. Unter seinem Bild-/nüß im Thum steht dieses:

Mislenta hic facie est, Prussam qui contudit hydram.
Vis penetrare Virum? Mente Lutherus erat.

§20. Sindt[523] M. Melchior Zeidler A[nn]o 1663 Professor Theol[og]iae Secunda-/rius, der A[nn]o 1674 mit[524] M. Bernhard Sanden und M. Samuel Wernern / beyde[525] benandten Professores[526] Extraordinarii[527] auff der Academie zu / Königsberg zu Doctores Theologiae creiret worden. /

§21. Was in selbiger Zeit auff derselben Academie vor disputa-/ble Sachen vorgangen, hatt M. Hartknoch l. 2. c. 20. p. 634 seqq. der *Kir-/chen Historie* auß dem Privat Collegio / D. Zeidleri außgezogen, wel-/che wir dem[528] curiosen Leser zu gutt hie bey ansetzen wollen. /

Sectio I

De Controversiis, Rationem fidei et Theologiae in genere, /
ac normam utriusq[ue] concernentibus.[529] /

Th[esis] I. Aliud est fides, aliud cognitio stricte sic dicta. /

II. Idem, quatenus Idem, ab Eodem, simul credi ac cognosci non potest. /

III. Fides non est opinio stricte sic dicta, sed firma et immota animi assensio. /

IV. Symbolum Apostolicum ipsos Apostolos habet auctores. /

V. Symbolum Apostol[icum] comprehendit omnia, q[uae] unicuiq[ue] ad salutem per se / creditu sunt necessaria. /

VI. Conclusiones ductae ex iis, q[uae] per fidem apprehendimus, quatenus inde dedu-/cuntur [!][530], ad fidem non pertinent sed cognitionem. /

[522] *MSB abs.* [523] *Al. m. corr. ex* Wirdt. [524] *Al. m. corr. ex* und. [525] *Corr. ex* bey den. [526] -es *al. m. corr. ex illect.*

cencija rektorius, ir nors jie kviesti solidžiai per pasiuntinius – universiteto darbuotojus, vis dėlto raštu atsiprašė ir neatvyko. O ginčas dėl neleidimo
[353v] palaidoti // dr. Michaelį Behmą baigėsi, ir 1652 metų birželio 4 dieną jis buvo palaidotas su gana pagarbiomis apeigomis, lydimas daugelio aukštų ir garbių žmonių, palaidotas katedroje, kurioje yra profesorių laidojimo vieta.

§19. 1653 metų balandžio 20 dieną 66-aisiais savo gyvenimo metais mirė ir dr. Mislenta, ordinarinis teologijos profesorius ir primarijus. Po jo atvaizdu katedroje parašyta:

Šitas iš veido yra Mislenta, kuris sudaužė prūsišką hidrą.
Nori giliau pažinti Vyrą? Širdimi Lutheris buvo.

§20. 1663 metais mag. Melchioras Zeidleris tapo antruoju teologijos profesoriumi, o 1674 metais jis kartu su mag. Bernhardu Sandenu ir mag. Samueliu Werneriu, abu ekstraordinariniai profesoriai akademijoje, buvo išrinkti teologijos daktarais.

§21. Apie ką tuo metu akademijoje buvo diskutuojama, mag. Hartknochas *Bažnyčios istorijoje,* kn. 2, sk. 20, p. 634 ir kt., pateikė iš dr. Zeidlerio asmeninio rinkinio, ir čia tai mes smalsiajam skaitytojui pateikiame.

I skiltis

Apie prieštaravimus, susijusius su tikėjimo ir bendrosios
teologijos [teoriniu] pagrindu ir jų abiejų taisyklėmis

I tezė. Viena yra tikėjimas, kita – tas griežtai vadinamas išpažinimas.

II. Tas pats, kadangi Tas pats, To paties negali būti sykiu tikimas ir pažįstamas.

III. Tikėjimas nėra ta griežtai vadinama nuomonė, bet tvirtas ir nepajudinamas sielos pritarimas.

IV. Apaštalinio tikėjimo išpažinimo autoriai yra patys apaštalai.

V. Apaštalinis tikėjimo išpažinimas apima visa, kas yra reikalinga tikėti kiekvienam, savarankiškai siekiančiam išganymo.

VI. Išvados, gautos iš to, ką tikėjimu įgyjame, kadangi gaunamos iš ten, susijusios ne su tikėjimu, bet su pažinimu.

[527] -iis *al. m. corr. ex -is.* [528] *Prae h. v. exc.* sie. [529] -entibus *scr. al. m.* [530] *Scr. err.:* dedun-/cuntur.

VII. Datur Scientia Theologica proprie sic dicta. /

VIII. Scientia Theologica non est una, sed multiplex. /

IX. Principium decidendarum controversiarum fidei pariter et cognitionis / S. Theologiae est Scriptura Sacra, non tamen qualitercunq[ue], sed in sensu / suo genuino, hoc est, Apostolico et Catholico accepta. /

X. Ad dignoscendum Canonem, omnino necessarium est Testimonium Ecclesiae. /

XI. Scriptura in quibusdam locis plures habet sensus, non solum Mysticos, sed / etiam literales. /

Sectio II

De Controversiis pertinentib[us] ad Theologiam Moralem. /

Th[esis] I. Studium Sanctimoniae recte dicitur ad salutem esse necessarium, ut condi-/tio sive causa, sine qua non dummodo recte intelligatur. /

II. Imago Dei considerata ut principium actionum bonarum, Donum fuit / etiam in primo homine non naturale sed supernaturale. /

III. Peccatum Originis formaliter non est positivum sed privativum. /

IV. Peccatum Originis, sub novo foedere non est causa adaequata damnationis. /

V. Exerit se etiam in ipsa conversione hominis liberum eius arbitrium. Ast / actus spirituales, quos edit non ex principiis sc[ilicet] naturalibus
[354r] suis // edit virib[us], sed ex viribus novis a gratia Spirit[us] S[ancti] concessis [!][531]. /

VI. Cert[us] esse potest homo vere fidelis et pius de salute sua, non tamen certitu-/dine absoluta, sed ex parte hypothetica [!][532]. /

VII. Sunt et infantes fidei salvificae capaces, non tamen eiusdem plane ea per / omnia in illis est rationis cum fide adultorum. /

VIII. Iudaei hodierni et Mahumedani non sunt Idololatrae[533] proprie sic dicti. /

IX. Iudaei veteris[534] Testamenti, non invocarunt Deum ut Patrem, ea ratione, qua / credentes sub Novo foedere eum ut Patrem invocant, sed nec adeo distin-/cte et explicite in nomine Christi orarunt, atq[ue] hi orant. /

X. Preces pro defunctis iure in Ecclesiis nostris retinentur. /

[531] *Scr. err.*: concessit. [532] *Scr. err.*: hypothesica.

VII. Vadinamasis teologinis žinojimas yra suteikiamas [t. y. nėra pasiekiamas žmogaus pastangomis].

VIII. Teologinis žinojimas nėra vienalypis, jis yra daugeriopas.

IX. Tikėjimo, kaip ir šv. teologijos pažinimo prieštaravimų sprendimo, pradžia yra Šventasis Raštas, tačiau ne bet kaip suvoktas, o jo tikrąja prasme, tai yra apaštaline ir katalikiška.

X. Siekiant atpažinti Kanoną, be abejo, reikalingas Bažnyčios liudijimas.

XI. Šv. Raštas kai kuriose vietose turi kelias prasmes, ne tik mistines, bet ir pažodines.

II skiltis

Apie prieštaravimus, susijusius su moraline teologija

I tezė. Teisingai sakoma, jog šventumo siekimas *[studium Sanctimoniae]* yra reikalingas išganymui kaip būtinoji sąlyga arba priežastis, kad tik būtų teisingai suprantama.

II. Dievo paveikslas, apžiūrėtas kaip gerųjų veiksmų pradžia, net ir pirmajame žmoguje buvo ne gamtiška, bet antgamtiška dovana.

III. Pirminė nuodėmė formaliai nėra teigiama, ji yra neigiama.

IV. Pirminė nuodėmė Naujojoje sandoroje nėra priežastis, tolygi pasmerkimui.

V. Taip pat per patį žmogaus atsivertimą pasireiškia jo laisvas sprendimas.
[354r] O dvasinius veiksmus, kuriuos // daro, daro ne iš pradmenų, būtent savo gamtiškųjų galių, bet iš naujų galių, suteiktų Šv. Dvasios malone.

VI. Tikrai tikintis ir pamaldus žmogus gali būti garantuotas dėl savo išganymo, tačiau ne visiškai tikrai, o tam tikra dalimi hipotetiškai.

VII. Ir vaikai yra imlūs išganomajam tikėjimui, tačiau jis, žinoma, ne visais atžvilgiais tokio pat pobūdžio kaip suaugusiųjų tikėjimas.

VIII. Šiuolaikiniai žydai ir mahometonai nėra stabmeldžiai tikrąja prasme.

IX. Senojo Testamento žydai nesikreipė į Dievą kaip į Tėvą tokiu būdu, kaip Naujajai sandorai paklūstantys tikintieji kreipiasi į jį kaip į Tėvą, bet ir nesimeldė Kristaus vardu taip aiškiai ir ryškiai, kaip šie meldžiasi.

X. Maldos už mirusiuosius teisėtai mūsų Bažnyčiose yra išlaikomos.

[533] -lo *scr. supra lin.* [534] *Prae hic v. exc.* sunt.

Sectio III.

De controversiis pertinentibus ad Theologiam Mystagogicam[154]. /

Th[esis] I. Dicere, quod Verba Institutionis Eucharistiae: Hoc est corpus meum, hic est / Sanguis meus, plures admittant sensus probabiles, absurdum non est. /

II. Panis in Eucharistia proprie fit Corpus Christi, non per unionem, sed per mu-/tationem. /

III. Sanctam Eucharistiam, seu ut vocabulo[535] Ecclesiastico utamur, Missam, sacri-/ficium, suo modo esse negari non potest. /

Sectio IV.

De Controversiis ad Theologiam Oeconomicam pertinentibus. /

Th[esis] I. Christ[us] homo ubiq[ue] praesens est, vi unionis personalis, sed et dominatur ubiq[ue] / per Carnem divinitati eius ad Modum Organi coniunctam. In sub-/stantia interim carnis, in qua in coelum ascendit, ubiq[ue] praesens esse ⌈non potest.[536] /

II. Christus ad inferos descendit, non secundum corpus, sed secundum solam animam. /

Sectio V.

De Controversiis ad Theologiam Simplicem pertinentib[us]. /

Th[esis] I. Mysterium Trinitatis sub Vet[eri] Testamento, saltem implicite a plerisq[ue] fuisse / creditum recte dicitur, dummodo recte intelligatur. /

II. Beatitudo futuri seculi potissimum consistet in visione Dei, q[ui] tamen oculis / perficietur non corporis sed mentis et intellectus etc. /

Doch sind dieß nicht alle die Controversien. Es wurden noch einige / andre Materien disputabel gemacht, die von den Ministerialib[us] ange-/zapffet wurden. Nemblich: von der wircklichen Sünde der kleinen / Kinder, die D. Zeidler negiret. It[em] Ob der Teuffel vor dem Todt Christi / gewust, daß Christus wahrer Gottes Sohn sey? Item de reliquiis post / Eucharistiae administrationem remanentib[us], davon D. Werner gehandelt. / Hierher gehöret auch die Disputation D. Johann Philipp Pfeiffer, pro gradu / in Theologia Doctorali (den er A[nn]o 1685, den 15. Maii zusampt dem D. Mi-/chael Behm Ertzpriestern von Holland erhalten), worin dieses Thema be-/findlich, daß auch in der Lutherischen Kirchen die wahre Kirche Christi / sey. Welches M. Jacob[us] Reich Eloq[uentiae] Profess[or] wieder obbesagten

[535] *Al. m. scr. supra err.* oreabulo.

III skiltis

Dėl prieštaravimų, susijusių su mistagogine teologija[154]

I tezė. Nėra absurdiška sakyti, kad Eucharistijos įsteigimo žodžiai – „Tai yra mano kūnas, tai yra mano kraujas“ – slepia kelias tikėtinas prasmes.

II. Eucharistijoje duona tikrai tampa Kristaus kūnu ne per vienijimą, bet per keitimą.

III. Negalima paneigti, kad Šventoji Eucharistija arba, vartojant bažnytinį pavadinimą, Mišios, yra tam tikros rūšies aukojimas.

IV skiltis

Dėl prieštaravimų, susijusių su ekonomine teologija

I tezė. Kristus yra visur esantis žmogus asmeninio vienijimosi jėgos dėka, bet ir viešpatauja visur per Kūną, sujungtą su jo dieviškumu organiškai. Vis dėlto dėl kūniškos substancijos, su kuria įžengė į dangų, negali būti visur esantis.

II. Kristus nužengė į pragarą ne kūnu, bet tik siela.

V skiltis

Dėl prieštaravimų, susijusių su paprastąja teologija

I tezė. Teisingai sakoma, kad Senojo Testamento laikais kai kas bent jau netiesiogiai tikėjo Trejybės slėpinį.

II. Būsimojo amžiaus palaima pirmiausia slypės Dievo regėjime, [Dievo], kuris vis dėlto pasiekiamas ne kūno, bet sielos ir proto akimis ir t. t.

Tačiau tai ne visi prieštaravimai. Buvo diskutuojama ir keletu kitų temų, kurias iškėlė ministerijos žmonės. Būtent: dėl tikros mažų vaikų nuodėmės, kurią dr. Zeidleris paneigė. Taip pat – ar velnias iki Kristaus mirties žinojo, kad Kristus yra tikras Dievo Sūnus? Taip pat dėl likučių, liekančių po Eucharistijos patarnavimo, – dėl to disputavo dr. Werneris. Čia priklauso ir dr. Johanno Philippo Pfeifferio disputas teologijos daktaro laipsniui gauti (jis gavo jį 1685 metų gegužės 15 dieną kartu su dr. Michaeliu Behmu, kunigu dekanu iš Olandijos), mat jis iškėlė mintį, kad ir Liuteronų bažnyčia esanti tikra Kristaus bažnyčia. Tai užginčijo mag. Jacobas Reichas, iškalbos profesorius, prieštaravęs minėtam dr. Pfeifferiui ir dr. Sandenui ir žodžiais,

⌈...[536] *Scr. al. m.*

D. Pfeiffer / und D. Sanden theils[537] mit worten, theils[538] mit empfindlichen Schrifften angefochten hatt. / Doch sind diese Streitigkeiten zu sonderlichen weitläufftigkeit nicht gedie-/hen, sondern der Zwist ist durch sonderbahre Fürsichtigkeit der Churfr. H[err]n Regiments-Räthe auch des Senatus Academici daselbst zeitig sopiret / worden. //

[354v] §22. A[nn]o 1663 wurd dem (Tit[ul]) Churfürsten H[er]rn Friedrich Wilhelm / daß Absolutum Domin[i]um [!] über Preussen von dem[539] Polnischen Legaten[540] im Nah-/men des Königs und der Krohn übergeben, da auch ein Landtag gehalten / ward, worin viel von Kirchen Sachen gehandelt wurde. Der Schluß / aber ging dahin, nemblich: daß den Röm. Chatholisch[en] soll nach den Alten / und Neuen Verträgen, wie es vor dem Schwedischen Kriege gewesen, / das Exercitium Religionis ungehindert bleiben, und Niemand soll sie / darin turbiren. Dazu sollen die Römisch-Catholischen ihre Capellen / und Bethäuser und alle Kirchen Gütter, so Ihnen zukommen, sowoll / an den Gräntzen, alß auch sonsten im Lande ungehindert behalten. / Item, zu den Ehren-Ämptern sollen auch die Röm. Catholischen, / dafern einige dazu tüchtig sindt, gelassen werden. Welche / Röm. Catholische von Adel, die Iura Patronat[us] Rechtmessiger weise / an sich gebracht haben, die sollen sich derselben frey gebrauchen. / Solten aber auch einige andere Compatroni seyn, die nicht Röm. Ca-/tholisch sind, so soll der Churfürst Commissarios setzen von Röm. Ca-/tholischen und Augsburgischen Confessions-Verwandten Leuten in glei-/cher Anzahl, die den Zwist auß dem Iure Canonico entscheyden sol-/len. Die Röm. Catholische Kirche zu Königsberg sol mit ihrem Kirch-/hoff und andern dazu gehörigen Plätzen bey dem Recht, welches / sie vor dem Schwedischen Kriege gehabt, oder auch hatt haben sollen, er-/halten werden. Die Geistlichen sollen ihre Freyheit geniessen nach den / alten verträgen, so daß die Iurisdiction über sie dem Bischoff von Er-/meland zustehe. Der Neue Calender soll auch in dem Lande jeder-/zeit behalten werden. /

§23. Im übrigen gab der Churfürst dem Lande diese assecuration: /

Solchem nach erkleren Wir Unß hiemit vor Uns, Unsere Erben / und nachkommende Herrschafft[541] dahin, daß Wir solchem zufolge / und krafft dieser Unserer Churfürstl. asseccuration künfftig in Unserm[542] / Hertzogthumb Preussen mehr nichts, denn drey Kirchen vor die / Reformirten und derselben Gottesdienst, ohne eintzigen Abgang / der Lutherischen Kirchen, dero Einkünfften und Pertinentien erbauen / lassen, da hingegen kein Exercitium

[537] *Scr. al. m. supra lin.* [538] *Scr. al. m. supra lin.* [539] *MSB:* den.

ir užgauliais rašiniais. Tačiau šitie kivirčai nesulaukė plataus atgarsio, šiuos nesutarimus laiku numaldė nepaprastas kurfiursto vyriausybės tarėjų ir akademijos senato akylumas. //

[354v] §22. 1663 metais tituluotam kurfiurstui Frydrichui Vilhelmui Lenkijos legatas karaliaus ir karūnos vardu įteikė *Absolutum Dominium* – raštą valdyti Prūsiją be apribojimų, buvo sukviestas ir landtagas, kuriame daug kalbėta apie bažnytinius reikalus. Nuspręsta Romos katalikams leisti nekliudomai praktikuoti savo tikėjimą. Taip pat Romos katalikai [gali] praktikuoti savo religiją pagal senąją ir naująją sutartis, kaip buvo iki Švedijos karo, ir niekas neturi šiems trukdyti. Romos katalikams taip pat turi būti netrukdoma turėti savo koplyčių ir maldos namų, taip pat jiems priklausančius bažnyčių turtus tiek pasieniuose, tiek ir šiaip kur nors šalyje. Taip pat Romos katalikai turi būti prileidžiami prie garbiųjų tarnybų, jeigu jie gerai išmano tą darbą. Taip pat iš bajorų kilę Romos katalikai, kurie teisėtai yra įgiję patronato teisę, turi ir toliau ja laisvai naudotis. O jeigu būtų ir kitų patronato kompanionų, ne Romos katalikų, tai kurfiurstas turi sudaryti komisiją po lygiai iš Romos katalikų ir Augsburgo tikėjimą išpažįstančių žmonių ir ji ginčą turėtų spręsti remdamasi kanonų teise. Romos katalikų bažnyčia Karaliaučiuje, jos šventorius ir kiti priklausantys jai plotai turi išlaikyti tas teises, kurias turėjo ar turėjo turėti iki Švedijos karo. Dvasininkai turi turėti savo laisves pagal senąsias sutartis, taigi teisė juos teisti priklauso Varmės vyskupui. Taip pat šalyje turi būti visą laiką laikomasi naujojo kalendoriaus.

§23. Tarp kita ko, kurfiurstas šaliai davė šitokį pasižadėjimą:

Sulig šituo Mes tuomi pareiškiame sau, Mūsų paveldėtojams ir būsimiems valdonams, kad Mes pagal šitą Mūsų kurfiurstišką pasižadėjimą ateityje mūsų kunigaikštystėje Prūsijos pastatydinsime ne daugiau kaip tris bažnyčias reformatams ir jų pamaldoms, neprarasdami nė vienos liuteronų bažnyčios, jų pajamų ir priklausinių, ir atvirkščiai, neleisime praktikuoti privačiuose namuose, išskyrus krikštą, tuoktuves ir Vakarienės teikimą, jeigu vienas

[540] *MSB:* Legatis. [541] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 645. [542] *MSB prae h. v.:* diesem.

in denen Privat-Häusern, auß-/genommen die Tauff, Treuung und Reichung des Abendtmahls, / wenn Einer und der Ander durch rechtmässige Ursachen in die offent-/liche Gemeine und Kirchen zugehen und zu kommen verhindert wor-/den, verstatten wollen. Imgleichen wollen Wir die Vier Ober-Rath-/stellen, die Vier Haupt-Aempter, den Landrath, die Consistoria, die / Academie mit niemand anders, dann mit Lutherischen Subjectis / besetzen. In der Ober-Appellation-Hoff- undt Peinlichen Halßge-/richt aber, undt zwar in einem jedwedem dieser Gerichten, zwey / tüchtige Reformirte Subjecta zu Assessores von Preussischen Indigenis [befördern und von denen Aemtern und Hauptmannschaften / vor die Reformirte fürbehalten. Die übrigen dergleichenbeneficias und Dignitaeten / aber niemand anders, denn der Lutherischen religion zugeṭhanen Einzöglin-/gen und Indigenis] [!][543] / vom Herren-Stande, Ritterschafft und Adel gnädigst conferiren und / dieses nun, was hierin stehet, versprochen und versichert, wollen / Wir, Unsre Erben und nachkom[m]ende Herrschafft jedesmahl steiff undt un-/verbruchlich halten und dasselbe weder vor Unß extendiren, noch exten-/diren lassen. //

[355r][544] §24. Umb diese Zeit begunten sich wieder die Arianer und / Socinisten in Preussen hervor zu thun. Unter derer Zahl auch / Christophor[us] Sandius-Ober-Secretarius einer war, dessen Sohn / nebst andern Arianischen Schrifften den *Nucleum Historiae Ecclesia-/sticae*, so eine Arianische Chronica heissen möchte[155], außgegeben, / selbiger ward A[nn]o 1661 seines Ambts entsetztt und ist den an-/dern auch heimliche Conventicula zuhalten verbothen worden. /

§25. Anno 1685, den 15. Maii wurdt Doctor Theologiae / M. Johann Philippus Pfeiffer, S[acrae] Theol[ogiae] et Graecae Linguae Professor / et Bibliothecari[us] Electoralis etc. etc.[156] Ein Mann von grosser Erudition, / dabey auch eines unstrefflichen Lebens. Denn die andere Lutherische / Prediger in Königsberg auch vor einen Sincretisten hielten, wie / er dann in seiner disputation Inaugurali[545] dieses argument de-/fendirte: daß in den Lutherischen Versamlungen auch die wahre / Kirche sey. Und daß man nicht nötig hette, wegen des Ministerii / zu den Papisten überzutreten. Welcheß aber Ihm nebst dem / D. Bernhard[546] Sanden, ⌈der in der disputation[547] sein Praeses war, allerhandt Verfolgung ursachte. / A[nn]o 1686 geschahe wieder eine Promotio Doctoralis, da M. Christi-/anus Dreyer und M. Friedrich

[543] *Ex MSB.* [544] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs P.

ar kitas žmogus dėl teisėtų priežasčių nepajėgus išeiti į viešumą ir ateiti į bažnyčią. Kartu Mes tik liuteronus, o ne ką nors kitą, skirsime į keturias aukščiausiųjų tarėjų vietas, keturias valsčiaus seniūnų (hauptmanų) vietas, landratus, konsistoriją, akademiją. Bet Aukščiausiajame apeliaciniame rūmų teisme ir Sunkių kriminalinių nusikaltimų teisme, ir būtent kiekviename iš šių teismų, du veiklius prūsiškos kilmės reformatus asesoriais [iškelsime], jų valsčiuose ir vyresnybėje reformatams vietas rezervuosime. Kitas panašias beneficijas bei titulus maloningai skirsime niekam kitam, o tik liuteronų religijai atsidavusiems auklėtiniams ir vietiniams iš ponų luomo, riterijos ir bajorijos, ir šitai, kas čia parašyta, – pažadame ir laiduojame – Mes, mūsų įpėdiniai ir būsimi valdonai šito visada griežtai ir nesulaužomai laikysis, ir Mes šitai nei patys papildysime, nei leisime papildyti. //

[355r] §24. Šituo laiku Prūsijoje vėl ėmė reikštis arijonai ir socinistai. Vienas iš jų buvo Christophoras Sandijus, vyr. sekretorius, kurio sūnus, be kitų arijoniškų raštų, išleido *Bažnyčios istorijos branduolį*, kurį galima pavadinti savotiška arijonų kronika[155], jis 1661 metais buvo atleistas iš tarnybos, taip pat ir kitiems buvo uždrausta rengti slaptas sueigas.

§25. 1685 metų gegužės 15 dieną teologijos daktaru tapo mag. Johannas Philippas Pfeifferis, šv. teologijos ir graikų kalbos profesorius ir elektoriaus bibliotekininkas, ir t. t.[156] Didelės erudicijos, taip pat ir pavyzdingos gyvensenos vyras. Kiti liuteronų pamokslininkai Karaliaučiuje jį ėmė laikyti sinkretistu, kai jis savo inauguraciniame dispute gynė argumentą, kad liuteronų sueigose taip pat esanti tikroji Bažnyčia ir kad dėl ministerijos nėra būtina pereiti pas popiežininkus. Tai buvo jo ir Bernhardo Sandeno, kuris pirmininkavo jo disputui, persekiojimo priežastis. 1686 metais vėl buvo suteikiami daktaro laipsniai ir šv. teologijos daktarais išrinkti mag.

[545] *Corr. ex* in augurali. [546] *Al. m. scr. supra lin.* ⌈...[547] *Al. m. scr. supra lin.*

Deutsch, beyde Professores Theol[ogiae] / Extraordinarii S[acrae] Theologiae Doctores creiret worden. /

§26. Umb diese Zeit schienen bey der Königsbergischen Aca-/demie die Professores Theologiae, ⌈vornemlich D. Pfeiffer,[548] die Röm. Catholische Meinungen / in vielen Puncten der Luth[erischen] Religion anzunehmen, wozu Ihr / Sincretismus Ihnen viel contribuirte undt wurde auff der ge-/dachten Academie folgende Lehrsätze so in offentlichen alß privat / lectionib[us] gelehret, welche D. Christian Helwig Phil[osophiae] und Medic[inae] / D. und der Leopoldinischen Kayser[lichen] Academie Natur[urae] Curios[ae] Collega-/gen[157], auß den M[anuscriptis] des D. Johann Philipp[i] Pfeiffern S[acrae] Theol[ogiae] / Professoris außgezogen undt in daß Lebens-Lauff besagten D. / Pfeiffers inseriret hatt, dessen Worte also lauten: /

Was wehrender Zeit seiner ⌈(D. Pfeiffers)[549] Profession und Doctorat unser / H[err] Pfeiffer vor Lehr-Sätze auff der Academie bey der Jugend / und bey den Seinigen geführet, wil ich aus rechtschaffener Tre-/ue hier ohne falsch aus seinen M[anuscriptis] vorbringen und selbige klär-/lich in gewissen Sätzen erklären. /

I. Der Styl und die Redens-Art der Heil. göttlichen Schrifft ist / in vielen Orten sehr perplex und dunckel, daß man in vielen / Stücken, so zur Christlichen Religion gehören, den wahren und / heylsamen Sensum und Verstand von den falschen und schädlichen / nicht wol recht unterscheiden kan, ohne Erklährung der Catholi-/schen Kirchen. Deßwegen ist sehr nöthig, daß wegen der vie-/len irrigen Lehr Schweiffungen die Linien der Schrifft Auß-/legung eintzig nach der Richtschnur und Meynung der Heil. / Catholischen Kirchen gezogen werde wider die unchristliche / Meinungen[550] der Ketzer. Wie Vincentius Lyrinensis in *Commo-/nitorio* lehret.[158] //

[355v] II. Was die Heil. Catholische Kirche spricht, daß ist unbetruglich / wahr; denn wie auch Lutherus Tom. 7. *De antiqua Ecclesia* redet: / „Die Kirche kan und muß nicht lügen, noch Irrthumb lehren, auch / nicht in den geringsten Dingen, denn sie ist der Mund Gottes und / wie Gott nicht lügen kan, also kan auch die Kirche nicht lügen". / Similia habet Lutherus in *Epistol[a] ad Marchion[em] Brandeb[urgensem]* Tom[i] 5. Jen[ensis editionis] fol[ium] 243. /

III. Die Apostel haben unterschiedliche Dinge gelehret und ein-/gesetzt, die nicht außdrücklich in Heiliger Schrifft enthalten seyn. / Und haben

⌈...[548] *Al. m. scr. supra lin.* ⌈...[549] *Al. m. scr. supra lin.; MSB abs.*

Christianas Dreyeris ir mag. Friedrichas Deutschas, abu ekstraordinariniai teologijos profesoriai.

§26. Šiuo laiku Karaliaučiaus akademijos teologijos profesoriai, pirmiausia dr. Pfeifferis, dėl daugelio liuteronų religijos postulatų laikėsi Romos katalikų nuomonės, ir prie to daug prisidėjo jų sinkretizmas, ir minimoje akademijoje tiek viešose paskaitose, tiek privačiuose pokalbiuose buvo dėstomi tie postulatai, kuriuos dr. Christianas Helwigas, filosofijos ir medicinos dr., bei Leopoldo imperatoriškosios gamtos tyrėjų akademijos kolegos[157] išrinko iš dr. Johanno Philippo Pfeifferio, šv. teologijos profesoriaus, rankraščių ir paskelbė minimo dr. Pfeifferio biografijoje. Šitie žodžiai skamba šitaip:

Kokius teiginius savo profesoriavimo ir daktaravimo metu mūsų ponas Pfeifferis jaunimui akademijoje ir saviesiems dėstė, čia aš pateiksiu neiškraipydamas ir tiksliai iš jo rankraščių ir juos suprantamai tam tikrais punktais paaiškinsiu.

I. Šv. Dieviškojo Rašto stilius ir posakiai daugelyje vietų labai painūs ir migloti, tad daugelyje skyrių, priklausančių krikščionių religijai, be Katalikų bažnyčios aiškinimo negalima gerai atskirti tikrosios ir išganingosios prasmės nuo klaidingos ir žalingos. Todėl labai būtina, kad dėl daugelio klaidingų mokymo nukrypimų Rašto aiškinimas būtų plėtojamas vien tik pagal šv. Katalikų bažnyčios gaires ir nuomonę, jas priešinant nekrikščioniškoms eretikų nuomonėms. Kaip moko Vincentijus Lyrinensis [kūrinyje] *Paraginimas*[158]. //

[355v] II. Ką kalba šv. Katalikų bažnyčia, neabejotinai yra tiesa; juk ir Lutheris 7 tome *Apie senąją Bažnyčią* sako: „Bažnyčia negali ir neturi nei meluoti, nei klaidingai mokyti, taip pat ir dėl mažiausių dalykų, nes ji yra Dievo burna, ir kaip Dievas negali meluoti, taip ir bažnyčia negali meluoti." Tą patį Lutheris [rašo] *Laiške Brandenburgo markgrafui* Jenos leidimo V tome, l. 243.

III. Apaštalai mokė ir aptarė įvairius dalykus, kurie Šventajame Rašte nėra aiškiai išreikšti žodžiais. Šventieji apaštalai visa tai, kas priklauso

[550] *Al. m. -ei- corr. ex illect.*

die heiligen Apostel alles das, was zur göttlichen War-/heit gehöret, in die Kirche als in eine reiche Vorrahts-Kammer / vollkommentlich eingelegt, dergleichen Lehr und Satzungen kön[n]en / füglich aus den Schrifften der Heiligen alten Kirchen-Lehrern, / aus den Actis der Concilien und also aus der Apostel- und Kir-/chen Satzungen hervor gesucht werden, denn wie der Heil. / Augustinus wohl redet von den alten Kirchen Vättern: „Was / sie gelernet, daß haben sie gelehret, was sie von den Vättern / empfangen haben, das haben sie ihren Kindern übergeben." / August[inus] L. 2. *Contr[a] Iulian[um], Pelagian[os]*[159]. /

IV. Die Heilige Schrifft läst zu in einem und demselben Ort / mehr denn einen Verstand und Sensum, den Buchstaben nach, die / wider einander nicht streiten, und die auch zugleich vom Heil. / Geist dahin gewecket oder intendiret seyn. /

V. Die Seelen der Menschen werden von Gott erschaffen, und / also werden sie dem Leibe eingelassen oder infundiret. /

VI. Aus der persöhnlichen Vereinigung folget gar nicht, daß / der Menschlichen Natur alle Göttliche Eigenschafften mitgethei-/let seyn, sondern das folget aus gedachter Vereinigung, daß die / den beyderseyts Naturen zukommende Eigenschafften der Persohn / recht appliciret und zueignet werden. /

VII. Die Allenthalbenheit der Menschheit Christi hebet alle / Glaubens-Artickel auff, welches auch Calixtus, Horneius und wie / andere solches den Lutheranern längst vorgeworffen haben. /

VIII. Christus hatt nicht die Höllen Angst in seiner Seelen, wie / die Verdammten in der Höllen empfunden. /

IX. Christus der Herr ist nach dem Tode an dem Creutze, der See-/len nach, zur Höllen gefahren, theils daß er sich als ein Sieger / des Todes und der Höllen erwiesen, theils daß er den Seelen der / Alt-Väter, die im Schatten des Todes und im Kerker sassen, / als ein Erlöser darzeigte: dem Leibe nach aber hat Er im Grabe / gelegen. Welche seine Meynung er weitläufftig in einer / mit seiner eigenen Hand geschriebenen Philologischen Disputation, / was das wort *Paradisus,* auch die Worte Christi, die Er zum / Schächer am Kreutz gesprochen: „Heute wirstu mit mir im / Paradeiß seyn", eigentlich bedeuten, dargethan, dabey er die / Meynung des Martyrers Iustini (gleichsam wäre die Seele / des Schächers am Kreutz ins Irrdische Paradeiß versetzet worden, / dem auch Theophanes *Hom[ilia]* [356r] 27. wie auch Andreas Cretensis bey-// pflichtet). Wie auch anderer, nemlich

dieviškajai tiesai, sudėjo į Bažnyčią kaip į turtingą saugyklą, vadinasi, tokį mokymą ir postulatus galime susirasti šventųjų senųjų Bažnyčios mokytojų raštuose, Susirinkimų aktuose ir taip pat apaštalų ir Bažnyčios postulatuose, nes, kaip sako šv. Augustinas apie senuosius Bažnyčios Tėvus: „Jie mokė to, ką buvo išmokę, ką buvo gavę iš savo tėvų, ir tai jie perdavė savo vaikams." Augustino 2 knyga *Prieš Julijaną ir Pelagijų*[159].

IV. Ta pati Šventojo Rašto vieta, žiūrint paraidžiui, suponuoja daugiau negu vieną interpretaciją ir reikšmę, kurios viena kitai neprieštarauja ir kurios tuo pačiu metu sužadinamos arba sukeliamos Šventosios Dvasios.

V. Žmonių sielos sukuriamos Dievo, taigi jos į kūną įleidžiamos arba įliejamos.

VI. Šitas asmeninis suliejimas visiškai nereiškia, kad žmogaus prigimčiai suteikiamos visos dieviškos savybės, šis suliejimas reiškia, kad abiem tam tikro asmens prigimtims tenkančios ypatybės būna gana specifiškos ir savitos.

VII. Teiginys apie Kristaus kaip žmogaus buvimą visur niekais verčia visus tikėjimo postulatus, dėl ko liuteronams jau seniai priekaištavo Calixtas, Horneijus ir kiti.

VIII. Kristus savo sieloje nebijojo pragaro, kaip bijo pasmerktieji pragare.

IX. Kristus, Viešpats, miręs ant kryžiaus nužengė į pragarą savo siela, iš dalies pasirodydamas kaip mirties ir pragaro nugalėtojas, iš dalies dėl to, kad senųjų tėvų, sėdinčių mirties šešėlyje ir kalėjime, sieloms pasirodytų kaip atpirkėjas, tačiau jo kūnas gulėjo karste. Šitą savo nuomonę jis plačiai išdėstė savo paties ranka rašytame filologinio disputo rašinyje, ką iš tikrųjų reiškia žodis *Paradisus* ir taip pat Kristaus žodžiai, pasakyti nusikaltėliui ant kryžiaus: „Šiandien su manimi būsi rojuje"; čia jis vertino Justino Kankinio nuomonę, neva nusikaltėlio ant kryžiaus siela buvusi nukelta į žemiškąjį rojų, tam pritarė ir Teofanas Pamoksle 27 *(Hom[ilia])* bei Andrejas Kretie-
[356r] tis [Cretensis], // taip pat kiti, būtent Arnoldas Karnotietis [Carnotensis] ir

des Arnoldi Carnotensis[160] etc. / examiniret, auch sich in folgende Wort außgelassen: „Wir müssen noht-/wendig sagen, daß das Wort ‚Paradeiß' muß in sothanem Verstande / angenom[m]en werden", wie es einen beglückten Standt und Beschaffen-/heit der vom Leib geschiedenen Seelen bedeutet; in welchem Stande / auch die Seele unsers Heylandes Jesu Christi biß in den dritten / Tag gewesen. Jedoch aber ist nach einhelligem Ausspruch der Christen-/heit die Seele Christi in der Höllen gewesen, worinn die Seelen der / Patriarchen und Propheten und aller Gläubigen alten Testaments be-/halten worden, welches er aus den Iustino und andern Vätern weit-/läufftig bewiesen. Umb solches noch mehr zu erhalten, hat er die hoch-/gelahrte und lesens-würdige Griechische Oration des Brugthons aus / dem Griechischen ins Latein versetzet, deswegen nur ein Verleger er-/wartet wird. /

X. Die Kirche Christi ist allezeit sichtbahr, also daß eher müglich sey, daß / die Sonne gäntzlich könne verfinstert werden, als daß die Kirche Christi / könte verdunckelt werden, wie der Heil. Chrysostomus *Hom[ilia]* in Cap[ut] 6. / Ioann[is] redet[161]. /

XI. Die reine Lehre (oder Predigt) des Worts Gottes und der rech-/te Gebrauch der Heil. Sacramenten sind nicht die Abmerck und Zei-/chen, dadurch die wahre Kirche von der falschen Kirchen kan unterschie-/den werden. Deme sie sind weniger erkäntlich als die Kirche selbst. / Drum so ein Abmerck auch den Ungelahrten und Unwissenden soll / zur Erkäntniß dienen, so sind die gedachten Zeichen nicht so beschaffen, / wodurch ihnen die Kirche kan vorgestellet werden. Man hat bil-/lig zu erwegen, daß die Kirche Christi sey gleichsam eine Stadt oder / Respublic, die wohl eingerichtet ist. Das Wort Gottes und die Hei-/lige Schrifft sey das Gesetz und das Recht der gedachten Stadt: Die / heilige Sacramenten seyn die Beylage und Schatz. In Absehen des-/sen wird man bald ersehen, daß die Kirche an sich selbst weit känt-/bahrer sey als die Zeichen, daran man selbige erkennen solle: Allermassen / wie alle Zeit die Stadt an sich selbst[551] kennbahrer ist als die Gesetz und / der geheimbte Raht der Stadt, als dessen Beylagen, Vermögen und / denckwürdigkeiten, darumb hat der Heil. Geist die Kirche bestetigt, / daß sie soll ein Anzeige seyn der Heil. Schrifft, eine Ausgeberin / ihrer Schätze und was selbiger beygelegt ist, demnach sie genannt / wird ein ‚Pfeiler der Warheit', die nemlich aus der Schrifft hervor-/gesucht wird. /

[551] *MSB abs.*

t. t.[160], ir čia jis kalbėjo šitokiais žodžiais: „Turime būtinai pasakyti, kad manytina, jog žodį „rojus" čia reikia suprasti kaip palaimingą būseną ir būklę, patiriamą sieloms atsiskyrus nuo kūno; šitokios būsenos iki trečios dienos buvo ir mūsų Išganytojo Jėzaus Kristaus siela. Tačiau pasak viena-reikšmiško krikščionybės postulato, Kristaus siela pabuvojo pragare, kur buvo laikomos Senojo Testamento patriarchų ir pranašų bei visų tikinčiųjų sielos, tai, remdamasis Justinu ir kitais tėvais, jis yra išsamiai įrodęs. Norėdamas tai dar labiau įtvirtinti, jis iš graikų kalbos į lotynų išvertė labai mokslingą ir skaitytiną Brugthono graikišką oraciją, kuri tik laukia leidėjo.

X. Kristaus bažnyčia matoma visą laiką, taigi labiau tikėtina, kad saulė galbūt visiškai užtems, negu kad Kristaus bažnyčia galėtų užtemti, kaip sako šventasis Chrizostomas Jono [Evangelijos] 6 skyriaus homilijoje[161].

XI. Grynasis Dievo žodžio mokymas ir deramas šv. sakramentų teikimas nėra toks požymis ar ženklas, kurio pagrindu būtų galima atskirti tikrąją Bažnyčią nuo klaidingos. Juk jie mažiau parodo tikrumą negu pati Bažnyčia. Tad jei nemokytiems ir neišmanantiems reikia atpažinimo požymio, tai minimi ženklai nėra tokie, kuriais jiems galima atskleisti Bažnyčią. Paprasčiausiai galima įsivaizduoti, kad Kristaus bažnyčia yra tarsi gerai sutvarkytas miestas ar valstybė. Dievo žodis ir Šventasis Raštas tebūna šio miesto įstatymas ir teisė, o šventieji sakramentai bus atsargos ir turtas. Apžvelgiant tai, tuoj matyti, kad Bažnyčia pati savaime yra daug atpažįstamesnė, negu ženklai, iš kurių neva reikią ją atpažinti: juk miestas pats savaime visada atpažįstamesnis negu įstatymas ir slaptoji miesto taryba, negu jo atsargos, turtas ir įžymybės. Tad ir Šventoji Dvasia įtvirtino, kad Bažnyčia turi būti Šv. Rašto išraiška, jo ir jos pačios sukauptų turtų dalintoja, todėl ji ir vadinama ‘atrama tiesos’, kuri surandama Rašte.

XII. In der Zunfft der Heil. Apostel, welche die heilige Kirche vor-/ stelleten, war Petrus der Erste und Vornehmste, denn Er führete die / Persohn der Kirchen, der vor die andern Aposteln alle gesprochen und / der ihrenthalben von Christo besprochen worden. Drumb wird Er schlech-/ter dings der Erste genannt *Matth. 10.* und *Lucas c. 6. 14.* als Er / die Apostel nach der Reihe erzehlen wolte: Hebt Er sie nicht anders, / als vom Apostel Petro an. Welche nun solchen Primat in dem Collegio der / Apostel heben wollen, müssen warlich nicht verstehen, was das We-/sen und Natur sey einer Zunfft, und wie hoch nöhtig sey, daß unter / vielen Einer sey, der mit genugsahmer Ehr und Authorität den an-/dern vorstehe. /

XIII. In der gantzen Kirchen ist der Erste Bischoff der Römische; dessen / Authorität von den Rechtgläubigen in der ersten Kirchen am höchsten ge-/acht wird, dem zustunde acht zu haben, daß aller Orten die Kir-/chen-Satzungen gehalten würden. Die Bescheide des Papst vom / Glauben und
[356v] Sitten gingen die gantze Kirche an und werden von // allen hoch angesehen. Es ward nichts in der gantzen Christenheit beschlossen, / das nicht an diese Kirche angebracht wurde etc., welche Meynung vermuht-/lich unser seelig verstorbene Herr Pfeiffer vom Marco Antonio De Dominis, / Cassandro, Dreiero, Zeidlero etc. und aus der *Kirchen Historie* geschöpffet.[552] /

XIV. Den Papst vor einen Anti-Christ und die Römische Kirche vor eine / Babylonische Hure zu schelten, ist eine unsinnige Gottlosigkeit der Schwär-/mer und Ketzer. /

XV. Sagen, daß wir durch den Glauben allein gerechtfertiget wer-/den, ist eins der grösten Irrthümer. Unser Seelige ergetzete sich sehr, / als ich Ihm vorzeigte eines Englischen Predigers Tractätlein, der in selbi-/gen, auch dem vorgemeldten Satz vor einen garstigen und nicht geringen / Irrthumb hielte. Sagende: Siehe, ein Protestant verdammt den andern / in der so wichtigen und erheblichen Sachen, umb welcher Sachen sie sich / nicht erröhtet[553] gar von der Kirchen abzutreten. /

XVI. Das sind greuliche Irrthümer: Daß das Evangelium, dem der / Glaube beyfällt, bloß aus lauter Verheissungen bestehen solle; daß / Christus der Welt kein Gesetz gegeben habe; daß das Moral-Gesetz nur / diene, daß die Menschen dadurch zum Glauben Christi geführet / werden, da es doch eine Lebens-Regel sey, die von Christo selbst / uns recommendiret ist, und dem wir aus dankbahrkeit zu ge-/horsamen schuldig seyn, welches auch vorangezogener Bullus l. c. p. 24 saget. /

[552] *Post h. v. del.:* auch / sich diese und allen Beyfall-erzeugende Warheit ist.

XII. Tarp šventųjų apaštalų, kurie pristato šventąją Bažnyčią, Petras buvo pirmasis ir iškiliausias, nes jis buvo ta Bažnyčios persona, kuri kalbėjo visų apaštalų vardu ir į kurią Kristus kreipdavosi. Todėl jis paprasčiausiai įvardijamas Pirmuoju *Mt 10* ir *Lk 6, 14,* kai Jis apaštalus nori vardyti iš eilės: kaskart Jis pradeda ne kitaip, o apaštalu Petru. Kas tokį pirmavimą tarp apaštalų nori užginčyti, tas tikrai nesupranta, kas yra gildijos esmė ir prigimtis ir kaip būtina, kad priekyje kitų stovėtų pakankamai garbingas ir autoritetingas.

XIII. Visos Bažnyčios pirmasis vyskupas yra Romos vyskupas; jo autoritetas tikratikių akyse Pirmojoje bažnyčioje buvo didžiausias, jam skirta prižiūrėti, kad visose vietose būtų laikomasi Bažnyčios nuostatų. Popiežiaus
[356v] sprendimai dėl tikėjimo ir apeigų galiojo visoje Bažnyčioje ir visų // buvo labai gerbiami. Visoje krikščionybėje nebuvo nieko nutarta, kas nebūtų pranešta šitai Bažnyčiai ir t. t., ir šitą nuomonę mūsų velionis ponas Pfeifferis tikriausiai perėmė iš Marco Antonijo De Dominis, Cassandro, Dreierio, Zeidlerio ir kt. bei iš [Hartknocho] *Bažnyčios istorijos*.

XIV. Popiežių keikti esant Antikristu, o Romos bažnyčią – Babilonijos prostitute yra svaičiotojų ir eretikų absurdiškas bedieviškumas.

XV. Sakyti, kad mes nuteisinami vien tiktai per tikėjimą, yra vienas didžiausių paklydimų. Mūsų velionis nepaprastai žavėjosi, kai aš jam parodžiau anglų pamokslininko traktatėlį, kuriame jis šitą paminėtą sakinį laiko šlykščiu ir nemažu paklydimu: matai, vienas protestantas prakeikia kitą dėl tokio svarbaus ir reikšmingo dalyko, ir dėl šito dalyko jie nesigėdija net pasitraukti iš šitos Bažnyčios.

XVI. Baisūs paklydimai yra [teiginiai], kad Evangeliją, kuria remiasi tikėjimas, turi sudaryti vien grynos pranašystės, kad Kristus pasauliui nedavęs įstatymo, kad moralės įstatymas skirtas vien tam, kad padėtų žmones atversti į Kristaus tikėjimą, tačiau juk yra gyvenimo taisyklė, kurią mums rekomendavo pats Kristus ir kuriam mes iš dėkingumo turime paklusti, – tai rašoma ir minėtoje bulėje (*Bullus,* sk. 1, p. 24).

[553] *Corr. in sin. m. ex* erröthet.

XVII. Unsre Sünde werden nicht allein bedeckt, sondern sie werden / durch das Blut Jesu Christi und durch seine Gnade, dadurch wir / widergebohren werden, auch gar getilget, und wird auch uns nicht / allein die Gerechtigkeit Christi zugerechnet, sondern sie wird uns / würcklich und in der That durch die Mitwirckung des Heil. Gei-/stes mitgetheilet, daß wir nicht allein durch seine Gnade vor ge-/recht gehalten werden, sondern auch in der Warheit gerecht werden. /

XVIII. Die Seelen, die in geringen (venialibus peccatis) Sünden / von uns ausgehen, oder die in solchen Sünden, so eine zeittliche Straffe / nur verdienet haben, ausgefahren, kommen nicht so fort in den Him[m]el. / In welchem Stück er auch die Griechen mit den Catholischen bemerckt / überein zukommen, wie solches erhället aus der Antwort der Griechen, / so sich in Venedig auffhalten; wie auch aus ihrer Antwort auff die / neundte Frage, die der Cardinal Claudius Guisani gethan. Davon bey dem / Nau in *Vera Effigie Ecclesiae Graecae et Latinae* Nachricht einzuholen.[162] Und / in Warheit darinn haben auch die Könisgbergische Professores Theolo-/giae gezielet, in dem sie verthädiget haben, daß nicht fort die Seelen / der Menschen nach ihrem Ableben [!][554] zur vollkommenen Seeligkeit ge-/langen. Und war dieß unserm Seeligen gemein, die Lehren der / Catholischen Kirchen mit andern Worten vorzubringen. /

XIX. Die Catholische Kirche, wenn sie die Heiligen anruffet, eig-/net nicht einer Creatur zu, was Gott eigentlich gebühret: wie / solches die Abgöttische thun. Denn sie alle Vortrefflichkeiten der Heili-/gen GOTT zueignet und alle Würdigkeit [!][555], die sie bey Gott ha-/ben, denen Tugenden, die selbst des Heil. Geistes Gaben sind, zuschrei-/bet. Sie erkennet auch an Ihnen keine andere Wissenschafft der / Menschlichen Dingen, als die ihnen von Gott ist mitgetheilet, und / setzet ihre Glückseeligkeit darinn, daß sie dem Willen Gottes / vollkömmlich sind unterworffen und gleichförmig. /

XX. Er hielte dafür, daß die Anruffung der Heiligen nicht un-/nütz noch undienstlich sey, ungeacht solche nicht schlechterdings[556] nöh-/tig, womit er mit den Catholischen, insonderheit Joh[anne] Fabro, Bischo-/ffen zu Wien, Nicolao Serario, Cardinale Peronio übereinstimmete. /

XXI. Die guten Wercke sind nöhtig zur Seeligkeit, und wer / das Gegentheil lehret, wie solches in *Repetitione Corporis Doctrinae,* / wie auch in der *Formula Concordiae* [!][557] gethan wird, ist eine Ketzerey. //

[554] *Scr. err.:* Ableiben; *MSB:* Ableben. [555] *Prae h. v. scr.* W.

XVII. Mūsų nuodėmės ne tik atleidžiamos, bet per Kristaus kraują ir per jo malonę, per kurią mes vėl gimstame, jos taip pat ir visiškai panaikinamos, ir mums Kristaus nuteisinimas ne tik pripažįstamas, bet per Šv. Dvasios prisidėjimą mums tikrai ir iš tikrųjų pranešama, kad mes per jo malonę ne tik laikomi nuteisintais, bet ir iš tikrųjų nuteisinami.

XVIII. Sielos, paliekančios mus su menkomis nuodėmėmis arba su tokiomis nuodėmėmis, už kurias yra nusipelniusios tik laikinos bausmės, į dangų patenka ne iš karto. Jis nurodo šiuo atveju sutariant graikus ir katalikus, kaip tai aiškėja iš Venecijoje gyvenančių graikų atsakymo, taip pat iš atsakymo į devintą klausimą, kurį pateikė kardinolas Claudijus Guisanis. Apie tai informacijos ieškoti Nau [knygoje] *Tikrasis Graikų ir Lotynų bažnyčių paveikslas*[162]. Ir iš tikrųjų panašiai buvo linkę manyti ir Karaliaučiaus teologijos profesoriai, kai jie gynė tezę, kad žmonių sielos po atsiskyrimo nuo kūno ne tuojau pat visiškai išganomos. Ir mūsų velioniui buvo būdinga Katalikų bažnyčios mokymą pateikti kitais žodžiais.

XIX. Katalikų bažnyčia, skelbdama šventuosius, nepriskiria gyvai būtybei to, kas dera Dievui, – kaip tai daro netikėliai. Mat ji visas šventųjų teigiamybes priskiria DIEVUI ir visus jų nuopelnus Dievui – dorybėms, dovanotoms jiems Šventosios Dvasios. Ji taip pat neįžvelgia kokio nors kitokio žmogiškųjų dalykų suvokimo, negu Dievo duota, ir jų palaimą aiškina visišku jų paklusimu Dievo valiai ir susiliejimu su ja.

XX. Jis manė, kad šventųjų skelbimas nėra nei nenaudingas, nei nederamas, nors apskritai nesąs būtinas, ir tuo jo požiūris sutapo su katalikų, ypač su Vienos vyskupo Joh. Fabro, kardinolo Peronijaus, Nicolajaus Serarijaus, požiūriais.

XXI. Išganymui būtini geri darbai, o kas moko priešingai, kaip tai daroma *Doktrinos sąvado pakartojime*, taip pat *Santarvės formulėje*, – tai erezija. //

[556] *MSB post h. v.:* nicht. [557] *Scr. err.:* Concordia.

[357r] XXII. Die gutten Wercke der Christen, so von dem Heiligen Geist erwecket / und mit dem Blut Christi besprenget seyn, dergestalt, daß sie auß dem Ver-/dienst Jesu Christi ihren valor und Würdigkeit empfangen, verdienen / das ewige Leben. Krafft der gnädigen Verheissung Gottes, wie solches / von Bellarmino, Staplotone, Costero, Caietano und Gregorio de Valentia und an-/dern weitläufftig erkläret worden. /

XXIII. Die jenige thun groß Unrecht den Catholischen, die ihnen auffbür-/den, ob entziehen sie hiedurch etwas dem Verdienst Christi. Bemercket, dieß / unendliche Verdienst Christi wird vielmehr dadurch auffs höchste erhoben, / wie solches die lautere Warheit ist. Dahero die Catholischen nach Befehl / ihrer Mutter auß dem Thoma also beten: „Jesu Christe heiliger Pelican, / reinige mich Unreinen mit deinem Blut, dessen ein Tropfen auch die / gantze Welt könte seelig (frey) machen von allen Sünden." Ein jeder Ca-/tholischer Christ kan sicher glauben mit dem Heil. Carolo Borrom[eo][163], daß ein einiges / Tröpfflein des alwehrten Bluts JESU Christi überschwenglich und über-/gnug sey, nicht allein meine, sondern auch der gantzen Welt Sünde zu tilgen. Und / der Catholischen Ruhm, nach den Worten des Heiligen Concilii Tridentini, ist in / Christo, in dem wir leben und in dem wir Verdienst haben etc. Ein jeder spricht / recht mit dem Caietano in *prim. 2. Tom[i] 2.* Disp[utationis] 214[164] in Demuth: „Ich meritire", / doch nicht Ich, sondern Christus meritiret vor mich. In der Heil. Meß sprechen / wir täglich zu Gott: „Und auch uns Sündern, deinen Dienern, die auff die / Menge deiner Erbauung hoffen, wollestu ein Theil und Gemeinschafft / schencken mit deinen heiligen Aposteln und Martyrern, unter welcher / Gemeinschafft bitten wir, wollestu uns zulassen nicht als ein Anseher / des Verdiensts, sondern als ein Vergeber, durch Christum unsern HERRN."[165] / Im *Römischen Ritual* wird jedem Pfarrherrn aufferlegt, den Krancken zu / vermahnen, daß er unter andern von Hertzen also beten solle: „Du aller-/süssester Herr Jesu Christe, dich bitte ich durch die Krafft deines allerheilig-/sten Leydens, nimm mich auff in die Zahl deiner Auserwehlten." p. 134. Antwerp.[558] /

XXIV. Einen Dreyfachen Raht, der Welt und der Fleisches-Lust zu über-/winden und uns zum Göttlichen Dienst geschickter zu machen, hat unser / Heyland gegeben, nemlich: die Keuschheit, die willige Armuht und den Ge-/horsam. Was auch Melanchton in der *Apologia*[166] da widersprechen mag. /

[558] *Post h. v. exc. 3 lin.*

[357r] XXII. Geri krikščionių darbai, paskatinti Šventosios Dvasios ir pašventinti Kristaus krauju – ta prasme, kad savo vertę ir garbę gavę iš Kristaus nuopelnų, – pelno amžinąjį gyvenimą. Dėl maloningos Dievo pranašystės, kaip tai išsamiai išaiškino Bellarminas, Staplotonas, Costeras, Caietanas ir Gregorijus iš Valensijos bei kiti.

XXIII. Tie, kurie kaltina katalikus, neva jie šitaip sumenkina Kristaus nuopelnus, daro didelę klaidą. Pažymėtina, kad begaliniai Kristaus nuopelnai šitokiu būdu pakeliami į aukščiausią lygį, – tokia yra gryna teisybė. Tad katalikai, savo motinos įsakyti, pagal Tomą [Akvinietį] meldžiasi šitaip: „Jėzau Kristau, šventasis Pelikane, nuplauk mane, nešvarųjį, savo krauju, kurio vienas lašas galėtų visą pasaulį išganingai išlaisvinti nuo visų nuodėmių." Kiekvienas krikščionis katalikas tikrai gali tikėti kartu su šv. Karoliu Boromaejumi[163], kad vienintelis Jėzaus Kristaus brangiojo kraujo lašelis su kaupu gali panaikinti ne tik mano, bet ir viso pasaulio nuodėmes. Ir katalikų garbė, pasak Šventojo Tridento susirinkimo žodžių, yra Kristuje, kuriame mes gyvename ir kuriame turime nuopelnų ir t. t. Kiekvienas teisingai kalba nusižeminęs kartu su Caietanu knygoje *Prim. 2, Tom. 2,* disp. 214[164]: „Aš nusipelnau", tačiau ne aš, bet Kristus nusipelno už mane. Per šventas mišias mes kasdien sakome Dievui: „Ir mums, nusidėjėliams, savo tarnams, pasitikintiems Tavo pasigailėjimo gausybe, teikis duoti bent kokią dalį ir draugystę su Tavo šventaisiais Apaštalais ir Kentėtojais [...], į kurių draugystę, neveizėdamas nuopelno, bet duodamas atleidimą, meldžiame, mus priimki. Per Kristų mūsų Viešpatį."[165] *Romos rituale* kiekvienas kunigas įpareigojamas perspėti ligonį, kad tas, beje, turėtų iš širdies melstis šitaip: „Tu saldžiausiasis Viešpatie Jėzau Kristau, meldžiu Tave – savo švenčiausiosios kančios galia priimk mane į savo išrinktųjų tarpą", p. 134, Antverp[ene].

XXIV. Trigubą patarimą, kaip įveikti pasaulio pagundas ir kūno geidulius, kad geriau tiktume Dievo tarnystei, davė mūsų Išganytojas, o būtent: skaistybė, pasirinktas neturtas ir paklusnumas. Kad ir ką prieštaraudamas sakytų Melanchtonas savo *Apologijoje*[166].

XXV. Das Münch Leben, worinn die jenige, so sich dahin durch ein / Gelübd verbunden und den dreyfachen Raht unsers Heylandes erfüllen, / ist Gott dem Herrn ein sehr angenehmes Leben und kan mit gutem Fug / ein Englisches und Him[m]lisches Leben, das auff Erden geführet wird, ge-/nannt werden. /

XXVI. Unser Seelige billigte die Wort des Constantinopolitanischen Pa-/triarchen Jeremiae, *Responso* 1, p. 135: Derowegen stehet einem jeden frey, / ehe er sein Gelübd der Keuschheit gethan, eine Lebens-Art Ihm zu er-/wehlen, die Ihm recht düncket und ihm frey gelassen ist. Und also kan / er sich in den Ehestand begeben. Wenn er aber sich selbst willig zur / Keuschheit bekennet und dazu verbindlich gemacht, muß er die Gab, die er / Gott gewidmet und zum Tempel gelassen, auch bewehren, damit er sich / nicht eines Krohn-Raubs theilhafftig macht, den Leib, den er einmahl / durch ein Gelübd Gott geheiligt, muß er nicht mit Dienstbahrkeiten des / gemeinen Lebens besudeln. /

XXVII. Die Erb-Sünde bestehet mehrentheils in Entsetzung der Gnaden / Gaben, die die ersten Eltern im Paradieß gehabt haben. /

XXVIII. Es sind einige Todt-Sünden, die nicht mit der Liebe Gottes / und des Nechsten bestehen können, wenn ein Mensch in solche Sünde fällt, / wird er gäntzlich des geistlichen Lebens, so in der Vereinigung mit Gott, / durch die Gnade dessen, der in uns wohnet, bestehet, beraubet. Einige / sind nachläßliche (Venialia) Sünde, ihrer Natur nach und aus Un-/vollkommenheit des Wercks, so den Menschen nicht gar von Gott / abwendig machet, noch die Liebe Gottes auslöschet, herrührende. Von / dieser Materie hat unser Seelige eine Disputation mit eigener Hand ge-/schrieben unter dem Titul: *De Imparitate Peccatorum,* welche er Herr[n] [!] D. / Dreier zur Censur
[357v] übergeben, der auff dem Titul Blat folgende Wort beygesetzt: // „Christianus Dreierus, h[oc] t[empore] Decanus legi et approbavi 1683", das ist: Dies hab ich, Chri-/stian Dreyer, gelesen und approbiret. /

XXIX. Die übernatürliche Gerechtigkeit ist dem Adam mit bey oder angescha-/ffen gewesen. /

XXX. Das Sacrament der Buß wird verrichtet durch die Reue, Bekennung / der Sünden und Gnugthuung. Es solten aber die Widersacher, so durch das Wort / „Satisfactio", oder „Gnugthuung", sich offendiret befinden, wissen, daß wir durch das / Gnugthun das verstehen, nach Meynung der Iuristen, da wir eines sein Verlangen / erfüllen, denn dem thun wir genug. Nun aber

XXV. Vienuolių gyvenimas, kai jie, davę įžadus, vykdo mūsų Išganytojo trigubą patarimą, Dievui, mūsų Viešpačiui, yra labai mielas, ir visiškai teisėtai jis gali būti vadinamas angelišku ir dievišku gyvenimu, gyvenamu čia, žemėje.

XXVI. Mūsų velionis pritarė Konstantinopolio patriarcho Jeremijo žodžiams, *Atsakymai* 1, p. 135. Pasak to, kiekvienam, duodančiam skaistybės įžadą, suteikta laisvė pasirinkti gyvenimo būdą, kuris jam atrodo deramas ir jam tinkamas. Taigi jis gali ir susituokti. Bet jeigu jis pats savo noru išpažino skaistybę ir susisaistė įžadu, tai tą dovaną, skirtą Dievui ir paliktą šventovėje, turi ir saugoti, kad netaptų karūnos pagrobimo bendrininku; savo kūno, pašventinto per įžadą Dievui, jis neturi suteršti atsidavimu kasdieniam gyvenimui.

XXVII. Prigimtinės nuodėmės esmė daugiausia yra atėmimas malonės dovanų, kurias pirmieji tėvai turėjo rojuje.

XXVIII. Yra keletas mirtinų nuodėmių, kurios nesuderinamos su Dievo ir artimo meile, ir jeigu žmogus nupuola į tokią nuodėmę, jis visiškai netenka dvasios gyvenimo – susivienijimo su Dievu per malonę to, kurs gyvena mumyse. Kai kurios nuodėmės yra atleistinos dėl jų prigimties ir dėl to, kad kyla iš darbų netobulumo, jos žmogaus nenukreipia nuo Dievo ir neužgesina Dievo meilės. Šita tema mūsų velionis savo paties ranka parašė disputo tezes tokiu pavadinimu: *Apie nuodėmių nevienodumą*, jas davė ponui dr. Dreieriui
[357v] cenzūruoti, o šis tituliniame lape parašė tokius žodžius: // „Christianus Dreierus, h[oc] t[empore] Decanus legi et approbavi 1683", tai yra: Christianas Dreyeris, šiuo metu Dekanas, perskaičiau ir patvirtinau 1683 m.

XXIX. Nepaprastas teisingumas Adomui buvo duotas iš prigimties.

XXX. Atgailos sakramentas atliekamas per gailėjimąsi, nuodėmių išpažinimą ir atgailą. Tačiau priešininkai, kurie dėl žodžio „satisfakcija" arba „atgaila" jaučiasi įžeisti, turėtų žinoti, jog, teisininkų nuomone, satisfakcija suprantame tai, kad įvykdomas reikalavimas ir šitaip suteikiama satisfakcija.

begehret Gott nicht allein eine / Buß haben, und zwar solche, da ein Mensch mit Schmertzen seine Sünde erkennet und / meydet. /

XXXI. Ausser dem Sacrament der Buß ließ unser Seelige zu auch die an-/dere Sacramenta der Catholischen Kirchen, als die Tauffe, die Firmung, das / Sacrament des Leibs und Bluts Jesu Christi, die Priester Weihe und die letzte / Oelung. Wie er denn in der gantzen Lehr von den Sacramenten recht Catho-/lisch war, wie solches seine Lectiones Theologicae Mystagogicae bezeugen. /

XXXII. Er glaubet sicherlich mit der ersten Kirchen, daß das Brod wesentlich / in den Leib Christi und der Wein in das Blut Christi verwandelt werde. /

XXXIII. Im Heiligen Sacrament des Leibes und Bluts Christi sind zween un-/terschiedene Actus, oder es geschehen zween Dinge: nemlich die Consecration, oder Einsegnung, worinn Geheimniß-weise der Leib und Blut Jesu Christi von einander / geschieden werde, denn Christus apart und absonderlich gesagt vom Brod: „Das / ist mein Leib" und vom Wein: „Das ist mein Blut", worinn lebhafft undt / kräfftig ausgedrucket wird der Gewalt-same und von Christo ausgestan-/dene Todt und dann: die Geniessung. Nun, sagte er, in der Messe ist / ein wahres Opffer durch die Consecration, oder Einsegnung. Ob ihm wohl / die Meynung Petri de Marcha auch probabel zu sein dunckte, so war doch / die erste Meynung Ihm die Catholische Meynung. /

XXXIV. Er hielte gäntzlich dafür, daß Christus im Heil. Abendmahl zu-/gegen wäre, der seinen Todt seinem Himmlischen Vatter vorstellete und daß / der da anzubeten wäre. /

XXXV. Er meynete, die Catholische Kirch thäte wohl und Christlich, daß / sie bey der Handlung des Heiligen Abendmahls auch vor die Todten bete. /

XXXVI. Die Wochen Fasten, wie auch die Quatember und das Viertzig-/tägige Fasten hat Er gar sträng über 20 Jahr gehalten, auch daß es soll / gehalten[559], eyfrig gelehret. /

XXXVII. Er hat sonderlich gebilliget die Einsetzung der Kirchen, nach wel-/cher die Priester Ehe-loß leben sollen, und hat von der Zeit an, da er Hoff-Prediger gewesen, umb der Uhrsachen seiner Ehegattin nie Ehelich beygewohnet. /

[559] *MSB post h. v.:* werden.

Bet Dievas trokšta ne apskritai atgailos, o tokios, kai žmogus savo nuodėmę suvokia su skausmu ir jos vengia.

XXXI. Be atgailos sakramento, mūsų velionis pripažino ir kitus Katalikų bažnyčios sakramentus: krikštą, sutvirtinimą, Jėzaus Kristaus kūno ir kraujo sakramentą, kunigų įšventinimą ir paskutinį patepimą. Visu mokymu apie sakramentus jis buvo gana katalikiškas, kaip liudija jo mistagoginės teologijos *[Theologicae Mystagogicae]* paskaitos.

XXXII. Jis, be abejo, su senąja Bažnyčia tikėjo, kad duona iš esmės pavirsta Kristaus kūnu, o vynas – Kristaus krauju.

XXXIII. Švenčiausiąjį Kristaus kūno ir kraujo sakramentą sudaro du skirtingi aktai, arba vyksta du skirtingi dalykai: būtent konsekracija, arba pašventinimas, per kurį Jėzaus Kristaus kūnas ir kraujas paslaptingu būdu atskiriami vienas nuo kito, nes Kristus apie duoną pasakė: „Tai mano kūnas", o apie vyną: „Tai mano kraujas", – šitaip vaizdžiai ir tvirtai išreiškiamas smurtas ir Kristaus iškentėta mirtis ir po to – priėmimas. Nors jam Petro iš Marchos nuomonė irgi atrodė priimtina, tačiau vis dėlto katalikiškoji nuomonė jam buvo pirmoji.

XXXIV. Jis buvo visiškai įsitikinęs, kad Kristus būna Šventojoje Vakarienėje ir savo mirtį aukoja savo Dangiškajam Tėvui, taigi jam reikia melstis.

XXXV. Jis manė, kad Katalikų bažnyčia elgiasi gerai ir krikščioniškai per Šventosios Vakarienės vyksmą melsdamasi ir už mirusiuosius.

XXXVI. Savaitinio pasninko, taip pat metų ketvirčių ir keturiasdešimties dienų pasninko jis labai griežtai laikėsi daugiau kaip 20 metų, taip pat uoliai mokė, kad tai reikia praktikuoti.

XXXVII. Jis ypač pritarė Bažnyčios nuostatai, pasak kurios, kunigai turi gyventi be santuokos, ir nuo to laiko, kai tapo rūmų pamokslininku, dėl šitos priežasties niekad nelietė savo žmonos kaip sutuoktinis.

XXXVIII. Ich befinde noch in seinen läufftigen (Cursoriis) Lectionibus, daß er / auch in den Artickel von dem Mittler-Ampt Christi recht Catholischer Meynung / gewesen, daß er das Principium quod, in denen Mittlers-Wercken sey Gott / und Mensch, das Principium Quo sey die Menschliche Natur. Weil Christus durch / diese und nicht durch die göttliche Natur sein Mittler-Ampt verrichtet, als der sind: / Behten, Gehorsamen, Leyden, Sterben etc. /

Er[560] führete nebst dem obigen noch / einige andere Lehr-sätze[561]. Nehmlich: Er war in / der Meynung, daß ausser der Römischen Kirchen zur Catholischen Kirchen noch gehö-/rete in Occident: Die Luherische und Calvinische; in Orient: Griechische, Abyßinische, / Jacobitische, Melchitische etc. und andern Kirchen, die ein gantz Corpus und die gantze / Catholische Kirche ausmachten. Und daß daher, weil alle diese Kirchen das Symbolum / Apostolicum in seinem eigentlichen und Catholischen Verstand bekenten. Welches insgemein / aller so genannten Sincretisten Meynung war, und ein Zeichen, dabey diese neue / Sect von den Lutheranern ins gemein vor abgesondert gehalten, und sie auch / als mit einen Schand-Nahmen mit ihrer sonderlichen Entrüstung genennet / von andern, auch von den Catholischen unterschieden werden. Der aber solcher / Meynung ist, wird nicht wohl ein Verlangen tragen zu der Römischen Kirchen, von / welcher er ausgeschlossen ist, sich zu begeben. Darumb Er auch in solcher Meynung / seine Disputationem Inauguralem, als er Doctor ward, von diesen folgenden Argument / ausfärtigte, daß in den Lutherischen Versammlungen auch die wahre Kirche sey / und daß man nicht nöthig hätte, wegen des Ministerii zu den Papisten abzutre-/ten. Welche Sincretistische Lehr-Sätze er den 2. Nov. A[nn]o 1684 in den Vor- und Nach-/Mittags Stunden defendirete, da Ihm dann die Professores opponirten, und hat solches / viel Verfolgung, so wohl Ihm als D. Sanden gegeben, davon wir jetzo nicht / gedencken wollen. //

[358r] §27. Alß Anno 1688 D. Christian[us] Dreyer der Eltere / gestorben, vacirte die Oberste Stelle des Professräths Theologiae auch / das Hoffpredigt-Ambts, welches D. Bernhardo von Sanden S[acrae] / Theolo[giae] Professori undt Pfarren in der Altstadt conferiret wurde. / Und wurd er von D. Pfeiffer mit einer solennen Predigt zu Schloß / introduciret. Bald darauff entstund ein grosser Zwist zwischen / D. Sand und D. Pfeiffern, krafft welchen D. Pfeiffer gedenckt, zur / Römischen Kirchen sich zu begeben veranlasset worden; die

[560] *Prae h. v. ecx. 3 lin.*, E *corr. ex* e.

XXXVIII. Jo kursų skaitiniuose dar randu, kad jis ir Kristaus kaip tarpininko vaidmenį traktavo katalikiškai: pagrindinis teiginys – kodėl tarpininko darbuose yra Dievas ir žmogus, – todėl, kad Kristus kaip žmogus, o ne kaip Dievas atlieka savo tarpininko misiją, kaip antai: meldimasis, paklusimas, kentėjimas, mirtis ir t. t.

Be minėtų dalykų, jis dar dėstė ir keletą kitų postulatų. Būtent: jis teigė, kad, be Romos bažnyčios, Katalikų bažnyčiai dar priklauso Liuteronų ir Kalvinistų – Vakaruose, Graikų, Abisinų, Jakobitų, Melchitų ir t. t. – Rytuose bei kitos Bažnyčios, kurios sudaro visą korpusą ir visą Katalikų bažnyčią. Mat visos šitos Bažnyčios seniausią apaštalinį simbolį išpažįsta pagal jo tikrąjį ir katalikiškąjį supratimą. Tai buvo apskritai vadinamųjų sinkretistų nuomonė ir požymis, dėl kurio šita nauja sekta liuteronų apskritai buvo laikoma atsiskyrusia ir itin piktai vadinama šituo neva gėdingu vardu, taip pat atskiriama ir nuo katalikų. Bet kas yra šitokios nuomonės, tas nelabai trokš ir pasukti į Romos bažnyčią, iš kurios jis pašalintas. Tad jis, būdamas šitokios nuomonės, parengė ir savo daktaro disputą remdamasis argumentu, kad liuteronų susibūrimuose irgi esanti tikroji Bažnyčia ir kad dėl ministerijos visiškai nebūtina pereiti pas popiežininkus. Kad 1684 metų lapkričio 2 dieną priešpietinėmis ir popietinėmis valandomis jis dėstė šitas sinkretines nuostatas, tada profesoriai jam oponavo, ir tai paskatino smarkiai persekioti tiek jį, tiek ir daktarą Sandą, dabar nepasakosime. //

[358r] § 27. Kai 1688 metais mirė dr. Christianas Dreyeris vyresnysis, aukščiausia teologijos profesorių tarybos ir rūmų pamokslininko tarnybos vieta buvo laisva, ji buvo atiduota šv. teologijos profesoriui ir Senamiesčio kunigui dr. Bernhardui von Sandenui. Iškilmingu pamokslu į pilį jį įvesdino dr. Pfeifferis. Netrukus po to tarp dr. Sandeno ir dr. Pfeifferio kilo didelis kivirčas, dėl kurio dr. Pfeifferis, sako, buvęs priverstas pereiti į Romos bažnyčią. Šitą

[561] *Post h. v. ecx.*: die Ich dero wichtig abhielte.

Gelegen-/heit hiezu hatt unß beschrieben Christian Helwig, Ph[ilosophiae] et Med[icinae] Doctor[167], / dessen worte wir hieher setzen. Zumalen, weil darauß erhel-/let, wie die Meinungen der Theologorum zu Königsberg, die man / lange Zeit vor Syncretisch[562] gehalten, sich verendert haben, die Wor-/te lauten so: /

„Die Ursach ⌈dieses Zwists[563] war: D. Pfeiffer wolte haben, ein Prediger, der in / der Schloß-Kirchen das Heil[ige] Nachtmahl halten wolte, solte / das Vatter Unser, wie es von Christo war, in den Worten ver-/fasset ablesen. Seiner Meynung patrociniret die grosse Würdig-/keit des Gebets, die hohe Mayestätt Christi, also verfassend: der / Praxis der Heil. Catholischen Kirchen, auch selbst die Gewonheit / der Lutherischen Gemeinen in Sachsen und andern Provincien. Ja /. dem stimmet auch die *Preussische Agenda* und der Gebrauch, der / vordem war observiret worden. Sand wolte aber durchaus ha-/ben, daß bey Haltung des Abendmahls die Erklährung über das / „Vater Unser" von Luthero gemacht und die zu finden ist im Tom. 2. 5. / zu Jena gedruckt, solte an statt des „Vater Unsers" abgelesen wer-/den. Und hechelte ja in einer Schrifft mit sehr stachlichten Wor-/ten die Argumenta des Pfeiffers an, ja macht gar ein spötti-/sches Gelächter davon. D. Pfeiffer widerleget des Sanden / Argumenta[564] in einem wol-abgefaßten und weitläuff-/tig-ausgeführten Schrifft, worauff D. Sandius nicht[565] geantwortet[566]. / Ob[567] nun wohl S[eine] Churfr. Durchl. / zu Brandenburg auff die Seite des D. Pfeiffers inclinirte, macht / doch der D.[568] Sand so viel Lärms bey den Landständen und Edelleuten, / daß das vorgeschriebene Gebet Christi des Herrn, des Höchsten Lehr-/rers, muste abgeschafft und an statt dessen des Lutheri Paraphra-/sis bey Handlung des Abendmahls abgelesen werden. Dieser / Handel setzete Unsern Seeligen in grosse Geists- und Gewis-/sens Bekümmerniß, und zweiffelte er schier, ob das ein rechtes / Abendmahl des Herrn wäre, bey dessen Verrichtung des Herrn / Gebet nicht gebethet würde? Deswegen er mit sonderbahrer / Hertzens Angst so wohl andern das Abendmahl reichete, auch selbst / empfing und das hat ihm die gröste Gelegenheit zu seiner Be-/kehrung gegeben und möchte er ein Syncretist gestorben seyn, / wenn dieser Händel nicht wäre vorgelauffen. Von dieser / Zeit an kam Ihm das Lutherthumb mehr und mehr verdächti-/ger vor und nahm ihm deswegen vor, etwas genauer das / Lutherthumb und dessen

[562] *MSB:* syncretistisch. ⌈...[563] *Scr. supra lin.* [564] *Prae h. v. exc. illect.* [565] *Scr. al. m. supra lin.*

dalyką mums aprašė Christianas Helwigas, filosofijos ir medicinos daktaras, kurio žodžius čia pateikiame[167]. Tuo labiau, kad iš to aiškėja, kaip pasikeitė Karaliaučiaus teologų pažiūros, o jie ilgai buvo laikomi sinkretistais. Žodžiai skamba šitaip:

„Šito kivirčo priežastis buvo tokia: dr. Pfeifferis norėjo, kad pamokslininkas, norintis aukoti Šv. Vakarienę pilies bažnyčioje, „Tėve mūsų" skaitytų taip, kaip buvo žodžiais išreikšta Kristaus. Jo nuomonė rėmėsi didele pagarba šitai maldai, Kristaus didybe, kitaip sakant – šv. Katalikų bažnyčios praktika ir net liuteronų bendruomenių Saksonijoje ir kitose provincijose papročiu. Tai rodė ir *Prūsijos agenda* bei iš anksčiau žinoma vartosena. Tačiau Sandenas būtinai norėjo, kad, aukojant Vakarienę, vietoj „Tėve mūsų" būtų skaitomas Lutherio aiškinimas apie „Tėve mūsų", kurį galima rasti II tome, 5 sk., jis išspausdintas Jenoje. Ir viename rašinyje labai įžeidžiamai užsipuolė Pfeifferio argumentus, tiesiog iš to padarė pašaipią pajuoką. Dr. Pfeifferis Sandeno argumentus paneigė gerai parengtame ir išsamiame rašinyje, į kurį dr. Sandenas neatsakė. Nors Jo kurfiurstiškoji Brandenburgo Šviesybė linko remti dr. Pfeifferį, vis dėlto dr. Sandenas sukėlė tiek triukšmo tarp luomų ir bajorijos, kad Viešpaties Kristaus, aukščiausiojo mokytojo, išmokyta malda turėjo būti pašalinta ir vietoj jos per Vakarienės aukojimą skaitoma Lutherio parafrazė. Šitas ginčas mūsų velionį įstūmė į didžiausią dvasios ir sąžinės kvaršatį, jis iš tikrųjų abejojo: ar tai būna tikra Viešpaties Vakarienė, kai ją aukojant nesukalbama Viešpaties malda? Todėl jis kitiems teikė Vakarienę ir pats ją priiminėjo su didžiule baime širdyje, ir tai buvo didžiausias akstinas jam atsiversti, jis būtų ir miręs, būdamas sinkretistas, jei nebūtų įvykę šito ginčo. Nuo šio laiko jam liuteronybė kėlė vis didesnį įtarimą, todėl jis nusprendė liuteronybę ir jos pagrindus patyrinėti šiek tiek

[566] *Prae* ge- *exc.* zu-. [567] *Prae h. v. exc. illect.*
[568] *Scr. al. m.; MSB abs.*

Gründe zu untersuchen. Nachmahls / auch der Ordination wegen sich zu bemühen. Gott aber / schickt es so wunderbahr, daß unser Seelige ohngefehr
[358v] kahm / an[569] einen Tractat eines Reformirten Lehrers aus Engeland, // der mitt unüberwindlichen Gründen die Ordination der Prediger, / so nicht von Bischöfen, sondern von Predigern geschicht, vor gantz un-/gültig bestätigte. Diesem gab nicht sofort unser Seelige nach, / sondern dachte auch den Beweißthümern des D. Gerhardi und ande-/rer Lehrer genauer nach. Befand aber, daß die Argumenta der Lu-/theraner gegen die Argumenta dieses Reformirten wie ein Rauch / verschwunden. Ich kan nicht sagen, wie dieses den Mann quälete / und in vielen Gedancken setzte. Tag und Nacht warff sich / der Mann herumb, der Angst-Schweiß schlug ihm aus, daß er in / seinem Bette offters schwęmmete, auch mehrmahlen geschahe solches / von Thränen, damit er suchte bey Gott Barmhertzigkeit undt / Erläuchtung zu erlangen. Und hätte er sofort etwa zur Griechi-/schen oder zur Lateinischen Kirchen sich begeben, wenn nicht der Syn-/cretismus oder vielmehr der Catholicismus auff Syncretistische Art er-/kläret, ihn davon abgehalten hätte. Denn er gedachte bey sich: So es / mit denen Gemeinen gethan sey, denen nur vorstehen solche Mini-/stri, die von keinem Catholischen Bischoff ordiniret seyn, so die in / Gefahr ihrer Seeligkeit lauffen, so wurde auch gethan seyn mit / der Seeligkeit so vieler Deutschen, Schweden, Dehnen, Holländern, Un-/gern etc. So aber dieses gelten solte, wie könte dann das eine Catho-/lische Kirche seyn? Trieb demnach das Gewissen unsern seeligen / D. Pfeiffern, daß er nicht obenhin die Eigenschafften der wahren / Kirchen, als nehmlich dessen Einigkeit, Heiligkeit und wie sie die / Apostolische und Catholische Kirche sey, recht erwege. Womit er eine / gute Zeit zugebracht, aber endlich befand, daß das Lutherthum / gar nicht dauchte, und es ihm schon begunte anzustincken, befand / auch, daß der Syncretismus auff schlechten füssen stunde. Hernach / kunte er nicht ruhen, er muste auch erfahren von den Lutheranern, ob / auch alle dero Academien die Articul des Apostolischen Glaubens so / wie die Sy[n]cretisten [!] erkläreten, daß ist, so Catholisch erkläreten? Denn / die Syncretisten pflegen, wenn sie einer Neuligkeit bezüchtiget wer-/den, die Zeugnisse der Lutheraner mit Gewalt nach ihrer Meynung / zu zwingen und anzuziehen. Er wurd aber bald innen, daß sie in / vielen Glaubens-Articulen so woll unter sich, als von den Catholischen / dissentirten. Und schlosse dahin, daß sie vergebens

[569] *Prae h. v. exc. illect.*

nuodugniau. Vėliau – pasidomėti ir dėl ordinacijos. Bet Dievas taip nuostabiai sutvarkė, kad mūsų velioniui atsitiktinai pakliuvo mokytojo reformato
[358v] iš Anglijos traktatas, // kuriame šis pamokslininkų ordinaciją, atliktą ne vyskupų, bet pamokslininkų, nepaneigiamais argumentais įrodė esant visiškai negaliojančią. Mūsų velionis tam pritarė ne iš karto, o mąstė, taip pat ir apie dr. Gerhardo bei kitų mokytojų įrodinėjimus. Vis dėlto įsitikino, kad liuteronų argumentai prieš šito reformato argumentus išgaravo kaip dūmas. Negaliu apsakyti, kaip šitą vyrą tai kankino ir kaip jį vargino visokios mintys. Dieną ir naktį jis blaškėsi, iš baimės jį pylė prakaitas tiek, kad lovoje dažnai būdavo peršlapęs, ne kartą tai atsitiko ir nuo ašarų, kuriomis jis meldė Dievo pasigailėti ir apšviesti protą. Ir būtų tuoj nuėjęs į Graikų ar Lotynų bažnyčią, jei nuo to jo nebūtų sulaikęs sinkretizmas arba veikiau sinkretiškai aiškinama katalikybė. Juk jis pats sau galvojo: jeigu padaryta taip, kad paprastus žmones veda tik tokie Dievo tarnai, kurie paskirti ne katalikų vyskupo, tai kyla pavojus jų išganymui, ir taip bus atsitikę daugybės vokiečių, švedų, danų, olandų, vengrų ir t. t. išganymui. Jeigu tai teisybė, tai argi tai Katalikų bažnyčia? Sąžinė mūsų velioniui dr. Pfeifferiui liepė ne paviršutiniškai įvertinti tikros Bažnyčios savybes, būtent jos vienybę, šventumą ir tai, kiek ji yra apaštališka ir katalikiška. Nemažai laiko jis tuo užsiėmė, bet galų gale nusprendė, kad liuteronybė niekam tikusi, ir jis jau pradėjo ja bodėtis, taip pat nusprendė, kad sinkretizmas stovi ant blogų pamatų. Tada jis nebegalėjo nurimti, stengėsi iš liuteronų sužinoti, ar ir visos jų akademijos postulatą apie apaštališkąjį tikėjimą aiškina taip, kaip sinkretistai, tai yra katalikiškai. Mat sinkretistai, kai jiems prikaišiojama dėl naujovių, mėgsta liuteronų teiginius jėga pritempti prie savo nuomonės. Bet jis greit įsitikino, kad savo nuomonėmis dėl daugelio tikėjimo postulatų jie skiriasi ne tik vieni nuo kitų, bet ir nuo katalikų. Ir nutarė, kad jie veltui skelbia katalikų ir liuteronų tikėjimo pagrindų vienybę. Todėl aiškiai matė,

eine Einigkeit / im Grund des Glaubens zwischen den Catholischen und Luthera-/nern vorschützeten. Sahe demnach augenscheinlich, sofern er an sei-/ner Seeligkeit nicht Gefahr leyden wolte, daß er beydes, den Lu-/theranismum als Syncretismum, muste fahren lassen. Jedoch weil / man in dieser so hoch-wichtigen Sache nur einmahl sündigen kan, / wolte er hierinn sehr behutsam und nicht frech noch sich überei-/lend verfahren. Nahm derowegen seine Zuflucht zu Gott, dem / er umb Erläuchtung und leitung in dem Weg der Seeligkeit / demühtigst im Gebet ersuchte. Anfänglich stund er im zwei-/ffel, ob er sich zur Griechischen oder Catholischen Kirchen wenden / solte? Darauff wurd er Rahts, die Puncta, warumb die Grie-/chische und Occidentalische oder Catholische Kirche von einander / sich getrennet, etwas genauer zu überlegen, ging. demnach / mit sonderlicher Nachsinnigkeit die Capita von der Procession / des Heil. Geistes, von dem Primat des Papsts,
[359r] so Gelegenheit // zur Trennung gegeben durch, da er denn befunden, daß die War-/heit bey den Catholischen stunde. Darauff hat er sich auch aus / der Schwürigkeit, die auch mich einige Jahr gedrucket hat, nehmlich, / von der Communion unter einer Gestalt glücklich außgewunden. /

Hier siehet nun der Geneigte Leser die wahre Beschaffenheit, / was unser seel[ige] Pfeiffer in dieser Sache vor grosse Bemühungen / fast fünff Jahr durch gehabt und was Schwürigkeiten er erst über-/winden müssen, ehe er zu solchem Zweck gediehen. Wozu ihn über / das noch angespornet hat, das Schreiben des Griechischen Ertz-/Bischöffen, an den[570] Herrn[571] M. Joann Ernst Grabe[572], welches in kurtzen / dürffte durch offentlichen Druck in die Welt kommen. Selbiges hat / nun die rechte Meynung der Griechischen Kirchen von der Commu-/nion unter einer Gestalt an den Tag gegeben. Die Wort der Epi-/stel sind unter andern diese: Das unter einer Gestalt nur / der gantze Christus mit seinen Fleisch und Blut warhafftig ge-/nossen wird, wird klahr, 1. daher, weil Christus nach seiner / Aufferstehung lebet und nicht mehr auff irgend einiger Weise / stirbet. Der Todt wird hinführo über Ihn nicht herrschen. Ist dem / nach in der einen Gestalt des Brodts der Leib Christi nicht ohne / die Seele und Blut. Denn so es nicht eine Seele noch Blutt hätte, / wäre es todt, wie Christus im Grab, durch drey Tage gewesen. / Und das wäre wider den Glauben. Und schliesset nach vielen / Gründen also: Bey der Orientalischen Kirchen ists durchgehends / richtig der Gebrauch, daß Sie unter beyderley Gestalt jeder-/mann ohne Exception

[570] *Al. m. scr. supra lin.* [571] *Prae h. v. exc. illect.*

kad reikia atsisakyti abiejų – ir liuteronizmo, ir sinkretizmo, jei nenori sukelti pavojaus savo išganymui. Tačiau kadangi šituo nepaprastai svarbiu reikalu galima nusidėti tik kartą, tai jis čia norėjo elgtis labai atsargiai, neakiplėšiškai ir neskubėdamas. Tad prieglobsčio ieškojo pas Dievą, nusižeminęs meldė nurodyti kelią, vedantį į išganymą. Pradžioje abejojo, ar jam kreiptis į Graikų, ar į Katalikų bažnyčią. Tada nutarė šiek tiek atidžiau pasvarstyti punktus, kodėl atsiskyrė Graikų ir Vakarų, arba Katalikų, bažnyčios, ir itin gilinosi į skyrius apie pradžią, apie Šv. Dvasios pirmumą, apie popiežiaus
[359r] primatą, kuris buvo atsiskyrimo priežastis. // Tada nutarė, kad teisūs katalikai. Paskui jis laimingai išsikapstė ir iš tos problemos, kuri kelerius metus slėgė ir mane, – būtent iš komunijos vienu pavidalu."

Malonusis skaitytojas čia mato tikrą situaciją, kiek daug vargo patyrė mūsų velionis Pfeifferis dėl šito reikalo ir kokius sunkumus jis pirma turėjo įveikti, kol pasiekė šį tikslą. Be viso šito, jam stimulą davė ir graikų arkivyskupo ponui mag. Joannui Ernstui Grabei parašytas rašinys, kuris netrukus turėtų pasirodyti pasauliui viešai išspausdintas. Jame išaiškinta tikroji Graikų bažnyčios nuomonė apie komuniją vienu pavidalu. Šito laiško žodžiai, beje, yra tokie: tai, jog priimant komuniją vienu pavidalu, priimamas tik visas Kristus su jo kūnu ir krauju, aiškėja (1) iš to, kad Kristus po prisikėlimo gyvena ir nebemiršta kokiu nors būdu. Mirtis jam daugiau nebeviešpataus. Taigi vienu – duonos – pavidalu Kristaus kūnas nėra be sielos ir be kraujo. Juk jeigu neturėtų nei sielos, nei kraujo, tai būtų miręs, kaip Kristus buvo miręs kape tris dienas. O tai būtų priešinga tikėjimui. Ir po daugelio argumentų daro išvadą: Rytų bažnyčioje visur teisingas paprotys – kiekvienas be išimties priima komuniją abiem pavidalais. Vakarų bažnyčioje taip jau yra,

[572] *Post h. v. exc. illect.*

communiciren. Und bey der Occidentali-/schen Kirchen ists nun so, daß die Layen nur unter der einen / Gestalt des Brodts das Abendmahl halten und das aus wich-/tigen und gewissen Uhrsachen. Derselbe Metropolit hat in eben / dem Schreiben dieses gesetzt: Daß es den Ketzern zustünde, sich nicht / wollen dem Concilio Tridentino zu unterschreiben. Und nach eini-/gen Zeiten [!][573] spricht er: Die Griechische Kirche, ob sie gleich den Sy-/nodum zu Trident gehalten, nicht hält, weil Er zu unsern / Kirchen Gebräuchen nicht gehöret, unter dessen aber verach-/tet und verwirfft sie nicht die Meynung der Väter von dem / Ausgang des Heil. Geistes. Denn unsere Griechische Patres, spricht er, sagen: Daß der Heil. Geist vom Vater ausgehe und / das [!][574] sagen fast alle. Viel sagen: Daß Er vom Vatter durch / den Sohn ausgehe. Nicht Wenige sagen auch: Daß Er vom / Vatter und Sohn ausgehe. Aber daß Er vom Vatter allein aus-/gehe, sagt niemand. /

Von der unbefleckten Empfängniß der Hoch-seeligsten Mutter / Gottes und Himmels Königin Jungfrau Maria, sagt Er, nach-/dem Er viele Patres allegiret hatte, also: Nach der unfehlbahren / Meynung der Kirchen ist die Hochgebenedeyte Jungfrau rein / und von aller Erb-Sünde gantz und gar frey. Und mein Herr / halt das vor gewiß, daß in unserer Heiligen Kirchen man / gottseelig davor hält, daß die Heilige Jungfrau sey heilig und / rein und von der Erb-Sünde unbefleckt empfangen. /

Unser Seelige hat auch von den Moßcowitern, so zu der Grie-/chischen Kirchen gehören, wie auch von andern der Orientalischen / Kirchen Infor-
[359v] mation eingenommen, daß nehmlich die Communion // unter einer Gestalt nicht improbiret oder verworffen werde und / daß sie noch in stehtem Gebrauch wäre, welches unser Seelige festig-/lich geglaubet, obgleich nach Gelegenheit der Zeit bald dieses, bald / jenes drin vorgefallen. Wie denn Sand in diesem Spiel bald diese / bald jene Persohn arglistig genug gespielet. Bald war Er Actor und / brachte Er alles das an die Obern, was D. Pfeiffer in den Predig-/ten vorbracht, welches Er, umb desto mehr Ungunst ihm zu weg zu bringen, wuste hoch auffzunutzen und groß zumachen, brachte auch, sei-/ner ihm angebohrnen Arglistigkeit nach, noch viele Lügen mit auff / die Bahn: Bald war Er Richter, der auff der Kantzel und sonst in / öffentlichen Declarationibus über ihn mit tollen Eyffer ein Urtheil fäll-/te. Bald suchte Er die Gemüther der Wollgewogenen des Pfei-/ffers auff seine Seite zu bringen, bald wolt Er ihm listig das Recht, / die Beicht zu hören,

[573] *Possib. err.; MSB:* Zeilen.

kad pasauliečiai Vakarienę priima tik vienu pavidalu – duonos, ir tai daroma dėl svarbių ir žinomų priežasčių. Tas pats metropolitas tame pačiame rašinyje štai ką rašo: eretikams derėtų nenorėti pasirašyti Tridento susirinkimo. O po kelių eilučių sako: Graikų bažnyčia, nors ir dalyvavo Tridento susirinkime, bet nepripažįsta jo, nes jis nepriklauso jų Bažnyčios papročiams, tačiau kartu neniekina ir neatmeta Tėvų nuomonės apie Šventosios Dvasios kilmę. Mat mūsų graikų Tėvai, sako jis, teigia, kad Šv. Dvasia yra iš Tėvo, ir tai sako beveik visi. Daugelis sako: ji yra iš Tėvo per Sūnų. Taip pat nemažai sakančių ją esant iš Tėvo ir Sūnaus. Bet kad ji būtų vien iš Tėvo [!] [turėtų būti Sūnaus], nesako niekas.

Apie nekaltąjį Švenčiausiosios Dievo Motinos ir dangaus karalienės Mergelės Marijos pradėjimą, pacitavęs daugelį Tėvų, jis sako šitaip: neklystamu Bažnyčios požiūriu garbingiausioji Mergelė yra nekalta ir visiškai laisva nuo gimtosios nuodėmės. Ir mano ponas laiko tikru dalyku, kad mūsų šventojoje Bažnyčioje išganingai teigiama, kad Švenčiausioji Mergelė yra šventa ir nekalta bei pradėjusi nesutepta gimtosios nuodėmės.

Mūsų velionis rinko informaciją ir apie maskvėnus, priklausančius Graikų
[359v] bažnyčiai, taip pat ir iš kitų apie Rytų bažnyčią, būtent, kad komunija // vienu pavidalu nėra ignoruojama arba neigiama ir kad ji nuolatos praktikuojama, tuo mūsų velionis tvirtai tikėjo, nors prireikus čia atsitinka tai viena, tai kita. Ir Sandenas šitame žaidime gana suktai vaidino tai vienokį, tai kitokį vaidmenį. Tai jis vieną dieną, žiūrėk, kaltintojas, kuris neša vyresnybei viską, ką dr. Pfeifferis pasakė per pamokslą, kad tik sukeltų jam kuo daugiau nepalankumo, stengiasi kuo labiau pasinaudoti ir viską išpūsti, taip pat dėl savo įgimto klastingumo paleidžia į apyvartą ir daug melo. Tai jis kitąsyk, žiūrėk, teisėjas, iš sakyklos ir šiaip viešumoje su pasiutišku azartu skelbiąs jam savo nuosprendį. Tai netrukus, žiūrėk, jis Pfeifferiui palankius žmones mėgina patraukti į savo pusę, arba jau klastingai siekia iš jo atimti

[574] *Prae h. v. err.* und.

benehmen, bald wolte Er ihm ein Stück von / seinem Hofe, so sein Colleg und Vorfahr so lange Zeit besessen, wegneh-/men. Und also alles mit Händ und Füssen machen, damit sein / Collega nur allezeit Verdruß hatte; denn das hatte ihm sein Schelmi-/scher Politicus gelehret, wie man unter einem Praetext seinen Nach-/bahr von seinem Dienst und von seinen Gütern bringen solte. Die / Nach-Welt wird sehr betrogen seyn, wenn sie glauben solte, das / was der Sand gethan, daß Er das aus Lieb der Lutherischen / Religion gethan, denn Er ja in den vornehmsten Lehren mit dem / Pfeiffer Sl. einstümmig gewesen. Sondern Er hat alles aus Geitz / und Ehrgeitz, auch aus Lieb, seinen Sohn[575] zum Dienst des D. Pfeiffers befordern wolte, und / dann auch aus Kützel und Begierd solche und allerhand Possen / zu betreiben, die einen solchen Mann, der von den Thun und / Profession ist, gar nicht anstehe. Bißweilen lobte Er den Pfeiffer, / damit desto leichter ihm geglaubet würde, auch dasjenige, wen[n] / Er ihn tadelte. /

Eine Höchst-gewünschte Gelegenheit dünckte Ihn (den [!]* Sand) / erwischt zu haben, da Er erfuhr die Reise seines Collegen nach / Dantzig. Anno 1692 zog dieser unser D. Pfeiffer mit seinen / Sohn und ältern Tochter den 2. Augusti nach Dantzig, theils / in Dantzig sich umbzusehen, theils auch das hochberümmte / Kloster OLIVA und denn auch den Hochwürdigsten und Hoch-Erläuchten Herrn Michael Antonius Hacki Gefürsteten Abten daselbst, / der wegen seiner grossen Geschickligkeit, Erudition und andern / hohen Qualitäten sehr berühmt und bey Hohen Persohnen hochangese-/hen ist, zu sehen und Ihm anzudienen. Über alles Vermuhten trifft / Er seinen alten Mit-Tischgenossen und gewesenen Stuben-Gesellen, / den Malachiam Avidnum, im selbigen Kloster an. Selbiger bracht ihm / sofort bey S[eine]r Hochwürdigen Gnaden an, die ihn gar höflich und / mit sonderbahren Gnaden-Zeichen zur Taffel einladte. Bey diesen / Gastmahl war auch zugegen dero Gnaden H[er]rn Bruder Joh[annes] / Franciscus Hacki aus der Gesellschafft Jesu, der wegen seiner gros-/sen Erudition und Eyfer die Irrenden zu bekehren und wegen andern / grossen Liebes-Wercken, wie auch nicht weniger wegen seiner / Hochgelahrten Schrifften einen unsterbli-
[360r] chen Ruhm ihm erworben // hat. Bey diesem Mahl waren recht anständige Gespräche. Es kamen / auch einige Discursus hervor von Religions-Sachen: Unser H[er]r Pfeiffer / brachte auch einige vorerwehnte Lehr-Sätze hier mit

[575] *Post h. v. exc.:* der wie die ganze / Stadt und Academie weiß, ein gar weibischer und ungelahrter Gesell ist; in *MSB est. :/:* kuris, kaip žino visas miestas ir akademija, yra visiškai bobiškas ir nemokytas.

teisę klausytis išpažinčių, arba jau taikosi atimti gabalą kiemo, kuriuo ilgai naudojosi jo kolega ir pirmtakas. Taigi jis visomis išgalėmis stengėsi, kad tik jo kolega visą laiką apmaudautų; mat jame [glūdintis] šelmiškas politikas buvo pamokęs, kaip, suradus pretekstą, savo kaimyną reikia išstumti iš jo tarnybos ir nustumti nuo jo gero. Vėlesnis pasaulis bus labai apsigavęs, jeigu tikės, kad tai, ką darė Sandenas, darė iš meilės liuteronų religijai, nes esminiais mokymo teiginiais jis juk buvo tos pačios nuomonės kaip ir Pfeifferis. Jis viską darė iš godumo ir tuščiagarbiškumo, taip pat iš meilės savo sūnui, kurį norėjo įtaisyti į dr. Pfeifferio vietą, taip pat iš knietulio ir potraukio krėsti tokius ir panašius triukus, kurie tokios veiklos ir tokios profesijos žmogui visiškai netinka. Kartais jis Pfeifferį gyrė, kad labiau juo patikėtų, taip pat ir tada, kai jį peikė.

Didžiai trokštamą progą jis (Sandas) manė nutvėręs, kai sužinojo apie savo kolegos kelionę į Dancigą. 1692 metais rugpjūčio 2 dieną šitas mūsų dr. Pfeifferis su savo sūnumi ir vyresniąja dukterimi išvyko į Dancigą, norėdamas tiek Dancige apsidairyti, tiek pamatyti labai garsų Olivos vienuolyną ir taip pat pareikšti nuolankumą Jo Kilnybei ir Šviesybei ponui Michaeliui Antonijui Hackui, to vienuolyno kunigaikščiui abatui, kuris buvo labai garsus dėl savo didelio sumanumo, erudicijos ir kitų kilnių savybių bei labai gerbiamas aukštų asmenų. Visai netikėtai jis tame vienuolyne sutinka savo seną stalo bičiulį ir buvusį kambario draugą Malachiją Avidną. Tas jį tuoj pristatė Jo kilmingajai Malonybei, kuri jį labai mandagiai ir ypatingais malonės ženklais pakvietė prie šventinio stalo. Šitame pokylyje dalyvavo ir Jo Malonybės brolis Joh. Franciscas Hackas iš Jėzaus draugijos, dėl savo didelės erudicijos ir pastangų atversti klystančius bei dėl kitų didelių meilės darbų, taip pat ne mažiau ir dėl jo labai mokslingų raštų įgijęs nemirštamą
[360r] šlovę. // Per šitą pokylį vyko tikrai rimti pokalbiai. Kalbėta ir apie religinius dalykus: mūsų ponas Pfeifferis, pokalbyje atsiradus progai, irgi įterpė keletą minėtų teiginių. Šiame sambūryje tuomet dalyvavo ir vienas medikas liu-

* *Scr. err.:* der.

ein, nachdem / es im Discurs die Gelegenheit also gab. Ein Lutherischer Medicus war / auch damahlen auff diesem Gastmahl, der handelte wider alle / Gastmahls-Gesätze und schwatzte aus, was da möchte geredet seyn. / Das erfuhr der Rector des Gymnasii zu Dantzig[168], der nahm ihm / die Freyheit, den 21. Augusti, den andern Tag darauff, an unsern / D. Pfeiffern also zu schreiben:

Vir Maxime Reverende, Amplissime et Excellentissime, /
Domine Honoratissime etc. /
Hoch-würdiger, Groß-Achtbahrer und Hochgelahrter /
Hochgeehrter Herr /

Da Ich Seiner Hochw[ürden][576] Hohe Gelahrheit in hohen Wehrte halte, wür-/de es mir eine hohe Ehre seyn, wenn ich derselben in meinen Hau-/se auffwarten möchte etc. etc. Brachte daneben bey, was man von / unsern Pfeiffer da ausgebracht hat, und waren selbige, so weit / diesem Medico und dem Rectori dieses Gymnasii Glauben zuzustel-/len ist, die folgende:

Der Papst ist das Haupt der Kirchen. /

Die Geistliche Gewalt unterm Haupt, dem Papst, heben, sey / so viel als die gantze Kirche auffheben und abschaffen. /

Unsere Kirche ist von Rechts-wegen unter dem Papst, ungeacht / wir in einigen von Ihm dissentiren. /

Ich würde es mir zur grossen Sünde ziehen, wenn ich nur / ein Wort wider die Römische Kirche redete. /

Daß man das viertzigtägige Fasten hielte, wäre hochnöhtig, / und solches wäre ein Zeichen der wahren Kirchen. /

⌈Im Heiligen Abendmahl wurden die wesentlichen Stücke / warhafftig und in der That verwandelt.[577] /

Ob es wohl besser wäre, daß die Römische Kirche das Heilige / Abendmahl unter beyder Gestalt verwaltete, womit viel 1000 / Seelen möchten gewonnen werden? So kan doch das Heil. Nacht-/mahl unter einer Gestalt ausgespendet werden, wenn es also der / Kirchen zu seyn dünckete. /

Christus ist nicht gefahren zur Hölle der Verdammten, sondern / zu den Vättern altes Testaments, daß Er sie aus dem Limbo heraus / brächte. /

Daß ein Fegfeuer sey, kunte man aus vielen Oertern der / Heiligen Schrifft, auch aus dem Psalter gnugsam darthun. /

[576] *Scr. al. m. supra lin.*

teronas, kuris nusižengė visiems kviestinio pokylio įstatymams – išplepėjo, kas ten esą buvo kalbama. Tai sužinojo Dancigo gimnazijos rektorius[168] ir kitą dieną, rugpjūčio 21, nutarė turįs teisę parašyti dr. Pfeifferiui štai ką:

Didingasis, gerbtinas, šlovingasis ir iškiliausias Vyre,
garbingiausias Pone ir t. t.,
prakilnusis, didžiai godotinas ir didžiai mokytas,
didžiai gerbiamas Pone,

Kadangi aš didžiai vertinu Jo Prakilnybės didį mokytumą, tai man būtų didelė garbė, jeigu galėčiau Tamstą priimti savo namuose ir t. t., ir t. t. Ir išdėstė, kas buvo paskleista apie mūsų Pfeifferį, ir, kiek galima patikėti šituo mediku ir šitos gimnazijos rektoriumi, tai buvo tokie teiginiai:

Popiežius yra Bažnyčios galva.

Iš galvos, iš popiežiaus, atimti dvasinę valdžią yra tas pat, kaip panaikinti ir pašalinti visą Bažnyčią.

Mūsų Bažnyčia teisės požiūriu yra popiežiui pavaldi, nors mūsų požiūris dėl kai kurių dalykų skiriasi nuo jo požiūrio.

Aš laikyčiau sau didele nuodėme, jeigu bent žodį ištarčiau prieš Romos bažnyčią.

Laikytis keturiasdešimties dienų pasninko labai reikia, ir tai būtų tikros Bažnyčios ženklas.

Per Šventąją Vakarienę svarbiausieji dalykai tikrai persikeičia.

Ar būtų geriau, jei Romos bažnyčia Šventąją Vakarienę teiktų abiem pavidalais ir taip būtų galima patraukti daug tūkstančių sielų? Tačiau Šv. Vakarienė gali būti dalijama ir vienu pavidalu, jeigu Bažnyčiai taip atrodo tinkama.

Kristus nužengė ne į prakeiktųjų pragarą, bet pas Senojo Testamento Tėvus, kad išlaisvintų juos iš limbo.

Kad yra skaistykla, galima įsitikinti iš daugelio vietų Šventajame Rašte, taip pat iš Psalmyno.

⌈...[577] *In MSB scr. post:* Ich würde es mir zur grossen Sünde ziehen, wenn ich nur / ein Wort wider die Römische Kirche redete. *:/:* aš laikyčiau sau didele nuodėme, jei bent žodį ištarčiau prieš Romos bažnyčią.

Ich bete täglich vor die Verstorbenen, und ist solches Gebet hoch-/ nöhtig. Die andern meynen, sie werden mit Stieffeln und Spoh-/ren in den Himmel reiten. /

Die Bücher der Maccabeer gehören mit zum Canone der Schrifft. /

Da Ich noch ein Laicus (ein Ley) war, habe ich ein Weib / genommen. Da ich bin Prediger worden, hab ich Sie nie fleisch-/lich erkannt, sondern habe sie als eine Schwester bey mir behalten. /

Die weil Ich nun ein Wittwer bin, kan ich mit guten / Gewissen zur zweyten Hochzeit nicht schreiten. /

Das sind närrische Leute, die bloß allein aus der Schrifft / die Glaubens-Lehren vermeynen, zur Gnüge zu beweisen. //

[360v] Ich halte nichts von Lutehro. /

Das ist, was unser Seelige damahls soll geredet haben. Man brachte / auch auff die Bahn, was thätlich wäre geschehen. Nemlich: Daß / dieser Theologus D. Pfeiffer die Päbstische Messe hätte kniend mit an-/gehöret. /

Doctor Pfeiffer wolte diesen Menschen, der ausser aller Noth sich / muthwillig in viele Händel und Streitigkeit einwickelte, dinge vor-/brachte, die Ihn nicht angingen und deswegen Nachfrage thäte, gar / nicht antworten. Welches aber der Nachfrager vor eine grosse Verach-/tung annahme und schriebe sofort an unsern ärgsten und bekannten / Feind, an den Sanden, und bracht ihm diese Dinge, wie Er sie gehöret / hatte, bey. Sanden hielt diesen Tag, da Er diese so erfreuliche Boht-/schafft und Nachricht erfahren, vor einen höchst-beglückten Tag, / vermeynende, daß Er die gewünschte Gelegenheit erhalten, sei-/nen Zweg, den er längst intendiret hatte, zu erhalten. Ob Er wohl / einen guten Freund in seiner Behausung heiligst und mit theu-/ren Worten versprochen, daß Er dem D. Pfeiffer gar nicht schwer / fallen wolte, allein, wie das seine betrübte Weise ist, hat Er das, / was Er damahls so heilig versprochen, bald vergessen, und sofort auff / diesen unschuldigen Mann von der Kantzel in der grossen Schloß-/Gemeine jämmerlich debachiret, und die gantze Sache zum öfftern / auffs allerärgeste dem gemeinem Mann beygebracht. Gleichsam / wie der Jud[aeus] Philo redet[169], wolte Er in so schändlicher Unmässigkeit / von seines gleichen Leuten sich nicht überwinden lassen, des-/wegen Er, und nebst Ihm viele andere, den guten Ruhm un-/sers Seeligen schändlich angebellet haben, welches der grosse / GOTT zugelassen. Das hat gemacht, daß von den Hoch-Erläuch-/ten H[er]rn Herren Regiments-Rähten diese Sache auf Anhalten / der Land-Rähte, so vom

Aš kasdien meldžiuosi už mirusiuosius, ir tokia malda labai reikalinga. Kiti mano, kad jie į dangų nujos su batais ir pentinais.

Makabėjų knygos priklauso prie Rašto kanono.

Dar būdamas pasaulietis, paėmiau moterį. Kai tapau pamokslininku, aš jos niekad nepatyriau kūniškai, bet laikiau ją pas save kaip seserį.

Kadangi dabar esu našlys, tai galiu ramia sąžine nekurti antros santuokos.

Kvailoki žmonės, kurie mano, kad tikėjimo tiesas pakankamai galima įrodyti remiantis vien tik Raštu. //

[360v] Lutheris man yra niekas.

Štai ką mūsų velionis anuomet esą kalbėjęs. Buvo pagarsinta ir tai, kokius veiksmus jis tuomet padaręs, – būtent, kad šitas teologas dr. Pfeifferis popiežiškų mišių klausęs klūpodamas.

Daktaras Pfeifferis visiškai nenorėjo atsikirsti tokiam žmogui, kuris be jokio reikalo entuziastingai kišosi į daugybę ginčų ir kivirčų, skelbė dalykus, su kuriais nebuvo susijęs, ir dar pateikinėjo klausimus. Tačiau šis klausėjas tai palaikė didele panieka ir tuoj parašė mūsų pikčiausiam ir žinomam priešui Sandenui, išdėstydamas šiuos dalykus, kuriuos buvo neva girdėjęs. Sandenas tą dieną, kai sužinojo šitą džiuginančią žinią ir naujieną, laikė palaiminga diena ir nusprendė, kad gavo trokštamą progą pasiekti savo tikslą, kurio seniai siekė. Nors vienam geram draugui savo buveinėje buvo švenčiausiai pažadėjęs, kad dr. Pfeifferiui nekiš kojos, tačiau, kaip jo drumzliam būdui buvo būdinga, jis greit pamiršo, ką buvo šventai pažadėjęs, ir tuoj iš sakyklos didelėje pilies bendruomenėje negailestingai užsipuolė šitą nekaltą žmogų ir visą tą reikalą ne kartą kuo pikčiausiai apskelbė eiliniams žmonėms. Kaip sako judėjas Filonas[169], jis nepergalėjo savo gėdingo nesusivaldymo, būdingo tokiems žmonėms, todėl kartu su daugeliu kitų gėdingai lyg šunys užsipuolė mūsų velionio gerą vardą, ir tai leido didysis DIEVAS. Tai baigėsi tuo, kad šviesiausieji ponai vyriausybės tarėjai landratų, kurstomų Sandijaus

Sandio und einigen Kirchen-Dienern ange-/hetzet wurden, an Ihro Churfr. Durchl. und Ihr hohes Gericht / gebracht worden. Allein der Durchläuchtigste Herr, der zuvor / mit einen Gnädigsten Rescript ihn als einen frommen, gelahr-/ten und wegen anderen Tugenden belobten Mann Seines / Schutzes wider alle seine Widersachern, weß Standes sie / auch wären, allergnädigst versichert hätte, hat die Sachen nicht / gäntzlich entscheiden wollen, und also haben sich auch die Verfol-/gungs-Wellen allmählich gestillet. Die ihn aber doch damahls ei-/nen ziemlichen Stoß gegeben, sich nach den Port der Heil. Catho-/lischen Kirchen zu begeben. Jedoch hinderten ihn einige Zwei-/ ffels-Scheeren, daran seine Gedanken offters lieffen. /

Nun komm ich auff die letztere Händel, die Er im Lutherthumb / gehabt. Es hatte D. Pfeiffer einen kleinen Entwurff der Kir-/chen-Lehren, durch Frag und kurtze Antwort aus den ältesten / und ungescholtenen Kirchen-Vätern ausgezogen und eingerichtet, / auffs Papier auffgesetzt. Welches einer Hoch-Adelichen Fami-/lie sehr wohl gefallen und selben Entwurff ihren wohl-zur Tu-/gend angehenden Kindern zum guten Unterricht abschreiben / und vortragen lassen. Was geschicht? Ein Studiosus, der bey / der gedachten Hohen Familie vor ein Praeceptor der Kinder war / vorgesetzt und aber vom Herrn D. Pfeiffer, daß er bey der / Information der Kinder sehr nachläßig gewesen, etwa ernst-/lich war angeredet worden, schreibet solchen Entwurff ab / und gibt solchen unter einen Titul eines Neuen Catechismi ei-/nem Edelman ab,
[361r] mit Bitte, daß solches denen Land-Ständen, // die im Vor-Jahr Anno 1693 in Königsberg beruffen waren, insi-/nuiret würde, welches er darumb gethan, auff daß er sich an den / Herrn D. Pfeiffern rächen möchte. Dieses ging an. Sand arg-/wohnet bald, daß solcher Tractat von D. Pfeiffer herrührete, un-/geacht vom Auctore dieses Tractats jemanden[578] wissend war, trei-/bets dahin, daß solcher Tractat dem Hochw[ürdigen] Consistorio, dessen / vornehmster Assessor er war, zur Zensur übergeben wurde, des-/wegen nach Überlieffrung und Überlesung dessen, die Vota E. E. / Consistorii und alle derer Beysitzere, die Theils auch von Feind-/schafft gegen D. Pfeiffern verblendet waren, einmühtig dahin / gingen, daß solches Scriptum solte unrichtig in der Lehr gehalten / werden, und demnach ward einer aus den Geistlichen des Ehr-/würdigen Consistorii (der kein ander war als der Sandius, wel-/cher, wie gesagt, der vornehmste im Consistorio war, und man / solches aus seinem Stylo Hand-greifflich wahrnehmen kunte) der / im

[578] *MSB:* niemand.

ir kai kurių Bažnyčios tarnų, siūlymu šitą reikalą perdavė Jo kurfiurstiškajai Šviesybei ir jo aukštajam teismui. Tačiau šviesiausiasis ponas, anksčiau maloningiausiu raštu maloningiausiai žadėjęs, jog šitą pamaldų, mokytą ir dėl kitų dorybių pagirtiną vyrą gins nuo visų jo priešininkų, kad ir kokio luomo jie būtų, dabar dėl šio reikalo nenorėjo priimti galutinio sprendimo, tad ir persekiojimo bangos pamažėle aprimo. Tačiau jos ganėtinai pastūmėjo jį šventosios Katalikų bažnyčios vartų link. Vis dėlto jam trukdė kai kurios abejonių žnyplės, prie kurių dažnai krypo jo mintys.

Dabar prieinu prie paskutinio jo ir liuteronų ginčo. Dr. Pfeifferis buvo ant popieriaus trumpai surašęs Bažnyčios mokymo metmenis, išdėstytus klausimais ir trumpais atsakymais, paimtais iš seniausiųjų ir nepriekaištingų Bažnyčios Tėvų. Tai labai patiko vienai aukštos kilmės šeimai ir ji įpareigojo šituos metmenis nurašyti ir dėstyti savo dorybingai auklėjamiems vaikams. Ir kas atsitiko? Vienas studentėlis, kuriam šita aukšta šeima buvo patikėjusi auklėti vaikus ir kurį dr. Pfeifferis rimtai apibarė, kad jis vaikus moko labai aplaidžiai, šituos metmenis nurašė ir, pavadinęs naujuoju katekizmu, perdavė vienam kilmingam ponui su prašymu, kad tas tai oficialiai
[361r] pateiktų luomams, // susirinkusiems 1693 metų pavasarį Karaliaučiuje, – štai ką padarė tas studentėlis, norėdamas atsikeršyti dr. Pfeifferiui. Ir tai užkibo. Sandas netrukus ėmė įtarinėti, kad šitas traktatas parašytas dr. Pfeifferio, nors niekas nežinojo, kas yra jo autorius, ir pasistengė, kad šitas traktatas būtų perduotas peržiūrėti gerb. konsistorijai, kurios svarbiausias asesorius buvo jis pats, todėl, gavus ir perskaičius tuos metmenis, garbingosios konsistorijos nariai ir visi jų padėjėjai, kurie iš dalies irgi buvo apakinti priešiškumo dr. Pfeifferiui, sutartinai pripažino, kad šitą rašinį reikia laikyti klaidingu mokymu, ir todėl vienam šios garbingosios kolegijos dvasininkų (kuris buvo ne kas kitas, o Sandijus, kuris, kaip minėta, konsistorijoje buvo svarbiausias, ir tai pirštu prikišamai galima matyti iš jo stiliaus) buvo pavesta visų kitų šioje kolegijoje vardu raštu išdėstyti savo nuomonę ir formuluotę. Bet šitos recenzijos autorius savo paties gėdai buvo priverstas atsiskleisti – paaiškėjo, kad neturi senųjų Bažnyčios Tėvų teologijos patirties, taip pat, kad jo širdis šališka, pilna pykčio, pagiežos ir pavydo. Atsiskleidė jo didelis senųjų teologijos neišmanymas, nors visuose savo pamoksluose jis baisingai svaidėsi senaisiais Tėvais. Jis sako: senieji Bažnyčios Tėvai

Nahmen aller andern in gedachten Collegio schrifftlich seine Mey-/nung und Sententz ausbringen solte, anbefohlen. Aber der Autor / dieser Censur-Schrifft hat zu seiner eigenen Beschimpffung sich / selbst ausgeben müssen, daß er in der Theologia der alten Kir-/chen-Lehrer gar nicht erfahren, auch daß Er ein Zorn-vergalltes / und Mißgunst-volles partheysches Hertz habe. Seine grobe / Ignorantz in der Theologie der Alten, uneracht Er in allen Pre-/digten sich greuchlich[579] mit den Patribus umbwirfft, erhellet dar-/aus. Er spricht: Es ist ein Streitt unter den alten Kirchen-/Lehrern gewesen über die Frage, ob die Welt dermahleins dem / Wesen oder seinen Qualitäten nach würde untergehen? Sand / wuste weder bey Vorbringung seiner, als Wiederlegung der / Meynung des D. Pfeiffers ichts was aus der Theologie der / Alten vorzubringen: Chrysostomus, Ambrosius, Augustinus, / Hieronymus [!]*, ja selbst Lutherus, waren auff die Seiten unsers / D. Pfeiffers, jedoch mangelts Ihm den Sand nicht an der Un-/verschamtheit, das vorzubringen, was Er nicht verstunde noch / was Er gelernet hatte. Er hat selbige P[atres] nicht gelesen, ja / auch nicht den Gennadium Massiliensem [!][580], oder wer der Auctor / ist des Buchs *De Dogmatibus Ecclesiasticis*, der also c. 80 schrei-/bet: „Wir müssen nicht glauben, daß die Elementen, das / ist Himmel und Erden, werden durchs Feuer gar abgethan, / sondern nur in einen bessern Stand verwandelt werden, / und die Figuren der Welt, das ist dessen Gestalt und nicht / sein Wesen wird vergehen." Eben solche grobe Unwissen-/heiten, die man hier nicht alle vorbringen will, läst Er ste-/hen. In dem, was Er von Henoch und Elia und was Er von / dero Vorscheinung vorbringet. Man möchte es Ihm zu gut / halten, als einen Mann, der in den Schrifften der alten Vä-/tern wenig bewandert und selten sich drinn umbgesehen / hat, wenn Er sonst nur redlich wäre. Aber man siehet / leyder, daß der Mann alle Redlich- und Auffrichtigkeit / gar verschworen habe. Wir wollen nur einige Specimina / aus derer unzählichen Menge hier anführen. Es hat D. Pfei-/ffer diese Frage gestellt: Was doch (Infernus) die Hölle wä-/re? Und beantwortet diese Frage nach denen in der Königs-/bergischen
[361v] Academie längst angenommenen Principiis: Nehm-//lich, daß dadurch bedeutet werde der Zustandt der Seelen so wohl / der Verdammten als der Auserwählten. Dieß ist eine solche / Meynung, welcher der D. Sanden in allen vor dem, als Er auff / der Academie als Professor Extra-ordinarius

[579] *Lit., corr. in d. m.*
* *Scr. err.:* Hyeronimus.

ginčijosi dėl klausimo, ar pasaulis pragaišiąs iš esmės, ar tik jo pavidalas? Nei pateikdamas savo nuomonę, nei paneigdamas dr. Pfeifferio nuomonę, Sandenas nesugebėjo nors ką nors pateikti iš senųjų teologijos: Chrizostomas, Ambraziejus, Augustinas, Jeronimas, net ir Lutheris buvo dr. Pfeifferio pusėje, tačiau Sandui netrūko begėdiškumo pateikti tai, ko jis nesuprato ir ko nebuvo išmokęs. Jis tų Tėvų nėra skaitęs, taip pat ir Genadijaus iš Marselio, arba nežino, kas yra autorius knygos *Apie bažnytines dogmas*, kurios 80 sk. rašoma šitaip: „Mes neturime galvoti, kad elementai, tai yra dangus ir žemė, bus visiškai ugnimi sunaikinti, jie bus tik perkeisti į geresnę prigimtį, o žus pasaulio figūros, tai yra jo pavidalai, bet ne esmė." Kaip tik šitokie šiurkštūs apsirikimai, kurių čia visų išvardyti nėra reikalo, surašyti apie Enochą ir Eliją ir apie jų pasirodymą. Būtų galima jam nepriekaištauti kaip žmogui, kuris senųjų Tėvų raštuose mažai išmano ir po juos retai žvalgėsi, jeigu jis būtų sąžiningas. Tačiau, deja, matyti, kad tas vyras praradęs bet kokį sąžiningumą ir atvirumą. Pateiksime tik keletą pavyzdžių iš didelės gausybės. Dr. Pfeifferis pateikia tokį klausimą: kas yra pragaras? Ir atsako į šitą klausimą pagal Karaliaučiaus akademijos seniai apibrėžtus
[361v] principus: būtent, // kad tai reiškia sielų būseną, tiek pasmerktųjų, tiek išrinktųjų. Tai tokia nuomonė, kuriai dr. Sandenas anksčiau, kai dėstė akademijoje kaip ekstraordinarinis profesorius, visiškai pritarė. Kaip jis rašė

[580] *Err.:* Messiliensen.

lehrete, beypflichtete. / Wie Er denn im Collegio, so er über den *Cathe[che]sin* [!][581] Dieterici gehal-/ten, also schreibet: „Infernus, das Wort die Hölle, wird im Grie-/chischen [...][582] genannt und wird sowohl in den Schrifften Al-/ten und Neuen Testaments, als auch in die Schrifften der Heyd-/nischen Auctoren nicht zum Leibe, sondern zur Seelen gezogen / und bedeut dessen Zustand, der gestorben ist, er mag seyn im / Zustande der Freuden oder der Angst und Pein." Aber daß Er nur / dem D. Pfeiffer schaden möchte, musten nun alle seine vorige / Meynungen verendert werden. „Der Auctor, spricht Er, Redet / sehr unformlich und wider die in unserer Kirchen übliche Re-/dens-Art. Der weise Mann hier wider sagt: Der Gerechten / Seelen sind in Gottes Hand etc. Die Todten, die im Herrn ster-/ben, sind seelig von nun an." Hier urtheile alle Welt, wie red-/lich hier Sand umbgehet: Er tadelt auch hierinn den D. Pfeiffern, / daß Er gesagt habe: „Christus sey zur Höllen gefahren der See-/len nach." Da doch dieser Sand selbst im angezogenen Collegio / die Jugend gelehret, ein solches Argument vor hiesige Meynung / zu schliessen: „So die Seele Christi in der Aufferstehung nicht ist / geblieben in der Höllen, so folget, daß selbige Seele ist in der Hölle / gewesen vor der Aufferstehung. ⌈Nun aber ist Er nicht in der / Hölle gewesen vor der Aufferstehung."[583] Ergo, Es klaget auch / D. Pfeiffern dieser Sand an, da er den Glauben nicht macht / zu Theil oder Stück der Buß, da doch selbst der Sand in öffter / erwehnten Collegio das Concilium Trydentinum lobt, weil es / saget: „Daß bey jeder Buß werde erfordert, daß man glaube, / daß GOTT den Gottlosen gerecht mache durch die Erlösung, / so da ist in Christo. Denn wir erfordern auch zwar den Glau-/ben zur Reu, der aber nicht seyn mag ein Stück der Buß." Doct. / Pfeiffer handelt auch von der Erb-Sünd und bringet unter / andern auch diese Frage vor: „Hat uns nicht Christus befreyet / von der Erb-Sünde?" Da antwortet Er: „ Ja, durch seinen Todt und / Aufferstehung." Sand und (welches wohl höchst zu verwundern / ist) das gantze Consistorium ziehet diese unschuldige und un-/schädliche Worte dahin, gleichsam läugnete damit D. Pfeiffer, / ob wären wir auch durch Christum von unsern würcklichen / Sünden erlöst. Welches aber niemahlen dem Mann in den Sinn / gekommen, und haben solches als eine Kätzerische und eine Seelen-/vergrifftende Lehre verdammet und verbannet. Aber die Zeit / fällt mir zu kostbahr, alle die

[581] *MSB:* Cathesin. [582] *Lac.*

paskaitoje, skaitytoje apie Dieterico *Katekizmą*: „Infernus, žodis, graikų kalba reiškiantis pragarą, ir tiek Senojo, tiek Naujojo Testamento raštuose bei pagoniškųjų autorių raštuose siejamas ne su kūnu, bet su siela ir reiškia būseną po mirties, tai gali būti džiaugsmo arba baimės ir kančios būsena." Bet kad tik pakenktų dr. Pfeifferiui, dabar visos jo ankstesnės nuomonės turėjo būti pakeistos. „Autorius", – sako jis, – „kalba labai neformaliai ir priešingai, negu mūsų Bažnyčioje vartojamos formuluotės. Protingas žmogus čia sako kitaip: teisiosios sielos yra Dievo rankoje ir t. t. Mirusieji, kurie mirė Viešpatyje, yra išganyti iš karto." Čia tesprendžia visas pasaulis, kokia šito Sando sąžinė: jis peikia dr. Pfeifferį ir už tai, kad tas pasakęs: „Kristus nužengė į pragarą savo siela." O juk Sandas pats minėtoje paskaitoje jaunimą mokė šitą nuomonę grįsti tokiu argumentu: „Kadangi Kristaus siela po prisikėlimo nepasiliko pragare, vadinasi, ta siela prieš prisikėlimą buvo pragare. Tačiau Jis tai nebuvo pragare prieš prisikėlimą." Šitas Sandas dr. Pfeifferį taip pat kaltina, kad jis tikėjimo neskelbia atgailos nuteisinimo dalimi, o juk pats Sandas minėtoje paskaitoje giria Tridento susirinkimą, kadangi jis sako: „Juk per kiekvieną atgailą reikalaujama, kad būtų tikima, jog bedievį per išganymą nuteisina DIEVAS, esantis Kristuje. Juk mes, tiesa, irgi reikalaujame tikėjimo per atgailą, bet jis negali būti išganymo dalis". Daktaras Pfeifferis taip pat rašo apie gimtąją nuodėmę ir, beje, pateikia tokį klausimą: „Ar ne Kristus mus išlaisvino iš gimtosios nuodėmės?" Jis atsako: „Taip, savo mirtimi ir prisikėlimu." Sandas ir (tai nepaprastai stebina) visa konsistorija šituos nekaltus ir nekenksmingus žodžius pakreipė taip, kad neva dr. Pfeifferis tuo neigia, jog mes per Kristų esam išganyti nuo mūsų tikrųjų nuodėmių. Bet tai niekad šitam vyrui nebuvo atėję į galvą ir tai prakeikė bei pasmerkė kaip ereziją ir sielas klaidinantį mokymą. Tačiau man laikas per brangus, kad pateikčiau visus nedorus iškraipymus,

⌈...[583] *MSB abs.*

liederliche Verdrehungen, die die-/ser betriegerische- und Teuffel-artiger Mensch Sand mit gros-/ser Unverschämtheit im Nahmen des gantzen Collegii auff die / Bahn gebracht, vorzustellen: Was ist von so einem Mann
[362r] zu / halten, der alle Scham und Redlichkeit ausgezogen hat? // Ich muß doch noch erwehnen, was man den D. Pfeiffern als Pa-/pistische Lehren vorgeworffen und ihn darumb verdammet hat. Als / 1. daß er statuiret, es gehe eine Verwandelung vor in dem Heil / Abendmahl und daß er solche erkennet vor ein Opffer. Von beyden / Puncten aber lehret im vorgedachten Collegio Sand eben das. Denn / er also schreibet: „Aber man muß nicht den Symbolis (den Brodt und / Wein) eine Verwandelung denegiren, ob gleich solche Verwandlung / nicht in die Augen fällt." Und wiederumb: „Es ist im Heiligen / Abendmahl eben dasselbige Opffer, was am Holtz des Kreutzes / gewesen." Es kan ja kein Ey dem andern so ähnlich seyn, als die / Meynung des Sanden der Meynung des Doctor Pfeiffers ist, die / Er seinen Schüler gelehret hat, wenn man beyder Schrifften / gegen einander hält. Beym Schluß obgedachter Schrifft fället / er im Nahmen des Ehrw[ürdigen] Consistorii ein Urtheil, daß nehmlich / D. Pfeiffer soll vom Dienst entsetzet werden, und flehet Seine / Churfr. Durchl. an, daß Sie solche Sache wieder an E. E. / Consistorium remittire (da er doch wohl wuste, daß die Hoff-Pre-/diger von der Macht E. E. Consistorii exempt wären und daß sie / unmittelbahr S[eine]r Churfr. Durchl. unterworffen seyn) oder / doch zum wenigsten den D. Pfeiffer dahin halten solten, daß er / in Praesentz einiger Beysitzer E. E. Consistorii (das ihn / schon vorher verdammt hat und gewiß verdammen wolte) / von allen seinen Lehr-Sätzen, insonderheit mit einem unbe-/wundenen[584] Ja und Nein Red- und Antwort gebe. Wozu denn / einige Praedicanten zu Königsberg mit ihren Vorwürffen sich / gefast gemacht hatten. Worauff die gantze Sache mit / alle den Acten an S[eine] Churfürstl. Durchl. hingewältzet wurde. / Selbige erkannte gnädigst, daß viel ungeziemtes aus Haß und / Neyd von den Feinden des Doct[oris] Pfeiffers in dieser Sache vorgan-/gen wäre und deswegen Er ihn nicht verstatten könte, daß sie / als bekante Feinde solten seine Richter seyn. Allermassen die / Worte des Churfürstlichen Rescriptes vom 1. Augusti 1693 also / lauten: „An der andern Seiten ist Uns auch nicht unbewust, / daß gedachter D. Pfeiffer, was sein Leben und Wandel betrifft, / ein frommer unsträfflicher Mann ist und daß bey den jenigen, / was wider Ihn bißhero

[584] *MSB:* unbedingten.

kuriuos šitas apgavikas ir velniškas žmogus Sandas begėdiškai paleido į apyvartą visos kolegijos vardu: ką manyti apie žmogų, kuris praradęs bet
[362r] kokią gėdą ir sąžinę? // Dar turiu paminėti, kas dr. Pfeifferiui buvo primesta kaip popiežiškas mokymas ir dėl to jis buvo prakeiktas. 1. Jis tvirtina, kad per Šventąją Vakarienę įvyksta perkeitimas ir kad tai pripažįsta kaip aukojimą. Bet abiem šitais punktais Sandas minėtoje paskaitoje moko būtent to paties. Juk jis rašo šitaip: „Bet nedera neigti abiejų simbolių (duonos ir vyno) perkeitimo, nors šitas perkeitimas nekrenta į akis." Ir dar: „Per Šventąją Vakarienę būna tokia pati auka, kaip buvo ant kryžiaus." Juk joks kiaušinis negali būti panašesnis į kitą, negu Sando nuomonė ir daktaro Pfeifferio nuomonė, kurią jis dėstė savo mokiniams, kai abu raštus laikai vieną priešais kitą. Aptariamo rašto pabaigoje jis garbingosios konsistorijos vardu pareiškia nuosprendį, kad dr. Pfeifferį reikia atleisti iš tarnybos, ir meldžia Jo kurfiurstiškąją Šviesybę, kad jinai šitą reikalą vėl grąžintų konsistorijai (juk jis žinojo, kad rūmų pamokslininkai nepavaldūs konsistorijai ir kad jie pavaldūs tiesiai Jo kurfiurstiškajai Šviesybei) arba bent jau įpareigoti dr. Pfeifferį, kad jis, dalyvaujant keliems šv. konsistorijos (kuri jau prieš tai jį buvo prakeikusi ir tikrai ketino prakeikti) atstovams, apie visas savo mokymo nuostatas duotų aiškų, be išsisukinėjimų atsakymą – taip arba ne. Tam su savo priekaištais vėliau jau buvo pasirengę keli Karaliaučiaus kunigų padėjėjai. Tada visa byla su visais aktais buvo nugabenta Jo kurfiurstiškajai Šviesybei. Jo Šviesybė maloningai pripažino, kad daktaro Pfeifferio priešai iš neapykantos ir pavydo buvo padarę daug nederamų dalykų, ir todėl jis negalįs leisti, kad jie, kaip žinomi priešai, būtų jo teisėjai. Šiaip ar taip, bet 1693 metų rugpjūčio 1 dienos kurfiursto žodžiai skamba šitaip: „Kita vertus, mums nėra nežinoma, kad šis dr. Pfeifferis, kas susiję su jo gyvenimu ir elgesiu, yra pamaldus nepriekaištingas vyras ir kad tiems, ku-

vor und nach geklaget und seiner Re-/motion halben gesucht worden, viel Passiones und andere Uns / gantz nicht unbekannte Absehen mit untergelauffen.“ Selbiger / Durchläuchtigster Herr hat nun die gar zu gähling außgesto-/ssene Iudicia Ihme D. Pfeiffern zugeschickt mit dem gnä-/digsten Angesinnen, Er möchte sich von den Vorwürffen mit / einer Schrifft purgiren. Sie wolten nochmahls so wohl die Objecti-/on, als seine Beantwortung unpartheyschen und erfahren Theologis / zur Censur übergeben, dero Urtheil Er so wohl ihn zu absolviren als / zu verdammen nachhängen, welches unser Pfeiffer mit un-/terthänigster Demuth angenommen und dero gnädigsten Be-/fehl pariret und weitläufftig jedoch accurat in einem Trac-/tat, so über 55 Bogen lang, angezeiget, wie sie ihm seine Wor-/te verkehret, sel-
[362v] bige in ihren Allegationibus verstümmlet vor- // gebracht, erklärete darauff weiter seine Meynung und bewiese / selbige mit der Heil. Schrifft und den alten Kirchen-Lehrern, behaup-/tete auch und machte klar, daß Er hierin selbst den Sanden und / die Königsbergische Theologos zu Beypflicher habe und sie eben das / mit Worten, die er mit dabey allegirt, gelehret hätten. Weil er / aber vorher sahe, daß seine Lehr-Sätze, wenn sie nach den Lutheri-/schen *Symbolischen Büchern* eintzig examiniret würden[170], nicht wür-/den approbiret werden, hat er in unterthänigsten Supplicat an / S[eine] Churfürstl. Durchl. begehret, daß seine Schrifft nach dem Gewicht / der Heil. Schrifft und Consens der alten Catholischen Kirchen möge / abgewogen werden, und also würden die Examinatores selbige / denselben Conform finden. Wie er denn allezeit seinen Eyd einen / völligen Gnügen gethan, da Er Eydlich, als er [!][585] Professor worden, / zu sagen müssen, Daß er die wahre und gottseelige Lehr des / Evangelii, welche mit einem Geist und Munde, die Catholische Kirche Gottes bekennet, annehmen, auch selbige heilige Lehr / nicht mit der Philosophie corrumpiren oder verfälschen wolte. / Wurde demnach die *Apologia* des D. Pfeiffers Anno 1693 / in Novemb[ri] nach dem Churfr. Hoff abgeschickt[171]. Da er schier / gantz und gar in seinem Gewissen überführet war, wie er / so in der Lutherischen Gemeine verharren solte, seiner Seeligkeit / gar nicht könte gewiß seyn. Flehete demnach inbrünstig zu / Gott, daß Er alles so gnädig wolte anschicken, daß er je ehe, / je lieber von seiner Stelle möchte wegberuffen werden. Umb der / Ursachen willen er sich nicht weiter umb die Gunst der Hohen /

[585] *Scr. err.*: ein; *MSB*: er.

rie iki šiol anksčiau ar vėliau juo skundėsi ir siekė jo atleidimo, yra pasitaikę daug aistrų ir kitų mums ne visiškai nežinomų nuokrypių.“ Tas šviesiausiasis ponas šitą taip skubiai paskelbtą nuosprendį atsiuntė pačiam dr. Pfeifferiui su maloningu nurodymu, kad jis nuo priekaištų apsigintų rašiniu. Norėta dar kartą ir kaltinimus, ir jo atsakymą duoti cenzūruoti nešališkiems ir patyrusiems teologams ir laikytis jų nuosprendžio – arba jį išteisinti, arba prakeikti. Mūsų Pfeifferis tai priėmė su nuolankiausiu nusižeminimu, priėmė Jo Malonybės įsakymą ir savo daugiau negu 55 lankų traktate plačiai, tačiau kruopščiai parodė, kaip jie pateikė jo žodžius atvirkščiai, iškraipė juos ci-
[362v] tuodami, // toliau jis išdėstė savo požiūrį, pagrįsdamas jį Šventuoju Raštu ir senaisiais Bažnyčios mokytojais, tvirtino ir išaiškino, kad čia jam pritaria pats Sandas ir Karaliaučiaus teologai, patys anksčiau mokę tokiais pat žodžiais, kuriuos jis ir cituoja. Bet kadangi jis numatė, kad jo teiginiai, jeigu bus tikrinami vien tik pagal liuteroniškas *Simbolių knygas*[170], nebus aprobuoti, tai jis nuolankiausiame prašyme Jo kurfiurstiškajai Šviesybei prašė, kad jo rašinys būtų sveriamas pagal Šventojo Rašto svarstykles ir pagal senosios Katalikų bažnyčios nuostatas, tada tikrintojai patys prieitų prie šitokios nuomonės. Kaip kad jis visą laiką visiškai laikėsi savo priesaikos, kai, tapdamas profesoriumi, turėjo ištarti, kad jis priims tikrą ir Dievui patinkantį Evangelijos mokymą, kokį savo dvasia ir žodžiu išpažįsta katalikiškoji Dievo bažnyčia, taip pat šito švento mokymo nesuterš ar nesugadins filosofija. Dr. Pfeifferio *Apologija* 1693 metų lapkritį buvo nusiųsta į kurfiurstо rūmus[171]. Kadangi jis buvo visiškai įsitikinęs, kad jeigu pasiliks liuteronų bendruomenėje, nebegalės būti tikras dėl savo išganymo, tai karštai maldavo Dievą viską taip maloningai sutvarkyti, kad jis kuo greičiau būtų atleistas iš tarnybos. Dėl šitos priežasties jis nebesiekė aukštųjų vyriausybės tarėjų palankumo, nors jie neretai tam duodavo pretekstą, jis kada

Regiments-Rähte, die ihm nicht selten Anlaß hiezu gaben, be-/warb, Er entzog sich auch als er nur immer kunte, seiner ge-/wöhnlichen Ampts-Verrichtungen offters sagende, wie er nicht, / als nur mit beschwerten Gewissen, konte Beicht hören, noch / ihm die Macht nehmen, die Sünde zu vergeben, noch zu consecriren. / Er wäre gar willig und bereit, seine eintragende Dienste zu / quitiren, wenn Er nur ein Gezeugniß erhalten möchte, daß / Er seinen Eyd und Glauben nicht gebrochen hätte. S[eine] Churfr. / Durchl. haben die gantze Sache Vieren zu richten übergeben, / dreyen Predigern, darunter der Vornehmste Doctor Spener war, / und denn dem berühmten Politico, Puffendorff, von dessen Prae-/judiciren in Religions-Wesen man genugsame Nachricht hat, aus / seinen Buch *De habitu Religionis* und in der Historischen Einlei-/tung, im Capitel vom Römischen Papst und Erzehlung der Ge-/schichte zu Johannes III. Königs in Schweden Zeiten, wie auch / aus dem Buch, so Er einen erdichteten Nahmen Monzambani / vorgesetzt[172]. Der im gedachten Collegio zweiffels ohn die Ober-/Stelle gehabt. Der kalte Nord, wie aus dem Parnasso geschrie-/ben ward, noch der angehende Winter könte gar nicht den / hitzigen Eyffer des Auctoris mäßigen, sondern man bemü-/hete sich vielmehr, allen Argwohn, wie man zu Königsberg / redte, von sich abzuwältzen, dem ich schlechten Beyfall geben noch / auch hindan setzen kan, das Consistorialische Judiciren, da sie /
[363r] mehrentheils nach den *Libris Symbolicis* Lutheranis von einem // Doctore in der Lutehrischen Catheder, ohngezweiffelt abgefast haben. / So viel ich mich erinnere, wurde unter den Meynungen des D. / Pfeiffers ein Unterscheid gemacht. Nehmlich, Einige wären so / bewand, daß sie zu condoniren wären: Als die Meynung vom / Enoch und Elia, vom Anti-Christ, vom Limbo Patrum etc. Einige auch / waren so bewand, daß sie gar das Lutherthumb aus dem Grund / auffhebeten. Unter diesen wurden nicht unbillig gezehlet die Mey-/nung von der Gerechtfertigung durch die Buß und guten Wer-/ke, von der wesentlichen Verwandelung der Elementen im Heil. / Abendmahl, von dem Meß-Opffer, wie auch wo mir recht, von den / dreyen Stücken der Buß und Verdienst der gutten Wercke. In wel-/chen dreyen letzern der Sand, auch solte Er tausendmahl schweren, dem / D. Pfeiffer beystimmet und gleich lehret. Auch haben die Censores von / Berlin nicht verneinen können, daß viel anders Dinges Ihme Pfei-/ffern vom Sandio und seinen Anhang wäre affingiret worden, / welches D. Pfeiffer zu Gnüge widerleget.

tik galėdamas šalinosi įprastų tarnybinių pareigų, ne kartą sakė, kad negali klausytis išpažinčių, o jei reikia, tai tik neramia sąžine, kad negali rasti savyje jėgų atleisti nuodėmes ir konsekruoti. Jis visiškai sutinkąs ir esąs pasiruošęs atsisakyti ginčijamų pareigų, jeigu tik galėtų gauti liudijimą, kad nesulaužė savo priesaikos ir tikėjimo. Jo kurfiurstiškoji Šviesybė spręsti visą reikalą perdavė keturiems žmonėms: trims pamokslininkams, tarp jų garbingiausiajam daktarui Speneriui, ir įžymiam politikui Puffendorffui, apie kurio religinių dalykų išmanymą turima pakankamai informacijos iš jo knygos *Apie religijos padėtį* istorinio įvado skyriuje apie Romos popiežių ir istorinio pasakojimo apie Švedijos karaliaus Jono III laikus, taip pat iš knygos, parašytos išgalvotu Monzambani vardu[172]. Šioje kolegijoje jis, be abejo, vaidino vadovaujamą vaidmenį. Nei šaltoji šiaurė, kaip buvo rašoma iš Parnaso, nei prasidedanti žiema negali sumažinti autoriaus karšto entuziazmo – visaip stengtasi nusimesti visus įtarimus, kaip kalbėta Karaliaučiuje, ir tam aš negaliu nei nepritarti, nei nutylėti, kad konsistorijos nuosprendis daugiausia buvo sukurptas pagal liuteronų *Simbolių knygas* ir, be abejo,
[363r] vieno // daktaro iš liuteronų katedros. Kiek prisimenu, dr. Pfeifferio teiginiai buvo suskirstyti: būtent, keli neva dovanotini – toks esąs teiginys apie Enochą ir Eliją, apie Antikristą, apie Tėvų skaistyklą ir t. t. Taip pat keli neva tokie, kad iš pagrindų griauna liuteronybę. Tarp šitų ne be pagrindo atsidūrė teiginys apie nuteisinimą per atgailą ir gerus darbus, apie esminį elementų persikeitimą per Šventąją Vakarienę, apie mišių auką ir, jei neklystu, apie tris atgailos elementus ir nuopelnus už gerus darbus. Dėl paskutiniųjų trijų, tai Sandas, nors jis ir tūkstantį kartų prisiekinėtų, mokė taip pat kaip dr. Pfeifferis. Berlyno cenzoriai taip pat negalėjo paneigti, kad Pfeifferiui daug kitų dalykų Sandijus ir jo šalininkai buvo prikūrę, tai dr. Pfeifferis įtikinamai įrodė. Cenzoriai Jo kurf. Šviesybei davė patarimą, kad iš šitų punktų reikėtų sukurti keletą sakinių, išreiškiančių liuteronų nuomonę, ir pateikti juos dr. Pfeifferiui pasirašyti, o jeigu jis atsisakytų juos prisiekdamas pasirašyti,

Die Censores[586] gaben / S[einer] Churfr. Durchl. den Rahtt, daß man auß diesen Puncten einige / Sätze, so die Meynung der Lutheraner in sich begreiffen, solte formiren, / und dem Doctor Pfeiffer solche zu unterschreiben vorlegen, so Er aber / solche Eydlich zu unterschreiben verwegern würde, solte man Ihm sei-/nes Dienst entsetzen und aus Preussen lassen jagen, zumahlen die / Land-Stände in Preussen solches eyfferigst sucheten. Ehe noch die / Churfr. Befehle nach Königsberg kamen, etwa umb Ostern, wur-/den unterschiedliche Zeitungen ausgesprenget, daß bald D. Pfeiffer / solle in seiner Sache succumbiret, bald, daß er seine Sache zu Berlin / gewonnen hätte. Dieses Letztere betrübte sehr unsern D. Pfeiffer, / als der Hertz-inniglich wünschte, von den Banden, damit Er Sein[er] Churfr. Durchl. verbunden war, bald erlöse zu seyn. Wartete / demnach nicht, biß von Berlin die Churfürstl. Constitution kähme / nach Königsberg, bathe nur umb seine Dimision, im demühtig-/sten Supplicat, vorwendende seines Leibes Schwachheit und seine / von Kranckheit und Verfolgung verlohrne Kräffte, brachte auch / deutlich aus, wie Er von der erkanten Warheit, solte Ihm noch / so ein Schweres begeg[n]en [!], nicht ein Haar-breit weichen könte / noch würde. Er wisse doch wohl, es würde alle Zeit Streit / geben. Er wolte nach den Raht des Heiligen Clementis, Papstes / zu Rom, in *Epist[olam] ad Corinth[ienses]* sich verhalten, der also schreibet: „So / jemand unter uns Edler Sinnen ist, der barmhertzig und voller / Liebe wäre, der sage: So meinenthalben Auffruhr, Zanck undt / Zwiespalt entstanden seyn, so will ich wegziehen und davon gehen / --- Wer solches thut, der wird einen grossen Ehren-Ruhm / bey Gott ihm machen und wird ihn gern ein jeder Ort auff-/nehmen, die Erde ist des Herrn und dessen gantze Fülle." / Dem Er auch beygefüget die Wort Gregorii Nazianzeni: „Ich will / gerne leyden, was ihr wollet, ungeacht ich unschuldig bin, / wenn ihr euch nur vertragen möchtet. Enthebet micht des / Diensts, jagt mich gar aus der Stadt, nur liebet die Warheit / und den Frieden." Aus dem Buch Gregorii Praesbyteri vom / Leben Gregorii Nazianzeni.[173] Letzlich bathe Er noch umb sein rück-/ständiges Salarium. Wie dieses Supplicatum nach Berlin kom[m]en, //
[363v] kamen von Berlin nach Königsberg die Churfürstl. Befehle, welche / mit sonderbahren Freuden von den Feinden des D. Pfeiffers, inson-/derheit von Sanden, der seinen Sohn in die Stelle des D. Pfeiffers / zu befordern be-

[586] -ores *corr. al. m.*

tai reikėtų jį atleisti iš pareigų ir leisti išvaryti iš Prūsijos, tuo labiau, kad Prūsijos luomai šito karščiausiai sieks. Kol kurfiursto įsakymas pasiekė Karaliaučių, maždaug prieš Velykas, įvairiuose laikraščiuose mirgėjo pranešimų, kad dr. Pfeifferis savo bylą pralaimėjęs arba kad Berlyne laimėjęs. Paskutinysis dalykas labai liūdino mūsų dr. Pfeifferį, nes jis nuoširdžiausiai troško išsilaisvinti iš tų saitų, kurie jį siejo su Jo kurfiurstiškąja Šviesybe. Todėl nelaukė, kol iš Berlyno į Karaliaučių ateis kurfiursto sprendimas, ir nuolankiausiu raštu pasiprašė atleisti iš tarnybos, nurodydamas savo kūno silpnumą ir savo dėl ligų ir persekiojimų prarastas jėgas, taip pat aiškiai išdėstė, kad nė per plauką negalėtų nukrypti nuo įsisąmonintos tiesos, nors ir kokie sunkumai jį užkluptų. Jis juk gerai žinąs, kad visą laiką būsią ginčų. Jis norįs elgtis pagal šventojo Klemenso, Romos popiežiaus, patarimą *Laiške korintiečiams*, kur jis rašo šitaip: „Jeigu tarp mūsų kas nors yra kilnių siekių, gailestingas ir pilnas meilės, tepasako: jei dėl manęs kilo maištas, kivirčas ir susiskaldymas, tai aš pasitrauksiu ir išeisiu. – Kas taip padarys, įgis Dievo akyse didelę garbę ir šlovę, ir jis mielai bus priimtas bet kurioje vietoje, žemė yra Viešpaties ir visa jos gausa." Prie to jis pridūrė ir Grigaliaus Nazianziečio žodžius: „Mielai kentėsiu, kaip jūs norite, nors esu nekaltas, kad tik jūs susitaikytumėte. Atleiskit mane iš tarnybos, išvykite iš miesto, tik mylėkite tiesą ir santarvę." Iš Grigaliaus Presbiterio knygos apie Grigaliaus Nazianziečio gyvenimą[173]. Pabaigoje jis dar prašė savo neišmokėtos algos. Kai šitas nuolankus prašymas pasiekė Berlyną, //
[363v] iš Berlyno į Karaliaučių atėjo kurfiursto įsakai, kuriuos itin džiaugsmingai sutiko dr. Pfeifferio priešai, ypač Sandas, kuris stengėsi į dr. Pfeifferio vietą įtaisyti savo sūnų; ne mažiau džiaugsmingai juos priėmė ir mūsų velionis

mühet war, nicht minder auch mit Freuden von / unsern seeligen D. Pfeiffer, der solche küssete und sich erfreuete, / auffgenommen wurde. Die Herrn Regiments-Räthe erliessen / Ihn sofort ad tempus aller seiner Dienste, so wohl des Predig-Ampts / als Professorahts, Bibliothecariaht und Decanahts, so geschehen den / 26. April[is] Anno 1694. Indessen wurd denen Herren Consisto-/rialibus anbefohlen, daß sie die Anti-Theses und Gegen-Sätze nach / den Begehren derer von Berlin verfärtigen solten. Nach lan-/gen und vielen Wort-Gezäncke ist endlich dieses, / wie[587] mir[588] in Lateinischer Spra-/che zukommen, und sie also auff Treu und Glauben ver-/deutschet habe hervorkommen[589]."

I.

Daß die *Libri Symbolici* auch in geringsten Punct nicht[590] / abweichen von der Apostolischen und Catholischen Lehre, insonder-/heit, daß er die *Repetitionem Corporis Doctrinae Prutenicae* ap-/probire und belegte, nicht mit dem suspecten Quatenus, etwa / dafern sie mit dem Worte Gottes, sondern weil sie mit dem / Wort Gottes überein kommen, *lib. Symb.* p. 633, lin. 12.

II.

Daß der Römische Pabst der wahre Anti-Christ und daß Er / nicht das Haupt der Kirchen sey, dem, nach dem Befehl Gottes, / jedermann, der da seelig wolte werden, muste unterthan und / gehorsam seyn. Sondern man muste und solle denen aus Hoch-/muht und Geitz gemachten Traditionibus und Auffsätze, als / ein Antichristisches Werck mit Eyffer widersprechen, nach / Vorschrifft der *Smalcaldischen Articuln* part. 2. artic. 4. fol. 140, / 141. Edit Dresdens. [in][591] fol. Anno 1580 it[em] *Lib. Symbol.* p. 314 et 79.[174]/ Item, soll er auch die Päpistische Religion vor eine Religion / halten, die solche Irrthümer hegt, die den Glaubens-Grund / umbstossen. *Lib. Symb.* p. 148 oder gar, wie gedachte *Libri Sym-/bolici* p. 343 reden, gäntzlich ertödten und ausleschen.

III.

Daß die Lutherische Kirche, in welcher das Wort Gottes / lauter und rein geprediget und die Heil. Sacramenta nach der / Einsetzung Christi ausgespendet werden, ein wahres Theil / der Catholischen Kirchen sey, welche wegen der benannten Mit-/tel von ihren eintzigen Haupte Christo herrühret und nicht / von einem andern sichtbahren Haupte zu dependiren nöthig / habe. *Art. Smalcald.* loc. cit.

[587] *Prae h. v. exc. illect.* [588] *Prae h. v. exc. illect.*

dr. Pfeifferis – džiaugdamasis juos pabučiavo. Ponai vyriausybės tarėjai jį tuoj tą pačią dieną atleido iš visų pareigų, iš pamokslininko ir iš profesoriaus, bibliotekininko ir dekano, tai įvyko 1694 metų balandžio 26 dieną. Kartu ponams iš konsistorijos buvo įsakyta parengti antitezes ir antiteiginius pagal tų žmonių iš Berlyno pageidavimą. Po daugybės ilgų žodinių ginčų pagaliau tai buvo sukurpta. Pas mane tai pateko lotynų kalba, o aš ištikimai ir dievobaimingai išverčiau į vokiečių kalbą."

I

Kad *Simbolių knygos* nė mažiausiu teiginiu nenukrypsta nuo apaštalinio ir katalikiškojo mokymo, ypač, kad jis *Atkurtuosius Prūsijos tikėjimo mokymo pagrindus* aprobuojąs ir patvirtinąs, ir ne įtartinu posakiu „kiek jos sutampa su Dievo žodžiu", o – „kadangi jos sutampa su Dievo žodžiu", *Lib. Symb.*, p. 633, eil. 12.

II

Kad Romos popiežius yra tikras Antikristas ir kad jis nėra Bažnyčios galva, kuriam Dievo įsakymu turi paklusti ir kurio turi klausyti kiekvienas, kuris nori būti išganytas. Atvirkščiai, šitoms iš pasipūtimo ir gobšumo sukurtoms tradicijoms ir rašiniams reikia priešintis kaip Antikristo darbui, pagal *Šmalkaldeno straipsnių* nuostatą, dalis 2, str. 4, l. 140 / 141. Drezdeno leidimas, [in] fol., 1580 m., ir *Simbolių knygos,* p. 314 ir 79[174]. Taip pat popiežinę religiją jis turi laikyti tokia religija, kuriai būdingi tikėjimo pagrindus griaunantys paklydimai, [...] ir *Simbolių knygos,* p. 314 ir 79. *Simbolių knygos,* p. 148 arba net, kaip pasakyta *Simbolių knygose,* p. 343, ją visiškai numarinantys ir sunaikinantys.

III

Kad Liuteronų bažnyčia, kurioje Dievo žodis skelbiamas garsiai bei grynai ir Švenčiausieji sakramentai dalijami pagal Kristaus nurodymą, yra tikra Katalikų bažnyčios dalis, ir ji dėl minėtų dalykų kyla iš savo vienintelės galvos Kristaus ir jai nėra reikalo priklausyti nuo kitos matomos galvos. *Šmalkaldeno straipsniai,* cit. vietoje.

[589] *Scr. al. m.* [590] *MSB in d. m.*: it. Erl. Pr. T. 3. p. 736. [591] *Ex MSB.*

IV.

Daß die Bücher der Maccabaeer nicht zum Canon der / Göttlichen Schrifft gehören und deßwegen können sie auch / nicht zum Beweißthum einigen Glaubens Articuls gebraucht / werden. //

[364r] V.

Daß die Rechtfertigung des Menschen vor Gott nicht gesche-/he durch die Heiligung des Lebens, noch durch die Buß, sondern / durch den Glauben allein, der durch Ergreiffung und Applicirung / des Verdiensts JESU Christi Vergebung der Sünden erlangt. / Worinn unser Rechtfertigung bestehet. *Aug[ustanae] Confess[ionis]* art[iculus] 4. *Apol[ogiae] A[ugustanae] C[onfessionis]* f[olium] 37 [et] seq[ens].

VI.

Daß dieser Glaube in Articul von der Gerechtfertigung / von Gott nicht eben so viel sey als die Religion (oder Gottes-/Dienst) und wäre Er auch nicht allein der Gehorsam, dadurch / die Religion der göttlichen Warheit ausgenommen wird, in / welcher man bleibt, auch wäre er nicht allein ein Vertra-/uen, etwa auff die göttliche Vorsehung, sondern daß derselbe / sey eine zuversichtliche Ergreiffung der Gnaden Gottes in Chri-/sto Jesu *Apol[ogiae] A[ugustanae] C[onfessionis]* fol[ium] 54 seqq.

VII.

Daß die Busse nicht bestehe in der Reu allein, sondern dafern / selbige soll heylsam seyn, erfordere sie den Glauben aus Evange-/lium. Und daß nicht als ein Ding das praesupponiret oder / voraus gesetzet wird, noch daß es als eine treibende Ursach / heissen mag, sondern als ein wesentliches Theil der Buß. / *Aug. Confess.* art. 12 fol. 70 et seqq.

VIII.

Obgleich im Heil. Abendmahl eine Veränderung wird im / Brod und Wein, so ist sie doch nicht so beschaffen, ob höreten / Brod und Wein auff, das zu seyn, was sie vor waren, son-/dern daß in seiner Natur nach der Einsegnung und Conse-/cration das Brod da sey, und sey das Brod eine Gemeinschafft / des Leibes Christi, und der Kelch eine Gemeinschafft des Blu-/tes Christi. *1. Cor. 10, 16.*

IX.

Daß das Heilige Abendmahl nicht deswegen werde ein / Opffer genannt, weil darinn eine Opffer-mässige Sache oder / Action vorginge, und worinn Gott etwas geopffert würde, / sondern weil es ist eine Erinnerung des ein-

IV

Kad Makabėjų knygos nepriklauso Dieviškojo Rašto kanonui ir todėl jos negali būti naudojamos kai kurių tikėjimo nuostatų įrodymui. //

[364r] V

Kad žmogaus nuteisinimas prieš Dievą įvyksta ne per gyvenimo šventumą ir ne per atgailą, bet vien tik per tikėjimą, kuris pasiekiamas suvokiant ir priimant į širdį JĖZAUS Kristaus nuopelną dėl nuodėmių atleidimo. Čia mūsų nuteisinimo esmė. *Augsburgo tikėjimo išpažinimas,* straipsnis 4; *Augsburgo tikėjimo išpažinimo apologija,* lapas 37 [ir] kitas.

VI

Kad šitas tikėjimas straipsnyje apie Dieviškąjį nuteisinimą nesąs tas pats, kas religija (arba tarnavimas Dievui), ir jis nesąs vien tik klusnumas, kuriuo pasižymi dieviškosios tiesos religija, kuri išpažįstama, ir jis taip pat nesąs vien tik pasitikėjimas, tarkime, Dieviškąja apvaizda, – jis yra viltingas malonių priėmimas iš Dievo Jėzuje Kristuje. *Augsburgo tikėjimo išpažinimo apologija,* lapas 54 [ir] kt.

VII

Kad atgaila – tai ne tik gailėjimasis, ji gali būti išganinga tik dėl evangelinio tikėjimo. Ir kad tai nesuponuojama kaip daiktas, ir kad to negalima vadinti varomąja jėga, o tai yra esminė atgailos dalis. *Augsburgo tikėjimo išpažinimas,* str. 12, lapas 70 ir kt.

VIII

Nors per Šv. Vakarienę duona ir vynas persikeičia, šis persikeitimas ne tokio pobūdžio, neva duona ir vynas nustoja būti tuo, kas buvo anksčiau: po pašventinimo ir konsekracijos duona tebėra duona pagal savo prigimtį ir duona yra bendrystė su Kristaus kūnu, o vynas yra bendrystė su Kristaus krauju. *1 Kor 10, 16.*

IX

Kad Šventoji Vakarienė ne todėl vadinama aukojimu, kad vyksta atnašavimas arba veiksmas, kai Dievui kas nors paaukojama, o todėl, kad tai yra

tzigen Versühn-/Opffers Christi, in welchem auch die geistlichen Opffer der / Dancksagung und des Gebetes Gott dem Herrn vorgetragen / werden.

X.

Daß die Zubereitung zur würdigen Niessung des Heilig[en] /Sacraments nicht allein geschehe durch Prüfung, Reu und Leyd / über die begangene Sünde, noch durch die Heiligung oder Hei-/ligmachung, sondern daß sie geschehe durch den Glauben, / das ist, durch eine zuversichtliche Ergreiffung des Verdiensts / Christi.

XI.

Daß Christus auch nach der Menschlichen Natur war-/hafftig zugegen sey, wo Er (der gantze Christus) zu seyn / seiner Kirchen versprochen biß ans ende der Welt. *Matth. / 28, 20.* Ohne eintzige Vermischung noch Gleich-machung / der Menschlichen Natur mit der Göttlichen. //

[364v] XII.

Daß die Art der Gleichniß, nach welcher die Vätter des Al-/ten Testaments seelig worden seyn, und da wir Gläubige Neues / Testaments verhoffen, seelig zu werden, bestehe in Ergreiffung und / Erkäntniß einiger Gnade Jesu, welche damahls zurück auff die / Gläubigen, die damahls die Zukunfft des Messiae hoffeten, nun / aber vorher zu den Gläubigen nach der Zeit des Mensch-gebohr-/nen Messiae sich ausdehnet und daß so wohl die damahls / wohl gestorben seyn, nicht minder sind in die Händ Gottes / gerahten, als die nun in Christo sterben.

XIII.

Obwohl das Gebet vor die Todten (doch nicht so wie / Aerius gethan) auff gewisse Art nicht zu verwerffen ist, / so ist doch solchem nicht eben die Gnade (Krafft) zuzulegen, daß / es verdienstlich und nützlich sey denen Verstorbenen oder daß / es etwas zu ihrer Befreyung beytrage, welches ein Päp-/stischer Wahn ist, und keine Catholische und Apostolische Leh-/re. *Apol. A. C.* p. 275 et *artic[ulorum] Smalcald[iensium]* p[agina] 308.

XIV.

Daß in diesem Leben alle Sünde sampt dero Straff und / keine nicht nach dem Todt vergeben oder ihre Straff nach dem / Tode ausgesöhnet werden. Wie solches Bellarminus lehret / lib. 14. *De Paenit[entia]*, c. 11.

XV.

Daß Christus unser Mittler (unsre Gerechtigkeit) sey / nach beyden, Göttlichen und Menschlichen Naturen, woselbst / Er zwar als der Mensch

priminimas apie vienatinę Kristaus atpirkimo auką ir čia Dievui dovanojamos dvasinės padėkos ir maldos aukos.

X

Kad pasirengimas pagarbiai priimti Švenčiausiąjį Sakramentą vyksta ne tik tikrinant, gailintis ir kenčiant dėl padarytos nuodėmės ir ne per pašventinimą ar įšventinimą, bet jis vyksta per tikėjimą, tai yra per tikrą Kristaus nuopelnų priėmimą į širdį.

XI

Kad Kristus ir žmogiškąja prigimtimi iš tikrųjų dalyvauja, juk Jis (visas Kristus) savo Bažnyčiai pažadėjo būti iki pasaulio pabaigos. *Mt 28, 20.* Be jokio žmogiškosios ir dieviškosios prigimties sumaišymo ar suvienodinimo. //

[364v] XII

Senojo Testamento Tėvai buvo išganyti, ir mes, Naujojo Testamento tikintieji, tikime, jog būsime išganyti, – šito prilyginimo esmė yra priimti ir suvokti kai kurias Jėzaus malones, kurios anuomet buvo nukreiptos į praeitį – į tikinčiuosius, tikėjusius Mesijo atėjimu, o dabar nukreiptos į ateitį – į tikinčiuosius po Mesijo tapimo žmogumi, ir kad tie anuomet mirusieji yra patekę į Dievo rankas tiek pat, kaip ir dabar mirštantieji Kristuje.

XIII

Nors maldos už mirusiuosius (ne taip, kaip darė Aerijus) nereikia atmesti, bet vis dėlto jai nereikia priskirti tokios malonės (galios), kad ji esanti nuopelninga ir naudinga mirusiesiems arba kad ji prisidedanti prie jų išlaisvinimo, nes tai yra popiežiškas prasimanymas, o ne katalikiškas ar apaštališkas mokymas. *Augsburgo tikėjimo išpažinimo apologija,* p. 275, ir *Šmalkaldeno str.*, p. 308.

XIV

Kad visos nuodėmės kartu su bausmėmis už jas atleidžiamos šiame gyvenime ir nė viena po mirties arba bausmė už jas negali būti užglostyta po mirties. Kaip kad moko Bellarminas, kn. 14, *Apie atgailą*, sk. 11.

XV

Kad Kristus yra mūsų tarpininkas (mūsų nuteisinimui) abiem prigimtimis, dieviškąja ir žmogiškąja. Jis kaip žmogus Jėzus Kristus atliko tarpininko

Jesus Christus die Werck des Mitt-/lers als Leyden, Sterben, sein Blut-Vergiessen ausführet. / Allein daß Er solche Wercke zu unsern Verdienst nicht ohne / Persöhnliche Vereinigung der Gottheit thun können. *Form[ula] / Conc[ordiae],* p. 696.

XVI.

Daß eigentlich zu reden nur zween Sacramenta seyn, / die Tauffe und das Heil. Nachtmahl. Ob zwar in weit-/läufftigen Verstande die Buß sampt der Ordination und / dem Ehestande so können genannt werden. Allein die letzte / Oelung und die Firmung können nicht nach der Erklährung / der Päpstler, wie sie nehmlich von ihnen Sacramente ge-/nannt werden, vor Sacrament angenommen werden. / Demnach ists ein gatz Päpstisches Bewehren, daß sieben / Sacramenta seyn.

XVII.

Daß die gesetzten und ordinirten Fast-Tage und Zeiten / wegen der guten Ordnung nicht zu verachten seyn. Jedoch / sind solche Traditiones und Auffsätze, da man gewisse Tage und / gewisse Speise bey Gefahr und Verletzung des Gewissens / vorschreibet, als wenn ein solches Fasten-Werck ein nothwendi-/ger Gottes-Dienst sey, zu verwerffen. *Aug. Conf.* p. 31.

XVIII.

[365r] Daß sich mit dem Zeichen des Kreutzes verwahren ein // alte Christliche Gewonheit sey gewesen, denn sie bey Ansteckung / der Lichter, beym Baden, bey einen jeden Ausgang und Ein-/gang, bey seiner Bekleidung und Speisung vor diesem die Chri-/sten sich mit den Zeichen des Kreutzes bezeichnet haben. Ter-/tull[ianus], *De Co[rona] milit[is]* [!]*, c. 3[175]. Aber man muß selbigem keine Krafft wi-/der den Satan zueignen. Bemerckt, der Glaube die Decke und / Schutz wider den Satan ist, und kan auch ohne solcher äusser-/lichen Bezeichnung von einigen das Gedächtniß des Ge-/kreutzigten angestellet werden.

XIX.

Daß die sonderlichen Gebott der Kirchen, welche nicht / schon in die zehn Gebot mit begriffen sind, nicht seyn zuzulassen. / Jedoch die jenigen, die darinn enthalten sind und zu hal-/tung der Göttlichen Gebot anführen, sind wegen der guten / Zucht in acht zu nehmen.

XX.

Daß die Tauffe Johannis und Christi, ob sie wohl wegen / einiger Umbstände zu unterscheiden seyn, dennoch dem Wesen nach / eine Tauffe sey,

* *Scr. err.* Comilit.

darbus, taigi kentėjo, mirė, praliejo savo kraują. Tačiau šitokių darbų mūsų labui Jis nebūtų galėjęs atlikti be asmeninės vienybės su dieviškumu. *Santarvės formulė,* p. 696.

XVI

Kad, tiesą sakant, tėra du sakramentai – Krikštas ir Šv. Vakarienė. Nors plačiąja prasme atgaila, taip pat kunigo įvedimas ir santuoka gali būti šitaip vadinami. Tačiau paskutinis patepimas ir sutvirtinimas negali būti vadinami sakramentais, kaip tai skelbia popiežininkai. Kad yra septyni sakramentai – tai grynas popiežiškas prasimanymas.

XVII

Kad nustatytų ir patvirtintų pasninko dienų ir terminų nereikia niekinti. Tačiau reikia atmesti tokias tradicijas ir tokius nurodymus, kai tam tikros dienos ir tam tikri valgiai paskiriami prasilenkiant su sąžine, neva šitoks pasninkavimas būtinas tarnaujant Dievui. *Augsburgo tikėjimo išpažinimas*, p. 31.

XVIII

Kad senas krikščioniškas įprotis buvo apsisaugoti kryžiaus ženklu, // [365r] nes anksčiau krikščionys žegnodavosi uždegdami žvakes, maudydamiesi, kiekvienąkart išeidami ir ateidami, apsirengdami ir valgydami. Tertulianas, *Apie kario vainiką*[175], 3 skyrius. Bet nereikia pripažinti žegnojimosi galios apsiginti nuo šėtono. Įsidėmėtina: apsauga nuo šėtono yra tikėjimas, prisiminti ir pagerbti Nukryžiuotąjį kai kas gali ir be šitokio išorinio ženklo.

XIX

Kad ypatingi Bažnyčios įsakymai, kurių nesuponuoja Dešimt įsakymų, yra neleistini. Tačiau tie, kurie ten yra ir skatina laikytis Dievo įsakymų, yra toleruotini gero auklėjimo tikslais.

XX

Kad Jono ir Kristaus krikštas, nors dėl kai kurių aplinkybių skiriasi, vis dėlto yra krikštas ir kad Jonas krikštijo vardan nuodėmių atleidi-

und daß Johannes getauffet habe zur / Vergebung der Sünden. *Luc. 3. 3.* Chemnit. Part. 2. *Exam[inis] Con[cilii] / Trydent[ini],* p. 232[176].

XXI.

Ob gleich Enoch und Elias nach der einfältigen Redens-Art / der Schrifft in den Him[m]el auffgenommen worden, jedoch bleibe / doch Christo der Vorzug und daß insonderheit, daß Er der Erste und allein in den Himmel, ja über alle Himmel gefahren, wo-/selbst Er sich gesetzt zur Rechten der Mayestät des Vaters, daß / Er alles erfüllete. Dav[id] Chytraeus, *Exposit[io] art[iculorum] Symbol[i] Apost[olici]*, p. 22[177].

XXII.

Daß D. Pfeiffer ins gemein entsagen soll allen Satzungen / des Concilii Trydentini, welche wieder die Lehre der Protestantischen / Kirchen geschmiedet seyn, und mit Hertzen, Mund und Hand / auffs neue bekennen solle, daß Er den *Libris Symbolicis* der Lu-/therischen Kirchen zugethan sey.

XXIII.

Daß Er bey seinem Eyd und Gewissen zusage, daß er hinfür / weder von Luthero, noch von dem Werck der heylsamen Reformation / etwa verächtlich oder schimpflich, wie vordem geschehen, spreche / oder schreibe. Auch daß Er nicht jemanden entweder heim-/lich oder öffentlich die Lehre unser Lutherischen Kirchen verdäch-/tig machen wolte, noch auff irgend einerley Art sich erkläh-/ren, daß Er zum Papstthumb geneigt sey. /

Diese Gegen-Sätze haben im Nahmen S[einer] Churfr. Durchl. / die Hoch-Erläuchten Herrn Regiments-Rähte ihm vermittelst / hibey gehenden Rescript den 14. May zu geschrieben: //

[365v] „Ehrwürdiger und Hochgelahrter /
Lieber Getreuer.

Unsrer gnädigsten Verordnung zu Folge, werden Euch die von Unsern / Samländischen Consistorio auffgesetzte Anti-Theses hiebey zugesand. / Mit gnädigstem Befehl, daß Ihr selbige unterschreibet und dadurch / Eure bißherige Lehr revociret, oder sie mit Eurer Erklährung Uns / forderlichst wieder einschicket. In dem geschiehet Unsers gnädigsten / Willens Meynung."

D. Pfeiffer war bald mit seiner / Antwort fertig. Wie, daß Er sich keines Irrthumbs bewust / wäre, wäre auch dessen von niemand bißher überführet wor-/den, wolte demnach seine Lehre beständig verthädigen und / konte sie nicht mit gutten Gewissen revociren. Bethe demnach / nochmahl umb Gnädigste Dimission und sein rückständiges Salari-/um. S[eine] Churfr. Durchl.

mo. *Lk 3, 3*; žr. Chemnit[ijus] *Tridento susirinkimo peržiūra*, 2 dalis, p. 232[176].

XXI

Nors, pasak naivaus Rašto teiginio, Enochas ir Elijas buvo paimti į dangų, tačiau vis dėlto pirmenybė tenka Kristui, nes jis pirmas ir vienas įžengė į dangų, perėjo per jį visą ir atsisėdo Jo Didenybės Tėvo dešinėje, kadangi viską buvo įvykdęs. Davidas Chytraejus, *Apaštalinio tikėjimo išpažinimo arba Tikėjimo straipsnių išdėstymas*, p. 22[177].

XXII

Kad dr. Pfeifferis apskritai turi atsisakyti visų Tridento susirinkimo nuostatų, sukurptų prieš Protestantų bažnyčios mokymą, ir širdimi, lūpomis ir ranka iš naujo išpažintų esąs atsidavęs Liuteronų bažnyčios *Simbolių knygoms*.

XXIII

Kad jis prisiekdamas ir sąžiningai pasakytų, kad nuo šiol nei apie Lutherį, nei apie išganingosios reformacijos veiklą nekalbės ir nerašys paniekinamai ir burnodamas, kaip buvo prieš tai. Taip pat, kad jis niekam nei slaptai, nei viešai nekels įtarimų dėl Liuteronų bažnyčios mokymo ir jokiais būdais nereikš savo palankumo popiežininkystei.

Šitas antitezes Jo kufiurstiškosios Šviesybės vardu gegužės 14 dieną jam raštu pranešė didžiai garbingi vyriausybės tarėjai, kartu su čia pridedamu reskriptu: //

[365v] „Didžiai gerbiamas ir didžiai mokytas
mielas kolega,

Vykdant mūsų maloningiausią potvarkį, Jums šiuomi siunčiamos mūsų Sembos konsistorijos surašytos antitezės. Su maloningiausiu įsakymu, kad Jūs jas pasirašysite, šitaip atšaukdamas savo ligšiolinį mokymą, arba jas mums būtinai grąžinsite su savo paaiškinimu. Tuomi išpildoma mūsų maloninga valia."

Dr. Pfeifferis greit parengė savo atsakymą. Jis nesąs įsitikinęs savo paklydimu, to niekas iki šiol nesąs ir įrodęs, tad jis ketinąs savo mokymą tvirtai ginti ir ramia sąžine negaljs jo atšaukti. Todėl dar kartą maldaująs maloningo atleidimo ir jam neišmokėtos algos. Jo kurfiurstiškoji Šviesybė dėl savo

haben nach dero angebohrne Gütte und Ge-/rechtigkeit, die Sie gegen alle spühren läst, alsobald befohlen, daß / ihm ohnverzogen sein rückständiges Salarium ausgefolget würde, / welches auch geschehen. Welche Gnade unser Herr Pfeiffer / Lebens-lang mit dankbahren Hertzen demühtig gerühmt und / täglich vor dero Prosperität des Durchläuchtigsten Hauses / Brandenburg inbrünstig zu Gott gebetet.“ D. Pfeiffer be-/gab sich nach Heilßberg zum Hochwürdigsten Fürsten und Herrn / Joh[annem] Stanislaum Graffen von Sbażyń Sbąnski, Bischoff zu / Ermland und Samland, des H[eiligen] Reiches Fürsten und Praesiden-/ten der Lande Preussen, der Ihm nach geschehener Profession sei-/nen Glauben die ordines minores[178], auch bald darauff die Ad-/ministration der Pfarreyen in Seiberswalde, auch die Insti-/tution zum Canonicat zu Guttstadt conferiret. Darauff er bald / verstorben und zu Heylsberg mit sonderlicher Pracht begraben / worden. //

įgimto gerumo ir teisingumo, kurį leidžia pajusti visiems, tuoj pat įsakė, kad jam, nieko nelaukiant, būtų išmokėta vėluojanti alga, kas ir buvo padaryta. Šitą malonę mūsų ponas Pfeifferis dėkinga širdimi nuolankiai šlovino visą gyvenimą ir kasdien meldėsi už šviesiausiųjų Brandenburgo valdovų klestėjimą.“ Dr. Pfeifferis nuvyko į Heilsbergą pas didžiai gerbiamą kunigaikštį ir poną Joh. Stanislavą, Sbažyń Sbąnski grafą, Varmės ir Sembos vyskupą, Šv. [Romos] imperijos kunigaikštį ir Prūsijos vyskupijų prezidentą, kuris, atsižvelgdamas į jo įgytą profesiją ir tikėjimą, patikėjo žemesniuosius kunigų įšventinimus *[ordines minores]*[178], netrukus – ir parapijų administravimą Zeibersvaldėje, taip pat kanauninko tarnybą Gutštate. Po to jis netrukus mirė ir buvo palaidotas Heilsberge su ypatingomis iškilmėmis. //

[366r]

Daß 18. Capittel

Von den Geistlichen Persohnen, undt dann auch / von den Kirchen im Churfürstl. Preussen

Inhalt

1. Von den Drey Ordnung[592] der Geistlichen. 2. Von den Reformirten / Predigern. 3. Von den Catholischen Prediger in Königsberg. 4. Von den / Lutherschen Predigern. 5. Von den Ert[z]-priestern [!]. 6. Von den Pfarrern / in den Städten und Dörffern. 7. Von den Professoren in Königsberg. / 8. Von den fürstlichen Schulen in Preussen. 9. Von den Schulen / in Königsberg und anderswo. / 10. Von den Kirchen-Vättern. 11. / Vom Hospitahl im Löbenicht. 12. Catalogus der Kirchen im Lande. /

§1. Durch die Geistl. Persohnen verstehen Wir die Jenigen, die die / Religion und waß dero Thun und Auffenthalt verwandt ist, alß / da sind piae causae etc. tractiren. Die sind in drey Ordnungen nach / den Dreyen, in Preussen geltenden Religionen einzutheilen. Die eine / ist der Reformirten. In[593] welcher Religion nicht nur viel vornehme Ge-/schlechter, alß die Herrn Burgraffen und Graffen von Dohna, die / Graffen von Dönhoff, die Graffen von Barfuss [!][594], die Baronen / von Hoverbeck, die Baronen von Schwerin, die Baronen von / Colbe und Wartenberg, die Borken, die von Rauter, die De / Lacave[595], die von Fincken, die von Pudewels, die von Meden, / die von Hammilton, die von Olschnitz und viel andere mehr ver-/handen. Sondern es hatt der Tit[ul] Churfürst Wilhelm so / weit gebracht, daß in dem Hertzogthumb Preussen vom Könige / und allen Ständen des Reichs Pohlen der Glaube der Reformir-/ten solle bestättiget seyn. Und die deß Glaubens seyn, sollen einen / freyen zutritt zu den Ehren Aemptern haben, wie auß der Assecurati-/on erhellet. Und hatt sich auch der König in Pohlen in den Pactis / obligiret, daß in casu devolutionis weder Er noch seine Nachkommen / sollen frey haben, wieder die Augsburgische Lutherische noch Augs-/burgische Reformirte Religion was zu setzen[179]. /

§2. Der Reformirten Prediger aber sind drey ins gemein zu Kö-/nigsberg, bey der Reformirten Schloß-Kirchen, dann auch bey jeden / Kirchen, derer Drey im Lande seyn sollen Ein, Zwey oder mehr, nach / dem der[596] Ort von Reformirten volckreich ist. /

[592] *MSB:* Ordnungen. [593] *Corr. ex* in.

[366r]

Aštuonioliktas skyrius

Apie dvasininkus ir bažnyčias Prūsijos Kunigaikštystėje

Turinys

1. Apie tris dvasininkų grupes. 2. Apie reformatų pamokslininkus. 3. Apie katalikų pamokslininkus Karaliaučiuje. 4. Apie liuteronų pamokslininkus. 5. Apie vyresniuosius kunigus. 6. Apie kunigus miestuose ir kaimuose. 7. Apie profesorius Karaliaučiuje. 8. Apie kunigaikštiškąsias mokyklas Prūsijoje. 9. Apie mokyklas Karaliaučiuje ir kitur. 10. Apie bažnyčių tėvus. 11. Apie špitolę Lyvenikėje. 12. Krašto bažnyčių katalogas.

§1. Mes suprantame dvasininkais esant tuos, kurie religiją ir su ja susijusią veiklą laiko pamaldumo paskatomis. Juos dera skirstyti į tris grupes pagal Prūsijoje veikiančias tris religijas. Viena jų yra reformatai. Šią religiją išpažino ne tik daug kilmingų giminių, kaip antai ponai burggrafai ir grafai von Dohnos, grafai von Dönhoffai, grafai von Barfussai, baronai von Hoverbeckai, baronai von Schwerinai, baronai von Colbes ir Wartenbergai, Borkenai, von Rauterai, De Lacave, von Finckenai, von Pudewelsai, von Medenai, von Hammiltonai, von Olschnitzai ir daug kitų, – tituluotas kurfiurstas [Jurgis] Vilhelmas buvo pasiekęs tiek daug, kad reformatų tikėjimas Prūsijos Kunigaikštystėje buvo aprobuotas Lenkijos karaliaus ir visų luomų. Ir šio tikėjimo žmonės turėjo teisę eiti garbingiausias pareigas, kaip aiškėja iš pasižadėjimo. Ir karalius [Lenkijos] sutartyse taip pat įsipareigojo, kad devoliucijos atveju nei jis, nei jo įpėdiniai neturės teisės ko nors imtis prieš Augsburgo liuteronų ir Augsburgo reformatų religiją[179].

§2. Bet reformatų pamokslininkų iš viso Karaliaučiuje buvo trys: pilies reformatų bažnyčioje, tada dar kiekvienoje iš tų bažnyčių, kurių krašte turėjo būti trys, viena, dvi ar daugiau, jeigu vietovėje būtų pakankamai reformatų.

[594] *Scr. err.:* Barfuff; *MSB:* Barfus. [595] *MSB:* De la Cave. [596] *MSB abs.*

§3. Die zweyte Ordnung machen die Röm. Catholischen, / da denn der Pfarrherr[597] daß Haupt der Kirchen. Selbiger hatt / gleiche Privilegia in Preussen, alß die Priester und Pfarren im / Reich Pohlen haben. Ist daneben von aller Weltlichen Iurisdicti-/on exempt[qq(177)] und hatt keiner über sein Lehr, Leben und Wandel / zu sprechen, alß der Bischoff in Ermeland,
[366v] dabey finden sich // einige Jesuiten, die so woll in Königsberg, alß bey der H. Linda[598] un-/weit Ressel[599] und Rastenburg sich auffhalten und gleiche freyheit gleich / denen im Reich Pohlen geniessen, und von der Weltlichen Iurisdic-/tion exempt seyn. /

§4. Nachmahls sind Augsburgische Lutherische Geistliche, da / denn den vorzug haben die Geistlichen in Königsberg, derer zwe am / Hoff, die gemeiniglich Professores Theologiae, dann die Pfarren in den / drey Städten Königsberg. Also ist in der Altstadt ein Pfarrer, so neben / sich 2 oder 3 Capelläne oder Diaconos hatt. Im Kneiphoff Ein Pfarrer[600] / und 2 Caplän. Im Löbenicht auch so viel. In den Vorstädtschen / Kirchen zu Königsberg ist bey jeder Kirch ein Pfarrer und ein Cap-/lan, wobey mercklich, daß der Hoffprediger und die Pfarren in den / dreyen Städten Königsberg gemeiniglich Assessores Consistorii Sambiensis / seyn. Der HoffPrediger aber General Superintendens und in Geistl. Sa-/chen beym Hochw[ürdigen] Consistorio daß wort führet. /

§5. Folgen die Ertzpriester, welche vor allen Pfarren auff dem / Lande und in den Kleinen Städten den Vorzug haben, ausser denn in / Königsberg, und haben die Inspection über die Kirchen und Schulen / ihres Districts. Deßwegen sie auch die Inspection-Gelder geniessen. / Undt sind derer eine zimliche Anzahl, so viel mir wissend ist, sind fol-/gende die Vornembsten. Im Samlandischen [!][601]: der Memelische, Tilsitsche, / Ragnitsche, Insterburgische, der Fischhausische, der Szakische, der / Welawische etc. etc. Im Natangischen: der von Bartenstein, Balga, / Rastenburg, Lick etc. Die zu Oberlandt, der in Holland, in Riesen-/burg, Marienwerder, Salfeld, welche auch gemeiniglich Assessores / Consistorii Pomesaniensis seyn. /

§6. Nach dem sind die Pfarrer so woll in den Städten alß / Dörffern, die ins gemein ihre Caplans und Diaconos haben. /

§7. Zu den Geistlichen ziehen wir auch hin die Professores / bey der Academie Königsb[erg]. Da denn sind in der Theologischen Fa-/cultäth

qq(177) Cautio Legat. Elect. de A[nn]o 1611.
[*Ed. incert.*]

§3. Antrą grupę sudaro Romos katalikai, o jų Bažnyčios galva yra klebonas. Jis Prūsijoje turi tas pačias privilegijas kaip kunigai ir klebonai Lenkijos Karalystėje. Jis nepavaldus pasaulietinei jurisdikcijai[qq(177)], ir niekas, išskyrus Varmės vyskupą, negali spręsti dėl jo mokymo, gyvenimo ir
[366v] nusižengimų. Be to, yra // keletas jėzuitų, kurie gyvena ir Karaliaučiuje, ir prie Šventaliepės netoli Rešlio bei Rastenburgo ir naudojasi tomis pačiomis teisėmis kaip ir jėzuitai Lenkijos Karalystėje, jie taip pat nepavaldūs pasaulietinei jurisdikcijai.

§4. Ir dar yra Augsburgo liuteronų dvasininkų, kurie turi tą pranašumą, kad yra dvasininkai Karaliaučiuje. Du iš jų būna kunigaikščio rūmuose, paprastai teologijos profesoriai, tada kunigai trijuose Karaliaučiaus miestuose. Taigi vienas klebonas yra Senamiestyje, šalia savęs turi 2 ar 3 kapelionus arba diakonus. Knypavoje – vienas klebonas ir 2 kapelionai. Lyvenikėje – tiek pat. Kiekvienoje Karaliaučiaus priemiesčio bažnyčioje yra po kleboną ir kapelioną, ir pažymėtina, kad rūmų pamokslininkas ir trijų Karaliaučiaus miestų klebonai paprastai yra Sembos konsistorijos asesoriai. O rūmų pamokslininkas yra generalinis superintendentas ir dvasiniais klausimais garbingojoje konsistorijoje turi lemiamą balsą.

§5. Toliau eina vyresnieji kunigai, kurie kaimuose ir mažuose miestuose turi pirmenybę prieš kitus, išskyrus Karaliaučiaus kunigus. Jie prižiūri savo regiono bažnyčias ir mokyklas, todėl jie disponuoja ir inspekcijoms skirtais pinigais. Ir, kiek man žinoma, jų buvo gana daug, svarbiausieji buvo šie: Semboje – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties, Žuvininkų, Šakių, Vėluvos ir t. t., Notangoje – Bartenšteino, Balgos, Rastenburgo, Lyko ir kt., Oberlande – Holando, Ryzenburgo, Marienverderio, Zalfeldo. Paprastai jie yra ir Pamedės konsistorijos asesoriai.

§6. Tada būtų miestų ir kaimų kunigai, kurie paprastai turi savo kapelionus ir diakonus.

§7. Prie dvasininkų mes priskiriame ir Karaliaučiaus akademijos profesorius. Teologijos fakultete du iš jų yra ordinariniai. Pirmasis vadinamas

[597] *MSB:* Pfarrer. [598] *MSB:* Linde. [599] *MSB:* Rössel.
[600] *MSB:* Pfarrherr. [601] *Scr. err.:* Sanlandischen.

zwe Ordinarii. Da der 1ste Primarius, der 2te Secundarius / genant wird. Extraordinarii sind offters 2, 3, Vier oder auch / mehr. In der Iuristischen[602] Facultäth auch 2 Ordinarii und drey oder / 4 Extraordinarii, in Medica facultate sind ebenfals zwe Ordinarii und / auch einige Extraordinarii. In der Philosophischen Facultäth sind 8 / Professores: alß der Professor Matheseos, der Professor Linguarum Ori-/entalium, der Profess[or] Linguae Graecae, der Professor Moralis, Pro-/fess[or] Historiarum, der Professor Poeseos, der Professor Eloquentiae, / der Professor Dialectices, diese werden alle von der Academie / dem Landes Fürsten praesentiret. Und auß den[603] Elteren[604] Profes-/soren bestehet der Senatus Academicus. Unter ihnen[605] sind die Magi-/stri, Studiosi, die Buchdrucker, die Buchführer und die sonsten zu / der Zahl der Civium Academicorum, alß der Probst in der Communitäth / undt die Auffwarter, die Pedellen etc. etc. gehören. //

[367r] §8. Zu den Geistlichen sindt auch zu rechnen, die bey den Schulen / auffwarten. Im Hertzoglichen sindt erstlich[606] die Drey Fürstl. Schulen, derer / eine zu Sahlfeldt, woselbst ein Rector, Conrector und Cantor ist. Die zweyte / zu Lick. Da ein Rector, Prorector, Conrector undt Cantor ist. Die dritte / zu Tilsit, da ein Rector, ein Conrector, ein Subrector und ein Cantor ist. /

§9. Folgen die Schulen in den drey Städten Königsberg. Da bey / jeder Schul ein Rector, ein Prorector, Conrector und Cantor und fünff / andere Schul-Collegen. Nach dem sind die Schulen in den Städten undt / auff dem Lande. /

§10. Hie können auch zugezogen werden die Kirchen-Vätter und / Spittal-Vorsteher, da denn in den Städten der Ober Kirchen Vatter, einer / auß dem Rath, die andern werden genommen von den Bürgern. Auff / dem Lande werden Einige von den Vornembsten Eingewidmeten erweh-/let und von den Aemptern confirmiret. /

§11. Unter den Spittahlen ist daß Vornembst daß Hospitahl / im Löbenicht, woselbst ein Spittelmeister, dem zugeordnet sind 6 / Spittahl Vorsteher, ein Oeconomus, oder Spittal-Scheffer, ein Spittal-/Schreiber. Zu dem auch gehören die Pauper-Herren in Konigsberg, / über die armen Kinder, so in die Schul gehen, vid. *Notitiam Pruss[iae]* Lidicii[180]. /

§12. Die Kirchen im Lande, wie solche Lydicius Unß erzehlt, / sind folgende:

[602] *Scr. al. m.* [603] *Corr. ex* denen, -en *exc.* [604] *MSB:* alten.

primarijumi, antrasis – sekundarijumi. Ekstraordinarinių dažniausiai būna 2, 3, keturi ar ir daugiau. Teisės fakultete 2 ordinariniai ir trys ar 4 ekstraordinariniai, Medicinos fakultete taip pat du ordinariniai ir keletas ekstraordinarinių. Filosofijos fakultete yra 8 profesoriai: matematikos profesorius, rytų kalbų profesorius, graikų kalbos profesorius, moralės profesorius, istorijos profesorius, poezijos profesorius, retorikos profesorius, dialektikos profesorius – juos visus krašto kunigaikščiui rekomenduoja akademija. O iš vyresniųjų profesorių sudarytas akademijos senatas. Su jais būna magistrai, studentai, spaustuvininkai, knygų pardavėjai ir šiaip kiti, priklausantys akademinei bendruomenei, kaip antai, prepozitas ir patarnautojai, ūkvedžiai ir kt. //

[367r] §8. Prie dvasininkų reikia priskirti ir tuos, kurie darbuojasi mokyklose. Kunigaikštystėje pirmiausia yra trys kunigaikštiškos mokyklos, viena jų – Zalfelde, kur yra rektorius, konrektorius ir kantorius. Antroji yra Lyke. Ten yra rektorius, prorektorius, konrektorius ir kantorius. Trečioji – Tilžėje, ten yra rektorius, konrektorius, subrektorius ir kantorius.

§9. Toliau eina mokyklos trijuose Karaliaučiaus miestuose. Čia kiekvienoje mokykloje yra po rektorių, prorektorių, konrektorių ir kantorių bei po penkis kitus kolegas. Tada dar esama mokyklų miestuose ir kaimuose.

§10. Čia galima priskirti ir bažnyčių seniūnus bei špitolių vadovus, taip pat vyresniuosius bažnyčių tėvus miestuose – vienas skiriamas iš tarybos, kiti parenkami iš miestiečių. Kaime parenkami keli iš iškiliausių patikėtinių ir patvirtinami valdžios.

§11. Iš špitolių reikšmingiausia yra ligoninė Lyvenikėje, kur yra valdytojas, kuriam pavaldūs 6 špitolės vadovai, ekonomas, špitolės ūkvedys, špitolės raštininkas. Čia priklauso ir vargšų globėjai Karaliaučiuje, kurie globoja skurdžių vaikus, einančius į mokyklą, žr. Lidicijaus *Pastabas Prūsijos [nubraižymui]*[180].

§12. Kaip mums pasakoja Lydicijus, krašte yra tokios bažnyčios:

[605] *MSB:* Ihm. [606] *MSB:* erst.

Im Samlandischen

Im Ambte sind Kirchen			Wo Churfürstl. Durchl. daß Ius Patronatus haben		Worüber die von Adel	
Schaken	–	10	Über alle	–	–	–
Fischhausen	–	10	Über alle	–	–	–
Tapiau	–	17	Über	13	[über]	4
Neuhausen	–	5	Über	4	[über]	1
Labiau	–	6	Über alle	–	–	–
Insterburg	–	27	Über	23	[über]	4
Tilsitt	–	6	Über	5	[über]	1
Ragnit	–	10	Über alle	–	–	–
Memel	–	8	Über alle	–	–	–
Die Städte Königsberg	–	13	Über	9	[über]	4

Im Natangischen Krayß

⌈Im Ambte Kirchen[607]		⌈Patronat der Churfürst Kirchen[608]		⌈Die Edelleut Patroni[609]	
Brandenburg	27	Über	6	über	–[610]
Preusch Eulaw [!]*	17	–	–	–	–
Balga	14	–	–	–	–
Rastenburg	15	über	7	über	8
Olecko	11	über	10	über	1
Barten	7	über	9	über	4 //

[367v]

Im Ambt Kirchen		Churfürst Patronus		Die Edell[leut] Patroni	
Angerburg sind	10				
Lyck	5	über alle			
Johannsburg	4	über alle			
Rein	7	Über	6	[über]	1
Lössen	5	Über	4	[über]	1
Sehsten	7	Über	4	[über]	3
Gerdawen	3	{		[über alle]	
Nordenburg	2	{		über alle	

⌈...[607] *MSB abs.* ⌈...[608] *MSB abs.*

Sembos [srityje]

Valsčių bažnyčios			Kurf. Šviesybė turi patronato teisę		[Patronato teisę] turi kilmingieji	
Šakių	–	10	visų	–	–	–
Žuvininkų	–	10	visų	–	–	–
Tepliavos	–	17	dalies	13	[dalies]	4
Noihauzeno	–	5	dalies	4	[dalies]	1
Labguvos	–	6	visų	–	–	–
Įsruties	–	27	dalies	23	[dalies]	4
Tilžės	–	6	dalies	5	[dalies]	1
Ragainės	–	10	visų	–	–	–
Klaipėdos	–	8	visų	–	–	–
Karaliaučiaus miestų	–	13	dalies	9	[dalies]	4

Notangos srityje

Valsčių bažnyčios		Kurf. Šviesybė turi patronato teisę		[Patronato teisę] turi kilmingieji	
Brandenburgo	27	dalies	6	dalies	[*MSB:* 17]
Ylavos	17	–	–	–	–
Balgos	14	–	–	–	–
Rastenburgo	15	dalies	7	dalies	8
Alėckos	11	dalies	10	dalies	1
Bartų	7	dalies	9	dalies	4 //

[367v]

Valsčių bažnyčios		Kurf. Šviesybė turi patronato teisę		[Patronato teisę] turi kilmingieji	
Angerburgo	10				
Lyko	5	visų			
Johansburgo	4	visų			
Reino	7	dalies	6	[dalies]	1
Lioseno	5	dalies	4	[dalies]	1
Zėsteno	7	dalies	4	[dalies]	3
Girdavos	3	{	–	[visų]	
Nordenburgo	2	{	–	visų	

⌈...[609] *MSB abs.* [610] *MSB:* 17. * *Err. pro* Eylau.

Im Oberlandischen Krayse

⌈Im Ambt[611]		⌈Churfürst Patronus[612]		⌈Die Adel[leut] Patr[oni][613]	
Holland sind[614]	19				
Morungen	9	Über	4	über	5
Preuschmarck	16	Über	8	über	8
Osterrod	16	[über]	8	[über]	8
Hohenstein	8	[über]	3	[über]	5
Marienwerder	5	[über]	4	[über]	1
Risenburg	11	[über]	5	[über]	6
Neidenburg	9	[über]	7	[über]	2
Soldau	8	[über]	6	[über]	2
Ortelsburg	8		–		–
Gilgenburg	15		–		–
Schönberg	6		–	[über]	6
Teu[t]sch-Eylaw [!]	6		–	[über]	6

Daß 19. Capittel

Waß im Ermelandischen Bistumb in Staaths undt / Religions-Sachen sich begeben

Inhalt

1. Fabian von Mercklichen Rad lauligkeit im Glauben. 2. Streitt wegen / der Bischofflich[en] Erml[ändischen] Wahl. 3. Die strittige Wahl Lucas von Halle. / 4. Mauriti[us] Ferber und Johann Dantiscanus Bischoff in Ermelandt. 5. Tide-/mannus Gise laulicht in der Religion. 6. Stanislaus Hosi[us] wird Bischoff, / und die ihm gefolget, sind Eyfrig Catholisch. /

§1. Alß A[nn]o 1517 D. Martin Luther[us] seine Lehre anfing, war zu / der Zeit in Ermelandt Bischoff Fabian von Mercklichen Rad Herr auff / Loseinen. Dieser Herr war neugierig, undt da er von Lutheri Sachen / hörete, admirirte er selbige so fort, daß Er Ihn und seine Sachen lobte. / Und dahero kam es auch, daß viele in Ermeland diesen Lutherum und / seine Lehr hoch hielten. /

§2. Hie ist zu mercken, daß zwischen dem König und dem Bistum / vor einiger Zeit wegen[615] Bischoffs-Wahl ist ein Streitt entstanden, denn /

⌈...[611] *MSB abs.* ⌈...[612] *MSB abs.*

Oberlando srityje

Valsčių bažnyčios		Kurf. Šviesybė turi patronato teisę		[Patronato teisę] turi kilmingieji	
Holando	19				
Morungeno	9	dalies	4	dalies	5
Proišmarko	16	dalies	8	dalies	8
Osterodės	16	[dalies]	8	[dalies]	8
Hohenšteino	8	[dalies]	3	[dalies]	5
Marienverderio	5	[dalies]	4	[dalies]	1
Ryzenburgo	11	[dalies]	5	[dalies]	6
Neidenburgo	9	[dalies]	7	[dalies]	2
Salidavos	8	[dalies]	6	[dalies]	2
Ortelsburgo	8		–		–
Gilgenburgo	15		–		–
Šionbergo	6		–	[visų]	6
Vokiečių Ylavos	6		–	[visų]	6

Devynioliktas skyrius

Kaip religiniai dalykai klostėsi Varmės vyskupijoje

Turinys

1. Fabiano von Mercklichen Rado indiferentiškumas tikėjimui. 2. Ginčas dėl Varmės vyskupo išrinkimo. 3. Ginčijamas Luco von Halle išrinkimas. 4. Varmės vyskupai Mauricijus Ferberis ir Johannas Dantiscanas. 5. Tidemannas Gise indiferentiškas religijai. 6. Stanislovas Hozijus ir jo pasekėjai – uolūs katalikai.

§1. Kai 1517 metais dr. Martinas Lutheris pradėjo mokyti, tuo laiku Varmėje vyskupas Fabianas von Mercklichen Radas buvo ponas iš Luzijanų (Loseinen). Šitas ponas buvo smalsus ir, išgirdęs apie Lutherio dalykus, tuoj pat jais susižavėjo, ėmė girti ir jį, ir jo reikalą. Ir taip atsitiko, kad daug kas Varmėje šitą Lutherį ir jo mokymą gerbė.

§2. Čia reikia pažymėti, kad prieš kurį laiką tarp karaliaus ir vyskupijos buvo kilęs ginčas dėl vyskupo rinkimų, nes karalius savinosi šitų rinkimų

⌈...[613] *MSB abs.* ⌈...[614] *MSB abs.* [615] *MSB post h. v.* der.

[368r] der König ein Recht zur Wahl Ihm zueignete, weil Ihm einige // Canonici, alß Preussen an die Krohn Pohlen kommen, geschworen, auch / solches A[nn]o 1466 im Friede war bekräfftiget worden, wodurch daß / Bistumb sub protectione et Subjection der Krohn Pohlen kommen, und were / also seiner (des Konigs) Meinung nach, ihm ein Ius Patronatus über / daß Bistumb dadurch zugewachsen. /

§3. Alß aber nichts desto weniger die Herrn Capitulares nach / dem Todte des vorigen Bischoffs Lucas von Halle, Nicolaum von / Thüngen, wieder den Willen deß Königs erwehlet[616], den aber, den der / König vorgeschlagen, refusiret, ist die Sache damals darauff bestanden, / daß das Thum-Capittel Ihm einen Bischoff erwehlen solte, der dem / Könige angenehm were[π(178)]. Alß nun dieser Fabian von Mercklichen / Rade[617] Bischoff worden, ist nach einigen Streitt die Sache so vergliechen / worden, darüber auch denen Thumherren ein Privilegium ertheilet / worden. Nemblich: Wenn[618] hinführo ein Bischoff sterben würde, so solten / die Thumherren, ehe sie zur Wahl eines Neuen Bischoffs schreiten, ei-/nen Abgesandten an den König abschicken, dafern Er im Reich oder im / Groß-Fürstenthumb Littawen in Wilda, oder diesseits Wilde were. / Wenn aber der König in Reußland oder auch in Littawen weiter / jenseit der Stadt Wilda seyn würde, so sollen Sie es dem Ertz-Bi-/schoff, oder wo die Stelle vaciret, dem Leßlawischen, oder auch wo / der nicht zugegen, dem Plotzischen Bischoff zu wissen thun, die es / weiter dem Könige durch einen Bothen zu hinterbringen sollen / gehalten seyn. Mitt dem selben Bothen solten die Thumherrn / von Frawenburg alle Nahmen der Praelaten undt Thumherren dem / Könige zuschicken und eines jeglichen Leben, Sitten, Aembter, Ge-/schlecht und waß sonsten nöthig ist, treulich andeuten. Auß[619] de-/nen selben wolte der König innerhalb 8 Tagen ihrer Vier auß / lesen und dem Capittel praesentiren, auß welchen Vieren daß / Thum-Capittel einen zum Bischoff erwehlen solte. Dafern aber / der König seinen Bruder oder Sohn, der schon in dem Capittel wer, / p[rae]sentiren wolte, so solte derselbe schon vor einen Indigenam Terra-/rum Prussiae gehalten werden. Wann nun also auff diese jetz be-/schriebene weise der Bischoff erwehlet worden, so solte daß / Thum-Capittel solches dem Könige zu wissen thun, damit er Ihn / dem Pabst recommendiren möchte, auff daß er Ihn in dem Bi-/stum confirmire. /

[π(178)] Crom. L. 29. de Ortu et reb[us] gest. Polon.

[Cromerus, Martinus, *q. ex multis ed.:* De origine et rebus gestis polonorum [...]. *Vide p(15).*]

[368r] teisę, mat Prūsijai perėjus Lenkijos karūnos žinion, kai kurie // kanonų teisės žinovai prisiekinėjo, taip pat tai buvo patvirtinta 1666 metų taikos sutartyje, kad vyskupija pereina Lenkijos karūnos globon ir jai pavaldi, tad jo (karaliaus) nuomone, dėl to jam atitenka patronato teisė į šią vyskupiją.

§3. Tačiau vis dėlto, kai, mirus ankstesniam vyskupui Lucui von Halle, ponai kapitulos nariai prieš karaliaus norą išrinko Nicolajų von Thüngeną, o karaliaus pasiūlytąjį atmetė, tada primygtinai reikalauta, kad kapitula išsirinktų tokį vyskupą, kuris būtų priimtinas karaliui[π(178)]. Tada vyskupu tapo šitas Fabianas von Mercklichen Radas; po tam tikrų ginčų reikalas buvo taip išspręstas, kad ir klebonams buvo suteikta privilegija – būtent: nuo šiol, mirus vyskupui, kanauninkai, prieš rinkdami naują vyskupą, turi siųsti pasiuntinį pas karalių, jeigu jis tuo metu būtų imperijoje ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Vilniuje arba šiapus Vilniaus. Bet jeigu karalius būtų Rusijoje arba Lietuvoje toliau anapus Vilniaus miesto, tai jie turi informuoti arkivyskupą arba, jei ta vieta laisva, Leslavo [Vloclaveko], o jei ir to nėra, tai Plocko vyskupą, o šie privalo per pasiuntinį toliau pranešti karaliui. Per tą patį pasiuntinį Frauenburgo kanauninkai turi atsiųsti karaliui visų prelatų ir kanauninkų pavardes ir sąžiningai nurodyti kiekvieno biografiją, įpročius, tarnystes, giminę ir visa, kas reikalinga. Iš šitų karalius per 8 dienas turi išrinkti keturis ir rekomenduoti kapitulai, o kapitula iš šitų keturių vieną turi išrinkti vyskupu. Bet jeigu karalius nori rekomenduoti savo brolį ar sūnų, jau esantį kapituloje, tai jis turi būti jau pripažintas Prūsijos žemės gyventoju. Kai šitokiu aprašytu būdu vyskupas jau būna išrinktas, kapitula turi tai pranešti karaliui, kad jis galėtų rekomenduoti jį popiežiui, kuris patvirtintų jį toje vyskupijoje.

[616] *MSB:* gewählet. [617] -e *al. m. corr. ex illect.* [618] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 1037. [619] *Corr. in d. m. ex illect.*

§4. Dem zufolge ist auff Absterben Fabiani Mauritius Ferber / Bischoff worden, ein Eyfriger Catholick, der die Braunßberger / zum gehorsam gebracht. Nach dem ist erwehlt worden Ioannes / Dantiscan[us], der denen Lutheranern sehr gewogen war, auch mit / denen Lutherischen Professoren Sabino, Isindero sonderliche / Freundschafft gepflogen. //

[368v] §5. Nach diesem ist Tiedemannus Gise Bischoff in Ermelandt / worden, der ebenfalß laulicht in der Catholischen Religion gewesen. / Wie solches Paulus Piasecius in *Chron[ica]* bezeuget[181]. Im Catalogo der Er-/melandischen Bischöff stehet dieses Elogium von Ihm: /

Facundus calamo Praesul, facundus et ore, /
Sed (quod vix credas) in religione [!][620] remissus /
Immo aliquid contra scriptis vulgavit iniquum. /
Quam saepė ingeniis mixta est Dementia magnis! /

§6. Nach diesem Gise ist Stanislaus Hosius, ein trefflich-gelehr-/ter und Heiliger Mann, der hatt die Braunßberger wieder zum / Catholischen Glauben gebracht: welches Ihm aber mit Elbing nicht / angehen wollen. Dieser Hosius ist Praeses Concilii Tridentini gewesen. / Hatt das Collegium Jesuitarum in der Stadt Braunßberg gestifftet. / Auff welchem gefolget Martinus Cromerus, dann Andreas Bathori, / nach Ihm Tilicky, worauff Simon Rudnicki gefolget, zu dieses / Zeiten sind die *Decreta Concilii Tridentini* undt das *Breviarium Romanum* in Preussen eingeführet. Von den nachfolgenden ist zu / lesen daß Capittel von den Ermeländischen Bischöffen. /

Daß 20. Capittel

Waß in Elbing der Religion halber passiret?

Inhalt

1. Wenn daß Lutherthumb in Elbing sich angefangen? 2. Die Lu-/therische Schul in Elbing. 3. Stanislaii Hosii Bemühung wieder / daß Lutherthumb. 4. Elbinger suchen die Religions Freyheit. 5. / Hosii Rede an den Rath. 6. Die Antwort des Raths. 7. Hosii / abermahliges Bemühen. 8. Die Elbinger hangen dem Luther-/thumb an. 9. Der Bischoff protestiret. 10. Die Communio sub / utraq[ue] wird gesucht. 11. Die Elbinger erhalten die Religions Frey-/heit. 12. Der Bischoff fordert die Kirchen Gütter. 13. Jesui-/ter in Elbing müssen viel außstehen. 14. Daß abermahlige / Bemühen des Bischoffs in

[620] *Scr. err.:* relligione.

§4. Šitokiu būdu, mirus Fabianui, vyskupu tapo Mauritijus Ferberis, uolus katalikas, privertęs braunsbergiečius paklusti. Po jo buvo išrinktas Joannas Dantiscanas, kuris buvo labai palankus liuteronams, taip pat palaikęs ypatingą draugystę su liuteronų profesoriais Sabinu, Isinderiu. //

[368v] §5. Po šito Varmės vyskupu tapo Tiedemannas Gise, taip pat abejingas katalikų religijai. Kaip liudija Paulius Piasecijus *Kronikoje*[181], Varmės vyskupų kataloge apie jį yra šitoks įrašas [Elogium]:

Vyskupas, iškalbus raštais, iškalbus ir žodžiais,
Bet – sunkiai tuo patikėtum – vangus dėl tikėjimo reikalų.
Netgi išplatino kažką priešiška Šv. Raštui.
Kaip dažnai Beprotybė būna sumišusi su didžiais protais!

§6. Po šito Gise buvo Stanislovas Hozijus, puikus mokytas ir šventas vyras, jis braunsbergiečius vėl grąžino į katalikų tikėjimą, tačiau su Elbingu jam tai nesisekė. Šitas Hozijus yra buvęs Tridento susirinkimo prepozitu. Braunsbergo mieste įkūrė jezuitų kolegiją. Po jo buvo Martinas Kromeris, tada Andrejas Bathoris, po jo Tilickis, tada Simonas Rudnickis. Šitais laikais Prūsijoje įgyvendinti Tridento susirinkimo dekretai ir *Romaniškasis brevijorius [Breviarium Romanum]*. Apie vėlesnius skaitykite skyrių apie Varmės vyskupus.

Dvidešimtas skyrius

Kaip religiniai dalykai klostėsi Elbinge?

Turinys

1. Kada buvo liuteronybės pradžia Elbinge? 2. Liuteronų mokykla Elbinge. 3. Stanislovo Hozijaus pastangos kovoti su liuteronybe. 4. Elbingiečiai siekia religinės laisvės. 5. Hozijaus kalba taryboje. 6. Tarybos atsakymas. 7. Pakartotinės Hozijaus pastangos. 8. Elbingiečiai – liuteronybės šalininkai. 9. Vyskupas protestuoja. 10. Siekiama komunijos abiem pavidalais. 11. Elbingiečiai gauna religinę laisvę. 12. Vyskupas reikalauja bažnyčios turto. 13. Jėzuitams Elbinge tenka daug iškentėti. 14. Pakartotinės vyskupo

Elbing. 15. Elbing verharret auff / ihrer Religions Freyheit. 16. Des Bischoffs weiteres Bemühen / auff den Reichstag zu Lublin. 17. Stephan[us] Bathori R[ex] / concediret die Religions Freyheit. 18. Sigismund[us] III. thuts auch. / 19. Die Pfarrkirche in Elbing wird den Lutheranern abgespro-/chen. 20. Wird den Catholischen eingeräumbt. 21. Die Con-/ditiones dabey. 22. Der Staath der Kirchen daselbst im / Schwedischen Kriege, und zur jetzigen Zeit. /

§1. Daß Lutherthumb hatt sich bald im Anfang, da dessen / Nahm[en] in
[369r][621] Preussen ruchtbahr worden, in Elbing eingefunden. // Und wil Man davor halten, daß A[nn]o 1523 schon der Rath undt / die Gemeine der Lutherischen Religion[622] zugethan gewesen, wie / sie denn schon im selbigen Jahr den Dominicanern daß Nachtleuten / und Predigen verbothen. Und da der Prior undt Lector mit einigen / Kloster-Sachen weggefahren, hatt der Rath daß noch übrige Sil-/berwerck undt Geschmeide auffs Rathhauß in verwahrung genom-/men. Doch haben sie noch keine Kirche eingehabt; und sich der Ca-/tholischen Priester Ambtsbedienung gebraucht. /

§2. Anno 1536 haben die Elbinger eine Schule angerichtet / und derselben vorgesetzt Wilhelmum Gnaphaeum, der ein Zeitlang / daselbst sich still verhalten. Jedoch alß Ioannes de Curiis, sonst / Flachsbinder genant, Bischoff in Ermeland worden, hatt der Gna-/phaeus A[nn]o 1543 auß Elbing weichen müssen. Ungeacht sonsten / dieser Bischoff den Lutheranern nicht unhold gewesen. Dem / baldt A[nn]o 1549 im Bistumb gefolget Tidemannus Gise, so auch / in Vielen den Lutheranern gefuget. /

§3. Darauff ist Stanislaus Hosius gefolget, der sehr eyfrig / war, daß Lutherthumb außzurotten. Alß selbiger einen Lu-/therischen Prediger Petrum Ehrsam in Elbing zu seyn erfahren, / hatt Er nicht eher geruhet, biß er ein Königl. Mandat erhalten, / daß Ihn der Rath abschaffen müssen. /

§4. Ob zwar die Elbinger umb die Religions Freyheit gleich / wie andre Städt sich bemühet, haben sie doch solche durch ver-/hinderung des Hosii nicht erhalten mögen. /

§5. Hosius komt auff einen Landtag nach Elbing auffs / Rathhauß, helt dem Rath vor, daß derselbe durch seine Abge-/sandte zu Dantzig im Königl. Rath, und zwar in seiner Gegen-/wart, umb das Wort Gottes und umb den rechtschaffenen / Gebrauch der Sacramenten angehalten, und dadurch hetten / sie den Bischoff beschuldiget, alß hette er den Lauff deß reinen /

[621] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs Q.

pastangos Elbinge. 15. Elbingas reikalauja religinės laisvės. 16. Tolesnės vyskupo pastangos Liublino seime. 17. Karalius Steponas Batoras suteikia religinę laisvę. 18. Tą patį padaro ir Zigmantas III. 19. Iš liuteronų Elbinge atimama parapinė bažnyčia. 20. Ji atiduodama katalikams. 21. Iškeltos sąlygos. 22. Tos bažnyčios statusas per karą su švedais ir dabartiniu metu.

§1. Liuteronybė atsirado Elbinge iš pat pradžių, kai tik pasigirdo jos var-
[369r] das Prūsijoje. // Manoma, kad jau 1523 metais taryba ir bendruomenė buvo palankios liuteronų religijai, juk jau tais pačiais metais dominikonams buvo uždrausta skambinti varpais naktį ir pamokslauti. O kai prioras ir lektorius išvyko su kai kuriais vienuolyno daiktais, taryba dar likusius sidabrinius daiktus ir aukso dirbinius paėmė globon į rotušę. Bet jie [liuteronai] dar neturėjo savo bažnyčios ir į savo apeigas turėjo kviestis katalikų kunigus.

§2. 1536 metais elbingiečiai įrengė mokyklą ir į ją priėmė Wilhelmą Gnaphaeją, kuris tam tikrą laiką ten elgėsi tyliai. Tačiau kai Joannas de Curiis, paprastai vadinamas Flachsbinderiu, tapo Varmės vyskupu, Gnaphaejas 1543 metais iš Elbingo turėjo trauktis. Nors apskritai šitas vyskupas nebuvo nepalankus liuteronams. Greitai, 1549 metais, vyskupo postą užėmė Tidemannas Gise, kuris taip pat daug kur sutiko su liuteronais.

§3. Po to buvo Stanislovas Hozijus, kuris labai uoliai stengėsi išguiti liuteronus. Kai jis sužinojo Elbinge esant liuteronų pamokslininką Petrą Ehrsamą, jis tol nenurimo, kol gavo karaliaus mandatą, kad taryba turi jį atleisti.

§4. Nors elbingiečiai religijos laisvės siekė kaip ir kiti miestai, vis dėlto negalėjo jos gauti – tam trukdė Hozijus.

§5. Hozijus atvyko į landtagą, į Elbingo rotušę, priekaištavo tarybai, kad ši per savo pasiuntinius Dancige karališkojoje taryboje, būtent jo akivaizdoje, prašė Dievo žodžio ir teisingo sakramentų taikymo, šitaip buvo apkaltintas vyskupas, neva jis trukdąs skleisti gryną ir neiškraipytą Evange-

[622] *MSB:* Lehre.

undt lauttern Evangelii gehindert, da Er Ihm doch nichts mehr / jemals hette angelegen seyn lassen, alß eben dieses, daß in / Elbing das reine undt lautere Wort Gottes geprediget wür-/de. Was aber für daß reine und lautere Wort Gottes / zu halten, daß stehet nicht keinem Gürtler, Träger, Töpffer / zu, sondern daß sey deß Bischoffs Ambt; deßwegen ihnen / auch der König nichts nachgegeben hette, sondern sie zu ihrem / Bischoff verwiesen, Sie solten nur bedencken, daß kein Ketzer / jemals gewesen, der sich nicht solte des Worts Gottes gerüh-/met haben. So habe es Luther[us], so Calvin[us], so die Anabaptisten, / so Osiander zu Königsberg und alle andre Ketzer gethan.
[369v] Ja / der Teuffel selbst hatt sich auff die Schrifft beruffen, undt // dennoch hatt er deßwegen kein reines lauter Wort Gottes gehabt. / Umb derselben Ursach wegen sey Er, der Bischoff, selbst auffs Rath-/haus gekommen und frage sie also: Waß daß für ein reines lau-/teres Wort Gottes sey, darumb sie angehalten: Wo jemand ei-/nen Scrupel hette, derselbe solte Ihn darumb fragen, so wolte er Ihn / in aller Sanfftmuth darin unterrichten. Zu letzt vermahnete er / die Herren des Raths, daß sie der gemeine mit gutten Exempeln / vorgehen und das H. Sacrament unter einer gestalt nehmen solten. / So wurden die andern Bürgern ihren Willen folgen. Die Commu-/nion unter beyden Gestalten were zwar auch an sich nicht unrecht / (wie denn auch dieses Luther[us] und Philipp[us] selbsten gelehret, daß / es ein Adiaphorum sey, ob man unter einer oder zwe gestalten / den Leib und Blutt Christi empfinge). Aber weil es die H. Kirche / in den Constantiensi undt Baselschen Conciliis also beschlossen, daß / die Laici unter einer Gestalt communiciren solten, so sey die Commu-/nion unter beyden Gestalten ohn Ursach und ohne der Kirchen wil-/len wieder einzuführen Unrecht, und könne es ohn Trennung / undt Spaltung der Kirchen nicht geschehen. Es sey denn, daß die gan-/tze Kirche wiederumb anders gebiethen solte. /

§6. Der Rath antwortete, daß Sie Ihm alß ihrem Hir-/ten und Bischoff folgen wolten. Deßgleichen hatt sich auch / die Gemeine durch ihren Redner bedancket und damit ist der / Bischoff vom Rathauß gangen. Der Bischoff ist die gantze Fasten-/zeit über in Elbing geblieben und hatt den Priestern vorgeschrie-/ben, waß sie predigen solten, auch offters gelegenheit gesucht, mit / dem Rath von der Religion zu reden, deßwegen sie offters zur / Taffel gebethen. Zum Bartholomaeus Graeven Burgermeistern, der / am Podagra kranck lag, ist er selbst hingangen und Ihn gefraget, / was daß vor ein reines lauteres Wort Gottes sey, umb / welches willen Er vorm Jahr

liją, o juk jam kaip tik niekad nebuvę nieko svarbiau, kaip tai, kad Elbinge būtų skelbiamas grynas ir neiškraipytas Dievo žodis. Bet ką laikyti grynu ir neiškraipytu Dievo žodžiu – tai nesąs kokio šikšniaus, nešiko, puodžiaus reikalas, tai esanti kunigo kompetencija; todėl ir karalius tarybos nariams nenusileidęs, o nurodęs kreiptis į vyskupą: jie turį neužmiršti, kad nebuvę nė vieno eretiko, kuris nebūtų gyręsis Dievo žodžiu. Taip daręs ir Lutheris, ir Calvinas, ir anabaptistai, ir Osianderis Karaliaučiuje bei visi kiti ereti-
[369v] kai. Juk net pats velnias bandęs remtis Raštu ir // vis dėlto, nepaisant šito, neturėjęs gryno ir neiškraipyto Dievo žodžio. Ir dėl tos pačios priežasties jis, vyskupas, pats atėjęs į rotušę ir klausęs: kas esąs tas grynas neiškraipytas Dievo žodis, kurio jie reikalauja, – jeigu kas turįs abejonių, turįs dėl to klausti jį, jis esąs pasirengęs visiškai romiai tai išdėstyti. Pabaigoje jis ragino tarybos ponus geru elgesiu rodyti pavyzdį bendruomenei ir Švč. Sakramentą priiminėti vienu pavidalu. Tada kiti miestelėnai pasektų jų gera valia. Tiesa, komunija dviem pavidalais taip pat nesanti neteisėta (kaip ir šitas Lutheris, ir Philippas [Melanchthonas] patys mokę, kad nesą reikšminga, ar Kristaus kūnas ir kraujas priimamas vienu ar dviem pavidalais). Bet kadangi Šv. Bažnyčia Konstanco ir Bazelio susirinkimuose nutarė, kad pasauliečiai komuniją turi priiminėti vienu pavidalu, tai teikti komuniją vėl abiem pavidalais be priežasties ir be Bažnyčios valios yra neteisėta ir tai negalį vykti neatsiskiriant ir nesuskaldant Bažnyčios. Nebent atsitiktų taip, kad visa Bažnyčia vėl nuspręstų kitaip.

§6. Taryba atsakė, kad jinai pasirengusi paklusti jam kaip savo ganytojui ir vyskupui. Taip pat ir bendruomenė per savo kalbėtoją jam padėkojo, ir vyskupas išėjo iš rotušės. Vyskupas visą pasninko laiką praleido Elbinge ir kunigams nurodinėjo, ką jie turi pamokslauti, taip pat dažnai ieškojo progos su taryba pasikalbėti apie religiją, todėl narius dažnai kvietėsi prie šventinio stalo. Pas burmistrą Bartholomaejų Graeveną, sergantį podagra ir gulintį lovoje, pats nuėjo ir paklausė, kas esąs tas grynas neiškraipytas Dievo žodis,

zu Dantzig beym König angehal-/ten hette? Der Burgermeister antwortete: Er hette dazumahl / nichts anders gethan, als daß er sich über den Prediger zur Pfarr / Nahmens Augustin beschwerte, weil Man ihn in der Kirche / nicht vernehmen konte. /

§7. Alß der Bischoff vermerckte, daß die Bürgerschafft / darauff dringe, wolte uff die Communion beyder gestalt, hatt Er / sie wieder zu Rathauß laden lassen und ihnen die Materia recht / inculciret. Zuletzt wolte Er von ihnen verständiget seyn, ob sie Christi, / der die Schaffe samlete, derer Sehlsorge Ihm alß einem Bischoff an-/vertrauet[623], oder eines andern, der die Schaffe zerstreuete, seyn und / bleyben wolten. Nach derselben Erklärung wolte er sich richten, / ob er bey ihn[624] die Osterzeit bleiben, oder wegziehen solte. Der Rath / bedanckte sich der Vätterlichen Vorsorge, bathen aber 6 Monath / wegen der Communion sich zu berathschlagen. Die Gemeine hielt / an umb die Communion sub utraq[ue], weil zu Cracau undt
[370r] Posen, undt / anderswo solches geschehen. Welches der Bischoff ihnen nicht concediren // wolte. Und alß sie sich berieffen, daß solches seine Antecessores zu / gelassen hetten, wolte er es nicht glauben. Vermahnete sie die Kirche / zu hören. Er were 6 Wochen bey Sie gewesen, und einen jeden, der / einen scrupel hette, hören und unterrichten wollen; es were aber nie-/mandt kommen, deßwegen Er ihrer Bekehrung vergeblich gehoffet. / Darumb wolte er den Staub von seinen Schuhen abschütteln und sich / davon machen. Stund darauff auff, grüste Niemand und gieng fort, / des andern Tages fuhr er weg. Seinen Unwillen deßwegen hatt / der Bischoff offters mercken lassen und ihnen zum offtern vorgerückt, / wie sie liederliche Leute weren, da sie einen unterhielten[625], der die / Kirchen-Gütter bestohlen hette, selbigen vor ihren Hirten angenom[m]en / und Ihn, ihren rechten Bischoff, verworffen hetten: deßwegen Er / auff dem Landtag zu Graudentz A[nn]o 153[...][626] [!] eyfrige propositiones / wieder die Elbinger (die er erst gefragt, ob sie Schismatici oder Ca-/tholici weren, und da sie ihn nicht geantwortet, auch nicht die Hand / reichen wollen) gethan, auch so weit erhalten, daß der Rath ver-/sprochen zu verschaffen, daß innerhalb der Stadt-Mauren alle die / vorige Ceremonien beybehalten und niemand verstattet werden solte, / das H. Sacrament des Leibes und Bluths Christi anders alß un-/ter einer gestalt zu empfahen. /

[623] *MSB:* anvertrauet *post* Ihm. [624] *MSB:* ihnen.

dėl kurio jis prieš metus Dancige skundęsis karaliui. Burmistras atsakė: jis ten nieko kito nedaręs, tik skundęsis dėl klebono, vardu Augustinas, nes bažnyčioje jo negalima suprasti.

§7. Kai vyskupas pamatė, kad miestelėnai reikalauja, nori komunijos abiem pavidalais, jis paprašė vėl juos sukviesti į rotušę ir kalė jiems į galvą šitą dalyką. Galų gale norėjo iš jų išgirsti, ar jie nori būti ir likti Kristaus, siekiančio telkti aveles, kurių išganymas patikėtas jam kaip vyskupui, ar kieno kito, kuris tas aveles išsklaido. Pagal jų atsakymą jis nuspręsiąs, ar jam per Velykas pasilikti pas juos, ar išvykti. Taryba padėkojo už tėvišką rūpinimąsi, bet paprašė duoti 6 mėnesius apsispręsti dėl komunijos. Bendruomenė siekė komunijos abiem pavidalais, nes Krokuvoje ir Poznanėje bei
[370r] kitur šitaip jau buvo daroma. O vyskupas nenorėjo jiems šito leisti. // Ir kai jie tikino, kad tai leidę jo pirmtakai, jis nenorėjo tuo patikėti. Ragino juos klausyti Bažnyčios. Jis praleidęs pas juos 6 savaites ir norėjęs išklausyti ir išaiškinti kiekvienam, turinčiam abejonių, bet niekas neatėjęs, todėl jis veltui tikėjęsis jų atsivertimo. Todėl jis norįs nusipurtyti [šio miesto] dulkes nuo savo batų ir išvykti. Tada atsistojo ir su niekuo neatsisveikinęs išėjo, o kitą dieną išvyko. Savo apmaudą dėl šito dalyko vyskupas parodė ne kartą ir jiems ne kartą priekaištavo, kokie jie esą pasileidę, kadangi laiką tokį, kuris vogęs bažnyčios turtą, jį priėmę savo ganytoju, o jo, savo teisėto vyskupo, atsisakę: todėl jis landtage Graudence 153[...] metais apie elbingiečius (kurių pirma paklausė, ar jie esą schizmatikai, ar katalikai, ir kadangi jie neatsakė, taip pat nenorėjo paduoti ir rankos) pasakė daug karčių žodžių, taip pat pasiekė tiek daug, jog taryba pažadėjo padaryti, kad tarp miesto sienų būtų laikomasi visų ligšiolinių apeigų ir niekam nebūtų leista Švč. Kristaus kūno ir kraujo sakramentą priimti kitaip kaip vienu pavidalu.

[625] -hielten *scr. al. m.* [626] *Lac.*

§8. Die Elbinger aber bestelten Lutherische Prediger in die Kir-/chen ihrer Jurisdiction unterworffen, darüber der Bischoff beym / König, auch auff dem Landtag geklaget, deßwegen Königl. Mandata / ergangen, die nicht von der Stadt zur Execution sindt gebracht worden. /

§9. Der Bischoff schicket einen Catholischen Pfarren[627] nach Elbing, / dem aber die Stadt wegen eines zu befürchtenden Auffruhrs nicht / annehmen wollen. Diese bestelt M. Johannem Hoppium, einen Luthe-/raner, zum Rector ihrer Schule, der Bischoff A[nn]o 1556 auff dem / Landtag klagte, doch nichts erhielte. /

§10. Damals haben[628] die Internuncii von Dantzig, wie auch / von Elbing eyfrige Instantien gethan, umb die Communion sub utraq[ue], / denen der Bischoff geantwortet. Er wolle deßwegen auff dem / Concilio handeln. /

§11. Die Elbinger nehmen einen Lutherischen Prediger Sebastia-/num Neogeorgium[629] an, dawieder Hosius solennissime protestiret. Und / erhelt abermahl ein Edictum wieder die Lutheraner. Die Elbin-/ger mit den andern Städten reisen zum König nach der Wilda. Hosi[us] schreibet eyfrig an den König, daß Er doch den Städten solche Religi-/ons Freyheit nicht lassen oder geben solle. Alß aber Hosius in / Welschlandt reiste, erhielten die Städte Dantzig, Thorn, Elbing ein / Privilegium Religionis libere exercendae[182]. Darauff die Pfarrkirche / in Elbing meistentheils geschlossen gehalten wurde. Und nam / auch die Stadt das Kloster der Beginen[630] an sich und macht / ein Spittahl darauß und nahmen alle Kirchen ein. /

§12. Alß Hosius vom Concilio zurück kam, fordert er die / Kloster-Gütter wieder, erhelt auch scharffe Königl. Mandat zuwegen / an den Rath A[nn]o 1565, deßwegen mit dem Bischoff vielfältig / doch vergebens gehandelt worden. //

[370v] §13. Die Stadt Elbing bemühete sich noch umb Ein Privilegium / Religionis, so sie auch erhelt. Der Bischoff aber ist ohn daß bemüssiget, / daß Lutherthumb zu hindern. Erhelt auch ein Königl. Mandat undt / führet im Novemb[er] 1567 Catholische Geistliche und zwe[631] Jesuiter / ein. Da einer bey der grossen Pfarr Kirchen, der 2te an der andern / Kirchen in der Vorstadt predigen sollen, die aber von den Bürgern / allerhandt Ungemach haben leyden müssen. /

[627] *MSB:* Pfarrherrn. [628] *Prae h. v. exc.* haben.

§8. Tačiau elbingiečiai į savo jurisdikcijos bažnyčias pasikvietė liuteronų kunigus, dėl to vyskupas skundėsi karaliui, taip pat landtage, tuo reikalu išleisti karaliaus mandatai, bet miestas jų nevykdė.

§9. Vyskupas Elbingui atsiuntė katalikų kunigą, tačiau miestas, nuogąstaudamas dėl galimų neramumų, nenorėjo jo priimti. Miestas pakvietė mag. Johanną Hoppijų, liuteroną, savo mokyklos rektoriumi, vyskupas dėl to skundėsi landtage 1556 metais, bet nieko nepasiekė.

§10. Tuo metu Dancigo, taip pat ir Elbingo tarpininkai uoliai ir primygtinai siekė komunijos dviem pavidalais. Vyskupas jiems atsakė, kad dėl to ketinąs tartis susirinkime.

§11. Elbingiečiai priima pamokslininką liuteroną Sebastijaną Neogeorgijų, Hozijus, žinoma, protestuoja. Ir vėl gauna ediktą prieš liuteronus. Elbingiečiai kartu su kitais miestais vyksta pas karalių į Vilnių. Hozijus rašo karaliui karštai įtikinėdamas, kad jis neturįs miestams palikti ir duoti religinės laisvės. Bet kai Hozijus išvyko į Italiją, Dancigo, Torno, Elbingo miestai gavo privilegiją laisvai praktikuoti religiją[182]. Po to parapinė Elbingo bažnyčia daugiausia buvo laikoma uždaryta. Ir miestas taip pat perėmė beginių vienuolyną, iš jo padarė špitolę ir užėmė visas bažnyčias.

§12. Grįžęs iš konsiliumo, Hozijus pareikalavo grąžinti vienuolyno turtus, taip pat 1565 metais gavo griežtą karaliaus mandatą tarybai, dėl to su vyskupu visaip ginčytasi, tačiau viskas buvo veltui. //

[370v] §13. Elbingo miestas dar siekė religijos privilegijos, gavo ir ją. Vis dėlto vyskupas stengėsi kliudyti liuteronybei. Taip pat gavo karaliaus mandatą ir 1567 metais paskyrė katalikų dvasininkus ir du jėzuitus. Vienas turėjo pamokslauti parapinėje bažnyčioje, antrasis – kitoje bažnyčioje priemiestyje, tačiau jiems teko iškentėti daug miestiečių sukeltų nemalonumų.

[629] -ium *al. m. corr. ex* -isten. [630] *MSB:* Beguinen. [631] *MSB:* zwar.

§14. Deswegen der Bischoff an die Stadt schreibet und selbst / in die Stadt kommen wil, welchs Ihn die Stadt wiederräth. Er / kombt dahin und geht auffs Rathhauß, der vermahnet sie, wie / vormahls geschehen. /

§15. Sie antworten Ihm, daß Ihnen die Religion nach der / Augsburgischen Confession were vom König nachgegeben. Undt / weil selbige nicht könte refutiret werden, wie solchs auß dem *Exami-/ne Concilii Tridentini* Chemniti zuersehen. Der Bischoff hilt daß / Contrarium und hielt doch an, den Neogeorgium abzuschaffen, der / auff den Pabst und die Röm. Kirche, da er eben in Elbing gewe-/sen, debachiret hette. Dieß Privilegium kunte sie nicht helffen. Der / König were selbst ein Papist. Und wen sie auff die Papisten schel-/ten, schelten sie auch auff Ihn, und so machten sich verlustig des / Privilegii. Der Chemniti[us] were gnugsahm von Andrea Paywa refu-/tiret etc. etc. Die Stadt aber blieb bey ihrer vorigen Meinung. Ho-/sius erhelt noch ein Königl. Mandat, den Sebastianum Neogeorgium / abzuschaffen. Klagt über die Elbinger auff dem Landtag, die De-/putirten wenden eine Litispendentiam beym Königl. Hoffe ein. / Hosius schickte auch noch ein Mandat wegen des Neog[e]orgii [!]. Aber / sie pariren nicht. Hosius aber merckt, daß solche Conniventz des / Königs eine Anzeige were, daß er auch gutt Lutherisch were. / Wie Ihm dann der König sagen ließ. Er solte wegen der Religion / nicht weiter was moviren. Wolte doch nicht[632] Hosius nachlassen, / die remotion des Neogeorgii zu urgiren, ob er gleich nichts auß-/richten könte. /

§16. Alß 1569 der Reichstag zu Lublin angieng, hat Hosius / wieder gesucht, allein weil er bald nach Rom reisen muste, hemt[en] / die Elbinger den Catholischen Gottesdienst. Und weil Sigismun-/dus August[us] der König Todtes verblichen, haben sich die Jesuiten wie-/der weggemacht. Damit die Elbinger die Pfarrkirche A[nn]o 1577 / den 3. Januarii wieder eingenom[m]en. /

§17. Alß Stephanus Bathori König worden, hatt er zwar an-/fänglich den Elbingern ernstlich befohlen, die Kirche dem Bischoff / wieder einzuräumen. Hernach aber hatt er Ihm doch das / Exercitium Religionis frey gegeben, und hatt der Bischoff solche / Kirche, ungeacht eine Commission deßwegen gehalten, nicht / erhalten mögen. //

[632] *MSB:* nicht *post* Hosius.

§14. Todėl vyskupas rašo miestui ir nori pats į miestą atvykti, bet miestas atkalbinėja. Jis atvyksta ir ateina į rotušę, perspėja juos, kaip jau yra buvę anksčiau.

§15. Jie atsako, kad Augsburgo religija jiems leista karaliaus. Ir jos nesą galima atmesti, kaip matyti iš Chemnitijaus *Tridento susirinkimo peržiūros*. Vyskupas išdėstė priešingą nuomonę ir reikalavo atleisti Neogeorgijų, kuris, būdamas Elbinge, plyšojo prieš popiežių ir Romos bažnyčią. Šita privilegija negalinti jiems padėti. Karalius pats esąs popiežininkas. Ir jeigu jie keikią popiežininkus, tai keikią ir jį, vadinasi, praranda privilegiją. Chemnitijus esąs pakankamai paneigtas Andrejo Paywos. Tačiau miestas liko prie savo ankstesnės nuomonės. Hozijus dar gavo karaliaus mandatą atleisti Sebastianą Neogeorgijų. Skundėsi elbingiečiais seime, deputatai karaliaus rūmams įteikė bylos proceso dokumentus. Hozijus nusiuntė dar vieną mandatą dėl Neogeorgijaus. Bet jie neatsako. O Hozijus suvokia, kad šitoks karaliaus nuolaidžiavimas yra požymis, jog ir jis gerokai persiėmęs liuteronybe. Kaip jam vėliau karalius pasakė, jis neturįs dėl religijos sukelti dar kokių nors neramumų. Tačiau Hozijus nesiliovė siekęs Neogeorgijaus atstatydinimo, bet nieko nepajėgė padaryti.

§16. Kai 1569 metais Liubline prasidėjo seimas, Hozijus vėl bandė, bet kadangi netrukus turėjo išvykti į Romą, elbingiečiai sustabdė katalikiškas pamaldas. Ir kadangi mirė karalius Žygimantas Augustas, jėzuitai vėl pasitraukė. Tad elbingiečiai 1577 metų sausio 3 dieną vėl užėmė parapinę bažnyčią.

§17. Kai Steponas Batoras tapo karaliumi, iš pradžių jis elbingiečiams griežtai įsakė bažnyčią vėl atiduoti vyskupui. Bet vėliau jis Elbingui vis dėlto suteikė religijos laisvę ir, nors buvo sudaryta komisija, vyskupui nepavyko atgauti šitos bažnyčios. //

[371r] §18. Alß nach dem Todte Stephani Sigismund[us] III. König worden, / hatt Elbing A[nn]o 1588 ein Privilegium Religions erhalten, dabey sie / sich auch maintenirt undt die Kirchen, die sie da zumahl innehabt, / noch weiter zu behalten getrachtet. /

§19. Es hatt aber allezeitt selbige Stadt ungemeine Anfechtung / wegen der Pfarrkirche gehabt und hatt A[nn]o 1593 der König Sigismund[us] / III. den Lutheranern die Kirche abgesprochen[ss(179)]. /

§20. Alß A[nn]o 1599 Petrus Tilicki Ermländischer Bischoff worden, / hatt er erstlich auff die Einräumung der Pfarrkirchen gedrun-/gen. Und alß er selbige nicht bekommen, eine Bannition A[nn]o 1601 / erhalten[183]. Der aber doch die Kirche daher[633] nicht erhalten möge, / weil er bald darauff gestorben. In seine Stelle kam Simon Rudnicki, / bey dessen Zeit die Sachen stecken blieben biß ins 1611te Jahr, / da den Lutheranern abermahl den 22. Octob[ris] sub poena banni[tii] die Kir-/che abgesprochen worden. Der Rath suchte zu transigiren. Weil / aber solche Dinge lauter Verzögerungen waren, kamen die Bischö-/ffliche Commissarii den 27. Augusti [!][634] in Elbing und drungen auff / die Einräumung der Kirchen. Alß sie solches nicht erhielten, wur-/de der Bann publiciret, der Churfürst von Brandenburg, wie auch / der Fürst Radziwil intercediren von Elbing[184]. Die Stadt sucht aber-/mahl zu transigiren. Davon aber nichts worden. Deßwegen aber / die Stadt in den Bann gethan. Nach vielen Tractiren undt procediren / ist diese Kirche Sache A[nn]o 1617 den 19. Octob[ris] zu Ende kommen. Undt / A[nn]o[635] 1618 den 15. Maii die Pfarrkirche den Catholischen eingeraumt. /

§21. Die Conditiones wegen der Einräumung dieser Kirchen, / so Anno 1616 den 14. April zu Heilsberg beliebet sindt, führet Hart-/knoch L. 5. *Hist[oriae] Eccles[iae]* c. 3. p. 1029[636] folgende an: /

1. Cessione huius Templi, Privilegio super omnia et singula templa / nullum praeiudicium fieri debet, sed pleno Iure Civitati relinquetur. /

2. Bannum relaxatur. /

3. Iuri super reliqua Templa et sumptus[637] factos ab Episcopo renunciatur. /

4. Sponsorum Catholicorum denunciatio non impediatur. /

5. Parochus et Sacerdotes cum scitu Magistratus resignabunt. /

[ss(179)] Schützii continuat. [*MSB:* Schutz in continuat.]
[Schuetz, Caspar, Historia rerum Prussicarum [...]. *Vide p(15).*]

[371r] §18. Po Stepono mirties karaliumi tapus Zigmantui III, Elbingas 1588 metais gavo religijos privilegiją, jie [liuteronai] įsitvirtino ir stengėsi toliau išlaikyti savo rankose bažnyčias, kurias jau turėjo.

§19. Tačiau tas miestas nuolatos buvo aršiai puolamas dėl parapinės bažnyčios, tad 1593 metais karalius Zigmantas III tos bažnyčios paskyrimą liuteronams atšaukė[ss(179)].

§20. Kai 1599 metais Varmės vyskupu tapo Petras Tilickis, jis pareikalavo parapinę bažnyčią atiduoti. O jos negavęs, 1601 metais išrūpino baniciją[183]. Tačiau jis bažnyčios vis dėlto negavo, nes netrukus mirė. Į jo vietą atėjo Simonas Rudnickis, kurio laikais šis reikalas buvo įstrigęs iki 1611 metų, kai spalio 22 dieną ta bažnyčia vėl buvo atimta iš liuteronų skiriant banicijos bausmę. Taryba bandė susitarti geruoju. Bet kadangi tai buvo tik grynas laiko gaišinimas, tai rugpjūčio 27 dieną į Elbingą atvyko vyskupo komisarai ir pareikalavo atiduoti bažnyčią. Bažnyčios negavus, buvo paskelbta ekskomunika. Brandenburgo kurfiurstas ir kunigaikštis Radvila tarpininkauja Elbingui[184]. Miestas vėl bando tartis geruoju. Bet iš to nieko neišėjo, tad miestas buvo ekskomunikuotas. Po daugelio derybų ir procesų šitos bažnyčios byla 1617 metų spalio 19 dieną baigėsi. Ir 1618 metų gegužės 15 dieną bažnyčia buvo grąžinta katalikams.

§21. Šitos bažnyčios grąžinimo sąlygas, kurios buvo patvirtintos Heilsberge 1616 metų balandžio 14 dieną, Hartknochas savo *Bažnyčios istorijos* 5 kn., 3 sk., p. 1029 pateikia šitaip:

1. Dėl šios bažnyčios perleidimo pagal privilegiją dėl visų ir atskirų bažnyčių neturi atsirasti jokio išankstinio sprendimo, bet bus visateisiškai paliekama miestui.

2. Sušvelninama banicija.

3. Teismui pranešama apie kitas bažnyčias ir vyskupo turėtas išlaidas.

4. Katalikų sužadėtuvių paskelbimas tegu nebūna trukdomas.

5. Klebonas ir kunigai atsistatydins su magistrato žinia.

[633] *MSA lit.* [634] *Scr. err.:* Augustii. [635] *MSB abs.*
[636] *MSB corr. in* 1022. [637] *MSB:* sumtus.

6. Sepulchra ac Monumenta non violabuntur. /

7. Caemiterium[638] Septentrionale Evangelicis remanebit. /

8. Campanarum usus liber manebit, cum scitu Parochi obventientib[us] illi / reservatis. /

9. Processiones in Caemiterio remanebunt, et Scommata et iniuriae evitabuntur. /

10. Religiosi cuiuscunq[ue] ordinis aut Societatis ad sacra vel Scholastica non / admittentur. /

11. Vitrici ex Senatu duo, et ex communitate duo constituentur. /

12. Administratio Arendae[639] loco XX. annos a Magistratu habebitur, et 800 / floren[i] quotannis[640] Parocho 4 rathis exsolventur. /

13. Parochialis Domus et Schola pro Ministerialib[us] cadet. /

14. Haec cum cautione a S[acra] Reg[ia] Mai[estate] Confirmabuntur etc. //

[371v] §22. Diese Kirche haben die Catholischen nicht lange behalten, denn / alß die Schweden A[nn]o 1626 in Preussen und in Elbing kamen, erhiel-/ten die Lutheraner die Kirche und hatten sie ein biß A[nn]o 1635. Da / durch die Friedens Pacta die Catholischen sie wieder einbekamen / Anno 1656, aber alß die Schweden wieder Elbing einbekamen, nun / sie wiederumb den Lutheranern eingegeben. Und ward dahin ge-/setzt M. David Klug auß Salfeldt. Da aber A[nn]o 1660 Friede gemacht / wurde, erhielten die Catholischen die Kirche wieder. Von welcher / Zeit an die Catholische selbige inhaben und behalten. /

Daß 21ste Capittel

Von den Reformirten in Elbing, dero Syncre-/tismo undt dem Gymnasio

Inhalt

1. Wen die Reformirten in Elbing sich befunden. 2. Der Syncretismum / in Elbing sich befunden[641]. 3. Der Engeländische Gottes Dienst. 4. / Die Schul reformirt. / 5. Der Religions-streitt zwischen den Lutheranern / und Reformirten. 6. Von ihren Libris Symbolicis. 7. *Religions-Notul* / in Elbing. 8. Reformirte nehmen ab. 9. Die Theologi in Dantzig / bemühen sich, den Syncretismum in Elbing zu heben. 10. Händel / wegen deß Lobwassers.

[638] *MSB:* Caenuterium. [639] *Corr. ex:* Atendae.

6. Kapai ir paminklai nebus darkomi.

7. Šiaurinės kapinės liks evangelikams.

8. Varpais bus skambinama laisvai su klebono žinia, o atsitiktiniais [atvejais] lems jo sprendimas.

9. Eisenos į kapines išliks, o įžeidinėjimų ir neteisybių bus vengiama.

10. Bet kurio [vienuolių] ordino arba draugijos tikintieji prie šventų arba mokslinių reikalų nebus prileidžiami.

11. Bažnyčios kasininkais bus paskirti du iš senato ir du iš bendruomenės.

12. Valdymas nuomos vietoje 20 metų priklausys magistratui ir kasmet klebonui 4 įnašais bus išmokama 800 florinų.

13. Klebonija ir mokykla atiteks žemesniems pareigūnams.

14. Šie dalykai bus patvirtinti Šv. Karališkosios Didenybės laidavimu ir t. t. //

[371v] §22. Katalikai šitą bažnyčią turėjo neilgai, nes kai 1626 metais į Prūsiją ir Elbingą atėjo švedai, šią bažnyčią gavo liuteronai ir turėjo ją iki 1635 metų. Taikos sutartimi katalikai ją vėl atgavo 1656 metais, bet kai švedai vėl užėmė Elbingą, ji vėl buvo atiduota liuteronams. Ir į ją buvo paskirtas mag. Davidas Klugas iš Zalfeldo. O kai 1660 metais buvo sudaryta taika, katalikai bažnyčią vėl gavo. Nuo to laiko ji yra katalikų ir jie ją išlaiko.

Dvidešimt pirmas skyrius

Apie reformatus Elbinge, jų sinkretizmą ir gimnaziją

Turinys

1. Kada Elbinge atsirado reformatų. 2. Sinkretizmas Elbinge. 3. Anglikoniškosios pamaldos. 4. Mokykla reformuojama. 5. Liuteronų ir reformatų religinis ginčas. 6. Apie jų tikėjimo išpažinimo knygas. 7. *Santarvės susitarimas* (*Notul*) Elbinge. 8. Reformatų mažėja. 9. Dancigo teologai stengiasi Elbinge panaikinti sinkretizmą. 10. Ginčas dėl Lobwasserio. 11. Ginčas

[640] *Scr. al. m.* [641] b *lit.*

11. Händel mit M. Christoff Feyerabendt. / 12. D. Klugen *Religions-Notul.* 13. Weitere Händel mitt M. / Feyerabend. /

§1. Erstlich sind in Elbing lauter Lutheraner gewesen, hernach / sind die Philippisten und Reformirten auch hinkommen. Solchs sol nach / Meynung D. Abrah[am] Calovii A[nn]o 1577 undt 1578 geschehen seyn. Da ein / Reformirter Prediger M. Ioannes Bochmannus dahin kom[m]en, der wieder / D. Kittelium mit dem D. Schmiedt in Dantzig viel Sachen geschrieben. / Der auch viele in der Stadt, auch Prediger auff dem Land, auff seine Sei-/ te gebracht. Worunter die vornehmsten waren: Matthae[us] Lossius, Paulus / Klugius und diese haben die Psalmen des Lobwassers introduciret[185]. /

§2. Dabey ist auch der Syncretismus eingeführet und haben Luthe-/raner und Reformirten in einer Kirchen geprediget und sich einer / Communion gebraucht, deßwegen auch die Privat-Beichte nicht so groß / gefordert worden. /

§3. Ja, die Engeländer, so daselbst einen grossen Handel trieben, / unterhielten ihren eigenen Reformirten Prediger in der Stadt, der / seinen Landsleuten in Englischer Sprache predigte und den Gottes-/dienst nach Reformirter Art verrichtete. Wie dann ihnen auch / ein Eigen Hauß eingegeben wurde, welches mit der Zeit die / Englische Kirche genant würde. /

§4. Umb diese Zeit wurd die Schule in Elbing, die in groß / Abnehmen gerahten, wieder besser eingericht und zum Gymnasio ge-/macht, auch mit herrlichen Gebäuden versehen. Und ist der erste / Rector gewesen M. Johannes Mylius, der ein Philippist und zur / Reformirten Religion gantz inclinirte, wie er dann auch die *Formu-/lam Concordiae* auch[642] nicht angenommen hatt.
[372r] Dieser tractirte // Theologiam und brachte der Jugendt[643] der Reformirten Lehrer Prin-/cipia bey, wiewoll er mit Ihnen in allen nicht übereinstimte. In der / Lehr vom H. Abendmahl kunte Er so die Rede führen, daß weder der / Reformirte, noch Lutheraner Ursach hette, selbige zu verwerffen. /

§5. Es entstund aber bald unter den Predigern ein Streitt zwischen / denen, die den Reformirten zugethan und zwischen denen auffrichtigen / Lutheranen. Mit jenen hielts der Rath und viel Vornehme Leute, / mit diesen die Gemeine. /

§6. Was aber vor Symbolische Glaubens-bücher[644] an diesem Ort ge-/ golten, finden wir nicht eigendlich beschrieben. In der *Notul*[186], die umb / diese Zeit auffgerichtet worden, werden nach der *Augsburgischen Con-/*

[642] *MSB abs.* [643] *Post h. v. exc.* bey.

su mag. Christoffu Feyerabendtu. 12. Daktaro Klugo tikėjimo nuostatai. 13. Tolesnis ginčas su mag. Feyerabendu.

§1. Iš pradžių Elbinge buvo vien tik liuteronų, vėliau radosi ir filipistų bei reformatų. Dr. Abrahamo Calovijaus nuomone, tai įvyko 1577 ir 1578 metais, kai atvyko reformatų pamokslininkas mag. Joannas Bochmannas, kuris su dr. Schmiedtu Dancige buvo daug dalykų pirašę prieš dr. Kittelijų. Jis patraukė daug žmonių mieste ir daug, taip pat pamokslininkų, kaime. Iškiliausi jų buvo Matthaejus Lossijus, Paulius Klugijus, ir jie įvedė Lobwasserio psalmes[185].

§2. Buvo laikomasi sinkretizmo, liuteronai ir reformatai pamokslavo vienoje bažnyčioje ir naudojosi viena komunija, todėl ir asmeninių išpažinčių buvo ne per daug reikalaujama.

§3. Taip, anglai, čia plačiai plėtoję prekybą, mieste turėjo savo atskirą pamokslininką reformatą, kuris savo kraštiečiams pamokslus sakė anglų kalba ir pamaldas laikė reformatiškai. Jiems buvo atiduotas ir namas, kuris ilgainiui imtas vadinti Anglų bažnyčia.

§4. Smarkiai sumažėjusi Elbingo mokykla tuo metu vėl buvo geriau įrengta ir paversta gimnazija, taip pat aprūpinta puikiais pastatais. O pirmasis rektorius buvo mag. Johannas Mylijus, filipistas ir visiškai atsidavęs reformatų religijai, o tai rodo ir faktas, kad nepripažino *Santarvės formulės.*
[372r] Jis interpretavo // teologiją ir jaunimui dėstė reformatų mokymo principus, nors ne visiems jiems pritarė. Šv. Vakarienės mokymą jis gebėjo taip aiškinti, kad nei reformatai, nei liuteronai neturėjo preteksto jo nepripažinti.

§5. Tačiau netrukus kilo ginčas tarp tų pamokslininkų, kurie reformatams buvo palankūs, ir tų, kurie buvo gryni liuteronai. Pirmuosius palaikė taryba ir daug aukštuomenės, o antruosius – bendruomenė.

§6. Bet iš tikrųjų nerandame aprašyta, kokios tikėjimo išpažinimo knygos šitoje vietoje galiojo. *Santarvės susitarime (Notul),* parengtame šituo laiku,

[644] *MSB:* Bücher.

fession und ihrer *Apologia* gedacht, also daß sie die *Formulam Concordiae* / nicht angenommen haben. /

§7. Die *Notul* bestehet in folgenden formalien:[645] „1. Anfänglich / sollen die H[err]n Praedicanten untereinander Fried und Eintracht halten, / einer dem andern auff der Cantzel nicht wiedersprechen. So da Ei-/ner wieder den andern etwas hatte, sol Er Ihn desfalß besonders / freundlich undt brüderlich besprechen undt solches nicht auff die Can-/tzel zu bringen sich unterstehe. 2. Wenn die Zeit im Jahr da-/von seyn wird, von dem Heil. Abendtmahl des Herrn, wie auch / von der Himmelfarth Christi pro Concione zu handelen, sol ein / jeder in Thesi bleiben die Materiam nach Richtschnur der Pro-/pfetischen undt Apostolisch[en] Schrifften und denn, vermöge der *Augs-/burgischen Confession* und derselben *Apologia* handeln und der Ge-/meine Gottes mit aller Bescheydenheit vortragen. 3. Zu den Pre-/digten am Sontag auff den Mittag sollen sie die Articul der Für-/nembsten Hauptstücke auß dem Catechismo Lutheri dem Gemeinem / Man, Kindern und Dienstbothen zu ihrem Unterricht fürzutra-/gen verpflichtet seyn. 4. Auff der Apostel und dergleichen Fest-/tage sollen sie die Verordnete Evangelia undt Epistolen außzulegen / undt zuerkleren vor sich nehmen." Andere Materien undt Texten, / so dahin nicht gehören, hindan setzende etc. Auß welchem allen erschei-/net, daß man wieder die Reformirte keinen Elenchum nominalem / hat führen müssen. Auch daß viele Prediger daselbst von den Ordi-/nar-Texten, wie die Reformirten pflegen, abgewichen haben. /

§8. Es sind aber auch die Reformirten sehr dünn geworden, / weil man daselbst solche Prediger nicht woll haben können. Undt / von ferne solche zu verschreiben, dem Rath nicht thuhlich gedaucht / wegen der Gemeine, die den Reformirten nicht sonderlich geneigt, / und hatt hiezu der Schwedische Krieg viel geholffen, alß zu welcher / Zeit die noch Reformirt-Gesinte haben wenig sprechen müssen. / Der letzte Reformirte Prediger soll gewesen seyn Georgius Labore-/us, der endlich den Lutheranern sich accomodiren müssen. /

§9. Nach dem Thornischen Colloquio haben die Lutherischen / Theologi in Dantzig gelegenheit genommen, von den Mißbrauchen, / die in Elbing vorgingen, zu conferiren, da den wegen des Lob-/wassers Psalmen auch geredt worden. //

[645] *MSB in d. m.*: Hartkn. p. 1010.

remiamasi *Augsburgo tikėjimo išpažinimu* ir *Apologija*, taip kad jie *Santarvės formulės* nebuvo pripažinę.

§7. *Santarvės susitarimas (Notul)*[186] sudarytas iš tokių teiginių: „1. Visų pirma ponai kunigų padėjėjai turi tarpusavy sugyventi taikiai ir harmoningai, vienas kitam neprieštarauti sakykloje. Jeigu vienas ką nors turi prieš kitą, tai turi su juo itin maloniai ir broliškai tai aptarti ir nedrįsti tai nešti į sakyklą. 2. Kai ateina laikas per pamokslą kalbėti apie Viešpaties Šv. Vakarienę, taip pat apie Kristaus žengimą į dangų, kiekvienas turi nenukrypti nuo teiginių ir medžiagą išdėstyti remdamasis pranašų ir apaštalų raštais, tada pagal *Augsburgo tikėjimo išpažinimą* bei jo *Apologiją* ir Dievą bendruomenei pateikti visiškai kukliai. 3. Prie pamokslų sekmadienio vidurdienį jie turi būti įpareigoti paprastam žmogui, vaikams ir tarnams jiems pamokyti pateikti skyrius iš svarbiausių Lutherio katekizmo vietų. 4. Per apaštalų ir kitas šventes jiems privalu išdėstyti ir išaiškinti numatytas Evangelijas ir Laiškus." Taip pat papildyti kita medžiaga ir kitais tekstais, ten nepriskirtais, ir t. t. Vadinasi, prieš reformatus nereikėjo sudaryti vardinio sąrašo. Taip pat daugelis pamokslininkų nukrypdavo nuo ordinarinių tekstų, kaip mėgsta daryti reformatai.

§8. Tačiau ir reformatų labai mažėjo, nes vietoje nebuvo galima rasti tokių pamokslininkų. O iš toli tokių kviestis tarybai atrodė nederama dėl bendruomenės, kuri ne itin linko prie reformatų; čia daug prisidėjo Švedijos karas, taigi reformatiškų pažiūrų tikinčiųjų balsas turėjo būti silpnas. Paskutinis reformatų pamokslininkas neva buvo Georgijus Laborejus, kuris galų gale turėjo prisitaikyti prie liuteronų.

§9. Po Torno kolokviumo liuteronų teologai Dancige pasinaudojo proga apsvarstyti piktnaudžiavimus, vykstančius Elbinge, ir čia kalbėta taip pat ir apie Lobwasserio psalmes. //

[372v] §10. Undt hat D. Botsak dem M. Voidio einen geschriebenen / Tractat unter diesem Titul zugeschickt: *Project etzlicher wollgegründ-/ten Motiven, gegen die Einführung des Lobwassers Lieder in / eine der Ungeenderten Augsburgischen Confession zugethanene Ge-/meine Christi.* Welches so viel gewirckt, daß die Psalmen des / Lobwassers in einigen Kirchen, zumahlen auff dem Lande eingestel-/let seyn. Welches dem Rath nicht gefallen, aber doch nicht endern / wollen. Alß nach dem Tode Voidii dieses Project doch ohne Auc-/toris Nahmen in den Druck kommen, haben die Reformirten in / Dantzig und Thorn dawieder geschrieben und den Statum Controver-/siae so gesetzet: Nemblich, daß nicht die Frag sey, ob der Lobwasser / zu introduciren sey, sondern ob der introducirte abzuschaffen sey? / Welches er verneinte[646], weil Lobwaşser selbst Lutherisch gewe-/sen. Dieses Tractats Titul war*: Reiectum Proiectum.* Welcher / Tractat 1654 refutiret worden im Tractat, *Proiectum protectum* / genandt. Darauff bald eine Antwort kommen unter dem Titul / *Reiectus Protector*[187]. Diese Streitt-Schrifft haben doch nicht den abgebrach-/ten Gebrauch des Lobwassers wieder erstreiten können, sondern / es ist dabey geblieben. /

§11. Jedoch waren noch in Elbing einige Reformirten, die, / weil sie ihre Prediger nicht hatten, sich in vielen den Luthera-/nern accomodirten undt ihre Gemeinschafft suchten. Daß dadurch / M. Christophor[us] Feyrabend kein Bedencken trug, selbige zur Commu-/nion anzunehmen. Dawieder schrieb D. Calovius und nennet den / Tractat: *De Syncretismo Non neminis*[188]. Wodurch Er diesen Feyr-/abend verstund. Dessen nahm sich M. Henric[us] Nicolai an und / remonstrirte in *Quadrigato Expenso*[189], daß man die Moderatos Re-/formatos woll annehmen konte, worauff D. Calovi[us] geantwortet. /

§12. Alß aber A[nn]o 1656 die Schweden in Elbing[190] ka-/men und Ihnen, den Elbingern, von der Schwedischen Regierung / D. Klug zum Superintendenten gesetzet worden, hatt er einen / Conventum publicum gehalten, darin er den Syncretismum ab-/zuschaffen getrachtet, und sind folgende Articul auffgesetzt und / von allen Predigern in Elbing unterschrieben worden:[647] /

Ich gläube undt bekenne mit Mund undt hertzen, ohne eintzige / mentis reservation, auch ohne Betrug und hinterlist, daß ich fol-/gende Puncta vor

[646] n *post* r *corr. al. m. ex* m.

[372v] §10. Ir dr. Botsakas nusiuntė mag. Voidijui parašytą traktatą šitokiu pavadinimu: *Kai kurių gerai pagrįstų motyvų prieš Lobwasserio giesmių įvedimą į Nepakeistojo Augsburgo tikėjimo išpažinimui ištikimai Kristaus bendruomenei projektas.* Tai padarė tokį poveikį, kad Lobwasserio giesmės kai kuriose bažnyčiose, ypač kaimo vietovėse, buvo nebegiedamos. Tarybai tas nepatiko, tačiau nenorėta nieko keisti. Kai po Voidijaus mirties šitas projektas be autoriaus vardo vis dėlto buvo išspausdintas, Dancigo ir Torno reformatai priešinosi jam, prieštaravimo motyvą formuluodami šitaip: būtent, kad klausimas esąs ne toks, ar Lobwasserio giesmes reikią imti giedoti, o – ar reikia jų atsisakyti. Ir tai neigė, nes Lobwasseris pats buvęs liuteronas. Šito traktato pavadinimas buvo toks: *Atmestas sumanymas.* Jis buvo paneigtas 1654 metais traktatu, pavadintu *Apgintas sumanymas* [187]. Ir netrukus išėjo atsakymas pavadinimu *Atstumtas gynėjas.* Šitie ginčininkų raštai vis dėlto nepajėgė vėl sugrąžinti neatliekamų Lobwasserio giesmių giedojimo – taip tas ir pasiliko.

§11. Tačiau Elbinge dar buvo keletas reformatų, kurie, kadangi neturėjo savo pamokslininkų, prisitaikė prie liuteronų glausdamiesi prie jų bendruomenės. Todėl mag. Christophoras Feyrabendas nedvejojo dėl jų galimybės priimti komuniją. Prieš tai rašė dr. Calovijus savo traktate, pavadintame *Apie kažkieno sinkretizmą*[188]. Jis tą Feyrabendą suprato. Tuo užsiėmė mag. Henricas Nicolaijus ir priekaištavo *Keturgubose išlaidose*[189], kad palankiai galima žiūrėti į nuosaikiuosius reformatus, į tai atsakė dr. Calovijus.

§12. Bet kai 1656 metais į Elbingą atėjo švedai[190] ir jiems, elbingiečiams, Švedijos vyriausybė superintendentu paskyrė dr. Klugą, šis surengė viešą konventą, kuriame siekė panaikinti sinkretizmą, ir tada buvo surašyti šie punktai, kuriuos pasirašė visi Elbingo pamokslininkai:

Tikiu ir išpažįstu žodžiu ir širdimi be jokios abejonės, taip pat be apgavystės ir klastos, kad aš šiuos punktus laikau savo tikėjimo išpažinimu

[647] *MSB in d. m.:* Hartknoch p. 1027.

mein Glaubens-Bekentnüß halte und dabey / nechst Gottes Hülffe beständig biß ans Ende zu verharren geden-/cke. /

1. Daß Gott der Herr von Ewigkeit her auß lauter Gnaden / umb Christi unsers Mittlers willen die jenige Menschen, wel-/che Er vorher ersehen, daß sie im Glauben an Christum stand-/hafftig biß ans Ende verharren würden, zum Ewigen Leben / verordnet und außerkohren. Dagegen aber die jenigen, wel-/che Er von Ewigkeit gewust, daß sie in Unglauben undt Un-/bußfer-
[373r] tigkeit absterben würden, und ihnen nicht haben wollen // helffen lassen, durch seinen ernsten Gerichts willen zum Ewigen / Todte verdambt. Womit Ich verwerffe daß Absolutum Decre-/tum, da gelehret wird, daß Gott auß blossem Rathschluß ohne / Ansehn des beharrlichen Glaubens an Christum, etzliche wenig Men-/schen zum ewigen Leben verordnet. Und dagegen den grösten theil / der Menschen, auch bloß,[648] daß[649] es ihm also beliebt, in den Ewigen / Gnaden-Wahl vorbey gegangen, sich ihrer zum aewigen Leben nicht[650] / zu erbarmen, noch sie auß der Sünden, Unglaubens- und Verdam-/nüß-Grube herauß zu ziehen beschlossen habe. /

2. Daß Gottes geoffenbahrter Wille seinem innerlichen wil-/len nicht zuwieder sey, sondern daß Gott der Herr, wie er sich / in seinem Heil. Wort offenbahret, also und nicht anders in sei-/nem Hertzen meine. Daher ist nun sein Göttlicher Wille, daß / er alle Menschen, ohn allen Unterscheidt, hertzlich gerne wolle sehlig / machen, auch allen und jeden seinen Sohn zum Versuhn-Opffer für / der Welt sünde dahin gegeben und durch daß gepredigte Wort al-/len Menschen den Glauben darbiethe. Welcher Mensch nun halßstar-/rig dem Wort Gottes nicht wiederstrebet, den wil Gott den Glau-/ben gerne schencken undt geben, so gar, daß Gott an niemandts Ver-/damnüß eine Ursach sey, sondern das der Mensch sich selbsten[651] / muthwillig ins Verderben stürtze. /

3. Daß Christus Jesus wahrer Gott und wahrer Mensch / sey in einer ei-nigen[652] Persohn, krafft welcher Persöhnlichen Vereini-/gung die Menschliche Nattur in der Unendlichen[653] Persohn des Sohns / Gottes bestehet und mit derselben so tieff und genau, jedoch ohne / Raumligkeit vereiniget ist, daß der Sohn Gottes Mensch, undt / der Mensch Christus Gott worden ist, und numehro weder der / Sohn Gottes auß den Fleisch, noch daß anegenommene Fleisch / auß der Persohn des Sohnes Gottes sey. In dem nun die bey-/den

[648] *MSB post h. v.:* und schlecht dahin, das ist, um keiner andern Ursachen willen, als. [649] *MSB:* weil. [650] *MSB:* nimmermehr.

ir pasiryžęs Dievo padedamas jų nuolatos laikytis iki savo gyvenimo pabaigos.

1. Kad amžinasis Viešpats Dievas vien iš malonės dėl Kristaus, mūsų tarpininko, tuos žmones, kuriuos jis iš anksto numatė tikėjimu į Kristų būsiant ištikimus iki gyvenimo pabaigos, nuskyrė ir išrinko amžinajam gyvenimui. Ir atvirkščiai – tuos, apie kuriuos jis iš savo amžinybės žinojo, kad mirs netikė-
[373r] dami ir neatlikę atgailos, ir kuriems jis nenorėjo // padėti, per savo griežtąjį teismą pasmerks amžinai mirčiai. Tuo aš paneigiu absoliučią predestinaciją, kad Dievas vien tik savo nuosprendžiu, neatsižvelgdamas į uolų tikėjimą į Kristų, nedaugeliui žmonių yra nuskyręs amžinąjį gyvenimą. Ir atvirkščiai – daugumai žmonių, nepatekusių tarp amžinosios malonės išrinktųjų vien dėl to, kad taip jam patinka, jis yra nutaręs pagailėti amžinojo gyvenimo ir jų netempti iš nuodėmių, netikėjimo ir prakeikimo duobės.

2. Kad apreikšta Dievo valia neprieštarauja jo vidinei valiai ir kad Viešpats Dievas, kaip jis apsireiškia savo Šventajame žodyje, lygiai taip pat ir ne kitaip [apsireiškia] savo ir mano širdyje. Todėl tokia yra Jo dieviškoji valia, kad visus žmones, be jokio skirtumo, širdingai nori išganyti, taip pat visiems ir kiekvienam kaip atpirkimo auką už pasaulio nuodėmes atidavė savo sūnų ir skelbiamu žodžiu visiems žmonėms teikia tikėjimą. Kuris žmogus Dievo žodžiui užsispyrėliškai neprieštarauja, tam Dievas mielai dovanoja ir duoda tikėjimą, vadinasi, Dievas nebūna kieno nors pasmerkimo priežastis, o žmogus pats beatodairiškai puola į pražūtį.

3. Kad Jėzus Kristus yra Dievas ir tikras žmogus viename asmenyje ir dėl šito susiliejimo viename asmenyje jo žmogiškoji prigimtis egzistuoja begalinio Dievo Sūnaus asmenyje ir su juo taip giliai ir smarkiai, tačiau ne erdviškai, susiliejusi, kad Dievo Sūnus yra tapęs žmogumi, o žmogus Kristus – Dievu, ir dabar nei Dievo Sūnus yra iš kūno, nei prisiimtasis kūnas yra iš Dievo Sūnaus asmens. Kadangi dabar abi prigimtys Kristuje

[651] *MSB:* selber. [652] *MSB:* eigenen. [653] Un- *al. m. corr. ex illect.*

Naturen in Christo untereinander eine warhafftige Gemein-/hafft haben, so folget nothwendig darauß ein thättliche Mitthei-/lung der Eigenschafften, da unter andern die Menschheit Christi, / der Göttlichen und Unendlichen Mayestäth Christi theilhafftig / wird undt mit derselben alle Göttliche Eigenschafften gemein / hatt, alß daß sie sey allmächtig, alwissend, allgegenwärtig etc. / Und obgleich die Menscheit Christi im Stande der Erniedrigung / der Göttlichen Herrligkeit, die sie wegen der Vereinigung / überkommen, sich geäussert, so hatt sie doch in der Himmel-/lauth und im sitzen zur Rechten Handt Gottes (welcher kein / raumlicher Orth ist, sondern allenthalben zugegen) der Göttli-/chen undt Unerschaffener Gaben sich vollig gebrauchet, undt / herschet numehro im Thron der Göttlich[en] Mayestäth mit Gott / dem Vatter und dem Heil. Geist über alle Dinge beyde im Him-/mel und auff Erden, also daß Wir Christum alß Gott undt / Menschen in einer Unzertrenten Persohn nach beyden Naturen / anzubethen schuldig seyn. //

[373v] 4. Daß nur Eine Tauffe sey, welche Christus Jesus alß / Gott und Mensch gesetzet[654] und bey der rechtmessigen handlung / nicht allein nach der Gottheit, sondern auch nach seiner ange-/nommen Menscheit auff Erden zugegen seyn wolle. Solche / Tauffe, so auß dem Wasser und Geist bestehet, hatt er allen undt / jeden Menschen, so von Natur unrein und Unheilig seyn, verord-/net zu einem kräfftigen Mittel der Sehligkeit. Darinnen Gott / der Herr dem Tauffling alle Gnadenreiche Wolthaten undt daß / Verdienst Christi darreichen, stercken[655], mittheilen und zu eignen will. / Welcher Mensch nun der H. Tauffe von den Dienern Gottes ein-/pfähet, der wird also bald im Augenblick wiedergebohren, durch / den Glauben zur Kindschafft angenommen, von Sünden gereiniget, / geistlich geheyliget; zu einem Christen und Mittglied[656] der Kirchen / auffgenommen. Und wenn er wieder sein Gewissen fürsetzlich / und Muthwillig nicht sündiget[657], da durch Er sich der Gnaden / Gottes, des Glaubens undt der Einwohnung des H. Geistes / verlustig machen kan, sondern mit Gott beständig verbleibet, erlan-/get er Endlich die ewige Sehligkeit. /

5. Daß im H. Abendtmahl vermöge der Einsetzung Christi den / wahren wesentlichen Leib und Blutt des Herrn vermittelst dem / gesegneten Brodt und Wein nicht abwesend, sondern gegenwärtig / ⌈hie wieder[658] auff Erden, alle und jede Communicanten, sie mögen seyn / Unwürdige oder Würdige, mit dem leiblichen Munde, wiewoll / nicht auff leibliche oder Capernaitische

[654] *MSB:* eingesetzet. [655] *MSB:* schencken. [656] *MSB:* zum Gliede.

viena su kita sudaro tikrą bendrystę, tai iš to būtinai kyla paveikus dalijimasis savybėmis, kadangi, beje, Kristaus žmogiškumas tampa dieviškosios ir begalinės didybės dalininku, o su ja įgyja visas dieviškąsias savybes, taigi jis yra visagalis, viską žinantis, visur esantis ir t. t. Ir nors Kristaus žmogiškumas pasireiškė todėl, kad susiliejus buvo pažeminta įgyta dieviškoji puikybė, jis vis dėlto per dangaus karalystę ir per sėdėjimą dievo (kuris nėra erdvinė vieta, o visur esantis) dešinėje gavo visas dieviškąsias ir amžinąsias gėrybes ir dabar viešpatauja dieviškosios didybės soste su Dievu Tėvu ir Šventąja Dvasia virš visų dalykų tiek danguje, tiek žemėje, vadinasi, mes Kristų privalome garbinti kaip Dievą ir kaip žmogų viename nedalomame asmenyje pagal abi prigimtis. //

[373v] 4. Kad tiktai krikštas yra tai, ką Jėzus Kristus įsteigė kaip Dievas ir žmogus, ir šitame įstatymiškame veiksme norėjo dalyvauti ne tik pagal dieviškumą, bet ir pagal savo prisiimtą žmogiškumą žemėje. Šitokį krikštą, susidedantį iš vandens ir dvasios, jis visiems ir kiekvienam žmogui, iš prigimties nešvariam ir nešventam, skyrė kaip galingą išganymo priemonę. Per jį Viešpats Dievas krikštijamajam nori pateikti, patvirtinti, įdiegti visas Kristaus maloningas geradarybes ir nuopelną, jomis pasidalinti. Kai Dievo tarnai suteikia žmogui Šv. krikštą, jis tą akimirką gimsta iš naujo, per tikėjimą priimamas į vaikystę, nuvalomas nuo nuodėmės, dvasiškai pašventinamas, tampa krikščioniu ir Bažnyčios nariu. Ir jeigu jis nenusikalsta savo sąžinei, nedaro sąmoningų ir akiplėšiškų nuodėmių, dėl ko galėtų prarasti Dievo, tikėjimo malonę ir Šv. Dvasios buvimą jame, o visą laiką lieka su Dievu, tai jis galų gale pasiekia amžinąjį išganymą.

5. Kad dėl per Šv. Vakarienę Kristaus [sakramento] įsteigimo tikrąjį ir esminį Viešpaties kūną ir kraują per palaimintą duoną ir vyną, [jam, Kristui] ne nesant, bet esant vėl čia, žemėje, visi ir kiekvienas komunikantas, ar būtų vertas, ar nevertas, gauna suvalgyti ir išgerti kūniškąja burna, nors ir ne kūnišku ar kapernaitišku būdu tiesiogine šio žodžio prasme, tačiau yra

[657] *MSB:* gesündiget. ⌈...[658] *MSB:* hienieder.

Art und weise, dem ei-/gentlichen wort-verstand gemeß, zu essen und zu trincken bekom-/men, doch mit diesem unterscheid: die Gottlosen Unbußferti-/gen empfangen daß Sacrament allein mit dem Munde. Die / Bußfertigen aber nicht allein mit dem Mund, sondern auch mit / dem Glauben. Item[659] empfangen das Sacrament allein nach dem / Wesen, dieß[660] aber nicht allein nach dem Wesen, sondern auch nach / dem seligmachenden Nutzen. Jene empfahen es zum Gericht und / zum Verdamnüß. Diese aber zum leben und zur Sehligkeit. /

6. Daß Ich in allen und jeden Puncten, welche so woll die Leh-/re alß Ceremonien Grundt betreffen, es mit der Ungeänderten / *Augsburgischen Confession, Apologia, Formula Concordiae* und Lutheri / Lehr halte und mich von denen also genanten Reformirten beydes / in der Lehr undt gebrauch des H. Abendmahls absondern; undt / zwar dergestalt, daß wofern ich mit Worten und in der that / mich Wetter-wendisch bezeugen, auch spöttlich wieder diese Glau-/bens Puncta reden würde, daß ich alßdann E[urer] WohlEhrw[ürdigen] Con-/sistorii Urtheil Mich unterwerffen wolle. Geschehen A[nn]o 1657 / mense Septembri. /

Concepit M. David Klug, Superintendens et Consistorii Regii Praeses. /

Daniel Sibert, Templi Parochialis Adiunctus et Regii Consistorii Assessor. /

Samuel Carell, Eccles[iastes] Neop[hyta] Elbing[ensis] Pastor et Consistorii Regii Assessor. /

Christophor[us] Feierabend
Andreas Hinnius
Christophorus Henke } Templi Monachial[is] / Elb[ingensis] Ecclesiastae

Georgius Laboreus, ad Templum Sp[irit]us S. Ecclesiastes Polon[us]. /

Cyriacus Martini, ad D. Corporis Pastor et animo et manu subscribo. /

Melchior Brochman, ad D. Annae Pastor. //

[374r] §13. In dieser Zeit ist M. Feyrabendt durch den Königl. Schwedisch[en] / Fiscal in puncto Criminis laesae Maiestatis belanget worden und von seinem / Dienst suspendiret, und ist nicht eher dazu[661] wieder kommen, biß er sich /

[659] *MSB:* Jene.

toks skirtumas: nenusiteikę atgailauti bedieviai Sakramentą priima vien tik burna, o atgailaujantieji – ne tik burna, bet ir tikėjimu. Anie priima Sakramentą tik pagal vyksmą, o šitie ne vien pagal vyksmą, bet ir pagal naudą išganymui. Anie jį priima nuteisimui ir prakeikimui. O šitie – gyvenimui ir išganymui.

6. Kad aš visais ir kiekvienu punktu, ir dėl mokymo, ir dėl apeigų laikausi be pakeitimų *Augsburgo tikėjimo išpažinimo*, *Apologijos*, *Santarvės formulės* ir Lutherio mokymo bei atsiriboju nuo vadinamųjų reformatų, tiek nuo jų mokymo, tiek nuo jų Šv. Vakarienės apeigos, ir būtent ta prasme, kad jeigu aš žodžiais ar veiksmais pasirodysiu esąs persivertėlis, taip pat jei pašaipiai kalbėčiau prieš šituos tikėjimo punktus, tai sutinku paklusti prakilniausiosios Konsistorijos nuosprendžiui. Duota 1657 metų rugsėjo mėnesį.

Suformulavo M[agistras] Davidas Klugas, superintendentas ir Karališkosios tarybos pirmininkas

Danielius Sibertas, parapinės bažnyčios adjunktas, Karališkosios tarybos patarėjas

Samuelis Carellis, Elbingo bažnyčios kunigas neofitas ir Karališkosios tarybos patarėjas.

Christophor[as] Feierabendas
Andrejas Hinnijus
Christophoras Henke } Elb[ingo] vienuolyno bažnyčios dvasininkai

Georgijus Laborejus, Šv. Dvasios bažnyčios dvasininkas, lenkas

Cyriacas Martinis, Viešpaties Kūno [bažnyčios] kunigas, – ir siela, ir ranka pasirašau

Melchioras Brochmanas, Šv. Onos [bažnyčios] kunigas. //

[374r] §13. Tuo metu mag. Feyrabendtas buvo Švedijos karališkojo prokuroro apkaltintas valdovo orumo įžeidimu. Jo pareigos suspenduotos ir jis negalėjo

[660] *MSB:* diese. [661] *MSB scr. post* wieder.

durch einen Revers, der Ihm von der Schwedischen Generalissimo[662] vorge-/ schrieben worden, der Bezüchtigung überheben müssen. Worin er ver-/sprochen, daß er in eine[663] Predigt zur ablehnung des verworffenen / Syncretismi halten wolte; welche er auch gehalten den 8. Sontag / nach Trinitatis A[nn]o 1658. Undt da er sie drucken lassen, begehret Er / vom Dantziger Ministerio ihr iudicium, welches Ihm verweigert / worden. Drauff Er D. Dreyern ange-sprochen, der eine Vorrede da-/rüber gemacht; auff diese Predigt schreibet eine Epicrisin M. Klug. / Darüber er das Dantziger Ministerii[664] Iudicium ersuchet, welchs / Ihm auch verweigert wird. Dawieder M. Klug nach seinem Abzug / wieder die Ministeriales in Dantzig geschrieben. Darauff M. Joa-/ chim[us] Simonis, Pfarrer zu S. Catharinen geantwortet. /

Daß 22ste Capittel

Waß sich in Braunßberg und sonsten in Erme-/ländischen in Religions-Sachen zugetragen

Inhalt

1. Lutherthumb ist heimlich zuerst in Braunsberg. 2. Der erste / Lutherische Prediger in Braunsberg. 3. Mauritius Ferber Bischoff / wehret dem Lutherthumb, sein Edict. 4. Der Braunsberger Un-/gehorsam. 5. Des Georg Raben Muthwillen wieder die Catholischen. / 6. Die Braunsberger kriechen zu Kreutz. 7. Eine Inquisition / wegen geschehen Muthwillens. 8. Erlangen Gnade. 9. Stani-/slaus Hosius wil keinen Lutheraner in Braunsberg leyden. / 10. Dessen bemühen wegen der Religion in Braunsberg. 11. Fun-/diret ein Collegium Jesuitarum in Braunsberg. Ihr Zustand zur / Zeit des Schwedischen Kriegs. 12. Jesuiten fundiret in Ressel. /

§1. Da das Lutherthum daß Preussen überschwemmet undt / Fabian[us] des Geschlechts von Mercklichen Rade, Herr auff Loseinen, / Bischoff in Ermlland, zu dem Lutherthumb sehr inclinirte, hatt / solches bey seinen Unterthanen in Ermllandt eine Lieb zum Lu-/therischen Glauben gemacht. Doch haben die Braunsberger ei-/ne Zeitlang sich dessen nicht geeussert. /

§2. Alß aber Marggraff Albrecht Braunsberg mit List er-/obert und darin Petrum Burggraff von Dohna zum Gouverneur / machte, hatt dieser Burggraff von sich einen Lutherischen Pre-/diger vom Bischoff Georg von Polentz, so Lutherisch war, erbethen, / den er der Stadt vorgestellet, den auch die Stadt

[662] -si- *scr. al. m. supra lin.* [663] -e *corr. al. m. ex illect.*

jų eiti, kol šito kaltinimo neatsikratys rašytiniu pasižadėjimu, skirto jam Švedijos generalisimo. Jis pasižadėjo pasakyti pamokslą apie atsiribojimą nuo atmestojo sinkretizmo ir pasakė jį aštuntą sekmadienį po Trejybės 1658 metais. O kadangi jį leido spausdinti, tai Dancigo ministeriją prašė sprendimo, bet buvo atsisakyta tokį sprendimą duoti. Tada jis kreipėsi į dr. Dreyerį ir šis parašė pratarmę, šito pamokslo recenziją parašė mag. Klugas. Dėl to jis prašė Dancigo ministeriją sprendimo, bet jam irgi atsisakyta jį duoti. Mag. Klugas po savo išvykimo dėl to skundėsi Dancigo ministerijos darbuotojais. Į tai atsakė mag. Joachimas Simonis, Šv. Kotrynos [bažnyčios] kunigas.

Dvidešimt antras skyrius

Kaip bažnytiniai reikalai klostėsi Braunsberge ir apskritai Varmėje

Turinys

1. Iš pradžių slapta liuteronybė Braunsberge. 2. Pirmasis liuteronų pamokslininkas Braunsberge. 3. Vyskupas Mauritijus Ferberis duoda atkirtį liuteronybei, jo ediktas. 4. Braunsbergiečių nepaklusnumas. 5. Georgo Rabo kėslai, rezgami prieš katalikus. 6. Braunsbergiečiai keliais eina prie kryžiaus. 7. Tyrimas dėl įvykdytų išpuolių. 8. Braunsbergiečiai įgyja malonę. 9. Stanislovas Hozijus negali pakęsti liuteronų Braunsberge. 10. Jo pastangos dėl religijos Braunsberge. 11. Braunsberge įkuria jėzuitų kolegiją. Jos padėtis Švedijos karo metu. 12. Jėzuitai įsikuria Rešlyje.

§1. Kadangi Prūsiją užliejo liuteronybė ir Fabianas von Mercklichen Rade giminės, Luzijanų ponas, Varmės vyskupas, labai linko prie liuteronybės, tai ir jo valdiniai Varmėje užsidegė meile liuteronų tikėjimui. Tačiau braunsbergiečiai tam tikrą laiką to viešai nereiškė.

§2. Bet kai markgrafas Albrechtas apgaule užkariavo Braunsbergą ir jo gubernatoriumi paskyrė burggrafą Peterį von Dohną, tai šitas burggrafas iš vyskupo liuterono Georgo von Polentzo pasiprašė pamokslininko liuterono ir

[664] -ii *corr ex* -ium.

sehr beliebet und / sind viele durch denselben zum Lutherthumb gebracht worden. //

[374v] §3. Da aber nach Absterben Fabiani Mauritius Ferber A[nn]o 1524 / Bischoff in Ermelandt worden, hatt er sofort ein Edict außgehen lassen / an alle Geistliche, vor die Lehr Lutheri sich zu hütten. Der Inhalt des Edicts / war dieser[665]: „1. Entbeut[666] er erstlich seinen Gruß. 2. setzet Er, er het-/te verhofft, es würde der Lutherische Glaube bald von sich selbst gefal-/len seyn, welches Er auch noch, daß es geschehen werde, verhoffet, weil / die Kirche auff einen festen Felsen gebaut. Der Lutherische[667] aber ⌈nicht / der mit[668] vielen Ihrthümern angefüllet ist. 3. Erzehlt er die Irthü-/mer und schleust, daß alle in alten Ketzern verdamte Irthümmer in die-/ser Sect zusammen geschlossen seyn. 4. erzehlet Er, daß dennoch ihrer / viel nicht allein Weltliche, sondern auch Geistliche, nicht allein gerings, / sondern auch hohes Standes Persohnen ⌈dieser Sect beypflichten[669] und alles, / was Lutherus sagt, vor[670] ein Evangelium halten. Und ob sie gleich des Lu-/theri Schrifften nicht gelesen, dennoch vor dieselbe in Krügen undt Bier-/häusern streiten und werden doch da durch nicht besser, sondern ärger. / 5[671]. Giebt er zuverstehen, daß dieses alles die Sünde der Christen / in die Kirche ge-führet[672]. 6[673]. ermahnet er alle und jede, ⌈seinem Bi-/schoffl[ichen] Ambte nach[674], und befiehlet ihnen, daß sie ⌈zu erst[675] Gott bitten / sollen, damit Er diese Ruthe von ihnen abwende. Hernach, daß er[676] / ihre Zuhörer von der Lutherischen Lehre abführen undt dieselbe heim-/lich oder offentlich zu predigen nicht zulassen, sondern vielmehr der / selben nach aller Mügligkeit steuren und wehren. Undt dagegen / in der Alten Catholischen Lehr und ⌈Glauben auch[677] gebrauchen ver-/harren sollen. 7[678]. Dreuet er denen, die sich demselben Mandat / wiedersetzen würden, mit der Excommunication; ja er excommu-/niciret und verfluchet sie schon in diesem Edicte. 8. befiehlet[679], daß / dieses Edict offt abegeschrieben und von einer zur andern Plebaney / geschickt werde, biß es wieder nach Heilsberg komme[tt(180)].“ /

§4. Dieses Edict wolte bey den Lutheranern in Braunsberg / nicht viel verschlagen, Sie denegirten immerhin dem Catholischen / Priester seine Besoldung undt wandeten sie dem Lutherischen Prediger / zu. Ja sie jugen

[tt(180)] Hartkn. l. c. lib. 6. c.1. p. m. 1039.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[665] *MSB in sin m.:* Hartk. p. 1039. [666] b *lit., corr. ex* h. [667] *MSB post h. v.* Glauben.

pristatė jį miestui, ir miestas jį labai pamilo, daugelis jo dėka buvo atversti į liuteronybę. //

[374v] §3. Bet kai, mirus Fabianui, Varmės vyskupu 1524 metais tapo Mauritijus Ferberis, jis tuoj visiems dvasininkams išleido ediktą saugotis Lutherio mokymo. Edikto turinys buvo šitoks: „1. Visų pirma jis siunčia savo sveikinimą. 2. Sako, tikėjęsis, kad liuteronų tikėjimas pats savaime išnyks, to jis ir dabar tikisi atsitiksiant, nes Bažnyčia pastatyta ant tvirtos uolos. O liuteronybė pripildyta tokios daugybės klaidų. 3. Suskaičiuoja šitas klaidas ir daro išvadą, kad šioje sektoje susikaupusios visos pasmerktos senųjų eretikų klaidos. 4. Jis pasakoja, kad vis dėlto daugelis asmenų, taip pat ir iš aukštojo luomo, šitai sektai pritaria ir viską, ką sako Lutheris, laiko Evangelija. Ir nors Lutherio raštų neskaitę, tačiau apie juos smuklėse ir aludėse diskutuoja, bet nuo to nesidaro geresni, o tik nedoresni. 5. Duoda suprasti, kad visa tai Bažnyčiai užtraukė krikščionių nuodėmės. 6. Graudena visus ir kiekvieną pagal savo kaip vyskupo (*MSB*: popiežiaus) pareigas ir jiems įsako pirmiausia prašyti Dievą, kad nuo jų nukreiptų šitą rykštę. Po to, kad atitrauktų savo klausytojus nuo Lutherio mokymo, liepia neleisti jo skelbti nei slaptai, nei viešai, o verčiau pagal visas galimybes jam trukdyti ir nuo jo gintis. Ir atvirkščiai – jie turį likti su senuoju katalikų mokymu ir tikėjimu, taip pat ir papročiais. 7. Tiems, kurie priešinsis šitam paliepimui, grasina ekskomunikacija; netgi ekskomunikuoja juos ir prakeikia jau šitame edikte. 8. Įsako, kad šitas ediktas būtų dažnai nurašinėjamas ir siuntinėjamas iš vienos klebonijos į kitą, kol vėl grįš į Heilsbergą[tt(180)].“

§4. Šitas ediktas liuteronams Braunsberge nepadarė didelio poveikio. Jie vis tiek iš katalikų kunigo atėmė algą ir atidavė ją liuteronų pamokslininkui. Jie net išvijo katalikų kunigą iš klebonijos. Vyskupas šitą dalyką apskundė

⌈...[668] *MSB:* mit so. ⌈...[669] *MSB:* gefunden worden, so dieser Secte anhangen. ⌈...[670] *MSB:* für. [671] *MSB:* Zum fünfften. [672] *MSB:* eingeführet. [673] *MSB:* Zum sechsten. ⌈...[674] *MSB:* nach seinem Bäbstlichen Ambte. ⌈...[675] *MSB:* erstlich. [676] *MSB:* Sie. ⌈...[677] *MSB abs.* [678] *MSB:* Zum siebenden. ⌈...[679] *MSB:* Zuletzt befiehlet er.

den Catholischen Priester auß dem Pfarhause. / Solches klagt der Bischoff dem König, darauff der Königl. Starost von / Preuck im Nahmen des Königs den Catholischen Pfarren ins Pfarr-/hauß einweisen muste. /

§5. Der Burgermeister aber Georg Rab hatt das Schloß von der / Pfarrey mit gewalt abschlagen lassen und die Pfarrey dem Lutherischen / Prediger wiederumb eingeräumet. Selbiger Rabe hatt alle ersinliche / spötterey mit dem Catholischen Glauben betrieben. Meß beym Bra-/uen spöttisch gehalten, dem Catholischen Pfarren allerhandt Schimpff / und Wiederwillen gemacht, auch da der Starost den Catholischen / Priester introduciret, hatt dieser Rabe überlaut geschryen: „Siehe / da den Wolff!" Dadurch ein Tumult entstanden, das kaum der / Starost entweichen können. Ob sie zwar vom Bischoff sindt er-/mahnet worden, hatts doch nichts geholffen, sind in ihrer obstina-/citäth verblieben. Daß Kirchen Geräthe auß der Münchs-Kirche hat / der Rath zu sich genommen und selbiges auffs Bischoffs [Begehr][680] [!] nicht wieder / geben wollen. //

[375r][681] §6. Da aber A[nn]o 1526 Sigismund[us] I. der König in Dantzig, der / wieder die Catholischen Religion verübte Excess so scharrf straffte[191], / wurde den Braunsberger bange, zumahlen da einige Commissarii / vom König nach Elbing geschickt, die ebenfalß diese Excesse unter-/suchen undt abstraffen sollen. In der Commission sind citiret wor-/den vom Königl. Fiscal folgende Personen: Georg Rab, Leonhard von / Rosen, Peter und Matthias Kirstein, Simon Ebert, Johannes Lütke, / Tobias und Matthias Winnepfenning, Matthaeus Schiff-teuffel, Jo-/hann Pfaff, Urban Poitke, Nicolaus undt Albert[us] Barbierer [!][682] [192], Hanns Engelbrecht, Lorentz Schonrade Stadtschreiber, / Andreas Höcher, Sebastianus Hütter, Peter Hoffman und Valtin / Bort. Alß die sich eingestelt, sind Sie vom Procuratore Fisci, / der oberzehlten Stück wegen beschuldiget undt angeklaget. Viel / haben sie geleugnet, viele, daß sie es haben thun müssen excusiret. / Haben aber umb Gnade gebethen und versprochen, ihrem Bischoff / treu undt hold zu seyn. Die Commissarii haben nur Zwey, / Urban Poitke und Lorentz Schönrad, einziehen lassen. Den andern / befohlen, daß Kirchen-Geräth, waß verhanden, so fort wieder / zugeben, waß nicht da weren innerhalb Jahresfrist zu ersetzen, / auch zu inquiriren, wer den Tumult angericht. /

§7. Zu dieser Inquisition sind deputiret Matthias der Cu-/jawische undt Mauritius der Ermlandische Bischoff, und Ludwig / von Mortangen Elbin-

[680] *Ex MSB.* [681] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs R.

karaliui, ir tada karališkasis seniūnas von Preuckas karaliaus vardu katalikų kunigą turėjo įkurdinti klebonijoje.

§5. Tačiau burmistras Georgas Rabas jėga atskyrė pilį nuo parapijos ir parapiją vėl atidavė liuteronų pamokslininkui. Tas Rabe kaip įmanydamas šaipėsi iš katalikų tikėjimo. Šaipydamasis laikė mišias prie alaus daryklos, visaip keikė katalikų kunigą ir krėtė jam šunybes, o seniūnui įvedant katalikų kunigą, šitas Rabe užbliovė: „Žiūrėkit – vilkas!" Dėl to kilo toks sambrūzdis, kad seniūnas vos paspruko. Nors vyskupas juos graudeno, tačiau tai nieko nepadėjo, jie ir toliau buvo kietasprandžiai. Taryba konfiskavo bažnytinius reikmenis iš vienuolyno bažnyčios ir nenorėjo jų grąžinti vyskupui pareikalavus. //

[375r] §6. Tačiau kadangi 1526 metais karalius Žygimantas Senasis Dancige už išpuolius prieš katalikų religiją taip griežtai nubaudė[191], tai pabūgo ir braunsbergiečiai, tuo labiau, kad karalius keletą komisarų pasiuntė į Elbingą, kur jie turėjo ištirti bei nubausti ir už tuos išpuolius. Karališkojo prokuroro nurodymu į komisiją buvo iškviesti šie asmenys: Georgas Rabas, Leonhardas von Rosenas, Peteris ir Matthijas Kirsteinai, Simonas Ebertas, Johannas Lütke, Tobijas ir Matthijas Winnepfenningai, Matthaejus Schiffteuffelis, Johannas Pfaffas, Urbanas Poitke, Nicolajus ir Albertas Barbieriai (barzdaskučiai)[192], Hannsas Engelbrechtas, Lorentzas Schonrade, miesto raštininkas, Andrejas Höcheris, Sebastijanas Hütteris, Peteris Hoffmanas ir Valtinas Bortas. Kai jie prisistatė, prokuroras jiems pareiškė įtarimą ir apkaltino dėl minėtųjų reikmenų. Daugelis neigė, daugelis atsiprašinėjo, kad buvę priversti taip daryti. Tačiau prašė malonės žadėdami būti ištikimi ir klusnūs savo vyskupui. Komisarai uždarė tik du – Urbaną Poitkę ir Lorentzą Schönradą. Kitiems įsakė dar tebeturimus bažnyčios reikmenis grąžinti tuoj pat, o ko nebebuvo, tai kompensuoti per metus, taip pat ištirti, kas sukėlė sąmyšį.

§7. Šitai tardyti buvo įpareigoti Matthijas – Kujavijos vyskupas ir Mauritijus – Varmės vyskupas bei Ludwigas von Mortangenas, Elbingo kašte-

[682] *MSA post h. v. err.:* Hanns / Engebrecht.

gischer Castellan. Allein die Bürger handel-/ten so treulich bey dem Georg Rabe und dem Rath, daß sie ihn / und seine Compans nicht außgegeben, sondern lagen auff den Knien / und bathen umb Gnade. /

§8. Hiedurch sind die Commissarii erweicht worden, daß / sie den Bürgern durch deß Bischoffs Mauritii Cantzlern an-/deuten lassen, daß sie durch ihre Mißhandlungen in Leib undt / Lebensstraffe verfallen weren. Allein es wolte ihr Bischoff / in Absehung[683] ihrer grossen Demuth folgende Puncta zuhalten ihnen / anbefohlen haben: 1. Daß sie die alte Catholische Religion behal-/ten sollen, und wer solcheß nicht belieben wolte, solte innerhalb / 14 Tage die Stadt räumen. 2. Niemand sol sich unterstehen, einen / Prediger oder Pfarrern[684] ohne bewust und willen des Bischoffs an-/zunehmen. Wer hinführo würde daß Kirchen-Geräthe auß der / Kirchen nehmen, sol am Leben gestrafft werden[uu(181)]. /

§9. Nichts desto weniger, ob gleich diese Leute sich Catho-/lisch angestellet, blieben doch viel im hertzen den Lutherthumb / zugethan. Da aber Stanislaus Hosius Bischoff in Ermland wor-/den, wolte er durchauß keinen Lutheraner in seinem Dienst, / ja auch in seinem Land haben. Johan von Preuck, ein Preu-/ssischer von Adel, so in Braunsberg Starost war, muste, //
[375v] ungeacht einige Woiwoden, ja selbst der König vor Ihm intercedirte, / darumb daß er Lutherisch worden, vom Hoff und auß der Starostey. /

§10. Alß Er Anno 1564 vom Concilio zu Trient zurück käme, / kam er bald nach Braunsberg, ließ den Rath auß beyden Städ-/ten vor sich beruffen, stellte Ihnen vor, daß er eintzig in der / beschwerlichen Zeit zu reisen, dennoch hergekommen were, umb / allen Neuerungen in der Religion vorzukommen. Da nun je-/mand ein Scrupel hette, solte er Ihm vorbringen, Er wolte Ihm / selben benehmen. Die Neustädter erklärten sich sofort, sie wol-/ten bey den alten Catholischen Glauben, dabey ihre Vor-Eltern / gewesen, bleiben. Die Alt-städter bathen umb frist, daß sie / eintzelen bey ihrem Bischoff ihr Anliegen entdecken möchten; / welches er Ihnen zuließ. Da kamen erst der Burgermeister / und Vier Raths-herrn und bathen umb die Communion sub utraq[ue]. / Welches er Ihnen plat abschluge, informirte sie aber mit glimpff / und brauchte dabey witz und Ernst, damit bracht er so weit, daß / die 4 Raths-Herrn innerhalb 8 Tage unter einer gestalt com-/municirten; und so macht ers auch mit den andern, die Er durch / seine Geistlichen, auch

[uu(181)] Treter. in Vita Epis. Varm.
[Treter, Tomas, De episcopate et episcopis ecclesiae Varmiensis, Cracoviae, 1685.]

lionas. Tačiau miestiečiai taip ištikimai gynė Georgą Rabę ir tarybą, kad jo ir kompanionų neatidavė, o klūpėjo ant kelių prašydami malonės.

§8. Šitaip komisarai buvo tiek suminkštinti, kad miestiečiams per vyskupo Mauritijaus kanclerį davė suprasti, jog savo smurtavimu jie nusipelnė kūno ir mirties bausmių, tačiau jų vyskupas, atsižvelgdamas į didelį jų nusižeminimą, įsakė jiems laikytis tokių punktų: 1. Jie turi išlaikyti senąją katalikų religiją, o kam tai nepatinka, tas turi per 14 dienų išvykti iš miesto. 2. Niekas neturi išdrįsti priimti pamokslininko ar kunigo be vyskupo valios. Nuo šiol kas iš bažnyčios paims bažnytinius reikmenis, tas turi būti nubaustas mirtimi[uu(181)].

§9. Ir vis dėlto, nors šie žmonės apsimetė esą katalikai, jie širdyje linko į liuteronybę. Bet kai Stanislovas Hozijus tapo Varmės vyskupu, jis nenorėjo turėti visiškai nė vieno liuterono savo institucijoje ir net savo krašte. Johanas
[375v] von Preuckas, prūsų kilmingasis, buvęs Braunsbergo seniūnas, // vien todėl, kad buvo tapęs liuteronu, turėjo pasitraukti iš rūmų ir seniūno pareigų, nors jį užtarė keli vaivados ir net pats karalius.

§10. 1564 metais grįžęs iš Tridento susirinkimo, jis [Hozijus] netrukus atvyko į Braunsbergą, liepė sušaukti tarybą iš abiejų miestų ir pareiškė, jog nors sunkus laikas keliauti, tačiau jis atvykęs, kad užbėgtų už akių visoms religinėms naujovėms. Jeigu kas turįs abejonių, turįs jam pasisakyti, jis pats jas pašalinsiąs. Naujamiesčio gyventojai tuoj pareiškė norį išpažinti senąjį katalikų tikėjimą, kaip jų protėviai. Senamiesčio gyventojai prašė laiko, kad galėtų savo vyskupui atskirai išdėstyti savo reikalą, ir jis su tuo sutiko. Atėjo burmistras su keturiais tarybos nariais ir prašė komunijos dviem pavidalais. Jis tai paprasčiausiai atmetė, tačiau aiškino jiems pagarbiai, kalbėjo ir sąmojingai, ir visai rimtai ir šitaip pasiekė tiek daug, kad tie keturi tarybos nariai per 8 dienas priėmė komuniją vienu pavidalu. Ir šitaip jis elgėsi ir su kitais, kuriuos jis pats ir per savo dvasininkus tiek tvirtai įtikinėjo, kad jie

[683] *MSB:* Ansehung. [684] *MSB:* Pfarherrn.

selbst auffs treuste informirte, daß sie / sich alle der Catholischen Kirchen ergaben. Dieser Herr wolte / nicht haben, daß ein Lutheraner solte im Bistumb Adeliche / Gütter besietzen, entweder er muste Catholisch werden, oder in-/nerhalb Jahr und Tag wegzieh[en]. /

§11. A[nn]o 1565, den 30. Octob[ris] hatt der Bischoff Hosius / einen Provincial Synodum zu Heilsberg gehalten, da in / gegenwart des Nuncii Apostolici, Ioannis Francisci Commen-/doni, solche Pacta geschlossen, daß das Collegium solte 20 Per-/sohnen auß der Societäth Jesu und 24 Alumnos Seminarii / halten, welche auß dem Einkommen des Bischoffs und der / Thumherrn solten verpfleget werden. Doch mit der Condition, / da durch Donation daß Collegium einen Zusatz kriegte, so / viel nach proportion von den Güttern des Bistumbs dem Bistum anheim fallen solte[xx(182)]. Und ist ihnen die wüst ge-/lassene Kirche der Franciscaner mit Consens des Königs / und des Bischoffs eingegeben und mit der Zeit ein Collegi-/um gebauet worden. Diesem Collegio hatt die Königin auß / Schweden Catharina zehen Tausend Tahler legiret. Davor / sie einige Jahr einige Schweden darin gehalten und woll / unterhalten. Solches Collegium wurd vom Stiffter nach der / Zeit Collegium Hosianum genant. ⌈Welchem der Bischoff / Rudnicki auch viel zugewandt.[685] Alß A[nn]o 1627 die Schwe-/den in Preussen kamen, wurden
[376r] die Patres Jesuiten vertrieben, // das Collegium geplündert und der Schönen Bibliotheck, so nach / Upsal hin verschickt ward, beraubet worden[686]. Und haben ge-/dachte Patres exuliren müssen, biß A[nn]o 1629, da sie wieder in / Braunsberg eingebracht seyn undt geblieben biß 1657, da sie / von den Schweden wiederumb verjagt, aber nach gemachten / Friede A[nn]o 1660 wieder eingenommen worden. /

§12. Anno 1624 hatt Stephanus Sadorski, Königl. Secreta-/rius, ein wüstes Kloster Eremitar[um] Ordinis S. Augustini in / Ressel[687] vom Könige und Bischoff erhalten, worin er die P[atres] / Jesuitarum gesucht zu fundiren. Denenselben auch seine eigene / Gütter, die er in Ermlandt und in Preussen gehabt, legiret, / welches er A[nn]o 1626, den 28. Julii erneuert. Weil aber der / Schwedische Krieg A[nn]o 1627 einfiele, verzog sich die Sache biß / A[nn]o 1630. Da bemeldter Sadorski den Grund des bemeldten / Klosters außgenom[m]en, auch mit dem Bau so geeylet, daß / A[nn]o 1631 in der Kirchen die erste Messe gehalten worden. / Denen hatt er im selbigen Jahr

[xx(182)] Hartkn. 1. 6. p. 1050.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

visi atsidavė Katalikų bažnyčiai. Šitas ponas nenorėjo, kad liuteronas turėtų bajorų dvarų jo vyskupijoje, jis turėjo arba tapti kataliku, arba išvykti per metus ir vieną dieną.

§11. 1565 metų spalio 30 dieną vyskupas Hozijus sukvietė Heilsberge provincijos sinodą, ir čia, dalyvaujant apaštaliniam nuncijui Joannui Franciscui Commendoniui, buvo sudaryti tokie susitarimai: kolegija turės išlaikyti 20 asmenų iš Jėzaus draugijos ir 24 seminarijos alumnus, kurie turės būti aprūpinami iš vyskupo ir kapitulos narių pajamų. Tačiau su išlyga, kad per tai kolegija gaus tokį priedą, kuris bus proporcingas tam, kas teks vyskupijai iš vyskupijos dvarų[xx(182)]. Ir jiems, pritariant karaliui bei vyskupui, buvo perduota ištuštėjusi apleista pranciškonų bažnyčia, o ilgainiui pastatyta kolegija. Šitai kolegijai Švedijos karalienė Kotryna padovanojo dešimt tūkstančių talerių. Prieš tai ji ten laikė kelis švedus, juos gerai aprūpindama. Po kurio laiko šita kolegija buvo pavadinta jos įkūrėjo Hozijaus vardu. Vyskupas Rudnickis jai taip pat skyrė daug dėmesio. Kai 1627 metais švedai atėjo į Prūsiją, tėvai
[376r] jėzuitai buvo išvyti, // kolegija nusiaubta ir pagrobta graži biblioteka, kuri buvo išvežta į Upsalą. Ir tie tėvai turėjo gyventi tremtyje, kol 1629 metais vėl buvo grąžinti į Braunsbergą, pasiliko čia iki 1657 metų, kai vėl buvo švedų išvyti, bet po 1660 metais sudarytos taikos vėl priimti.

§12. 1624 metais Stephanas Sadorskis, karaliaus sekretorius, iš karaliaus ir vyskupo gavo apleistą Šv. Augustino ordino atsiskyrėlių vienuolyną Rešlyje, kuriame jis ketino įkurdinti jėzuitų tėvus. Jiems užrašė ir savo paties dvarus, turėtus Varmėje ir Prūsijoje. Tai atnaujino 1626 metų liepos 28 dieną. Bet kadangi 1627 metais užklupo Švedijos karas, tai tas reikalas užtruko iki 1630 metų. Šis Sadorskis iškasė minėto vienuolyno pamatus ir taip skubėjo statyti, kad 1631 metais bažnyčioje buvo laikytos pirmosios mišios. Tais pačiais metais jiems atidavė ir Šventaliepę – šitą dovanojimą patvirtino vyskupas.

⌈...[685] *MSB abs.* [686] *MSB abs.* [687] *MSB:* Rößel.

auch die H. Linde übergeben, / welche Donation der Bischoff confirmiret. Diesem Resseli-/schen Collegio hatt König Ioannes Casimirus vermittelst einer / Reichs Constitution A[nn]o 1661 Einhundert Tausendt Floren / vermacht. /

Daß 23ste Capittel

Waß im Culmischen Bistumb zun Zeiten des / Lutherthumbs in Kirchen Sachen vorgangen

Inhalt

1. Der Lutherische Glaub im Colmischen Land A[nn]o 1526. 2. Sigismun-/dus I. wehret dem Lutherthumb. 3. Sigismund[us] Augustus ist laulicht / in der Religion. 4. Daß Lutherthumb ist im Culmischen zugenom[m]en, / weil deutsche Prediger nicht daselbst sindt zubekom[m]en gewesen. / 5. Handel wegen der Land-schulen. 6. Culmische Städte erhalten / die Religions-Freyheit. 7. Wegen Mangel der Deutschen Prediger neh-/men die Graudentzer Lutherische deutsche Prediger an. 8. Die / Pfarrkirche in Graudentz wird Lutherisch. 9. Der Bischoff / von Culm erhält ein Theil von Pomesam. 10. Die Pfarr Kirche / wird den Lutheranern genommen. 11. Der Lutheraner Gravamina. / 12. Reformirte in Marienburg. / 13. Werden gedruckt. 14. / Streitt wegen der Stadt-Kühr[688]. 15. Waß darin verabscheidet. / 16. Die Lutheraner in Christburg werden gedruckt. 17. Ihr Zu-/standt zu Marienburg in den Schwedischen und Brandenburgischen / Kriegen. 18. Jesuiten in Marienburg. 19. In Graudentz. / 20. Churfürstl. Brandenburg[ische] Legaten disputiren dem Bischoff vom / Culm den Titul Episcopi Pomesaniensis. 21. Der Lutherischen / jetziger Zustand in Culm. //

[376v] §1. Ausser allem Zweiffel ist zu ziehen, daß nebst andern Preu-/ssischen Ländern auch das Culmische Landt bald nach entstandenem / Lutherthumb nicht nur den Geschmack von Lutheri Lehr, sondern auch / dero beliebung bekommen. Deswegen dann Sigismund[us] I. König in / Pohlen an die Preussisch Räthe A[nn]o 1526, den 10. Januar[is] geschrieben, / wie daß sich in dem Königl. Preussen sich[689] viele den Catholischen / opponirten, noch die Decimas abtrugen, welches Er den Grundsä-/tzen der Evangeli-

[688] *MSB err.:* Stadt Kirche.

Šitai Rešlio kolegijai karalius Jonas Kazimieras, pasiremdamas karalystės konstitucija, 1661 metais užrašė šimtą tūkstančių florinų.

Dvidešimt trečias skyrius

Kaip bažnytiniai reikalai liuteronybės laikais klostėsi Kulmo vyskupijoje

Turinys

1. Lutherio tikėjimas Kulme 1526 metais. 2. Žygimantas Senasis ginasi nuo liuteronybės. 3. Žygimantas Augustas religija nesidomi. 4. Liuteronybė Kulme sustiprėjo, kadangi ten buvo sunku rasti pamokslininkų vokiečių. 5. Ginčas dėl krašto mokyklų. 6. Kulmo miestai gauna religijos laisvę. 7. Dėl vokiečių pamokslininkų trūkumo Graudencas priima liuteronų pamokslininkus vokiečius. 8. Graudenco parapinė bažnyčia tampa liuteroniška. 9. Kulmo vyskupas gauna dalį Pamedės. 10. Parapinė bažnyčia atimama iš liuteronų. 11. Liuteronų skundai. 12. Reformatai Marienburge. 13. Reformatai Marienburge spaudžiami. 14. Ginčas dėl miesto valdymo. 15. Kas tuo klausimu nutarta. 16. Liuteronams daromas spaudimas Christburge. 17. Jų padėtis Marienburge per Švedijos ir Brandenburgo karus. 18. Jėzuitai Marienburge. 19. Graudence. 20. Brandenburgo kurfiursto legatai suteikia Kulmo vyskupui Pamedės vyskupo titulą. 21. Dabartinė liuteronų padėtis Kulme. //

[376v] §1. Be jokios abejonės, reikia manyti, kad, be kitų Prūsijos kraštų, ir Kulmo kraštas netrukus po liuteronybės atsiradimo patyrė ne tik Lutherio mokymo skonį, bet ir potraukį prie jo. Todėl Žygimantas Senasis, Lenkijos karalius, 1526 metų sausio 10 dieną rašė Prūsijos tarėjams, kad Karališkojoje Prūsijoje daugelis oponuoja katalikams, nemoka dešimtinių, ir tai jis

[689] *MSB abs.*

schen, dadurch so viel Tumult erreget worden, / zuschreibet[yy(183)]. Doch ist solches nicht nur in den Königlichen, / sondern auch Bischofflichen Städten befunden worden, daß viel / dem Lutherthumb zugethan und allerhandt Lerm gemacht haben. /

§2. Anfänglich haben die Lutheraner in diesem Bisthumb kei-/ne Kirchen gehabt und hatt auch der König Sigismundus I. dem / Lutherthumb geweh-ret. Wie dann A[nn]o 1520 befohlen worden, / keine Lutherische Bücher ins Landt zu bringen. Noch weniger selbige feil zu halten; zum wenigsten solche zu drucken oder / drucken zu lassen[zz(184)]. Also daß sie nichts von den Kirchen Cere-/monien haben verendern können, so gar, daß alß A[nn]o 1550 Sta-/nislaus Hosius Bischoff in Culm worden, er nichts im Bistumb / ausser dem, waß in Thorn gewesen, verendert gefunden. /

§3. Da aber Sigismund[us] Augustus König worden, gerieth / es, weil er in der Catholischen Religion fast laulicht war, in ei-/nem andern Standt, daß viele Regis ac Exemplum der Ca-/tholische Glaube kein Ernst seyn liessen. Undt viele zum Luther-/thumb zu eileten. /

§4. Hartknoch[a(185)] zeuget, daß der Mangel der Deutschen / Catholischen Geistlichen Ursach hiezu gewesen, also daß man / hatt müssen auch Luthe-raner nehmen, nur daß sie haben / deutsch predigen können. Und daß siehet man auch auß / den Actis Thorunensib[us] und Elbingensib[us], da sich die Leute / beklaget, daß man ihnen Leute auffgestelt, die sie nicht haben / vernehmen können. Darauff die Bischoff zu der Zeit hatten / Acht haben sollen, umb so viel mehr, weil ein Groß theil die deut-/sche Sprache, darin D. Luther zur seiner Zeit vor andern excelliret / hatt, geholffen hatt, daß seine Lehr unter den Grossen undt / Gemeinen Leuten so einen geschwinden fortgang genommen. / Solche Mangel der Deutschen Priester hatt die von der Religion / wanckende Städte vermögen allerhandt, auch von andern Or-/ten verjagte und verlauffene Leute anzunehmen. //

yy(183) Jacobus Prilusius in Statu Regni Polon. lib.[*! scr. err.:* tit.] 5. c. 3. fol. 783. Atq[ue] hae sunt rationes, q[uae] nunc / Orbem terrarum seditionib[us], tumultib[us], periuriis et Sacrilegiis implent. Gravi igitur et mole-/stissimo animo ferimus, quod adversus Decretum nostrum, tales literas, talib[us] impiis dogmatib[us] / consutas miseritis, quae non solum indigna sunt auribus nostris, et ab universa Catholica / Ecclesia sunt damnata, sed etiam a nobis et aliis Christianis Principibus publicis edictis / vetita. etc. etc. *:/:* Jacobas Prilusi-jus (Przyluski), *Lenkijos Karalystės padėtyje*, 5 kn., 3 sk., 783 lap.: Ir šios yra priežastys, kurios dabar Pasaulį riaušėmis, maištais, priesaikų laužymais ir šventvagystėmis pripildo. Taigi sunkiai ir labai prislėgta siela pakeliame, kad priešiškai mūsų Dekretui pasiuntėte tokį laišką, susiūtą tokiomis bedieviškomis dogmomis, kurios ne tik yra nevertos mūsų ausų ir

aiškino[y(183)] evangelikų nuostatomis, dėl kurių sukeltas toks didelis sąmyšis. Tačiau tokia padėtis buvo ne tik karališkuosiuose, bet ir vyskupo miestuose, mat daugelis buvo palankūs liuteronybei ir kėlė visokį triukšmą.

§2. Iš pradžių liuteronai šioje vyskupijoje neturėjo bažnyčių ir karalius Žygimantas Senasis priešinosi liuteronybei. 1520 metais buvo įsakyta į šalį neįvežti jokių liuteroniškų knygų, tuo labiau jų pardavinėti, o labiausiai – jų nespausdinti ir neduoti kitiems jų spausdinti[zz(184)]. Taigi Bažnyčios apeigos nė kiek negalėjo pasikeisti, netgi tiek, kad kai 1550 metais Stanislovas Hozijus tapo Kulmo vyskupu, jis vyskupijoje nerado nieko pakeista, kaip buvo Torne.

§3. Bet kai karaliumi tapo Žygimantas Augustas, kuris katalikų religijai buvo beveik visiškai abejingas, padėtis pasikeitė tiek, kad daugelis karaliaus pavyzdžiu neleido rimtai traktuoti katalikų tikėjimo. Ir daug kas nuskubėjo pas liuteronus.

§4. Hartknochas[a(185)] liudija, kad katalikų dvasininkų vokiečių trūkumas buvo ta priežastis, dėl kurios reikėjo imti ir liuteronus, kad tik jie galėtų pamokslauti vokiškai. Tai matyti ir iš Torno bei Elbingo aktų, kur žmonės skundžiasi, kad jiems atsiunčiami tokie žmonės, kurių jie negali suprasti. Į tai vyskupai tuo metu turėjo atkreipti dėmesį, mat vokiečių kalba, kuria dr. Lutheris kadaise išsiskyrė iš kitų, daugiausia prisidėjo prie to, kad jo mokymas taip smarkiai plito tarp didžiūnų ir paprastų žmonių. Kadangi trūko vokiečių, dėl religijos svyruojantys miestai buvo priversti priimti visokius, taip pat iš kitų vietų išvytus ar pabėgusius žmones. //

yra pasmerktos visos Katalikų bažnyčios, bet ir mūsų bei kitų krikščionių valdovų viešais ediktais uždraustos. Ir t. t., ir t. t.]. *(Išnaša tekste įrašyta vėliau ir pažymėta raide a :/: Die Fußnote ist in den Text später eingetragen und mit a vermerkt worden.)*

[Priluscius Jacobus, Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae, Cracoviae, 1553.]

zz(184) Acta publ. Regn[i].

[*possib.* Sigismundus I. Edictum contra Lutherum, Cracoviae, 1521; *possib. altern.* Acta S. R. M., [s. l.], 1614.]

a(185) Hartkn. l. c. c. 2.

[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[377r] §5. Solchen Mangel empfunden auch die Einwohner im Culmischen / Lande, zumahlen in der Land Schulen daselbst. Es hatt A[nn]o 1529 / der König Sigismund[us] I. ein scharff Edict an die Preussischen Stände / abgehen lassen, daß sie ihre Kinder nicht solten in frembde Örter, / zumahlen die mit der neuen Lehr Lutheri angegossen seyn, schi-/cken; damit sie nicht die irrige Lehr annehmen, noch künfftig ihrem / Vatterlandt Unheil ursachen möchten. Drumb die Landstände A[nn]o / 1540 eyfrig angehalten, daß die gar in höchsten Abnahmen gera-/thene Landtschul zu Culm möchte wieder recht eingerichtet undt / die dazu gehörigen Gütter ihr wieder zugewandt werden. Es / ging aber damit was schläffrig zu, bloß, daß einer Leonhardus / Niederhoff dazu 2000 Mr. geschenckt. Doch hatt die Stadt die / Schul ins Kloster verlegt A[nn]o 1552. Wozu A[nn]o 1554 der vom / Margg. Albrecht ⌈in Preussen[690] Hertzogen in Preussen auß Königs-/ berg vertriebene Professor Johannes Hoppius zum Rector angenom-/men wurde. Der Rahtt von Culm lest die Auffrichtung derer / vom Creutz-Orden durch Päpstliche Bullen privilegirte Schulen, / wie auch die dabey auffgerichtete Oeconomie, darin arme Kin-/der frey ohne Entgeldt woll verpfleget werden, durch 2 program-/mata publiciren. Alß aber der Bischoff Lubodzieski erfahren, / daß sie einen solchen Man, der auß einem Lutherischen Ort da-/hin gekom[m]en, zum Rector angenom[m]en hetten, wolt Er ihn nicht / leyden und setzt ihn ab. Deswegen der Wojwod Achatius von / Zehmen auff dem Landtag zu Graudentz mit dem Bischoff expostu-/lirete: die Stadt auch vor den Hoppio bath, da sie aber vom Bi-/schoff nichts gewieriges erhalten, hatt die Stadt in dieser Sachen / an den König appelliret. /

§6. Anno 1555 hatt die Ritterschafft im Culmischen Land / umb die Freyheit der Religion und umb die Schule angehalten. / Dem aber Stanisl[aus] Hosius der Bischoff ernstlich wiedersprochen. / Zumahl, wegen der Religions Freyheit. Waß aber, sagt er, die / Schule anlangt, thät die Landschafft löblich, daß sie davon / redeten. Allein daß Sie umb solche neue Praeceptores anhielten, / daß were nicht recht. Es stünde den Bischöffen zu, die Kirchen / und Schulen mit dienlichen Leuten zu versehen, welches er auch / thun wolte. Also muste dieser Hoppius nur weg. A[nn]o 1556 / hielte die Ritterschafft abermahl umb vorgedachte Sachen undt / umb die Schule an, aber ohne Frucht. Denn Hosius ihnen hierin / entgegen war, der vom Könige Sigismundo Augusto 1557 ein / Edictum außbrachte, daß niemand in der Religion

⌈...[690] *MSB abs.*

[377r] §5. Tokį trūkumą jautė ir Kulmo krašto gyventojai, tuo labiau krašto mokyklos. 1529 metais karalius Žygimantas Senasis atsiuntė Prūsijos luomams griežtą ediktą savo vaikų nesiųsti į svetimas vietas, tuo labiau į tokias, kurias užplūdęs Lutherio mokymas, kad jie nepersiimtų klaidingu mokymu, kuris ateityje jų tėvynei galėtų būti žalingas. 1540 metais luomai uoliai siekė, kad visiškai nuskurdusios Kulmo krašto mokyklos vėl būtų deramai įrengtos ir vėl būtų skiriami priderantys turtai. Bet tas reikalas vyko vangiai, tiktai toks Leonhardas Niederhoffas padovanojo 2000 markių. Tačiau 1552 metais miestas mokyklą perkėlė į vienuolyną. 1554 metais į ją rektoriumi buvo priimtas Prūsijos kunigaikščio Albrechto iš Karaliaučiaus išvytas profesorius Johannesas Hoppijus. Kulmo taryba paskelbė dvi programas, nurodančias atstatyti Kryžiaus ordino popiežių bulėmis privilegijuotas mokyklas, taip pat prie jų pastatytą ekonomiją, kurioje neturtingi vaikai buvo visiškai aprūpinami be mokesčio. Bet kai vyskupas Lubodzieskis sužinojo, kad jie rektoriumi priėmė tokį žmogų, kuris atvyko iš liuteroniškos vietovės, jis negalėjo jo pakęsti ir jį atleido. Dėl to vaivada Achatijus von Zehmenas Graudenco landtage užsipuolė vyskupą, miestas taip pat prašė Hoppijaus, bet kadangi iš vyskupo nebuvo gauta nieko apčiuopiamo, miestas šiuo reikalu kreipėsi į karalių.

§6. 1555 metais Kulmo krašto riterija pareikalavo religijos laisvės ir mokyklos. Tačiau tam griežtai prieštaravo vyskupas Stanislovas Hozijus. Ypač dėl religijos laisvės. Jis sakė, kad dėl mokyklos luomai elgiasi pagirtinai, jog apie tai kalba, o kad jie geidžia naujų vadovų, tai neva neteisėta. Bažnyčias ir mokyklas aprūpinti tinkamais žmonėmis esanti vyskupų pareiga – tai jis ir norįs daryti. Taigi šitas Hoppijus turėjo pasitraukti. 1556 metais riterija vėl prašė minėtų dalykų ir mokyklos, bet be rezultatų. Mat prieš tai buvo nusiteikęs Hozijus, kuris iš karaliaus Žygimanto Augusto 1557 metais išgavo

etwas zuen-/dern sich unterstehen solte. A[nn]o 1558 hatt die Ritterschafft undt / die kleinen Städte im Culmischen umb die Religions-Freyheit / und
[377v] umb die Schulen zu Culm abermahl angehalten, insonderheit, // daß die der Schulen entwandte Gütter Gogolai, Szerbernaki undt / die Mühle zu Waiszin mit den Pertinentiis ihr wieder zugestellet / werden möchten. A[nn]o 1563 wurdt zum Culm[ischen] Bischoff Stanisla[us] / von Silslaw [Żilslaw], der das Lutherthumb nicht sonderlich anfochte; und dahero / erhielten die kleinen Städte im Culmischen und anderswo ihre / Religions-Freyheit, doch die Bischofflichen Städte alß Löbaw, Culm, / Cavernick möchten solche nicht erhalten, weil hierin die Praelaten / ihnen entgegen waren. /

§7. Umb diese Zeit A[nn]o 1563 hatt die Stadt Graudentz den / anderweit abgesetzten Erhard Sperber vor einen Lutherischen Pre-/diger angenom[m]en. Weßwegen sich bemühet hatt der Damahlige / Burgermeister in Graudentz Christoff Naps, deßwegen der Bischoff / mit der Stadt expostuliret, die sich aber damit entschuldiget, daß / sonsten kein deutscher Prediger in der Stadt verhanden were. Wor-/auff die Pest in Graudentz eingefalln, deßwegen die noch übrigen / Catholischen Leute in Graudentz außgestorben und selbige mit Luthe-/rischen besetzt worden. Und darauff hatt auch die Stadt nebst an-/dern Städten im Culmischen ein Privilegium Religionis erhalten, doch / daß keine Reformirten, sondern nur Lutheraner darin solten gelit-/ten werden[b(186)]. /

§8. A[nn]o 1571. Nach dem Todte des Bischoffs von Culm, / des H[err]n von Silslau, wie auch des Königs Sigismundi Augusti im / Interregno, ist der damahlige Catholische Pfarrer in Graudentz Luthe-/risch worden und auff solche Art haben die Lutheraner in Graudentz, / welches auch in anderen Städten geschehen, sich der Pfarrkirchen / angemasset, da dann auch die Confoederation im Reich bey der / Wahl des Königs urgiret, daß die Dissidenten in Religione nicht / solten turbiret werden[193]. Dem aber der Bischoff hefftig wiedersprochen. /

§9. Alß A[nn]o 1577 Petrus Kostka von Stangenberg gestor-/ben, sind Polnische Bischöffe erwehlet, damit Sie das Lutherthumb / desto eyfriger dempffen möchten; undt wardt Petrus Tilicki Bi-/schoff in Culm[194]. Im

[b(186)] B. Morgenstern in lib. de Ecclesia.

[Morgenstern, Benedict, Tractatus de ecclesia Domini Iesu Christi vera et catholica et de Ecclesiis falsis h.e. papatu, ejus ortu et incrementis quaedam; [...]; item de Calvinistarum Waldensiumquae Ecclesiis et harum in religione Consensu, Sandomiriae in Polonia A. 1570 fabricato, Francofurti ad Moenum, 1598.]

ir paskelbė ediktą, kad religijos klausimais niekas nedrįstų ko nors keisti. 1558 metais riterija ir mažieji miestai Kulmo krašte reikalavo religijos laisvės
[377v] ir mokyklų Kulmo krašte, ypač // to, kad mokykloms vėl būtų priskirti iš jų atimti dvarai Gogolai, Šerbernaki ir Vaišino malūnas su priklausiniais. 1563 metais Kulmo vyskupu tapo Stanislovas von Silslawas [Żelislawski], kuris per daug nepuolė liuteronybės, ir todėl maži miestai Kulmo krašte ir kitur gavo religijos laisvę, tačiau vyskupo miestai, tokie kaip Lėbau, Kulmas, Kavernikas jos gauti negalėjo, nes čia tam priešinosi prelatai.

§7. Šiuo metu, 1563 metais, Graudenco miestas priėmė kitur atleistą Erhardą Sperberį liuteronų pamokslininku. Tuo rūpinosi tuometinis Graudenco burmistras Christoffas Napsas, todėl vyskupas užsipuolė miestą, bet miestas atsiprašinėjo, mat tuo metu mieste nebuvo nė vieno pamokslininko vokiečio. Po to į Graudencą įsisuko maras, nuo kurio išmirė dar likę katalikų žmonės, o juos pakeitė liuteronai. Ir tada taip pat ir šis miestas kartu su kitais Kulmo miestais gavo religijos laisvę, tačiau juose turėjo būti toleruojami tik liuteronai, o ne reformatai[b(186)].

§8. 1571 metai. Mirus Kulmo vyskupui, ponui von Silslavui [Żelislawskiui], taip pat karaliui Žygimantui Augustui, tarpuvaldžio laikotarpiu tuometinis katalikų kunigas Graudence tapo liuteronu ir tokiu būdu Graudenco liuteronai, kaip ir kituose miestuose, įsigeidė parapinės bažnyčios, nes ir konfederacija karalystėje per karaliaus rinkimus reikalavo, kad kitatikiai nebūtų diskriminuojami[193]. Tačiau tam smarkiai prieštaravo vyskupas.

§9. 1577 metais mirus Petrui Kostkai von Stangenbergui, buvo renkami vyskupai lenkai, kad kuo labiau būtų galima slopinti liuteronybę. Kulmo vyskupu tapo Petras Tilickis[194]. Tais pačiais metais įvyko Lenkijos Karalystės

selbigen Jahr wardt ein Synodus der Bi-/schöffe im Reich Pohlen gehalten, in welchem einmüttig dar-/auff gedrungen wardt, daß die zwe Bisthümer in Preussen, / Samlandt undt Pomesam mit Catholischen Bischöffen solten be-/setzt werden. Welches doch nicht erhalten worden. Jedoch ist / das Theil des Pomesanischen Bistumbs, die Woiwodschafft Ma-/rienburg und daß Werder dem Culmischen Bistumb incorpo-/riret und vom Pabst confirmiret worden; Undt dahero schrei-/ben die Episcopi Culmenses sich Episcopos Pomesaniae. Auß / diesen und andern Culmischen Orten wolte der Bischoff Ti-/licki die Lutheraner vertreiben, allein der König Stephan[us], der / keinen Gewissens-Zwang leyden wolte, wehrete solches[c(187)]. //

[378r] §10. Alß aber Sigismund[us] III. König worden, wurde die Sache / wieder die Lutheraner weit hefftiger getrieben und sind denen / Lutheranern mehrentheils die Pfarr-Kirchen im Culmischen genom-/men worden; und solches geschahe auch auffm Lande undt in Wer-/der. Doch daß Sie vor ihren Gottesdienst neue Kirchen ihnen / selbst bauen solten. Es fingen auch die Pfarrherrn[691] wegen der / entwandten Kirchen-Gütter den Process an. Die Städten sup-/plicirten an den König, hielten auch bey den Landtständen umb / Intercession an. Schrieben an die Landtage in Pohlen und bathen umb intercession beym Könige. Wiewol alles vergebens. /

§11. Nach dem Todte Tilicki ward Laurentius Gembicki / Bischoff, zu welcher Zeit viele von der Ritterschafft Catholisch worden. / Und haben auff den Landtägen wenig die Lutheraner außrich-/ten können. Einige von der Ritterschafft und Städten haben zwar / angehalten umb die bestättigung der Confoederation, und daß sie / wegen der Religion nicht so verfolget würden. Und daß die / Geistlichen Sachen nicht möchten per appellationem ad Nunciatu-/ram Apostolicam gedeyhen. Aber alles ohne Frucht. Alß sie aber / auff dem Reichstag A[nn]o 1601 solcheß beybrachten, hatt der Cantz-/ler befohlen, sie solten ihre gravamina auffsetzen, welches ge-/schahe, und bestunden ihre Gravamina hierin:[692] 1. Daß den / Städten wieder die Confoederation und ihre Religions Privile-/gia, auch wieder special-Transactiones[693] mit den Bischöffen / selbst, ihre Kirchen und iura Patronatus genommen werden. / 2. Daß einige[694] Kirchen ohn einiges Königliches Decret, nur / unter dem Vorwandt der appertinentiarum weggenommen / werden. 3. Weil

[c(187)] Joh. Laet[us] c. 35. Sect. 2. art. 2. p. 456.

[*possib.* Laetus, Johann, Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae [...], Leipzig, 1679; *fons* Jocher, II, 2203–2204.]

vyskupų sinodas, kuriame sutartinai siekta, kad į dvi Prūsijos vyskupijas – Sembą ir Pamedę – būtų paskirti vyskupai katalikai. Vis dėlto tai nebuvo įgyvendinta. Tačiau dalis Pamedės vyskupijos, Marienburgo vaivadija ir Verderis buvo įtraukti į Kulmo vyskupiją ir tai patvirtinta popiežiaus, todėl ir Kulmo vyskupai tapo Pamedės vyskupais. Vyskupas Tilickis norėjo iš šitų ir kitų Kulmo vietovių išvaryti liuteronus, tačiau karalius Steponas, nepakęsdamas sąžinės prievartos, tam pasipriešino[c(187)]. //

[378r] §10. Bet kai Zigmantas III [Vaza] tapo karaliumi, liuteronai pradėti pulti daug stipriau ir daug kur iš liuteronų Kulmo krašte buvo atimtos parapinės bažnyčios. Tai vyko ir kaimuose, ir Verderyje. Tačiau buvo tvirtinama, kad savo pamaldoms jie turį patys pasistatyti naujas bažnyčias. Taip pat ir kunigai pradėjo procesą dėl atimtų bažnytinių dvarų. Miestai kreipėsi į karalių, prašė luomų užtarimo. Rašė seimams Lenkijoje prašydami užtarti pas karalių. Bet viskas veltui.

§11. Po Tilickio mirties vyskupu tapo Laurentijus Gembickis, kurio laikais daug kas iš riterijos perėjo į katalikybę. Ir seimuose liuteronai mažai ką tegalėjo padaryti. Kai kas iš riterijos ir miestų reikalavo [Varšuvos] konfederacijos patvirtinimo ir nepersekioti jų dėl religijos. Be to, kad dvasiniai reikalai neklestėtų per apeliacijas apaštališkajai nunciatūrai. Bet viskas be rezultatų. Tačiau, kai jie iškėlė tai 1601 metų seime, kancleris jiems įsakė savo nusiskundimus surašyti. Tai ir buvo padaryta, o šitie nusiskundimai buvo tokie: 1. Nusižengiant konfederacijai ir jos religinei privilegijai, taip pat specialiems susitarimams su pačiais vyskupais, iš miestų atiminėjamos jų bažnyčios ir patronato teisės. 2. Kelios bažnyčios buvo atimtos be karaliaus dekreto, vien tik priklausinių pretekstu. 3. Kadangi kai kurios bažnyčios pastatytos ten, kur yra miesto vartai, ir į vartus galima patekti tik per bažnyčią, tai Romos katalikų kunigai nesitenkina tuo, kad turi bažnyčią, o pretenduoja

[691] *MSB:* Pfarrer. [692] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 1070.
[693] *MSB:* Tractationes. [694] *MSB:* etliche.

etzliche Kirchen auff den Stadt-Thören / gebauet sind, so daß man auff die Thöre nicht anders, alß / durch die Kirche kommen kan, da lassen sich die Römisch-Catho-/lischen Priester nicht begnügen, daß sie die Kirchen inne haben, / sondern sie begehren auch die Schlüssel von den Thören; wel-/ches wieder der Städte Gerechtigkeit laufft. 4. Sie lassen / sich auch nicht begnügen an den Stadt-Kirchen, sondern begeh-/ren auch die Kirchen auff den Güttern, so die Städte zu / Adelichem Recht besitzen, welches an dem Exempel derer / von Thorn zu sehen. 5. Sie begehren auch die Schulen, / alß wenn dieselbe zu den Kirchen gehöreten, da doch diesel-/be von den Städten mit grossen Unkosten erbauet und erhal-/ten werden müssen. 6. Die Administration der Kloster Güt-/ter zu S. Brigitten wird in Dantzig der Stadt-Obrigkeit wieder / die alten[695] Privilegia genommen. 7. Daß Kirchen Geräth ist / durch ein Königl. Decret den Geistlichen zu übergeben anbe-//
[378v] fohlen worden, so daß die Städte dieselbe nicht einmahl in ver-/wahrung haben solten. Welches sehr gefährlich ist. 8. Es werden auch / Gütter, die nie in der Städte Possession nimmer gewesen / sind, und welche ander Leute besitzen, von den Städten gefordert / unter dem praetext, daß sie zu der Kirchen gehören. 9. Sie ha-/ben auch an einen gewissen Ort einen Platz an der Stadt-Mau-/ren ohne irgendt einen Schein deß Rechtens begehret undt ihnen den-/selben durch eine Commission zu sprechen lassen. 10. Alle Contractus, / die man vormals mit den Bischöffen auff Königl. Bewilligung / geschlossen, wollen sie jetz umbwerffen. 11. Sie fordern Geldt / von den Kirchen-Vättern, welches sie vormals sollen eingenom-/men haben. 12. Sie forden solche offertoria, die auch von den / Römisch-Gesinten nicht anders alß auß Freygebigkeit gegeben / werden, von den Städten, alß wenn sie von Rechts-Wegen dazu / gehalten weren. 13. Sie begehren, daß die Salaria, so den Can-/toribus undt Organisten, da die Kirchen in der Evangelischen[696] Besitz / gewesen, gereichet worden, jetzund nach Abnehmung der Kir-/chen, Päbstl. Leuten soll gegeben werden. 14. Sie erhalten / viel Commissiones wieder der Lande Preussen Privilegia, die Kir-/chen-Gütter auffzusuchen, undt denen wird Macht gegeben, / daß sie sollen alle acta publica undt privilegia durchsuchen, ja / die Städte werden mit grossen Straffen bedräuet, daß sie die / selben außzugeben sollen schuldig seyn. 15. Die officiales[195] thun / Eingrieffe in der Städte Jurisdiction, und unter dem Praetext / der Ehesachen

[695] *MSB:* Stadt.

ir į vartų raktą, o tai pažeidžia miestų teises. 4. Jie nesitenkina ir miestų bažnyčiomis, o pretenduoja ir į dvarų bažnyčias, kurias miestai turi pagal bajoriškąją teisę, ir tai matyti iš Torno pavyzdžio. 5. Jie pretenduoja ir į mokyklas, tarytum jos priklausytų Bažnyčiai, o juk jas už didelius pinigus pastatė miestai, tad ir turi būti jų išlaikomos. 6. Šv. Brigitos vienuolyno dvarų administravimas Dancige atimamas iš miesto vadovybės pažeidžiant senąsias privilegijas. 7. Bažnytinius reikmenis karaliaus dekretu įsakyta
[378v] perduoti // dvasininkams, tad miestai negali jų netgi saugoti. O tai labai pavojinga. 8. Remiantis priklausymo Bažnyčiai pretekstu, iš miestų reikalaujama ir tokių dvarų, kurie niekada nebuvo miestų nuosavybė ir kuriuos turi kiti žmonės. 9. Vienoje vietoje visiškai be jokio teisinio pagrindo jie įsigeidė sklypo prie miesto sienos ir pasiekė, kad komisija jiems jį pripažintų. 10. Visus kontraktus, sudarytus anksčiau karaliaus pritarimu, dabar jie nori sužlugdyti. 11. Iš bažnyčios tėvų jie reikalauja pinigų, kuriuos anksčiau yra priėmę. 12. Iš miestų jie reikalauja suaukotų pinigų, kuriuos ir Romos tikėjimo žmonės aukoja tik iš dosnumo, – tarytum tai būtų prievolė. 13. Jie reikalauja, kad atlyginimai, kurie buvo mokami kantoriams ir vargonininkams, kai bažnyčios buvo evangelikų nuosavybė, dabar, perėmus bažnyčias, būtų atiduodami popiežiaus žmonėms. 14. Jie prisikuria komisijų, turinčių naikinti Prūsijos kraštų privilegijas, lankyti bažnytinius dvarus, ir suteikia joms galių, kad peržiūrėtų visus viešus aktus ir privilegijas, miestams net grasinama didelėmis bausmėmis, nes jie kalti už jų suteikimą. 15. Oficialai[195] kišasi į miestų jurisdikciją ir santuokų bylų pretekstu kriminalinei teisėtvarkai daro

[696] *MSB post h. v.:* ihrem.

thun sie den Criminal-Iudiciis grossen Schaden. / Dazu halten sie in ihren Häusern und Plebanien allerhandt Handt / Wercker, die sie von den Stadtbeschwerden befreyen, und thun also / den Städten grossen schaden. 16. Ob sie gleich sagen, daß sie / niemanden in der Bekäntnüß der Ewangelischen Religion / turbiren, dennoch gestatteten[697] sie nicht, daß nach Einnehmung / der alten Kirchen die Ewangelische ihnen neue Kirchen, die / ihnen doch vergont seyn, auffbauen solten. Ja sie lassen auch / nicht einmahl in Privat-Häusern die Ewangelische ihren Gott-/tes Dienst verrichten, und bringen deßwegen vom Könige / scharffe Mandata auß. 17. Im gegentheil zwingen sie die / Ewangelischen Leute, daß sie in die Bäpstliche Kirche un-/ter einer[698] gewissen Straffe gehen müssen. 18. In denen / Bäpstlichen Städten lassen sie keinen Ewangelischen zu den / Ehren-Aemptern kommen, ja sie wollen ihnen nicht einmahl / das Burgerrecht geben. 19. In denen eingenommenen Spi-/ttahlen stossen sie die Ewangelischen Leute, so die Religion //
[379r] nicht ändern wollen, hinauß. 20. Sie denegiren den Ewangeli-/schen die Begräbnüsse, ja sie haben an einem Ort einen Verstorbenen / außgegraben und wegwerffen lassen; welcher hernach von den / Hunden auffgefressen ist. 21. Die Ewangelischen Prediger wer-/den ans Hoffgericht geladen, daß sie daselbst Rechenschafft ihrer / Lehrer[699] geben sollen. 22. Die Ewangelischen werden auch zu Hau-/se und auff den Strassen von den Geistlichen selbst mit vielen / iniurien belegt. Es sey neulich ein Lutherischer Prediger in sei-/nem Hause von Gewaffneten[700] Leuten überfallen und übel tracti-/ret worden; undt wenn die Bürger nicht weren zugelassenen, / so wer er umbgebracht worden. 23. Den Kindern der Ewangeli-/scher Prediger wird die Succession strittig gemacht, alß wären / sie ex illegitimo thoro[701] nati. 24. Die Jesuiten schleichen auch in die / Städte ein, alß in Thorn, aber die Städtschen haben deßwegen / kein Verabscheidung erhalten; die Werderischen haben noch dieses / beygefüget, daß man Ihnen auch Ewangelische Prediger zu halten / verbeut. /

§12. Umb diese Zeit, nemblich A[nn]o 1603, haben die Reformir-/ten sich in Marienburg machtig finden lassen, die man[702] zu der Zeit / Philippisten genandt. Zwar waren schon in Marienburg A[nn]o 1570 Re-/formirte Prediger, nemblich: Antonius Bodenstein, auff den gefolget: / Georg Fischer, nach welchem Hieronym[us] Helwig und andre. Allein / nun sind sie mächtig

[697] *Corr. ex* gestalleten. [698] *MSB abs.* [699] *MSB:* Lehre.

didelę žalą. O savo namuose ir klebonijose išlaiko visokius amatininkus, laisvus nuo mokesčių miestui, ir daro didelę žalą miestams. 16. Nors greiti pasakyti, kad jie niekam netrukdo išpažinti evangelikų religiją, tačiau, atėmus senąsias bažnyčias, evangelikams neleidžia pasistatyti naujų bažnyčių, o tai jiems juk neuždrausta. Jie net privačiuose namuose neleidžia atlikinėti evangeliškų pamaldų ir dėl to išleidžia griežtus karaliaus mandatus. 17. Ir atvirkščiai – verčia evangelikus lankyti popiežiškas bažnyčias grasindami tam tikra bauda. 18. Popiežiškuose miestuose jie jokiam evangelikui neleidžia eiti aukštų pareigų, net nenori jiems duoti miestiečių teisių. 19. Iš užimtų
[379r] špitolių jie išstumia evangelikus, kurie nenori keisti religijos. // 20. Jie atsisako laidoti evangelikus, vienoje vietovėje jie liepė iškasti mirusįjį ir jį išmesti; po to jį surijo šunys. 21. Evangelikų pamokslininkai iškviečiami į rūmų teismą duoti ataskaitos apie savo mokymą. 22. Evangelikai namuose ir gatvėse visaip įžeidinėjami net pačių dvasininkų. Neseniai vienas liuteronų pamokslininkas savo namuose buvo užpultas ginkluotų žmonių ir patyrė didelį smurtą; ir jeigu miestiečiai nebūtų įsikišę, jis būtų buvęs nužudytas. 23. Ginčijama evangelikų vaikų [teisė] paveldėti, lyg jie būtų gimę iš neteisėtos santuokos. 24. Jėzuitai braunasi ir į miestus, antai į Torną, bet miestiečiai dėl to negavo jokio sprendimo; verderiečiai dar pridūrė, kad jiems draudžiama turėti pamokslininkų evangelikų.

§12. Šiuo laiku, būtent 1603 metais, reformatus Marienburge randame įsigalėjusius, tuo metu jie vadinti filipistais. Tiesa, Marienburge jau 1570 metais buvo reformatų pamokslininkų, būtent: Antonijus Bodensteinas, po jo buvo Georgas Fischeris, po jo – Hieronymas Helwigas ir kiti. Tačiau jie tiek

[700] *MSB:* gewapneten. [701] h *scr. supra lin.* [702] *MSB post h. v.:* hie.

worden, so daß kein Lutheraner weder im / Rath, Schöppenstuhl, noch in die dritte Ordnung genommen worden[196]. / Man fing schon an, offentlich wieder die Lutheraner zu predigen undt / sie zu verdammen. Insonderheit war einer, Joachim Wendlandt, / der fing an zu reformiren; predigte wieder die Mündliche Niesung[703] / des H. Abendtmahls; führete den Lobwasser[197] und daß Brodt-bre-/chen ein: darüber die Gemeine sehr schwierig[704] worden. Und es / dahin brachten, daß Wendlandt fort muste, aber der Rath gab ihm / ein Nachdencklich Testimonium, darin sie bezeugeten, daß sie Ihn / gerne länger behalten hätten, allein propter furorem plebis hetten / sie Ihn erlassen müssen. Die Collegae an der Schule machten / Ihm Carmina propemptica[705], und unbilligten das Unwesen[706] der / Gemeine. Welche Carmina sampt der Predigt, die Er wieder die / Lutherische Lehre vom H. Abendmahl gehalten, gedruckt undt / sein Thun gerechtfertiget worden. Der Rath klagte hierauff / über die Gemeine. Die Grossen Städte interponirten sich. Weil / aber der Magistrat in Marienburg eyfrig[707] auffs[708] Brodt-brechen bestundt, / zergieng die Friedens-Handlung. /

§13. Darauff kam es zur Commission. Die Commissarii waren[709] Sta-/ nislaus Dzialinski, Castellan[us] Elbingens[is], Georgius Balinski, Landt-/ [379v] Richter zu Marienburg. Andreas Bedlinski undt Jacob[us] Balinski // sprachen folgendes Decret wieder die Reformirten[710]: „Nos inhaerendo[711] / Commissioni S[acrae] R[egiae] Maiestatis, qui, ut Rex Catholic[us] optaret, ut una eademq[ue] / Religio Catholica toto suo regno servaretur, Communiq[ue] paci ac tranquilli-/tati quam optime consuleretur, eo quoq[ue] animadverso ac considerato, quod / *Augustanae Confessionis* Religio, quae unica post Catholicam Religionem in qui-/busdam Prussiae Civitatibus, ita quoq[ue] Mariaeburgi permissa ac tolerata fuit, prout literis authenticis laudatissimis Regis Sigismundi Augusti Lublini / A[nn]o 1569 super ea re concessis, tum etiam literis specialibus Serenissimi Re-/gis Stephani in A[nn]o 1576 datis ac typis, Germanico idiomate expressis, / Coram Nobis demonstratum est. Similiter quoq[ue] in Ducatu Prussiae, quamvis / sub feudatario Principe, sola tantum Religio Catholica et *Augustana Confessio* / permissa, prout ex Pactis conventis constat, nullaq[ue] alia Religio praeter / Augustanam suis metis ac circulis circumscripta sub gravibus poenis ac mul-/ctis colitur ac [!][712] admitittur. Quibus demonstrationibus ac rationib[us] adduc-/ti decernimus per

[703] *MSB:* Nüßung. [704] *MSB:* schwürig. [705] *Corr. ex* properaptica; *MSB:* propemtica. [706] *MSB:* Wesen. [707] *MSB:* eyfrigst. [708] *Scr. al. m. supra lin.*

įsigalėjo, kad nė vienas liuteronas nebuvo priimamas nei į tarybą, nei į tarėjus teisme, nei į trečią rangą[196]. Jau pradėta prieš liuteronus viešai pamokslauti ir juos prakeikti. Itin reiškėsi toks Joachimas Wendlandtas, ėmęsis reformų: pamokslavo prieš Šv. Vakarienės priėmimą burna, įvedė Lobwasserį[197] ir duonos laužymą – dėl to bendruomenė labai pasipiktino. Ir pasiekė tiek, kad Wendlandtas turėjo išvykti, bet taryba jam išdavė mįslingą pažymą, kurioje liudijama, kad jie mielai jį būtų ir toliau laikę, tačiau dėl liaudies neapykantos ji turėjusi jį atleisti. Kolegos mokykloje jam sukūrė išlydimąsias eiles [Carmina propemptica] ir nepritarė bendruomenės rodytam netaktui. Šitos eilės kartu su pamokslu, kurį jis pasakė apie Šv. Vakarienę prieštaraudamas liuteronų mokymui, buvo išspausdintos ir jo veikla pateisinta. Taryba po to apkaltino bendruomenę. Įsikišo didieji miestai. Tačiau kadangi Marienburgo magistratas uoliai gynė duonos laužymą, taikos derybos sužlugo.

§13. Tada prieita iki komisijos. Komisarai buvo Stanislavas Dzialinskis, Elbingo kaštelionas Georgijus Balinskis, krašto teisėjas Marienburge. [379v] Andrejas Bedlinskis ir Jacobas Balinskis // pagarsino šitokį dekretą prieš reformatus: „Mes, uoliai laikydamiesi Šventosios Karališkosios Didenybės įgaliojimo, [valdovo] kuris, kaip karalius katalikas, pageidautų, kad visoje Jo karalystėje būtų išlaikyta viena katalikų religija ir kad kuo geriausiai būtų rūpinamasi bendra taika bei ramybe, taip pat atkreipę dėmesį ir apsvarstę tai, kad *Augsburgo tikėjimo išpažinimo* religija, kuri vienintelė po katalikų religijos kai kuriuose Prūsijos miestuose, taip pat Marienburge, buvo leista ir toleruota, kaip [tai] Mūsų akivaizdoje buvo pademonstruota autentiškais, didžiai šlovingais Žygimanto Augusto raštais, 1569 metais dėl to reikalo suteiktais, be to, taip pat 1576 metais išplatintais ypatingais Šviesiausiojo Karaliaus Stepono raštais ir vokiečių kalba išspausdintais spaudiniais, [be to, žinodami, kad] panašiai ir Prūsijos Kunigaikštystėje, nors ir valdo vasalinis valdovas, tik viena katalikų religija ir *Augsburgo tikėjimo išpažinimas* yra leidžiami, kaip matyti iš patvirtintų sutarčių, ir jokia kita religija, išskyrus augsburgiškąją, griežtai apibrėžtą ir praktikuojamą tik jos bendruomenėse, grasinant sunkiomis bausmėmis ir baudomis, nėra puoselėjama ir nėra pri-

[709] *Scr. al. m. supra lin.* [710] *MSB in d. m.:* Hartknoch p. 1074. [711] *MSB:* inhaerentes [?]. [712] *Scr. err.:* ad.

p[rae]sentes, nullam aliam, quam Religionem Catholicam et / *Augustanam Confessionem*, cum eius veris descriptis ritib[us] ac ceremoniis Carolo V. / A[nn]o 1530 Augustae exhibitam, iuxta usum et consuetudinem ante hac in ea Civi-/tate usitatam, posse ac[713] debere coli, exerceri disseminari, tam in Civitate, quam / extra Civitatem sub poenis inferius expressis.“ /

§14. Davon der Rath in Marienburg an den Reichstag A[nn]o 1605 / appelliret, weil aber der Reichstag zerrissen wardt, alß ist in dieser / Sachen nichts gerichtet worden. Unter dessen gab es in Marienburg / allerhandt Streitt, insonderheit wegen der Stadt-Kühr; ob Man die / Reformirten solte in die Ehren-Ämpter köhren. /

§15. Deßwegen abermahl vom Könige nach Marienburg / Commissarii geschickt wurden, die diese Streitigkeit also decidiret[714]: / 1. Sol kein Calvinist in beruffung der Prediger sein Votum haben, / sondern es solte die Communitäth mit den Gewercken dieselbe vo-/ciren, und hernach solten mit der Zeit auch dieselben da zugezogen / werden, welche in folgenden Zeiten auß den Lutheranern in ge-/dachte Ordnungen würden gewehlet werden, biß[715] alle Persohnen / darinne ihre freye Stimme haben. 2. Hernach solte keine Succession / in höhere Ampter gelten, sondern es solten die Calvinisten, so zur / Zeit der Commission unter den dreyssig Männern waren, auch un-/ter denselben bleiben undt zu keinem Schöppen-Herrn[716] keine Raths-/herrn undt die Rathsherrn keine Burgermeister und kein Calvinscher / Burgermeister solte Praesident werden, sondern es solte ein jeder / unter den Calvinisten eben bey derselben Stelle, die er zur Zeit / der Commission, nembl[ich] A[nn]o 1603 gehabt, verbleiben. 3. An die Er-/ledigte Stellen aber solten Römische Catholische oder Lutherische / Leute erwehlet werden. 4. So solten die gedachten Häuser den / Augsburgischen Confessions-Verwandten gantz und mit allen atti-/nentien undt pertinentien zukommen. 5. Im übrigen solte die Exe-/cutio in allen Puncten nach dem Commissarial Decret geschehen. Der / Rath aber in Marienburg behielt ihren Reformirten Prediger Meer-/man; solches werte biß A[nn]o 1612, da dem Commissorial-Decret / in allem ein genügen geschehen. //

[713] *MSB:* et. [714] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 1076. [715] *MSB post h. v.:* endlich die Calvinisten würden aussterben, alsdenn solten in dem Magistrat.

imtina, tokių vaizdžių įrodymų ir priežasčių paskatinti nutariame, liudijant čia esantiems, kad jokia kita, išskyrus katalikų religiją ir *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, pristatytą Karoliui V Augsburge 1530 metais, su jo tikromis aprašytomis apeigomis ir ceremonijomis, remiantis patirtimi ir anksčiau praktikuotu tame mieste papročiu, negali ir neturi būti puoselėjama, praktikuojama, platinama nei mieste, nei už miesto, grasinant [už tai] toliau išdėstytomis bausmėmis.“

§14. Dėl to Marienburgo taryba 1605 kreipėsi į landtagą, bet kadangi landtagas buvo susiskaldęs, tai šiuo reikalu nieko nenusprendė. O tuo laiku Marienburge buvo visokių ginčų, ypač dėl rinkimų mieste – ar reformatai galėtų eiti garbingas tarnybas.

§15. Todėl karalius į Marienburgą dar kartą pasiuntė komisarus, kurie šituos ginčus išsprendė šitaip: 1. Joks kalvinistas neturi turėti balso renkant pamokslininkus, balsuoti turi bendruomenė su amatininkų cechų vadovais, o vėliau ilgainiui turėtų būti pritraukti ir tie, kurie iš liuteronų bus išrinkti į šiuos postus, kol [*MSB:* pagaliau išmirs visi kalvinistai ir tada magistrate] visi asmenys laisvai turės savo balsą. 2. Nuo šiol turėtų nebegalioti pakėlimo į aukštesnes pareigas procedūra ir kalvinistų, kurių komisijos metu buvo iki 30 vyrų, turėtų tiek ir likti, ir jie neturėtų būti [*MSB:* renkami tarėjais. Lygiai taip pat tarėjai neturėtų tapti] tarybos nariais, tarybos nariai – burmistrais, ir nė vienas burmistras kalvinistas neturėtų tapti prezidentu, taigi visi kalvinistai turi likti tose pačiose vietose, kurias jie turi komisijos metu, būtent 1603 metais. 3. O į laisvas vietas turi būti išrinkti Romos katalikai arba liuteronai. 4. Aptariami namai visiškai su viskuo ir visais priklausiniais turi atitekti priklausantiems Augsburgo konfesijai. 5. Savaime suprantama, visi punktai turi būti vykdomi pagal komisijos dekretą. Tačiau Marienburgo taryba tebelaikė savo pamokslininką reformatą Meermaną. Tai truko iki 1612 metų, kai pradėtas vykdyti visas komisijos dekretas. //

[716] *MSB post h. v.:* gewählet werden. Eben so solten auch die Schöppen Herrn.

[380r] §16. So wurden auch die Lutheraner in Christburg, Newteich und / in[717] andern Städten gedruckt, daß sie die Pfarrkirchen musten abstehen; auch ihnen viel Handel zukamen wegen der Protestantischen Religion. / Insonderheit erhielten die Catholischen ein Mandat vom Könige an den / Oeconomum [!][718] zu Marienburg, daß man denen Lutheranern keine Kir-/che, keine Schule, keinen Prediger ihres Glaubens zu halten verstat-/ten solte. So hatt auch der Bischoff Konopacki die Anitraliae vom / Culmischen Lande gefordert, welches seine Nachfolger prosequiret biß / auff den Schwedischen Krieg; in welcher Zeit die Lutheraner mehr / Freyheit und zum Theil die Lutheraner[719] die[720] Kirchen wieder bekamen. /

§17. Alß aber A[nn]o 1629, da der Stillstandt geschlossen, der / Churfürst Georg Wilhelm Marienburg einbekam, haben die Reformir-/ten wieder Lufft bekommen und sie so fort Reformirte Regiments-/Prediger dahin gesetzt. Hernach ist der zweyte beygefüget. Ja / gar ein Reformirt Consistorium eingesetzt; welchem aber die Luthe-/raner sich nicht untergeben wolten. /

§18. Alß aber der Churfürst Marienburg abtrat, kamen / die Jesuiten in Marienburg und Predigten in der Schloß-Kirchen; / denen frey gegeben wardt vor 30 000 Fl. Gütter zu kauffen. /

A[nn]o 1635 wardt daß Jungfrauen Kloster in Graudentz ge-/stifftet und ist zur selben Zeit ein Synod[us] zu Löbaw gehalten vom / Bischoff Dzialinski, welcher nachmals A[nn]o 1647 das Seminarium / Patrum Congregationis Missionis zu stifften angefangen[198]. Welches her-/nach A[nn]o 1678 der Bischoff Johannes Malachowski gebessert / und woll versehen hatt. Zu des Dzialinski Zeiten ist von Paulo / Dzialinski daß Kloster Fratrum Minorum S. Francisci zwischen / Bretchen und Cawernick gestifftet und außgebauet. /

§19. A[nn]o 1647 ist daß Collegium Jesuitarum zu Graudentz zu / stifften auff offentlichen Reichstag erhalten worden. Doch salvis / oneribus et proventibus [!][721] aliarum Ecclesiarum Parochialium. Hievon / aber wurden die Jesuiten in neulichen Schwedischen Kriege ver-/jagt, daneben auch die Catholischen von den Lutheranern hie, auch / anderswo sehr gedruckt. Welches sich aber mit dem Frieden / A[nn]o 1660 enderte. /

§20. A[nn]o 1670 wolten die Churfürstl. Legaten, H[err] von Ho-/verbeck und der H[err] von Ostaw, dem Culmischen Bischoff Andreae / Olszewski den Titul Episcopi Pomesaniensis disputiren. Allein dieser / treffliche Bi-

[717] *MSB abs.* [718] *Scr. err.:* Oecoconomum. [719] -eraner *scr. al. m.*

[380r] §16. Ir liuteronai Christburge, Noiteiche ir kituose miestuose buvo tiek spaudžiami, kad turėjo užleisti parapines bažnyčias; be to, irgi patyrė daug persekiojimų dėl protestantiškos religijos, juo labiau, kad katalikai gavo karaliaus mandatą eiti Marienburgo ekonomo pareigas, o liuteronams neleista turėti bažnyčios, mokyklos, jų tikėjimo pamokslininko. Štai ir vyskupas Konopackis iš Kulmo krašto reikalavo metinių įmokų, o jo įpėdiniai tai darė iki pat Švedijos karo; jo metu liuteronai gavo daugiau laisvės ir iš dalies atgavo bažnyčias.

§17. Bet kai 1629 metais, sudarius paliaubas, Marienburgą gavo kurfiurstas Jurgis Vilhelmas, reformatai vėl atsigavo ir tuoj pat ten paskyrė pamokslininką reformatą. Po to buvo paskirtas ir antras. Buvo net įsteigta reformatų konsistorija, bet liuteronai nenorėjo jai paklusti.

§18. Bet kai kurfiurstas Marienburgą atidavė, ten atvyko jėzuitai ir mišias laikė pilies bažnyčioje. Jiems buvo duota 30 000 florinų turtui pirkti.

1635 metais įkurtas Mergelių vienuolynas Graudence ir tuo pačiu metu Lėbau sukvietė sinodą vyskupas Dzialinskis, kuris vėliau pradėjo kurti Misionierių tėvų kongregacijos seminariją [Seminarium Patrum Congregationis Missionis][198]. Ją 1678 metais vyskupas Johannas Malachowskis išplėtė ir gerai aprūpino. Dzialinskio laikais Paulius Dzialinskis įkūrė ir išplėtė Mažųjų brolių pranciškonų vienuolyną tarp Bretcheno ir Kaverniko.

§19. 1647 metais seime viešai buvo gautas leidimas įkurti jėzuitų kolegiją Graudence, bet su sąlyga, kad būtų išlaikytos ir aprūpintos [ankstesnės] kitos parapinės bažnyčios. Tačiau iš čia jėzuitai per naujuosius švedų karus buvo išvyti. Be to, ir katalikai šen bei ten liuteronų buvo skriaudžiami. Tačiau tai pasikeitė sudarius 1660 metų taiką.

§20. 1670 metais kurfiursto legatai, ponas von Hoverbeckas ir ponas von Ostawas, Kulmo vyskupui Andrejui Olszewskiui norėjo siūlyti Pamedės vyskupo titulą. Tačiau šitas puikus vyskupas atkirto, kad [1] Pamedės vyskupija yra įtraukta į Kulmo vyskupiją. 2. Ir Kulmo vyskupas turįs žemės ir bažnyčių

[720] *Scr. al. m. supra lin.* [721] *Scr. err.:* proventuum; *MSB:* proventibus.

schoff remonstrirte, [1] daß das Pomesanische Bistumb dem / Colmischen incorporiret were. 2. So besesse auch der Culmische / Bischoff gewisse Lande und Kirchen in Pomesan. 3. Were er / Bischoff übers Marienburgische, welches vormahls ein Theil des Po-/mesanischen Bistumbs gewesen. 4. Hette der Churfürst ihn öffters / in Schreiben den Titul so gegeben und von Ihm Brieffe angenom-/men. Alß blieb es dabey. //

[380v] §21. Was nun aber im Culmischen Lande vor eine beschaffen-/heit habe mit den Protestantischen Religions-Verwandten undt de-/nen, die sich dazufinden, erhellet auß der Beschreibung des M. / Hartknochs[d(188)], der also hievon redet[722]: „Heutiges Tages ste-/hets[723] in dem Culmischen Bistumb mit der Lutherischen Religion nicht / allenthalben gleich. In dem grossen Werder haben die Röm. Catholi-/sche alle Pfarrkirchen ein, ob sie gleich auff dem Lande fast keine Zuhö-/rer haben; es sey dann, daß zur Zeit der Erndte auß Pohlen einige / Arbeits Leute dahin kommen, welches dann[724] jährlich geschiehet. / An eben denselben Ortern aber haben auch die Lutheraner ihr freyes / Exercitium Religionis, doch so, daß sie ihren Gottes-Dienst in einem / gewissen dazu gewidmeten Hause, oder auch in einem gewissen / Schoppen fast ungehindert verrichten. Denn ob Ihnen gleich der Got-/tes Dienst zu Ende des Vorigen und im Anfange des jetzigen / lauffenden Seculi, unter dem Könige Sigismundo III. zimlich gehem-/met worden. So hatt doch hernach der König Vladisla[us] IV. im / Jahr Christi 1633, den 24. Feb[ruarii] ein Privilegium Religionis libere / secundum Augustanam Confessionem exercendae gegeben, nach welcher / Zeit sie zimlich ruhig bey ihrer Religion verblieben. Gleicher ge-/stalt haben auch noch bey Marienburg auff der Höhe die Luthe-/raner an unterschiedlichen Orten ihr freyes Exercitium Religionis. / Zu Jondanken[725] haben auch die Reformirten unter dem Baron von / Guldenstern eine Kirche gehabt. Aber alß das Dorff in andre / Hände gerathen, ist die Kirche zwar von den Röm. Catholischen[726] / impediret, aber ⌈nichts, ob sie gleich armata manu geschehen, erhal-/ten[727]. Jetz aber, nach dem Todte des vorgenanten Barons Toch-/ter, hatt der Gottes-Dienst gar[728] auffgehöret, doch dergestalt, / daß die Kirche dem Röm. Catholischen noch nicht übergeben wor-/den. Was weiter geschehen wird, lehret die Zeit. In den / kleinen Städten des Culmischen Bistumbs, alß Newteich, / Stum, Graudentz, Straßburg, Marienburg, halten die Lu-/theraner ihren Gottes Dienst theils auff den Rathäusern, / theils auch

d(188) M. Hartknoch. l. 6. Hist. Eccl. c. 2. p. 1082. seqq.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

Pamedėje. 3. Jis esąs vyskupas Marienburgo apygardos, kuri anksčiau buvo Pamedės vyskupijos dalis. Kurfiurstas savo raštuose dažnai jam suteikdavęs tokį titulą ir iš jo gaudavęs laiškų. Taigi tai taip ir liko. //

[380v] §21. O kokia protestantų religijos išpažinėjų ir jiems prijaučiančių padėtis Kulme, paaiškėja iš mag. Hartknocho[d(188)] aprašymo – jis sako: „Šiuo metu Kulmo vyskupijoje liuteronų religijos padėtis ne visur vienoda. Didžiajame Verderyje Romos katalikai turi visas parapines bažnyčias, nors kaime jie beveik neturi klausytojų, nebent tiek, kad derliaus nuėmimo metu iš Lenkijos atvyksta darbininkų, ir taip būna kasmet. Tose pačiose vietovėse liuteronai turi religijos laisvę, bet tokią, kad savo pamaldas jie beveik netrukdomi laiko tam skirtame name arba ir daržinėje, nors praėjusio šimtmečio pabaigoje ir šito šimtmečio pradžioje, valdant karaliui Zigmantui III, pamaldos buvo smarkiai trukdomos. Tačiau vėliau karalius Vladislovas IV 1633 metų vasario 24 dieną suteikė privilegiją laisvai praktikuoti religiją pagal Augsburgo išpažinimą ir nuo tada savo religiją jie galėjo praktikuoti gana ramiai. Panašiai įvairiose vietose ir prie Marienburgo liuteronai laisvai praktikuoja savo religiją. Jondankene [*MSB*: Jordankene] taip pat ir reformatai, valdant baronui von Guldensternui, turėjo bažnyčią. Bet kai kaimas perėjo į kitas rankas, Romos katalikai bažnyčią uždarė, ir nors tai buvo padaryta ginkluota jėga, jie jos negavo. O dabar, mirus minėto bajoro dukteriai, visiškai nustota laikyti mišias, tačiau bažnyčia dar neperduota Romos katalikams. Kas bus toliau, parodys laikas. Kulmo krašto miesteliuose, tokiuose kaip Noiteichas, Štumas, Graudencas, Štrasburgas, Marienburgas, liuteronai laiko savo mišias iš dalies rotušėse, iš dalies tam skirtuose namuose. Marienburge jie turi ir

[722] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 1082. [723] *MSB:* siehets. [724] *MSB:* auch. [725] *MSB:* Jordancken. [726] *MSB post h. v.:* auch armata manu. ⌈...[727] *MSB:* vergebens. [728] *MSB:* gantz.

in gewissen dazu gewidmeten Häusern. Zu Mari-/enburg haben sie auch die Kirche S. Georgii ausserhalb der / Stadt, die Pfarrkirchen haben aber die Römisch-Catholischen / ein, ob sie gleich ausser dem gemeinen Volck wenig Bürger ihrer / Religion haben. Zu Neumarck an der Drebnitz, ob gleich viel, / ja auch wol die meisten Bürger Lutherisch sind, haben sie doch / kein Exercitium ihrer Religion. In Schönsee, Golub, Lessen, / Lautenberg sind wenig Lutheraner und haben auch kein Exer-/citium ihrer Religion daselbst. In den Bischöfflichen Städten / als Culm, Culmsee, Löbau, Cavernick, sind
[381r][729] gleichfalls fast // keine Ewangelische zu finden, nur daß dennoch zu Culm etzliche / noch zu unserer Zeit gewohnet. Auff dem Lande ist in dem Cul-/mischen Stifft, so alß es von dem Pomesanischen unterschieden / wird, keine Kirche, die da solte den Lutheranern zukommen, / ohn allein in dem Thornischen Gebiethe etliche derer we-/gen neulich viel Streitens gewesen. Es wohnen aber viel / Lutherische Leute hie und da auff dem Lande und insonderheit / in den Starosteyen Engelsburg, Reden und anderswo[730]. Dazu kom-/men auch die Holländer an der Weissel, auch in deß Culmi-/schen Bischoffs Gebiethe selbst. Es hatt auch zwischen Straß-/burg und Schönsee an der Landstrass zu Lipnica die Königliche / Schwedische Princessin Anna eine Kirche den herumb woh-/nenden Lutheranern zu gutt angefangen zu bauen; aber sie / ist nicht zu Ende gebracht, und es stehen heutiges Tages nur die / Mauren davon. Unter den Holländern an der Weissel sollen / auch etliche Mennonisten oder Wiedertäuffer seyn. In dem / Michelauer lande sind auch keine Lutherischen Kirchen zu finden, / sondern es sind die inwohner[731] daselbst Römisch-Catholisch, unter / der Ritterschafft im Culmischen Lande und dem gantzen Biß-/thum sind auch ihrer sehr wenig, die den Ewangelischen / Glauben annoch behalten." /

Daß 24ste Capittel

Waß in Thorn in Kirchen Sachen vorgelauffen

Inhalt

1. Lutheraner in Thorn A[nn]o 1520. 2. Mangel der Lutherischen / Prediger in Thorn. 3. Catholische Priester werden Lutherisch. 4. / Die Böhmischen Brüder kom[m]en in Thorn. 5. Hosii ankunfft in Thorn. / 6. Schwenckfeldianer in Thorn. 7. Erste Lutherische Predigt / daselbst, und werden die

[729] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs S.

Šv. Jurgio bažnyčią už miesto, tačiau parapines bažnyčias valdo Romos katalikai, nors, be paprastų žmonių, jie turi mažai šios religijos išpažinėjų miestiečių. Noimarke prie Drebnicos, nors daug, tikriausiai net dauguma miestiečių yra liuteronai, vis dėlto jie neturi religijos laisvės. Šionzėje, Golube, Lesene, Lautenberge liuteronų yra mažai, ir religinės laisvės jie čia neturi. Vyskupo miestuose, tokiuose kaip Kulmas, Kulmenzė, Lėbau, Kavernikas,
[381r] evangelikų taip pat beveik // nėra, tiktai Kulme mūsų laikais dar gyvena vienas kitas. Kulmo vyskupijos kaime, kitaip negu Pamedėje, nėra nė vienos bažnyčios, kuri priklausytų liuteronams, tačiau Torno srityje buvo keletas, dėl jų neseniai buvo daug ginčų. Tačiau kaime šen bei ten gyvena daug liuteronų, ypač Engelsburgo, Rėdeno ir kituose lenuose. Čia prisideda ir olandai prie Vyslos, taip pat ir pačioje Kulmo vyskupijoje. Taip pat tarp Štrasburgo ir Šionzės prie vieškelio į Lipnicą karališkoji švedų princesė Anna buvo pradėjusi statyti bažnyčią čia gyvenantiems liuteronams, bet ji nebuvo baigta ir šiandien stovi tik mūro sienos. Tarp olandų prie Vyslos yra ir menonitų, arba naujakrikštų. Michelavo krašte irgi nerandame liuteronų bažnyčių, o gyvena ten Romos katalikai, iš riterijos Kulmo krašte ir visoje vyskupijoje taip pat labai mažai tokių, kurie dar išpažįsta evangelikų tikėjimą."

Dvidešimt ketvirtas skyrius

Kaip bažnytiniai reikalai klostėsi Torne

Turinys

1. Liuteronai Torne 1520 metais. 2. Liuteronų pamokslininkų trūkumas Torne. 3. Katalikų kunigai tampa liuteronais. 4. Čekijos broliai atvyksta į Torną. 5. Hozijaus atvykimas į Torną. 6. Švenkfeldiečiai Torne. 7. Pirmieji

[730] *Al. m. corr. illect.* [731] *MSB:* Einwohner.

Kirchen mit Lutheranern besetzt. 8. Thorn / erhelt das Privilegium Religionis. 9. Die meisten Kirchen in / Thorn Lutherisch. 10. Bened[ictus] Morgenstern hendel und seine erste / Urlaubung. 11. S. Musaeus Pfarrer an der Marien und beym / Gymnasio Professor bestelt. 12. Die Philippisten und Reformirten / in Thorn. 13. Synodus zu Thorn wegen der Reformirten. / 14. König Protestiret wieder dessen Convent. 15. Bischoffs / von Cujavien Legaten. 16. Schluß des Reformirten Synodi. / 17. Der Thorner Prediger schreiben nicht dem Schluß des / Synodi unter. 18. Der Synodus erwecket haß bey
[381v] den / Catholischen Pohlen. 19. Auffnahm der Reformirten in // Thorn und die Abnahm. 20. Jesuiten in Thorn. 21. Die Jesui-/ter Schull. 22. Händel wegen der Translation der Jesuiten. / 23. Constitution deßwegen. 24. Streitt wegen der Pro-/cession. 25. Der Handel wegen der S. Jacobi Kirchen in Thorn. / 26. Daß Königl. Decret deßwegen. 27. Execution we-/gen Obigen Decreti. 28. Der Handel wegen einiger Kirchen / auff dem Lande, den Thornern zuständig. /

§1. Nach dem D. Luther seine Lehre in Sachsen angefangen, / hatt selbige sich gezogen ins Königl. Preussen und so auch in Thorn / ankommen, welches, wie es am Königlichen Hoffe kundt worden, / hatt so fort der König Sigismund[us] I. A[nn]o 1520 ein Edict außgegeben, / worden die Lutherische Bücher zu lesen verbothen worden[e(189)]. / Die Zahl der Lutheraner vermehrte sich in Thorn so hauffig, daß / da A[nn]o 1521 der Bäpstl. Legat B[ischoff] Zacharias auff S. Johannis / Kirchhoff ein Feuer machen und deß Bildnüß Lutheri sambt / dessen Bücher verbrennen lassen, hatt sich ein Tumult ereuget, / und haben die Bürger mit Steinen darauff geworffen, daß / das Bild des Luthers von einem Stein-wurff auß dem fe-/uer gefallen. Alß aber ein ander Bischoff das Bild wieder / ins Feur geworffen, haben die Bürger Stein auffgehoben undt / dahin geworffen, daß selbiger mit dem Pfarren entwei-/chen müssen. /

§2. Anno 1525 et [15]26 war die Zahl der Lutheraner weit / grösser, auch inclinirte der gantze Rath der Stadt nach dem Lu-/therthumb und mangelte es nur an Lutherischen Predigern, / in dero Mangel der Rath zu der Zeit die Catholischen / Prediger in denn Kirchen, da sie das Ius Patronatus hatten, / beruffen; deßwegen[732] die Lutheraner in die Catholischen / Kirchen

[e(189)] Andreas Lipski in Decadu Publ. Quaest. q. 8, 18, 32. p. 115.

[Lipski, Andreas, *q. ex multis ed.:* Decas quaestionum publicarum Regni, Cracoviae, 1616; Posnanie, 1626; Cracoviae, 1632; Opuscula tam ecclesiastici quam equestris ordinis, Gedani, 1646; 1647.]

liuteronų pamokslai ten, į bažnyčias skiriami liuteronai. 8. Tornas gauna religijos privilegiją. 9. Dauguma Torno bažnyčių – liuteroniškos. 10. Bened[icto] Morgensterno ginčas ir jo atleidimas. 11. Švč. Marijos bažnyčios klebonas S. Musaejus tampa gimnazijos profesoriumi. 12. Filipiečiai ir reformatai Torne. 13. Torno sinodas dėl reformatų. 14. Karalius protestuoja dėl konvento. 15. Kujavijos vyskupo legatai. 16. Reformatų sinodo pabaiga. 17. Torne pamokslininkai nepasirašo sinodo išvados. 18. Sinodas sukelia Lenkijos
[381v] katalikų neapykantą. 19. Reformatų Torne gausėjimas // ir mažėjimas. 20. Jėzuitai Torne. 21. Jėzuitų mokykla. 22. Ginčas dėl mokyklos perkėlimo. 23. Potvarkis dėl to. 24. Ginčas dėl procesijos. 25. Ginčas dėl Šv. Jokūbo bažnyčios Torne. 26. Karaliaus dekretas dėl to. 27. Šito dekreto vykdymas. 28. Ginčai dėl kelių kaimo bažnyčių, priklausančių torniečiams.

§1. Lutheriui pradėjus skleisti savo mokymą Saksonijoje, jis pasiekė Karališkąją Prūsiją ir taip atsirito iki Torno, o kai apie tai buvo sužinota karaliaus rūmuose, karalius Žygimantas Senasis tuoj pat 1520 metais išleido ediktą, kuriuo buvo uždrausta skaityti liuteroniškas knygas[e(189)]. Liuteronų Torne gausėjo taip sparčiai, kad 1521 metais popiežiaus legatas vyskupas Zacharijas Šv. Jono bažnyčios šventoriuje liepė užkurti laužą ir sudeginti Lutherio atvaizdą kartu su jo knygomis. Kilo sambrūzdis, žmonės apmėtė laužą akmenimis ir nuo vieno akmens Lutherio paveikslas išvirto iš ugnies. Tačiau kai kitas vyskupas paveikslą vėl įmetė į ugnį, žmonės ėmė akmenis ir pradėjo mėtyti į jį, taip kad tas su kunigu turėjo sprukti.

§2. 1525 ir 1526 metais liuteronų buvo smarkiai pagausėję, taip pat visa miesto taryba linko į liuteronybę, trūko tiktai pamokslininkų liuteronų, todėl tuo metu taryba į tas bažnyčias, kurių patronato teises ji turėjo, kvietė pamokslininkus katalikus. Tad liuteronai lankė katalikų bažnyčias, o kai

[f(190)] Hartknoch. Lib. 4. Ex Hist. Eccl. a pag. 867.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[732] *Post h. v. exc.* sich.

gingen, und da sie sich der Ceremonien gebrauchen / wolten, giengen sie in Fürstlichen Preussen. Man helt / davor, es soll dieß Lutherthumb dahero so zugenommen haben, / weil man die Stadt nicht mit gutten deutschen Priestern, / sondern nur mit Pohlen, die bey den Deutschen nicht sonderlich / galten und gar nicht angenehm waren[f(190)], versehen. /

§3. In Thoren waren kein andere Teutschen, alß Jacob / Schwart und Bartholomaeus der Minorit, die inclinirten endlich / auch zur Lutherischen Religion undt liessen almählich deutsche / und Polnische Lutherische Gesänge in ihren Kirchen singen. Da / wieder die andern Pohlen sehr murmelten und sie vor Bauren / und Ketzern hielten, auch die Bürger, die ihre Predigten / besuchten, schwere Buß aufferlegten. Da doch sonsten keine / ander deutsche Prediger vom Bischoff geschickt waren. //

[382r] §4. A[nn]o 1547 kamen die Böhmischen Brüder in Thorn an, die wil-/lig von den Bürgern angenommen[733] worden, allein Tiedemannus / Giese, der Bischoff von Culm, peitschte sie bald fort und musten / mit der Zeit auch der Eine von ihren da gelassenen Böhmischen / Prediger weichen[g(191)]. /

§5. A[nn]o 1549[734]. Wirdt Stanislaus Hosius Bischoff in Culm: / alß der nach Thorn kombt, wird bey seinem Eingang in der / Johanns-Kirchen eine Procession gehalten, da man in der Littanien / die *Invocationem Sanctorum* außließ und stracks anfieng „Propitius / esto.“, „Parce nobis Domine, in fine Completorii pro „Salve Regina“, sang / man „Salve Rex misericordiae“, pro „Ora pro nobis Sancta Dei geni-/trix“ sungen sie „Ora pro nobis Sancte Dei genite“. Die Knaben ga-/ben keine Reverentz dem Venerabili, so auff dem Altar stunde etc. etc. / Nach derer Endigung fragt er den Pfarren, wer diese Enderung / gemacht hette. Der Pfarrer weltzete die Ursach auff den Recto-/ ren, der Rector auff den Rath, der Rath wolte von nichts / wissen. Hosius remonstrirete dem Rector, wie solche endrungen / nicht zu billigen seyn, und wie auff solche art zu bethen „Ora / pro nobis Sancte Dei genite“ einen geschmack von Arianismo hette. / Er ging auffs Rathauß und sucht sie zu persuadiren, wiewol / ohn sondern effect. Doch wurd die Lytanie auff die alte Art / alß vor diesem „Sancta Maria, ora pro nobis“ gesungen. Folgends / tages, alß solches solte gesungen werden, blieb der Rector undt / Cantor

g(191) B. Morgenstern in libro de Eccles.
[Morgenstern, Benedict, Tractatus de ecclesia [...]. *Vide b(186).*]

norėjo [liuteroniškų apeigų], tai vyko į Kunigaikštiškąją Prūsiją. Manoma, kad šita liuteronybė tiek sustiprėjo todėl, kad miestas neturėjo gerų kunigų vokiečių, čia buvo tik lenkų, kuriuos vokiečiai ne itin gerbė ir kurie jiems buvo visiškai nemieli[f(190)].

§3. Torne nebuvo kitų vokiečių, tik Jacobas Schwartas ir Bartholomaejus, minoritas, ir jie galų gale taip pat palinko į liuteronų religiją bei pamažu į savo bažnyčias įsileido vokiškas ir lenkiškas liuteronų giesmes. Kiti lenkai prieš tai smarkiai murmėjo ir laikė juos valstiečiais ir eretikais, be to, tiems miestiečiams, kurie lankė jų pamokslus, skirdavo sunkias atgailos bausmes. Tačiau kitų pamokslininkų vokiečių vyskupas nebuvo atsiuntęs. //

[382r] §4. 1547 metais į Torną atvyko Čekų brolių, kuriuos miestiečiai mielai priėmė, tačiau Kulmo vyskupas Tiedemannas Giese juos tuoj išgrūdo, o ilgainiui turėjo pasitraukti ir vienas jų paliktas čekų pamokslininkas[g(191)].

§5. 1649 metais Kulmo vyskupu tapo Stanislovas Hozijus. Jam atvykus į Torną, Šv. Jono bažnyčioje per jo įvesdinimą surengta procesija, o giedant litaniją buvo praleistas *Kreipimasis į šventuosius [Invocatio Sanctorum]* ir tuoj pradėta „Būk gailestingas“, „Pasigailėk mūsų, Viešpatie“, vakarinių pamaldų pabaigoje vietoj „Sveika, Karaliene“ giedota „Sveikas, gailestingumo Karaliau“, vietoj „Melskis už mus, Šventoji Dievo Gimdytoja“ jie giedojo „Melskis už mus, Šventasis Dievo Gimdytini (Sūnau)“. Berniukai nenusilenkė Švenčiausiajam, pastatytam ant altoriaus, ir t. t., ir t. t. Pasibaigus jis paklausė kunigą, kas padarė šituos pakeitimus. Kunigas vertė kaltę rektoriui, rektorius – tarybai, o taryba nenorėjo nieko žinoti. Hozijus priekaištavo rektoriui, kad šitokie pakeitimai neleistini, o toks meldimasis „Melskis už mus, Šventasis Dievo Gimdytini (Sūnau)“ turįs arijonizmo prieskonį. Jis nuėjo į tarybą ir bandė ją perkalbėti, tačiau be didesnio atgarsio. Vis dėlto litanija pradėta giedoti jau senuoju būdu – „Šventoji Marija, melskis už mus“. O

[733] *MSB:* aufgenommen. [734] 5 *corr. ex.* 6.

auß. Darauff der Bischoff umb die Remotion des Rec-/toris ansuchen thut, so er doch nicht erhalten[h(192)]. /

§6. Zu dieser Zeit haben sich in Thorn auß Schlesien viel / Schwenckfeldianer eingefunden, die aber auch baldt weichen / müssen. /

§7. Anno 1552 sol der erste Luthersche Prediger Antonius / Bordenstein in Thorn kommen seyn, dem man aber zu der Zeit / kein Kirch eingereumt. Weil aber die Lutheraner sich in der / Stadt vermehrten, so gar daß der Rath Lutherisch worden, / haben sie bey abgang der Catholischen Priester in den Kirchen, / worüber sie das Ius Patronatus gehabt, Lutherische eingesetzt. / Wie sie dan durch Königl. Verabscheidung einen Lutherischen / Prediger bekommen[i(193)]. Und hatt man ex Actis Thorun[ensis], daß / A[nn]o 1554 an S. Johannis, S. Marien- undt S. Jacobs-Kirche sein / Lutherische Prediger gewesen. /

§8. Anno 1557 hat Thorn nebst den andern Preussischen / Städten daß Privilegium Religionis erhalten. Und da haben Joh[annes] / Strohbandt, damaliger Burggraff, und Jacob Hubner, Rathsherr / dahin getracht, die Kirche
[382v] zu S. Marien in ihre Handt zu // bekommen, welches ihnen auch angangen. Denn der letzte Münch / Lutherisch worden, der hatt ihn[735] stracks die Kirche sampt dem / Kloster übergeben, und, wie Trisnerus schreibet, in *Concione Funebri* / Strobands mit des Bischoffs eigener bewilligung, welchs her-/nach der Bischoff Lubodzieski nicht gestehen wollen, auch deß-/wegen mit der Stadt allerhandt Lermes auff ⌈denn Reichstagen[736] / angefangen, auch sie in den Ban gethan, davon Sie A[nn]o 1561 / auffm Landtag zu Marienburg absolviret worden. /

§9. Zu der Zeit hat der Rath die Macht bekommen, in den / Kirchen S. Johann, S. Marien, S. Jacob in der Neustadt, S. Ge-/org in der Vorstadt Lutherische Prediger zu haben. Doch daß in / der Kirche zu S. Johann auch ein Catholischer Pfarr, der da den Got-/tes Dienst verrichten solt, auch sein auffenthalt haben soll, gehal-/ten werden. Damalen ist die Communion sub utraq[ue] gehalten / und[737] außgespendet worden, und ist auch das Gymnasium zu S. Mari-/en auffgerichtet, auch die Schulen zu S. Johan und zu S. Jacob mit / Praeceptoren besetzt. /

h(192) Stanisla[us] Hosius Con ii Op. pag. 61.

[Hosius, Stanislaus, *possib., q. ex multis ed.*: Confessio fidei catholicae Christiana, Cracoviae 1553; Moguncia, 1557; Colonia 1573; Opera omnia t. 1–2, Colonia, 1584.]

kitą dieną, kai turėjo būti taip giedama, rektorius ir kantorius neatėjo. Tada vyskupas pareikalavo atleisti rektorių, tačiau negavo sutikimo[h(192)].

§6. Tuo metu į Torną iš Silezijos atvyko daug švenkfeldiečių, tačiau jie greit turėjo pasitraukti.

§7. 1552 metais į Torną neva atvyko pirmas pamokslininkas liuteronas Antonijus Bordensteinas, bet iš karto bažnyčios jis negavo. Vis dėlto kadangi liuteronų mieste daugėjo, net taryba pasidarė liuteroniška, tai katalikų kunigams mirus ar pasitraukus iš bažnyčių, kurių patronato teisę turėjo taryba, į jas buvo skiriami liuteronai. Karaliaus sprendimu jie gavo pamokslininką liuteroną[i(193)]. Ir iš Torno aktų matyti, kad 1554 metais Šv. Jono, Švč. Marijos ir Šv. Jokūbo bažnyčiose pamokslininkai buvo liuteronai.

§8. 1557 metais Tornas kartu su kitais Prūsijos miestais gavo religijos privilegiją. Ir čia buvęs burggrafas Joh. Strohbandtas, ir tarybos narys
[382v] Jacobas Hubneris siekė Švč. Marijos bažnyčią // perimti į savo rankas, ir tai jiems pavyko. Mat kai paskutinis vienuolis tapo liuteronu, jis nedelsdamas jiems perdavė bažnyčią kartu su vienuolynu ir, kaip rašo Trisneras Strobando *Laidotuvių pamoksle*, paties vyskupo pritarimu. Vėliau vyskupas Lubodzieskis nenorėjo šito pripažinti, taip pat dėl to seime ėmė kelti visokį triukšmą, ekskomunikavo juos, jų ekskomunikaciją 1561 metais panaikino Marienburgo landtagas.

§9. Tuo metu taryba gavo teisę į Šv. Jono, Švč. Marijos, Šv. Jokūbo bažnyčias naujamiestyje, į Šv. Jurgio bažnyčią priemiestyje skirti liuteronų pamokslininkus, bet kad Šv. Jono bažnyčioje būtų ir kunigas katalikas, kuris laikytų mišias ir gautų išlaikymą. Tuo metu komunija buvo suteikiama ir dalijama abiem pavidalais, o prie Švč. Marijos bažnyčios buvo įkurta gimnazija, į mokyklas prie Šv. Jono ir Šv. Jokūbo bažnyčių paskirti preceptoriai.

i(193) B. Morgenstern (l. c.)

[Morgenstern, Benedict, Tractatus de ecclesia [...]. *Vide b(186).*]

735 *MSB:* Ihnen. ⌈...736 *MSB:* dem Reichstage. 737 *In sin. m.:* Gymnasium auffgericht.

§10. Anno 1561 ist Benedict[us] Morgenstern Pfarrer zu S. / Marien worden, der mit den Römisch-Catholischen, Schwenck-/feldern und vornehmblich mit den Böhmischen Brüdern viel / streitt gehabt; diese fielen ihm schwer, undt accomodirten sich, und / wurden die meisten Lutherisch; allein die Böhmischen hielten / a part ihre Communion. Daher Benedict Morgenstern gelegenheit / nahm, mit dem Johanne Laurentio zu expostuliren. Der aber Ihm / anfänglich hoffnung machte, es wolten die Böhm-Brüder zu / den Lutheranern tretten, allein es waren worte und wolten / doch nicht, biß endtlich, alß Morgenstern ihre Ihrthümer klärlich / darzeigte, dadurch viele Lutherisch worden, auch ein Schisma un-/ter sie entstunt, dadurch die Böhmsche Brüder A[nn]o 1569 ihre Ge-/meine den Lutheranern übergaben. Daher die meisten Böhmi-/schen Brüder sich der Lutherischen Communion gebraucht. Einige / aber daran geblieben. Da wieder Morgenstern sehr hart ge-/prediget, und meinet Wengerscius[k(194)], daß damaln der Rath / zu Thorn den Morgenstern enturlaubet hette, so geschah Anno / 1567. Wozu auch viel geholffen der Unnütze Streit, so Morgen-/stern mit Francisco Burchardi, auch mit dem Juden, so ein / Medicus, auch mit einem Thorner nahmens Grunaw angefangen. /

§11. A[nn]o 1567 ist Simon Musaeus in des Benedict Morgensterns / Stele zu S. Marien kom[m]en, dem in seiner Vocation dieses einge-/bunden, daß er nebst der Schrifft Altes und Neuen Testaments / nach der *Ungeenderten Augsburgischen Confession* seine Zuhörer / lehren und keine Schrifft weder hie noch anderswo ohne Vorwis-/sen der Obrigkeit in den Druck geben solte. Zu der Zeit ist daß / Gymnasium zu Thorn erneuert, und sind 10 Professores dabey / bestelt gewesen. So ist auch durch beforderung des Raths H[err]n Ja-/cob Hubners die Druckerey bey dem Gymnasio angerichtet, die / ein groß theil Henrich Strohbandt Burgermeister verbessert. //

[383r] §12. In solchem Zustand der Religion wegen ist die Stadt Thorn / geblieben biß in die letzte Jahr des vorigen Seculi, da sich die Philip-/pisten, so zur Reformirten Religion sehr inclinirten, sich in Thorn vermeh-/ret, in dem nicht allein einige Lutherische Prediger laulechtig gewesen / in hemmung der Reformirten Religion, ja gar den Sendomirischen / Vertrag[199], der vor die Reformirten sehr favorabel fiel und dadurch viel / Lutherische Kirchen sindt reformiret worden, unterschrieben. Sondern / man befindet,

k(194) L. 3. c. 11.
[Vengerscius, Andreas, Systema historico-chronologicum [...]. *Vide a(160).*]

§10. 1561 metais Švč. Marijos bažnyčios kunigu tapo Benedictas Morgensternas, kuris daug ginčijosi su Romos katalikais, švenkfeldiečiais ir visų pirma su Čekų broliais. Jis su jais daug vargo; jie keitėsi ir dauguma tapo liuteronais, tik Čekų broliai savo komuniją priiminėjo atskirai. Todėl Benedictas Morgensternas pasinaudojo proga įrodyti savo tiesą Johannui Laurentijui. Jis iš pradžių teikė vilčių, kad Čekų broliai norį pereiti pas liuteronus, tačiau tai buvo tik žodžiai, jie to nenorėjo, tačiau galų gale, kai Morgensternas jų paklydimus aiškiai išdėstė, daugelis tapo liuteronais, taip pat tarp jų kilo schizma, todėl Čekų broliai 1569 metais savo bendruomenę atidavė liuteronams. Tad dauguma Čekų brolių ėmė priiminėti liuteronišką komuniją. Bet kai kurie liko prie savosios. Prieš tai Morgensternas labai griežtai pamokslavo, ir Wengerscijus[k(194)] mano, kad Torno taryba atleido Morgensterną, tai atsitiko 1567 metais. Prie to daug prisidėjo nereikalingas ginčas, į kurį Morgensternas įsivėlė su Franciscu Burchardijumi, taip pat su žydu mediku ir su torniečiu, vardu Grunawas.

§11. 1567 metais į Morgensterno vietą Švč. Marijos bažnyčioje atėjo Simonas Musaejus, kurį skiriant buvo akcentuota, kad jis, be Senojo ir Naujojo Testamento mokymo pagal *Nepakeistą Augsburgo išpažinimą*, neturi duoti spausdinti jokių raštų nei čia, nei kur nors kitur iš anksto neinformavęs savo vyresnybės. Tuo metu buvo atnaujinta Torno gimnazija, joje dirbo 10 profesorių. Taip pat, remiant tarybos nariui Jacobui Hubneriui, prie gimnazijos buvo įrengta spaustuvė, kurią smarkiai patobulino burmistras Henrichas Strohbandtas. //

[383r] §12. Religijos požiūriu toks Torno miestas išliko iki paskutiniųjų praėjusio šimtmečio metų, kai jame ėmė daugėti filipiečių, kurie labai linko prie reformatų religijos, o Torne kai kurie liuteronų pamokslininkai ne tik aplaidžiai žiūrėjo į reikalą trukdyti reformatų religijai, bet net pasirašė Sandomiero sutartį[199], kuri buvo labai palanki reformatams, ir todėl buvo reformuota

das kundtbahre Reformirten unter der Decke der / Augsburgischen Confession gelegen, sind beym Gymnasio zu Thorn Rec-/tores und Professores, auch dergleichen Leute im Stadts-Raht gewesen. / Dieser Auffwachs der Reformirten schreibt man zu, theilß daß man / damals an die Kirche undt Schule befordert Leute, wie von der Acca-/demie zu Wittenberg. Die sehr zur Zeit zu den Hypothesib[us] der Refor-/mirten inclinirten. Theils das viele den Sendomirischen Vertrag von / den Lutheraner auß[738] privat Andachte und Eyffer zur einigkeit un-/terschrieben: theils das man keine Lutherische Prediger, die der Polni-/schen Zungen mächtig waren, hatt haben können, theilß daß viele / auß Thorn auff denen deß Calvinismi verdechtigen Academien stu-/diret und die Liebe dazu eingenommen hetten. /

§13. Dieses macht, daß zu Thorn A[nn]o 1595 ein Synodus den Re-/formirten zum besten gehalten worden, den weil die Drey: Augsbur-/gische, Böhmische und Schweitzerische Confessions-Verwante A[nn]o 1570 / zu Sendomir eine Brüderschafft und Vereinigung zu stifften zusam-/men kommen und zum praeiuditz der Lutherischen Religion ein Ver-/trag, auch die da verhandene Lutheraner eingegangen, dergestalt, / daß die Kirchen Gebräuche, jedes theile, für sich frey haben solte, / nach Christlicher Freyheit anzustellen undt zu ändern. In den Glau-/bens Articulen sind sie meistentheils einig gewesen, außgenom-/men den Articul vom Heiligen Abendmahl, in welchem sie sich so / weit geeiniget, daß genug sey zu glauben, das Christus im Hei-/lig[en] Abendmahl mit seinem Leib zugegen sey. Diesen Consensum / schrieben unter Erasmus Glycner Superattend[ens] Confessionis August[anae] / in Mai[ore] Polonia, Joh[annes] Laurentius Superattend[ens] Fr[atru]m Bohem[icorum], Paulus Gi-/lovius Superattend[ens] Conf[essionis] Helvet[icae] in Mai[ore] Polonia und haben diesen / Consensum eingangen die Theologi A[nn]o 1570, den 24. Maii in Posen; / item zu Lion und Vladislav, item in dem General[739] Synod[um] zu Cra-/kau 1573, den 29. Sept[embris], A[nn]o 1578, den 3. Junii zu Peterkaw, A[nn]o / 1583 zu Vladislau. Diesen Consensum desto mehr zu be-/kräfftigen und auch denen dabey sich eräugeten Streitigkeiten, / auch der Verfolgung der Jesuiten vorzukommen, wirdt der Syno-/dus zu Thorn gehalten A[nn]o 1595. Dahin auß Groß und Klein / Pohlen, auß Littawen und Zamayten viel Senatoren und Magnates / ankommen, und wolten auch die Reusche, so Griechischen Glau-/bens, in der Vereinigung

[738] au- *corr. al. m. ex illect.*

daug liuteronų bažnyčių. Galima įsitikinti, kad po Augsburgo konfesijos skraiste tūnojo aiškūs reformatai, Torno gimnazijoje jie buvo rektoriai ir profesoriai, panašių žmonių buvo ir miesto taryboje. Šitas reformatų gausėjimas iš dalies paaiškinamas tuo, kad tuo metu į bažnyčią ir mokyklą buvo skiriami žmonės, atėję iš Vitenbergo akademijos. O tuo metu jie labai linko prie reformatų hipotezių. Iš dalies tuo, kad daugelis liuteronų Sandomiero sutartį pasirašė skatinami troškimo ir siekio susivienyti; iš dalies dėl to, kad nebuvo galima rasti kunigų liuteronų, kurie mokėtų lenkų kalbą, iš dalies dėl to, kad daugelis torniečių studijavo kalvinizmu įtariamose akademijose ir ten išsiugdė jam prielankumą.

§13. Rezultatas buvo tas, kad 1595 metais Torne buvo surengtas sinodas reformatų naudai, nes 1570 metais Sandomiere trijų konfesijų – Augsburgo, Čekų brolių ir Šveicarijos – šalininkai susirinko įkurti brolijos bei sąjungos ir ten buvusių liuteronų pritarimu sudarė liuteronų religijai nenaudingą sutartį, pasak kurios, kiekviena Bažnyčia galės laisvai rinktis, kokias bažnytines apeigas rengti ar jas keisti. Dėl tikėjimo dogmų visi iš esmės sutarė, išskyrus dėl Šventąją Vakarienę aiškinančio punkto, dėl kurio jie susitarė tiek, kad esą pakanka tikėti, jog Kristus savo kūnu dalyvauja Šventojoje Vakarienėje. Šitą susitarimą pasirašė Erasmas Glycneris, Augsburgo konfesijos superintendentas Didžiojoje Lenkijoje, Johanas Laurentijus, Čekų brolių superintendentas, Paulius Gilovijus, šveicariškosios [kalvinistų] konfesijos superintendentas Didžiojoje Lenkijoje. Šitam susitarimui 1570 metų gegužės 24 dieną pritarė teologai Poznanėje, taip pat Lione ir Vladislave, 1573 metų rugsėjo 29 dieną – generaliniame sinode Krokuvoje, 1578 metų birželio 3 dieną – Petrakave, 1583 metais – Vladislave. Norint šitą susitarimą dar labiau sutvirtinti, užbėgti už akių kylantiems kivirčams, taip pat jėzuitų persekiojimui, 1595 metais Torne buvo sukviestas sinodas. Į jį atvyko daug senatorių ir didžiūnų iš Didžiosios ir Mažosios Lenkijos, iš Lietuvos ir Žemaitijos, šitame susivienijime norėjo dalyvauti ir graikiškojo tikėjimo rusai. Todėl savo

[739] *Corr. ex* Generalis, -is *exc.*

seyn. Und haben deßwegen ihre Le-/gaten geschickt Constantin[us] Dux in
[383v] Ostrow, Kijow, Woywod; // deßgleichen die Reussen auß der Wolinischen,
Reussischen und andern / Provincien, wie auch die Ewangelischen auß den Reussischen Gebie-/ten Zator, Oswiec, Chenau etc. etc. Diese kamen den 20. Augusti zu / Thorn an und wehleten zu Praesidenten Szwentoslaum Orzelski ab / Orle Radziejowischen Starosten und Andream Rzeczycki, Lublinischen Cam-/merer, Weltliche, Erasmum Glicznerum Luther[anum], Theoph[ilum] Tumaicum / undt Franciscum Jezuerscium, Geistliche, Ihren Notarium Danielem / Mikolaiewski, Prediger in Andrzejow, und Christoff Pawlowski, Weltl[ich]. /

§14. Den 22. Augusti wurden unterschiedliche Legaten vorge-/lassen[740] und wurden auch Ihre Königl. Mayest[äts] Legaten gehöret, / der solchen Convent nicht wolte geschehen lassen, der dem Rath / zu Thorn hart verwieß, daß sie dergleichen Conventicula in ih-/rer Stadt zuliessen, dem geantwortet wirdt von dem Convent, / daß sie nichts hier alß ihre eigene Privat beschwerde betrachte-/ten und die abhelffen wolten, so hett es wieder[741] die Hoheit des / Königes noch des Reichs wolfahrt waß vor. Von dem Rath zu / Thorn wurd geantwortet: Die Stadt were den Menschen, auch / Heyden und Juden offen, Sie hetten ihnen den Eintritt nicht / wehren mögen. /

§15. Den 23. Augusti fand sich der Wladislaische oder des Cuja-/vischen Bischoffs Gesandter ein, der wieder den Convent protestieret, / weil Synodos anzustellen dem Bischoff allein zu käme, Sie liessen / ihm aber viel spitzige Worte zur Antwort wissen. 1. Sie weren / nicht unter seiner bothmässigkeit, 2. Sie mischten sich nicht in / seine Rathschläge, alß solte er sich auch nicht in diese mischen. / 3. Sie suchten fried und einigkeit zu stifften und auff Mittel / zu sehen, wie die Verfolgung, die sie von den Wiedersachern er-/litten, zu wehren sey. /

§16. Der Schluß, den 70 Prediger ohngefehr unterschrieben, / gieng dahin[742], das die drey Confessiones, die Augsburgische, Böhmische / und Schweitzerische in den Vornehmbsten Artickeln des Christlichen / Glaubens übereinstimmen, alß ⌈im Articul[743] von der H. Schrifft, / von dem wahren Gott, von der Persohn Christi[744], von der Versehung / Gottes, von der Sünde, vom freyen Willen, vom Gesetz, von Ewange-/lio, von der Rechtfertigung durch Christum, vom Glauben, von der / Wiedergeburth, von der Catholischen Kirchen und ihrem eigenen und / höchsten Haupt Christo, von den

[740] *Corr. ex illect.* [741] *MSB prae h. v.:* weder. [742] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 909.

pasiuntinius atsiuntė Ostrovo kunigaikštis Konstantinas, Kijevo vaivada; //
[383v] taip pat rusai iš Voluinės, Rusijos ir kitų provincijų, evangelikai iš rusiškų Zatoro, Osvieco, Chenavo sričių ir t. t., ir t. t. Į Torną jie atvyko rugpjūčio 20 dieną ir prezidentais išrinko Szwentoslavą Orzelskį, Radziejovicų Orlos seniūną ir Andreją Rzeczyckį, Liublino kamerherį, pasaulietį, Erasmą Gliczнerą, liuteroną, dvasininkus Theophilį Tumaicą ir Franciscą Jezuerscijų, savo notaru – Danielių Mikolajewskį, pamokslininką iš Andžejovo, ir pasaulietį Christoffą Pawlowskį.

§14. Rugpjūčio 22 dieną pirmieji žodį gavo įvairūs pasiuntiniai, buvo išklausyti ir Jo Didenybės karaliaus legatai. Karalius nenorėjo leisti įvykti tokiam konventui ir Torno tarybą smarkiai išbarė, kad savo mieste leidžia vykti tokioms slaptoms sueigoms; konventas į tai atsakė, kad jie čia nieko kito neketiną daryti, tik aptarti savo asmenines bėdas ir jas spręsti, čia nieko nesą nei prieš karaliaus valdžią, nei prieš sėkmingą karalystės gyvavimą. Torno taryba atsakė: miestas esąs atviras visiems žmonėms, taip pat pagonims ir žydams, jie negalėję jiems uždrausti atvykti.

§15. Rugpjūčio 23 dieną pasirodė Vloclaveko arba Kujavijos vyskupo pasiuntinys, kuris protestavo dėl konvento, kadangi rengti sinodus priklausą vien tik vyskupui, bet jie atsakydami išklojo daug griežtų žodžių. 1. Jie nesą jam pavaldūs. 2. Jie nesikišą į jo reikalus, taigi ir jis neturįs kištis į jų reikalus. 3. Jie siekią taikos bei vienybės ir iešką priemonių, kaip apsiginti nuo persekiojimo, patiriamo iš priešininkų.

§16. Nutartis, kurią pasirašė maždaug 70 pamokslininkų, buvo tokia, kad trys konfesijos – Augsburgo, Čekų brolių ir Šveicarijos – sutaria dėl svarbiausių krikščionių tikėjimo dogmų, tokių kaip nuostatos dėl Šv. Rašto, dėl tikrojo Dievo, dėl Kristaus asmens, dėl Dievo apvaizdos, dėl nuodėmės, dėl laisvos valios, dėl Įstatymo, dėl Evangelijos, dėl nuteisinimo per Kristų, dėl tikėjimo, dėl atgimimo, dėl Katalikų bažnyčios ir jos tikrosios ir aukščiausiosios galvos Kristaus, dėl sakramentų, dėl jų skaičiaus, kaip ir pabaigos,

⌈...[743] *MSB abs.* [744] *MSB post h. v.:* θεανθρώπου.

Sacramenten, von derer Zahl, wie / auch End, Ursach und Nutzen, von dem Zustand der Seelen nach dem / Tode, von Aufferstehung und ewigen Leben. Im andern aber, in-/sonderheit in den Artickel von dem H. Abendmahl, da sie nicht / übereinkommen, da sey schon in dem Sendomirischen Vertrage verse-/hen, wie weit man gehen soll. Item, die ein Abscheu tragen, / das Wort „Trinitas" zu gebrauchen, sollen alß verdächtig auß der / Gemeinschafft geschlossen werden. Die Injurien, so man von den / Jesuiten und andern gelitten, die soll man Königl. Mayest[ät] klagen, / wozu deputiret sollen seyn Abraham Leszczinski, Ostrorog und andere, / diese sollen auch
[384r] solchs negotiren bey dem Feldherrn und Geschlechten. // Der Sendomirische Vertrag oder Consensus soll von allen und jeden derer / dreyen Confessions-Verwandten in Pohlen fehst und steiff gehalten werden[745]. / Ein jeder Prediger im Reich, wie auch in[746] Littawen und dazu gehörigen / Provincien, soll diesen Consens bey sich haben, lesen und sich darnach halten. / Alle Jahr zum wenigsten soll in denen grösesten Fest-Tagen, da das Volck / häuffig zusammen kömmt, dieser Sendomirische Consens mit den Decre-/tis Synodorum Generalium, die deßwegen bißher gehalten, offentlich / vorgelesen werden: keiner soll zum Prediger angenommen werden, / als welcher ordiniret und ein Zeugnüß seines gutten Verhaltens hat / auffzuweisen, dazu auch diesen Consensui unterschreibet und sich dar-/nach hält. Ein jeder Superattendens oder auch Senior soll ein Exem-/plar von dem Consens bey der Hand haben, darinnen sein und aller Pre-/diger in seinem Kirch-Sprängel Namen eingeschrieben: Alle Jahr sol-/len di[e] [!] drey Superattendentes mit dem Vornehmsten Seniore auß / Littawen zusammen kommen und sich wegen der Kirchen Wolfahrt / berahtschlagen. Sie sollen auch nach alten Gebräuch mit ihren Pa-/tronis auff den Reichstag sich finden, damit sie ihrer Kirchen Wol-/fahrt beobachten. Wer sich offentlich dem Worte Gottes undt / den[747] Synodalischen Schlüsseln[748] wiedersetzet, der soll, so er ein Predi-/ger ist, abgesetzt werden. Ein Patronus aber der Kirchen soll ex-/communiciret und ihm der Prediger genommen werden. Es soll eine / Schul mitten im Reich angestellet werden. /

§17. Diesen Synodus, ob er woll in Thorn gehalten, hat doch / selbiger den damahligen Rath dahin nicht gebracht, daß selbigen / Schluß auch die Prediger in Thorn hetten unterschrieben, und ist / von den Außländischen

[745] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 907. [746] *MSB abs.*

priežasties ir naudos, dėl sielų būsenos po mirties. Dėl prisikėlimo ir amžinojo gyvenimo. Kita vertus, ypač dėl požiūrio į Šv. Vakarienę, dėl kurios jie nesutarė, kad tai neva jau Sandomiero sutartyje numatyta, kiek toli galima eiti. Taip pat tie, kurie jaučia pasibjaurėjimą vartodami žodį „trejybė", turi būti išvaromi iš bendruomenės kaip įtartini. Įžeidimus, patirtus iš jėzuitų ir kitų, reikia apskųsti Karališkajai Didenybei ir tam deleguojami Abrahamas Leszczinskis, Ostrorogas ir kiti, jie turi dėl to taip pat aiškintis su karo vadu
[384r] ir patricijais. // Sandomiero sutarties ir šio susitarimo turi tvirtai ir nenukrypstamai laikytis visi ir kiekvienas šitų trijų konfesijų išpažinėjas Lenkijoje. Kiekvienas pamokslininkas [Lenkijos] Karalystėje, taip pat Lietuvoje ir jai priklausančiose provincijose šitą susitarimą turi turėti su savimi, jį skaityti ir pagal jį elgtis. Mažiausiai kasmet per didžiąsias šventes, kai žmonės gausiai susirenka, šitas Sandomiero susitarimas turi būti viešai skaitomas kartu su generalinio sinodo iki šiol priimtais dekretais: niekas, skiriamas į kunigus ir turintis parodyti savo gero elgesio liudijimą, neturi būti priimtas, jeigu nepasirašęs šito susitarimo ir jo nesilaiko. Kiekvienas superintendentas arba ir senjoras turi turėti po ranka šito susitarimo egzempliorių, kuriame įrašyti jo ir visų jo apygardos pamokslininkų vardai, kasmet trys superintendentai turi susitikti su svarbiaisiais Lietuvos ponais ir tartis dėl Bažnyčios gerovės. Jie turi taip pat pagal seną paprotį su savo patronais dalyvauti karalystės seime, kad galėtų stebėti savo Bažnyčios reikalus. Kas viešai prieštarauja Dievo žodžiui ir sinodo nutarimams, tas, jeigu tai pamokslininkas, turi būti atleistas. Bet jeigu jis patronas, tai turi būti atskirtas nuo Bažnyčios ir iš jo turi būti atimtas pamokslininkas. [Lenkijos] Karalystėje turi būti įkurta mokykla.

§17. Nors šitas sinodas įvyko Torne, vis dėlto jis tiek nepaveikė tuometinės miesto tarybos, kad Torno pamokslininkai pasirašytų šitą nutartį,

[747] *MSB abs.* [748] *MSB:* Schlüssen.

Theologis dem Glicznero sehr übel außgedeu-/tet worden, daß er solchen Schluß unterschrieben, und haben ihn / mit der Excommunication gedreuet. /

§18. Es hett aber dieses Wesen in Pohlen ein grossen Nach-/drucken und suspicion auff die Reformirten geursachet. Weil nach / der Zeit, wenn ein Reformirter Senator abging, so fort ein Catholischer / erwehlet worden, undt da zu bey anfang der Regierung des Sigis-/mundi die meisten Senatoren Reformiret waren, ist bey seinem Todte / nur Einer übrig gewesen, nemblich der Lesczinski. Die Bischo-/ffen auch verfolgeten die Lutheraner und Reformirten und nah-/men ihnen die vormahls Catholischen Pfarr-Kirchen weg[l(195)]. /

§19. Doch in Thorn kamen die Reformirten auff, wie dann / Prediger der Böhmen-Confession dahin beruffen worden, auch ist / an statt Antonius, deß Lutherischen Pfarren, Ioannes Turnovi[us], ein / Reformirter, alß Pfarr zu S. Marien und Professor Theologiae beym / Gymnasio beruffen worden und waren der Confession andere / mehr alß Paulus Orlici[us], Pfarr zu S. Marien und S. Georg, / Johannes Hypericus, Johannes Kittelius etc. etc. Ioannes Musonius / undt Johan[nes] Chodowiecki, welche drey da beruffen sein von der / Böhmen Bruderschafft, so in Thorn angenommen und biß
[384v] A[nn]o 1630 // floriret haben. Nach welcher Zeit schon die Lutherische in Thorn prae-/valiret, so woll in den Kirchen alß im Gymnasio. Die Reformirten / aber mehr und mehr dünne worden, daß nunmehro kein Reformirter / im Rath oder Gericht ist, und kaum 20 Bürger derselben Religion, / die in einem privat-Hause ihre devotion verrichten, verhanden. /

§20. Anno 1573. Hat der Culmische Bischoff Paul[us] Kostka de / Stangenberg Ihm vorgenommen, die Jesuiten Orden in Thorn einzu-/führen. Deßwegen Er mit dem Pfarren zu S. Johann Andrea Markowski / anschläge machte, solchß ins Werck zurichten, dergestalt, daß ihm[749] / des Pfarrhauß, die Schul, die Capelle dabey eingeräumet werde. / Zu ihrem bessern Gehalt aber schenck der Engelsburgische Starost Lud-/wig von Mortangen ein Hauß nah[750] an der Kirchen S. Johann. Seine / Schwester Magdalena, Abtissin in Culm, deß Vorwerck Kowroz / und der Bischoff ein Güttchen Ostaszewko.

l(195) Stephan Damalewitz in Vitae Episco. Vladisl. Stanisl. Kobierzicki in Wladisla. IV. / l. 1. p. 4. Ben. Morgenstern l. c. p. 77. Lemhart Hutt [*MSB:* Leonh. Hattes] in Irenico Christiano.

[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. *Vide g(7)*;

Kobierzycki, Stanislaus, Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis [...] usquae ad excessum Sigismundi III., Gedani, 1655;

o užsienio teologai Glicznerį įvertino labai blogai, kad jis pasirašė šitokią nutartį, ir grasino jam ekskomunikacija.

§18. Bet šitie įvykiai Lenkijoje paskatino smarkiai spausti reformatus ir jais nepasitikėti. Mat nuo šio laiko, kai tik mirdavo senatorius reformatas, tuoj būdavo išrenkamas katalikas, ir Zigmanto valdymo pradžioje dauguma senatorių buvo reformatai, o jam mirus, buvo likęs tik vienas, būtent Leszczinskis. Vyskupai taip pat persekiojo ir liuteronus, ir reformatus bei atiminėjo iš jų anksčiau buvusias katalikiškas parapines mokyklas[l(195)].

§19. Tačiau Torne reformatai suklestėjo, pamokslininkais skiriami Čekijos konfesijos atstovai, taip pat vietoj liuteronų kunigo Antonijaus Švč. Marijos bažnyčios kunigu ir teologijos profesoriumi į gimnaziją buvo pakviestas Joannas Turnovijus, reformatas; jų atstovų buvo ir daugiau, kaip antai Paulius Orlicijus – Švč. Marijos ir Šv. Jurgio bažnyčių kunigas, Johannas Hypericas, Johannas Kittelijus ir kt. Joannas Musonijus ir Johannas Chodowieckis – jie buvo paskirti Čekų draugijos, kuri Torne buvo priimta ir klestėjo iki
[384v] 1630 metų. // Nuo tada Torne jau dauguma liuteronų tiek bažnyčioje, tiek gimnazijoje. Reformatų vis mažiau, tad dabar taryboje ar teisme nėra nė vieno reformato ir šitos religijos miestiečių tėra vos 20, kurie meldžiasi privačiame name.

§20. 1573 metais Kulmo vyskupas Paulius Kostka iš Štangenbergo pasiryžo į Torną atvesti Jėzuitų ordiną. Todėl jis su Šv. Jono bažnyčios kunigu Andreju Markowskiu kūrė planus, kaip tai padaryti – atiduoti jiems kleboniją, mokyklą, koplyčią. O kad jie turėtų pajamų, Engelsburgo seniūnas Ludwigas von Mortangenas padovanoja namą netoli Šv. Jono bažnyčios, jo sesuo Magdalena, Kulmo abatė, – Kovrozo palivarką, o vyskupas – Ostaševko dvarelį. Visa tai iš pradžių buvo aptarinėjama tiktai tarp vyskupo ir kuni-

Morgenstern, Benedict, Tractatus de ecclesia [...]. *Vide b(186); Possib.* Hutter, Leonhard, *ed. incert.*]

749 *MSB:* Ihnen. 750 *Lit.; supra lin. scr.:* nah.

Dieses wurd unter / dem Bischoff undt Pfarren allein erst gefordert und abgeredet, welchs / sich verzog biß 1577, da Petrus Tilicki Bischoff wardt. Der wolte / seines Antecessoris Anschläge ins Werck richten. Erstlich disputirte / der Bischoff mit der Stadt wegen des Iuris Patronat[us], nahm auch / deren Lutheranern viel vor dem gewesene Catholische Kirchen / weg. Und wolte auch die S. Johannis Kirche haben: welchs / er auch vom König und dem Reich durch eine Constitution 1594 / erhielt, die auch Er würcklich A[nn]o 1596 einbekommen, doch daß / das Ius Patronatus nach dem Recht, so die Stadt vor alters gehabt, / behalten solte. /

§21. Der Pfarrer begehret auch die Schul, die er auch auff / gewisse Condition erhielt, darauff werden zwe Jesuiten introdu-/ciret, dem Pfarren in Predigen und Beicht sitzen behülfflich zu seyn. / Also verhielten sich die Jesuiten biß 1605, da sie unter dem Bi-/schoff Laur[entius] Gembicki die Schull anstellten und Kinder informiren. / Womit der Rath übel zufrieden, auch viel von der Gemein, die / in die Plebaney und Schull eingefallen, grosse Molestia gemacht, / welchs aber bald gestillet, vom Bischoff aber sehr geeyffert worden, / zumahlen da auch eine pasquill an das Bischoffs Hauß war / angeschlagen worden, drauff Inquisition undt beahntung geschehen. /

§22. A[nn]o 1606. Ward die erste Procession auff dem Kirch-/hoff S. Johann auffs Fronleichnams Fest, weßwegen der Raht / sich auch offters beschwert, der auch umb Translation der Jesuiten / an einem andern ort anhielte, und da solches nicht zuerhalten / war, spielten sies dahin, daß die Jesuiten nicht musten / in der Kirchen den Gottes Dienst verrichten. Die Jesuiten / klagten es dem Bischoff, der dem König Sigismundo III., der den / H[er]rn Kutzborski schickte solcheß zu untersuchen, und der Bischoff / introducirte abermahl die Jesuiten in die Pfarr ein, denn[751] Er / ein Salvum Conductum gab, der Rath, weil sie dies nicht / wehren könte, Geboth keinen Studenten, der bey den Jesuiten / frequentiret, zubeherbergen. //

[385r] §23. Solcheß wurd zu Hoff übel auffgenommen, und hatt / der Bischoff solchs auff dem Reichstag sehr geeyfert, der auch eine / Constitution 1607 erhalten, daß die Jesuiten solten in ihrer vorigen / possession so fort kommen und die Ordnung der Stadt sollen die Straff / de invasionib[us] in Domos Nobilium leyden, salva actione Fisci in Tribunali / contra Thorunenses, doch haben die Jesuiten nicht Schul gehalten biß / A[nn]o 1611. Wieder diese

[751] *MSB:* denen.

go; tai užsitęsė iki 1577 metų, kol vyskupu tapo Petras Tilickis. Jis norėjo įgyvendinti savo pirmtako planus. Iš pradžių vyskupas su miestu diskutavo dėl patronato teisės, taip pat iš liuteronų atėmė daug buvusių katalikiškų bažnyčių. Norėjo turėti ir Šv. Jono bažnyčią – ją ir gavo iš karaliaus ir karalystės 1594 metų įsaku, o 1596 metais ir iš tikrųjų perėmė, tačiau patronato teisę tebeturėjo miestas, kaip buvo nuo seno.

§21. Kunigas norėjo ir mokyklos, kurią tam tikromis sąlygomis ir gavo, paskui buvo įvesdinti du jėzuitai padėti kunigui sakyti pamokslų ir klausyti išpažinčių. Šitaip jėzuitai laikėsi iki 1605 metų; vyskupaujant Laurentijui Gembickiui, jie valdė mokyklą ir mokė vaikus. Taryba šituo buvo labai nepatenkinta, taip pat dauguma bendruomenės, tad jie įsiveržė į kleboniją ir mokyklą reikšdami kaltinimus ir įžeidinėdami, tačiau visa tai greit aprimo; bet vyskupas labai piktinosi, tuo labiau, kad ant vyskupo namo buvo prikaltas paskvilis, dėl kurio buvo atliktas tyrimas ir paieška.

§22. 1606 metais surengta pirmoji procesija Šv. Jono bažnyčios šventoriuje per Dievo Kūno šventę, dėl ko taryba dažnai skundėsi, taip pat siūlė jėzuitus perkelti į kitą vietą, o kadangi to nebuvo galima padaryti, tai nuėjo tiek toli, kad jėzuitams ėmė drausti bažnyčiose laikyti mišias. Jėzuitai tai apskundė vyskupui, vyskupas – karaliui Zigmantui III, kuris atsiuntė poną Kutzborskį ištirti tą reikalą; ir vyskupas vėl įvesdino jėzuitus į šitą parapiją bei išdavė jiems *Salvum Conductum*, o taryba, negalėdama tam sutrukdyti, uždraudė suteikti pastogę studentams, kurie lanko jėzuitų pamokas. //

[385r] §23. Rūmuose tai buvo sutikta kaip blogybė, ir vyskupas seime labai piktinosi. Jis 1607 metais taip pat gavo įsaką, kad jėzuitai turi tuoj grįžti į buvusias valdas, o miesto valdžiai skirta bausmė už įsiveržimus į Kilmingųjų rūmus, neatšaukiant Torno gyventojams iškelto iždo ieškinio specialiame teisme (tribunole). Tačiau jėzuitai iki 1611 metų neturėjo mokyklos. Miestas

Constitution, die ihre Privilegia angrieff, pro-/testirete die Stadt[m(196)]. Anno 1611 ist ein Constitution gemacht, / da der Stadt sub poena bannitionis perpetuae gebothen, den Jesuiten / die Schule zu verstatten, auch verbothen, einiges praeiudicium Ihnen / zu thun[n(197)]. Von der Zeit an haben die Patres Societatis Jesu angefan-/gen, Schul zu halten. Daß hatt aber die Stadt nicht leyden wollen, und / auff dem Landtage instendig angehalten, daß die Jesuiten anderwerts / transferiret möchten werden, mit der Commination, daß sie selbst / müsten auff Mittel sinnen, wie solches zuhemmen seye, wenn / die Landräth solches nicht wehren wolten. Die Coische Ritter-/schafft aber hatt da sehr geklagt über die Thorner, daß sie ihre / Kinder nicht beherbergiren[752] wolten. Darauff die Deputirte im / Nahmen der Stadt solchs ad referendum angenommen; aber vor ihre / Person versprachen sie, daß sie keinem Bürger solchs gebiethen, oder / verbiethen wurden. /

§24. In dem ist ein neuer Streitt wegen der Processionen / vorgefallen A[nn]o 1614, in dem der Vicari[us] in der Pfarrey die Procession / auff S. Marci ⌈eine Procession[753] [200] nach der Kirchen S. Nicolai in die / Neustath anstellete; die denn über den Marck geschehen wurd[754]. / Der Rath schickte an die Jesuiten [!][755] und liessen sie warnen, daß / sie die Procession nicht anstellen möchten. Die entschuldigten sich, / daß des Pleban und Vicarius solches thetten. Die wurden auch / gewarnet. Er ließ aber sagen, es wurde die Procession durch / eine andere Gasse geschehen. Nichts destoweniger giengen / sie doch über den Marckt. Alß[756] folgenden andern Tag auch die / Procession vornahmen, ließ der Rath die Ketten vorlegen, / daß sie über den Marckt nicht solten gehen, und waren die / Bürger mit auff, die solches wehreten. Da wolt es zu aller-/handt schimpffworten kommen. Der Vicarius aber in loco offent-/lich Protestirte de violentia und gieng wieder zurück. Solches / that auch hernach der Administrator des Bistumbs, auch der / Pfarrherr Ioannes Pravantius im Schloß-Gericht, der König ver-/wieß solches auch der Stadt ernstlich[o(198)]. Da nun A[nn]o 1615 / Johannes Kutzborski Culmischer Bischoff worden, hatt selbiger / auffm Landtag mit der Stadt expostuliret und zuverstehen ge-/geben, daß die schon gemachte

[m (196)] Const. de A[nn]o 1607.
[*possib.* Lundorf, Michael, Acta publica [...], Frankofurti a. M., 1621.]
[n (197)] Constit. de A[nn]o 1611, pag. 17.
[*possib.* Lundorf, Michael, op. cit.]

protestavo prieš šitą įsaką, pažeidžiantį jo teises[m(196)]. 1611 metais išleistas įsakas, kuriuo, grasinant skirti amžinos tremties bausmę, miestui įsakoma jėzuitams grąžinti mokyklą, taip pat uždraudžiama juos kaip nors įžeidinėti[n(197)]. Nuo tada Jėzaus draugijos tėvai pradėjo administruoti mokyklą. Tačiau to negalėjo pakęsti miestas ir seime primygtinai reikalavo, kad jėzuitai būtų perkelti kur nors kitur, be to, perspėjo, kad jie patys ieškosią būdų, kaip tai sutrukdyti, jeigu landratai to nenorėtų. O Kujavijos riterija labai skundėsi torniečiais, kad šie nenori suteikti pastogės jų vaikams. Deputatai miesto vardu pažadėjo tai paskelbti, tačiau asmeniškai pasakė nė vienam miestiečiui to nei liepsią, nei drausią.

§24. 1614 metais kilo naujas ginčas dėl procesijų, kai parapijos vikaras per Šv. Morkų surengė procesiją[200] į Šv. Mikalojaus bažnyčią naujamiestyje – ji vesta per turgų. Taryba jėzuitams nusiuntė įspėjimą, kad jie nerengtų procesijų. Tie atsiprašė, mat ją rengia klebonas ir vikaras. Šie irgi buvo įspėti. Bet vikaras liepė pasakyti, kad procesija eis kita gatvele. Ir vis dėlto ji ėjo per turgų. Kai ketinta ir kitą dieną organizuoti procesiją, taryba paliepė užtverti grandinėmis, kad ji negalėtų eiti per turgų, taip pat atsirado ir miestiečių, kurie tai gynė. Prieita iki visokiausių įžeidinėjimų. Vikaras vietoje viešai pareiškė protestą dėl smurto ir nuėjo atgal. Tą patį vėliau padarė ir vyskupo administratorius, taip pat klebonas Joannas Pravantijus rūmų teisme; karalius miestą rimtai įspėjo[o(198)]. Kai 1615 metais Kulmo vyskupu tapo Johannas Kutzborskis, jis landtage polemizavo su miestu, duodamas suprasti, kad negali būti nei įsakas pakeistas, nei jėzuitai perkelti

[o(198)] Cass. Cichoti[us] undt alloq[ui]or Osiecens. c. 31.
[Cichotius, Casperus, Alloquiorum Osiencium sive variorum familiarum sermonum libri V., Cracoviae, 1615.]

[752] *MSB:* beherbergen. ⌈...[753] *MSB abs.* [754] *MSB abs.* [755] *Scr. err.:* Jesusiten.
[756] *MSB post h. v.:* sie.

Constitution nicht könte geendert, / noch die Jesuiten transferiret werden.
[385v] Er wolte selbst in die // Stadt kommen, und sollen ihm ihre Ketten von der Procession nicht / abhalten. Dieser Streitt verzog sich biß A[nn]o 1643, da die Sache den / 15. Julii zu Ende kam, da durch die Königl. Commissarios Nicolaus / Weyher, Culmischer Woywod, Bernhard Dönhoff, Dantziger Castel-/lan und Michael Trzcinski, Culmischer Landrichter, die Sache so ver-/glichen worden, daß die Catholischen in Festo Corporis Christi ihre / Procession halten sollen auß der Pfarr Kirche zu S. Johann, die S. / Johannes Gassen nach dem Marckte, denn über den Marckt, dan / auch die Schuster Gassen biß in die Dominicaner Kirche zu S. / Nicolai in die Neustadt und den zu verhüttung alles Tumults / soll der Rath zu Rathhauß sitzen, die Gymnasiasten auch in der / Schul seyn. Welche Procession aber hatt müssen verendert wer-/den, nach dem die Geistl. Jungfern die Kirche zu S. Jacob, wohin / auch die Procession hatt gehen sollen, bekommen, welches auch / der Stadt neulich viel Unwillen geursachet. /

§25. Da Wir bey erwehnung der Processionen auch der / Kirchen zu S. Jacob jetzo gedencken, achten Wir es thunlich / zu seyn, weil die Geistl. Jungfern, die man da ins Ge-/mein Nonnen nennet, die S. Jacobs Kirchen vor einigen / Jahren einbekommen. Wie damit zugangen, hier beyzubringen. /

Dieses Jungfer Kloster Ordinis S. Benedicti hatt A[nn]o 1312 / der Deutsche Orden zu Gedächtnüß des herrlichen Sieges, den / Er 1311 vom Witene, dem Großhertzogen in Littawen, / erhalten, gestifftet und gebauet[p(199)] ausserhalb der Stadt / beym Hospitahl zum Heiligem Geiste; welchs aber A[nn]o 1327 / von Wernero von Urseln an den ort versetzet, wo noch die / S. Lorentz Kirche nah an der Stadt-Wällen steht, und ist selbi-/ges Kloster mit Güttern an und ausserhalb der Stadt zur / notturfft auch vom Ludolph Konig Hohemeister A[nn]o 1345, / der ihnen die Kirche zu S. Jacob verehret, und deßwegen / ein Verschreibung ihnen ertheilet, dotiret gewesen. Wor sie / den unterschiedliche grunde und Häuser in der Neustatt mit / Consens des Bischoffs, des Hohemeisters undt der Stadt erkaufft / haben. Selbiges Kloster ist von Jagellone und Vitondo[757] in den Grund / zerstöret worden, da das Kloster wiederumb an den vorigen ort bey / des Hospitahl zu H. Geist versetzt, und sind zugleich die Gütter / des Hospitahls zu den Klostern-Güttern geschlagen, doch daß sie / einige Armen im

[p(199)] Petr[us] a Dysburg. p. 3. c. 303.
[Dusburg, Petrus, Chronicon Prussiae [...]. *Vide ee(28).*]

[385v] į kitą vietą. Jis ketino pats atvykti į // miestą, o jų grandinės jo nesulaikysiančios nuo procesijos. Šitas ginčas truko iki 1643 metų liepos 15 dienos, nes tada ši byla baigėsi – karaliaus komisarai Nicolajus Weyheris, Kulmo vaivada, Bernhardas Dönhoffas, Dancigo kaštelionas, ir Michaelis Trzcinskis, Kulmo krašto teisėjas, šitą reikalą išsprendė taip: per Kristaus Kūno šventę katalikų procesija turi eiti iš Šv. Jono parapinės bažnyčios Šv. Jono skersgatviu turgaus link, tada per turgų ir Kurpių gatvele eiti iki dominikonų Šv. Mikalojaus bažnyčios naujamiestyje, o kad būtų išvengta sumaišties, tuo metu taryba turinti sėdėti rotušėje, o gimnazistai turi būti mokykloje. Tačiau šios procesijos kelias turėjo būti pakeistas, kai Dvasiškosios mergelės gavo Šv. Jokūbo bažnyčią, kur turėjo eiti procesija. Paskutiniu metu miestui tai sukėlė daug apmaudo.

§25. Kadangi kalbėdami apie procesiją prisimename ir Šv. Jokūbo bažnyčią, tai manome, kad čia derėtų nušviesti, kaip dvasiškosios mergelės, paprastai vadinamos vienuolėmis, prieš kelerius metus gavo Šv. Jokūbo bažnyčią.

Šitą Šv. Benedikto ordino Mergelių vienuolyną 1312 metais už miesto prie Šventosios Dvasios ligoninės fundavo ir pastatė[p(199)] Vokiečių ordinas atminimui puikios pergalės, kurią jis pasiekė prieš Lietuvos didįjį kunigaikštį Vytenį. 1327 metais Werneris von Urselnas jį perkėlė į tą vietą, kur tebestovi Šv. Lauryno bažnyčia, prie pat miesto pylimo, ir šitam vienuolynui išsilaikyti 1345 metais didysis magistras Ludolphas Konigas kaip dotaciją davė dvarų prie miesto ir toliau, taip pat dovanojo Šv. Jokūbo bažnyčią ir išdavė atitinkamą raštą. Vyskupui, didžiajam magistrui ir miestui pritariant, naujamiestyje jos nusipirko visokių sklypų ir namų. Šitą vienuolyną iki pamatų sugriovė Jogaila ir Vytautas, tada vienuolynas vėl buvo perkeltas į buvusią vietą prie Šv. Dvasios špitolės, o špitolės turtai buvo priskirti vienuolynui,

[757] *MSB:* Vitoldo.

Hospitahl erhalten sollen. A[nn]o 1425 haben / diese Jungfern die Kirche zu S. Lorentz und den Platz, da vorhin / das Kloster gestanden, der Stadt Thorn mit bewilligung des / Hoemeisters und des Bischoffs übergeben; davor Ihnen ein-/geräumet worden ein Platz zwischen der Stadt-Mauren und //
[386r] der Weissel; woselbst sie gewohnet biß A[nn]o 1655, da die Schweden / in Thorn kommen. Der Magistrat aber der Jungfern ihre Gütter / von A[nn]o 1425 verwaltet biß A[nn]o 1580, da die Jungfern handgreif-/flich merckten, daß Ihnen Unrecht geschah, deßwegen sie einen / Process mit dem Rath anfingen, dessen Schluß dieser war, daß / die Stadt wegen der praetendirten Güttern denen Jungfern / noch 10 000 Floren, nach dem die Abtissin den Eydt gethan, A[nn]o / 1603 erlegen müsten[q(200)]. / A[nn]o 1601 liessen diese Klostern Jungfern das Privilegium von / Ludolph Konig Hoemeistern vom König Sigismundo III. confirmiren. / Darüber A[nn]o 1661 ein Reichs-Constitution erfolgete[r(201)]. A[nn]o 1661 / suchte die Abtissin die Intromission in die S. Jacobs Kirche und erhiel-/te auch ein Mandat an die Stadt, die[758] excipirte hierauff und brachte / unterschiedliche argumenta bey, die einen schein der rechtfertigkeit / haben[759] mochten[760]; selbige aber wurden von den Königl. Commis-/sariis nicht so revelant gehalten, und fiel das Decretum der Com-/missarien also, daß die Stadt solte den Klostern Jungfern, die S. / S. Jacobs-Kirche innerhalb Sechs Wochen übergeben; davon die / Stadt nach Hoffe appellirte. /

§26. Von Hoffe fiel A[nn]o 1665 folgendes Decret[761]: /

Nos cum Senatoribus et Consiliariis lateri nostro adsidentib[us], / reassumptis partium ambarum controversiis, allegationibus et defensis vi-/sis quoq[ue] iuribus et privilegiis ab utrinque productis, sententiam supra / scriptam Commissariorum nostrorum; uti iuri et[762] aequitati conformem, in / toto approbandam et confirmandam esse duximus, uti quidem approba-/mus et confirmamus, et quatenus citati Magistratus et communitas / civitatis nostrae Thoruniensis, templum praefatum Parochiale S. Jacobi / de quo res est, una cum aedificiis, structuris, fundis nec non dote, bonis, / argento, altaribus, campanis et tota Ecclesiastica supellectile et ornamen-/tis antiquitus eo spectantib[us] Religiosis Actricibus, in spatio sex septi-/manarum ab Actu praesentis decreti nostri computando proximarum / peremptorie in

[q(200)] Hartkn. c. 1. 4. c. 8. p. 960.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
[r(201)] Constit. sey de A[nn]o 1661 p. 37.
[*possib.:* Lundorp, Michael, Acta publica [...], vol. 1–22, Frankfurt a. M., 1627–1702.]

tačiau su sąlyga, kad ligoninė išlaikys kelis vargetas. 1425 metais šitos mergelės Šv. Lauryno bažnyčią ir aikštę, kur prieš tai stovėjo vienuolynas, perdavė didžiajam magistrui ir, vyskupui pritariant, Torno miestui. Už tai
[386r] joms buvo atiduotas plotas tarp miesto sienos ir // Vyslos – ten jos gyveno iki 1655 metų, kol į Torną atėjo švedai. O magistratas valdė jų dvarus nuo 1425 metų iki 1580 metų, kai mergelės akivaizdžiai įsitikino, kad jos skriaudžiamos, todėl jos iškėlė tarybai teisminę bylą, kuri baigėsi tuo, kad miestas 1603 metais, prisiekus abatei, jų pretenzijoms patenkinti turėjo dar pridėti 10 000 florinų[q(200)]. 1601 metais šitos vienuolyno mergelės paprašė karalių Zigmantą III patvirtinti didžiojo magistro privilegiją. Tuo reikalu 1661 metais išleistas karalystės įsakas[r(201)]. 1661 metais abatė mėgino įsikelti į Šv. Jokūbo bažnyčią, taip pat gavo ir nurodymą miestui, bet šis priešinosi ir pateikė įvairių tariamai teisėtų argumentų. Tačiau karaliaus komisarai juos laikė esant nelabai reikšmingus ir komisarų dekretas buvo toks, kad miestas Šv. Jokūbo bažnyčią vienuolyno mergelėms turėjo atiduoti per šešias savaites. Dėl to miestas padavė apeliacinį skundą rūmams.

§26. Iš rūmų 1665 metais gautas šitoks dekretas:

Mes su senatoriais ir patarėjais, sėdinčiais prie mūsų šono, iš naujo išklausę abiejų šalių prieštaravimus, priekaištus ir gynybos argumentus, taip pat peržiūrėję teises ir privilegijas, abiejų šalių pateiktas, nutarėme, kad išdėstytą mūsų įgaliotinių sprendimą reikia visiškai paremti ir patvirtinti kaip atitinkantį teisingumą ir lygybę. Būtent taip [ir] paremiame ir patvirtiname, ir nusprendžiame, kad nurodyti pareigūnai ir mūsų Torno miesto bendruomenė minėtą parapinę Šv. Jokūbo bažnyčią, dėl kurios pradėta byla, kartu su pastatais, statiniais, žemės sklypais, taip pat ūkio reikmenimis, turtais, sidabro pinigais, altoriais, varpais ir visu bažnytiniu inventoriumi bei papuošimais, nuo seno jai priklausančiais, religingoms ieškovėms per artimiausias šešias

[758] *Scr. al. m. supra lin.* [759] *Prae h. v. exc.* zu. [760] *Scr. supra exc.* schienen.
[761] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 960. [762] *MSB:* atquae.

praesentia Commissariorum nostrorum, quos ad id spe-/cialiter addimus et deputamus, nempe V. Lezinski Canonici / Cracoviensis et Secretarii nostri et Generuosi[763] Michaelis Dzialin-/ski, Capitanei Kissoviensis, intimi Camerae nostrae Cubicularii deoccu-/pent, atque in realem ipsarum possessionem tradant ac dimittant, / decernimus ac statuimus, quae praemissa omnia facturi sunt, citati / sub poena perpetuae bannitionis et succubitione[764] vadii decem millium / Ungaricalium Aureorum in casu non dimissionis templi, bonorumque / eo pertinentium non restitutione succumbendo, et parti Ac-
[386v] toreae // reponendo. Quam quidem poenam perpetuae bannitionis, iam ex nunc super / iis decernimus, et ministerialem quemvis Regni Generalem ad publicandum / addimus, atque pro publicatione termini coram nobis et iudicio nostro Assesso-/riali in quatuor septimanas a die contraventionis computando proximis assig-/namus et conservamus peremptorie. Ad extremum quantum attinet vadium / constitutione A[nn]o 1661 vallatum et interpositum, atque per citatos succubitum / a solutione eiusdem liberos citatos ex mera clementia et benignitate nostra / Regia facimus ac pronunciamus praesentis decreti N[ost]ri vigore. Pro cuius / executione, nempe de occupatione et dimissione bonorum per partem cita-/tam praestandam, partes ad Officium Castrense Kovaliense Palatinatus / Culmensis in Termino ex praevia partium legitimae obdestinatione perempto-/rie remittimus, eo nihilominus praecustodito, quod nostra decreta hac in cau-/sa a nobis lata iuribus et Immunitatib[us], indultis, Privilegiis Civitati praefa-/tae Nostrae a Serenissimis Poloniae Regib[us] et a nobis concessis et approba-/tis minime praeiudicare ac derogare debeant, in eius rei fidem praesens / Sigillum nostrum est subappensum. Datum Varsaviae Feria quarta / ante Festum S. Priscae Virginis et Martyris. Anno 1665. /

§27. Es hat zwar die Stadt durch ihre Deputirte zu kegen / solchs zu hintertreiben gesucht, allein post festum, wie jener sagt, doch / hatt auff ihr ansuchen der Schwedische Legat sich darzwischen gelegt / undt solches unter dem Rechte des geschehen Friedens-Schlusses zu / heben getrachtet. Allein solches hatt der König bald abgelehnet, wie-/wol die Sache dadurch biß an 1667 ist verschoben worden, da auffm / Reichstag eine Scharffe Constitution wieder Thorn[765] in Volumine Legum / eingebracht, und sind zu Executores des Decreti Regii benennt / Johann Ignatius Bąnkowski, Pomerell[ischer] Wojewod, Damian[us] Kretkowski, / Culmischer, Paulus Ludovic[us] Szczawinski,

[763] G *corr. ex* g. [764] *MSB:* succubitionis.

savaites, jei būtų skaičiuojama nuo dabartinio mūsų dekreto įsigaliojimo, dalyvaujant mūsų įgaliotiniams, kuriuos specialiai čia išvardijame ir paskiriame, būtent V. Lezinskiui, Krokuvos kanauninkui ir mūsų sekretoriui, ir prakilniajam Michaeliui Dzialinskiui, Kisovo seniūnui, artimiausiam mūsų rūmų kambariniui, užleistų ir perduotų bei atiduotų tikron nuosavybėn. Taip pat iš anksto nustatome, ką turi daryti minėtieji [pareigūnai] [jiems] skiriant amžinos tremties bausmę ir netesybų baudą – sumokėti dešimt tūkstančių vengriškų auksinų bažnyčios neatidavimo atveju, o už jai priklausančių turtų
[386v] negrąžinimą sumokėti baudą ir ieškovėms atlyginti. // O šią amžinos banicijos bausmę jau dabar jiems nustatome ir tam tikram vyriausiam karalystės šaukliui pavedame tai paviešinti ir, atsižvelgiant į termino paskelbimą, mūsų ir mūsų Patariamojo teismo akivaizdoje nuo sutarties nutraukimo dienos skiriame ir išlaikome [šią banicijos bausmę] keturias savaites iš eilės. Galiausiai dėl netesybų baudos, 1661 metais konstitucija padidintos ir patvirtintos, ir per minėtuosius sumokėtos, iš grynos mūsų karališkosios malonės ir palankumo minėtuosius nuo jos [t. y. nuo netesybų baudos] sumokėjimo atleidžiame ir skelbiame šio Mūsų dekreto [teisine] galia. Kad jis būtų įvykdytas, būtent kad būtų sugrąžintas pasisavintas turtas ir sumokėta minėta dalis, galutinai perleidžiame to turto dalis Kulmo vaivadijos Kovalio miesto valdybai per laikotarpį nuo anksčiau paskelbto turto dalies paskyrimo testamentu, be to, iš anksto pasirūpinus tuo, kad mūsų paskelbti šioje byloje dekretai nė kiek nepakenktų Šviesiausiųjų Lenkijos Karalių ir mūsų suteiktoms ir patvirtintoms minėtam mūsų miestui teisėms ir laisvėms, malonėms, privilegijoms ir [jų] nesusilpnintų, o patvirtiname šį reikalą žemiau prikabintu dabartiniu mūsų antspaudu. Teikta Varšuvoje, trečiadienį prieš Šv. Priskos, mergelės ir kankinės, šventę, 1665 metais.

§27. Miestas per savo ten buvusius deputatus nors ir bandė tai sutrukdyti, tačiau šaukštai buvo popiet, kaip sakoma, tačiau jų prašymu įsikišo Švedijos legatas ir mėgino tai panaikinti remdamasis sudarytos taikos sutarties teise. Tačiau karalius netrukus tai atmetė, nors tas reikalas per tai užtruko iki 1667 metų, kol seime dėl Torno [*MSB*: torniečių] buvo priimtas ir Įstatymų knygoje įrašytas griežtas įsakas, o karaliaus dekreto vykdytojais buvo paskirti Johannas Ignatijus Bąnkowskis, M. Pomeranijos vaivada, Damianas Kretkowskis, Kulmo vaivada, Paulius Ludovicas Szczawinskis, Jungenleslavo

[765] *MSB:* die Thorner.

Jungenleslaw[ischer], Jacobus / Zbąski, Dobrinischer Castellan, Matthias Bystram, [...][766] / Stanislaus Dąbski, Plotzischer Archidiacon[us], Michael Dzialinski, Kischaw-/scher Starosta, Vladislaus Lasocki, Wissogrod[ischer] Vexillifer und Albert[us] Adria-/nus Lasocki, Wissogrodischer Landrichter. Diese haben endlich den / 18. Julii die Execution vorgenommen und die Schlüssel, die der Rath / anfenglich nicht geben wollen, endlich erhalten. Undt den Kloster / Jungfern die Kirche sampt dem Hospitahl, Schule, Glöckchens undt / andern Häusern eingegeben; die auch so fort die Possession genom-/men. Allem zu besorgendem Unheil vorzukommen ist die Soldate-/sca damals in der Stadt, unter dem Commando [!][767] des General / Boly, war[768] in armis gewesen, dadurch alles friedlich abgangen. /

§28. Anno 1682. Wurd Culmischer Bischoff Casimirus / Ioannes de Bnin Opalinski, derselbe hielt Festo Corporis Christi den / 28. Maii sein solen-
[387r][769] nen Einzug, alß er den 5. Junii wegreisete und // nach Gremboczin kombt, nimbt Er die Kirche ein und satzte einen Rö-/mischen Catholischen Priester ein; also thätt Er auch zu Rogowko, unter / der Stadt[770] Bothmässigkeit, welches in der gantzen Stadt ein sonderliche be-/stürtzung geursachet, die Burgerschafft aber auff etzliche hundert Man / des[771] Morgens früh in beysein des Ministerialis et Nobilium und ihres Secretarii, der dawieder protestiret, die Kirche eingenommen, / welches der Bischoff hoch empfunden, sie vor sein Ambt citiret und da / sie nicht erschienen, excommuniciret, auch ihr Gefässer auff der Wei-/sel angehalten. Sie auffm Tribunal citiret, da[772] sie aber nicht erschie-/nen. Diese sache ist[773] endtlich güttlich Anno 1683 durch unterhandlung / des Culmischen und Pommerellischen Woywoden dergestalt beygelegt / worden, daß die Stadt Thorn die strittige Kirchen zu Gremboczin, / Rogowko und Leubici behalten. Allein zwe in Schwedischen Kriege / ruinirte Catholische Kirchen wieder auffbauen sollen. /

Daß 25te Capittel

Vom Colloquio Charitativo zu Thorn

Inhalt

1. Nigrin[us] ein Reformirter wirdt Catholisch und suadiret ein Colloqui-/um. 2. Werden Protestantische Theologi erbethen. 3. Der Reformirten / be-

[766] *Lac.* [767] *Scr. err.:* Commendo, -o *al. m. corr. ex* -anten. [768] *MSB abs.* [769] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs T.

vaivada, Jacobas Zbąskis, Dobrynės kaštelionas, Matthijas Bystramas [...], Stanislavas Dąbskis, Plocko arkidiakonas, Michaelis Dzialinskis, Kišavos seniūnas, Vladislavas Lasockis, Višogrodo vėliavininkas, ir Albertas Adrianas Lasockis, Višogrodo krašto teisėjas. Liepos 18 dieną jie galų gale dekretą įvykdė ir galiausiai gavo raktus, kurių taryba iš pradžių nenorėjo atiduoti. Ir vienuolyno mergelėms buvo atiduota bažnyčia kartu su ligonine, mokykla, varpine ir kitais namais; šią nuosavybę jos tuoj pat perėmė. Norint užbėgti už akių bet kokiems neramumams, tuo metu kareiviai, vadovaujami generolo Boly, buvo pasirengę, todėl viskas praėjo taikiai.

§28. 1682 metais Kulmo vyskupu tapo Casimiras Joannas de Bnin Opalinskis. Jis gegužės 28 dieną per Kristaus Kūno šventę surengė savo iškilmingą
[387r] įvesdinimą, o kai birželio 5 dieną iškeliavo ir // atvyko į Grembočiną, tai užėmė bažnyčią ir joje įkurdino Romos katalikų kunigą; tą patį jis padarė ir Rogovke, o kadangi bažnyčia priklausė miestui, tai visame mieste kilo nepaprastas pasipiktinimas ir miestiečiai, keli šimtai žmonių, anksti rytą valdžios atstovų kilmingųjų ir jų sekretoriaus, kuris prieš tai protestavo, akivaizdoje tą bažnyčią užėmė. Vyskupas labai įsižeidė, kvietė juos į savo rezidenciją, o kadangi jie neatvyko, tai ekskomunikavo, taip pat sulaikė jų laivus Vysloje. Jie buvo iškviesti į tribunolą, bet neatvyko. Šitas reikalas galutinai ir geranoriškai buvo išspręstas 1683 metais tarpininkaujant Kulmo ir M. Pomeranijos vaivadoms – Torno miestas išlaikė ginčijamas bažnyčias Grembočine, Rogovke ir Leubicuose. Tačiau turėjo atstatyti dvi per švedų karus sugriautas katalikų bažnyčias.

Dvidešimt penktas skyrius

Apie Torno karitatyvinį kolokviumą

Turinys

1. Reformatas Nigrinas tampa kataliku ir ragina surengti kolokviumą. 2. Kviečiami protestantų teologai. 3. Reformatų pastangos, Karaliaučiaus

[770] *Scr. al. m. supra lin.* [771] *Prae h. v. exc. illect.* [772] *Prae h. v. ecx.* und. [773] *Scr. al. m. supra lin.*

mühung, der Königsbergischen Theologorum verzögerung undt die Ur-/sach dessen. 4. Daß Colloquium gehet an. 5. Die Lutheraner ver-/einigen sich wieder die Reformirten. 6. Die erste Session. 7. Praece-/dentz-streitt [!][774] unter den Protestanten[201]. 8. Conditiones der Königl. Instruc-/tion. 9. Der Reformirten requisita. 10. Der Catholicorum desideria. / 11. Die Collocutores. 12. Wegen der Lutheraner saumigkeit wird / die Erste Session gehoben. 13. Der Reformirten Confession. 14. Der / Catholicorum erklehrung. 15. Der Titul wegen Händel unter den / Protestanten. 16. Der Streitt wegen des Gebeths von den Lutheranern. / 17. Der Catholischen Professio Fidei. 18. Der Reformirten decla-/ration. 19. Hülseman sucht die Catholischen zu irritiren. 20. / Graff Lesczinski urgirt bey der Königl. Instruction zu bleiben. / 21. D. Bergius suchte auch die Catholischen zu irritiren, gleich / auch Hülseman. 22. Der Lutheraner Confession, mit vielen iniuri-/osis angefüllet. 23. Declaration der Königlichen Instruction. / 24. Der Königsberger Ankunfft und praecedentz Streitt; su-/chen einigkeit mit den Reformirten. 25. Die Protestanten sollen / ihre Confessiones corrigiren. 26. Das Colloquium wird auffgehoben. /

§1. Hiezu gab Gelegenheit Bartholomaeus Nigrin[us], ein Gelahrter / und beliebter Prediger bey den Reformirten, der Catholisch worden. Selbi-/ger brachte dem Könige und einigen Geistlich[en] bey, wie Nunmehro / gutte Hoffnung were zur Vereinigung der Röm. und Protestantischen / Kirchen, wenn nur hiezu bequeme Mittel in einem freundtlichen / Conferentz hiezu angewandt würden. Dieses ward so plausibel vor-/getragen, das der König und die Geistligkeit meineten, ihres Ambts / zu seyn, alle Mittel zu
[387v] vereinigung zusuchen und vorzunehmen. // Und wurde dahin geschlossen, daß eine friedliche Conferentz gehalten wur-/de; nicht eben zu disputiren, sondern da man suchte, erst den rectum Statum / controversiae zu setzen und denn die conciliation fraterna collatione zu / versuchen. Der Praeses dieser Conferentz solte seyn Georgius Tießkie-/wicz, Bischoff in Zamaiten, darauff wird an alle Dissidentes in / der Religion geschrieben, daß sie zu dieser Conferentz durch gewisse / Deputirte erscheinen sollen. /

§2. Der Churfürst von Brandenburg und der Fürst von Chur-/land wurden auch ersucht, ihre Theologos dahin zu schicken, der / Termin[us] war den 10. Octob[ris] A[nn]o 1644. Dawieder aber einige die / kürtze des Termini

[774] *Scr. err.:* Procedentz-.

teologų delsimas ir to priežastys. 4. Kolokviumas prasideda. 5. Liuteronai susivienija prieš reformatus. 6. Pirmoji sesija. 7. Protestantų ginčas dėl precedencijos[201]. 8. Karališkosios instrukcijos sąlygos. 9. Reformatų pageidavimai. 10. Katalikų prašymai. 11. Diskutuotojai. 12. Dėl liuteronų vilkinimo pirmoji sesija nutraukiama. 13. Reformatų konfesija. 14. Katalikų pareiškimas. 15. Protestantų ginčas dėl titulų. 16. Liuteronų ginčas dėl maldos. 17. Katalikų tikėjimo išpažinimas. 18. Reformatų deklaracija. 19. Hülsemanas stengiasi suerzinti katalikus. 20. Grafas Lesczinskis ragina ir toliau laikytis karališkosios instrukcijos. 21. Daktaras Bergijus taip pat stengėsi suerzinti katalikus, kaip ir Hülsemanas. 22. Tarp liuteronų gausu įžeistų. 23. Karališkosios instrukcijos deklaracija. 24. Atvyksta atstovai iš Karaliaučiaus; ginčas dėl precedencijos; vienybės su reformatais ieškojimas. 25. Protestantai privalo pakoreguoti savo įsitikinimus. 26. Kolokviumo pabaiga.

§1. Tam akstiną davė Bartholomaejas Nigrinas, reformatų mokslininkas ir mėgstamas pamokslininkas, tapęs kataliku. Jis karaliui ir kai kuriems dvasininkams išdėstė, kaip dabar būtų gera viltis suvienyti Romos ir Protestantų bažnyčias, jeigu tam draugiškoje konferencijoje būtų panaudotos tinkamos priemonės. Šitai buvo pateikta taip įtaigiai, jog karalius ir dvasininkija nusprendė, kad jų pareiga ieškoti visų galimų būdų, padėsiančių suvienyti, ir jų
[387v] imtis. // Ir buvo nutarta surengti taikią konferenciją – būtent ne diskutuoti, o siekti pirma nustatyti, koks iš tikrųjų yra nesutarimas [ginčo objektas], ir tada pamėginti susitaikyti brolišku pokalbiu. Šios konferencijos vadovas turėjo būti Žemaitijos vyskupas Jurgis Tiškevičius, o visiems religiniams kitamaniams buvo parašyta, kad šioje konferencijoje pasirodytų per tam tikrus savo atstovus.

§2. Į Brandenburgo kurfiurstą ir Kuršo kunigaikštį taip pat buvo kreiptasi, kad jie atsiųstų savo teologus; terminas buvo 1644 metų spalio 10 diena.

einwandeten, deßwegen der verlegt worden / auff den 24. Augusti des 1645 Jahres. /

§3. Die Augsburgischen Confessions-Verwandten in Pohlen erbathen / vom Churfürsten von Sachsen, daß Ihnen zu diesen Convent möchte / zugeordnet werden D. Joh[annes] Hülseman, die Reformirten aber beküm-/merten sich umb einen Moderaten Theologum, ob darin auch mit denn / Lutherischen und Reformirten eine Einigkeit könte gestifftet werden; / und ward da zu vorgeschlagen D. Joh[annes] Quistorpius, der sich aber Alters / halben entschuldigte, drauff wird D. Calixtus hiezu von dem Fürsten / von Braunsschweig erhalten. Der Churfürst schickte D. Levinum / Pouchenium, D. Michaelem Behm, D. Christianum Dreyer. Welche aber / erstlich 4 Wochen nach dem die Conferentz angangen ankammen. / Was die Ursach solches Verzugs gewesen, findet man nicht / bey unsern Historicis, jedoch erhellet solches auß der weitleufftigen / Schrifft von 13 Bogen des Königsbergischen Ministerii, die sie den / 20. Junii A[nn]o 1645[775] der Preussische Regierung eingegeben, darin sie / gesucht, ein solchs Colloquium zu decliniren. Der innhalt der / gedachten Schrifft bestehet mehrentheils[776] hierin: 1. Kame ihnen / das Colloquium Charitativum suspect vor, daß fast nach hundert / Jahr die Römischen Catholischen erst diese Vereinigung suchen, da doch kundt, daß da sie zu der Zeit des Concilii Tridentini sol-/che gesucht, unser Protestantische Fürsten, und sonderlich der erste / Hertzog in Preussen, hievon nicht hören wollen. Auch die Luthe-/rische Kirche durch ihre auffgerichtete Pacta, mit ihren libris Sym-/bolicis und Kirchen Agenda befestiget, wie solches die Landes Privi-/legia von den Königen in Pohlen außweisen. Darin ihre Religion / confirmiret, was hatten sie dann nötig ⌈sich hierin[777] den Bäbst-/lichen zu accomodiren. Es schmeckte solcheß nach der Ketzerey der / Novatianer[202], die gesucht haben, in unum Errorem conspirare; wel-/ches doch auch die Röm. Catholischen selbst nicht vor thuhlich / achteten, wie solches Adam Contzen S[ocietatis] I[esu] außgeführet, zumah-/
[388r] len da es herrühret von Nigrino, der leichtsinnig undt ein // Religion durch seinen offtern Abfall umb die anderen gegeben. Man / suchte nur hiedurch den religions-frieden zu mißgönnen, und zu tur-/biren. 2. So were dieses Instruction-Schreiben den Lutherisch[en] in / vielen stücken praeiudicirlich. Weil hiedurch 1. die Römisch-Cathol[ischen] / eine jurisdiction über die Lutherische Kirchen in Preussen suchen, die doch / vor 100 Jahr alhier

[775] 5 *corr. al. m. ex* 4. [776] *MSB:* meistentheils.

Tačiau kadangi kai kas priekaištavo, kad laikas per trumpas, tai buvo perkelta į 1645 metų rugpjūčio 24 dieną.

§3. Augsburgo tikėjimo išpažinėjai Lenkijoje paprašė Saksonijos kurfiurstą, kad jiems šitam konventui būtų priskirtas dr. Joh. Hülsemanas; reformatai ieškojo nuosaikaus teologo, gal jis padėtų pasiekti liuteronų ir reformatų vienybę; tuo tikslu buvo pasiūlytas dr. Joh. Quistorpijus, bet jis atsisakė dėl senatvės, tada Braunšveigo kunigaikštis atsiuntė dr. Calixtą. Kurfiurstas pasiuntė dr. Leviną Pouchenijų, dr. Michaelį Behmą, dr. Christianą Dreyerį. Bet jie atvyko praėjus 4 savaitėms nuo konferencijos pradžios. Kokia buvo tokio vėlavimo priežastis, mūsų istorikai nepasako. Tačiau tai aiškėja iš Karaliaučiaus ministerijos plataus 13 lankų rašto, kuris 1645 metų birželio 20 dieną buvo įteiktas Prūsijos vyriausybei. Juo prašoma nepripažinti tokio kolokviumo. Šio rašto turinys iš esmės yra toks: 1. Šitas karitatyvinis kolokviumas jiems atrodąs įtartinas, kadangi Romos katalikai tiktai beveik po šimto metų siekia šio susivienijimo, o juk žinoma, kad kai jie šito siekė Tridento susirinkimo metu, mūsų kunigaikščiai protestantai, ir ypač pirmasis Prūsijos hercogas, apie tai nenorėjo nė girdėti. Taip pat ir Liuteronų bažnyčia sustiprėjusi dėl jos priimtų nutarimų, jos tikėjimo knygų bei bažnytinės veiklos, kaip rodo krašto privilegijos, išduotos Lenkijos karaliaus. Religija sustiprinta, tai kam čia dar reikia taikytis prie popiežininkų. Visa tai dvelkia Novato šalininkų, kurie siekė išvien pritarti klaidai, erezija[202], tačiau juk ir patys Romos katalikai tai laikė nederamu dalyku, kaip įrodinėja Adamas Contzenas iš Jėzaus draugijos, – tuo labiau, kad tai paskatinta Nigrino,
[388r] lengvabūdžio, // dažnai išsižadančio ir keičiančio vieną religiją po kitos. Šitaip neva tik siekiama pakenkti religinei taikai ir ją sugriauti. 2. Tad šitas instrukcinis rašinys liuteronams esąs žalingas daugeliu punktų. Kadangi tuo 1) Romos katalikai siekia pajungti savo jurisdikcijai Liuteronų bažnyčią Prūsijoje, kuri juk prieš 100 metų čia ištaisė klaidas, ir liuteronai nusimetė

⌈...[777] *MSB:* hierin sich.

expirirt undt die Lutheraner das Bäpstliche / Joch abgeworffen haben, und demnach die Röm. Cathol[ischen] Bischöffe nicht / befugt sein, die Lutherische Stände auff ein Colloquium zufordern. 2. / Weil sie sich hiedurch vor Lutherischen Seelen Hirten außgeben, wie / sie dann sagen: quod Pastoralem de vobis sollicitudinem ex animis nostris / nunq[uam] exemerimus, davor die Lutheraner sie nicht erkennen könten. / Sie hetten ihren Sprengel, damit sie sich, alten gebrauch nach, contenti-/ren sollen, Sie könten solche irrige Lehrer nicht annehmen. etc. 3. / Es gereiche solchs zur Verkleinerung des Geistl. Lutherschen Stan-/des, in dem sie ihnen den Titul Reverendi entzogen, wie sie dann an / das Consistorium Sambiense geschrieben haben: Excellentissimis et Clarissi-/mis etc. etc. hetten auch keines Officialis gedacht. 4. Were solchs / ein sträfff[licher] Fürwitz, daß man wolte remedia vorschlagen den Lu-/theraner, ad unum Religionis nomen, doctrinaeq[ue] normam zu bringen, / welchs selbst der Jesuit Contzen vor eine schwere, Sie es aber vor ei-/ne unmügliche Sache hielten. Darin sie viele unter den Röm. Catholi-/schen zum Beyfall haben, dann die Lutheraner wurden von ihren / Libris Symbolicis nicht abstehen, weil die Lutheraner die Lehre der / Röm. Cathol[ischen] vor irrige hielten und die Catholische sie wieder vor Ke-/tzer aestimirten. Wie aber keine Ketzerey sol eingegangen werden, / alß könten sich weder die Lutheraner, noch die Catholischen hiezuver-/stehen, weil beyde Theil sich Ketzereyen[778] vorwerffen; und were / umb so viel mehr unmüglich, weil die Röm. Cathol[ischen] dem Röm. / Bapst geschworen, bey ihm steiff und fest zu bleiben, da doch die / Lutheraner Ihn vor den Antichrist halten. /

3. Kam es ihnen seltzam für, daß da sie so ernstlich den ihri-/gen, den Röm.-Catholischen, verbiethen, mit den Ketzern (alß nemb-/lich mit den Lutheranern) zu disputiren; nun daß, waß sie selbst / verbieten und schädlich halten, anordnen wollen, so sind doch solche / Colloquia nicht media sufficientia, auch nicht fructifera, noch licita, / welches sie auß dem Cypriano und Adamo Contz[io][s(202)] weitleuff-/tig beweisen wolten, und solches auch auß der Experientz dar-/zu thun ist, und möchte vielleicht besser sein ein Concilium zur / vereinigung, doch muste es nicht so zugehen alß im Concilio zu Trident. /

[s(202)] Lib. 9. Pol. c. 33.
[*possib.* Contzen, Adam, Politicorum libros 10; *fons* Jocher, I, 2078.]

popiežiaus jungą, taigi Romos katalikai neturi teisės į kolokviumą kviesti liuteronų bendrijos. 2) Jie skelbiasi esą liuteronų sielų ganytojai, sakydami „kad ganytojiško rūpinimosi jumis iš savo sielų niekuomet neišmetėme“, tačiau liuteronai negali jų tokių pripažinti. Jie turi savo parapijas, kad pagal seną paprotį rastų nusiraminimą, šitokių klaidingų mokytojų jie negalį pripažinti ir t. t. 3) Šitaip liuteronų dvasininkų luomas pažeminamas, iš jų atimami pagarbos titulai, kaip štai buvo rašyta Sembos konsistorijai: Prakilniausieji ir Šviesiausieji ir t. t., nepaminėtas nė vienas oficialas. 4) Esąs baustinas išsišokimas, kad norima liuteronams pasiūlyti būdą, kaip sujungti į vieną religijos pavadinimą ir tikėjimo doktriną, nors pats jėzuitas Contzenas tai laiko sunkiu, o jie – ir neįmanomu dalyku. Ir daug Romos katalikų tam pritaria, nes liuteronai neatsisakytų savo Simbolių knygų, liuteronai Romos katalikų mokymą laiko klaidingu, o katalikai savo ruožtu juos skelbia esant eretikais. Kaipgi išvengti erezijos, juk nei liuteronai, nei katalikai su tuo nesutiks, kol abi šalys viena kitą kaltina erezija; tuo labiau tai būtų neįmanoma dėl to, kad Romos katalikai yra prisiekę popiežiui, nepajudinamai ir tvirtai jo laikosi, o juk liuteronai jį laiko Antikristu.

3. Jiems atrodė keista, kad jie nori to imtis, juk jie saviesiems, Romos katalikams, draudžia su eretikais (taigi būtent su liuteronais) disputuoti; tokie kolokviumai juk nei pasiteisina, nei vaisingi, nei teisėti, nors jie bando tai plačiai įrodinėti remdamiesi Cyprianu ir Adamu Contzijumi[s(202)], taip pat tai matyti ir iš patirties. Galbūt geresnis dalykas būtų konsiliumas, surengtas susivienijimui parengti, tačiau jame neturėtų dėtis tokių dalykų kaip Tridento susirinkime.

[778] *Post h. v. exc.* sich.

4. Were daß außgeschriebene Colloquium in seinen formalib[us] / et materialibus unrichtig, denn es wollen die Römischen Richter sein, / da sie doch part weren, cum tamen nemini conceditur esse partem / et Iudicem, die Catholischen auch den Lutherischen das Recht zu / iudiciren nicht gestatten
[388v] werden, weil sie sie vor Ketzer halten. // Sie weren ja der Lutherschen Religion Hauptfeinde. Verdamten die / Lutheraner[203]. Derowegen werden diese Catholische nicht anders re-/den, alß was dem Bapst gefelt und zu seinem Stande dienet, und / damit werde das Lutherthumb gehoben werden. /

5. Röm. Catholische hetten von diesem Colloquio den Röm. Bapst / außgeschlossen, welches mit hinterlist geschehen, auff das er her-/nach alles, so die Röm. solten eingetrieben werden, könte über / hauffen werffen. /

6. Muß man bedencken, daß der Röm. Catholischen ihr altes / axioma were Haereticis non servanda fides, alß werden sie nur / die Lutheraner suchen zu hintergehen, weil sie sie vor Ketzer halten. /

7. Man könne sich nicht verlassen auff der Röm.[779] Catholischen aner-/biethen, daß sie die Streitigen Glaubens-Articul wollen nach der / H. Schrifft und den Consensum der Alt Vätter schlichten, denn die Rö-/misch Catholischen nehmen auch die Apocryphos libros an, die die Lu-/theraner nicht annehmen. Sie hielten die vulgatam versionem pro / authentica undt zögen sie den Grundtsprächen vor, welches die Luthe-/rischen nicht geschehen lassen können. Man wuste woll, daß sie / auff die Schrifft nicht groß pasten, die sie vor eine Wachsserne / Nase undt todten Buchstaben hielten. Undt der Schrifft das Iudicium / decisivum gentzlich benehmen: undt den Römisch[en] Bapst vor den / Rechten Richter auffwerffen. Ja es were gewiß, das die Röm. / Catholisch[en] den Lutheranern nicht zustehen wolten, daß sie die / H. Schrifft hetten und ihnen zu zulassen were, sich auff die / Schrifft zu beruffen, also were es nur eine vergebliche sache, / sich in sothanes Colloquium einzulassen, der Röm. Catholischen pra-/xis were, sich an die Schrifft nicht binden zulassen, sondern bezö-/gen sich auff die traditiones und concilia. Die Patres können / die Lutheraner nicht annehmen, weil ihre Schrifft nur Menschli-/che Schrifften weren, die keinen nicht in Glaubens-Sachen bin-/den könten, weil die P. Patres selbst in vielen stücken geirret, un-/geacht sie sich auff die Schrifft beruffen hetten. Man schriebe / unterschiedliche schrifften denen Patrib[us] zu, die sie doch nicht / gemacht hetten; zugeschweigen, daß die Editiones P. Patrum un-/

[779] *Scr. supra lin.*

4. Paskelbtasis kolokviumas būtų neteisingas formaliuoju ir materialiuoju požiūriais, nes Romos katalikai nori būti teisėjai, o juk jie būtų šališki, kadangi vis dėlto niekam nėra leidžiama būti dalyviu ir teisėju, be to, ka-
[388v] talikai liuteronams neduos teisės spręsti, nes juos laiko eretikais. // Juk jie [katalikai] esą pagrindiniai liuteronų religijos priešai. Prakeikę liuteronus[203]. Todėl šitie katalikai nekalbės kitaip, negu patinka popiežiui, ir stiprina jo rangą, o tuo liuteronybė būsianti panaikinta.

5. Romos katalikai į šitą kolokviumą neįtraukę Romos popiežiaus, tai neva padaryta klastingai, kad jis paskui galėtų viską apversti aukštyn kojom, jeigu katalikai būtų įvaryti į kampą.

6. Reikia atsiminti, kad sena Romos katalikų aksioma esanti tokia: nereikia pasitikėti eretikais, taigi jie tik bandys apgauti liuteronus, nes juos laiko eretikais.

7. Nesą galima pasikliauti Romos katalikų pažadu, kad ginčus dėl tikėjimo teiginių jie nori išspręsti vadovaudamiesi Šv. Raštu ir remdamiesi senaisiais Tėvais, nes Romos katalikai pripažįsta ir apokrifines knygas, kurių liuteronai nepripažįsta. Jie [lotynišką] Vulgatos versiją laiko tikrąja ir jai teikia pirmenybę prieš pamatines [Šv. Rašto] kalbas, o su tuo liuteronai negali sutikti. Esą gerai žinoma, kad jie nelabai paiso Rašto ir jį laiko vašku, kurį gali minkyt, kaip nori, ir negyvomis raidėmis. Ir iš Rašto visiškai atima lemiamą [Iudicium decisivum] vaidmenį, o Romos popiežių iškelia tikruoju teisėju. Esą tikra, jog Romos katalikai nenorės pripažinti, kad liuteronai turi Šv. Raštą ir kad jiems reikėtų leisti remtis Raštu; taigi būtų bergždžias reikalas leistis į tokį kolokviumą, Romos katalikų praktika – ne susisaistyti Raštu, o remtis tradicijomis ir susirinkimais. Liuteronai [Bažnyčios] Tėvų negali pripažinti, nes jų raštai – tai tik žmonių raštai, kurie negali nieko įpareigoti, nes Tėvai daugeliu atvejų klydo, nors jie ir rėmėsi Raštu. Tėvams priskiriami įvairūs raštai, kurių jie net ir nerašė, o ką jau kalbėti apie tai,

gleich sein. Derowegen sie sie nicht annehmen, alß worin / sie mit der H. Schrifft übereinkommen. /

8. Köme es ihnen seltzem vor, weil das Colloquium auff / die Dissidenten im Reich Pohlen angesehen were, derer aber 4 / weren, ausser den Tartaren undt Armenianern, alß Lutheraner, / Calvinisten, Pothinianer, Reussen[204] und diese Lehren hielten sie vor / ihre Wiederpart und in Glaubens-Grundt unrichtig. Waß / wurd aber vor eine Confusion entstehen, mit so vielen
[389r] wiedri-/ger Meinungen zu conferiren und in einen hauffen zu // treten; wie bald könte ein part daß ander turbiren, ihr anbringen / interrumpiren. /

9. Man hette hie kein Obiectum Colloquii benent, und wuste / man nicht, von welchem Streitt-part man hie Unterredung hal-/ten solte, da sie doch in vielen puncten mit ihnen uneinig [!][780] we-/ren, so were es auch nicht benent, mit welchen dissentienten / man zu thun haben würde. /

10. Der Röm. Catholisch[en] Intention wurde hie auch verbor-/gen gehalten, den ob sie zwar woll sagen, das es ein absehen / habe, auff eines Glaubens Bekändtnüß [!][781] und die Commoda / desselben, welches aber nicht angehen könte, weil kein part von / seinem Glauben abtreten wurd, also [!][782] das kein Friede, auch die / Commoda des Friedens nicht zu hoffen weren. Da nun aber ein / jedes Theil bey seiner Meynung bliebe undt doch eine pacificati-/on stifften solten; so were es eine carnalis hypocritica Ariminensis / pacificatio undt ein Syncretismus, davon jedes Theil billig ein Ab-/scheu hette, weil dadurch ein Mengerey in der Religion undt / auch eine Zappellung der gewissen entstehen muste. Und solches / Wesen könte unmüglich die Ehre Gottes, noch der Sehlen woll-/fahrt, noch weniger den allgemeinen frieden in dem Reich be-/fordern. Sie waren willig und schuldig, den frieden anzuneh-/men, aber nicht in Religions-Sachen; denn wir müssen so den / Frieden lieben, das darin die warheit nicht hindenangesetzt[783] / wurde, *Zachar[ias] 8.*, welche aber hindangesetzt wurde, wenn die Rö-/misch-Catholische bey ihren Glaubens-setzen bleiben würden. /

11. Es suchten die Röm. Cathol[ischen] alhier ihren Nutzen, nemlich, / daß man Ihnen hinführo nicht mehr ihre Ihrthümer vorweffen / solte, die so offenbahr weren, das es die Kinder in der Schule be-/greiffen könten; hergegen suchten sie die Dissentienten zu über-/führen, ob hatten sie nicht ursach gehabt, von der Röm. Kirchen / abzutreten, dadurch den Lutheranern ein flecken des Schismatis / angehencket würde. Dadoch die Lutheraner

[780] *MSA scr. err.:* und einig; *MSB:* uneinig.

kad Tėvų raštų leidimai nėra identiški. Todėl jie jų nepripažįsta, nebent, kur jie sutampa su Šv. Raštu.

8. Jiems esą keista, kad kolokviumas esąs orientuotas į Lenkijos Karalystės kitamanius, bet jų, be totorių ir armėnų, esančios 4 rūšys, būtent: liuteronai, kalvinistai, fotiniečiai, rusai[204], ir šituos mokymus jie laiko savo priešybe ir iš esmės klaidingais tikėjimais. Kokia kiltų sumaištis susiėjus į
[389r] būrį // ir susidūrus su tokia daugybe priešingų nuomonių – kaip greit galėtų vieni kitus suerzinti, užsipulti, blokuoti.

9. Nebuvusi įvardinta kolokviumo tema ir nežinoma, su kuria ginčo šalimi reikėtų kalbėtis, juk jos skiriasi daugeliu punktų, taip pat nebuvę pasakyta, su kokiais kitamaniais būsią susitikta.

10. Romos katalikų tikslai irgi laikomi paslaptyje, nors jie čia ir sako, kad tikslas esąs vieno tikėjimo išpažinimas ir jo teikiami pranašumai, tačiau jo negalima pasiekti, nes nė viena šalis neatsisakysianti savo tikėjimo, taigi nesą ko tikėtis taikos ir jos teikiamų pranašumų. O jeigu visos šalys liktų prie savo nuomonės, bet vis dėlto turėtų pripažinti taikos susitarimą, tai šitai būtų nuodėmingas apsimestinis Arminijaus taikos sudarymas ir toks sinkretizmas, kuriuo kiekvienas partneris bjaurėtųsi, nes taip kiltų religijos sąmyšis ir sąžinės blaškymasis. Ir šitokia padėtis jokiu būdu neskatintų pagarbos Dievui, taip pat sielų išganymo, o dar labiau – bendros taikos karalystėje. Jie esą nusiteikę ir privalą susitaikyti, bet ne religijos klausimais; juk mes turime mylėti tokią taiką, kurioje tiesa nebūtų nustumta į šalį, *Zch 8*, o ji būtų nustumta, jei Romos katalikai liktų prie savo tikėjimo teiginių.

11. Romos katalikai čia siekią sau naudos, kad nuo šiol jiems nebebūtų priekaištaujama dėl jų klaidų, kurios esančios tokios akivaizdžios, jog tai galį suprasti ir vaikai mokykloje; ir atvirkščiai, kitamaniams jie bando įpiršti mintį, neva jie neturėję akstino atsiskirti nuo Romos bažnyčios, dėl ko liuteronams prisegama schizmos dėmė. O juk liuteronai mano, kad jie turi

[781] *MSA scr. err.:* Erkändtnüß; *MSB:* Bekändtnüß. [782] *Scr. err.:* aso. [783] -en- *scr. supra lin.*

vermeinen, ihrer Leh-/re gewiß zu sein, undt die Römischen alß irrigen zu meiden, / *Tit. 3. 10.*, Ursach zu haben. Sie suchten vielleicht hiedurch, sich / über Preussen zu Bischöffe zu setzen: weil wieder die Lands-/Pacta man hie keine Bischöffe hette. Ja sie suchten den gäntzli-/chen untergang der Lutherischen Religion, weil ihre maxim die-/se ist: quod Principis Officium sit, ut pravae opiniones tollantur de me-/dio, haereses celeri remedio opprimantur, haeretici puniantur[784]. /

Were ihrer Meinung nach nötig, das man der Intention / der Röm. Cathol[ischen] in diesem Negotio sich eigendtlich erkündigte, / derowegen Ihre Churfürstl. Durchl. zu Brandenb[urg] einen Poli-/ticum abfertigen möchte. Unterdessen weren sie nicht abgeneigt, / mit den Röm. Cathol[ischen] ein
[389v] Colloquium anzugehen, wie dann // die Lutherische Theologi solchs niemals gescheuet, wie auß dem / Sleidano zu sehen[205]. Und weren sie hiezu noch gewilt auff fol-/gende Conditiones: /

1. Wann das Außschreiben a supremo Magistratu ergienge, / welchem auch die Oberste macht zustehet, Concilia beruffen undt / Colloquia anzuordnen, nach der löblichen praxi der Christlichen / Kayser, Könige undt Fürsten, welches auch vom Römischen Käyser / Carolo undt Ferdinando geschehen, wie die Historia beym Sleidano / an vielen Orten bezeuget. /

2. Wann unparteyische Praesides, Iudices, Moderatores undt Ar-/bitri möchten geordnet werden, wie es von Anbegin bey der / Christlichen Kirchen gebräuchlich gewesen. /

3. Dazu werden auch nothwendig Beeidigte und Wohlbe-/glaubte Notarii, wie auch Unpassionirte zeugen erfordert, wel-/che Condition D. Augustin[us] urgiret hat, alß Er mit dem Ketzer / Pascentio colloquiren sollen. Mit dieser Condition haben auch / die Protestirende Stände des H. Römisch[en] Reichs mit den Bäp-/stlern ein Colloquium eingangen beym Sleidano[t(203)]. /

4. Es müssen auch gewisse Punct determiniret werden, davon / im Colloq[ui]o ordentlich nach einander zu conferiren, wie denn / vom Löbl[ichem] Kayser Carolo V. beyderseits Theologen anbefohlen von / denn Artickeln in der A[ugsburger] C[onfession] enthalten, zu conferiren. Sleidanus[u(204)]. /

[t(203)] L. 14. p. 380. seq. item 15. pag. 481.

[Sleidanus, Ioannes, Commentariorum de statu religionis et Reipublicae Carolo V, Caesare, libri XXVI, Frankofurti, 1610.]

[u(204)] Sleidan, l. c. [*scr. al. m.*].

[Sleidanus, Ioannes, op. cit.]

pakankamai pagrindo būti tikriems dėl savo mokymo ir vengti katalikų kaip paklydėlių, *Tit 3, 10.* Jie galbūt per tai bando Prūsijai užkarti vyskupus, nes, pažeidžiant krašto įstatymus, vyskupų čia nesą. Jie siekią ir visiško liuteronų religijos žlugimo, jų maksima tokia: valdovo pareiga – pašalinti netikusias nuomones, greitomis priemonėmis užgniaužti erezijas, nubausti eretikus.

Jų manymu, reikėtų, kad Romos katalikų ketinimai dėl šito nenaudingo reikalo būtų ištirti ir kad dėl to Jo kurfiurstiškoji Brandenburgo Šviesybė imtųsi politinių žingsnių. Kartu jie nesą nelinkę surengti su Romos katali-
[389v] kais kolokviumo, juk // liuteronų teologai šito niekad nebijoję, kaip matyti iš Sleidano[205]. Ir čia jie dar sutiktų su šitokiomis išlygomis.

1. Jei kvietimą siųstų aukščiausia valdžia, kuriai ir priklauso aukščiausioji teisė rengti susirinkimus ir kolokviumus vadovaujantis pagirtina krikščioniškųjų imperatorių, karalių ir kunigaikščių praktika, būdinga ir Romos imperatoriams Karoliui ir Ferdinandui, kaip daugelyje vietų liudija Sleidano istorija.

2. Jei būtų paskirti nešališki vadovai, teisėjai, moderatoriai ir arbitrai, kaip buvo įprasta Krikščioniškosios bažnyčios pradžioje.

3. Tam reikėtų ir prisaikdintų bei patvirtintų notarų, taip pat nešališkų liudytojų – šitokią sąlygą kėlė D[ieviškasis] Augustinas, kai turėjo diskutuoti su eretiku Pascentijum. Su šitokia sąlyga ir protestuojantys Šv. Romos imperijos luomai ėjo į kolokviumą su popiežininkais, pasak Sleidano[t(203)].

4. Taip pat reikia apibrėžti tam tikrus punktus ir juos kolokviume tvarkingai vieną po kito svarstyti, kaip štai gerbtinos atminties imperatorius Karolis V abiejų šalių teologams įsakė aptarinėti tuos teiginius, kurie yra Augsburgo tikėjimo išpažinime. Sleidanas[u(204)].

[784] *Al. m.* -uni- *corr. ex* -ecc-.

5. Zur Richtschnur undt Scheid-Richter muß Einig und al-/lein die Canonische Heil. Schrifft, wie dieselbe von den H. Pro-/pheten in den Alten undt von den H. Aposteln im Neuen Te-/stament vertzeichnet undt gesetzet worden, getzogen werden, / und muß auch die Außlegung der Schrifft auß der Schrifft / hergenommen undt herfür gebracht werden. /

6. Wenn der Bapst zu Rom ein Anti-Christ und ein Kindt / des Verderbens und seine Lehre Teuffels-Lehre der erheischen-/den Notturfft nach müst ernandt werden, sol dasselbe vor / keine iniurien, Scommata noch Calumnien auffgenom[m]en werden, / denn waß man nach anleitung der Göttlichen Schrifft / herfür bringet und damit dem Kindt seinen Nahmen gibt, das-/selbe kan für keine iniuria außgedrucket werden. /

7. Es schicket sich auch nicht, daß die Dissetienten in einen / hauffen gemischet werden, oder bey einander eine Session ha-/ben sollen, sondern ein jedes Part muß an einem besondern / Ort seyn. /

8. Undt weil alle Dissentienten auff einmahl nicht / können zum Colloquio getzogen noch gehöret werden, als muß / nothwendig eine Ordnung im Colloquiren gehalten undt / observiret werden, damit ein jedes Part zur gnüge
[390r] colloq[ui]ren // undt gehöret werden möge. Undt soll ein Part keine Macht haben, / daß andere in seinen Anbringen zu turbiren undt irre zumachen. /

9. Es soll auch das Gespräch mit hindansetzung der Affecten, / Invectiven undt exagitirung ohne grossen geschrey, überstimmung des / Wiederparts, sondern in wahrer Gottesfurcht auß Liebe und lust zur / Warheit mit sanfftmuth undt geduldiger Vertragung deß wieder-/sprechens angestellet werden. /

10. Es muß praecaviret werden zur Verhüttunge allerley vergeblichen / Umbschweiffs undt langwirigen auffhalten bey den Nebenfragen, / das der Status Controversiae von Einem jeden streitigen Artickel rich-/tig formiret und die Colloquenten intra debitos cancellos sich verhalten. /

11. Wenn man zur genüge von jeglichen Streitt-Punct colloquiret / undt gehandelt undt sie aus der H. Schrifft erörtert, soll endlich das / Iudicium bey den obgedachten hierzu Deputirten, Praesidenten, Modera-/torn, Arbitris undt andern zuhörern und zeugen bleiben. /

12. Undt da ein Schluß des Colloquii von dem Glaubens Artickel / soll gemacht werden, das derselbe mit zuziehung vorbewust undt / Consens beyderseyts Parten geschehe. /

13. Es soll über das dasselbe Colloquium unser andern Religions-/ verwandten, wo dieselbe sein mögen, wie auch unser Religion, unser /

5. Vienintelė gairė ir vienintelis lemiamas teisėjas gali būti tik kanoninis Šventasis Raštas, koks jis užfiksuotas ir surašytas šv. pranašų Senajame ir šv. apaštalų Naujajame Testamente, ir Rašto interpretacija turi būti imama iš paties Rašto ir tokia pateikiama.

6. Jeigu Romos popiežius iš būtino reikalo turės būti pavadintas Antikristu ir blogio vaiku, o jo mokymas – velnio mokymu, tai tas dalykas neturi būti laikomas įžeidimu, pašaipa ar šmeižtu, nes, kas iškeliama pagal Dieviškojo Rašto nuostatas ir kas duoda vardą vaikui, negali būti vadinama įžeidimu.

7. Taip pat nedera kitatikius pramaišiui suvaryti į vieną krūvą arba liepti jiems posėdžiauti sėdint šalia vienas kito – kiekviena grupė turi būti atskiroje vietoje.

8. Ir kadangi visi kitatikiai vienu kartu negali būti sukviesti į kolokviumą ir išklausyti, tai būtina kolokviume išlaikyti ir prižiūrėti tvarką, kad kiekvie-
[390r] na šalis galėtų pakankamai // diskutuoti ir būti išklausyta. Ir nė viena šalis neturi turėti galios kitai šaliai trukdyti pasisakyti ar ją klaidinti.

9. Pokalbis turi vykti vengiant emocijų, užgauliojimų ir patyčių, be smarkių šūkavimų, oponento perrėkimo, o tikroje Dievo baimėje, su meile ir pagarba tiesai, geranoriškai ir su kantria pakanta oponentui.

10. Reikia iš anksto imtis priemonių apsisaugoti nuo nereikalingų nuklydimų ir gaišaties dėl šalutinių klausimų, kad būtų teisingai suformuluota dėl kiekvieno ginčijamo teiginio atsirandančios priešpriešos esmė ir diskutuojantys laikytųsi būtinų ribų.

11. Kai kiekvienu ginčijamu punktu bus pakankamai diskutuota bei svarstyta ir jis bus aptartas remiantis Šv. Raštu, tada galų gale čia minėti deputatai, prezidentai, moderatoriai, arbitrai ir kiti klausytojai bei liudininkai turės priimti sprendimą.

12. Ir kadangi kolokviumas turi padaryti išvadą dėl tikėjimo dogmos, tai reikia, kad ji būtų padaryta įtraukiant abi šalis, žinant apie ją iš anksto ir dėl jos susitarus.

13. Be to, šis kolokviumas turi būti nežalingas, ne per ankstyvas, be išankstinio nusistatymo, neužbėgantis už akių kitiems mūsų religijos tikintie-

Symb[olischen] Büchern den Legibus Fundamentalibus et Constitutionibus Unprae-/iudicirlich, unvorgreifflich und Unvorfänglich seyn. /

14. Undt damit die künfftige Collocutures nebenst ihrem Beystande / auff dem fall desto sicher sich hinbegeben undt ihr Vorhaben ohne / scheu undt beysorge eintziger Gefahr desto freudiger zum Werck / richten mögen, wirdt darzu nothwendig erfordert ein sicher Geleit, so von Ihr[o] Königl. Mayest[ät] zuerlangen, darin Unß möge außdrücklich / versprochen werden, nicht allein assecuratio ratione Loci et Personarum, son-/dern auch ratione ipsi[us] Causae. /

Diese Schrifft ist Ursach zweiffels ohne gewesen der Verzögerung, / ob sie gleich dem Churfürst[en] von Brandenburg von diesem heilsahmen / Werck nicht auffhalten mögen, wiewoll auch die Mißhelligkeit / der Theologorum in Königsberg unter sich auch die hinkunfft der / Theologorum tardiret. /

§4. Den 28. Augusti fanden sich zum Colloquio ein der Königl. / Legat Georg Hertzog von Ossolin, denn der Praeses dieses Colloquii Ge-/orgius Tiszkiewitz, Samogitischer Bischoff der Römischen Catholi-/schen, Zbigneus de Goray Goraiski, Chelmischer Castellan, der Refor-/mirten: der Sigmund Güldenstern, Stumischer Starost, der Aug-/spurgischen Confession-Verwandten Praeses, wie auch der Königl. / Legatus, Georgius de Tenczin, Hertzog von Osselin, des H. Römisch[en] / Reichs Fürst und Oberster Cantzler des Königreichs Pohlen, / item Johannes Graff von Lesno, Gnesnischer Castellan undt / andere vornehme Herren. Belangende die Theologos. So sind /
[390v] von Römischer[785] Seiten vom Könige folgende abgeschicket[786]: // Premislaus Rudnicki S[ocietatis] I[esu], Laurentius Piekarski S[ocietatis] I[esu], S. The[ologiae] D., Georgius / Schönhoff, S[ocietatis] I[esu], S. Theol[ogiae] Doctor. Auß dem Ertz-Bisthum Gnisen[787] / sind geschicket: Stephanus Damalewicz, S. Theol. Doct., Canonicus, / Benedictus Bulakowski, Franciscanus, Bartholomae[us] Nigrinus, Königl. / Secretarius. Auß dem Crakauischen Bißthum: Christophorus Sa-/pelius, S. Th. D., Canonicus, Jacobus Usliensis, S. Th. Doctor Canonicus / Cracoviensis, Jacobus Vittelius, S. Th. D., Canonic[us] Cracoviensis, Hiero-/nymus a S. Hyacintho, Carmelitanus, S. Theol. D., Alexander a puero / Jesu, Carmelitanus, Stanislaus Krzykowski, S[ocietatis] I[esu]. Auß dem Cuja-/wischen Bisthum: Sebastian[us] Gradkowski, S. Theol. Dr. Auß dem / Wildnischen Bisthum: Ioannes Daugialo

[785] *Al. m. corr. ex* Päbstischer. [786] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 937.

siems, kad ir kur jie būtų, taip pat mūsų religijai, mūsų *Simbolių knygoms*, pagrindiniams įstatymams ir įstatams.

14. Ir kad būsimieji kolokviumų dalyviai ne tik gautų paramą šiuo atveju, bet galėtų kuo saugiau nuvykti ir savo mintis kuo drąsiau išdėstyti be baimės ir be nuogąstavimo dėl pavojaus, būtinai reikia iš Jo Didenybės karaliaus gauti palydos ir apsaugos laidavimą, kuriame mums būtų aiškiai pažadėtas ne tik vietos ir asmeninis saugumas, bet ir paties reikalo saugumas.

Šitas raštas, be abejo, buvo to uždelsimo priežastis, tačiau Brandenburgo kurfiursto jis negalėjo sulaikyti nuo šito naudingo reikalo, nors dėl Karaliaučiaus teologų tarpusavio nesutarimų teologai ir pavėlavo nuvykti.

§4. Rugpjūčio 28 dieną į kolokviumą atvyko karaliaus pasiuntinys Georgas, Osolino hercogas, tada – šito kolokviumo pirmininkas Jurgis Tiškevičius, Žemaitijos Romos katalikų vyskupas, Zbignejus de Goray Goraiskis, Kulmo kaštelionas, reformatas, Sigmundas Güldensternas, Stumo seniūnas, Augsburgo tikėjimo išpažinėjų pirmininkas, taip pat karaliaus pasiuntinys Georgijus de Tenczinas, Oselino hercogas, Šv. Romos Imperijos kunigaikštis ir Lenkijos Karalystės vyriausiasis kancleris, taip pat Johannas, grafas iš Lešno, Gniezno kaštelionas, ir kiti kilmingi ponai. Dėl teologų. Nuo Romos, nuo karaliaus
[390v] atsiųsti šitie: // Premislavas Rudnickis, jėzuitas, Laurentijus Piekarskis, jėzuitas, šv. teologijos dr., Georgijus Schönhoffas, jėzuitas, šv. teologijos daktaras. Iš Gniezno arkivyskupijos atsiųsti: Stephanas Damalewiczius, šv. teologijos daktaras, kanauninkas, Benedictas Bulakowskis, pranciškonas, Bartholomaejus Nigrinas, karaliaus sekretorius. Iš Krokuvos vyskupijos: Christophoras Sapelijus, šv. teologijos dr., kanauninkas, Jacobas Usliensis, šv. teologijos daktaras, Krokuvos kanauninkas, Jacobas Vittelijus, šv. teologijos dr., Krokuvos kanauninkas, šv. Hiacinto Hieronymas, karmelitas, šv. teologijos dr., Bernelio Jėzaus Aleksandras, karmelitas, Stanislavas Krzykowskis, jėzuitas. Iš Kujavijos vyskupijos: Sebastianas Gradkowskis, šv. teologijos dr. Iš Vilniaus vyskupijos: Jonas Daugėla Zaviša, šv. teologijos

[787] *MSB:* Gniesen.

Zawisza, S. Th. et I. U. Doctor, / Thomas Clagius, S[ocietatis] I[esu], Ioannes Wolkowicz, S[ocietatis] I[esu]. Auß dem Posnischen / Bisthum: Nicolaus Traskowski, S[ocietatis] I[esu]. Auß dem Plotzkischen Biß-/thum: Paulus Potrykowski, I. U. D., Canonicus, Sigismundus Lauxmin, / S. Theol. D. Auß dem Ermelländischen: Fridericus Meybom, S. The. / Doct., Archipresbyter Elbingensis und Ioannes Rywocki, S[ocietatis] I[esu]. / Auß dem Samaitischen Bißthum: Nicolaus Plaszkowski, S. Th. / Doct., Adamus Sobolewski, S[ocietatis] I[esu]. Auß dem Culmischen: Andreas / Kesler, I. U. D.[788] Von seiten der Reformirten sind vom / Churfürsten zu Brandenburg geschicket: Johannes Bergius, S. / Th. D., Fridericus Reichelius, S. Th. D. et Profes[sor] in Acad[emia] Fran[c]of[urti] [!], / denen ist, wie droben gedacht, adjungirt Georgius Calixtus, / S. Th. D. et Prof[essor] in Academia Helmstadiensi in communi causa, / wider die Römisch-Catholischen. Auß Groß Pohlen waren: / Johannes Bütnerus Superattendens, Paulus Bochnitius, Albertus / Wengerski, Georgius Laetus, Daniel Stephanus. Auß dem Groß-/Fürstenthum Littawen: Nicolaus Wysocki, Superattendens, Andreas / Musonius, Superattendens, Reinholdus Adami, Apollon Styrzinski. / Auß Preussen: Johannes Caesar, Johannes Episcopus, Daniel Kopecki. / Von der Augspurgischen Confessions-Verwandten Seite waren: / Johannes Hülsemannus, S. Theol. D. et Professor Witte[n]bergensis [!], / Ioannes Botsaccus, S. The. D., Abrahamus Calovius, S. Th. D., Petrus / Zimmerman[n]us [!], Senior Ministerii Thoruniensis, M. Balthasar Voi-/dius, Senior Ministerii Elbingensis, Johannes Mochingerus, M. Jo-/hannes Fabricius, Nicolaus Neuserus, David Holstius, M. Joachim[us] / Göbelius, M. Johannes Holfeldius, Henricus Richelius, Michael / Schellenbergius, Michael Brichnerus, Ioannes Pudorius. Es sind / aber zu diesen nach der Zeit ankommen die Churlandischen / Theologi und Prediger als: M. Paulus Einhorn, M. Hermannus / Toppius wie auch etliche auß den Preussischen Königlichen / Städten, als Severinus
[391r] Rosentreter, Johannes Müller, Johannes // Rundorff, Johannes Malendorff, Michael Fusius, M. Georgius Hiscus, Geor-/gius Melchior Gernheuserus, Samuel Hentzkowius, undt zu letzt, da / schon ein gantzer Monat vorbey war, nemlich den 27. September, / kamen die Königsbergischen Theologi: Levinus Pouchenius, Michael / Behmius und Christianus Dreierus S[anc]tae Theol[ogiae] Doctores. Mit denen / Theologis Augspurgischer Confession

[788] *MSB post h. v.:* Fabianus Myslinskij, Domincanus S. Th. D.

ir abiejų teisių daktaras, Thomas Clagijus, jėzuitas, Joannas Wolkowiczius, jėzuitas. Iš Poznanės vyskupijos: Nicolajus Traskowskis, jėzuitas. Iš Plocko vyskupijos: Paulius Potrykowskis, abiejų teisių dr., kanauninkas, Žygimantas Liauksminas, šv. teologijos daktaras. Iš Varmės: Fridericas Meybomas, šv. teologijos daktaras, Elbingo arkipresbiteris Joannas Rywockis, jėzuitas. Iš Žemaitijos vyskupijos: Nicolajus Plaszkovskis, šv. teologijos daktaras, Adamas Sobolewskis, jėzuitas. Iš Kulmo: abiejų teisių dr. Andrejas Kesleris. Brandenburgo kurfiursto atsiųstieji reformatai: Johannas Bergijus, šv. teologijos dr., Fridericas Reichelijus, šv. teologijos dr. ir Frankfurto akademijos profesorius, kartu su jais, kaip minėta, Romos katalikams priešiškas Georgijus Calixtas, šv. teologijos dr. ir Helmstado akademijos viešosios teisės profesorius. Iš Didžiosios Lenkijos buvo Johannas Bütneris, superintendentas, Paulius Bochnitijus, Albertas Wengerskis, Georgijus Laetas, Danielius Stephanas. Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės: Nicolajus Wysockis, superintendentas, Andrejas Musonijus, superintendentas, Reinholdas Adamis, Apollonas Styrzinskis. Iš Prūsijos: Johannas Caesaris, Johannas Episcopas, Danielius Kopeckis. Iš Augsburgo tikėjimo išpažinėjų buvo Johannas Hülsemannas, šv. teologijos dr. ir Vitenbergo profesorius, Joannas Botsaccas, šv. teologijos dr., Abrahamas Calovijus, šv. teologijos dr., Petras Zimmermannas, Torno ministerijos senjoras, mag. Balthasaras Voidijus, Elbingo ministerijos senjoras, Johannas Mochingeris, mag. Johannas Fabricijus, Nicolajus Neuseras, Davidas Holstijus, mag. Joachimas Göbelijus, mag. Johannesas Holfeldijus, Henricas Richelijus, Michaelis Schellenbergijus, Michaelis Brichneras, Joannas Pudorijus. O po šitų po laiko atvyko Kuršo teologai ir pamokslininkai: mag. Paulius Einhornas, mag. Hermannas Toppijus, taip pat ir kai kurie iš Prūsijos karališkųjų miestų, kaip antai Severinas Rosentreteris, Johannas
[391r] Mülleris, Johannas // Rundorffas, Johannas Malendorffas, Michaelis Fusijus, mag. Georgijus Hiscas, Georgijus Melchioras Gernheuseras, Samuelis Hentzkowijus, ir galų gale, kai jau buvo praėjęs visas mėnuo, būtent rugsėjo 27 dieną, atvyko ir Karaliaučiaus teologai: Levinas Pouchenijus, Michaelis Behmas ir Christijanas Dreieris, šventosios teologijos daktarai. Su šiais Augsburgo tikėjimo teologais į šį kolokviumą atvyko ir įvairių politikų: štai

sind auch unterschiedene Politi-/ci zu diesem Colloquio ankommen, als von Dantzig: Adrianus / von der Linda, Bürgermeister, Friedrich Ellert, Raths-verwand-/ter, mit einem Secretario. Von Elbing der Burgermeister Christi-/anus Dreschenberg, mit dem Syndico Matthia Richter. Auß / der Wilda Johannes Maius, Med[icinae] D[octor]. Auß Posen David Erl, Vor-/steher der Kirchen zu Schwersentz. /

§5. Vor dem Colloquio vereinigten sich die Lutherischen Theo-/logi, daß sie wieder die Reformirten wolten den Elenchum / Nominalem gebrauchen; den D. Calixtum aber wolten sie nicht / vor ein Lutherischen Theologum praesentiren, wiewoll sie Ihm / alle Ehr auch den Vorzug gaben[789]. /

§6. Die erste Session ward mit Peroriren des Legati der / Herrn Praesidum zugebracht, die die Instruction des Königs / rühmeten. Ihre willigkeit den Königl. Mayest[ät] zu gehorsa-/men contestireten, die ihre Literas fiduciales vorzeigeten undt / lesen liessen. /

§7. Den 29. Augusti ward der praecedentz Streitt unter / den Lutherischen und Reformirten geschlichtet, daß sie alternatim / sollen vorsitzen. /

§8. Diesen wird auch die Königl. Instruction communiciret: / die bestandt in diese Conditionibus: das man erstlich nur von dem / ersten Theil der Proposition, das ist von der Liquidation der Lehre / handeln solte; daß man sich verpflichten solte, alles das zu halten, / was der König in der Instruction begehrte; daß man nichts von die-/sem Colloquio in oder ausserhalb Landes durch sich selbst oder einen / andern außgeben und publiciren solte, ehe der Anfang von dem Kö-/nige geschehen; daß man über die Declaration deß Glaubens, wel-/che die Römische Catholische den andern Partheyen übergeben / würden, ihnen keine andere Meynung auffbürden; das man / sich aller Vorreden und Weitläufftigkeit in den Handlungen / enthalten und alßbald von der Sachen selbst anfangen; daß / in denen Stücken, da die Augsburgische Confessions-Verwandte / mit den Reformirten eins sind, nur zwey Collocutores seyn, / und für beyde Parthen stehen solten etc. /

§9. Darauff haben die Reformirten ihre requisita auch / denen Röm. Catholischen[790] überreichet, welche dieses wolten, daß / man diese Handlungen mitt Gott anfange und schliesse, die / Loca Scripturae ex fontib[us] interpretire, und da sie dunckel sein, / oder zweyerley deutungen admittirten,
[391v] daß auß der P. // Patrum Consensu unanimi der ersten drey seculorum die rech-/te deutung auffsuchen und die gelten lassen, daß man sich / wegen der Titul der Collocutorum einigen solte. /

[789] *Nuoroda į išnašą :/: Fußnotenhinweis.*

iš Dancigo – Adrianas von der Linda, burmistras, tarybos narys Friedrichas Ellertas su sekretoriumi. Iš Elbingo – burmistras Christianas Dreschenbergas su teisės patarėju Matthijum Richteriu. Iš Vilniaus – Johannas Maijus, medicinos daktaras. Iš Poznanės – Davidas Erlis, bažnyčių administratorius Šverzence.

§5. Prieš kolokviumą liuteronų teologai susitarė reformatams pateikti vardinį sąrašą, tačiau dr. Calixto jie nenorėjo įvardyti liuteronų teologu, nors jam rodė visokeriopą pagarbą ir teikė pirmenybę.

§6. Pirmoji sesija praėjo pamokomas kalbas sakant legatui ir pirmininkaujantiems ponams, kurie šlovino karaliaus nurodymą. Reiškė savo pasiryžimą paklusti Jo karališkajai Didenybei, rodė savo ištikimybės laiškus ir prašė juos skaityti.

§7. Rugpjūčio 29 dieną buvo išspręstas liuteronų ir reformatų ginčas – nutarta, kad jie pirmininkaus pakaitomis.

§8. Jie buvo supažindinti ir su karaliaus instrukcija, kurioje buvo nurodytos tokios sąlygos: iš pradžių reikia kalbėti tiktai apie pirmąją temos dalį, tai yra apie mokymo keliamus reikalavimus; reikia įsipareigoti laikytis viso to, ko karalius siekia savo instrukcija; apie šitą kolokviumą nei pačioje šalyje, nei už jos ribų, nei pačiam, nei per kitą negalima nieko nei išduoti, nei paskelbti, kol pradžios nepadarys karalius; Tikėjimo deklaracija, kurią Romos katalikai perduos kitoms partijoms, joms neturi būti primetama kita nuomonė; per svarstymus reikia susilaikyti nuo visokių įžangų ir detalių, o iškart pradėti nuo paties dalyko; dėl tų nuostatų, dėl kurių Augsburgo tikėjimo išpažinėjai sutaria su reformatais, turi būti tik du abiejų šalių diskutuotojai ir t. t.

§9. Po to reformatai perdavė savo reikalavimus Romos katalikams, kurie norėjo, kad šitie svarstymai prasidėtų ir baigtųsi su Dievu, kad Rašto vietos būtų interpretuojamos pagal šaltinius, kad ten, kur jos neaiškios arba galima
[391v] dvejopa interpretacija, // tikrosios prasmės būtų ieškoma pagal bendrą pirmųjų trijų amžių Tėvų sutarimą ir ji liktų galioti; kad reikėtų susitarti dėl kolokviumo dalyvių titulų.

[790] *MSB post h. v. scr. err.* auch.

§10. Einige der Röm. Catholische desideria aber waren, das / die Collocutores, ehe sie andtworten, unter sich erst berahtschlagen / solten, was zu antworten seye; daß ein jeder Collocutor ein / Exemplar von den Protocollis haben möge, welchs von den Prae-/sidib[us] solle unterschrieben sein; daß solche Protocolla ein halb / Jahr nach dem Colloquio sollen außgegeben werden; daß das / Colloquium innerhalb 4 Wochen sich endigen solle. Dieses / wird in privatis Conclavib[us] abgehandelt. /

§11. Drauff kamen alle Partheyen in den grossen Saal / zusammen, da sie auff die Knie gefallen undt gesungen: „Veni / Creator Spiritus". Drauff sind die Notarii aller dreyen Parthe-/yen p[rae]sentiret. Von den Römisch-Catholischer Seiten: Fridericus Mey-/bohm, Archipresbyter Elbingensis, und Thomas Clagius, S[ocietatis] I[esu], welche / den Eyd in manib[us] deß Samaitischen Bischoffs geleistet. Von der / Augspurgischen Confessions-Verwandten Seite: M. Joachimus Göbe-/lius, Pastor Vilnensis, und M. Holfeldius, Pastor Lesnensis. Von den Refor-/mirten Seite: Christophorus Pandlowski, Delegatus aus dem Belsi-/schen District, undt Benjamin Ursinus, Delegatus aus Groß-Pohlen, / welch in manibus des Gesandten den Eyd abgeleget. So bald dieses / geschehen, hat M. Göbelius die Nahmen der Augspurgischen Theologorum / gelesen und auch sechs Collocutores benennet, als D. Hülsemannum, / D. Botsaccum, D. Calovium, Zimmermanum, Mochingerum und Fabri-/cium, doch waren diese unter dem Bedinge praesentiret, das / man diese Zahl, wenn die Theologi auß Königsberg und Curland / ankommen würden, vermehren, oder auch diesen benanten an-/dere substituiren könte. Die Reformirte haben auch ihr Theologos / ablesen lassen, doch die Collocutores noch nicht benennet. /

§12. Hie solten die Lutheraner ihre Conditiones p[rae]liminares / eingegeben haben, und weil sie selbige nicht hatten, ward die / Session gehoben. Folgenden Tages schickten sie ihre Conditiones ein, / die drauff giengen, daß sie bey der Augsburgischen Confession / bleiben wollen, und erbothen sich ein kurtz Synopsim der / streittigen Puncten außzugeben, wenn nur die Römisch Ca-/tholische zuvor andeuten werden, in welchen articulen sie / ihren consens begehrten. /

§13. Den 31. Augustii wurden die Antwortung[en] uff die / desideria der Parteyen einander gegeben, und thaten die Refor-/mirten diese General Confession, daß Sie die Heilige Schrifft / allein für die Normam und Regel ihres Glaubens annehmen: / Wenn aber ein Zweiffel eines Orths wegen

§10. Kai kurie Romos katalikų pageidavimai buvo tokie, kad kolokviumo dalyviai, prieš atsakydami, pasitartų tarp savęs, ką atsakyti; kad kiekvienas dalyvis gautų protokolų egzempliorių, pasirašytą pirmininkaujančiųjų; kad šitie protokolai per pusmetį būtų išleisti; kad kolokviumas baigtųsi per 4 savaites. Šitie dalykai buvo aptarinėjami privačiuose pasitarimuose.

§11. Po to visi dalyviai susirinko į didelę salę, puolė ant kelių ir giedojo „Ateik, Dvasia Kūrėja". Tada buvo pristatyti visų trijų partijų notarai. Romos katalikų notarai buvo Fridericas Meybohmas, Elbingo arkipresbiteris, ir Thomas Clagijus, jėzuitas, jie davė priesaiką vadovaujant Žemaitijos vyskupui. Augsburgo tikėjimo išpažinėjų notarai: mag. Joachimas Göbelijus, Vilniaus kunigas, ir mag. Holfeldijus, Lešno kunigas. Reformatų notarai: Christophoras Pandlowskis, delegatas iš Belzo apygardos, ir Benjaminas Ursinas, delegatas iš Didžiosios Lenkijos, jie priesaiką davė vadovaujant pasiuntiniui. Kai tik tai buvo padaryta, mag. Göbelijus perskaitė Augsburgo teologų vardus ir taip pat įvardijo šešis diskutuotojus, būtent dr. Hülsemanną, dr. Botsaccą, dr. Calovijų, Zimmermaną, Mochingerį ir Fabricijų, tačiau jie buvo pristatyti su sąlyga, kad būtų galima šitą skaičių padidinti, kai atvyks teologai iš Karaliaučiaus ir Kuršo, arba prie šitų paminėtųjų skirti dar ir kitus. Reformatai irgi nurodė savo teologus, bet diskutuotojų dar neįvardijo.

§12. Čia liuteronai turėjo būti įteikę savo preliminarias sąlygas, tačiau kadangi jie jų neturėjo, tai sesija buvo atšaukta. Kitą dieną jie atsiuntė savo sąlygas, kuriose pasakyta, kad jie nori likti Augsburgo tikėjimo išpažinėjais ir siūlėsi išleisti trumpą ginčijamų punktų sinopsį, jeigu tik Romos katalikai prieš tai nurodytų, kokiais punktais jie siekia sutarimo.

§13. Rugpjūčio 31 dieną buvo duodami atsakymai į partijų iškeltus pageidavimus viena kitai, o reformatai parengė visuotinį išpažinimą, kad jie vien tik Šventąjį Raštą pripažįsta savo tikėjimo norma ir taisykle, tačiau jeigu dėl kokios nors vietos kyla abejonė, tai jie pripažįsta ir apaštališkuosius Nikėjos,

entstehet, so neh-/men sie auch das Apostolische Nicenische, Constantinopolitanische, / Ephesinische, Chalcedonsische, Athanasianische Symbola
[392r] und Be-//kändtnüsse an. Item, was im fünfften und sechsten allgemeinen Con-/ciliis wider die Nestorianer und Eutychianer geschlossen[206]; weiter was / Milevitana undt Arausicana Synodii wider die Pelagianer gelehret[207]; zuletzt / auch das, worinnen die gantze Kirche von der Apostel Zeiten an ein-/müttig übereinkommt. Was die Streitigkeiten betrifft, so zu der Vätter / Zeiten entstanden, da nehmen sie die *Confessionem Augustanam invariatam* / auch *variatam*, wie auch den *Consensum Sendomiriensem* an[791][208]. /

§14. Die Röm. Catholischen erklärten sich dahin, daß sie das / Wort Gottes sive scriptum sive traditum annehmen. Die Special Confes-/sion solte jede Parthey beybringen, wen begehret wird werden. /

§15. Den 2. Sept[ember] wurde wieder wegen der Praeliminar Conditi-/on gehandelt und beliebet, daß man ohne Titul nur reden solte alß / Domine Collocutor. Die Notarii solten schreiben[792] von den Römischen etwa / die Catholischen oder Röm. Catholisch[en]; die Protestanten: Röm. Catholische. / Aber wegen der Reformirten eräuget sich ein Streitt, ob die Reformir-/te Socii Augustanae Confessionis zu nennen, welches die Lutheraner / nicht leiden wolten. /

§16. Den 5. Septe[m]ber erhub sich ein streitt wegen des Gebeths, / die Röm. Catholischen und die Reformirten condescendirten drin, daß / der Bischoff solte anfangen; die Lutheraner aber woltens alterna-/tim thun. D. Hülseman schriebe ein Formul [!][793] vor, darauß schlossen / die Röm. Cathol[ischen], daß den Lutheraner kein ernst were bey die-/ser Sache, deßwegen der Bischoff und der Pater Schönhoff protesti-/ret, wen hiedurch der König den Zweck dieses Colloqui nicht erhal-/ten soll. /

§17. Doch thaten die Röm. Catholischen ihre Professionem fidei, / da sie sich auff das Concilium Tridentinum undt Universalem ⌈P. Patrum et[794] Ecclesiae / praesentis consensum bezogen, doch so, daß sie das Wort „omnes" nicht / mathematice, sondern moraliter verstanden wissen wolten. Die Lu-/theraner wolten bey dem Wort Gottes bleiben und den Consensum / P. Patrum nicht annehmen, weil kein articul zu finden, in welchem / die P. Patres unter sich nicht dissentirten. /

§18. Die Reformirten thaten auch ihre Declaration, allein / sie hatten nicht allein ihre Lehre thetice, sondern auch per antithe-/sin völlig vorge-

[791] *MSB abs.* [792] *MSB post h. v.:* etwa.

[392r] Konstantinopolio, Efeso, Chalkedono, Atanazo simbolius ir // išpažinimus. Taip pat tai, kas penktajame ir šeštajame Visuotiniuose susirinkimuose nutarta prieš nestorininkus ir eutychininkus[206], toliau dar, ką Milevės ir Arausijos [Orange] sinodai mokė prieš Pelagijaus sekėjus[207], galų gale ir tai, dėl ko visa Bažnyčia nuo apaštalų laikų sutaria. O dėl nesutarimų, atsiradusių Tėvų laikais, tai jie [liuteronai] vadovaujasi pirmuoju *Augsburgo tikėjimo išpažinimu*, taip pat ir *Pataisytuoju* bei *Sandomiero susitarimu*[208].

§14. Romos katalikai pareiškė, kad jie Dievo žodį pripažįsta arba užrašytą, arba perduotą [balsu]. Kiekviena partija turėjo parengti specialų išpažinimą, kada bus pageidaujama.

§15. Rugsėjo 2 dieną vėl derėtasi dėl preliminarios sąlygos ir pageidauta, kad būtų kalbama be titulų, tiktai „Pone diskutuotojau". Notarai apie Romos katalikus turėjo rašyti: katalikai arba Romos katalikai; protestantai – Romos katalikai. O dėl reformatų kilo ginčas, ar vadinti reformatus Augsburgo tikėjimo sekėjais, ko negalėjo toleruoti liuteronai.

§16. Rugsėjo 5 dieną kilo ginčas dėl maldos. Romos katalikai ir reformatai nusileido, kad turi pradėti vyskupas, o liuteronai norėjo tai daryti pakaitomis. Dr. Hülsemanas pasiūlė formulę, iš to Romos katalikai padarė išvadą, kad liuteronai į šį dalyką nežiūri rimtai, todėl vyskupas ir tėvas Schönhoffas protestavo, neva per tai karalius nepasieksiąs kolokviumo tikslo.

§17. Tačiau Romos katalikai parengė savo tikėjimo išpažinimą, kuriame jie rėmėsi Tridento susirinkimo nuostatomis ir visuotiniu Tėvų ir dabartinės Bažnyčios sutarimu, tačiau jie norėjo, kad žodis „omnes" būtų suprantamas ne matematiškai, bet moraliai. Liuteronai norėjo likti prie Dievo žodžio ir nenorėjo remtis Šv. Tėvų konsensusu, nes negalima rasti nė vieno teiginio, dėl kurio Tėvų nuomonės nesiskirtų.

§18. Reformatai taip pat parengė savo deklaraciją, bet jie savo mokymą išdėstė ne tik paprastai, bet ir su antitezėmis, kur buvo daug skaudžių žodžių;

[793] *Scr. err.:* Formal; *MSB*: Formul. ⌈...[794] *Scr. al. m. supra lin.*

bracht, dabey viel empfindliche Worte waren; da-/rüber die Catholische sich zu entrüsten ursach hetten, zumahlen, / weil das den Röm. Catholischen imputiret wurde, welchs / sie nicht lehreten. /

§19. So war auch gleichen schlages der Lutheraner ihre / Declaratios fidei, und suchte auch D. Hülseman die Catholischen / zu irritiren mit den Tituln, da er seine Luthersche Theologos / Reverendos Dominos titulirete, da es doch anders vor dem / beliebet worden, mit solchem Wesen wurden einige Tage un-/nützlich zugebracht. /

§20. Den 25. September wirdt der Fürst Ossolinski vom König / abgefordert und an sein stelle kam Graff Lesczinski: der gab zu-/verstehen, daß deßwegen die Sache so langsahm fortgienge, weil / man so weit von der Königl. Instruction abgangen were; und / committirte dem Pater Schönhoff in seinem Nahmen, soches den / Parthen zueröffnen. Der es auch in einer weitläufftiger Oration / verrichtete. //

[392v] §21. Allein D. Bergius, da er darauff antworte, zapffete unterschied-/liche redens arten des Pat[ris] Schönhoffs an, verstoßete sich in den Ti-/tuln, dadurch man bemerckte, daß er auch die Catholischen suchte zu / irritiren. Und daß sie viel überflüssig beybrachten, die den zweck / des Colloquii hinderten. Und so brachten sie einige Tage zu, da man / nichts zum Zweck schlosse. D. Hülseman machts auff gleichen schlag, / der die animosos et bellicosos Spiritus den Catholischen vorgerücket / und wolte nicht gestatten, das Schönhoff solte die Instructionem / Regiam interpretiren, da Ihn doch solchs vom Legaten war committi-/ret worden. Und also wurden viel Tage pro et contra in den praelimina-/ribus disputiret undt die Zeit mit Collationiren der Protocoll zugebracht. /

§22. Den 4. October gaben die Lutheraner ihre Confession über. / Die auch nicht angenommen wardt, weil viel unnütze Ding und / viele iniuriosa in Rom[anam] Ecclesiam drün waren. /

§23. Umb diese Zeit wurden einige an den König geschickt, / umb die Declaration der Königl. Instruction, die dahin gienge, das / man die Cofessiones der Dissidenten annehmen solle, doch daß / man[795] daß, was zum Schimpff der Röm. Kirchen wär, außschliessen / solte. /

§24. Immittelst kamen die Königsbergische Theologi an, da ent-/stunden baldt ein Streitt 1. Wegen der Praecedentz, den diese vor / einigen andern haben wolten. Und 2. wegen der Instruction, / darin befindlich, daß die

[795] *Scr. al. m. supra lin.; prae h. v. exc.* ihm, *post h. v. exc.* ihnen.

dėl to katalikai turėjo kuo piktintis, juo labiau, kad Romos katalikams buvo primetama tai, ko jie nemokė.

§19. Tokio pat pobūdžio buvo ir liuteronų tikėjimo deklaracija, ir dr. Hülsemanas stengėsi katalikus suerzinti titulais – savo liuteronų teologus vadino garbingaisiais ponais, o juk prieš tai pageidauta kitaip. Šitokiais poelgiais be naudos prarastos kelios dienos.

§20. Rugsėjo 25 dieną karalius atšaukė kunigaikštį Ossolinskį ir į jo vietą atvyko grafas Lesczinskis: jis davė suprasti, jog reikalas juda taip lėtai dėl to, kad neva labai nutolta nuo karaliaus instrukcijos, ir įgaliojo tėvą Schönhoffą jo vardu tai pranešti visoms šalims. Šis tai ir padarė savo išsamioje kalboje. //

[392v] §21. Tačiau dr. Bergijus, atsakydamas į tai, prikibo prie įvairių tėvo Schönhoffo posakių, nesilaikė titulų, ir buvo matyti, kad jis taip pat mėgina suerzinti katalikus. Ir jie dėstė daug nereikalingų dalykų, kurie tik trukdė kolokviumo tikslui. Ir šitaip jie praleido keletą dienų, niekuo neprisidėdami prie tikslo. Dr. Hülsemanas elgėsi lygiai taip pat: katalikams prikišo audringas ir karingas dvasias ir nenorėjo sutikti, kad Schönhoffas interpretuotų karaliaus instrukciją, o juk jis buvo įgaliotas legato. Taigi daug dienų diskutuota už ir prieš dėl preliminarių dalykų ir daug laiko praleista svarstant darbotvarkę.

§22. Spalio 4 dieną liuteronai atidavė savo tikėjimo išpažinimą. Jis nebuvo priimtas, nes jame buvo daug nereikalingų dalykų ir daug įžeidimų, skirtų Romos bažnyčiai.

§23. Tuo laiku keli žmonės buvo pasiųsti pas karalių, kad jis paskelbtų instrukciją, skatinančią pripažinti kitatikių išpažinimus, tačiau taip, kad iš jų būtų išmesta visa tai, dėl ko keikiama Romos bažnyčia.

§24. Tuo metu atvyko Karaliaučiaus teologai, ir tuoj kilo kivirčai (1) dėl pirmavimo teisės, kurią jie norėjo turėti, ir (2) dėl instrukcijos, kurioje

Königsb[ergische] Theologi solten mit den Reformir-/ten wieder die Päbstler vor einen Man stehen und wolte solches / nicht angenommen werden, dafern sie solche Instruction nicht / renuncireten, welches Sie den 17. October thaten. Dadurch aber / nahmen gelegenheit die Reformirten, mit den Lutheranern zur / einigkeit zu kommen, welches aber auch nicht angehen wolte. /

§25. Die Röm. Catholischen hielten an, das die Reformirten / und Lutheraner ihre Confessiones corrigirten und nicht mit schar-/ffen Worten wieder die Catholischen sich außlassen sollen. Die / Protestanten vermeinten, das sie solches nicht thun könten. Und dahe-/ro schalten sie einige Lehr-puncten der Catholischen vor Anti-/cristisch. So wiedrich ging es zu biß auff den 18. November. Daß / man nun die Acten conferirt und wegen der Antwort auff / die Declarationes der Dissidenten bemüssiget war. /

§26. Endlich nach dem fünff publicae Sessiones (die / anderen Conferentien waren privat) geschehen, hatt der / Königliche Legatus Leszczinski in Polnischer Sprache das Collo-/quium geschlossen und sind alle Theile in gutten frieden von / einander gangen[x(205)]. /

Daß 26te Capittel //

[393r][796] *Waß in Pom[m]erellischen Stifft von Lutheri Zeiten / an (ausserhalb Dantzig) in Religions- / oder Kirchen-Sachen vorgefallen*

Inhalt

1. Pom[m]erelisches Stifft ist dem Cujawischen einverleibt. 2. Wegen / der Lutheraner ein Synodus. 3. Der Ritterschafft in Pom[m]e-/rellen mit dem Bischoff wegen des Decems. 4. Handel des / Abten von der Oliva mit dem Bischoff in Leßlau. 5. Pom[m]erel-/ler kriegen die Religions Freyheit. 6. Der Cujawischen Bi-/schöffe diverse Actiones[797]. 7. Des Bischoffs Rozrazewski Eyffer. / 8. Die Execution wegen der Kirchen. 9. Die Jesuiter in Conitz. / 10. Bonifratellen in Dantzig. 11. Der Lutheraner Zustandt in / Pomerellen. 12. Von den Mennisten. 13. Von den Arianer und / Juden. /

x(205) Actu Colloq. Thorun. M. S.
[Acta colloquii Thorunensis, Varsaviae impressa; *fons* Hartknoch, *Kirchen-historia*, p 1099; *altern.* Acta conventus Thoruniensis A. 1645 in Septembris celebrati pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per regnum Poloniae – pro parte Evangelicorum, Helmstadii, 1645; Acta conventus Thoruniensis A. 1645 in Septembris celebrati pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per regnum Poloniae – pro parte Reformatorum scripta in conventu Thorunensi Anno 1645 in protocolum non admissa, Berolini, 1680.]

nurodyta, kad Karaliaučiaus teologai prieš popiežininkus turi stoti kartu su reformatais kaip vienas žmogus, tačiau tam nebuvo pritarta ir šitą instrukciją jie atmetė; tai jie padarė spalio 17 dieną. O reformatai bandė pasinaudoti proga ir susivienyti su liuteronais, tačiau tai irgi nepasisekė.

§25. Romos katalikai reikalavo, kad reformatai ir liuteronai pataisytų savo tikėjimo išpažinimus ir aršiais žodžiais nepultų katalikų. Protestantai tvirtino, kad jie šito negalį daryti. Ir keletą katalikų dogmų jie keikė kaip antikristiškas. Taip bjauriai viskas tęsėsi iki lapkričio 18 dienos, kai jau būtinai reikėjo aptarti aktus ir duoti atsakymus į kitatikių deklaracijas.

§26. Pagaliau po penkių viešų posėdžių (kiti pasitarimai buvo privatūs) karaliaus legatas Leszcinskis lenkų kalba kolokviumą užbaigė, ir visos šalys, gerai ir taikingai nusiteikusios, išsiskirstė[x(205)].

Dvidešimt šeštas skyrius //

[393r] *Kaip religiniai reikalai klostėsi M. Pomeranijos vyskupijoje (už Dancigo sienų) nuo Lutherio laikų*

Turinys

1. Mažosios Pomeranijos vyskupija prijungta prie Kujavijos vyskupijos. 2. Sinodas dėl liuteronų. 3. M. Pomeranijos riterija [nesutiko] su vyskupu dėl dešimtinės. 4. Olivos abato ginčas su Leslavo [Vloclaveko] vyskupu. 5. M. pomeranai gauna religinę laisvę. 6. Kujavijos vyskupų požiūris į religijas skiriasi. 7. Vyskupo Rozrazewskio uolumas. 8. Išpuolis prieš bažnyčias. 9. Jėzuitai Konice. 10. Bonifratrai Dancige. 11. Liuteronų padėtis M. Pomeranijoje. 12. Apie menonitus. 13. Apie arijonus ir žydus.

796 *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenr and:* Des 7den Buchs U.
797 A *al. m. corr. ex illect.*

§1. Daß Pom[m]erellische Stifft ist dem Cujawischen ⌈und Leßlawischen[798] Bistumb / mit incorporirt und schreibt sich der Cujawische Bischoff Episcop[us] / Pomeraniae, darin[799] Dantzig und das Pom[m]erellen eigentlich hin-/gehöret. /

§2. Zu diesem Stifft haben sich auch bald zu Lutheri Zeiten die Lu-/theraner eingefunden, deßwegen A[nn]o 1527 der Ertzbischoff von Gnie-/sen ein Synodum[800] zu Lancicz angeordnet, daß die Bischoffen, inson-/derheit der Coische und Pom[m]erellische Bischoff, solte auff die Verdäch-/tige im Glauben durch seine Visitatoren gutte acht haben[y(206)]. /

§3. Auch hatt die Ritteschafft in Pom[m]erelen den Decem dem / Bischoff denegiret, welches der König übel empfunden; und daß sie / solchs ihr thun mit eben den rationib[us] gesucht zu behaupten, die / die Lutheraner gebrauchen, damit Er ihnen ernstlich befahl, die Decimas / zu geben. /

§4. A[nn]o 1547. Haben sich die Abte von Oliva und Pelplin auff dem / Landtage beschweret, daß der Cujawische Bischoff ein Breve Apostoli-/cum erhalten. Krafft dessen er die beyden Abte nach seinem gefal-/len ein und absetzen könte, welchs hernach zu Rom gehoben worden. /

§5. Da nun Sigismund[us] Augustus König worden, haben die Lu-/theraner in Pomerellen mehr Freyheit erhalten; zumahlen da Ja-/cobus Uchanski, Cojawscher Bischoff, auch nicht sonderlichen Eyffer in der Religion sehen ließ. Doch ist daß Concilium Tridenti-/num zu seiner Zeit, auch wiewoll wieder seinen Willen daß / Breviarum angenommen worden[209]. /

§6. Nach dem Uchanski ist Nicolaus Wolski gefolget. Unter / welchem auch das Lutherthumb zugenommen. Auch haben die / Städte in Pom[m]erellen das Privilegium Religionis erhalten. Da / aber Stanislaus Karnkowski Bischoff in Pom[m]erellen worden; ⌈sind die Kirchen sachen wieder[801] / die Lutheraner getrieben, auch an einigen Örtern den Luthera-/nern die Pfarr-Kirchen abgenom[m]en worden. //

[393v] §7. Doch hat mehr Eyffer hierin sehen lassen Hieronymus Rozra-/zewski, dar das dahin gebracht, das fast allen kleinen Städten in Pom[m]e-/rellen die Pfarrkirchen weggenommen. Und ist mercklich, das A[nn]o 1594, / als der König Sigismund[us] zu Schöneck war, ist dieser Bischoff auch / dahin kom[m]en, und die Schüssel zu der Kirchen von der Stadt begehrt.

[y206] Const. Synod. Stanisl. Karnkov. edit. L. 1. Fol. 23.
[Karnkovius, Stanislaus ed., Constitutiones synodorum, metropolitanae ecclesiae Gnesnensis, Cracoviae, 1579.]

§1. M. Pomeranijos vyskupija prijungta prie Kujavijos ir Leslavo [Vloclaveko] vyskupijos, ir Kujavijos vyskupas save vadina Pomeranijos vyskupu, ir čia iš tikrųjų priklauso Dancigas ir M. Pomeranija.

§2. Šioje apygardoje Lutherio laikais greit atsirado liuteronų, todėl 1527 metais Gniezno arkivyskupas sukvietė sinodą Lenčicoje ir nurodė, kad vyskupai, ypač Kujavijos ir M. Pomeranijos, per savo vizitacijas privalo itin kreipti dėmesį į įtartinus tikinčiuosius[y(206)].

§3. Taip pat M. Pomeranijos riterija nesutiko vyskupui mokėti dešimtinės, o tai karaliui labai nepatiko, be to, jie savo šitokį elgesį bandė ginti kaip tik tokiais argumentais, kokius naudoja liuteronai. Jis griežtai įsakė jiems mokėti dešimtinę.

§4. 1547 metais Olivos ir Pelplino abatai landtage skundėsi, kad Kujavijos vyskupas gavo apaštališkąjį popiežiaus raštą, kuriuo remdamasis jis savo valia galįs abu abatus paskirti arba atleisti, bet tai vėliau Romoje buvo atšaukta.

§5. Kai Žygimantas Augustas tapo karaliumi, liuteronai M. Pomeranijoje gavo daugiau laisvės; tuo labiau, kad Jacobas Uchanskis, Kujavijos vyskupas, nerodė ypatingo religinio uolumo. Tuo laiku vyko Tridento susirinkimas, taip pat, nors ir prieš jo valią, tačiau jo nutarimai buvo priimti[209].

§6. Po Uchanskio buvo Nicolajus Wolskis. Prie jo liuteronybė irgi stiprėjo. Taip pat M. Pomeranijos miestai gavo religijos laisvę. Bet kai M. Pomeranijos vyskupu tapo Stanislavas Karnkowskis, Bažnyčia buvo priešiška liuteronams, kai kuriose vietovėse iš liuteronų buvo atimtos parapinės bažnyčios. //

[393v] §7. Tačiau daugiau uolumo čia parodė Hieronymas Rozrazewskis, kuris pasiekė tiek, kad M. Pomeranijos krašte beveik iš visų mažų miestelių buvo atimtos [liuteronų] parapinės bažnyčios. Įsidėmėtina, kad 1594 metais, kai karalius Zigmantas buvo Šioneke, šitas vyskupas irgi ten atvyko ir pareikalavo

⌈...[798] *Scr. al. m. supra lin.* [799] *MSB:* dahin. [800] -um *al. m. corr. ex illect.*
⌈...[801] *Scr. al. m. in d. m.*

Mit dem vorwenden, Er wolte ihnen die Kirche nicht nehmen, sondern / Er wolte nur Andacht halten. Weil der König da war, solchs ha-/ben sie dem Bischoff nicht weigern wollen, derselbe die Kirche einge-/weyhet und einen Catholischen Priester eingesetzt. /

§8. A[nn]o 1596. Ist die Execution bey allen Kirchen in den Städten / des Pom[m]erellen vollenzogen worden, der gestalt hatt man die / Pfarr-kirchen zu Mewa, Stargard, Hammerstein, Dirschau abge-/nommen, dabey es auch geblieben. /

§9. A[nn]o 1638. Sind die P. P. Jesuitae in Conitz introduciret, / auch ihnen auff dem Reichstag erlaubet worden vor 30 000 / Flor[en] Gütter kauffen. /

§10. A[nn]o 1670. Sindt die Fratres bonifratelln bey Dantzig fun-/diret, denn A[nn]o 1688 der HochErlauchte Abt von Oliva Mi-/chael Anton Hacki einen grossen zuschub gethan, auch ein / Hauß zu ihrer bequemligkeit bauen lassen. /

§11. Waß der Lutheraner Zustand in den Pom[m]erellen sey, ist aus deß Vorbedachten [!][802] M. Hartknochs relation[z(207)] zusehen, / der also ist[803]: „Heutiges Tages sind in Pomerellen, ausser Dan-/tzig und ihrem Gebieth im Kleinem Werder und der Nehrung, / fast keine Pfarrkirchen, die nicht sollen Catholisch sein. Die Bür-/ger aber in den Städten Mewe, Stargardt, Schöneck, Konitz, Dir-/schau, Ham[m]erstein und vielleicht auch andern sind meisten-/theils Lutherisch, die Ritterschafft und Landleute sind schon gros-/sen theils[804] Catholisch, wie auch fast in dem gantzen Königlichen / Preussen. Die letzten Senatores, so nicht Catholischer Religion / gewesen, waren unter den Königen Vladislao und Casimiro / Gerhard von Denhoff, Pom[m]erellischer Woywod, ein Reformir-/ter, Sigismund[805] Güldenstern, Dantziger Castellan, ein Luthe-/rischer Herr, nach welchen keiner mehr, der nicht Römisch-/Catholisch gewesen, dazu gelassen worden. Über die Römisch-/Catholische undt Lutheraner unter denen auch einige Refor-/mirte vermischet sind, werden auch[806] noch heutiges Tages in / Pom[m]erellen unter denen Holländern, insonderheit aber in dem / Schottlande bey Dantzig viel Mennonisten und Wieder-/täuffer gefunden." /

§12. Diese Mennonisten aber zu gewinnen und von ih-/nen Ihrrthumb zu bringen, haben sich die Cujawischen / Bischöff sehr zu offtern bemühet. Und

z(207) L. 6. H. Pruss. Eod. c. 3. p. 1087.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

miesto bažnyčios raktų tuo pretekstu, jog norįs ne bažnyčią paimti, bet joje laikyti pamaldas. Kadangi ten buvo karalius, tai nepanorėta vyskupui šito atsakyti. Jis bažnyčią pašventino ir paskyrė kunigą kataliką.

§8. 1596 metais įvykdytas išpuolis prieš visas bažnyčias M. Pomeranijos miestuose, tad iš Mėvės, Stargardo, Hameršteino, Diršau buvo atimtos parapinės bažnyčios; ir tas taip ir pasiliko.

§9. 1638 metais Konice įvesdinti tėvai jėzuitai, taip pat seime jiems leista pirkti dvarus už 30 000 florinų.

§10. 1670 metais prie Dancigo įkurdinti broliai bonifratrai, nes 1688 metais Šviesiausiasis Olivos abatas Antonas Hackis davė didelę dotaciją, taip pat jų patogumui pastatydino namą.

§11. Kokia liuteronų padėtis M. Pomeranijoje, matyti iš minėtojo mag. Hartknocho pasakojimo[z(207)], o jis toks: „Šiandien M. Pomeranijoje, išskyrus Dancigą ir Mažojo Verderio sritį bei Neriją, beveik nėra parapinių bažnyčių, kurios nebūtų katalikiškos. Bet žmonės tokiuose miestuose kaip Mėvė, Stargardas, Šionekas, Konicas, Diršau, Hameršteinas ir galbūt kituose daugiausia yra liuteronai, riterija ir kaimiečiai daugiausia jau yra katalikai, kaip beveik ir visoje Karališkojoje Prūsijoje. Valdant karaliams Vladislovui ir Kazimierui, paskutinieji senatoriai nekatalikai buvo Gerhardas von Denhoffas, M. Pomeranijos vaivada, reformatas, Sigismundas Güldensternas, Dancigo kaštelionas, liuteronas, o po jų nė vienas nebebuvo skiriamas, jeigu buvo ne Romos katalikas. Be Romos katalikų ir liuteronų, tarp kurių įsimaišę keletas reformatų, šiandien M. Pomeranijoje tarp olandų, ypač Šotlande prie Dancigo, yra daug menonitų ir naujakrikštų."

§12. Kujavijos vyskupai labai dažnai bandė šituos menonitus patraukti į savo pusę ir išgelbėti nuo jų paklydimo. Vyskupas Paulius Woliczkis

802 *Scr. err.:* Vordedachten. 803 *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 1087. 804 *MSB:* meistentheils. 805 *MSB:* Herr. 806 *MSB abs.*

haben die Bischoff / Paulus Woliczki A[nn]o 1620, den 26. Juni in seiner Statutis. / Deßgleichen Andreas Lipski A[nn]o 1625, den 26. Sept[ember] et Anno / 1633, den 9. Aug[usti] Matthias Lubienski. Auch der Seh[lige] //
[394r] Verstorbene Bonaventura de Niedzielsko Madalinski ihnen die / Kinder-Tauffe ernstlich anbefohlen. /

§13. So finden sich auch daselbst einige Arianer in bewus-/ten Schottland, ausser den Juden, die ihre Wohnung da haben etc. /

Daß 27ste Capittel

Was in Dantzig bey der Glaubens / Verenderung vorgangen

Inhalt

1. Joh[annes] Winckelplöch wird Lutherisch. 2. Auch Alexander, ein / Franciskaner Münch. 3. Des Bischoffs von Cujawien bemühen. / 4. Hanns von Pölcken bringt den Lutherischen Prediger ins Landt. / 5. Inquisition wegen der Lutheraner. 6. Bugenhagen rich-/tet zu Danzig das Lutherthum ein. 7. Einiger Luther-/schen Bürger Rottirung. 8. Articul wegen der Münche. / 9. Handel mit dem Bernhard von Eyden und Tumult. 10. / Des Königs bemühen wegen des Tumults. 11. Lutherthumb / nimbt in Dantzig zu. 12. Commission wegen des Luther-/thumbs in Dantzig ohne Frucht. 13. Was weiter drauff / erfolget. 14. Der Catholischen Bischöffe Eyffer. 15. Die Pro-/cession in Dantzig eingestellt; und die Communion subutraq[ue] gebethen. / 16. Die Lutheraner führen de facto die Communion sub / utraq[ue] ein. 17. Der Abfahl des Münchs Rollau [!][807] reitzet an-/dere mit zum Abfall. 18. Die Lauligkeit des Cujawschen / Bischoffs Drujowski. 19. Dantziger Privilegium Religionis. / 20. Die Lutherischen Prediger verheyrathen sich und lassen / im[808] Fasten Fleisch feil halten. 21. Streitt händel mit den / Lutherischen Prediger. 22. Streit mit dem Sperber undt / Neuber. 23. Die *Notul* des Dantziger Ministerii. / 24. Der sich dieser *Notul* wiedergesetzt, wird abgesetzt, / die *Notul* wird wieder angefochten. 25. Der *Notul* Apologia. / 26. Streitt wegen des Exorcismi. 27. M. Morgen-/stern muß auß Dantzig fort. 28. Streitt von den / *libris Symbolicis*. 29. Handel wegen des Dominicaner / Klosters. /

[807] *Scr. err.:* Rollan; *MSB:* Rollau.

1620 metais birželio 26 dieną savo statute, taip pat Andrejas Lipskis 1625 metais rugsėjo 26 dieną, Matthijas Lubienskis 1633 metais rugpjūčio
[394r] 9 dieną, taip pat velionis // Bonaventura iš Niedzielsko Madalinskis jiems griežtai įsakinėjo krikštyti vaikus.

§13. Taip pat ten yra keletas arijonų minėtame Šotlande, be ten gyvenančių žydų, ir t. t.

Dvidešimt septintas skyrius

Kaip keitėsi protestantų tikėjimas Dancige

Turinys

1. Joh[annas] Winckelplochas tampa liuteronu. 2. Taip pat ir Alexanderis, pranciškonų vienuolis. 3. Kujavijos vyskupo pastangos. 4. Hannsas von Pölckenas į šalį atsiveža liuteronų pamokslininką. 5. Tyrimas dėl liuteronų. 6. Bugenhagenas Dancige įveda liuteronybę. 7. Kai kurių piliečių liuteronų posūkis. 8. Straipsnis apie vienuolius. 9. Ginčas su Bernhardu von Eydenu ir sąmyšis. 10. Karaliaus pastangos dėl sąmyšio. 11. Liuteronybė Dancige stiprėja. 12. Komisija dėl liuteronybės nieko nepasiekia. 13. Kas vyko toliau. 14. Katalikų vyskupų uolumas. 15. Sustabdyta procesija Dancige, prašoma komunijos abiem pavidalais. 16. Liuteronai faktiškai įsiveda komuniją abiem pavidalais. 17. Vienuolio Rollau atsimetimas paskatina atsimesti ir kitus. 18. Kujavijos vyskupo Drujowskio aplaidumas. 19. Dancigo privilegija dėl religinės laisvės. 20. Liuteronų pamokslininkai veda ir pasninko metu leidžia pardavinėti mėsą. 21. Ginčas su liuteronų pamokslininkais. 22. Ginčas su Sperberiu ir Neuberiu. 23. Dancigo ministerijos *Santarvės susitarimas (Notul)*. 24. Kas šitam *Santarvės susitarimui (Notul)* priešinasi, tas atleidžiamas; *Santarvės susitarimas (Notul)* vėl puolamas. 25. *Santarvės susitarimo (Notul)* apologija. 26. Ginčas dėl egzorcizmo. 27. Magistras Morgensternas turi išvykti iš Dancigo. 28. Ginčas dėl *Simbolių knygų*. 29. Ginčas dėl dominikonų vienuolyno.

[808] *MSB:* in den.

§1. [!][809] Das Lutherthumb hat sich auch baldt nach Dantzig / gezogen, da einer J. Winckelploch, oder Finckelblock (den / einige Johann, andere Jacob mit dem Vornahmen nennen) [!][810] auffm / Hagelsberge[aa(208)] A[nn]o 1522 die Erste Lutherische Predigt gethan[bb(209)]. //

[394v] §2. Nach Ihm soll ein D. Alexander, ein Franciscaner Münch, / A[nn]o 1529 [!] in der Vorstad zu den Grauen München[210] die Lutheri-/sche Lehre vorgetragen haben. /

§3. Dem haben sich entgegen gesetzt der Cujavische Bischoff / Michael Drzewicki, der an den Rath deßwegen offters geschrie-/ben, auch Sigismundus I. König. Darauff Finckenploch sich nach / Wittenberg reterirt, Alexander aber hatt den Ordens-Habit / anbehalten und sich Catholisch erklert. /

§4. Nach dem aber der Lutheraner viel in Dantzig worden; / hatt Hanns von Pölcken mit dem Pferdt der München in / Dantzig, von den er sie entlehnet, diesen Finckelblock nach / Dantzig gebracht und ist zum Lutherischen Prediger zu S. Ca-/tharinen in der Altstadt befordert worden. /

§5. A[nn]o 1524. Helt der Cujawische Bischoff mit dem ErtzBi-/schoff von Gniesen eine Inquisition, da er einen Paulum an S. / Johannes Kirch unrichtiger Lehre befunden, den Er im Pfarr-/hauß ins Carcer einwerffen lassen; drauff ein Tumult in / der Stadt wirdt. Das selbst der Bischoff sich zeitig auß der / Stadt machen undt diesen Paulum loßlassen müste. /

§6. Da nun mehr und mehr die Lutheraner zugenommen, / ist D. Bugenhagen nach Dantzig erbethen, den Lutherischen / Gottes-Dienst einzurichten. Da den 5 Lutherische Prediger be-/stellt, alß zu S. Peter Ambrosi[us] Hitfeld, oder Seefeld, zu S. Ca-/tharin Finckelblock, zu S. Barbara Jacob Molner, zu S. Bartho-/lom[aeus] Peter Zänekan, zu S. Johannes Michael Oberbein, ausser dem / Alexander, dessen oben Meldung geschehen. /

§7. A[nn]o 1525. Kurtz vor Trium Regum rottiren sich 12 / Bürger, die sich das Lutherthumb sehr angelegen haben lassen / seyn, die setzen einige Articul von den Kirchen Ceremonien / und Münchwesen auff, und wollen, die München sollen mit / ihnen auß Gottes Wort sich unterreden, welches sie zu / thun recusiret. /

[aa(208)] Curick L. 4. Chron. Dant. cap. 5. sagt uffm Bischoffsberge.
[Curicke, Reinhold, Der Sadt Dantzig historische Beschreibung [...]. *Vide ii(33).*]
[bb(209)] Stentzel Bornbach, in Actis.
[Stanislaus, Bornbach, *ed. insert.*]

§1. Liuteronybė netrukus pasiekė ir Dancigą, ir toks J. Winckelplochas arba Finckelblockas (kurį vieni vadina Johannu, kiti – Jacobu) 1522 metais Hagelsberge[aa(208)] sakė pirmą liuteronišką pamokslą[bb(209)]. //

[394v] §2. Po jo neva dr. Alexanderis, pranciškonų vienuolis, 1529 [!] metais priemiestyje liuteronų doktriną dėstė pilkiesiems vienuoliams[210].

§3. Tam pasipriešino Kujavijos vyskupas Michaelis Drzewickis, dėl to dažnai rašęs tarybai, taip pat karaliui Žygimantui I. Po to Finckelplochas pasitraukė į Vitenbergą, Alexanderis išlaikė ordino abitą ir pasiskelbė kataliku.

§4. Tačiau vėliau liuteronų Dancige pagausėjo. Hannsas von Pölckenas iš Dancigo vienuolių pasiskolintu arkliu parvežė šitą Finckelblocką į Dancigą ir jis buvo paskirtas pamokslininku Šv. Kotrynos bažnyčioje senamiestyje.

§5. 1524 metais Kujavijos vyskupas su Gniezno arkivyskupu atliko tyrimą ir tokio Pauliaus mokymas Šv. Jono bažnyčioje buvo pripažintas esąs klaidingas, tad liepta jį įmesti į klebonijos karcerį. Tada mieste kilo riaušės. Taip kad vyskupas turėjo skubiai sprukti iš miesto ir paleisti šitą Paulių.

§6. Kadangi liuteronų vis gausėjo, tai į Dancigą buvo pakviestas dr. Bugenhagenas, kad suorganizuotų liuteroniškas pamaldas. Buvo paskirti 5 liuteronų pamokslininkai, ir būtent: Ambrosijus Hitfeldas arba Seefeldas – Šv. Petro bažnyčioje, Finckelblockas – Šv. Kotrynos bažnyčioje, Jacobas Molneris – Šv. Barboros bažnyčioje, Peteris Zänekanas – Šv. Baltramiejaus bažnyčioje, Michaelis Oberbeinas – Šv. Jono bažnyčioje, be to Alexanderio, apie kurį jau kalbėta.

§7. 1525 metais prieš pat Tris Karalius susiburia 12 miestiečių, labai atsidavusių liuteronybei, jie sukurpia keletą teiginių apie bažnytines apeigas ir vienuoliją ir pageidauja, kad vienuoliai su jais pasikalbėtų remdamiesi Dievo žodžiu, bet šie atsisako tai daryti.

[809] 1. *abs.* [810]) *abs.*

§8. Hierauff sind gewisse Articul von E. E. Rath und / Gemeine beliebt worden, so von den Cantzlen abgelesen worden, / etwa dieses Inhalts[811]: Es sollen die Münche geduldet wer-/den, so daß sich niemand an ihnen vergreiffen soll, doch sol-/ten sie (erstlich)[812] in der Stadt weder öffentlich noch heimlich / in Gegenwart der Bürger predigen. Zum Andern solte Ihnen / das Betteln[813] in der Stadt verbothen seyn. Zum Dritten solt / es einem jeden, so wol Manns- als Frauens-Persohnen, frey / seyn, auß denen Clöstern nach ihrem belieben außzutretten. / Zum Vierdten solte Niemand in das Closter zu
[395r] beichten // gehen, doch solte dadurch die Beichte nicht auffgehoben seyn. / Zum Fünfften solte Niemand in das Closter mehr angenommen[814] oder / hinein gezogen werden. Zum Sechsten solten die Münche nicht / in die[815] Bürger Häuser gehen, darauß zwytracht entstehen könte. / Zum Siebenden, die Messen und andere Gezeiten sollen ihnen / zugelassen seyn, aber nicht in der Nacht, deßgleichen solten sie / des Tages ein Zeichen zur Messe geben, aber des Nachts nicht / lauten. Item, sie solten alles das nachlassen, was Zwytracht / und Streitt erregen könte. Und das solten sie so lange halten, / biß sie ihren Orden und Wesen aus Göttlicher Schrifft außfüh-/ren und erhalten. Hernach wurden auch einige Dinge ange-/ordnet, wie es hernach solte gehalten werden, daß alle diesen / Articuln nachleben solten. Dabeneben ordnete auch der Rath, / daß sich niemand unterstehen solte, die Kirchen, Clausen, Alta-/rien, Bilder und was dergleichen Dinges mehr ist, mit der / Hand und mit Frewel anzugreiffen und anzutasten, biß zu / fernerer Anordnung und Erkäntnüß Ihren Königl. Mayest[ät] zu Pohlen. /

§9. Alß auff diese verordnung D. Alexander in S. Fran-/cisci Ordenshabit auff die Cantzel in der Pfarr kombt und Ihn / Bernhard von Eyden ihme[816] verweiset, daß er in Münchs-Ha-/bit herkäme. Und aber hiedurch der Magistrat diesen von Eyden / ließ in Arrest nehmen. Geschah ein Tumult in der Kirche. Dar-/auff einer Hanns Schultz sol vor S. Annen Altar geruffen / haben: „Wer Gottes Wort lieb hat, der folge mir nach." Dar-/auff haben sich die Bürger bewehrt eingefunden. Der Rath / ließ die Ketten vorziehen und die Thor zuschliessen, undt / außruffen: Wer beym Rath stehen will, der soll sich / auff dem Marck hinfügen. Allein der Pöbel nam überhandt, / rieß die Ketten weg, und hielten die Thor auff. Mach-/ten Feur auff den Strassen,

[811] *MSB in d. m.:* Hartkn. 658. [812] *MSB nesuskliausta :/: im MSB nicht eingeklammert.*
[813] *MSB:* die Betteley.

§8. Kai kurie teiginiai, kurie buvo perskaityti iš sakyklų, patiko garbingajai tarybai ir bendruomenei. Jie buvo tokio turinio: vienuoliai turi būti toleruojami, taigi niekas neturi jų puldinėti, tačiau jie [pirma] piliečių akivaizdoje mieste neturi pamokslauti nei viešai, nei slaptai. Antra, jiems turi būti uždrausta elgetauti mieste. Trečia, kiekvienam, ar tai būtų vyras, ar moteris, turi būti leidžiama panorėjus pasitraukti iš vienuolyno. Ketvirta,
[395r] niekas neturi eiti į vienuolyną išpažinties, // tačiau dėl to neturi būti panaikinta išpažintis. Penkta, niekas nebeturi būti priimamas į vienuolyną ar į jį įtraukiamas. Šešta, vienuoliai turi nevaikščioti į miestiečių namus, kad dėl to nekiltų nesusipratimų. Septinta, jiems turi būti leidžiama laikyti mišias ir reguliariai melstis, bet ne naktį, taip pat dėl mišių jie gali duoti ženklą dieną, bet naktį jie neturi skambinti varpais. Taip pat jie turi atsisakyti visko, kas gali kelti nesutarimų ir ginčų. Ir šito jie turi laikytis tol, kol savo ordiną ir gyvenimą tvarkys ir išlaikys pagal Dieviškąjį Raštą. Po to buvo nurodyta ir keletas kitų dalykų, kaip reikia daryti, kad visų šitų nurodymų būtų laikomasi. Be to, ir taryba įsakė, kad niekas nedrįstų puldinėti ir liesti rankomis ar piktadarystėmis bažnyčių, vienuolynų, altorių, paveikslų ir kitų panašių dalykų, kol bus paskelbtas Jo karališkosios Didenybės potvarkis ir išaiškinimas.

§9. Kai po šio nurodymo dr. Alexanderis su Šv. Pranciškaus ordino abitu atėjo į sakyklą, Bernhardas von Eydenas jam papriekaištavo, kad jis ateinąs su vienuolio abitu. Tačiau už tai magistratas jį uždarė į areštinę. Bažnyčioje kilo sąmyšis. Tada toks Hannsas Schultzas priešais šv. Onos altorių sušukęs: „Kas myli Dievo žodį, sekit paskui mane." Tada prisirinko gintis pasirengusių miestiečių. Taryba įsakė ištempti grandines, uždaryti vartus ir skelbti: „Kas nori stoti už tarybą, renkasi turguje." Tačiau prastuomenė paėmė viršų, sutraukė grandines ir atidarė vartus. Gatvėse uždegė laužus, iškabinėjo

[814] -an *scr. supra lin.; MSB:* genommen. [815] *MSB:* der.
[816] *MSB abs.*

hingen Feuerpfannen auß und / hielten starck Wach. Umb 4 Uhr kamen bey 4000 Man / auff dem Marck und machten Friedens-Articul, die der / Rath unterschreiben muste. Und wurden drauff die Domi-/nicaner undt Grau München in das Weisse Kloster in / die Alt-Stadt gebracht. Da ward der alte Rath abgesetzt, / und ein Neuer, deßwegen auch Neue Schöppen erwehlt. / Hierauff wardt außgeruffen, das niemand Gottes / Wort, denn König und den Rath in Dantzig lästern solte. / Deßwegen Galgen und Radt auff dem Marckte vor / dem Hoffe gesetzet worden. Das Dominicaner Kloster / wardt zum Spittal, deß Grau-Münch Kloster zur Schu-/le gemacht. //

[395v] §10. Der Rath klaget solches dem König, der kompt in Per-/sohn, lest sich anfänglich nicht mercken, waß Er im Sinn hat. / Und stelt sich sehr freundlich und gnädig, daher die Stadt sehr / content undt die Alte Catholische Ceremonien wieder im schwan-/ge gehen liessen, auch den König in die Stadt einladeten, den / sie prächtig zu Roß einholten. Nach dem sich der König in / der Stadt verstärckete, ließ Er etliche ins Gefängnüß wer-/ffen, auch einige Lutherische Prediger einziehen. Die Domini-/caner, auch die Grau-Münche wieder introduciren lassen. / An die Redelsführer des Auffruhrs wird die Execution halten etc. [!][817]. / Die Lutherischen Bücher werden verbothen. Lest ein Ge-/neral Edict außgeben, darin enthalten[818]: Man solte in al-/len Kirchen die Römisch-Catholische Religion einführen. Hernach / solten die Bürger, so sich dieser Religion nicht bequemen wolten, / innerhalb viertzehen Tagen, die Münche aber, wie auch die / Nonnen und andere Priester, welche ihr Gelülb gebrochen und / geheurahtet[819], in 24 Stunden die Stadt reumen. Weiter / wird befohlen, daß die Priester, so nicht selbst Predigen können, / anders für sich mit wissen und Willen des Raths und des / Bischöfflichen Officials bestellen. Item, es solten auch alle an-/dere Prediger vor dem Rath und den Officialen erstlich exa-/miniret werden, ob sie rein in der Lähre wären. Weiter, / so sollen auch die neue Lieder auß den Kirchen abgeschaffet / und die alten wieder eingeführet werden. Über das wird / gesetzet, daß man das Kirchen-Geräthe nicht zu andern un-/zuläßlichen Nutzen verwennde, sondern selbiges durch zwey / von dem Rath bestellete Bürger und eines jeden Klosters Prior / in Verwahrung halte, ausser dem, was zum täglichen / Gebrauch nöthig ist. Zuletzt wird auch verbothen, Lutheri-/sche Bücher einzuführen, wie auch allerley verdächtiges / Volck, insonderheit bey denen Handwercks-Leuten zu dulden. /

[817] *MSB:* gehalten. [818] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 667.

skardines su žarijomis ir paskyrė stiprią sargybą. Ketvirtą valandą turguje susirinko apie 4000 žmonių ir parengė taikos punktus, kuriuos taryba turėjo pasirašyti. Ir tada dominikonai ir pilkieji vienuoliai buvo nugabenti į Baltąjį vienuolyną senamiestyje. Senoji taryba buvo atleista ir išrinkta nauja, taip pat ir nauji teismo tarėjai. Po to buvo paskelbta, kad niekas Dancige neturi piktžodžiauti prieš Dievo žodį, karalių ir tarybą. Dėl to turguje priešais rūmus buvo pastatytos kartuvės ir ratas. Dominikonų vienuolynas buvo paverstas špitole, pilkųjų vienuolių vienuolynas – mokykla. //

[395v] §10. Taryba tai apskundė karaliui. Jis atvyko pats, iš pradžių neatskleidė, ką ketina daryti. Apsimetė esąs labai mielas ir maloningas, todėl miestas, būdamas labai patenkintas, leido atlikinėti senąsias katalikiškas apeigas, taip pat karalių kvietėsi į miestą, iškilmingai pasitiko jį su žirgais. Kai karalius mieste sustiprino savo pozicijas, įsakė keletą įmesti į kalėjimą, taip pat suimti keletą liuteronų pamokslininkų. Reabilituoti dominikonai ir pilkieji vienuoliai. Maišto vadeivoms įvykdyta egzekucija. Uždraustos liuteronų knygos. Įsakė išleisti generalinį ediktą, kuriame pasakyta: visose bažnyčiose turi būti išpažįstama Romos katalikų religija. Tie piliečiai, kuriems šita religija nepriimtina, turi išvykti iš miesto per keturiolika dienų, o vienuoliai, taip pat vienuolės ir kiti kunigai, kurie sulaužė savo įžadus ir vedė, – per 24 valandas. Toliau įsakoma, kad kunigai, kurie patys negali pamokslauti, kitus [vietoje savęs] surastų su tarybos, vyskupų oficialų žinia ir jų leidimu. Taip pat tarybos ir oficialų akivaizdoje turi būti patikrinta, ar visų kitų pamokslininkų mokymas grynas. Toliau, bažnyčiose turi būti uždraustos naujos giesmės ir vėl giedamos tik senosios. Be to, nurodoma, kad bažnyčių reikmenys neturi būti naudojami jokiems neleistiniems reikalams, juos turi saugoti du tarybos paskirti piliečiai ir kiekvieno vienuolyno prioras, išskyrus tai, kas reikalinga kasdieniam naudojimui. Pabaigoje uždraudžiama įvežti liuteroniškas knygas, taip pat įsakoma netoleruoti visokių įtartinų žmonių, ypač iš amatininkų.

[819] *MSB:* geheyrathet.

§11. Alß aber in den Benachbarten Pommern undt / Preussen die Lutherische Lehr durchgebrochen, hatt auch das / Lutherthumb in Dantzig auch[820] auff-wasser bekommen, / wozu viel geholffen, daß selbst einige auß der Römi-/schen Clerisey die Lutherische Lehr beliebt. Worunter / auch war Pancratius Klein, ein Dominicaner, der A[nn]o 1536 / einige Sache wieder den Catholischen Glauben publice / von der Cantzel defendiret und A[nn]o 1537 den habit ab-/gelegt undt an die Pfärrkirche befordert worden, der darin / [396r] viel verändern lassen. Und daß Marienbild, daß hinter // dem grossen Altar in einem absonderlichen ort gestanden, lassen / wegbringen[cc(210)]. Deßwegen auff dem Landtage zu Marienburg / so woll vom Könige Sigismundo I. alß auch vom Cujawischen Bi-/schoff instantiae geschehen, das solches Unwesen gewehret, auch / weil sie zu Dantzig ein Druckerey gestifftet, drin allerhand / Lutherische Bücher gedrucket würden, ist ernstlich gebothen, / die abzuschaffen, oder daß sie unter der Geistlichen Bothmessig-/keit seyn möchten. /

§12. Anno 1544 kamen die drey Bischöffe Nicolaus Dzierzgowski [!][821] Cujaw[ischer], Samuel Maciejowski, Plocischer, und Tidemannus / Giese, Culmischer Bischoff. Die eine Inquisition angestellet / und nach befinden diesen Pa[n]cratium [!] incarceriren lassen. / Alß aber deßwegen ein Tumult entstanden, wird er loßge-/lassen[dd(211)]. /

§13. Ob nun woll diese Bischöffe, auch folgends der König / selbst, eyfferig auff die Catholische Lehre, daß sie in Dantzig / nicht möchte hindan gesetzt werden, gedrungen, war doch / die pertinacia der Lutheraner in Dantzig so groß, daß nichts / dawieder verfangen wolte, daß also nach Absterben Sigis-/mundi I. sein Nachfolger, damit sich Pomerellen an auß-werti-/ge Herrschafft nicht schlagen möchte, ihnen ein Liberum Exerci-/tium Religionis Lutheranae concediret[211], doch dergestalt, das zwar / der Rath Freyheit in einer oder andern Kirchen Lutherische / Prediger anzunehmen hette, doch daß auch den Röm. Catholisch[en] / nicht benommen solle seyn, in eben der Kirchen Messe und ih-/re devotion zu halten. /

§14. Da wieder Stanisla[us] Hosius, Ermländischer Bischoff, sehr / geeyfert, auch der Cujawische Bischoff die Lutherische Pre-/diger vor sich

[cc(210)] Verbesserter Historischer Außzug de Anno 1544. [*possib. msc.; auctor incert.*]

[dd(211)] Plumhoff ad Ann. 1544. fol. 227. [*possib. msc.*]

§11. Bet kai kaimyninėse Pomeranijoje ir Prūsijoje liuteronų mokymas įsigalėjo, liuteronybė Dancige taip pat gavo didelį impulsą, ir čia daug prisidėjo tai, kad net kai kurie iš Romos klero pamėgo liuteronybę. Tarp jų buvo Pancratijus Kleinas, dominikonas, kuris 1536 metais keletą katalikų tikėjimui priešiškų dalykų viešai gynė iš sakyklos, o 1537 metais nusivilko abitą ir buvo paskirtas į parapinę bažnyčią, kurioje daug ką pakeitė. Ir Marijos pa- [396r] veikslą, buvusį // už didžiojo altoriaus ypatingoje vietoje, liepė išnešti[cc(210)]. Dėl to ir karalius Žygimantas I, ir Kujavijos vyskupas Marienburgo landtage pareikalavo, kad tokiai savivalei būtų užkirstas kelias, ir kadangi Dancige buvo įkurta spaustuvė, spausdinanti visokias liuteronų knygas, tai griežtai įsakyta ją uždaryti arba perduoti valdyti dvasininkams.

§12. 1544 metais atvyko trys vyskupai: Kujavijos – Nicolajus Dierzgowskis, Plocko – Samuelis Maciejowskis ir Kulmo vyskupas Tidemannas Giese. Jie surengė tardymą ir, įvertinę padėtį, liepė įmesti šitą Pancratijų į karcerį. Tačiau, kai dėl to kilo riaušės, jis buvo paleistas[dd(211)].

§13. Nors šitie vyskupai, vėliau ir pats karalius, labai uoliai stengėsi, kad katalikų tikėjimas iš Dancigo nebūtų išstumtas, vis dėlto Dancigo liuteronų užsispyrimas buvo toks didelis, kad nieko iš to neišėjo, tad mirus Žygimantui I [Senajam], jo įpėdinis jiems [Dancigo miestiečiams] suteikė teisę praktikuoti liuteronų religiją[211], tačiau tokiu būdu, kad taryba, nors ir turėjo teisę į vieną ar kitą bažnyčią priimti liuteronų pamokslininką, bet ir Romos katalikų kunigui neturėjo būti atimta teisė būtent tokioje bažnyčioje laikyti mišias ir vykdyti kitas dievobaimingas pareigas.

§14. Su tuo labai karštai grūmėsi Varmės vyskupas Stanislovas Hozijus, taip pat ir Kujavijos vyskupas kvietėsi aiškintis liuteronų pamokslininkus,

[820] *MSB abs.* [821] *Scr. err.:* Dierzgorski.

fordern lassen, die auch erschienen; dieweil aber / der Bischoff vermerkkete, daß gahr zu sehr die Stadt zum Luther-/thumb geneigt, und da er ja seines Ambts sich gebrauchen solte, / ein Lerm entstehen möchte, hatt er es güttlichen vergleichen / mit dem Rath und seinem Officialen getroffen, waß selbiger / von der Pfarrkirchen haben solte[ee(212)]. /

§15. Anno 1555. Wardt in Dantzig die Procession auffs H. / Fronleichnams Fest eingestellet, derowegen auff dem Landtage / viel gehandelt, aber doch nichts erhalten worden. Hergegen / hatt die Gemeine umb die Communion in beyder gestalt ansu-/chung gethan. Und daß solchs bey dem Nuncio Apostolico / möchte erhalten werden. Allein es ist ihnen vom Stanislao //
[396v] Hosio geantwortet, daß solche Macht weder beym Bischoff noch / Nuncio Apostolico stunde. Es were auch kein Nutzen zu hoffen; / weil die Lutheraner auch in vielen andern Stücken von der / Catholischen Kirchen abgetreten, Er wolte aber bald auffs / Concilium nach Trident reisen undt da selbst vor sie reden, / ob er etwas erhalten könte. /

§16. Das ward den Lutherischen Prediger zu lange, / und weil sie solchs vom Rath zu erhalten sich nicht getrauten, / führten sie es de facto ein, dergestalt, daß sie zuerst in der / Hospitahl Kirchen, zu S. Jacob, und da solchs ohne Thumult ab-/gienge, darnach bey S. Elizabeth und so fortan, so sie hielten, / dergestalt, das erstlich die Prediger, hernach die Leyen hinzu-/treten und sub utraq[ue] specie es empfingen. /

§17. Alß solches der Bischoff erfahren, hatt er hart mit / dem Rath der Stadt expostuliret, der die Prediger vor sich for-/dern undt solchs einzustellen befohlen. Nichts desto weniger / wuchs sehr das Lutherthumb; wozu viel geholffen hat der / Abfall Fratr[is] Johannis Rollaw Minimorum Terrarum Prussiae / Custodis [!][822], der das Grau Münch Kloster cum plenitudine pote-/statis ac dispositionis, den Rath zugeeignet, mit der Condition, / daß er Zeit seines Lebens gebührlich verpfleget, auch das / Kloster zu keinen profan-Sachen, sondern zu einer Schul / solte gebraucht worden. Diesen Exempel haben viel / andere Römische Geistliche in andern Kirchen gefolgt, die / Processiones, auch die Collecten, die den Lutheranern verdech-/tig schienen, abgeschafft und also zum Lutherthum getreten. /

§18. Doch gab dem Lutherthum das gröste Gewicht / deß Cujawischen Bischoffs Johannis Dro[ho]jowski [!] grosse / Lauligkeit in der Catholischen

[ee(212)] Plumhoff A[nn]o 1555. [*possib. msc.*]

jie ir buvo atvykę; bet vyskupas suprato, kad šis miestas labai jau smarkiai linkęs į liuteronybę ir jeigu jis pasinaudos tarnybinėmis galiomis, tai gali kilti maištas, todėl jis su taryba ir savo oficialu geranoriškai sutarė, ką šiam daryti dėl parapijos bažnyčios[ee(212)].

§15. Nuo 1555 metų Dancige neberengiama procesija per Šv. Kristaus Kūno ir Kraujo šventę, dėl kurios landtage daug diskutuota, bet nieko nenutarta. Ir atvirkščiai – bendruomenė pateikė prašymą, kad komunija būtų teikiama abiem pavidalais ir kad toks leidimas būtų gautas iš apaštalinio
[396v] nuncijaus. Tačiau Stanislovas // Hozijus jiems atsakė, kad tokios teisės neturi nei vyskupas, nei apaštalinis nuncijus. Taip pat nesą ko ir tikėtis, kadangi liuteronai ir dėl daugybės kitų dalykų nukrypę nuo Katalikų bažnyčios. Bet jis netrukus ketinąs keliauti į Tridento susirinkimą ir ten dėl jų kalbėti, ar galėtų ką nors pasiekti.

§16. Liuteronų pamokslininkams atrodė, kad reikia per ilgai laukti, o kadangi jie iš tarybos nesitikėjo gauti leidimo, tai faktiškai pradėjo praktikuoti, ir būtent pirma ligoninės Šv. Jokūbo bažnyčioje, o kadangi tai praėjo be sąmyšio, tai – Šv. Elžbietos ir taip toliau. Tai daryta tokiu būdu, kad priimti komunijos abiem pavidalais pirma eidavo pamokslininkai, tada pasauliečiai.

§17. Kai apie tai sužinojo vyskupas, jis stipriai susirėmė su miesto taryba, įsakė pas save iškviesti tuos pamokslininkus ir tai nutraukti. Ir vis dėlto liuteronybė smarkiai plėtėsi. Prie to daug prisidėjo Mažųjų Prūsijos žemių prižiūrėtojo brolio Johanno Rollawo atsimetimas, kuris pilkųjų vienuolių vienuolyną su visa galia ir valdomis atidavė tarybai, su sąlyga, kad jis per savo gyvenimą bus deramai aprūpintas, be to, vienuolynas nebus panaudotas pasaulietiniams tikslams, o bus skirtas mokyklai. Šituo pavyzdžiu pasekė daug kitų Romos dvasininkų kitose bažnyčiose, liuteronams atrodančių įtartinų procesijų, taip pat kolektų buvo atsisakyta, taigi buvo pereita į liuteronybę.

§18. Tačiau didžiausią stimulą liuteronybei suteikė Kujavijos vyskupo Johanno Drohojowskio didelis abejingumas katalikų religijai: jis ne tik ne-

[822] *Scr. err.:* Custos.

Religion, der nicht allein / die Röm. Catholische Priester unfreundtlich, hergegen den / Lutheranern sehr geneigt sich erzeigt, auch ihren Lutheri-/schen Ceremonien dan und wen beygewohnet. /

§19. Diesem will man beymessen, daß die Stadt / Dantzig ein vollkommenes Privilegium wegen der Luthe-/rischen Religion, und so viel Kirchen in der Stadt mit Lu-/therischen Priestern zu besetzen erhalten[ff(213)], deßwegen / er beym Damalevicio genandt wirdt Semihaereticus. / Wiewol die Stadt Dantzig ein solches Privilegium vom / König in der Wilda, der damalen mit
[397r] dem Moscowiter // im Kriege verwickelt war, mit einer zimmlichen Summa geldes er-/kaufft hatt[gg(214)]. /

§20. Nach erhaltung des Privilegii fingen an die Prediger A[nn]o / 1557 sich zuverheyrahten. E. E. Rath zu Dantzig undt vornemlich / Constantinus Ferber war sehr bemüht, daß Gymnasium zu den Grau-/München recht und zum besten der Stadt zu fundiren[hh(215)], in / welchem der erste Rector A[nn]o 1558, der auß Königs-berg Vertrie-/bene Johannes Hoppius gewesen. In diesem Jahr ist auch in Dan-/tzig den Fleischhauern frey gegeben, in den Fasten offentlich Fleisch / feil zu halten[ii(216)]. /

§21. Diese nun in Dantzig so fundirte Religion kunte nicht in Ruh / bleiben, es gab offters Streitt, und zwar A[nn]o 1558 gerieth D. Sa-/muel und Johann Hutzing[823] zu S. Johann in einen Zwist. Dessen nahmen / sich die Kirchen Vorsteher an, undt alß D. Samuel sie verunglimpffte, / ward er seines Dienstes entsetzet. Dessen sich M. Bened[ict] Morgen-/stern, Pfarrer zu S. Catharinen, Henrich Salfeld zu S. Jacob, Fran-/ciscus Burchardi annahmen. Und den D. Samuel in ihren Predigten / defendirten. Darüber diese drey auch entsetzt und ihnen anbefoh-/len worden, die Stadt bey Sonnenschein zu räumen. In dero Stelle / M. Weidman an die Pfarrkirch M. Glaser und M. Andreas Stüb-/nerus befordert worden. /

[ff(213)] Damalevicius in Vitis Epis[coporum] Vladisl[aviensium].

[Damalevicius, Stephanus, Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. *Vide g(7).*

[g g(214)] Caspar Cichoci[us] L. 2. Alloq[ui]or[um] Oceslaus c. 20. p. 195. Hartkn. L. 9. c. 1. N. 11. p. 677.

[Cichotius, Casperus, Alloquiorum Osiencium sive variorum familiarum sermonum [...]. *Vide o(198).*]

[hh(215)] Ioan[nes] Mochinger in Oratione de Gymnas. Ged. Nit.

[Mochinger, Joannes, *possib.* Exclamatio panegyrica, super gymnasii Gedanensis natali, quem dies XXII. Decembris, Anno Christiani MDCLIII ruendis, attulit; Divulgata, Anno MDCXLIII praecipitanti, diebus Natalitiorum Servatoris solennia secutis et excripta Gedani, Gedani, 1643.]

maloniai elgėsi su katalikų kunigais, o liuteronams, atvirkščiai, rodė didelį palankumą, bet ir kartais dalyvaudavo liuteronų apeigose.

§19. Tam reikia priskirti ir tą faktą, kad miestas gavo visišką privilegiją dėl liuteronų religijos ir kad tiek daug miesto bažnyčių gavo kunigus liuteronus[ff(213)], todėl Damalevicijus jį vadina pusiau eretišku. Beje, Dancigo miestas šitokią privilegiją gavo iš karaliaus Vilniuje, kai jis buvo įsipainiojęs į karą
[397r] su maskvėnais, // – privilegija pirkta už gana didelę pinigų sumą[gg(214)].

§20. Kai buvo gauta privilegija, pamokslininkai 1557 metais ėmė tuoktis. Garbingoji Dancigo miesto taryba ir pirmiausia Constantinas Ferberis labai stengėsi gerai ir kuo naudingiau miestui funduoti pilkųjų vienuolių gimnaziją[hh(215)], kurioje 1558 metais pirmasis rektorius buvo iš Karaliaučiaus išvarytasis Johannas Hoppijus. Tais metais Dancige mėsininkams taip pat buvo leista viešai pardavinėti mėsą ir per pasninką[ii(216)].

§21. Dancige dėl šitaip įvestos šios religijos negalėjo būti ramu, dažnai kildavo ginčų, ir būtent 1558 metais susivaidijo dr. Samuelis ir Johannas Hutzingas iš Šv. Jono bažnyčios. Tuo užsiėmė bažnyčios vadovai, ir kai dr. Samuelis juos iškoneveikė, jis buvo atleistas iš tarnybos. Šito nepaliko ramybėje mag. Benedictas Morgensternas, Šv. Kotrynos bažnyčios kunigas, Henrichas Salfeldas iš Šv. Jokūbo bažnyčios, Franciscas Burchardis. Jie gynė dr. Samuelį savo pamoksluose. Tada jie visi trys irgi buvo atleisti ir jiems įsakyta palikti miestą iki nusileidžiant saulei. Į jų vietą paskirtas mag. Weidmanas, į parapinę bažnyčią – mag. Glaseris ir mag. Andrejas Stübneris.

[ii(216)] Plumhoff ad Ann. 1558.

[*possib. msc.*]

[823] tz *al. m. corr. ex illect.*

§22. Hierauff geriethen auch Erhard Sperber und M. Vit[us] / Neuber in den Streitt. Und ward[824] dieser des Calvinismi undt / andern Excessen von jenem beschuldigt, darüber Sperber weg zieht. / Neuber aber wird an die Pfarrkirche befordert. Doch hörte der / streit nicht auff, den Sperber ließ ein *Apologie* außgehen[212]. Neu-/ber gab ein Confession auch auß, betrefend zum grossen theil / den Articul vom H. Abendmahl, und ward[825] schier daß gantze Mi-/nisterium in diese Handel verwickelt. Deßwegen Jacobus von / Warten I. U. D. eine *Notul*, die Er *Formulam Concordiae* nent[213], auff-/gesetzt, welche 1562 alle Prediger haben bey verlust ihres Diensts / unterschreiben müssen, und ist selbige von der Wittenbergischen / Accademie approbiret worden. /

§23. Diese *Notul* bestund in diesen Formalien:[826] /

„Es ist zwar fast kläglich und jämmerlich, daß der listige leydige / Satan nicht allein in vielen andern Orten, sondern auch in dieser / Königlichen Stadt Dantzig wegen des Hochwürdigen Sacra-/ments des Altars Spaltung und Uneinigkeit erreget und an-/gerichtet hat, so hat doch unser Herr und Heyland Jesus / Christus solch sein Abendmahl, darinnen er uns seinen
[397v] wahren / Leib und Blut zu essen und zu trincken gibt, unter andern // hohen nöthigen und wichtigen Ursachen, auch darumb eingesetzet und / gestifftet hat, daß er in unsern Hertzen, die wir Christen und seine / Jünger sein wollen, wahre brüderliche Liebe und Einigkeit würcken / und erlangen soll, also daß wir einerley gesinnet seyn, uns unter / einander als Gliedmassen eines Leibes, welches Haupt Christus / ist, lieben, fördern und Handreichung thun sollen. Denn der Heilige / Apostel Paulus, da er lehret *1. Cor. X.*, daß der Kelch, welchen Wir / segnen, die Gemeinschafft des Blutes Christi sey, bald darauff spricht, / denn ein Brodt ist es, so sind wir viel ein Leib, dieweil wir alle / eines Brodts theilhafftig seyn, über welchen Spruch der H. alte / Lehrer Ambrosius schreibet: „Quoniam unus sumus, alter alterius mem-/bra, unum nos sentire debere dicit, ut fides una unum habeat sen-/sum et opus.“ Aber dem Gott der Warheit und des Friedens sey e-/wig Lob und Danck, der die Hertzen Eines Ehrbaren Wolweisen / Raths gemeldter Stadt durch den H. Geist also gnädiglich erleuchtet / und regieret hat, daß ihre Ehrbare Weißheiten in solchem Zwie-/spalt bey Zeiten ein Christlich Einsehen gethan, die Diener des / Worts zusammen gefordert und sie beyde mündlich und schrifftlich / verhöret und endlich den Handel dahin mit

[824] *al. m. corr. ex* i. [825] *al. m. corr. ex* i.

§22. Po to į ginčą įsivėlė ir Erhardas Sperberis bei mag. Vitas Neuberis. Pastarąjį anas apkaltino kalvinizmu ir kitais ekscesais, dėl to Sperberis išvyko. O Neuberis paskiriamas į parapinę bažnyčią. Tačiau ginčas nesiliovė, nes Sperberis išleido *Apologiją*[212]. Neuberis irgi išleido Tikėjimo išpažinimą, daugiausia apie Šv. Vakarienę, ir greit į šitą ginčą buvo įpainiota visa ministerija. Todėl Jacobas von Wartenas, abiejų teisių daktaras, parengė atmintinę *[Notul]*, kurią jis pavadino *Santarvės susitarimas*[213]. Ją 1562 metais turėjo pasirašyti visi pamokslininkai, kitaip grėsė atleidimas iš tarnybos. Ją aprobavo Vitenbergo akademija.

§23. Šį *Santarvės susitarimą* sudarė tokie teiginiai:

„Apgailėtina ir apverktina, kad klastingasis įkyrusis šėtonas ne tiktai įvairiose vietose, bet ir šitame karališkajame mieste Dancige sukurstė ir sukėlė skilimą ir nuomonių skirtumą dėl didžiai godojamo altoriaus sakramento, o juk mūsų Viešpats ir išganytojas Jėzus Kristus šitokią savo Vakarienę, per kurią jis mums duoda valgyti ir gerti savo tikrą kūną ir kraują, be kitų //
[397v] reikšmingų, reikalingų ir svarbių priežasčių, įsteigė ir įkūrė taip pat ir dėl to, kad mūsų, trokštančių būti krikščionimis ir jo sekėjais, širdyse įžiebtų ir įtvirtintų tikrą brolišką meilę ir vienybę, taigi kad mes būtume vienodų įsitikinimų, vienas kitą mylėtume, palaikytume, tiestume vienas kitam ranką kaip nariai vieno kūno, kurio galva yra Kristus. Juk šventasis apaštalas Paulius *1 Kor 10* moko, kad taurė, kurią laiminame, yra bendravimas Kristaus kraujyje, tuoj po to sako, kad taip pat yra ir dėl duonos, tad ir mūsų daugelis esame vienas kūnas, nes visi dalijamės viena duona; apie šitą posakį šv. senasis mokytojas Ambraziejus rašo: „Kadangi esame vienuma, vienas kito nariai, [todėl jis] sako, kad mes turime tą vienumą suvokti, nes vienas tikėjimas turi vieną prasmę ir darbą.“ Tebus amžina pagarba ir padėka tiesos ir taikos Dievui, kuris minėto miesto garbingosios išmintingosios tarybos narių širdis maloningai apšvietė Šventąja Dvasia ir paskatino jų garbingą išmintį krikščioniškai suvokti šitas prieštaras, sukviesti žodžio tarnus ir juos ištardyti žodžiu bei raštu ir galų gale Dievo pagalba šitą ginčą išspręsti ir pasiekti, kad šitas susiskaldymas tarp mūsų, palaimingo Dievo žodžio tarnų, kurie daugiau rėmėsi bendra krikščioniška Šventosios Viešpaties Vakarie-

[826] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 690.

Gottes Hülffe ge-/richtet und gebracht haben, daß solche Spaltung bey uns Dienern / des seligmachenden Worts Gottes, welche mehr den wahren / Gemeinen Christlichen Verstand vom H. Nachtmahl des Herrn, denn / ihre sonderliche irrige gefaßte Opinion bey sich gehalten haben, las-/sen gäntzlich bey und hingelegt, und folgende Christliche *Vergleichung* / der *Augsburgischen Confession* gemäß unter uns gemacht undt / auff gerichtet worden ist, welche *Vergleichung* sich dann ein Ehrbar / Rath gefallen lassen und sich der hinfort zu halten befohlen hat. /

1. Zum Ersten bekennen und Glauben Wir unterschiedliche Diener / Gottes Worts in dieser Königl. Stadt, daß im Hochwürdigen / Abendmahl des Herrn nicht allein Brodt und Wein alß blosse le-/dige Zeichen des abwesenden Leibes und Bluttes Christi gereicht / und empfangen werde, sondern daß auch der Herr Christus / allda gegenwärtig selbst durch seinen Diener mit dem gesegne-/ten, sichtbahren, doch unverwandelten Brodt und Wein zugleich / seinen Leib am Creutz für uns gegeben und sein Blutt für / uns vergossen, warhafftig, wesentlich und gegenwärtig / zu essen und zu trincken außreiche und außtheile, laut und / krafft der Worte und Stifftung unsers Herrn Jesu Christi, / damit er dieß sein heiliges Nachtmahl eingesetzet und zu hal-/ten befohlen, wie wir dann lesen *Matth. XXVI., Mar. XIV., Luc. / XXII.* und *1. Cor. X.* und *XI.* /

2.[827]Zum Andern, glauben und bekennen Wir, daß in diesem / Hochwürdigen Nachtmahl der Leib und Blut Christi nicht allein / geistlicher Weise mit dem Glauben, sondern auch sacramentir-/licher weise mit dem Munde empfangen und genossen wer-/de, welche sacramentirliche mündliche Niessung[828] denn gemein / ist, beyde den wahren Christen, die mit bußfertigem
[398r] Hertzen // und Glauben hinzutreten und den unbußfertigen Maul-Christen, / die nur zum Schein, aus gewonheit oder daß sie vermeynen, durch / solche ihr Werck der Niessung ohn Buß und Glauben selig zu / werden oder damit sie nicht für Un-Christen geachtet werden, / hin zugehen und den Leib und das Blut Christi nur sacrament-/lich und mündlich ihnen zum Gericht und Verdamnüß neh-/men und empfahen, nach laut der Lehre des Heil. Apostels Pauli, / *1. Cor. 11:* „Wer da isset undt trincket unwürdig, der isset und / trincket ihm das Gerichte“[214]. /

3.[829]Zum Dritten, glauben und bekennen Wir, daß zu diesem / Hochwürdig[en] Abendmahl des Herrn drey wesentliche Stücke gehö-/ren: Zum

[827] *MSB abs.*

nės samprata, o ne atskira, klaidinga nuomone, buvo visiškai įveiktas bei pašalintas, ir mes sutarėme bei parengėme toliau pateikiamą krikščionišką *Santarvės susitarimą* pagal *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*. Šitas *Santarvės susitarimas* patiko gerbiamajai tarybai ir ji įsakė nuo šiol jo laikytis.

1. Pirmiausia mes, įvairūs Dievo žodžio tarnai šiame karališkajame mieste, išpažįstame ir tikime, kad per didžiai godojamą Viešpaties Vakarienę dalijama ir priimama duona ir vynas nėra tik gryni Kristaus nedalyvaujančio kūno ir kraujo ženklai, bet ir pats visur esantis Viešpats Kristus, tikrai čia būdamas ir mūsų akivaizdoje per savo tarną su palaiminta, matoma, tačiau nepersikeitusia duona ir nepersikeitusiu vynu kartu duoda ir dalina valgyti savo kūną, atiduotą už mus ant kryžiaus, ir gerti savo kraują, už mus išlietą, – dėka mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus tų žodžių, kuriais jis įsteigė šitą savo Šventąją Vakarienę ir įsakė ją praktikuoti, kaip skaitome *Mt 26, Mk 14, Lk 22* ir *1 Kor 10, 11.*

2. Antra, mes tikime ir išpažįstame, jog šitoje didžiai godojamoje Vakarienėje Kristaus kūnas ir kraujas priimamas ne tik dvasiniu būdu per tikėjimą, bet ir sakramentiniu būdu per burną, ir sakramentinis būdas per burną yra visuotinis, būdingas abiem atvejams – ir tikriems krikščionims,
[398r] ateinantiems su atgailaujančia širdimi // ir tikėjimu, ir neatgailaujantiems krikščionims prisiplakėliams, kurie tik dėl akių, iš įpročio arba dėl to, kad mano tokiu priėmimu būsią išganyti be atgailos ir tikėjimo arba kad nebūtų laikomi nekrikščionimis, eina gauti ir priimti Kristaus kūną ir kraują tik sakramentiškai ir burna – savo teismui ir pasmerkimui, kaip yra pagal šv. apaštalo Pauliaus mokymą, *1 Kor 11*: „Kas valgo ir geria nevertai, tas valgo ir geria sau pasmerkimą.“[214]

3. Trečia, mes tikime ir išpažįstame, kad šitai didžiai godotinai Viešpaties Vakarienei būtini trys pagrindiniai dalykai: pirma, kad Bažnyčios tarnas

[828] *MSB:* Nüßung. [829] *MSB abs.*

ersten, daß der Kirchen-Diener in der Christlichen zu-/sammenkunfft Brodt und Wein nehme, zum andern, daß er an / Christi statt die Worte, damit der Herr Christus dieses heilsa-/me Abendmahl verordnet und eingesetzet hat, über solch Brodt und / Wein zu der Christlichen Gemein, die Gegenwärtig ist, laut und / deutlich spreche. Zum dritten, daß er mitunter und in dem / gesegneten Brodt und Wein den Leib und das Blutt des Herrn / warhafftig und wesentlich den gegenwärtigen Christlichen Gästen, / so es zu empfahen und geniessen begierig außtheile und reiche, / daß aber solche drey wesentliche Stücke das Nachtmahl des Herrn / in sich begreiffen, bezeugen die hellen klaren Worte der Einse-/tzung desselbigen. Denn darinn lesen wir, daß unser Herr / Christus Brodt undt Wein genom[m]en und nicht allein die Wort / darüber gesprochen: „Das ist mein Leib, das ist mein Blut", sondern / hatt auch zugleich befohlen: „Nehmet hin und esset, nehmet[830] undt / trinket", item solches thut. Wir haben aber Gottes ernst-/lichen befehl, daß wir nichts vom Wort Gottes abthun oder zusetzen / sollen, sondern schlecht und einfältig dabey bleiben und dem gehorsa-/men sollen. Damit man dennoch hieran desto weniger zu zwei-/ffeln, so haben Wir für die Einfältigen vor gutt angesehen, auch / die Worte des Mannes Gottes Lutheri aus dem ersten Theil / seiner Predigten, von der H. Tauff hernach zu setzen, die also / lauten: Gleich wie im andern H. Sacrament des Leibes und / Blutes Christi, da heißt es also: Unser Herr Jesus Christus / nahm beyde, das Brodt und den Kelch, segnet und gabs seinen / Jüngern und sprach: Nehmet hin und esset. Item, trincket alle / darauß, das ist auch ein Stück, das da heisset ein Element / und Creatur[a], so man siehet und greiffet, nemlich Brodt undt / Wein, darnach ist auch da das Wort, das er spricht; das / ist mein Leib, der für euch gegeben wird. Aber diese beyde / Stück würden Uns noch nicht ein Sacrament machen, daß / wir auch solten und köndten Christi Leib und Blutt essen / und trincken, darum gehöret noch ein Stück dazu, welches er / auch deutlich dabey setzet und spricht: Solches thut, daß ist, / ich heisse, befehle und ordne und will hiemit geordnet undt / befohlen haben, daß ihr
[398v] solches auch thun sollet (so offt ihrs // thun wollet) nemlich Brodt und Wein nehmen und diese meine / Wort dazu sprechen und also meinen Leib und Blutt essen, diß Stück / bindet die andern beyde zusammen und macht uns gewiß, daß wir das rechte Sacrament haben. Diese Wort des Herrn Docto-/

[830] *MSB post h. v.:* hin.

krikščionių sueigoje imtų duoną ir vyną; antra, kad jis vietoje Kristaus ten dalyvaujančiai krikščionių bendruomenei garsiai ir aiškiai ištartų tuos žodžius, kuriais Viešpats Kristus nustatė ir įsteigė šitą palaimingą Vakarienę. Trečia, kad jis palaimintąja duona ir vynu tikrai ir realiai išdalintų ir įteiktų Viešpaties kūną ir kraują dalyvaujantiems krikščionims, norintiems juos gauti ir priimti; o kad Viešpaties Vakarienė apima šiuos tris esminius dalykus, rodo skaidrūs, aiškūs jos įsteigimo žodžiai. Juk ten skaitome, kad mūsų Viešpats Kristus paėmė duoną ir vyną, ir ne vien apie tai pasakė: „Tai mano kūnas, tai mano kraujas", bet ir tuo pačiu įsakė: „Imkite ir valgykite, imkite ir gerkite", ir tai darykite. Bet mes turime rimtą Dievo įsakymą, kad iš Dievo žodžių turime nieko neatimti ir nieko prie jų nepridėti, o privalome paprasčiausiai jų laikytis ir jiems paklusti. O kad čia būtų kuo mažiau abejojama, tai manome, jog naivuoliams pravers ir dieviškojo vyro Lutherio žodžiai iš pirmos jo pamokslų dalies apie Šv. krikštą, kurie skamba taip, kaip ir kitame Švenčiausiame Kristaus kūno ir kraujo sakramente, kur pasakyta: mūsų Viešpats Jėzus Kristus paėmė ir duoną, ir taurę, palaimino ir davė savo mokiniams sakydamas: Imkite ir valgykite. Taip pat: gerkite visi iš jos. Tai yra viena dalis – vadinamasis pirminis elementas ir kūrinys, kuris matomas ir apčiuopiamas, būtent duona ir vynas. Tada eina ir žodžiai, kuriuos jis sako: tai mano kūnas, kuris už jus atiduodamas. Bet šios abi dalys dar nesudaro sakramento, kad mes turėtume ir galėtume valgyti ir gerti Kristaus kūną ir kraują, yra dar viena dalis, kurią jis taip pat aiškiai nurodo ir sako: tai darykite, tai yra aš liepiu, įsakau ir nustatau bei noriu, kad šituo būtų nustatyta ir įsakyta, jog jūs privalote tai daryti (kaip dažnai // to norite),
[398v] būtent valgyti duoną bei gerti vyną ir kartu su tuo kalbėti šituos mano žodžius, vadinasi, priiminėti mano kūną ir kraują, – šita dalis sujungia abi pirmąsias ir mus įtikina, kad čia turime tikrą sakramentą. Šitie pono daktaro Martino žodžiai randami Jenoje išspausdintų jo knygų šeštoje

ris Martini werden im sechsten Theil seiner Bücher zu Jena ge-/druckt am 300. Blate gefunden, und erscheinet hierauß ferner / der Verstand des feinen Spruchs Augustini: „Accedat Verbum ad / Elementum et fit Sacramentum". Wenn das Wort zum Element / kömt, so wird ein Sacrament darauß, alß nemlich, wenn alle / Wort der Einsetzung des heiligen Abendmahls gehalten und voll-/zogen werden, daß alsdenn der wahre Leib und Blut Christi / wesentlich gegenwärtig und genossen werde. /

4.[831]Zum Vierdten, so lassen wir uns auch gefallen, die ge-/meinen Formen undt Art der Rede, so von diesem Hochwürdigen / Nachtmahl in der reinen Kirchen angenommen sind und gebrau-/chet werden, als nemlich, daß in, unter oder mit dem Brodt und / Wein der wahre Leib und Blut des Herrn gereicht und empfan-/gen werde. Aber mit der Christlichen Erinnerung, daß durch sol-/che Rede nicht die Papistische Verwandlung des Brodtes und Weins / in den Leib und Blut Christi oder raumliche Einsch[l]iessung [!][832], Vermischung / oder Anhefftung des Leibes und Bluts in oder an das Brodt undt / Wein von Einfältigen nicht verstanden werde, denn weil die / Papistische Transubstantiation oder Verwandelung und Einsperrung / von den reinen Lehrern vermög der Lehr des H. Apostels Pauli *1. Cor. XI.* / verworffen worden[833], ist es so ferne, daß durch gemeldte Formen solche / Papistische Irrthüm bestätiget worden, daß eben dagegen dieselbige / Formen zu reden eingeführet und angenom[m]en sind. Als nemlich daß / ohn alle Verwandlung, Einsperrung der wahre Leib und Blut des / Herrn mit dem äusserlichen sichtbahren Element des gesegneten / Brodts und Weins außgetheilet und empfangen werde, wie / der H. Apostel Paulus schreibet *1. Cor. X.* und *XI:* das Brodt, das / wir brechen, ist das nicht die Gemeinschafft des Leibes Christi? / Item, so offt ihr von diesem Brodt esset und von diesem Kelch trin-/cket, sollt ihr des Herrn Todt verkündigen[215]. /

5.[834]Zum Fünfften, Glauben und bekennen wir, daß nicht durch / schlechte Nachsprechen und Außrede der Worte der Einsetzung dieses / Hochwürdigen Abendmahls, als der wahre Leib und Blut des / Herrn mit Brodt und Wein gereicht werde, sondern der Herr / Christus ist daselbst gegenwärtig, welcher durch den Diener, / der an seiner statt stehet, seinen Leib und Blut uns zu essen / und zu trincken giebet, laut der Worte: „Nehmet hin und / esset, trincket, daß ist mein Leib, der für euch gegeben wird, / das ist mein Blutt, das für euch vergossen wird", daher denn / der heilige Lehrer

[831] *MSB abs.* [832] *MSB:* Einschließung.

dalyje, 300-ame lape, ir iš to dar paaiškėja Augustino puikaus posakio prasmė: „Tegu prisiartina Žodis prie prado ir tampa slėpiniu." Kai žodis ateina prie elemento, iš to atsiranda sakramentas, tai reiškia, kad visi Šventosios Vakarienės įsteigimo žodžiai išlaikomi ir vykdomi, tai tikras Kristaus kūnas ir kraujas tampa realus bei čia esantis ir yra priimamas.

4. Ketvirta, mes taip pat sutinkame su įprastomis formuluotėmis, priimtomis ir vartojamomis kalbant apie didžiai godotiną Vakarienę tikroje Bažnyčioje, – būtent, kad duonoje ir vyne, duona ir vynu arba su duona ir vynu yra duodamas ir priimamas tikrasis Viešpaties kūnas ir kraujas. Bet su krikščioniškų priminimu, kad šitų posakių naivuoliai neturi suprasti kaip popiežinio duonos ir vyno pavirtimo Kristaus kūnu ir krauju arba kūno ir kraujo erdvinio apgaubimo, susimaišymo ar prikibimo duonoje ir vyne ar prie duonos ir vyno, nes popiežinę transsubstanciaciją arba persikeitimą ir apgaubimą tikrieji mokytojai yra paneigę padedami šv. apaštalo Pauliaus mokymo *1 Kor 11*, tad čia labai toli iki to, kad minėtomis formuluotėmis būtų patvirtinami tokie popiežiniai paklydimai – kaip tik jiems priešinantis ir buvo sudarytos ir priimtos šios formuluotės. Ir būtent – kad tikras Viešpaties kūnas ir kraujas dalijamas ir priimamas su išoriškai matoma palaimintos duonos ir palaiminto vyno materija, be jokio persikeitimo ar apgaubimo, kaip ir rašo šv. apaštalas Paulius *1 Kor 10* ir *11*: argi duona, kurią laužome, nėra bendravimas Kristaus kūne? Taigi, kada tik valgote šitą duoną ir geriate iš šitos taurės, jūs skelbiate Viešpaties mirtį[215].

5. Penkta, mes tikime ir išpažįstame, kad ne paprastu šitos godotinos Vakarienės įsteigimo žodžių pakartojimu ir ištarimu su duona ir vynu duodamas Viešpaties kūnas ir kraujas, o pats Viešpats Kristus ten būna ir per tarną, stovintį vietoje jo, duoda mums valgyti ir gerti savo kūną ir kraują, pasak žodžių: „Imkite ir valgykite, gerkite, tai mano kūnas, kuris už jus atiduodamas, tai mano kraujas, kuris už jus išliejamas", todėl šventasis mokytojas Chrizostomas teisingai ir gerai šiais žodžiais rašo apie Mato

[833] *MSB post h. v.:* sind. [834] *MSB abs.*

Chrisostomus recht und wol schreibet mit die-/sen Worten in Matthaeum
[399r][835] Hom[ilia] 51. et 58.: „Credite omnes, // quia etiam nunc illa Coena celebratur, in qua Christus ipse recumbit. / Nihil quippe interest inter hanc et illam. Non enim haec ab homine / illa ab ipso conficitur, sed utramq[ue] ipse. Haec illa, non alia mensa est, / haec nulla re minor quam illa est.“ Das ist: „Glaubet alle, denn es / wird itz und auch das Abendmahl gehalten, in welchem Christus / zu Tische sitzet. Denn es ist kein Unterscheid zwischen diesen und / jenem Abendmahl, sintemahl nicht daß von Menschen und jenes / von ihme verrichtet wird, sondern beydes verrichtet er, das / ist jener und nicht ein ander Tisch. Dieser ist in keinem Dinge / geringer als jener.“ Haec ille. Darum ein jeglicher bußferti-/ger und Gläubiger Christ, weil er gewiß weiß und glaubet, / daß sein Schöpffer und Erlöser Jesus Christus, daselbst bey und im / H. Abendmahl gegenwärtig ist und seinen wahren Leib und Blut / ihme zu essen und zu trincken gibt, mit desto grösserer Reverentz / und Ehrerbietung hinzutreten und solcher heilsamer Speise ge-/niessen soll, damit es er nicht zum Gericht empfahe; das ihm / aus grosser Liebe zu seinem Heyl undt Seligkeit gereicht wird. /

6.[836]Zum Sechsten, glauben und bekennen wir, wie unser Herr / und Heyland Jesus Christus aus grosser unaußsprechlicher / Gütte und Liebe gegen seinem Geschöpff, dem menschlichen / Geschlechte, seinen Leib und Blut am Stamme des Creutzes / in den Todt gegeben und vergossen hat, auff das wir vom / ewigen Tode erlöset und seelig würden, daß er also auch aus / grosser Liebe zum Gedächtnüß und Erinnerung solcher seiner / grossen unmässigen und überschwenglichen Gütte undt / Wolthat und zu Stärckung unsers Glaubens denselben / seinen Leib und Blut, in seinem heiligen Abendmahl zu / essen und zu trincken verordnet und eingesetzet habe, laut / der Worte: „Solches thut so offt ihrs thut zu meinem / Gedächtnüß“, welche der heilige Apostel Paulus also außleget: „So offt ihr von diesem Brodt esset und von diesem / Kelch trincket, sollet ihr des Herrn Tod verkündigen.“ Freylich / anders nicht, denn daß wir uns erinnern und beken[n]en, / daß er umb unser Sünde willen gestorben sey, und daß / wir ihme dafür auch hertzlich dancken und also durch die-/se heilsame Speise unsern Glauben stärcken und vermeh-/ren zum ewigen Leben. /

Es hat Gott in Anmerckung der Schwachheit men-/schliches Geschlechtes auß sonderlichen vätterlichen Gütte, / allwegen neben dem Worte auch äußer-

[835] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs X.

[399r] 51 ir 58 homilijose: „Tikėkite visi, // nes ir dabar yra švenčiama toji Vakarienė, kurioje Kristus pats dalyvauja. Juk nėra jokio skirtumo tarp šios ir anos. Juk šioji ne žmogaus, o anoji paties [Kristaus] yra valgoma, bet abi [atlieka] pats [Kristus]. Šioji [vakarienė] – tai anoji, [ji] nėra kitas valgis, šioji nė kiek nėra mažesnė negu anoji.“ Tai yra: „Tikėkite visi, nes ir dabar yra švenčiama toji Vakarienė, per kurią prie stalo sėdi Kristus. Juk nėra skirtumo tarp šitos ir anos Vakarienės, nėra taip, kad šioji atliekama žmogaus, o anoji – jo, mat abi atlieka jis, tai yra ana, o ne kita vakarienė. Šioji nė kiek nėra mažesnė negu anoji.“ Tatai [rašė] jis. Todėl kiekvienas atgailaujantis ir tikintis krikščionis, tikrai žinodamas ir tikėdamas, kad jo Kūrėjas ir Išganytojas Kristus pats dalyvauja per Šv. Vakarienę bei Šventojoje Vakarienėje ir duoda jam valgyti ir gerti savo tikrą kūną ir kraują, turi su dar didesne pagarba ir šlovinimu ateiti ir priimti šitą palaimingą valgį, kad nepriimtų jo savo pasmerkimui; ir kuris jam duodamas iš didelės meilės jo palaimai ir išganymui.

6. Šešta, mes tikime ir išpažįstame, jog mūsų Viešpats ir Išganytojas Jėzus Kristus iš didelio neapsakomo gerumo ir meilės savo kūriniui – žmonių giminei – atidavė mirčiai savo kūną ir išliejo savo kraują ant kryžiaus stulpo, kad mes būtume išpirkti iš mirties ir išganyti, taigi jog jis iš didelės meilės savo šitokio didelio, nepaprasto ir beribio gerumo ir geradarystės atminimui ir mūsų tikėjimo sustiprinimui įsteigė ir liepė jo kūną ir kraują valgyti ir gerti per jo Šventąją Vakarienę, sulig šiais žodžiais: „Tai darykite, kiek tik darysite, mano atminimui“, kuriuos šv. apaštalas Paulius aiškina šitaip: „Taigi, kada tik valgote šitą duoną ir geriate iš šitos taurės, jūs skelbiate Viešpaties mirtį.“ Žinoma, nėra kitaip, mes juk atsimename ir išpažįstame, kad jis mirė už mūsų nuodėmes ir kad mes jam už tai širdingai dėkojame ir šituo šventu valgiu stipriname ir didiname savo tikėjimą vardan amžinojo gyvenimo.

Dievas, matydamas žmonių giminės silpnumą, visur šalia žodžių davė ir išorinių matomų ženklų kaip tikėjimo patvirtinimo antspaudą, kad dar

[836] *MSB abs.*

liche sichtbahre / Zeichen gegeben, als zum Pfand-Siegel und Versicherung /
[399v] des Glaubens, damit man mit dem Hertzen an das Wort // Gottes desto vester hangen und sich darauff verlassen möchte, / wie der Heil. Apostel Paulus schreibet *Rom. IV.,* daß Abraham / das Zeichen der Beschneidung zum Siegel der Gerechtigkeit / des Glaubens empfangen habe. Warum wird aber ein Sigel / an einen Brieff gedrucket, freylich aus der Ursachen, daß der / jenige, an welchem der Brieff gelanget, versichert werde / wegen der Zusage oder anderer Sachen, so im Brieffe begriffen sein. / Also hat der Herr Christus, welchem unser schwacher / Glaube wol bekandt ist, und wie die *Epistel zu den Ebreern* am / 5. sagt, als unser Hohepriester der allenthalben versichert[837] ist, / gleich wie wir, dennoch ohne Sünde und mit unser Schwach-/heit Mitleiden tragen kan, auch zu Versiegelung seiner zusag / und des Neuen Testaments von Vergebung der sünden und Versicherung der Gerechtigkeit unsers Glaubens das Hoch-/würdige Abendmahl seines wahren Leibes und Blutes ver-/ordnet und auffgerichtet und wird zwar durch die offent-/liche gemeine Predigt des Heiligen Ewangelii uns allen / ins gemein die Wolthat Christi vorgetragen: Im Abend-/mahl des Herrn aber werden solche hohe Wolthaten einem / jeden, so in wahrem Glauben den Leib und Blut Christi em-/pfähet, insonderheit appliciret und zugeeignet, also das wir / seines Leibes und Bluts für uns in den Todt gegeben und ver-/gossen, theilhafftig und sein Gliedmaß werden. Wie S. / Paulus *1. Cor. X.* spricht: „Der gesegnete Kelch, den Wir segnen, / ist der nicht die Gemeinschafft des Bluts Christi, das Brodt, / das wir brechen, ist das nicht die Gemeinschafft des Leibes / Christi". Daher auch der alte Lehrer Hilarius spricht: „Haec / accepta [!][838] et hausta efficiunt, ut nos in Christo et Christus in nobis / sit", das ist: „So man den Leib und Blut Christi isset undt / trincket, ist darumb Christus in uns, und wir seynd in / Christo", damit auch ein Alter Lehrer, Cyrillus genant, über-/einstimmet, der also spricht: „Unde considerandum est, / Christum non solum per dilectionem in nobis esse, sed etiam / naturali participatione", das ist: „Es ist zu mercken, daß / Christus in uns ist nicht allein durch die Liebe, sondern / auch durch seine natürliche Gemeinschafft". Auch die-/net mit zu der Betrachtung dieses fürnehmen Nu-/tzens des Nachtmals des Herrn, daß gleich wie / wir durch das Sacrament der heiligen Tauffe auß / Kindern des Zorns zu Kindern Gottes auffs neu ge-/bohren werden, also durch das Sacrament des Altars / werden wir, nach dem wir neugebohren

[837] *MSB:* versuchet.

[399v] tvirčiau širdimi laikytumės Dievo žodžio // ir juo pasitikėtume, kaip rašo šv. apaštalas Paulius *Rom 4*, jog Abraomas gavo apipjaustymo žymę kaip tikėjimo teisumo antspaudą. Kodėl antspaudas prispaudžiamas prie laiško? Žinoma, dėl to, kad tas, kurį laiškas pasiekia, būtų tikras dėl sutikimo ar kitų dalykų, esančių laiške. Taigi Viešpats Jėzus, kuriam gerai žinomas mūsų silpnas tikėjimas ir kuris, kaip sakoma *Laiške žydams 5*, yra mūsų vyriausiasis kunigas, visaip gundytas, kaip ir mes, bet nenusidėjęs, tad gali atjausti mūsų silpnybes, taip pat, norėdamas uždėti antspaudą, kad jis pats ir Naujasis Testamentas sutinka atleisti nuodėmes ir užtikrina mūsų tikėjimo teisumą, nustatė ir įsteigė didžiai godotiną savo tikro kūno bei kraujo Vakarienę ir viešu, bendru Šventosios Evangelijos pamokslu mums visiems kartu pateikiama Kristaus geradarybė: Viešpaties Vakarienėje šitos didelės geradarybės suteikiamos ir skiriamos atskirai kiekvienam, kuris Kristaus kūną ir kraują priima tikru tikėjimu, tad mes tampame jo kūno ir kraujo, mirčiai atiduoto ir išlieto už mus, dalininkais ir nariais. Kaip šv. Paulius sako *1 Kor 10*: „Argi laiminimo taurė, kurią laiminame, nėra bendravimas Kristaus kraujyje? Argi duona, kurią laužome, nėra bendravimas Kristaus kūne?" Todėl ir senasis mokytojas Hilarijus sako: „Šie suvalgyti ir išgerti dalykai padaro, kad mes Kristuje, o Kristus mumyse būtų", tai yra: „Valgant Kristaus kūną ir geriant Kristaus kraują, Kristus būna mumyse ir mes būname Kristuje"; su tuo sutinka ir senasis mokytojas, vadinamas Kirilu, sakydamas: „Todėl reikia manyti, jog Kristus ne tik per meilę yra mumyse, bet ir gamtiniu (natūraliu) ryšiu", tai yra: „Reikia pažymėti, kad Kristus mumyse yra ne tik per meilę, bet ir per fizinę bendrystę." Prie šito svarstymo apie ypatingą šitos Viešpaties Vakarienės naudą pridera ir tai, kad lygiai taip, kaip per Šventojo krikšto sakramentą mes – pykčio vaikai – iš naujo atgimstame

[838] *Scr. err.:* acepta.

[400r] sind, // ferner erwehnet und erhalten. Denn darumb nennet der H. / Paulus diß Hochwürdige Sacrament deß Altars den Tisch / des Herrn, daß man da mit dem Leibe und Blute Christi / gespeiset und getränckt wird zum ewigen leben, daher / denn Chrysostomus gantz Christlich und tröstlich spricht in / *Matth. Hom.*[839] *83.:* „Multae matres post partum aliis nutricibus / infantes dederunt, quod ipse facere noluit, sed proprio corpore nos / alit et sibi coniungit atque agglutinat." Das ist: „Viel Mütter / haben die Kindern nach der Geburt andern Ammen und / Ernehrerinnen gegeben, welches er nicht hat thun wol-/len, sondern ernehret[840] uns mit seinem eigenen Leibe / und thut uns zu sich, und füget uns mit sich zusam[m]en." / Ferner sind auch mehr Gebräuche und Nutzbarkeiten dieser heilsamen Speise, als nemlich, daß Wir es / damit offentlich bekennen, welche Lehre wir vor Recht hal-/ten und daß wir derselbigen Kirchen oder Christlichen Gemeine / Glied sind, mit welcher wir eines gemeinen Tisches des Herrn / gebrauchen. Item, daß wir mit unserm Exempel helffen den / Gottes Dienst befördern und andere auch herzubringen. Item, daß / neben dem Glauben auch die Christliche Liebe gegen den Nächsten / in uns entzündet werde. Denn weil wir alle, wie uns der H. / Apostel Paulus *1. Cor. X.* lehret (wie vorhin gedacht) ein Leib seyn, / die wir eines Brodts theilhafftig werden, so folgt je darauß, daß wir uns auch als Glieder eines Leibes, welches Haupt / Christus ist, unter einander lieben und Dienste beweisen sollen. /

7.[841]Zum Siebenden, glauben und bekennen wir, daß es nicht / frey sey, zu dem Hochwürdigen Nachtmahl des Herrn zu gehen / oder nicht zu gehen, sondern daß ein jeder, der ein Christ seyn will, / und an einem Orte ist, da das Nachtmahl des Herrn recht gehal-/ten wird, schuldig sey, offt dazu zutreten und dasselbe auß vie-/len wichtigen Ursachen, zum ersten, wegen des Befehls deß / Herrn Christi in diesen Worten begrieffen: „Nehmet hin undt / esset, nehmet hin und trincket." Item, solches thut. Daß aber / bey solchem Befehl vermeldet wird, so offt ihrs thut, thuts zu / meinem Gedächtnüß, damit wird es mit nichten frey gegeben, / ob man es thun oder nicht thun wolle, sondern es wird uns nur / die Gnade in dem erzeiget, daß Wir an keine bestimte Zeit ge-/bunden werden. Weil aber das Wörtlein offte dazu gesetzet / ist, wird je damit deß Herrn Christi Wille und Meynung / klärlich außgedrucket, daß wir nicht nimmer oder selten, son-/dern offt zum Tisch deß Herrn gehen sollen. Wenn aber Gott / was befiehlet, da

[839] -m *corr. ex illect.*

[400r] Dievo vaikais, taip per Altoriaus sakramentą mes, jau iš naujo užgimę, // toliau pagerbiami ir išlaikomi. Todėl šv. Paulius šitą didžiai godotiną sakramentą, Altoriaus sakramentą, vadina Dievo stalu, kad čia Kristaus kūnu ir krauju maitinama ir girdoma amžinajam gyvenimui, todėl ir Chrizostomas visiškai krikščioniškai ir paguodžiamai kalba Mato 83 homilijoje: „Daugelis motinų po gimdymo kitoms auklėms atiduodavo kūdikius; jisai nenorėjo to daryti, bet savo paties kūnu mus maitina ir prie savęs prijungia bei prilipdo." Tai yra: „Daugelis motinų po gimdymo vaikus atiduodavo kitoms žindyvėms ir maitintojoms, bet jis šito nenorėjo daryti, o mus maitina savo paties kūnu, šitaip mus pritraukdamas ir su savimi sujungdamas." Dar yra ir kitų papročių bei naudingų dalykų, kylančių iš šito palaimingo valgio, būtent, kad tuo mes viešai išpažįstame, kokį mokymą laikome teisingu, ir kad mes esame nariai šitos Bažnyčios ar krikščionių bendruomenės, su kuria naudojamės bendru Viešpaties stalu. Taip pat, kad savo pavyzdžiu mes padedame palaikyti Dievo tarnystę ir kitus paskatiname. Taip pat, kad šalia tikėjimo mumyse įsižiebia ir krikščioniška meilė savo artimui. Mat kadangi mes visi, kaip mus moko šv. apaštalas Paulius *1 Kor 10* (kaip minėta anksčiau), esame vienas kūnas ir dalijamės viena duona, tai, vadinasi, esame nariai vieno kūno, kurio galva yra Kristus, ir turime vienas kitą mylėti ir vienas kitam padėti.

7. Septinta, mes tikime ir išpažįstame, kad nedera laisvai rinktis, ar eiti, ar neiti didžiai godotinos Viešpaties Vakarienės, bet kiekvienas, norintis būti krikščionis ir esantis tokioje vietoje, kur teikiama Viešpaties Vakarienė, privalo dažnai ją priiminėti dėl daugelio svarbių priežasčių: pirma, dėl Viešpaties Kristaus įsakymo, išreikšto šiais žodžiais: „Imkite ir valgykite, imkite ir gerkite." Taip pat – tai darykite. Šitame įsakyme nurodoma: kiek kartų tai darysite, darykite mano atminimui, – čia nesuteikiama laisvė, nori ar nenori daryti, o tik duodama malonė, kad nesame saistomi tam tikro laiko. Bet kadangi įdėtas žodelis „kiek kartų", „kaip dažnai", tai tuo aiškiai išreiškiama Viešpaties Kristaus valia ir nuomonė, kad prie Viešpaties stalo turime eiti dažnai, o ne retai ar niekad neiti. O jeigu Dievas ką įsako, tai nė vienas krikščionis neturi teisės sakyti, kad laisva valia gali tai daryti

[840] *MSB:* er nähret. [841] *MSB abs.*

wird kein Christ sagen dürffen, daß es frey / zu thun oder zu lassen sey. Zum andern soll uns die grosse / Liebe deß Herrn Christi gegen uns armen
[400v] Sündern darzu // bewegen, daß wir uns offt zu seinem Tisch machen, denn wie er auß / Liebe (wie obgedacht) seinen Leib am Stamme deß Creutzes für uns / gegeben und sein Blut für uns vergossen, also hat er auch auß / Liebe denselben seinen Leib und Blut uns in seinem Abendmahl zu / essen und zu trincken gegeben, laut der Worte: das ist mein Leib, / der für euch gegeben wird, das ist mein Blut des neuen / Testaments, damit wir eine gewisse Versiegelung und Verge-/wisserung hätten der Göttlichen Zusage von Vergebung der / Sünden und ewigen Seligkeit, durch sein Leiden und Blut-/vergiessen erworben, und werden die Kirchendiener auß Gött-/lichem Worte die Zuhörer vermahnen, Göttlichen Befehlich / sich zu bequemen. /

8.[842]Zum achten, bekennen wir, daß die so zu diesem Hochwür-/digen Abendmahl mit Nutz und ihrer Seelen Heyl tretten / wollen, sich nach dem Befehlich deß Heiligen Apostels Pauli / vorhin selbst prüffen und also von diesem Brodt essen undt / Kelch trincken. Welches prüfen denn nichts anders ist, den[n] / daß man diesen Tisch deß Herrn nicht vor schlecht Brodt und / Wein halte, sondern gläube, daß da wie die hellen klaren / Worte lauten, der wahre Leib und das wahre Blut Christi / für uns am Creutz geopffert und vergossen, außgespendet, ge-/reicht und empfangen werde. Item, daß man sich von Her-/tzen für einen Sünder erkenne, Leid und Reu darob trage / und um Vergebniß bitte. Item, daß man sich durch den / Glauben an Jesum Christ wiederumb auffrichte und fe-/stiglich glaube, daß er vor seine Sünde gestorben und zu / Stärckung solches Glaubens zum Abendmahl deß Herrn trette. / Item, daß man sich festiglich fürsetze, sich hinfort der Sünden zu-/enthalten und mit guttem Gewissen im Christlichen Wan-/del zu leben. Wer sich also prüfet und Christlich dazu schicket / und bereitet, der empfähet den Leib und das Blutt seliglich. / Mann soll sich aber hie auch mit der Bereitung fürsehen, / daß man sich den Teuffel nicht verführen und vom Heili-/gen Abendmahl abhalten lasse. /

Denn ob sich jemand in gedachten Stücken nicht gantz voll-/kommen geschickt befind, sondern etlichen massen unlustig ist, / hinzu zutretten, soll er dennoch derohalben nicht davon bleiben, / sondern Gott mit dem geeng-ster Vatter jenes Sohnes an-/ruffen: „Ach Herr, hilff meinem Unglauben", *Marc. 9.* Und / sich also mit ernst erwecken, hinzu zugehen, weil Chri-/

[842] *MSB abs.*

ar to nedaryti. Antra, didelė Viešpaties Kristaus meilė mums, vargšams
[400v] nusidėjėliams, // turi mus paskatinti dažnai eiti prie jo stalo, nes kaip jis iš meilės (kaip minėta) už mus atidavė savo kūną ant kryžiaus ir už mus išliejo savo kraują, taip jis irgi iš meilės tą patį savo kūną ir kraują duoda mums valgyti ir gerti per savo Vakarienę, pasak Naujojo Testamento žodžių: tai mano kūnas, kuris už jus atiduodamas, tai mano kraujas, kad mes turėtume tam tikrą patvirtinimą ir užtikrinimą, jog Dievas sutinka atleisti nuodėmes ir duoti amžinąjį išganymą, įgytą per jo kančią ir kraujo praliejimą, o Bažnyčios tarnai, remdamiesi dieviškuoju žodžiu, klausytojus perspės laikytis Dievo įsakymo.

8. Aštunta, mes išpažįstame, kad tie, kurie šitą didžiai godojamą Vakarienę nori priimti naudingai ir dėl savo sielos išganymo, pasak šventojo apaštalo Pauliaus nurodymo, prieš tai turi patys save ištirti ir tada valgyti šitos duonos ir gerti taurę. O tas pasitikrinimas yra ne kas kita, kaip tai, kad šitas Viešpaties stalas laikomas ne paprasčiausia duona ir vynu, o tikima, kad čia, kaip skelbia šviesūs aiškūs žodžiai, yra dalijami, paduodami ir priimami Kristaus tikrasis kūnas ir tikrasis kraujas, paaukotas ir išlietas ant kryžiaus už mus. Taip pat, kad iš širdies prisipažįstama esant nusidėjėliu, kankinamasi ir atgailaujama bei prašoma atleidimo. Taip pat, kad per tikėjimą Jėzumi Kristumi vėl atsitiesiama ir tvirtai tikima, jog jis mirė už nuodėmes ir, stiprinant šitą tikėjimą, einama Viešpaties Vakarienės. Taip pat, kad tvirtai pasiryžtama nuo šiol nebenusidėti ir ramia sąžine gyventi krikščionišką gyvenimą. Tad kas save tikrina ir krikščioniškai ryžtasi bei pasirengia, tas kūną ir kraują priima išganingai. Bet rengiantis reikia iš anksto imtis priemonių, kad nesuvedžiotų velnias ir nesulaikytų nuo Šventosios Vakarienės.

Mat jeigu kas nors dėl šių dalykų jaučiasi ne visai tobulas ir nelabai turi noro ateiti, tai jis vis dėlto neturi nusišalinti, o kartu su to sūnaus įgąsdintu tėvu kreiptis į Dievą: „Ak, Viešpatie, padėk mano netikėjimui", *Mk 9.* Ir save rimtai paakinti nueiti, nes Kristus pats sako, kad jis atėjo ne dėl teisiųjų, o

stus selbst spricht, daß er nicht der Gerechten halben, son-/dern wegen der Sünder kommen sey, sie zur Busse zuberuf-/fen, *Matth. 9.* Und daß die Ge-
[401r] sunden keines Artzts bedür-//ffen. Wer das thut, der wird mit Gottes hülffe bey sich be-/finden, daß die Andacht und Lust zu dem Tische deß Herrn bey / ihme wachsen und zu nehmen wird und die faulen und un-/lustigen Gedancken, die ihn hindern und ungeschickt machen, al-/so auffhören und verschwinden werden. /

9.[843] Zum Neundten, glauben und bekennen wir, daß diß / Hochwürdige Sacrament deß Altars mit höchster Reverentz / und Ehrerbietung soll gehandelt werden, wie es denn auch / die alten heiligen Lehrer „tremenda mysteria" genennet haben. / Solche Ehrerbietung stehet auch mit in deme, daß man nichts / davon lasse übrig bleiben, sondern alles gesegnete Brodt und / Wein mit Dancksagung in wehrender Action entweder von / den Communicanten oder von den Dienern der Kirchen, so es / außspenden, empfangen und genossen werde, gleich wie / wir lesen von dem Osterlämlein im Alten Testament, / *Exodi 12.*, daß man nichts davon hat müssen lassen / überbleiben, durch welches Osterlämlein des wahren / Lamb Gottes unsers Herrn und Heylandes Jesu Chri-/sti Opffer am Stamme deß Creutzes, daß wir auch in / diesem Abendmahl warhafftig geniessen,[844] worden ist. /

Deßgleichen lesen wir auch von dem Manna oder Him[m]els-/Brodt, daß man nichts davon hat sollen überbleiben lassen, / welches der Herr Christus selbsten auff sich deutet undt / spricht *Joh. 6.*: Er sey das Brodt deß Lebens, derwegen es / wol gebühren wil, daß einer von den Predigern oder Diaco-/nen, so am Altar stehen und das Sacrament deß Leibs undt / Bluts Christi reichen, sich dazu schicken, so etwas unvorse-/hentlich übrig wäre, selbst zu-geniessen, so es den Commu-/nicanten nicht könte gegeben werden. /

So aber durch Leichtfertigkeit oder Unachtsamkeit etwas / vom gesegneten Brodt und Kelch gespildet würde, soll der, / durch welchen es geschicht, nach gelegenheit gebührliche / Straff bekommen. So aber vielleicht auß unversehnlichen / Zufall (welches doch mit hohem Fleiß verhüttet soll wer-/den) etwas vom gesegneten Brod und Wein nach geende-/ter Heiligen Action und Handlung deß Hochwürdigen / Abendmals übrig bliebe, dasselbe kan und soll hinfort / nicht für den Leib und Blutt deß Herrn gehalten und / eingesperret werden, auff eine andere Zeit zugebrauchen, / weil wir Gott lob auß Gottes Wort wissen und lehren, / daß das Brodt und Wein nicht

[843] *MSB abs.*

dėl nusidėjėlių – kviesti juos atgailauti, *Mt 9.* Ir kad ne sveikiesiems reikia
[401r] gydytojo. // Kas tai darys, tas Dievo padedamas pajus, kad stiprėja ir didėja jo pamaldumas ir noras eiti prie Dievo stalo, o vangios ir tingios mintys, jam trukdančios ir nerangumą skatinančios, prapuola ir išnyksta.

9. Devinta, mes tikime ir išpažįstame, kad su šituo didžiai godojamu Altoriaus sakramentu reikia elgtis didžiai nuolankiai ir pagarbiai, juk ir senieji šventieji mokytojai jį vadino „šiurpiomis paslaptimis". Ši pagarba reikština ir tuo, kad neturi nieko nulikti, o visą palaimintą duoną ir palaimintą vyną per šitą aktą dėkodami turi priimti ir suvalgyti bei išgerti arba komunikantai, arba tie Bažnyčios tarnai, kurie dalija, kaip kad mes skaitome apie Velykų avinėlį Senajame Testamente, *Iš 12*, jog iš jo nieko neturėjo likti, [nes] per tai ir tikrojo avinėlio, Dievo, mūsų Viešpaties ir Išganytojo Jėzaus Kristaus Velykų avinėlis tapo auka ant kryžiaus, ir jį mes per šitą Vakarienę tikrai priimame. Tą patį skaitome ir apie maną, arba dangaus duoną, kad iš jos nieko neturi likti, Viešpats Kristus nurodo į save ir sako *Jn 6*: jis esąs gyvenimo duona, todėl, be abejo, pritinka, kad vienas iš pamokslininkų ar diakonų, kurie stovi prie altoriaus ir dalija Kristaus kūno ir kraujo sakramentą, būtų pasirengęs suvalgyti ar išgerti, jeigu neapsižiūrėjus ko nors liktų, ko nebuvo galima atiduoti komunikantams.

Tačiau jeigu palaimintos duonos ir vyno kiek nors iššvaistoma dėl lengvabūdiškumo ir neatidumo, tai tas, dėl kurio kaltės taip nutinka, po tokio poelgio turi susilaukti deramos nuobaudos. Bet jeigu dėl nenumatytų aplinkybių (o šito reikia labai kruopščiai saugotis) šis tas iš palaimintos duonos ir vyno po baigtos didžiai godotinos Vakarienės ceremonijos lieka, tai tas negali ir neprivalo nuo šiol būti laikoma Viešpaties kūnu ir krauju, ketinant sunaudoti kitu laiku, nes mes, ačiū Dievui, iš Dievo žodžio žinome ir mokome, kad duona ir vynas nepersikeičia į Kristaus kūną ir kraują, juose

[844] *MSB post h. v.:* bedeutet.

verwandelt wird in den / Leib und das Blutt Christi, noch darinnen localiter
[401v] oder // räumlich geschlossen, noch daran angehefftet wird, sondern, daß / in, unter oder[845] mit Brodt und Wein der wahre wesentliche / Leib und Blut Christi in wehrender Action deß Nachtmahls / gereicht und empfangen werde und wird ein solches auch / durch die Christliche Regel deß Mannes Gottes Philippi / Melanchthonis klärlich angezeigt. Nihil habet rationem Sa-/cramenti extra usum divinit[us] institutum. Nichts kan für ein / Sacrament gehalten werden, ausserhalb dem Gebrauch von / Gott eingesetzet, welche Regel bey allen reinen gottseligen / Lehrern Göttlichen Worts hoch und werth gehalten wird, als / die viel Mißbräuch zu stürtzen dienstlich und nützlich ist. /

10.[846] Zum Zehenden, halten wirs dafür, wiewol daß man / diß Heil. Sacrament deß Altars mit. aller Ehrerbietung han-/deln, außspänden und empfangen soll, das wirs dennoch / nicht anbetten sollen, wie die Papisten gethan haben undt / noch thun, weil uns Christus seinen Leib und Blut in / diesem Sacrament nicht darum giebet, daß wirs anbeten, / sondern essen und trincken und seines Todes dabey ge-/dencken sollen. Es ist aber ein offentlicher Befehl Got-/tes, daß man dem Wort Gottes weder ab- noch zu thun / soll. So bekennen wir auch im Heiligen Nachtmal ein Sa-/cramentalische Vereinigung deß Brods mit dem Leibe / Christi und deß Weins mit dem Blutt Christi, aber / also, daß da Brodt und Wein unverwandelt bleibe. /

So man nun diß Sacrament anbeten wolte, würde / man in solcher sacramentalischen Vereinigung auch Brod / und Wein mit anbeten, welches wahrlich eine Sünde / wäre, wieder das Gebott Gottes ⌈durch Christum[847] im neuen Testament wiederholet: Du solt Gott deinen / Herrn anbeten, geschicht auß dem Wahn und Schein, als / ob Brod und Wein in den Leib und Blutt Christi solten / verwandelt werden, und beten also ihrer Meynung nach / an nicht Brod und Wein, sondern den Leib und Blut / Christi, darinn Brodt und Wein verwandelt sey. So / wir derhalben die solche Verwandlung deß Brodts und / Weins nicht glauben, dennoch das Sacrament anbeten / wollen, würden wir freylich in dem Fall ärger seyn, / denn die Papisten, weil wir Gott lob
[402r] wissen, daß / Brod und Wein in der sacramentalischen Vereinigung // (wie gedacht) nicht verwandelt wird, sondern Brod und Wein / bleibet, damit uns der wahre Leib und Blut Christi gereichet / wird. /

[845] *MSB:* und. [846] *MSB abs.*

[401v] nėra uždaryti lokaliai ir // erdviškai, nėra ir prie jų prikabinami, o su duona ir vynu dalijamas ir priimamas tikras, esamas Kristaus kūnas ir kraujas per Vakarienės aktą, ir tai aiškiai parodyta dieviškojo vyro Philippo Melanchtono krikščioniškąja taisykle. Niekas neturi Sakramento galios, kas praktikuojama nesiremiant Dievo įsteigtu papročiu. Niekas negali būti laikoma Sakramentu, ko Dievas neįsteigė. Šitą taisyklę labai vertina visi tikrieji ir palaimintieji Dieviškojo žodžio mokytojai, ji labai praverčia ir naudinga norint paneigti daugelį pramanų.

10. Dešimta, mes manome, kad nors Švenčiausiąjį Altoriaus Sakramentą reikia vykdyti, dalinti ir priimti su didžiausia pagarba, tačiau vis dėlto nereikia jo dievinti, kaip darė ir dar tebedaro popiežininkai, nes Kristus per šį Sakramentą duoda mums savo kūną ir kraują ne todėl, kad mes tai dievintume, bet kad valgytume bei gertume ir prisimintume jo mirtį. Bet yra žinomas Dievo įsakymas, kad iš Dievo žodžio nieko negalima nei atimti, nei prie jo pridėti. Taigi Šventojoje Vakarienėje mes irgi pripažįstame sakramentinę duonos sąsają su Kristaus kūnu ir vyno – su Kristaus krauju, bet taip pat ir tai, kad duona ir vynas lieka nepersikeitę.

Šitą Sakramentą sudievinant, šitoje sakramentinėje sąsajoje būtų sudievinama ir duona bei vynas, kas tikrai būtų nuodėmė, prieštarautų Dievo įsakymui, pakartotam Kristaus Naujajame Testamente: Tu privalai Dievą, savo Viešpatį, dievinti; dėl apsigavimo ir iliuzijos atrodo, neva duona ir vynas pavirsta Kristaus kūnu ir krauju ir, jų supratimu, dievinama ne duona ir vynas, bet Kristaus kūnas ir kraujas, kuriais yra pavirtę duona ir vynas. O kadangi mes šitokiu duonos ir vyno persikeitimu netikime, tačiau norėtume sudievinti Sakramentą, tai šiuo atveju, žinoma, būtume ne doresni už popiežininkus, nes mes, ačiū Dievui, žinome, kad duona ir vynas šioje
[402r] sakramentinėje sąsajoje // (kaip minėta) nepersikeičia, tebėra duona ir vynas, su kuriais mums duodamas tikras Kristaus kūnas ir kraujas.

⌈...[847] *MSB abs.*

11.[848] Zum Eilfften, verwerffen wir auch die Papistischen / Irrthümer von der Transsubstantiation oder Verwandelung deß / Brods und Weins in den Leib und Blut deß Herrn, weil / der Heil. Apostel Paulus Brod und Wein, so zu diesem Nacht-/mal deß Herrn gebraucht wird, auch nach dem es geseg-/net ist, Brod und Wein etlich mal nemet, *1. Cor. 11.* Darauß / unwiedersprächlich folget, daß Brodt und Wein nicht ver-/wandelt werde, sondern mit Brod und Wein der wahre Leib und / Blut deß Herrn gereichet wird. /

12.[849] Zum Zwölfften, verwerffen wir auch die Papisti-/sche Irrthüme, daß man das eine Stück vom Nachtmahl deß / Herrn, als nemblich, das Blut deß Herren den Layen en-/tzogen hat, denn weil uns der Herr Christus so woll sein / Blutt zu trincken, als seinen Leib zu essen eingesetzet, / verordnet und befohlen hat, so gebühret sichs mit nichten, / solche Einsetzung zu trennen und das eine Stück davon ab-/zuthun, weil man von Gottes Wort, wie gedacht, noch ab-/nehmen, noch zu setzen soll. Und S. Paulus schreibet, *Gal. 3.,* daß / man auch nicht eines Menschen Testament verachtet, noch et-/was darzu thut, wenn es best[ät]iget [!][850] ist, wie viel weniger / wil sichs denn reimen oder gebühren, daß man von deß / Hernn Christi letzten Willen und Testament (darinn er uns / seinen Leib zu essen und sein Blutt zu Trincken verordnet / und eingesetzet hat, welches Testament er durch seinen / bittern Todt und theures Blutt bestättiget hat) brechen / und die helffte davon abthun solte und möchte. /

13.[851] Zum dreyzehenden, halten wir es auch nicht mit dem / Zwinglio, Calvino und allen andern, so die Wort unsers Heylan-/des Jesu Christi im H. Abendmahl: „Das ist mein Leib, das ist / mein Blutt“ nicht wie sie lauten, verstehen und annehmen, / sondern dieselbigen figurate oder Verblümter Weyse vom abwe-/senden Leibe und Blute zudeuten sich unterstehen, als ob es der / Herr Christus anders, als er gemeynet, geredet haben solte. / Denn weil der Herr Christus in seinem letzten Abendmahl, / als er sich mit seinen Jüngern geletzt und von da bald in / den Garten, da er dieselbige Nacht blutigen Schweiß geschwi-/tzet und verrahten ward, gangen ist, diese Wort geredet, / muß es ihm freylich ein grosser Ernst gewesen seyn, daß / er es eben, wie die Worte lauten, und nicht anders ge-/meynet hab, und wiewol es sich anders von der Ver-/nunfft ansehen läst, die in Sachen deß Glaubens
[402v] auch // gern meistern und klüglen wolte, und offt darüber gröblich / anlaufft und zur Narrin wird, so ist es dennoch weit billi-/cher und sicherer, dem

[848] *MSB abs.* [849] *MSB abs.*

11. Vienuolikta, mes atmetame ir popiežinę transsubstanciaciją, arba duonos ir vyno persikeitimą į Viešpaties kūną ir kraują, nes šventasis apaštalas Paulius duoną ir vyną, naudotus šitai Viešpaties Vakarienei, ir po palaiminimo keletą kartų vadina duona ir vynu, *1 Kor 11.* Tai neginčijamai reiškia, kad duona ir vynas nepersikeičia, o su duona ir vynu duodamas tikras Viešpaties kūnas ir kraujas.

12. Dvylikta, mes atmetame ir popiežininkų paklydimą, kad iš pasauliečių atimamas vienas Viešpaties Vakarienės pavidalas – būtent Viešpaties kraujas, nes Viešpats Kristus mums įsteigė, nurodė bei įsakė ir gerti jo kraują, ir valgyti jo kūną, tad jokiu būdu nedera skaidyti šito įsteigimo ir atskirti vieną pavidalą, nes iš Dievo žodžio, kaip minėta, negalima nieko nei atimti, nei prie jo pridėti. Ir šv. Paulius rašo, *Gal 3,* kad ir žmogaus testamento negalima atmesti ar kuo nors papildyti, jeigu jis patvirtintas, tai tuo labiau nedera ir netinka sulaužyti Viešpaties Kristaus paskutinės valios ir testamento (kuriuo jis mums įsteigė ir liepė valgyti jo kūną ir gerti jo kraują, o šitą testamentą jis patvirtino savo liūdna mirtimi ir brangiu krauju), pusę iš jo išmetant.

13. Trylikta, mes taip pat nesutinkame su Zwingliu, Calvinu ir visais kitais, kurie mūsų Išganytojo Jėzaus Kristaus žodžius, [pasakytus] per Šv. Vakarienę: „Tai mano kūnas, tai mano kraujas“, suvokia ir supranta ne tokius, kokie skamba, bet drįsta juos interpretuoti kaip kalbos figūras ar alegorijas apie nesamą kūną ir kraują, tarytum Kristus kalbėjęs kitaip, negu manęs. Juk jeigu Viešpats Kristus per savo paskutinę vakarienę, kai jis atsisveikino su savo mokiniais, prieš išeidamas į sodą, kur tą pačią naktį prakaitavo kruvinu prakaitu ir buvo išduotas, kalbėjo šiuos žodžius, tai jam, be abejo, buvo labai svarbu, tad jis turėjo omenyje būtent tai, kaip skambėjo žodžiai, o ne ką nors kita. Ir nors protas linkęs matyti ką kita ir dėl tikėjimo
[402v] dalykų // norėtų kai ką patobulinti ir pagudrauti, dažnai juos [šiuos žodžius] šiurkščiai užsipuola ir lieka kvailio vietoje, vis dėlto daug paprasčiau ir

[850] *Scr. err.; MSB:* bestätiget. [851] *MSB abs.*

Herrn Christo unserm Schöpffer und / Erlöser zu glauben, der sampt dem Vatter und Heiligen / Geist unter andern Creaturen auch das nattürliche / Liecht der Vernunfft und irdischen Klugheit, weil der Na-/türliche Mensch, wie der H. Apostel Paulus uns lehret / *1. Cor. 2.*, nichts vom Geist Gottes vernimbt, sondern es ist / ihm eine Thorheit und kan es nicht erkennen. Und am / andern Ort schreibet er *1. Cor. 3.*: „Dieser Welt Weiß-/heit sey Thorheit bey Gott, denn es stehet geschrieben, die / Weisen erhaschet er in ihrer Klugheit." Und abermal: „Der / Herr weiß der Weisen Gedancken, daß sie eitel sind." / Darum sollen wir in Sachen deß Glaubens, so lieb uns / unser Seligkeit ist, nicht der blinden Vernunfft folgen, son-/dern die gefangen geben unter dem Gehorsam Christi und / seinem Vatter glauben und ihme die Ehre geben, daß er wahr-/hafftig und allmächtig ist, wie er von sich selbsten zeuget, / *Joh. 14.*: „Ich bin die Warheit, der Weg und das Leben." Item / *Matth. am 28.*: „Mir ist alle Gewalt gegeben im Himmel / und auff Erden." So hat er auch wie ein Allmächtiger Herr / nicht[852] eine, sondern viel heimliche[853], über-natürliche[854] und / unerforschliche[855] Wege und Weise, etwas zu thun und zu / leisten, daß er verheischet und thun will. Denn keine erscha-/ffene Creatur verstehen kan, geschweige[856] denn nach zu thun / vermag. Darum sollen wir Uns mit einfältigen Ver-/stande und demühtigem Gehorsam halten und glauben, daß / er uns in seinem Hochwürdigen Nachtmahl seinen wahren / Leib und Blut mit Brod und Wein laut seiner Worte gegen-/wärtig gebe und reiche, unbegreifflicher weise, die dem al-/lein bekandt ist, der solch Geheimniß eingesetzet und ver-/ordnet hat, seinen Todt dabey zuverkündigen, biß er wie-/derum kommen wird, die Todten und Lebendigen zu richten, / und sollen derhalben mit unser blinden Vernunfft in Gött-/lichen Sachen inne halten und mit der H. Jungfrauen / Maria von hertzen sprechen: „Siehe ⌈ich bin[857] eine Magd des Herrn, / mir geschehe nach deinen Worten." Und gehöret hieher auch / der feine Spruch, so bey den alten Lehrern Justino, Epiphanio / und Cyrillo befunden wird, das ist: „Wenn man in Sachen / des Glaubens will nachforschen, wie es zugehe, ist eine / Anzeigung des Unglaubens." /

Diß sind unseres Erachtens fast die vornehmsten Artickel / vom Hochwürdigen Abendmahl des Herrn, darinnen wir / auff dißmahl vor nöthig geachtet, unser einhellig geistlich / Bekäntnüß zu stellen, welches wir halten
[403r] dem Wort // Gottes gemäß zu seyn und geloben uns des mit Gottes hül-/ffe

[852] *Prae h. v. exc. in sin. m.:* Macht. [853] *Exc.* -r. [854] *Exc.* -r.

tikriau patikėti mūsų Viešpačiu Kristumi, mūsų Kūrėju ir Atpirkėju, kuris kartu su Tėvu ir Šventąja Dvasia tarp kitų būtybių yra ir natūrali proto, ir žemiškosios išminties šviesa, nes juslinis žmogus, kaip moko šv. apaštalas Paulius *1 Kor 2*, nepriima Dievo dvasios, jis tai laiko kvailyste ir negali jos suprasti. O kitoje vietoje, *1 Kor 3*, jis rašo, kad šio pasaulio išmintis Dievo akyse yra kvailybė, nes yra parašyta: jis sugauna protinguosius jų gudrybėje. Ir toliau: Viešpats žino, kad išminčių mintys niekingos. Todėl, jeigu mums brangus mūsų išganymas, dėl tikėjimo dalykų turime ne klausyti aklo proto, o jį suvaldyti, paklusti Kristui ir jo Tėvui, tikėti, kad jis teisingas ir visagalis, kaip pats save liudija, ir jį gerbti, *Jn 14*: „Aš esu tiesa, kelias ir gyvenimas." Taip pat *Mt 28*: „Man duota visa valdžia danguje ir žemėje." Kaip visagalis Viešpats jis taip pat turi ne vieną, o daug slaptų, nežemiškų ir neištiriamų kelių ir būdų ką nors daryti ir ko nors siekti, ko jis reikalauja ir ką nori daryti. Ir jokia laikina būtybė negali to suprasti, tuo labiau padaryti taip pat. Todėl mes savo naiviu protu ir nuolankiu paklusnumu turime manyti ir tikėti, kad jis mums per savo didžiai godotiną Vakarienę, ten būdamas, mums su duona ir vynu duoda ir teikia savo tikrą kūną ir kraują nesuprantamu būdu, kuris žinomas tik tam, kuris tokį slėpinį įsteigė ir liepė, kad būtų skelbiama jo mirtis, kol jis vėl ateis mirusiųjų ir gyvųjų teisti, todėl mes savo aklu protu apie tuos dieviškus dalykus turime susilaikyti spręsti ir iš širdies tarti su Švč. Mergele Marija: „Štai aš, Viešpaties tarnaitė, tebūna man, kaip tu pasakei." Čia dera ir puikus posakis, randamas pas senuosius mokytojus Justiną, Epifaną ir Kirilą, tai yra: „Jei norima tirti tikėjimo dalykus, kaip ten yra, tai jau yra netikėjimo požymis."

Mūsų nuomone, tai yra beveik visi svarbiausi punktai apie didžiai godotiną Viešpaties Vakarienę, kuriuos mes laikėme esant reikalingus tam kartui, norint pristatyti mūsų vienareikšmišką dvasinį išpažinimą, kurį mes
[403r] manome sutampant su Dievo žodžiu, // ir pasižadame Dievo padedami jo

[855] *Exc.* -r. [856] *MSB:* schweige. ⌈...[857] *Scr. al. m. supra lin.; MSB abs.*

in unsern Predigten auch zu halten. Im Fall aber (dafür / Gott gnädig seyn wolte), daß jemand von uns so vergessen / seyn würde, daß er hingegen offentlich von der Cantzel oder / in Privaten jemand lästern wolte, der soll von stund an das Pre-/dig-Ampts bestanden seyn, auch mit gebührender Straff nach / Gelegenheit der Sachen durch einen Ehrbahren Rath acht er-/folget werden. Und sollen hiemit allerley vorige Gezäncke / zwischen Praedicanten und Kirchendienern todt und ab seyn, auch / künfftig gäntzlich verbleiben, also, daß einer den andern so / woll bey Privat-Persohnen als auff der Cantzel verschone und / nicht molestire oder den Leuten hässig mache, besondern in Liebe / und Einigkeit sich brüderlich verhalten und einer den andern / mit dem besten befördern, auff daß die Gemeine Gottes / durch sie nicht geärgert werde. Wer hierüber zuthun sich / unterstehen würde, soll des Predigs-Ampts oder Kirchendiensts / nicht würdig seyn. Was aber die andern Artickel unsers / Christlichen Glaubens belangt, bekennen wir vor Gott undt / diese Christlichen Gemein, der wir in Herrn allhie dienen, / daß wir es auch mit der *Christlichen Au[g]ßburgischen* [!][858] *Con-/fession* sonst derselben *Apologia* halten, als die aus den Pro-/phetischen und Apostolischen Schrifften gezogen und gestellet / sind, darnach wir auch hinfort unser Predigt mit Got-/tes gnädiger Hülffe richten und thun wollen, welches al-/les und jedes, wie oben geschrieben, Ein Ehrbar Wolwei-/ser Rath gebilliget und approbiret hat. /

Und bitten hiemit wir unterschriebene Kirchendiener / von Hertzen, den Vatter unsers Herrn und Heylandes Jesu / Christi, den Gott der Warheit und Einigkeit, daß er uns / hinfort durch seinen heiligen Geist vor Mißverstand und Un-/einigkeit behütten und beym reinem warhafftigen[859] Verstan-/de seines heiligen Göttlichen Wortes und Christlicher Ei-/nigkeit erhalten, und daß Gebet seines eingebohrnen Soh-/nes unsers Herrn und Heylandes Jesu Christi, so er im / Garten nicht allein vor sich und seine Aposteln, sondern / auch für alle, welche durch ihr Wort an ihn glauben wür-/den, gethan hat, auch in uns und dieser Christlichen Ge-/meine wolt kräfftig seyn lassen, daß wir alle im Vat-/ter und Sohne eins seyn mögen, damit sein Göttlicher / Nahme durch uns gepreiset sein Reich gemehret wer-/de und sein Göttlicher Wille hie auff Erden, wie im / Himmel geschehen. Und wir endlich mit dieser Christlichen / Gemeine nach einem sehligen Abschied auß diesem

[858] *Corr. ex illect.; MSB:* Augsburgischen.

laikytis savo pamoksluose. Tačiau tuo atveju (jei Dievas panorėtų būti tam maloningas), jeigu kas nors iš mūsų būtų toks užmaršus, kad, atvirkščiai, įsigeistų prieš ką nors viešai iš sakyklos ar privačiai piktžodžiauti, tai iš tokio tą pačią minutę turi būti atimta pamokslininko tarnyba, taip pat pagal aplinkybes jam turi būti skirta atitinkama bauda, ir garbingosios tarybos tokį turi paskelbti esant už įstatymo ribų. Ir šituo turi būti numarinti ir užbaigti visokie ankstesni kivirčai tarp kunigų ir Bažnyčios tarnų, taip pat jų visiškai neturi būti ir ateityje, taigi jie turi vienas kitą tausoti, ir privačiai, ir iš sakyklos, neįžeidinėti arba nedergti žmonių akyse, broliškai elgtis vieni su kitais meilėje ir vienybėje, kuo geriausiai palaikyti vienas kitą, kad nebūtų papiktinama Dievo bendrija. Kas išdrįstų tai suteršti, tas nevertas būti pamokslininku ar tarnauti Bažnyčiai. O dėl kitų mūsų krikščioniškojo tikėjimo dogmų, mes išpažįstame prieš Dievą ir šitą krikščionių bendruomenę, kuriai tarnaujame Kristuje, kad mes laikomės krikščioniškojo *Augsburgo tikėjimo išpažinimo* ir jo *Apologijos*, kuri paimta ir sudaryta iš pranašų ir apaštalų raštų, juo mes toliau maloningai padedami Dievo vadovausimės ir remsimės pamokslaudami. Visam tam ir kiekvienam dalykui atskirai, kaip parašyta anksčiau, pritarė ir tai aprobavo gerbiamoji ir išmintingoji taryba.

Ir mes, čia pasirašiusieji Bažnyčios tarnai, iš visos širdies prašome mūsų Viešpaties ir Išganytojo Jėzaus Kristaus Tėvą, tiesos ir vienybės Dievą, kad Jis mus savo Šventąja Dvasia toliau saugotų nuo nesusipratimų bei nesutarimų ir išlaikytų mūsų gryną ir teisingą Jo dieviškojo žodžio ir krikščioniškos vienybės supratimą ir kad Jo gimusio sūnaus, mūsų Viešpaties ir Atpirkėjo Jėzaus Kristaus malda, kurią jis sode kalbėjo ne tik vien sau ir savo apaštalams, bet visiems, kurie per jos žodžius tiki jį, taip pat ir mums, ir šitai krikščionių bendruomenei suteiktų jėgų mums visiems būti vieningiems Tėve ir Sūnuje, o Jo dieviškasis vardas, mūsų šlovinamas, didintų Jo karalystę ir išsipildytų Jo dieviškoji valia čia, žemėje, ir danguje. Ir kad mes galų

[859] *MSB:* wahrhaften.

Jam-/merthal Ihn[860] sampt dem Sohne und dem H. Geiste / in Ewigkeit loben und preisen mögen. Amen." //

[403v] §24. Dieser *Notul* setzte sich entgegen der Polnische / Prediger Laurentius Prosper. Der wurd aber deswegen sei-/nes Dienstes entsetzet. Doch blieb die *Notul* nicht ohne an-/fechtung. Es schrieben wieder dieselbe Matthias Flacius / Illyricus A[nn]o 1564[216], in welcher Schrifft er die Dantziger Predi-/ger Sacramentirer, den M. Vitum Neuber, einen Gottlosen / München schalt. D. Vigand[us] schreibt auch wieder die *Notul*, / auch wieder den Vertrag, den Francisc[us] Burchardi mit dem / Weidnero und seinem Wiederpart gestifftet, dem M. Weid-/nerus geantwortet und mit ihm hefftig expostuliret, wie / Er sie auff falsches angeben, so hefftig angegrieffen, doch / haben auch einige Prediger A[nn]o 1566, zu welchen M. Mor-/genstern heimlich in Dantzig kommen, auff sein angeben / sich der *Notul* wiedersetzet und eins und das ander / drin carpiret, welches D. Kittelius, Oberster Prediger an / der Pfarrkirchen, beylegen wollen, welchen sich Morgen-/stern und durch sein anstifften Christoff Celler entgegen / gesetzt, daher der Celler auch von seinem Dienst abgesetzt worden. /

§25. A[nn]o 1567 gab M. Morgenstern eine *Wiederlegung / der Dantziger Notul* auß. Da wieder im selbigen Jahr daß / Ministerium eine *Apologia* außgeben lassen[217], der sich unterschrie-/ben haben die Prediger in der Pfarr, deßgleichen der zu S. / Barbara, zu S. Johann, zu S. Catharinae, zu S. Bartholomeae, zu / S. Peter, zur H. Dreyfaltigkeit, zu S. Elisabeth, zum Heiligen / Geist, worauff Morgenstern nichts geantwortet. /

§26. Anno 1569 fing sich der Streitt wegen des Exor-/cismi an, da Gregori[us] Schutz mit dem Alb. Vadiano, Caplan / zu S. Peter, Matth. Moitke, Diakonus[861] zu Heil. Dreyfaltigkeit, / Martin[us][862] Ortheis, Pr[iester] zum H. Geist undt Joachim[us] Quant, Prie-/ster zu S. Jacob, den Exorcismum verthedigten, Kronslongi[us] / aber mit den andern Prediger in Dantzig verworffen, / der Rath legte sich da zwischen und geboth, den Exorcismum / zu gebrauchen, welches zu thun einige Prediger sich we[i]ger-/ten [!], undt Iudicia eingeholet, die mehrentheils alß ein / adiaphorum es hielten. /

§27. In dessen kombt M. Morgenstern nach Dantzig, / etwa bey diesem letzten, mit die Hand im Spiel zu haben. / Als solchs der Rath erfahret, hat ihm der Burgermeister / Brandis ansagen lassen, Er solte sich also bald auß

[860] -n *al. m. corr. ex illect.*

gale su šita krikščionių bendruomene, palaimingai palikę šią ašarų pakalnę, galėtume kartu su Sūnumi ir Šv. Dvasia garbinti ir šlovinti Jį. Amen." //

[403v] §24. Šitam *Santarvės susitarimui (Notul),* tikėjimo išpažinimui pasipriešino lenkų pamokslininkas Laurentijus Prosperas. Bet dėl šito jis buvo atleistas iš tarnybos. Tačiau šitas *Santarvės susitarimas (Notul)* neliko be kritikos. Prieš jį rašė Matthijas Flacijus Illyricas 1564 metais[216], savo rašinyje jis Dancigo pamokslininkus išvadino sakramentininkais, magistrą Vitą Neuberį – bedieviu vienuoliu. Dr. Vigandas irgi priešiškai rašė apie šitą išpažinimą, taip pat ir apie susitarimą, kurį Franciscas Burchardis sudarė su Weidneru ir jo priešininkais. Mag. Weidneras atsakė ir su juo smarkai ginčijosi, kodėl jis taip smarkiai užsipuolęs klaidingai pakurstytas, tačiau 1566 metais keli pamokslininkai, pas kuriuos slapta atvyko mag. Morgensternas, jo pakurstyti priešinosi šitam *Santarvės susitarimui (Notul)*, vieną ar kitą dalyką peikdami, o dr. Kittelijus, vyriausias parapinės bažnyčios pamokslininkas, bandė tai užglostyti, jam pasipriešino Morgensternas ir jo raginamas Christoffas Celleris, todėl Celleris buvo atleistas iš tarnybos.

§25. 1567 metais mag. Morgensternas išleido *Dancigo Santarvės susitarimo (Notul) paneigimą*. Tais pačiais metais ministerija išleido jam priešišką *Apologiją*[217], kurią pasirašė parapinės bažnyčios pamokslininkai, taip pat Šv. Barboros, Šv. Jono, Šv. Kotrynos, Šv. Baltramiejaus, Šv. Petro, Švč. Trejybės, Šv. Elžbietos, Šventosios Dvasios bažnyčių pamokslininkai. Morgensternas į *Apologiją* neatsakė.

§26. 1569 metais prasidėjo ginčas dėl egzorcizmo, kai Gregorijus Schutzas su Alb. Vadianu, Šv. Petro bažnyčios kunigu, Matth. Moitke, Švenčiausiosios Trejybės bažnyčios diakonu, Martinu Ortheisu, Šventosios Dvasios bažnyčios pamokslininku, ir Joachimu Quantu, Šv. Jokūbo bažnyčios kunigu, egzorcizmą gynė, o Kronslongijus su kitais Dancigo pamokslininkais jį neigė. Tada įsikišo taryba ir nurodė egzorcizmą taikyti, bet kai kurie pamokslininkai tai daryti vengė ir kvietėsi teisėsaugą, kuri dažniausiai tai laikė nereikšmingu dalyku.

§27. Tuo tarpu į Dancigą atvyko mag. Morgensternas, norėdamas įsikišti į šį reikalą. Kai taryba tai sužinojo, burmistras Brandis liepė jam perduoti, kad

[861] *Scr. al. m.* [862] *Corr. al. m. ex illect.*

der / Stadt packen, eh etwas scharfers wieder Ihn vorgenom-/men würde. Ein solchs ist ihm auch in Elbing wieder-/fahren[kk(217)]. Der Schluß aber dieses
[404r] Streits vom Exorcismo // vom Rath geschehen, ist dieser gewesen, daß es frey soll seyn, den Exor-/cismum zu gebrauchen, auch nicht, doch daß es[863] in der Kirchen blei-/be, wo er gewesen. Dawieder aber D. Schmiedt einen Tractat geschrie-/ben und den Exorcismum vor nichtig erkläret, und so weit ge-/bracht, das A[nn]o 1571 derselbe abgeschafft[ll(218)]. /

§28. A[nn]o 1574 undt 1575 war ein Streitt unter den / Lutherischen Prediger in Dantzig, waß man solle vor ein Sym-/bolisches Buch der Kirchen annehmen? Da den geschlossen, daß / man das *Corpus Philippi* und daß *Examen Ordinandorum* annehmen / solle[mm(219)]. In diesem 1575[864] ist die Ordination der Prediger von dem Mi-/nisterio in Dantzig verrichtet worden. Da selbige zuvor hat müssen / zu Königsberg oder in Pommern geschehen. Der erste Candidat ist ge-/wesen Michael [!] Colletus. /

§29. Anno 1577. Im Kriege der Dantziger mit König / Stephano wird das Dominicaner Kloster geplündert und die Mün-/che auß verdacht, daß sie mit dem Könige hielten, außgejagt. / Allein der Rath ließ scharff inquiriren, daß geraubte den Do-/minicaner wieder zustellen, wie sie den auch A[nn]o 1578 sindt / wieder introduciret werden. /

Daß 28ste [!][865] Capittel

Von der Reformirten ihren Auffwachs undt / Abnehmen in Dantzig

Inhalt

1. Reformirten kommen nach Dantzig. 2. Werden verfolget. 3. / Suchen Schutz. 4. D. Praetorius Reformirter wird Prediger / in der Pfarkirche. 5. Reformirter Prediger in Dantzig vor die / Schotten. 6. Königl. Caution wegen der Religion. 7. D. Fa-/bricius Reformirt wird Rector beym Gymnasio. 8. Handel / wegen der Formula Concordiae. Streitt wegen Lutheri Schrifft. / 9. Bitterkeit wieder die Reformirten. 10. Intercessiones vor / die Reformirten. 11. Reformirten nehmen zu. 12. Streitt des / D.[866] Kittelii undt

[kk(217)] Jacob Adam in der Christl. Articul. auff die Collectionib[us] p. 2.
[Adam, Jacob, *ed. incert.*]
[ll(218)] Smiedt. Pag. 28.
[Smied, *altern.* Schmied, *ed. incert.*]

jis turįs tuoj pat nešdintis iš miesto, kol prieš jį nesiimta ko nors griežtesnio. Panašiai jam nutiko ir Elbinge[kk(217)]. Galą šitam ginčui dėl egzorcizmo //
[404r] padarė taryba, o jis buvo toks: turinti būti laisva valia, ar egzorcizmą praktikuoti, ar ne, tačiau tose bažnyčiose, kuriose jis taikomas, jis turi išlikti. Bet dr. Schmiedtas prieš egzorcizmą parašė traktatą ir paskelbė jį niekiniu, ir pasiekė tiek daug, kad 1571 metais jis buvo panaikintas[ll(218)].

§28. 1574 ir 1575 metais Dancigo pamokslininkai liuteronai ginčijosi, ką pripažinti Bažnyčios simbolių knyga. Nutarta, kad reikia pripažinti *Philippo korpusą* ir *Priimančių įšventinimus patikrinimą*[mm(219)]. Šitais 1575 metais pamokslininkų skyrimą tvarkė Dancigo ministerija. Anksčiau tai turėjo būti daroma Karaliaučiuje arba Pomeranijoje. Pirmasis kandidatas buvo Michaelis [!] Colletas.

§29. 1577 metai. Per dancigiečių karą su karaliumi Steponu apiplėštas dominikonų vienuolynas, o vienuoliai išvaikyti, įtariant, kad jie stoja už karalių. Tačiau taryba griežtai pareikalavo išplėštą turtą vėl grąžinti dominikonams, ir 1578 metais jie vėl buvo įvesdinti.

Dvidešimt aštuntas skyrius

Apie reformatus, jų gausėjimą ir mažėjimą Dancige

Turinys

1. Reformatai atvyksta į Dancigą. 2. Jie persekiojami. 3. Jie ieško užtarimo. 4. Daktaras Praetorijus, reformatas, tampa pamokslininku parapinėje bažnyčioje. 5. Reformatų pamokslininkai škotams Dancige. 6. Karališkoji kaucija dėl religijos. 7. Daktaras Fabricijus, reformatas, tampa gimnazijos rektoriumi. 8. Ginčas dėl *Santarvės formulės*, ginčas dėl Lutherio raštų. 9. Nepasitenkinimas reformatais. 10. Protestai prieš reformatus. 11. Reformatų gausėja. 12. Daktaro Kittelijaus ir daktaro Praetorijaus ginčas. 13. Garbin-

[mm(219)] Hartk. l. c. p. 214.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[863] *MSB:* er. [864] *MSB post h. v.:* Jahr.
[865] *Scr. err.:* 38ste; *MSB:* 28ste. [866] *MSB abs.*

Praetorii. 13. Des Ehrb[aren] Rath Decret wegen / der *Notul.* 14. Streitt deßwegen, it[em] wegen des Friccii, / Kekkerman etc. etc. 15. Todt der Streitenden Doctoren. / 16. Lerm wegen des Altars. 17. Bilder-streit undt / nehmen die Reformirten zu. 18. Handel wegen einer / Predigt D. Schmiedts. 19. Th. Fabricius wird Pfarrer / zu S. Marien, macht viel Neues. 20. Pest in
[404v] Dantzig. / 21. D. Schmiedts Buch von der Religion in Preussen. // 22. Der Streit der Prediger wardt vertragen. 23. Reformir-/te[867] floriren in Dantzig. 24. Abnahm der Reformirten und dessen / Ursach. 25. Der Bürgerschafft bemühung deßwegen. 26. / Handel wegen einiger Tractaten der Reformirten. 27. / Königl. Edict wegen der Reformirten. 28. Handel wegen / der Reformirten und Arianer. 29. Die Reformirten Sachen / durch Königl. Rescripta wieder empor zukommen. 30. Streit / D. Botsacci mit den Reformirten. 31. Lerm wegen des Cae-/saris und D. Calovii. 32. Der Reformirten Suppliciren. / 33. Daß Ministerium zu Dantzig wirdt beschuldigt, ob-/hinderten sie, daß die Reformirten solten in den Friedens-Schluß / eingeschlossen werden. 34. Gymnasium und die Kirche / wird mit den Lutheranern besetzt. 35. Der Reformirten / Freyheit in Dantzig. /

§1. Alß Ferdinandus Alvarez Hertzog in Alba in den Nie-/derlanden Philippi II. Königs in Spanien die Reformirten eusserst / verfolgete, haben sich viel Niederländer der Religion auch / nach Dantzig sich begeben, die, so lang sie sich stil verhalten, / auch der Bürgerschafft in den Handel nicht zu nah kammen, / gelitten wurden. /

§2. Hernachmalß, als sie sich in den Handel brachten[868] / und die Bürgerschafft sich beschwerte, wurden A[nn]o 1573 von al-/len Ordnungen ein Schluß, so an den Artus-Hoff angeschla-/gen ward, gemacht, daß die Wiedertäuffer, Sacramentirer / und andere Secten nicht sollen in der Stadt gelitten werden, / undt ward auch allen frembden Eigen Rauch zu halten verboh-/ten, da sie sich zwischen den 26. April biß Pfingsten weg-/machen solten; ward auch allen Herbergierern gebothen, daß / sie bey ihrer Bürgerlichen Pflicht auff ihre Gäste der Religi-/on halber fleissige auffsicht halten sollen. Und ist dieser punct / in der Stadt Wilkühr A[nn]o 1579 inseriret worden.

§3. Zu dieser Zeit war ein Interregnum in Pohlen und eine / Confoederation, die den Religions-Friede einführen wollen, wo-/durch die zu Krönende Könige angehalten werden zu schweren / tranquillitatem inter dissidentes de

[867] -e *corr. ex* -er, -r *exc.*

gosios tarybos dekretas dėl *Santarvės susitarimo* (*Notul).* 14. Ginčas dėl jo, taip pat dėl Friccijaus, Kekkermano ir t. t. 15. Besiginčijančių daktarų mirtis. 16. Triukšmas dėl altoriaus. 17. Ginčas dėl paveikslų, reformatų gausėja. 18. Ginčas dėl daktaro Schmiedto vieno pamokslo. 19. Th. Fabricijus tampa Švč. Marijos bažnyčios klebonu, įdiegia daug naujovių. 20. Maras Dancige.
[404v] 21. Daktaro Schmiedto knyga apie religiją. // 22. Numaldytas pamokslininkų ginčas. 23. Reformatai Dancige klesti. 24. Reformatų mažėjimas ir to priežastys. 25. Miestiečių pastangos dėl to. 26. Ginčai dėl kai kurių reformatų traktatų. 27. Karaliaus įsakymai dėl reformatų. 28. Ginčai dėl reformatų ir arijonų. 29. Dėl karaliaus įsakymų reformatų reikalai vėl gerėja. 30. Botsacco ginčas su reformatais. 31. Triukšmas dėl Caesario ir daktaro Calovijaus. 32. Reformatų kreipimasis. 33. Ministerija Dancige kaltinama trukdžiusi įtraukti reformatus į taikos sudarymą. 34. Į gimnaziją ir bažnyčią skiriami liuteronai. 35. Reformatų laisvė Dancige.

§1. Kai Ferdinandas Alvarezas, Albos hercogas, Ispanijos karaliaus Pilypo II [vietininkas] Nyderlanduose itin persekiojo reformatus, daug šitos religijos išpažinėjų iš Nyderlandų pasidavė ir į Dancigą, ir kol jie tyliai gyveno ir nelipo miestiečiams ant kulnų prekyboje, tol jie buvo toleruojami.

§2. Bet vėliau, kai jie įsitvirtino prekyboje ir kai miestietija pasiskundė, 1573 metais visokio lygio institucijos priėmė nutarimą. Jis buvo prikaltas prie Artuso rūmų ir skelbė, kad su perkrikštais, sakramentininkais ir kitomis sektomis mieste neturi būti taikstomasi, taip pat visiems svetimšaliams uždraudžiama turėti savo dūmą ir nuo balandžio 26 dienos iki Sekminių jie privalantys išvykti; taip pat visiems nuomotojams įsakoma, kad jų pilietinė pareiga esanti akylai sekti savo svečių religiją. Ir šitas punktas 1579 metais paskelbtas miesto statute.

§3. Tuo metu [1573 metais] Lenkijoje buvo tarpuvaldis ir konfederacija, kuri siekė religinės santaikos, dėl to karūnuojamieji karaliai buvo verčiami prisiimti sunkią priedermę saugoti taiką tarp skirtingo tikėjimo krikščionių

[868] a *al. m. corr. ex* au.

Religione Christiana tueri, neq[ue] / permittere quemquam Causa Religionis premi vel opprimi. Wodurch / die Reformirte meinten, eingeschlossen zu seyn, welches von dem / Rath nicht so fort angenommen worden. /

4. A[nn]o 1575. Wurd in des M. Weidneri Stelle an die Pfarr-/Kirche
[405r][869] beruffen Petrus Praetorius, S[acrae] S. Theol. Doctor, der auff // Reformirten Academien studirt, auch mit den Reformirten / lang umbgangen[218]. Dieser hat allmählich die Meinung der Re-/formirten den Gemeinen Man zu recommendiren, auch deß Lob-/wassers Psalmen, weil die Lutherische Gesänge zweyfältig / wahren zu singen, recommendiret[nn(220)]. /

§5. Alß nun A[nn]o 1577 König Stephanus Dantzig belager-/te und die Stadt 700 Man Schotten reformirter Religion ange-/nommen hatte, müsten sie selbigen auch den Gottes Dienst / nach Reformirter art zu lassen, unterstund sich Joachimus / Mollenhauer, Prediger zu S. Elisabeth, die Niederländer und / Schotten anzunehmen, darwieder die Geistlichen noch der / Rath, in solcher Zeit waß zu thun ein bedencken trugen. /

§6. Nach dem Kriege gab der König Stephan[us] den 16. De-/cember der Stadt Dantzig eine schrifftliche Caution wegen der / Religion folgenden Inhalts[870]: /

„Wir Stephanus, von Gottes Gnaden König in[871] Pohlen, / thun kundt Jedermänniglich, nachdem von[872] Uns die Abgesandten / unserer Stadt Dantzig begehret haben, daß Wir ihnen den / freyen Gebrauch und Bekäntnüß der Augspurgischen Confession / vergönnen und dasselbe durch unsere Brieffe stät und fest zu / halten versichern wolten, seynd wir ihrer Bitte, weil Wir / schon vorhin, so wol in Siebenbürgen, als auch auff unser Crö-/nung den freyen Gebrauch der Religion einem jeden zu lassen[873] / geschworen hätten, leichtlich bewogen worden, daß Wir auffs / neue mit wiederholter zusage obgemeldeter unser Stadt ⌈bitten, / den[874] Abgesandten nachgeben und verheissen, daß sie der Augspur-/gischen Confession so wol in der Stadt Dantzig, als auch ausser-/halb der Ringmauren in ihren Gebiethen und Gerichts-Zwan-/ge, Kirchen, Clöster, Spitälen, wie solches vor unser Ankunfft / ins Königreich gewesen ist, friedlichen und unbeschwehrten / freyen Gebrauch haben mögen und daß niemand wegen der / Religion beunfriediget werde und wollen sie alle bey freyem / gebrauch der

nn(220) Curick. in Histor[ia] Gedan[ensi].
[Curicke, Reinhold, Der Stadt Dantzig historische Beschreibung [...]. *Vide ii(33).*]

ir neleisti, kad kas nors dėl religijos būtų spaudžiamas arba engiamas. Reformatai manė, kad čia kalbama ir apie juos, bet taryba ne iš karto su tuo sutiko.

§4. 1575 metai. Į mag. Weidnero vietą parapinėje bažnyčioje paskirtas
[405r] Petras Praetorijus, šv. teologijos daktaras, studijavęs // reformatų akademijose, taip pat ilgai bendravęs su reformatais[218]. Jis pamažu paprastiems žmonėms įpiršo reformatų pažiūras, taip pat ir Lobwasserio psalmes[nn(220)], nes giedoti liuteronų giesmes buvo nesmagu.

§5. Kai 1577 metais karalius Steponas apsupo Dancigą ir miestas priėmė 700 škotų vyrų reformatų, reikėjo jiems leisti melstis Dievui pagal reformatų būdą, tad Joachimas Mollenhaueris, Šv. Elžbietos bažnyčios pamokslininkas, išdrįso priimti nyderlandiečius ir škotus, ir prieš tai ko nors imtis tokiu metu neturėjo minčių nei dvasininkai, nei taryba.

§6. Po karo karalius Steponas gruodžio 16 dieną Dancigo miestui išdavė raštišką šitokio turinio kauciją dėl religijos:

„Mes, Lenkijos karalius iš Dievo malonės, skelbiame kiekvienam, kad mūsų miesto Dancigo pasiuntiniai pageidavo, jog Mes jiems leistume laisvai praktikuoti ir išpažinti Augsburgo tikėjimą ir savo raštais laiduotume to tvirtai laikytis, o kadangi Mes jau anksčiau ir Transilvanijoje, ir per Mūsų karūnavimą prisiekėme kiekvienam leisti laisvai praktikuoti religiją, tai lengvai sutikome su jų prašymu iš naujo pakartotiniu patvirtinimu minėtojo miesto pasiuntiniams pripažinti ir pažadėti, kad jie gali taikiai ir netrukdomai, laisvai praktikuoti Augsburgo tikėjimą tiek Dancigo mieste, tiek už miesto sienų savo srityse ir teismo apygardose, bažnyčiose, vienuolynuose, špitolėse, kur tai vyko iki mūsų atvykimo į šią karalystę, taip pat, kad niekas dėl šios religijos nebus puldinėjamas, visus, praktikuojančius Augsburgo tikėjimą, globosime,

[869] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs Y. [870] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 722. [871] *MSB:* zu. [872] *Scr. al. m. supra lin.; MSB abs.* [873] *MSB:* zuzulassen. ⌈...[874] *MSB:* bittenden.

Augspurgischen Confession erhalten, schützen undt / handhaben, wie Wir solches alles nicht allein in Siebenbür-/gen, sondern auch zu Crakau bey unserm Königlichen Eyde an-/gelobet haben. Wir wollen auch nicht, daß die Ceremonien und / Kirchen-Gebräuche in keiner gestalt sollen verändert werden, / deß zu mehrerm Urkundt haben Wir dieses mit eigener / hand unterschrieben und mit unserm Siegel unterdrucken las-/sen, gegeben auff Marienburg A[nn]o 1577 den 16. Tag De-/cembris, unsers Reichs in andern. Stepahnus Rex subscripsit." //

[405v] §7. A[nn]o 1578 kam D. Jacob Fabricius, oder Schmiedt, so / sich bey den Reformirten lang auffgehalten, und weil er ein Pa-/trici[us] von Dantzig und Doctor Theologiae, auch D. Kittelius Ihn / offter zu Predigen invitiret, ward er beym Examen der Candi-/datorum auch mit invitiret. Wird auch A[nn]o 1580 Rector beym / Gymnasio mit dem Bedinge, daß wen es der Rath begehren / würde, Er auch die Cantzel bedienen solte. /

§8. A[nn]o 1579. Ward die *Formula Concordiae* von Lübeck / schrifftlich nach Dantzig geschickt, daß das Ministerium selbige / annehmen solte. Welches D. Kittelius thun, aber D. Praetorius / nicht thun wolte, dadurch das Ministerium in Dantzig in 2. / Hauffen geriete. Solche Uneinigkeit zu heben der Praesident die / beyden Doctores zu sich beruffen und sie zur Einigkeit ver-/mahnet, aber ohne Frucht, doch nach vielen streiten die / Sache dahin gebracht, daß beyde Parten die *Notul* unterschrie-/ben. Allein wegen der *Formula Concordiae* blieb doch der Streit / und kunten, so sehr auch der Rath, so durch auß[875] sich bemühte, zur / Einigkeit kommen, weil alle Zeit neue Sachen hervor kam[m]en. / Welchs gewehret hat biß A[nn]o 1585, da Ein neuer Reformir-/ter Prediger Johan Lagus ankame und Achatius Curaeus, Pfarrer / zu Bartholomaei, sich auch offentlich zur Reformirten Religion / erklerete. Und scheinete, daß des D. Kittelii über gebühr recom-/mendirte Streit-Schrifften des D. Luthers auch den Curaeum / animiret haben, sich dem Luther zu entsagen, als auß dessen / Schrifft Er viel absurda undt contradictoria *Confessioni Augustanae* / et *Notulae Dantiscanae* dem Rath vorgelegt. Darüber der Rath, so / sich erkleret, daß weder D. Kitteli[us] die Streittschrifft der Gemei-/ne sol recommendiret, noch Er[876] sie so sehr vor der Gemeine verrichten / solle, noch des Luthers seine umb die Lutherische Kirchen meritirte / Ehre verschmellern solte. /

[875] *Scr. supra lin.*

saugosime ir ginsime, kaip Mes visa tai darėme ne tik Transilvanijoje, bet pasižadėjome ir Krokuvoje per Mūsų karališkąją priesaiką. Mes taip pat nenorime, kad ceremonijos ir bažnytiniai papročiai būtų kokiu nors būdu pakeisti, tai Mes pasirašėmė keliuose dokumentuose savo ranka ir liepėme prispausti mūsų antspaudą. Išduota Marienburge 1577 metų gruodžio 16 dieną, Mūsų karalystės ir kitų. Pasirašė karalius Steponas." //

[405v] §7. 1578 metais atvyko dr. Jacobas Fabricijus, arba Schmiedtas, kuris buvo ilgai užtrukęs pas reformatus, ir kadangi jis buvo Dancigo patricijus ir teologijos daktaras, tai per kandidatų egzaminą buvo pakviestas kartu su kitais. 1580 metais jis tampa gimnazijos rektoriumi su sąlyga, kad tarybos pageidavimu dirbs ir sakykloje.

§8. 1579 metai. Iš Liubeko į Dancigą raštu buvo pasiųsta *Santarvės formulė*, kad ministerija ją patvirtintų. Dr. Kittelijus sutiko tai padaryti, bet dr. Praetorijus nesutiko ir dėl to Dancigo ministerija suskilo į dvi grupuotes. Norėdamas išvengti tokio susiskaldymo, prezidentas abu daktarus pasikvietė pas save ir paliepė susitarti, tačiau tai nedavė rezultatų; vis dėlto po daugelio ginčų reikalas šiek tiek pajudėjo į priekį, tad abi šalys pasirašė *Santarvės susitarimą* (*Notul*). Tačiau dėl *Santarvės formulės* nesutarimų išliko, kad ir kaip taryba stengėsi siekti vienybės, visą laiką iškildavo naujų dalykų. Tai truko iki 1585 metų, kol atvyko naujas pamokslininkas reformatas Johanas Lagas, o Baltramiejaus bažnyčios klebonas Curaejus viešai apsiskelbė pereinąs į reformatų religiją. Ir atrodo, kad dr. Kittelijaus be saiko peršami dr. Lutherio poleminiai raštai ir paskatino Curaejų atsisakyti Lutherio – jis iš jo raštų tarybai pateikė daug *Augsburgo tikėjimo išpažinimo* ir *Dancigo Santarvės susitarimo (Notul)* absurdų ir prieštaravimų. Dėl to taryba pareiškė, kad dr. Kittelijui nedera bendruomenei nei girti poleminių raštų, nei jų prieš bendruomenę taip intensyviai apdoroti, nei menkinti Lutherio nuopelnų Liuteronų bažnyčiai.

[876] *Scr. al. m. supra lin.*

§9. Es ward aber die Verbitterung gegen die Reformir-/ten sehr gemehrt durch die Schrifft D. Wigandi, dessen Titul / war: *Ursach, warumb Christliche Obrigkeit undt Gemeine / die Sacramentirische Lehre undt Lehrer nicht leyden soll.* /

§10. Hiegegen intercedirten einige Magnaten, insonderheit / der Fürst Radziwill, vor die Reformirten, daß sie in Dantzig / möchten gelitten seyn. Welches ohne Frucht nicht abging. Den / drauff würden Reformirte Prediger angenommen, auch die / meiste Theil des Raths zur Reformirten Religion inclinirte. /

§11. Also wurden A[nn]o 1584, da zwe Lutherische Predi-/ger gestorben, zwey Reformirte angenommen. D. Schmidt / wurd auch Prediger an Grau-München Kirchen, Christo-/phorus Copius an S. Peter und Salomon Lindeman
[406r] zu S. // Catharin, welche die Vocation mit der Condition annahm, daß / sie mit der *Notul* undt frembden Confessionen wolten verscho-/net bleiben. Und da D. Kitteli[us] solche verdächtige Leute nicht or-/diniren wolte, committtirte der Rath das Ius Ordinandi dem D. / Praetorio, der sich aber von Ihm alß ein Reformirten nicht wol-/te ordiniren lassen, der muste fort, wie solches A[nn]o 1586 auch / dem Martino Filzen wiederfahren[219]. /

§12. Da nun der Streitt D. Kittelius und D. Praetori[us] so / continuirten, verboth der Rath beyden die Cantzel. Doch ward / ihnen ihr Salarium richtig gegeben; die Unruh unter den Gei-/stlichen ward darumb nicht gestillet, weil D. Kitteli[us] die *Formulam / Concordiae* defendirte; D. Praetorius und sein Anhang aber dieße ver-/warff. Solchen Streit zu heben, suchte man diese beyde Docto-/res zu versöhnen, so aber nicht angienge. So wolte man auch, / das die Prediger ⌈die *Notul* sollen[877] de novo unterschreiben, wel-/ches D. Schmiedt, Copius und Lindeman nicht thun wolten, / weil sie davon frey zu seyn weren angenommen werden, an-/dre aber solches nicht annehmen wolten. /

§13. Drauff der Rath A[nn]o 1587, den 2. Aug[usti] decretiret, / daß der 13. Articul in der *Notul*, waß die Nahmen Zwing-/lii und Calvini betrifft, solle moderiret seyn. Es solte zwar jedem / frey stehen, Thesin und antithesin erbaulich vorzutragen. Nur / daß Man die Nahmens außlasse und das lästern und ver-/dammen unterliesse. /

§14. Daß wolt D. Kittelius nicht[878] thun, D. Praetorius taths, / auch D. Schmiedt, viele hielten mit D. Kittelio. Unter de-/nen war Clemens

⌈...[877] *MSB:* solten die *Notul.*

§9. Tačiau nepasitenkinimą reformatais labai sustiprino dr. Wigando rašinys tokiu pavadinimu: *Priežastis, kodėl krikščionių vadovybė ir bendruomenė neturi pakęsti sakramentinio mokymo ir jo mokytojų.*

§10. Ir atvirkščiai, kai kurie magnatai, ypač kunigaikštis Radvila, užtarė reformatus, kad jie Dancige būtų toleruojami. Ir tai buvo ne be pasekmių. Po to buvo priimta pamokslininkų reformatų, taip pat dauguma tarybos palinko į reformatų religiją.

§11. Taigi 1584 metais, mirus dviem pamokslininkams liuteronams, buvo priimti du reformatai. Dr. Schmidtas irgi tapo pamokslininku pilkųjų vienuolių bažnyčioje, Christophoras Copijus – Šv. Petro bažnyčioje ir Sa-
[406r] lomonas Lindemanas – Šv. // Kotrynos bažnyčioje. Jie kvietimą priėmė su sąlyga, kad jiems nebus primetamas *Santarvės susitarimas (Notul)* ir svetimi tikėjimai. O kadangi dr. Kittelijus nenorėjo skirti tokių įtartinų žmonių, tai taryba skyrimo teisę perdavė dr. Praetorijui, tačiau šis nenorėjo leistis būti tarybos traktuojamas kaip reformatas, jis turėjo išvykti[219], taip 1586 metais atsitiko ir Martinui Filzenui.

§12. Kadangi ginčas tarp dr. Kittelijaus ir dr. Praetorijaus tęsėsi, taryba abiem uždraudė sakyti pamokslus, tačiau alga jiems buvo tvarkingai mokama. Sumaištis tarp dvasininkų nebuvo numaldyta, nes dr. Kittelijus gynė *Santarvės formulę,* o dr. Praetorijus ir jo šalininkai jos nepripažino. Norint numalšinti šitą ginčą, bandyta abu daktarus sutaikyti, bet nieko neišėjo. Taip pat pageidauta, kad pamokslininkai iš naujo pasirašytų *Santarvės susitarimą (Notul)*, bet Schmiedtas, Copijus ir Lindemanas to nenorėjo daryti, nes nebuvo su tuo susiję priimami, o kiti jo nenorėjo pripažinti.

§13. Tada 1587 metų rugpjūčio 2 dieną taryba priėmė dekretą, kad reikia keisti tryliktąjį *Santarvės susitarimo (Notul)* straipsnį, kiek jis susijęs su Zwinglio ir Calvino vardais. Kiekvienam turėjo būti palikta laisvė pateikti tezę ir antitezę. Tiktai kad nebūtų minimi vardai ir nebūtų koneveikiama ir prakeikinėjama.

§14. Dr. Kittelijus to nenorėjo daryti, dr. Praetorijus tai padarė, taip pat dr. Schmiedtas, o daugelis pritarė dr. Kittelijui. Tarp jų buvo Clemensas

[878] *Scr. al. m. supra lin.*

Fricci[us], Caplan an S. Johann, der da-/wieder predigte und das Decretum Diabolicum hieß, wel-/ches sein Collega der D. Kekkerman ihme verwieß. Alß / der Rath solchs erfahren, ward Fricci[us] dessen befragt, und / alß Er es gestanden und seine Meinung nicht endern / wolte, ward er abgesetzt und zwar noch bey Sonnen-/schein die Stadt zu räumen, doch erbath er sich noch 3. Tage / mit seinem Credit- und Debit-schulden richtigkeit zu ma-/chen, ein gleichs betraff auch D. Kittelium. /

Hierauff entstund ein grosser Tumult, und wolte man / dem Kekerman zu leibe, der Rath schickte ihre Diener / auß, solchen zu stillen, und alß die Leute sich vergingen, / kam er in Frauen Kleidern noch davon. Da die Tumulti-/rende den Kekermann in seinem Hause nicht funden, fin-/gen sie
[406v] wieder D. Schmied ein Lerm an, weil er nebst // dem Kekkerman den Fricci-um verklagt hette. Die Bürger-/schafft hielt an umb die restitution des Fricci und abschaffung / des Decrets, der Rath gab eine declaration des Decreti, / die D. Schmied und seine Parthey annehmen. Kittelius aber / und seine Parthey nicht. Der Rath drang darauff, das alle / Prediger sollen die *Notul* unterschreiben, so auch A[nn]o 1587 zu / Ende des Jahrs geschehen, mit diesen Worten: „Ego N. N. / subscribo huic Confessionis *Notulae* et improbo secus docentes", in / welcher Unterschrifft sie nicht des Decreti, noch [!][879] dessen Decla-/ration gedachten, wiewoll sie vom Rath versichert worden, / daß er über das Decret schon halten wolten. Allein dieses / unterschreiben stilt doch nicht die Unruh, den ein jeder erklär-/te die *Notul* auff seine art auß, wie er nur wolte, und wür-/de die Unruh nicht gehoben. Coletus und andere wolten / nicht das Decret vor ein Decret halten, weil es nicht von / allen dreyen Ordnungen were beliebet, und bezogen sich / auff daß Edictum Sigismundi I. D. Schmiedt aber sagt, / daß in Politischen Sachen zwar nö-tig were, die drey Ord-/nungen zu Rath zu ziehen, in Kirchen Sachen aber nicht, / weil der Rath das Ius Patronat[us] hätte, auch offters ohn / zuziehen der Ordnungen Anordnung in Kirchen Sachen / gemacht[oo(221)]. /

§15. Bald darauff in anfangs des 1588sten Jahr / starb D. Praetorius, darauff eine Verenderung gefiehl, darumb / D. Kitteli[us] und Fricci[us] wieder restituiret. Kekkerman aber / seines Diensts wiewoll seinem honor ohne schaden und mit / einem gutten viatico erlassen wurde. Darnach starb

[o(221)] Hartkn. l. c. p. 749.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

Friccijus, Šv. Jono bažnyčios kunigas. Jis pasakė pamokslą, kuriame dekretą pavadino velnišku, o jo kolega dr. Kekkermanas tuo pasipiktino. Kai taryba tai sužinojo, Friccijus buvo apklaustas, ir kai jis tai prisipažino ir nenorėjo keisti savo nuomonės, jis buvo atleistas – būtent dar su saule turėjo išvykti iš miesto, tačiau jis išsiprašė dar trijų dienų susitvarkyti kredito ir debito skolas, tas pat ištiko ir dr. Kittelijų.

Tada kilo didelės riaušės, norėta Kekkermaną prikulti, taryba išsiuntė savo tarnus to neleisti, o kai žmonės puolė, jis dar paspruko persirengęs moteriškais drabužiais. Neradę Kekkermano namuose, riaušininkai ėmė
[406v] kelti triukšmą dėl dr. Schmiedo, nes jis // buvo apkaltinęs Friccijų kartu su Kekkermanu. Miestietija reikalavo grąžinti Friccijų ir panaikinti dekretą; taryba paskelbė dekreto deklaraciją, kuriai pritarė dr. Schmiedas ir jo šali-ninkai. Bet Kittelijus ir jo šalininkai nepritarė. Taryba reikalavo, kad visi pamokslininkai pasirašytų *Santarvės susitarimą (Notul)*, kas ir įvyko 1587 metų pabaigoje šitokiais žodžiais: „Aš, N. N., pasirašau po šiuo *Santarvės susitarimu (Notul)* ir nepritariu kitaip aiškinantiems." Šiuo parašu jie nepa-minėjo nei dekreto, nei jo deklaracijos, nors tarybai buvo pažadėję laikytis dekreto. Tačiau šitas pasirašymas nenumaldė neramumų, nes kiekvienas šitą *Santarvės susitarimą (Notul)* aiškino savaip, kaip tik norėjo, ir sumaištis nebuvo baigta. Coletas ir kiti šito dekreto nenorėjo pripažinti dekretu, nes jo pageidavo ne visi trys luomai, ir jis rėmėsi Žygimanto Senojo ediktu. Bet dr. Schmiedtas tikino, kad sprendžiant politinius reikalus, reikia pritraukti tris luomus, bet sprendžiant bažnytinius reikalus – nereikia, nes taryba turinti patronato teisę, be to, buvę priimami sprendimai dėl bažnytinių reikalų be visų luomų dalyvavimo[oo(221)].

§15. Netrukus po to, 1588 metų pradžioje, mirė dr. Praetorijus, tada įvyko pasikeitimų, todėl dr. Kittelijus ir Friccijus vėl buvo sugrąžinti. O Kekkermanas buvo atleistas iš tarnybos, nors ir be žalos jo garbei ir su gerais kelionpinigiais. Po to 1589 metų rugpjūčio 31 dieną mirė Friccijus,

[879] *Scr. err.:* nach; *MSB:* noch.

Fric-/cius A[nn]o 1589, den 31. Aug[usti], D. Kittelius A[nn]o 1590, den 12. Febr[uarii], / an dieses Stelle M. Conrad Brakerman kam[pp(222)]. /

§16. A[nn]o 1589 ließ M. Petrus Holst, Pfarrer zu / S. Peter und Paul, mit zuziehung der Reformirten Kirchen / Vätter, doch ohne wissen des Raths, den grossen Altar ab-/reissen, undt an deren Statt eine Taffel mit der Abthei-/lung des Decalogi nach der Reformirten art und worten / der Einsetzung und andern Sprüchen setzen[qq(223)]. Solches / strafften die Lutherischen Prediger, wordurch die Bürger / wieder die zu S. Peter und Paul erhitzt worden undt / umb abschaffung dieser Neuerung anhielten. Der Offi-/cial in Dantzig ließ die Taffel abreissen, und schickte sie / sambt seinem Bericht
[407r] dem Bischoff zu, der Rath verwei-//set solches den M. Holsten und seinem Caplan, der sich zwar / verantwortet, wird ihm iniungiret, den [!][880] Altar, wie er vorge-/standen, wieder auffzusetzen, welches bey verschlossenen Thü-/ren geschahe. /

§17. Die ander Prediger der Reformirten predigten hefftig / wieder die Bilder, insonderheit M. Achatius Curaeus, der zu S. / Bartholomaei deßwegen mit seinen Kirchenvätter in einen / Streitt und umb seinen Dienst kam. Deßgleichen auch D. Schmidt. / Diese trachten auch die andern Ceremonien, alß daß ablesen der / Lateinischen Epistel und Evangelii, die Oblaten, die Lateinischen / Muteten, die privat Beichte, die Lichter auff dem Altar, die / Kasels abzuschaffen und die Gemeinen Lieder und den Lob-/wasser einzuführen, und ist etwa zu S. Peter und Paul A[nn]o 1591 / in Grau-München die Epistel und Ewangelia deutsch, sich nach / dem Volck kehrende die Einsetzungs Wort des H. Abendmahls / auch abgelesen, die Leuchter, auch Kaseln gebraucht, worüber / kein Tumult erwecket worden. D. Schmiedt schafft auch die La-/teinischen Muteten ab; A[nn]o 1592 hatt D. Schmiedt auch die Pri-/vat Beicht abgeschafft und zu S. Peter hatt man den Lobwasser / introduciret. A[nn]o 1593 hat man zur Grau-München gemein / Speiß-Brodt gebraucht. Ob woll diese Leute deßwegen bespro-/chen worden, bleibe es doch dabey. Undt hatt man auch befun-/den, daß solches auch bey unterschiedlichen Kirchen auff dem / Lande geschehen, da man nicht alle Zeit die Morgenstunde in acht / genommen, sondern auch woll nach Mittag solchs Mahl ge-/halten[rr(224)]. /

[pp(222)] Hartk. l. c.
[Hartknoch, Christophorus, op. cit. *Vide ff(29).*
[qq(223)] Curick. l. 4. Chron. c. 11.
[Curicke, Reinhold, Der Stadt Dantzig historische Beschreibung [...]. *Vide ii(33).*]

1590 metų vasario 12 dieną – dr. Kittelijus ir į šią vietą atėjo mag. Conradas Brakermanas[pp(222)].

§16. 1589 metais mag. Petras Holstas su reformatų bažnyčios tėvų žinia, bet nežinant tarybai, nurodė nugriauti didįjį altorių ir jo vietoje pagal reformatų paprotį pastatyti plokštę su dekalogo skyriumi ir įsteigimo žodžiais bei kitais posakiais[qq(223)]. Tai supeikė liuteronų pamokslininkai, todėl miestiečiai įsikarščiavo dėl Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios ir pareikalavo atsisakyti šitos naujovės. Dancigo oficialas liepė tą plokštę pašalinti ir ją kartu su savo
[407r] pranešimu nusiuntė vyskupui; taryba dėl to priekaištavo // mag. Holstui ir už tai atsakingam jo kunigui, kuriam nurodyta atstatyti altorių tokį, koks buvo, ir tai padaryta uždarius duris.

§17. Kiti reformatų pamokslininkai karštai pamokslavo prieš paveikslus, ypač mag. Achatijus Curaejus, kuris Šv. Baltramiejaus bažnyčioje dėl to susiginčijo su savo bažnyčios tėvais ir prarado tarnybą. Taip pat ir dr. Schmidtas. Jie siekė panaikinti ir kitas apeigas, tokias kaip lotyniškų laiškų ir evangelijų skaitymas, šventinti paplotėliai, lotyniški motetai, asmeninės išpažintys, žvakės ant altoriaus, mišių apdarai, ir giedoti paprastas giesmes bei Lobwasserį; štai 1591 metais Šv. Petro ir Pauliaus pilkųjų vienuolių bažnyčioje Apaštalų laiškai ir evangelijos buvo skaitomos vokiškai, Šv. Vakarienės įsteigimo žodžiai – orientuojantis į žmones, naudotos žvakės ir mišių apdarai, ir tai nekėlė jokio erzelio. Dr. Schmiedtas panaikino ir lotyniškus motetus, 1592 metais dr. Schmiedtas panaikino ir asmeninę išpažintį, o Šv. Petro bažnyčioje buvo įvestas Lobwasseris. 1593 metais pilkųjų vienuolių bažnyčioje buvo vartojama valgomoji duona. Nors šie žmonės buvo svarstyti, vis dėlto likta prie to paties. Taip pat buvo nustatyta, kad tai daroma ir įvairiose kaimo vietovių bažnyčiose, ne visą laiką paisyta rytinių pamaldų, bet ir popiet rengta tokia Vakarienė[rr(224)].

[rr(224)] Hartknoch. Item. [*MSB:* ibid.]
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

[880] *Scr. err.:* dem; *MSB:* den.

§18. D. Schmiedt billiget die Ceremonien der Reformirten / bey dem Abend-Mahl und lest ein Predigt drucken, die schickt der / Official dem Bischoff zu, der lest ihn citiren. D. Schmiedt gibt die / Citation dem Praesidenten, der Rath protestiret dawieder, Er / ward zum Andern und 4ten mahl citiret, allemahl protesti-/ret der Rath dawieder. Der Bischoff wirckt ein Königl. Man-/dat auß, daß der Rath die jenigen Bürger, so zum Zeugnüß / dieser Sachen wider den Schmiedten erfordert wurden / werden, solte außfolgen lassen, der Rath berichtet darauff, / und nahmen die Bürger deßwegen keine Citation an. Die / aber vom Bischoff deputirte Commissarien erklerten den Doc-/tor Schmiedt pro contumace und unfähig, seine Ämpter zu / bedienen, welche Sententz zwar gesprochen, aber nicht exequiret / worden. /

§19. A[nn]o 1597. Ist Thomas Fabricius an der Pfarrkirchen / zu S. Marien befordert worden, der da selbst viel neuerung / einführen wollen. Er wolte keinen Priester Ornat gebrau-/chen, welchs ihm hernach ernstlich gebothen worden. Er / unterließ in der Tauff die Worte: „Entsagestu dem //
[407v] Teuffel", schaffte die Beichte ab. Gebraucht gemein Speißbrodt / bey dem Abendmahl. Ob zwar einige dawieder ansuch-/ung thaten beym Rath, da wolte doch nichts erfolgen, weil der / meiste Theil des Raths Reformiret war, wie sie auch seumig / waren in beforderung der Lutherischen Prediger der S. Marien / Kirchen. Zwar wurden sie vorgefordert, und da sie sich ver-/ antwortet, wieder güttlich dimittiret. /

§20. Alß A[nn]o 1602 die grosse Pest einfiel, vermahnete der / Rath beyderseyts Geistlichen, so Lutheraner als Reformirten, / zur einigkeit, und daß sie mit sonderlichen Eyfer umb abwen-/dung der Pest Gott anruffen sollen. /

§21. A[nn]o 1603. Lest D. Schmiedt ein Buch drucken unter / folgendem Titul: *Kurtzer Bericht, was in etzlichen benachbar-/ten Städten der Lande Preussen von den Fürnembsten Puncten / Christlicher Religion bißhero gelehret worden.* Darauff / Michael [!] Coletus geantwortet, dabey er die *P[rae]-fation der Theo-/logorum*[881] zu Königsberg, auch die *Approbation* der zu Wittenberg / bey drucken lassen[220]. Zur selben Zeit ward zu S. Elisabeth / beruffen Jacob Adam, und muste er die *Notul* unterschreiben, / welches er that mit der Condition, dafern es mit Gottes / Wort übereinkombt. Der macht viel Neuerung. Erkleret / den Articul von der Gnaden-Wahl, nach der

[881] -or- *scr. supra lin.*

§18. Dr. Schmiedtas pritarė reformatų Vakarienės apeigoms ir davė išspausdinti pamokslą, kurį oficialas nusiuntė vyskupui, tas jį kvietėsi pas save. Dr. Schmiedtas parodė kvietimą prezidentui, taryba protestavo prieš tai, jis buvo kviečiamas ir antrą, ir ketvirtą kartą, ir taryba kaskart protestavo. Vyskupas išrūpino karaliaus įsakymą, nurodantį, kad taryba turinti skirti miestiečius, galinčius liudyti tuos dalykus prieš Schmiedtą. Taryba juos pakvietė ir nė vienas pilietis tuo reikalu kvietimo nepriėmė. Tačiau vyskupo atsiųsti komisarai paskelbė daktarą Schmiedtą esant nepaklusnų ir nesugebantį eiti savo pareigų, nors šitokia mintis buvo ištarta, tačiau neįgyvendinta.

§19. 1597 metais į parapinę Švč. Marijos bažnyčią paskirtas Thomas Fabricijus. Jis norėjo ten įdiegti daug naujovių. Jis nenorėjo vilkėti kunigo arnoto – tai jam vėliau buvo griežtai įsakyta. Per krikštą jis praleido žodžius
[407v] „Atsisakai // velnio", panaikino išpažintį. Vartojo paprastą valgomąją duoną per Vakarienę. Nors kai kas dėl to skundėsi tarybai, tačiau nieko nenutikdavo, nes dauguma tarybos narių buvo reformatai, jie taip pat vangiai skatino pamokslininkus liuteronus Švč. Marijos bažnyčioje. Nors šie ir būdavo iškviečiami, bet kadangi jie pasiteisindavo, tai būdavo geruoju atleidžiami.

§20. Kai 1602 metais užėjo didysis maras, taryba įspėjo ir liuteronų, ir reformatų dvasininkus būti vieningus ir itin uoliai prašyti Dievą nukreipti marą.

§21. 1603 metais dr. Schmiedtas išleido knygą tokiu pavadinimu: *Trumpas pranešimas, kas kai kuriuose Prūsijos šalies kaimyniniuose miestuose iki šiol mokyta apie svarbiausias krikščionių religijos dogmas*. Į tai rašiniu atsiliepė Michaelis [!] Coletas ir pridėjo Karaliaučiaus teologų įvadą ir Vitenbergo *Aprobaciją*[220]. Tuo pačiu laiku į Šv. Elžbietos bažnyčią buvo pakviestas Jacobas Adamas. Jis turėjo pasirašyti *Santarvės susitarimą (Notul)*, tai jis padarė su išlyga – kiek tai sutampa su Dievo žodžiu. Jis įdiegė daug naujovių. Dogmą apie predestinaciją aiškino reformatoriškai. Įvedė duonos

Reformirten art. / Führte das Brodt brechen ein, helt Vermahnung[221] etc. etc. Nam / nichts von den Beicht-Kindern, sondern samlete vor die armen, / führte hohe Redens arten. /

§22. Dieweil nun der Rath die Uneinigkeit der Pre-/diger gerne gehoben wissen wolte, interponirte selbiger[882] sei-/ne Authoritäth undt brachte sie zum Vertrage und ward / folgender Vertrag A[nn]o 1604 von der Cantzel in S. Johannes / Kirchen abgelesen, wie folget[883]: /

„Nach dem zwischen Uns Dienern Göttlichen Wortes an / dieser Kirchen zu S. Johanns etwan ein Mißverstand kurtz / verwichene Zeit eingefallen, und solches wegen geschöpfften / Argwohns und verdacht, so einer auff den Andern aus / vorgefallenen vermeynten Ursachen geschöpfft und aber diß-/fals von unser Geliebten Christlichen Obrigkeit, Einem / Erbahren Rath alhie sorgfältige und wohlmeynende Un-/tersuchung gepflogen; Wir Collegen auch selbst unter-/einander Beredung gehalten, als hat es sich (Gott lob)[884] / befunden, daß wir sämmtlich wegen der Artickeln deß //
[408r] Christlichen Glaubens, so woll in den gebräuchlichen Kirchen-/Ceremonien gantz und gar einig befunden, und keiner den andern / darin wegen einer Mißhelligkeit zu beschuldigen habe. Da nun / unserthalben jemandes dieser Christlichen Gemeine in die Ge-/dancken wäre gerathen, daß wir ungleicher oder irriger / Religion und Lehre sein möchten, der wolle uns desselben Ver-/dachts, den einen nicht weniger wie den andern, aus Her-/tzen, Sinn und Gemüth entledigen. Nach dem mal Wir uns / säm[m]ptlich, wie auch ich insonderheit mich zu den Prophetischen / und Apostolischen Schrifften, den urhalten Kirchen Symbolis der / *Augspurgischen Confession* und dieser Stadt *Notel* in Lehr und / Ceremonien mit hertzen und Munde bekennen und nebst obge-/dachten meinen Herren Collegen Brüderlich, friedlich, ein-/trächtig und bescheidentlich die Geheimnüß Gottes deß H. / Geistes meinen Zuhörern getreulich vorzutragen mich erbie-/then thue. Welches wir auß Guttachten Eines Erb[ahren] Raths / dieser Erbahren Christlichen Gemeine zu vemelden nicht haben / unterlassen wollen." /

§23. Zu der Zeit stund der Reformirten in Dantzig Standt / im höchsten Flor, dan sie hatten damalen drey Kirchen ein, / die erste zu S. Peter, zur H. Dreyfaltigkeit, oder Grau Mün-/chen. Die Spittall Kirch zu S. Elisabeth, da alle Ceremonien auff / Reformirte art gehalten wurden. Sie hatten in der

[882] -r *scr. al. m.* [883] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 778.

laužymą, laikėsi *Kvietimo [Vermahnung]*[221] ir t. t. Nieko neėmė iš einančių išpažinties, o rinko aukas vargšams, kalbėjo aukštomis frazėmis.

§22. Kadangi taryba labai norėjo išspręsti pamokslininkų nesutarimus, tai jis pasinaudojo savo autoritetu ir su jais susitarė. 1604 metais iš Šv. Jono bažnyčios sakyklos buvo perskaitytas šitoks toliau pateikiamas susitarimas:

„Tarp mūsų, Dievo žodžio tarnų šioje Šv. Jono bažnyčioje, neseniai buvo kilęs nesusipratimas, kuris įvyko dėl susikaupusio tarpusavio nepasitikėjimo ir įtarinėjimų, kuriuos lėmė pasitaikiusios tariamos priežastys, bet šį kartą mūsų mylima krikščioniškoji vadovybė, garbingoji taryba atliko rūpestingą ir geranorišką tyrimą; mes, kolegos, tarp savęs irgi pasitarėme ir (ačiū Dievui) įsitikinome, kad mes visi dėl krikščioniškojo tikėjimo dogmų, //
[408r] taip pat ir dėl taikomų bažnytinių apeigų visiškai sutariame ir niekas neturi priekaištų vienas kitam. O jeigu dėl mūsų kam nors iš šitos krikščioniškos bendruomenės būtų atėjusi mintis, kad esame pasidavę netikrai ar klaidingai religijai ir mokymui, tai toks tegu atsikrato šito įtarimo iš širdies, galvos ir sielos. Mes visi, o ypač aš, pasiryžę širdimi ir lūpomis išpažinti pranašų ir apaštalų raštus, senuosius Augsburgo tikėjimo simbolius ir šito miesto *Santarvės susitarimą (Notul)* ir kartu su minėtaisiais mano ponais kolegomis broliškai, taikingai, vieningai ir kukliai savo klausytojams ištikimai dėstyti Dievo, Šventosios Dvasios paslaptis. Iš godonės garbiajai tarybai mes to negalėjome nepranešti šitai gerbiamai krikščioniškajai bendruomenei."

§23. Tuo metu reformatai Dancige labiausiai klestėjo, nes tuo kartu jie turėjo tris bažnyčias: Šv. Petro, Švč. Trejybės, arba pilkųjų vienuolių, špitolės Šv. Elžbietos bažnyčią. Jose visos apeigos buvo reformatoriškos. Parapinėje bažnyčioje jie turėjo du kunigus reformatus, Baltramiejaus bažnyčioje –

[884] *MSB nesuskliausta :/: MSB nicht eingeklammert.*

Pfarr-/kirche zwe Caplane, in der Bartholom[aei] Kirche Einen, im Hospi-/ ttal zu S. Jacob Einen, zu S. Barbara Einen, im Werder 7. / Auff der Höhe drey, vor der Münde Einen, so Reformiret / waren. Im Rath der Rechten Stadt zwe, in der Altstadt / einen Rathsherrn, in der Schöppenbanck der rechten Stadt / 8, der Altstadt 6, Secretarii undt andre Officianten 7, der / Gerichts-schreiber der rechten Stadt, der Oberschreiber, Unter-/schreiber der Altenstadt, zwe Procuratores, der Raths Instiga-/tor und der Ambtsschreiber. Die zu Grau-München, zu S. / Peter, zu S. Barbara, zur Pfarr sindt fast alle Reformirtt / gewesen. In der Dritten Or[d]nung [!][885], die auß 85 Persohnen / gewesen, waren 35 Reformirte. /

§24. Nach dieser Zeit haben die Reformirten allmählig / abgenom[m]en. Es fingen an erstlich die Lutherschen Prediger / an den Rath zu Suppliciren, vorbringende, waß sie liedten / von den Calvinern, und was Unwesen durch die ent-/standen. Beteten offentlich wieder die Calvinisten. / Sie predigten,
[408v] daß die Prediger zuberuffen stunde bey // der gantzen Gemeine, bey den Prediger, und dan bey der Obrigkeit, / nicht alß sie eine Obrigkeit ist, sondern alß sie ein Mithglied der / Gemein ist. /

§25. Die Bürgerschafft supplicirte an den Rath wieder die / Reformirten, und zwar mit sonderlichem Ernst. Daß, so sie solchs / nicht thäten, wollen sie es beym König suchen. Die Reformirte Pre-/diger werden gefordert, entschuldigen sich und beziehen sich auffs / Decret E[ines] E[hrbaren] Raths. Und also ward weiter nichts gethan, die Bür-/gerschafft protestiret dawieder vorbringende, wie viel ihnen die Re-/ligions-Freyheit zuerhalten gekost, und man sie nun durch die Calvi-/nisten woll gar verschertzen dürffte. Brachten einige andere Spe-/cialia bey, wie diese und jene Lesterung der Calvinisten nicht were / bestraffet, wie man ihnen in vielen stücken fugete etc. etc. Diese / Protestation haben sie den 1. Martii A[nn]o 1605 in gegenwart des / Notarii und Jacob Nem, Ministerii Regni Generalis und Geschwor-/ nen Landbothen und dessen Zeugen dem[886] Praesidenten Johann Thor-/beck übergeben. Und alß der Rath uff die Protestation nichts / geantwortet, haben die Protestanten an den Königl. Hoff solches / anhängig gemacht[ss(225)] und reiseten den 20. Maii der Protestan-/ten deputirte nach dem König, der ihnen seinen Secretarium Laski / verstattete[222], die Sache zu untersuchen. Aber derselbe schien parteisch / zu seyn, weil er selbst einen Actui, da ein

[ss(225)] Reinh. Cur. L. 4. c. 24.
[Curicke, Reinhold, Der Stadt Dantzig historische Beschreibung [...]. *Vide ii(33).*]

vieną, ligoninės Šv. Jokūbo bažnyčioje – vieną, Verderyje – 7, Aukštajame kalne [Auf der Höhe] – tris, priešais Žiotis [vor der Münde, Wyslouiscie] – vieną. Dešiniojo miesto taryboje buvo du, senamiestyje – vienas tarybos narys, tarėjų suole dešiniojo miesto – 8, senamiesčio – 6, sekretoriai ir kiti oficialūs asmenys buvo 7, dešiniojo miesto teismo raštininkas, senamiesčio vyresnysis raštininkas, žemesnysis, du prokuratoriai, tarybos instigatorius ir tarnybinis raštininkas. Pilkųjų vienuolių, Šv. Petro, Šv. Barboros ir parapinėje bažnyčioje beveik visi buvo reformatai. Iš 85 trečiojo rango asmenų 35 buvo reformatai.

§24. Nuo tada reformatų pamažu mažėjo. Liuteronų pamokslininkai ėmė kreiptis į tarybą su pranešimais, kaip jie kenčia nuo kalvinistų ir kokia per juos kilusi netvarka. Viešai meldėsi prieš kalvinistus. Jie skelbė, kad pamoks-
[408v] lininkus turi skirti // visa bendruomenė – pamokslininkai ir tada vyresnybė, ir ne todėl, kad jie vyresnybė, o todėl, kad ir jie yra bendruomenės nariai.

§25. Miestietija kreipėsi į tarybą su skundais dėl reformatų, ir ypač rimtai. Jeigu ji [taryba] nieko nesiimsianti, tai jie kreipsiąsi į karalių. Reformatų pamokslininkai iškviečiami, atsiprašo ir remiasi gerbiamos tarybos dekretu. Taigi ir toliau nieko nepadaryta, miestietija protestuoja, aiškindama, kiek daug jiems kainavo išlaikyti religinę laisvę, o dabar per kalvinistus ji tikriausiai būsianti visiškai prarasta. Pateikė keletą kitų atvejų, kada vienokie ar kitokie kalvinistų akiplėšiškumai nebuvę nubausti, kada jiems daugybe punktų buvę nusileista ir t. t. Šitas protestas 1605 metų kovo 1 dieną buvo įteiktas prezidentui Johannui Thorbeckui, dalyvaujant notarui, ir Jacobui Nemui, Generalinei karališkajai ministerijai bei prisiekusiajam krašto atstovui ir jo liudininkui. Ir kai taryba į šitą protestą nieko neatsakė, protestantai kreipėsi į karaliaus rūmus ir gegužės 20 dieną protestantų pasiuntiniai išvyko[ss(225)] pas karalių, kuris jiems paskyrė sekretorių Laskį[222] ištirti šitą reikalą. Tačiau šis pasirodė esąs šališkas, nes pats dalyvavo iškilmėse, kai

[885] *MSB:* Ordnung. [886] *Al. m. corr. ex* des.

Professor Reformir-/ten Glaubens im Gymnasio introduciret worden, beygewoh-/net, doch hielten sie an, eh Laski in seinen Geschefften verrei-/set; daß die Reformirten Rathsherrn citiret werden solten, / und sollen Antwort geben von allem dem, waß sie von den / Lutheranern beschuldigt wurden, daß sie einer auffrürische / Sect zugethan, dieselbe eingeführt, die Lutheraner außschliessen / und unterdruckten etc. etc. Alß sie auff diese Citation nicht / pariret, erhielten sie A[nn]o 1606 die zweyte Citation vom Könige. / Unter dessen kombt Laski, da er von beyden theilen schrifftliche In-/formationes bekompt. Der König darauff hatt ein Friedes-Ge-/both der Stadt von beyden Parten[887] ansagen lassen. Die Protestan-/ten trieben die Sache weiter und erhalten die 3te Citation. / Allein es wurde von den Reformirten alles schon vorgeba-/uet, und weil in Pohlen ein Rokosch war[223], konte der / König wegen des Reichs Unruh hiebey nichts thun. Da-/durch die Protestanten müde worden. Doch hat der Rath / denen Lutheranern zu gefallen eins undt daß ander ge-/than, daß sie die Sache nicht weiter fort gesetzt. /

§26. Nach länge der Zeit wurden die Reformirten / immer dünner. Denn es stürben in der Zeit von A[nn]o 1605 / biß A[nn]o 1612 die Vornehmsten
[409r] Reformirten bey den Kirchen, // Rath und Gerichten weg; an derer Stelle Lutheraner mehrentheils / gesetzet wurden, Jacob Adam blieb, der ein Büchlein liß außgehen / folgenden Titull: *Einfältige, Kurtze und in Gottes Wort gegrün-/dte Erklärung der Einsetzung des H. Abendmahls unsers Herrn / Jesu Christi.* Item Ein Büchlein, daß ohne Nahmen und Ort, / wo es gedruckt worden. Unter diesem Titul: *Einfältige, / deutsche, Wollgegründte undt recht Lutherische Erklerung der / Ersten Frage des kleinen Kinder Catechismi vom H. Abendmahl, / waß ist daß Sacrament des Altars?*[224] Darauff haben Coletus, / Waltherus und andere Lutherische Prediger geantwortet. Darauff / wieder Jacob Adam waß geschrieben und dieses hinwiederumb / und bemerckt, daß viel aculeata in dieser Schrifft waren, dadurch / dieß Feur grösser möchte gemacht werden; wirdt beyden Par-/ten verbothen worden, wieder einander zu schreiben. /

§27. A[nn]o 1612. Kamen zwe Königl. Edicta wieder die / Reformirten in die Stadt, da gebothen worden, keinen Calvini-/sten in die Obrigkeit zu wehlen; und wurden also die Refor-/mirten sehr gemindert. Weil an deren Stellen aller Orten Lu-/theraner auffgestellet worden. Also kam an stath des D. Schmidts / stelle im Gymnasio zu Grau-München D. Johan Botsaacus, /

[887] *MSB:* Theilen.

reformatų tikėjimo profesorius buvo įvesdintas į gimnaziją; bet prieš Laskiui išvykstant savais reikalais, jie pareikalavo, kad tarybos nariai reformatai būtų svarstomi, duotų atsakymą dėl viso to, kuo liuteronai juos kaltina: neva jie sukūrė kurstytojišką sektą, liuteronus ignoruoja ir engia ir t. t. Kai jie į šitą kvietimą neatsiliepė, 1606 metais iš karaliaus gavo antrą kvietimą. Tuo tarpu atvyko Laskis, raštu gavęs informacijos iš abiejų šalių. Karalius tada paskelbė taikos pasiūlymą abiem šalims. Protestantai [liuteronai] veikė toliau ir išrūpino trečią kvietimą. Tačiau reformatai jau buvo viską sutvarkę iš anksto, ir kadangi Lenkijoje buvo maištas prieš karalių[223], tai karalius dėl neramumų karalystėje nieko čia negalėjo padaryti. Dėl to protestantams [liuteronams] visa tai atsibodo. Tačiau taryba liuteronų naudai šį bei tą padarė, ir jie šito reikalo nebetęsė.

§26. Ilgainiui reformatų gretos vis labiau retėjo. Mat tuo metu nuo
[409r] 1605 metų iki 1612 metų išmirė žymiausi bažnyčios, // tarybos ir teismų reformatai; į jų vietą daugiausia buvo skiriami liuteronai. Jacobas Adamas liko, jis išleido knygutę tokiu pavadinimu: *Trumpas ir Dievo žodžiu paremtas paaiškinimas apie mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Šv. Vakarienės įsteigimą,* taip pat knygelę be pavardės ir be vietos, kur išspausdinta, šitokiu pavadinimu: *Paprastas vokiškas, gerai pagrįstas ir tikrai liuteriškas mažojo vaikų katekizmo pirmojo klausimo apie Šv. Vakarienę išaiškinimas: kas yra Altoriaus Sakramentas?*[224] Į tai atsakė Coletas, Waltheras ir kiti liuteronų pamokslininkai. Tada Jacobas Adamas vėl šį bei tą parašė, tie vėl pastebėjo, kad šiame rašinyje yra daug spyglių, dėl kurių šita ugnis galėtų dar labiau įsiliepsnoti. Tad abiem šalims buvo uždrausta rašyti viena prieš kitą.

§27. 1612 metais į miestą atėjo du priešiški reformatams karaliaus ediktai, kuriais uždrausta į vyresnybę priimti kalvinistų. Taigi reformatų labai sumažėjo, kadangi į jų vietą visur buvo keliami liuteronai. Taigi į dr. Schmidto vietą pilkųjų vienuolių gimnazijoje atėjo dr. Johanas Botsaacas, nors įpėdinis

wiewoll der Successor in der Kirche zu Grau-München / Georgi[us] Pauli reformiret war. Dem aber ein Lutheraner An-/dreas Hoierus, S. S. Theol. Licentiat, zugeordnet worden; also das / in der Grau München Kirchen wechselweiß Reformirten / undt Lutheraner ihre Devotion verrichtet. /

§28. D. Botsaacus predigt undt disputiret eyfrig wieder / die Reformirten, und dieweil Joachimus Stegman, der an / S. Petrus Kirch Prediger gewesen, einige arrianische Mei-/nung führete[225] und deßwegen seynes Diensts enturlaubet / würde, schreibet er wieder denselben, auch wieder / Martinum Ruares, der den Socinisten in Dantzig in Straszin[888] / geprediget, da denn die Stadt nach der Zeit auch / den Socinisten verbothen worden[226]. /

§29. Hartknoch[tt(226)] bringt bey, wie die Reformirten / durch einige Königliche Rescripta gesucht,.sich in den vori-/gen Standt zu setzen; es sindt aber solche alß sub undt Obrep-/titia[889] verworffen[uu(227)]. Und hergegen A[nn]o 1635 und Nachfolgends / Königl. Rescripta einkommen, das nur *Augsburgische Confessi-/ons* Verwandte sollen zu den Ämptern gelassen werden. //

[409v] §30. In diesem 1635sten Jahr entstund ein Streit zwischen / den D. Botsaack und seinen Collega D. Pauli, der Reformirt / war. Ob die Reformirten auch zur Augsburgischen Confession / gehoreten? Welches D. Botsaak verneinet und ein Tractät-/lein geschrieben, und ist von der Materia pro et contra vielfäl-/tig gehandelt worden und allerhand Schrifften außgangen. / A[nn]o 1643 ward D. Botsack Pfarrer zu S. Marien in des entsetz-/ten D. Johannis Corvini stelle und ward zu Grau-München / undt beym Gymnasio befordert Abraham Calovius S. S. Theol[ogiae] Doct[or]. /

§31. Anno 1645. Lest Johan Coesar ein Predigt, die er wie-/der Georg Pauli zu Grau-München gehalten, außgehen unter dem / Titul: *Him[m]lischer Testaments Schatz [!]*[890], *vermacht von unserm / Herrn und Heyland Jesu Christo, in der Einsetzung des H. Abend-/mahls*[227] Dawieder gepredigt hatt D. Calovi[us] und nent den / Coesar einen Tock-Meister, und der nicht rechtmessig beruffen / wer, der sich aber woll verantwortet und seinen Beruff legi-/timirte. /

§32. Hie nahmen auch A[nn]o 1646 die Reformirte Gelegen-/heit, an den Rath zu suppliciren, da sie queruliret, daß man sie / nicht allein verketzt,

[tt(226)] L. c. 3. c. 9.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]
[uu(227)] M. Joh. Neunachber in Restitu[t]ione [!] Scripti Thorunii Sparsi.
[Neunachbar, Johann, *ed. insert.; fons* Hartknoch, Kirchen-Historia, p. 972.]

pilkųjų vienuolių bažnyčioje Georgijus Paulis buvo reformatas. Bet jam buvo priskirtas liuteronas Andrejas Hoieras, šv. teologijos licenciatas, taigi pilkųjų vienuolių bažnyčioje reformatai ir liuteronai meldėsi pakaitomis.

§28. Dr. Botsaacas uoliai sako pamokslus ir disputuoja su reformatais, o kadangi Joachimas Stegmanas, buvęs pamokslininku Šv. Petro bažnyčioje, laikėsi kai kurių arijoniškų nuostatų[225] ir todėl buvo atleistas, tai jis rašo ir prieš jį, taip pat prieš Martiną Ruaresą, kuris Dancigo Strašine pamokslavo už socinistus, ir miestas po kurio laiko uždraudė ir socinistus[226].

§29. Hartknochas[tt(226)] pateikia duomenų, kaip reformatai keliais karališkaisiais reskriptais mėgino susigrąžinti ankstesnę padėtį, tačiau jie buvo atmesti kaip klastinga apgavystė[uu(227)]. Ir atvirkščiai – 1635 ir vėlesniais metais atėjo karališkieji reskriptai, kad į tarnybas turi būti priimami tik *Augsburgo tikėjimo* išpažinėjai. //

[409v] §30. Šitais 1635 metais kilo ginčas tarp dr. Botsaako ir jo kolegos dr. Paulio, kuris buvo reformatas. Ar reformatai irgi priklauso Augsburgo tikėjimui? Dr. Botsaakas tai neigė ir parašė traktatėlį; šiuo klausimu pateikinėta visokių už ir prieš argumentų bei išleista visokių raštų. 1643 metais dr. Botsackas tapo Švč. Marijos bažnyčios klebonu vietoj atleisto dr. Johanno Corvino, o į pilkųjų vienuolių bažnyčią ir gimnaziją paskirtas Abrahamas Calovijus, šv. teologijos daktaras.

§31. 1645 metais Johanas Coesaris [Caesaris] išleido prieš Georgą Paulį pilkųjų vienuolių bažnyčioje sakytą pamokslą *Dangiškojo testamento lobis, paliktas mūsų Viešpaties ir Išganytojo Jėzaus Kristaus Šv. Vakarienės įsteigimu*[227]. Prieš šitą leidinį dr. Calovijus pasakė pamokslą, kuriame Coesarį išvadino marionete, neturinčia teisės dirbti pamokslininku, tačiau šis gerai apsigynė ir įteisino savo teisę dirbti.

§32. Reformatai ir 1646 metais rado progą kreiptis į tarybą su skundu, kad jie ne tik apšaukiami eretikais, bet ir keikiami kaip neprivilegijuoti, kad

[888] *Al. m. corr. ex* Strassen. [889] *Corr. ex.* Obscriptitia. [890] *Scr. err.:* Schutz.

sondern auch daß man sie vor unprivilegirt / schilt, daß man ihrer Prediger vocation in Zweiffel ziehe, daß sie / nur toleriret wurden etc. etc. Bathen also: Ein Ehrb[ahrer] Rath wol-/te ihres Bekanten Rechts ein schrifftlichen Bescheid in Authentica for-/ma außgeben und ihr ungezweifeltes Ius bezeugen. Dem entge-/gen kam [!][891] das Ministerium in Dantzig mit einer Supplication ein: / Alß die Reformirten Supplicirten umb eine Antwort beym Rath, / wird ihnen geantwortet: sie sollen nur still und ruhig sein, / weil ihnen ja keine gewalt geschicht. Hierauff ließ Coesar ein / Tractätlein außgehen unter dem Titul: *Endliche Rettung der / Warheit*, dem das Ministerium in Dantzig die Schuldige abferti-/gung A[nn]o 1647 opponiret. /

§33. Man hat zu dieser Zeit daß Ministerium zu Dan-/tzig beschuldiget, ob solten sie bey den Schweden, die den Frieden zu / Osnabrück und Münster tractiret, angehalten haben, daß die Refor-/mirten nicht in den Religions-Frieden möchten eingeschlossen wer-/den, welchs sie aber von sich abgelehnt. Doch ist in dieser Zeit / eine Legation von den Reformirten auß Pohlen in Dantzig ankom-/men, die es hochempfunde, daß die Reformirten in der Stadt so un-/terdruckt und ihres Rechts verlustig gemacht wolten werden etc. etc. / bäthen, daß sie bey ihren so lang gehabten Recht verbleiben möchten. / Nach dem haben auch 60 Vornehm Herrn Reformirter Religion / auß Pohlen an den Rath geschrieben und vor die Reformirten / intercediret, worauff höfflich geantwortet worden. Immittelst / sind etzliche Schandt-Schrifften spargiret, alß die Reformirte Sack-/pfeiff[892], item, daß Reformirte Brumeisen und
[410r] dergleichen mehr, // damit einige daß Ministerium in Dantzig in Verdacht ziehen wollen, / daß sie aber von sich abgelehnet. /

§34. A[nn]o 1650 ist Abraham Calovius nach Wittenberg vociret, / an dessen Stelle D. Joh[annes] Maukisch A[nn]o 1651 kommen, der zu Grau-/München zugleich mit den Reformirten in eine[r] [!] Kirche geprediget. Alß / aber D. Georgius Pauli gestorben, da eine Stelle beym Gymnasio, auch bey / der Kirchen vacant worden, ist D. Maukisch auch in die Stelle D. Ge-/orgi Pauli surrogiret undt einige Caplane vor[893] Ihn zu predigen zuge-/ordnet, auch den Reformirten verbothen worden, daselbst zu predigen. /

Deßwegen die Reformirte Gemeine an den Rath suppliciret. Auch / unterschiedliche intercessiones vom Fürsten Radziwill, von Zbignew Go-/raiski, item von der Stadt Thorn beym Rath einkom[m]en, und wie sie nichts / erhielten, ist die Sache an den Königl. Hoff gediehen. Darauff ein / Königl.

[891] *Scr. err.:* kan; *MSB:* kam. [892] *Corr. ex illect.*

keliamos abejonės dėl jų pamokslininkų paskyrimo, kad jie tik toleruojami ir t. t. Jie prašė: garbingoji taryba autentiška forma turėtų raštu išdėstyti ir išleisti jų žinomas teises ir paliudyti jų neabejotinas teises. Tam pasipriešino Dancigo ministerija, kai reformatai prašė tarybą atsakymo; jiems atsakyta: jie tik turį laikytis tyliai ir ramiai, nes jie nepatirią jokio smurto. Tada Coesaris išleido traktatėlį *Galutinis tiesos išgelbėjimas*, kurį Dancigo ministerija suniekino, 1647 metais nesiteikė į jį atsakyti.

§33. Tuo laiku Dancigo ministerija buvo apkaltinta, neva prašiusi švedų, kurie derėjosi dėl taikos Osnabriuke ir Miunsteryje, kad reformatai nebūtų įtraukti į religinės laisvės formuluotę, bet ji tai paneigė. Tačiau tuo metu į Dancigą atvyko Lenkijos reformatų delegacija, kuri labai jautriai reagavo į tai, kad reformatai šiame mieste tiek prispausti ir kad norima atimti jų teises ir t. t., prašė, kad jų taip seniai turimos teisės išliktų. Paskui 60 garbingų reformatų religijos ponų iš Lenkijos tarybai parašė laišką, užtariantį reformatus. Į laišką buvo mandagiai atsakyta. Tuo metu išplatinta keletas šmeižikiškų rašinių, kuriuose reformatai išvadinti trimituotojais, triukšmadariais
[410r] ir panašiai, // kai kas dėl to įtarė Dancigo ministeriją, bet ji tai paneigė.

§34. 1650 metais Abrahamas Calovijus buvo pakviestas į Vitenbergą, į jo vietą 1651 metais atvyko dr. Joh. Maukischas, kuris pilkųjų vienuolių bažnyčioje pamokslavo kartu su reformatais vienoje bažnyčioje. Bet kai dr. Georgijus Paulis mirė ir atsirado laisva vieta ir gimnazijoje, ir bažnyčioje, dr. Maukischas buvo paskirtas į dr. Georgijaus Paulio vietą, jam duoti keli dvasininkai pamokslauti vietoj jo, taip pat uždrausta ten pamokslauti reformatams.

Dėl to reformatų bendruomenė pasiskundė tarybai. Be to, tarybą pasiekė kunigaikščio Radvilos, Zbignewo Goraiskio, taip pat Torno miesto skundai, o kai jie nieko negavo, reikalas pasiekė karaliaus rūmus. Tada Dancigo

[893] -r *al. m. corr. ex* -n.

Rescript A[nn]o 1651 und eins A[nn]o 1652 an die Stadt Dantzig kom-/ men, da die Reformirten den Lutheraner gleich privilegirt zu sein geach-/ tet werden. Allein hierauff haben die Reformirten die Kirche / doch nicht erhalten. /

§35. Sonsten haben die Reformirten in Dantzig nicht zu Ver-/achtende Freyheit wie selbige daß Ministerium Gedan[ense] in der Schluß-/lichen Ab-fertigung des Joh[annes] Cesarii[xx(228)] vorbringen, und sindt diese[894]: / Zum Ersten, haben sie ein frey ungehindertes exercitium Religionis de facto. / Zum andern, werden ihnen so viel Ministri concedirt, als sie bedurfften[895], / in dem sie allezeit unterschiedliche[896] Extra ordinarios haben Senatus / indulgentia. Es ist ihnen auch zu S. Peter ein Rector und Conrector / der Calvinischen Lehre zugethan, gegönnet. /

Zum Dritten, ob woll vor jahren ein einmüthiger Schluß im Rath / ergangen, als der Ritus Ordinationis wieder introduciret worden, daß / die zum Predig-Ampt dieses Orths in und ausser der Stadt beruffen / werden, solten in Dantzig vom Ministerio ordiniret werden; so sind / doch die Reformirten damit nicht beschweret worden. /

Zum Vierdten, stehets den Reformirten frey, in allen Kirchspielen, wo / sie auch wohnen, sich frey trauen und ihre Kinder von den ihrigen tau-/ ffen zu lassen. /

Zum Fünfften, wohnen sie in Dantzig mit viel Tausend Fremblingen, / Niederländern, Schotten, Englischen etc. etc. und treiben nicht allein frey ihren / Handel und Wandel, geniessen auch deß Schutzes gleich den Andern, / sondern es werden auch den Frembden privata exercitia in den Häu-/sern in ihrer Sprache zu üben indulgiret. /

Zum Sechsten, sitzen ihrer allezeit etliche im Mittel deß Raths undt / der Gerichte, obwoll nicht allezeit in gleicher Zahl. /

Zum Siebenden, fällt selten eine Kühre vor, da nicht Reformirte mit im / Vorschlage gewesen, wiewol nicht eben, wie in einer freyen Wahl / geschicht, die plura sind[897] getroffen. /

Zum Achten, werden sie ohne einige Difficultät häuffig in die dritte / Ordnung und zu Quartiermeistern genom[m]en[228], und also ad Consilia / publica gelassen, ja sie werden daselbst fast vorgezogen. /

[xx(228)] Pag. 19. seqq.
[Cesarius, Johannes Hessus, *ed. incert.*]

miestas 1651 ir 1652 metais gavo karaliaus reskriptus, kuriuose reformatai pripažįstami turintys tokias pat privilegijas kaip liuteronai. Tačiau bažnyčios reformatai negavo ir po to.

§35. Apskritai reformatai Dancige turėjo neblogas laisves, kokias jas išvardija Dancigo ministerija apžvalginiame Joh. Cesarijaus[xx(228)] vertinime, o jos buvo tokios: pirma, jie turi faktiškai laisvą, netrukdomą religinę laisvę.

Antra, jiems leidžiama turėti tiek kulto tarnų, kiek jiems reikia (*MSB*: ir daugiau, negu reikia), nes jie visą laiką turi įvairių ekstraordinarų senato leidimu. Jiems leista Šv. Petro bažnyčioje turėti Calvino tikėjimui atsidavusį rektorių ir konrektorių.

Trečia, nors prieš kelerius metus taryba vieningai nutarė vėl įvesti tokią ordinacijos tvarką, kad tie, kurie kviečiami dirbti pamokslininkais šioje vietovėje, mieste ir už jo ribų, turi būti skiriami Dancigo ministerijos; reformatai dėl to nepatyrė sunkumų.

Ketvirta, reformatai visose parapijose, kur jie gyvena, gali laisvai tuoktis ir savo vaikus leisti krikštyti saviesiems.

Penkta, Dancige jie gyvena tarp daugybės tūkstančių svetimšalių, nyderlandų, škotų, anglų ir t. t., ir ne tiktai laisvai su jais prekiauja ir gyvena, naudojasi ir apsauga kartu su kitais, bet ir leidžiama svetimšaliams namuose savo kalba atlikti privačias apeigas.

Šešta, visą laiką keletas iš jų sėdi taryboje ir teismuose, nors ir ne visą laiką vienodas skaičius.

Septinta, retai priimamas nutarimas be reformatų pateikiamų kokių nors pasiūlymų, nors ne visada, kaip būna per laisvus rinkimus, jie pataiko su dauguma.

Aštunta, jie dažnai be jokių sunkumų imami į trečiąjį rangą ir į kvartirmeisterius[228], įleidžiami į viešuosius pasitarimus, jiems čia netgi beveik teikiama pirmenybė.

[894] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 833. [895] *MSB post h. v.:* und auch mehr als Sie bedürfen. [896] *MSB:* unterschiedene. [897] *MSB:* sie.

Zum Neundten, werden sie zu allerhand bürgerlich[en] Verwaltungen zugelassen. /

Zum Zehenden, stehet ihnen frey, in den Lutherischen Kirchen ihre Tod-/ ten zu begraben, so daß ihnen von ihren Reformirten Lehrern die Leich-/ predigten darinn gehalten werden. /

Zum Eylff[t]en [!] werden ihre Todten von den Lutherischen Predigern / selbst hernach von der Cantzel abgekündiget etc. //

[410v]

Daß 29ste Capittel

Waß wegen der P[atres] Jesuiten und sonsten in / Sachen der Römisch-Catholischen in / Dantzig vorgangen

Inhalt

1. Jesuiten werden fundiret auff dem Schottlande, vom Bischoff / Rozrazewski. 2. Der sie auch in die Stadt transferriren wollen. / 3. Praetensio des Bischoffs an die Pfarr-Kirche. 4. Jesuiter An-/dacht in der Kirchen zu S. Brigitten. 5. Den[898] Jesuiten wird die Kir-/che S. Brigitten verbothen. 6. Zwist unter den Kloster-Jungfern. 7. / Streitt continuiret. 8. Bischoff reduciret die P[atres] Jesuiten in die / Kirche. 9. Bischoff citiret deßwegen die Dantziger. 10. Jesuiten / werden admittiret zur Kirchen. 11. Die S. Johannes Capelle gebauet. /

§1. Anno 1592. Hat der Cujawische Bischoff Hyeronimus Roz-/razewski, Ein Graff von Paulsdorff[899] auß Schlesien, auff dem Alten / Schottlande bey Dantzig den Jesuiten ein Collegium gestifftet; des / Vorhabens, sie auch künfftig in die Stadt einzuführen. Da zu / Ihm diese Gelegenheit sich eräugete. /

§2. Daß Nonnen Kloster S. Brigittae, so noch zu Ordens Zeiten / A[nn]o 1396[900] undt 1402 vom Orden fundiret und vom Pabst Bene-/dicto IX. confirmiret, war einiger Priester benötigt. Diese ord-/nete der Bischoff dahin, daß sie die Sacra pro munere Paro-/chiali administriren solten. Welches auch Clemens VIII. P[apa] P[ontifex] / confirmiret hatt, und sol auch in den Closter ein Collegium, so / mit dem Collegio im Schottland solthe coniungiret sein, gerich-/tet werden. Welchs die P[atres] im Schottland nicht

[898] *Scr. al. m. in lin.* [899] *Al. m. corr. ex illect.*

Devinta, jie priimami į įvairius miestiečių valdžios organus.

Dešimta, jie turi teisę savo mirusiuosius laidoti liuteronų bažnyčiose ir jose jų mokytojai reformatai sako laidojimo pamokslus.

Vienuolikta, apie jų mirusiuosius po to paskelbia liuteronų pamokslininkai iš sakyklų. //

[410v]

Dvidešimt devintas skyrius

Kaip Dancige klostėsi tėvų jėzuitų bei kiti Romos katalikų reikalai

Turinys

1. Vyskupas Rozrazewskis įkurdina jėzuitus Šotlande. 2. Nori įkurdinti juos ir mieste. 3. Vyskupo pretenzijos parapinei bažnyčiai. 4. Jėzuitų pamaldos Šv. Brigitos bažnyčioje. 5. Jėzuitams uždraudžiama laikyti pamaldas Šv. Brigitos bažnyčioje. 6. Nesutarimai tarp vienuolių seserų. 7. Ginčas tęsiasi. 8. Vyskupas grąžina tėvus jėzuitus į bažnyčią. 9. Dėl to vyskupas reikalauja pasiaiškinimo iš dancigiečių. 10. Jėzuitai į bažnyčią įleidžiami. 11. Statoma Šv. Jono koplyčia.

§1. 1592 metais Kujavijos vyskupas Hieronimas Rozrazewskis, Paulsdorfo grafas iš Silezijos, senajame Šotlande prie Dancigo fundavo jėzuitų kolegiją; ketinta ateityje įkurdinti ją ir mieste, kai tam pasitaikys proga.

§2. Šv. Brigitos seserų vienuolių vienuolynui, įkurtam dar Ordino laikais 1396 metais ir 1402 metais Ordino funduotam, popiežiaus Benedikto IX patvirtintam, reikėjo kelių kunigų. Juos vyskupas paskyrė administruoti parapijai skirtas aukas (šventenybes). Tai aprobavo ir popiežius Klemensas VIII. Vienuolyne turėjo būti įkurta kolegija, turėjusi susijungti su Šotlando kolegija. Tačiau Šotlando tėvai nenorėjo to daryti, kad ateityje nekiltų nesusipratimų

[900] *Corr. ex illect.; in sin. m. scr.* 1396.

thun wollen. / Damit wegen der dazu gehörigen Gütter künfftig nicht ein / Mißverstand entstunde. Die Jesuiten darin verrichteten die / Sacra mit Beicht sitzen, Predigen etc. etc. fleissig. Wiewoll sie / von der Stadt mit scheelen Augen angesehen sind worden. /

§3. Umb diese Zeit suchte der Bischoff Rozrazewski die Pfarr-/Kirche in Dantzig und hielt eyfrig darumb an, erhielt Anno / 1594 auch 1595 ei[n [!] Königl. Decret, und alß solches nicht ver-/schlagen wolte, A[nn]o 1596, noch eins, daß sie bey Straff - / 100 000 Fl. solten die Kirche dem Officialen einräumen. Da / solches nicht geschah, ward abermahl anbefohlen, der Rath ant-/worte darauff. Sie wurden auff dem Reichstag verklagt. / Da sie auch sich verantworteten. Alß nu solches eine weit-/läufftigkeit ursachen wolte, kam es zu güttlichen tractaten, / da die Stadt dem Bischoff die Kirche zu S. Brigitten antruge, / wormit aber der Bischoff nicht content seyn wolte; daher / die tractaten sich zerschlugen. //

[411r][901] §4. Anno 1605 sind ebenfals die P[atres] Jesuiten fleissig in ih-/rer Andacht, und haben bey der Meß ein schöne Figural Musick, / welchs vor dem nicht solte gewesen seyn, welches dem Rath / sinistre beygebracht, und weil der Rath das Ius Patronatus / über die Kirche und Klöster hette, liessen die P[atres] Jesuiten in / ihre Raths-Session fordern, auch solchs dem Officiali, der ihr / Haupt were, andeuten. /

§5. Alß sie aber nicht erschienen, lest der Rath ein Edict A[nn]o / 1606, den 18. Augusti anschlagen, daß die Jesuiten sollen inner-/halb Drey Tagen das gantze Kloster reumen. Der Rath trac-/tiret auch deßwegen mit dem Officiali. Die P[atres] Jesuiten sind / nicht minder allart, wieder ins Kloster zu kommen, daher sie / mit der Priorin die Sache überlegen, wie sie zu solchem Zweck / kommen könten. Die Sache gedeihet[902] nach dem Königl. Hoffe, und / wird eine scharff Constitution A[nn]o 1607 hirauff, daß die / Städte in Preussen sich nicht unterstehen sollen, die Jesuiten / zu vertreiben. Rath in Dantzig aber dawieder protestiret, / auch sich damit verantwortet, daß sie alß Patroni des / Klosters schuldig weren zu verhütten, daß der Orden S. / Brigittae Jungfern nicht unterdrückt würde, welchs ohn / Zweiffel geschehen würde, wen sich die P[atres] Jesuiten / drin einnisteln würden. /

§6. Mitlerzeit entstand ein Zwist im Kloster zwischen / der Jungfer Mater undt Einigen Closter Jungfrauen[903], / wodurch 8 Jungfer auß dem Kloster

[901] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs Z.

dėl priklausančių turtų. Jėzuitai uoliai vykdė sakralines priedermes, tokias kaip išpažinčių klausymas, pamokslavimas ir t. t., nors miestas į juos šnairavo.

§3. Tuo laiku vyskupas Rozrazewskis lankėsi Dancigo parapinėje bažnyčioje ir uoliai jos reikalavo. 1594 ir 1595 metais gavo karaliaus dekretą, o kai tai nepavyko, 1596 metais – dar vieną, kad jie, grasinant 100 000 florinų bauda, tą bažnyčią užleistų oficialui. To nevykdant, įsakyta dar kartą, taryba nepakluso. Tada ji buvo apskųsta seimui. Jinai vėl pasiteisino. Kai kilo grėsmė sukelti platų rezonansą, prieita prie geranoriškų išankstinių derybų, miestas pasiūlė vyskupui Šv. Brigitos bažnyčią. Vyskupas nenorėjo su tuo susitaikyti, todėl tos derybos žlugo. //

[411r] §4. 1605 metais tėvai jėzuitai irgi buvo uolūs savo pamaldomis ir per jų mišias suskambo graži daugiabalsė muzika. Bet apie tai bjauriai buvo pranešta tarybai, o kadangi taryba turėjo bažnyčios ir vienuolyno patronato teisę, tai tėvai jėzuitai buvo iškviesti į tarybos sesiją; apie tai užsiminta ir oficialui, kuris buvęs jų galva.

§5. O kai jie neatvyko, taryba 1606 metų rugpjūčio 18 dieną prikalė ediktą, kad jėzuitai per tris dienas turi apleisti visą vienuolyną. Taryba dėl to tarėsi ir su oficialu. Tėvai jėzuitai parodė ne mažiau apsukrumo norėdami vėl grįžti į vienuolyną, todėl jie tą reikalą svarstė su priore, kaip galėtų pasiekti savo tikslą. Šis reikalas pasiekė karaliaus rūmus, ir 1607 metais priimtas griežtas nutarimas, kad Prūsijos miestai nedrįstų išvaryti jėzuitų. Bet Dancigo taryba prieš tai protestavo, pasiteisindama, jog ji, kaip vienuolyno patronė, privalo saugoti, kad Šv. Brigitos mergelių ordinas nebūtų skriaudžiamas, o taip, be jokios abejonės, atsitiktų, jeigu jame įsitaisytų tėvai jėzuitai.

§6. Tuo tarpu vienuolyne kilo kivirčas tarp mergelių motinos ir kai kurių mergelių, dėl to 8 mergelės išėjo iš vienuolyno, į tą ginčą įsikišo taryba ir

[902] -ei- *corr. al. m. ex illect.* [903] *MSB:* Jungfern.

gingen, welches / Zwists wegen der Rath sich eingemischt, auch mit eini-/ gen Leuten daß Kloster besetzen lassen. Welchs der / Bischoff hoch empfunden, und deßwegen die Stadt vor den / König citiren ließ. Deßgleichen klagten der Bischoff, / von Ermeland und der Castellan von Elbing, daß / hiedurch der Orden were beschwert worden. Der Rath / verantwortete sich auch dessen, weil waß geschehen, / auff anhalten der Jungfr[auen] Mater geschehen. Sie wolten / aber auch nicht, daß auß den Nonnen solten Jesuiten / werden. /

§7. Jedoch ward eine Constitution gemacht, darin der / Stadt Dantzig aufferlegt wurde, die Verjagten Nonnen / ins Kloster zu reduciren, und die Jesuiten daselbst den / Gottes Dienst zu verrichten zu[904] lassen sub poena bannitionis / perpetuae. Der Rath beschweret sich über die Constitution, / daß sie non auditi verdammet wurden. Doch ward die / Sache, waß die Geist[lichen] Jungfern betrifft, durch interpo-/sition Vornehmen H[err]n mit
[411v] dem Bischoff und den Rath vertragen. // Aber wegen der Jesuiten blieb es noch im Streit, und schlossen / die drey Ordnungen der Stadt, daß kein Jesuit soll zu den Brigitta-/nern gelassen werden, halten auch deßwegen beym Cujawischen Bi-/schoff Laurentio Gembicki an, der ihnen, umb ihrer loß zu werden, gut-/te Hoffnung gemacht. Damit aber die P[atres] Jesuiten sich mit list nicht / hierein practiciren möchten, wird starcke Wachte gehalten. Und / wie einsmahl ein Weltlicher Priester in die Kirche gehen wollen, / haben ihm die Soldaten, die Ihm vor einen Jesuiten angesehen, ange-/halten. Endlich, da sie erfahren, das es kein Jesuit were, passiren / lassen. Nichts desto weniger aber versamleten sich viel Bürger / in die Kirche und alß sie ihn Messe sehen halten, murmelten sie / hefftig, in Meinung, das es ein Jesuit were. Allein da sie daß / Contrarium erfuhren, giengen sie von einander. /

§8. Dem Ungeacht kam doch der Bischoff heimlich in die / Stadt undt in die Brigittaner Kirch, worin die Abtisin mitt / die P[atres] Jesuit Introducirte. Da solchs der Rath erfuhr, bathen / sie den Bischoff, die Jesuiten abzuschaffen, weil zu befürchten, / die Bürger wurden Ihnen die Halse brechen; weil sie aber / vom Bischoff nichts gewieriges erhalten kunten, wurd ein / Wache vors Kloster gesetzt, undt wardt kein Jesuit eingelassen. /

§9. Alß Laurentius Gembicki Ertzbischoff zu Gniesen wor-/den undt Paulus Wolucki Leßlauscher Bischoff, Andreas Lipski, / Lutzkischer Bischoff, aber Unter-Cantzler worden. Wolte er doch / die Jesuiten ins Kloster einhaben,

[904] *Scr. supra lin.*

dar su keliais žmonėmis įsakė užimti vienuolyną. Vyskupas labai įsižeidė ir pasirūpino, kad miestas dėl to būtų iškviestas pas karalių. Taip pat skundėsi Varmės vyskupas ir Elbingo kaštelionas, kad šitaip skriaudžiamas Ordinas. Taryba teisinosi ir tuo, kad tai, kas įvyko, įvyko mergelių motinos prašymu. Taip pat nenorėta, kad vienuolės taptų jėzuitėmis.

§7. Tačiau buvo priimtas nutarimas, kuriuo Dancigo miestas įpareigojamas išvytąsias vienuoles vėl sugrąžinti ir leisti ten jėzuitams tarnauti Dievui – kitaip grasinta amžinosios tremties bausme. Taryba skundėsi dėl šito nutarimo, kad neva buvo pasmerkta neišklausyta. Tačiau šis nesusipratimas tarp vyskupo ir tarybos dėl dvasiškųjų mergelių buvo užglaistytas įsikišus
[411v] aukštiems ponams. // Bet dėl jėzuitų ginčas nesibaigė ir trys miesto luomai nutarė, kad nė vieno jėzuito nereikia leisti prie brigitiečių, to prašė ir Kujavijos vyskupą Laurentijų Gembickį, kuris, norėdamas jų atsikratyti, suteikė daug vilčių. O kad tėvai jėzuitai negalėtų ten įsikurti apgaule, pastatyta stipri sargyba. Ir kai kartą į tą bažnyčią norėjo įeiti kunigas ne jėzuitas, kareiviai jo nepraleido, palaikę jį jėzuitu. Pagaliau įsitikinę, kad jis – ne jėzuitas, praleido. Vis dėlto į bažnyčią atskubėjo daug žmonių ir, pamatę jį laikant mišias, ėmė smarkiai burnoti, manydami, kad jis jėzuitas, bet, kai išgirdo paneigimą, išsiskirstė.

§8. Vis dėlto į miestą ir į bažnyčią slapta atvyko vyskupas ir kartu su abate įvesdino tėvus jėzuitus. Kai taryba tai sužinojo, prašė vyskupą išvaryti jėzuitus, nes bijota, kad miestiečiai juos nužudys; iš vyskupo nesulaukus nieko veiksmingo, prie vienuolyno buvo pastatyta sargyba ir neįleidžiamas nė vienas jėzuitas.

§9. Kai Laurentijus Gembickis tapo Gniezno arkivyskupu, Paulius Woluckis – Leslavo [Vloclaveko] vyskupu, o Lucko vyskupas Andrejas Lipskis – pakancleriu, jis vis dėlto panoro jėzuitus įkurdinti vienuolyne ir

und ließ dem Rath eine / scharffe Citation A[nn]o 1617 insinuiren. Darin wegen violirung der / Bischofflichen jurisdiction und Superioraths, wegen Verachtung / der Königl. Mayest[ät] undt dergleichen mehr angeklagt wurd. / Drauff der Rath geantwortet, aber nichts beständigs auß-/gerichtet worden. Und hatt so woll die Stadt ihr Recht, waß / die Administration der Kloster Gütter betrifft, alß die P[atres] Jesui-/ten ihr Recht zu S. Brigitten-Kirch ihnen vorbehalten. /

§10. Anno 1632. Ist zwischen der Geistl. Jungfern daselbst und / der Römisch[en] Catholischen Gemein ein Vergleich getroffen, da die / P[atres] Jesuiten die Sacra da zu halten, sindt admittiret worden. / So doch seinen Zweck nicht erhalten, weil der Pöfel schiene deß-/wegen sehr zu murmeln; jedoch sind die Jesuiten alß Missionarii / in den Pfarrhoff angenom[m]en, da sie auch noch verbleiben. /

§11. Anno 1678 ist vom Konig Johann III. König in Pohlen die / Neue Capelle unweit der grossen Pfarr-Kirchen zu bauen / befohlen. Dazu den ersten Stein Joachim Pastori[us] Official im / Nahmen des Bischoffs geleget, welche Anno 1683 vom Bonaven-/tura de Niedzielsko Madalinski, Cujawischen Bischoff eingeweyhet / worden. //

[412r]

Daß 30ste Capittel

Waß mit M. Rathman, M. Statio, M. Nicolai / Arrianern, wie ⌈auch waß[905] mit den Mennonisten und / Quackern nach der Zeit vorgelauffen

Inhalt

1. Ursach des Rathmannischen Streits. 2. Streitt wegen Joh[annes] / Arendts Bücher. 3. Streitt wegen des M. Rathmanns Predigt. / 4. Censuren wegen Johann Arendts Bücher. 5. M. Rathmanns / Tractat vom Reich Christi. 6. Corvinus bittere Schrifft dawieder, / und Censuren darauff. 7. Der Rathmannische Streitt wird / gehoben. 8. Statii Meinung. 9. Die Händel mit dem M. Hen-/rich Nicolai. Sein *Irenicum*. 10. Puncten wieder M. Nicolai. 11. / M. Henr[ich] Nicolai kombt ins Siegebett[906], und was damalß vor-/gangen. 12. M. Nicolai stirbt, und seine Schrifft nach dem Todte. / 13. Handel mit dem D. Zwicker, einen Arianer. 14. / Waß mit den Mennonisten vorgangen. 15. Vom Quacker / Wilhelm Ameß. 16. Inquisition wieder die

⌈...[905] *Scr. al. m. supra lin.*

1617 metais įsakė tarybai įteikti griežtą papeikimą. Taryba apkaltinta vyskupo jurisdikcijos ir viršenybės paniekinimu, karališkosios Didenybės žeminimu ir pan. Taryba į tai atsakė, bet nieko rimto nebuvo padaryta. Ir miestas, be abejo, turėjo teisę administruoti vienuolyno turtus, kai tėvai jėzuitai reiškė pretenzijas į Šv. Brigitos bažnyčią.

§10. 1632 metais dvasiškosios mergelės ir Romos katalikų bendruomenė sudarė sutartį, kad tėvams jėzuitams leidžiama ten atlikinėti sakralines priedermes. Tačiau jie savo tikslo taip ir nepasiekė, nes prieš tai labai burnojo prastuomenė; vis dėlto jėzuitai kaip misionieriai buvo priimti į kleboniją, kur tebėra ir dabar.

§11. 1678 metais Lenkijos karalius Jonas III [Sobieskis] įsakė netoli didžiosios parapinės bažnyčios pastatyti naują koplyčią. Pirmąjį akmenį vyskupo vardu padėjo oficialas Joachimas Pastorijus, o 1683 metais ją pašventino Bonaventura iš Niedzielsko Madalinskis, Kujavijos vyskupas. //

[412r]

Trisdešimtas skyrius

Kas vėliau atsitiko magistrui Rathmanui, magistrui Statijui, magistrui Nicolajui, arijonams, menonitams ir kvakeriams

Turinys

1. Rathmanno ginčo priežastis. 2. Ginčas dėl Joh[anno] Arendto knygų. 3. Ginčas dėl magistro Rathmanno pamokslo. 4. Johanno Arendto knygų vertinimai. 5. Magistro Rathmanno traktatas apie Kristaus karalystę. 6. Corvino kandus raštas prieš šį traktatą ir jo vertinimai. 7. Rathmanno ginčas numaldomas. 8. Statijaus nuomonė. 9. Ginčas su magistru Henrichu Nicolajumi. Jo [kūrinys] *Irenicum*. 10. Teiginiai prieš magistrą Nicolajų. 11. Magistras Nicolajus sunkiai suserga ir kas tuo metu vyko. 12. Magistras Nicolajus miršta, jo pomirtinis raštas.13. Ginčas su arijonu daktaru Zwickeriu. 14. Kas atsitiko menonitams. 15. Apie kvakerį Wilhelmą Ameßą. 16. Tyrimas, pradėtas prieš

[906] *MSB:* Siechbett.

Quacker Christi-/an[907] Püttel. 17. Wieder eine Quackerin undt andere. / 18. Bened[ict] Ficken Tractat wieder die Quacker. 19. / Quacker wollen, Fick soll beweisen, waß er geschrieben. 20. Ficken Antwort darauff, und waß sonsten mit ihm vor-/gelauffen. 21. Und was sonsten nach der Zeit unter den / Lutheranern in Dantzig vorgangen. 22. Von dem Pietistischen / Streit. /

§1. Zu dem Rathmannischen Streitt hat grosse Ursach gege-/ben D. Johannes Rab, der [!][908] sich nachmals Corvinus genant[229], die-/ser Corvinus predigte wieder die Reformirten und brachte un-/terschiedliche Dinge bey auß den Institutionibus Calvini, / die vielen, vornehmlich einem Vornehmen RathsH[er]rn von / Dantzig Johann Zierenberg, nicht vergnügen wolten. Deß-/wegen der Zierenberg an D. Corvinum schreibet, wor-/auff Er ihm antwortet. Dieses Antworts-Schreiben./ zeiget D. Corvinus dem M. Rathman, worin befindlich, ob solten die Reformirten Lehren, daß der Christen Kinder //
[412v] ohne Erbsünde gebohren würden. Darauff M. Rathmann gesagt, / daß were nicht der Reformirten meinung, welche er weder / bey dem Corvino, noch sonsten jemanden gelesen. Corvinus meinet, / solches per consequentiam darzuthun; welchs aber M. Rathmann / nicht zu langlich geachtet, welchs dem Corvino verdrossen. Bald / predigt drauff M. Rathman von dem Jüngsten Gericht, wie Chri-/stus dazu erscheinen würde, nemblich: in geselschafft der Heiligen / Engel, also sollen wir Uns der heiligkeit befleissigen, daß wir En-/geln gleich erscheinen möchten. Es werden die Bücher auffgethan / werden, also solten wir also wandeln, daß wir im Buch des Le-/bens, welchs Christus ist, den er hatt uns in seine Hände gezeichnet, / möchten eingeschrieben befunden werden: Er werde erscheinen in gros-/sem glantz und herrligkeit, also solten wir darnach ringen im Glau-/ben, daß unsere Kleyder gewaschen werden im blut des Lammes; / und wir in Kleyder der Unschuld vor Gott erscheinen möchten. Auß / diesem hatt Corvin[us] allerhandt wunderliche Consequentien gemacht, / dem aber Rathman zur gnüge geantwortet und sich verantwortet; / Corvin[us] aber brachte doch unter Leute auß; M. Rathman führte / gefehrliche Reden. /

§2. Bald hernach erhub sich ein Streitt wegen des Johann Arends / Bücher vom Christenthumb[230], die D. Corvin[us] allerhand Ketzereyen be-/schuldigte, dawieder aber war M. Rathman, M. Daniel Dilger, Micha-/el Blank, M. Mart[in] Statius, Thomas Stossius und Petrus Richter, Corvin[us] / predigte offentlich davon, diese entschuldigten den Arendt. /

[907] *Al. m* an *scr. supra* von.

kvakerį Christianą Püttelį. 17. Prieš vieną kvakerę ir kitus. 18. Bened[icto] Ficko traktatas prieš kvakerius. 19. Kvakeriai reikalauja, kad Fickas įrodytų ką parašęs. 20. Ficko atsakymas į tai ir kas jam dar atsitiko. 21. Ir kas paskui dar vyko tarp Dancigo liuteronų. 22. Apie pietistų ginčą.

§1. Rathmanno ginčui didelį pretekstą davė dr. Johannas Rabas, vėliau pasivadinęs Corvinu[229], – šitas Corvinas pamokslavo prieš reformatus ir pateikdavo visokių dalykų iš Calvino aiškinimų, kurie daug kam nepatiko, pirmiausia kilmingam Dancigo tarybos nariui Johannui Zierenbergui. Todėl Zierenbergas parašė dr. Corvinui, šis atsakė. Šitą raštišką atsakymą dr. Corvinas parodė mag. Rathmanui, o jame teigiama, neva reformatai moko, kad krikščionių vaikai // gimsta be gimtosios nuodėmės. Mag. Rathmannas pasakė,
[412v] kad reformatų nuomonė nesanti tokia, jis tokios neradęs nei Corvino, nei kieno nors kito raštuose. Corvinas pareiškė tai įrodysiąs pateikdamas išvadas, bet mag. Rathmannas į tai nekreipė per daug dėmesio ir Corviną tai suerzino. Netrukus po to mag. Rathmannas sakė pamokslą apie paskutinįjį teismą, kaip jame pasirodysiąs Kristus – būtent lydimas šventųjų angelų, taigi mes turime siekti šventumo, kad galėtume atrodyti kaip angelai. Bus atverstos knygos, taigi mes turime taip elgtis, kad būtume pripažinti esą verti įrašyti į gyvenimo knygą, o tai yra Kristus, įrašęs mus savo rankose; jis pasirodys didelėje grožybėje ir puikybėje, taigi tikėjimu mes turime siekti, kad mūsų drabužiai būtų išskalbiami Avinėlio kraujyje ir kad mes galėtume Dievui pasirodyti su nekaltybės drabužiais. Iš šito Corvinas padarė visokių stulbinamų išvadų, tačiau Rathmannas pakankamai paaiškino ir apsigynė. Corvinas paleido gandą, kad mag. Rathmannas skleidžia pavojingas kalbas.

§2. Netrukus po to kilo ginčas dėl Joh[anno] Arendo knygų apie krikščionybę[230], kurias dr. Corvinas apkaltino visokiausiomis erezijomis, bet prieš tai stojo mag. Rathmanas, mag. Danielius Dilgeris, Michaelis Blankas, mag. Mart[inas] Statijus, Thomas Stossijus ir Petras Richteris – Corvinas apie tai viešai pamokslavo, o šie Arendtą teisino.

[908] *Scr. err.:* oder; *MSB:* der.

§3. Weil aber Corvin[us] dem Arendt beymasse, ob verwarff / Johann Arendt das gepredigte Wort Gottes. Nahm ihm gelegenheit / M. Rathman diese Wort: „Des Herrn Wort geschah zu mir", zuerkle-/ren; Er sagte[909], es sey solches auß dem innern lebendigen Wort gesche-/hen, das wunderbahr in ihren Hertzen[910] redet[911]. Solches Wort[912], wenn es / uns würde fürgetragen in öffentlicher Predigt, sey gleich einer / Pomerantz oder Citronen, welche hätte eine äusserliche Schale und / einen innerlichen Safft, die äusserliche Schale der Citronen wäre / nicht der innerliche safft, und würde doch zusammen gegeben, / wenn man einem eine Pomerantz oder Citrone reichte. Also sey / im Worte Gottes im rechten gebrauch die äusserliche Schale nicht / anders, als die Rede, die Worte und die Stimme, darunter ⌈wäre / aber[913] die innerliche Krafft Gottes, die unß selig machet; das / innerliche käme[914] im rechten gebrauch nicht ohne das Aeusserliche, / nemlich ohne äusserliche Rede, Wort und Stimme, ⌈und wä-/re doch nicht die äusserliche Rede, Wort und Stimme[915] die in-/nerliche Krafft. Müsten dem nach also das gepredigte Wort / hören, daß wirs bey der äusserlichen Stimme, Rede, Wort, Buch-/staben nicht bleiben lassen, sondern ein wenig tieffer graben in / diesem Acker, damit wir das Perlein die innerliche Krafft er-/greiffen,
[413r] und denn hätten wir recht Gottes Wort empfangen. // Wenn wir aber bey der äusserlichen Rede, Stimme und Worte blei-/ben, werden wir dadurch nicht seelig werden. Auß diesen / Worten, die den Corvino einige Bürger referirt, machte der Corvi-/nus wunderliche consequentien, und wolten ihm auffbürden, er / hette daß eusserliche Wort Gottes verworffen, allein M. Rathman / verantwortet sich, daß Corvinus nichts dawieder erweisen kundte. / Alß nur, daß er doch solche neue phrases gebrauchte. Worauff / M. Rathmann ihm antworte: Er were bereit, alles, worinnen er ge-/irret hette und ihm solchs bewiesen würde, zu revociren. Allein / weil der D. Corvin[us] allezeit von den phrasib[us] spreche, so bäthe Er ihn / umb Gottes willen, er wolle doch einen Catalogum phrasium pro-/hibitarum außgehen lassen, welche weder Biblicae, weder Ecclae-/siasticae weren. /

§4. Corvinus holt hierauff frembde Censuren ein, so woll wegen / Johann Arendts Büchern, alß wegen des Rathmans redensarten; / der Magistrat interponirt sich, kan aber nichts beym Corvino gewin-/nen. Dieser verdammte immerhin den Arendt, die die Andern / Verantworteten. /

[909] *Kaip citata paraštėje pažymėta iki puslapio pabaigos :/: Als Zitat bis zum Ende der Seite am Rand vermerkt. MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 800. [910] *Scr. al. m. supra lin.*

§3. Kadangi Corvinas Arendtui priekaištavo, neva tas neigia skelbtus Dievo žodžius, tai mag. Rathmanas pasinaudojo proga paaiškinti šiuos žodžius: „Mane pasiekė Viešpaties žodis"; jis sakė, tai įvykę iš vidinio gyvo žodžio, kuris nuostabiai kalbėjo jų širdyse. Tokie žodžiai, kai jie mums pateikiami viešame pamoksle, esą panašūs į pomerančių ar citriną, kurie turi išorinį apvalkalą ir vidines sultis, išorinė citrinos žievė nėra vidinės sultys, tačiau duodama kartu, kai kam nors duodamas pomerančius arba citrina. Taigi Dievo žodyje, teisingai vartojant, išorinis apvalkalas esąs ne kas kita, kaip sakymas, žodžiai ir balsas, tačiau po tuo slypinti vidinė Dievo jėga, išgananti mus; vidinių dalykų negalį būti be išorinių, taigi be sakymo, žodžio ir balso, tačiau išoriniai dalykai – sakymas, žodis ir balsas – vis dėlto nėra vidinė jėga. Taigi norėdami išgirsti skelbiamą žodį, turime nesitenkinti išoriniu balsu, sakymu, žodžiu, raide, o šioje dirvoje kasti truputį giliau, kad sugriebtume
[413r] perliuką – vidinę jėgą ir kad būtume priėmę tikrąjį Dievo žodį. // Bet jei mes pasiliekame prie išorinio balso, sakymo ir žodžių, tai nebūsime išganyti. Iš šitų žodžių, apie kuriuos Corviną informavo keli miestiečiai, jis padarė nuostabą keliančias išvadas ir norėjo apkaltinti jį atmetus išorinį Dievo žodį, tačiau mag. Rathmanas taip apsigynė, kad Corvinas nieko negalėjo įrodyti. Nebent tai, kad jis vartojąs tokias naujas frazes. Į tai mag. Rathmannas jam atsakė: jis esąs pasiruošęs atsižadėti visko, kur suklydęs, jeigu jam būsią tai įrodyta. Tačiau kadangi dr. Corvinas visą laiką kalbąs apie frazes, tai jis dėl Dievo prašąs jį išleisti uždraustų frazių sąrašą, kurių nesą nei Biblijoje, nei Bažnyčios mokyme.

§4. Corvinas tada surinko recenzijas iš šalies ir apie Arendto knygas, ir apie Rathmano posakius. Įsikišo magistratas, tačiau iš Corvino nieko negalėjo išpešti. Jis vis tiek keikė Arendtą, kurį kiti gynė.

[911] *Corr. ex* geredet, ge- *exc.; MSB:* geredet. [912] *MSB abs.* ⌈...[913] *MSB:* aber wäre. [914] *MSB:* könne. ⌈...[915] *MSB abs.*

§5. Anno 1621. Liß M. Rathman ein Tractätchen außgehen / von dem Gnaden Reich Christi[231], drauß Corvin[us] dem Rathman / eins Chiliasmi Calvinismi, Szwen[ck]feldianismi [!] beschuldiget, und kriegte / Corvin[us] unterschiedliche Beypflichter. Waß aber eigendtlich Stat[us] / controversiae were: könte man auß denen Contradicenten nicht / woll erfahren. So viell man auß seinen Schrifften siehet, hatt / M. Rathman nicht allein die Zeugniß-Krafft dem Wort Gotts / zugelegt, sondern eine Mittwürckende Krafft, doch daß die / Seeligmachende Krafft Gott dem Herrn Hauptsachlicher / weise zustehe, dem geoffenbahreten Worte aber wergzeugli-/cher weise, als einem Instrument Gottes. Wie aber davon un-/ter die Prediger viel disputirens worden, alß ist bald von diesem, / bald von jenem etwas auffgeschnappet worden, daß zu grösser / weitleufftigkeit anlaß gegeben. Corvin[us] predigte und ver-/damte das Buch Rathmanni von dem Gnadenreich Christi. / M. Rathman ließ ihn durch M. Brakerman freundt[lich] bitten, / er wolle doch die irrige Lehr jetzo eigentlich auffsetzen, so / wolte Er darauff antworten. /

§6. Corvinus schreibt ein Büchlein, da er den Rathman / Cloacam Satanae nent, den M. Rathman seine abgenötigte / Antwort entgegen gesetzt. Darin er beweiset, das D. Corvinus / von der Obrigkeit wegen vielen lästerungen und Calumnien / zubestraffen, den er Sieben Prediger in Dantzig vor Ro-sen-/kreutzer außgeruffen[232]. Item daß er pro Ambona gesagt: „Welche der Nachfolger Christi sich rühmeten, die giengen mit dem Teu-/ffel umb“ etc.
[413v] etc. Corvin[us] berichtet daß an die Außländische // Academien. M. Rathmann auch; die Censure kommen, die stim[m]en / aber nicht über ein. Da diese den Rathman verdammet, jene / aber den M. Rathman unschuldig erkennt, insonderheit die Rosto-/cksche. Die vermahnet beyde theile zur Einigkeit, die Königs-/berg[ische] Facultäth war wieder den Rathman; allein dieser Rath-/man wil die Theologos zu Königsberg D. Joh[annes] Behm und / D. Myslenta zwölff groben Irrthümer beschuldigen, dieser / Lerm endigte sich mit dem Todte M. Rathmanns, der A[nn]o 1628, / den 20. Junii die Welt gesegnet. /

§7. Nach seinem Todte ist durch zuthun deß E[hrbahren] Raths / dieser Streitt hievon im folgenden Puncten vertragen worden[916]: / „Durch das Wort Gottes verstehen wir in diesem Streit nicht: / Erstlich das wesentliche Wort, zum andern, nicht eigendlich die / Syllaben, Buchstaben, daraus die

[916] *Kaip citata paraštėje pažymėta iki* §8 *:/: Als Zitat bis zum* §8 *am Seitenrand vermerkt. MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 813.

§5. 1621 metais mag. Rathmanas išleido rašinį apie Kristaus malonių karalystę[231], dėl to Corvinas apkaltino jį chiliazmu, kalvinizmu ir švenkfeldizmu ir susilaukė pritariančiųjų. Bet kas buvo kivirčo priežastis, iš ginčininkų negalima suprasti. Kiek matyti iš jo raštų, mag. Rathmanas Dievo žodžiui priskiria ne tik liudijimo galią, bet ir veikiančią galią, tačiau išganymą teikianti galia Viešpačiui Dievui esanti pagrindinė, o apreiškimo žodis esąs kaip įrankis, kaip Dievo instrumentas. Pamokslininkai apie tai daug diskutavo, tai iš vieno, tai iš kito šį bei tą nugirsdami, ir tai davė akstiną šiam dalykui smarkiai išplisti. Corvinas savo pamoksluose prakeikinėjo Rathmanno knygą apie Kristaus malonių karalystę. Mag. Rathmanas per mag. Brakermaną jį maloniai paprašė dabar iš tikrųjų išdėstyti klaidingąjį mokslą, tada jis į tai atsakysiąs.

§6. Corvinas parašė knygelę, kurioje Rathmaną pavadina šėtono nešvarumų duobe, tad mag. Rathmanas buvo priverstas į tai atsakyti. Jis parodė, kad dr. Corvinas vyresnybės baustas už daugelį įžeidimų ir apkaltinimų, septynis Dancigo pamokslininkus jis apšaukė rozenkroiceriais[232]. Taip pat, kad jis iš sakyklos yra pasakęs: „Kas skelbėsi Kristaus pasekėjais, tie ėjo
[413v] su velniu“ *ir t. t.* Corvinas apie tai pranešė užsienio // akademijoms. Mag. Rathmanas taip pat. Ateina recenzijos, bet jos skirtingos. Vienos Rathmaną smerkė, kitos mag. Rathmaną pripažino nekaltu, ypač Rostoko akademija. Ji ragino abi šalis taikytis, Karaliaučiaus fakultetas buvo prieš Rathmaną, tačiau šitas Rathmanas buvo nusiteikęs Karaliaučiaus teologus dr. Joh. Behmą ir dr. Myslentą kaltinti dvylika šiurkščių klaidų. Šis triukšmas baigėsi mirus mag. Rathmannui, jis pasitraukė iš šio pasaulio 1628 metų birželio 20 dieną.

§7. Po jo mirties šis ginčas, prisidedant garbingajai tarybai, buvo numaldytas tokiais punktais: „Dievo žodžiu šiame ginče mes suprantame ne, pirma, fizinį žodį, antra, ne skiemenis, ne raides, iš kurių susidaro žodžiai,

Wörter entstehen; sonsten / materiale genandt. Sondern vornehmlich den Sinn und Meynung / Gottes, in der Heiligen Schrifft außgedrucket, welches man / formale zu heissen pfleget. Von diesem Wort ist unsere bestän-/dige Meynung: /

1. Das heilige, geschriebene, gepredigte, gehörte und betrach-/tete Wort Gottes ist in seiner vollkommenen rechtmässigen / definition kein zeichen, sondern ein lebendiges göttliches und ge-/heyligtes Werckzeug der Bekehrung, dadurch die in Sprüchen / und Worten angedeutete Meynung dem Menschlichen Her-/tzen beygebracht und appliciret wird. Wird verworffen, daß / das Wort Gottes nur objective oder significative zeuge, lehre / und weise, als ein Gemälde und Contrafactur, was Gottes / Wesen und unser Gebühr sey. /

2. Das äusserliche oder geschriebene gepredigte Wort ist / mit dem innerlichen, welches die H. Männer Gottes im / hertzen gehabt, und wie es noch heute zu Tage von gläu-/bigen Zuhören auffgenommen und ins Hertze gefasset / wird, dem Sinn und Meynung nach ein Wort, würd / verworffen, daß ein anders das innigliche[917], ein anders / das äusserliche Wort sey, dem Sinn und Meynung nach, / die also unterschieden werden als causa et effectus, signum / et res signata. /

3. Der H. Geist, als die principalis causa und Ursache / und das Wort als Mittel der Bekehrung, sind an ihnen / selbst unterschieden. Das Liecht und Klarheit aber Göttliches / Worts, dadurch in uns ein glaubiges und seligmachendes / Erkäntnüß angezündet wird, ist vom H. Geist und mit /
[414r] dessen Liecht in der Würckung ein Liecht, wird verwor-//ffen: erstlich daß das Wort Gottes der H. Geist selber sey. Zum an-/dern, daß ein geduppelt Liecht sey, also daß das eigendliche Instrumen-/tal-Liecht des Wortes nicht seyn solte ein geistlich bewegendes Krafft-/Liecht des H. Geistes, sondern nur ein Grammaticalisch, Historisch / bedeutendes, schrifftliches, dadurch die Meynung äusselich im lesen / angedeutet werde, dem sich hernach freywillig das principal be-/wegende Liecht in der Würckung conju[n]giren müsse. /

4. Das geschriebene, gepredigte, gehörte und betrachtete Wort / Gottes ist ein lebendiges, kräfftiges Wort, vermöge Göttlicher / Ordnung, als welches die Krafft des H. Geistes nicht allein neben / und bey sich, sondern auch mystice und übernattürlich mitgethei-/let in sich hat. Wird verworffen, daß Gottes Wort kräfftig / genennet wird, nicht proprie, sondern figurate, ent-

[917] *MSB:* innerliche.

paprastai vadinami materialiais. Juo pirmiausia laikome Dievo [duotą] prasmę ir tikslą, paskelbtą Šventajame Rašte, kas paprastai vadinama prigimtimi. Dėl šito žodžio mūsų nuomonė nekintama:

1. Parašytas, skelbiamas, girdimas ir matomas šventas Dievo žodis pagal jo visą teisingą definiciją nėra ženklas, o yra gyvas, dieviškas ir šventas atvertimo įrankis, kuriuo posakiais ir žodžiais nusakyta nuomonė pateikiama žmogaus širdžiai. Neigiama, kad Dievo žodis tik objektyviai ir primygtinai liudija, moko ir rodo kaip paveikslas ar kopija, kas yra Dievo esmė ir mūsų priedermė.

2. Išorinis arba parašytas skelbiamas žodis kartu su vidiniu, kurį šventieji Dievo vyrai priėmė ir turėjo savo širdyje, kaip jį dar ir šiandien supranta tikintieji klausytojai ir priima į širdį pagal prasmę ir tikslą, yra vienas žodis; nepripažįstama, kad vienas žodis yra vidinis, kitas – išorinis pagal prasmę ir tikslą, taigi kad jie skirtingi, kaip priežastis ir padarinys, žymuo ir žymimasis (išreikštas) dalykas.

3. Šv. Dvasia kaip pirminė paskata [principalis causa] ir priežastis ir žodis kaip atvertimo priemonė skiriasi patys savaime. Tačiau Dieviškojo žodžio šviesa ir aiškumas, kuriuo mumyse uždegamas tikėjimo ir išganymo supratimas, yra iš Šv. Dvasios ir poveikio požiūriu su jos šviesa yra viena
[414r] šviesa; nepripažįstama, // pirma, kad Dievo žodis yra pati Šv. Dvasia. Antra, kad esanti dviguba šviesa, taigi kad tikroji instrumentinė žodžio šviesa neturi būti dvasiškai veikianti Šv. Dvasios galios šviesa, o yra tik gramatinė, istoriškai reikšminga, rašytinė, dėl kurios skaitant išoriškai nurodoma prasmė, o prie šios šviesos paskui savanoriškai turinti prisijungti pagrindinį poveikį daranti šviesa.

4. Rašytinis, per pamokslą skelbiamas, girdimas ir matomas Dievo žodis yra gyvas, stiprus žodis, dėl Dieviškosios tvarkos turintis Šv. Dvasios stiprybę ne tik šalia savęs, prie savęs ir savyje, bet ir dėl to, kad paskelbtas mistiškai ir antgamtiškai. Atmetama, jog Dievo žodžiai, ne atskiri, bet formuluotės,

weder darumb, / daß ihm die Krafft des H. Geistes neben und beygefüget sey, das ist, / umb der Conjunction willen, oder daß es nur significative und rela-/tive bekehre. /

5. Weil dann das Wort Gottes ein warhafftiges und kräffti-/ges Werckzeug des H. Geistes ist, so verrichten sie in der Bekehrung / eine Action, als daß der heilsame effectus beydes dem Wort instrumen-/talisch dem H. Geist principaliter zugeschrieben werde. Wird verwor-/ffen, daß duae distinctae actiones[918] seyn: eine andere des Worts, ei-/ne andere des Geistes im Werck der Bekehrung, also daß die / Schrifft nur äusserlich zeuge, weise, bilde, das ist, den Historischen / Verstand dem Worte ertheile, der H. Geist aber, oder das ewige / Wort, einig und allein das Hertz anfassen. /

6. Wenn das Wort Gottes. geprediget, gehöret und betrach-/tet wird, so ist es ex actu primo gegen alle und jede Zuhörer, / vermöge Göttlicher Ordnung lebendig und kräfftig, also daß die / Gottlosen eben so woll ein kräfftiges Wort hören und eine Zeit-/lang im Hertzen empfinden als die Gläubigen. Aber doch ist es / diesen ein geruch des Lebens zum ⌈leben, diesen ein geruch ⌈des / Todes[919] zum[920] Tode. Wird verworffen, daß das [Wort] [!][921] Gottes, vermö-/ge Göttlicher Ordnung nicht könne oder habe eine potentiam, alle / und jede Leser und Zuhörer zu bewegen. Sondern daß die Gott-/losen und Unbekehrten nur Buchstaben beteutende Reden oder / blosse Historische Meynungen hören und eine Zeitlang im Hertzen / empfinden. /

7. In Ordentlicher Bekehrung ist das Wort Gottes nicht ein / partial, sondern total Werckzeug, dadurch der H. Geist alle und / jede selige empfindliche Bewegungen (nemlich das Wort vor / Gottes Wort halten, mit Andacht hören, annehmen, demselben / Beyfall geben, dasselbe selig betrachten) würcket, imgleichen auch / das Verständnüß eröffnet, erleuchtet, die Thür des Hertzens auff-/thut, den Willen ändert, lencket, ziehet, beuget, welche actiones / alle mediatae sind, also daß der effectus vor beyden dem H. //
[414v] Geist als principal und dem Worte als instrumental-Ursache zugleich / herfliesse. Wird verworffen, daß obgemeldte Gnadenwürckung / vom H. Geist und nicht vom Worte als warhafftigen effect her-/rühren, oder daß sie zum Worte kommen. /

8. Das heilige Predigt-Ampt ist ein Ampt des H. Geistes, in / welchem die Diener des Göttlichen Worts nicht aus ihnen selbst, / noch wegen ihrer

[918] *MSB:* duae distinctiones. ⌈...[919] *Scr. al. m.*

stipriais vadinami arba dėl to, kad jiems Šv. Dvasios stiprybė pridedama šalia jų ir prie jų, tai yra dėl sujungimo, arba dėl to, kad jie skleidžią [reikšmę] ženkliškai ir santykinai.

5. Kadangi Dievo žodis yra tikras ir galingas Šv. Dvasios įrankis, tai jis, priimant tikėjimą, atlieka vieną veiksmą, taigi gydomasis poveikis priskiriamas abiem – žodžiui instrumento prasme ir Šv. Dvasiai esmės prasme. Atmetama, kad atvertimo darbe yra du skirtingi veiksmai: vienas – žodžio, kitas – Dvasios, taigi kad raštas tik išoriškai liudija, nurodo, moko, tai yra suteikia žodžiui istorinį supratimą, o Šv. Dvasia, arba amžinasis žodis, viena paliečia širdį.

6. Kai Dievo žodis skelbiamas per pamokslą, girdimas ir matomas pirmu veiksmu visiems ir kiekvienam klausytojui dėl Dieviškosios tvarkos gyvas ir stiprus, taigi bedieviai taip pat girdi stiprų žodį ir tam tikrą laiką savo širdyje jį jaučia kaip ir tikintieji. Tačiau vieniems tai yra gyvenimo kvapas gyventi, kitiems – mirties kvapas mirti. Atmetama, kad Dievo žodis dėl Dieviškosios tvarkos negalįs ar neturįs galios paveikti visus ir kiekvieną skaitytoją ir klausytoją ir kad bedieviai ir neatsivertėliai girdi ir tam tikrą laiką širdyje jaučia tik kalbą reiškiančias raides ar vien istorijos atspindžius.

7. Tikrajame atsivertime Dievo žodis yra ne dalinis, o visuotinis įrankis, kuriuo Šv. Dvasia veikia visus ir kiekvieną juntamą sielos krustelėjimą (būtent šį žodį reikia laikyti Dievo žodžiu, pamaldžiai klausyti, priimti, pritarti, laikyti jį išganingu), taip pat atveria supratimą, apšviečia, atidaro širdies duris, keičia norus, juos pakreipia, palenkia, visi šie veiksmai yra tarpiniai, taigi
[414v] efektą sukelia iš karto abu veiksniai – Šv. // Dvasia kaip esminė priežastis ir žodis kaip instrumentinė priežastis. Atmetama, kad minėtasis išganymo poveikis kyla iš Šv. Dvasios, o ne iš žodžio kaip tikrojo poveikio, arba kad tas poveikis prisideda prie žodžio.

8. Šventoji pamokslavimo tarnystė yra Šv. Dvasios tarnystė, kurioje Dieviškojo žodžio tarnai ne iš savęs, ne dėl savo gabumų, darbo ar mitru-

⌈...[920] *MSB abs.* [921] *Ex MSB.*

Gaben, Arbeit und Geschickligkeit, sondern viel-/mehr durch die Gnade, die ihnen ist, vermöge welcher sie Bott-/schaffter Gottes und Mitgehülffen Christi seyn, bekehren die Hert-/tzen von der Finsternüß zum Liecht und von der Gewalt des Sa-/thans zu Gott und machen seelig. Und da ja in solchem Ampte / jemand Gottloß lebete, wird er zwar vor sich verwerfflich und / verbittert den H. Geist, nichts desto weniger aber recht lehret, ist / der Heilige Geist durch sein Ampt kräfftig in den Zuhörern. / Wird verworffen, daß die Prediger in Lehr Ampte nur aus-/wendig durch die Stimme das Wort in die Ohren bringen und / also äusserlich erleuchten, oder daß das Predig-Ampt erfordere / externam Spiritus S. adsistentiam, dadurch des Gottlosen Predigers / Ampts-Verrichtung ein blosses Aristotelisch Handwerck werde. /

9. Durch das Predig-Ampt vermittelst Wort und Sacrament / berufft Gott alle und jede Menschen ernstlich zur Busse, und will / nicht, daß jemand verlohren werde, sondern daß sie alle zur Er-/käntnüß der Warheit kommen und selig werden. Wird ver-/worffen, daß Gott nicht ernstlich alle und jede Menschen durch / das Predig-Ampt beruffe oder nicht allen und jeden Zuhörern / die freywillige Gabe der Bekehrung gönnen und geben wolle. /

10. Wenn nun gleich das ewige Wort Gottes des Vatters, / das ist, die andere Persohn der Gottheit wie Vatter und Heil. / Geist, ein hochgelobter Gott, Himmel und Erden erfüllet und den-/noch universali praesentia, wie in allen Creaturen, also auch im / Menschen ist: So soll doch daher kein Anfang derselbigen Er-/ kändtnüß Gottes und Gnaden-Würckung gefolget undt ge-/schlossen werden. Wird verworffen, daß das ewige Wort / auch in aller Menschen Hertzen sey universali praesentia, daß / ein Anfang derselben Erkäntnüß und Gnaden Würckung / daraus könne gemacht werden. /

11. Die Haupt-Sprüche, als *Rom. 1, Joh. 5, Joh. 6, Joh. 8, / Rom. 10, 1. Petr.* [!][922] *2, Heb. 4, Jacob. 1, Act. 11* und dergleichen, / lauten von dem geschriebenen Worte Gottes. Wird / verworffen, der die obberührte Haupt-Sprüche zusammen / in diesem Streitt vom Worte Gottes, vom Wesendlichen / Wort erkläret und in einen frembden Verstandt ziehet etc." //

[415r] §8. Umb diese Zeit führete eine Neue Meinung M. / Statius, der unter andern dieses lehrete, Christus und seine Glau-/bigen sind wesentlich eins. Welche Meinung er durch persua-/sion D. Abrah[ami] Calovii endlich revociret und fahren lassen[yy(229)]. /

[yy(229)] Calovi[us] in Systen. Tom. X. q. 2. p. 540.

[*possib.:* Calovius, Abrahamus, Systematis locorum Theologicorum de Scriptura efficatia, quaest[iones] [...] [s.l., s.a.], vol. 10, De unione Mystica fidelium cum Christo [...], *fons* Hartknoch, Kirchen-Historia, 580, 816.]

mo, o daugiau per jiems duotą malonę būti Dievo pasiuntiniais ir Kristaus padėjėjais atverčia širdis iš tamsos į šviesą ir iš šėtono valdžios – į Dievą ir duoda joms išganymą. O jeigu šioje tarnystėje kas nors gyvena bedieviškai, tampa sau atgrasus ir skaudina Šv. Dvasią, bet vis dėlto moko teisingai, tai Šventoji Dvasia jo klausytojuose per jo tarnystę būna stipri. Atmetama, kad pamokslininkai mokydami tik atmintinai balsu dudena žodį į ausis, taigi apšviečia tik išoriškai, arba kad pamokslavimo tarnystė reikalinga išorinės Šv. Dvasios, todėl bedievio pamokslininko tarnystė tampa tik aristoteliška amatu.

9. Pamokslavimo tarnystėje per žodį ir sakramentą Dievas įsakmiai pakviečia visus ir kiekvieną žmogų atgailauti ir nenori, kad kas nors būtų prarastas, nori, kad visi pažintų tiesą ir taptų išganyti. Atmetama, kad Dievas per pamokslavimo tarnystę ne įsakmiai kviečia visus ir kiekvieną žmogų arba kad ne visiems ir ne kiekvienam klausytojui norįs linkėti ir duoti savanorišką atsivertimo dovaną.

10. Jeigu dabar Dievo Tėvo amžinasis žodis, tai yra kitas dievybės asmuo kaip Tėvas ir Šventoji Dvasia, didžiai godojamas Dievas, užpildo dangų ir žemę, taigi visuotinai yra ir žmoguje, kaip ir visuose kūriniuose, tai juk nereiškia ir negali būti padaryta išvada apie Dievo pažinimo ir malonių poveikio pradžią. Atmetama, kad amžinasis žodis ir visų žmonių širdyse yra visuotinai esantis, kad iš to galima nustatyti šito pažinimo ir malonių poveikio pradžią.

11. Svarbiausi posakiai, taigi *Rom 1; Jn 5; Jn 6; Jn 8; Rom 10; 1 Pt 2; Hbr 4; Jok 1; Apd 11* ir pan., liudija rašytinį Dievo žodį. Paneigiami tie, kurie paminėtus svarbiausius teiginius šitame ginče dėl Dievo žodžio, tikro žodžio, aiškina ir priskiria jiems svetimą supratimą ir t. t." //

[415r] §8. Šiuo laiku naują nuomonę pareiškė mag. Statijus, kuris, beje, mokė, kad Kristus ir jį tikintys iš tikrųjų yra viena. Šitą nuomonę jis, perkalbėtas dr. Abrahamo Calovijaus, galų gale atmetė ir jos atsisakė[yy(229)].

[922] *Scr. err.:* Pert.

§9. Der Streitt mit M. Henrich Nicolai fing sich also an. / A[nn]o 1630 ward M. Nicolai zum Professore Philosoph[iae] in Dantzig / vociret, da er sich Docendo et disputando wol hören ließ. / Alß aber das Colloquium Charitativum in Thorn angieng, schrieb / er ein Tractätlein, *Irenicum* tituliret[233]. Worin waren unter-/schiedliche Mittel zur vergleichung der Secten vorgeschlagen, / dawieder aber das Ministerium in Dantzig schrieb, in wel-/cher Schrifft sie zwar den Zweck undt einige remedia bil-/ligten, aber die applicationes und exempla nicht vorgenehm / hielten. So hielten sie es Ihm vor übel, daß er zu den Röm. / Catholischen, Lutheraner, Reformirten die Socinisten beygeführt, / auch die Lutheraner unter die Secten gezehlet. /

Alß aber M. Nicolai sein *Irenicum* defendiret, schlug es zu / einem offentlichen haß auß, welchen streitt A[nn]o 1649 der / Rath beylegen und die parte versöhnen wollen, aber es ist alles / zerschlagen. A[nn]o 1651 bath er vorm Rath seine dimission, wor-/auff er noch dasselbige[923] Jahr nach Elbing ad Professionem Theolog[iae] / vociret worden. Da er die Theologica fleissig getrieben. Aber / es[924] hat D. Calovi[us] auß Wittemberg viel wieder ihn geschrie-/ben und ihn vieler Ihrthümer bezüchtigt. M. Nicolai wird / in des bekant. Und conferirt der Churfürst zu[925] Brandenb[urg] / ihme den Titul Eins Churfürstl. Raths. Nichts desto weniger / ward er von den Geistlichen in Dantzig und sonsten / verfolget. Dem aber zu helffen suchet er seinen Miß-/deutern sich recht zu erklären und A[nn]o 1658 nach Dan-/tzig deßwegen kam undt wolt mit ihnen Mündlich con-/ferriren, welchs daß Ministerium gleich abschlug. /

§10. Doch setzt es Ihm Puncte auff, darauff er sich er-/klären solte; die waren: 1. Er hette die Kirche turbiret / mit seinen schrifften; 2. Wer er von dem Catholischen Glau-/ben der Heil. Schrifft, dessen rechten verstandt undt *libris* / *Symbolicis* abgewichen; 3. Symbolum Apostolicum latibulum / errorum genent; 4. Er hette die Gottheit Christi item / 5. die Gottheit und Persönligkeit des H. Geistes gelaugnet / und in Zweiffel getzogen; 6. Hatt
[415v] gerathen, daß die Päbstler, // Lutheraner, Reformirten und Socinianern sich vereinigen sollen. / 7. Daß er die Einwendungen der Armenianer, Socinianer / gebraucht etc. etc. Welches er alles negirte, sondern sich ent-/schuldigte, daß er nur einige argumenta, damit man dieß / oder jenes bey den Lutheranern wol probiren, nicht Ihm duncken[926], / den Stich zu halten. Darauff hatt

[923] *MSB:* dasselbe. [924] -s *al. m. corr. ex* -r.

§9. Ginčas su mag. Henrichu Nicolaijumi prasidėjo šitaip. 1630 metais mag. Nicolajus buvo pakviestas filosofijos profesoriumi į Dancigą, kadangi gerai dėstė ir disputuodavo. Bet kai Torne prasidėjo karitatyvinis kolokviumas, jis parašė traktatą, pavadintą *Irenicum*[233]. Jame buvo pasiūlytos įvairios priemonės, kurios padėtų sutaikyti sektas, bet Dancigo ministerija parašė prieš jį, tame rašinyje, nors ir pritariama tikslui ir kai kurioms priemonėms, tačiau pritaikymas ir uždaviniai laikomi netinkamais. Blogu dalyku palaikyta tai, kad Nicolajus prie Romos katalikų, liuteronų, reformatų priskiria ir socinistus, be to, liuteronus laiko sekta.

Bet kai mag. Nicolajus savo *Irenicum* ėmė ginti, prasiveržė vieša neapykanta. Tą ginčą 1649 metais taryba norėjo numaldyti ir sutaikyti šalis, bet tai sužlugo. 1651 metais jis tarybos pasiprašė atleidžiamas, po to dar tais pačiais metais buvo pakviestas į Elbingą dirbti teologu. Mat jis uoliai užsiiminėjo teologija. Tačiau dr. Calovijus iš Vitembergo daug rašė prieš jį ir kaltino dėl daugelio klaidų. Mag. Nicolajus tuo metu išgarsėjo. Ir Brandenburgo kurfiurstas jam suteikė kurfiursto patarėjo titulą. Bet jis vis dėlto buvo persekiojamas Dancigo ir kitų dvasininkų. Ieškodamas išeities iš padėties, jis bandė savo klystantiems interpretatoriams teisingai pasiaiškinti ir 1658 metais dėl to atvyko į Dancigą ketindamas su jais diskutuoti žodžiu, bet ministerija atsisakė.

§10. Tačiau jam buvo išvardinti punktai, dėl kurių turįs pasiaiškinti. Jie buvo tokie: 1. Savo raštais jis suerzinęs Bažnyčią. 2. Jis nukrypęs nuo Šv. Rašto katalikiškojo tikėjimo, nuo teisingo jo supratimo ir nuo *Simbolių knygų*. 3. Apaštalinį tikėjimo simbolį pavadinęs klaidų slaptaviete. 4. Jis neigęs ir kėlęs abejonių dėl Kristaus dieviškumo, taip pat (5) dėl Šv. Dva-
[415v] sios dieviškumo ir asmeniškumo. 6. Siūlęs, kad popiežininkai, // liuteronai, reformatai ir sociniečiai susijungtų. 7. Jis vartojęs armėnų ir sociniečių prieštaras ir t. t., ir t. t. Jis visa tai neigė ir atsiprašė – jis norėjęs tik vieną kitą argumentą išbandyti su liuteronais, neturėdamas galvoje jiems įdurti. Į

[925] *MSB:* von. [926] *Scr. al. m.; MSB:* dünken.

D. Botsacus geantwortet, und / Ihm die vorigen Dinge alle vorgeworffen. Andere haben Ihm 42, / Calovius aber 68 errores vorgeworffen. /

§11. Endlich gerieth M. Nicolai in ein tödtliche Kranckheit, da / Nathaniel Dilger Ihn ersucht, und ihm sein errores vorgehalten, und / daß er die warheit in seinem letzten raum geben möchte vermah-/net. M. Nicolai beschwert sich, daß Ihm viel, waß er nie im Sinn / gehabt, angedichtet wird. Dilger remonstrirt ihm, daß er doch ei-/nige gewisse errores geführt, welches er bekente. Daß noch vie-/len ⌈zu und anreden[927] M. Nicolai die formul unterschrieben[928]: „Ego / M. Henric[us] Nicolai agnosco et confiteor *Augustanam Confessionem invari-/atam*, prout illa, a Theologis Orthodoxis Lutheranae Ecclesiae explicata est / cum omnibus dogmatib[us], quae in illa continentur, praesertim quod ad pri-/mum articulum de Trinitate, conformem esse non tantum Verbo Dei sed / et puriori Orthodoxae antiquitati. In qua fide et ego mori desidero, / ac omnia illa, quae in scriptis meis sanctae illi fidei et confessioni adver-/santur reiicienda et reprobanda esse volo. Promitto insuper, si Deus mi-/hi vitam longiorem concesserit, omnia quae in scriptis meis, huic fidei, con-/fessioni adversantur, emendaturum. Deus propitius sit mihi peccatori / Amen. An[no] 1660 d[ie] 27. Decembris.“ /

§12. Etzliche tage hernach ist er in hertzliche Reu seiner / Sünden undt vertrauen auff Jesu gestorben, da man nach sei-/nem Todte diese Schrifft mit seinen eingener handt geschrieben / gefunden[929]: /

„All Mein Wandel, Wesen, Stand, Leben und Sterben, Gott / und den er gesandt hat, Jesu Christo, in seine gnädige Fürsorge, / Versehung, Willen und Lassen, gantz und gar ich befehle, zu / machen, wie es seinem Willen gefällig ist. /

Allen meinen Feinden, Verfolgern, Affterredern, Lästerern / von hertzen vergeben, dergleichen an mir zu thun, wo ich je-/mand mit Worten oder Wercken zu nahe gewesen, gebetten / und alles in Vergeß gestellet seyn lassen. /

Alle meine Meynungen, Glauben, Lehre, Schrifften nach / der Schrifft bewehrten Symbolis und ältesten rechtgläubigen / Vättern erkläret und verstanden haben wollen. /

Meine Seele dem Ertz-Hirten und Bischoffe unserer Seelen / Jesu Christo in seine Hände treulich überliefert, biß auff den / Tag der Wiederbringung[930], alles was zukünfftig ist. //

⌈...[927] *MSB:* An und Zureden. [928] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 846.

tai atsakė dr. Botsacas, apkaltindamas visais ankstesniais dalykais. Kiti jam primetė 42, o Calovijus – 68 klaidas.

§11. Galų gale mag. Nicolaijus mirtinai susirgo. Jį susirado Nathanielis Dilgeris, išdėstė jam jo klaidas ir ragino paskutinėje buveinėje pasakyti teisybę. Mag. Nicolajus skundėsi, kad jam daug pripaišoma to, ko jis niekad neturėjęs galvoje. Dilgeris jam įrodinėjo, kad jis vis dėlto juk laikėsi tam tikrų klaidingų pažiūrų, ir tai jis pripažino. Po daugelio kalbų ir įkalbinėjimų mag. Nicolajus pasirašė tokią formuluotę: „Aš, M[agistras] Henricas Nicolajus, pažįstu ir išpažįstu *Nepakeistą Augsburgo tikėjimo išpažinimą* tokį, kokį jį aiškina Liuteronų bažnyčios teologai ortodoksai, ir visas dogmas, kurios ten glūdi, ypač [tai], kas susiję su pirmuoju straipsniu dėl Trejybės, kad [šioji] atitinka ne tik Dievo žodį, bet ir tyresnę ortodoksinę senovę. Šį tikėjimą [išpažindamas] aš ir trokštu mirti bei noriu, kad visa tai, kas mano raštuose prieštarauja tam tikėjimui ir išpažinimui, būtų atmesta ir pasmerkta. Be to, pažadu, kad jei Dievas man suteiks ilgesnį gyvenimą, visa, kas mano raštuose prieštarauja šiam tikėjimui ir išpažinimui, ištaisysiu. Tegu Dievas bus gailestingas man, nusidėjėliui. Amen. 1660 metais gruodžio 27 d.“

§12. Praėjus keletui dienų jis mirė. Širdingai gailėdamasis savo nuodėmių ir pasitikėdamas Jėzumi, nes po jo mirties rastas šitas raštas, parašytas jo paties ranka:

„Visą savo nueitą kelią, esybę, padėtį, gyvenimą ir mirtį patikiu Dievui ir tam, kurį jis pasiuntė, Jėzui Kristui, jo maloningajai globai, rūpečiui, jo valiai, kad darytų taip, kaip tik jis nori.

Visiems savo priešams, persekiotojams, šmeižikams, juodintojams iš širdies atleidžiu, prašau lygiai taip pat pasielgti ir su manimi, jeigu ką nors įžeidžiau savo žodžiais ar darbais, ir viską atiduoti užmarštin.

Noriu, kad visos mano nuomonės, tikėjimas, mokymas, raštai būtų aiškinami ir suprantami pagal įteisintų simbolių raštus ir seniausius tikratikius tėvus. Mano siela su pasitikėjimu atiduota į arkipiemenio ir mūsų sielų ganytojo Jėzaus Kristaus rankas iki prisikėlimo dienos ir visko, kas bus ateityje. //

[929] *MSB in sin. m.:* Hartk. p. 847. [930] *Corr. ex* Wiedergeburt; *MSB:* Wiederbringung.

[416r] Gott umb vergebung aller sünden und Verleyhung seligen Ab-/scheids auß diesem Jammerthal inniglich angeruffen, und für seine / unzehliche Wolthaten an Leib und Seele von Kind auff und Mut-/terleibe an erzeiget, von hertzen gedancket. /

Allen meinen Freunden, Wolthätern, Gönnern, Beforderern / hertzlich danck gesaget. /

Da aus menschlicher Schwachheit, Kranckheit, Haupt-Verrü-/ckung (welche Gott gnädig abwende) andere Meynungen, Phan-/tasien, Einfälle, Lästerungen zufallen möchten, daß sie nichtig und / ungültig seyn sollen, und bey vorigen Puncten es vest bleiben solle, / offentlich erkläret. /

So in Controversien oder Streitt-Schrifften etwas versehen oder / zu weit gegangen, oder Wiedersachern zur Ungebühr etwas zu / geschrieben, oder sonst verfehlet, wie dessen irgend geschehen möge, / dessen und alles andern Vergebung von Gott dem Herrn hertzlich / gesucht und gebethen, wie alle Scribenten als Menschen solches zu / thun schuldig seyn, als die irgendwo etwas versehen können."[zz(230)] /

§13. Von den Arianern ist dieses zu wissen, daß nach / dem Todte D. Pauli D. Maukisch an dem Gymnasio kommen ist, / hatt ein Doctor Medicinae, Zwickerus genant, des Friderici / Zwickeri Pfarren zu S. Bartholomaei Bruder in Dantzig einige / Arianische Meinungen geführet. Alß dieses sein Bruder gemer-/cket, und daß Er Ihn allein nicht gewinnen könte, hett er D. / Botsaccum und andere vermocht, sie möchten sich doch bemühen, Ihn / zur Erkentnüß der Warheit zu bringen, welchs sie auch verhei-/ssen. Aber D. Zwicker hatt ihnen nichts geantwortet. Seine / Conversation ist gewesen mit Mauritio Ruaro, Floriano Crusio und / andern Socinianern. Alß diese Socinianer nun Dantzig qui-/tiren müssen, begab er sich mit ihnen nach Straszin und schreibt / einige Tractäte, alß *Illustria specimina infelicis pugnae D. Abra-/hami Calovii, contra Johannem Crellium de Deo Uno Patre*; ein / Deutsches Träctätchen *Gründliches Urtheil von der Friedsamsten / und gewissesten Lehre der Christen*[234]. D. Maukisch disputiret / wieder Ihm, er wird zum opponiren gebethen, allein er komt / nicht. Darauff verreiset er in Mehren, Schlesien, Siebenbür-/gen, in Hollandt, da er in Kundtschafft des Amos Commenii / kompt, da schreibet er ein *Irenicum Irenicorum* und

[zz(230)] M. Nathaniel Dilger[us] in Concion[e] Funeb[ri] Nicolai, et in p[rae]fatione Concioni.

[Dilger, Nathaniel, *ed. incert.*]

[416r] Nuoširdžiai maldauju Dievą atleisti visas nuodėmes ir leisti palaimingai išeiti iš šios ašarų pakalnės ir iš širdies dėkoju už parodytas geradarybes kūnui ir sielai nuo pat vaikystės ir motinos įsčių.

Širdingai ačiū visiems mano draugams, geradariams, globėjams, rėmėjams.

Jeigu dėl žmogiško silpnumo, ligos, dėl galvos pamišimo (apsaugok, Viešpatie, nuo šito) atsirastų kitokių nuomonių, fantazijų, sumanymų, burnojimų, tai, viešai pareiškiu, juos privalu laikyti niekiniais ir negaliojančiais ir pasilikti prie paminėtųjų punktų. Jeigu priešpriešose ar diskusijų raštuose kas nors buvo pražiūrėta ar nueita per toli arba prieš priešininkus kas nors buvo parašyta nederamo arba paprasčiausiai apsirikta, kaip tai gali atsitikti, tai širdingai meldžiu ir prašau Viešpatį Dievą atleisti, kaip dera daryti visiems rašantiems kaip žmonėms, kai jie kur nors dėl ko nors apsirinka."[zz(230)]

§13. Apie arijonus žinotina, kad mirus dr. Pauliui, į gimnaziją atėjo dr. Maukischas, o medicinos daktaras, vadinamas Zwickeriu, Friderico Zwickerio, Šv. Baltramiejaus bažnyčios klebono brolis, Dancige skelbė keletą arijonų teiginių. Kai tai pastebėjo jo brolis, tai, manydamas, jog vienas nepajėgs grąžinti į tikrąjį kelią, kreipėsi į dr. Botsaccą ir kitus, kad jie pasistengtų jį atvesti į tiesos išpažinimą, ką jie ir pažadėjo. Tačiau dr. Zwickeris jiems nieko neatsakė. Jis kalbėjosi su Mauritijum Ruaru, Florianu Crusijumi ir kitais socinistais. Kai šitie socinistai turėjo išvykti iš Dancigo, jis su jais nuvyko į Strašiną ir parašė keletą rašinių, kaip antai *Įžymūs nelaimingos daktaro Abrahamo Calovijaus kovos prieš Johanną Crellijų dėl Vienatinio Dievo Tėvo pavyzdžiai,* vokišką rašinį *Išsami nuomonė apie taikingiausią ir tikriausią krikščionių mokymą*[234]. Dr. Maukischas disputavo prieš jį, jis kviestas oponuoti, tačiau neatvyko. Paskui jis iškeliavo į Moraviją, Sileziją, Transilvaniją, Olandiją, kur tapo Amoso Commenijaus klientu, jis parašė *Ire-*

dedicirte / es den Heupter der Christenheit. Dem entgegen Commenius / schreibet. Dawieder Zwicker einen Tractat geschrieben: *Irenico-mas-/tix convict[us] et constrictus,* und alß Commenius dieses refutiret, hatt / Zwicker das *Irenicum mastigem convictum et mutescentem* herauß-/gegeben[235]. Dieser Zwicker ist A[nn]o 1678, den 10. Novemb[ris] im 67sten / Jahr seines Alters in Amsterdam gestorben. //

[416v] §14. Die Mennonisten, so von[931] Menno Simonis, einem Friesischen / Prediger, ihren Ursprung haben, haben sich schon eine geräume Zeit / in und bey Dantzig und Elbing eingefunden. Derer unterschieden ih-/re Secten sollen seyn. Unter denen die Vornehmsten sein 1. die Beküm-/merten, die andere sie[932] Dreckwagen nennen, weil sie jederman auff-/nehmen, dann sind die Klarcken, weil sie den wahren klaren Glau-/ben zu haben sich rühmen[236]. Alß A[nn]o 1678 der König in Pohlen Jo-/hannes III. in Dantzig war, ward auff sein befehl und anordnung / Stanislai Sarnowski, Cujaw[ischen] Bischoffs, von D. Joach[imo] Pastorio, Offici-/alen in Dantzig, ein Inquisition angestelt. Und musten beyde die Men-/nisten[933] ihre Confessiones herauß geben. Die alle so dunckel waren, / daß man sich darin nicht finden könte. Sie waren den Worten / uneins, aber es lief doch auff eins auß. Derowegen ihre Ver-/mahner, welche beyde Schuster waren, vorgefordert und punctatim / den 17. und 20. Januarii befraget worden, waß sie davon halten / oder nicht halten? Alß sie nun befraget worden[934], ob sie die / H. Dreyfaltigkeit der Persohnen in einem Göttlichen Wesen / glauben, haben sie beyde absonderlich mit „nein" geantwortet, / weil weder der Dreyfaltigkeit, noch der Persohn in der Schrifft / gedacht wird. Der Klarcken Vermahner that hinzu: den Namen / Dreyfaltigkeit der Persohnen geben wir nicht zu, weil davon in der / Schrifft nichts stehet; dennoch glauben wir das, was dadurch / angedeutet wird. Nemlich wir bekennen den einigen Gott im / Wesen, das muß aber in drey Theil getheilet werden, in wel-/chen doch nur eine Krafft wegen ihrer Würckungen, darin / sie einander gleich sind, gefunden wird. Dieses wolte er er-/klären, durch das Gleichnüß von der Sonnen genommen, da-/rinnen das Liecht, die Wärme und die Würckungs-Krafft / zu finden. Hernach, als man sie gefraget, ob in Christo eine / Göttliche Natur wäre? haben sie geantwortet, mit nich-/ten, sondern nur ein Menschliche. Weiters alß sie gefraget / worden, ob das Fleisch-gewordene Wort das menschliche

[931] *MSB abs.* [932] *Al. m. corr. ex illect.*

nikų Ireniką, kurį dedikavo krikščionijos vadams. Prieš tai rašė Commenijus. Prieš tai Zwickeris parašė traktatą *Ireniko botagas, atremtas ir surištas*, o kai Commenijus tai atmetė, Zwickeris išleido [veikalą] *Ireniškas botagas, atremtas ir nutilęs*[235]. Šitas Zwickeris mirė 1678 metų lapkričio 10 dieną Amsterdame 67-aisiais savo gyvenimo metais. //

[416v] §14. Menonitai, kurių pradininkas buvo Mennas Simon[sas], fryzų pamokslininkas, jau ilgoką laiką buvo įsikūrę Dancige, prie Dancigo ir Elbingo. Jų esama skirtingų sektų. Žymiausi jų yra, pirma, rūpestingieji [Bekümmerten], kitų vadinami šūdračiais, nes jie priima kiekvieną, tada yra skaidrūnai [Klarcken], nes jie garsinasi, kad jų tikėjimas tikras ir skaidrus[236]. 1678 metais, kai Lenkijos karalius Jonas III [Sobieskis] buvo Dancige, jo įsakymu ir Kujavijos vyskupo Stanislavo Sarnowskio nurodymu dr. Joachimas Pastorijus, Dancigo oficialas, surengė tardymą. Abu menonitai turėjo atskleisti savo tikėjimo išpažinimus. Jie visi buvo tokie migloti, kad nebuvo galima susigaudyti. Žodžiais jie nebuvo vieningi, bet vis dėlto linko į vieną pusę, ir todėl jų sekėjai, kurie abu buvo batsiuviai, buvo iškviesti ir sausio 17 ir 20 dienomis papunkčiui klausinėjami, ką jie apie tai mano ar nemano. Kai jie buvo klausiami, ar tiki Šv. Asmenų Trejybę Dieviškojoje esybėje, abu atskirai pasakė „ne", kadangi Rašte neminima nei Trejybė, nei asmenys. Skaidrūnų skelbėjas pridūrė: teiginio „Asmenų Trejybė" mes nepripažįstame, nes apie tai Rašte nieko neparašyta, tačiau mes tikime tuo, kas tuo norima pasakyti. Mes išpažįstame būtent vieną Dievo esybę, bet tai turi būti dalinama į tris dalis, kurių poveikio jėga juk yra viena, tuo jos panašios viena į kitą. Šitai jis stengėsi paaiškinti palyginimu su saule, kurioje randame šviesą, šilumą ir poveikio jėgą. Po to, kai buvo paklausti, ar Kristus esąs Dieviškos prigimties, jie atsakė – ne, tik žmogiškos. Kai toliau buvo paklausti, ar kūnu tapęs

[933] *MSB:* Mennonisten. [934] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 857.

Fleisch / aus dem Jungfraulichen Samen der H. Jungfrauen Maria / genommen oder sonst woher, hat der Bekümmerter Vormah-/ner geantwortet, daß ihm dieses verborgen und allzuhoch und / subtil wäre. Der Klarcken Vermahner aber gab diesen be-/scheid, Christus habe sein Fleisch genommen aus dem Samen ei-/nes Weibes, nach dem Spruch *Gal. 3.*[237], durch den Samen aber / müsse man verstehen den Samen Sarae deß Himmlischen Je-/rusalems[238] deßwegen sey dieser Samen ein Himmlischer Samen, / welchen der H. Apostel Petrus den unvergänglichen Samen / nennet. *1. Petr. 1, 23.* Weiter auff die Frage, ob und / wie sie tauffen, gaben sie zur Antwort: Sie tauffen mit / Wasser, mit diesen Worten: „Ich tauffe dich im Namen deß /
[417r][935] Vatters, deß Sohnes und deß Heiligen Geistes." Doch // verstunden sie da durch nicht unterschiedene Personen in einem / Göttlichen Wesen, sondern nur drey Namen, wie auch schon[936] aus / dem, was droben erwehnet, zu sehen. Über daß, als sie gefra-/get wurden, ob der Leib und das Blut Christi das ewige Gött-/liche Wort sey, hat der Bekümmerter Vermahner nicht dar-/auff können antworten: Der klarcken Vermahner aber hat / solches bejahet. Ja, als ihm bald darauff diese Frage vorge-/geben, ob der sichtbahre Leib Christi wahrer Gott sey, hat er / es gleichfalls bejahet. Hernach haben sie auch statuiret, daß / die Kinder auch ohne die Tauffe selig werden, deßwegen tau-/ffen sie die Kinder nicht, sondern nur die Erwachsenen, wel-/che schon in dem Glauben können unterrichtet werden, undt / zwar geschicht die Tauffe allererst alsdenn, wenn ein jeder / getaufft zu werden begehret. Item sie geben vor, daß die / Tauffe nicht die Erb-sünde, sonden die würckliche Sünde / auffzuheben und auszuleschen eingesetzet sey. Es werde / zwar ein jeder Mensch in Sünden empfangen, nach deß / Psalmisten außsage, wenn er spricht: In Sünden empfieng / mich meine Mutter, aber sie werden nicht in der Erb-Sün-/de gebohren, weil nach der Empfängnüß die Erb-Sünde in / dem Bade deß Blutes Christi ersäuffet und abgewaschen wird. / Weiter haben sie auch außgesagt, daß der Mensch nach / dem Tode nicht bald durch ein absonderliches Gericht von / Gott geurtheilet wird, sondern daß er den Lohn und die / Straffe allererst an dem letzten oder jüngst-Gericht erwar-/te. Alß sie gefraget worden, wo die Seelen der Menschen / nach dem Todte[937] kommen? Hat der Bekümmerten Vermah-/ner zur Antwort gegeben, das würde eine grosse Beschwer-/de seyn, wenn die Seelen jetzt solten in den

[935] *Puslapio apačioje :/: Am unteren Seitenrand:* Des 7den Buchs Aa.
[936] *MSB post h. v.:* oben.

žodis žmogiškąjį kūną paėmė iš Švč. Mergelės Marijos nekaltos sėklos ar šiaip iš kur nors, rūpestingųjų aiškintojas atsakė, kad tai jam esąs slėpinys, per didelis ir per subtilus. O skaidrūnų skelbėjas pateikė aiškinimą, kad Kristus savo kūną paėmęs iš moters sėklos, pagal *Gal 3*[237], bet sėklą reikią suprasti kaip Dieviškosios Jeruzalės Saros sėklą[238], todėl ši sėkla esanti Dieviška sėkla, kurią šv. apaštalas Petras vadina nenykstančia, *1 Pt 1, 23.* Toliau į klausimą, ar jie krikštija ir kaip, jie atsakė: jie krikštija vandeniu šiais žodžiais: „Krikštiju tave Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios vardu."
[417r] Tačiau // tuo jie suprato ne skirtingus vienos Dieviškosios būtybės asmenis, o tik tris vardus, kaip matyti ir iš to, kas minėta anksčiau. Kai buvo paklausti, ar Kristaus kūnas ir kraujas yra amžinasis Dieviškasis žodis, rūpestingųjų aiškintojas negalėjo atsakyti, o skaidrūnų aiškintojas tai patvirtino. Kai jam tuoj po to buvo pateiktas klausimas, ar matomas Kristaus kūnas yra tikras Dievas, jis tai irgi patvirtino. Po to jie dar išdėstė, kad vaikai ir be krikšto išganomi, todėl jie vaikų nekrikštija, o tik suaugusius, kuriems jau gali būti dėstomas tikėjimas, ir krikštijama visų pirma tada, kai žmogus pareiškia norą krikštytis. Taip pat jie tvirtino, kad krikštas skirtas pašalinti ir panaikinti ne gimtąją nuodėmę, o tikrąją nuodėmę. Nors kiekvienas žmogus pradedamas nuodėmėje, pasak psalmių autoriaus žodžių: „motina mane pradėjo nuodėmėje", bet jie gimsta ne su gimtąja nuodėme, nes po pradėjimo prigimtinė nuodėmė prigirdoma ir nuplaunama Kristaus kraujo inde. Toliau jie dar pasakė, kad žmogus po mirties ne tuoj pat Dievo teisiamas atskirame teisme, bet jis atlygio ir bausmės susilauks tik paskutiniajame teisme. Paklausus, kur žmonių sielos nueina po mirties [*MSB:* kur jos lieka po mirties ir ar teisiųjų sielos tuoj po mirties nueina į dangų], rūpestingųjų aiškintojas atsakė, kad

[937] *MSB post h. v.:* bleiben und ob die Seelen der Gerechten alsbald nach dem Tode in den Himmel.

Him[m]el gehen / und hernach an dem grossen Gerichts-Tage wieder her-/ aus kommen müsten. Derowegen werden sie beständig / biß an das jüngste Gericht in der Hand Gottes erhal-/ten. Der Klarcken Vermahner aber gab diese Antwort, / daß die Seelen nach dem Tode in ihr Ruhe-kämmerlein / gehen, wo selbiges Ruhe-kämmerlein aber sey, das wis-/sen wir nicht. In der Offenbahrung Johannis lesen Wir, / daß sie unter dem Altar ruhen. Sonsten ist auch von diesen / Mennonisten zu wissen, daß sie das *Symbolum Apostoli-/cum* oder den *Glauben* nicht hersagen, weil sie densel-/ben in der Schrifft von Wort zu Wort nicht lesen. Das / Fußwaschen brauchen
[417v] sie nach dem Exempel Christi als // eine Ceremoniam: sie schweren nicht, sondern es geschicht bey ihnen / alles bey Ja und Nein; sie brauchen keine Waffen; sie haben / ihre eigene Obrigkeit nicht, sondern sind einer andern Religion / Obrigkeit unterworffen. Die Sünden werden bey ihnen von / der Gemeine vergeben oder von dem Vermahner im Namen / der Gemeine; die sich nicht bessern, die werden bey ihnen / excommuniciret. /

§15. A[nn]o 1661. Ist ein Englischen Quacker, Wilhelm / Ameß in Dantzig ankommen und weil er wegen sei-/ner Lehr verdächtig gehalten würde, ist er von dem Vice / praesidenten undt Joachim Schradern citiret worden und / den 15. Julii mit bedecktem Haupt erschienen. Da er dann / wie offtbemeldter Hartknoch[a(231)] berichtet[938], auffgethane / Frage außgesagt, daß er nach Dantzig etwa vor 5 Wo-/chen gelanget were, deß Vorhabens, alle die jenigen, so / Gott suchten und sich ihr Christenthumb einen rechten Ernst / sein liessen, an sich zu ziehen, hätte aber keinen seines Glau-/bens in Dantzig gefunden. Seiner Profession nach wäre / er ein Kauffmann, so mit Getreyde und Vieh handelte. / Bey dieses Orts Mennisten wäre er in ihrer Versam-/mlung nur einmahl gewesen, hätte auch eine Frage / an sie thun wollen, welche sie aber ihm nicht gestattet. / Er wäre nicht einerley Religion mit ihnen und möchte / wünschen, daß sie besser und ehrlicher leben möchten. /

Der Name *Quacker* wäre seiner Seckte von andern / spotts-weise gegeben, weil viel ihrer Gemeine, so offt von / Gottes Zorn und Gerichte gelehret wird, in ihrem Her-/tzen getroffen sich darüber entsetzen und zum Zittern / (welches auff Englisch „quäcken" heist) gebracht werden. / Vor dem wären sie Puritani genennet. Neben der Heil. / Schrifft hätten sie ihren *Catechis-*

[a(231)] L. c. p. 851.
[Hartknoch, Christophorus, Preussische Kirchen-Historia [...]. *Vide ff(29).*]

būtų didelė bėda, jei sielos dabar nueitų į dangų, o paskui didžiojo teismo dieną vėl turėtų išeiti. Todėl jos iki paskutiniojo teismo visą laiką laikomos Dievo rankoje. O skaidrūnų aiškintojas kalbėjo, kad sielos po mirties patenka į ramybės kambarėlį, bet kur yra šitas ramybės kambarėlis, mes nežinome. Jono apreiškime skaitome, kad jos ilsisi po altoriumi. Apskritai apie šituos menonitus reikia žinoti, kad jie nekalba apie *Apaštalų simbolį [Symbolum Apostolicum]* arba *Tikiu*, nes Rašte jo neskaito žodis žodin. Kojų plovimą
[417v] jie pagal Kristaus pavyzdį įdiegę kaip // ceremoniją: jie neverčia, bet tai pas juos ir vyksta, ir ne. Jie nenaudoja ginklų, jie neturi savo vyresnybės, o paklūsta kitos religijos vyresnybei. Jų nuodėmes atleidžia bendruomenė arba aiškintojas bendruomenės vardu, kas nepasitaiso, tas ekskomunikuojamas.

§15. 1661 metais į Dancigą atvyko anglų kvakeris Wilhelmas Ameßas, o kadangi dėl savo mokymo jis buvo laikomas įtartinu, tai buvo iškviestas pas viceprezidentą ir Joachimą Schraderį, liepos 15 dieną jis prisistatė prisidengęs galvą. Kaip praneša dažnai minėtas Hartknochas, atsakydamas į pateiktus klausimus, jis pasakė, kad Dancigą pasiekė maždaug prieš 5 savaites ir ketinęs paskui save patraukti tuos, kurie ieško Dievo ir į savo krikščionybę žiūri tikrai rimtai, tačiau Dancige neradęs nė vieno savo tikėjimo žmogaus. Pagal savo profesiją jis esąs pirklys, prekiaująs grūdais ir gyvuliais. Pas vietinius menonitus jų susirinkime buvęs tik vienąkart, norėjęs jiems pateikti klausimą, tačiau jie neleidę. Jis nesąs su jais tos pačios religijos ir norįs palinkėti, kad jie gyventų geriau ir garbingiau.

Vardas *kvakeris (Quacker)* jo sektai neva duotas kitų norint pasišaipyti, nes daugelis jo bendruomenėje, kai mokoma apie Dievo pyktį ir teismą, širdyje tiek susijaudina ir tiek pasibaisėja, kad ima drebėti (o angliškai tai vadinama „quäcken"). Anksčiau jie buvę vadinami puritonais. Be Šventojo

[938] *MSB in sin. m.:* Hartkn. p. 851.

mum und andere gutte / Bücher; nehmen auch wol andere Scribenten an, so weit / sie nur mit Gottes Wort, welches die Regel undt / Richtschnur seyn müste, überein kommen. Die Männer, / Frauen, Jung und Alt, liessen sie, so offt sie die Gabe / des Geistes empfingen, ohne unterscheid lehren undt / predigen. Hätten auch in ihrer Gemeine die so ge-/nanten Auffseher, derer Ampt wäre über das, was / gelehret würde, zu iudiciren, ob es Gottes Wort gemäß / und folgends anzunehmen, oder zu verwerffen sey. Item / die
[418r] jenigen, die mit vielen Sünden beladen, zu straffen // undt wenn sie sich nicht bessern wolten, zu excommuniciren. / Er gläubte von Hertzen an Gott Vatter, Sohn und H. Geist. / Item daß Christus wahrer Gott und Mensch durch die / Krafft Gottes in dem Leibe der Jungfrauen Maria em-/pfangen sey. Er gläube aber nicht drey Persohnen in dem Gött-/lichen Wesen, auch nicht die Dreyeinigkeit, weil die Schrifft / solches nicht meldet, sondern daß drey Eins seyn. Die äusser-/liche Tauffe wäre bey ihnen nicht gebräuchlich, weil weder / Gebot noch Exempel von der Kirchen Tauffe in der Heili-/gen Schrifft verhanden, sollen aber alte Leute wegen der / Tauffe sich ein gewissen machen; und solche begehren, so kön-/ne er solches auch woll geschehen lassen. Vom Abendmahl / hielte er, wie Christus gebotten: mache aber keine Glau-/bens-Artickel davon. So gläube er auch die Aufferstehung / der Todten, der Frommen zum ewigen Leben, der Bösen und / Gottlosen aber zur ewigen Straffe, die Erb-Sünde ver-/damme niemand. So brächten auch die kleinen gebohrnen / Kinder die Erb-Sünde nicht mit sich auff die Welte. Er / gläube auch nicht, daß ein Mensch den andern von Sünden / absolviren könne, sondern das stünde allein Gott zu. /

§16. Hernach sind Anno 1663 vom Bürgermeister / Adrian von der Linde wieder diese Leute Inquisitiones an-/gestellet worden, und ist den 4. September Christian Püttel, / ein Leventschneider, examiniret worden, welcher auch mit / bedecktem Haupt erschienen. Von dem Ambt-Diener aber / also fort geblöset[939] worden, darauff hatt er dieses bekant[940]: / daß er zwar von seinem Vatter, so ein Wallsetzer zur Mün-/de gewesen, Peter Püttel genandt, in der Ewangelischen Lu-/therischen Religion ertzogen und anfangs des Johann / Mochingers, nachmals aber deß Georg Fehlauen Ampte / sich gebrauchet hat, also daß er noch vor einem Jahre in der / Pfarrkirchen in offentlicher Gemein communiciret: Nun-/mehr aber sey es schon über drey viertel Jahr, daß er von / der Lutherschen Kirchen abgetretten, wie er ge-

[939] *MSB:* entblößet.

Rašto, jie turį savo *Katekizmą* ir kitų gerų knygų, pripažįstą ir kitus autorius, jeigu tik jie skelbia Dievo žodį, o tai turėtų būti taisyklė ir gairė. Mokyti ir pamokslauti jie leidžia ir vyrams, ir moterims, jaunam ir senam, jeigu tik jie turi dvasios dovaną. Savo bendruomenėje jie turį ir vadinamuosius prižiūrėtojus, kurių pareiga esanti spręsti, kas mokoma, ar tai pagal Dievo žodį, taigi priimtina, ar reikia atmesti. Taip pat turi bausti tuos, kuriuos
[418r] slegia daugybė nuodėmių, // o jeigu jie nesitaiso, tai reikia ekskomunikuoti. Jie iš širdies tikį Dievą Tėvą, Sūnų ir Šv. Dvasią. Taip pat, kad Kristus yra tikras Dievas ir žmogus, Dievo galia pradėtas Mergelės Marijos kūne. Bet jis netikįs trimis Dieviškaisiais asmenimis, taip pat Trejybe, nes Raštas apie tai nekalba, o tiki, kad trys yra vienas. Išorinio krikšto jie nepraktikuojantys, nes Šventajame Rašte nėra nei įsakymo, nei bažnytinio krikšto pavyzdžio, tačiau seni žmonės dėl krikšto gali turėti sąžinės priekaištų, o kurie nori, tie gali tai daryti. Apie Vakarienę jie maną taip, kaip Kristus liepė, bet iš to nedarą tikėjimo dogmos. Jie tikį ir mirusiųjų prisikėlimu, pamaldžiųjų amžinuoju gyvenimu, o blogųjų ir bedievių pasmerkimu amžinai bausmei, gimtoji nuodėmė nieko nepasmerkianti. Maži kūdikėliai gimdami neatsinešą į pasaulį gimtosios nuodėmės. Jis taip pat netikįs, kad žmogus gali atleisti kito žmogaus nuodėmes, – tai gali tik Dievas.

§16. Vėliau, 1663 metais, šių žmonių tardymą surengė Šventaliepės burmistras Adrianas: rugsėjo 4 dieną buvo apklaustas Christianas Püttelis, šilkinių rūbų siuvėjas, kuris irgi pasirodė prisidengęs galvą. Įstaigos tarnautojui tuoj pat jam atidengus galvą, jis štai ką išdėstė: jis savo tėvo, kuris buvo pylimo prie Žiočių statytojas, vardu Peteris Püttelis, buvo auklėjamas evangelikų liuteronų religijos dvasia ir iš pradžių naudojosi Johanno Mochingerio, paskui Georgo Fehlau tarnyste, taigi jis dar prieš metus parapinėje bažnyčioje priiminėjo komuniją viešai bendruomenėje; bet dabar jau devyni mėnesiai kaip jis palikęs Liuteronų bažnyčią, nes pamatė, kad vadinamųjų kvakerių,

[940] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 852.

sehen, daß / der so genanten Quäcker, so vor etlichen Jahren sich in Dan-/tzig befunden, Glauben und Religion recht, die Lutherische / aber unrecht sey. Darumb weil die Lutherischen Prediger / nicht recht beruffen, massen sie allein von Menschen undt / nicht von Gott beruffen seyn; sonst sagt er, daß er seinen / rechten Lehrer bey sich habe, nemlich Christum, und daß /
[418v] er in seiner Masse [?][941] von dem H. Geiste erleuchtet sey. // Er gläube an Gott Vatter, Sohn und H. Geist; aber die Worte Drey-/faltigkeit, Wesen, Person wären in der Schrifft nicht zu finden. Das / H. Abendmahl sey nur eine Nachäffung nach dem Buchstaben. Wen[n] / aber in der Schrifft der Niessung gedacht wird, so sey solches von der / Geistlichen Niessung, die inwendig celebriret wird, zuverstehen. / Die Apostel hätten zwar hievon befehl gehabt, unsere Prediger aber / nicht. Bey der Tauffe sey die Besprengung deß Wassers nichts / nutze. Die Obrigkeit sey eine Göttliche Ordnung, und müssen / von ihm mit schuldigen Gehorsam, doch nur sofern es nicht wi-/der sein besser Wissen ist, verehret worden, dürffte sie aber mit / Hutt-abziehen nicht veneriren, und obgleich Abraham sich sol-/cher Ceremonien gebraucht, so sey doch solches durch Christum auff-/gehoben, allegirende hierin das fünffte Capittel *Matthaei*. Sum-/ma vor diese Zeit grüsse er mit Hutabziehung keinen Menschen / nicht, und wenn es gleich ein König wäre, könne auch, seiner / Meynung nach, niemand einen Herrn nennen. Im übrigen sey / er erböthig, wenn er in seiner Meynung dergestalt könne über-/wiesen werden, daß das Hutt-abziehen in Civili conversatione / ein nöthig Stück sey, daß er ebenfalß solchen gebrauch an sich / nehmen wolle. Mit ihrem Gottes-Dienst sey es also be-/schaffen, sie kämen am ersten Tage in der Wochen, sonst Sontag / genandt, zusammen, setzen sich an einen Tisch und schweigen so / lang still, biß einer unter ihnen von dem H. Geist zureden / angetrieben wird, und darauff rede derselbe nach Bewe-/gung deß Geistes, wie und was sein Geist ihm zu reden / eingibt, welches bißher Martin Stimmer alleine unter ih-/nen gethan und gemeiniglich eine halbe stunde geprediget und / Gott umb bewahrung seiner Schaffe angeruffen, vor die Obrig-/keit habe er aber wegen seines Wissens nicht gebeten. / Nach dem Gottes Dienst pflege ein jeder nach Hause zu gehen / und ein wenig Speise zunehmen, und nach Mittag sich in der / gemeine wieder einzufinden. Nach dem Stimmer weg / gekommen, habe niemand in ihrer Gemeine geredet, noch mit / lauter Stim-

[941] a *al. m. corr. ex illect.*

prieš kelerius metus atsiradusių Dancige, tikėjimas ir religija yra tikri, o liuteronų – ne. Todėl, kad liuteronų pamokslininkai neteisingai priimami į tarnystę, būtent priimami tik žmonių, o ne Dievo; dar jis sako, kad savo tikrąjį mokytoją jis visada turįs su savimi, tai yra Kristų, ir kad jis savotiš-
[418v] kai esąs apšviestas Šv. Dvasios. // Jis tikįs Dievą Tėvą, Sūnų ir Šv. Dvasią, tačiau žodžių Trejybė, esybė, asmuo Rašte nesą. Šv. Vakarienė esanti tik pažodinis pamėgdžiojimas. O kad Rašte minimas valgymas, penas, tai tuo reikią suprasti dvasinį peną, kuris pagerbiamas viduje. Apaštalai, tiesa, dėl to turėję įsakymą, tačiau mūsų pamokslininkai jo neturi. Šlakstymas vandeniu per krikštą neduodąs naudos. Vyresnybė esanti Dieviškoji tvarka ir ją reikia gerbti su deramu klusnumu, tačiau tik tiek, kiek tai neprieštarauja sveikam protui, bet nedera jos šlovinti nukeliant skrybėlę, ir nors Abraomas laikėsi tokio papročio, tačiau juk Kristus tai panaikinęs – čia jis rėmėsi *Mato* penktuoju skyriumi. Taigi nuo to laiko jis jokio žmogaus nesveikinąs skrybėlės pakėlimu, nors tai būtų pats karalius, taip pat, jo nuomone, niekas neturįs kokio nors žmogaus vadinti ponu. Beje, jeigu kas pakeistų jo nuomonę, įrodydamas, kad skrybėlės pakėlimas žmonių bendravimui yra būtinas atributas, jis esąs nusiteikęs ir pats perimti šitokį paprotį. Dėl jų pamaldų esą štai kokie dalykai: jie susieiną pirmąją savaitės dieną, paprastai vadinamą sekmadieniu, ir, susėdę prie stalo, ramiai tylį, kol Šv. Dvasia vieną iš jų paskatinanti prabilti, ir tada šis kalbąs dvasios vedinas, kaip ir ką jo dvasia įkvepianti jam kalbėti. Iki šiol iš jų tai daręs vienas Martinas Stimmeris, paprastai pamokslavęs po pusvalandį ir meldęs Dievą saugoti savo aveles, bet už vyresnybę, kiek jam žinoma, jis nesimeldęs. Po Dievo pagerbimo kiekvienas paprastai einąs namo ir truputį užvalgąs, o popiet jie vėl susirenką bendruomenėje. Išvykus Stimmeriui, bendruomenėje niekas nei kalbėjęs, nei garsiai meldęsis, taigi jie tik tylomis susirinkę pasėdį šalia vienas kito.

me gebotet[942], sondern sie seyn allein[943] in der Stille [!][944] / beyeinander versamlet gewesen. Weiter hat er gesagt, / die Heilige Schrifft sey einem jeden zulesen nützlich, allein / solch lesen müsse nicht nach dem Buchstaben, sondern nach / dem geistlichen Eingeben geschehen. /

Nach dem er hierauff ermahnet worden, daß er von / seinem Glauben abstehen und sich eines bessern von den Pre-/digern berichten lasse, hat er geantwortet, daß zwar Natha-/nael Dilger und Georg Fehlau ihn zu unterschiedenen ma-/len ersuchet und eben dieses ihn ermahnet haben, allein er / könne den Lutherischen Predigern und derer Meynungen nicht / beystimmen, noch ihren Erinnerungen Raum und Statt geben. / Waß sie wieder die so
[419r] genante Quäcker geschrieben, das // wären lauter Lästerungen und Schmähungen. So lang er der Lutherischen / Religion zugethan gewesen, sey er der Sünden Knecht gewesen, nun-/mehr sey er aber durch die Barmhertzigkeit Gottes von Sünden / frey worden. Da ihm aber vorgeworffen worden, daß wir täglich / sündigen und täglich Gott im Vatter Unser umb Vergebung / der Sünden anruffen müssen, hat er kühnlich vorgegeben, daß ein / Mensch durch die Gnade Gottes dahin es bringen könne, daß er / ohne Sünde sey, und in Christo vollkommen funden werde. / Auß welchem principio er auch bey sich angestanden, ob die Hei-/ligen nach der Wiedergeburt sich deß Vatter Unsers gebraucht / haben, so viel nichts desto weniger gestehende, daß den Jüngern / Christi, als welche damals noch schwach und unvollkommen ge-/wesen, das Vatter Unser zu beten, sey anbefohlen worden. Wie / dem allen aber, so lasse er einem jeden seine freye Conscientz / und begehre niemanden auff seine Meynung zu überreden, so / gar, daß er auch seine Frau und Kindt nicht auff seinen Glau-/ben zu bereden, viel weniger zu zwingen gesinnet sey. /

§17. Eben denselben Tag ist ein Quäckerin examiniret, die / von Georg Wunderlich dazu beredet zu seyn bekennet, deßwe-/gen Wunderlich den 5. Septemb[er] vorgefordert; der folgends / außgesagt[945]: daß er auff veranlassung Wilhelm Ameß die / Lutherische Religion verlassen und seine Lehre, die auff den / inwendigen Menschen gehet, ihme gefallen lassen, sey her-/nach in Holland gereiset, seiner Profession abzuwarten und / in Medicina zu practiciren, da er in dieser Lehr bekräfftiget, / nur daß er in dreyen Stücken von ihnen abgehe, als im Arti-/ckul von der Kinder-Tauffe, von dem H. Abendmahl und von / der Entblössung deß Haupts. Unterdessen

[942] *MSB:* gebethet. [943] *MSB:* alle.

Paskui jis pridūrė, kad skaityti Šventąjį Raštą naudinga kiekvienam, tačiau skaityti reikią ne pažodžiui, o vedinam dvasinio įkvėpimo.

Kai po viso to jis buvo paragintas atsisakyti savo tikėjimo ir sutikti, kad pamokslininkai jam išdėstytų tikresnius dalykus, jis atsakė, kad Nathanaelis Dilgeris ir Georgas Fehlavas ne kartą jį buvo susiradę ir taip pat raginę, tačiau jis negalįs nei pritarti liuteronų pamokslininkams ir jų nuomonėms, nei atsiduoti jų priminimams. Ką jie rašę prieš vadinamuosius kvakerius,
[419r] tai // esą gryni įžeidinėjimai ir šmeižtai. Kol jis buvęs atsidavęs liuteronų religijai, jis buvęs nuodėmių vergas, tačiau dabar dėl Dievo gailestingumo esąs išlaisvintas nuo nuodėmių. O kai jam buvo papriekaištauta, kad mes kasdien nusidedame ir kasdien „Tėve mūsų“ turime kreiptis į Dievą nuodėmių atleidimo, jis drąsiai pareiškė, jog žmogus per Dievo malonę gali pasiekti, kad bus be nuodėmės ir Kristus jį pripažins tobulu. Remdamasis šiuo principu jis suabejojo, ar šventieji atgimę kalbėjo „Tėve mūsų“, tačiau jis vis dėlto pripažino, kad Kristaus mokiniams, kai jie dar buvo silpni ir netobuli, buvo įsakyta kalbėti „Tėve mūsų“. Kad ir kaip ten būtų, jis kiekvieno sąžinei paliekąs laisvai apsispręsti ir nenorįs nieko perkalbėti, jis netgi nesiekiąs pritraukti prie savojo tikėjimo žmonos ir vaikų, juo labiau jų versti.

§17. Tą pačią dieną tikrinta ir viena kvakerė, kuri prisipažino buvusi prikalbėta Georgo Wunderlicho, todėl rugsėjo 5 dieną buvo iškviestas tas Wunderlichas. Jis paliudijo štai ką: jis liuteronų religijos atsisakė paskatintas Wilhelmo Ameßo, kurio mokymas, nukreiptas į žmogaus vidų, jam patiko; po to jis iškeliavo į Olandiją pasirūpinti savo profesija ir praktine medicina, ten jo tikėjimas šituo mokymu dar sustiprėjo, tik jis nuo jų skiriąsis trimis punktais – būtent vaikų krikštijimo, Šv. Vakarienės ir galvos atidengimo

[944] *Scr. err.:* Stelle; *MSB:* Stille. [945] *MSB in d. m.:* Hartkn. p. 854.

ärgere er sich gar / sehr an vielen Mißbräuchen, so bey der Lutherischen Religion / passiren, habe auch deßwegen auß Holland an den Herrn Fehlau / ein Schreiben abgefertiget und getadelt, erstlich, daß bey den / Lutheranern indiffirenter und ohne unterscheid zum H. Abend-/mahl gelassen werden auch die jenigen, welche in groben Todt-/sünden leben und darinn verharren. Zum Andern, daß unter / der Geistlichen Trunckenbolde seyn und zuweilen nach auß-/geschlaffenen guten Rausch sich nicht schämen, die Cantzel / zubetreten. Zum Dritten, daß der liebe Sontag unter der / Früh- und Versper-Predigt in den Bierr und Brandwein-Häu-/ser bey den Lutheranern sehr entheiliget werde. Er gestund / aber nicht, daß er der Quäcker zusammenkünfften we-/der in der Schidlitz, noch auch in der Holtzgasse jemahlen / beygewohnet, viel weniger, daß er ihre Schrifften unter die / Leute gebracht, ohne daß Er seinen Schwiegervatter dem / Arndt Josten in Elbing ein klein Träctätgen von einem / Bogen communiciret, der *Eckstein* genandt. Im übrigen / hat sich dieser Wunderlich erkläret, er sey fertig, seine Mey-/nung fahren zu lassen, wenn er eines bessern könne un-/terrichtet werden. //

[419v] §18. Umb diese Zeit hatt Benedictus Figk, Prediger / an der Pfarr Kirchen in Dantzig, ein Tractätchen von den alten / Anabaptisten und Neuen Quackern auß dem Englischen ins / Hochdeutsche vertiret und drucken lassen[239], dawieder hat A[nn]o / 1664 Wilhelm Catton, ein Quacker, geschrieben, und der Quacker / Irrthümer gesucht zu bemänteln. Damit aber die Quacker / keinen festen Fuß in Dantzig setzen möchten, sind allerhandt inqui-/sitiones A[nn]o 1673, 1674 angestellt und nach befunden[946] ei-/nige ins Zuchthauß gebracht worden. Darauff einige auß / Engellandt Guilhelm Pener und Georg Foch auß Engellandt an / den Rath geschrieben und gebethen, die Quacker nicht so zu ver-/folgen. /

§19. Die Quacker, die ins Gefängnüß gebracht worden, haben durchauß haben wollen, es solte Benedi[c]t[us] [!] Figk daß / war machen, waß er in dem vertirten Buch geschrieben. / Die auß dem Zuchthause haben auch geschrieben folgenden / Brieff an Figken[947]: „Freundt Benedict Figk, / Wir haben es nöthig erachtet[948], dich zu erinnern deiner / zusage, welche du im Zuchthause an uns gethan den 15. / December A[nn]o 1676 in Beyseyn vielem Volcke, welche es mit / angehöret haben. Nemlich, da dir vorgelesen worden deine / Lügen und falsche Beschuldigungen, welche du vor etlichen / Jahren in den Druck außgegeben hast, wieder ein unschul-/dig Volck

[946] *Post h. v. exc.* sindt. [947] *MSB in sin. m.:* Hartknoch p. 356.

dogmomis. Tuo tarpu jis labai didžiai piktinąsis daugeliu netikusių įpročių, kurių laikomasi liuteronų religijoje, dėl to iš Olandijos ponui Fehlavui siuntęs ir raštą, peikdamas, pirma, kad pas liuteronus indiferentiškai ir be skirtumo prie Šv. Vakarienės prileidžiami ir tie, kurie gyvena paskendę mirtinose nuodėmėse ir jose pasilieka. Antra, kad yra dvasininkų girtuoklių ir jie kartais nesigėdija po išmiegoto stipraus apsvaigimo eiti į sakyklą. Trečia, kad liuteronai, po ankstyvojo ir mišparų pamokslo lankydamiesi smuklėse, alumi ir degtine labai sugadina mielą šventąjį sekmadienį. Bet jis neprisipažino, kad kada nors būtų lankęsis kvakerių sueigose arba Šidlice, arba Holtcgasėje, tuo labiau, kad būtų platinęs jų raštus žmonėms, išskyrus tai, kad savo uošviui Arndtui Jostenui Elbinge davė vieno lanko knygutę, vadinamą *Kertiniu akmeniu.* Beje, šitas Wunderlichas pareiškė, kad jis pasirengęs savo pažiūrų atsisakyti, jeigu jam kas nors galėtų išdėstyti ką nors geresnio. //

[419v] §18. Tuo laiku Benedictas Figkas, Dancigo parapinės bažnyčios pamokslininkas, iš anglų kalbos į bendrinę vokiečių kalbą išvertė ir išleido knygutę apie senuosius anabaptistus ir naujuosius kvakerius[239]; 1664 metais ją kritikavo Wilhelmas Cattonas, kvakeris, ir bandė pagrįsti kvakerių paklydimus. Tačiau kad kvakeriai Dancige negalėtų įsitvirtinti, 1673, 1674 metais surengti visokie tardymai ir, remiantis rezultatais, keli pasodinti į kalėjimą. Po to Guilhelmas Peneris ir Georgas Fochas iš Anglijos rašė tarybai ir prašė taip nepersekioti kvakerių.

§19. Kvakeriai, pasodinti į kalėjimą, labai įsigeidė, kad Benedictas Figkas įrodytų, ką buvo parašęs toje išverstoje knygoje. Jie iš kalėjimo parašė Figkui ir tokį laišką: „Drauge Benedictai Figkai, mes nusprendėme esant reikalinga tau priminti tavo pažadą, kurį mums davei kalėjime 1676 metų gruodžio 15 dieną, dalyvaujant daug žmonių, kurie tai girdėjo. Būtent tau buvo pacituotos tavo melagystės ir klaidingi kaltinimai, kuriuos tu prieš kelerius metus davei išspausdinti prieš nekaltus žmones (pasišaipant vadinamus

[948] *MSB:* geachtet.

(spotts-weise Quacker genandt) und ein böses / Gerüchte von ihnen in der Preussischen Nation außzustre-/uen sie veracht zu machen etc. Auch haben wir dich / dabey erinnert, wie daß schon vor einigen Jahren von un-/sern werthen Brüdern solche zu beweisen in dem Nahmen / deß Herrn von dir gefordert seynd, ist aber von dir nicht / geschehen. Worauff du sagst: Weil ihr denn also drauff / dringet und meynet, daß ich solches nicht thun kan, so / will ich es thun, und gelobet solches an uns mit Hand / und Mund in bey seyn allem Volck, und hieltest die Sache / sehr leicht und geringe, ⌈vor dir[949] solches zu thun. Auch / hastu angenommen die Theses Robert Barclay zubeant-/worten, und deine Antwort und Beweiß offentlich in / den Druck zugeben etc. Weil wir aber biß dato nichts / gehöret oder vernom[m]en haben, so fordern Wir nochmahlen / umb der Warheit willen, in der Furcht deß Herrn von / dir solches zu thun, ⌈wo du denn[950] komst, und sey so gut, //
[420r] als dein Wort. Geschrieben im Zuchthause den 11. deß 1. / Monden, genant Mertz, 1677. Allda wir gefänglich ge-/halten werden umb der Warheit und umb der Übung eines / gutten Gewissens willen. Daniel Abrahams, Hanß / Atzinger, Michel Mügge, Christian Püttel." Die Über-/schrifft lautet also: *An den Priester Benedikt Figk. / Zubehendigen in Dantzig.* /

§20. Darauff A[nn]o 1677 den 19. Martii Benedict / Figk geantwortet und versprach gutte Satisfaction zu / thun. Deshalben er einen Tractat A[nn]o 1679 geschrieben / *Doctrinam Fanaticorum*[240]. Der Relation und wissenschafft / von den neuen Quackern eigentlichen Lehr und opinion etc. etc. / In diesem Jahr ist auch in Amsterdam wieder Bened[ict] Ficken / außkommen des Georg Fochs Tractat, genant *Schedlicher / Nebel und Rauch* etc. [241] Deßgleichen auch Peter Hennichs, / dawieder Adrianus Pauli S. S. Theol. D[octor] ein Reformirter / geschrieben. Jetziger Zeit sind die Quacker zimlich dünn / in Dantzig, und dennoch nicht außgerottet. /

§21. Sonsten ist in Kirchen Sachen, an diesem Ort we-/nig vorgelauffen, ausser daß A[nn]o 1672 den 9. Decembr[is] / Georgius Fahlau, A[nn]o 1673 D. Joh[annes] Botsack, A[nn]o 1679 Natha-/niel Dilger[951], A[nn]o 1681 den 26. December Joachim ab / Hirtenberg Pastorius, M. D. Protonotari[us] Apostolicus, Canoni-/cus Varmiensis, Decanus, Parochus, Officialis Gedanensis et / Pomeraniae ein berümbter Historicus gestorben. /

A[nn]o 1669 ist D. Aegidius Strauch S. S. Theol. D. Rector / im Gymnasio und Prediger zu Grau-München worden. / A[nn]o 1674 den 28. December

⌈...[949] *MSB abs.* ⌈...[950] *MSB:* indem du.

kvakeriais), kad prūsų tautoje apie juos pasklistų pikti gandai, kad jie būtų niekinami ir t. t. Mes tau taip pat priminėme, kad jau prieš kelerius metus mūsų brangūs broliai iš tavęs Dievo vardu reikalavo tai įrodyti, bet savo ruožtu pats nieko nepadarei. Į tai tu atsakei: kadangi jūs to reikalaujate ir manote, kad aš to negaliu padaryti, tai aš pasiryžęs tai padaryti; ir mums tai pažadėjai ranka ir burna, dalyvaujant visiems žmonėms, ir tvirtinai, kad tą dalyką tau labai lengva ir paprasta padaryti. Taip pat tu priėmei Roberto Barcklay'aus tezes, žadėjai į jas atsakyti ir atsakymą bei įrodymus pateikti viešai išspausdinti. Kadangi mes iki šios dienos nieko negirdėjome ir nepatyrėmė, tai reikalaujame dar kartą vardan teisybės, su Viešpaties baime
[420r] tai padaryti, kad ir kur būtum, būk toks geras, // taigi tavo žodis. Rašyta 1677 metų pirmojo mėnesio, vadinamo kovu, 11 dieną kalėjime, kur mes kalinami už tiesą ir laikymąsi doros sąžinės. Danielius Abrahamsas, Hansas Atzingeris, Michelis Mügge, Christijanas Püttelis." Užrašyta šitaip: *Kunigui Benediktui Figkui. Įteikti Dancige.*

§20. Benedictas Figkas į tai atsakė 1677 metų kovo 19 dieną ir pažadėjo atsilyginti už padarytą skriaudą. Todėl jis 1679 metais parašė traktatą *Fanatikų doktrina*[240]. Informacija ir supažindinimas su tikruoju naujųjų kvakerių mokymu ir pažiūromis, ir t. t. Tais pačiais metais Amsterdame išleistas Benedictui Fickui prieštaraujantis Georgo Fochso traktatas, pavadintas šitaip: *Žalinga migla ir dūmai,* ir t. t.[241] Taip pat ir Peterio Hennichso, jį kritikavo Adrianas Paulis, šv. teologijos dr., reformatas. Šiuo metu kvakerių Dancige gana nedaug, tačiau jie nėra visai išnaikinti.

§21. Apskritai bažnytinių įvykių šioje vietoje buvo maža, nebent tai, kad 1672 metų gruodžio 9 dieną mirė Georgijus Fahlau, 1673 metais – dr. Joh. Botsackas, 1679 metais – Nathanielis Dilgeris, 1681 metų gruodžio 26 dieną – Joachimas iš Hirtenbergo Pastorijus, prakilnusis ponas, apaštališkasis sekeretorius, Varmės kanauninkas, dekanas, kunigas, Dancigo ir Pomeranijos oficialas, žymus istorikas.

1669 metais dr. Aegidijus Strauchas, šv. teologijos dr., tapo gimnazijos rektoriumi ir pilkųjų vienuolių pamokslininku. 1674 metų gruodžio 28 dieną

[951] *Lit.*

ward er vom Rath, weil zu wie-/der Verboth E[ines] E[hrbahren] Raths sich Unterschiedliche Redensarten / wieder die Catholischen, dadurch der Stadt ein Unglück / zuwachsen könte, gebraucht und auff geschehener wei-/sung sich nicht begreiffen und davon nicht lassen wol-/len, seines Diensts, wiewoll die Gemeine und der Ge-/wercke, die hietzu mit berechtigt zu seyn, vorwende-/ten nicht hietzu ihren Consens gegeben, entsetzet. Daher / ein grösser Lerm in Dantzig entstanden. Darauff Er / eine vocation vom König in Schweden
[410v] zum Professorat / nach Greypswaldt, auch bald darauff zum Pastorat // nach Hamburg bekommen, darauff er sich nach erhaltenen / Pass zur See begeben. Aber auff der See auffgefangen, undt / nach Colberg gebracht, biß er endlich vom Churf[ürsten] von Bran-/denburg durch interposition des Königs von Pohlen von der / Bürgerschafft in Dantzig deßwegen unterschiedliche auß / den Gerichten und der dritten Ordnung abgeschickt worden. / Den 9. Julii auff gewisse Condition loß-gebethen. Darauff / Ihm eine Neue Vocation gegeben und 20. Julii A[nn]o 1677 in / seine vorige Aempter introduciret worden. Anno 1682 / den 13. Decemb[ris] ist er gestorben, in dessen Stelle A[nn]o 1685 / M. Samuel Scholwig Prediger zu S. Catharinen kommen. / Der bald drauff D. S. S. Theol. zu Wittenberg creiret worden. / Im selbigen Jahr ist an der Pfarrkirchen installiret worden / D. Andreas Kühn S. S. Theol., so vor dem Superintendens zu An-/neberg in Meissen gewesen etc. /

§22. A[nn]o 1694. Entstund ein Streit unter H[err]n D. Schelwig / PfarrH[err]n zur H. Dreyfaltigkeit und H[err]n Constantin Schütz Pfarrer zu S. / Mariae an der Haupt Kirche, wegen einiger Lehr oder vielmehr Lebens-/Sätze[952] – die Pietisterey betreffend. Waß daß Wort *Pietist* / belanget, rühret[953] solches, wie auß vornehmer Leute relation / vernommen, anfenglich daher: In den Sachlichen Lutherischen / Academien haben einige von der studirenden Jugendt, die et-/wa die Mittelchen der Eltern, so sie zum studiren bekommen, / nicht eben so heilig an Erlernung[954] der nöttigen wissenschafften, / alß vielmehr zu ihrer Ergetzligkeit, auch theils zur Uppigkeit[955] / angewendet. Daneben sind einige andere gewesen, so durch / die Zucht der Eltern zu einiger[956] Frömmigkeit gediehen und / dem Deboszleben[957] der Uppigen Jugendt abgewandt, dem Studi-/ren mit einiger Gottsfurcht obgelegen. Diese sind von den andern / Pietisten genandt, welches Worts gebrauch auch hernachmalß / an alle andere, die eines Gestrengen Christlebens sich

[952] *Scr. al. m.* [953] *Scr. al. m.* [954] -n- *post* -r- *scr. supra lin.*

taryba jį atleido, kadangi, nepaisydamas garbingosios tarybos draudimo, jis visaip reiškė savo priešiškumą katalikams, dėl ko miestas galėjo užsitraukti didelę nelaimę, o po perspėjimo jis nenorėjo paklusti ir šito atsisakyti. Jis buvo atleistas, nors bendruomenė ir luomai, pretendavę čia irgi turėti sprendimo teisę, savo sutikimo nedavė. Todėl Dancige kilo didelis triukšmas. Po to jis gavo Švedijos karaliaus kvietimą užimti profesoriaus vietą Greifsval-
[420v] de, netrukus ir pastoratą // Hamburge; tada jis, gavęs pasą, išplaukė į jūrą. Bet jūroje buvo sulaikytas ir atgabentas į Kolbergą, kol galų gale liepos 9 dieną tam tikromis sąlygomis buvo išprašytas iš Brandenburgo kurfiursto, įsikišus Lenkijos karaliui, pasiuntus tuo reikalu keletą Dancigo miestiečių iš teismų ir trečiojo luomo. Po to jam buvo suteiktas naujas paskyrimas ir 1677 metų liepos 20 dieną jis buvo sugrąžintas į ankstesnes pareigas. 1682 metų gruodžio 13 dieną jis mirė, į jo vietą 1685 metais atėjo mag. Samuelis Scholwigas, Šv. Kotrynos bažnyčios pamokslininkas. Jam netrukus po to Vitenberge buvo suteiktas šv. teologijos daktaro titulas. Tais pačiais metais parapinėje bažnyčioje įkurdintas šv. teologijos dr. Andrejas Kühnas, prieš tai buvęs superintendentu Aneberge Meiseno [žemėje] ir t. t.

§22. 1694 metais tarp pono dr. Schelwigo, Švč. Trejybės bažnyčios klebono, ir pono Constantino Schützo, Švč. Marijos bažnyčios prie pagrindinės bažnyčios kunigo, kilo ginčas dėl kai kurių mokymo, arba daugiau gyvenimo, principų, susijusių su pietizmu. O dėl žodžio *pietistas*, tai, kaip girdėta iš išmanančių žmonių, jis iš pradžių kilęs štai iš ko: solidžiose liuteronų akademijose kai kurie iš studijuojančių jaunuolių iš tėvų gautas studijų lėšas naudojo ne tiek šventai mokytis reikalingų mokslų, o daugiau savo malonumams, iš dalies ir išlaidavimui. Šalia jų buvo tokių, kurie dėl tėvų auklėjimo buvo įgiję tam tikrą pamaldumą ir, nesidėdami prie turtingo jaunimo gyvenimo, paskendusio lėbavimuose, su tam tikra Dievo baime buvo atsidėję studijoms. Šitie kitų buvo vadinami pietistais, ir šitas žodis vėliau

[955] *Scr. al. m.* [956] *Scr. al. m.* [957] -zleben *scr. al. m.*

befliessen, / extendiret, undt demnach, die dem Debosz-Leben der Uppigen / Welt Feind[958] in ernsten[959] Lebens-Wandel einer anstendigen / Frömmigkeit sich ergeben, sind Pietisten genannt worden. Diese so / genante Pietisten insinuirten sich bey denen Predigern, die mit / sonderbahren Eyffer auff ein Christliches Leben ihrer Zuhörer / in[960] ihren Predigten drungen, und die verlangten eine gutte Kir-/chen Disciplin. Und waren ihrer viel, die in ihren privat-Häu-/sern die ihrigen zu aller Gottes-Furcht streng anhielten, die / auch in ihrer zusammen-künfften die pietäth recommendirten, / auch zum gutten wandel sich anfrischten[961]. In welchem Vor-/nehmen auch ein[ig]e [!][962] Lutherische Prediger ihnen beystim[m]eten / und sie mehr und mehr zur Gottsfurcht anhielten. Drüber / diese Predigern von einigen, die der Welt
[421r] Lebens-art gewohnet, // auch mit Pietisten genent worden, so gar, daß auch der be-/rumete J[acobus] P[hilippus] Spener, Prediger zu Berlin[242], auß dessen Schrifften / man gnugsam versichert, daß Er bey den Lutherschen Glaubens / Lehren ⌈und deren[963] Principiis verharrende[964], nichts höhers alß ein ⌈Gottselliges Christlich[965] Leben / treibet. Nicht nur vor einen pietisten[966], sondern gar welches Doct[or] / Samuel Schelwig gethan, vor einen Patriarchen unter den Pietisten / außgeschrien und außgeschrieben worden. Worüber einige der / Geistlichen sich befürchteten, weil der Nahm[967] der Pietisten fast ge-/mein worden, auch einige der so genanten Pietisten, der Conversati-/on der Üppigen Welt Kinder sich entzogen, auch einige von den Pietisten vielleicht[968] möchten der Sachen auß Einfalt oder einbildung / zu viel thun, und[969] vielleicht einiges Schisma in der Lutherischen / Kirchen entstehen[970]. Wie dann einige waren, die sie / der Trennung in der Lutherisch[en] Religion beschuldigten, dadurch / einige veranlasset[971] worden, einige Confession außzuge-/ben, die in offentlichen Druck gangen. Alß hatt allen Unheil / vorzukommen, der Churfürst zu Sachsen durch gewisse Commis-/sarios die Sache untersuchen lassen, undt weil hierin keine / verenderung der Lutherischen Religion vorgefallen, sondern al-/les ein absehen hatte auff ein guttes Christenthumb, daß / ihren Glauben mit gutten Wercken bestättiget, ist jedermann / zum Fried und Einigkeit vermahnet worden. Jedoch haben / viel unter den Theologis[972] die Controversien von den gutten Wer-/cken nothwendigkeit, von der Erneuerung[973], von der Gerechtfertigung[974] /

[958] *Corr. al. m. ex* Feinden, -en *exc.; post h. v. exc.* uns. [959] *Scr. al. m.* [960] *Al. m. scr. supra exc.* die. [961] -an *al. m. corr. ex* ein-. [962] *MSB:* einige. ⌈...[963] *Scr. al. m. supra lin.* [964] -arre- *scr. al. m.* ⌈...[965] *MSB:* Christliches Gottseeliges.

buvo taikomas visiems kitiems, kurie stengėsi gyventi griežtai krikščioniškai, o po to pietistais vadinti tie, kurie buvo priešiški prabangaus pasaulio lėbautojiškam gyvenimui ir atsidavę rimtam, padoriam ir pamaldžiam gyvenimui. Šitie vadinamieji pietistai įsimeilino tokiems pamokslininkams, kurie savo pamoksluose itin primygtinai vertė savo klausytojus gyventi krikščioniškai ir kurie reikalavo griežtos bažnytinės disciplinos. Jų daug buvo tokių, kurie savo privačiuose namuose iš saviškių griežtai reikalavo visiško dievobaimingumo, savo sueigose irgi žadino pietetą, taip pat skatino keistis į gera. Kai kurie liuteronų pamokslininkai pritarė šitokiai veiklai ir vis labiau skatino dievobaimingumą. Šitokie pamokslininkai kai kurių žmonių, pripratusių
[421r] prie pasaulietinio gyvenimo būdo, // irgi pradėti vadinti pietistais, net ir garsusis J[acobas] P[hilippas] Speneris, Berlyno pamokslininkas[242], kurio raštuose ne kartą tvirtinta, kad jis laikąsis Lutherio tikėjimo mokymo bei jo principų ir gyvenąs Dievui patinkantį krikščionišką gyvenimą. Jis žodžiu ir raštu paskelbtas ne tik pietistu, bet ir pietistų patriarchu; tai padarė daktaras Samuelis Schelwigas. Dėl to kai kurie dvasininkai nuogąstavo, kadangi pietisto vardas neva tapęs beveik paniekinamu, taip pat kai kurie vadinamieji pietistai pasitraukią nuo bendravimo su prabangaus pasaulio vaikais, taip pat kai kurie pietistai iš naivumo ir įsivaizdavimo šiuo reikalu nusiteikę padaryti per daug, ir Liuteronų bažnyčioje gal gali atsirasti šiokia tokia schizma. Ir dar buvo tokių, kurie kaltino atsiskyrimu nuo Liuteronų bažnyčios, todėl kai kurie buvo paskatinti išleisti savo tikėjimo išpažinimus, kurie buvo viešai išspausdinti. Tad norėdamas nelaimei užbėgti už akių, Saksonijos kurfiurstas įsakė per tam tikrus komisarus šitą reikalą ištirti, o kadangi čia nepasitaikė liuteronų religijos pakeitimų ir viskas buvo vardan geros krikščionybės, savo tikėjimą patvirtinančios gerais darbais, tai visi buvo tik paraginti laikytis taikos ir vienybės. Tačiau daug teologų vėl atgaivino nesutarimus dėl gerų

[966] *Scr. al. m. supra exc.* pietistischen. [967] Na- *al. m. scr. supra illect. lit.* [968] *Al. m. scr. supra exc.* auch. [969] *Al. m. scr. supra exc.* daß. [970] *Post h. v. exc. illect.* [971] *Al. m. scr. supra illect.* [972] -i *al. m. corr. ex* o. [973] *Scr. al. m.* [974] *MSB:* Rechtfertigung.

resuscitiret, auch einer dem andern mit fast stachlichten / worten angegriffen. Zumahlen ist D. Spener von vielen / hefftig angegrieffen worden. Und weil auch Herr Schütz / Pfarr in Dantzig auch auff ein Gottsehliges Christenthumb, / daß nicht allein in Munde, sondern in der That bestunde, ey-/frig drang, kriegt er einen Antagonisten[975] an den D. Samuel Schel-/wig, so gar daß einige bittere Schrifften deßwegen gewech-/selt, auch solche gedruckt wurden. Drüber ein Jesuit P. Martin / Kreusel ein *Friedsame Erforschung der Warheit* A[nn]o 1695 in Dan-/tzig außgehen lassen[243]. Damit aber diese[976] Sache nicht weiter die / Lutherische Kirche[977] turbire, auch sich der Streit nicht wei-/ter hie zur collidirung mit der Catholischen Geistligkeit extendiren / möchte; hat E[in] Edl[er] Rahtt zu Dantzig ihrer rühmlich-beywoh-/nender Conduiet nach, zeitig dem Unwesen vorzukommen sich / befliessen, alß daß solches alda in prima herba erstickt, un-/geacht ausser Landes das Wesen sich so bald nicht stillen wol-/len. //

[975] *Scr. al. m.* [976] -ese *scr. al. m.*

darbų būtinumo, dėl atnaujinimo, dėl nuteisinimo, taip pat vienas kitą puldinėjo dygiais žodžiais. Itin stipriai daugelio buvo puolamas dr. Speneris. O kadangi ir ponas Schützas, Dancigo kunigas, taip pat labai uoliai spaudė prie dievobaimingos krikščionybės, kuri pasireiškianti ne tik žodžiais, bet ir darbais, tai susilaukė priešininko dr. Samuelio Schelwigo – nueita tiek, kad pasikeista keliais kandžiais raštais, taip pat jų buvo ir išspausdinta. Apie tai jėzuitas tėvas Martinas Kreuselis 1695 metais Dancige išleido *Taikingą teisybės tyrimą*[243]. Tačiau kad šitas ginčas toliau nekenktų Liuteronų bažnyčiai, taip pat, kad šitas ginčas toliau neperaugtų į susidūrimą su katalikų dvasininkija, gerbiamoji kilnioji Dancigo taryba savo atitinkama pagirtina aktyvia veikla stengėsi šitai grėsmei laiku užbėgti už akių, taigi čia visa tai buvo nuslopinta užuomazgoje, nors už šalies ribų tas dalykas nenorėjo taip greit nurimti. //

[977] *Post h. v. exc. illect.*

DALYKINIAI KOMENTARAI

Septinta knyga

Prūsų bažnyčios kronika

1. *[...] Torne [Ch. Hartknochas], remiamas pono Wachsschlagerio ir pono Hubnerio bei kitų protingų vyrų, įsigijo didelę dalį šitų bažnytinių dalykų, kuriuos pagarsino pasauliui* – M. Pr. informaciją apie karaliaus sekretoriaus Georgo, Torunės miesto magistrato suolininko Danieliaus, Johanno Wachschlagerių ir Hubnerio suteiktą paramą Ch. Hartknochui parengti ir išleisti knygą *Kirchen-Historia* perėmė iš Ch. Hartknocho parašytos pratarmės, kurioje autorius dėkoja už leidimus naudotis biblioteka ir kitokią paramą (Hartknoch, *Kirchen-Historia*, Vorrede, Bl. 1r).

2. MSB toliau buvo įklijuotas (E. Kraštinaičiui transkribuojant tekstą) apie 6 cm pločio lapelis, kuris dabar yra tarp paskirų lapų rankraščio pradžioje – E. Kraštinaitis rengė MSB rankraščio, saugomo MAB bibliotekos Rankraščių skyriuje, perrašą rašomąja mašinėle 1972–1981 m. Iš rašysenos ir įklijuotame lapelyje aprašomų realijų galima spręsti, kad tas prirašytas ir pridėtas teksto fragmentas parašytas jau po 1727 m., kadangi jame minima Lauterbacho kronika buvo išleista tik 1727 m.: Samuel Friedrich Lauterbach, *Pohlnische Chronicke*, Franfurt/M-Leipzig, 1727 (Schott, Christian-Erdmann, „Der erste polnische Historiograph in deutscher Sprache Samuel Friedrich Lauterbach (1662–1728)", *Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte*, Folge 4, hrsg., v. Peter Maser, Dietrich Meyer und Christian-Erdmann Schott, Düsseldorf, 2001, S. 12–27). Prierašas, matyt, pridėtas 1780 08–1780 12 12, kopijuojant rankraštį MSA.

3. *[...] Leo* Prūsijos istorijoje, *p. 34 teigiama* – minima Jano Leo (1572–1635), katalikų kunigo, Dobromeisko kanauninko, kardinolo Andriaus Batoro dvaro kapeliono, parašyta *Historia Prussiae,* išleista 1626 m. ir 1725 m. (lenkų kalba) Braneve. Ši knyga paminėta ne paties M. Pr. tekste, bet prieraše, kuris turėjo būti parašytas po 1727 m. Tad gali būti minimas vienas kuris iš dviejų Leo istorijos leidimų. Estr. nurodo tik 1725 m. leidimą.

4. *[...] šv. Svitbertas, anglas, kurio tėvas buvo Sigebertas, Montigramo didikas iš Šiaurės Umbrijos, motina – Bertha iš Anglijos hercogų giminės, gimė 147 [?] Kristaus metais* – neaišku, apie kurį šv. Svitbertą rašo prierašo autorius. Prierašo teksto autorius perpasakoja Leo informaciją apie šv. Svitbertą, tačiau pateikiamos gimimo 147 m. ir mirties 417 m. datos rodo, kad informacija yra klaidinga, painiojami kelių asmenybių veiklos faktai. Yra buvę keli šventieji Suibertai (kitaip Suithbertus, Suibertus, Swibertus, Suitbrecht), pirmasis – Fryzijos vyskupas, šv. Egberto mokinys (kitaip Ingobertas, spėjama, kad buvo pirmasis Tryro vyskupas), gyveno VII a. antroje pusėje (mirė 694 m.), veikė kaip misionierius Saksų žemėse, vienoje iš Reino salų įkūrė vienuolyną, vadintą Werda, dab. Kaiserwohrt, Gelderno provincijoje ir Miunsteryje įkūrė daug bažnyčių. Suibertas antrasis (kitaip Suicbertus, Swibertus) atvyko iš Anglijos, buvo pirmasis Verdeno Vestfalijoje vyskupas, manoma, kad mirė 807 m. (*Vollständiges Heiligen-Lexicon*, Bd. 5, Augsburg, 1882, S. 397–398). Rašoma dar apie vieną šv. Sigisbertą (Sigisbertus, lenk. Zygbert), airį, benediktiną, kuris įkūrė vienuolyną Disentyje, mirė 636 m. (Jougan, *Słownik*, s. 625). Nė viena iš M. Pr. nurodytų gyvenimo datų netinka šiems žinomiems šventiesiems.

5. *[...] kaip pateikia Lauterbachas savo Lenkijos kronikoje, p. 75* – žr. 2 kom.

6. *Vieni mano, tai darė šventasis Andrius* – rašoma apie šv. Andrių (S. Andreas), nukankintą 60 11 30 Patrase (Achajoje); M. Pr. pateikia įvairių autorių svarstymus apie krikščionybės plitimą Vidurio Rytų Europoje I a.

7. *[...] šv. Andrius leidęsis iš Graikijos per Juodąją (Euksinijos) jūrą į* Borysthenio *arba* Niepro *žiotis, iš čia – į* Kijową, *tuometinę Rusijos sostinę, čia kurį laiką pamokslais aiškinęs Evangeliją ir krikštijęs žmones, iš čia pasiekęs* Dniepierską *ir tada* Novogradą – vietovių rašyba ir spėjamas šv. Andriaus kelionės maršrutas perimti iš Hartknocho *Kirchen-Historia*, p. 5. Nurodomas maršrutas: iš Graikijos per Juodąją jūrą – į Dniepro žiotis, toliau – į Kijevą per „Dnieperską“ iki Novgorodo.

8. *[...] Viešpaties apaštalų šv. Tado ir Baltramiejaus* – šv. Tadas (Thaddaeus) – vienas iš dvylikos apaštalų, Morkus jį mini Naujajame Testamente Tado vardu *(Mk 3, 18)*, o apaštalo Luko *(Lk 6, 16;Apg 1,13)* apaštalų sąraše minimas kaip Judas (Jokūbo sūnus). Origenas (mirė apie 254 m.) Tadą sutapatino su Judu. Šv. Baltramiejus (Bartholomaeus), apaštalas ir kankinys, gyveno I a. (mirė 71 08 24). Tad M. Pr. užsimena apie vieną istorikų spėlionių, kad šiuos kraštus, t. y. Rusios ir Prūsijos pakrantes, Baltijos jūra pasiekę apaštalai galėję jau I a. skelbti krikščionybę.

9. *[...] Origenas, gyvenęs trečiame amžiuje* – Origines (185 – apie 254), graikų teologas, vienas iš Rytų bažnyčios Tėvų, filosofas, Biblijos žinovas, krikščionis,

202–215 m. buvo Aleksandrijos katechetų mokyklos vadovas. 231 m. Cezarėjos ir Jeruzalės vyskupai įšventino jį į kunigus, tačiau Aleksandrijos vyskupas įšventinimo nepripažino, o Aleksandrijos sinodas pasmerkė jį ištremti. Apsigyveno Palestinos Cezarėjoje, kurioje įkūrė katechetų mokyklą ir atsidėjo literatūrinei veiklai. Decijaus laikais, kai buvo persekiojami krikščionys, buvo suimtas, kankinamas mirė. Parašė apie 600 darbų. Rašytinį palikimą sudarė dogmatikos, asketiniai, apologetiniai, biblijos-egzegetiniai bei teologiniai kūriniai. Jų išliko mažuma, daugiausia vertimai į lotynų kalbą, dauguma cenzūruotų. Jo teologines pažiūras Krikščionių bažnyčia oficialiai pasmerkė Romoje 399 m., Konstantinopolio sinodas – 543 m., o Konstantinopolio II Visuotinis Katalikų Bažnyčios susirinkimas 553 m. paskelbė jį eretiku.

10. *[...] Kirilas ir Metodijus, iš Konstantinopolio nukeliavę į Rusiją ir ten įskiepiję krikščioniškąją religiją* – broliai šv. Kirilas (Cyrillus), Moravijos patronas, mirė 869 07 07, ir šv. Metodijus (Methodius), vyskupas, kankinys, mirė 885 07 07, buvo krikščionybės skleidėjai slavų žemėse, slavų rašto pradininkai.

11. *[...] Mažojoje Pomeranijoje* – vok. *Pomerellen*, lenk. pavadinimas nevartojamas; geografinė sritis tarp Persantės ir Vyslos žemupio, šiaurės rytinė Pomeranijos dalis, dab. Lenkijos šiaurėje. Pomeranija (vok. *Pommern,* lenk. *Pomorze*) – istorinė sritis, skirtingai apibūdinama Vokietijoje ir Lenkijoje ir dalijama į skirtingas dalis. Vokietijoje Pomeranija vadinama sritis, esanti prie Baltijos jūros, Vokietijos ir Lenkijos šiaurėje, besidriekianti per Meklenburgo kraštą vakaruose iki Vyslos žemupio kairiojo kranto. Dalijama į *Vorpommern, Hinterpommern, Kleinpommern (Pomerellen)*. Lenkijos teritorijoje esanti Pomeranijos dalis Pomože dalijama į vakarinę dalį su centru Ščecinu, Pomože Gdanskie – tai dalis prie Gdansko miesto, ir Kujavijos Pomože, kurios centras Bydgoščius ir Torunė. Istoriškai vok. vadinamoji *Pomerellen* geriausiai atitinka Pomože Gdanskie kraštą, tačiau aprėpia ir dalį kitų. Ji buvo apgyventa kašubų, iki 1295 m. ją valdė savi kunigaikščiai. Mieškas I ir Boleslovas I Narsusis prijungė sritį prie Lenkijos, 1309 m. sutartimi ji atiteko Vokiečių ordinui, 1410–1772 m. vėl priklausė Lenkijos Karalystei, po pirmojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo tapo Vakarų Prūsijos – Brandenburgo – dalimi. *Pomerellen* istoriografijoje ne visada tiksliai vartojamas pavadinimas, dažnai *Pomerellen* pavadinama ir platesnė sritis – Pomeranija. Vokiečių istoriografija *Pomerellen* verčia *Kleinpommern*. Šiame leidinyje ten, kur M. Pr. vartoja *Pomerellen* pavadinimą, rašysime *Mažoji Pomeranija*. M. Pr. vartotą *Hinterpommern* verčiame *Rytų Pomeranija*, didesnė jos dalis dabar priklauso Lenkijai, yra tarp Mažosios Pomeranijos ir Oderio; *Vorpommern* buvo vakarinė istorinės Pomeranijos dalis, dab. Vokietijoje sudaro *Mecklenburg-Vorpommern* administracinį vienetą, verčiame *Vakarų Pomeranija.*

12. *Taip pat Albertas Inesas [rašė]* Lechiados *antrojoje dalyje apie Boleslovą* – Ines Albert (1620–1658), jėzuitas; rašoma apie jo XVII a. kelis kartus pakartotinai išleistą veikalą *Lechias ducum, principum ac regum Poloniae*, Krakoviae, 1655; [? 1665]; Frankofurt am Main, 1680.

13. *Dalis šito Adalberto palaikų dar turėtų būti* Tremesne – šv. Adalberto (Vaitiekaus, apie 956 – 997 04 23) palaikų istorija yra ilga ir komplikuota. Kelis amžius istoriografijoje gyvavo nuomonė, kad Tžemešne (lenk. *Trzemeszno*, vok. *Tremessen*), netoli Gniezno, X a. buvęs benediktinų vienuolynas, kuriame 997 m. buvo palaidoti šv. Adalberto (Vaitiekaus) palaikai be galvos. Juos iš prūsų išpirkęs Boleslovas I Narsusis ir jo paties valia 999 m. tie palaikai perkelti į Gniezną; iš Gniezno palaikus pervežė 1038 m. Brzetyslavas I į Prahą, į Šv. Vito katedrą. Dalis relikvijų buvo Italijoje, Tiberio salos bažnyčioje, jos 1928 m. buvo pervežtos į Gniezną. Tžemešne 1987–1995 m. vykę archeologiniai kasinėjimai paneigė, kad X a. ten buvo benediktinų vienuolynas, ir patvirtino faktą, kad pirmasis vienuolynas buvo pastatytas XII a. Boleslovo Kreivaburnio laikais ir priklausė reguliariųjų Laterano kanauninkų vienuolijai.

14. *[...] Bonifacijus, artimas imperatoriaus Otono III giminaitis, degdamas dievobaimingu įkarščiu įskiepyti krikščionių religiją Prūsijoje, iš Romos popiežiaus gavęs licenciją ir arkivyskupo titulą, atvyko į Rusiją ir skelbė Evangeliją,* – rašoma apie Brunoną, kuris dar buvo vadinamas ir Bonifaco vardu. Šiame sakinyje minimos realijos rodo, kad M. Pr. informaciją, kaip yra jo paties nuorodoje s(18) „Petrus Damianus in Vita S. Romualdi", perėmė iš P. Damianio (1007–1072) kūrinio – jame minimas Bonifaco, bet neminimas Brunono vardas, nurodoma, kad Bonifacas vyko į Rusiją. P. Damianio tekste rašoma: „Cumque ad Regem Russorum vir venerabilis pervenisset :/: O kai garbingas vyras atvyko pas rusų karalių" (*1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sudarė Inga Leonavičiūtė, V., 2006, p. 193, 196, 197); P. Damianio tekste praleidžiama vieta, kurioje nurodoma jo žūties vieta, bet pats M. Pr., remdamasis Ch. Hartknocho šio įrašo interpretacija ir kitais šaltiniais, toliau teigia, kad Bonifacas veikė ir Prūsijoje (žr. 14 kom.). Šiuolaikinė istoriografija „rusų" karaliaus paminėjimą šioje vietoje laiko vėlesnio laikotarpio įrašu ir mano, kad tai esąs prūsų paminėjimas (E. Gudavičius, „Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva", *1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sudarė Inga Leonavičiūtė, V., 2006, p. 24, 49). Apie Brunono veiklos ir mirties vietos apibūdinimą detaliau žr. E. Gudavičius, „Šventojo Brunono mikrohagiografijos klausimas", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 23, V., 2009, p. 19–34.

15. *[...] Kverfurto vyskupas Brunonas su keliais pagalbininkais surizikavo nuvykti į Prūsiją, tačiau prūsai, [kaip parašyta] in* Confiniis Russiae et Prussiae *(tai, be abejo, bus sūduvių ir galindų krašte), juos su 18 palydovų nužudė* – M. Pr.,

remdamasis Baronijumi ir Ursbergo Abato kronikomis, jau nurodo ir Kvedlinburgo analuose paminėtą misijos ir Brunono Bonifaco žūties vietą *„in confinio Rusciae et Lituae"* – „Rusios ir Lietuvos paribyje" (*1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sudarė Inga Leonavičiūtė, V., 2006, p. 72, 73). M. Pr. pats lokalizuoja vietovę buvus sūduvių ir galindų krašte.

16. Joachimo I[oanno] Madero Giedrojo kalno *autorius, [rašydamas apie] 1209 metus, mano, kad tai įvyko 1215 metais* – minima knyga *Chronicon Montis Sereni, seu Lauterbergense ab anno 1124 usque ad annum 1144 cum notis Joachimi Ioannis Maderi*, Helmstadii, 1665.

17. *Ypač Kristijonas, Šv. Cistersų ordino vienuolis (jį Romos popiežius paskyrė prūsų vyskupu)* – Kristijonas prūsų vyskupu buvo 1215–1216 m. Plačiau žr. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės*, 1, *Santrauka*, 3 kom., ir I kn., 4 kom.

18. *[...] jam [Kristijonui] pasisekė, be daugelio kitų, atversti ir keletą prūsų didžiūnų, ir būtent vieną iš* Löbowų *giminės* [...], *ir vieną iš* Warpodų *giminės (šį Jonas Bretkūnas vadina šitaip:* Warpeitis) – išlikusiuose J. Bretkūno *Chronicon des Landes Preussen* rankraščio nuorašų fragmentuose, nurašytuose K. Hennenbergerio, šios jo kūrinio dalies nėra. M. Pr. šią vietą nurodo iš J. Bretkūno rankraščio, kurio cituojama dalis neišliko (Ingė Lukšaitė, „Jonas Bretkūnas ir baltų kultūra", *Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas. Bibelübersetzer Johannes Bretke*, sudarė Ona Aleknavičienė, Jolanta Zabarskaitė, V., 2002, p. 28–29).

19. *[...] savo ranką ištiesia netikinčiųjų tautai, ir ne tik Idumėjoje* – Idumėja (Idumaea) – Palestinos dalis į pietus nuo Negyvosios jūros, kartu su Judėja, Samarija, Perėja, Galilėja buvo Erodo (valdžiusio 37 m. pr. Kr. – 4 m. pr. Kr.) valda (Rubšys, *Raktas NT*, 1, 68–71).

20. *[...] daugelis iš jūsų juos laiko acefalais (acephalos) ir žmonėmis, kurie virš savo galvos nepakenčia jokio viršininko* – šis lot. žodis turi dvi prasmes: juo apibūdinami sektos nariai ir, antra, asmenys, nepakenčiantys pavaldumo santykių.

21. *Bet 1249 metais šitą dalyką ištyrė popiežiaus legatas Liežo arkidiakonas Jakobas, nes pamedėnai, varmiai ir notangai atsivertė į krikščionių tikėjimą, ir šitos trys Prūsijos žemės, anot pateikiamos privilegijos, privalėjo pastatyti šias bažnyčias* – M. Pr. šią vietą perteikia remdamasis Ch. Hartknocho knygoje paskelbtu ir komentuotu Christburgo sutarties 1249 m. tekstu. Sutarties teksto dalį, kurioje išvardijamos vietovės, kur prūsai įsipareigoja pastatyti bažnyčias, M. Pr. pakartoja du kartus: 3 sk. §1–3 bažnyčių Pamedėje, Varmijoje ir Notangoje sąraše ir §4 skelbiamame Christburgo sutarties tekste, kur tos vietovės išvardijamos; abiejuose sąrašuose vietovardžiai užrašyti kitaip, nors

turėtų būti tie patys. Toliau komentaruose atskirai aptariama M. Pr. informacija apie kiekvieną iš trijų paminėtų žemių, dalykinio komentaro numerį pakartojant ir sąraše, ir atitinkamoje Christburgo sutarties teksto vietoje, prie pasikartojančio komentaro numerio pridedama raidė a. Skiriasi vietovardžių rašyba ir Ch. Hartknocho knygose (Hartknoch / Dusburg, S. 473–474, ir Hartknoch, *Kirchen-Historia,* S. 35–36, 41). Ch. Hartknochas nurodė, kad skelbdamas jis turėjo lotynišką privilegijos tekstą, gautą iš Gdansko miesto sekretoriaus God[ofredo] de Peschwitzo, du vokiškus nuorašus: vieną senąja vokiečių kalba iš Elbingo, kitą – Danieliaus Wachschlagerio iš Torunės miesto. Ch. Hartknochas pažymi, kad skelbdamas privilegijos tekstą, daugiausia rėmėsi nuorašais vokiečių kalba (Hartknoch / Dusburg, S. 472).

Toliau dalykiniuose – 22, 22a–24, 24a – komentaruose pateikiami ir palyginami vietovardžių užrašymai bei teikiamos galimos lokalizacijos, kokios nurodytos istoriografijoje.

22, 22a. *Pamedėnai pažadėjo pastatyti* – toliau dalykiniame komentare pateikiami Pamedės vietovių, kuriose prūsai turėjo įsteigti bažnyčias, vietovardžiai, surašyti M. Pr. 3 sk. §1, šalia – palyginimui atskirti kabliataškiu vietovardžiai iš Christburgo sutarties teksto, t. y. M. Pr. 3 sk., §4; toliau – vietovardžio forma nurodyta Ch. Hartknocho knygose (Hartknoch / Dusburg, S. 469–474, ir Hartknoch, *Kirchen-Historia,* p. 35–36, 41–43); skelbtuose *PUB,* 1, to meto dokumentuose bei galimos V. Pašutos ir R. Wenskaus pateiktos lokalizacijos. Kai kurios skirtingos vietovardžių formos buvo perimtos iš skirtingų Christburgo sutarties nuorašų, todėl jų yra ne viena. Bažnyčios vardijamos ta tvarka, kokia nurodyta M. Pr. 3 sk., §1–3.

Pogolowe, alias Buriz, Rutiz; Pozleve; Hartk.: Posleve, Pozleve, Pogolove, alias Puleus, Buritz, Bucis; *PUB*, 1, S. 162, Pozolue/Rutiz, 1250 m., Posolva; lokalizuota Posilge, Štumo pavietas, dab. Žulavka (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112; Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 127, 128);

Bastelliva; Pastelliva; Hartk.: Pastellivva; PUB, 1, S. 162, Pastilina, Pastolina (1236); lok. Pestlin, Štumo pavietas, dab. Postolin (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112; Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 124);

Lingues; Lignis; Hartk.: Lingues, Lingnes; *PUB,* 1, S. 162, Lingues, Lingves, Lynguar (1250); lok. Linken, dab. Lipič prie Dzieržgonės (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112), Reichandres (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 129);

Liopiez; Lupis; Hartk.: Liopiez, Luxies; *PUB,* 1, S. 162, Lyopiez, Loypicz; lok. Lippitz prie Liebwalde (*PUB,* 1, S. 162, Liupiec, Štumo pavietas, dab. Komarovo (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112); Konigsblumen, apie 6 km į rytus nuo Christburgo (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 126–127);

Chomor Sancti Adalberti; Comer; Hartk.: Chomor, Comer s. Adalberti; *PUB,* 1, S. 162, Chomor; lok. Kammerau, Štumo pavietas, dab. Komorovo (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112), Semrau (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 127);

Bobis; Potans; Hartk.: Bobis Potans; *PUB*, 1, S. 162, Bobus, Pobuz (1250), Poburse; lok. Poburse, Ostrudzki pav., dab. Poburze (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112), nežinoma vietovė netoli ežero Buzemith, rytinėje Kerpau (Kerpen) apylinkių dalyje (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 130);

Gezia; Betija; Hartk.: Beria, Bezia, Besia; *PUB*, 1, S. 162, Geria, Beria, nelokalizuota (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112; Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 129–130);

Bovile; Prosile; Hartk.: Prosile; *PUB*, 1, S. 162, Prozile; lok. Prozile, Prenzlau, dab. Preslavek, Kvidzino pavietas (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112);

Resia; Besia/Resia; Hartk: Rezia, Besia; *PUB*, 1, S. 162, Resia; lok. Riesenburg, dab. Prabuty, pavietas Suski (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112); žemės Resia gyvenvietė (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 130);

Alt-Christ-burg; Altchristburg; Hartk.: Altchristburg; *PUB*, 1, S. 162, Altchristburg; lok. Christburgas, dab. Kiszpork (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112, Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 129–130);

Perditen, Rade; M. Pr. §4: Rade; Hartk.: Perditen; *PUB*, 1, Christburgo sutarties tekste Perditen nėra, yra Raydez, Rudenz; lok. Rauditz (*PUB*,1, S. 163); lok. Raudniz, dab. Rudzicz, pavietas Suski (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112; Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 129–130);

Neu Christburg; Neu Christburg; Hartk.: Neuchristburg; *PUB*, 1, S. 163, Novo Christborc; lok. Christburg (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 129–130).

23, 23a. *Varmiai pažadėjo pastatyti [bažnyčias]* – žr. 20 kom.

Jedu; Jedin; Hartk.: Jedin, Zedin; *PUB*, 1, S. 163, villa, in qua sedet Jedun; lok. Geydow/Gedilgen arba Pualsede/Thomasdorf netoli Šventapilės (*PUB*, 1, S. 163), Palsede (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 131);

Bandailis; Bugantze; Hartk.: Bandadis, Bugantz; *PUB*, 1, S. 163, Bandadis; lok. sritis prie Žintų, kur buvo Banditten/Pometiten ir Bandlaucken kaimai (*PUB*, 1, S. 163); lok. Bantkaucken prie Žintų (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 134);

Vuntenone; Vondenewe; Hartk.: Vuntenone; Wuntenowe, Denaw, Vondenewe; lok. Huntenau (*PUB*, 1, S. 163); lok. Huntau (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 132);

Stutines; M. Pr. §2 nenurodo; Hartk.: Sutimes; *PUB*, 1, S. 163, Surimes/Simines/Sunines; lok. galbūt Surweisen, buvęs apie 6 km šiauriau Bladiau/Bladijos (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 133);

Stivia; Nunya; Hartk.: Nina, Ninija; *PUB*, 1, S. 163, Slinia, Slunia; lok. Kalgen (*PUB*, 1, S. 163); lok. Kalgen, Kalijai netoli Aistmarių (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 132);

Brunsberg; Brunscberg; Hartk.: Brunsberg; *PUB*, 1, S. 163, Bruseberg; lok. Bergau Lichtenhageno parapijoje (*PUB*, 1, S. 163); Braunsberg (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 131);

Skiriasi §2 ir §4 (Christburgo sutartyje įrašytų) vietovių sąrašas: §4 M. Pr., sekdamas Hartknochu, įrašė vietovardį „Bandachs" – neaišku, su kuriuo iš išvardintųjų galima būtų jį gretinti. Panašaus nėra ir *PUB,* 1, S. 162–163.

24, 24a. *Notangai pažadėjo pastatyti [bažnyčias]* – žr. 21 kom.

Labegano; Labauw; Hartk.: Labiaw/Labegove; *PUB*, 1, S. 163, Labegow, Lawtaw; lok. Labegove, Labiau (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112; Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 134);

Swewiert; Burwere; Hartk.: Sveviert, Burvvere; *PUB*, 1, S. 163, Sutwiert; lok. Dexen (Pėteraitis nežymi) į vakarus nuo Stablack/Stablaukių (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 131);

Thumon; *Thingvis*; Hartk.: Thumon, Tingvis; *PUB*, 1, S. 163, Tummonis; lok. Domnau apskrityje (Pašuta, *Obrazovanieje*, p. 112); lok. galbūt Domnau (Wenskus, Zur Lokalisierung, S. 135).

25. *[...] krikščionims ar romėnams (teisingiau, pomeranams) arba pamedėnams* – M. Pr. Christburgo sutarties tekstą perrašė iš Ch. Hartknocho publikacijos, kur toje vietoje yra klaidingai perskaityta ir išspausdinta *Romanis* (*PUB*, 1, S. 160), tačiau M. Pr. papildo tekstą pataisa *„rectius Pomeranis" – „teisingiau, pomeranams"*, t. y. papildo Hartknochą.

26. *[...] aš pasinaudojau jo [Hartknocho] veikalu ir šiame darbelyje* – M. Pr. informuoja apie savo santykį su Ch. Hartknocho knygos tekstu *Preussische Kirchen-Historia (Prūsijos bažnyčios istorija)*, kuri buvo išleista Frankfurte ir Leipcige 1686 m.; M. Pr. savo *Prūsų bažnyčios kronikos* pratarmę pasirašė 1691 m. kovo 23 d., tačiau dar pildė duomenimis iki 1698 m., tad abiejų autorių darbus jau skyrė daugiau kaip dešimtmetis. M. Pr. nuosekliai nurodė nuorodose tas vietas, kuriose rėmėsi, citavo ar perėmė duomenis iš Hartknocho knygos. Žr. Bibliografinius kom.

27. *[...] dauguma tikėjimo tiesų, dėl kurių dabar dažniausiai ginčijasi katalikai ir liuteronai, Romos katalikų bažnyčioje jau buvo dėstomos viešai ir be jokių ginčų? Kaip antai: mokymas apie septynis sakramentus, apie Šv. Raštą, apie popiežiaus autoritetą ir valdžią, apie celibatą, vienuolystę, apie dvasininkų egzempciją, apie paskelbimą šventaisiais, apie esminį duonos ir vyno perkeitimą per Šventąją Vakarienę, apie mišias ir daug ką kita. Tai plačiai išdėstyta Bellarmino, Masenijaus, Becano* – M. Pr. mini žymius Vakarų Europos jėzuitų teologus, kūrusius katalikų pozicijos pagrindus kontrreformacijos laikotarpiu, tačiau nenurodo veikalų, apie kuriuos kalba, visoje knygoje nėra nuorodų į šių autorių knygas. Bellarminas (Bellarminus, Robertus, 1542–1621) įstojo į jėzuitų vienuoliją 1560 m., 1576–1588 m. dėstė Grigaliaus universitete Romoje, 1594 m. – Ordino provincijos vadovas, 1599 m. įšventintas į vyskupus, priimtas į kardinolų kolegiją, 1602 m. – Kapujos

arkivyskupas, nuo 1605 m. – popiežiaus Leono XI patarėjas. Tik spėti galime, kad rašoma apie Bellarmino teiginius, išdėstytus *Corpus controversiarum oder „Triadelphes"* (3 tomai – 1582–1592; 4 tomai – 1608) arba garsiajame *Mažajame katekizme* (I leidimas 1597 m., sulaukė daugiau kaip 400 pakartotinų leidimų 60 kalbų). Jokūbas Masenijus (Iacobus Masenius, Masen, 1606–1681), vokiečių jėzuitas nuo 1629 m. Dirbo kaip pamokslininkas ir teologas Kelne, Paderborne. Tikėtina, kad rašoma arba apie *Concionator othodoxus*, arba apie teologinio turinio poemą *Sarcothea* (Franz Xaaver Kraus, *ADB,* 2). Martinas Becanas (Vorbeeck, van der Beeck, Schellekens, 1563–1624), jėzuitas nuo 1583 m., dėstė teologiją Kelne, Viurzburge, Maince, Vienoje, 1620–1623 m. buvo Ferdinando II nuodėmklausys, vienas garsiausių diskutantų su kalvinistais, liuteronais, anglikonais. Reikšmingiausi kūriniai *Manuale controversiarum huius temporis* (Würzburg, 1623), *Compendium manualis controversiarum* (1623). (Carl Werner, *ADB,* 2, S. 199.)

28. *[...] o tai išdėsto ir arijonas Christophoras Sandijus* – arijonas Christophoras Christophoro Sandijus (Sandius, 1644–1680) gimė Karaliaučiuje, studijavo Karaliaučiaus, Oksfordo universitetuose, apie 1668 m. apsigyveno ir veikė Amsterdame, dirbo spaustuvėje. Parašė ir išleido 15 knygų ir 5 rankraščius, garsiausią jo knygą *Bibliotheca Antitrinitariorum*, Amstelodami, 1684, po jo mirties išleido jo kolega Benediktas Višovatas (Benedictus Wiszowaty), Kosmovijos (dab. Kosinovo) Prūsijos Kunigaikštystėje kunigas. M. Pr. rašo apie Ch. Ch. Sandijaus knygą *Nucleus Historiae Ecclesiasticae, seu Historia Arianorum*, Coloniae-[Amstelodami], 1676. (Christophorus Sandius, *Bibliotheca antitrinitariorum*, perspaudas Varsoviae, 1967, p. 169.) Šią knygą M. Pr. toliau mini savo tekste.

29. *[...] visais laikais iki Nikėjos susirinkimo ir nuo jo iki šių laikų krikščionys buvo mokomi to, ko mokė Arijus, taigi katalikiškajai tiesai priešgyniauta visą laiką* – Nikėjos Katalikų Bažnyčios susirinkimas vyko 325 m. Bitinijoje. Jame spręstas Aleksandrijos kunigo Arijaus (mirė 335 m.) ir Aleksandrijos vyskupo Aleksandro sukeltas ginčas dėl Kristaus kaip Dievo Sūnaus dieviškumo. Daugelis Rytų bažnyčių kunigų kėlė klausimą, ar Kristus gali būti lygus Dievui Tėvui, palaikė Arijaus teiginius, kad Kristus yra tarpininkas tarp žmonių ir Dievo ir esąs Dievo Žodis, todėl nėra jam lygus. Nikėjos susirinkime Arijus buvo pasmerktas, buvo pripažintas teiginys, kad Dievo Tėvo ir Kristaus prigimtys yra *konsubstancialios* (gr. *Homouzjos*). Viena Krikščionių bažnyčios dalis nuo IV a. pasuko arijonizmo kryptimi, neigė dieviškosios prigimties konsubstancialumą, Dievo Tėvo ir Kristaus prigimties lygybę ir kartu abejojo arba neigė Švč. Trejybės dogmą.

30. *Popiežiaus Inocento IV raštas vyskupui Kristijonui* – popiežius Inocentas IV (1195–1254) per pontifikavimo laikotarpį (1243–1254) įsteigė 1243 m. Prūsijoje 4 vyskupijas nukariautose Pamedės, Notangos, Varmės žemėse ir Kulme; 1243–1245 m. paskelbė kryžiaus žygį į latvių, lyvių žemes ir į Prūsiją.

31. *[...]* Monumentis Oliviensibus – M. Pr., matyt, rašo apie senąją ir viduriniąją Olivos kronikas, jo laikais dar neskelbtas. Su rankraščiais M. Pr. galėjo susipažinti Olivos cistersų vienuolyne, kai bendravo su jo abatu Hacku. Olivos kronikas paskelbė Th. Hirschas, *SRP,* 1, S. 669–731; *SRP,* 5, S. 591–647.

32. *[...] patyrė Žalgirio mūšį 1410 metais ir sidabrinėmis bei auksinėmis kulkomis gynė Varmę nuo lenkų ir rusų kariuomenių, kurios tuo metu triumfavo Prūsijoje* – M. Pr. vaizdingai aprašo Varmės vyskupo Henriko IV pastangas atsipirkti nuo kontribucijos, išvengti Žalgirio mūšiui parengtos kariuomenės žygio į Varmės teritoriją. Žalgirio mūšio laikais dar nebuvo šaunamųjų ginklų, tad M. Pr. parinko metaforą iš savo laikų realijų. (Už paaiškinimą dėkoju prof. Svenui Ekdahliui.)

33. *Prūsijos luomai* – taip sutrumpintai vadinami Prūsijos Kunigaikštystės žemvaldžių ir miesto teisei prisiekusiųjų miestiečių luomai, kurių atstovai rinkosi į landtagus – suvažiavimus; juose buvo sprendžiama, ar luomai įsipareigoja, kokiais atvejais, kada ir kiek numato rinkti mokesčių, būdavo svarstomi kai kurie krašto valdymo klausimai.

34. *[...] Pamokslininkų ordino vienuolis* – dominikonas; visas vienuolijos pavadinimas – *Ordo Fratrum Praedicatorum*, įkurta XIII a. pradžioje.

35. *Johannas Wigandas, teologijos daktaras ir 1573 m. profesorius Karaliaučiaus universitete. 1575 metais tapo Pamedės vyskupu. Šitas Wigandas parašė įvairių traktatų, ypač apie gintarą, apie žvėris (briedį), apie vaistažoles Prūsijoje. Mirė 1587 metų spalio 21 dieną Liubemiūlėje ir buvo paskutinysis liuteronų vyskupas Pamedėje* – M. Pr. plačiai rėmėsi Johanno Wigando (1523–1587) parašyta knyga apie gintarą *Vera historia de succino Prussiaco*, Jena, 1590. Wigandas pavadintas paskutiniuoju liuteronų vyskupu, kadangi tuo metu Bažnyčios valdžia – Jurgis Frydrichas Brandenburgietis, Prūsijos Kunigaikštystės valdovo regentas (1578–1603), – siekė sukurti konsistorijas ir panaikinti vyskupų instituciją, todėl, mirus vyskupui, naujų neskyrė, o vyskupijas valdančius vadino prezidentais.

36. *Henricas von Brunas, į šalį atvykęs su Bohemijos karaliumi Otoakru [Ottokaru] ir 1255 metais tapęs pirmuoju Sembos vyskupu* – XIX a. Vokietijos istorikas E. Fr. Mooyeris pirmuoju Sembos vyskupu vadina Dietrichą I [Tetwardą] (1252–1254), tačiau jam Vokiečių ordinas neleido pradėti eiti pareigų, tas pats atsi-

tiko ir Heinrichui iš dominikonų vienuolijos; pirmasis ėjęs pareigas buvo Heinrichas I von Strittbergas (1254–1274) (Marian Biskup, Gerhard Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk, 1988, s. 169).

37. *Johannas, jis pastatė bažnyčią Šv. Albrechte prie jūros* – M. Pr. Sembos vyskupų sąraše informacija apie ketvirtuoju minimą vyskupą Johanną yra netiksli: po vyskupo Siegfriedo von Regensteino vyskupavo iš eilės du Johannai: Johannas I von Clare (1320–1344) ir Johannas II von Bludau (1344–1358). (Ernst Friedrich Mooyer, *Verzeichnisse der deutschen Bischofe vom Jahr 800*, Minden, 1854, S. 94.) Bažnyčią vietovėje Šv. Albrechte (St. Albert) įsteigė daug vėliau vyskupavęs (1417) Johannas II von Saalfeldas (1416–1425) (Gertrud Mortensen, „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen", *Historisch-Geographischer Atlas des Preussenlandes*, hrsg. von Hans Mortensen, Gertrud Mortensen, Reinhard Wenskus, Wiesbaden, 1971, Teilblatt 1). Šv. Albrechto vietovė buvo prie Baltijos jūros, netoli Piliavos.

38. *9. Heinricas III Seefeldtas [...]. 10. Johanas II [!] von Schawenbergas. 11. Heinrikas IV [dirbo] valdant didžiajam magistrui Michaeliui Kuchmeisteriui, narsus karo vyras, tačiau jis pridarė ir daug skolų, todėl gavo pravardę* Hempelis *[t. y. kvailys, žioplys]. 12. Heinrikas V[!] Salfeldtas, turėjo sumokėti ankstesniojo skolas. 13. Michaelis Jungas [Michael Junge], prūsas, [dirbęs] valdant Pauliui von Rußdorffui. 14. Nikolajus I Schlotter-Kopff [Drebanti galva], Šoneko didžiūnas* – M. Pr. pateiktoji Sembos vyskupų eilė ir vardai yra supainioti. XIX a. vokiečių istorikas E. Fr. Mooyeris ją teikia tokią: po Heinricho III iš Zėfeldo (1395–1414) vyskupavo Heinrichas IV von Schauenburgas (1415–1416), po jo – Johannas II iš Seefeldto (1416–1425), po jo – Michaelis Jungas (1425–1442), Mikalojus Schönecckas, pramintas Schlotterkopf (1442–1470) (Ernst Friedrich Mooyer, *Verzeichnisse der deutschen Bischöfe vom Jahr 800*, Minden, 1854, S. 94).

39. *Johannas III Rehe-Winckelis [Johann von Rehewinkel] iš Stargardo, Karaliaučiaus kapitulos prepozitas. Mirė 1497 metų rugpjūčio 1 dieną Fišhauzene* – po šio vyskupo turėtų būti įrašytas Mikalojus Krenderis (Nikolaus Krender), 1497–1503 m., tačiau M. Pr. sąraše jis praleistas.

40. *[...] aktainių* – vok. *Achtel*, liet. senoji forma „akteinis" (*Clavis*, 1, p. 54), medienos, malkų matavimo vienetas. Jį sudarė 7 pėdų aukščio, 12 pėdų pločio ir 7 pėdų ilgio medienos arba malkų krūva (P. Dundulienė, *Lietuvos etnologija*, V., 1991, p. 54).

41. *[...] čia pateiksime ir Kujavijos vyskupų sąrašą, kokį aš radau surašytą Lenkijoje, Volbuže, pono vyskupo salėje* – Kujavijos vyskupystė buvo suformuota viena pirmųjų plintant Lenkijoje krikščionybei. Volbužas (Wolbórz, Wolbor) 1123–1125 m. buvo antrasis pagal svarbą bažnytinis centras vyskupijoje. Lenkijos karalius Boleslovas Kreivaburnis, nukariavęs Pomeraniją ir ją prijungęs prie Lenkijos, vyskupijos centrą perkėlė į Vloclaveką (Włocławek), todėl ta pati vyskupija dar vadinama Vloclaveko vyskupija. Volbužas liko vyskupų rezidencijos vieta. Iki šių laikų ten stovi vyskupų rezidencijos rūmai. M. Pr. informacija apie jo skaitytus Kujavijos vyskupystės vyskupų sąrašus liudija, kad dar XVII a. antroje pusėje šioje rezidencijoje būta dokumentų saugyklos, kuria M. Pr. galėjo pasinaudoti.

42. *Kujavijos vyskupų sąrašas* – šiame M. Pr. pateiktame Kujavijos vyskupų sąraše pirmieji devyni vyskupai vadinami legendiniais (kitaip vadinami Krušvicos vyskupai), juos surašė Janas Dlugošas, jų eilės tvarka M. Pr. sąraše yra tokia, kokia įsigalėjusi ir istoriografijoje, išskyrus trečiąjį, pavadintą Mauritijumi, – turėtų būti Laurynas, ir penktąjį, kurį M. Pr. vadina Andrejumi iš Romos, o istoriografijoje jis žinomas kaip Janas Romietis. M. Pr. pateikto vyskupų sąrašo nuo 1133 m., kurį pradeda Swidgeris (1133– apie 1147), pirmieji penki (M. Pr. numeracija Nr. 10–14) skiriasi nuo teikiamų istoriografijoje. M. Pr. surašo šiuos asmenis: 10. Onoddas [Onold]; 11. Rudgeras; 12. Verneras; 13. Vunelphas arba Onulphas, arba Arnolphas; 14. Stephanas. Istoriografijoje teikiami asmenys tokia tvarka: jau minėtas Swidgeris, Werneris (1148–1156), Onoldas (1161–1180), Stefanas (1187–1198). Toliau asmenų sąrašas atitinka teikiamą istoriografijoje, išskyrus vieną laikotarpį: po Nicolajaus Kurowskio praleistas Janas Kropidla, antrą kartą vyskupavęs 1402–1421 m.

43. *Joannas I, Vlithas arba Cropidlo [Jan Kropidło, Piast], Opolės kunigaikščio Vladislovo sūnus* – Johannas Kropidlo buvo Stželecko kunigaikščio Bolko III sūnus, o M. Pr. minimas Opolės kunigaikštis Vladislovas buvo vyskupo dėdė, rėmęs dvasininko karjerą. Vyskupavo 1384–1389 m. ir 1402–1421 m., t. y. LDK krikšto ir Žalgirio mūšio laikotarpiais.

44. *Vokiečių ordinas norėjo, kad Prūsijos vyskupai pripažintų jų tvarką (regulą)* – M. Pr. *Santraukoje* (M. Pr., 1, p. 271) ir šioje vietoje buvo pavartotas dviprasmis žodis *Orden* (verčiamas *ordinas*, perdirbinys iš lot. *ordo,* tvarka), o toliau tekste jis tiksliai paaiškintas lotynišku terminu *regula*; dėl aiškumo čia jis verčiamas „tvarka“, o tekste paliekamas neverstas tarptautinis žodis *regula.*

45. *Vyskupo egzempcija* – vyskupo imunitetas, tai reiškė, kad vyskupo valdomos teritorijos buvo atleidžiamos nuo bendrosios jurisdikcijos, mokesčių ir kitokio

pavaldumo. Tuo metu imunitetas vyskupijai suteikė savarankiškumą tvarkytis pagal Bažnytinę teisę, sprendimo galią, kada ir kiek prisidėti mokesčiais.

46. *[...] kartūzų vienuolio Henricho Borringerio didžiajam magistrui parašyto laiško, kurį jau pateikėme [rankraščio knygoje]* Pokyčiai Prūsijoje – M. Pr. rašo apie savo kūrinio *Deliciae Prussicae* IX knygą *Pokyčiai Prūsijoje,* kuri turėtų būti skelbiama 5 tome. Šį laišką skelbė ir Ch. Hartknochas (Hartknoch, *Kirchen-Historia,* S. 215).

47. *[...] į bažnytinę tarnybą negalima ateiti simonijos būdu* – simonija – tai terminas, kilęs nuo Biblijoje minimo burtininko Simono Mago, kuris norėjęs iš šv. Petro už atlygį gauti Dievo dovaną. Simonija vadinamas bažnytinių pareigybių gavimas už pinigus, papirkinėjimą ar kokį kitokį atlygį. Katalikų bažnyčioje buvo paplitusi IX–XI a., bet pasitaikydavo ir vėliau, ypač priešreformaciniais laikais.

48. *Viklifitų reikia saugotis* – XIV a. Anglijoje Katalikų bažnyčioje susiformavęs religinis judėjimas, pavadintas jo lyderio Johno Wyclifo (1324–1384) vardu. 1415 m. Konstanco Visuotinis Katalikų Bažnyčios susirinkimas judėjimą paskelbė erezija. Viklifitai pranašavo Antikristo atėjimą, buvo prieš popiežiaus visuotinę valdžią, neigė dvasininkų teisę eiti valstybines pareigas, skelbė Dangaus karalystę neturtėliams.

49. [...] *kaip matyti iš Baijocio susirinkimo, surengto 1300 metais, mat jas galima rasti 87 skyriuje, žr. Labbejaus ir Cossartijaus išleistų* Susirinkimų, *t. 11, 2 dalį, 1463 skiltį (1671,* (MSB – *1676) metų Paryžiaus leidimo)* – minima knyga *Sacrosancta consilia ad regiam editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctior, studio Philip. Labbei et Gabr. Cossartii Soc. Jesu presbyterorum, Lutetiae Parisiorum,* 1671. M. Pr. rankraštyje MSA teisingai nurodė 1671 m. išleidimo datą, MSB rankraštyje taisytojas, nurodęs 1676 m., suklydo. M. Pr. nurodytoje vietoje aprašomas Pietų Prancūzijoje buvusios vyskupijos lot. Baiocis (Bayeux) bažnytinis sinodas.

50. *[...] Kryžiaus atradimas* – Šv. Kryžiaus atradimas *(Inventio sanctae crucis)* – krikščionių bažnytinė šventė, kurią IV a. paskelbė popiežius Euzebijus, nurodydamas paminėti dieną, kai šv. Elena suradusi Kristaus nukryžiavimo kryžių. Katalikų bažnyčia tai pamini gegužės 3 d.

51. [...] *pirmosios buvo beginės* – viduramžiais susibūrusios krikščionių religinės draugijos narės, gyvenusios kartu iš savo darbo, organizavusios labdarą. Nėra vienos nuomonės, kada susiformavo: manoma, kad arba VII a., arba XII a. (Plačiau žr. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės,* 1, 55 kom., p. 650.)

52. *Dakt[aras] Caelest[inas] Myslenta mini keletą Baltojo apsiausto brolių, atsiradusių Wernerio von Urselno laikais, maždaug 1327 metais* – M. Pr. remiasi

Coelestinu Myslenta (1588–1653) – tai garsus Prūsijos Kunigaikštystės teologas, griežtas liuteroniškosios ortodoksijos šalininkas, vienas šios krypties kūrėjų, garsus protestantiškose Vokietijos žemėse savo nepakantumu. Minimas didysis Vokiečių ordino magistras Werneris von Urselnas (Werner von Orseln) valdė 1324–1330 m. Myslentos ir M. Pr. teigimu, Baltojo apsiausto broliai (vok. *Kittelbrüder,* lot. *stolati*) – religinė grupė, kurį laiką veikė Wernerio von Urselio laikais. Vėliau stuliečiai antrą kartą atkeliavo į Prūsijos Kunigaikštystę iš Nyderlandų XVI a. pradžioje.

53. *Stanislavas Damalevicijus mini sektą, vadintą flagelantais, t. y. saviplakiais, kurių buvę Prūsijoje* – flagelantai (vok. *Geisseler,* lot. *flagellantes*), saviplakiai, viduramžiais Katalikų bažnyčioje susibūrusi brolija, Bažnyčios paskelbta esanti sekta, bet neišnyko ir XVI a. kvietė visuotinei atgailai, pranašavo Antikristo atėjimą. Vokiečių ordino valstybėje buvo pasirodžiusi 1445 m. (Žr. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės*, 1, 95 kom., p. 650.)

54. *[...] pasak Pomarijaus užrašymo* – neaišku, apie kurį iš plačios Pomarijų (Pomarius, Baumgarten) giminės asmenį rašo M. Pr. Vienas žymiausių XVII a. buvo Samuelis Pomarijus (1624–1683), teologijos daktaras, dirbęs liuteronų kunigu Silezijoje, Magdeburge, superintendentas Liubeke (1675–1683). Parašė teologijos ir religinių poleminių veikalų. M. Pr. teikia per mažai informacijos, kad būtų galima nustatyti, apie kurį iš asmenų ir veikalų galėtų būti rašoma.

55. *[...] apie 1385 metus, atsirado valdiečių arba albigiečių sekta* – XII a. susiformavusios Katalikų bažnyčios sektos, kurias Bažnyčia paskelbė esant eretiškas ir su jomis kovojo, prieš jas XIII a. buvo surengti kryžiaus žygiai. Valdiečiai propagavo neturtą, smerkė bažnyčios turtų kaupimą, liturgijoje vartojo gimtąją kalbą. (Žr. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės,* 1, 95 kom., p. 650.)

56. *[...] elgetaujančius vienuolius* – elgetaujančiųjų vienuolių paminėjimą galima suprasti dvejopai: pažodžiui – išmaldos prašytojai ir kaip vienuolijų rūšies nurodymą. Elgetaujančios vienuolijos, lot. *Ordines Mendicantes*: 1) *Ordo Fratrum Minorum* (sutrumpintai *O.F.M.*) – Mažųjų brolių vienuolija, kuri 1517 m. pasidalijo į šias pagrindines šakas: *O.F.M. de Observantia,* Lenkijos–Lietuvos valstybėje vadintus bernardinais, *O.F.M. Conventualium* – pranciškonai konventualai, ir *O.F.M. Cappucinorum* – kapucinai; 2) *Ordo Fratrum Praedicatorum* (sutrumpintai *OP* – dominikonai; 3) augustijonai, savo ruožtu dalijęsi į kelias vienuolijas; 4) karmelitai; 5) *Ordo S[ancti]simae Trinitatis Redemptionis Captivorum* – trinitoriai; 6) *Ordo B. Mariae de Mercede Redemptionis Captivarum* – mercediečiai; 7) *Ordo Servorum Mariae* (*OSM*) – servitai; 8) *Ordo Minimorum* (*OMin*) – mažieji paulinai; 9) *Fate Bene Fratelli* (*FBF*) – gailestingieji broliai.

57. *Pamokslaujantys ir mažieji vienuoliai* – originalo kalba vokiškame tekste pavadinti „Die Münche Praedicatorum und Minorum", žr. 34 ir 56 kom.

58. *[...] atsirado sekta, kuri nuo Taulerio mokymo buvo pavadinta tauleristais* – viduramžių mistiko dominikono Joanno Taulerio (XIII a. pab. – 1361) šalininkai. Paplitę Strasbūre, Kelne, Bazelyje. J. Tauleriui buvo priskiriami teiginiai, kuriais jis neigė Strasbūro miestui mesto interdikto teisingumą, įrodinėjo, kad dėl jo sunkiai kenčią paprasti žmonės ir miršta be sakramentų. Katalikų bažnyčia šį mokymą paskelbė erezija.

59. *Kaip pasakoja Treteras savo veikale* Varmės vyskupo Luco gyvenimas, *XVI [sk.]* – Tomas Treteras (1547 Poznanėje – 1610 Frauenburge, Fromborke), filologas, vertėjas, jėzuitų išsilavinimą gavęs abiejų teisių daktaras. Buvo S. Hozijaus bendradarbis, trumpai dirbo Onos Jogailaitės sekretoriumi, didesnę gyvenimo dalį 1569–1584 m. gyveno Romoje. 1586–1593 m. grįžo į Karališkuosius Prūsus, tapo Varmės kapitulos kanauninku ir sekretoriumi. M. Pr. mini jo kūrinį *De episcopatu et episcopis ecclesiae Varmiensis* (Cracoviae, 1685), kurį išleido po autoriaus mirties Matas Kazimieras Treteras.

60. *[...] Lutheris į Prūsiją tuoj pasiuntė du teologus – dr. Brismanną ir Amandą* – Johannas Briesmannas (Ioannes Brismanus, 1488 12 31 Kotbuse – 1549 10 01 Karaliaučiuje), vienas žymiausių veikėjų, pavertusių Vokiečių ordiną liuteronybę priėmusia Prūsijos Kunigaikštyste. Lutherio ir kunigaikščio Albrechto pakviestas dirbti katedros pamokslininku, kartu su pilies pamokslininku Pauliumi Speratu ir Altštato (Senamiesčio) bažnyčios pamokslininku Johannu Polianderiu (kitaip S. Graumannu) sėkmingai skelbė Lutherio doktriną Prūsijos Kunigaikštystėje. 1527–1531 m. dirbo Rygoje, pakviestas jos magistrato; kartu su Andreju Knopke parašė pirmuosius Rygos miesto Bažnyčios nuostatus (1530), kuriais vadovavosi ir Talino, ir Piarnu liuteronų bažnyčios. 1531 m. grįžo į Karaliaučių, kur buvo vienas Karaliaučiaus partikuliaro įkūrimo iniciatorių, vėliau tapo universiteto vicekancleriu, 1546 m. iki mirties buvo Sembos vyskupystės prezidentas (F. W. Bautz, *Kirchenlexicon*, 1, 1990, S. 749). Johannas Amandas (Amandus, ? – 1530 Goslare), vienas pirmųjų liuteronų kunigų Prūsijos Kunigaikštystėje, jį Lutherio siūlymu pakvietė kunigaikštis Albrechtas 1523 m., metus dirbo Altštado (Senamiesčio) pamokslininku. Išvyko dėl konflikto su Karaliaučiaus magistratu ir Speratu dėl Katalikų bažnyčios reformavimo ir liuteronybės įvedimo taktikos: kitaip negu Speratas, Amandas atstovavo griežtajai, bekompromisinei liuteronybės įvedimo grupei.

61. *[...] padėjo jiems gauti keletą prebendų* – prebenda, lot. *praebenda* – terminas, apibūdinantis atlygio asmeniui ar pareigūnui pobūdį: 1) valstybės mokama

privačiam asmeniui renta iki gyvos galvos; 2) kapitulos dvasininkų pajamos; 3) fundacija seniems asmenims; 4) parama maistu, teikiama religinėms bendruomenėms. Čia rašoma apie pirmąjį ir antrąjį atvejus.

62. *[...] Prūsijoje atsirado anabaptistų* – anabaptistai, kitaip perkrikštai arba naujakrikštai, vok. *Wiedertäufer.* Vienu pavadinimu vadintos įvairių pakraipų Krikščionių bažnyčios religinės grupės, susidariusios Europoje reformacijos pradžioje. Grupes siejo kelios bendros nuostatos: jos nevertino vaikų krikšto, tikru pripažino suaugusiųjų krikštą, teigė, kad visuomenės socialinė hierarchija esanti žmonių paklydimas, Šv. Vakarienė esanti prisiminimas ir ženklas. Anabaptistai daugelyje šalių vienijosi su nepripažįstančiais Švč. Trejybės (antitrinitoriais). Anabaptizmas papilto Vokietijoje (anabaptistai buvo dalis valstiečių karo dalyvių, T. Miuncerio, J. Huterio Melchioro Hofmanno, iš dalies Kasparo Schwenckfeldo sekėjai – švenkfeldiečiai), Šveicarijoje (Šveicarijos broliai, Balthasaro Hubmaierio pasekėjai), Nyderlanduose (Jano van Leydeno, Menno Simonso sekėjai – menonitai), Transilvanijoje, Lenkijoje, LDK. Katalikų ir Evangelikų bažnyčios juos skelbė esant eretikus. Į Prūsijos Kunigaikštystę kėlėsi ir pavieniai kunigai bei grupės. 1531 m. jų atsikėlė nemaža grupė, 1531 m. Rastenburge vyko diskusija su Lygnico kunigu, kurio pažiūros buvo laikomos artimomis švenkfeldiečiams; 1535 m. kunigaikštis Albrechtas svarstė, ar leisti keliems šimtams naujakrikštų keliauti per Kunigaikštystę, 1527 m. į Kunigaikštystės Prūsų Olandija (Preussische Holland) apylinkes buvo įsileista apie 4000 išeivių iš Olandijos, kuriuos ilgainiui pradėta įtarti besilaikant anabaptistiškų pažiūrų.

63. *[...] prieš juos [anabaptistus] buvo išleista įvairių ediktų* – kunigaikštis Albrechtas 1532 08 12 išleido mandatą dėl dvasininkų, įtariamų švenkfeldizmu, 1534 m. vyskupas P. Speratas išleido neišlikusį leidinį *Ad Batavos vagantes (Apie klajojančius batavus)*; 1535 m. jis panaikino imigrantų olandų turėtas išskirtines teises tvarkytis parapijoje, kviestis kunigą, apeigas atlikti olandų kalba; 1536 m. kunigaikštis Albrechtas įsakė olandams išvykti iš Prūsijos. 1559 m. įsaku buvo nurodyta, kad nebus priimami atvykėliai iš Nyderlandų – Olandijos ir Fryzijos, jei nepateiks teisingo liuteroniško tikėjimo išpažinimo (Hubatsch, *Geschichte,*1, S. 73, 74–77, 108); 1586 m. kunigaikštis Jurgis Vilhelmas išleido įsaką prieš sektas (Hubatsch, *Geschichte*, 3, S. 193–194), jis buvo taikytinas ir anabaptistams.

64. *[...] pirmasis teologas buvo dr. Stanislovas Rapolionis, lietuvis* – Stanislovas Rapolionis (Stanislaus Rapagelanus, ? – 1545 05 13) iš tiesų buvo aukščiausio lygio, t. y. pirmasis ne tik chronologiniu, bet ir rango požiūriu teologijos profesorius Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultete nuo 1544 m. vasaros pabaigos iki 1545 m. gegužės mėnesio 13 d. Pažymėtina, kad M. Pr., kaip ir Hartknochas, rašo apie jį kaip apie Prūsijos Kunigaikštystės bažnyčios istorijos įvykį.

65. *Į Rapolionio vietą atėjo Fridrichas Staphylas, o Wilhelmą Gnaphaejį kunigaikštis Albertas universitete pristatė kaip rektorių ir kaip teologijos dėstytoją* – M. Pr. informacija tiksli: mirus St. Rapolioniui, 1545 m. pirmojo teologijos profesoriaus vietą užėmė Fridrikas Staphylas (Fridricus Staphylus, Stapellage, 1512–1565). Dėl profesoriaus katedros jis aktyviai konkuravo su W. Gnaphaejumi. Staphylas gimė Osnabriuke, anksti tapęs našlaičiu augo pas dėdę pirklį Kaune, studijavo Krokuvoje, Vitenberge. Matyt, su pirmąja Lietuvos liuteronų emigracijos grupe atsikėlė į Karaliaučių. Siekdamas užimti pirmojo teologijos profesoriaus vietą, jis įrodinėjo, kad Gnaphaejo pažiūros neatitinka Lutherio doktrinos. Gavęs profesūrą, buvo pirmosios lietuviškos knygos kūrėjų grupėje: manoma, kad jis parašė pratarmę lotynų kalba M. Mažvydo *Katekizmui.* Karaliaučiaus universitete profesoriavo 1546–1549 m. Paskelbė disputo tezes *De iustificationis articulo* (*Dėl nuteisinimo straipsnių,* 1547). 1551 m. perėjo į katalikybę ir išvyko į Ingolštatą. Wilhelmas Gnaphaejas (Gnapheus, Wilhelm de Volder, apie 1493 Hagoje – 1568 09 29 Nordene, Vakarų Fryzijoje), žymus reformacijos Olandijoje veikėjas, vienas iš Elbingo gimnazijos steigėjų 1535 m., Karaliaučiuje dirbo nuo 1541 m. pakviestas Albrechto į pilį, nuo 1544 m. – partikuliaro vadovas. Pralaimėjęs kovą su Staphylu dėl profesūros (neturėjo daktaro laipsnio), buvo apkaltintas palankumu Zwinglio mokymui, ekskomunikuotas ir ištremtas iš Prūsijos Kunigaikštystės. Apsigyveno Jano Laskio palaikomas Fryzijoje. 1550 m. išleido ginčo su Staphylu aprašymą *Antilogia.* Po Staphylo konversijos 1554 m. universitetas Gnaphaejui pasiūlė teologijos katedrą Karaliaučiuje, jis atvyko į Karaliaučių, atsiėmė iš Albrechto rankų reabilitacijos raštą, katedros neperėmė ir grįžo į Fryziją, kur mirė.

66. *Kad atsikratytų šitokio kaltinimo, jis parašė keletą tezių ir jas nusiuntė vyskupijos prezidentui J. Brismannui* – žr. 52 kom. Johannas Briesmannas Sembos vyskupijos prezidentu buvo 1546–1549 m. Vyskupijos prezidento pareigos atsirado tuo metu, kai Albrechtas pradėjo siekti, kad būtų sukurtos konsistorijos, turėjusios perimti dalį vyskupų funkcijų; į laisvas Sembos ir Pamedės vykupų vietas kunigaikštis kurį laiką neskyrė naujų vyskupų, o į jų vietą nominavo prezidentus.

67. *Klysta ir entuziastai (įkvėptieji)* – entuziastai *(Enthusiastae)* – religinė grupė, manoma, kad susibūrė IV a.; XVI–XVII a. šitaip vadinta protestantų grupė (vok. *Begeisterte*), pasisakiusi prieš religinį fanatizmą, jie tikėjo, kad asketiškas gyvenimo būdas, ilgas meldimasis ir meditacijos padeda sielą atverti Šv. Dvasiai. XVIII a. entuziastų terminas pradėtas taikyti religiniams fanatikams apibūdinti.

68. *[...] į Prūsiją tam tikros sumaišties atnešė Čekijos broliai* – M. Pr. šią evangelikų srovę vadina Bohemijos broliais. Bohemija – lotyniškas vienos iš istorinių Čekijos sričių pavadinimas. Kadangi ir šiais laikais yra veikianti bažnyčia Čekijos

brolių pavadinimu, ir ji išlaikė tęstinumą nuo XVI a., vertime lietuvių kalba vartosime ne lotyniškąjį, bet nacionaline kalba vartojamą evangelikų krypties pavadinimą. Čekijos brolių srovė formavosi Čekijoje nuo Jano Huso laikų, perėmė jiems labai artimą Bažnyčios sampratą, nepripažino popiežiaus visuotinės valdžios, teikė Šv. Vakarienės sakramentą abiem – vyno ir duonos – pavidalais. Kitų pagrindinių doktrinos klausimų interpretavimas nesutapo nei su liuteronų, nei su kalvinistų mokymu. Į Prūsiją kai kurie jų atsikėlė 1531 m., antroji, gausesnė banga atvyko 1535 m. 1549 03 19 Albrechtas išleido *Decreta Ecclesiastica in Prussia pro advenis Bohemis (Bažnytinis įsakas dėl Čekų atvykimo)*, juo buvo nustatyta, kad atvykusieji turi pateikti tikėjimo išpažinimą ir tada sprendžiama, ar jiems bus leista gyventi Prūsijos Kunigaikštystėje (Hubatsch, *Geschichte*, 1, S. 51, 65, 78–79). Kai kurios Čekijos brolių giesmės paplito po liuteronų giesmynus.

69. *[...] niekas Prūsijoje nesukėlė tokios sumaišties, kaip ginčai dėl Osianderio* – Andrejas Osiandras (Andreas Osiander, 1498–1552), Niurnbergo, Pfalco-Noiburgo reformatorius, liuteronybės skleidėjas, Karaliaučiaus Senamiesčio bažnyčios pamokslininkas. Neturėdamas daktaro laipsnio tapo Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriumi po F. Staphylo ir dėstė 1549–1552 m. Pradėjo teologinį ginčą dėl nuteisinimo sampratos, teigė, kad Kristus esąs ir reiškiasi žmoguje kaip amžinasis Dievo žodis ir kad dėl Kristaus teisumo yra nuteisinamas žmogus. Jo priešininkai, tarp jų buvo ir Ph. Melanchthonas, priekaištavo, kad ši interpretacija nutrinanti ribą tarp nuteisinimo ir palaiminimo. Osiandras dar parašė tris kūrinius ta pačia tema. Diskusija dėl Osiandro interpretacijos buvo vienas iš liuteroniškosios ortodoksijos formavimosi tarpsnių, vadinamas ikiortodoksiniu laikotarpiu. Prūsijos Kunigaikštystėje teologai ir kunigai pasiskirstė į Osiandro šalininkus (Polentzas, Speratas, J. Funckas iki 1561 m.), jam palankus buvo Albrechtas, ir priešininkus (Joachimas Mörlinas, Isinderis, Chemnitzas, J. Hegemonas ir kt.). Ginčai dėl nuteisinimo vyko toliau, jiems numalšinti 1556 m. buvo sušauktas sinodas Ryzenburge (Riesenburg), šalininkas Johannas Funckas 1561 m. atsiribojo nuo Osiandro Vitenberge, tačiau 1566 m. buvo pasmerktas ir nukirsdintas Karaliaučiuje.

70. *[...] sakydamas galatams, kad jei būtų duotas Įstatymas, kuris galėtų teikti gyvybę, tikrai iš Įstatymo būtų teisingumas* [Gal 3, 21] – persakoma Biblijos vieta *Gal 3, 21*; šią vietą Č. Kavaliauskas vertė: „Jei būtų duotas įstatymas, galintis teikti gyvybę, tai iš tikrųjų teisumas eitų iš įstatymo“ (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] bet jey zokanas butu duotas, gallys gyvą darryt, tay teisybe tikkrai ateitų isz zokano.“

71. *[...] teisus pagal aną Zacharijo [pranašystės] 9 [skyriaus sakinį]: „Štai ateina pas tave tavo Teisusis karalius“* – cituojama Biblija, *Zch 9, 9*; A. Rubšio

vertimas: „Štai tavo karalius pas tave ateina, – jis išaukštintas ir pergalingas [...]“ (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] sztay, tawo karalus ateit pas tawę, teisusis ir gelbėtojis [...].“

72. *[...] „Teisusis Tėve, pasaulis tavęs nepažino“* – cituojama Biblija, *Jn 17, 25*; Č. Kavaliausko vertimas: „Teisingasis Tėve, pasaulis tavęs nepažino“ (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Teisusis Tėve! Swietas tawęs nepażysta.“

73. *„Jei kas mane myli, laikysis mano žodžio, ir mano Tėvas jį myli, ir ateisime pas jį, ir BUVEINĘ PAS JĮ ĮKURSIME“* – cituojama Biblija, *Jn 14, 23*; Č. Kavaliausko vertimas: „Jei kas mane myli, laikysis mano žodžio, ir mano Tėvas jį mylės; mes pas jį ateisime ir apsigyvensime“ (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] Kurs mannę myl, tas mano żodį laikys, ir mano Tėwas jį mylės, ir mes prie jo ateisim, ir gywenimą pas jį darrysim.“

74. *„Aš paprašysiu Tėvą, ir jis duos jums kitą Globėją, kad PASILIKTŲ SU JUMIS PER AMŽIUS, – Tiesos Dvasią, kurios pasaulis neįstengia priimti“* – cituojama Biblija, *Jn 14, 16–17*; teikiamas Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Ir asz Tėwą melsu, ir jis duos jums kittą palinksmintojį, kad prie jusų pasiliktu amżinay. Dwasę tiesos, kurrę swietas ne gal priimti [...].“

75. *„O kas neturi Kristaus Dvasios, tas nėra jo“* – cituojama Biblija, *Rom 8, 9*; teikiamas Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] Bet kursai ne tur Kristaus Dwases, tas jo ne yra.“

76. *„Tai dienai atėjus, jūs suprasite, kad aš esu savo Tėve ir jūs manyje, ir AŠ JUMYSE“* – cituojama Biblija, *Jn 14, 20*; teikiamas Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Tą dieną jus iszpażysite, kad asz esmi mano Tėweje, ir jus mannije, ir asz jusije.“

77. *[...] pasakęs: „Nesate [!] švarūs dėl žodžio, kurį jums kalbėjau. Pasilikite manyje, ir aš jumyse pasiliksiu“* – taip rankraščio tekste, Biblijoje, *Jn 15, 3*: „Jūs jau esate švarūs dėl žodžio, kurį jums kalbėjau. Pasilikite manyje, tai ir aš jumyse pasiliksiu“, – Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Jus dabbar czysti esat deley żodzo, kurrį asz jums sakiau.“

78. *Dėl to Paulius Viešpatyje šventai giriasi, jog jis Dievo buvo paskirtas tarnu, kad skelbtų Dievo žodį, kuris buvo nuo amžių slėpta paslaptis, o dabar atskleista šventiesiems, kuriems Dievas panorėjo paskelbti, kokie yra šlovės turtai šios pas-*

lapties, kuri yra MUMYSE [esantis] KRISTUS – savaip persakyti *Kol 1, 25–27,* šv. Pauliaus žodžiai. (T. Veteikio komentaras.)

79. *„Aš gyvenu, tačiau nebe aš, o GYVENA MANYJE KRISTUS. Dabar, gyvendamas kūne, gyvenu tikėjimu į Dievo Sūnų"* – *Gal 2, 20,* Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] asz gywas esmi, wienok dabbar ne asz, bet Kristus gywas yra mannije."

80. *[...] „Ar ieškote įrodymo to, kuris KALBA MANYJE [kaip] KRISTUS"* – plg. *2 Kor 13, 3*: „Jūs gi reikalaujate įrodymo, kad manyje kalba Kristus", – Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Kadangi jeszkote ben wieną kart suprasti tą, kursai mannije kalba butent Kristu, kursai tarp jusų ne silpnas, bet macnus yra tarp jusu."

81. *[...] „Patikrinkite patys save, ar laikotės tikėjimo. Ištirkite save"* – *2 Kor 13, 5,* Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Issimeginkities patis, bau mietroje esą."

82. *[...] „Dievo šventovė yra šventa"* – *1 Kor 3, 17* (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] Nės bažnycza Diewo szwenta yra, ta jus este."

83. *[...] „kuri esate jūs, kaip sako Dievas* – Aš apsigyvensiu tarp jų ir ten vaikštinėsiu, aš būsiu jų Dievas" – šiek tiek transformuoti šv. Pauliaus žodžiai iš *2 Kor 6, 16,* Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735; „ [...] bet jus este baznycza gywojo Diewo, kaip ir Diewas tare: asz noru juse gywenti, ir juse waikszczoti, ir noru ju Diewu buti, ir jie tur mano žmonėmis buti."

84. *„Dievas nepagailėjo nė savo paties sūnaus, bet atidavė jį už mus visus"* – plg. *Rom 8, 32.* Verčiame nedaug nutoldami nuo Č. Kavaliausko vertimo (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Kursai ir sawo paties Sunaus ne czėdijo, bet jį už mus wissus padawe, kaipo jis mums su jumi ne wislab dowanotu."

85. *[...] „Gimė mums berniukas ir mums buvo duotas sūnus"* – cituojama Biblija, *Iz 9, 6*; A. Rubšio vertimas: „Juk kūdikis mums gimė! Sūnus mums duotas" (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Nėsa Kudikis mums yra užgimmęs, Sunus mums yra duotas [...]."

86. *„Tai yra vardas, kuriuo jį vadins – VIEŠPATS mūsų Teisingumas"* – rankraštyje duotas gana tikslus šios pranašystės vertimas į lotynų k., *Jer 23, 6*: „Jis bus vadinamas šitokiu vardu: 'VIEŠPATS mūsų teisumas'" (A. Rubšio vertimas,

Biblija, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Ir tai bus jo wardas, kad jį wadys: Pone Diewe, musų teisybe."

87. *[...] „Kaip mane yra siuntęs gyvasis Tėvas ir aš gyvenu per Tėvą, taip ir tas, kuris mane valgo, gyvens per mane" – Jn 6, 57*; Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Kaip manne siunte gywassis Tėws, o asz gyw's esmi dėl Tėwo; taipo kas manne walgo, tas taipojau gyw's bus dėl mannęs."

88. *[...] „Tėve, pašlovink mane ta šlove, kurią esu pas tave turėjęs dar prieš atsirandant pasauliui" – Jn 17, 5*; Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „O dabbar perszwiesk manne, tu Tėwe, prie sawęs, ta szwiesybe, kurre turrėjau pas tawe, swietui dar nebuwus."

89. *[...] tas taip pat sako: „Ir tą šlovę, kurią esi man suteikęs, aš perdaviau jiems" – Jn 17, 22*; Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „O asz jiems dawjau garbę, kurrę tu man dawei, kad būtų wienu [...]."

90. *Nes kuriuos pašaukė, tuos ir nuteisino, o kuriuos nuteisino, tuos ir pašlovino* – be didesnių skirtumų cituojami šv. Pauliaus žodžiai iš *Rom 8, 30* (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] bet kurrus jis paskyre, tus ir pawadinno, bet kurrus jis pawadinno, tus ir teisus padare, bet kurrus teisus padare, tus ir szlowingus padare."

91. *Ir mes visi, atidengtu veidu žvelgdami į Viešpaties šlovę, persikeičiame į tą patį atvaizdą, iš garbės į vis didesnę garbę lyg iš Viešpaties Dvasios* – cituojama Biblija, *2 Kor 3, 18*; Č. Kavaliausko vertimas: „Mes visi, atidengtu veidu Viešpaties šlovę atspindėdami, daromės panašūs į jo atvaizdą, ir Viešpaties Dvasios veikimu vis didėja mūsų garbingumas" (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Bet jau passiroda kiekwiename mussų kaip zerkole Wieszpaties skaistummas, weidu atdenktu ir mes perszwieczami esmei į tą patį abrozą, nuo skaistummo į skaistummą, kaip nuo Wieszpaties, kursai Dwase yra."

92. *Taigi esame Dievo vaikai, ir dar nepasirodė, kas būsime, tačiau žinome, kad, kai pasirodys, būsime panašūs į jį* – perfrazuoti Biblijos *1 Jn 3, 2* žodžiai. (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Mano mylimi, jau esme Diewo waikais, ir dar neissirode, kokeis busime. Bet žinome, kad issirodis, jog mes jam lygus busim: nes mes jį mattysim, koks jis yra."

93. *[...] „Dievas yra meilė, ir kas pasilieka meilėje, tas pasilieka Dieve, ir Dievas pasilieka jame"* – Biblija, *1 Jn 4, 16,* Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*,

ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] Diewas yra meile, ir meilej' pasiliekasis, prie Diewo passiliekt', ir Diewas jemme."

94. *„Deja, šį lobį mes nešiojamės moliniuose induose, kad būtų aišku, jog ta galybės gausa plaukia ne iš mūsų, bet iš Dievo"* – Biblija, *2 Kor 4, 7,* Č. Kavaliausko vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Bet mes toki skarbą turrim' žemiszkose rykuose, kad apstinga macis butu Diewo, o ne isz musų."

95. *[...] „JEI KRISTUS yra JUMYSE, tai nors kūnas, yra marus dėl nuodėmės, bet Dvasia yra gyvybė nuteisinimo dėka ["]* – pažodinis vertimas šv. Pauliaus žodžių iš *Rom 8, 10*; Č. Kavaliausko vertimas: „Jeigu Kristus yra jumyse, tai kūnas, tiesa, marus dėl nuodėmės, bet dvasia – gyva dėl teisumo" (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Bet jey Kristus jusije yra, tai kunas numirręs griekų dėley, bet dwase yra gywastis teisybės dėley."

96. *Kiekviena dvasia, kuri išpažįsta, kad Jėzus Kristus šitokiu būdu atėjo ir ateina į mūsų kūną, yra iš Dievo* – perfrazuoti *1 Jn 4, 2* žodžiai (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Tamme turrit Diewo Dwase iszpažinti: kožna dwase, kurri iszpažysta, kad Jėzus Kristus į kuną atėjo, ta isz Diewo yra."

97. *[...] jis širdyje yra cvinglininkas* – Zwinglio pasekėjas. Ulrichas Zwinglis (Ulricus Zuinglius, Ulrich Zwingli, 1484 01 01–1531 10 11) buvo Ciuricho protestantų lyderis reformacijos pradžioje. Studijavo Bazelyje, Berne, Vienoje, 1502 m. teologijos studijas baigė Bazelyje, 1506 m. tapo katalikų kunigu; nepriklausomai nuo M. Lutherio suformulavo reformatoriškas nuostatas, padėjo pagrindą reformatų, vėliau kalvinistų reformacijos krypties bažnyčiai. Kaltinimas esant cvinglininku reiškė, kad esąs artimas kalvinistų – evangelikų reformatų tikėjimui.

98. *[...] „Juk tu esi Dievas, kuris nekenčia to, kas nedora" – Ps 5, 5,* A. Rubšio vertimas (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Nėsa tu ne essi Diewas pamėkstas piktu elgimu, piktasis ne passiliekt po tavo akkiū."

99. *[...] „Dievas tą, kuris nuodėmės nepažino, dėl mūsų padarė nuodėme, kad mes taptume Dievo teisingumu per jį"* – pažodinis M. Pr. teksto vertimas šv. Pauliaus žodžių iš *2 Kor 5, 21*; Č. Kavaliausko vertimas: „Tą, kuris nepažino nuodėmės, jis dėl mūsų pavertė nuodėme, kad mes jame taptume Dievo teisumu" (*Biblija*, ekum., 2007). (T. Veteikio komentaras.) *Biblia,* Q.-B., 1735: „Nėsa jis tą, kursai ney jokio grieko nežinnojo, už mus grieku padaręs, jeib jemme pastotumbim' teisybe, kurri po akkių Diewo kasztoja."

100. *Tai padarys iki graikiškųjų kalendų* – posakis reiškia, kad niekada nebus padaryta, nes graikai neturi šitaip skirstomų mėnesių dalių.

101. *Taigi Kristus mums yra nuodėmė, keiksmas ir prakeikimas.* Rom 8; Kor 5; Gal 3 – kelių Biblijos skirsnių – *Rom 8*; *2 Kor 5, 21*; *Gal 3, 13* – interpretacija.

102. *[...] ir mes nuteisinti ir išganyti jo dėka per nuteisinimą,* Iz 53; 1 Pt 2. *Tuo pačiu mes be nuteisinimo – gryna nuodėmė.* Rom 7 – laisvai perpasakotos ir sutrauktos tekste nurodytos Biblijos vietos.

103. *Bet kadangi jis mumyse veikė tikėjimu ir mus apėmė žodžiu ir sakramentu, tai tikėjimas ir žodis neatskiriami, ir mes su juo susijungiame paplotėlyje ir būname su juo viena,* Jn 17 – perpasakojamas ir interpretuojamas Biblijos *Jn 17* skirsnis.

104. *Tame gyvenime giedosime giesmelę „Dėkui Dievui, kuris duoda mums pergalę“,* 1 Kor 15 – nurodyto Šv. Rašto skirsnio *1 Kor 15* apie numirusiųjų prisikėlimą interpretavimas; Č. Kavaliausko vertime cituojama vieta *1 Kor 15, 57*: „[...] dėkui Dievui, kuris duoda mums pergalę per mūsų Viešpatį Jėzų Kristų“ (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Bet garbė Dievui, kursai mums pergallėjimo dawęs per mūsų Poną Jėzų Kristų.“

105. *Todėl jis [Osianderis] parašė nedidelį traktatą, kurį pavadino* Aristotelio teologija – Andrejas Osiandras buvo vienas liuteronų ortodoksijos ankstyvojo laikotarpio teologų (žr. 69 kom.), šios pakraipos Liuteronų bažnyčios šalininkai atgaivino aristotelizmo metafiziką, retoriką, dialektiką. A. Osiandro kūrinys, jei toks buvo, galėjo būti vienas iš Aristotelio įtakos stiprėjimo požymių. Vokietijos didžiausių bibliotekų Miuncheno, Volfenbiutelio spausdintuose kataloguose tokio leidinio nepavyko rasti. A. Osiandro spausdintų darbų bibliografijoje toks kūrinys nenurodomas (Gottfried Seebass, *Bibliographia Osiandrica. Bibliographie der gedruckten Schriften Andreas Osiander d. Ä. (1496–1552)*, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1971). Gali būti, kad tai buvo rankraštis.

106. *Tačiau netrukus kilo ginčas dėl žodžių* Jer 23 *ir* 33. *„Deus iustitia nostra“: ar tai esą „Deus iustitia nostra“, ar „Deus Iustificator noster“?* – M. Pr. informuoja apie tos pačios frazės vertimo skirtingas interpretacijas; šias vietas A. Rubšys verčia vienodai: „[...] Jis bus vadinamas tokiu vardu: Viešpats – mūsų teisumas“ (*Jer 23, 6*) ir „Viešpats yra mūsų teisumas“ (*Jer 33, 16*) (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Ir tai bus jo wardas, kad jį wadys: Pone Diewe, musų teisybe“; „[...] o Jis waddints bus: Pons Diews, esasis musų teisybe.“

107. *Tuo metu į Karaliaučių atvyksta dr. Stancaras, tampa hebrajų kalbos profesoriumi* – Franzas Stancaras (Franz Stancarus, Francesco Stancaro, 1501–1574), italų

teologas, reformacijos Lenkijoje veikėjas, hebrajų kalbos profesorius. Profesoriavo Paduvos, Krokuvos universitetuose, Lenkijoje buvo įkalintas. Lenkijoje iš kalvinizmo pasuko prie antitrinitorių. 1551–1552 m. pakviestas į Karaliaučiaus universitetą dirbo hebrajų kalbos profesoriumi. Polemizavo su A. Osiandru, teigė, kad Kristus buvęs tarpininku tarp žmonių ir Dievo dėl savo žmogiškosios prigimties. Dėl savo pažiūrų buvo nepriimtinas Liuteronų bažnyčiai, grįžo į Lenkiją, ten 1560 m. buvo ekskomunikuotas.

108. *[...] Osianderis savo knygą tituliniame puslapyje pavadino „Žeminamai, apgavikiškai ir melagingai"* – minimas, matyt, Andrejo Osianderio knygos titulinio puslapio teksto fragmentas, kurio prasmė be konteksto neaiški. Vokietijos didžiausių bibliotekų Miuncheno, Volfenbiutelio spausdintuose kataloguose tokio leidinio nepavyko rasti.

109. *[...] juk Dievas yra viskas visame kame, kaip sako šv. Paulius* 1 Kor 15 – Č. Kavaliauskas šią vietą vertė: „[...] kad Dievas būtų viskas visame kame", *1 Kor 15, 28* (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „[...] jeib Diewas butu wislab wissuse."

110. *Trys profesoriai, oponavę kunigaikščio mandatui, buvo atleisti, ir akademijos rektoriumi tapo dr. Pontanas, o dr. Sabinas atsisakė savo profesūros* – M. Pr. informacija nėra tiksli. Minimi trys profesoriai buvo Cyriacas Reinichas, Jacobas Mittagas ir Johannas Pontanas, dirbę trumpą laiką teologijos profesoriais 1544–1545 m., buvo atleisti 1545 m.; iš jų tik J. Pontanas buvo grįžęs į Karaliaučiaus universitetą ir dirbo 1552–1553 m. medicinos profesoriumi, bet ne rektoriumi. G. Sabinas 1547 m. atsisakė profesūros ir rektoriaus pareigų. 1548–1549 m. rektorius buvo Johannas Placotomas (kitaip Brettschneider, 1514–1577), jis išvažiavo iš Karaliaučiaus 1555 m. (Iselin Gundermann, „Die Anfänge der Albertus-Universität zu Königsberg", *Die Albertus-Universität zu Königsberg. Hohepunkte und Bedeutung*, hrsg. von Hans Rothe und Silke Spieler, Bonn, 1996, S. 23–43). 1553 m. rektoriumi tapo Andrejas Aurifaberis (1514–1559).

111. *[...] Prūsijoje atsirado filipiečių, kurie buvo įtarinėjami kalvinizmu, ir Ioannas Aurifaberis buvo laikomas filipiečiu, jis kaltintas norįs Prūsijoje pamažu įvesti kalvinizmą* – filipiečiais buvo vadinami liuteronų neortodoksinės pakraipos dvasininkai ir pasauliečiai, kurie pritarė kai kuriems M. Lutherio bendražygio liuterono Ph. Melanchthono teologijos teiginiams, ypač apie Šv. Vakarienės sakramento sampratą. Kaltinimas noru įvesti kalvinizmą buvo pagrįstas kai kurių teologijos teiginių interpretavimo panašumu, bet ne tapatumu kalvinizmo doktrinai.

112. *Čia buvo sudaryti nauji Bažnyčios nuostatai, kuriems J. Aurifaberis pritarė* – rašoma apie 1558 m. Prūsijos Kunigaikštystės Evangelikų liuteronų bažnyčios

nuostatus. Vienas pagrindinių šių nuostatų rengėjų buvo Johannas Aurifaberis vyresnysis, Breslaviensis (Vroclavietis) (Ioannes Aurifaber, Goldschmied, 1517 01 30 Vroclave – 1568 10 19 Vroclave), gydytojo Andrejo Aurifaberio jaunesnysis brolis (žr. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės*, 1, 80 kom., p. 676). Šiuos nuostatus kritikavo stiprėjantys liuteronų ortodoksijos šalininkai ir 1568 m. jie buvo pakeisti kitais. Istoriografijoje painiojami beveik tuo pačiu metu gyvenę du Johannai Aurifaberiai – antrasis buvo vadinamas lot. *Vinariensis*, nenustatyta, ar gimęs Veimare, ar Mansfeldo grafystėje (1519–1575), jis nedirbo Prūsijos Kunigaikštystėje, todėl akivaizdu, kad M. Pr. rašo apie gydytojo Andrejo Aurifaberio brolį. Jį kunigaikštis Albrechtas pakvietė į Kunigaikštystę padėti nuraminti ginčus dėl Osiandro. Nuo 1554 m. jis profesoriavo Karaliaučiaus universitete ir ėjo Sembos vyskupystės prezidento pareigas. Osiandrininkų ginčo numaldyti nepavyko, o mirus jo globėjams, buvo įtartas esąs filipizmo šalininkas. 1568 m. jis grįžo į Breslau (Vroclavą), kur mirė.

113. *[...] per Simoną [ir] Judą buvo nukirsdinti* – šv. Simono, vadinamo Zelotu ir Judo Tado (Iudas Thaddaeus) atminimo diena minima spalio 28 d. (Jougan, *Słownik*, s. 627, 367).

114. *[...] turi būti duodama 10 lastų grūdų* – lastas – birių produktų sutartinis tūrio matas. Gdansko lastą sudarė 2915,2 – 3003 litrai. Perskaičiuojant tūrio matą svorio matais, buvo imamas javų (kviečių) svoris, tada lastas svertų apie 2107–2124 kg kviečių, arba apie 32 centnerius, nuo 120 iki 160 funtų.

115. *Toliau: kadangi prūsai nevokiečiai negalėjo turėti pamokslininkų, savo pamaldas kaskart turėjo rengti su vertėjais, tai kunigaikštis, kaip jau buvo ir anksčiau, visus nevokiečius, kurie ėjo studijuoti, asmeniškai ir turtiškai išlaisvino iš baudžiavos, kitus – tik asmeniškai, kad jie būtų laisvos prigimties* – M. Pr. interpretuoja kunigaikščio Albrechto testamento dalį, kurioje buvo nurodyta siekiančius mokslo prūsus atleisti nuo baudžiavos; M. Pr. „asmeniškai ir turtiškai" interpretavo taip, kad prūsas atleidžiamas nuo baudžiavinės priklausomybės kaip asmuo kartu su savo turtu; prūsų ūkis daugeliu atvejų buvo prievolių matas, jie turėjo atlikti daug baudžiavinių prievolių, asmeniui pasitraukus iš ūkio, paprastai prievolės likdavo ūkiui, t. y. jas turėjo atlikti kiti asmenys (D. H. Arnold, *Ausführliche [...] Historie der Königsbergischen Universität*, Teil 1, S. 125–127, priedai, S. 461–473).

116. *[...] iš Žygimanto Augusto gavo Religijos privilegiją* – Žygimantas Augustas 1569 m. pripažino Liuteronų bažnyčios teisę veikti Prūsijos Kunigaikštystėje ir jos gyventojų teisę išpažinti liuteronų tikėjimą.

117. *1569 metais Prūsijoje atsirado sinergiečių. Žymiausias buvo dr. Davidas Voitas* – sinergiečiai – religinio sinergizmo pažiūrų šalininkai; sinergija – sąveika.

Krikščionių dogmatikoje sinergizmu vadinama nuteisinimo interpretacija, kurioje aiškinama žmogaus valios reikšmė: ortodoksinės pakraipos liuteronai teigė, kad žmogus nuteisinamas tik Dievo valia ir malone, o žmogaus valia esanti nepajėgi. Ph. Melanchthonas, remdamasis *Augsburgo tikėjimo išpažinimu*, teigė, kad pasaulietinėje sferoje žmogus esąs laisvas, turįs savo valią, bet be Dievo malonės, pagalbos ir Šv. Dvasios veikimo jis negalįs būti nuteisintas, t. y. pripažino Dievo malonės ir žmogaus pastangų sąveiką. Vokietijos Liuteronų bažnyčioje sinergiečių polemika prasidėjo XVI a. šeštajame dešimtmetyje. Prūsijos Kunigaikštystėje sinergizmu, kaip ir teigia M. Pr., buvo įtartas tiuringietis Davidas Voitas (David Voit, 1529–1589), teologas, kuris profesoriavo Karaliaučiaus universitete nuo 1558 m., 1567–1568 m. buvo kunigaikščio Albrechto rūmų pamokslininkas. Ginčas vyko 1567 m. sinode, o 1569 m. įsiliepsnojo su nauja jėga, tačiau, kai liuteronai ortodoksai pradėjo šalinti iš dvasininkų pareigų įtariamus sinergizmu (1571 m. atleistas Senamiesčio bažnyčios klebonas Joachimas Liedke), D. Voitas 1573 m. buvo priverstas išvykti (W. Hubatsch, *Geschichte...*, 1, S. 112).

118. *[...] krašto almistras [...], teisėjas* – almistras – termino *Landhoffmeister* atitikmuo lietuvių kalba XVII a. (*Lexicon Lithuanicum*, p. 227); vok. žodis *Schoppmeister* verčiamas „teisėjas“; nurodyti šie atitikmenys: *Schoeppe* ir *Richter* – „provininkas“, „sudininkas“ (*Clavis*, 3, p. 488).

119. *Taip pat ir dėl kai kurių klaidų, kurios esančios daug didesnės ir svarbesnės negu Heshusijaus, ir jis turįs jas taip pat koreguoti ir atšaukti. „Dievas mirė“ esanti predikacija, paremta sakymu* – predikacija – santykio tarp subjekto (teiginio veiksnio) ir predikato (teiginio tarinio), daikto ir žodžio nustatymas, teiginio komponentų susiejimas į visumą (teiginį, sakinį). Subjekto ir predikato santykio tikrumas gali būti dvejopas: realusis, esmiškasis, prigimtinis, vad. *relatio secundum esse* („sąsaja pagal buvimą“) ir nominalusis, sakomasis, *relatio secundum dici* („sąsaja pagal buvimą sakomam/vadinamam“). Plg. Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*. I, 13, 7, 1, teiginio „paremtas sakymu“ prasmė – „šis teigimas neparemtas esmine tiesa.“ (T. Veteikio komentaras.)

120. *Mokyklai Tilžėje* – partikuliarinė mokykla Tilžėje pradėjo veikti 1586 m., ji buvo skirta Lietuviškiems valsčiams Prūsijos Kunigaikštystėje. M. Pr. MSA rankraščio tekste nenurodė, kokia suma iš gaunamų vyskupo pajamų jai buvo paskirta. Kopijuotojas MSB rankraštyje papildė informaciją, įrašydamas 200 fl. sumą, ji nurodoma laužtiniuose skliaustuose.

121. *Ypač stipriai kalvinistus (kaip jis juos vadino) puolė dr. Johanas Behmas, išleidęs ir knygą tokiu pavadinimu:* Nuoširdus įspėjimas visiems ir kiekvienam

Prūsijos Kunigaikštystės gyventojui saugotis prakeiktų Zwinglio žmonių (*MSB: mokymo*) – Johannas Behmas (Johann Behm, 1578 Karaliaučiuje – 1648 Karaliaučiuje), liuteronų teologas, nuo 1612 m. Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, iš pradžių buvo įtariamas palankumu kalvinistams, kurį laiką palaikė liuteronų ortodoksų kryptį, aktyviai polemizavo su kalvinistų šalininkais, rėmė C. Myslentą, prieštaravo kurfiursto Jurgio Vilhelmo ketinimams Kalvinistų bažnyčiai atverti kelią į Kunigaikštystę. Vėliau sūnaus Michaelio paveiktas tapo lankstesnis ir suartėjo su Ch. Dreieriu (žr. 136 kom.) (Schumacher, *AltPB,* 1, S. 40). Minima knyga: Johannes Behm, *Ganz Trewhertzige Warnung an alle und jede des Herzogthumbs Preussen Untersassen sich fuer der verdamlicher zwinglianischen oder calvinistischer sect zu tretten* [...], Königsberg, 1614.

122. *[...] turėjo būti kunigai iš trijų [Karaliaučiaus] miestų* – Karaliaučių sudarė trys savarankiškos dalys, vadintos miestais: Altštatas (Altstadt, Senamiestis), Šteindamas (Steindam), Lyvenikė (Löbenicht), jos turėjo savo magistratus, teismą, centrines bažnyčias.

123. *Turinys* – šešiolikto skyriaus originalo tekste nėra sužymėti visų paragrafų, kurie surašyti turinyje, numeriai: trūksta 29 paragrafo *Jėzuitai katalikų bažnyčioje;* be to, prie kai kurių poskyrių nėra parašyto paragrafo ženklo, todėl sutriko numeracija. Vertime paragrafų numeriai surašomi iš eilės remiantis teksto turiniu; pataisytų paragrafų numeriai rašomi laužtiniuose skliaustuose.

124. *[...] su Calovijumi [! Corvinu] ir kitais* – šešioliktame skyriuje keliose vietose painiojami du asmenys – Johannas Corvinas ir Abrahamas Calovijus: turinyje ir §8 minimas Corvinas, o §32 – Calovijus, §32 tekste rašoma apie A. Calovijų. Šio §8 tekste rašoma apie realijas, kurios atitinka ne J. Corvino, o A. Calovijaus biografiją: minimas jo išvykimas iš Karaliaučiaus į Gdanską, o Corvinas (Corvinus) ilgai dirbo Gdanske, bet vėliau išvyko į Liubeką. Perraše ir vertime klaida ištaisoma, ten, kur klaidingai buvo įrašyta Corvino pavardė, ji įrašoma teisinga greta laužtiniuose skliaustuose M. Pr. klaidingai parašytosios, bet žymimos šauktuku. Abrahamas Calovijus (Abraham Calov, Kalau, 1612 Morungene – 1686 Vitenberge), vienas garsiųjų liuteronų ortodoksų atstovų, 1645 m. Torunės religiniame kolokviume pasisakė prieš liuteronų ir katalikybės suartėjimą, prieš religinį sinkretizmą ir jo skelbėją Georgą Calixtą, prieš sociniečius, prieš kalvinistus. Parašė apie 20 teologijos ir religinės polemikos kūrinių. 1682 m. išleido *Sinkretizmo istoriją* (*Historia Synkretistica,* 1685, s. l.), polemizavo su rūmų pamokslininku Christianu Dreieriu. (Žr. 121, 138 kom.)

125. *[...] taip pat 1624 metais ketvirtadienį prieš Reminiscere* – Reminiscere – kilnojama bažnytinio kalendoriaus data – antrasis Velykų pasninko sekmadienis arba penktasis prieš Velykas.

126. *[...] esą laisvai galima pakviesti fotiniečių (Photijaus) pamokslininką atlikti krikšto* – fotiniečiai – Photino iš Sirmijos (Photeinos, Photin, mirė 376 m.), Sirmijos vyskupo sekėjai. Teigė, kad Kristus buvęs žmogus, Dievo Tėvo paaukštintas iki Dievo per įsūnijimą *(per adoptiam)*. Tokios pažiūros vadinamos adopcionizmu. I Konstantinopolio Visuotinis Bažnytinis susirinkimas 381 m. pasmerkė Photiną iš Sirmijos, jo mokymą paskelbė esant erezija.

127. *[...] dr. Lutheris Jenos [leidimo] VI tome sako* – nurodomas veikalas: M. Luther, Jenaer Ausgabe, *Deutsche Schriften, Der Sechste Teil aller Bücher und Schriften des thewren / sehligen Mans Doct. Lutheri*, Jena, 1555–1558. Be šio, žinomiausi buvo Vitenbergo, Veimaro, Erlangeno M. Lutherio raštų leidimai.

128. *[...] licenciatas Movijus parašo traktatą ir pavadina jį šitaip*: Išsamus atsakymas į teologijos profesoriaus dr. Coelestino Mislentos šmeižikišką rašinį, kurį jis iš pasipūtimo norėjo įtraukti į savo prūsišką vadovėlį, parašytą visą nauju stiliumi ir mokslingą. [...] *Tačiau keli pamokslininkai Dancige panoro pasirūpinti Movijumi, jie išleido knygelę pavadinimu:* Rostoko teologijos fakulteto recenzija ir kopija svarstymo apie palaimingojo pono Arendo ir mag. Rathmanno knygas, kur rasta 12 siaubingų klaidų, paskleistų dviejų Karaliaučiaus recenzentų – dr. Johanno Behmo ir Caelestino Mislentos, kartu su pakartojimu Vitenbergo recenzijos, duotos teologijos licenciatui ponui Casparui Movijui – M. Pr. rašo apie dvi knygas. Pirmoji – tai Casparus Movius, *Gründliche Verantwortung auf die Schmähkart so D. Coelestinus Mislenta [...] seinem Manuali Prutenico [...] hat einverleiben wollen*, Lüneburg, 1627. Antroji knyga – tai Rostoko universiteto Teologijos fakulteto profesorių parašyta *Censura undt Bedenckens-copia der theologischen Fakultäth zu Rostock, die Bücher des S[eligen] H[errn] Arends und M. Rathmani anregend, wobey 12 greuliche Irrthümber, so von den Königsbergischen zween Censoren D. Johann Behm und Coelestino Mislenta außgestreuet, entdecket worden: nebst wiederholung der Wittenbergischen Censur H[errn] Casparo Movio S[eeligem] Theo[logiae] Licentiato ertheilet*, Rostock, 1627.

Kasparas Movijus (Caspar Movius, Mowen, mirė 1639 Vilniuje) Rostoke ir Karaliaučiuje studijavo teologiją, kurį laiką dirbo Karaliaučiuje, bet vėliau tapo Kauno liuteronų bažnyčios pamokslininku. Dirbdamas Kaune, Karaliaučiaus universitete siekė licenciato laipsnio: 1624 m. Karaliaučiuje jo promocijos metu profesorius C. Myslenta pateikė provokacinį klausimą (ar krikščionių tėvų noru pagonis gali būti skubiai krikštijamas, ar toks krikštas galiojąs), užgauliojo Movijų disputo metu.

Diskusija išsiplėtė į Jenos ir Vitenbergo teologijos fakultetus. 1632 m. dėl ginčų su Kauno liuteronų bendruomene Movijus išvyko iš Kauno. Nesėkmingai bandė įsikurti Karaliaučiuje ir išvyko, Hubatscho nuomone, į Gdanską (Hubatsch, *Geschichte...*, 1, S. 144–145); kada ir kiek laiko gyveno Vilniuje – neištirta. Polemika tęsėsi iki Movijaus mirties. Buvo ir kitas Kasparas Movijus (1610–1667), garsus vokiečių religinės muzikos kūrėjas, ar siejo juos giminystė – nežinoma.

129. *[...] kaip teigia licenciatas Movijus savo knygos* Mislenta tironas *įvade, o jis savo rašinyje Movijų puola labai šiurkščiai, tad Movijus protestuodamas išleido knygą pavadinimu:* Nirtulingas Čekų ir Mislentos pseudoevangelizmas – M. Pr. mini du Movijaus spaudinius prieš C. Myslentą: Caspar Movius, *Myslenta Tyrannus* [...], Elbing, 1637; antrosios knygos leidimo duomenų surasti nepavyko, tačiau ją buvus tokiu pačiu pavadinimu, kaip užrašė M. Pr., mini Joecher, III, skil. 718.

130. *Tuo pačiu laiku ir dr. Mislenta parašė priešišką Movijui traktatą, kurio pavadinimas buvo* Movijus eretikas – M. Pr. mini spaudinį Coelestinus Myslenta, *Movius Haereticus: oder der erste Tractat Casparo Movio entgegen gesetzt*, Elbing, 1637.

131. *[...] šitas Weida 1651 metais išleido knygą šitokiu pavadinimu*: Michaelio Weidos, buvusio Knypavos vargonininko, tikras pranešimas ir pasiteisinimas dėl 121 negarbingos, nekrikščioniškos, kerštingos, bedieviškos ir šėtoniškos melagystės knygiūkštėje, kuri išleista dr. Mislentos, Colbijaus ir jų šalininkų, save vadinančių trijų miestų ministerija – Michaelis Weida (Weyda, 1581 – apie 1651), Gdansko ir Karaliaučiaus katedros vargonininkas nuo 1623 m. Įsitraukė į disputus su Knypavos bažnyčios kunigu dr. C. Myslenta, katedros diakonu Georgu Kolbijumi (1594–1670) ir magistru Joachimu Babatijumi, buvo ekskomunikuotas, atleistas iš pareigų. M. Pr. pateikė tikslų Michaelio Weidos spaudinio pavadinimą. *Fons.*: Izabela Bogdan, „Michael Weyda (1581-ca. 1651). He rebellions protestant-organist from Gdansk and Koenigsberg in the context of the religions conflicts in the Fiorst Half of the seventeenth century", *Muzyka*, 2007, vol. 52, nr. 4(207), p. 59–73.

132. *Šiais 1640 metais pastebėta, kad Prūsijos kurfiurstijoje ėmė reikštis sociniečiai ir naujieji arijonai. Ir buvo toks mag. Valentinas Baumgartas, kilęs iš Klaipėdos, kuris skelbė grynas arijonų hipotezes* – Valentinas Baumgartas (Valentinus Baumgart, 1610 ar 1611 Klaipėdoje – 1673 Klauzenburge, Transilvanijoje). Studijavo Karaliaučiuje, lankėsi Olandijoje, 1640 m. vėl įsirašė į Karaliaučiaus universitetą. Buvo įtartas palaikąs antitrinitorius (sociniečius ir fotiniečius), kurfiurstо nurodymu turėjo teologijos fakultetui pateikti savo tikėjimo išpažinimą. Išvyko iš Prūsijos Kunigaikštystės į Lenkiją, ten perėjo į antitrinitorius ir išvažiavo į Transilvaniją, kur

buvo Klausenburgo klebonas ir mokyklos rektorius (Schumacher, *AltPB*, 1, S. 151; Hartknoch, *Kirchen-Historia,* S. 593).

133. *[...] Latermanas parašė disputo rašinį* Apie amžinąją Dievo predestinaciją – Johannas Latermannas (1620 07 02 Gelershauzenas prie Koburgo – 1662 Austrijoje). Dalyvavo 1645 m. Torunės kolokviume, kurfiursto pakviestas dirbo Karaliaučiuje Altštato (Senamiesčio) bažnyčioje. C. Myslenta įtarė jį sinkretizmu, sutrukdė spausdinti disertaciją, šis ją išspausdino Rostoke, dirbo antruoju rūmų pamokslininku Karaliaučiuje, tačiau ir toliau diskutavo, išvyko iš Kunigaikštystės, 1652 m. tapo Derenburgo superintendentu, vėliau išvyko į Austriją, kur ir mirė. Minimas jo spaudinys *De aeterna Dei Praedestinatione [...]*, Regiomonti, 1646.

134. *Po šito disputo mag. Latermanas kaip atsaką parašė* Malonės ir laisvo apsisprendimo sampratą, *kuri buvo atiduota spausdinti* – rašoma apie J. Latermanno knygelę *[...] Disquisitio Teologica De Gratia et libero Hominis Arbitrio [...]*, Rostochii, 1647.

135. *Dr. Michaelį Behmą tai paskatino išleisti* Cenzūrų cenzūrą – šios knygelės leidimo duomenų nustatyti nepavyko. Lot. *censura* turi kelias reikšmes: bausmė, cenzūra, recenzija, patikrinimas. Čia ji pavartota recenzijos prasme. Verčiant į lietuvių kalbą pavadinimą, paliktas žodis „cenzūra“, kad būtų lengviau identifikuoti leidinį.

136. *Tada Mislenta išleido* Antikrizę, *kur išspausdino teologų recenzijas ir jų privačius laiškus prieš dr. Dreyerį* – Christianas Dreieris (Christian Dreier, 1610 12 22 Ščecine – 1688 08 03 Karaliaučiuje). Studijavo Vitenberge, Rostoke, Kopenhagoje, Karaliaučiuje. 1644 m. daktaro laipsnį gavo Ščecine, Karaliaučiaus universitete nuo 1638 m. docentas, 1648 m. buvo diakonu Karaliaučiaus rūmuose, nuo 1649 m. pirmasis rūmų pamokslininkas, 1652 m. Sembos konsistorijos asesorius. Nuo 1648 m. buvo Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, 9 kartus išrinktas rektoriumi. Palaikė nuosaikiąją liuteronybės kryptį. XVII a. penktajame dešimtmetyje Behmas ir C. Myslenta įtarė, kad Ch. Dreieris esąs palankus G. Calixtui (žr. 112 kom.) ir puolė jį. Nurodomas Myslentos tekstas buvo skirtas tai polemikai. Vėliau Dreieris dalyvavo polemikoje su Latermannu, 1661 m. įsikišo į polemiką su sinkretistais Hesene. Rašoma apie knygelę C. Myslenta, *Anticrisin* [...], Danzig, 1649.

137. *Tačiau niekur negalima rasti nei mokyklos kolegų, nei berniukų* – Michaelis Behmas (Johanno Behmo sūnus, žr. 112 kom.) mirė 1650 m., bet dėl C. Myslentos intrigų ir draudimų buvo palaidotas tik 1652 m. (Hubatsch, *Geschichte*, 1, S. 148). Per M. Behmo laidotuves berniukai, t. y. mokiniai, buvo būtini giesmėms giedoti, nes pagal Bažnyčios nuostatus laidotuvės negalėjo vykti be giesmių, todėl be jas giedančiųjų mokinių kunigo laidotuvės negalėjo įvykti.

138. *Dr. Dreyeris vėliau išleido traktatą, pavadintą* Supažindinimas su dr. Caelestino Mislentos ir jo kunigų nekrikščioniškomis užmačiomis susidoroti su dr. Michaeliu Behmu, atsisakant jo, kaip prakeikto ir ekskomunikuoto eretiko, kūną laidoti krikščioniškai ir reikalaujant jį palaidoti kaip galviją ir karvę – rašoma apie spaudinį Christian Dreier, *Fürstellung eines unchristlichen [...] Beginnens [...] dessen D. Coelstinus Myslenta [...] an dem [...] Michael Bohmen [...] sich unterstehen dürfen [...]*, Königsberg, 1650.

139. *[...] dr. Dreyeris, kad visam pasauliui galėtų paaiškinti savo mokymą, kurio laikosi, minėtų metų [1657] liepos 27 dieną savo dispute* Apie vietas trumpai – matyt, šio disputo tekstas atskiru leidiniu nebuvo išleistas, leidimo duomenys nenustatyti. M. Pr. informaciją perėmė iš Ch. Hartknocho, kuris nurodo, kad šios tezės vadinosi *Pro loco primariae Professionis* (Hartknoch, *Kirchen-Historia,* S. 633).

140. *[...] rašo Damaskietis* Ortodoksinio tikėjimo *IV knygos 17 skyriuje* – Jonas Damaskietis (Ioannes Damascenus, apie 650 Damaske – apie 754 Mar Saba), krikščionių teologas, vienas iš Bažnyčios Tėvų. Prasidėjus 726 m. Rytų Romos imperijoje vadinamajam Bizantijos ginčui dėl paveikslų, buvo vienas tų, kurie argumentavo, kad paveikslai, ikonos turi didelę reikšmę Bažnyčios apeigose ir jos veiklai. M. Pr. rašo apie jo kūrinį *Ekdosis*, kurio vertimas į lotynų kalbą vadintas *De fide Orthodoxa* (dabar *Expositio fidei*). Kūrinys XVI–XVII a. lotynų kalba buvo daug kartų perleidžiamas.

141. *Juk [tai] reikštų, kad jo [t. y. teisingumo] netekus, žmogaus esmė buvo pakeista ir iš dalies prarasta, o tai yra manichėjininkų ir flaciniečių mokymas* – manichėjininkai – sinkretiškos manicheizmo religijos išpažinėjai. Manicheizmas susikūrė Persijoje III a. Jos kūrėjas – Manis, gimęs Persijoje apie 215 m. Jų tikėjimas jungė zoroastrizmą, budizmą, kai kuriuos krikščionybės ir gnosticizmo elementus. Jie teigė, kad gėris ir blogis yra nepriklausomi pradai, Kristus siųstas išlaisvinti žmonėse glūdintį šviesos pradą, bet nesąs Dievas. Plito Šiaurės Afrikoje, Europoje. IV a. Krikščionių bažnyčia manichėjininkus paskelbė eretikais ir naikino. Flaciniečiais vadinamas būrelis Matthijo Flacijaus, vadinto Illyricus (Matthias Flacius Illyricus, Matija Vlačic), sekėjų. Jis gimė 1520 m. Albonoje, dab. Įstrijoje, mirė 1575 m. Frankfurte prie Maino. Studijavo Bazelyje, Tiubinge, Vitenberge, perėjo į Liuteronų bažnyčią. Vitenberge 1544–1549 m. buvo hebrajų kalbos dėstytojas. 1548 m. pradėjo polemiką su Ph. Melanchthonu. 1557 m. dėstė Jenos universitete, toliau kovojo su Melanchthono pažiūromis, rėmė griežtą liuteronų ortodoksijos kryptį. Dėl teiginių, kad pirmoji nuodėmė yra žmogaus prigimties esmė, buvo apkaltintas manicheizmu ir iš visur varomas klajojo iki mirties.

142. *Juk kas netiki, jau yra nuteistas dėl to, kad netiki viengimio Dievo Sūnaus vardo, Jn 3, 18* – Č. Kavaliausko vertimas: „kas netiki, jau yra nuteistas už tai, kad netiki viengimio Dievo Sūnaus“ (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Į jį tikkis ne bus suditas: o ne tikkis jau sudytas, nės ne tik į wardą wiengimmuso Sunaus Diewo.“

143. *„Jei Žodžio ir kūno yra viena prigimtis, sako Virgilijus [!] [Vigilijus] 4 knygoje prieš Eutichą, kaipgi tuo metu, kai visur būtų Žodis, ne visur būtų randamas ir kūnas?“* – tekste paminėtą knygą išleido Joachimas Vadianas (Joachimus Vadianus, Joachim von Qwatt, 1484–4551), Šveicarijos humanistas, savo intelektualine veikla skynęs kelią reformacijai Šveicarijoje, U. Zwinglio reformacijos šalininkas. Minimo teksto autorius leidinyje nurodytas šv. Vigilijus (miręs apie 400 (? 405), Tridento vyskupas, kankinys. Rankraštyje minimo teksto visa nuoroda: Joachimus Vadianus, *Ortodoxa et erudita D. Joachimi Vadiani [...] epistola.* Accesserunt: *D. Virgilii Martyri et Episcopi Tridentini libri V. [...] contra Eutychen et allios haereticos [...],* Tiguri, 1539. (Gelumbeckaitė Jolanta, „Pirmas lietuviškas pamokslų rinkinys – Wolfenbüttelio postilė“, *Archivum Lithuanicum*, 5, Wiesbaden, 2003, p. 65; Jougan, *Słownik,* 730.)

144. *Vis dėlto pats Šv. Rašte sako: „Nepaliksi mano sielos mirusiųjų buveinėje“,* Ps 16, 10; Apd 2, 27 – Č. Kavaliausko vertimas *Apd 2, 27* (*Biblija,* ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: *Ps 16, 10*: „Nėsa tu nepaliksi mano dusze pekloje, ir ne perleisi, kad tawo szwentasis patresztu.“ *Apd 2, 27*: „Nės tu mano duszę ne paliksi pekloje, neigi perleisi, kad tawo szwentassis patręszimmą regėtu.“

145. *[...] sako Epifanijus* Inkaru pritvirtintajame *§ XXXIV* – Epifanijus (Epiphanius de Salamis, apie 315–403), Konstanco vyskupas, kūriniu *Ancoratus (Inkaru pritvirtintasis)* pradėjęs ginčus su Origeno (žr. 9 kom.) teiginiais, kuriuos laikė visų erezijų, ypač arijonizmo, šaltiniu.

146. *Juk Dovydas apie jį [t. y. Žodį] taip skelbia, o jam pritaria ir Petras: „Nepaliksi mano sielos mirusiųjų buveinėje ir neduosi savo šventajam supūti“* – Č. Kavaliausko vertimas *Apd 2, 27* (*Biblija,* ekum., 2007). Panašus *Ps 15 (16), 10* tekstas. Plg. A. Rubšio vertimą: „nepaliksi manęs Šeolui, neleisi savo teisiajam matyti Duobės“. *Biblia,* Q.-B., 1735: *Ps 15 (16), 10*, žr. 144 kom. *Apd 2, 27*: „Nės tu mano duszę ne paliksi pekloje, neigi perleisi, kad tawo szwentassis patręszimmą regėtu.“

147. *Toliau, yra kitas klausimas – dėl Kristaus sielos, kuri, susivienijusi su dieviškumu, nužengė į pragarus. Ir koks buvo to nužengimo būdas, visiškai nežinome. Nes jame buvo tas ypatumas, kuris nusakomas* Ps 16: *„Nepaliksi mano sielos*

mirusiųjų buveinėje ir neduosi savo šventajam supūti" – Č. Kavaliausko vertimas *Apd 2, 27* (*Biblija,* ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: žr. 144, 146 kom.

148. *Pažymėtini d[aktaro] Gerhardo žodžiai* Katalikų tikėjimo išpažinime – rašoma apie vokiečių teologo liuterono ortodokso Johanno Gerhardo (1582–1637/38) kūrinį *Confessio catholica, in qua doctrina catholica et evangelica, quam ecclesiae Augustanea confessioni addictae profilentur, ex Romano-catholicum scriptum suffragiis comformatur partes*, Francofurt/M- Lipsiae, 1634–1637.

149. *Tačiau Lutheris tuo metu knygoje* Prieš dangiškuosius Pranašus, *vokiškajame Jenos [leidimo] III tome, 80 lapo pirmoje pusėje pripažino, kad dar prieštaraujantieji naudoja sinekdochos tropą* – nurodoma M. Luther, *Werke, Deutsche Schriften, Der Dritte Teil aller Bücher und Schriften des thewren / sehligen Mans Doct. Lutheri*, Jena, 1555–1558.

150. *Aiškėja iš kalbos, kurią Johannas iš Raguzijo (Johannes de Ragusio) sakė Bazelio susirinkime, [žr.]* Bazelio susirinkimo aktų *priede, [Bažnytinių] susirinkimų VII tome* – kardinolas Johannas Raguzijus (apie 1395–1443) buvo dominikonas, Bazelio Bažnytinio susirinkimo (1431–1449) generalinis sekretorius. Galbūt minimas leidinys *Decreta et acta consilii Basilensis* [...], Mediolanum, 1511; Paris, 1512.

151. *[...] taip rašo Irenėjas IV kn. 40 skyriuje* – Irenėjas (Irenaeus, gr. Eirenaios) kilęs iš Mažosios Azijos, nuo 177/178 m. buvo Liono vyskupas. Pagrindinis kūrinys buvo *Adversus haereses (Prieš erezijas)*, jo viena pagrindinių minčių buvo ta, kad tikėjimo teiginių teisingumas vertintinas pagal Didžiosiose bažnyčiose susiklosčiusią tradiciją, ji esanti teisingo tikėjimo garantas. Buvo reikšmingas kūrinys Krikščionių bažnyčios doktrinos formavimosi laikotarpiu II a., turėjo įtakos ir vėlesniais amžiais.

152. *Moko Paulius* 2 Kor 10, 15, – *sako Klemensas Aleksandrietis VI* Stromatų *knygoje* – Klemensas Aleksandrietis (Clemens Titus Flavius Aleksandrinos, kitaip Clemens Aleksandrinus, apie 150 – prieš 215), graikų filosofas, vienas Rytų krikščionybės Tėvų, krikščionių mokytojas Aleksandrijoje, buvo priverstas bėgti į Kapadokiją. Svarbiausi kūriniai *Protreptikos (Paraginimas tikėti)*, *Paidagogos (Gyvenimo taisyklės* arba *Pedagogas)*, *Stromateis* (sulotyninta forma *Stromata, Kilimai*). *Stromatų* knygose citavo daugiau negu 360 antikos autorių, jos yra antikos filosofijos ir literatūros tyrimų šaltinis. Minimas vienas iš daugelio *Stromatų* leidinių.

153. *Išganytojas taip sako: „Jei šitai žinote, būsite palaiminti, jei tik tai darysite"*, Jn 13, 17. *„Ne kiekvienas, kuris man šaukia: 'Viešpatie, Viešpatie', įžengs į dangaus karalystę, bet tik tas, kuris vykdo mano dangiškojo Tėvo valią ["]*, Mt 7, 19. *Apie*

dovanoto įstatymo darbus [taip sako]: „Kas nebus atgimęs iš vandens ir dvasios, negali įžengti į dangaus karalystę", Jn 3, 5. „Jei nevalgysite Žmogaus Sūnaus kūno ir negersite jo kraujo, neturėsite savyje gyvybės", Jn 6, 53 – Č. Kavaliausko vertimas: „Jei tai suprantate, būsite palaiminti, taip elgdamiesi"; [...] „kas negims iš vandens ir Dvasios, neįeis į Dievo karalystę" (Biblija, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: *Jn 13, 17*: „Jei tai žinote, iszganyti este, jey tai darote"; *Mt 7, 21*: „Ne wisi man saką: Wieszpatie, Wieszpatie, įeis į dangaus karalystę; bet tie, kurrie walę daro Tėwo mano danguj esanczo"; *Jn 3, 5*: „Jėzus atsake: isz tiesos, isz tiesos sakau taw: jey kas ne užgims isz wanden's ir isz dwases, ne gal į Diewo karalystę įeiti"; *Jn 6, 53*: „Jėzus tare jiems: isz tiesos, isz tiesos, sakau jums, jey newalgisit' kuna žmogaus Sunaus, ir ne gėrsit' žmogaus krauja, tai ne turrit' gywasties sawije."

154. *Dėl prieštaravimų, susijusių su mistagogine teologija* – lot. *mystagogus* – kunigas, įvedantis į tarnavimo Dievui paslaptis, vadovas; lot. *mysta* – šventiko pagoniškose misterijose pavadinimas. Mistagoginė teologija pagrindžia ir akcentuoja tokią sielovadą, kuri orientuota į subjektą, į asmens gyvenimo istoriją.

155. *Vienas iš jų buvo Christophoras Sandijus, vyr. sekretorius, kurio sūnus, be kitų arijoniškų raštų, išleido* Bažnyčios istorijos branduolį, *kurį galima pavadinti savotiška arijonų kronika* – žr. 27 kom.

156. *1685 metų gegužės 15 dieną teologijos daktaru tapo mag. Johannas Philippas Pfeifferis, šv. teologijos ir graikų kalbos profesorius ir elektoriaus bibliotekininkas, ir t. t.* – Johannas Philippas Pfeifferis (1645–1695), Karaliaučiaus pilies pamokslininkas ir bibliotekininkas, Karaliaučiaus universiteto graikų kalbos dėstytojas nuo 1671 m. M. Pr. bendraamžis, liuteronų ortodoksams ginčijantis su dogmų laisvesnės interpretacijos šalininkais, rėmė ortodoksų oponentus. M. Pr. savo knygelėje *Tuba pacis* J. Ph. Pfeifferį mini kartu su Melchioru Zeidleriu ir kunigu Samueliu Werneriu esant artimus katalikybei. Iš tiesų J. Ph. Pfeifferis buvo kaltinamas esąs sinergistas (žr. 117 kom.), 1695 m. jis atvirai perėjo į katalikybę.

157. *[...] bei Leopoldo imperatoriškosios gamtos tyrėjų akademijos kolegos* – Leopoldo imperatoriškoji gamtos tyrėjų akademija buvo įkurta 1652 01 01 ir pradžioje buvo kelių mokslininkų draugija, pavadinta Gamtos tyrėjų akademija *(Academia Naturae Curiosorum)*. Panaši akademija jau veikė Italijoje (1603), po dešimtmečio įsikūrė Anglijoje (1660) ir Prancūzijoje (1666). 1687 08 07 imperatorius Leopoldas I įsaku ją pavadino *Sacri Romani Imperii Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum* (Šventosios Romos imperijos imperatoriškoji Leopoldo gamtos tyrėjų akademija); nuo tada ji sutrumpintai buvo vadinama Leopoldina. Yra išlaikiusi tęstinumą iki šių dienų, bet keitė pavadinimus: Vokietijos gamtos tyrėjų akademija

Leopoldina nuo 2008 m. tapo Vokietijos nacionaline akademija ir yra seniausia iš veikiančių akademijų pasaulyje.

158. *Kaip moko Vincentijus Lyrinensis [kūrinyje]* Paraginimas – Vincentijus iš Lerinumo, slapyvardis Peregrinus (Vincentius Lirinensis, kitaip Lerinensis, mirė prieš 450), kilęs iš Galijos, krikščionių autorius, gyvenimą baigė Lerinumo salos vienuolyne. Svarbiausias kūrinys – *Commonitoria* (*Priminimai*, apie 434), kuriame dėstė ortodoksinio mokymo, t. y. teisingos Bažnyčios doktrinos, atpažinimo kriterijus. Kūrinys buvo reikšmingas krikščionybės dogmatikos raidai. M. Pr. mini vieną iš daugelio XVI–XVII a. leidinių: *[Adversus prophanas haereses commonitoria duo] Peregrine, id est, Vincentii Lirinensis [...] ed. repurgata*, Oxonia, 1631; *Adversus profanas omnium nativitates haereticorum Commonitorium cum notis Steph. Baluzii*, Cantabriga, 1687.

159. *[...] kaip sako šv. Augustinas apie senuosius Bažnyčios Tėvus: „Jie mokė to, ką buvo išmokę, ką buvo gavę iš savo tėvų, ir tai jie perdavė savo vaikams." Augustino 2 knyga* Prieš Julijaną ir Pelagijų – nurodomi Aurelijaus Augustino kūriniai. Augustinas (354–430), vienas įtakingiausių vėlyvosios antikos Tėvų, Hipono vyskupas Numidijoje. Jaunystėje buvęs manichėjininkas šalininkas, vėliau su jais polemizavo, parašė daug kūrinių, kuriuose kritikavo manichėjininkų ir pelagijiečių pažiūras. Pelagijiečiai buvo vienuolio Pelagijaus (360–420) sekėjai, laikėsi požiūrio, kad žmogus turi savo valią ir gėriui, ir blogiui: asketiškai gyvenantieji ir nuolatos dvasines pratybas atliekantieji galį savo žmogiškąją prigimtį sustiprinti. Polemika vyko dėl Dievo malonės ir žmogaus valios santykio. Pelagijiečius pasmerkė 416 m. Kartaginos sinodas ir 431 m. Efeso Visuotinis Bažnyčios susirinkimas. Minimas A. Augustino kūrinys prieš Julijaną taip pat yra polemika su pelagijiečių pažiūromis, kadangi Julijanas, Eklanumo vyskupas (apie 385 – apie 450) dogmatiškai susistemino pelagijiečių pažiūras.

160. *[...] tam pritarė ir Teofanas Pamoksle 27 (Hom[ilia]) bei Andrejas Kretietis (Cretensis), taip pat kiti, būtent Arnoldas Karnotietis (Carnotensis) ir t. t.* – išvardijami trys garsūs Krikščionių bažnyčios autoriai. Teofanas Keramejas (Theophanus Cerameus, XII a.), Taormino Sicilijoje vyskupas, garsus pamokslininkas. Jo pamokslai buvo išleisti tik 1644 m. Paryžiuje. Šv. Andrejas Kretietis (Andreas Cretensis, mirė 761), vienuolis, paveikslų garbinimo Bažnyčioje šalininkas. Arnoldas Karnotietis (Carnotensis), kitaip Ernaldas.

161. *[...] kaip sako šventasis Chrizostomas Jono [Evangelijos] 6 skyriaus homilijoje* – šv. Jonas Chrizostomas Auksaburnis (Ioannes Chrysostomos, mirė 407), gimė Antiochijoje, Konstantinopolio patriarchas, Bažnyčios daktaras. Minimas vie-

nas iš daugelio XVI–XVII a. jo pamokslų leidinių: *Homiliae* [...], Lovanii, 1536; Antverpen, 1537; Paris, 1554; *Opera* [...], Basilaea, 1513, 1525 ir kt.

162. *Apie tai informacijos ieškoti Nau [knygoje]* Tikrasis Graikų ir Lotynų bažnyčių paveikslas – minima knyga Nau Michael, *Ecclesiae Romanae Graecaeque vera effigies: ex variis [...] monumentis [...] expressa; accessit eiusdem Religio christiana contra Alcoranum defensa*, Lutetia Parisorum, 1680.

163. *Kiekvienas krikščionis katalikas tikrai gali tikėti kartu su šv. Karoliu Borromaejumi* – šv. Karolis Boromėjus (S. Carolus Borromaeus, mirė 1584 11 04), Milano arkivyskupas, kardinolas.

164. *Kiekvienas teisingai kalba nusižeminęs kartu su Caietanu knygoje* Prim. 2, Tom. 2, disp. 214 – minimas kardinolo Vio Thomaso de Caietano (1568–1534) kūrinys *Prima secunde cum Caieta.[...] In prima partem secunde partis summe theologiae, que prima secundo nuncupatus, sancctissimi doctoris Thome Aquinatis commentaria* [...], Venetia, 1514. Kūrinys buvo daug kartų pakartotinai išleistas.

165. *Per šventas mišias mes kasdien sakome Dievui: „Ir mums, nusidėjėliams, savo tarnams, pasitikintiems Tavo pasigailėjimo gausybe, teikis duoti bent kokią dalį ir draugystę su Tavo šventaisiais Apaštalais ir Kentėtojais [...], į kurių draugystę, neveizėdamas nuopelno, bet duodamas atleidimą, meldžiame, mus priimki. Per Kristų mūsų Viešpatį“* – vertimas iš knygos *Pulkim ant kelių*, IV leidimas, Kaunas, 1939, p. 228.

166. *Kad ir ką prieštaraudamas sakytų Melanchtonas savo* Apologijoje – jau yra minėta, kad vienos iš Liuteronų bažnyčios *Simbolių* knygos 1531 m. *Augsburgo tikėjimo išpažinimo apologijos* autorystė priskiriama Ph. Melanchthonui. Žr. 174 kom. *Apologija* buvo daug kartų spausdinta ir atskirai, ir įvairiuose rinkiniuose.

167. *Šitą dalyką mums aprašė Christianas Helwigas, filosofijos ir medicinos daktaras, kurio žodžius čia pateikiame* – Christianas Helwigas (Christian Helwig, Helwich, 1666 Domnau – 1740 Vroclave), J. Ph. Pfeifferio žentas, medikas, teologas, studijavęs liuteronų teologiją, 1695 m. kartu su uošviu perėjo į katalikybę, baigė medicinos studijas Altdorfe ir dirbo Breslau miesto gydytoju, buvo Leopoldinos akademijos narys. Parašė J. Pfeifferio biografiją, kuri buvo išleista Olivoje 1695 m. (Poschmann, *AltPB*, I, S. 265).

168. *Tai sužinojo Dancigo gimnazijos rektorius* – Gdansko akademinė gimnazija, įsteigta 1558 m. Johanno Hoppes. Kaip aukštesnioji mokykla veikė iki 1945 m. Jos rektoriumi nuo 1685 m. dirbo Samuelis Schelwigas (1643 Lisoje – 1715 Gdanske). Kaip tik 1692 m. prasidėjo jo nesutarimai su kai kurių Gdansko bažnyčių dvasininkais

ir magistratu, kadangi Schelwigas nepritarė Spenerio, pietistų sąjūdžio pradininko, pažiūroms. Kaltino juos, kad šie yra artimi anabaptistams. Buvo ortodoksų liuteronų šalininkas (Christian Friedrich David Erdmann, *ADB,* 31, S. 30–36; Fritz Gause, *AltPB*, 2, Lief. 5, S. 603).

169. *Kaip sako judėjas Filonas* – Filonas Aleksandrietis (Philon), apaštalų laikų žydų filosofas Aleksandrijoje (Rubšys, *Raktas NT*, 2, p. 155, 165).

170. *[...] pagal liuteroniškas* Simbolių knygas – *Simbolių knygomis* vadinami pagrindiniai Liuteronų bažnyčios tikėjimo išpažinimo tekstai. XVI a. aštuntajame dešimtmetyje Prūsijos Kunigaikštystės Evangelikų liuteronų bažnyčia patvirtino šiuos pagrindinius tekstus: 1530 m. *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, 1531 m. *Augsburgo tikėjimo išpažinimo apologiją*, 1537 m. *Šmalkaldeno straipsnius*, Ph. Melanchthono *Traktatą apie popiežiaus valdžią ir viršenybę*, M. Lutherio *Mažąjį katekizmą,*1529 m., *Jungtuvių knygelę,* 1529 m., *Krikšto knygelę,* 1526 m., M. Lutherio *Didįjį katekizmą,* 1529 m., *Santarvės (Concordia) formulę,* 1577 m., ir tris senosios Bažnyčios tikėjimo išpažinimo tekstus: Apaštalų, Nikėjos ir Atanazo tikėjimo išpažinimus. Šie visi tekstai buvo sujungti į vieną knygą *Konkordienbuch (Santarvės knyga)*, kuri vokiečių kalba išleista 1580 m., o lotynų – 1584 m. Ši knyga buvo vadinama naujuoju Liuteronų *Bažnyčios doktrinos sąvadu.*

171. *Dr. Pfeifferio* Apologija *1693 metų lapkritį buvo nusiųsta į kurfiursto rūmus* – Johannas Philippas Pfeifferis (1645 Niurnberge – 1695 Gutštate), liuteronų teologas, Karaliaučiaus universiteto graikų kalbos profesorius, nuo 1673 m. – Valenrodų bibliotekos, o nuo 1679 m. – pilies bibliotekos bibliotekininkas, nuo 1685 m. – Karaliaučiaus universiteto profesorius, kartu ir antrasis rūmų pamokslininkas. Sinkretistas. M. Pr. knygoje *Tuba pacis* jį vadino artimu katalikams, nuo 1694 m. kaip artimas katalikams suspenduotas, atleistas iš pareigų, 1695 m. viešai perėjo į katalikybę ir išvyko į Varmės vyskupystę, kur gavo katalikų kunigo darbą katalikų parapijoje (Lehnerd, *AltPB,* Lief. 3, S. 499). J. Ph. Pfeifferio *Apologijos* leidimo duomenų nustatyti nepavyko.

172. *Jo kurfiurstiškoji Šviesybė spręsti visą reikalą perdavė keturiems žmonėms: trims pamokslininkams, tarp jų garbingiausiajam daktarui Speneriui, ir įžymiam politikui Puffendorffui, [...] iš jo knygos* Apie religijos padėtį *istorinio įvado skyriuje apie Romos popiežių ir istorinio pasakojimo apie Švedijos karaliaus Jono III laikus, taip pat iš knygos, parašytos išgalvotu Monzambani vardu* – minimi du Evangelikų liuteronų bažnyčios raidai ir visuomenės sampratos raidos teorijai reikšmingi asmenys. M. Pr. bendraamžis Philippas Jacobas Speneris (Phillip Jacob Spenner, 1635 Rappoltsveileryje – 1705 Berlyne), žymus dvasininkas, dirbęs Štrasburgo

Miunsteryje (1663), Frankfurte/M (1666–1686), Saksonijos kurfiursto pirmuoju rūmų pamokslininku Drezdene (1681–1691), Berlyne buvo dar ir konsistorijos tarėjas (1691–1705), nuo 1694 m. buvo vienas iš Halės prie Zaalės universiteto, kuriame vėliau buvo įkurtas Lietuvių seminaras, kūrėjų. Siekdamas nutraukti teologinius nesutarimus ir ginčus, nesuprantamus daugeliui parapijiečių, ir padaryti galą ilgalaikiam priešiškumui tarp skirtingų Liuteronų bažnyčios krypčių, jis siūlė įvykdyti Evangelikų liuteronų bažnyčios reformą, kuri būtų paremta šiomis nuostatomis: stiprinti Šv. Rašto pažinimą visuose socialiniuose sluoksniuose; pasauliečių ir dvasininkų bendradarbiavimą Bažnyčios veikloje; veikloje akcentus perkelti nuo tikėjimo pažinimo ant dievotumo išgyvenimo; apriboti teologinę polemiką; teologijos studijose persiorientuoti į pamaldumo praktiką; pamokslų turinį perorientuoti nuo tikėjimo doktrinos ir dogmatikos pažinimo į žmogaus vidaus ugdymą. Šių nuostatų pagrindu formavosi pietistų judėjimas.

Samuelis Pufendorfas (1632 Dorfchemnice, Saksonija, – 1694 Berlyne), visuomenės raidos teoretikas, teisės filosofas, prigimtinės teisės teorijos, tarptautinės tautų teisės teorijos kūrėjas. Didesnę kūrybinio gyvenimo dalį gyvenęs Švedijoje, Danijoje, Nyderlanduose, nuo 1688 m. iki mirties 1694 m. gyveno Berlyne. Vienas reikšmingiausių jo kūrinių *De iure naturae et gentium (Prigimtinė ir tautų teisė)*. Minima jo knyga *De habitu religionis christianae*, Brema, 1692, 1697. Leido knygas Severino Monzambani slapyvardžiu.

173. *Iš Gregorijaus Praesbyterio knygos apie Grigaliaus Nazianziečio gyvenimą* – Gregorijus Presbyteris (Gregor Praesbyter, VII a.), religinis rašytojas, aprašęs Grigaliaus Nazianziečio (Gregor von Nazianz, apie 329–389/390) gyvenimą kūrinyje *Vita Gregorii Nazianzeni*.

174. *[...] pagal* Šmalkaldeno straipsnių *nuostatą, dalis 2, str. 4, l. 140 / 141. Drezdeno leidimas, [in] fol., 1580 m., ir* Simbolių knygos, *p. 314 ir 79* – rašoma apie *Šmalkaldeno straipsnių* Drezdeno leidinį: M. Luther, Artikel christlicher Lehre in: *Concordia, Christliche, widerholete, einmütige Bekentnüs nachbenanter Churfürsten, Fürsten und Stende Augspurgischen Confession und derselben zu ende des Buchs underschriebener Theologen Lere und glaubens.* [...], Dresden, 1580.

175. *Tertulianas,* Apie kario vainiką – Tertulianas (Tertulianus Quintus Septimius Florens, apie 155 – apie 220), krikščionių autorius, pirmasis rašęs lotynų kalba, buvo gnostikų priešininkas. Jo kūryba turėjo didelę reikšmę Krikščionių bažnyčios dogmatikos formavimuisi, parašė veikalų, kuriuose kovojo su pagonybe ir brėžė Krikščionių bažnyčios ir erezijų skirtis. Minimas kūrinys *De corona militis*.

176. *[...] žr. Chemn[itijus],* Tridento susirinkimo peržiūra, 2 *dalis, p. 232* – rašoma apie Martino Chemnitijaus (Martin Chemnitz, Chemnitius 1522–1586) knygą

Examen concilii Tridentini quadripartitim, in quo praecipuorum capitum totius doctrinae papisticae firma et solida refutatio est collecta, Francofurti, 1574.

177. *Dovydas Chytraejus*, Apaštalinio tikėjimo išpažinimo arba Tikėjimo straipsnių išdėstymas, *p. 22* – Davidas Chytrėjus (David Chytraeus, kitaip Kochhafe, 1530 Ingelfingene – 1600 Rostoke), vokiečių liuteronų teologas, istorikas, vienas Rostoko universiteto reformuotojų, teologijos profesorius, 5 kartus išrinktas Rostoko universiteto rektoriumi, vienas iš *Santarvės formulės* (*Konkordienformel*) 1577 m. kūrėjų. Minima jo knyga *Articulorum Symbolici Apostolici de Filio Dei homine nato, passo, explicato* [...], Witeberg, 1584.

178. *[...] atsižvelgdamas į jo įgytą profesiją ir tikėjimą, patikėjo žemesniuosius kunigų įšventinimus [ordines minores]* – lot. žodžių junginys *ordo minor* buvo vartotas keliomis prasmėmis: 1) žemesnieji šventinimai; 2) nurodė vienuolijų rūšį; žr. 34, 56, 57 kom. Šioje vietoje verčiame laikydamiesi pirmosios prasmės.

179. *Ir karalius [Lenkijos] sutartyse taip pat įsipareigojo, kad devoliucijos atveju nei jis, nei jo įpėdiniai neturės teisės ko nors imtis prieš Augsburgo liuteronų ir Augsburgo reformatų religiją* – devoliucija nuo lot. *devoliutio* – atsisakymas, praradimas. M. Pr., matyt, rašo apie Prūsijos Kunigaikštystės valdovo kurfiursto Jurgio Vilhelmo laikus, tekste praleidęs jo pirmąjį vardą. Jurgis Vilhelmas valdė 1619–1640 m. Tuo laikotarpiu Lenkijos–Lietuvos valstybėje karaliavo Zigmantas Vaza (1587–1632) ir Vladislovas IV Vaza (1632–1648).

180 *[...] žr. Lidicijaus* Pastabas Prūsijos [nubraižymui] – minimas Jakobo Lydicijaus (Lydicius, Jacobus) kūrinys *Notitiae ducatus Prussiae Delineatio generalis et spectabilis*, Wittebergae, 1677.

181. *Kaip liudija Paulius Piasecijus* Kronikoje – rašoma apie Pavelo Piasecijaus (Paulus Piasecius, 1579–1649) knygą *Chronica gestorum in Europa singuliarium*, Cracoviae, 1645, 1646, 1648; Amstelodami, 1649.

182. *Bet kai Hozijus išvyko į Italiją, Dancigo, Torno, Elbingo miestai gavo privilegiją laisvai praktikuoti religiją* – šie trys miestai gavo Žygimanto Augusto privilegijas laisvai praktikuoti liuteronų religiją 1557 m. (*Historia Gdańska*, 2, s. 248).

183. *Kai 1599 metais Varmės vyskupu tapo Petras Tilickis, jis pareikalavo parapinę bažnyčią atiduoti. O jos negavęs, 1601 metais išrūpino baniciją* – banicija – tremties arba paskelbimo už įstatymo ribų, atskyrimo nuo įstatymo, ekskomunikavimo, konfiskavimo ir pan. bausmė. Istoriografijoje teigiama, kad P. Tilickis Varmės vyskupu tapo 1600 m. (*Kościół w Polsce*, 2, s. 244).

184. *Brandenburgo kurfiurstas ir kunigaikštis Radvila tarpininkauja Elbingui* – M. Pr. rašo apie kurfiurstą Frydrichą Vilhelmą Brandenburgietį (1640–1688) ir LDK didiką reformatą Boguslavą Radvilą, kuris 1657–1669 m. buvo Prūsijos Kunigaikštystės valdytojas; Elbingas buvo vadinamųjų Karališkųjų Prūsų teritorijoje, kuri buvo pavaldi Lenkijos Karalystei, bet kai kuriose valdymo srityse turėjo autonomiją.

185. *[...] ir jie įvedė Lobwasserio psalmes* – Ambrosijus Lobwasseris (1515 Šnėberge (Rūdiniai kalnai) – 1585 Karaliaučiuje), teisininkas, giesmyno sudarytojas, liuteronų himnų kūrėjas. Magistro laipsnį gavo Leipcige, lydėjo studentus po Paryžiaus, Liuveno universitetus ir studijavo teisę; nuo 1557 m. Meiseno burggrafo patarėjas ir kancleris, nuo 1563 m. kurį laiką buvo teisės profesorius Karaliaučiuje. Išgarsėjo sudarytu giesmynu, kuriame vokiečiams pritaikė Marot ir Bezos psalmyno prancūzų leidimą. Šį giesmyną naudojo evangelikai reformatai, jis buvo paplitęs iki XVII a. vidurio ir Prūsijoje Liuteronų banyčiose (Hubatsch, *Geschichte*, I, S. 51).

186. *Santarvės susitarimas (Notul)* – Notul, Notel – šitaip vadinamas skirtingų Gdansko evangelikų pakraipų susitarimo dėl Šv. Vakarienės sampratos ir interpretacijos tekstas. Jis buvo išleistas pavadinimu *Concordia oder Notel vom 17. Juli 1562, von Dr. Johann von Bart im Auftrage des Rahtes verfasst und von allen Geistlichen unterschrieben (Johanno Barto magistrato pavedimu sukurti Santarvės arba susitarimo apmatai, pasirašyti visų dvasininkų)*, Danzig, 1562. Šį dokumentą pakartotinai perspausdino Hartknochas, *Kirchenhistoria*, p. 690–700. Gdansko magistratas 1586 m. dekretu skelbė, kad *Notel* yra patvirtintas tikėjimo išpažinimo apie Šv. Vakarienę tekstas, tokią reikšmę jis išlaikė iki 1793 m. *Notel* tekstą vokiečių teologai vadino *Concordienformel (Santarvės formule)*, o pats senas vokiečių kalbos žodis reiškė „skubios teisinės sutarties apmatai". Į lietuvių kalbą *Notel* verčiame *Santarvės susitarimas*. *Notel* vadinti bažnyčios nuostatais netikslu, kadangi tokie buvo sudaromi ir tvirtinami Gdanske, Elbinge ir Torunėje, ir jie buvo vadinami *Kirchenordnung* (Sehling, *Kirchenordnungen*, IV, S. 171–172). M. Pr. apie Gdanske parengtą, išleistą ir galiojantį *Santarvės susitarimą* rašo skyriuje, kuriame dėsto Elbingo bažnyčių istoriją. Elbingo evangelikai, kaip teigia E. Sehlingas, savų Bažnyčios nuostatų XVI a. nebuvo išleidę, bažnyčios veikė glaudžiai bendradarbiaudamos su Gdansko evangelikais. Iš to meto Elbingo bažnyčios veiklos tvarką nustatančių tekstų yra žinomas 1570 m. *Bedenken des Burgermeisters Michael Helwig, de bene constituenda republica Elbigensi (Burmistro Michaelio Helwigo apmąstymai apie gerai sutvarkytiną Elbingo respubliką)* (Sehling, *Kirchenordnungen*, IV, S. 222–223).

187. *Šito traktato pavadinimas buvo toks:* Atmestas sumanymas. *Jis buvo paneigtas 1654 metais traktatu, pavadintu* Apgintas sumanymas – pirmoji minima

knyga yra Johanno Botsacko (1600–1674) anonimiškai išleistas kūrinys *Rejectum Projectum; oder Wiederlegung des Projects etlichen ungegründeten Motiven* [...], [s. l.], 1655; šis leidinys yra išlikęs Volfenbiutelio bibliotekoje. M. Pr. nurodyta antrojo traktato data 1654 m., matyt, yra kūrinio parašymo data. Knygos, pavadintos *Reiectus Protector* Miuncheno ir Volfenbiutelio, Kembridžo, Oksfordo, Varšuvos universiteto bibliotekų kataloguose surasti nepavyko.

188. *[...] rašė dr. Calovijus savo traktate, pavadintame* Apie kažkieno sinkretizmą – minima knyga Abraham Calovius, *De syncretismo Non-Neminis, i.e. Christhoph. Feyerabendi, fons.* Joecher, I, skil. 1579.

189. *[...] mag. Henricas Nicolaijus ir priekaištavo* Keturgubose išlaidose – minimas Henriko Nicolajaus kūrinys *Keturgubos išlaidos arba teologinių klausimų apie sinkretizmą kvadrigos apmąstymas* (*Quadrigatus expensus sive consideratio quadrigae quaestionum theologicarum de syncretismo* [...], Wittebergae, 1657).

190. *Bet kai 1656 metais į Elbingą atėjo švedai* – XVII a. Elbingą švedų kariuomenė buvo užėmusi du kartus: pirmą kartą 1626–1635 m. Gustavo Adolfo kariuomenė, o antrą kartą – 1655–1660 m. Karolio X Gustavo kariuomenė per Lenkijos–Lietuvos karą su Švedija.

191. *[...] 1526 metais karalius Žygimantas Senasis Dancige už išpuolius prieš katalikų religiją taip griežtai nubaudė* – Gdanske prasidėjusi reformacija 1524 m. įgavo radikaliąją kryptį; po to, kai katalikų vyskupas Drzewickis įsakė įkalinti žmonių mėgstamą pamokslininką Paulių Grünewaldą, Gdanske prasidėjo sąmyšis: plebėjai išrinko 5 pamokslininkus, naują pasaulietinę miesto valdžią, kuri veikė lygiagrečiai su senuoju patricijų magistratu, suolininkais ir 48 asmenų kolegija. Tarp miestiečių sparčiai plito liuteronybė. Žemesniųjų miesto gyventojų sluoksnių religinis ir socialinis maištas prieš magistratą įsiplieskė 1525 m. sausio 22 d., jis baigėsi patriciato pasidavimu. Žygimanato Senojo 1525 04 24 įsaku turėjo būti grąžinta senoji padėtis, tačiau neramumai kartojosi dar ir 1525 m. lapkričio mėn., 1526 m. balandžio mėn. Karalius balandžio mėnesį įžengė su kariuomene į Gdanską atkurti senosios tvarkos, tačiau liuteronybės išvaryti iš miesto nebuvo įmanoma. 1557 m. Žygimantas Augustas laisvo religijos išpažinimo privilegija pripažino realią liuteronų padėtį (*Historia Gdańska*, 2, s. 233–248).

192. *[...] Nicolajus ir Albertas Barbieriai (barzdaskučiai)* – neaišku, ar nurodyta pavardė, ar rašoma apie barzdaskučius, meistrus; lot. *barberius* – kirpėjas.

193. *[...] nes ir konfederacija karalystėje per karaliaus rinkimus reikalavo, kad kitatikiai nebūtų diskriminuojami* – M. Pr. rašo apie Varšuvos konfederacijos 1573 m. aktą, kuriuo Lenkijos–Lietuvos skirtingų tikėjimų kilmingieji įsipareigojo išlaikyti tarpusavio santarvę, ginčų nespręsti jėga ar ginklu.

194. *1577 metais mirus Petrui Kostkai von Stangenbergui [...]. Kulmo vyskupu tapo Petras Tilickis* – dabarties Lenkijos bažnyčios istorikai teigia, kad Petras Tilickis (Piotr Tylicki) Kulmo vyskupu tapo 1595 m., o Varmės – 1600 m. (*Kościół w Polsce*, 2, s. 244).

195. *Oficialai* – bažnyčios pareigūnai, lot. *officialis, -e,* vyskupo skiriami bažnyčios pareigūnai, atstovaujantys vyskupui kolegialiuose dvasininkų teismuose ir vykdantys bažnyčios teisminę valdžią vyskupo vardu.

196. *[...] nė vienas liuteronas nebuvo priimamas nei į tarybą, nei į tarėjus teisme, nei į trečią rangą* – lot. *Ordo tertius* – trečias rangas arba trečioji vienuolija. Bažnyčioje trečiąja vienuolija vadinami pasauliečiai, susisiejė su kuria nors vienuolija, bet nepriėmę šventinimų. Miestų savivaldos institucijose trečiuoju rangu vadinta kai kuriuose savivaldžiuose miestuose buvusi iš vidutinio miestiečių sluoksnio – amatininkų, pirklių ir kitų miestiečių, bet ne iš patricijų, – renkama institucija; ji veikė šalia dažniausiai iš patricijų sudaryto magistrato (tarybos). Trečiojo rango vaidmuo, funkcijos konkrečiame mieste, nelygu laikas ir miestas, buvo nevienodos. Pvz., Gdanske 1545 m. Šimto vyrų kolegija reikalavo, kad trečiasis rangas būtų sukviečiamas du kartus per metus, 1552 m. reikalauta, kad svarbiausieji miesto reikalai nebūtų sprendžiami be jų pritarimo (*Historia Gdańska*, s. 249–254).

197. *[...] įvedė Lobwasserį* – žr. 177 kom.

198. *[...] vyskupas Dzialinskis, kuris vėliau pradėjo kurti Misionierių tėvų kongregacijos seminariją (Seminarium Patrum Congregationis Missionis)* – veikiausiai rašoma apie Kasparą Dzialynskį, 1639–1646 m. Kulmo vyskupą, kuris 1638 m. įkurdino Bydgoščiuje jėzuitus, statydino jiems bažnyčią. Lenkijos bažnyčios istorikai teigia, kad M. Pr. minima Misionierių kongregacija buvo tik 1682 m. įkurdinta Kulmo vyskupijoje, bet jie nemini tuo metu buvus vyskupą Dzialynskį. Mikalojus Erazmas Dzialynskis buvo ilgus metus Varmės vyskupystės sufraganas ir Kameneco vyskupas 1646–1648 m. (*Historia kościoła*, s. 160, 247, 575 ir kt.).

199. *[...] pasirašė Sandomiero sutartį* – Sandomiero sutartį 1570 m. sudarė Abiejų Tautų Respublikos reformatai, liuteronai, Čekų broliai, tačiau vėliau dalis liuteronų bažnyčių su parapijomis nuo jos atsimetė. Lietuvos DK dalyje tarėsi reformatai ir

liuteronai. Sandomiero susitarimui ištikimi išliko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės reformatai. Parengtasis bendras tikėjimo išpažinimas buvo išspausdintas: *Wyznanie wiary powszchney Kościołów Krzesiańskich Polskich [...]*, Kraków, 1570, 1574; [? Vilnius, 1594, kontrafakcinis leidinys su 1574 m. data]; Baranow, 1632 (Rafał Leszczyński, *Konfesja Sandomierska. Dzieje tekstu*, Warszawa, 1994, s. 11–14).

200. *[...] kilo naujas ginčas dėl procesijų, kai parapijos vikaras per Šv. Morkų surengė procesiją* – šv. Morkus pagal Katalikų bažnyčios kalendorių minimas balandžio 25 d.

201. *Protestantų ginčas dėl precedencijos* – lot. *praecendentia* – pirmenybė, rangų tvarka. M. Pr. mini religinio kolokviumo Torunėje 1645 m. metu vykusį ginčą dėl teisės pirmininkauti diskusijoms.

202. *Visa tai dvelkia Novato šalininkų, kurie siekė išvien pritarti klaidai, erezija* – šv. Novatas (II a.), ankstyvojo krikščionybės plitimo laikotarpio teologas, disputavęs su Kornelijumi (vėliau tapusiu popiežiumi) dėl atgailos, kai buvo sprendžiamas klausimas, ar galima atleisti tiems krikščionims, kurie Diokletiano laikais dėl persekiojimo atsisakė krikščionybės, bet vėliau vėl norėjo grįžti. Novato sekėjai – novacijonai – buvo griežtos laikysenos šalininkai; bendruomenės kūrėsi ir plito Romoje, toli už jos ribų: Ispanijoje, Egipte, Konstantinopolyje nuo III a. vidurio iki VII a. 325 m. Nikėjos Bažnytiniame susirinkime buvo paskelbti schizmatikais, bet ne eretikais (Martin Wallraff, „Geschichte des Novatianismus seit dem vierten Jahrhundert im Osten", *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 1, S. 2, p. 251–279, <http://www.reference-global.com./doi/abs/10.1515/ZAS.2008.028>.

203. *Juk jie [katalikai] esą pagrindiniai liuteronų religijos priešai. Prakeikę liuteronus* – M. Pr. primena Katalikų bažnyčios nuostatą jų atžvilgiu, kai 1520 06 15 popiežius paskelbė bulę „Exsurge Domine" prieš M. Lutherį, kuria buvo grasinama ištrėmimu, jei neatsisakys savo teiginių ir kt. Taip pat Tridento Bažnytinio susirinkimo nutarimus.

204. *[...] kolokviumas esąs orientuotas į Lenkijos Karalystės kitamanius, bet jų, be totorių ir armėnų, esančios 4 rūšys, būtent: liuteronai, kalvinistai, fotiniečiai, rusai* – Lenkijos Karalyste M. Pr. vadina Abiejų Tautų Respubliką, Lenkijos–Lietuvos valstybę. Torunės kolokviumas buvo sušauktas karaliaus Vladislovo Vazos iniciatyva 1645 m.

205. *[...] kaip matyti iš Sleidano* – minimas vienas garsaus vokiečių istoriko Johanno Sleidano (kitaip Johannes Philippson von Schleiden, 1506–1556) darbų.

Tikėtina, kad rašoma apie vieną garsiausių jo kūrinių *De quattuor monarchiis (Apie keturias monarchijas)*, 1556, arba *De statu religionis et rei publicae Carolo V. Caesare commentarii (Komentarai apie religijos ir valstybės padėtį imperatoriui Karoliui V valdant)*, Strassburg, 1555. Abu kūriniai buvo pakartotinai daug kartų perleidžiami.

206. *Taip pat tai, kas penktajame ir šeštajame Visuotiniuose susirinkimuose nutarta prieš nestorininkus ir eutychininkus* – penktasis ir šeštasis (iš 21 Katalikų bažnyčios pripažintų Visuotinių Bažnyčios susirinkimų – konsilijų) buvo Konstantinopolio II, vykęs 553 m., ir Konstantinopolio III, vykęs 680–681 m. Nestorininkai ir eutychininkai – Nestoro (po 381 – apie 451), Konstantinopolio patriarcho (428–431) ir Eutychijaus (apie 378–454), vienuolyno prie Konstantinopolio archimandrito, sekėjai. Nestorininkai buvo kaltinami, kad pripažįstantys esant dvi Kristaus prigimtis – dieviškąją ir žmogiškąją – ir abi nesumišusias. Nestorą prakeikė patriarchas Kirilas iš Aleksandrijos. Eutychijus teigė, kad Kristus įsikūnijęs įgavo dieviškąją ir žmogiškąją prigimtis. Šie kristologijos teiginiai buvo svarstomi 431 m. Efeso Visuotiniame Bažnyčios susirinkime, kuriame Nestoras buvo pasmerktas, o Eutychijus išklausytas, tačiau 448 m. Konstantinopolio sinode buvo pašalintas iš pareigų, o 451 m. Chalkedono Visuotiniame Bažnyčios susirinkime buvo paskelbtas eretiku. Nestorininkų bendruomenės plito Persijoje, Pietų Turkijoje, VII–XIV a. – Centrinėje Azijoje ir Mongolijoje. Eutychininkai plito Armėnijoje, Egipte, Etiopijoje.

207. *[...] ką Milevės ir Arausijos [Orange] sinodai mokė prieš Pelagijaus sekėjus* – abu minimi sinodai Milevėje (Š. Afrikoje) ir Kartaginoje buvo provinciniai, vyko 416–417 m., valdant popiežiui Inocentui I; pasmerkė Pelagijų. Pelagijus teigė, kad pirmoji nuodėmė nėra galutinai sugadinusi žmogaus prigimties, kad žmogus gali siekti įvykdyti Kristaus priesakus, žmogaus pastangos esančios reikšmingos išganymui pasiekti, mirtis esanti jo prigimties dalis. Vienas pagrindinių Pelagijaus oponentų buvo Augustinas. II Arausijos sinodas (Orange, Pietų Prancūzijoje), valdant Feliksui III, 529 m. pakartotinai pasmerkė Pelagijaus šalininkus, kurie jau buvo kiek pakeitę savo pažiūras, bandė ieškoti kompromiso tarp Augustino ir pelagijiečių teiginių, ir buvo vadinami semipelagijiečiais.

208. *[...] tai jie [liuteronai] vadovaujasi pirmuoju* Augsburgo tikėjimo išpažinimu, *taip pat ir* Pataisytuoju *bei* Sandomiero susitarimu – pirmieji du spaudiniai yra tekstai, kuriuose grindžiamos skirtingų liuteronų pakraipų tikėjimo doktrinos: *Confessio Augustana (Augsburgo tikėjimo išpažinimas)* buvo parašytas ir išleistas 1530 m. *Confessio Augustana variata (Pakeistasis Augsburgo tikėjimo išpažinimas)* – 1540 m. ir pridedamas Sandomiero susitarimo parengtas tikėjimo išpažinimas *Wyznanie wiary powszechney Kościołów Krzesciańskich Polskich [...]*, Kraków, 1570; žr. 166, 174, 199 kom.

209. *Tuo laiku vyko Tridento susirinkimas, taip pat, nors ir prieš jo valią, tačiau jo nutarimai buvo priimti* – M. Pr. rašo apie Tridento Bažnytinio susirinkimo pabaigos datą – 1563 m., tačiau Abiejų Tautų Respublikoje Tridento susirinkimo nutarimus Gniezno bažnytinės provincijos aukščiausioji bažnytinė valdžia patvirtino tik 1577 m., o leidiniu išleido 1578 m., t. y. jau po Žygimanto Augusto mirties.

210. *[...] liuteronų doktriną dėstė pilkiesiems vienuoliams* – pilkieji vienuoliai – pranciškonai arba cistersai.

211. *[...] mirus Žygimantui I (Senajam), jo įpėdinis jiems [Dancigo miestiečiams] suteikė teisę praktikuoti liuteronų religiją* – rašoma apie Žygimanto Augusto 1557 m. privilegiją miestui – teisę laisvai praktikuoti liuteronų religiją.

212. *Tačiau ginčas nesiliovė, nes Sperberis išleido* Apologiją – M. Pr. mini leidinį Erhard Sperber, *Apologia contra Vitum Neuberum* [...]. *Fons*. Jocher, IV, sk. 729.

213. *Todėl Jacobas von Wartenas, abiejų teisių daktaras, parengė atmintinę* [Notul], *kurią jis pavadino* Santarvės susitarimas – žr. 178 kom.

214. *[...] yra pagal šv. apaštalo Pauliaus mokymą,* 1 Kor 11: *„Kas valgo ir geria nevertai, tas valgo ir geria sau pasmerkimą"* – cituoti žodžiai yra *1 Kor 11, 29.* M. Pr. sutrumpino citatą. Pilnas Č. Kavaliausko vertimas: „Kas valgo ir geria to Kūno nepaisydamas, tas valgo ir geria Sau pasmerkimą" (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: „Nės kas newertingay walgo ir gėr, tas sau pat's sudą walgo ir gėr, tuomi, kad ne atsskir' kuna Wieszpaties."

215. *[...] kaip ir rašo šv. apaštalas Paulius* 1 Kor 10 *ir* 11*: argi duona, kurią laužome, nėra bendravimas Kristaus kūne? Taigi, kada tik valgote šitą duoną ir geriate iš šitos taurės, jūs skelbiate Viešpaties mirtį* – sujungti du skirsniai *1 Kor 10, 16* ir *1 Kor 11, 26*: „Argi laiminimo taurė, kurią laiminame, nėra bendravimas Kristaus kraujyje? Argi duona, kurią laužome, nėra bendravimas Kristaus kūne"; „Taigi, kada tik valgote šitą duoną ir geriate iš šitos taurės, jūs skelbiate Viešpaties mirtį" (*Biblija*, ekum., 2007). *Biblia,* Q.-B., 1735: *Biblia,* Q.-B., 1735: „Peržegnotas kylikas, kurrį peržegnojam, ar tas ne yra draugyste kraujo Kristaus? Ir duna, kurre laužam', ar ta ne yra draugyste kuno Kristaus?"; „Nės kaip tankiey szos duonos walgesit', ir isz szio kyliko gersit', turrit' Wieszpaties smerti apsakyti, ikki jam ateinant."

216. *Prieš jį rašė Matthijas Flacijus Illyricas 1564 metais* – Matthias Flacius Illyricus (Matija Vlačic', 1520 Albonoje (pietinėje Įstrijoje) – 1575 Frankfurte prie Maino), liuteronų teologas, gavęs platų humanistinį išsilavinimą, mokėsi Venecijoje,

Bazelyje, Tiubingene, Vitenberge, ten 1544 m. gavo hebrajų kalbos profesūrą. Polemizavo su Ph. Melanchthonu, Kasparu Schwenckfeldu. Nuo 1557 m. pakviestas į Jenos universitetą, ten polemizavo su Ph. Melanchthono šalininkais. Prasidėjus A. Osiandro ginčui, palaikė Ph. Melanchthono požiūrį, prisidėjo aštrinant ginčus dėl sinergizmo. 1561 m. pašalintas iš pareigų. Kadangi teigė, kad prigimtinė nuodėmė esanti žmogaus esmėje, buvo įtartas manicheizmu ir iš visur gujamas: keliavo į Rėgensburgą, Antverpeną, Strasbūrą, Frankfurtą prie Maino (Wilhelm Preger, *ADB*, 7, 88–101). Minimo tekste leidinio surasti nepavyko.

217. *1567 metais mag. Morgensternas išleido* Dancigo Santarvės susitarimo (Notul) paneigimą. *Tais pačiais metais ministerija išleido jam priešišką* Apologiją – Benedictas Morgensternas (1525 Stolpe, Pomeranijoje – 1599 Karaliaučiuje), Liuteronų bažnyčios teologas, polemistas. Studijavo Karaliaučiaus universitete, gavo magistro laipsnį, dirbo Ryzenburgo mokykloje, Prūsų Ylavos kunigu, buvo Osiandro priešininkas. Persikėlė į Karališkuosius Prūsus, įsikūrė Gdansko Šv. Kotrynos bažnyčios kunigu, kur dirbdamas įsitraukė į trijų kunigų ginčą su magistratu dėl atleisto Šv. Jono bažnyčios kunigo Samuelio Hebelio. Šiuolaikinėje istoriografijoje dėl jo pažiūrų ir veiklos laikomas prieštaringai vertinamu Liuteronų bažnyčios dvasininku. Šioje vietoje minimos dvi jo knygos: *Widerlegung der Notel, damit die Sacramentierer zu Danzig, jhren Irtumb und Verfolgung, verkleister und Bedencken wollen [...], sampt zwei Vorreden eine an [...] Raht der koniglichen Stadt Thorn, [...] auch Johannis Weidneri schrift, welche er auffs Urteil [...] Johannis Wigandi gestellet, widerleget wird [...]*, Eisleben, 1567; *Apologia oder grundlicher Gegenbericht, wahrhaftige erzelung der Historii des erhabenen und gefurten Streits [...]*, Danzig, 1567 (Carl Alf. Hase, *ADB*, 22, 1885, S. 228–230). M. Pr. tekste (žr. bibliografinę nuorodą b(186)) kelis kartus remiasi kita jo knyga: *Tractatus de ecclesia Domini Iesu Christi vera et catholica et de Ecclesiis falsis h.e. papatu, ejus ortu et incrementis quaedam; [...]; item de Calvinistarum Waldensiumquae Ecclesiis et harum in religione Consensu, Sandomiriae in Polonia A. 1570 fabricato*, Francofurti ad Moenum, 1598. *Fons.* Christian Gottlieb Friese, *Kirchengeschichte des Königsreichs Polen* [...], 2, Theil 1, Breslau, 1786, S. 385.

218. *Į mag. Weidnero vietą [1575] parapinėje bažnyčioje paskirtas Petras Praetorijus, šv. teologijos daktaras, studijavęs reformatų akademijose, taip pat ilgai bendravęs su reformatais* – M. Pr. mini Petrą Pretorijų, Melanchthono mokinį, Bazelio universiteto daktarą, Ceitco superintendentą 1576–1578 m. Gdansko magistratas pakvietė kartu su Jacobu Fabricijumi (Schmidtu) į Gdanską. Abu buvo aštuntojo dešimtmečio reformatų judėjimo mieste vadovaujantys asmenys (Michael G. Müller, Zur Frage der Zweiten Reformation in Danzig, Elbing und Thorn, in: *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der „zweiten*

Reformation", Gütersloh, 1986, S. 252). M. Pr. jį mini kaip kunigą, tačiau šį asmenį minėdamas keliose vietose jokių giminystės ryšių su juo nenurodo.

219. *O kadangi dr. Kittelijus nenorėjo skirti tokių įtartinų žmonių, tai taryba skyrimo teisę perdavė dr. Praetorijui, tačiau šis nenorėjo leistis būti tarybos traktuojamas kaip reformatas, jis turėjo išvykti* – neaiški M. Pr. teksto vieta. Iš konteksto galima spėti, kad tas „šis" – tai dr. Pretorijus, kuris nenorėjęs ordinuoti reformatų kunigų.

220. *1603 metais dr. Schmiedtas išleido knygą tokiu pavadinimu*: Trumpas pranešimas, kas kai kuriuose Prūsijos šalies kaimyniniuose miestuose iki šiol mokyta apie svarbiausias krikščionių religijos dogmas. *Į tai rašiniu atsiliepė Michaelis Coletas ir pridėjo Karaliaučiaus teologų įvadą bei Vitenbergo* Aprobaciją – neaišku, kokią Schmiedto knygą mini M. Pr.; antroji knyga, matyt, yra Gdansko akademinės gimnazijos profesoriaus Nikolajaus Coleto (Nicolaus Coletus, 1545–1616) spaudinys *Probation oder Beweiss-Schrifft wider D. Jac. Fabricium*, Koenigsberg, 1605.

221. *Įvedė duonos laužymą, laikėsi* Kvietimo (Vermahnung) – rašoma apie Šv. Elžbietos bažnyčios kunigo Jacobo Adamo įvestą liturginę naujovę – duonos laužymą, kurio nebuvo liuteronų liturgijoje. Minimas *Kvietimas* (*Vermahnung*) – greičiausiai kunigo kalba, kuria parapijiečiai paraginami vertai priimti sakramentą. M. Mažvydas tai vadina „Graudenimu" (Parafrazis, 4). M. Pr. tekste per mažai informacijos, kad būtų galima nustatyti, apie kurį iš sakramentų rašoma. (Už paaiškinimą dėkoju kun. Dariui Petkūnui.) *Vermahnung zur Beichte* (*Trumpas kvietimas išpažinties*) ir *Vermahnung zum Sacrament des Leibes und Blutes unsers Herr* (*Kvietimas mūsų Viešpaties kūno ir kraujo sakramento*), 1530.

222. *[...] protestantų pasiuntiniai išvyko pas karalių, kuris jiems paskyrė sekretorių Laskį* – M. Pr. rašo apie Gdansko magistrato ir Samuelio Gotardo Łaskio (Łaski, po 1553–1611) santykius dėl konflikto, kuris iškilo Gdanske tarp liuteronų ir reformatų valdant Zigmantui III Vazai. S. G. Łaskis buvo diplomatas, rotmistras, karaliaus sekretorius nuo 1590 m. Diplomatinės veiklos pradžioje buvo įgaliotas tarpininkauti ir parengti Brandenburgo elektoriaus ir Lenkijos karaliaus derybas, kuriose Lenkijos valdovas ketino patenkinti elektoriaus siekius gauti protektoratą Prūsijos Kunigaikštystei leno teise mainais už paramą sudaryti Lenkijos–Danijos sąjungą prieš Švediją, kurios siekė sosto. 1605 m. dalyvavo slaptose derybose tarp Brandenburgo delegacijos ir Zigmanto III Vazos. Negavęs, kaip manoma, laukto atlyginimo iš Berlyno, pradėjo veikti prieš Brandenburgo interesus Lenkijoje. 1605 m. kelis kartus Zigmantas III Vaza jį siuntė į Gdanską taikyti liuteronų su

kalvinistais ir kartu parūpinti lėšų karui (Stanisław Grzybowski, Franciszek Mincer, *PSB*, zesz. 77, s. 250–253).

223. *[...] kadangi Lenkijoje buvo maištas prieš karalių* – rašoma apie 1606–1607 m. Mikolajaus Zebrzydowskio maištą, kuriame dalyvavo ir Lietuvos DK didikai.

224. *Jacobas Adamas liko, jis išleido knygutę tokiu pavadinimu*: Trumpas ir Dievo žodžiu paremtas paaiškinimas apie mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Šv. Vakarienės įsteigimą, *taip pat knygelę be pavardės ir be vietos, kur išspausdinta, šitokiu pavadinimu:* Paprastas vokiškas, gerai pagrįstas ir tikrai liuteriškas mažojo vaikų katekizmo pirmojo klausimo apie Šv. Vakarienę išaiškinimas: kas yra Altoriaus Sakramentas? – M. Pr. mini kelis spaudinius. Pirmojo leidimo duomenų surasti nepavyko. Antrasis paminėtas kitame spaudinyje: Adam Jacob, *Examen und Proba, oder die von Jacob Adam [...] auff des Herren Michaelis christliche Warnungs und Vermahnungs Schrift ungereimbte, uberformirte, nothdurftige gegebene Antwort. Mit welcher er seinen Sacramentschwarm bey hohes und niedriges Standes Personen zu verteidigen, und den Einfeltigen bei zubringen nicht wiewol Kindlisch und sehr ungeschicht sich bemuht hat*, Rostock, 1615.

225. *[...] Joachimas Stegmanas, buvęs pamokslininku Šv. Petro bažnyčioje, laikėsi kai kurių arijoniškų nuostatų* – Joachimas Stegmanas (1595–1633), gimė Brandenburgo markoje, ten pradėjo veiklą kaip liuteronų kunigas. Apie 1625 m. buvo įtartas palankumu arijonams, persikėlė į Gdanską, kur priekaištai jam stiprėjo ir buvo pašalintas iš pareigų. 1626 m. atvirai perėjo į arijonus ir išvyko į Rakovą. Polemizavo su katalikais ir evangelikais liuteronais. 1626–1630 m. buvo Rakovo arijonų kolegijos rektorius, parašė originalų matematikos ir geometrijos vadovėlį. Persikėlė į Kluj (Kolosvarz), į Transilvaniją, kur ir mirė (Stanisław Tync, „Z dziejów wyższej szkoły braci polskich w Rakowie 1602–1638“, *Raków ognisko arianizmu*, pod red. St. Cynarskiego, Kraków, 1968, s. 146–147).

226. *[...] taip pat prieš Martiną Ruaresą, kuris Dancigo Strašine pamokslavo už socinistus, ir miestas po kurio laiko uždraudė ir socinistus* – Martinas Ruaras (1588/1589 Holšteine – 1657 Strašine), gimė liuteronų šeimoje, studijuodamas Altdorfe suartėjo su Fausto Socinio sekėjais, 1614 m. išvyko į Rakovą, tapo arijonu; dirbo aukštųjų studijų vadovu, lankėsi Strasbūre, Olandijos, Anglijos, Prancūzijos, Italijos universitetuose. 1622–1626 m. buvo Rakovo gimnazijos rektorius. 1631 m. persikėlė į Gdanską. Kaltinamas arijoniškų pažiūrų platinimu 1643 m. turėjo išvykti iš Gdansko. 1645 m. dalyvavo Torunės karitatyviniame religiniame kolokviume.

227. *1645 metais Johanas Coesaris [Caesaris] išleido prieš Georgą Paulį pilkųjų vienuolių bažnyčioje sakytą pamokslą* Dangiškojo testamento lobis, paliktas mūsų Viešpaties ir Išganytojo Jėzaus Kristaus Šv. Vakarienės įsteigimu – minima Johanno Caesario (Caesar, Johann Hessus 1614–1658) knyga *Himlicher Testaments Schatz vermachet an unseren Herren und Heyland Jesu Christo in der Einsetzung des H. Und Hochwürdigen Abendmahls erkläret am grünen Donnerstag von Johanne Caesare in der Kirche des gymnasii zu Danzig*, Danzig, 1645.

228. *[...] imami į trečiąjį rangą ir į kvartirmeisterius* – vok. *Quartiermeister* – taip vadinti asmenys, besirūpinantys apgyvendinimu mieste, miesto kvartalo vyresnieji (*Historia Gdańska*, s. 572). Trečiasis rangas – žr. 196 kom.

229. *Rathmanno ginčui didelį pretekstą davė dr. Johannesas Rabas, vėliau pasivadinęs Corvinu* – Corvinas Johannas (Corvinus, kitaip Rabe, 1591 Giustrove, Meklenburge – 1646 Liubeke), liuteronų dvasininkas, Stralzundo Šv. Mikalojaus bažnyčios kunigas, 1617 m. jį Gdansko magistratas pakvietė į Švč. Marijos bažnyčią, tais pačiais metais įgijo teologijos daktaro laipsnį, tapo Gdansko dvasinės ministerijos senjoru. Gdanske išgarsėjo dėl ilgamečio ginčo teologijos klausimais su H. Rathmannu (žr. 231 kom.), Natanieliu ir Danieliu Dilgeriais. 1643 m. atsisakė pareigų ir išvyko į Liubeką kaip privatus asmuo (Kloss, *AltPB,* I, p. 114).

230. *[...] kilo ginčas dėl Johanno Arendo knygų apie krikščionybę* – rašoma apie populiarią XVII a. Johanno Arndto (Arendto) knygą *Vier Bücher vom wahren Christenthumb*, Buch 1–4, Magdeburg, 1610–1615; 1620; Strassburg, 1626; Lüneburg, 1660.

231. *1621 metais mag. Rathmanas išleido rašinį apie Kristaus malonių karalystę* – rašoma apie Hermanno Rathmanno (1585–1628 06 30) knygą *Gnadenreich Christi, fons* Joecher, III sk. 1918. Jocheris knygelės leidimo duomenų nenurodo, M. Pr. teigia, kad ji buvo išleista 1621 m.

232. *[...] dr. Corvinas vyresnybės baustas už daugelį įžeidimų ir apkaltinimų, septynis Dancigo pamokslininkus jis apšaukė rozenkroiceriais* – rozenkroiceriais vadintos įvairias mistines pažiūras (chilistines, alchemines, hermetines, kabalistines) išpažįstančios bendruomenės, kurios vadinosi Rozenkroicerių ordinu. Jos susikūrė XVII a. pradžioje, savo pažiūrų pagrindus paskelbė trimis manifestais: *Fama fraternitatis*, 1614; *Confessio fraternitatis*, 1615; *Chymische Hochzeit*, 1616. Bendrijų nariai buvo daugelis XVII a. intelektualų, kritiškai vertinusių protestantizmo raidos tendencijas, visuomenės realybę; tarp jų buvo Francis Baconas, Giordano Bruno, Johannas Amosas Komenskis, Johannas Kepleris ir kt.

233. *[...] Torne prasidėjo karitatyvinis kolokviumas, jis parašė traktatą, pavadintą* Irenicum – Henrikas Nikolajus (Henricus Nikolai, 1605–1661), Gdansko ir Elbingo teologijos ir filologijos profesorius; rašoma apie jo knygelę *Irenicum sive de differentiis Religionum conciliandis, succincta commentatio [...]. Brevis etiam adjecta declaratio, cur colloquiis et conventibus de religione in Germaniam parum interdum profectum sit de religione [...]*, Dantisci, 1645. Vėliau išleido tęsinį *Irenicum defensum et explicatum, continuatum...*, Elbingae, 1651.

234. *[...] jis [...] parašė keletą rašinių, kaip antai* Įžymūs nelaimingos daktaro Abrahamo Calovijaus kovos prieš Johanną Crellijų dėl Vienatinio Dievo Tėvo pavyzdžiai, *vokišką rašinį* Išsami nuomonė apie taikingiausią ir tikriausią krikščionių mokymą – jis – tai Friderico Zwickerio brolis Danielius Zwickeris (1612–1678), sociniečių teologas, Gdansko liuteronų kunigo Fridricho Zwickerio sūnus. Karaliaučiuje gavo daktaro laipsnį, veikė Gdanske, Slovakijoje, Nyderlanduose, mirė Amsterdame. Minimų D. Zwickerio spaudinių išleidimo duomenų nepavyko rasti. Pirmoji iš paminėtų knygų turėjo būti atsakas į Abrahamo Calovijaus kūrinį *Examen declarationis novae, Jo. Crelii Sociani, de causa mortis Christi*, Dantisci, 1646.

235. *[...] jis parašė* Irenikų Ireniką, *kurį dedikavo krikščionijos vadams. Prieš tai rašė Commenijus. Prieš tai Zwickeris parašė traktatą* Ireniko botagas, atremtas ir surištas, o *kai Commenijus tai atmetė, Zwickeris išleido [veikalą]* Ireniškas botagas, atremtas ir nutilęs – M. Pr. mini kelias Danieliaus Zwickerio knygas. Pirmoji žinoma bibliotekų kataloguose: *Irenicum Irenicorum*, 1654, 1658, tačiau kitų kataloguose ir bibliografijose nepavyko rasti; galbūt jos teikiamos kitokiais pavadinimais, nei užrašė Pretorijus: *Irenico mastix prior contra Comenium (Pirmasis ireniškas botagas prieš Comenijų)*, 1662; *Irenico mastix iterato victus* (*Ireniškas botagas pakartotinai nugalėtas*), Amsterodamum, 1662; s. l., 1667; *Irenicorum, seu reconciliatoris* (*Irenikas iš naujo suvienytas*), [London], 1658.

236. *Menonitai, kurių pradininkas buvo Mennas Simon[sas], fryzų pamokslininkas, jau ilgoką laiką buvo įsikūrę Dancige, prie Dancigo ir Elbingo. Jų esama skirtingų sektų. Žymiausi jų yra, pirma, rūpestingieji (Bekümmerten), kitų vadinami šūdračiais, nes jie priima kiekvieną, tada yra skaidrūnai (Klarcken), nes jie garsinasi, kad jų tikėjimas tikras ir skaidrus* – M. Pr. sutrumpintai perpasakoja Ch. Hartknocho *Kirchen-Historia*, p. 717–718 ir 856–859, kuriuose Ch. Hartknochas dėstė menonitų, susibūrusių netoli Gdansko, veiklos apžvalgą. Žr. 62 kom.

237. *[...] pagal* Gal 3 – turi būti *Gal 4*.

238. *[...] bet sėklą reikią suprasti kaip Dieviškosios Jeruzalės Saros sėklą* – Sara – Abraomo žmona, visos žmonijos pramotė. A. Rubšys aiškina, kad Saros sėkla – tai Dievo sumanymo alegorija ir vaizdinys (Rubšys, *Raktas ST*, 2, p. 112–115).

239. *Tuo laiku Benedictas Figkas, Dancigo parapinės bažnyčios pamokslininkas, iš anglų kalbos į bendrinę vokiečių kalbą išvertė ir išleido knygutę apie senuosius anabaptistus ir naujuosius kvakerius* – minimos Benedicto Figko (Benedict Figk,) knygos leidimo duomenų surasti nepavyko, tačiau jos buvimą paliudija Jocherio informacija: „iš anglų kalbos į vokiečių kalbą, be kitų, išvertė rašinį apie senuosius anabaptistus ir naujuosius kvakerius" (Joecher, II, 605–606).

240. *Benedictas Figkas [...] 1679 metais parašė traktatą* Fanatikų doktrina – Benedikto Figko žinomas spaudinys yra *Historia Fanaticorum,* Dantisci, 1664; M. Pr. rašo apie vėliau išeistą kitą kūrinį *Doctrina fanaticorum (Fanatikų doktrina)*, 1672, šio spaudinio tikslesnių leidimo duomenų surasti nepavyko.

241. *[...] išleistas Benedictui Fickui prieštaraujantis Georgo Fochso traktatas, pavadintas šitaip:* Žalinga migla ir dūmai, ir t. t. – tokio pavadinimo knygos leidimo duomenų nepavyko surasti.

242. *[...] pradėti vadinti pietistais, net ir garsusis J[acobas] P[hilippas] Speneris, Berlyno pamokslininkas* – pietistai – platus religinis liuteronų judėjimas, susikūręs kaip atsakas į išplitusius dogmatinius ginčus Liuteronų bažnyčioje tarp ortodoksų ir nuosaikiųjų, tarp liuteronų ir kalvinistų bei katalikų. Pradininkas Jacobas Philippas Speneris paskelbė, jog Bažnyčiai reikia persiorientuoti nuo dogmatinių ginčų prie tikėjimo stiprinimo jį aiškinant taip, kad suprastų visi visuomenės sluoksniai. Plačiau žr. 172 kom.. Pietistų judėjimas prasidėjo Prūsijos-Brandenburgo valstybėje XVII a. pabaigoje ir truko, nelygu teritorija, iki XIX a. pabaigos.

243. *Apie tai jėzuitas tėvas Martinas Kreuselis 1695 metais Dancige išleido* Taikingą teisybės tyrimą – minima jėzuito Martino Kreuselio knyga *Friedsame Erforschung der Wahrheit von guten Wercken über Schelbigs und Schützens Dubios*, Olivae, 1695.

Ingė Lukšaitė

TRUMPINIMAI

abs. – lot. *abest, absunt*, liet. *nėra*, vok. *fehlt*
al. m. – lot. *alia manu*, liet. *kita ranka,* vok. *mit anderer Hand*
altern. – lot. *alternative*, liet. *pasirinktinai*, vok. *alternativ*
al. ut in orig. – lot. *alias ut in originale*, liet. *kitur kaip originale,* vok. *im folgenden wie in der Vorlage*
arch. kom[entaras] – liet. *archeografinis komentaras*, vok. *textkritischer Apparat*

Bäbstl. – vok. *Bäbstlicher (-e, -es; tik transkripcijoje :/: nur in der Transkription)*
Bd. – vok. *der Band,* liet. *tomas*
Bde. – vok. *die Bände*, liet. *tomai*
bibl. kom[entaras] – liet. *bibliografinis komentaras*, vok. *bibliographischer Kommentar*

cap. – lot. *capitel*, liet. *skyrius*, vok. *Kapitel*
Christl. – vok. *Christlicher* (*-e, -es*; tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
Churfr., Churfürstl. – vok. *Churfürstlicher* (*-e, -es*; tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
cit. ex – lot. *citatum ex,* liet. *cituojama iš,* vok. *angeführt aus*
contr. – lot. *contractio,* liet. *santrumpa*, vok. *Abkürzung*
corr. – lot. *correctum,* liet. *taisyta,* vok. *korrigiert*
corr. ex – lot. *correctum ex,* liet. *taisyta iš,* vok. *korrigiert von*

D. – vok. *Doctor* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
dab. – liet. *dabar*, vok. *jetzt*

dal. kom. – dalykinis komentaras *:/:* Sachkommentar
del. fol. – lot. *deletum folium*, liet. *nudilęs, apgadintas lapas,* vok. *abgebröckeltes, abgenutztes Blatt*
d. i. – vok. *das ist* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
Durchl. – vok. *Durchlaucht* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)

E. F. G. – vok. *Eure Fürstliche Gnade* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
ed. – lot. *editor,* liet. *leidėjas,* vok. *Herausgeber*
edit. – lot. *editio,* liet. *leidinys,* vok. *Ausgabe*
err. – lot. *error*, liet. *klaida, klaidingas parašymas, suklydimas,* vok. *Fehler, fehlerhafte Stelle*
exc. – lot. *excusum (-a),* liet. *išbraukta,* vok. *Gestrichen*

Fl. – vok. *Floren (tik transkripcijoje :/: nur in der Transkription)*
fons (*lot.*) – liet. *šaltinis,* vok. *Quelle*
Fürstl. – vok. *Fürstlicher* (*-e, -es*; tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)

Gr. – vok. (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
GStAPK – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz *:/:* Prūsijos kultūros paveldo slaptasis valstybinis archyvas (Berlyne)

H. – vok. *Heiliger* (*-e, -es;* tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
Hartk. – Christophorus Hartknoch *:/:* Christophoras Hartknochas
Heil., Heyl. – vok. *Heiliger, Heyliger* (*-e, -es;* tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
hic (*lot.*) – liet. *čia,* vok. *hier*
hic et al. pro – lot. *hic et alias pro*, liet. *čia ir kitur suprask kaip,* vok. *hier und im folgenden für*
Hrsg.; hrsg. – vok. *Herausgeber*, *herausgegeben [von],* liet. *parengėjas (-ai); parengė*

ibid. – lot. *ibidem,* liet. *ten pat,* vok. *daselbst*
idem (*lot.*) – liet. *tas pats*, vok. *dasselbe*
i. e. – lot. *id est*, liet. *tai yra,* vok. *d. h.* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
illect. – lot. *illectum (-a),* liet. *neįskaitomas (-i),* vok. *Unleserlich*
incert. auctor – lot. *Incertus auctor,* liet. *nenustatytas autorius,* vok. *nicht festgestelltes Autor*

incert. ed. – lot. *incerta editio,* liet. *nenustatytas leidimas,* vok. *nicht festgestellte Ausgabe*
incert. msc. – lot. *incertum manuscriptum,* liet. *nenustatytas rankraštis,* vok. *nicht festgestellte Handschrift*
in d. m. – lot. *in dextra margine,* liet. *dešinėje paraštėje,* vok. *am rechten Rand*
in fin. fol. – lot. *in fine folii,* liet. *puslapio apačioje,* vok. *am unteren Rand der Seite*
infra lin. – lot. *infra lineam,* liet. *žemiau eilutės,* vok. *unter der Zeile*
in lin. – lot. *in linea,* liet. *eilutėje,* vok. *in der Zeile*
in sin. m. – lot. *in sinistra margine,* liet. *kairėje paraštėje,* vok. *am linken Rand*
inter lin. – lot. *inter lineas,* liet. *tarp eilučių,* vok. *zwischen den Zeilen*
I. U. D. – lot. *Iuris Utriusque Doctor (tik transkripcijoje :/: nur in der Transkription)*

kn. – liet. *knyga,* vok. *Buch*
kom. – liet. *komentaras,* vok. *Kommentar*
Königl. – vok. *Königlicher* (*-e, -es;* tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)

L. – vok. (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
lac. – lot. *lacuna,* liet. *nutrūkęs tekstas, trūkstama teksto dalis,* vok. *fehlende Textstelle*
lenk. – liet. *lenkiškai, lenkų kalba,* vok. *polnisch*
lib. – lot. *liber,* liet. *knyga,* vok. *Buch*
liet. – liet. *lietuviškai, lietuvių kalba,* vok. *litauisch*
lit. – lot. *litura,* liet. *sutepta, ištrinta vieta,* vok. *verschmierte, ausradierte Stelle*
LMAB RS – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius *:/:* Handschriftenabteilung der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften
loc. cit. – lot. *locus citatus,* liet. *cituota vieta,* vok. *angeführte Stelle*
lot. – liet. *lotyniškai, lotynų kalba,* vok. *lateinisch*

M. – vok. *Magister* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
Margg., Marggr. – vok. *Marggraff* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
M. Pomeranija – Mažoji Pomeranija *:/:* Kleinpommern, Pomerellen

M. Pr. – Matas Pretorijus *:/:* Matthäus Prätorius
Mr. – vok. *Mark* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
M. S. – lot. *manuscriptum* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
msc. – lot. *manuscriptum,* liet. *rankraštis,* vok. *Handschrift*

op. cit. – lot. *opus citatum*, liet. *cituotas veikalas,* vok. *oben angeführtes Werk*

p. – lot. *pagina,* liet. *puslapis,* vok. *Seite*
P. – lot. *Pater* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
pars (*lot.*) – liet. *dalis,* vok. *Teil*
P. Dusb. – Petras Dusburgietis *:/:* Peter von Dusburg
posk. – liet. *poskyris, paragrafas*, vok. *Paragraph*
possib. – lot. *possibile,* liet. *greičiausiai,* vok. *möglicherweise*
post (*lot.*) – liet. *po*, vok. *nach*
post h. v. – lot. *post hoc verbum,* liet. *po šio žodžio,* vok. *danach*
P. P. – lot. *patres* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
Päbstl. – vok. *Päbstlicher* (*-e, -es*; tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
pr. – liet. *prūsiškai, prūsų kalba*, vok. *pruzzisch*
prae (*lot.)* – liet. *prieš,* vok. *vor*
prae h. v. – lot. *prae hoc verbo,* liet. *prieš šį žodį,* vok. *davor*
Preuss. – vok. *Preussischer* (*-e, -es;* tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
pro (*lot.*) – liet. *vietoj,* vok. *für, anstelle von*
publ. – lot. *publicatio,* liet. *publikacija,* vok. *Veröffentlichung, Publikation*

q. ex multis ed. – lot. *quisque ex multis editionibus*, liet. *kuris nors iš daugelio leidimų,* vok. *eine von mehreren Ausgaben*

r – lot. *rectus*, liet. *pirmoji lapo pusė*, vok. *die erste Seite des Blattes*
Röm. – vok. *Römischer* (*-e, -es;* tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)

S. – lot. *Sanct* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
S. – vok. *Seite,* liet. *puslapis*
scr. – lot. *scriptum,* liet. *įrašyta,* vok. *eingetragen*
s. d. – lot. *sine datarium*, liet. *data nenurodyta,* vok. *ohne Datum*
seqq. – lot. *sequentes,* liet. *ir kiti,* vok. *die Folgenden*

ser. – lot. *serius*, liet. *vėliau,* vok. *später*
sim. – lot. *simul,* liet. *iš karto,* vok. *sofort*
sk. – liet. *skyrius*, vok. *Kapitel*
skil. – liet. skiltis, vok. *Spalte*
s. l. – lot. *sine loco*, liet. *vieta nenurodyta,* vok. *ohne Ort*
s. n. – lot. *sine numero,* liet. *numeris nenurodytas,* vok. *ohne Nummer*
str. – liet. *straipsnis,* vok. *Artikel*
sub lin. – lot. *sub lineam*, liet. *žemiau eilutės*, vok. *unter der Zeile*
supra exc. – lot. *supra excusa,* liet. *virš išbraukto teksto*, vok. *überschrieben*
supra h. v. – lot. *supra hoc verbo*, liet. *virš šio žodžio,* vok. *über diesem Wort*
supra lin. – lot. *supra lineam*, liet. *virš eilutės,* vok. *über der Zeile*
supra lit. – lot. *supra lituram,* liet. *ant ištrinto(s), suteptos raidės, vietos, teksto,* vok. *auf der ausradierten, verschmierten Textstelle*

Theol. – *vok. Theologiae* (tik transkripcijoje *:/:* nur in der Transkription)
tract. – lot. *tractatus,* liet. *traktatas,* vok. *Traktat*

v – lot. *vertus*, liet. *antroji lapo pusė*, vok. *die zweite Seite des Blattes*
vide (*lot.*) – liet. *žiūrėk,* vok. *siehe*
vok. – liet. *vokiškai, vokiečių kalba*, vok. *deutsch*
VUB – Vilniaus Universiteto Biblioteka *:/:* Bibliothek der Universität Vilnius
ž. – liet. *žodis*, vok. *Wort*

ŽENKLAI

1, 2...	– arch. kom. išnašos ženklelis *:/:* Zeichen für die Fußnote des textkritischen Apparats
⌈...1, 2...	– archeografiškai komentuojamo teksto dalis *:/:* die im textkritischen Apparat umfaßte Stelle
a(1), b(2)...	– M. Pr. bibliografinės nuorodos su ištisine bibl. kom. numeracija *:/:* bibliographische Erläuterungen von M. Pr. mit durchgehender Numerierung des bibliographischen Kommentars
[58]	– dalykinių komentarų numeracija *:/:* Numerierung der Sachkommentare
[...]	– leidėjų papildymai arba praleidimai *:/:* Zusätze der Herausgeber, oder Auslassungen
{...}	– ne eilutėje (virš eilutės, paraštėje) parašyta teksto dalis *:/:* nicht in der Zeile (über der Zeile, am Textrand) eingetragener Textteil
// [16v 2]; // [18r]	– puslapių ir Santraukos skilčių numeracija *:/:* Numerierung der Seiten und Spalten des Anzeigers
/	– rankraščio eilutės pabaiga *:/:* Ende der Zeile im Manuskript
[?]	– neaišku, ar gerai perskaityta, neaiški vieta, neišaiškintas leidinys *:/:* unsichere Lesung, unklare Stelle, nicht festgestellte Ausgabe
[!]	– klaida rankraštyje *:/:* Fehler im Manuskript
:/:	– komentaruose atskirtas tas pats tekstas lietuvių ir vokiečių kalbomis *:/:* Trennung des parallelen litauischen und deutschen Textes im Kommentar

LITERATŪROS TRUMPINIMAI

ADB – *Allgemeine deutsche Biographie*, Bd. 2, 7, 22, 26, 31, Leipzig, 1877; 1885, 1888, 1890

AltPB, 1–4 – *Altpreussische Biographie*, Bde. 1–4: Bde. 1, 2, Hrsg. Christian Krollmann, Königsberg, 1941, 1942–1944; Bd. 3, Hrsg. Kurt Forstreuter, Fritz Gause, Marburg/Lahn, 1975; Bd. 4, Hrsg. Ernst Bahr, Brauschgerd, Marburg/Lahn, 1984

***Biblija*, ekum., 2007** – *Biblija, arba Šventasis Raštas*, trečiasis ir papildytas ekumeninis leidimas. *Senasis testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys. *Naujasis Testamentas,* iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas. Vilnius, Lietuvos Biblijos Draugija, 2007

***Biblia, Q.-B.*, 1735** – *Biblia, tatai esti: vissas Szwentas Rasztas, seno ir Naujo Testamento, pagal vokiszką perguldimą D. Mertino Luteraus [...] nuo keliū mokytoju Lietuvoj lietuwuszkay perguldytas*, Karaliauczuje, 1735; *Naujas testamentas [...] lietuviškai...* [parengė J. Berentas], Karaliaučius, 1735; *Prarakai su tomis knygomis, kurros vaddinamos Apokrypa, lietuviškai* [...], [parengė J. Berentas], Karaliaučius, 1735. [**Q.** – Biblijos leidimą organizavusio vyskupo Johanno Jacobo Quandto pavardės santrumpa; **B.** – daugelio vertėjų tekstus redagavusio Jono Berento pavardės santrumpa.]

Bretkūnas, *Chronicon* – Jonas Bretkūnas, *Chronicon des Landes Preussen, mcs.* (1578, 1579)

***Clavis*,** 1–4 – *Clavis Germanico-Lithvana: Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas,* keturios dalys, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius, 1995–1997: t. 1, 1995, t. 2–4, 1997

Grunau, 1–3 – *Simon Grunaus Preussische Chronik,* Bde. 1–3, Leipzig, 1876–1896: Bd. 1, Hrsg. M. Perlbach, 1876; Bd. 2, Hrsg. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, 1889; Bd. 3, Hrsg. P. Wagner, 1896

Hartknoch, *AuNP*, 1, 2 – Christophorus Hartknoch, *Alt und Neues Preussen oder Preussischen Historien*, zwey Theile, Frankfurt, Leipzig, 1684

Hartknoch / Dusburg – Petri de Dusburg [...] *Chronicon Prussiae* [...]. Accesserunt his praeter *Notas in Dussburgensem, Privilegia, quaedam Prussi[am] antiquitus concessa*, item *Dissertationes XIX* [...], ed. Christophori Hartknochii, Jena, 1679

Hartknoch, *Dissertationes* – Petri de Dusburg [...] *Chronicon Prussiae* [...]. Accesserunt his praeter *Notas in Dussburgensem, Privilegia, quaedam Prussi[am] antiquitus concessa*, item *Dissertationes XIX* [...], ed. Christophori Hartknochii, Jena, 1679

Hartknoch, *Kirchen-Historia* – Ch. Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia,* Frankfurt am Main-Leipzig, 1686

Historia Gdańska – *Historia Gdańska*, t. II 1454–1655, pod redakcją Edmunda Cieślaka, Gdańsk, 1982

Hubatsch, *Geschichte*, 1, 3 – Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, 3, Göttingen, 1968

Joecher, 1–4 – Christian Gottlieb Joecher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Ständen*, Bd. 1– 4, Leipzig, 1750–1751

Jougan, *Słownik* – Alojzy Jougan, *Słownik kościelny łacińsko – polski*, Poznań-Warszawa-Lublin, 1958

Kościół w Polsce – *Kościół w Polsce, wieki XVI–XVIII*, Kraków, 1969

LKŽ, 2, 10 – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 2, Vilnius, 1969; t. 10, Vilnius, 1976

LTV – *Lietuviški tradiciniai vietovardžiai. Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*, Vilnius, 2002

Lexicon Lithuanicum – *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, parengė V. Drotvinas, Vilnius, 1987

MSA – M. Pr., *Deliciae Prussicae oder die Preussische Schaubühne* rankraštis, saugomas VU bibliotekoje *:/:* Die in der Universitätsbibliothek Vilnius aufbewahrte Handschrift von *Deliciae Prussicae [...]*

MSB – MSA rankraščio nuorašas, saugomas LMAB RS *:/:* Die in LMAB RS aufbewahrte Abschrift der Handschrift MSA

MSC – M. Pr., *Deliciae Prussicae, oder die Preussische Schaubühne* rankraštis, saugomas Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje Gdanske *:/:* Die in der Handschriftenabteilung der Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Gdańsk aufbewahrte Handschrift von *Deliciae Prussicae [...]*

Pašuta, *Obrazovanieje* – В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва, 1959

Pėteraitis, *MLT vandv.* – Vilius Pėteraitis, *Mažoji Lietuva ir Tvanksta*, Vilnius, 1992

Pėteraitis, *MLT vietov.* – Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, Vilnius, 1997

PSB – *Polski słownik biograficzny*, zeszyt. 77, Wrocław-Warszawa i inni, 1973

Pretorijus, *Prūsijos įdomybės*, 1–2 – Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, parengė I. Lukšaitė ir kt.: t. 1: *Prūsijos įdomybių santrauka, I knyga Prūsijos onomasija*, Vilnius, 1999; t. 2, *Prūsijos demologija, Prūsijos topografija*, Vilnius, 2004

***PUB*,** 1 – *Preussisches Urkundenbuch, Politische Abtheilung*, Bd. 1, Erste Hälfte: *1140–1257*, Hrsg. Philipp Wölky, Aalen, 1882

Rubšys, *Raktas NT*, 1 – Antanas Rubšys, *Raktas į Naująjį Testamentą. Pirmoji dalis: sąjūdis*, Vilnius, 1997

Rubšys, *Raktas ST*, 2 – Antanas Rubšys, *Raktas į Senąjį Testamentą. Antroji dalis: Pranašai ir Karaliai*, Vilnius, 1996

Sehling, *KO*, 4 – *Die evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hersg. von Emil Sehling, Leipzig, 1911

***SRP*, 1–6** – *Scriptores rerum Prussicarum*, Bde. 1–5, Hrsg. Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, 1861–1874; Bd. 6, Hrsg. Walter Hubatsch, Udo Arnold, Erich Maschke, Frankfurt am Main, 1968

Szymański, *Nauki pomocnicze* – Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII w.*, Warszawa, [1972]

Tshackert, *Urkundenbuch* – *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hersg. von Paul Tschackert, Bd. 1, Leipzig, 1890

Wenskus, Zur Lokalisierung – Reinhard Wenskus, „Zur Lokalisierung der Preussenkirchen des Vertrages von Christburg 1249", *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*, Bd. 1, hersg. v. K. Wieser, Bad Godesberg, 1967, S. 121–136

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraščio MSA antraštinis lapas (l. 1r) :/: Titelblatt der Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* (Bl. 1r). P. 56.

2. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraščio MSB antraštinis lapas (l. 12r) :/: Titelblatt der Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* (Bl. 12r). P. 57.

3. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* antraštinis lapas (l. 271r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Titelblatt des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 271r). P. 62.

4. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosioas knygos *Prūsų bažnyčios kronika* antraštinis lapas (l. 290r) :/: Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Titelblatt des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 290r). P. 63.

5. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pratarmė (l. 271v) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Vorrede des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 271v). P. 66.

6. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pratarmė

(l. 291r) :/: Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Vorrede des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 291r). P. 67.

7. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pradžia (l. 272r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 272r). P. 72.

8. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pradžia (l. 292r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 292r). P. 73.

9. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 3 skyriaus §1, 2, 3 (l. 278r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §1, 2, 3 des 3. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 278r). P. 102.

10. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 3 skyriaus §1, 2, 3 (l. 297v) :/: Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §1, 2, 3 des 3. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 297v). P. 103.

11. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 6 skyriaus pradžia (l. 289r) :/: Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des 6. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 289r). P. 154.

12. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 4 skyriaus pradžia (l. 302v) *:/:* Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des 4. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 302v). P. 155.

13. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 10 skyriaus §14 (l. 296r) *:/:* Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §14 des 10. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 296r). P. 180.

14. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 13 skyriaus §11 (l. 314v) *:/:* Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* §11 des 13. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 314v). P. 181.

15. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* 30 skyriaus pradžia (l. 412r) *:/:* Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Anfang des 30. Kapitells des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 412r). P. 778.

16. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSA. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pabaiga (l. 421r) *:/:* Handschrift MSA des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Das Ende des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 421r). P. 779.

17. M. Pretorijaus veikalo *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* rankraštis MSB. Septintosios knygos *Prūsų bažnyčios kronika* pabaiga :/: Handschrift MSB des Werkes von M. Prätorius *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne.* Ende des siebten Buches *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (Bl. 421r). P. 780.

RODYKLĖS

Šio dvikalbio leidinio trijose rodyklėse suregistruoti: 1) asmenvardžiai, 2) geografiniai vardai (vietovardžiai, vandenvardžiai, administracinių padalinių – žemių, valstybių ir t. t. – pavadinimai) bei etnonimai ir 3) bažnyčios ir religinės bendruomenės. Rodyklės apima ne tik paties Mato Pretorijaus tekstą ir jo vertimą į lietuvių kalbą, bet ir viso leidinio dvikalbį įvadą bei komentarus.

Į rodykles neįtraukti geografiniai vardai ir etnonimai iš nuorodose pateikiamų knygų pavadinimų, registruojami tik šių knygų autoriai, redaktoriai ir leidėjai. Naujausiųjų laikų leidinių autorių pavardės išskiriamos kursyvu.

Tais atvejais, kai Pretorijus sieja ar tapatina skirtingus asmenis, vietovardžius ar etnines grupes, abiejose aptartose rodyklėse tie žodžiai registruojami skirtinguose lizduose, o jų ryšys nurodomas rodykle lizdo gale.

Asmenvardžių rodyklėje nurodomos visos Mato Pretorijaus teiktosios įvairuojančios lotyniškos ir vokiškos formos. Senuose XIII–XV a. kelių sandų asmenvardžiuose pagrindiniu laikomas vardas, po to nurodomos kitos asmenvardžio dalys. Savitai ar klaidingai šaltinyje parašyti asmenvardžiai registruojami pagal papildomai įrašytą norminę formą. Jei pavyko išsiaiškinti, kad Pretorijus klaidingai įvardijo asmenį, prie Pretorijaus pateikto asmenvardžio, publikacijoje žymimo šauktuku, rodyklėje nurodomas nustatytasis asmens vardas. Pasaulietinių ir aukščiausiojo rango dvasinių valdovų, šventųjų, senųjų kronikininkų, antikos veikėjų ir lietuvių raštijos parengėjų asmenvardžiai registruojami pagal tradicinę lietuvišką vardo formą, šalia nurodant kitas.

Geografinių vardų ir etnonimų rodyklėje identifikuotų vardų antraštiniu žodžiu pasirenkama tradicinė lietuviškos rašybos forma, jei tokia yra, o greta nurodomos visos leidinyje paminėtos formos. Neidentifikuoti daugiakalbių teritorijų geografiniai vardai rašomi taip, kaip pateikia Pretorijus. Daugiakalbių nebaltiškųjų teritorijų vietovardžių, kurie buvo vartojami skirtingomis formomis, antraštiniu žodžiu pasirenkama Pretorijaus tekste vartota vokiška arba lotyniška forma; daugiakalbių teritorijų, kuriose

buvo ir baltiškos kilmės vietovardžių, pastarųjų lizdo pagrindiniu žodžiu renkamasi lietuviškoji vietovardžio forma (senoji baltiška arba tradicinė nustatytoji). Abiem atvejais greta nurodomos kitose kalbose vartotos formos. Papildomai įrašytieji ir dabartiniai vietovardžių variantai išskiriami kursyu.

Visi etnonimai iš Pretorijaus teksto registruojami jų neidentifikuojant.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Abrahams(as) Daniel(ius) 770, 771
Abraomas, Abraha(m) 90–93, 246, 247, 440, 441, 684, 685, 764, 765, 830
Achilas, Achiles de Grotis 164, 165
Adalbertas šv., Vaitiekus šv., Adalbert H. 15, 18, 37, 40, 70, 71, 74, 75, 78–85, 104, 105, 118, 119, 140, 141, 368, 369, 784, 786
Adam(as) Jacob(as) 716, 717, 722, 723, 827, 828
Adami(s) Reinholdas (-us) 644, 645
Adelmannas (-us) 444, 445
Adomas, Adam 246, 247, 480, 481
Adomas Brėmenietis, Adamus Bremensis 86, 87
Adrian(as) 762, 763
Adrianas II, Adrianus II. 78, 79
Aeri(j)us 518, 519
Affelmanas (-us) 386, 387
Agricola Adam(as) 400–403, 408, 409
Albertas (-us) → Albrechtas (markgrafas)
Albertas (-us) (Pamedės vyskupas) 160, 161
Albertas (-us) (Kujavijos vyskupas) 176, 177
Albertas I Baranowskis, Albertus I. Baranowski, Baranowski Wojciech 178, 179
Albrecht(as) šv., H. 190, 191
Albrechtas (markgrafas), Albertas, Albrecht, Albertus 170, 171, 228–233, 238, 239, 244, 245, 254, 255, 258–265, 298, 299, 318–321, 326, 327, 332–335, 340, 341, 362, 363, 566, 567, 580, 581, 795, 797, 798, 805
Albrechtas Frydrichas, Albrecht Fried(e)rich 326, 327, 334, 335, 340, 341, 364, 365
Albrechtas Vyresnysis (markgrafas), Albrecht der Eltere 164, 165, 168, 169
Aleknavičienė Ona 785
Aleksandras (karalius), Alexandrus 148, 149
Aleksandras (vyskupas) 789
Aleksandras Bernelio Jėzaus (karmelitas), Alexander a puero Jesu 642, 643
Aleksandras IV, Alexander IV. 126, 127
Alexander(is) (pranciškonų vienuolis) 660–665
Alvarez(as) Fredinand(-us) 704, 705
Amandas (-us) Johannas 232, 233, 795

Ambraziejus šv., Ambrosius H. 502, 503, 674, 675
Ameß(as) Wilhelm(as) 736, 737, 760, 761, 766, 767
Andreas Jacobas, Iacobus 312, 313
Andreas de Villa → Andrius iš Vilos
Andre(j)as Kretietis šv., Cretensis H. 470, 471, 815
Andrejas I [!] iš Romos, Andreas I., 174, 175, 792 → Janas Romietis
Andrejas II Oporowskis, Andreas II. Oporowski, Andrzej Oporowski 176, 177
Andrejas III Zebrzidowskis, Andreas III. Zebrzidowski 178, 179
Andrius šv., Andreas H. 74–77, 140, 141, 198–205, 368, 369, 782
Andrius iš Vilos, Andreas de Villa 222, 223
Anna (kurfiurstienė) 382, 383
Anna (švedų princesė) 598, 599
Anna S. → Ona šv.
Anshelmas (-us) (Varmės vyskupas), Anzelm 140, 141
Antanas šv., Antonius H. 227–229
Antikristas, Antichrist(us), Anti-Christ(us) 209, 218, 219, 250, 251, 278, 279, 474, 475, 510, 511, 514, 515, 632, 633, 640, 641, 793, 794
Antoni(j)us (liuteronų kunigas) 614, 615
Ar(e)nd(t)(as) Johann(as) 390, 391, 736–741, 808, 829
Ari(j)us 126, 127, 789
Aristotelis, Aristoteles 288, 289, 803
Arminijus Jacobus, Ariminensis 636, 637
Arnold D. H. 805
Arnold Udo 841
Arnold(as) (-us) (Pamedės vyskupas) 162, 163
Arnoldas Karnotietis, Arnoldus Carnotensis 471, 472, 815 → Ernaldas
Arnold(as) (-us) Stapil (Kulmo vyskupas) 156, 157, 192, 193
Artomedas (-us) Sebastian(as) 326, 327, 360, 361
Astikas Jurgis, Ostik Georg 350, 351
Atanazas šv., Athanasius H. 650, 651, 817
Atzinger(is) Hans(as) 770, 771
Augustin(as) 544, 545, 824
Augustinas (-us) šv. → Aurelijus Augustinas (-us) šv.
Aula(c)k(as) Fri(e)d(e)rich(as) (von) 326, 327, 342–347
Aulbertas (-us) Matthaeus 312, 313
Aurelijus Augustinas (-us) šv. 250–253, 438, 439, 442, 443, 448, 449, 452, 453, 470, 471, 502, 503, 574, 575, 638, 639, 680, 681, 815
Aurifaber(is) Andre(j)as 282, 283, 805
Aurifaber(is) Johan(n)(as) (-es) Joannas, Ioannes vyresnysis, Breslaviensis (Vroclavietis), Goldschmied 164, 165, 172, 173, 258, 259, 316–323, 804, 805
Aurifaberis Johannas Vinariensis 805
Avidnas (-us) Malachi(j)as (-us) 494, 495

Babati(j)us Joachimas 388, 389, 809
Baconas Francis 829
Bahr Ernst 839
Baldvinas (-us), Baldvin Gall 174, 175
Balinski(s) Georgi(j)us 590, 591
Balinski(s) Jacobas (-us) 590, 591
Baltramiejus šv., Bartholomaeus H. 74–77, 198, 199, 662, 663, 700,

701, 708, 709, 714, 715, 718–721, 754, 755, 782
Bąnkowski(s) Johann(as) Ignati(j)us 624, 625
Baptista, Romanas 174, 175
Baranowski Wojciech → Albertas I Baranowskis
Barbara 382, 383, 402, 403
Barbierius, Barbierer Albertas (-us) 570, 571, 821
Barbierius, Barbierer Nicola(j)us 570, 571, 821
Barbora šv., Barbara H. 190, 191, 198, 199, 700, 701, 720, 721
Barcklay('us) Robert(as) 770, 771
Barfuss(ai) von 526, 527
Baroni(j)us Caesar 75, 84, 85, 785
Bartha (Kujavijos vyskupas) 174, 175
Bartholdas (-us) 156, 157
Bartholdas (-us), Berthold von Riesenburg 156, 157, 162, 163
Bartholomae(j)us minoritas / der Minorit 602, 603
Bartholomae(j)us von Radam 168, 169
Batoras Andrius, Bathori(s) Andre(j)as 538, 539, 781
Batoras Steponas, Bathori Stephanus → Steponas Batoras
Batoras de Somlio Andrius, Bathoreus de Somlio Andraeas 150, 151
Batšeba, Bathsaba 222, 223
Baumgart(as) Valentinas (-us) 404, 405, 809
Bautz F. W. 795
Becanas (-us) Martinas, Vorbeeck, van der Beeck, Schellekens 124, 125, 788, 789
Beck(as) Gerhard(as) von der 220, 221
Becker(is) Daniel(ius) 404, 405, 412, 413
Bedlinski(s) Andre(j)as 590, 591
Bega šv., H. 200, 201
Begas (-us) Lambertas (-us) 200, 201
Behm(as) 360, 361
Behm(as) Johan(n)(as) (-es) 20, 21, 42, 43, 372–375, 378–385, 388–393, 398, 399, 408, 409, 416, 417, 424–429, 742, 743, 806–808, 810
Behm(as) Johannas (-es) vyresnysis, Senior 414, 415
Behm(as) Michael(is) 20, 21, 43, 414, 415, 430–435, 458, 459, 462, 463, 630, 631, 644, 645, 807, 810, 811
Bellarminas (-us) Robertus 124, 125, 478, 479, 518, 519, 788, 789
Benediktas, Benedictus, prūsų kankinys 78–80, 86, 87
Benediktas VI, Benedictus VI. 70, 71
Benediktas IX, Benedictus IX. 730, 731
Benici(j)us Christophoras (-us) 360, 361
Berend(as) Fridrich(as) 372, 373
Berengari(j)us 444, 445
Berent(as) Jonas 50, 839
Bergi(j)us Johannas (-es) 380, 381, 404, 405, 408–411, 628, 629, 644, 645, 652, 653
Bernhard(as) 84, 85
Bertha 70, 71
Beurlein(as) Jacobas, Iacobus 312, 313, 316–319
Beza 820
Bircher Martin 54
Bisciola Gabriel(is) 74, 75
Biskup Marian 791
Blank(as) Michael(is) 738, 739
Bludau Johannas II von → Johannas (-es) (Sembos vyskupas)

Bochmann(as) Joannas (-es) 554, 555
Bochniti(j)us Paul(i)us 644, 645
Bodenstein(as) Antoni(j)us 588, 589
Bogdan Izabela 809
Boguslavas (Rytų Pomeranijos hercogas), Boguslaus (Hertzog in Hinter Pommern) 140, 141
Boleslovas, Bolesläus 80, 81, 784
Boleslovas I, Boleslaus I. 82, 83
Boleslovas Garbanotasis, Bolesläus Crispus 88, 89
Boleslovas Kreivaburnis, Boleslaus Crivoustus 88, 89, 784, 792
Boleslovas (I) Narsusis, Bolesläus Audax 88, 89, 783, 784
Boly 626, 627
Bolkas III 792
Bonifacas, Bonifaci(j)us 82–85, 784 → Brunonas Kverfurtietis
Borken(ai) von 526, 527
Bornbach Stanislaus, Stentzel 662, 663
Boromėjus Karolis šv., Borromaeus Carolus H. 478, 479, 816
Borringer(is) Henrich(as) 192, 193, 793
Bort(as) Valtin(as) 570, 571
Bossacas (-us) Paul(i)us (Čekijos bažnyčios mokytojas) 254, 255
Botsaacas (-us), Botsaccas (-us), Botsa(a)(c)k(as) Johan(as), Joannas (-es) 558, 559, 644, 645, 648, 649, 704, 705, 722–725, 752–755, 770, 771, 821
Brakerman(as) Conrad(as) 714, 715, 742, 743
Brandis 700, 701
Brenti(j)us Ioannas (-es) 312, 313
Bretkūnas Jonas, Bretke(n), Bretkius, Brettchen (von) Johann(es) 8, 10, 18, 28, 31, 40, 94, 95, 326, 327, 356, 357, 785, 839
Bret(t)schneider(is) Johannas (-es) 260–263 → Placotomas Johannas
Brichneras (-us) Michael(is) 644, 645
Bri(e)smann(as), Brismanus Johannas (-es), Joannas, Ioannes 172, 173, 232, 233, 244, 245, 248–251, 797
Brigita šv., Brigitte S. 586, 587, 730–733, 736, 737
Brochman(as) Melchior(as) 564, 565
Brughthon(as) 472, 473
Brun(as) Henricas (-us) von 168, 169, 790
Bruno Giordano 829
Brunonas Kverfurtietis, Bruno von Querfurt, Brunonas Bonifacas 15, 37, 82, 83, 86, 87, 784, 785 → Bonifacas
Brzetyslavas I 784
Buch Jürgen 4
Bugenhagen(as) 660–663
Bühnauw Güntheris (-us) von 170, 171
Bulakowski(s) Benedictas (-us) 642, 643
Burchardi(j)us, Burchardi(s) Franciscas (-us) 606, 605, 672, 673, 700, 701
Burrougs Jeremiah 23, 46
Bütneris (-us) 644, 645

Caesar(is), Cesari(j)us, Coesar(is) Johan(n)(as) (-es) Hessus 644, 645, 704, 705, 724–729, 829
Caietanas (-us) Vio Thomaso de 478, 479, 816
Calachi(j)us Salomon(as) 320, 321
Calikstas, Calixtas (-us) Georg(as), Georgi(j)us 23, 46, 424, 425, 470, 471, 630, 631, 644–647, 807, 810
Calovi(j)us, Calov Abraham(as) (-us) 236, 237, 382, 383, 390, 391, 404, 405, 408, 409, 554, 555, 558, 559,

644, 645, 648, 649, 704, 705, 724–727, 748, 749, 752, 807, 821
Calvinas (-us) 344, 345, 380, 381, 542, 543, 694, 695, 710, 711, 728, 729, 830
Camerari(j)us J[oachim(as)] 250, 251
Canobi(j)us Ioannas (-es) Franciscas (-us) 322–325
Canutus → Kanutas (Danijos karalius)
Carell(is) Samuel(is) 564, 565
Carolus → Karolis (hercogas)
Carolus IV. → Karolis IV (imperatorius)
Carolus V. → Karolis V
Casimirus → Kazimieras (karalius)
Cassandras (-us) 474, 475
Catharina H. → Kotryna šv.
Catharina (Königin auß Schweden) → Kotryna (Švedijos karalienė)
Catton(as) Wilhelm(as) 768, 769
Cellarius Andreas 312, 313
Celler(is) Christoff(as) 700, 701
Cesari(j)us Johannes Hessus → Caesar(is) Johan(n)as (-es)
Ceslavas, Ceslaus de Curoßwanki, Kurozwęski Krzesław 176, 177
Chemnitz(as), Chemniti(j)us, Chemnici(j)us Martin(as) (-us) 282, 283, 336, 337, 348, 349, 522, 523, 548, 549, 798, 818
Chytrae(j)us David(as), Kochhafe 522, 523, 819
Chodowiecki(s) Johannas (-es) 614, 615
Christian(us) → Kristijonas (Prūsijos vyskupas)
Christianus → Kristijonas (Sembos vyskupas)
Christoff(as) (hercogas) 310, 313
Christus → Jėzus Kristus
Chrizostomas šv. → Jonas Chrizostomas Auksaburnis šv.
Ciceronas, Cicero 248, 249
Cichotius, Cichocius Caspar Casperus 619, 672
Cieślak Edmund 840
Cimdarsas (-us) 382, 383, 392, 393
Cisavianas, Cisavianus 70, 71
Cynarski St. 828
Cyprianas (-us) 632, 633
Cyrillus → Kirilas
Clagi(j)us Thomas → Klagijus Thomas
Clare Johannas I von 791 → Johannas (-es) (Sembos vyskupas)
Clemens H. → Klemensas šv. (popiežius)
Clemens Alexandrinus → Klemensas Aleksandrietis
Colbe(s) von 526, 527
Colbi(j)us Georg(as) (-us) 340–342, 358, 360, 392, 393, 398, 399, 809 → Zelleras (-us) Christophoras (-us)
Col(l)etas (-us) Michael(is) [!], Nicola(j)us, Nikolajus 702, 703, 712, 713, 716, 717, 722, 723, 827
Commendoni(s) Joannas (-es) Franciscas (-us) 574, 575
Commeni(j)us Amos(as) → Komenskis Johannas Amosas
Conradt(as) von Liebenstein(as) 210, 211
Conrad(t)(as) (-us) Zöhlner(is) von Rottensteinas 184, 185, 210, 211
Conradt Tieber von Wallenrodt → Konradas Tieberis iš Valenrodės
Conradt von Tyrenberg der Jüngere → Konradas iš Tyrenbergo Jaunesnysis
Conradus Herzog in Mazau → Konradas [I] Mazovijos kunigaikštis

Conradus von Jungingen → Konradas von Jungingenuas
Conradus von Liechtenaw → Konradas von Lichtenau
Constantinus Dux in Ostrow → Konstantinas Vosylius Ostrogiškis
Contzi(j)us, Contzen(as) Adam(as) 630–633
Copi(j)us Christophoras (-us) 710, 711
Cörber Matthäus → Kerberis Matas
Corvinas (-us) Johannas (-es) 382, 383, 390, 391, 724, 725, 738–743, 807, 829
Cossarti(j)us Gabr. 196, 197, 793
Costeras (-us) 478, 479
Crantzi(j)us, Krantz Albertus 86, 88, 89
Crapiz(as) Nicola(j)us, Chrapicki Mikołaj, Krapitz Nicolaus 158, 159
Crelli(j)us Johannas (-es) 754, 755, 830
Crisu(j)us Florian(as) 754, 755
Croci(j)us Joannas (-es) 374, 375
Cromerus Martinus, Daniel(ius) [!] → Kromer(as) Martinas
Crügeris (-us) Laurenti(j)us 388, 389
Curae(j)us Achati(j)us 708, 709, 714, 715
Curicke Reinhold 140, 662, 663, 706, 714, 720
Curiis Joannas (-es) → Dantiscanas
Cursor(as) Laurenti(j)us 352–355
Czartoryski Kazimierz Florian, Czartoryski Casimirus Florianus → Čartoryskis Casimiras
Čartoryskis Casimiras Florianas, Czartoryski Kazimierz Florian, Czartoryski Casimirus Florianus 182, 183
Čiurinskas Mintautas 4, 7, 27
Dach(as) Simon(as) 10, 21, 30, 43
Damalevici(j)us Stanislavas, Stanislaus 204, 205, 794
Damalewicz(ius), Damalevici(j)us, Damaleviti(j)us Stephanas (-us) 74–77, 150, 151, 156, 157, 614, 642, 643, 672, 673
Damaskietis Jonas, Damascenus Ioannes 440, 441, 811
Dąmbrowicz(ius) Nicola(j)us 328, 329
Dambski(s), Dąbski(s) Stanislavas, Stanisław, Stanislaus182, 183, 626, 627
Damianas Petras, Damianus Petrus 84, 85, 784
Dantiscanas (-us), Dantyszek, Dantiscus, Dantiscanus Jan, Joannas (-es), Johann(as) (-es) a / de Curiis Flachsbinder(is) 148, 149, 158, 159, 534, 535, 538–541
De Dominis Marcas (-us) Antoni(j)us 474, 475
Decijus 783
Dembskis Stanislovas Liubraniecas, Dembski Stanislaus a Lubraniec 11, 32
Denhoff(as) Gerhard(as) 658, 659
Derenburgas 810
Derßau, Derschau 374, 375
Deutsch(as) Friedrich(as) 468, 469
Dietericas (-us) [Conradus] 504, 505
Diethmar[us] / Ditmarus Mersburg(ensis) 86
Dietricas (-us) Conradas (-us) 342, 343
Dietrichas I [Tetwardas] 790
Dietzel(is) Johan(n)(as) 282, 283, 290, 291
Dilger(is) Daniel(ius) 738, 739, 829
Dilger(is) (-us) Nathaniel(is) 752–754, 766, 767, 770, 771, 829

Diokletianas 823
Dycelijus Ernestas, Dietzelius Ernestus 10, 30
Dlugošas Janas, Długoss(i)us Ioannes, Joh[annes] 82, 83, 792, 792
Dobeneck(as) Job(as) von 230, 231
Dohna Abraham(as) von 366, 367
Dohna Fabian(as) von 374, 375, 378, 379
Dohna Friedrich(as) von 374, 375
Dohna Peteris, Petrus von 566, 567
Dohnos, Dohna von 374, 375, 406, 407, 526, 527
Dominykas, Dominicus 218, 219
Dönhoff(ai) von 526, 527
Dönhoff(as) Bernhard(as) 620, 621
Dorotėja šv., Dorothaea H. 190, 191
Dovydas, David 222, 223, 446, 447, 812
Draconitas (-es) Johannas (-es) 164, 165, 258, 259, 322, 323
Dreier(is), Dreyer(is) Christian(as) 20, 22, 42, 44, 412–415, 426, 427, 430–435, 456, 457, 466, 467, 474, 475, 480, 481, 484, 485, 630, 631, 644, 645, 807, 810, 811
Dreieris M. 21, 43
Dreyer(is) 398, 399, 404, 405
Dreschenberg(as) Christianas (-us) 646, 647
Drevello Sabina 7, 27
Drohojowski Jan → Joannas VIII Drojewskis
Drotvinas Vincentas 839, 840
Drujowski(s) (Kujavijos vyskupas) 660, 661
Drzewicki Maciej, Matthi(j)as iš Dževicos / de Drzewica, 178, 179, 821
Drzewicki(s) Michael(is) 662, 663
Dundulienė Pranė 791
Durae(j)us Joannas (-es) 404, 405
Dury John 23, 46
Dusburgietis → Petras Dusburgietis
Dusener(is) Henrich(as) 188, 189, 210, 211
Dzialinski(s) Michael(is) 624–627
Dzialinski(s) Paul(i)us 594, 595
Dzialinski(s) Stanislavas, Stanislaus 368, 369, 590, 591, 594, 595
Dzialynski(s) Caspar(as), Działynski Kasper 160, 161

Eberhardas (-us) von Neise 142, 143
Ebert(as) Simon(as) 570, 571
Ecken(as) Abraham(as) von 21, 43
Egbertas (-us), Ingobertas šv., H. 70, 71, 782
Egidi(j)us (kardinolas) 70, 71
Ehrsam(as) Petras (-us) 540, 541
Einhorn(as) Paul(i)us 644, 645
Eyden(as) Bernhard(as) 660, 661, 664, 665
Ekdahlis Svenas 790
Elena šv. 793
Elephas(as) Christophoras (-us) 314, 315
Elijas, Elia 502, 503, 510, 511, 522, 523
Ellert(as) Friedrich(as) 646, 647
Elžbieta šv., Elisabetha H. 198, 199, 670, 671, 700, 701, 706, 707, 716–719
Engelbrecht(as) Hanns(as) 570, 571
Engel(is) Joannas (-es) 312, 313
Enoch(as), Henoch 502, 503, 522, 523
Epifanas, Epiphanius de Salamis 446–449, 696, 697, 812
Erasmus Roterodamus 74
Erdmann Christian Friedrich David 817

Erich(as) (Braunšveigo hercogas), Erich von Brunschweig 230, 231
Erl(as) David(as) 646, 647
Ernaldas 815 → Arnoldas Karnotietis
Ernest(as) Torgavietis / von Torgau 160, 161
Ernst(as) Boguslavas, Boguslaus 334, 335
Erodas 785
Estreicher Karol 9, 29, 51, 54, 781
Eusebius (Caesariensis) 74
Eutichas, Eutychijus, Eutychen 444, 445, 812, 824
Euzebijus (popiežius) 793

Fabian(as) (-us) 162, 163
Fabianas (-us) von Mercklichenrade Losinietis, Fabian Merkelingerode, Fabianus Lusianus, Fabian Tetingen von Lossainen, Fabjan Luzjanski 148, 149
Fabras (-us) 476, 477
Fabrici(j)us Jacobas (-us) 702–705, 708, 709, 826 → Schmi(e)dt(as) Jacobas (-us)
Fabrici(j)us Johannas (-es) 644, 645, 648, 649
Fabrici(j)us Thomas 716, 717
Fecht Johann 22, 44
Fehlau, Fahlau Georg(as), Georgi(j)us 762, 763, 766, 767, 770, 771
Fey(e)rabend(t)(as), Feierabend(as) Christoff(as), Christophoras (-us) 554, 555, 558, 559, 564, 565
Feliksas III 824
Ferber(is) Constantinas (-us) 672, 673
Ferber(is) Mauriti(j)us 148, 149, 534, 535, 538, 539, 566–569
Ferdinandas (-us) (imperatorius) 638, 639
Ferdinandas I (Bohemijos karalius), Ferdinandus I. 148, 149, 254, 255
Ferdinandas II 789
Fick(as), Figk(as) Benedict(as) (-us), Benediktas 738, 739, 768–771, 831
Filipas, Philippus 454, 455
Filonas Aleksandrietis, Philon 498, 499, 817
Filzen(as) Martinas (-us) 710, 711
Finck(ai) von Hasenburg(ai) 406, 407
Finck(ai) von Sehnen(ai) 406, 407
Finck(as) Albrecht(as) 406, 407
Finck(as) Salomon(as) 400–403
Finckelblock(as), FInckelploch(as) → Winckelploch(as), Johann(as) (-es), Jacob(as)
Fincken(ai) von 526, 527
Fischer(is) Georg(i(j)us) 342, 343, 588, 589
Foch(s)(as) Georg(as) 768–771, 831
Forstreuter Kurt 839
Franziscus → Pranciškus
Fricci(j)us Clemens(as) 704, 705, 710–713
Friderikas, Fridericus (imperatorius) 170, 171
Friderikas iš Huzeno (Kulmo vyskupas), Fridericus ab Husen, Friedrich von Hausen 152, 153
Friedrich Wilhelm → Frydrichas Vilhelmas
Frydrichas Vilhelmas Brandenburgietis, Friedrich Wilhelm 19, 41, 382, 383, 406, 407, 414, 415, 464, 465, 820
Frobe John 23, 46
Funck(as) Johann(as), Jan(as) 260, 261, 282, 283, 288, 289, 314–317, 320, 321, 328, 329, 798
Fusi(j)us Michael(is) 644, 645

Gaudencijus, Gaudentius 78–80
Gause Fritz 817, 839
der Gekreutzigte → Nukryžiuotasis
Gelumbeckaitė Jolanta 812
Gembicki(s) Johannas (-es), Joannas (-es), Jan 160, 161, 182, 183
Gembicki(s) Laurenti(j)us, Wawrzyniec 158, 159, 178, 179, 584, 585, 616, 617, 734, 735
Genadijus iš Marselio, Gennadius Massiliensis 502, 503
Georg Friedrich → Jurgis Frydrichas
Georgas, Osolino hercogas, Ossolin Georg von 642, 643, 781
Gerhardas (-us) Johann(as) 442, 443, 448–451, 488, 489, 813
Gernheuser(is) Georgi(j)us Melchioras (-us) 644, 645
Gerulaitienė Vilija 4, 7, 27
Gervardas (-us) 176, 177, 202, 203
Ghilhelmus → Vilhelmas (Modenos vyskupas)
Gi(e)se Ti(e)demann(as) (-us) 148, 149, 158, 159, 534, 535, 538–541, 602, 603, 668, 669
Gilovi(j)us Paul(i)us 608. 609
Girdzijauskaitė Milda 7, 27
Glaser(is) 672, 673
Gliczner(is) Erasmas (-us) 608, 609, 614, 615
Gnaphae(j)as Wilhelm(as) (-us) de Volder, Guilhelm[us] 230, 231, 244, 245, 248–255, 540, 541, 797
Gniewosz Mikołaj Wojciech → Nicolajus Albertas iš Olexow Gniewosz
Göbeli(j)us Joachimas (-us) 644, 645, 648, 649
Godźiembai, Gołańczy 174, 175
Golanczevi(j)us Matthi(j)as, Maciej z Gołańczy 176, 177
Gonzaga Karolis, Carolus 150, 151
Goray Goraiski(s) Zbigne(j)us, Zbignew(as) de 642, 643, 726, 727
Grabe Joann(as) Ernst(as) 490. 491
Grabowski(s) Paul(i)us 156, 157
Gradkowski(s) Sebastianas (-us) 642, 643
Graeven(as) Bartholomae(j)us 542, 543
Graumannas S. → Polianderis Johannas
Gregori(j)us 106, 107
Gregori(j)us Gregor Praesbyter(is) 512, 513, 818
Gregori(j)us iš Valensijos, de Valentia 478, 479
Gretheras (-us) Casparas (-us) 312, 313
Grigalius 363, 365, 367, 369, 371, 788
Grigalius Nazianzietis, Gregorius Nazianzenus, Gregor von Nazianz 512, 513, 818
Gr(o)eben(as) Ottas, Otto von der 372, 373
Grunau, Grün[au] Simon(as) 78–81, 172, 184, 185, 190, 192, 204, 205, 208–215, 220–225, 232, 840
Grunaw(as) 606, 607
Gruneras (-us) Christophoras (-us) 326, 327, 360, 361
Grünewaldas Paulius 821
Gruszczyński Jan → Joannas IV Gruszczynskis
Grzybowski Stanisław 828
Guagninus Alexander → Gvagninis Aleksandras
Gudavičius E. 784
Guisani(s) Claudi(j)us 476, 477

Guldenstern(as), Güldenstern(as) Sig(is)-mund(as) von 596, 597, 642, 643, 658, 659
Gundermann Iselin 804
Gurchas, Gurcho, Gurche 106, 107, 114, 115, 140, 141
Gustavas Adolfas 821
Gvagninas Aleksandras, Guagninus Alexander 74–76

Hackas 790
Hack(as) Franciscas (-us) 494, 495
Hack(as) Johann(as) Franck(as) 10, 31
Hack(as) Michael(is) Antoni(j)us 10, 31, 494, 495
Hacki(s) Anton(as) 658, 659
Halle Lucas von 534–537
Hamburgi(j)us Daniel(is) 404, 405
Hammilton(ai) von 526, 527
Hartknoch(as), Hartknochius Christophoras (-us) 10–18, 25, 26, 30, 31, 33–41, 48, 68, 69, 82, 86, 87, 100, 106, 107, 122, 123, 125, 174, 175, 184, 185, 188, 189, 190–193, 201, 204, 205, 220, 221, 234, 236, 241, 244, 245, 255, 258, 259, 284, 285, 292, 293, 298, 299, 316, 322, 328, 330, 332, 336, 342, 345, 356, 361, 369, 370, 371, 374, 378–380, 385, 396, 399, 407, 411, 420, 421, 458, 459, 465, 475, 537, 550, 551, 556, 559, 568, 574, 578, 579, 585, 591, 592, 596, 597, 601, 610, 612, 622, 623, 642, 654, 658, 659, 664, 666, 672, 675, 703, 707, 712, 714, 715, 718, 724, 725, 729, 740, 742, 748, 752, 753, 757, 760, 761, 763, 767, 768, 781, 782, 784, 785, 786–788, 793, 796, 810, 811, 820, 830, 834, 840
Hartmann(as) Philipp(as) Jacob(as) 10, 12, 30, 33
Hase Carl Alf. 826
Hebelis Samuelis 826
Hedwig Sophia → Jadvyga Sofija
Heg(e)ma(n)n(as), Hegemon(as) Petras (-us) 260, 261, 282, 283, 288–291, 294–297, 316, 317, 320, 321, 798
Heiden(as) Jacob(as) 356, 357
Heidenrikas, Henrikas (Kulmo vyskupas), Heidenreich, Heidenricus, Henricus 152, 153
Heinricas II, Heinricus II. Kuhwald(t)as, Heinrich II. Kuwal 170, 171
Heinricas IV (Sembos vyskupas), Heinricus IV. 170, 171, 791
Heinrich → Henricas (-us) → Henrikas
Heinrich / Henricus IV., Heilsberg de Vogelsang → Henrikas IV, Heilsbergas iš Fogelzango
Heinrich(as) (didžiojo magistro vietininkas) 122, 123
Heinrichas (dominikonas) 791
He(i)nrich(as) Reuss(as), Reuß(as) von Plauen(as) 144, 145, 214, 215
Heydenstein(as) Reinholdijus, Reinhold[us] 368, 369
Helwig(as), Helwich Christian(as) 468, 469, 486, 487, 816
Helwig(as) Hieronymas (-us) 588, 589
Henke Christophoras (-us) 564, 565
Henneberg(as) Poppas (-o) von 314, 315
Hennenberger(is), Henneberg(as) Caspar(as), K[asparas] 82, 183, 184, 186, 192, 210, 226, 318, 319, 785
Hennichs(as) Peter(is) 770, 771
Henoch → Enochas

Henricas (-us) (Kulmo vyskupas) 108, 109
Henricas (-us) (Kujavijos vyskupas), Henryk Legnicki 176, 177
Henricas (-us), Heinrich Schenk (Kulmo vyskupas) 152, 153
Henricas I, Henricus I Fleming 142, 143
Henricas (-us) II Wagenachs(as), Heinrich II. Wogenap 142, 143
Henricas III, Henricus III. Sorenbaum, Heinrich Sorbom, 144, 145
V Henricas IV, Heilsbergas iš Fogelzango, Heinrich / Henricus IV., Heilsberg de Vogelsang 144, 145
Henricas iš Ziundo, Henricus von Sünd, Heinrich I. 162, 163
Henrici(s) Martinas (-us) 358, 359
Henricas (-us) Richtenberg(as) 190, 191
Henrikas (karalius), Henricus 158, 159
Hentzkowi(j)us Samuel(is) 644, 645
Herbrand(as) Jacobas (-us) 312, 313
Herburt F. 82
Herburtas (-us) Joannes iš Fulstino / a Fulstin 86, 87
Herman(as) Balck(as) 100, 101
Hermanas Pragiškis, Hermanus de Praga, Herman Pragensis 142, 143
Herman(as) von Saltza 100, 101
Hermann(as) (-us) (Kulmo vyskupas) 156, 157
Heshusi(j)us Tileman(n)as (-us) 172, 173, 326, 327, 342–345, 348–355, 358, 359, 806
Hiacintas šv., Hyacinthus H. 642, 643
Hieremia → Jeremijas 275
Hieronymas (-us) → Rozrazewski(s) Hieronymas (-us)
Hieronymas (-us) šv., Hiacinto / a S. Hyacintho 642, 643
Hieronymus von Prag → Jeronimas Pragiškis
Hilari(j)us 684, 685
Hinni(j)us Andre(j)as 564, 565
Hirsch(as) Theodor 790, 841
Hiscas (-us) Georgi(j)us 644, 645
Hitfeld(as) Ambrosi(j)us 662, 663 → Seefeld(as)
Hyacinthus H. → Hiacintas šv.
Hypericas (-us) Johannas (-es) 614, 615
Höcher(is) Andre(j)as 570, 571
Hockeli(j)us, H(o)eckeli(j)us Georg(as), Georgi(j)us 326, 327, 358, 359
Hoffman(as) Peter(is) 570, 571
Hofmannas Melchioras 796
Hoieras (-us) Andre(j)as 724, 725
Holfeldi(j)us Johannas (-es) 644, 645, 648, 649
Holsti(j)us David(as) 644, 645
Holts(as) Petras (-us) 714, 715
Honori(j)us (popiežius) 106, 107
Hoppe Johann(as) 816
Hoppi(j)us Johannas (-es) 546, 547, 580, 581, 672, 673
Hornei(j)us Conradas (-us) 426, 427, 470, 471
Horst(as) Matthi(j)as, Mathis 328, 329
Hosius Stanislaus → Hozijus Stanislovas
Hoverbeck(ai) von 526, 527
Hoverbeck(as) von 594, 595
Hozijus Stanislovas, Hosius Stanislaus 148, 149, 158, 159, 322, 323, 340, 341, 538–541, 546–549, 566, 567, 572–575, 578–581, 598, 599, 602–605, 668–671, 795, 819

Hubatsch(as) Walther(is) 20–22, 42–45, 796, 798, 806, 809, 810, 820, 840, 841
Hubmaieris Balthasaras 796
Hubner(is) Jacob(as) 604–607, 781
Hubner(is) Joachim(as) 68, 69, 366, 367
Hülseman(n)(as) Johannas (-es) 628–631, 644, 645, 648–653
Hus(s)(as), Huß(as) Janas, Johannas (-es) 200, 201, 220–223, 798
Huteris J. 796
Hutter Leonhard 615
Hütter(is) Sebasti(j)anas (-us) 570, 571
Hutzing(as) Johann(as) 672, 673
Hutzing(as) Samuel(is) 672, 673

Illyricas (-us) Matthi(j)as Flac(c)i(j)us 318, 319, 700, 701, 811, 825 → Vlačic' Matija
Ines(as) Albertas, Adalbertus 80, 81, 784
Inocentas I 824
Inocentas III (popiežius), Innocentius III. 90, 91
Inocentas IV (popiežius), Innocentius IV. 106, 107, 126–129, 132, 133, 136, 137, 140, 141, 186, 187, 790
Irenėjas, Irenaeus (Lugdunensis), Eirenaios 74, 75, 454, 455, 813
Iris(as) Johannes(as) 358, 359
Isemannas (-us) Johannas (-es) 312, 313
Isinder(is) (-us) Melchior(as) 260, 261, 282, 283, 288–291, 296, 297, 538, 539, 798
Israel(is) Georgi(j)us (Čekijos bažnyčios mokytojas) 254, 255
Išganytojas 813 → Jėzus Kristus
Izaijas, Jesaja 236, 237, 294, 295, 438, 439, 800
Izaokas, Isaacus 80, 81

Jacob H. → Jokūbas šv.
Jacobas I Sienienskis, Jacobus I. Sienienski, Sieniński Jakub 176, 177
Jadvyga Sofija, Hedwig Sophia 400, 401
Jagello → Jogaila
Jakob Sobieski → Jokūbas Sobieskis
Jakobas (popiežiaus legatas), Jacobus 104–107, 785
Jakobas (Sembos vyskupas), Jacobus, Jakob von Kulm 168, 169
Jan Sobieski → Jonas Sobieskis
Janas Romietis → Andrejas I [!] iš Romos 175, 792
Jasyki(s) 374, 375
Jedin(as) 118, 119
Jeremijas, Jeremia, Hieremia 275, 288, 289, 800
Jeremijas, Jeremia (Konstantinopolio patriarchas) 480, 481
Jeronimas, Hieronymus 438, 439, 452, 453, 502, 503, 642, 643
Jeronimas Pragiškis, Hieronymus von Prag 220, 221
Jesaja → Izaijas
Jezuersci(j)us Franciscas (-us) 610, 611
Jėzus Kristus, Jesus (Iesus) Christus 70, 71, 74, 75, 86, 87, 89–98, 106–109, 114, 115, 120, 121, 124–137, 185, 196–203, 206, 207, 210, 211, 216–219, 222–225, 230, 231, 234–236, 246, 247, 249–251, 254, 255, 262, 263, 266–281, 284–287, 290, 291, 294, 295, 300–313, 323–325, 334, 335, 344–351, 354, 355, 381,

386, 387, 390, 391, 442–453, 460–463, 470–480, 482, 483–487, 490, 491, 494–497, 504, 505, 515–523, 542–545, 556–563, 574, 575, 582, 596, 608–611, 618–621, 626, 627, 630, 631, 642, 643, 671, 674–699, 722–725, 736–739, 742, 743, 748–753, 756–767, 782, 789, 790, 793, 798–800, 802–804, 808, 811, 812, 814, 816, 824–826, 828–830 → Nukryžiuotasis → Išganytojas

Joachimas Frydrichas, Joachim Fridrich 362–367

Joannas I, Joannes I. → Kropidla Jan(as)

Joannas II Pella iš Nieviešo, Joannes II. Pella de Niewieß, Jan Pella 176, 177

Joannas III Safraniecas, Joannes III. Szafraniec, Jan Szafraniec 176, 177

Joannas IV Gruszczynskis, Joannes IV. Grußczynski, Jan Gruszczyński 176, 177

Joannas V iš Bžezicų, Joannes V. de Brzezic, Jan Lutek z Brzezia 176, 177

Joannas VIII Drojewskis, Joannes VIII. Drojewski, Drohojowski(s) Jan, Johannas (-es) 178, 179, 670, 671

Joannas VIII Tarnowskis, Joannes VIII. Tarnowski, Jan Tarnowski 178, 179

Joannas Stanislavas iš Zbonsko Sbąski / Zbąski, Joannes Stanislaus a Sbąnsk Sbąnski, Joh. Stanislavas, Sbažyń Sbąski grafas, Johannes Stanislaus Graff von Sbažyń Sbąski 152, 153

Joannes Casimirus → Jonas Kazimieras

Jobas (-us) iš Dobeniko a Dobenick / Dobeneck, Hiob von Dobenick 164, 165

Jodokas šv., Jodocus H. 190, 191

Joecher Christian Gottlieb 374, 809, 829, 831, 840

Jogaila, Jagello 620, 621

Johanas iš Kinvango Nuskurdėlis, Johannes a Kinwang (Kinman) Verarmet, Riemann Joannes 162, 163

Johann III. → Jonas III Sobieskis

Johann Fridrich → Jonas Frydrichas

Johann Sigismund → Jonas Zigmantas

Johann(as) Albrecht(as) 402, 403

Johann(as) Albrecht(as) (Meklenburgo hercogas) 258, 259, 320, 321

Johannas (-es) Episcopas (-us) 644, 645

Johannas, Jan Kropidlo, Johannes Fürst von Oppolien 156, 157

Johannas iš Raguzijo, Johannes de Ragusio 452, 453, 813

Johann(as) iš Rušicino / a Ruszicin 188, 189

Johann(as) von Zeilingen(as) / von Baysen(as) 144, 145

Johan(n)as I iš Meiseno (Varmės vyskupas), Johannes I. auß Meissen, Johan I., Johann von Meisen 142, 143, 186, 187

Johannas II, Johannes II. Streiff-rock, Johann Stryprock 144, 145

Johannas III → Winkler Johann

Johannas III Abziheras, Johannes III. Abziher, Johann Abezier 144, 145

Johannas IV, Johannes Christian von Lessen 164, 165

Johannas (-es) (Sembos vyskupas) 168, 169, 791 → Clare Johannas I von → Bludau Johannas II von

Johannes Albertus → Jonas Albertas (karalius)

Johannes XIII. → Jonas XIII
Jokūbas šv., Jacob H. 190, 191, 198, 199, 600, 601, 604, 605, 620–623, 670–673, 720, 721, 748, 749, 782
Jokūbas Sobieskis, Jakob Sobieski 9, 30
Jonas, Ioannes 80, 81
Jonas šv., Johannes H. 146, 147, 198, 199, 222, 223, 270–274, 276–279, 286, 287, 294, 295, 346, 347, 442, 443, 452, 453, 456, 457, 472, 473, 520, 521, 600–605, 614–617, 662, 663, 672, 673, 690, 691 696, 697, 700, 701, 712, 713, 718, 719, 730, 731, 748, 749, 799, 801, 802, 812, 814, 815, 826
Jonas I (Bohemijos karalius), Johannes I. (König in Böhmen) 142, 143
Jonas III (Švedijos karalius), Johannes III. 510, 511, 817
Jonas III Sobieskis, Jan Sobieski, Johann III. 9, 30, 736, 737, 756, 757
Jonas XIII, Johannes XIII. 70, 71
Jonas Albertas, Johannes Albertus 148–151
Jonas Christophoras (-us) 282, 283
Jonas Chrizostomas Auksaburnis šv., Ioannes Chrysostomos, Chrysostomus, Chrisostomus H. 472, 473, 502, 503, 681, 682, 686, 687, 815
Jonas Frydrichas, Johann Fridrich 314, 315
Jonas Kazimieras, Joannes Casimirus 182, 183, 576, 577
Jonas Krikštytojas, Joannes Baptista 368, 369
Jonas Zigmantas, Johann Sigismund, Sigmund(t) 19, 41, 336, 337, 362–367, 374–379
Jordanas (-us) 142, 143
Josten(as) Arndt(as) 768, 769
Jougan Alojzy 782, 805, 812, 840
Juda(s) (Tadas), Iudas (Thaddaeus) 74–77, 198, 199, 328, 329, 782 → Tadas šv.
Julijanas (-us) 470, 471, 815
Jung(as), Junge Michael(is) 170, 171, 791
Junijus Franciscas, Junius Franciscus 23, 45, 46
Jurgis šv., Georg(ius) H. 198, 199, 597, 598, 604, 605, 614, 615
Jurgis Frydrichas Brandenburgietis, Georg Fri(e)drich, Georgius Friedericus 172, 173, 326, 327, 352–357, 360, 361, 364, 365, 790
Jurgis Vilhelmas, Georg Wilhelm 364, 365, 378, 379, 400, 401–406, 407, 526, 527, 594, 595, 796, 807, 819
Justinas Kankinys, Iustinus Martyr(er) 74, 75, 470–473, 696, 697
Juta šv., Judita, Jute H. 190, 191

Kanutas, Canutus (Danijos karalius) 86, 87
Karnkowski(s), Karnkovski Johannas VI, Joannes VI., Jan 178, 179
Karnkowski(s), Karnkovius Stanislavas, Stanislaus, Stanislaw 178, 179, 656, 657
Karolis (hercogas), Carolus 190, 191
Karolis (imperatorius), Carolus 638, 639
Karolis IV (imperatorius), Carolus IV. 138, 139, 144, 145
Karolis V, Carolus V. 148, 149, 260, 261, 324, 325, 592, 593, 638, 639
Karolis X Gustavas 821

Karolus Magnus 87
Kavaliauskas Česlovas 798–804, 812–814, 825, 839
Kazimieras (karalius), Casimirus 146, 147, 658, 659
Kekkerman(as) 704, 705, 712, 713
Kepleris Johannas 829
Kerberis Matas, Cörber Matthäus 8, 28
Kesler(is) Andre(j)as 644, 645
Kielbassa, Kiełbasa Vincentas (-ius), Vincentijus, Wincenty 146, 147, 156, 157, 164, 165
Kiełczewski(s), Wenceslavas, Wenceslaus 368, 369
Kilius Jonas 4, 7, 27
Kindschen(as) Johann(as) von 156, 157
Kirchneras (-us) Timothe(j)us 348, 349
Kirilas, Cyrillus 78, 79, 684, 685, 696, 697, 783
Kirilas iš Aleksandrijos 824
Kirstein(as) Matthi(j)as 570, 571
Kirstein(as) Peter(is) 570, 571
Kitteli(j)us Johannas (-es) 554, 555, 614, 615, 700–703, 708–713, 827
Klagijus, Clagi(j)us Thomas 80, 81, 190, 191, 232, 372, 644, 645, 648, 649
Klein(as) Pancrati(j)us 668, 669
Klemensas šv. (popiežius), Clemens H. 512, 513
Klemensas VIII, Clemens VIII. 730, 731
Klemensas Aleksandrietis, Clemens Alexandrinus, Clemens Titus Flavius Aleksandrinos 456, 457, 813
Kloss 829
Klug(as) David(as) 552–555, 558, 559, 564–567
Knopke Andrejas 795
Kobierzycki Stanislaus 614
Kojelavičius Albertas, Wiiuk-Kojalowicz Albertus 24, 46, 47
Komenskis Johannas Amosas, Commeni(j)us Amos(as) 754–757, 829, 830
Konopacki(s) / Konopacky Matthijas / Mateusz / Matthias 158, 159, 594, 595
Konopat(as), Konopacki(s) Ioannes, Jan Karol, Joannas, Johanas iš Konopatų 150, 151, 158–161
Konradas [I] Mazovijos kunigaikštis, Conradus Herzog in Mazau 82, 83, 100, 101
Konradas iš Tyrenbergo / Turino Jaunesnysis, Conradt von Tyrenberg der Jüngere 168, 169, 184, 185
Konradas Tieberis iš Valenrodės, Conrad(t)(as) Tiber[ijus] von Wallenrod(t)as, Conrad(t) Ti(e)ber von Wallenrod(t) 144, 145, 200, 201, 210–213
Konradas von Jungingenas, Conradus von Jungingen 170, 171
Konradas von Lichtenau, Conradus von Liechtenaw / a Lichtenau 86, 87
Konstantinas Vosylius Ostrogiškis, Constantinus Dux in Ostrow 610, 611
Kopecki(s) Daniel(ius) 644, 645
Kornelijus 823
Koss(as) Adam(as) 160, 161
Kossobudzki, Nossobucki [!], Kossubidzkij 376, 377
Kostka Georgi(j)us von Stangenberg(as) 366, 367
Kostka Joannas, Ioannes 328, 329
Kostka iš Štangenbergo / de Stangenberg Paul(i)us 158, 159, 614, 615

Kostka von Stangenberg(as) Petras (-us), Piotr 582, 583, 822
Kotryna (Švedijos karalienė), Catharina 574, 575
Kotryna šv., Catharina H. 190, 191, 198, 199, 566, 567, 662, 663, 672, 673, 700, 703, 710, 711, 772, 773, 826
Krafft(as) Wilhelm(as) von Katzenellenbogen(as) 214, 215
Krantz Albertus → Crantzi(j)us
Kraštinaitis E. 70, 71, 781
Kraus Franz Xaaver 789
Kreytz(as) Achati(j)us von 406, 407
Kreytz(as) Christoff(as) von 314, 315
Krender(is) Mikalojus, Nikolaus 791
Kretkowski(s) Damian(as) 624, 625
Kreusel(is) Martin(as) 11, 32, 776, 777, 831
Krinecki(s) Wilhelm(as) 254, 255
Kristijonas, Christianus (Sembos vyskupas) 168, 169, 790
Kristijonas (I) (Prūsijos vyskupas), Christian(us) (I.), Christian von Preussen 18, 40, 80–83, 88–97, 100, 101, 126, 127, 152, 153, 162, 163, 785
Kristus → Jėzus Kristus
Krollmann Christian 839
Kromer(as), Cromerus Martinas (-us) Daniel(ius) [!] 18, 40, 82, 83, 148, 149, 184, 185, 204, 205, 538, 539
Kronslongi(j)us 700, 701
Kropidla, Kropidło, Cropidlo Jan(as), Joannas I, Joannes I., Vlith(as), Piast 176, 177, 792
Krzykowski(s) Stanislavas, Stanislaus 642, 643
Krzynski(s) Albertas (-us) 366, 367
Küchmeister(is), Kuchmeisteris Michaelis, Michäel(is) (Hempel) 170, 171, 176, 220, 221, 791
Kuchmeister(is) von Sternberg(as) Hanns(as) Georg(as) 406, 407
Kuczborski(s) / Kuczborsky Johannas (-es), Jan 158, 159
Küeschmaltz(as), Kuhschmalc, Kuhschmaltz(as) Franciscus (-as) 144, 145, 182–185
Kühn(as) Andre(j)as 772, 773
Kunheim(as) Erhard(as) von 348, 349
Kurozwęski Krzesław → Ceslavas de Curoßwanki
Kurowski(s) Nicola(j)us, Mikolaj 176, 177, 792
Kutzborski(s) Johannas (-es) 616, 617, 618, 619

Labbe(j)us Philip. 196, 197, 793
Labore(j)us Georgi(j)us 556, 557, 564, 565
Labuda Gerhard 791
Lacave De, la Cave De 526, 527
Laetas (-us) Georgi(j)us 644, 645
Laetus Johann 584
Lagas (-us) Johan(as) 708, 709
Lang(e)ner(is), Longinas (-us) Christophoras (-us) 318, 319, 340, 341
Laski(s), Łaski(s) Samuel(is) Gotard(as) 366, 367, 720–723, 827
Laskis Janas 797
Lasocki(s) Albertas (-us) Adrianas (-us) 626, 627
Lasocki Mikołaj → Nicolajus II Lassockis
Lasocki(s) Vladislavas, Vladislaus 626, 627
Lassicius Ioann(es) 348
Laterman(n)(as) Johann(as) 16, 20, 21, 37, 43, 414–427

Laurenti(j)us Johannas (-es) (Čekijos bažnyčios mokytojas) 254, 255, 606, 607
Laurynas šv., Laurentz, Laurentius H. 198, 199, 258, 259, 620–623
Laurynas (Kujavijos vyskupas) 792 → Mauriti(j)us
Lauterbach(as) Samuel Friedrich 70, 71, 262, 263, 781, 782
Lauterwaldt(as) Matthias, Motiejus Grynamiškis 256, 257, 260–263
Lauxmin Sigismundus → Liauksminas Žygimantas
Leander(is) 200, 201, 210–215
Legendorff(as) Fabianas (-us) von 228, 229
Leydenas Janas van 796
Leo Jan(as) 70, 71, 781
Leonas V, Leo Serm[one] V. 448, 449
Leonas X (popiežius), Leonus X. 148, 149
Leonas XI 789
Leonavičiūtė Inga 784, 785
Leopoldas I 469, 814
Lepneris Teodoras, Lepner Theodor 5, 6
Leßgewangin 372, 373 → Tettawin
Lesczinski(s) 628, 629, 652–655
Lesno Johannes von, Johannas, grafas iš Lešno 642, 643
Leszczinski(s) Abraham(as) 612, 613, 614, 615
Leszczinski(s) Andre(j)as, Leszczyński Andrzej 160, 161
Leszczyński Rafał 823
Leszczynski(s) Vladislaus, Vladislavas, Wladyslaw 150, 151
Lezinski(s) V. 624, 625
Liauksminas Žygimantas, Lauxmin Sigismundus 644, 645
Liebbruder(is) Christoff(as) 378, 379
Liedke Joachimas 806
Linche, Linke Kasparas, Kasper, Caspar 162, 163
Lincken(as) Johann(as) 146, 147
Linda Adrianas (-us) von der 646, 647
Linda Alina 24
Lindeman(as) Salomon(as) 710, 711
Lindenblat(as) Johannas (-es) 162, 163
Lipski(s) Andre(j)as, Andrzej 178, 179, 600, 660, 661, 734, 735
Łipski Joannas, Ioannes / Jan a Liepie 158, 159
Liubeneckis Andrejus, Lubieniecki Andrzej 24
Liubeneckis Stanislovas, Lubienskis Stanislavas, Lubieniecius Stanislaus, Lubienskij Stanisla[us] 24, 74, 75
Liuciferis, Lucifer 206, 207
Liudvika Marija, Ludovica Maria (Karolio Gonzagos, Mantujos ir Niverso hercogo, duktė) 150, 151
Lydici(j)us, Lidici(j)us Jacobus 530, 531, 819
Lydke Johannes(as) 342, 343
Lyrinensis, Lirinensis, Lerinensis Vincenti(j)us, Vincentijus iš Lerinumo, slap. Peregrinus 468, 469, 815
Löbow(as) Paul(i)us 94, 95, 785
Lobwasser(is) Ambrosi(j)us 358, 359, 552–559, 590, 591, 706, 707, 714, 715, 820
Loysa Charlotte → Luiza Šarlotė
Longinas (-us) → Langner(is)
Lossi(j)us Paul(i)us 554, 555
Lubienski(s) Matthi(j)as, Łubienski Maciej 182, 183, 660, 661
Lubodzieski(s) Johannas (-es), Jan 158, 159, 580, 581, 604, 605

Lucas (Varmės vyskupas) 226, 227, 795
Lucas von Halle, Lucas Watzenrode 146, 147
Lucidas (-us) 174, 175
Luderas (-us) 142, 143
Luderis (-us) von Braunschweig(as) 168, 169
Ludolph(as) Konig(as) 620, 621
Luiza Šarlotė, Loysa Charlotte 400, 401
Lukas šv., Lucas H. 474, 475, 522, 523, 676, 677, 782
Lukas a Korka [!], Łukasz Górka 178, 179
Lukšaitė Ingė 4–7, 10, 13, 26, 27, 28, 33, 48, 785, 831, 841
Lundorf, Lundorp Michael 618, 622
Lutek Jan z Brzezia → Joannas V iš Bžezicų
Lut(t)her(is) (-us) Martin(as) 15, 36, 230–233, 236–239, 252, 253, 260, 261, 284–287, 290, 291, 304, 305, 334, 335, 345, 350, 351, 376, 377, 386, 387, 446, 447, 450, 451, 458, 459, 468, 469, 486, 487, 498, 499, 522, 523, 534, 535, 542, 543, 556, 557, 564, 565, 568, 569, 576–581, 600, 601, 654–657, 678, 679, 702, 703, 708, 709, 795, 797, 802, 804, 808, 813, 817
Lütke Johannas (-es) 570, 571
Lutkas iš Baldersheimo (Lutekė), Lutho von Baldersheim (Luteke) 162, 163

Maccabeer → Makabėjai
Maciej z Gołańczy → Michaelis iš Godžiembų giminės, Matthijas Golanczevijus
Maciejewska Maria 24, 47
Maciejowski(s) Samuel(is) 668, 669
Madalinski(s) Bonaventura, Bonawentura de / iš Niedzielsko 182, 183, 660, 661, 736, 737
Maderas (-us) Ioachimus (-as) Ioannas (-es) 86, 88, 89, 785
Magas Simonas 793
Mai(j)us Johannas (-es) 646, 647
Makabėjai, Maccabeer 498, 499, 516, 517
Maksimilianas (imperatorius), Maximilianus 148, 149
Malachowskis, Małachowski Johannas (-es), Joannas, Jan 160, 161
Malendorff(as) Johannas (-es) 644, 645
Manis 811
Marcelas, Marcelinas, Marcellus, Marcellinus 174, 175
Marcelinas šv., Marcellinus H. 70, 71
Marcus H. → Morkus šv.
Margenau / Margenaw Johannas (-es), Marienau Jan 156, 157, 192, 193
Marija Švč. / Mergelė, Maria S. / Jungfrau 132, 133, 136, 137, 188, 189, 191, 194, 195, 198, 199, 222–225, 234, 235, 266, 267, 307, 308, 368, 369, 492, 493, 600–607, 614, 615, 668, 669, 696, 697, 704, 705, 716, 717, 724, 725, 758, 759, 762, 763, 772, 773, 829
Marija Magdalietė, Maria Magadalena 198, 199
Markowski(s) Andre(j)as 614, 615
Marot 820
Marßhausen(as), Marshausen(as) Franc[iscus], Francas 312, 313, 318, 319
Martini(s) Cyriacas (-us) 564, 565
Martynas šv., Martinus H. 198, 199

Martynas V (popiežius), Martinus V. 144, 145
Maschke Erich 841
Masen, Maseni(j)us Jokūbas, Iacobus 124, 125, 788, 789
Maser Peter 781
Masi(j)us Johann(as) 404, 405
Matas šv., Matthias H. 80, 81,198, 199, 276, 280, 281, 436–439, 456, 457, 474, 475, 518, 519, 676, 677, 681, 682, 686, 687, 690, 691, 696, 697, 764, 765
Matthi(j)as (Čekijos bažnyčios mokytojas) 254, 255
Matthi(j)as (Kujavijos vyskupas) 570, 571
Matthi(j)as (Vladislavo vyskupas) 204, 205
Matthi(j)as a Mechov[a], Miechow 184, 185
Maukisch(as) Johannas (-es) 726, 727, 754, 755 → Zwicker(is)
Mauriti(j)us (Kujavijos vyskupas) 174, 175, 792 → Laurynas
Mauriti(j)us (Varmės vyskupas) 570–573
Maximilianus → Maksimilianas (imperatorius)
Mažvydas M. 827
Meden(ai) von 526, 527
Meerman(as) 592, 593
Meybohm(as) Fridericas (-us) 646, 647
Meybom(as) Fridericas (-us) 648, 649
Meyenreiß(as) 434, 435
Meyer Dietrich 781
Melancht(h)on(as), Philipp(as), Pilypas 25, 48, 232, 233, 250, 251, 256, 257, 260–263, 288, 289, 304, 305, 342, 343, 478, 479, 542, 543, 692, 693, 798, 804, 806, 811, 816, 817, 826
Meni(j)us Justas (-us) 314, 315, 318, 319
Mercklichen Rad(as) Fabian(as) von 534–539, 566–569 → Fabianas
Mercklichen Rade von (giminė) 566, 567
Mestovinas (-us), Mestwin, Mściwoj 188, 189
Metodijus, Methodius 78, 79, 783
Michael → Mikalojus (karalius)
Michael(is) (Transilvanijos kunigaikštis) 150, 151
Michaelis iš Godžiembų giminės, Maciej z Gołańczy 174, 175
Miecislavas I, Miecislaus, Ziemomislus 70, 71
Mielžinski(s) Lucas 366, 367
Mieškas I 783
Mikalojus, Michael (karalius) 182, 183
Mikalojus V (popiežius), Nicolaus / Nicoläus V. 44, 145, 184, 185
Mikalojus šv., Nicolaus H. 198, 199, 208, 209, 618–621, 829
Mikolajewskis, Mikolaiewski Daniel(ius) 610, 611
Mincer Franciszek 828
Mittagas Jacobas 804
Miunceris T. 796
Mykolas šv., Michael H. 198, 199
Myli(j)us Georgi(j)us 384, 385, 390, 391, 404, 405
Myli(j)us Johannas (-es) 554, 555
Myslenta, Mislenta Caelestinas (-us), Coelestinas (-us), Cölestin 16, 19–21, 25, 37, 40, 42, 43, 48, 80, 81, 190, 191, 202, 203, 340, 382–399, 404, 405, 408, 409, 412–421, 426–435,

458, 459, 742, 743, 793, 794, 807–811
Myslinskij Fabianus 644
Mlodzianowsky (-is) Andre(j)as 80, 81
Mochinger(is) (-us) Johannas (-es), Joannes 644, 645, 648, 649, 672, 762, 763
Moitke Matth. 700, 701
Mollenhauer(is) Joachimas (-us) 706, 707
Molner(is) Jacob(as) 662, 663
Montfort(as) Dietrich(as) 348, 349
Monzambani Severinas 510, 511, 818 → Puf(f)endorf(f)(as) Samuel(is)
Mooyer(is) Ernst Friedrich 790, 791
Morgenstern(as) Benedict(as) (-us) 340, 341, 348, 349, 352, 353, 358, 359, 582, 600–607, 615, 660, 661, 672, 673, 700, 701, 826
Morkus šv., Marcus H. 618, 619, 676, 677, 688, 689, 782, 823
Morlinas (-us) Hieronymas (-us) 348, 349
Morlinas (-us), Mörlinas Joachimas, Ioachimus 172, 173, 256–259, 284–289, 292–297, 312–315, 318, 319, 326, 327, 336, 337, 340–343
Mortangen Magdalena von 614, 615
Mortangen(as) Ludwig(as) 570, 571, 614, 615
Mortensen Gertrud 791
Mortensen Hans 791
Moszyński Piotr → Petras iš Bnino Moszinskis
Movi(j)us, Mowen Kasparas Caspar(as), Casper(as) 19, 40, 352, 353, 362, 363, 382–389, 392–401, 404, 405, 808, 809
Mügge 770, 771
Müller G. 826
Müller(is) Johannas (-es) 644, 645
Musae(j)us Simon(as) 600, 601, 606, 607
Musini(j)us Adre(j)as 644, 645
Musoni(j)us Joannas (-es) 614, 615

Naps(as) Christoff(as) 582, 583
Nau Michael 476, 477, 816
Nem(as) Jacob(as) 720, 721
Neogeorgi(j)us Sebastijanas (-ianus) 546–549
Nestoras 824
Neuber(is) Vitas (-us) 258, 259, 320–323, 660, 661, 674, 675, 700, 701
Neufeldt(as) 428, 429, 434, 435
Neunachbar, Neunachber Johann 724
Neuseras (-us) Nicola(j)us 644, 645
Neuwald(as) Hermann(as) (-us) 382, 383, 400, 401
Newschilling(as) Georgi(j)us 404, 405
Nicola(j)us Afri 156, 157
Nicolajus Albertas iš Olexow Gniewosz, Nicolaus Albertus, ab Olexow Gniewosz, Gniewosz Mikołaj Wojciech 182, 183
Nicolajus iš Bucko, Schippenbeilas, Nicolaus Schiefenburg, Nicolaus von Schippenpiel, Schipenbeil, Nicolaus a Buck, Schippenbeil 156, 157
Nicolai(jus), Henric(h)(as), Henrikas 24, 46, 558, 559, 736, 737, 750–753, 821, 830
Nicola(j)us (Karaliaučiaus kanauninkas) 162, 163
Nicola(j)us (prūsų kankinys) 86, 87
Nicola(j)us I. 78, 79
Nicolajus II Lassockis, Nicolaus II. Lassocki, Mikołaj Lasocki 176, 177

Nicolajus II / Nicolaus II. Schönbornas 170, 171
Nicolajus III Dierzgowskis, Nicolaus III. Dierzgowski 178, 179
Nicola(j)us von Thüngen(as) 146, 147
Nicolajus I, Nicolaus I., Nikolaus von Radau 162, 163
Niederdorff(as) Leonhard(as) 580, 581
Nigrinas (-us) Bartholomae(j)(us) 628–631, 642, 643
Nikolajus I, Mikalojus, Nicolaus I. Schöneckas (Schlotter-Kopff) 170, 171, 791
Nicolaus H. → Mikalojus šv.
Nicolaus V. → Mikalojaus V (popiežius)
Nojus, Noah 245, 246
Nossobucki [!] → Kossobudzki
Novatas šv. 823
Nukryžiuotasis, der Gekreutzigte 520, 521 → Jėzus Kristus

Oberbein(as) Michael(is) 662, 663
Ogeri(j)us, Ageri(j)us 174, 175
Olafas, Olaus 82, 83, 86, 87
Olesnicki Zbigniew → Sbignejus iš Olesnicos
Olhafi(j)us Petras (-us) 404, 405
Olschnitz(ai) von 526, 527
Olsnitz(as) Christoff(as) von 406, 407
Olszewski(s) Andre(j)as, Andrzej 160, 161, 594, 595
Ona šv., Anna H. 190, 191, 664, 665
Ona Jogailaitė 795
Onoddas (-us) [!], Onold(us) 174, 175, 792
Opalinski(s) de / iš Bnin(o) Kazimieras Joannas, Casimirus Joannes, Opaliński Kazimierz 160, 161, 626, 627
Oporowski Andrzej → Andrejas II Oporowskis
Oporowski(s) Vladislavas, Vladislaus 176, 177
Opporowsky (-is) Albertus (-as) 146, 147
Origenas, Origines 76, 77, 782, 812
Orlici(j)us Paul(i)us 614, 615
Ortheis(as) Martinas (-us) 700, 701
Orzelski(s) Szwentoslavas, Szwentoslaus 610, 611
Osiander(is), Osiandras Andre(j)as 232, 233, 256–265, 282–305, 312, 313, 316–319, 396–399, 542, 543, 798, 803–805, 826
Ossolin Georg von → Georgas, Osolino hercogas
Ossolinski(s) 652, 653
Ostaw(as) 594, 595
Ostik Georg → Astikas Jurgis
Ostrorog(as) 612, 613
Otokaras, Otoakras [!], Ottöacker (Bohemijos karalius) 168, 169, 790
Otonas III, imperatorius, Ottonus III. Käyser 84, 85, 784
Otonas (Bambergo vyskupas), Otto (Bischoff von Bamberg) 84, 85, 140, 141
Ottas, Otto Andreas 380, 381
Ottas, Otton, Otto 156, 157
Ottmar(as) Johannas (-es) 312, 313

Paywa Andre(j)as 548, 549
Pandlowski(s) Christophoras (-us) 648, 649
Pare(j)us Dovydas, David 23, 45
Pascenti(j)us 638, 639
Pastori(j)us Joachim(as) von / iš Hirtenberg(o) 736, 737, 756, 757, 770, 771

Pašuta V. 786, 787, 841
Paulas (-us) (Prūsijos kunigaikštis) 152, 153
Paulinas (-us), Paulus 174, 175, 198, 199
Pauli(s) Adrianas (-us) 770, 771
Pauli(s) Georg(as), Georgi(j)us 724–727, 754, 755
Paul(i)us (prūsų kilmingasis) 18, 40
Paulius šv., Paulus H. 134, 135, 138, 139, 246, 247, 264, 265, 272–275, 300–305, 308–311, 422, 423, 438, 439, 453, 456, 457, 662, 663, 674–677, 680–689, 694–697, 714, 715, 799, 800–802, 804, 813, 825
Paulius III (popiežius), Paulus III. 148, 149
Paulius iš Legendorfo, Paulus von Legendorff, Paul Legendorf 146, 147
Paulius iš Špreterno → Speratas Paulius
Paulus von Sprettern → Speratas Paulius
Pawlowski(s) Christofff(as) 610, 611
Pelagijus, Pelagianus, *Pelagius* 470, 471, 651, 815, 824
Pella Jan → Joannas II Pella iš Nieviešo
Pener(is) Guilhelm(as) 768, 769
Peregrinus → Lyrinensis Vincenti(j)us
Perlbach M. 79, 840
Peroni(j)us 476, 477
Peschwitzas God[ofredas] de 786
Petkūnas Darius 827
Petras šv., Petrus H. 134, 135, 138, 139, 198, 199, 222, 223, 271–273, 276, 446, 447, 450, 451, 474, 475, 662, 663, 700, 701, 710, 711, 714, 715, 718–721, 724, 725, 728, 729, 748, 749, 758, 759, 793, 812, 828
Petras iš Bnino Moszinskis, Petrus de Bnino Moszinski, Piotr Moszyński 176, 177
Petras iš Marchos, Petrus de Marcha 482, 483
Petras Dusburgietis, Peter von Dusburg / Düsburg / Dysburg, Petrus de Dusburg 16, 18, 37, 39, 87, 100, 126, 127, 184, 185, 188, 204, 205, 620, 621, 786, 840
Petras Hyacinthas Pruszekas, Petr[us] Hiacynth[us] Prußeus, Petrus Hyacinthus Pruszek,
Piotr Jacek Hiacynt Pruszcz (prūsų kankinys) 80, 81, 86, 87
Pėteraitis Vilius 788, 841
Peucheni(j)us Levin(as) 20, 42
Pfaff(as) Johann(as) 570, 571
Pfaf(f)endorf(f)(as) Andre(j)as, Andreas 200, 201, 222–227
Pfeiffer(is) Johann(as) Philipp(as) 16, 20–22, 38, 43, 44, 414, 415, 464–469, 484, 485, 488–515, 522–525, 814, 816, 817
Philippi R. 79, 840
Philippas (-us) 702, 703
Philippus → Filipas
Philo Judaeus → Filonas Judėjas
Photijus, Photinas iš Sirmijos, Photeinos, Photin 385, 387, 808
Piaseci(j)us Paul(i)us, Pavelas 150, 151, 538, 539, 819
Piekarski(s) Laurenti(j)us 642, 643
Pijus II, Pius II. 146, 147
Pijus IV, Pius IV. 322, 323
Pikolominiai 146, 147

Pilypas šv., Philippus H. 90–97, 198, 199
Pilypas II, Philippus II. 704, 705
Pipinas, Pipinus 70, 71, 200, 201
Pius II. → Pijus II
Pius IV. → Pijus IV
Placotomas Johannas 804 → Bret(t) schneider(is)
Plaszkowski(s) Nicola(j)us 644, 645
Plumhoff 668, 670, 673
Poitke Urban(as) 570, 571
Pölcken(as) Hanns(as) von 660–663
Polentz(as) Georg(as), Georgi(j)us von / a 170, 171, 228–233, 236, 237, 286, 287, 566, 567, 798
Polianderis Johannas, Graumannas S. 795
Pomarijai, Pomarius, Baumgarten 794
Pomari(j)us 206, 207
Pomarijus Samuelis 794
Pontanas, Pontaenus [!] J. 316, 317, 804
Poschmann 816
Potrykowski(s) Paul(i)us 644, 645
Poucheni(j)us Levinas (-us) 358, 359, 402–405, 630, 631, 644, 645
Praetori(j)us Petras (-us) 702, 703, 706–713, 826, 827
Pranciškus, Franziscus 218, 219
Pranciškus šv., Franziscus H. 664, 665
Pravanti(j)us Joannas (-es) 618, 619
Preger Wilhelm 826
Pretorijus Kristupas, Prätorius Christophorus 8, 28
Pretorijus Matas Klaipėdietis, Praetorius (Prätorius) Matthaeus Memelensis Borussus 5–44, 49, 50, 52, 53, 56–59, 62–67, 72, 73, 102, 103, 154, 155, 180, 181, 778–831
Preuck(as) Johan(as) von 570–573
Prilus(c)i(j)us, Przyluski Jokūbas, Jacobus 578, 579
Priska šv., Prisca S. 624, 625
Prosper(as) Laurenti(j)us 700, 701
Przerębski Wincenty → Vicentijus iš Pžerombo
Pstrokońskis Matthijas, Pstrokoński Matthias, Pstrokoński Maciej 178, 179
Pudewels(ai) von 526, 527
Pudewels(as) Ottas (-o) Wilhelm(as) von 406, 407
Pudori(j)us Joannas (-es) 644, 645
Puf(f)endorf(f)(as) Samuel(is) 510, 511, 818 → Monzambani Severinas
Püttel(is) Christian(as) 738, 739, 762, 763, 770, 771
Püttel(is) Peter(is) 762, 763

Quandtas Johannas Jacobas 839
Quant(as) Joachimas (-us) 50, 700, 701
Queis(as) Erhardas (-us), Eberhart(as) 164, 165, 230–233
Quistorpi(j)us Johannas (-es) 630, 631
Qwatt Joachim von 812 → Vadianas (-us) Joachim(as) (-us)

Rab(as), Rabe Georg(as) 566, 567, 570–573
Rab(as) Johannas (-es) 738, 739, 829 → Corvinas (-us) Johannas (-es)
Radam Bartholomae(j)us von 168, 169
Radvila, Radziwill 710, 711, 724, 727
Radvila Boguslavas, Radziwill Boguslaus 334, 335, 550, 551, 820
Radvila Kristupas, Radzivil Christophorus 356, 357

Radvila Mikalojus, Radzivil Nicolaus 350, 351
Radziejowski(s) Michał / Michael Stephanus Graf von 152, 153
Radzivil, Radziwill → Radvila
Rapolionis Stanislovas, Rapagelanus Stanislaus 240, 241, 796 , 797
Rathman(n)as (-us) Hermannas 390, 391, 736–743, 808, 829
Rauter(ai) von 526, 527
Regenvolsci(j)us Adrian(as) 348, 349
Rehe-Winckel(is), Rehewinkel Johannas III, Johann(es) III. von 170, 171, 791
Reich(as) Jacobas (-us) 462, 463
Reicheli(j)us Fridericas (-us) 644, 645
Reimanas (-us) 388, 389
Reinhardas [Reinhard von Sayn], grafas iš Ceitco, Reinhardus Graff de Zeitz 156, 157
Reinhardi(s) Joh[annes(as)] Benedictas (-us) 402, 403
Reinichas Cyriacas 804
Reusch(as) F. H. 23, 45
Rėza Liudvikas, Rhesa Ludwig 5, 6
Ricci(j)us Abraham(as) 412, 413, 418, 419
Richeli(j)us Henricas (-us) 644, 645
Richter(is) Petras (-us) 738, 739
Riechtenberg(as) 170, 171
Riemann Joannes → Johanas iš Kinvango
Rywocki(s) Joannas (-es) 644, 645
Röling(as) Johann(as) 10, 30
Rollau, Rollaw(as) Johannas (-es) 660, 661, 670, 671
Roseler(as) (-us) Matthi(j)as 326–329
Romanas → Baptista
Romualdus S. 84, 784
Rosen(as) Leonhard(as) von 570, 571
Rosentreter(is) Severinas (-us) 644, 645
Rothe Hans 804
Rozrazewski(s), Rozdrażewski Hieronymas (-us), Hieronim 178, 179, 654–657 730–733
Ruar(es)(as) Martinas (-us) 724, 725, 828
Ruares(as) Mauriti(j)us 754, 755
Rubšys Antanas 785, 798, 800, 802, 803, 812, 817, 830, 839, 841
Rudgeras (-us) 174, 175, 792
Rudnicki(s) Premislavas, Premislaus 642, 643
Rudnicki(s) Simon(as), Szymon 150, 151, 366–369, 372, 373, 538, 539, 550, 551, 574, 575
Rudolph(as) von Eulenstein(as) 220, 221
Rudolphas (-us) iš Elbingo, Rudolf aus Elbing 162, 163
Rundorff(as) Joannas (-es) 644, 645
Ruptas (-us) 316, 317
Rußdorff(as), Russdorff(as) Paul(ius) (von) 170, 171, 224, 225, 791
Rzeczynski(s) Andre(j)as 610, 611

Saalfeldas Johannas II von 791
Sabinas (-us) Georg(as), Georgi(j)us 240, 282, 283, 317, 341, 538, 539, 804
Sadorski(s), Sadurski(s) Stephanas (-us) 372, 373, 376, 377, 574, 575
Salfeld(as) Henrich(as) 672, 673
Salfeldt(as) Heinricas V [!], Heinricus V. 170, 171, 791
Sand(as) 494, 495

Sand(as), Sandi(j)us Christophoras (-us) 24, 47, 126, 127, 414, 415, 466, 467, 499–513, 789, 814
Sanden(as) Bernhard(t)(as) von 22, 44, 414, 415, 458, 459, 463, 464, 466, 467, 484–487, 492–495, 498, 499
Sapeli(j)us Christophoras (-us) 642, 643
Sapūnas Kristupas, Christophorus Sapphun 10, 31
Sara 758, 759, 830
Sarnowski(s) Stanislavas, Stanislaus, Stanisław 182, 183, 756, 757
Saur K. G. 50, 53
Sbignejus iš Olesnicos, Sbigneus de Olesnica, Zbigniew Olesnicki 176, 177
Sbylutas (-us), Zbylut z Wąsosza 176, 177
Schach(as) 348, 349
Schadenlandt(as), Schadland Joannas (-es), Johann I. 156, 157
Schawenbergas Johannas II [!], Johannes II. von 170, 171, 791
Schellenbergi(j)us Michael(is) 644, 645
Schelwig(as), Scholwig(as) Samuel(is) 11, 22, 32, 44, 772–777, 816, 817
Schiffteufelis, Schiff-teuffel Matthae(j)us 570, 571
Schindenkopff(as) Henrich(as) 186, 187
Schlüsselburg(as) Conradas 348, 349
Schmiedt(as) Conrad(as) 204, 205, 554, 555
Schmi(e)d(t)(as) Jacobas (-us) 704, 705, 708–717, 722, 723, 826, 827→ Fabrici(j)us Jacobas (-us)
Schnell(is) Johannas (-es) 328, 329
Scholwig(as) Samuel(is) → Scholwig(as) Samuel(is)
Schönfeld(as) Georg(as) 352, 353
Schönhoff(as) Georgi(j)us 642, 643, 650–653
Schönrad(as), Schonrade Lorentz(as) 570, 571
Schott Christian-Erdmann 781
Schrader(is) Joachim(as) 760, 761
Schröder(is) 420, 421
Schultz(as) F. 10, 30
Schultz(as) Hanns(as) 664, 665
Schultzus Theophilus → Šulcas Teofilis
Schumacher 807, 810
Schutz Gregori(j)us 700, 701
Schütz(as) Caspar(as), Schuetz, Schützi(j)us 82, 88, 140, 141, 156, 157, 162, 163, 188, 189, 214, 215, 222–225
Schütz(as) Constantin(as) 772, 773, 776, 777
Schwart(as) Jacob(as) 602, 603
Schwenckfeldas Kasparas 796, 826
Schwerin(ai) von 526, 527
Sciuras (-us) 314, 315
Seebass Gottfried 803
Seefeld(as) 662, 663 → Hitfeld(as) Ambrosi(j)us
Seefeld(t)(as) Heinricas III, Heinrich / Heinricus III. von 170, 171, 791
Sehling(as) Emil 820, 841
Seifridas (-us) 168, 169
Selnecceras (-us) 444, 445
Serari(j)us Nicola(j)us 476, 477
Seth(as) Christian(as) 21, 43
Sibert(as) Daniel(ius) 564, 565
Siegleras (-us) Ioannas (-es) 412, 413
Sieniński Jakub → Jacobas I Sienienskis
Sierakowski(s) Mart[in](as) 366, 367
Sigebertas (-us) 70, 71, 782

Sigisbertas (-us) šv., Zygbert 782
Sigismundus → Zigmantas (karalius)
Sigismundus → Zigmantas (Transilvanijos kunigaikštis)
Sigismundus I. → Žygimantas I (karalius)
Sigismundus III. → Zigmantas [Vaza] III
Sigismundus Augustus → Žygimantas Augustas
Sikstas IV, Sixtus IV. 190, 191
Silslaw(as), Žilslaw, Želislawski 582, 583
Simon(as) šv., Zelotas H. 198, 199, 329, 329, 805
Simonis Joachimas (-us) 566, 567
Simons(as) Mennas (-o) 756, 757, 796, 830
Sioni(j)us 254, 255
Sylvius Aeneas 146, 147
Sleidan(as) (-us) Ioannes 638, 639, 823
Służewski Jan, Johannas (-es) iš / a Szluzewo 328, 329
Sobolewski(s) Adamas (-us) 644, 645
Socinis Faustas 828
Soupna 142, 143
Spen(n)er(is) Phil(l)ipp(as) Jacob(as) 17, 38, 510, 511, 774–777, 817, 831
Speratas (-us) Paulius, Paulius iš Špreterno, Paulus von Sprettern 164, 165, 232, 233, 795, 796, 798
Sperber(is) Erhard(as) 320–323, 382, 383, 392–397, 582, 583, 660, 661, 674, 675, 825
Spieler Silke 804
Spondanas (-us) Henrikas (-us) 192, 193
Springer(is) Wolfgangas(-us) 402, 403
Stancaras (-us) (-o) Franz, Francesco 256, 257, 292, 293, 296, 297, 803
Stanislavas (-aus) iš /a Sisław(o), Stanisław Żelisławski 158, 159
Stanislovas šv., Stanislaus H. 86, 89
Staphilas (-us), Staphylas (-us), Stapellage Fridrikas, Fr[idricus] 230, 231, 244, 245, 248, 249, 252, 253, 260, 261, 264, 265, 290, 291, 294–297, 797
Staplotonas, Staplotone 478, 479
Stati(j)us Martin(as) 736–739, 748, 749
Stefanas (Kujavijos vyskupas) 792
Stegman(as) Joachimas (-us) 724, 725, 828
Stephanas (-us) (Kujavijos vyskupas) 174, 175, 792
Stephanas (-us) Daniel(ius) 644, 645
Stephanas (-us) iš / de Heidenburg(o) / Magdeburg(o), Stefan z Niborka 156, 157
Steponas šv., Stephanus H. 198, 199
Steponas Batoras, Stephanus Bathori 540, 541, 548–551, 584, 585, 590, 591, 702, 703, 706–709
Stimeras (-us) 402, 403
Stimmer(is) Martin(as) 764, 765
Styrzinski(s) Apollon(as) 644, 645
Stobae(j)us 398, 399
Stofferas (-us) Fabianas (-us) 260, 261
Stolpmann Gerhard(as) (-us) / Bernhardas (-us) 162, 163
Stolsi(j)us Johann(as) 314, 315
Stoltz Jacobus 172
Stosseras (-us) 262, 263
Stossi(j)us Thomas 738, 739
Strauch(as) Aegidi(j)us 770, 771
Strehlke Ernst 841

Strijkovskis Ossostevicius Motiejus, Strykowsky Ossostevicius Matthias 75, 76
Strittbergas Heinrichas I von 791
Stro(h)band(t)(as) Jacob(as) 606, 607
Stro(h)band(t)(as) Johannas (-es) 604, 605
Stübner(is) Andre(j)as 672, 673
Studeni[(j)us] Petras (-us) 254, 255
Subeslavas, Subislavas, Subeslaus, Subislaus 140, 141, 188, 189
Suibertas šv. (Fryzijos vyskupas), Suithbertus, Suitbertus, Switbertus, Suitbrecht 782
Suibertas šv. (Verdeno vyskupas), Suicbertus, Swibertus 782
Sventopelkas, Szwantipoll, Szwentopoll 100, 101, 188, 189
Svidgeras (-us), Swidgeris 174, 175, 792
Svitbertas (-us) šv., H. 70, 71, 782
Swiztoslawski(s) Ioannas (-es) 366, 367
Szafraniec Jan → Joannas III Safraniecas
Szczawinski(s) Paul(i)us Ludovicas (-us) 624, 625
Szeliga J. 82
Szepanaw(ai) 88, 89
Szepleras (-us) Georgi(j)us 352, 353
Szymański Józef 841
Szyszkowski(s) Nicola(j)us, Mikolaj 150, 151
Szwentopoll → Sventopelkas

***Š**migelskytė-Stukienė Ramunė* 4
Šulcas Teofilis, Schul(t)z(us) Theophil(us) 10, 31

Tadas šv., Taddaeus, Thaddaeus H. 74–77 → Judas Tadas
Tarnowski Jan → Joannas VIII Tarnowskis
Taukeras (-us) 236, 237 → Zankerus
Tauleris Joannas 224, 225, 795
Tazbir Janusz 24, 47
Tekeli(j)us Fabian(as) 236, 237
Teofanas Keramejas, Theophanes, Theophanus Cerameus 470, 471, 815
Tertulianas, Tertullianus Quintus Septimius Florens 74, 75, 520, 521, 818
Tettau von 148, 149
Tettawin 372, 373 → Leßgewangin
Tetzel(is) Johannas (-es) 230, 231
Tevardenticus Franc. 344
Theodoretas (-us) Cyrensis 78, 79
Theodorikas I, Theodoricus I., Thilo, Dietrich aus Marburg 170, 171
Theodorikas iš Cubos [!] / de Cuba, Theodoricus de Cuba, Dietrich von Kulm 170, 171, 190, 191
Thilo(nas) Valentinas (-us) 412, 413
Thomas [Aquinas] → Tomas Akvinietis
Thorbeck Johann(as) 720, 721
Thüngen(as) Nicola(j)us von 536, 537
Tiedemann(as) Günter(is) 220, 221
Tilicki(s), Tilicky, Tylicki Petras, Petrus, Piotr 150, 151, 158, 159, 178, 179, 538, 539, 550, 551, 582–585, 616, 617, 819, 822
Timotiejus, Timothaeus 436, 437
Tiškevičius Jurgis, Tießkiewicz, Tiszkiewitz Georgius 628, 629, 642, 643
Tync Stanisław 828
Tolvaišas Mikalojus, Tuliwicz(as) Nicola(j)us [!] 350, 351

Tomas šv., Thomas H. 198, 199
Tomas Akvinietis, Thomas Aquinas 442, 443, 452, 453, 478, 479, 806, 816
Töppen Max 841
Toppi(j)us Hermannas (-us) 644, 645
Traskowski(s) Nicola(j)us 644, 645
Trechtas (-us) Martinas (-us) 312, 313
Treteras (-us) Johann(as) 184, 185
Treteras (-us) Matas Kazimieras 795
Treteras (-us) Tomas 226, 227, 795
Trisneras (-us) 604, 605
Trypho 74
Trojanas (-us) 176, 177
Troske, Troschcke A. v[on] 184, 185
Truchses(as) Henrich(as) Waldtpurgo baronas, Freyherr zu / von Waldtpurg / Waldburg 406, 407
Truchs[es](as) von Wetzhausen(as) Johann(as) 366, 367
Trucks(es)(as), Truchß 364, 365, 376–379
Trzciski(s) Michael(is) 620, 621
Tschackert Paul 842
Tuliwicz(as) Nicola(j)us [!] → Tolvaišas Mikalojus
Tumaicas (-us) 610, 611
Tumavičiūtė Irena 7, 27
Turnovi(j)us 614, 615

Uchanski(s), Uchański Jacobas II, (-us II.), Jakub 178, 179, 656, 657
Urbanus VI. 217
Urbonas IV, Urbanus IV. 216, 217
Uri(j)as 222, 223
Ursbergo Abatas 785
Urseln(as), Orseln Werner(is) von 202, 203, 620, 621, 793
Ursinas (-us) Benjamin(as) 648, 649
Usliensis Jacobas (-us) 642, 643

Vadianas (-us) Alb. 700, 701
Vadianas (-us) Joachim(as) (-us) 812 → Qwatt Joachim von
Vaitiekus šv. → Adalbertas šv.
Valdemaras II (Danijos karalius), Waldemarus II. 88, 89
Valenrodai 817
Vanni(j)us Valentinas (-us) 312, 313
Varpodas, Varpeitis 18, 40 → Warpoda
Vazquez(as) Gabriel(is) 452, 453
Venecijus, Vicentijus, Venetius, Vicentius 174, 175
Venetas (-us), Venediger(is), Wenetas (-us) Georgi(j)us, Georg 164, 165, 284, 285, 290, 291–294, 297, 316, 317, 326, 327, 332, 333, 342, 343
Vengerskis, Vengerscius, Wengersci(j)us Andre(j)as, Andreas 24, 47, 348, 606, 607
Venradt(as) Arnoldas (-us) von 146, 147
Verneras (-us) 174, 175, 792
Veteikis Tomas 4, 798–802, 806
Vicentijus iš Pžerombo, Vicentius de Przeromb, Wincenty Przerębski 176, 177
Vigandas (-us) → Wigandas (-us) Johannas (-es)
Vigili(j)us, Virgili(j)us [!] 444, 445, 812
Vilhelmas (Modenos vyskupas), Wilhelm(us), Ghilhelmus 130–133, 136, 137
Vincentijus iš Lerinumo → Lyrinensis Vincenti(j)us
Vislavas, Vislaus, Wisław 176, 177
Višovatas Benediktas, Wisszowaty Benedictus 789
Vitas šv. 784
Vitondus, Vitoldus → Vytautas

Vitteli(j)us Jacobas (-us) 642, 643
Vytautas, Vitondus, Vitoldus 620, 621
Vytenis, Witenus 620, 621
Vlačic' Matija → Illyricas (-us) Matthi-(j)as Flac(c)i(j)us
Vladislovas (Opolės kunigaikštis), Vladislaus 176, 177, 792
Vladislovas, Vladislaus (princas) 372, 373 → Vladislovas IV
Vladislovas IV (Vaza), Vladislaus IV. 150, 151, 410, 411, 596, 597, 658, 659, 819, 823
Vogedingas Ottas Dietrichas, Vogeding Otto Dietrich 9, 30
Vogeli(j)us 314, 315, 320, 321
Voidi(j)us Balthasar(as) 558, 559, 644, 645
Voitas (-us) David(as) 342, 343, 805, 806
Volimiras, Volimirus 174, 175
Vunelphas (-us), Onulphas (-us), Arnolphas (-us) 174, 175, 792

Wachsschlager(is) 68, 69, 781
Wachsschlager(is) Danielius 781, 786
Wachsschlager(is) Johannas 781, 786
Wacht / von Watt Paul(i)us 170, 171
Wagner P. 79, 840
Waissel, Weissel Matthäus 191
Waldemarus II. König in Dennemarck → Valdemaras II (Danijos karalius)
Wallraff Martin 823
Waltheras (-us) 722, 723
Wangenheim(as) Friedrich(as) von 314, 315
Warpoda, Warpeitis Pilypas, Philipp(us) 94, 95, 152, 153, 785
Warpodai 94, 95, 785
Warten(as) Jacobas (-us) von 674, 675, 825
Wartenberg(ai) von 526, 527
Weida, Weyda Mich(a)el(is) 382, 383, 398, 399, 809
Weid(e)mann(as) Johannes(as) 348, 349, 358, 359, 672, 673
Weidneras (-us) 700, 701, 706, 707, 826
Weigel(is) 398–401
Weiss(as) Fabianas (-us) 358, 359
Weiß(as) Paul(i)us 356, 357
Weyher(is) Nicola(j)us 620, 621
Wenceslavas, Wenceslaus 368, 369
Wendlandt(as) Joachim(as) 590, 591
Wenetas (-us) → Venetas (-us)
Wengersci(j)us Andreas → Vengerskis Andrejas
Wengerski(s) Albertas (-us) 644, 645
Wenskus Reinhard 786, 787, 791, 842
Werner Carl 789
Werner(as) (-us) (Kulmo vyskupas) 152, 153
Werneris (Kujavijos vyskupas) 792
Werner(is) Samuel(is) 22, 44, 458, 459, 462, 463, 814
Wic(k)lef(as), Wiklef(as) Johnas → Wyclifas Johnas
Widlingas (-us) Andre(j)as 290, 291
Widzga / Wydżga Joannas (-es) Stephanas (-us), Jan Stefan 152, 153
Wieser K. 842
Wigandas (-us) Johannas (-es), Vigandas (-us) Joannas (-es) 164, 165, 326, 327, 342, 343, 348–359, 700, 701, 710, 711, 790, 826
Wigboldas (-us), Wikbold Dobilstein 156, 157
Wiiuk-Kojalowicz Albertus → Kojelavičius Albertas
Willhelm(as) (Brandenburgo markgrafas) 230, 231

Wilhelm(as) (popiežiaus legatas) 184, 187
Wilhelmus → Vilhelmas (Modenos vyskupas)
Winckelploch(as), Finckelblock(as) Johann(as) (-es), Jacob(as) 660–663
Winkler Johann, Johanas III, Johannes III. 162, 163
Winnepfennig(as) Matthi(j)as 570, 571
Winnepfennig(as) Tobi(j)as 570, 571
Winrich(as), Winricas (-us) iš Kniprodės, von / a Kniprode 170, 171, 188, 189
Witenus → Vytenis
Witzendorff(as) Wilhelm(as) 404, 405
Wyclifas, Wic(k)lef(as), Wiklef(as) Johnas 200, 201, 214, 215, 220, 221, 452, 453, 793
Wysocki(s) Nicola(j)us 644, 645
Wolderas (-us) Martinas (-us) 412–418
Wolffgang(as) (Reino pfalcgrafas) 342, 343
Wolicki(s) Paul(i)us → Wolucki(s) Paul(i)us
Wölky Philipp 841
Wolkowicz(ius) Johannas (-es) 644, 645
Wolski(s) Nicola(j)us (IV), Mikołaj 178, 179, 656, 657
Wolucki(s), Wolicki(s) Paul(i)us, Wołucki Paweł 178, 179, 659, 660, 734, 735
Wunderlich(as) Georg(as) 766–769

Zabarskaitė Jolanta 785
Zacharijas (pranašas), Zacharia 268, 269, 636, 637, 798
Zacharijas (vyskupas), Zacharia 600, 601
Zadzik(as) Jacob(as) (-us), Jakub 158, 159, 372, 373
Zänekan(as) Peter(is) 662, 663
Zankerus 237 → Taukeras (-us)
Zaviša Jonas Daugėla, Zawisza Joannes Daugialo 642, 643
Zawadski Zdisław 24, 47
Zbąski(s) Jacobas (-us) 626, 627
Zbylut z Wąsosza → Sbylutas (-us), Zeidler(is) Melchior(as) 16, 20, 22, 38, 43, 44
Zborowski Piotr, Petras iš Zborovo, Petrus a Zboreus 328, 329
Zebrzydowski Andrzej 178, 179
Zebrzydowski(s) Mikolajus 828
Zehmen(as) Achati(j)us 580, 581
Zeidler(is) Melchior(as) 414, 415, 458, 459, 462, 463, 474, 475, 814
Zelleras (-us) Christophoras (-us) 340, 341 → Colbi(j)us Georg(as)
Ziemomislus → Miecislavas I
Zierenberg(as) Johann(as) 738, 739
Zigmantas (karalius), Sigismundus 144, 145,
Zigmantas (Transilvanijos kunigaikštis), Sigismundus 150, 151
Zigmantas [Vaza] (III), Sigismundus (III.) 150, 151, 364, 365, 372–375, 400, 401, 540, 541, 550, 551, 584, 585, 596, 597, 614–617, 622, 623, 656, 657, 819, 827
Zimmermannas (-us) Petras (-us) 644, 645, 648, 649
Zonaras Ioannes 78, 79
Zwicker(is) → Maukisch(as)
Zwicker(is) Daniel(ius) 24, 46, 736, 737, 756, 757, 830
Zwicker(is) Frideric(as) 754, 755, 830

Zwinglis (-us), Zuinglius Ulrich(as), Ulricus 260, 261, 375, 694, 695, 710, 711, 797, 807, 812
Žilslaw, Želislawski → Silslaw(as)

Žygimantas I, Senasis (karalius), Sigismundus I. 148, 149, 232, 233, 570, 571, 576–581, 600, 601, 662, 663, 668, 669, 712, 713, 821, 825
Žygimantas Augustas, Sigismundus Augustus 228, 229, 244, 245, 322, 323, 334, 335, 340, 341, 548, 549, 576–583, 590, 591, 656, 657, 805, 819, 821, 825

GEOGRAFINIŲ VARDŲ IR ETNONIMŲ RODYKLĖ

Abiejų Tautų Respublika 783, 822, 825
Achaja 782
Aethiopi → etiopai
Afrika Šiaurės 811, 824
Agnania, Ana(n)gnia → Avinjonas
airiai 782
Aistmarės, Aquilonum, Friesches Haff 134–137, 787
Alba 704, 705
Albona 811, 825 → Įstrija
Aleksandrija 783, 789, 813, 824
Alėcka, Olecko 532, 533
Alt-Christ-burg, altes Christburg → Senasis Christburgas
Altdorfas 816, 828
Althauzas, Althauß 162, 163
Altpreussen 791
Altštatas, Altstad(t), Alt-Stadt → Senamiestis (Karaliaučiaus dalis)
Amsterdam(as) 756, 757, 770, 771, 789, 830
Andžejovas, Andrzejow 610, 611
Anebergas, Anneberg 772, 773
Angerburg(as) 532, 533
anglai, Engel(l)änder, Englische 70, 71, 554, 555, 728, 729, 769, 831
Anglija, Engel(l)and(t) 70, 71, 488, 489, 768, 769, 782, 793, 814, 828
Anneberg→ Anebergas
Ansbachas 365
Antiochija 815
Antverpenas, Antwerpen 188, 189, 478, 479, 826
Aquilonum → Aistmarės
Arausija, Orange 651, 824
armėnai, Armenianer 636, 637, 750, 751, 823
Armėnija 824
Arnava, Arnan 190, 191
Auf der Höhe → Aukštasis kalnas
Augsburgas, Augusta 227, 255, 260, 261, 310, 311, 314–319, 324, 325, 332–335, 345, 367, 374, 375, 405, 409, 412, 413, 422, 423, 434, 435, 465, 516–521, 528, 529, 549, 557, 559, 565, 591, 593, 597, 607, 609, 611, 630, 631, 639, 643, 645–649, 651, 677, 699, 707–709, 719, 725, 753, 806, 816, 817, 819, 824
Aukštasis kalnas, Auf der Höhe 720, 721
Austrija 810
Avinjonas, Avignon, Agnania, Ana(n)gnia

96, 97, 100, 101, 128, 129, 132–135, 138, 139
Azija Centrinė 824
Azija Mažoji 813

Babilonija 475
Baijocias, Baiocis, Bayeux 195, 793
Balga 126, 127, 170, 171, 376, 377, 528, 529, 532, 533
baltai 785
Baltijos jūra, Baltisches Meer, Ost-See, Ostsee, Mare Salsum 76, 77, 134, 135, 138, 139, 782, 783, 791
Bamberg(as) 84, 85, 140, 141
Bandachs 118, 119
Bandailis, Bugantze, Bandadis, Bugantz 104, 105, 787 → Bantkaucken
Banditten / Pometiten 787 → Bandailis
Bantkaucken, Bandlaucken 787 → Bandailis
Bardovicensis 404, 405
Barta, Barten 186, 187
Bartai, Barten 532, 533
Bartenšteinas, Bartenstein 142–145, 528, 529
Bastelliva, Pastelliva, Pastellivva, Pastilina, Pastolina 104, 105, 786 → Pestlin
Bazelis, Basilea 452, 453, 543, 795, 802, 811, 813, 826
Belzas, Belsen 648, 649
Bergau 787 → Brunsberg → Braunsberg
Berlynas, Berlin 230, 231, 510–513, 774, 775, 817, 818, 827, 831
Bernas 802
Besi(j)a 118, 119 → Gezia
Beti(j)a 118, 119 → Gezia
Biechovas, Biechow 368, 369
Bieržai, Bierž 328, 329
Bišštеinas, Bischstein 142–145
Bitinija 789
Bizantija 811
Bydgoščius 783, 822
Bladiau / Bladija 787
Bnin(as) 176, 177
Bobis, Potans, Bobis Potans, Bobus, Pobuz, Poburse, dab. Poburze 104, 105, 787
Bohemija, Böhmen 148, 149, 168, 169, 790, 797 → Čekija
Böhmen → čekai
Bononija, Bononien 164, 165
Borysthenis, Niepr(as) 76, 77, 782 → Dniepras
Borussia → Prūsija
Bovile, Prosile, Prozile, Prenzlau, dab. Preslavek 104, 105, 787
Brabant(as) 200, 201
Brandenburg(as) 19, 190, 191, 230–233, 298, 299, 321, 366, 367, 374, 375, 428, 429, 469, 486, 487, 524, 525, 532, 533, 550, 551, 576, 577, 628, 629, 638, 639, 642–645, 750, 751, 772, 773, 783, 820, 827
Brandenburgo marka, Mark Brandenburg 8, 28, 828
Branevas 781
Braunsberg(as), Brunsberg(as), Braunßberg, Brunßberg 17, 38, 86, 87, 104, 105, 118, 119, 126, 127, 140–144, 148, 149, 188, 189, 538, 539, 566–569, 572–575, 787
Braunšveigas, Braunschweig, Brunschwieg 70, 71, 230, 231, 336, 337, 342, 343, 630, 631
Breßlaw → Vroclavas
Brest → Bžescas

Bretchen(as) 594, 595
Brodnica → Štrasburgas
Brunsberg(as), Brunßberg, Brunscberg, Bruseberg 104, 105, 787 → Braunsberg(as)
Brześć → Bžesc
Brzezic → Bžezicai,
Buck(as) 156, 157
Bugantz 118, 119
Buriz 118, 119
Burwere 118, 119
Buzemith 787
Bžesc, Brześć, Kujavai 328, 329
Bžescas, Brest 156, 157
Bžezicai, Brzezic 176, 177

Camienick → Kamenecas
Camin → Kamenis
Candtstad → Kandštatas,
Canteras, Zanter, Santer, Santis 134–137
Carthaus → Karthauzas
Cassuben → kašubai
Cavernick, Cawernick → Kavernikas
Ceitcas, Zeitz 156, 157, 826
Cezarėja 783
Chalkedonas, Chalcedonus 650, 651, 824
Charon(t)as (-us) 260, 261
Chenavas, Chenau 610, 611
Chomor / Comer Sancti Adalberti 104, 105, 786 → Kammerau, dab. Komorovo
Christburg(as), dab. *Kiszpork* 15, 16, 18, 36, 37, 39, 122, 123, 576, 577, 594, 595, 785–788, 842 → Senasis Christburgas → Naujasis Christburgas
Churfürstliches Preussen → Prūsijos Kunigaikštystė
Churland → Kuršas
Ciurichas 802
Colberg → Kolbergas
Cöl(l)n → Kelnas
Comer(as) 118, 119
Confoederation → [Varšuvos] konfederacija
Conitz → Konicas
Constantinopel → Konstantinopolis
Corinthiensi → korintiečiai
Cracovia → Krokuva
Creutz-Orden → Kryžiaus ordinas
Crusvica, Cruswitz → Krušvica
Cujavien → Kujavija
Culm → Kulmas
Culmsee → Kulmenzė

Čekai, Böhmen 174, 175, 226, 227, 603
Čekija 255, 797, 798 → Bohemija

Dakonas 71
Damaskas 811
danai, Dehnen 488, 489
Dancigo nerija, Dantzker Neria 172, 173
Danija, Dennemarck, Denne-Marck, Dania 82, 83, 86–89, 144, 145, 818, 827
Dan(t)zig → Gdanskas
Dantzker Neria → Dancigo nerija
Dehnen → danai
Dennemarck, Denne-Marck → Danija
Deutsche → vokiečiai
Deutschland(t) → Vokietija
Dexen 788 → Swewiert → Stablack / Stablaukiai
Didysis Verderis, grosser Werder 596, 597

Didžioji Lenkija → Lenkija, Didžioji
Didžioji Lietuva, Groß Littawen 384, 385
Diršau, Dirschau 658, 659
Disentis 782
Dniepiersk(as) 76, 77, 782
Dniepras 782 → Borysthenis
Dobenikas, Dobenick 164, 165
Dobrynė, Dobryn, Dobrin 100, 101, 626, 627
Dobromeiskas 781
Dobžejovicė, Dobrzejowice 202, 203
Domnau 788, 816 → Thumon
Dorfchemnicas 818
Dorpatas, Derpt 148, 149
Drausen → Drūsas
Dravanta, Drwantz, Drewantz, Drwenca 132, 133, 136, 137
Drebnica, Drebnitz 598, 599
Drezdenas, Dresden 514, 515, 818
Drūsas, Drausen 134–139
Dzieržgonė 786
Dževica, Drzewica 178, 179

Efesas, Ephesos 650, 651, 815, 824
Egiptas 823, 824
Eklanumas 815
Elbing(as), Elbląg 17, 23, 24, 38, 46, 140, 141, 144, 145, 162, 163, 188, 189, 396, 397, 538–543, 546–559, 564, 565, 570, 571, 578, 579, 590, 591, 644–649, 702, 703, 734, 735, 750, 751, 756, 757, 768, 769, 797, 819–821, 830
Engelland → Anglija 70, 71
Engelsburg(as) 598, 599, 614, 615
Erlangenas 808
Erm(e)landt → Varmė
Ermländer → varmiai
etiopai, Aethiopi 454, 455
Etiopija 824
Europa 15, 23, 26, 48, 50, 53, 204, 205, 796, 811
Europa Vakarų, Westeuropa 23, 45, 788
Europa Vidurio, Mitteleuropa 23, 45, 46
Europa Vidurio Rytų, Ostmitteleuropa 8, 24, 28, 46, 782
Europos Sarmatija → Sarmatija, Europos

Fišhauzenas, Fischhausen → Žuvininkai
Fogelzangas, Vogelsang 144, 145
Franckreich → Prancūzija
Frankfurtas (prie Maino), Franckfurth, Francofurtum 296, 297, 644, 645, 788, 811, 818, 825, 826
Frantzoßen → prancūzai
Frauenburg(as), Frawenburg, Fromborkas 142–151, 188, 189, 226, 227, 536, 537, 795
Freidek(as) 156, 157
Friesches Haff → Aistmarės
fryzai, Friesen 756, 757, 830
Fryzija 782, 796, 797
Fryzija Vakarų 797
Fulstin(as) 86, 87

galatai, Galati 264, 265, 453, 694, 695, 758, 759, 803
Galija 815
Galilėja 785
galindai, Galinder 86, 87, 187, 784
Galinder-Land 186
Gardinas, Grodno 334, 335
Gdanskas, Gedanum, Dan(t)zig 7, 9–11, 14, 17, 18, 23, 24, 25, 28–32, 36, 38,

39, 46, 48, 80, 81, 87, 146–149, 158–161, 172, 173, 182, 183, 186–189, 220–225, 314, 315, 322, 323, 328, 329, 356, 357, 382, 383, 390, 391, 394, 395, 404, 405, 412, 413, 494–497, 540, 541, 544–547, 552–559, 566, 567, 570, 571, 586, 587, 620, 621, 646, 647, 654, 655, 658–661, 666–671, 674, 675, 700–709, 714, 715, 718, 719, 724–733, 738, 739, 742, 743, 750, 751, 754–757, 764, 765, 768–773, 776, 777, 783, 805, 807–809, 816, 819–822, 825–831
Geydow / Gedilgen 787 → Jedu
Geldern(as) 190, 191, 782
Gelershauzenas 810
Gelobtes Land → Pažadėtoji žemė
Gerdawen → Girdava
Germania → Vokietija
Gezia, Betija, Beria, Bezia, Besia, Geria 104, 105, 787
Gilgenburg(as) 534, 535
Girdava, Gerdawen 532, 533
Giustrovas 829
Glogovas, Glogow 146, 147
Gnieznas, Gn(i)esen, Gnesnen 18, 40, 78, 79, 82, 83, 90–93, 98, 99, 150–153, 158–161, 176–179, 182, 183, 186, 187, 642, 643, 656, 657, 662, 663, 734, 735, 784, 825
Gogolai 582, 583
Golub(as) 598, 599
Gopingen(as), Goppingen 312, 313
Góra, Gora → Gura
Goslaras 795
gotai, Gothen 9, 30, 74, 75, 78, 79 → prūsai
graikai, Griechen, Graecae 442, 443, 476, 477, 813, 814, 817
Graikija, Griechenlandt 76, 77, 782
Graudencas, Graudentz 358, 359, 544, 545, 576, 577, 580–583, 594–597
Greifsvaldas, Greypswaldt 772, 773
Grembočinas, Gremboczin 626, 627
Grodno → Gardinas
Groß Pohlen → Lenkija Didžioji
grosser Werder → Didysis Verderis
Großfürstentum Litauen → Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
Groß Littawen → Didžioji Lietuva
Grünhoff → Žaldvaris
Gura, Góra, Gora 9, 30
Gutštatas, Guttstadt 142–145, 524, 525, 817

Haberberg(as) 328, 329
Haga 797
Hagelsberg(as) 662, 663
Halberštatas, Halberstadt 420, 421
Halė 818
Hamburg(as) 772, 773
Hameršteinas, Hammerstein 658, 659
Hasenburg → Hazenburgas
Hazenburgas, Hasenburg406, 407
hebrajai, Hebraei → žydai
Heidenburg(as) 156, 157
Heilige Linde → Šventaliepė
Heiligen-Beyl → Šventapilė
Heilsberg(as), Heilßberg, Heylsberg, 126, 127, 142–145, 148, 149, 152, 153, 188, 189, 524, 525, 550, 551, 568, 569, 574, 575
Heyliges Land → Pažadėtoji žemė
Helmštetas, Helmštatas, Helmstadas, Helmstadt, Helmstädt, Helmstadium 424, 425, 428, 429, 644, 645
Hercbergas, Hertzberg 350–357
heruliai, Heruli 78, 79 → prūsai

Herzogtum Preußen → Prūsijos Kunigaikštystė
Hesenas, Hessen 170, 171, 810
heseniečiai, Heßen 152, 153
Hildesheim(as) 156, 157
Hinter Pommern, Hinterpommern → Pomeranija Rytų
Hiponas 815
Hirtenberg(as) 770, 771
Hohenšteinas, Hohenstein 534, 535
Holandas, Holland 528, 529, 534, 535
Holcgasė, Holtzgasse 768, 769
Holland → Olandija
Holländer → olandai
Holšteinas 828
Holtzgasse → Holcgasė
Huntau, Huntenau 787 → Vuntenone
Huzen(as) 152, 153

Idumėja, Idumea 98, 99, 785
Ingelfingenas 819
Ingolštatas 797
Ispanija, Spanien 76, 77, 704, 705, 823
Įstrija 811, 825 → Albona
Įsutis, Insterburg 411, 528, 529, 532, 533
Išdagai, Ischdaggen, dab. *Berestovas* 10, 31
italai, Italiäner, Italle, Welsche 174, 175, 226, 227, 803
Italija, Italien 78, 79, 150, 151, 204, 205, 546, 547, 784, 814, 819, 828
Iudaei → žydai
Ylava → (Prūsų) Ylava

Jedu, Jedin, Zedin, 104, 105 787 → Geydow / Gedilgen → Pualsede / Thomasdorf
Jena 387–389, 427, 446, 447, 451, 469, 486, 487, 679, 680, 808, 809, 811, 813, 826
Jeruzalė, Jerusalem 758, 759, 783, 830
Johansburgas, Johannsburg 532, 533
Jondanken(as), Jordan(c)ken(as) 596, 597
Judenzė, Judensee 190, 191
Judėja 785
Judyčiai, Juthen 190, 191
Jungenleslavas, Jungenleslaw 625, 626
Juodoji (Euksinijos) jūra, Euxinische Meer 76, 77, 782

Kačoreckas, Kaczore(c)k 202, 203
Kaiserworth, Werda 782
Kalgen, Kalijai 787 → Stivia
Kališas 367
Kamenecas, Kameneckas, Camienick, Camineeck 178, 179, 822
Kamenis, Camin 156, 157
Kammerau, dab. *Komorovo* 786 → Chomor Sancti Adalberti
Kandštatas, Candtstad 312, 313
Kapadokija 813
Kapuja 788
Karaliaučius, Karaliauczus, Königsberg, Regiomontus, Królewiec, 8–10, 12, 14, 16, 17, 19–23, 28–31, 33, 36, 38, 41–46, 50, 76, 80, 82, 87, 126, 127, 143, 146, 147, 162–165, 168–173, 186–191, 222, 223, 226–231, 234, 235, 240–243, 252, 253, 256, 257, 260, 261, 288, 289, 292, 293, 312, 313, 316, 317, 320–323, 326, 327, 334–337, 340, 341, 344, 345, 348, 349, 355–359, 362–369, 376–379, 382–385, 392–395, 400–407, 411–415, 420, 421, 428, 429, 464–469,

476, 477, 486, 487, 500–503, 506, 507–513, 526–533, 542, 543, 580, 581, 627–631, 642–645, 648, 649, 652–655, 702, 703, 716, 717, 742, 743, 789–791, 795–797, 803–810, 814, 817, 820, 826, 827, 830
Karališkieji Prūsai, Karališkoji Prūsija, Königliches Preußen / Preussen 14, 17, 18, 20, 35, 38, 39, 42, 140, 141, 204, 205, 230, 231, 576, 577, 600, 601, 658, 659, 820
Kartagina 815, 824
Karthauzas, Carthaus 188, 189
kašubai, Kaschuben, Cassuben 7, 28, 298, 299
Katniava, Kattenau, dab. *Zavety* 10, 31
Kattenau → Katniava
Kaunas, Kauen 19, 40, 384, 385, 392–395, 797, 808, 809
Kavernikas, Cavernick, Cawernick 582, 583, 594, 595, 598, 599
Kelnas, Cöl(l)n(as) 156, 157, 434, 435, 789, 795
Kembridžas 821
Kerpau, Kerpen 787
Kijevas, Kijow 76, 77, 610, 611, 782
Kijow(as) → Kijevas
Kinvangas, Kinwang 162, 163
Kissov(as) 624, 625
Kišava, Kischaw 626, 627
Klaipėda, Memel 8, 20, 28, 29, 42, 58, 64, 65, 400, 401, 404, 405, 408, 409, 528, 529, 532, 533, 809
Klauzenburgas 809, 810
Klein Pohlen Lenkija → Lenkija, Mažoji
Kleinlitauen → Mažoji Lietuva
Kleiner Werder → Mažasis Verderis
Kleinpommern → Pomeranija (Mažoji)
Kluj, Kolosvarz 828
Knypava, Kneiphof(f), Kneyphof(f), Kniephoff 16, 38, 168, 169, 232, 233, 314, 315, 328, 329, 332, 333, 340, 341, 348, 349, 352, 353, 360, 361, 378, 379, 388, 389, 398, 399, 408, 409, 428, 429, 528, 529, 809
Koburgas 810
Kolbergas, Colberg 332, 333, 772, 773
Konicas, Conitz 654, 655, 658, 659
Königliches Preußen → Karališkieji Prūsai
Königreich Polen → Lenkijos Karalystė
Königsberg → Karaliaučius
Konigsblumen 786 → Liopiez
Konstancas 221, 543, 793, 812
Konstantinopolis, Constantinopel 78, 79, 481, 651, 783, 815, 823, 824
Kopenhaga 810
korintiečiai, Corinthiensi 274, 275, 286, 287, 310, 311, 346, 347, 450, 451, 456, 457, 512, 513, 516, 517, 674–677, 680, 681, 684–687, 694–697, 800–804, 813, 825
Kosmovija, Kosinovas 789
Kotbusas 795
Koval(is) 624, 625
Kovrozas, Kowroz 614, 615
Kryžiaus ordinas, Creutz-Orden 580, 581
Kroja 334, 335
Krokuva, Kraków, Krakau, Krakaw, Cracau, Cracaw, Krakovia, Cracovia 9, 29, 51, 54, 75–77, 80, 88, 89, 148–151, 158–161, 176–179, 229, 245, 544, 545, 608, 609, 624, 625, 642, 643, 708, 709, 797, 804
Królewiec → Karaliaučius

Królewstwo Polski → Lenkijos Karalystė
Krušvica, Crusvica, Cruswitz 174, 175, 792
Kujavija, Cujavien, Cujawien, Kujawien 11, 32, 140, 141, 172–175, 182, 183, 186, 187, 329, 570, 571, 600, 601, 610, 611, 618, 619, 642–663, 668–671, 730, 731, 734–737, 756, 757, 792
Kujavijos Pomože 783
Kulmas, Kulm, Culm, Colm 7, 10, 15, 17, 27, 30, 36, 38, 70, 71, 80, 81, 100, 101, 126, 127–137, 146–149, 152, 153, 156–161, 168, 169, 179, 184–187, 192, 193, 576–585, 594–603, 614, 615, 620, 621, 624–627, 642–645, 668, 669, 790, 822
Kulmenzė, Culmsee 152, 153, 156–159, 198, 199, 598, 599
Kuršas, Curland, Churland 628, 629, 644, 645, 648, 649
Kvedenava, Quidzinus, Quidzin, Quedenau 134–137, 190, 191 → Marienwerder
Kvedlinburgas 785
Kverfurtas, Querfurth 37, 82, 83, 86, 87, 784, 785
Kvidzinas 787

Labegano, Labauw, Labiaw / Labegove, Labegow, Lawtaw 104, 105, 788
Labegove, Labiau 788 → Labegano
Labguva, Labiau 118, 119, 190, 191, 532, 533
Labiau → Labguva → Labegano → Labegove
Lancicz → Lenčica
Lateranas Lateranum 90–93, 784
latviai 790
Lautenberg(as) 598, 599
Lėbau, Liubavas, Löbau, Löbaw, Lubavia 18, 40, 94, 95, 126, 127, 132, 133, 152, 153, 156–159, 186, 187, 582, 583, 594, 595, 598, 599
Legendorff(as) 146, 147
Leipcigas, Leipzig 144, 145, 164, 165, 427, 788, 820
Lenčica, Lancicz 656, 657
lenkai, Polen, poloni 70, 71, 78, 79, 83, 88, 89, 144, 145, 147, 164, 165, 174, 175, 233, 257, 333, 377, 379, 564, 565, 583, 600, 602, 603, 608, 609, 655, 781, 790
Lenkija, Po(h)len, Polonia 8, 70, 71, 81, 82, 83, 88, 89, 94–99, 106, 107, 144–151, 163, 172–175, 204, 205, 226–233, 244, 245, 296, 297, 324, 325, 350, 351, 364–367, 374–377, 410–413, 527, 576, 577, 584, 585, 596, 597, 601, 612–615, 624, 625, 630, 631, 704–707, 722, 723, 726, 727, 772, 773, 782, 783. 792, 796, 804, 809, 819, 822, 827
Lenkija Didžioji, Groß(-)Pohlen, Maior Polonia 608, 609, 644, 645, 648, 649
Lenkija Mažoji, Klein Pohlen 608, 609
Lenkijos Karalystė, Lenkijos karūna, Königreich Polen, Krohn Pohlen, Polnische Kron, Reich Polen, Królewstwo Polski, Regnum Poloniae 8, 29, 64, 80, 146–148, 152, 153, 160, 161, 526, 528, 529, 536, 537, 583, 584, 612, 613, 636, 637, 642, 643, 783, 820, 823

Lenkijos–Lietuvos valstybė, Polnisch-Litauischer Staat 19, 41, 794, 819, 821, 822
Leodija, Leodicea → Liežas
Lerinumas 815
Lesenas, Lessen 598, 599
Leslavas, Leßlau → Vloclavekas
Lessen → Lesenas
Lešnas, Lesno 642, 643, 648, 649
Leubicai, Leubici 626, 627
Lichtenhagenas 787
Lick → Lykas
Liebemühl, Liebe Mühl, Lieben-Mühl → Liubemiūlė
Liebenstein → Lybenšteinas
Liebwalde 786
Liefflandt → Livonija
Lietuva, Littawen 5, 6, 9, 226, 227, 411, 536, 537, 608, 609, 612, 613, 620, 621, 784, 785, 791, 794, 797
Lietuva Didžioji → Didžioji Lietuva
lietuviai, Littawer, Litvini 134, 135, 139, 240, 241, 357, 796, 798, 806, 810, 818, 820
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Großfürstentum / Groß-Fürstenthum(b) Litauen / Littawen, Magnus Litvaniae Ducatus 24, 29, 46, 536, 537, 644, 645, 792, 796, 820, 822, 823, 828
Liežas, Leodija, Leodicea, Lüttig, Luttig 104–107, 200, 201, 785
Lignicas 177
Lignis 118, 119, 786 → Lingues
Lingues, Lignis, Lingues, Lingnes, Lingves, Lynguar 104, 105, 786 → Linken
Linken, dab. *Lipič* 786 → Lingues
Lion(as) 608, 609, 813
Liopiez, Lupis, Luxies, Lyopiez, Loypicz, 104, 105, 786 → Lippitz
Liosenas, Lössen 532, 533
Lipnica 598, 599
Lippitz, Liupiec, dab. *Komarovo* 786 → Liopiez
Lipsa 134, 135, 138, 139 → Prieglius
Lisa 816
Liubavas → Lėbau
Liubavo kunigaikštija, Löbaw Fürstenthumb 94, 95
Liubekas, Lübeck 148, 149, 708, 709, 794, 807, 829
Liubemiūlė, Lybmiūlė, Liebemühl, Liebe Mühl, Lieb-Mühl, Lieben-Mühl 164–169, 358, 359, 790
Liublinas, Lublin 374, 375, 540, 541, 548, 549, 610, 611
Liuvenas 820
Livonija, Liefflandt 82, 83, 100, 101, 128–131, 193
Lybenšteinas, Liebenstein 142, 143
Lygnicas 796
Lykas, Lyck, Lick 356, 357, 370, 371, 528–533
Lyvenikė, Löbenicht 188, 189, 228, 229, 236, 237, 322, 323, 340, 341, 380, 381, 402, 403, 526–531, 807
lyviai 790
Löbau, Löbaw → Liubavo kunigaikštija
Löbenicht → Lyvenikė
Losienen, Loseinen → Luzijanai Lężany 148, 149
Lössen → Liosenas
lotynai, Latinae 49, 333, 411, 442, 443, 473, 515, 783, 797, 800, 811, 816–818
Lübeck → Liubekas

Lublin → Liublinas
Lubraniec(as) 182, 183
Luckas, Lucko, Lutzk, Luceor(um) 152, 153, 178, 179, 182, 183, 734, 735
Lupis, 118, 119
Lusania → Luzanija
Luttig, Lüttig → Liežas
Luzanija, Lansanija, Lusania, Lusanien 94, 95, 152, 153
Luzijanai, Losienen, Loseinen, Lężany 148, 149, 534, 535, 566, 567

Magdeburg(as) 156, 157, 794
Magnus Litvaniae Ducatus → Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
Maincas 789
Maior Polonia → Lenkija Didžioji
Mansfeldas 805
Mantuja, Mantua 150, 151
Mare Salsum → Baltijos jūra
Mar Saba 811
Marburgas, Marpurg 170, 171
Marcha 482, 483
Marienburg(as) 342, 343, 366–369, 576, 577, 584, 585, 588–598, 604, 605, 668, 669, 708, 709
Marienverderis, Margenverderis, Marienwerder, Margen-werder 152, 153, 162–167, 188, 189, 214, 215, 245, 255, 528, 529, 534, 535
Mark Brandenburg → Brandenburgo marka
Marselis 502, 503
Masauer → mazoviečiai
mazoviečiai, Masauer 70, 71
Mazovija, Mazau 82, 83, 100, 101
Mažasis Verderis, Kleiner Werder 658, 659
Mažoji Lenkija → Lenkija Mažoji
Mažoji Lietuva, Kleinlitauen 5, 6, 8, 28
Mažoji Pomeranija → Pomeranija (Mažoji)
Mažosios Prūsijos žemės, Minimae Terrae Prussiae 670, 671
Mecklenburg-Vorpommern 783
Mehren → Moravija
Meisenas, Meissen 140–143, 160, 161, 820
Meisenas [žemė], Meissen (Land] 772, 773
Meklenburgas, Mecklenburg, Meglenburg 258, 259, 320, 321, 783, 829
Memel → Klaipėda
Memel, Memelus → Nemunas
Merzeburgas, Merseburg, Merßpurg 170, 171
Mėvė, Mewa 658, 659
Michelavas, Michelau 598, 599
Milevė 651, 824
Minimae Terrae Prussiae → Mažosios Prūsijos žemės
Mitteleuropa → Europa Vidurio
Mittelländisches Meer → Vidužemio jūra
Mündė → (Vyslos) Žiotys
Miunchenas 803, 804, 821
Miunsteris, Münster 726, 727, 782
Miūlhauzenas, Müllhausen 190, 191
Modena, Mutina 126, 127, 130–133, 136, 137
Moguntia 75
Moldavija, Moldau, Muldau 150, 151
Mongolija 824
Montigramas 71
Moravija, Mehren, Mehren-Landt, Moravia 96–99, 142, 143, 164, 165, 754, 755, 783

Morungen(as) 534, 535, 807
Mscislavas 351
Muldau → Moldavija
Müllhausen → Miūlhauzenas
Mündė → (Vyslos) Žiotys
Mutina → Modena

Nadruva, Nadrawen 186, 187
nadruviai, Nadrawen 190, 191
Natangen → Notanga
Natangen → notangai
Naujasis Christburgas, Neu Christburg, Neuchristburg, Novo Christborc, Christburg 104, 105, 118, 119, 787
Negyvoji jūra 785
Nehrung → Nerija
Neidenburg(as) 534, 535
Nemunas, Memel, Memelus 134, 135, 138, 139
Nerija, Nehrung 658, 659
Nerrenberg(as) 312, 313
Neu Christburg → Naujasis Christburgas
Neuhausen → Noihauzenas
Neumarck → Noimarkas
Neustadt → Veiherovas
Newteich → Noiteichas
Nibork 156, 157
Niederlanden → Nyderlandai
Niedzielsko 182, 183, 660, 661
Nikėja 651, 789, 817, 823
Niurnbergas, Nür(e)nberg 232, 233, 258–261, 298, 299, 320, 321, 817
Nivers(as) 150, 151
Nybudžiai, Niebudschen, dab. *Krasnogorskoje* 8, 10, 12, 28, 30–32
Nyderlandai, Niederlanden 226, 227, 704, 705, 794, 796, 818, 830
nyderlandai, Niederländer 704, 706, 707, 728, 729
Noihauzenas, Neuhausen 532, 533
Noimarkas, Neumarck 598, 599
Noiteichas, Newteich 594, 594, 596, 597
Nordenas 797
Nordenburg(as) 532, 533
Northumbrien → Umbrija, Šiaurės
Notanga, Natangen 104, 105, 112, 113, 118, 186, 187, 409, 528, 529, 532, 533, 785, 790
notangai, Natanger 104, 105, 119, 785, 788
Novgorodas → Novograd(as)
Novograd(as) 76, 7 118, 119, 782 → Novgorodas
Numidija 815
Nunya 118, 119
Nürenberg → Niurnbergas
Nurtingenas 313

Oberland(as) 318, 319, 408, 409, 528, 529, 534, 535
Oderis 783
Oksfordas 789, 821
olandai, Holländer 488, 489, 598, 599, 658, 659, 796
Olandija, Holland(t) 462, 463, 754, 755, 766–769, 796, 797, 809, 828
Olecko → Alėcka
Olesnica 176, 177
Olexow Gniewosz 182, 183
Oliva 10, 31, 140, 141, 188, 189, 494, 495, 654–659, 790, 816
Opolė, Oppolien 156, 157, 177, 792
Orange → Arausija
Ordo Teutonicus → Teutonų ordinas
Orla Radziejowice → Radziejovicų Orla
Ortelsburg(as) 534, 535

Osa, Ossa 80, 81, 132–137
Osnabriukas, Osnabrück 726, 727, 797
Osolinas, Oselinas, Ossolin, Osselin 642, 643
Ostaševkas, Ostaszevko 514, 615
Osterodė, Osterrod(e) 166, 167, 534, 535
Ostmitteleuropa → Europa Vidurio Rytų
Ostrovas, Ostrow 610, 611
Ostrudzki 787
Ost-See, Ostsee → Baltijos jūra
Osviecas, Oswiec 610, 611

Pabėtai, Pobeten 224, 225
Paderbornas 789
Paduva, Patavien 150, 151, 804
Pagudė, Pogesan 186, 187
Palestina 783, 785
Palsede 787 → Jedu
pamarėnai, Pomoranen 15, 37
Pamedė, Pomesan, Pomesam, Pomezan 104, 105, 112, 113, 122, 126, 127, 146, 147, 156, 157, 160, 161, 164–167, 184–187, 229, 231, 253, 321, 336, 337, 342, 343, 349, 370, 371, 528, 529, 576, 577, 584, 585, 595–599, 790, 797
pamedėnai, Pomezanen, Pomesaner 104, 105, 110, 111, 123, 785, 788 → romėnai
Paryžius 197, 815, 820
Pasargė, Paserija, Passarge, Passarie, Passarye, Passalve, Pessalviense 134–139
Patavien → Paduva
Patrasas 782
Paulsdorfas, Pausdorff 730, 731
Pažadėtoji žemė, Šventoji Žemė, Gelobtes Land, Heyliges Land 203–205
Pelplin(as), Pölplin 158, 159, 188, 189, 656, 657
Perditen, Rade, Raydez, Rudenz, Rauditz 104, 105, 787 → Raudniz, dab. *Rudzicz*
Perėja 785
Persantė 783
Persija 811, 824
Pestlin, dab. *Postolin* 786 → Bastelliva
Petrakavas, Peterkow, Peterkaw 146, 147, 608, 609
Piarnu 795
Piliava, Pillau, Pillaw 20, 42, 400, 401, 408, 409, 791
Plauen(as) 144, 145
Plockas, Plocko, Plotzko 101, 158–161, 179, 183, 536, 537, 626, 627, 644, 645, 668, 669
Poburse, Ostrudzki, dab. *Poburze* 787 → Bobis
Pogesan → Pagudė
Pogolowe, Pozleve, Posleve Posolva, Pozleve, Pogolove, Puleus, Buriz, Buritz, Bucis, Pozolue / Rutiz, Rutiz 104, 105, 786 → Posilge
Polen → lenkai
Polen → Lenkija
Polentcas, Polentz
Polnisch-Litauischer Staat → Lenkijos–Lietuvos valstybė
Polonia → Lenkija
pomeranai (mažieji), Pommern, Pomerellen, Pommereller 110, 111, 126, 127, 140, 141, 654, 655, 788 → romėnai
Pomeranija (Mažoji), Pommern, Pom(m)erellen, Kleinpommern, Pomože, Pomorze 7–9, 12, 17, 25, 28–30, 32, 38, 39, 47, 64, 65, 80–85, 106, 107, 140, 141, 156, 157, 172–175,

182, 183, 186, 188, 189, 204, 205, 208, 209, 288, 289, 298, 299, 332, 333, 624–627, 654–659, 668, 669, 702, 703, 770, 771, 783, 792, 826, 836
Pomeranija Rytų, Hinter / Hinder-Pommern 140, 141, 174, 175, 783
Pomeranija Vakarų, Vor-Pommern 140, 141, 174, 175, 783
Pomesan → Pamedė
Pomezanen, Pomesaner → pamedėnai
Pomoranen → pamarėnai
Pomože, Pomorze → Pomeranija (Mažoji)
Pomože Gdanskie 783
Porussia → Prūsija
Posen → Poznanė
Posilge, dab. *Žulavka* 786 → Pogolowe
Posteliva 118, 119
Potans 118, 119
Pozlewe 118, 119
Poznanė, Posen 177, 179, 182, 183, 544, 545, 608, 609, 644–647, 795
Praegora, Praeroga [!] → Prieglius
Praha, Prag(e) 78, 79, 220
prancūzai, Frantzoßen 174, 175
Prancūzija, Franckreich 76, 77, 793, 814, 824, 828
Preusch Eulaw [!] / Eylau → Ylava
Preuschmarck → Proišmarkas
Preussen → Prūsija
Preussische Holland → Prūsų Olandija
Prieglius, Praegora, Praeroga [!] 134–138, 242, 243 → Lipsa
Proišmarkas, Preuschmarck 166, 167, 534, 535
Prozile, Prenzlau, dab. *Preslavek* 787 → Bovile
Prosile 118, 119
prūsai, senprūsiai, Prußen, Preussen, Prussos, Preussische 7, 8, 10, 12–18, 23, 31, 33–35, 37, 39, 40, 58, 70, 71, 74–83, 86– 89, 92, 93, 100, 101, 104–123, 140, 141, 147, 159, 165, 168–171, 190, 191, 200, 201, 221, 229, 234, 235, 238, 239, 334, 335, 354, 355, 572, 573, 771, 784, 785, 791, 805 → skitai, gotai, heruliai, venedai
Prūsija, Prūsai, Preussen, Prussia, Porussia, Borussia, Prusy 5–8, 10–20, 23–28, 33–34, 49, 56–59, 62–79, 81–91, 98–101, 104–111, 126–145, 151–155, 159–161, 164, 165, 172, 173, 182–185, 187–189, 193, 200, 201, 204, 205, 208, 209, 220–223, 226–233, 235–239, 252–261, 288, 289, 298–299, 304, 307, 319–329, 332–339, 342, 343, 349, 353, 356, 357, 364–367, 372–375, 378, 379, 382, 383, 396–401, 406, 407, 421, 464, 465, 512, 513, 524–531, 536–541, 552, 553, 566, 567, 574–577, 580, 581, 584–587, 591, 604, 605, 630, 631, 638, 639, 644, 645, 668, 669, 716, 717, 732, 733, 778–781, 804, 819, 820, 827
Prūsija Karališkoji → Karališkieji Prūsai
Prūsija Senovės, Prußenland Altes 12, 15, 25, 36
Prūsija Vakarų 783
Prūsijos-Brandenburgo valstybė 831
Prūsijos Kunigaikštystė / kurfiurstija, Kunigaikštiškoji Prūsija, Her(t)zogt(h)um(b) Preußen, Churfürstliches Preussen, Fürstliches Preussen,

Ducatus Prussiae 8, 9, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 25, 28, 29, 31, 35, 38, 39, 41, 42, 48, 182, 183, 230, 231, 234, 235, 254, 255, 326, 327, 336, 337, 362–367, 374, 375, 382, 383, 406, 407, 414, 415, 464, 465, 526, 527, 590, 591, 602, 603, 789, 790, 794–797, 805–807, 809, 810, 817, 819, 820, 827
(Prūsų) Ylava, Preusch Eulaw [!] / Eylau 532, 533, 826
Prūsų Olandija, Preussische Holland 796
Przemisł → Pšemislis
Przeromb → Pšerombas
Pšemislis, Przemisł 177–179, 182, 183
Pšerombas, Przeromb 176, 177
Pualsede / Thomasdorf → Jedu
Putzig 10, 30

Querfurth → Kverfurtas
Quidzinus, Quidzin → Kvedenava

Rade 118, 119, 787 → Perditen
Radziejovicų Orla, Orla Radziejowice 610, 611
Ragainė, Ragnit 528, 529, 532, 533
Raguzijas, Ragusio 452, 453, 813
Rakovas, Rackau 406, 407, 828
Ranau 372, 373
Rapoltsveileris 817
Rastenburg(as) 144, 145, 236–239, 313, 321, 342–345, 528, 529, 532, 533, 796
Raudniz, dab. *Rudzicz* 787 → Perditen
Regiomontus → Karaliaučius
Reichandres 786 → Lingues
Reich Polen → Lenkijos Karalystė
Rein(as) 342, 343, 358, 359, 782
Rein(as) (Notangos valsčius) 532, 533
Resia, Besia, Rezia, Riesenburg, dab. Prabuty 104, 105, 787
Rešlis, Ressel, Rössel 188, 189, 528, 529, 566, 567, 574–577
Reussen, Reusche → rusai
Reußlandt → Rusija
Revelis, Revel 148, 149
Rėdenas, Reden 598, 599
Rėgensburgas 826
Ri(e)senburg → Ryzenburgas
Riugenas, Rügen 298, 299
Ryga, Riga 144, 145, 170, 171, 182–185, 795
Rytų Europa → Europa, Rytų
Rytų Romos imperija 811
Ryzenburgas, Ri(e)senburg, dab. *Prabuty* 126, 127, 160–163, 232, 233, 318, 319, 528, 529, 534, 535, 826 → Resia
Rogovkas, Rogowko 626, 627
Roma, Rom, Rohm 18, 76, 77, 79, 84, 85, 89, 90, 107, 111, 113, 115, 117, 123, 125–127, 133, 139, 142, 143, 147–151, 153, 156, 157, 164, 165, 174, 175, 178, 179, 185, 187, 191, 195, 201, 205, 217–219, 233, 251, 259, 261, 297, 323, 325, 341, 365, 369, 371, 373, 407, 411, 415, 465, 469, 475, 479, 485, 497, 511, 513, 515, 529, 548, 549, 585, 587, 593, 597, 599, 607, 627, 629, 631, 633, 635, 637, 639–641, 643, 645, 647, 649, 651, 653, 655–657, 667, 669, 671, 731, 737, 751, 783–785, 788, 792, 795, 811, 814, 817, 823
romėnai, Römer 79, 110, 111, 788 → pamedėnai → pomeranai
romiečiai, Römer 286, 287, 218, 219, 294, 295, 300–303, 308, 309, 422,

423, 548, 439, 684, 685, 748, 749, 799, 800–803, 809
Romos imperija → Šventoji Romos imperija
Romuva, Romovė, Romove 142, 143, 186, 187
Ronau 254, 255
Rosgartenas, Roßgarten 364, 365, 380, 381
Rostokas, Rostock 8, 28, 322, 323, 328, 329, 390, 391 414, 415, 418–421, 427, 742, 743, 808, 810, 819
Rozrazevas, Rozrazew 178, 179·
Rügen → Riugenas
rusai, Reussen, Reusche 74, 75, 78, 79, 144, 145, 608–611, 636, 637, 784, 790, 823
Rusia, Ruscia 782, 785
Rusija, Russia, Reussen, Reußland(t) 76, 77, 84–87, 536, 537, 611, 782–784
Rūdiniai kalnai 820

Sa(a)lfeld(t) → Zalfeldas
Sachsen → Saksonija
Sackheim → Zakheimas
saksai, Saxones 282, 283, 215
Saksonija, Sachs(s)en 214, 215 354, 355, 486, 487, 600, 601, 630, 631, 818
Saksonijos kurfiurstystė 258, 259
Saksų žemės 782
Salidava, Soldau 534, 535
Samaiten → Žemaitija
Samarija 785
Sambia → Semba
Samland → Semba
Samogitia → Žemaitija
S. Albrecht → Šv. Albrechtas
Sandomieras, Sendomir 606–609, 612, 613, 650, 651, 822–824
Santerus → Canteras
Sarmatija (Europos), Sarmatia (Europae) 74–77
Sbąnsk → Zbonskas
Schacken → Šakiai
Schidlitz → Šidlicas
Schillingo plynė, Schillings-Heyde 166, 167
Schippenbeil → Šipapilis
Schir-Hoff → Širo dvaras
Schlesien → Silezija
Schlesier → sileziečiai
Sckmalckalden → Šmalkaldenas
Schönberg → Šionbergas
SchönEck → Šonekas
Schönsee → Šionzė
Schotten → škotai
Schottland → Šotlandas
Schwäbische → švabai
Schweden → švedai
Schweden → Švedija
Scyther → skitai
Seeburg → Zėburgas
Sehnen → Zėnenas
Sehsten → Zėstenas
Seiberswalde → Zeibersvaldė
Semba, Samland(t), Sambia 12, 80, 81, 86, 87, 126, 127, 164, 165, 168, 169, 172, 173, 184–187, 190, 191, 228, 229, 231, 286, 287, 321, 336, 337, 341–345, 349, 351, 370, 371, 409, 435, 523–525, 528, 529, 532, 533, 584, 585, 632, 633, 790, 791, 795, 797, 805, 810
sembai, Sembri 86, 87
Semrau 786 → Chomor Sancti Adalberti
Senamiestis (Karaliaučiaus dalis), Altštatas, Altstad(t), Alt-Stadt 189,

226, 227, 232, 233, 240, 241, 245, 260, 261, 312, 313, 340–343, 352, 353, 358, 359, 378, 379, 414–421, 484, 485, 528, 529, 573, 795, 806, 807, 810
Senasis Christburgas, Alt-Christ-burg, altes Christburg, Altchristburg, Christburgas, dab. *Kiszpork* 104, 105, 118, 119, 787
Sendomir → Sandomieras
senprūsiai → prūsai
Sicilija 815
Siebenbürgen → Transilvanija
Sieradas 367
sileziečiai, Schlesier 168, 169
Silezija, Schlesien 146, 147, 604, 605, 730, 731, 754, 755, 794
Sirmija 808
Skalva, Zalavonien 186, 187
skalviai, Zalavonien190, 191
skitai, Scyther 78, 79 → prūsai
slavai 783
Slotorija, Zlotoria 202, 203
Slovakija 830
Sluckas, Slucko 334, 335
Soldau → Salidava
Sonnenberg → Zonenbergas
Spanien → Ispanija
Stablack / Stablaukiai 788 → Swewiert → Dexen
Stangenberg → Štangenbergas
Star(o)gardas, Starogard Gdański, Preußisch Stargard 9, 11, 30, 32, 70, 71, 158, 159, 170, 171, 658, 659, 791
Steindam → Šteindamas
Stettin → Ščecinas
Stivia, Nunya, Nina, Ninija, Slinia, Slunia 104, 105, 787 → Kalgen, Kalijai
Stolpas 826
Strasbūras 795, 826, 828
Strassburg → Štrasburgas
Strašinas, Straszin 724, 725, 754, 755, 828
Stum(as) 596, 597, 642, 643
Stutines, Sutimes, Surimes / Simines / Sunines 104, 105, 787 → Surweisen
Stželeckas 792
Sukawas, Sukawn, Zukowo 188, 189
Sünd → Ziundas
superiores Germanos → vokiečiai aukštaičiai
Surweisen 787 → Stutines
Suski pavietas 787
Sūduva, Sudauen 186, 187
sūduviai, Sudaven 86, 87, 784, 785
Swewiert, Burwere, Sveviert, Burvvere, Sutwiert 104, 105, 788 → Dexen
Szaken → Šakiai
Szerbernaki → Šerbernaki
Szluzewo 328, 329

Šakiai, Scha(c)ken Szaken 372, 373, 528, 529, 532, 533
Ščecinas, Štetinas, Stettin 298, 299, 783
Šeolas 812
Šerbernaki, Szerbernaki 582, 583
Šidlicas, Schidlitz 768, 769
Šionbergas, Schönberg 534, 535
Š(i)onekas, Schöneck, SchönEck 170, 171, 656–659, 791
Šionzė, Schönsee 598, 599
Šipapilis, Schippenbeil 142–145, 312, 313, 318, 319
Širo dvaras, Schir-Hoff 400, 401
škotai, Schotten 403, 404, 700, 703, 706, 707, 728, 729

Šmalkaldenas, Schmalckalden 334, 335, 367, 376, 377, 409, 515, 518, 519, 817, 818
Šnėbergas 820
Šonekas → Šionekas
Šotlandas, Schottland 658, 658, 660, 661, 730, 731
Šprė, Spree 434, 435
Štangenbergas, Stangenberg 158, 159, 614, 615
Šteindamas, Steindam 378, 379, 382, 383, 412, 413, 807
Štetinas → Ščecinas
Štrasburgas, Strassburg, Straßburg, Brodnica 9, 30, 596–599
Šrasburgo Miunsteris 816, 817
Štumo pavietas 786
Štutgartas 313
švabai, Schwäbische 164, 165
švedai, Schweden 488, 489, 541, 552, 553, 558, 559, 595, 599, 622, 623, 627, 726, 727
Švedija, Schweden 144, 145, 465, 510, 511, 557, 559, 565, 567, 574–577, 595, 625, 772, 773, 817, 818, 821, 827
Šveicarija 261, 796, 812
Šventaliepė, Liepa, (Heilige) Linde / Linda 190, 191, 364, 365, 372, 373, 528, 529, 575, 576
Šventapilė, Heiligen-Beyl 140, 141, 787
Šv. Albrechtas, S. Albrecht, S. Albert 168, 169, 791
Šventoji Romos imperija, H. Römisches Reich, Sacri Romani Imperii 204, 205, 324, 325, 524, 525, 642, 643, 814
Šventoji Žemė → Pažadėtoji žemė
Šverzencas, Schwersentz, lenk. *Swarzędz* 646, 647

Taberio ežeras, Tabersee 166, 167
Talheim(as), Thalheim 240, 241, 244, 245
Talinas 795
Tannenberg → Žalgiris
Taorminas 815
Tartaren → totoriai
Tepliava, Tapiau, Tapiaw 170, 171, 532, 533
Teutonų ordinas, Ordo Teutonicus 322, 323 → Vokiečių ordinas
Teutsche → vokiečiai
Teu[t]sch-Eylaw [!] → Vokiečių Ylava
Thumon, Thingvis, Tingvis, Tummonis 104, 105, 788 → Domnau
Thüringen → Tiuringija
Tiberis 784
Tilžė, Tilsit(t), Tilse 20, 42, 320, 321, 356, 357, 370, 371, 528–533, 806
Tingvis 118, 119
Tini(e)c 150, 151
Tiubingenas, Tubinga, Tübingen 304, 305, 312, 313, 811, 826
Tiuringija, Thüringen 204, 205
Torgau, Torgaw 354, 355, 446, 447
Torn(as) → Torunė
Torunė, Torn(as), Thorn 10, 13, 17, 20, 23, 30, 34, 38, 42, 46, 68, 69, 144, 145, 148, 149, 156, 157, 188–191, 202, 203, 208, 209, 222–225, 254, 255, 348, 349, 546, 547, 556–559, 578, 579, 586–589, 598–617, 622–625, 644, 645, 726, 727, 750, 751, 781, 783, 807, 810, 819, 820, 823, 828, 830
totoriai, Tartaren 636, 637, 823

Tragheim(as) 382, 383, 402, 403
Transilvanija, Siebenbürgen 150, 151, 706–709, 754, 755, 796, 809, 828
Tremesnas, Tremešnas, Tžemešnas, Tremessen, Tremesno, Trzemeszno 18, 40, 82, 83, 784
Tridentas, Trient 323, 325, 478, 479, 493, 505, 523, 539, 548, 549, 572, 573, 631, 633, 651, 657, 812, 818, 819, 825
Tryras 782
Tubinga, Tübingen → Tiubingenas
Turinas 185
turkai, Türcken 226, 227
Turkija, Türkey 226, 227
Turkija Pietų 824
Tuskulanas, Tusculan 70, 71

Umbrija Šiaurės, Northumbrien 70, 71, 782
Ungern → vengrai
Upsal(a) 574, 575
Ur[s]bergas 87

Vaiselrodas, Weisselrodt 146, 147
Vaišinas, Waiszin 582, 583
Valakija, Wallachen 150, 151
Valenrodė, Wallenrodt 144, 145
Valensija 478, 479
Valtarkiemis, Walterkehmen 10, 31
Varmė, Varmija, Erm(e)l(l)and(t), Warmia, Varmia 104, 105, 112, 113, 118, 126, 127, 140–151, 156–159, 182–187, 226, 227, 229, 324, 325, 340, 341, 366–369, 372, 373, 464, 465, 524, 525, 528, 529, 535, 538–541, 550, 551, 566–575, 644, 645, 668, 669, 734, 735, 770, 771, 785, 790, 795, 817, 819, 822
varmiai, Ermländer 104, 105, 119, 785, 787
Varšuva, Varsavia, Warschau 366, 367, 372, 373, 585, 624, 625, 821, 822
[Varšuvos] konfederacija, Confoederation 584, 585
Vartenburgas, Wartenburg 144, 145
Veiherovas, Weyherstadt, Weyhersfrey, Neustadt, Wejherowo 9, 10, 30
Veimaras 805, 808
Vėluva, Welau, Welaw 356, 357, 528, 529
vendai, Wenden 298, 299
Venecija, Venedig 148, 149, 476, 477, 825
venedai, Veneder 78, 79 → prūsai
vengrai, Ungern 488, 489
Verdenas 782
Verderis, Werder 172, 173, 584, 585, 720, 721
Vestfalija 782
Vidužemio jūra, Mittelländisches Meer 76, 77
Viena, Wien 476, 477, 789, 802
Vilibergas, Wiliberg 312, 313
Vilnius, Vilna, Wilde, Wilda 5–7, 24, 27, 47, 49, 52, 326, 327, 356, 357, 384, 385, 536, 537, 546, 547, 642, 643, 646–649, 808, 809
Virtenbergas → Vitenbergas
Vistula → Vysla
Višegrodas, Wissegrod 376, 377
Višogrodas, Wissogrod 626, 627
Vitenbergas, Vitembergas, Virtenbergas, Viurtembergas, Viurtenbergas, Wittenberg, Wittemberg, Wirtenberg, Würtenberg 256–259, 262, 263, 288–291, 294–297, 306, 307, 316–319, 322, 323, 388–391, 447, 608, 609,

644, 645, 662, 663, 674, 675, 716, 717, 726, 727, 750, 751, 772, 773, 796–798, 807–811, 826, 827
Viurcburgas 789
Vysla, Weissel, Vistula 132–137, 598, 599, 622, 623, 626, 627, 783
(Vyslos) Žiotys, Münde, Wyslouiscie 720, 721, 762, 763
Vloclavekas, Vladislavas, Iumiladislavas, Leslavas, Vladislavia, Wladislaw, Vladislau, Leßlau, Włocławek 150, 151, 156–161, 174, 175, 177–179, 182, 183, 202–205, 367, 536, 537, 608–611, 654–657, 734, 735, 792
Vogelsang → Fogelzangas
vokiečiai, Deutsche, Teutsche 110, 111, 174, 175, 229, 233, 261, 333, 488, 489, 577, 579, 582, 583, 591, 602, 603, 769, 813, 817, 819, 820, 823
vokiečiai aukštaičiai, superiores Germanos 282, 283
Vokiečių Ylava, Teu[t]sch-Eylaw [!] 534, 535
Vokiečių ordinas, Švč. Marijos vokiečių ordinas, Jeruzalės Vokiečių ordinas, Deutscher Orden, Deutsches Haus von Jerusalem, Deutsches Haus S. Marien, Hospital S. Mariae Teutonicorum 14, 15, 17–19, 36, 39, 40, 58, 82, 83, 86, 87, 94–97, 100, 101, 104–107, 122–127, 130–133, 136, 137, 140–145, 152, 153, 156, 157, 162–165, 169, 182–187, 192, 193, 204, 205, 210–215, 232, 233, 620, 621, 730, 731, 734, 735, 783, 788, 790, 792, 794, 795 → Teutonų ordinas, Ordo Teutonicus
Vokietija, Deutschland(t) Germania 19, 23, 41, 76, 77, 204, 205, 318, 319, 324, 325, 356–359, 394, 395, 783, 790, 794, 803, 804, 806, 814, 815
Volbužas, Volbožas, Wolbórsz, Wolbor 172, 173, 792
Volfenbiutelis 803, 804, 821
Voluinė 611
Vondenewe 118, 119
Vormedytė, Wormdit 142, 143
Vor-Pommern, Vorpommern → Pomeranija Vakarų
Vroclavas, Breslau, Breßlaw 146, 147, 805, 816
Vuntenone, Vuntenowe, Vondenewe, Wuntenowe, Denaw 104, 105, 787 → Huntau, Huntenau

Waiszin → Vaišinas
Waldburg(as), Waldtpurg 406, 407
Wallachen → Valakija
Wallenrodt → Valenrodė
Wandali 88
Wandalia 88
Warmia → Varmė
Warschau → Varšuva
Weissel → Vysla
Weisselrodt → Vaiselrodas
Weyherstadt, Weyhersfrey, Wejherowo → Veiherovas
Welau → Vėluva
Welsche → italai
Wenden → vendai
Werda → Kaiserworth
Werder → Verderis
Westeuropa → Europa Vakarų
Westpreußen 30
Wien → Viena
Wilda, Wilde → Vilnius
Wiliberg → Vilibergas
Wirtenberg → Vitenbergas

Wissegrod → Višegrodas
Wissogrod → Višogrodas
Wittenberg → Vitenbergas
Wyslouiscie → (Vyslos) Žiotys
Wladislaw → Vloclavekas
Włocławek → Vloclavekas
Wolborsz → Volbužas
Wormditt → Vormedytė

Zakheimas, Sackheim 22, 44, 404, 405
Zalavonien → Skalva
Zalavonien → skalviai
Zalė 818
Zalfeldas, Sa(a)lfeld(t) 186, 187, 356, 357, 370, 371, 528–531, 552, 553
Zamayten → Žemaitija
Zanter → Canteras
Zator(as) 610, 611
Zbonskas, Sbąnsk 152, 153
Zborovas 328, 329
Zeibersvaldė, Seiberswalde 524, 525
Zeitz → Ceitcas
Zėburgas, Seeburg 142, 143
Zėnenas, Sehnen 406, 407
Zėstenas, Sehsten 532, 533
Ziundas, Sünd 162, 163
Zlotoria → Slotorija
Zonenbergas, Sonnenberg 166, 167

Žaldvaris, Grünhoff 224, 225
Žalgiris, Tannenberg 144, 145, 162, 163, 170, 171, 790, 792
žemaičiai 351
Žemaitija, Zamayten, Zamaiten, Samaiten, Samogitia 608, 609, 628, 629, 642–645, 648, 649
Žintai 787
žydai, Hebraei, Juden, Iudaei 266, 267, 276, 277, 308, 309, 660, 661, 684, 685, 826, 803, 804
Žuvininkai, Fišhauzenas, Fischhausen 126, 127, 168–173, 366, 367, 528, 529, 532, 533, 791

BAŽNYČIŲ, TIKĖJIMŲ IR RELIGINIŲ BENDRUOMENIŲ RODYKLĖ

Abisinų bažnyčia, Abyßinische Kirche 484, 485
acefalai 96–99, 785
adopcionizmas 808
albigiečiai, Albingenser 200, 201, 210, 211
anabaptistai, perkrikštai, naujakrikštai, Anabaptisten, Wiedertäuffer 20, 25, 42, 236, 237, 258, 259, 322, 323, 326, 327, 364, 365, 378, 379, 542, 543, 598, 599, 658, 659, 704, 705, 768, 769, 796, 817, 831 → menonitai
anabaptizmas 796
anglikonai 789
Anglų bažnyčia, Englische Kirche 554, 555
antitrinitoriai 796, 804, 809
antonitai, antoniečiai, Antoniten 200, 201, 228, 229
apaštalinė bažnyčia, Apostolica Ecclesia 324, 325, 488, 489
apaštališkasis / Apaštalinis tikėjimas, Apostolischer Glaube 488, 489, 819
apolinaristai, Appolinaristae, Apollinaristae 446, 447
arijonai, Arianer, Arriani 24–26, 64, 65, 78, 79, 125–127, 382, 383, 405–407, 414, 415, 446, 447, 466, 467, 654, 655, 660, 661, 704, 705, 754, 755, 789, 809, 814, 828
arijonai, naujieji → naujieji arijonai
arijonizmas, Arianismus 602, 603, 789, 812
armėnai, Armenianer 636, 637, 750, 751, 823
Augsburgo konfesija, Augsburgische / Augspurgische Confession, Nepakeistasis Augsburgo tikėjimas, augsburgiškoji religija, unveränderte Fassung der Augsburgischen Konfession, Confessio Augustana invariata, Religio Augustana 19, 20, 22, 40, 41, 42, 124, 125, 234, 237, 254–257, 260, 261, 310, 311, 314–319, 324, 325, 332–335, 344, 345, 366, 367, 374–377, 405, 406, 408, 409, 412, 413, 422, 423, 434, 435, 464, 465, 516–521, 548, 549, 554–557, 564, 565, 590–593, 596, 597, 608–611, 630, 631, 638, 639, 643–651, 676, 677, 698, 699, 706–709, 718, 719, 724, 725, 752, 753, 806, 813, 816–818, 824 → Augsburgo liuteronų

religija → Augsburgo reformatų religija
Augsburgo liuteronai, Augsburgische Lutherische 528, 529
Augsburgo liuteronų religija, Augsburgische Lutherische Religion 526, 527, 819
Augsburgo reformatų religija, Augsburgische Reformirte Religion 526, 527, 819
Šv. Augustino ordinas, Ordo S. Augustini 574, 575

Baltojo apsiausto broliai, [Weisser] Kittel Brüder (Stolati) 200, 201, 202, 203, 226, 227, 794 → stuliečiai
Baltojo apsiausto broliai su šv. Andriaus kryžiumi, Weisser Kittel Brüder mit S. Andreas Kreutz 200–203, 793
batavai 796
Begeisterte → įkvėptieji, entuziastai
beginės, Beg(u)inen 200, 201, 546, 547, 793
Bekümmerte → rūpestingieji
benediktinai, Benedictiner 70, 71, 782, 784
Bettler-Münche → elgetaujantys vienuoliai
Bö(h)mische Brüder → Čekijos broliai
Böhmische Kirche → Čekijos bažnyčia
bonifratrai, Bonifratellen 654, 655, 658, 659
brigitietiės, Brigittaner 734, 735
budizmas 811

Calvinismus → kalvinizmas
Calvinisten → kalvinistai
Canonici → (Laterano) kanauninkai
Carmelitae (Carmelitanus) → karmelitai
Carthauser → kartūzai
chiliazmas, Chiliasmus 742, 743
Christen → krikščionys
Christentum → krikščionybė
Christiani → krikščionys
Christ-Catholische Religion → katalikybė
Christliche Kirche → Krikščionių bažnyčia
christliche westliche Kirchen → krikščioniškosios Vakarų Bažnyčios
cistersai, Cistercienser 10, 31, 82, 83, 790, 825 → pilkieji vienuoliai
Cistersų ordinas, Cistercienser Orden, Ordo Cisterciensis 88, 89, 94–97, 785
Congregatio Missionis →Misijų kongregacija
cvinglininkai, Zwingliani 278, 279, 802

Čekijos bažnyčia, Böhmische Kirche 254, 255
Čekijos / čekų / Bohemijos broliai, Čekai, Bö(h)mische Brüder 230, 231, 254, 255, 258, 259, 318, 319, 326, 327, 348, 349, 392, 393, 598, 599, 602, 603, 606–611, 614, 615, 797, 798, 809, 822

dominikonai, Dominicaner, Prediger-Münche 208, 209, 222, 223, 540, 541, 620, 621, 644, 660, 661, 666, 667, 702, 703, 790, 791, 813 → Pamokslininkų ordinas

egzorcizmas, Exorcismus 660, 661, 700–703
ekumeninis judėjimas 26

elgetaujantys vienuoliai, Bettler-Münche 216, 217, 794
Englische Kirche → Anglų bažnyčia
entuziastai, įkvėptieji, Enthusiastae, Begeisterte 246, 247, 797
eutychininkai, Eutychianer 650, 651, 824
evangelikai, Evangelische 21, 552, 553, 586–589, 598, 599
(evangelikai) liuteronai, Lut(t)heraner 8, 9, 11, 12, 16, 17, 19–26, 29, 38, 42, 43, 124, 125, 148, 149, 161, 165, 169, 171, 173, 179, 228, 229, 232, 233, 238, 239, 257, 326, 327, 356–359, 364, 365, 368–371, 374, 375, 379, 382–385, 399, 402–407, 410, 411, 465, 467, 484–490, 497, 509–512, 514, 515, 527, 538–541, 546, 547, 550–559, 567, 568–579, 582–585, 588–595, 598–601, 604, 605, 606, 607, 610, 611, 614–617, 628–639, 646–659, 662, 663, 666–671, 704–707, 710, 711, 714–717, 720–725, 728–731, 738, 739, 750, 751, 762–769, 772–775, 788–790, 794, 797, 798, 804, 806, 808, 809, 816, 819, 820, 822, 823, 825, 827–829, 831
(evangelikai) reformatai, (evangelisch) Reformi(e)rte 14, 17, 19, 20, 25, 38, 42, 64, 65, 326, 327, 340, 341, 342, 343, 356, 357, 364, 365, 368, 369, 372–379, 382, 383, 400–413, 422, 423, 464–467, 488, 489, 526, 527, 552–559, 564, 565, 576, 577, 582, 583, 588–595, 600, 601, 608, 609, 614, 615, 626–631, 642, 643, 646–651, 654, 655, 658, 659, 702–711, 714–717, 720–731, 750, 751, 770, 771, 820, 822, 823, 827, 830→ kalvinistai
Evangelikų bažnyčia, evangelische Kirche 23, 44, 796
Evangelikų liuteronų bažnyčia, evangelisch-lutherische Kirche 8, 9, 11, 16, 17, 28, 29, 31, 37–39, 41–43, 260, 261, 364, 365, 370, 371, 398, 399, 404, 405, 412, 413, 428, 429, 462–464, 484, 485, 522, 523, 606, 609, 630, 631, 708, 709, 752, 753, 762, 763, 774–777, 790, 803–806, 811, 816–818, 820, 826, 831
(evangelikų) liuteronų tikėjimas / religija, Lutherio tikėjimas, Lutherischer Glaube, Lutherische Religion 148, 149, 164, 165, 382, 466–469, 488, 489, 494, 495, 566–569, 596, 597, 668, 669, 774–777, 805 → liuteronybė
(evangelikų) reformatų tikėjimas / religija, der Glaube der Reformirten, Reformirte Religion 41, 526, 527, 606, 607, 710, 711, 802
evangelisch Reformierte → evangelikai reformatai
evangelisch-reformierte Kirche 42
evangelisch-reformierter Glaube → (evangelikų) reformatų tikėjimas

filipistai, filipiečiai, Philippisten 19, 41, 258, 259, 320, 321, 554, 555, 588, 589, 600, 601, 804, 805
filipizmas, Philippismus 358, 359
flaciniečiai, Flacianorum 440, 441, 811
flagelantai, saviplakiai, Flagellanten, Flagellantes, Geisseler 200, 201, 204, 205, 794
fotiniečiai, Photinianer 384–387, 636, 637, 808, 809, 823

Franciscaner → pranciškonai
S. Francisci Orden → Šv. Pranciškaus ordinas
Fratres Minores S. Francisci → Mažieji broliai pranciškonai

Geisseler → flagelantai
Gesellschaft Jesu → Jėzaus draugija
gnosticizmas 811
gnostikai 818
Götzendienst → stabmeldystė
graikiškasis tikėjimas, Griechischer Glaube 608, 609
Graikų bažnyčia, Griechische Kirche 50, 484, 485, 488–493, 816
Graue Münche → pilkieji vienuoliai
Griechischer Glaube → graikiškasis tikėjimas

Heyden → pagonys
Heydenthum → pagonybė
husitai, Hussiten 200, 201, 214, 215, 222, 223, 226, 227

įkvėptieji → entuziastai
irenikai 22–25
irenizmas 22, 23
Iudaei → žydai

Jakobitų bažnyčia, Jacobitische Kirche 484, 485
Jėzaus draugija, Gesellschaft Jesu, Societäth Jesu, Sociatatis Jesu 494, 495, 574, 575, 618, 619, 630, 631, 644
jėzuitai, Jesuiten 10, 11, 22, 24, 31, 32, 148, 149, 382, 383, 528, 529, 538, 539, 546–549, 566, 567, 574–577, 588, 589, 594, 595, 600, 601, 612, 613, 616–620, 642–645, 648, 649, 654, 655, 658, 659, 730–735, 776, 777, 784, 788, 789, 795, 807, 822, 831
Jėzuitų ordinas, Jesuiten Orden 614, 615
Juden → žydai
juodieji vienuoliai, Schwartze Münche 200, 201, 208–211

kalvinistai, Calvinisten, Calviner 8, 19, 20, 24–26, 42, 43, 340, 341, 344, 345, 372–377, 423–425, 592, 593, 636, 637, 720, 721, 789, 798, 802, 806, 807, 823, 828 → evangelikai reformatai
Kalvinistų bažnyčia, Calvinische Kirche 484, 485, 807
kalvinizmas, kalviniškas tikėjimas, kalvinistų konfesija, Calvinismus, Calvinischer Glaube, Confessio Helvetica 320, 321, 346, 347, 376, 377, 608, 609, 742, 743
kanauninkai → (Laterano) kanauninkai
karmelitai, Carmelitae 642, 643
kartūzai, Carthauser 192, 193, 793
katalikai, Romos katalikai, Romos tikėjimo žmonės, popiežiaus žmonės, Katholiken, Römisch-Catholische, Römisch-Gesinte, Catholische, Päbstliche Leute 9, 11, 16, 17, 19–22, 25, 26, 29, 42, 124, 125, 140, 141, 161, 169, 190, 191, 214, 215, 340, 341, 364–371, 406, 407, 410, 411, 464, 465, 468, 469, 476, 477, 486–491, 527–529, 534, 535, 540, 541, 544–547, 550–553, 566–573, 576–579, 582–587, 592–599, 604–607, 614, 615, 626–639, 642–653, 658–663, 666–669, 730, 731, 750,

751, 776, 777, 781, 788, 807, 816, 817, 828
katalikybė, katalikų tikėjimas, (krikščionių-)katalikų religija, Katholizismus, Christ-Catholische Religion, Röm. Catholische Religion, Römischer Glaube 15, 16, 21, 22, 38, 43, 64, 65, 126, 127, 372, 373, 488, 489, 538, 539, 570–573, 578, 579, 585, 590–593, 670, 671, 797, 807, 813, 814, 816, 817, 820
Katalikų / Romos (katalikų) / Vakarų bažnyčia, katholische / Römische (Catholische) / Occidentalische Kirche, Ecclesia Catholica 9, 37–41, 44, 50, 106, 107, 110–117, 122–125, 132, 133, 194, 195, 216, 217, 230–233, 324, 325, 364–369, 414, 415, 436, 437, 446, 447, 454–457, 468, 469, 474–477, 482–485, 488–491, 496, 497, 500, 501, 508, 509, 514, 515, 574, 575, 578, 579, 590, 591, 610, 611, 628, 629, 652, 653, 670, 671, 788, 793–796, 823, 824 → Lotynų bažnyčia, Lateinische Kirche
Katholiken → katalikai
Katholische Kirche → Katalikų bažnyčia
katholischer Glaube 29
Katholizismus → katalikybė
Kiaulių ordinas, Schwein-Orden 200, 201, 226, 227
Klarcken → skaidrūnai
konsubstancialumas 789
krikščionija, Christenheit 756, 757, 830
krikščioniškosios Rytų Bažnyčios 25
krikščioniškosios Vakarų Bažnyčios, christliche westliche Kirchen 12, 25, 33
krikščioniškųjų tikėjimų Bažnyčių ortodoksinės kryptys 23
krikščionių-katalikų religija → katalikybė
krikščionybė, krikščioniškoji / krikščionių religija, krikščioniškasis / krikščionių tikėjimas, Christent(h)um(b), Christenheit, Christliche Religion, Christlicher / Christen(-)Glaube, Christiana religio, fides Christiana 15, 16, 23, 24, 35–37, 68–71, 74–85, 88–91, 100, 101, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 124, 125, 140, 141, 174, 175, 182, 183, 186, 187, 192, 193, 200, 201, 334, 335, 436, 437, 474, 475, 610, 611, 738, 739, 760, 761, 774, 775, 782, 811, 815, 823, 829
krikščionybės bizantiškoji šaka 24
krikščionys, Christen, Christiani 23, 24, 78, 79, 110, 111, 114, 116–123, 192–195, 200, 201, 203, 204, 218, 219, 250, 251, 254, 255, 329478, 479, 520, 521, 562, 563, 578, 579, 676–679, 686, 687, 698, 699, 704, 705, 710, 711, 716, 717, 754–757, 782, 783, 789, 793, 808, 813, 815, 816, 818, 823, 827
Krikščionių / Kristaus bažnyčia, Christliche Kirche / Kirche Christi 33, 94, 95, 114, 115, 124, 125, 230, 231, 310, 311, 796, 811, 813, 815
krikščionių religija / tikėjimas 784, 785
kriptokalvinistai, Kryptocalvinisten 19, 41
kristologija 824
kvakeriai, Quacker, Quäcker 64, 65, 736–739, 760, 761, 764–771, 831 → puritonai

(Laterano) kanauninkai, Canonici 644, 645, 770, 771, 784
liuteronai → evangelikai liuteronai
liuteronai ortodoksai, orthodoxe Lutheraner 8, 9, 19, 20, 22, 24, 25, 42–44, 814, 817 → evangelikai liuteronai
liuteronai ortodoksai, radikalūs 25 → evangelikai liuteronai
liuteronai, linkę kai kurias dogmas aiškinti reformatų požiūriu 25 → evangelikai liuteronai
liuteronai, linkstantys suartėti su kalvinistais 8 → evangelikai liuteronai
liuteronai nuosaikieji 8, 20, 22, 24 → evangelikai liuteronai
liuteronai ortodoksai 806, 807, 813
liuteroniškasis sinkretizmas, lutherischer Synkretismus 16, 38
liuteroniškoji / liuteronų ortodoksija 19, 20,794, 798, 803, 805, 811
liuteronizmas, Lutheronismus 490, 491
liuteronizmas, kovingasis 22
liuteronybė, Luthert(h)um(b) 16, 17, 19, 37, 38, 41, 42, 64, 65 164, 165, 228, 229, 486–489, 510, 511, 538–541, 546–549, 566, 567, 572, 573, 576–579, 582, 583, 600–603, 656, 657, 660–663, 668–671, 795, 798, 820 → (evangelikų) liuteronų tikėjimas
Liuteronų bažnyčia, lutherische Kirche → Evangelikų liuteronų bažnyčia
lukianistai, Lucianistae 446, 447
Lotynų bažnyčia, Lateinische Kirche 488, 489, 816 → Katalikų bažnyčia
Lutheraner → evengelikai liuteronai
lutherische Kirche → Evangelikų liuteronų bažnyčia
lutherischer Synkretismus → liuteroniškasis sinkretizmas
Lutheronismus → liuteronizmas
Luthertum → liuteronybė

mahometonai, Mahumedani 460, 461
manicheizmas 811, 826
manichėjininkai, Manichaei 440, 441, 448, 449, 811, 815
Mažieji broliai pranciškonai, Fratres Minores S. Francisci 594, 595
Melchitų bažnyčia, Melchitische Kirche 484, 485
menonitai, Mennonisten, Mennisten 64, 65, 598, 599, 654, 655, 658, 659, 756, 757, 760, 761, 796, 830 → anabaptistai → rūpestingieji → skaidrūnai
Misijų kongregacija, Congregatio Missionis 594, 595, 822
mistagoginė teologija, Theologica Mystagogica 462, 463, 482, 483, 814
die Münche Praedicatorum und Minorum → pamokslaujantys ir mažieji vienuoliai

naujakrikštai → anabaptistai
naujieji arijonai, neue Arianer 404, 405, 809
Nepakeistasis Augsburgo tikėjimo išpažinimas / tikėjimas, Ungeenderte Augsburgische Confession, Confessio invariata Augustana 19, 20, 558, 559, 606, 607, 752, 753
nestorininkai, Nestorianer 650, 651, 824
novacijonai, Novato šalininkai, Novatianer 630, 631, 823
nuosaikieji reformatai, Moderati Reformati 558, 559
nuosaikių pažiūrų ortodoksai 19

Occidentalische Kirche → Katalikų bažnyčia
Ordo Fratrum Praedicatorum → Pamokslininkų ordinas
Ordo S. Augustini → Šv. Augustino ordinas
Ordo Cisterciensis → Cistersų ordinas
Orientalische Kirche → Rytų bažnyčia
orthodoxe Lutheraner → evangelikai liuteronai
Orthodoxen 41
osiandristai, osiandrininkai, Osiandristen 257, 296, 297, 312, 313, 316–319, 328, 329, 805
osiandrizmas, Osiandrismus 256–259, 318, 319–321

Päbstler → popiežininkai
pagonybė, Heydenthum(b) 88, 89, 182, 183, 186, 187, 190, 191, 818
pagonys, Heyden, paganae 70, 71, 78, 79, 89, 98–101, 107–111, 114, 115, 122, 123, 190, 191, 196, 197, 308, 309, 386, 387, 610, 611, 808
Pamokslaujantys ir mažieji vienuoliai, die Münche Praedicatorum und Minorum 218, 219, 795
papistai, Papisten, papistae → popiežininkai
Pamokslininkų ordinas, Ordo Fratrum Praedicatorum 790 → dominikonai
pelagininkai, pelagijiečiai, Pelagijaus sekėjai, Pelagianer, Pelagiani 448, 449, 650, 651, 815, 824
pelagianizmas, Pelagianismus 436, 437
perkrikštai → anabaptistai
Philippismus → filipizmas
Philippisten → filipistai
Photinianer → fotiniečiai
pietistai, Pietisten 17, 38, 738, 739, 772–775, 817, 818, 831
pietizmas, Pietisterey 772, 773
pilkieji vienuoliai, Grau(e)(-)Münche 200, 201, 208–211, 412, 413, 662, 663, 666, 667, 670, 671, 710, 711, 714, 715, 718–727, 770, 771, 825, 829 → pranciškonai
popiežininkai, papistai, die Bäbstlichen, Bäbstler, Pontificii, papistae, Papisten, Päbstler 22, 25, 436, 437, 484, 485, 548, 549, 630, 631, 638, 639, 750, 751
Šv. Pranciškaus ordinas, S. Francisci Orden 664, 665
pranciškonai, Franciscaner 413, 574, 575, 642, 643, 660–663, 825 → pilkieji vienuoliai
Prediger-Münche → dominikonai
protestantai, Protestanten 9, 29, 626–631, 654, 655, 660, 661, 797, 802, 823
protestantai [liuteronai], Protestanten 722, 723
protestantiška / protestantų religija, Protestantische Religion 594–597
Protestantų bažnyčia, Protestantische Kirche 522, 523, 628, 629
pseudoevangelizmas, Pseudo Evangelismus 392, 393
puritonai, Puritani 760, 761 → kvakeriai

reformacija, Reformation 17, 24, 39, 522, 523, 796, 797, 802, 804
reformatai, Reformatoren 17, 22, 23, 38
Reformatų bažnyčia, reformierte Kirche 39, 358, 359

Rytų bažnyčia, Orientalische Kirche 490–493, 782
Rytų krikščionybė 813
Römisch-catholische, Romano-Catholicus 9, 29
Römische (Catholische) Kirche → Katalikų bažnyčia
Romos (katalikų) bažnyčia → Katalikų bažnyčia
rozenkroiceriai, Rosenkreutzer 742, 743, 829
Rozenkroicerių ordinas 829
rūpestingieji, Bekümmerte, Dreckwagen 756, 757, 830 → menonitai
rusai [stačiatikiai], Reussen 626, 627, 823

Sakramentininkai, Sacramentirer 704, 705
sakramentinis mokymas, Sacramentirische Lehre 710, 711
saviplakiai → flagelantai
schizmatikai, Schismatiker 388, 389, 544, 545, 823
scholastikai, Scholastici 440, 441
schottische Kirche → Škotų bažnyčia
Schwartze Münche → juodieji vienuoliai
Schwein-Orden → Kiaulių ordinas
Schweitzerische Cofession → Šveicarijos konfesija
Schwenckfeldianer → švenkfeldiečiai
semipelagijiečiai 824
sinergistai, sinergiečiai, Synergisten 326, 327, 342, 343, 805, 806, 814
sinergizmas 805, 806, 826
sinkretistai, Sincretisten, Synkretisten, Syncretisten 23, 24, 43, 44, 46, 466, 467, 484–489, 810, 817
sinkretizmas, Sincretismus, Synkretismus, Syncretismus 17, 20, 21, 38, 42, 43, 48, 412, 413, 468, 469, 488–491, 552–555, 558, 559, 566, 567, 636, 637, 807, 810, 821
skaidrūnai, Klarcken 756, 757, 830 → menonitai
Societäth Jesu → Jėzaus draugija
sociniečiai, socinistai, Socinianer, Socinisten 24, 25, 404–407, 466, 467, 724, 725, 750, 751, 754, 755, 806, 807, 809, 828, 830
socinizmas 407
stabmeldystė, Götzendienst 70, 71, 251
stabmeldžiai, Abgötter, Idololatrae 224, 225, 460, 461
Stolati → Baltojo apsiausto broliai (stuliečiai)
stuliečiai → Baltojo apsiausto broliai (stuliečiai)

Škotų bažnyčia, schottische Kirche 23, 46
Šveicarijos broliai 796
Šveicarijos / šveicariškoji konfesija, Schweitzerische Cofession 608–611 → kalvinizmas
švenkfeldiečiai, Schwenckfeldianer 598, 599, 604–609, 796
švenkfeldizmas, Schwenckfeldianismus 742, 743, 796

Tauleristai, Tauleristen 200, 201, 224, 225, 795
totoriai, Tartaren 636, 637, 823

Vakarų bažnyčia → Katalikų bažnyčia
valdiečiai, Waldenser 200, 201, 210, 211

vigandininkai, Wigandistae 354, 355
viklifitai, Wic(k)lefiten 194, 195, 214, 215, 220–223, 226, 227, 793

[Weisser] Kittel Brüder (Stolati) → Baltojo apsiausto broliai (stuliečiai)
Weisser Kittel Brüder mit S. Andreas Kreutz → Baltojo apsiausto broliai su šv. Andriejaus kryžiumi
Wiedertäuffer → anabaptistai
Wigandistae → vigandininkai

Zistersienser → cistersai
zoroastrizmas 811
Zwingliani → cvinglininkai
žydai, judėjai, Juden, Iudaei 308, 309, 460, 461, 610, 611, 654, 655, 660, 661, 684, 685, 817

TURINYS

PRATARMĖ *(Ingė Lukšaitė)* 5
VORWORT *(Ingė Lukšaitė)* 6

Ingė Lukšaitė, MATO PRETORIJAUS *PRŪSIJOS ĮDOMYBIŲ* SEPTINTOJI KNYGA *PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKA* 7
Ingė Lukšaitė, *DELICIAE PRUSSICAE* VON MATTHÄUS PRÄTORIUS. SIEBTES BUCH *CHRONICUM ECCLESIASTICUM PRUSSORUM* 27

PAGRINDINIŲ SKELBIMO NUOSTATŲ PAPILDYMAS 49
ERGÄNZUNGEN ZU DEN GRUNDSÄTZEN DER EDITION 52

MATTAEUS PRAETORIUS. CHRONICUM ECCLESIASTICUM PRUSSORUM
MATAS PRETORIJUS. PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKA

Vorrede. An den Hochgeschätzten Leser 68
Pratarmė. Didžiai branginamam skaitytojui 69

Das Siebende Buch. VON DER CHRISTLICHEN RELIGION IN PREUSSEN 74
Septintoji knyga. APIE KRIKŠČIONIŲ RELIGIJĄ PRŪSIJOJE 75

Daß Erste Capittel. Vom Ursprung der Christlichen Religion 74
Pirmas skyrius. Apie krikščionių religijos kilmę 75
Daß 2te Capittel. Von denen Anderen heiligen Männern, so Preussen zu bekehren sich bemühet 82
Antras skyrius. Apie kitus šventus vyrus, kurie stengėsi atversti prūsus 83
Daß 3te Capittel. Von dem Vertrag zwischen dem Orden und einigen Provincien in Preussen wegen der Christlichen Religion 104
Trečias skyrius. Apie Ordino ir kai kurių Prūsijos žemių sutartį dėl krikščionių religijos 105

Daß 4te Capittel. Von der Fundation der vier Bistümber in Preussen 126
Ketvirtas skyrius. Apie keturių vyskupijų įkūrimą Prūsijoje 127
Daß 5te Capittel. Helt in sich den Catalogum der Bischöff in Ermelandt, wie sie nach einander gefolget 140
Penktas skyrius. Pateikiamas Varmės vyskupų sąrašas pagal metus 141
Daß 6te Capittel. Hält in sich den Catalogum der Culmischen Bischöffe Im Culmischen Bistumb ist gewesen 152
Šeštas skyrius. Pateikiamas Kulmo vyskupų sąrašas 153
Daß 7de Capittel. Handelt von den Pomesanischen Bischöffen 160
Septintas skyrius. Pasakojama apie Pamedės vyskupus 161
Daß 8te Capittel. Von den Samlandischen Bischöffen 168
Aštuntas skyrius. Apie Sembos vyskupus 169
Daß 9de Capittel. Von dem Cujavischen Bistumb 172
Devintas skyrius. Apie Kujavijos vyskupiją 173
Daß 10de Capittel. Was sonsten Merckwürdiges von dem Preus-/sischen Bischöffen zu wissen von nöthen 182
Dešimtas skyrius. Kas dar nepaprasto žinotina apie Prūsijos vyskupus 183
Daß 11te Capittel. Von deren Mancherley Secten, die in Preussen gewesen 200
Vienuoliktas skyrius. Apie įvairias sektas, buvusias Prūsijoje 201
Das 12te Capittel. Von dem Lutherthumb, und waß sich anfangs zugetragen 228
Dvyliktas skyrius. Apie liuteronybę ir kas vyko jai pradėjus plisti 229
Daß 13de Capittel. Von dem Osiandrismo 256
Tryliktas skyrius. Apie osiandrizmą 257
Daß 14. Capittel. Von den wieder ersetzten Bistümmern im Hertzoglichen Preussen, und waß da vorgangen 326
Keturioliktas skyrius. Apie atkurtas vyskupijas Prūsijos Kunigaikštystėje ir kas ten vyko 327
Daß 15de Capittel. Waß nach den abgeschafften Bistümmern in Kirchen-Sachen im Hertzogth[umb] Preussen vorgefallen, biß auff den Movianischen Streit 362
Penkioliktas skyrius. Kaip klostėsi bažnytiniai reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje panaikinus vyskupijas iki ginčo su Movijumi 363
Daß 16de Capittel. Von dem Streit des Licentiat Movii mit Doct[or] Mislenta, / D. Behm und andern Unwesen, und was werender Zeit in Kirchen-sachen in dem Fürstl. Preussen vorgefallen 372

Šešioliktas skyrius. Apie licenciato Movijaus ginčą su daktaru Mislenta, daktaru Behmu ir kitais piktavaliais ir kaip tuo metu klostėsi Bažnyčios reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje 383

Daß 17de Capittel. Vom Latermannischen undt Dreyerianischen Streit und was daneben in Churfürstl. Preussen in Kirchen-Sachen vorgangen 414

Septynioliktas skyrius. Apie Latermanno ir Dreyerio ginčą ir kaip klostėsi kiti bažnytiniai reikalai Prūsijos Kunigaikštystėje 415

Daß 18. Capittel. Von den Geistlichen Persohnen, undt dann auch von den Kirchen im Churfürstl. Preussen 526

Aštuonioliktas skyrius. Apie dvasininkus ir bažnyčias Prūsijos Kunigaikštystėje 527

Daß 19. Capittel. Waß im Ermelandischen Bistumb in Staaths undt Religions-Sachen sich begeben 534

Devynioliktas skyrius. Kaip religiniai dalykai klostėsi Varmės vyskupijoje .535

Daß 20. Capittel. Waß in Elbing der Religion halber passiret? 538

Dvidešimtas skyrius. Kaip religiniai dalykai klostėsi Elbinge? 539

Daß 21ste Capittel. Von den Reformirten in Elbing, dero Syncre-/tismo undt dem Gymnasio 552

Dvidešimt pirmas skyrius. Apie reformatus Elbinge, jų sinkretizmą ir gimnaziją 553

Daß 22ste Capittel. Waß sich in Braunßberg und sonsten in Erme-ländischen in Religions-Sachen zugetragen 566

Dvidešimt antras skyrius. Kaip bažnytiniai reikalai klostėsi Braunsberge ir apskritai Varmėje 567

Daß 23ste Capittel. Waß im Culmischen Bistumb zun Zeiten des Lutherthumbs in Kirchen Sachen vorgangen 576

Dvidešimt trečias skyrius. Kaip bažnytiniai reikalai liuteronybės laikais klostėsi Kulmo vyskupijoje 577

Daß 24ste Capittel. Waß in Thorn in Kirchen Sachen vorgelauffen 598

Dvidešimt ketvirtas skyrius. Kaip bažnytiniai reikalai klostėsi Torne 599

Daß 25te Capittel. Vom Colloquio Charitativo zu Thorn 626

Dvidešimt penktas skyrius. Apie Torno karitatyvinį kolokviumą 627

Daß 26te Capittel. Waß in Pom[m]erellischen Stifft von Lutheri Zeiten an (ausserhalb Dantzig) in Religions- oder Kirchen-Sachen vorgefallen ...654

Dvidešimt šeštas skyrius. Kaip religiniai reikalai klostėsi M. Pomeranijos vyskupijoje (už Dancigo sienų) nuo Lutherio laikų 655

Daß 27ste Capittel. Was in Dantzig bey der Glaubens Verenderung vorgangen 660
Dvidešimt septintas skyrius. Kaip keitėsi protestantų tikėjimas Dancige ... 661
Daß 28ste Capittel. Von der Reformirten ihren Auffwachs undt Abnehmen in Dantzig 702
Dvidešimt aštuntas skyrius. Apie reformatus, jų gausėjimą ir mažėjimą Dancige 703
Daß 29ste Capittel. Waß wegen der P[atres] Jesuiten und sonsten in Sachen der Römisch-Catholischen in Dantzig vorgangen 730
Dvidešimt devintas skyrius. Kaip Dancige klostėsi tėvų jėzuitų bei kiti Romos katalikų reikalai 731
Daß 30ste Capittel. Waß mit M. Rathman, M. Statio, M. Nicolai Arrianern, wie auch waß mit den Mennonisten und Quackern nach der Zeit vorgelauffen 736
Trisdešimtas skyrius. Kas vėliau atsitiko magistrui Rathmanui, magistrui Statijui, magistrui Nicolajui, arijonams, menonitams ir kvakeriams 737

DALYKINIAI KOMENTARAI *(Ingė Lukšaitė)* 781
Septinta knyga. *Prūsų bažnyčios kronika* 781

TRUMPINIMAI 833
Ženklai 838
Literatūros trumpinimai 839

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS 843

RODYKLĖS
Asmenvardžių rodyklė 849
Geografinių vardų ir etnonimų rodyklė 880
Bažnyčių, tikėjimų ir religinių bendruomenių rodyklė 900

Pretorijus, Matas

Pr82 Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla = Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne / Matas Pretorijus; [sudarė Ingė Lukšaitė; Lietuvos istorijos institutas]. – Vilnius: Pradai, 1999–.

Gretut. tekstas liet., vok.

ISBN 9986-776-82-1 (įr.)

T. 4, kn. 7: Prūsų bažnyčios kronika / [sudarė Ingė Lukšaitė]; parengė I. Lukšaitė, bendradarbiaudama su V. Gerulaitiene, J. Kiliumi, T. Veteikiu; [vertė Jonas Kilius, Jürgen Buch, Tomas Veteikis]. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. – 914 p.: faks. – Kn. taip pat: Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* septintoji knyga *Prūsų bažnyčios kronika* / Ingė Lukšaitė, p. 7–26. – Bibliogr. išnašose. – R-klės: p. 847–908. –

ISBN 978-9955-847-45-8

Tęsiama žymaus XVII a. Prūsijos istoriografijos paminklo – Mato Pretorijaus (apie 1635 –1704) rankraščio – publikacija. Ketvirtasis tomas – *Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos* septintoji knyga *Prūsų bažnyčios kronika*, pateikiama originalo kalbomis kartu su vertimu į lietuvių kalbą. M. Pretorijus aprašo visų krikščioniškų Bažnyčių, veikusių teritorijoje, besidriekiančioje nuo Lietuvos ir Kuršo rytuose iki Pomeranijos vakaruose, istoriją: katalikų iki reformacijos ir potridentiniu laikotarpiu, taip pat liuteronų, reformatų bei anabaptistų. Apžvelgia visų bažnyčių eretikų ir klaidatikių pažiūras, polemiką, žymiausius teologus ir polemistus. Chronologijos požiūriu veikalas apima laikotarpį nuo pirmųjų mūsų eros amžių iki 1698 m. Skelbiamoji knyga yra vertingas istoriografijos paminklas ir kartu turtingas informacijos šaltinis XVII a. antrojoje pusėje Karaliaučiaus ir Dancigo polemistų teologinių pažiūrų ir jų pozicijų istoriniams tyrinėjimams. I. Lukšaitė savo straipsnyje – įvade priėjo išvados, kad autorius rašė krikščioniškųjų Bažnyčių istoriją iš irenizmo pozicijų, kurios skatino siekti taikaus būvio, ieškoti bendrybių tarp skirtingai tikinčių krikščionių.

UDK 908(=171)+947.45+943.11

Matas Pretorijus
PRŪSIJOS ĮDOMYBĖS, ARBA PRŪSIJOS REGYKLA
DELICIAE PRUSSICAE, ODER PREUSSISCHE SCHAUBÜHNE

Sudarė
Ingė Lukšaitė

Redagavo: *Aldona Radžvilienė*
Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Maketavo *Irutė Stukienė*

2011 11 21. 57 leidyb. apsk. l. Tiražas 1000 egz.
Išleido Lietuvos istorijos instituto leidykla,
Kražių 5, 01108 Vilnius
Spausdino Standartų spaustuvė,
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, 02189 Vilnius

Užs. Nr.